

ANASTASE N. HÂCIU

PROFESOR LA R.-SĂRAT

AROMÂNII

COMERȚ

INDUSRIE

ARTE

EXPANSIUNE

CIVILIZAȚIE

CU „O MĂRTURISIRE”

A D-LUI S. MEHEDIŢI, PROFESOR UNIVERSITAR

FOCŞANI

«TIPOGRAFIA CARTEA PUTNEI»

— 1 9 3 6 —

ANASTASE N. HÂCIU

PROFESOR LA R.-SĂRAT

AROMÂNII

COMERȚ

INDUSTRIE

ARTE

EXPANSIUNE

CIVILIZAȚIE

CU „O MĂRTURISIRE”

A D-LUI S. MEHEDIŢI, PROFESOR UNIVERSITAR

FOCŞANI
TIPOGRAFIA «CARTEA PUTNEI»
— 1 9 3 6 —

*Prinos de pioasă a-
mintire părinților mei!*

*Soției și fiicelor mele
toată puterea mea de
jertfă!*

Ne simțim datori să exprimăm d-lui dr. Petre Topa, președintele Soc. de cultură m.-română și întregului consiliu, toate mulțumirile pentru buna înțelegere acordată lucrării de față.

Dar mulțumirile noastre călduroase se îndreaptă și către toți acei Aromâni cari — de aci, din Țara Românească sau din îndepărtate colțuri de lume — au contribuit, cu mărturiile lor, la puțința de a alcătui această lucrare, care, fără concursul lor, n'ar fi putut să se înfățișeze ca un organism întreg.

AUTORUL

O MĂRTURISIRE

Am cetit cartea aceasta cu o adevărată strângere de inimă. Este o carte de socoteli triste, dar drepte.

Mai întâi se înlătură greșeala celor ce vorbeau despre Români din peninsula balcanică, privindu-i doar ca pe niște păstori nomazi. E drept că aveau turme mari și le mutau toamna de la munte spre câmpie, cum făceau și fac Italianii, Provensalii, Spaniolii și alți vecini ai Mediteranei. Dar de la transhumanță până la nomadism e o depărtare ca de la cer la pământ.

Adevărul e acesta: Aromânii erau cei mai ridicați dintre toți păstorii dimprejurul mării mediterane. Ei erau nu numai *păstori*, ci și mari — foarte mari *negustori*. Trăind într'un ținut greu de străbătut (peninsula balcanică e plină de munți și de adâncituri) cine se mișca cu turmele, ducea și aducea pe cai și pe cătări tot felul de mărfuri, adică făcea „cărvănărit”. Pe când celelalte neamuri balcanice stau locului, *Aromânii erau pe toate drumurile*. Și trebuiau să fie, deoarece tot ei lucrau lâna turmelor, adică erau foarte harnici *industriași*. Cu postavurile lor puteau îmbrăca armate întregi... Iar alături de industria rurală, mai aveau și o industrie orășenească foarte variată. În toate meseriile, neamul românesc din peninsula balcanică sta în frunte, — până și argintăria, adică o muncă de mare migală (filigrane, etc.) tot în mâna lor era.

Prin urmare, alături de Turci, Bulgari, Sârbi și Albanezi — mai toți un fel de țărani — Aromânii, pe lângă păstorie, se înălțaseră și pe treapta de civilizație, pe care de obicei o numim *burghezie*. Cvijic, un învățat sârb, care nu iubește de loc neamul nostru, mărturisește că Aromânii au reprezentat până în timpurile din urmă elementul cel mai progresist al peninsulei balcanice. — În deosebi Sârbilor, neamul nostru le-a dat nu numai negustori și meseriași, dar și cei dintâi cărturari și oameni politici (miniștri și chiar primi-miniștri) ¹.

Cum au dat streinilor, așa au dat și fraților lor din stânga Dunării. E destul să amintim pe Șaguna, Mocioni și alți frunțași ai Românismului. — Ce-ar fi fost Românii din Ardeal, fără marele mitropolit și om de stat, Andrei Șaguna?

Și ne-ar fi dat și mai mult, tuturor Românilor legați de Carpați și Dunăre, dacă am fi fost mai chibzuiți. În secolul al 19-lea, când s'a ivit marea invazie evreiască, în loc să ajute pe Sârbi, Bulgari și Greci, cu munca și cu averile lor (câte danii mari

¹ Aromânii erau singurul popor din Balcani, care n'avea analfabeți.

numai în Grecia !), Aromânii, ca burghezi, ar fi putut împiedeca la timp năvala negustorilor și meseriașilor streini în orașele României. Iar în secolul al 20-lea, după întregirea hotarelor statului român, ei ar fi fost elementul cel mai potrivit, să se măsoare cu insulele alogene din Banat, Ardeal, Bucovina și alte ținuturi, unde stăpânirea dușmanilor ne-a dăruit cu o burghezie atât de pestriță...

Din nenorocire, nici un bărbat politic n'a înțeles deplin marele sprijin pe care l'am fi putut dobândi din partea fraților noștri risipiți prin țările balcanice. Târziu-târziu de tot, am început a ne interesa de ei, și ne-am interesat nu se poate mai stângaci. (De pildă, în loc să le ajutăm dialectul lor, i-am pus pe copiii Aromânilor, să citească aceleași cărți, ca și în București...!). Iar azi, când tratatele ce au urmat războiului mondial au deslegat problema granițelor etnice în Balcani, chemând pe fiecare neam în țara lui, Aromânii au rămas ca niște copii ai nimănui. Numai pe ei nu-i cheamă nimeni. Și când au voit singuri să vină la vatra fraților de la Dunăre și din Carpați, s'ar fi convenit să înțelegem măcar de nevoie ceea ce nu înțelessem de bună voie: că singurul chip de a-i mântui de dușmănia altora și de a ne folosi de sprijinul lor este să-i colonizăm printre noi. (Italienii mai înainte cumpărau brânzeturi de peste hotar. De când au chemat între ei baci aromâni, au ajuns să exporte cașcaval... Ce n'ar fi făcut Aromânii în Maramureș și Moldova, pe unde sunt baci evrei?).

N'am înțeles așa dar nici măcar interesul nostru...!

Urmașilor nu le va veni să creadă o smintenie atât de odioasă. Cui va putea intra în cap că statul român întregit, în cei din urmă zece ani, n'a mai găsit de cuviință să dea pașaport Românilor din Balcani, ca să se așeze în România?

De înțeles, nu va înțelege nimeni această sălbatecă prostie, dar de blestemat e sigur că toți urmașii noștri vor blestema pe cei care au zăvorit ușa din față înaintea fraților, deschizând'o pe cea din dos (ba uneori și pe cea din față) streinilor¹.

Iată de ce, cartea aceasta nu poate fi citită de cât cu strângere de inimă. S'o citească însă toți Românii „epocii de pleavă” în care trăim. Poate se va îndura cel de sus să dea un om de stat și Românilor, după cum le-a dat atâtor țări din Europa de azi, și chiar Turciei asiatice, Arabiei, Persiei și Afganistanului.

S. MEHEDIŢI

¹ Vezi mulțumirile adresate luna trecută în *Czernowitzer Zeitung* de M. Ebner guvernului român, care a lăsat să intre 20000 de Evrei din Rusia...

TABLA DE MATERII

INTRODUCERE Pag. 1 — 8

CARTEA I-A

COMERȚUL, INDUSTRIA ȘI ARTELE LA AROMÂNI IN CUPRINSUL IMPERIULUI OTTOMAN.

- CAP. I. — **Vechimea comerțului și industriei și începuturile acestora.** Cele trei perioade: Perioada de presupuneri și de fermentare; Perioada II-a sau bizantină și Perioada III-a sau Moscopolitană. Fronturile: Aspropotam-Pind-Epirul de jos; Epir-Tesalia; Albania-Adriatica; Balcani-Arbănași; Marile bălciuri: Seres și Perlepe; Bosnia, Hertzegovina-Muntenegru. Pag. 9—57
- CAP. II — **Câteva centre din Aspropotam, Epir, Zagor și Pind:** Călaru, Mețova, Zagor, Ianina și Ali Pașă, Furca, Samarina, Perivole, Avdela, Turia, Pădzi și altele Pag. 57—100
- CAP. III. — **Câteva centre din Macedonia și Albania în comerțul adriatic:** Ohrida, Castoria, Sacișta, Muloviște Pag. 100—118
- CAP. IV. — **Câteva centre din Albania și n-vestul Peninsulei:** Durașo, Cavaia, Fieri, Valona, Tirana, Elbasan, Berat și Școdra; Serajevo, Travnic, Novi Bazar, etc. Pag. 118—134
- CAP. V. — **Trei izvoare nesecate de viață aromânească:** Gramoste, Frașari și Moscopole Pag. 134—164
- CAP. VI. — **Câteva centre, altădată, în sfera de influență a Bitoliei:** Grebena, Corița, Pisuderi, Belcamen, Negovani, Nișopole, Magarova, Târnova, Gopeș, Crușova, Perlepe, Bitolia Pag. 164—202
- CAP. VII. — **Câteva centre pe valea Vardarului:** Veles, Coceana, Cumanova, Scopia etc. Pag. 202—217
- CAP. VIII. — **Ținuturi sub sfera de influență a Salonicului:** Caterina-VI.-Livadia; Veria-Vodena; Cojani-Neagușta; Nevesca-Clisura-Blața; Meglenia-Livădz; Salonic Pag. 217—258
- CAP. IX. — **Activitatea negustorilor aromâni în Tracia:** Seres, Drama, Cavala, Xanthi, etc. Pag. 259—267
- CAP. X. — **Constantinopol** Pag. 267—275

- CAP. XI. — **Aromânii în negoțul Asiei Mici, Siriei, etc.**
 Pag. 275—283
- CAP. XII — **Câteva din factorii cari au făcut pe Aromâni
 stăpâni ai bogățiilor în Peninsulă** Pag. 283—295

CARTEA II-a

COMERȚUL, INDUSTRIA ȘI ARTELE LA AROMÂNI ÎN EXPANSIUNEA LOR.

- CAP. I. — **Negustorii aromâni și coloniile lor în A.-Ungaria** : Brașovul și Sibiu; Făgăraș, Bălgrad, Orăștie, Cluj, Oradea Mare, etc. ; Orșova, Timișoara și Panciova ; Novisad, Subotîța, Sl.-Brod, Zéimun ; Gön-gös, Mișcolț și Tokay ; Budapesta ; Triest și Viena, etc. Pag. 295—368
- CAP. II. — **Negustorii aromâni și coloniile lor în statele
 Europei** Pag. 268—383
- CAP. III. — **Idem în Serbia** Pag. 384—402
- CAP. IV. — **Idem în Bulgaria** Pag. 403—420
- CAP. V. — **Idem în Grecia Veche** Pag. 421—428
- CAP. VI. — **Idem în Africa : Egipt, Sudan, Abisinia, etc.**
 Pag. 429—447
- CAP. VII. — **Idem în Noul Continent** Pag. 448 | 455
- CAP. VIII. — **Idem în Principatele Române și în Cadrilater** :
 Pag. 456—504
- CAP. IX. — **Arte și meșteșuguri frumoase** : Croitoria în fir
 de aur și argint ; armurăria, cuțităria, etc ; arta
 construcției ; pictura bisericească și sculptura în lemn ;
 arta argintăriei. Pag. 505 | 530

CARTEA III-a

AROMÂNII ÎN LUMINA CIVILIZAȚIEI.

- CAP. I. — **Câteva contribuțiuni la stabilirea psihologiei
 poporului aromânesc** Pag. 533—546
- CAP. II. — **Rolul civilizator al Aromânilor în Turcia Eu-
 ropeană** Pag. 546—563
- CAP. III. — **Aromânii și rolul militar, politic și științific
 jucat în istoria Greciei** Pag. 563—573
- CAP. IV. — **Rolul jucat de Aromâni în țările sârbești, în
 Bulgaria și Turcia** Pag. 574—583
- CAP. V. — **Rolul jucat în A.-Ungaria** Pag. 584—587
- CAP. VI. — **Rolul lor în provinciile fostei monarhii a.-un-
 gare și în Vechiul Regat** Pag. 587—610
- Cuva t de închidere** Pag. 611—612
- Indreptări și adăugiri** Pag. 613—616

INTRODUCERE

MOTTO :

Aromânii sunt «un roiu de albine harnice, cari fac miere în crăpături de stânci, în jurul cărora mugesc torente furtunoase, formate de Albanezi și Turci»
Pouqueville, „Voyage de la Grèce”.

Poporul aromânesc a numărat, din totdeauna, toate elementele constitutive ale unui organism social perfect viabil : dela păstori și agricultori, până la industriași, mari negustori și financieri, precum și artiști și savanți cari au ilustrat instituțiuni de înaltă cultură, întemeiate și întreținute de punga mecenajilor aromâni, în marile centre din Epir, Tesalia, Macedonia și Albania. Sub o singură înfățișare numai nu s'a putut manifesta și a-nume ca factor politic în conducerea statului, neavând o așa chemare în imperiul otoman, a cărui administrare și conducere era rezervată exclusiv elementului islamic, oricare ar fi fost proveniența lui etnică.

Și, totuși, până în prezent, s'a generalizat par'că opinia că singura viață ce a dus-o, dealungul veacurilor, acest popor aromânesc, ar fi fost viața nomadă și unica regiune caracteristic aromânească ar fi fost masivul Pindului și munții Albaniei. Artiștii și scriitorii aromâni, ca și cercetătorii streini — cu foarte puține excepțiuni¹ — au căutat sau cercetat, sub toate formele, viața acestor păstori aromâni și nimeni mai ales din cei aromâni n'a îndrăznit să se atingă măcar de viața acelei clase orășenești care, în lupta aprigă pentru existență, a cutreerat, în lung și în lat, pământul și, la o anumită epocă, a avut puteri destule ca să organizeze industria și comerțul, mijloacele de de transport și mișcarea financiară, în așa fel și măsură, încât a putut să dicteze pe piața economică, devenind stăpâni pe toate forțele și elementele acesteia, în s.-estul Europei și în alte țări, cum a fost, de o pildă, fosta monarhie a.-ungară.

Ce a contribuit, oare, la crearea opiniei de mai sus ?

¹ În rândul acestor excepțiuni ar intra : lucrarea *Scriitori aromâni în sec. XVIII*, a lui P. Papahagi ; *Relațiunile moscopolo-venețiene*, a lui Valer Papahagi ; *T. A. Cavaliati*, a lui V. Papacostea ; *O Tzintzarima* (Despre Aromânti), a lui Dușan Popovici ; lucrările lui Pouqueville, Leake, Cousinery, Kantz și alții ; articole de revistă etc.

În primul rând, ca păstor, în poziție de nomad sau în transhumanță și cărăvănar întreprind — amândouă idei sinonime cu noțiunea de valah — a fost văzut pretutindeni: scoborând din munții lor, toamna, inundau văile și câmpiile cu turmele, hergheliile și familiile lor, nefiind în stare să le opună nimenea rezistență; în târgușoare, cetăți și bălciuri, celnicii lor erau mari negustori, cumpărând proviziuni și vânzând produsele întregii „fălcări” îndeavalma; aceiași șefi de triburi erau mari cărăuși în rechiziții, servind în războaiele bizantine și turcești, când erau distinși cu medalii împărătești și răsplățiți cu situații înalte. În al doilea rând, virtuțile și faptele militare în războaie, ca și năvalnica lor participare la revoluții, vâra groaza în popoare, lăsând adânc ecou în urma lor și ațâțând imaginația tuturor: fie că le sufereau loviturile, fie că îi aveau alături ca aliași, fie că, în sfârșit, se găseau departe de ei ca simpli spectatori, iar în viața publică, influența ce o exercitau, ca factor acaparator al bogățiilor, impunea respect la cei egali și puternici și ură neputincioasă la cei slabi. Iată atâtea înfățișări ale vieții poporului păstoresc ce a impresionat profund popoarele conlocuitoare, ca și pe toți călătorii și cercetătorii streini.

Viața păstorului, desfășurându-se în măreția învăluită de mister a văilor și „munților aromânești” și în singurătatea majestoasă care inspiră atâta poezie, este plină de romantism; viața cărăvănarilor și cea nomadă — în luptă neostoită cu asprile vieții și expusă la primejdii infinite — a fost, dintotdeauna, creatoare de fapte mari, de largi avânturi, de caractere puternice, de răsunete cu adânc și îndepărtat ecou.

De aceea, s'a vorbit mereu de Aromâni ca păstori și cărăvănari și nu s'a vorbit de loc sau aproape de loc de acele populațiuni orășenești valahe pașnice, cari, deopotrivă, ba chiar mai active în viața economică și publică, se ocupau cu meșteșugurile, cu artele și negoțul, prin orașele Peninsulei Balcanice, dela Dunăre până dincolo de Atena, dela M. Neagră până la Adriatică și Ionica, precum și în cetățile din Europa Centrală, până în Asia și în Africa. Mai vorbind limba grecească cu rost de limbă comercială și de cultură populară și frecventând biserica ortodoxă, cu aceiași limbă liturgică, erau — cu bună credință, ba, adeseori, cu intenție — confundați cu Grecii, alături cu Albanezii, cum s'a întâmplat cu ramura de Aromâni din Albania și cu Fârșeroții.

Artiștii aromâni — poeți, scriitori și pictori — sau învățații noștri puteau rămâne, oare, departe de toate aceste influențe și sugestii? ¹

¹ Și spiritul romantic, care a stăpânit întreaga mișcare culturală din Ma-

Cântând viața păstorească, aceștia au înțeles să cânte viața aromânească. Fiindcă, în definitiv, la origină — și încă nu de mult pentru unele așezări — însăși viața aromânească dela orașe nu era decât o continuare a vieții păstorești: aceiași îmbrăcăminte națională comună; acelaș respect de obiceiuri și tradiții cu severitatea în moravuri patriarhale; acelaș dor de muncă, de economie chibzuită și exclusivism aprig; orașe comerciale și industriale cu caractere distincte aromânești, ca viața autonomă întărită de privilegii împărătești; așezarea lor la munte și cultul sfânt pentru frumusețile naturii; aceleiași creațiuni artistice și acelaș avânt nestăpânit în acapararea bogățiilor și a mijloacelor de transport; toate acestea nu erau decât manifestări ale vieții păstorești, ceva mai îndulcită prin contactul cu noul fel de a trăi în centrele comerciale și de a se adapta la nouile cerințe și la cele văzute la streini.

II. — În ultimă analiză, clasa de cărăvănari și industriași aromâni nu este decât un fenomen efect al ocupației creatoare de pe lângă cortul și stâna ciobanului; fiindcă ea a născut, în mod firesc, din clasa păstorească, slăbindu-i, acesteia, vigoarea, creând, în schimb, însă, încă atâtea funcțiuni absolut necesare vieții aromânești și cele peninsulare. Industria și cărăvănitul, născute în imediata atingere cu stâna și coliba ciobanului, au născut, la rândul lor, marele comerț aromânesc¹.

La origină, păstorul îndeplinea o funcțiune multiplă: aceea de crescător de vite, de meseriaș și de negustor — în stil modest, natural. Acestea toate au fost creațiunile lui exclusivă și, până în zilele noastre, el n'a neglijat nici una din ele în mod definitiv. Dar, cu timpul, clasa păstorească și-a diferențiat structura, ca să îndeplinească funcțiuni de cărăvănar, de meșteșugar, și de negustor, ce ea, prin ea însăși, nu le putea îndeplini cu succesul și amploarea reclamate. Aceștia din urmă doi, desfășurându-și însușirile lor creatoare: energie și perseverență neînfrântă, muncă și onestitate remarcabile, economie bine înțeleasă și puterile de expansiune dincolo de Dunăre și de mările ce udau celelalte laturi ale Peninsulei, au creiat o clasă socială net distinctă, care a luat, în mâinile ei îndemânatece, destinele

cedonia și Epir în conducerea și organizarea ei, o greșală care a sfârșit prin a costa însăși viața ei întreagă — a fost una din aceste sugestii.

¹ În legătură cu această teorie, singura valabilă, vezi și Th. Căpidan, *Românii nomazi*, Cluș, 1926, p. 133, unde scrie că întreg acest element orășenesc, întrucât, la început, se alcătuea din păstorii mai răsăriți, cari se dedaseră cu comerțul, forma o pierdere pentru păstorit. Și mai departe: toți aceștia, negustori, artiști ca și meseriași de rând, se desprindeau din clasa păstorilor, formând, cu timpul, pătura oamenilor cu stare dela orașe.

industrii și comerțului cărora le-au imprimat o dezvoltare nebănuită și un avânt extraordinar, cu multe urmări fericite pentru civilizarea Peninsulei. Acestea spuse, însă, nu exclud și începuturi burgheze formate prin marile centre bizantine, fără nici o legătură cu viața păstorească ce s'a centralizat în evul mediu în masivul Pindului, în ținutul Tesaliei și în toată Albania.

Expansiunea, în deosebi, a fost o caracteristică a vieții de păstor și a aceleia de cărăvănar. Savantul O. Densușianu, în lucrarea „Păstoritul popoarelor romanice” scrie că expansiunea elementului românesc la depărtări așa de mari, cum se constată în veacul de mijloc — pentru Aromâni, fenomenul acesta a avut loc și mult mai încoace — nu se poate concepe decât dacă se atribuie migrațiunilor păstorești. Nu numai atâtă. Dar bogăția artistică și poetică a sufletului aromânesc, omogenitatea de limbă, de moravuri, de datine și de credințe la o așa de vastă întindere, toate acestea se explică prin aceea că aceste migrațiuni „au avut drept consecință stabilirea de relațiuni numeroase între unele regiuni” (vezi p. 13 din o. c.).

Crescător de oi și de capre, celnicii mai creșteau numeroase herghelii de cai și de cătări ce-i ajutau la transportul avutului dela munte la câmp și înapoi, în viața lor de transumanță și de nomadism. Cărăvănăritul a fost — după cum am mai spus-o — un produs firesc al păstoritului, un prețios ajutor al lui. Unul nu se putea menține și desvolta fără celălalt, cel dintâi a mers mână în mână cu cel de al doilea. Dar a intervenit diferențierea. Caravanele lui îi ajutau la desfacerea produselor brute sau manufacturate, precum și la schimbul de mărfuri de cari avea nevoie. A fost, la origină, un produs natural al păstoritului, ca, mai târziu, să se desvolte și să se mențină independent.

Mulțumită acestei noi funcțiuni, Aromânul a putut să cunoască, în lung și în lat, Peninsula, să treacă Dunărea, să facă legătura între Balcani de o parte, să cunoască Europa orientală, centrală și apuseană pe de alta și a putut veni în contact direct și indirect cu civilizația din peste mări și fluvii, ce, pe atunci, nu se putea aborda cu alte mijloace de locomoțiune. Migrațiunile păstorești, dar mai cu seamă cărăușia, deschideau largi ochii Valahului¹, dădeau ghes imaginațiunii lui și dădeau naștere la atâtea combinațiuni noi și nebănuite în domeniul comerțului

¹ O. Densușianu, o. c., p. 32, scrie: «Dar când o împrejurare ori alta îl slăbește (pe păstor) să-și schimbe tratul de mai înainte, să se îndrepte spre alte îndeletniciri, el vine cu un spirit întreprinzător, ager și capabil să se adapteze la condițiunile nouă de viață. Ca pribeag, ca om umblat prin lume, el aduce un suflet viu, isteț, deschis, care poate fi mlădit mai departe...»

și industriei, ce, în viitor, avea să facă din poporul aromanesc deținător al tuturor bogățiilor; perspective noi și largi se deschideau economiei naționale și o nouă civilizație, specific aromânească, se desemna la orizontul acestui popor înfrigorat de dorul unui traiu civilizată, ca și de acela de a trăi liber, stăpânind toate mijloacele de bună stare.

O altă caracteristică fundamentală a vieții aromânești a fost și viața de munte, legată indisolubil de viața de păstor, la origină. Locuința Valahului a fost muntele. Putea să lucreze departe, în orașele și târgurile de pe malul Nilului sau în cele mai îndepărtate ale Peninsulei și Europei, ca negustor și meseriaș, ori putea să-și ierneze în câmpii sau pe țărături calde turmele, temelia căminului îi era tot muntele, de care nu s'a despărțit decât foarte târziu și anume când orice viață, aici, îi devenise imposibilă. Muntele era o cheazășie serioasă a vieții aromânești neprihănită, pe câtă vreme viața de câmpie rămânea grecilor și slavilor — expuși la toate atacurile și injuriile. Savantul ceh C. Jirecek scria că „Valahul vine pe lume pe vâruri de munți și moare pe vâruri de munți” — constatare ce o întărește un singur vers fărșetoresc — ramura aromânească cea mai războinică și conservatoare — observație ce n'a scăpat nici lui O. Densușianu: „Casa noastră-i muntile!”

Viață aromânească, libertate și munte au fost noțiuni sinonime.

III. Viața păstorească a Aromânului, cu toate manifestările și creațiunile ce le-am atins în treacă, doar, sunt aproape pe deplin cunoscute tuturora grație studiilor de specialitate ale unor serioși cercetători aromâni și mulțumită literațiilor noștri cari au cântat-o sub diferite forme.

Numai viața clasei orășenești, atât de bogată și ea în conținut, n'a fost atinsă aproape niciodată.

Lupta neînfrântă a cărăvănarului și negustorului aromân pentru existență, setea lor nepotolită după câștig, avântarea în toate continentele ca să-și ridice familia la un rag social mai înalt și, astfel, să-și asigure independența; furișarea lor în Balcani prin toate cursele și nesiguranțele și lansarea lor dincolo de orizonturi cunoscute și în largul mărilor streine; dorul de învățătură ca să fie cu ochii mereu deschiși, toate acestea sunt mai puțin ele, oare, pline de poezie și demne de admirație? Înfrângerile nebănuite ale negustorului și biruințele cu ardoare așteptate nu inspiră oare, ele, ceva din fiorul marilor creațiuni? Capodopera ieșită din mâinile artizanilor aromân! — pod sau apeduct de piatră, biserici și moschei cu buchete de turla sau minarete, bijuterii în filigran dantelate, broderii artistice în aur

și argint, arme ucigătoare sau decorative, candelile înfloritoare sau țavi de argint, icoane și fresce sau tample de biserică, etc. n'au îmbogățit oare, ele, o bună parte din artizanii noștri și n'au stârnit admirația tuturor streinilor din toate timpurile? Dar nu putem trece cu vederea nici luptele legendare ce au purtat pentru asigurarea libertății vieții lor și a popoarelor în mijlocul cărora s'au așezat, nici rolul lor civilizator, reușind a face din Balcani o țară a libertății, a culturii și civilizației celei mai înaintate în orientul sudic al Europei.

Iată un domeniu de activitate foarte puțin exploatat și, de aceea, am pornit cu teama și curiozitatea acelor cari se avântă în păduri neumblate și în ținuturi puțin călcate de picior de om.

IV. Toți câți suntem produsul școalei românești din Macedonia și ne găsim în țară, toți am purtat și purtăm încă pe suflet o grea povară; întreg patrimoniul de veacuri constând din munții noștri, cu susurul apelor răcoritoare și îmbelșugate și cu freamătul marilor codri, cu o viață milenară de suferințe, de libertate și de noblețe; cu măreția orașelor unde a pulsat o viață intensă, părăsite pentru totdeauna; cu durerea pentru străbunii și părinții rămași în cimitirele de acolo; cu superba bogăție a unor moravuri și obiceiuri patriarhale — cu un cuvânt, tot mormurul acesta surd, dar viu și turburător, care ne recheamă îndărăt, fără a-l mai putea urma... Am socotit, așa dar, ca o sfântă a mea datorie, să scriu câteva frânturi din zbuciumata luptă pentru existență și înobilare a vieții — luptă ce a dus-o cu curaj clementul aromânesc din Balcani.

În lucrarea de față — și nouă și îndrăzneată totodată — voi urmări pe negustorii, meșteșugarii și artiștii aromâni în activitatea lor, în decursul secolelor, atât în cuprinsul Imperiului ottoman, cât și până în cele mai îndepărtate ținuturi, unde vicisitudinile vieții i-au îndemnat să se stabilească, precum și rolul jucat de ei în viața economică, întru atâta cât ne-a put ajuta documentele existente și mărturiile vii ale ultimilor bătrâni. Nu ne vom depărta, totuși, deabinelea, de atmosfera patriarhală de unde acești negustori au purces, ca și evoluția economică ce au suferit-o așezările de munte, unele din ele caracterizate prin viața de transhumanță și de nomadism. În cartea ultimă a lucrării de față, voi încerca să stabilesc figura morală și politică a popoului aromânesc, rostul acestuia în cultura Balcanilor și în propagarea limbii și spiritului greco-bizantin și apusean, precum și contribuția ce a adus-o la lupta de eliberare și civilizare a popoarelor, în mijlocul cărora, negustorii și meșteșugarii, s'au așezat, mare parte din ei identificându-se pe deaîntregul cu mediul înconjurător.

V. Mă întreb ce aș putea realiza cu mijloacele de cari se

poate dispune. Prea puțin, îmi răspund. Fiindcă nu o viață de om, ci una de Matusalem n'ar ajunge să se facă totul în acest domeniu. Dar am ținut să-mi îndeplinesc un imperativ al conștiinței mele ca fost elev al școlii din Macedonia și am puceș potrivit puterilor mele și instrumentelor de care am putut dispune. Am ținut să dau celor curioși de a ști ceva din trecutul neamului aromânesc un lucru unitar, ca, astfel, să-și facă o idee de ansamblu și cu atât mai mult am socotit-o necesară, astăzi, lucrarea aceasta, cu cât atâtea mari probleme în legătură cu naționalizarea României se pun și se activează întru rezolvarea lor.

Nici prin gând nu mi-a trecut, însă, că aș fi rostit ultimul cuvânt. N'am făcut altceva decât să culeg în mănunchiuri mai strânse câteceva din recolta de date, cari, altfel, s'ar fi putut și ele risipi, fără puțință de identificare mai târziu ; gândul mi-a fost să sintetizez, să strâng într'un mănunchiu bine legat și să clasific materialul disparat și neglijat — fie din cauza furtunilor ce au survenit în decursul vieții aromânești, fie din lipsă de interes. Și, prin aceasta, am ținut să fiu și un îndemn pentru noi descoperiri în viitor.

Fiindcă multe și minunate sunt bogățiile ce se ascund în în dreapta și în stânga — prin arhivele școlilor, bisericilor, mănăstirilor și patriarhiilor, prin bibliotecile Peninsulei și prin arhivele de notariat ale țărilor pe unde au trecut și activat ; sunt multe și minunate aceste bogății, deși furtuni groaznice au distrus urme bogate și multe mâini criminale, eclesiastice mai ales, orbite de fanatism național, au căutat și reușit în parte să le distrugă. Evenimentele se precipită și soarta neamului aromânesc este, precum a și fost, legată de cursul acestora. Teama ca nu cumva ultimii martori încă în viață să dispară și, odată cu ei, multe și prețioase date, m'a îndemnat să grăbesc cu strângerea lor în acest mănunchiu.

Metoda adoptată în legătură cu mărturiile vii a fost să capăt cât mai multe confirmări și aceasta mai ales la fața locului și acolo unde mi-a fost cu puțință : prin toate țările balcanice, în România și Africa. Dar gândul mi-a fost curat : iubirea de neamul meu n'a fost în stare să întunece adevărul ; iar atunci când am avut îndoieli, am avut și grija să subliniez aceasta. Un nume scos de sub lespedeza eternei uitări mi-a pricinuit însă o bucurie de copil și — o mărturisesc — i-am acordat, exagerat poate, importanța descoperii unui element creator și a unei vii mărturii despre marile forțe de expansiune și de creațiune ale elementului aromânesc.

N'am avut pretenția de a fi rostit ultimul cuvânt. Dimpo-

trivă. M'aş socoti fericit, dacă mi s'ar recunoaşte că am reuşit macar să rostesc primul cuvânt temeinic. Aceasta îmi va fi marea mângâiere faţă de puţinele cercetări realizate în acest domeniu neglijat sau dispreţuit — şi în aceasta o mare parte din vină o poartă mai ales şcoala românească din Macedonia care a trecut cu multă uşurinţă asupra acestui subiect —, abstracţie facând cu totul de grelele jertfe materiale, de ostenele fizice îndurate în cursul peregrinărilor mele, ca şi de îndoielile sufleteşti, cari mi-au pricinuit, adesea, atâtea chinuri morale.

VI. Sistema adoptată în expunere este cea următoare.

În cartea I-a, mă voi ocupa de rolul Aromânilor în viaţa economică peste tot cuprinsul Imperiului ottoman moştenitor al celui bizantin, şi de relaţiile ce le-au avut, de aci, cu alte ţări streine, începând cu Evul mediu, când cronicarii bizantini şi apuseni menţionează despre ei sub numele de Vlahi; deasemenea, voi da — fără a neglija totuşi aceste îndeletniciri — câteva schiţări asupra trecutului şi vieţii câtorva comune aromâneşti, fără altă pretenţie, iarăşi, decât aceea că aduc câteva modeste contribuţiuni pentru alte lucrări viitoare, la cari, cercetători specialişti, iubitori de poporul acesta ca şi de adevărul istoric, vor avea norocul, servindu-se de alte mijloace materiale şi de metode ştiinţifice, să dezgroape documente ce zac ascunse şi prăfuite prin arhive şi biblioteci ce nouă nu ne-a fost dat să le cunoaştem.

În cuprinsul cărţii a II-a, mă voi ocupa de activitatea coloniilor de negustori şi artizani aromâni în cuprinsul ţărilor şi continentelor în afară de cuprinsul Imperiului otoman; iar la sfârşit, voi da o schiţare uşoară despre artele şi meşteşugurile vecine cu acestea; argintărie, croitorie, armurărie, construcţie, pictură, sculptură în lemn, etc., ce Aromânii le-au exercitat, cu originalitate şi îndemânare, atât în Peninsula cât şi aiurea ceea ce a însemnat un titlu de glorie pentru ei.

În sfârşit, în cartea III-a şi ultima, mă voi strădui să schiţez, în linii generale, rolul hotărâtor ce l-au îndeplinit coloniile acestea în viaţa economică, politică şi culturală, atât în cuprinsul hotarelor Imperiului ottoman, cât şi în statele unde s'au distins ca un element creator de mâna întâia. La începutul acestei cărţi, pentru o mai largă cuprindere a celor ce vor urma sau cari au precedat, voi încerca un lucru şi mai cutezător şi anume — voi da câteva contribuţiuni pentru stabilirea psihologiei poporului aromănesc.

Acestea fiind spuse, chem în ajutor pe Cel de sus ca să-mi acorde puteri de muncă şi limpezimea de cuget necesare să duc la capăt cele ce mi-am propus.

R-Sărat, 28 Iulie, 1935.

Prof. Anastase Hâciu

C A R T E A I - a

COMERȚUL, INDUSTRIA ȘI ARTELE LA AROMÂNI

IN CUPRINSUL HOTARELOR IMPE-
RIULUI OTTOMAN, DIN CELE MAI
VECHI TIMPURI ȘI PÂNĂ ASTĂZI.

CAP. I.

Vechimea comerțului și indus- triei și începuturile acestora.

Cele trei perioade.

Pentru o mai sistematică cuprindere a evoluției comerțului și industriei la Aromâni, va trebui să deosebim mai multe perioade : 1. Perioada primului mileniu, când cronicarii deabia încep să vorbească de Aromâni, ca popor aparte ; 2. Perioada până la venirea Turcilor, când începe avântul lor în Apus, caracterizat prin întemeierea de contoare comerciale în Adriatica și Mediterana ; 3. Perioada dela așezarea Turcilor în Peninsula Balcanică până la distrugerea Moscopolei, când începe emigrarea în masse în largul lumii, și 4. O nouă înflorire economică a nouilor așezări aromânești, începând cu 1800 și până astăzi, când neamul aromânesc s'a rupt în patru, odată cu dezmembrarea Imperiului ottoman.

1. Perioada de presupunerii și de fermentare.

Dacă cuceririle romane în Peninsula au încoronat o operă, infiltrația pașnică — pe cale culturală, dar mai ales economică — a fost și impunătoare și mai temeinică. Ca exemplu, avem Dalmația care, îndeosebi, prezenta — înainte de cucerire — toate aspectele vieții romane, în așa de mare măsură, încât comercianții italieni stabiliți aci putură să joace un mare rol în războaiele civile ¹, iar

¹ *Despre romanizarea popoarelor din Balcani, cit. studiul lui D. Onciul în «Convorbiri literare», XIX, ap. I. Arginteanu, Istoria Românilor Macedoneni, Buc., 1904, p. 44.*

atunci cand invaziile barbare au luat un caracter acut, s'au revărsat din această provincie, precum și din Moesia Superior și din Panonia, în spre sud. în Macedonia și Epir, masse de elemente romane vajnice, călitate în lupta economică, în stare să întărească vechile colonii. Iar în locul celor 150000 sclavi, purtați din Macedonia în Italia din rațiuni de stat, nu s'au vărsat numai colonii militare, ci și populațiuni cunoscând mănuirea plugului și creșterea vitelor și îndeletnicindu-se cu artele și meșteșugurile și pricepute în ale comerțului. Pe de altă parte, în decursul războaielor cezaro-pompeiane, lume nobilă, dregători înalți și equestri găseau la modă să se mute din Italia pe țarmurile epirote și dalmate, precum și pe cele egeice, unde, la Salonic, Senatul fugar al celor 300 își ținea ședințele ¹.

Dar cu mult înaintea cuceririlor romane în Peninsula Balcanică, au avut loc epoci de înflorire economică a Helenilor și Macedonenilor. Cei dintâi, în răstimpul unui mileniu aproape, au stăpânit viața economică în bazinul Mediteranei și și-au desfășurat expansiunea colonială până în Marea Neagră, cu o industrie foarte dezvoltată, bazată pe diviziunea muncii: alimentară, textilă, a confecțiunilor, a broderiei, a tâmplăriei, a ceramicei, armurăriei, metalurgiei, etc., industrie înfloritoare prin secolul V și VI în. Chr., mai cu seamă la Atena și Pireu ², cele mai multe materii prime fiind aduse din Macedonia, Tracia, Tesalia, Africa și părțile n-vestice ale Europei ³. Cultura helenă, ca și navigatorii, a ajuns să lege Orientul de Occident ⁴. Comerțul a atins culmi înalte — erau în relațiuni comerciale cu Marea Neagră, cu Africa, cu orientul asiatic și tot bazinul Mediteranei, unde ⁵, peste tot, înfloreau colonii helene, desprinse de metropola săracă și îngustă pentru orizontul lor fără margiți. Unitatea de monedă li era drachma. Două mari cetăți comerciale întunecau pe celelalte: Atena cu trei porturi, Corintul cu două ⁶. Decăzând politicește sub Macedonenii aceștia — cu torța culturii helene într'o mână și cu spada în cealaltă — pun „mai departe în circulație bogățiile Africei, dezvoltă legăturile comerciale dintre Orient și Occident, creând la Alexandria, în Egipt, un vast antrepozit universal” ⁷. Diadohii lui Alexandru duc mai departe politica comercială a șefului dispărut atât de timpuriu, întemeind mari orașe și porturi noi în cuprinsul vastului imperiu ⁸.

După distrugerea marilor cetăți comerciale rivale Romei, în 146 a. Chr., Cartagena și Corintul, Romanii au câștigat suprema-

¹ Th. Mommsen, *Römische Geschichte, zweite Auflage*, Berlin, 1856, III, p. 376, ap. I. Arg. o. c., p. 23. ² A. G. Giuglea, *Manual de istoria comerțului*, Buc. ed. I, 1929—30, pp. 49—50. ³ *Ibid.* ⁴ M. Iorgulescu, *Istoria comerțului*, 1926—27, Buc., pp. 32—33. ⁵ A. Giuglea, o. c., p. 52. ⁶ *Ibid.* ⁷ M. Iorgulescu, o. c., p. 38. A. Giuglea, o. c., pp. 55—56.

ția în Mediterană¹ și au devenit dictatorii vieții economice universale. În capitala imperiului, se vărsau mărfuri din Spania, din orașele de pe frontiera Dunării, din Galia, din Orient — Egipt și Asia. Deasemenea, tot aici se vărsa tot aurul din alte ținuturi și din Dacia, extras de pricepuții mineri, iliri și dalmați². Industria națională, ca și comerțul, erau organizate pe corporații și chiar pe specialități ale acelorași profesioniști, exercitată în familii de femei și sclavi sau în orașe — în ateliere mici și în cele mari, cum erau construcțiile, mobilele, metalurgia, ceramica, precum și industriile textile și de lux; iar comerțul interior, organizat și acesta pe corporații, se exercita în prăvălii particulare sau în piețe publice, cu târguri de fiecare zi sau de 2 ori pe lună³. Cunoștințele în industrie le aveau dela Etrusci — ca și dela Grecii din sudul Italiei specializati în ceramică, în metalurgie, arhitectură, navigație — precum și în comerț⁴.

Un sistem monetar — asul de aramă, dinarul de argint și moneda greoaie de bronz, îmbunătățită încă din 269 a. Chr., — ajuta comerțul de bani și de bănci, însufleșea și punea în circulație toată această febrilă activitate economică⁵. Iar pentru mobilizarea atâtor imense bogății ce se vărsau de peste tot și erau expediate pretutindeni, aveau la dispoziție flote comerciale și drumuri militare, rămase celebre ca organizație și construcție, păzite de caste pentru bunul mers al mișcării legiunilor și pentru siguranța negustorilor⁶. Din cetatea de pe Tibru, porneau în toată lumea romană cinci mari drumuri, dintre cari, unul — care, în mod special, ne interesează — cu punct de ieșire Brindisi, se continua prin Durașo spre Constantinopol și Asia⁷. Un uriaș factor de romanizare era clădirea peste tot de șosele și caste, de orașe pavate cu cărămidă, de palaturi, case, temple, monumente, apeducte, etc., la cari lu:rau legionarii romani și autochtonii, conduși de meșterii și arhitecții romani.

Este în afară de orice înoeială, ca, în tot intervalul până la căderea imperiului roman, să se fi format și în Balcani, în răgaz și în liniște, o clasă de comercianți și de industriași, din populația autohtonă și elementul roman, întărit mereu cu aluviuni directe sau prin revărsări din alte provincii profund romanizate.

Odată cu victoria Barbarilor și căderea Romei, Occidentul decade economiceste în starea de industrie în familie și în ateliere primitive, cu un comerț sugrumat veacuri dearându, de taxe vamale la toate granițele feudelor senioriale, pe când vechea strălucire romană se refugiază în Peninsula Balcanică, unde Bizanțul trece în

¹ *Ibid.*, pp. 57, 61 și 67. ² *Ibid.*, p. 81. ³ *Ibid.*, pp. 72, 73, 76. ⁴ *Ibid.*, p. 61. ⁵ *Ibid.*, p. 77. ⁶ *Ibid.*, pp. 74, 76. ⁷ *Ibid.*, p. 75.

linia întâia în domeniul economic ¹. Toată splendoarea se desfășoară de acum încolo în noul imperiu de răsărit, de unde porneau drumuri în toate direcțiunile, în afară de căile tuturor mărilor. Se aduceau, în imperiu: lână, cositor, cereale, produse animale și piei pește afumat și sărat, blănuri scumpe, ceară, miere, etc., iar din Orient: mătăsuri brute chineze, din cari se prelucrau stofe scumpe și brocartul ce se exportau în Apus; se prelucra mozaicul, obiecte artistice din bronz și metale de preț; se aduceau pietre neștimate; se ridicau lucrări superbe de arhitectură, mai ales bisericăscă, etc. ².

Cu timpul, însă, luxul mare și destrăbălarea în finanțe, comerțul pasiv care alunga în afară toată moneda, necunoscută acum în Europa, făcea ca balanța comercială să fie mereu deficitară, scădere la care contribuiau și frământările politice interne și războaiele necurmate — toate acestea ajutând alte popoare, ca Arabii și cetățile italiene, să câștige, pas cu pas, întâietatea comercială și industrială ³.

După aceste scurte priviri asupra situației economice până aproape de finele primului mileniu, este vremea să ne oprim și să ne întrebăm: Care a fost rolul Vlahilor în domeniul acesta?

Din această perioadă de romanizare definitivă a Peninsulei Balcanice și când valurile asiatice: Slavii, Bulgarii, etc., împingeau pe Bizantini mereu spre sud și țărmurile mărilor, iar impetuosul naufragiu obliga pe Vlahi — cetățeni „imperiali” ⁴, cari se bucurau de mari drepturi și privilegii — să se cațere de catargurile cele mai înalte ale solului peninsular sau să se retragă și mulți din ei spre sud, din această perioadă a strălucirii Bizanțului pe teren cultural și economic, avem doar o singură mărturie, o slabă dar prețioasă indicație în legătură cu formarea limbii și poporului aromânesc din Balcani, în strigățul acela de „Torna, torna, fratre!” care, la 579, a pricinuit fuga armatei bizantine trimisă în contra Avarilor ⁵. Nu vom greși de loc afirmând că Vlahii, ca Latini sau Bizantini, luau și ei parte activă la toată mișcarea economică, după cum erau un factor important în viața lui militară. Ba ceva mai mult. Încă din acest al șaselea secol, când limba latină era încă limba de stat și se întrebuița în armată și biserică ⁶, Valahii pare-se că apar și ca stăpâni ai caravelor cari serveau și armatele și transporturile comerciale, meserie din care a născut, pe încetul, în s.-vestul Peninsulei, marele comerț aromânesc, după cum este în afară de orice îndoială că marile fapte militare și expansiunea elementului aromânesc își are, în bună parte, origina în

¹ *Ibid.*, pp. 89-90. ² *Ibid.*, p. 91. ³ *Ibid.*, p. 92. ⁴ I. Argî., o. c., XIII.

⁵ Theophanes, Bonn, I, 397 și Theophilact Simocatta, pp. 99, 254, 260, 272, 296, etc., ap. I. Argî., o. c., pp. 62, 64 și Nota 1. ⁶ I. Argî., o. c., p. 62.

migrațiunile păstorești — așa cum am căutat să precizăm și în introducerea lucrării de față.

2. Perioada II-a.

Pe când Verdunienii — prin ultimele secole ale primului mileniu — mutitau pe bieții creștini, ca să-i vândă ca eunuci Maurilor din Spania, iar Venețienii făceau acelaș lucru, ca să-i vândă califilor; pe când în Apus nu exista nici o noțiune cât de puțin umană despre religie, justiție și morală socială; când totul era un haos, în care lumea nu cunoștea respectul proprietății aproapelui; când biserici și mănăstiri erau lăsate pradă jafului și focului; când toate drumurile, orașele și piețele gemeau de hoți; când crimele cele mai abominabile erau permise și încă aplaudate, iar moravurile în familie decăzuseră cu desăvârșire; când luxul, jocul și beția dominau peste tot, iar preoți și înalți prelați se dedau tuturor depravărilor, etc.; pe când mai târziu, Apusul avea să cadă pradă unor halucinații colective, dictate de interese cu totul altele decât cele religioase, ce îndemnau pe preoți, seniori și plebe — femei și copii, tineri și bătrâni — să pornească războiul Crucii împotriva Islamului, iar ca rezultat să moară pe drumuri de mizerii, de boli și de săbii¹; pe când, în Apus, aveau loc toate acestea, în munții Hem și Rodopi, pe versantele Pindului și în așezările aromânești din Macedonia, Albania și Tesalia, Aromânii — Valahii de atunci — își așezau taberele în locuri ferite de orice atac, se dedau unei industrii casnice rentabile, în atmosfera frumoasă și morală a vieții de familie, exercitând, totdeauna, negoțul cel mai corect — în plină epocă de neliniște și de decădere și a Bizanțului apropiat.

Trecând de întâia perioadă a presupunerilor, care coincide și cu deplina formare a neamului aromânesc, intrăm în cea de a doua, fără a trage, totuși, linii absolute de demarcațiune. În această perioadă, bogată în documente, care începe cu al nouălea veac al primului mileniu și durează până la venirea Turcilor în Peninsula, primele torțe luminoase le aprind cronicarii bizantini: Kedrenus, Kekaumenos, prințesa scriitoare Anna Comnena, etc., la cari se adaugă cronicarii cruciadelor și alții².

Caracteristicile acestei perioade ar fi următoarele: 1. Se constată un început de clasă orășenească valahă, nu burgheză, firește, în înțelesul modern, ci în acela de elemente ocupându-se

¹ F. C. H. L. Pouqueville, *consul général de France auprès d'Ali Pacha de Janina, Voyage de la Grèce*, ed. II, Paris, 1826, t. VI, Nota 3, p. 277 și Nota 1, p. 280. ² G. Mornu, *Vlahia Mare (980-1259)*, Buc., 1913, *passim* și I. Arg., o. c., *passim*.

cu negoțul, poate cu un început timid de organizare de cetăți și de burguri; 2. O cunoștință din ce în ce mai strânsă cu Apusul, fie prin Italienii cari activau în Bizanț și în imperiu, fie prin Cruciați, în special, cu Venețienii și Francezii; 3. Imigrațiuni silite sau spontane în Asia Mică, în Peloponez, Creta, insulele Ionice, în Italia și în provinciile venețiene; 4. Aluviuni mari de romanitate cari se revarsă mereu dinspre Panonia, Moesia și țărmurile adriatice, înghesuindu-se în Pind și Macedonia, pe lângă vechile colonii, precum și mai târziu, din Hem, în aceleași provincii și în Tesalia și dizlocări continue de populațiuni dela munte la șes și viceversa; 5. Relațiuni comerciale cu alte țări apusene; 6. Atelierul casnic lucrează pentru nevoile domestice și cele streine, când cetăți industriale noi se întemeiază la munte, cât mai departe de orice primejdie și atacuri; 7. Intemeierea de contoare comerciale în Adriatica și Mediterana și, în sfârșit, 8. Figura celnicului și a cărăvănarului apare cât mai distinctă și joacă rol de seamă în viața economică a Peninsulei.

În acest răstimp, Bizanțul rămăsese doar antrepozitul comercial al lumii și locul de întâlnire al negustorilor din toate unghiurile, ajutat de drumuri importante, de porturi numeroase pe întinsul mărilor și de centre industriale, dar întâietatea și-o pierduse deja¹; Arabii, deasemenea, începeau și ei să decadă, ridicându-se, în schimb, pe planul politic, Turcii Seldjucizi, cari aveau să se măsoare cu Cruciații și cu cetățile italiene². Concomitent cu acestea cari aveau loc în Orient, Apusul Europei, fărâmițat de nesiguranță și de regimul fental, dușman oricărui comerț, decade economiceste la regimul familial și la economia naturală³.

Cetățile italiene: Pisa, Amalfi, Florența, Genua, Veneția, etc. își începuseră cam din sec. VIII activitatea pe tărâm economic internațional. Erau organizate în „comune“, mici republici cu dreptul de a se conduce singure, de a judeca pe membrii lor, de a avea armate proprii⁴, model după care — presupunem — s'ar fi organizat și anumite cetăți în frunte cu Moscopole, organizare ce ar fi fost întărită de Turci cu și mai mari privilegii. Le caracteriza o concurență sângeroasă, din tendința fiecăreia de a-și asigura, neturburat, debușeele râvnite și de a împinge, cât mai adânc, în Orient și în Mediterana, expansiunea cuceritoare⁵.

¹A. G. Giuglea, *o. c.*, pp. 90—91. ² *Ibid.*, pp. 99—100. ³ *Ibid.*, pp. 102 și urm. ⁴ *Ibid.*, p. 110. ⁵ *Ibid.*, pp. 113 și urm.: Pisa, cu monedă de valoare internațională și concesii împoatante în Bizanț, după ce, în 1137, distruge Amalfi, este nimicită de Genovezi, în acelaș secol, în plină strălucire. Deacum, lupta sângeroasă se dă între Genova și Veneția, cât pătrunseră adânc în M. Neagră, cu coloniile lor și cu concesii importante în Bizanț, contra serviciilor aduse împărașilor. Aceste două cetăți dispuneau de tot comerțul până în Crimeea și în Principate, în Orientul îndepărtat și în partea sudică a Mediteranei.

Cu acești întrepizi meșteșugari și negustori au avut șansa să facă cunoștință Valahii din imperiul bizantin, mai ales cei din Tesalia și Pind și, în mică măsură, cei din Hem.

În domeniul vieții economice a Vlahilor, lumină mare se face în epoca de nimicire națională a Bulgarilor, când imperiul lui Krum a fost distrus, în 973, de Împăratul Kimisces Armeanul, iar acela al lui Șişman de Vasile II Bulgaroctonul, în 1018. A fost un războiu de stărpire când provincii întregi din Bulgaria rămăseseră pustii de oameni și când ultimele rămășițe de colonii slave au dispărut din Grecia de nord, iar locurile deșarte veneau, acum, să le ocupe Valahii¹. Popor lesne sporitor, aceștia s'au simțit atrași de frumoasele șesuri cu pășuni grase și pământuri roditoare ce le cunoșteau numai din ispită și, astfel, familiile și turmele ce împănau munții s'au revărsat în câmpii și s'a produs o schimbare în profesiunea moștenită din străbuni. O astfel de năzuință de lățire și de emancipare mai timpurie s'a produs la Valahii din Pind². O mare parte din cei ce se revărsau în câmpii s'au apucat de munca câmpului, cum era valea râului Pleres (Fersaliticò) care „are, de o lature și de alta, un șes mare și trece prin mijlocul Vlahilor, despărțindu-i în două³. Dar altă parte, bine înțeles mai puțin însemnată, se revărsa și în orașele cari erau „un fel de bazine în cari se scurgeau forțele românești și alimentau elementul strein“⁴, grec și slav, orășeni sau cetățeni „sincastrite“ cum îi numește Kekaumenos⁵.

Pe lângă înfățișarea de păstor, agricultor și orășan, îl vedem pe Vlah — în acest răstimp — și sub aceea de cărăvănar, referindu-ne la pasagiul din Kedrenus, unde se vorbește de sfârșitul tragic al lui David, fiul lui Șişman, omorât, lângă localitatea „Stejarii frumoși“, între Castoria și Prespa, de către niște Vlahi călători, „Vlahi odhite“⁶, expresiune pe care mulți istorici — cu rea credință sau din necunoașterea realităților — au vrut să o identifice cu noțiunea de „singurateci și rătăcitori“⁷ sau de „păstori sălbateci“ „cari constituie uneori o întâlnire foarte puțin plăcută

având ca concurenți, pentru scurt timp, pe Arabii, discipolii negustorului Mohamed. Alte cetăți industriale erau Florența, cu organizații bancare admirabile, luând, astfel, locul Evreilor în Europa și stând în fruntea celorlalte ca Stena, Luca, Toscana, Piemont, etc. Veneția excela în industria textilă a bumbacului, lânii și mătăsurilor, a sticlăriei, armelor, etc., iar Genova în cea a mătăsurilor și șantierelor ei navale. ¹ G. Murnu, o. c., p. 55. ² *Ibid.*, pp. 55—56. ³ Kekaumeni, *Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, edd. Wassiliewsky (et) V. Jernstedt, Petersburg, 1896, ap. G. Murnu, o. c., p. 58. ⁴ G. Murnu, o. c., p. 63. ⁵ *Ibid.*, p. 62, vezi și Th. Capidan, *Românii nomazi*, p. 133. ⁶ Kedrenos, ed. Bonn, II, pp. 435, 13, ap. G. Murnu, o. c., p. 9. ⁷ Pfc, *Ueber die Abstammung der Rumänen*. Leipzig, 1880, p. 55, ap. G. Murnu, o. c., p. 10.

I. Comerțul, Industria, etc., la Aromani. A. Hâciu.

pentru călătorul rătăcit în țara Macedoniei sau Tesaliei¹. Singur istoricul N. Iorga le-a dat adevărata valoare și semnificație și a nume i-a încadrat în adevărata lor înfățișare de „călători“ în înțeles de „chervangii“² — ceea ce corespunde perfect, scrie Th. Căpidan, cu forma mai nouă de „Kjelator“ dela Vlahii din Serbia³; iar în altă parte, le dă noțiunea și mai precisă de „conducători de caravane“⁴ — singura înfățișare ce au îmbrăcat-o de veacuri și singura admisibilă. Acești „Vlahi chervanagii“ sunt urmașii și frații aceluia din secolul al VI-lea, ce-l întâlnim în războiul Bizantinilor contra Avarilor, sunt chervanagii cari au jucat, de atunci și până nu de mult, rol multiplu în viața economică a Peninsulei și aiurea, mai departe.

În legătură cu pătura orășenescă valahă, mai aflăm, dela acelaș cronicar bizantin, că, indignați de dările excesive impuse de împăratul Duca, zaraful Bizanțului, Vlahii din Larisa, (orășeni sau cetățeni — sincastrite, cari se bucurau de mai multe drepturi și foloase și se indentificau cu națiunea politică, simțindu-se ca „Romei“, în opoziție cu „barbarul“ dela câmp sau dela munte⁵), acești Vlahi din Larisa, conduși de Niculiță, nepotul celnicului „Domn peste Vlahii din Elada“, ajutat de încă doi Vlahi, au organizat revoluția din 1066, la care luară parte ca „cei mai rebeli muntenii, promotori probabili ai întregii mișcări; al doilea, locuitorii dela șes, plugarii și al treilea orășenii“⁶. În altă parte, se vede și mai clar: „orașele balcanice în această vreme erau îndeobște grecești și slave, deși nu lipseau în ele și elemente eterogene, precum bunăoară Armeni și Evrei, pe alocuri și Români“⁷. Populația valahă așezată prin orașe și ocupându-se cu comerțul și meșteșugurile trebuie să fi fost mărișoară până la venirea Turcilor⁸.

Iată câteva dovezi de existența unei pături aromânești care nu făcea plugărie sau creșterea de vite, ci se îndeletnicea cu meșteșugurile și cu comerțul.

Dacă, acum, ne aruncăm privirile spre Balcani, cam după un secol și ceva dela revoluția din Larisa, în epoca de cutremurare a Bizanțului, zguduît de celnicii conduși de frații Asănești, vedem pe Ioniță, împăratul, întemeiând un oraș nou Alin, pe care-l populase de curând cu Români⁹, aceasta după întemeierea Târnovei

¹ Schlumberger, *L'épnpée byzantine à la fin du 10-me siècle*, Paris, 1896, p. 606, ap. G. Murun, o. c., p. 11. ² *Notele unui istoric relativ la evdnimentele din Balcani*, p. 17. ³ Th. Căpidan, *Românii nomazi*, Cluș, 1926, p. 135. ⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Pén, des Balcans*, Buc., 1919, p. 7. ⁵ G. Murun, o. c., p. 62. ⁶ *Ibid*, p. 56. ⁷ *Ibid*, p. 63. ⁸ Vezi Nota 1, dela p. 117 din *Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanica*, de I. Caraglanî, Buc., 1929, unde se spune că, făcându-se ordine în Turcia, Românii începură a se scobori în orașele de pe câmpuri. ⁹ Ville-Hardouin, *Conquête de C ple*, pp. 285 și 295, ap. I. Argint. o. c., pp. 139 și 163.

capitala „oraș curat românesc“¹, pe lângă cari mai erau Prestlav (Marcianopol), capitala lui Petru, Ferma cu băi renumite², Aquila, Blisme, Crucemonte, Tzepina și Vițina, Constanța și Beroe, servite toate de o șosea foarte lungă »Via Trajana“³. Dar această populație aromânească n'a izbutit să trăiască multă vreme în aceste meleaguri.

Natural că o parte din acești orașeni — printre cari se găseau armeni, greci, slavi și evrei și poate și italieni — erau Vlahi cari ee ocupau cu schimbul de produse, vânzând sau desfăcând, mai aproape sau mai departe, avuții le țării: vite, brânzeturi, piei, lână, țesături, plumb, cereale, etc., și aducând cu caravanele, din țări depărtate și din cuprinsul Peninsulei, mărfuri necesare țării lor, Bizanțului și orașelor. Grație spiritului de muncă și de comerț întins, țara Hemului »Zagora“ sau »Valahia Albă“ era foarte bogată, locuitorii bogați și domni deasemenea⁴, iar aceste bogății stârniseră atâta ecou, încât soldații lui Henric, împăratul latin, s'au dus bucuroși la luptă, ca să se întoarcă cu o parte din fantasticele bogății⁵.

Un alt complex de împrejurări religioase, politice și economice pune — pentru a doua oară — în legături directe și trainice pe Valahii din Peninsulă cu popoarele din apus și anume Cruciaadele, cari au durat aproape două secole. Armatele Cruciaadei I, străbătând Peninsula — toate coloanele chiar prin regiuni aromânești⁶ — din lipsa celor necesare, devin niște biete cete de pradă, cari sunt exterminate de populație⁷. Soldații Cruciaadei a IV, ca urmare a devierii planului inițial, vin în contact cu Aromânii din Hem, cari le-au aplicat cele mai dureroase lovituri, iar bietul împărat Baldovin al Bizanțului a trebuit să moară în lanțuri în închisorile lui Ionițiu.

Dintre toate popoarele cruciaade, Venețienii și Francezii s'au apropiat de Vlahi, întâiu fiindcă primii, ca unii cari aveau în stăpânire o bună parte din coasta orientală a Adriaticei și erau mai aproape de așezările aromânești, erau deja mai bine cunoscuți și în al doilea rând, fiindcă și unii și alții, prin dezmembrarea imperiului de Orient, stăpâneau ținuturi oarecum valahe sau regiuni în contact imediat cu principatele valahe din Tesalia și Epir⁸, înainte de aceasta chiar, imperiul Asăneștilor era în legături sufletești cu Papa și, din darurile trimise de Ionițiu⁹, Italianii — și poate

¹ I. Argint., o. c., p. 161. ² Henri de Valenciennes, *Hist. de l'empereur Henri*, p. 271, ap. I. Argint., p. 161. ³ Ducange, *Note la Anna*, Bonn, p. 563, ap. I. Argint., p. 161. ⁴ H. Valenc., p. 295, ap. *Ibid.*, p. 164. ⁵ Maria, fiica împăratului Burilă, măritată după Henric, a luat ca zestre 60 animale încărcate cu aur, argint, mătase și alte podoabe prețioase, Robert de Clary, ap. Jitecek, ap. I. Argint., o. c., p. 164. ⁶ N. Iorga, *Hist. R. de la Pen. Balc.* p. 12. ⁷ A. Giuglea, o. c., p. 106. ⁸ Taffel, p. 233, ap. I. Argint., o. c., p. 122. ⁹ Ansbertus, V, p. 42, ap. *Ibid.*, p. 164 și I. Argint., o. c., p. 164.

și alții — înțeleseră cât de importante puteau să fie legăturile comerciale cu acea țară bogată. Regele Neapolului era cu țara Zagoniet în legături diplomatice¹, firește, de dragul celor comerciale.

În contact cu Francezii și Venețienii dela s.-vestul imperiului, Valahii căpătau importanță tot mai mare. Toate acestea erau prilejuri fericite, pentru ca Valahii să-și lărgescă orizontul economic și să capete noi aptitudini și meșteșuguri. Și, astfel, se închea comerț activ cu țări necunoscute, ajutați de marea lor influență pe lângă seniori, de bogățiile lor și de caravanele ce băteau Peninsula.

Dar, în tot intervalul acestei perioade, vremurile erau restatornicite. Când liniștea aparentă se stabilea, noi împrejurări politice răscoleau și măreau anarhia, Bizanțul și tot imperiul acestuia era un nesecat izvor de turburări; nouilor năvălitori dela nord sau vest nu li se putea pune stavilă; statul național din Hem și Rodopi, odată ce și-a pierdut dinastia întemeietoare în persoana marilor împărași, poporul valah din acele ținuturi nu mai avea rost și era în căutarea de noi adăposturi — unii retrăgându-se în stânga Dunării², alții în regiunea Zagora — Vlahoria din Pind³, restul rămânând pe loc și dispărând, în afară de o mică parte rămasă în Rodopi și Meglenia (Vechea Flachia); când au încetat oarecum luptele între Latini și Bizantini, nouri grei și amenințători se arătau în Asia Mică — la porțile imperiului apăreau, invincibili, Osmanliii — întreg poporul aromânesc era neliniștit și mereu în căutarea de adăposturi mai sigure⁴, sau în căutarea de pășuni bogate și grase⁵; pe de altă parte dizlocări silite dictate

¹ Regele Neapolului, ca să-și lărgescă influența, decerna titluri de noblețe la fruntașii Epirului, făcându-i conți, baroni, seniori — în 1307 (Nikéfor Gregoras, c. VI, cap. 3, ap. I. Argint., o. c., p. 161); iar o parte din Epir era sub stăpânirea Tarentului, în 1318 (Hoph, *Croniques gréco-romaines*, p. 168, ap. I. Argint., o. c., p. 179). Guy de la Roche, ducele Atenei, era în relațiuni amicale cu nobilii, adică cu celnicii, marii negustori și bogătași valahi, când așunse tutore al minorului, fiul lui Constantin Anghel din Tesalia, în 1303 și-l numea «scumpii săi amici» (Buchon, *Livre de la Conquête*, pp. 408 și 409, ap. I. Argint. o. c., p. 190). Venețienii, în relațiuni din cele mai strânse cu fruntașii valahi, au chemat pe aceștia și le-au acordat feude și privilegii — lor și Albanezilor, nu Grecilor, nici Evreilor — în partea nordică a Eubeei, ce s'a numit și se numește încă «Vlahia Mare» (Hoph, *Griech*, VII, p. 141; Lorenz Dietschbach, *Völkherkunde Osteuropas insbesondere der Haemushalbinsel und der unteren Donaugebiete*, I, pp. 228, 302, ap. I. Argint. pp. 199, 200) etc. ² I. Argint., o. c., p. 166. ³ Pouq., o. c., t. V, ed. I, p. 265. ⁴ În secolul al X-lea, se pomenește de coloniștii megalovlahi în Dalmația și șesurile Serviei — Gebhardy, *Ist. univ. a lui Gutri și Gray*, cfr. Alb. m.-român, 1880, p. 66. ⁵ Nevoia de pășuni bogate și de debușee îndeamnă pe Vlahii pășori din Tesalia, să înainteze, prin secolul al XI-lea, spre est, pe pământurile ce aveau să aparțină, mai târziu, călugărilor din muntele Athos (Ph. Mayer, *Die Haupt-*

de rațiuni înalte de stat aveau loc¹; Vlahii cari se întindeau, odată, dela porțile Constantinopolului până la Develtus-Burgas², începeau să dispară. Acelaș fenomen are loc și în Tracia, unde, pela sfârșitul secolului al XI-lea, se înmulțiseră ca roiul de albine³, dar pe care în secolul al XIII-lea au părăsit-o, fiind pustiită de Tătari⁴; Aromânii în număr de 300 familii s'au așezat la Sf. Munte⁵, acolo unde, în secolul al XI-lea, se așezaseră și păstori din Tesalia, în căutarea de pășuni bogate⁶. În Peninsula Calcidică existau numeroase sate de Aromâni⁷.

Mișcările mari de mase, însă, au avut loc spre munți. Aceasta, mai ales când imperiul bizantin își pierduse forțele de menținere a ideii de ordine romană și năvălirilor barbare nu li mai puteau pune stavilă⁸. Această retragere le fusese inspirată din dorința conservării libertăților și a necesității de a veghea la siguranța personală — amândouă amenințate de întreprinderile barbare și de acelea ale ultimilor împărați din Orient, cari tratau pe supușii lor ca popoare cucerite⁹. Și E. Consinery este de aceeași părere când scrie că Vlahii au fost siliți să se aciuze prin coclaurile munților, în epoca frământărilor politice din secolul al XI-lea, numai din dorința de a trăi independent¹⁰. Dar aceste migrațiuni au durat secole întregi. W. M. Leake scrie că ei au părăsit partea cea mai fertilă a Tesaliei numai atunci când au simțit opresiunea cuceritorilor turci și nu le a mai fost cu puțință să reziste¹¹.

urkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig, 1884, dans Le Bulletin de la Section historique de l'Acad. Roumaine, II, pp. 149—150, din Le Mont Athos et les pays roumains, par N. Iorga, cfr. Hist. R. P. Balc., p. II. ¹ Impăratul Andronic Paleologu, de teama de a nu se uni cu Tătarii, a luat măsura ca să mute pe Vlahii din apropierea capitalei în Asia, unde, supuși la biruri grele și un climat insuportabil, au pierit. (Th. Burada, *Călătoriile în România din Bitinia*, Iași 1893, pp. 32, 33). Despre alte emigrări silite, vezi *Cartea II-a «Grecia»*, ² I. Argint., o. c., p. 160. ³ C. Erbiceanu — Două acte oficiale necunoscute privitoare la Români din Pen. Balc., în *Anal. Acad. Rom.*, v. 24, 1901/902, p. 7. ⁴ Pachymeres, I, pp. 210, 349, ap. I. Argint. o. c., p. 166. ⁵ W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, în *Sitzungs-berichte der Philosophisch-Historischen Classe der kaiserlichen Academie der Wissenschaften* v. 29, Wien, 1882, pp. 474, 475. Femele și fetele Românilor erau îmbrăcate în haine bărbătești și serveau la mănăstirea Iviron, după cum reiese din pftacul Pătriarhului, după care se înmulțiseră în Tracia ca roiul de albine. (Cfr. E. Erbiceanu, pp. 7, 8 și urm., ap. I. Argint., o. c., p. 160). Vezi și N. Iorga, o. c., p. II, cele referitoare la Nota 5. ⁶ Acelaș notă după N. Iorga, o. c. ⁷ I. Argint. o. c., p. 160. ⁸ I. Caragiant, o. c., p. 109. ⁹ Pouq., o. c., t. II, p. 350. ¹⁰ M. E. M. Cousinery, consul francez la Salonic, între 1788—1793 și 1814—1819, *Voyage de la Macédoine*, Paris 1831, t. I, p. 14. ¹¹ William Martin Leake, ofițer britanic, *Travels in Northern Greece 1835*, însemnări de călătorie în nordul Greciei, între 1804—1810.

De aceeași părere este și Weigand când afirmă că „din cauza năvălirii turcești, clasele posesoare și acestea erau Aromânii“ s'au împreunat în număr mai mare și s'au retras în Olimp și Pind¹.

După cum vedem, caravanele Valahilor au stat mereu sub presiune patru veacuri lungi și evenimentele neliniștitoare i-au îndemnat să se agațe de catargurile cele mai înalte ale s.-vestului peninsular — vârfurile Pindului și ale Olimpului — numai și numai ca să-și asigure independența, avutul, onoarea familiei și liniștea în muncă creatoare. Și, totuși, în această perioadă de neliniște și de revoluțiuni la cari luau parte activă și de prim ordin, Valahii au avut un început de clasă orășenească. Rolul acesteia trebuie să fi fost important, dacă țineau seamă că ei erau cei mai mari economici de vite, buni agricultori în Marea Vlahie, în Hem și în Musachia, stăpâni pe herghelii numeroase de cai și de cătări, etc.². Industria casnică a țesuturilor trebuie să fi fost și ea destul de înaintată. G. Murnu — unul din cei mai buni cunoscători ai evului mediu aromânesc — spune că Aromânii au putut să se dezvolte, valorificându-și produsele lor manuale, industria lor casnică, una din cele mai înfloritoare și spornice, încă din epoca bizantină³. Casele lor erau un roi de albine muncitoare, atât în așezările lor din Tesalia, cât și în cele ce le întemeiau la munte, în această epocă. Bizantinii se îmbrăcau în capele de lână fabricate de femeile ciobanilor valahi, cape țesute cu destule lacrimi și neazuri⁴.

Un articol important de comerț era cașul valah „caseus vlahescus“, care servea ca monedă de schimb⁵. Cașul din muntele Athos, făcut de Vlahi, era tot așa de renumit⁶ — aici, știm că s'au stabilit colonii venind din Tracia și din Tesalia. Cașul „vlăhesc“ era exportat și la Raguză — după cum reiese din documente datând din secolul al XIV-lea⁷, și-l cunoașteau tot atât de bine și Bizantinii, ca și Raguzanii⁸. Ciobanii frecventau târgurile și bâlciurile, unde își desfăceau produsele⁹. În genere, Aromânii făceau comerț întins cu piei, cu lână, humbac și diferite produse

¹ G. Weigand, *Die Sprache der Olympo-Valachen*, Leipzig, 1888, pp. 11-12, ap. G. Murnu, o. c., p. 59. ² Vezi și I. Argint., o. c., p. 160. ³ Conferința la radio despre Aromânii de G. Murnu, cfr. ziarul «Apărarea», nr. 2/1930. ⁴ E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, pp. 103, 123, etc., ap. N. Iorga, o. c., p. 29. Citeșc în «Ellenismul în România», Nota 2, pp. 44—45, a lui D. Russo că Vlahia care țese în lacrimi capa ar fi Vlahia din Muntenia sau o interpretează ca un nume apelativ și nu etnic. ⁵ Miklosich, *Die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpateu*, Wien, 1879, p. 4., ap. I. Argint., o. c., p. 249. ⁶ W. Tomaschek, o. c., pp. 475, 476, ap. I. Argint., o. c., p. 162. ⁷ Vezi T. Filigescu, *Coloniile Române din Bosnina*, Buc., 1906, p. 56. ⁸ E. Legrand, o. c., ap. N. Iorga, o. c., p. 29. ⁹ Lampros, *Neos Ellenismos*, XII, pp. 38 și urm. ap. N. Iorga, o. c., p. 29.

industriale ale laptelui, erau oameni bogați și formau clasa nobilă din Tesalia și Epir sau cum îi numește istoricul francez „la noble gent de la Blaquie”¹. Și aici, ca și în Hem, transportul era un monopoliu al lor. Celnicii aromâni reprezentau crema populației². Și așa trebuia să fie. Ei erau marii economi de vite, erau marii cărăvănari și marii negustori — mari vânzători ai produselor „fălcării” ce o administrau și reprezentau și marii cumpărători ai produselor de cari fălcarea avea nevoie; ei alimentau târgurile și marile orașe cu carne, lapte, cașuri, piei, lânăuri, etc.; sub latura politică, ei se bucurau de mare influență, erau apărătorii și organizatorii apărării cătunelor și stânelor, dispunând de toate forțele fălcării și credem și ai drumurilor.

Pe frontul economic al Hemului, lucrurile se prezentau cam în același fel. Economia de vite era destul de înaintată, țara era bogată în cereale³, cu cari — desigur — se alimentau marile orașe bizantine; comerțul se făcea cu brânză, lapte, vite, lânăuri. Caravanele străbăteau Peninsula în toate sensurile⁴. Cu republica Raguzei se făcea comerț întins, iar Asan II- a încheiat un tratat de comerț pe baza drepturilor de reciprocitate⁵, tratat reînnoit sub Mihail Asan, la 1253⁶; se transporta în Raguză plumb, iar de acolo se aducea sare⁷ — exclusiv de cărăvănarii aromâni cari practicau monopoliul⁸.

De pe frontul Albaniei de sub — unde, în veacurile următoare, va străluci, în toată splendoarea, regiunea moscopolitană — avem doar o singură știre, dar foarte prețioasă. Este vorba de un Lintopean — Ioan Nicolau — de bună seamă, om bogat, care a construit „prin concursul, cheltuiala și osteneala lui” mănăstirea Zermas de lângă Conița (la granița albano-epirotă) aceasta, în anul — aci stă importanța și interesul — în 1164⁹, adică în plină epocă bizantină.

Pe frontul dalmatin, știm că încă din secolul al X-lea, s'au mutat colonii megalovlahe¹⁰, iar încă din 1214, a fost semnalat celnicul aromân, ceea ce reiese din documentele dalmatine și cari atestă că, atât turmele cât și caravanele Aromânilor atingeau, în

¹ Buchon, *Livre de la Conquête*, I, p. 408, ap. I. Argint., o. c., p. 188.

² Hoph, *Griech. Jireck*, p. 218, ap. I. Argint., o. c., p. 188. ³ I. Argint., o. c., p. 163. ⁴ *Ibid.* ⁵ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viena, 1858, p. 2, ap. I. Argint. p. 147. ⁶ Lavisse et Rambaud, *Hist. Gén.*, II, p. 861. ⁷ Fr. Miklosich, *Die Slavische Elemente in Rumunischen*, p. 2, ap. I. Argint., o. c., p. 163.

⁸ I. Argint., o. c., p. 163. ⁹ Rev. grecească «Ipirotică», a. V, 1930, v. 1 și II. Informația aceasta ne face să presupunem sau că Lintope începuse de mult activitatea ei comercială în Albania de sud, alături de celelalte centre din ținutul moscopolitan sau că locuitorii ei — comercianți și crescători de vite — numărau printre ei oameni de inițiativă, răspândiți departe de satele sau cătunele lor. ¹⁰ Gebhardy, o. c.,

acea epocă, Raguză¹, unde știm deja că aiungeau negustorii și caravanele din Hem. Se prea poate ca și chervangii — cărăvănaarii — vlahi din 1430, cari au jefuit pe Raguzani și au fost bătuți, între Trebinjie și Bergato, de către oamenii lui Rados'av Pavlovici, să fi fost Aromâni — după cele afirmate de Jirecek², fapt pe care Th. Căpidan nu-l admite, susținând că aceștia ar fi fost Vlahi din Serbia³.

În această perioadă, se întemeiază orașe și orașele cari vor deveni centre comerciale și industriale de mare importanță în secolii următori și anume: Meșova în secolul al X-lea, Moscopole în secolul al XI-lea, Călarii în secolul al XIII-lea⁴ și, probabil, și Siracu, precum și multe altele pe lângă cele deja ezistente în toate ținuturile locuite de Aromâni. Meșova — Aminciu — îndeosebi, a atins o înaltă strălucire chiar în această perioadă, ceace se deduce din faptul că tiranul Toma Preljub al laninei, în luptele împotriva Aromânilor Lioșa și Spata⁵, i-a confiscat toate averile dela biserici, în 1380, iar locuitorii pioși au răscumpărat cu sume mari pe călugărul Isaia (Essau)⁶.

Un proces frecvent de osmoză și endosmoză s'a încheșat, pe încetul, între diferite provincii aromânești — Tesalia, Epir și Pind — precum și între cele două țărmuri ale Adriaticei și bazinul Mediteranei, ceace a dus pe întreprizii Valahi să întemeieze contoare în țări streine, ca Raguză, Triest, Ancona, Messina și Sardinia, încă înainte de cucerirea Epirului de către Turci⁷. Erau factorerii ce desfăceau mărfurile manufacturate în coloniile valahe din munți, precum și lănurile și alte produse în legătură cu ocupațiunile lor.

Intrăm, prin aceasta, în perioada a treia care începe cu dominațiunea Osmanliilor, ceace, pentru Aromâni, deschide perspective mai largi în activitatea economică, în condițiuni categoric mai liniștite și prîncioase și sprijiniți de privilegiu mai mari și mult mai statornice ca în epoca turbure a stăpânirii bizantine. Din această epocă, însă, datează frumoasele aptitudini ale Vlahilor în arhitectura și pictura bisericească, altoite cu alte virtuți artistice căpătate în contact cu populațiunile italiene — însușiri superioare, despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

3. Perloada III-a sau Moscopolitană.

Această perioadă, cea mai interesantă, se caracterizează prin

¹ Th. Căp., o. c., p. 136. ² *Die Vlachen und Maurowlachen in den Deukm. von Ragusa*, 1879, p. 123, ap. Th. Căp., o. c., pp. 135, 136. ³ Th. Căp., o. c. ⁴ Toate aceste date sunt simple presupuneri ale diferiților cercetători asupra întemeierii acestor centre. ⁵ Despre aromânitatea acestora, vezi I. Argint., o. c., pp. 187 și urm. și I. Car., o. c., passim. ⁶ Hoph, o. c., VII, pp. 39 și 397, ap. I. Argint., o. c., pp. 194—195. ⁷ Pouq., o. c., t. II, p. 418.

aceste noi înfățișări ale vieții economice și anume prin acumularea de mari bogății și prin o intensă expansiune, atât în largul Peninsulei, cât și dincolo de ea, peste tot cuprinsul Europei și, mai târziu, în cele două continente vecine, când, prin comerțul și instituțiunile lor industriale, sunt pe cale să creeze și să stăpânească mari centre de trafic în lungul drumului Vardar-Morava, care duce în statele dunărene și prin Viena, în Europa; industria casnică și de ateliere era în floare, servind o bună parte din nevoile Peninsulei și găsind debușee favorabile în țări streine; Valahii aveau monopolul transporturilor de uscat bine organizate în Peninsulă și până în Europa centrală; în fruntea așezărilor aromânești, se găseau Călarii și Meșova, întrecute doar de splendoarea, sub toate aspectele, a Moscovei, cu a cărei dispariție se încheie această perioadă.

Este necesar să fixăm, dela capul locului, factorii cari au promovat întâietatea Aromânilor în acest domeniu, în intervalul secolelor XV--XVIII-lea. Aceștia sunt de două feluri: pozitivi și negativi. Să începem cu aceștia din urmă.

I. — 1. Sărăcia solului care nu putea să hrănească, prin forțe proprii, un popor prolific ca acel aromânesc, în neputință de a-și satisface, în puținele lor așezări dela munte și din câmpie, nevoile mereu crescânde. 2. Strâmtimea orizontului Peninsulei pentru capacitățile lor economice. 3. Groaza ce cuprinsese populațiunile creștine la debarcarea Osmanliilor cuceritori. 4. A fost o binefacere că Peninsula n'a cunoscut, cum am mai spus-o și cu alt prilej, organizația feudală din Occident, ostilă oricărei dezvoltări firești a industriei și schimbului de valori — exceptând cele câteva cetăți germane și italiene, organizate autonom.

II. Factorii pozitivi stau în directă legătură cu structura sufletească a poporului aromânesc, cu așezarea geografică a Peninsulei, cu natura ocupației a majorității populațiunii aromânești, cu privilegiile politice de cari s'au bucurat, etc.

1. Unul din factorii pozitivi constă în însăși structura sufletească a poporului aromânesc, care-l caracterizează ca temperament voluntarist, în veșnică activitate și nemulțumire de starea actuală; constă în munca, economia și cumpătarea caracteristice acestor populațiuni, cari — prin turmele, caravanele și atelierile lor casnice — au ajuns la o supraproducție ce le da ghes să caute debușee de desfacere a surplusului de bogății naturale și manufacturate, precum și pentru materiile brute sau confecționate de alte popoare conlocuitoare, ca albanezi, turci, slavi, greci, etc.; la toate acestea se adaugă aptitudinile moștenite dela marii înaintași sau câștigate dela conlocuitorii bizantini și apuseni, prin atingerea intimă și îndelungată cu civilizația și viața economică a Bizanțului, cu aceea a Francezilor, Venețienilor, etc

2. Un alt factor constă în însăși natura ocupației de păstori în transhumanță sau nomadism și în cea de cărăvănari, grație căreia Valahii au cunoscut, din cele mai vechi timpuri, toate cărările și marile drumuri comerciale, precum și toate porturile și scalele mărilor și fluviilor, cari îi puneau în contact cu tot felul de popoare; acestea toate în strânsă legătură cu așezarea geografică a Peninsulei, în cari porturile și scalele jucau rolul unor ferestre ce deschideau perspective lămurite și nelămurite, în tot cazul, ispititoare — spre nord și sud, spre răsărit și apus.

3. Factorul cel mai de seamă, însă, a fost instalarea politică a unui nou imperiu puternic — Imperiul Osmanliilor — peste tot cuprinsul Peninsulei, în Principatele Române și în Ungaria până la porțile Vienei, în Anatolia, în Egipt și partea orientală a Mediteranei, imperiu vast, supus unui singur sceptor, unei singure voințe, fără hotare și fără ezitare în primele veacuri, când Valahii — sub egida protectoare a Sultanului, cel mai mare între împărați — s'au bucurat de cea mai nețărmurită libertate de mișcare, consfințită prin punctul 1 din capitulațiunile încheiate cu Înțeleptul Amurat II (1422—1451) și confirmate de Sultanii următori, punct care glăsuia: „Inalta dreptate va fi distribuită în țară în ființa unui cadiu, conform legilor valahe. Valahii vor putea călători în toată libertatea, prin tot imperiul, exercitând orice profesiune li s'ar părea bună“¹.

În legătură organică cu aceste privilegii politice, a fost și libertatea organizării economice, singura care a fost pârghia progresului și a marelui avânt economic și, deci, organizarea centrelor aromânești în „comune“, în „burgade“, adică cetăți libere dotate cu privilegii mari², adevărate insule de libertate, cum le numește distinsul coleg Victor Papacostea³.

Nu trebuie uitat încă ceva și anume că, în apele Adriaticei, cari au scăldat țărmul dalmatin și epirot al așezărilor aromânești, mai apropiate sau mai depărtate, Aromânii și-au făcut ucenicia de viitori negustori internaționali. De aici, ca de pe o trambulină uriașă, s'au putut lansa în apele de nord ale mării, spre Veneția, Ragusa, Triest, etc. și spre cele de sud cari se confundau cu acelea ale Ionice și, de aici, în Mediterana, spre apus și răsărit. Coasta dalmatină și portul Durazzo au fost cunoscute cărăvănari-

¹ Poug., o. c., II, p. 159. Vezi și Arvantinos, *Chronographia tis Ipiru, Atena, 1856—57*, în 2 volume: v. I, pp. 186, 187; Kantu, v. XIV, p. 215; Phranzes, C. IV, cap. 19; I. Argint., o. c., p. 213; vezi și N. Tacit, *Capitulațiunile în Turcia, C. Licea, etc.* ² Origina acestor libertăți și privilegii datează încă dela Cesar — vezi Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, ed. II, Berlin, 1856, v. V, p. 273, ap. I. Argint., o. c., p. 52. ³ Vezi documentata lucrare Teodor A. Cavaliotti, 1932, Buc., p. 9.

lor aromâni încă din cele mai vechi timpuri; mai jos de acestea, deasemenea, Valona (Avlona), Arta din Epir, pe urmă, spre Egœa, Bodonița-Tesalia, Salonic, Cavala, etc. Adriatica a devenit, în cursul, o mare vizitată foarte des de negustorii aromâni, ca și de cei curioși, pe cari îi atrăgeau splendorile cetăților italiene, ce aveau să devină modele demne de imitat: în organizarea municipală, în umanizarea condițiilor de viață, în mândria orașelor și în desăvârșirea artistică a meșteșugurilor, câștiguri ce le aduseseră, în multe orașe, în bună parte și din Bizanț.

Pentru această perioadă de aproape patru secole, (XIV—XVIII), vom avea a ne ocupa, pentru o mai sistematică studiere, de mai multe fronturi comerciale, ce capătă importanță deosebită prin rolul prinț ce-l jucă negustorii aromâni. Și anume: a) Frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos; b) Frontul Tesaliei; c) Frontul Albania-Adriatica; d) Frontul Balcani; e) Frontul marilor bălciuri ale Peninsulei, Perlepe-Seres, cele mai vechi și de importanță europeană și, în sfârșit, f) Frontul Bosniei.

a. Frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos.

După cum căile comerciale ale așezărilor aromânești din Albania de sud și s.-vest duceau, natural, spre Durașo, Avlona, Raguza, etc., în contact direct cu porturile italiene din bazinul Adriaticii, tot astfel, Epirul de sud, Aspropotam și Pindul își aveau căile comerciale proprii, cu destinație în Ionica și Mediterana, spre porturile italiene sudice, spre cele franceze și spaniole. Numai prin relațiunile de pe întinsul acestui din urmă front, Vlahii au reușit, credem, să întemeieze, pe pragul celei de a treia perioade, înainte de cucerirea Epirului de către Turci, agenții de comerț în Adriatică: Raguza, Ancona și Triest, precum și în Mediterana: Messina și Sardinia². Și aceasta trebuie să fie adevărul, când știm că Venețienii, încă din secolul al XIV-lea, au făcut cunoștință cu lanina, făcând din aceasta un contoar important.

Despre secolul al XV-lea și al XVI-lea ale acestei perioade nu posedăm date. Nu cunoaștem, până în prezent, nici un scriitor care să pomenească anume despre existența unor relațiuni comerciale ale Vlahilor pe acest front cu străinii. În perioada lungă de turburări și de cuceriri ale Turcilor, era și firesc ca afacerile să stagneze, dar, după scurtă vreme, lumea s'a putut reculege, liniștea s'a restabilit pe aceste meleaguri și bunăstarea a trebuit din nou să devină stăpână, industria casnică să scoată din nou produsele mult căutate, iar străinii să viziteze vechile cunoștințe și porturile de altădată. Totuși, contrariul pare să fie și mai adevărat

¹ Pouq., o. c., t. II, p. 418.

și anume că Valahii au trebuit să facă afaceri mari ca furnizori ai armatelor cuceritoare, a căror întreținere reclama carne, unturi, îmbrăcăminte și transporturi de munițiuni, de provizii și oameni, mai ales pe drumuri și cărări ce nu li erau cunoscute nouilor stăpâni și foarte bine cunoscute Vlahilor. Intocmai după cum Evreii veneau cu armatele cuceritoare din Asia, tot astfel și Vlahii îi întovărășiau în expedițiile lor dealungul Peninsulei. Coloniile aromânești din Bosnia, despre cari vom vorbi la locul cuvenit, datează încă din perioada de cuceriri ale Turcilor, spre nord¹. În schimb, pentru secolul al XVII și XVIII-lea, avem date, deși puține, destul de prețioase, totuși.

Pe câtă vreme republica Serenissima a Veneției pierdea încet-încet domeniul economic al Levantului, în favoarea Olandezilor, Francezilor marsilieni și Englezilor, iar în Adriatică, porturile Durașo, Antivari și Dulcigno, un singur sector îi sta la dispoziție pe coasta orientală-sudică a Adriaticei, intrând în legături strânse cu popoarele „puternice și întreprinzătoare” ce locuiau regiunile muntoase ale Macedoniei și Albaniei și anume cu acele rase cari se bucurau de privilegii ca în nici o parte din cuprinsul Imperiului și „capabile mai mult ca ori cari altele să alimenteze un schimb de produse de oarecare importanță”². Această dezvoltare a Epirului începe odată cu secolul al XVII-lea. Ianina devine unul din cele mai mari orașe din Balcani, iar colonia grecească din Veneția este formată în mare parte din elemente originare din acest Epir³.

Aici, Francezii nu scapă din vedere importanța mare a relațiilor comerciale cu Epirul. Negustorii de pe scalele golfului Ambracic (Arta) au pe agenții lor răspândiți în Pind, cari cumpărau părul de capră și lânurile turmelor valahe. La început, Valahii vindeau untul și brânzeturile lor orașelor vecine și alte câteva produse la negustorii din scalele aceluiaș golf⁴. Pare a fi vorba de relațiuni datând încă din secolul al XVI-lea, dacă nu și de mai înainte.

Având la îndemână materii brute în abundență, vârtelnița, fusul și războiul pătrundeau în fiecare casă din așezările aromânești, ocupând mâinile tuturor membrilor familiei — bărbați și femei, bătrâni și copii⁵.

¹ Vezi T. Filănescu, o. c., passim. ² N. Iorga, o. c., p. 37. ³ *Ibid*, pp. 37-38. ⁴ Pouq. o. c., II, p. 351. ⁵ Vorbind de Călarți (*Kalarites, Călăriți*), oraș în Aproptom — Valea Răului Alb, ilustrul consul francez Pouqueville (o. c., II, pp. 355 și 356), scrie că industria înfloarește sub ghețurile țiernit. Mai concentrați — după ce s'au aprovizionat fiecare și după ce au umplut câteva magazine de rezervă pentru săraci — ei torc lânurile și lucrează la țesăturile grosolane, izvor al bogăției lor. Aurul și argintul sunt modelate sub ciocanul argintarilor și timpul este pe cât de util pe atât de economic întrebuțat. »Ce de seră delicioase în sânul familiei, în decursul lungilor veghi de țarnă! Pe când fusul se învârtește în

Mâna de lucru fiind eftină printre ei (Megalovlahi), ei începură să țese stofele grosolane cari servesc la făcutul capelor Albanezilor și capotele în uzul marinarilor de pe Adriatica ¹. Aceste cape sau mantale de lână, cari se fabricau în munții Vlahilor și se întrebuițau tot atât de mult în Italia și în Spania, pe cât le întrebuițau Grecii înșiși, le-a deschis drumul spre un comerț mai întins ². Oamenii bogați din Acrocherauna se îmbrăcau și ei în capele megalovlahe, cei săraci mulțumindu-se cu produsele lor casnice ³.

Negustorii francezi, din ce în ce mai înțelegători ai importanței negoțului cu aceste ținuturi, după lungi experiențe, au reușit să întemeieze, în 1695, la Saiada din fața insulei Corfu, un vice-consulat marchand care să le promoveze interesele în Epir. Era pentru prima dată când o agenție comercială franceză pătrundea în Epîr, iar Garnier, agentul, vorbește, în 1702, de Ianina ca de un oraș tot așa de mare ca și Marsilia ⁴. În 1705, această agenție se mută dela Salada la Arta ⁵.

Dar au mai fost și alte așezăminte comerciale franceze cu mult înainte de aceasta. Încă din timpul lui Ludovic al XIV-lea, agenții particulari francezi întemeiară un antrepozit la Mețova, pentru a strânge părul de capră și lânurile de oi dela coloniile valahe din Pind și, astfel, prin aceste potriviri de interese, conchide des citatul consul, Megalovlahii și Ianiotii au legat prietenii strânse cu Francezii ⁶.

Acești negustori transportau, din porturile Thesprotiei și grâne în valoare de 140.000 sarcini — grâne foarte lăudate, din cari $\frac{7}{10}$ le introduceau în Spania. Deasemenea, din Arta, cumpărau și cîrmâz, ca la 200 qt. anual. Pe piața Ianinei, cumpărau 6.000 qt. ceară, aduse cu caravanele din Moldova, Muntenia și Bosnia — aceasta în sezonul Ianuar și Februar. Pe aceiași piață, se cumpărau și piei de bivoli, 3—4.000 pentru Marsilia, unde se desfăceau cu preț dublu de cum se desfăceau acelea trecute prin Raguză și Ancona, unde se exportau mai înainte. Mai cumpărau bumbac 2.000 qt., lână ordinară 8.000 qt., lână fină 6.000 qt., ceva orez

măntle bărbaților și femeilor, oratorul, în stare să amuze cămînu, povestește basmele vrăjitoarelor din Tesalia și ale acelor călători cari se întorc din Giumerca. Toți se strîng, se îndeasă, toți ascultă cu lăcomie, se tem de a răsufla ca să nu piardă nimica din frumoasele povești, dela cari nu-și înterup firul decît ca să dea cu urechea la tumultul vînturilor cari bubue în munți. Se tem de soarta unui prieten absent; deplîng soarta ciobanilor bivuacați lângă caractele Artei. Orele se scurg, ploasa mamă de familie ațîță candela ce arde în fața icoanelor sfinților protegători ai casei. Cîteodată, cîntă în cor un Imn Sf. Fecioare, și tîmăta, oferită în fiecare seară zeului anotimpurilor, sfîrșește cu rugăciunea o zi de pace sanctificată de muncă. ¹ *Ibid.*, II, p. 351. ² W. M. Leake, o. c. ³ Pouq., o. c., I, p. 346. Este vorba de o regiune din Grecia. ⁴ *Ibid.*, II, p. 414. ⁵ *Ibid.*, II, p. 415. ⁶ *Ibid.*, p. 418.

de proastă calitate. În schimbul acestora, se aduceau din Franța — în piețele laninei și Artei — postavării, galoane și fire de aur, mirodenii, zahăr, indigo, coșenil și lemn de Brazilia. Pentru 1715, valoarea acestor articole se ridica la 200.000 scuzi¹. Consuliul Franței din Arta au introdus în Epir și cafele și indigo din San Domingo².

Pe vremea consulului francez, Aromânii din Furca furnizau garnizoanei franceze din Corfu vite cornute mari — boi și vaci³. De aceea, credem că acești Aromâni — buni negustori — luau parte și la comerțul de piei ce se exportau în streinătate.

Printre mulți negustori așezați în alte centre, erau și aceia din lanina cari făceau comerț cu Republica Dogilor⁴, unde transportau lână fină, cordovane, mătase, piei, în schimbul postavurilor și londrinelor⁵. Tot pentru această republică se formau, în piața Artei, 100 baloturi de mătase din Zagora și Patragic, precum și transporturi de lemne de construcție pentru arsenalele ei și ale Maltei⁶.

Francezii s'au gândit chiar să exploateze pădurile din Leroux, Macrinoros și Flambura și au început chiar exploatarea acelora din Lamari — după cari s'au îmbogățit Sulioții. Lemnul de construcție îl transportau la Toulon⁷.

La acest comerț al Epirului, lua parte și regatul Neapolului unde se duceau piei de iepuri, de viezuri și de urși, în schimb se aduceau galoane și fireturi de aur⁸. Megalovlahii (Vlahii Mari) din Epir exportau, prin Raguza și pentru Apulia, cuverturi de lână și capote aduse dela coloniile vlahe din Pind și altele⁹.

Acelaș „interes care dă naștere speculațiunii”¹⁰, a determinat pe Megalovlahii din Epir — cum obicinuește a-i numi ilustrul Pouqueville — să-i nemulțumească și, deci, să nu mai transporte cu vasele franceze și ale altora produsele lor în Adriatică și Mediterana. Ci, precum ei își prelucrau lânurile și părul de capră în atelierele lor casnice, tot astfel, nemulțumiți cu un câștig prea mic și vânzare indirectă, au ținut să-și desfacă ei singuri marfurile, „cu scop de a supraveghea vânzarea și de a opera schimburile”, aducând, la înapoiere, mărfuri streine, necesare lor și Epirului¹¹.

¹ *Ibid*, II, p. 417. ² *Ibid*, p. 425. ³ *Ibid*, I, p. 257. ⁴ În secolul XIV-lea lanina a făcut cunoștință cu reprezentanți de ai cetățitorilor italiene, în special cu Venețienii, căutători avizi de câștiguri. Prin aceștia, ea devine un contor comercial important. Pentru asigurarea mărfurilor și a negustorilor, ei au construit castrul — fortul, bun pentru depozite și piață de desfacere a mărfurilor. ⁵ *Les Roumains de l'Albanie et le commerce vénitien au XVII et XVIII siècles par Val. Papahagi, din Melang s de l'Ecole roumaine en France, 1931, p. 43.* ⁶ Pouq., o. c., II, p. 417. ⁷ *Ibid*, II, pp. 425-428. *Ibid*, II, p. 352. ⁸ *Ibid*, I, p. 44. ¹⁰ ¹¹ *Ibid* p. 351.

Dar Vlahii nu s'au ocupat numai cu prelucrarea lânurilor și desfacerea prin ei înșiși a manufacturilor casnice, ci au împărtășit, laolaltă cu Grecii, comerțul rentabil de coloniale, între Spania sau Malta și Turcia, iar mulți din ei au fost proprietari atât ai încărcăturilor, cât și ai năvilor¹, echipate cu tunuri și mateloși.

În felul acesta, acești Megalovlahi, muncitori și economi din Epir, Apropotam și Pind, mai cu seamă din centrele Meșova, Călararii, Săracu și Zagor, s'au răspândit în diferite piețe maritime ale Mediteranei și, după încercări norocoase, mergând cu sonda și busola în mână, au întemeiat case de comerț în Neapole, Livorno, Genova, Sardinia, Cadix, Sicilia și Malta; au avut, deasemenea, case și în Adriatica: Triest, Veneția, Ancona și Ragusa².

În fruntea mișcării economice cu caracter internațional, stau comunele aromânești din Pind, Meșova și Călarii, celelalte învărtindu-se în sistemul clientelar al acestora. În acesta din urmă, un centru preponderent pe planul s.-vestului balcanic, se găsea cursul piețelor principale ale Europei cu care avea de aface Epirul, fiindcă Calarioșii aveau tot interesul să cunoască mișcările comerțului la care luau parte; cunoșteau și urmăreau bursa bumbacurilor, lânurilor, mătăsurilor, pieilor, galoanelor și fireturilor de aur, blănurilor din Rusia, etc.³. Fiindcă locuitorii erau în relațiuni cu Franța, Spania, Italia, Turcia, Rusia, Malta, cu Țările Germane și Ungaria, cu Grecia, insulele ionice, cu toată Mediterana, etc. Centrele industriale de mai sus și altele concureau, prin anumite articole, multe orașe din Europa⁴.

Pe lângă comerțul de mai sus, alții — în companii — îndrăzniră să se dedea la operațiuni de bancă în Viena, Constantinopol și Moscova, în care însă, mulți n'au fost norocoși, cum observă Pouqueville, precum și case în Lipsca, Breslau, Amsterdam⁵.

Aceste centre din Pind și alte centre din Epir se îndeletniceau, în mare măsură și cu industria metalelor nobile — aurul și argintul, iar lucrările lor aveau căutare în Turcia, Italia și alte țări: se mai îndeletniceau și cu brodatul costumelor albaneze, cu fabricarea de pistoale, așa cum vom vedea la locul cuvenit⁶.

Posedând, în mică parte, transportul pe mare, Valahii din aceste regiuni erau stăpânii exclusivi pe mijloacele de transport pe uscat. Curse regulate de caravane aveau loc, din cele mai vechi timpuri, pentru porturile epirote și dalmatine, pentru Macedonia, Tesalia, Albania, Constantinopol, Europa, Rusia, etc. Acești cărăvănari au fost — după cum am mai spus-o — unul din factorii

¹ W. M. Leake, o. c., p. 7. ² Pouq., o. c., II, p. 352 și I, p. 208, ³ / *bid.*, II, pp. 352 și 353. ⁴ I. Argint., o. c., p. 253. ⁵ Pouq., o. c., II, pp. 352, și I, p. 208. ⁶ Vezi Pouq., o. c., II, pp. 355 și 356 și W. M. Leake, o. c. *Vezi* și A. Hăciu, *Cartea II-a, despre Comerțul, industria și artele la Aromânii în Europa, etc.*, ultimul capitol.

care, ajutat de un temperament voluntarist și un mare neastampăr, au concurat la acumularea de bogății și, în expansiunea lor, au fost albine muncitoare și neobosite, cari au jucat un mare rol civilizator în Peninsula.

b. Frontul Epir-Tesalia.

Tesalia, Epirul și Valahia superioară¹ constituiau, pentru Evul Mediu, trei unități organice ale aceluiaș trunchiu etnogeografic — trunchiul poporului aromânesc. Tesalia era Vlahia Mare (Megalovlahia), adică principatul aromânesc care a jucat un rol de seamă în mișcările și viața economică a imperiului bizantin, imediat după încheierea primului mileniu și a dus, veacuri lungi, o viață aproape independentă, care s'a continuat și după dezmembrarea imperiului. Megalovlahii — acești Aromâni din Tesalia — erau oameni „imperiali”² și „avasilefti”, adică nesupuși la nici un rege³; ei aveau în mâinile lor, toate bogățiile provinciei, purtau titlul de nobili și „Barons de la Blaquie”, iar potențații francezi îi numiau „scumpii lor amici”⁴. Când parte din ei s'au urcat la munte, ca să-și asigure avutul și libertățile, legăturile triburilor aromânești între ele — cele rămase în vechea patrie și cele urcate la munte — legături de rudenie și economice au continuat mereu și nu s'au întrerupt nici până în zilele noastre. Turmele de oi dela munte coborau să ierneze în aceiași provincie pe care au părăsit-o în negura vremurilor, fenomen ce a stăruit mereu și stăruie încă. Tesalia și Pindul — Vlahia mică a ieșit din orânduiala aceasta — formează și astăzi, sub noua înfățișare politică, unități organice din punct de vedere etnic și politic, amândouă întregindu-se reciproc. Produsele Pindului în lânuri, unturi, brânzeturi și în carne, precum și în cherestea se vărsau și se varsă în Tesalia, iar cele de aci treceau și trec peste munți, în cereale, untdelemnuri, coloniale, etc. Iar atunci când turburările politice cuprindeau o provincie, ecoul sufletesc pra tot așa de puternic și simțit în cealaltă vecină; pentru eliberarea Greciei, amândouă au sângerat deopotrivă de crud și de îndelungat.

¹ Marea Vlahie avea ca limite: la nord, Olimpul și munții Cambunarii; la sud, Sperchios și orașul Lamia-Zeitun, cuprinzând Tesalia, Ftiotida, Pelasghiotida și Locrida, iar ca orașe: Larisa, Tricacia, Elasona, Domocos, Farsala și Patragic. Mica Vlahie sau Despotatul Epirului, cu limite la nord Durașo, la sud golful Corint, cuprinzând Etolia, Acarnania, Dolopia, Epirul, Thesprotia, Corfu, Chefalonia și Itaca, cu orașe; Durașo, Berat, Arghirocastro, Arta, Nauptact (Corint); iar Valahia de sus cuprindea regiunea Ianinei și împrejurimi, Zagora de astăzi și cu vechea Dolopia, ca centre având: Ianina, Meșova, Armitro, Stracu, Calarites. (I. Argint., o. c., pp. 174-175. Vezi și N. Papahagi, *Les Roumains de Turquie*). ² I. Argint., o. c., Introducere, XIII. ³ Cantacuzen, Bonn, I, p. 474 și Ramon de Muntaner, ap. I. Argint. o. c., pp. 190 și 182. ⁴ Buchon, o. c., I, p. 468, ap. I. Argint., o. c., pp. 179, 188, 190.

Tesalia, dela dezmembrarea imperiului bizantin, vreme de patru secole, a suferit cumplit de pe urma turburărilor și și-a pierdut importanța, pentruca, în secolul al XVIII-lea, să sufere și mai grele încercări, ca urmare a războaelor turco-europene¹. Multe centre își pierduseră rolul economic. Larisa, oraș vechiu și mare, care, odinioară, avea bazaruri renumite și o situație din cele mai frumoase ca să facă fericită o populație și era un centru de comerț întins², ca centru de desfacere a produselor din Olimp, Hașia, Epir și Tesalia, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, decăzuse cu desăvârșire. Se cultivau, în câmpul ei, bumbac, porumb, vii și tutunuri. Alt oraș mare era Tricala³, care număra, în acelaș secol, o populație de 25.000 suflete, cu cultură de orezuri, bumbac, vii, cereale și cu plantații de duzi pentru creșterea gogoșilor de mătase⁴, a suferit lovituri grele în acelaș timp, în 1770, când Albanezii bajbujuci au trecut, prin foc și sabie, o jumătate din locuitori, după cari urmară molime și ciume, iar după aceasta, pentru Tesalia și toată Grecia, un alt secol de turburări sângeroase⁵.

Francezii, profitând de prietenia cu Megalovlahii, (cei din Ialina, Zagor și Mețova-Călarii) începură să lege relațiuni comerciale cu Tesalia și, astfel, au cunoscut și bălciurile mari din Moscoluri și Alasona⁶, unde desfăceau, la început, mărfuri în valoare de 2.000.000 scuzi, contra bumbacuri și mătăsuri tesaliene⁷.

În legătură cu comerțul de mătăsuri, este demnă de relevat importanța orașelului Aghia, — locuită, pe atunci, secolul al XIII-lea — de 800 familii creștine, cu case mari și livezi acoperite de arbori fructiferi și duzi, într'o poziție încântătoare, asemenea unui Eden. Locuitorii, avizi de câștiguri, au vrut să devină toți bogătași și s'au făcut negustori, vopsitori și manufacturieri, se clădiră palaturi și, de aci, luxuri orbitoare, după cari urmară falimente, neînțelegeri domestice, iar Veli Pașa, fiul satrapului Epirului Ali Pașa, a pus mâna pe restul de bogății. Neguștorii bogăți intrară în legături cu Germania și case grecești se stabiliră la Viena⁸. Tot aici, în Tesalia, în ținutul Ambelachi, s'a întemeiat, 1749, societă ca prima cooperativă în lumé, „Cooperativa ținutului Ambelachia“, la care au luat parte 25 comune, ca acționari comune și indivizi, unii cu brațele, alții cu pământ sau bumbacuri. Casa Schwartz & Co (Mavros & Co) desfăcea la Viena produsele acestei cooperative. Casa celebră Sina lura și ea cu această instituție⁹.

Este necesar ca, printre aceste „case grecești“ din Viena si

¹ N. Iorga, o. c., p. 36. ² Pouq., o. c., III, p. 359. ³ Th. Căp., o. c., p. 46, o numește Târcol, Metropola aromânizmului. ⁴ Pouq., III, p. 347, 350. ⁵ I. Argint., 233-34. ⁶ În dialectul m.-român: Mușularii și Lăsun. ⁷ Pouq., o. c., II, p. 418. ⁸ *Ibid.*, III, pp. 385—386. ⁹ Vezi *Neamul Românesc*, din Iunie De cembrie 1931, cu articole semnate «Bucur» și vezi *Cooperatorul român*.

I. Comerțul, Industria, etc., la Aromani. — A. Hâciu.

Germania, să considerăm mulți negustori aromâni. Aceiași presupunere logică trebuie făcută și cu privire la Zarco, unde se stabiliseră câteva familii valahe cari își vindeau capele și unde câteva case evreești făceau speculațiuni în cumpărarea de mătăsuri *écrués-neînălbite*¹. Este peste putință ca Aromânii să fi neglijat negoțul cu acest produs atât de rentabil, mai ales când vom vedea că ei, aiurea, în zonele Seres și Moscopole, erau în legături foarte strânse cu statele Austriei și Germaniei — tot în comerțul cu bumbacuri și mătăsuri.

În raza cantonului Zarco — cu satele Ciapurnia, Sinișio și Kursovo — păstorii valahi se reuneau în primăvară, ca să ducă, spre vânzare, la Constantinopol, turmele de miei și oi ce le hrăneau în pășunile Tesaliei și ale munților ei². Nu se poate închipui ca, în jurul acestor celnici în legături cu Constantinopolul, să nu se fi atașat și Aromânii în negoțul de mătăsuri. Și, cu atât mai puțin vom admite că, în comerțul de cereale și mătăsuri „*écrués*“, câteva baloturi ce se încărcău de negustorii francezi din Salonic și, mai târziu, de grâne proaste pentru Spania³, să nu fi fost negustori aromâni, într-o regiune locuită aproape în întregime de populațiune aromânească și ocupându-se cu agricultura, în deosebi. Dar Tesalia era un domeniu de intensă activitate și pentru Aromânii din Zagor, Meșova, Aspropotam, Ianina și Pind. Prin aceștia, Venețienii cumpărau și mătăsurile în piața Artei, provenite din Zagora și Patragic⁴.

Francezii transportau grâne pentru Cadix și alte porturi ale Spaniei (unde știm că Aromânii aveau deja contoare din timpuri vechi), grâne ce ieșiau din porturile Zeitun, Stelida și Aghia Marina⁵. Negustorii francezi erau destul de numeroși și, prin intervenția lor, se crease un vice-consulat onorific la Portaria⁶. Un port natural al bogatei câmpii a Tesaliei era Bodonița⁷.

Pe lângă mătăsurile din Aghia și Volo, bumbacurile erau și ele un articol prețios în comerț și, alături de Francezi, după cum am văzut, statele Austriei se aprovizionau și ele cu mari cantități.

O industrie înfloritoare se întemeiase la Târnova⁸, la nordul Larisei, industria alagea-lelor, a prosoapelor „flocoti“ și a marochinelor, care trecuse, atinsese, la începutul secolului al XIX, splendoarea ce și-o pierduse Tesalia odată cu industria din Amelachia și din Aghia; dar ciuma cumplită din 1813—1815 a secerat toată populația și, astfel, s'a pierdut toată industria: țesătorii,

¹ Pouqueville numește «case creștine» și nu vorbește de naționalitatea locuitorilor, cari nu puteau fi decât Aromâni și ceva Greci. ² *Ibid*, III, p. 353. ³ *Ibid*, p. 394. ⁴ *Ibid*, II, p. 417. ⁵ *Ibid*, IV, pp. 86 — 87. ⁶ *Ibid*, III, pp. 393—394. ⁷ N. Iorga, o. c., p. 33. ⁸ Pouq., dă, pentru secolul al XVIII-lea, 3.000 tot «greci» și câteva familii turcești, 18 biserici și 3 moschei.

fabrici, vopsitorii și tăbăcării. În 1810, se scoteau alage-le și flo-coti pentru $\frac{1}{2}$ milion piaștri și 3.000 marochine¹.

Argintari, croitori în moda albaneză, negustori și meseriași de tot felul, în toate orașele Tesaliei, au fost în cea mai mare parte aromâni, autochtoni sau coboriți din Pind, Mețova, Aspropotam, Epir — aceasta și în secolele anterioare celui al XIX-lea.

Concurențele între streini. Tot în această provincie, în secolul al XVIII-lea, au apărut și Englezii, cari desfăceau, aici, co-sitor, tinichea, oțel și plumb, iar pentru promovarea acestui negoț și protejuria debușeului, au întemeiat, în 1706, un vice-consulat la Larisa². Dar comerțul Angliei s'a mărginit numai la Tesalia și numai la aceste articole, ceace n'a pricinuit nici un prejudițiu comerțului francez. În Epir n'au putut pătrunde, însă, fiindcă acolo era un debușeu rezervat de Megalovlahi numai Francezilor și Venețienilor, cari — ca sa evite orice concurență neplăcută, engleză sau alta și ca să-și asigure întâietatea prin Va'hii întrepizi — făcură apel la protecția armatolilor, cărora le plăteau câșturi importante, numai ca aceștia, apărători ai trecătorilor și ai drumurilor, să pună piedici costisitoare comerțului strein³.

Dar comunitatea de interese între Francezi și Venețieni era numai o aparență și a avut și ea o limită. Când cei dintâi au început să exploateze pădurile din Lamari și să prepondereze oarecum în Epir, Venețienii, întocmai ca în afacerea cu contoarul francez dela Durazo pe care l-au devastat prin Uscoci, silindu-și să-l evacueze, tot astfel și în Epir — de acord cu Turcii — asasinară pe armatolul Trâmbuca din Arcania devotat Francezilor, cărora le proteja transporturile de mărfuri din Tesalia⁴. Probabil, tot acolo-rași rivalități și aceluiăș spirit de vendetă al Venețienilor se datorește și predarea către Turci a lui Andrușu Verușiu Muciană (+ 1799), maiorul rus și bravul căpitan al lui Lambru Cacioni, acesta amiral al Ecaterinei II-a a Rusiei⁵.

Pela firele secolului XVIII-lea, din cauza turburărilor și a expediției napoleoniene în Egipt, afacerile pentru Francezi au stagnat și n'au fost reluate de cât în 1805, când s'a înființat și consulatul general la Ianina⁶; în schimb, marina comercială greacă, luând locul celei franceze, a câștigat un avânt necunoscut în Mediterana și Adriatica⁷.

c. Frontul Albania-Adriatica.

Pe acest front, s'a desfășurat, în secolul al XVII—XVIII-lea, (cel puțin pentru acest interval s'au găsit documente) una din cele mai elegante lupte economice privind elementul aromânesc din Albania de sud și cea mijlocie, riverană cu Adriatica. Din documen-

¹ *Ibid.*, III, pp. 362—363. ² *Ibid.*, II, p. 418. ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.* ⁵ I. Caragiant, o. c., p. 184. ⁶ Pouq., o. c., II, p. 435. ⁷ *Ibid.*, VI, p. 293.

tele găsite, rezultă că au luat parte la această luptă și câteva forțe aromanești din Macedonia, luptă care, în anumite împrejurări și în anumit interval de timp, a îmbogățit aceste regiuni și, pe urmă, le-a săcătuit forțele, stăruind în a-i alunga din bazișul adriatic, spre a apuca alte drumuri spre alte orizonturi.

Rolul mare l-au jucat, totuși, Moscopolenii, acei „veri buni ai evreilor” cum i-au botezat Fărșeroții¹, referindu-se desigur numai la aptitudinile extraordinare ale celor dintâi în domeniul economic. În adevăr, bărbații ieșiți din această ramură aromânească, frământată din aluatul din care s’au născut, în antichitatea îndepărtată, negustorii fenicieni, greci, evrei și arabi, nu fără temei, îndrăznim a-i numi „Fenicienii Balcanilor”².

Pe lângă Albanezi și Turci din Albania, ca și ceva Greci pe calea mărilor și în porturi, activau pe acest front, Aromânii din Moscopole, din Musachia și Malacastra, precum și ceva din Macedonia: Sacișta, Ohrida și Moloviște. Porturile, unde se descărcau și se încărcau mărfuri, erau Raguza, Durașo și Valona, iar printre cetățile adriatice cu cari erau în raporturi frecvente venea, în primul rând, Veneția, eclipsată — odată cu începutul secolului al XVIII-lea — de Ancona, Saïada, Triest, Fiume, etc. Pe acest front, mai activau și Megalovlahii de prin Epir.

Legăturile durabile și temeinice le-au avut în deosebi cu Veneția. În secolul al XVIII-lea, însă, s’au produs turburări cu

¹ C. Burlleanu, *Românii din Albania*. o. c., p. 6.³ Scriitorii cari s’au ocupat de Moscopoleni au fost, din cei streșni: W. M. Leake și F. C. H. L. Pouqueville — acesta din urmă după mărturiile și tradiții precaspete, cel dintâi, trecând prin țara lor, după distrugerea ținutului; E. Cousinény, în *Voyage de la Macédoine*, deasemenea, după mărturie recente; V. Bérard, în *La Turquie et l’Hellénisme contemporain*, în ultimul pătrar al veacului trecut, după mărturiile și tradiții; C. Jirecek, etnograful ceh; Iovan Cvijic, etnograful sârb, în *Osnove, Naselja Lrpskih Zemalja*, etc.; St. Romanski, profesor universitar bulgar; G. Weigand, în *Die Aromunen*; în stârșit, Dr. D. I. Popovici, în documentata lucrare *O Tzintzarima* (Despre Țânțari sau Aromâni); dintre scriitorii greci: K. Kumas, în *Istoria anthropinon Praxeon*; Pavlos Lambru, în lucrările lui istorice; Gudas în *Vii parallili*; Aravantinos în *Hronografia tis Ipiru*; Zaviras și alții, printre cari, ultimul, K. Skenderis în *Istoria tis Arhais ke Sinhronu Moshopoleos*, Atena, ed. II, 1906, singurul care a dat la iveală câteva documente contemporane găsite prin cronicile mănăstirilor din Moscopole. Un document apropiat de epoca distrugerii Moscopolei și găsit scris în l. latină în Arhiva Documentală din Budapesta și pe care-l vom cita des, este singurul de mare vechime. Dintre scriitorii aromâni, avem pe cel dintâiu care s’a ocupat de Moscopole și civilizația ei, pe Per. Papahagi în *Scriitorii aromâni în secolul al XVIII*; N. Iorga, cel dintâiu care a descoperit nume de negustori moscopoleni la Veneția, despre cari a scris în *Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile XVII și XVIII*, extras din *Anal. Acad. Rom.*, seria II, t. XXXVII, 1915, precum și în alte note din alte lucrări, ca în *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, Buc., 1919; în mod incidental, Th. Căptăian, în

consecințe economice dezastruoase pentru Aromâni în legăturile cu Republica Dogilor, dar au mai avut loc și chemări favorabile din alte porturi. Oricum, însă, pentru Moscopoleni, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Marea Adriatică nu mai prezenta importanța de altădată: 1. Veneția, mai mult din vina conducătorilor ei, decădea definitiv, ne mai putându-se adapta noilor condițiuni de viață economică, pe când, în acelaș timp, alte câmpuri de activitate mai intensă și cu mari speranțe se prezentau în Macedonia și în marile centre ale Imperiului ottoman și, concomitent, relațiunile cu statele germane, austriace, rusești, etc. începeau și 2. Turburările cari subminau însăși ființa așezărilor aromânești din Albania de sud îi îndemnau să le părăsească pentru totdeauna.

Până la apariția studiului tânărului Valer Papahagi „Les Roumains de l'Albanie et le commerce vénitien au XVII-me et XVIII-me siècles”¹ n'am cunoscut, din numele negustorilor moscopoleni în relațiuni cu Veneția și despre feșul și valoarea afacerilor lor, decât acelea cunoscute din comunicările făcute Academiei Române de istoricul N. Iorga, încă din 1915². Iată câteva nume din cele 10 scrisori comerciale pentru intervalul 1692—1697, toate către corespondentul lor din Veneția Gheorghii Cumanu: frații Teodor și Alexi Nicolau și tatăl acestora chir Nicola, Gheorghii Sideri, Bendu și fratele Dimitri, Mihali fratele lui Alexi, Adam Dimitriu, Caloiani, Adami Papa, Nicola Stavru, Dimitrie Bendu, Nicola Dedu, Ioan al lui Nicola, Anastasie Nasto, Alessio Giorgio, Cristo Dimitri din Castoria. Aceștia expediau, prin Durașo sau Valona, pentru Veneția, afară de unele produse orientale: meșini, săftian, piei zise schiavine (?), abale, „dar mai ales cergi, numite chiar așa „țerghes” în grecește, de acele cergi de păr de capră, foarte mișoase, vopsite în culori tari, cari și acuma sunt o specialitate a ținuturilor acestora”³. Moscopolenii mai expediau și ceară furnizată aiurea⁴.

Iată și câteva nume de negustori moscopoleni, descoperite

Românii nomazi și Fărșeroții; I. Neașescu în *Dela Români din Turcia europeană*; N. Papahagi în lucrarea citată; câteva mărturii și ecouri îndepărtate în poezii lirice și epice populare din *Antologia aromânească* a lui T. Papahagi și alte câteva din *VL.-Clisura culese de M. Beza*, după mărturia d-sale, de dată foarte veche; o comunicare a lui C. I. Cosmescu făcută la Acad. Română; scurte citate în lucrările lui V. N. Cristu în *Grâu românesc*, etc. În ultimul timp, însă, tânărul talentat Valer Papahagi, elev eminent a d. N. Iorga, a descoperit, cu dragoste de adevăr și de neamul său, răscolind arhivele din fosta cetate a Dogilor și bibliotecile din Paris, relațiunile moscopolo-venețiene între 1681—1761, lucrare monumentală ce se găsește actualmente sub tipar. O lucrare, deasemenea serioasă, este *Th. A. Cavaliotti*, a profesorului Victor Papacostea. ¹ Studiul a apărut, în 1931, în *Mélaugé de l'école roumaine en France*, ² *Câteva știri despre comerțul nostru în veac. XVII și XVIII-lea*, etc. ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.*

de tânătul cercetător Valer Papahagi¹, în scrisorile din „Carte greche“ din arhivele statului Veneției: Nicola Teodoru, Dimitri Constantin, frate cu Bendu, Adam Dimitriu, Teodor Nicolau Moscopoleanul, Mihali Sideri Gheorghiu, Nicola Stavru, Dinu Moscopoleanul, Dimitri Moscopoleanul, Iani Costa Zupan, Iani Siguna, Constantin Siguna și Naum², Iani Mihali, Mihali Simu și fratele, Mihali Ghiorghiu, Ghiorghii Mihali și Ghiorghii Manoli; asociații Iani Ghiorghii Papa și Dimitri Bisuca, Nicola Papa și Costa Bisuca, Dimitri Teodoru și Lazar Ghiorghiu, precum și alți asociați³.

Negoțul acestora se învârtea în jurul articolelor de mai jos și anume: expediau prin porturile Raguză, Durațo și Valona: lână, stofe groase de lână sau abale, cuverturi de lână sau cerghe, velințe de lână; pielării: marochine sau sahtiane (piei de capră sau de vițel preparate cu scumpie sau nucă de gala), basane sau meșine (piei de berbeci argășite și lustruite), schiavine (șnbe)⁴, cordovane; mătăsuri, museline, fire de lână, smoală, cafea, untdelemnuri, tutunuri. Un alt articol important și după care se câștigau bani mulți era ceara foarte căutată în Veneția și pe care o strângeau din Valahia, din Bosnia și din toate orașele Albaniei⁵, precum și din Serbia⁶. Tatăl lui Alexi Ghiorghiu se ducea, prin 1697, în Valahia, iar fratele acestuia în Bosnia⁷; tatăl lui Teodor Nicolau făcea ceară în Serbia, articol după care avea mare câștig, atât la cumpărare cât și la vânzare⁸.

Se aduceau în schimb din Veneția: postavuri, velure (catifele), brocatele (stofe din mătase, bumbac sau lână cu ornamente imitând brocartul)⁹, tabi (țesături de mătase), londre sau londrine, sticlărie, majolică (faianță italiană), damaschine, hârtie, ceară, arme, bronz lucrat, plumb, cositor, indigo, zahăr, lemn de Brazilia¹⁰. Un oarecare Andrei, fiul lui Petru din Cavaia, aducea cărți religioase lucrate la imprimăriile „grecești“ numeroase sau la cele venețiene, pentru catolicii din Albania de nord¹¹.

Unii negustori moscopoleni se duceau în persoană la Veneția,

¹ Este fiul decedatului N. Papahagi, publicist distins, autor al lucrării *Les Roumains de Turquie și Moșneagul dela munte*, fost profesor și interpret pe lângă ministerul afacerilor străine. ² Numele de Naum Siguna sau Șăguna l-a purtat tatăl marelui mitropolit, iar Constantin alt fiu al lui Naum. Este vorba, probabil, de vreun bunic al acestui Naum. ³ Val. Papahagi, st. cit., passim. Lucrarea ce se găsește sub tipar i-a servit ca teză de doctorat în toamna 1934. ⁴ N. Iorga numește mai sus «schiavine» un fel de piele? ⁵ V. Papahagi, st. c., p. 49. ⁶ N. Iorga, *Câteva știri, etc.* ⁷ Val. Papahagi l. c. ⁸ N. Iorga, com. cit. ⁹ Cântecel populare din Vl. Clisura culese de M. Beza: *Sîrmă laie, sîrmă aroșie, sîrmă di nao turlii, adusă di Vinitii, etc.* adică: *Mătăsă neagră, mătăsă roșie, mătăsă în nouă culori sau feluri, adusă din Veneția, etc.* vorbesc de un vechiu negoț, direct sau mai degrabă prin Moscopole, cu Veneția. ¹⁰ V. Papahagi, st. cit., 67—68. ¹¹ *Ibid*,

majoritatea însă, își aveau agenții lor. Cel mai de seamă era Giorgi Cumanu, un foarte bun cunoscător al lucrurilor din Turcia, cu sediul la Veneția, la casa „San Provolo” — cartierul celor originali din Albania, precum și alți doi cari stăruie mai puțin, însă : Stamatello și Cothonis¹.

Afacerile se cifrau la sume mari pentru vremea aceea și pentru vremile noastre chiar. Într’o scrisoare, din 11/4/1697, a lui Dimitri, fratele lui Bendu², este vorba de un cont de 10.000 ducați expediați numai lui Giorgi Cumanu, iar o sumă în litigiu cu Stamatello se cifra la 5.300 ducați³.

Prin portul Durașo, se exporta, prin 1699, pentru Veneția, 3.000 qt. ceară, 1.500 qt. lână fină, 30 baluri mătase, cordovane și piei de boi și de bivoli, 60 încărcături de grâne și îmbarcate mai ales pe bastimente din Perasto, un port venețian în Albania și se primia, în schimbul, 15.000 bucăți de postav venețian fabricat special pentru uzul țării, 300 londrine, calitatea a doua, pe cari le schimbau în proporție de trei brațe contra un qt. de lână fină — așa cum se obicinuia în această regiune barbară, ca în primele timpuri ale civilizației — observă scriitorul francez, pe urmă 6 lazi de mătase⁴. Tot din acelaș izvor, aflăm că, cu toate prohibițiile Porții, s’au putut exporta, la începutul secolului al XVIII-lea, prin scalele Durașo și Valona, 60—100 vase cu grâu, orz, secară și mieu, din cari $\frac{7}{10}$ se treceau din Marsilia în Spania, Franța neputând înghiți asemenea cantități⁵, Musachia, veche provincie aromânească, era bogată în asemenea produse.

Franța, prima între altele în negoțul cu Orientul, avea, încă din 1640, un consulat la Durașo, pe atunci, scala principală a Macedoniei. Erau, pe atunci, o sută de negustori turci și greci în acest port și făceau afaceri considerabile⁶. Nu trebuie să ne speriem de cuvântul greci, consulul francez vedea în orice otodox numai greci⁷. Acești negustori greci și turci aveau casele lor de comerț în coloniile valahe din Pind, la Scutari, Elbasan, Voscopole, Sacișta, lanina și Salonic⁸. Negustorii din Scutari, în legături cu Veneția, ajungeau până la Salonic, în Serbia și Valahia, după lână la Scopia și Bitolia, după cordovane și piei de berbec la Tirana, Elbasan, Cavaia și Berat, după damaschine la Ohrida⁹. Printre acești negustori din Scutari, trebuie să considerăm pe mulți din ei Aromâni, știut că Moscopolenii și alți Aromâni din Albania nu puteau să neglijeze acest centru și port foarte important și fiindcă

¹ *Ibid.* ² Numele de Bendu l-au purtat familii notabile dela Crușova, ce le vom întâlni în Egipt. ³ N. Iorga, *com. cit.* ⁴ Pouq., o. c., I, p. 399 și nota 1; II, p. 419 și nota 1. ⁵ *Ibid.*, o. c., II, pp. 415—416. ⁶ *Ibid.*, o. c., I, p. 399 și nota 1. ⁷ Vezi mai la vale Scodra. ⁸ Pouq., o. c., I, p. 399 și nota 1. ⁹ V. Papanaghi, *st. cit.*, p. 48.

Samarieni cărăvănari — cari îl cunoșteau foarte bine — s'au așezat aci, formând clasă nobilă a orașului¹. Deasemenea, nu putem recunoaște mulți negustori greci veritabili la Durașo, când acest port era exclusiv populat de Aromâni și de Albanezi². Negustorii din Scodra (Scutari) aduceau din Ancona londrine și taf-tale negre sau cendali (zenda sau cendato) foarte întrebuițate la Albanezi și locuitorii din Rumelia³. Damaschinele din Ohrida erau în mare parte expediate cu caravanele la Salonic și în Germania. Celelalte mărfuri și mai ales lâna grosolană din munții Albaniei erau transportate cu aceleași mijloace la Durașo și Scutari și, de aci, la Veneția, Ragusa, Ancona și Triest, pe vase raguzane sau dulcignote⁴.

Pentru Ancona și Ragusa⁵, se aduceau din Epir, prin portul Durașo, piei de bivoli, cari, mai pe urmă, le cumpărau direct negustorii din Marsilia, cari câștigau enorm⁶. Prin Ragusa, unde știm că Valahii aveau contoare încă din secolul al XIV-lea, se desfăceau și se exportau manufacturate din Moscovoile și din Pind, precum și alte mărfuri, ca fire de bumbac, piei de tot felul, lânuri, untdelemnuri, etc., pentru porturile și orașele italiene: Ancona, Sinigaglia și Apulia, toate soldate cu mărfuri venite de aci și necesare Albaniei și Peninsulei⁷. Portul Durașo, cu renume în trecut

¹ Vezi Scodra. ² Vezi mai departe Durașo. ³ V. Papahagi, st. cit., p. 84. ⁴ *Ibid.* ⁵ Pouq. spune o. c., I, p. 61 — că, în 22 I 1806, a pornit, dela Ragusa pentru Janina, în tovărășia unui Valac trimis consulului de Ali Pașă, ca să-i servească de interpret în tot drumul lung. Pe coasta mării Adriatice, mai la nord de Cetinșe, era glorioasa de altădată republica Ragusa, guvernată de un sîat de nobili și care, în războiul ruso-turc din 1769, a suferit o mare lovitură din partea amiralului Orlov, distrugându-i flota. În secolul al XIX-lea ea nu mai exista. S'a bucurat, în decursul veacurilor, de mari privilegii, din partea regilor Siciliei, Ungariei, Serbiei, Sultanilor: Orcan, fiul lui Gazi Osman și din partea lui Amurat II. A trăit sub suzeranitatea Romei și a Sultanilor. A avut colonii comerciale în Serajevo, Novibazar, Belgrad, Vidin, Bucureștii, Adrianopol. (Pouq., o. c., t. I, pp. 121, 131). S'ar fi întemeiat în secolul al VII-lea din amestecul a două colonii: una grecească, venind din Epidaur, alta romană, fiind în stare să reziste și să învingă pe Morlaci (adică Uscoci, Rascleni, Bulgari?), cari Morlaci se cheamă în limba lor Vlak sau Vlack — ceoace însemnează Valac sau păstor — și de la More — mare. (*Ibid.*, pp. 10—11 și nota 3 pag. 11). Iar Quichet, om de litere și mare descifrator, asasinat la Constantinopol în secolul al XVII-lea, numește pe Raguzani Morlaci latini. (*Ibid.*, p. 13, nota 1 și 2). La început, s'ar fi numit Lausa, pe urmă, prin rotacism, Rausa și a sfârșit prin Ragusa (*Ibid.*, p. 12, nota 1). Spiritul întreprinzător și cutezanța în afaceri trădează și aici pe urmașii colonilor români, așezați pe coasta dalmată a Adriaticei și înrudii, în primeloro veacuri, cu cei din sud. În *Voyage de Levant*, (p. 52, Paris, 1624), sieur D. C. spune că întreg traficul Belgradului era în mâinile negustorilor raguzani, cari locuiau aci, în toată libertatea: vindeau postavuri și cumpărau piei, lâna, ceară, pe cari le duceau la Ancona, spre a le desface în toată Italia. (*Ibid.*, p. 13, nota 1). ⁶ *Ibid.*, II, p. 416. ⁷ *Ibid.*, I, p. 44.

până în pragul sec. XIX, era des vizitat de chervangii, ca și de celnicii aromâni și era considerat ca unul din marile porturi ale Adriaticei¹.

Al treilea mare port pe Adriatică și des vizitat de negustorii și chervangii aromâni și cu contoare aromânești², era Valona (Avlona)³ — portul natural al Aromânilor Musăchiari, pe unde se scurgeau în afară mari cantități de cereale și de untdelemnuri, de smoală, lemne de construcție, etc., și de unde se cumpărau pentru Turcia cai foarte căutați pentru frumusețea și iușeala lor⁴. Francezii aveau, aici, încă din 1738, un contoar și rezervoriu pentru o capacitate de 2.000 millerolles de untdelemnuri, iar din Franța se aduceau postavuri de Carcassone și coloniale; în schimb, se exportau, pentru această țară, grâu, smoală și untdelemnuri, în valoare de 300.000 frc.⁵. Cereale, după cum am spus, se exportau și pentru Spania⁶.

Cărvănăriii și negustorii aromâni frecventau din cele mai vechi timpuri acest oraș-port atât de bogat și cu un hinterland tot așa de bogat în așezări aromânești; aduceau de aci, ca și din Durațo și Raguza, mărfuri din Veneția și Triest, mărfuri constând din țesături scumpe în filigram, expediate de negustorii aromâni stabiliți în aceste două orașe⁷.

În porturile Durațo și Valona, Moscopolenii Alexi și Ioan Ghiorghii, Ghiorghii Papa, Dimitri Bendu, Teodor Nicolau, Nicola Stavru și Mihali Ohiorghi Sideri își aveau contoarele și magazinele

¹ Th. Căpidan, *Români nomazi*, pp. 135—136. După N. Iorga — *Cinci conferințe despre Veneția*, pp. 119—120 — aflăm că, în munții din jurul Raguzei, minunatul oraș de pe Adriatică, un admirabil colț african, cu cerul și marea de cobalt, trăiau «ciobani de ai noștri, poate Aromâni, vorbind graiul aromânesc, poate legați în ceea ce privește dialectul cu Români de la Dunăre, cari erau cei mai căutați și cei mai bine plătiți chervangii pentru siguranța mărfurilor. Dar Venețienii s'au servit de acești Morlaci, Uscoci, «Schiavoni» și ca marinari în Adriatică. ² V. Papahagi, st. cit., și N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 39. ³ Pouq., scrie că, în vechime, se numia Vechea Apollonia, cu a-gora și teatre, construită de Corintieni ca să aibă un contoar pe mare și locuită preponderent de Corinteni; distrusă de Barbari, fără a se ști la ce epocă; a trecut sub Bizantinii, ocupată de Normanzi, loc de trecere pentru Cruciați; stăpânită de familia Balș, una din cele mai puternice din Iliria, pe urmă de Venețieni, cucerită de Amurat după un lung asediu, incendiată de Bașazed, cucerită în 1690 de Venețieni, recucerită definitiv în acelaș an de Turci (o. c., I, pp. 355—357). Regiune foarte bogată în lemn de construcție, smoală și păcura, cu cultură de cereale, fasole și păduri de măsline; cu pescării numeroase, cu lănuri, piei de m'ei și de vite mari, sare de mare din lagune, vinuri minunate, orez. Orașul avea o înfățișare italiană, cu majoritate musulmani, cu 1000 case, 6 moschei, o biserică și o sinagogă. Aer foarte rău, teren mlaștinos, vara cu totul impropiu, când rămân numai puțin ovrei. (*Ibid*, I, p. 351—352). ⁴ *Ibid*, I, p. 361. ⁵ *Ibid*, II, p. 429. ⁶ *Ibid*, II, pp. 415—416. ⁷ Th., Cap., o. c., p. 136; N. Iorga, *Câteva știri, etc. și Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 39.

lor¹. În Duraço și alte centre se desfăceau cape pentru Albanezi și marinarii din Adriatică² Leake, Pouqueville și Bérard vorbesc și de articole de argintărie și costume albaneze, lucrate în Larisa și în coloniile din Pind, obiecte cari se desfăceau în toată Albania. La acest comerț foarte rentabil, luau, firește, parte și Moscopolenii, artiști desăvârșiți în aceste meșteșuguri. Aromânii din Albania se îndeletniceau cu toate meseriile, pe o scară întinsă și cu industria lânii, care, satisfăcând toate industriile casnice, juca un rol întins în comerț³

Moscopolenii erau un roi de albine, un du-te vino nepregătit. Frecventau — cum era foarte natural — Elbasan, Cavaia, Tirana și Beratul, Struga și Castoria din Macedonia, Larisa, precum și bălciurile din Moscoluri și Alasona din Tesalia⁴. Nu vorbim de bălciurile din Perlepe și Seres, nici de Salonic care se găsea pe șoseaua transversală Egnatia, ce lega Duraço de Constantinopol. Și, în adevăr, negustorii din Albania, din Berat, Elbasan, Tirana și Cavaia (adică din orașe unde elementul aromânesc și Moscopolenii erau element de bază) vindeau pe la bălciurile din Struga, Mavronoron, Doliani și Seres, postavuri franceze sau venețiene, catifele, țesături de mătase brodate cu aur, hârtii, obiecte de sticlărie⁵.

Aromânii de pe acest front cunoșteau puterea asociației în afaceri. Astfel, Moscopleanul Mihali Simu Ghiorghi, cu asociații săi, expediau, din Duraço, tutunuri pentru Veneția⁶. G. Papa și D. Bisuca, iar după moartea acestora, frații Nicolă Papa și Costa Bisuca vindeau untdelemnuri unui oarecare Michel Dichich pentru Veneția⁷. Neranzi din Sacista lucra în tovărășie cu G. Vretu și, dintr'un proces iscat între ei, se vede valoarea considerabilă a afacerilor — era în litigiu o sumă de 17.000 piaștri⁸.

Afacerile lor s'au întins până în Triest și Fiume, unde Moscopolenii ne apar în tovărășie cu Aromâni din Sacișta — Macedonia, în comerțul de lănuri și piei⁹. Portul Ancona, deasemenea, li era destul de cunoscut, ca și Saiada și Corfu¹⁰.

În interesul afacerilor, ei ajungeau și la Constantinopol. Dintr-acei mulți găsim — pe la începutul secolului al XVIII-lea — aceste nume: Mihail Ghiorghi, Adam Ghira, Hagi Mihali Simu, Ioani Simu și Mihali Sideri. Acesta din urmă mergea și la Galipoli¹¹

Este locul să ne ocupăm ceva și de Aromânii din alte câteva

¹ V. Papahagi, st. cit., p. 49 și N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, o. c., p. 39. ² Leake, o. c., Pouq., o. c. și V. Bérard, *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*. ³ V. Papahagi, st. cit., p. 65. ⁴ *Ib'd*, p. 51. ⁵ *Ibid*, p. 85. ⁶ *Ibid*, p. 81. ⁷ *Ibid*, p. 68. ⁸ *Ibid*, p. 80. ⁹ *Ibid*, p. 81. ¹⁰ *Ibid*, pp. 50-51. ¹¹ *Ibid*, p. 57.

orașe din Macedonia, ca Ohrida, Moloviște și Sacișta¹. cari se ocupau cu aceleași afaceri.

Intemeiat pe argumente serioase, mă văd obligat a trece printre negustorii aromâni în relațiuni cu Veneția și acele nume mari de negustori din Principatele Române, pe cari istoricul N. Iorga, în comunicarea des citată, îi trece de „greci“ și anume pe Pano Pepano, Dona Pepano, Mihali Pepano, Nicola Papa Zaraful, Constantin Hagî Iani din Salonic, Ioan Rizu, etc., în frunte având pe Nicola Mihail și Leonard sau Leondari Caragiani² și pe celebrul Panu Marutzi³.

Concurențele în Adriatică. Este foarte interesant de urmărit lupta ce se desfășura în apele Adriaticei peste tot întinsul acestui front și în lungul acestei perioade, între Veneția ce socotea această mare ca Mare Nostro, pe de o parte, și, pe de alta, între cetățile italiene cu Ancona în frunte, imperiul austriac ce-și pregătea forțele de expansiune, Anglia, Franța, Olanda, Raguza și Turcia. Toate acestea, ca și cetățile italiene din interior, căutau, cu începutul secolului al XVIII-lea, să îngenunchieze hegemonia politică, în deosebi, cea economică a Veneției.

Restrângându-se în bazinul adriatic, singurul rămas activ pentru ea, odată cu începutul secolului al XVI-lea, Veneția s'a găsit în fața unei ligi numeroase de compețitori cari îi turburau socotelile și-i slăbeau forțele militare și comerciale.

Deși redusă la dimensiuni neînsemnate față de situația ei de hegemonie de altădată⁴, Veneția nu mai era liberă, acum, nici în bazinul adriatic, ale cărei scale și debușee erau disputate de alți factori mai proaspeți și de alte energii capabile de orice ofensivă.

¹ *Ibid.*, p. 49. Numele Ohridenilor sunt: Ioan Dedu, Nicola Dedu, Ghtorghî Zaharia Dedu, precum și Ghtorghî Papa Panu și Naunt Mihali; Molovișteni: Coctu Iancu, Elia Coctu, Costa Dimu și Ghtorghî Coctu, cari aveau corespondenții lor în Veneția în persoana lui Dimitrie Cherassari și Mihali Caragiani; Sacișteni (55, 56, 81) erau: Ioan Neranzi, Dimitri Pultu și Nicola Hagî Mihali. ² N. Iorga, *Hist. Roum. Pén. Balk.*, p. 39, recunoaște că N. Caragiani, bancher la Veneția al conașionalilor săi și al lui C. Brâncoveanu, era Aromân. După V. Papahagi, st. cit., aflăm că Aromânii mai îndeplineau și funcțiuni de agenți consulari, de consuli și de dragomani. Pietro Rosa, în 1723 (st. cit. p. 81) îi caracterizează ca «*huomini tutti del negozio e contegio ca. pricissimi*». În 1719, vedem pe G. Vretto recomandat, de același consul ambasadorului venețian la Constantinopol, ca dragoman al consulatului. (*Ibid.*, p. 57) Ioan Meranzi și același G. Vretto — eran ca agenți consulari, la Duraço, al Angliei, Olandei și Genovei. (*Ibid.*, p. 55). După 1700, vedem pe G. Cumanu ca consul al Veneției. (*Ibid.*, p. 56) care și el pare a fi Aromân. Unul Dimitri Pultu era însărcinat cu afacerile compatrioților săi sacișteni. ³ (*Ibid.*, p. 56), Izvoarele și argumentele cari ne-au ajutat să-i identificăm ca Aromânii se vor vedea expuse în cap. *Negustorii aromâni în Principatele Române*, cartea II-a. ⁴ Până la expansiunea Ungurilor, Veneția stăpânea liniștită Istria, coasta Dal-

Ca și pe frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos, cu atât mai puțin, pe acest front al Adriaticei socotită Mare Nostro, puteau vedea cu ochi buni progresele comerciale ale Francezilor. De aceea, s'au servit de toate mijloacele ca să le pricinuiască cât mai mari pierderi, ca să-i poată, astfel, alunga. Precum în sectorul sudic s'au servit de Turci ca să asasineze pe armatoli cari le asigurau succesul Francezilor, tot astfel, și aci, s'au servit de pirații din Sign, de Ursocii Morlaci și le-au devastat contoarul din Durașo, în 1701¹. De acești Uscoci s'au servit și în atacurile de graniță ce le dădea împotriva Turcilor, în vremurile vechi². Tot aceeași rivalitățî se datorește și pierderea de către Francezi în 1742 a contoarului înființat în 1738 la Valona, unde știm că făceau comerț întins³. În portul Durașo, lupta continua aprigă, nu numai între Franța și Veneția, ci și între aceasta și Ancona, Fiume, Trieste, Ragusa, etc., pe de alta. În această luptă pe tot frontul, Aromânii din Moscopole și din Satisța joacă rolul lor.

În 1705, Veneția ajunsese deja să facă afaceri foarte scăzute — de-abia 15.000 scuzi⁴. Grecul N. Pulimeno este protagonistul în războiul economic împotriva Republicii Sf. Marcu⁵ și, ca să-și asigure succesul, căuta să atragă de partea lui pe negustorii aromâni I. Neranzi din Sacisța și pe Moscopolenii Iani G. Papa și D. Bisuca — aceștia doi transportându-și, cu vase dulcignote, mărfurile pentru Ancona și Ragusa⁶. La această schimbare de drumuri, contribuia foarte mult nemulțumirea Moscopolenilor și Aromânilor, precum și a altor negustori Turci, față de taxa absurdă de 20/0 ad-valorem ce se percepea la intrarea mărfurilor în Veneția, fapt care i-a determinat să se plângă în repețite rânduri⁷.

Din partea lui, Pietro Rosa, consulul Republicei, foarte înțelegător al rolului ce îndeplineau negustorii aromâni, precum și înțelegător al pagubelor ireparabile ce ar fi rezultat, prin îndepăr-

maștei; sub Alexie Comnen, Durașo devenise un contoar venețian și, recucerind, cu ajutorul Cruciatei a IV-a, în 1204, Zara, ea devenea stăpână nederanțată în Adriatică. Dar, nemulțumită, ea s'a întins prea mult în Asia-Mică, în Armenia, în Egipt și, în loc să facă politică economică, ea a făcut politică de cuceriri, cece a împins-o să se alize la dezmembrarea Imperiului de Orient singurul cari i-ar fi asigurat stăpânirea comerțului și heghemonia în Adriatică. Următor greșelilor comise, începând cu secolul al XIV-lea, ea pierde Croația, pe urmă — nedându-și seama de mărimea forțelor turcești și de marile câștiguri ce ar fi realizat avându-i ca prieten pe noii cuceritori ai Peninsulei — pierde Șalonicul, după care Constantinopol și Lepante, în 1501, pierde Durașo, în 1577, Ciprul, Duleigno și Antivar, în 1699, Croația, etc. iar cu războiul nenorocit din 1714—18, Moreea și, oadață cu aceasta, toate privilegiile economice. (N. Iorga, *Cinci conferințe despre Veneția*, conf. II și P. Daru, *Histoire de la Vénise*, 1821, ed. II, v. VII, p. 174). ¹ Pouq., 418-19². N. Iorga, *Conferințele*, cit. ³ Pouq., p. 29. ⁴ *Ibid*, o. c., II, p. 409. ⁵ V. Papahagi, st. cit., pp. 71—72. ⁶ *Ibid*, p. 78. ⁷ *Ibid*, pp. 71—72.

țarea lor, pentru Republică, luptă din răspuțeri ca să-i mențină, mulțumindu-i pe cât putea, în sfera negoțului venețian, luptând, totdeauna, și împotriva contrabandei exercitată de vasele dulcignote — acestea dușmane de moarte ale Cetății Lagunelor¹. În acest scop, luptă numai prin Moscopoleni, ca, prin intervenția babilului și ambasadorului venețian la Constantinopol, să îndepărteze pe Pulimeno dela secretariatul scalei Durațo². Pe când, pe de altă parte, alți Moscopoleni, ca: C. Bisuca, Iani Siguna și Adam Ghira, se servesc între 1720—23, de vase dulcignote, iar G. Vretto și consulul francez încearcă să convingă pe negustorii armeni ca să se servească de vasele acestea, „spre marea nemulțumire a consulului venețian”³.

Ca să ne dăm seama de importanța de care se bucurau negustorii armeni în Adriatică, este de ajuns să pomenim că, în 1719, consuli Veneției, Angliei, Olandei și Franței erau de părere că, pentruca șefii turci să satisfacă pe câțiva negustori servindu-se de vase dulcignote, nu este bine să se alunge Moscopolenii, Ohridenii, Saciștenii și Moloviștenii, cari, singurii, prin comerțul lor intens, contribue la progresul scalei Durațo⁴.

Dar păcatele Veneției erau nenumărate, unele de dată recentă, altele foarte vechi. Printre multe alte războaie, acela turco-venețian din 1714—18, următor căruia a pierdut definitiv Moreea, i-a făcut pe Venețieni să piardă toate privilegiile de cari se bucurau în scalele Turciei, determinând alte popoare să înceapă negoțul cu aceste popoare și să înceteze pentru totdeauna debitul postavurilor venețiene în Turcia⁵. O măsură care nemulțumia profund pe negustorii streini era regimul fiscal vamal, care împiedica — prin taxe excesive la intrare — introducerea materiilor brute sau manufacturate streine⁶, cum era acea taxă de 20% — una din cele multe — împotriva căreia s'au plâns inutil negustorii armeni și alții⁷. Tot acest regim vamal era opera nobililor, arendași ai vămirilor, pentru ca să-și acopere cheltuielile și să se îmbogățească în scurt timp⁸, fără a ține, însă, seamă de interesele

¹ *Ibid.*, p. 71. ² *Ibid.*, pp. 72—74: Consulul trimite, înalților reprezentanți ai Veneției la Constantinopol, în 26 6 706, un protest semnat de 8 negustori moscopoleni: Gh. Ghira, D. Gheorghiu, Sînu Gheorghiu, Gh. Teodoru, Adam Ghira, Teodor Adam, Anton Ghira și Costa Teodoru, protest prin cari aceștia declară că vor continua afacerile lor numai prin Pietro Rosa și antrepozitele acestuia. Tot de Moscopoleni se servește (st. cit., pp. 77—78) ca să mijlocească o înțelegere între pașalele și funcționarii turci venali, cari încurajau intrarea în port a vaselor dulcignote și, tot prin ei, trimite mesagerii la Constantinopol, ca să arate situația scalei Durațo și să dobândească respectarea de către Poartă a tratatelor și pedepsirea piraților. ³ *Ibid.*, pp. 79—80. ⁴ *Ibid.*, p. 79. ⁵ P. Daru, o. c., VII, p. 174. ⁶ *Ibid.*, p. 179. ⁷ V. Papahagi, st. cit., pp. 71—72. A se vedea acest studiu, unde autorul își întemeiază orice afirmație pe scrisorile moscopolene, servindu-și de utentice documentă. ⁸ P. Daru, o. c., p. 175.

negustorilor și de acelea ale Republicii. Mărginindu-se numai la producția indigenă de lână, numai ca să protejeze interesele câtorva mari economi de vite, Veneția nu mai producea postavuri ca mai înainte, astfel că postavurile franceze Languedoc erau, de acum, preferate în Orient¹. Lâna din Spania, întrebuințată în industria franceză, nu mai putea pătrunde, fiind grevată de cheltueli de navlu și de mari taxe la intrare². Foarte puțină lână din Franța putea să mai pătrundă prin contrabandă³. Așa că nu mai intra nici lână din Albania, nici din Macedonia. Pe lângă toate acestea, industria mult căutată de odinioară, nu se mai bucura de atențiunea guvernului, iar în ramurile cele mai rentabile năvăleau nobilii; marina militară, ca urmare a sistemului de neutralitate, slăbea fiind neglijată; marina comercială scădea simțitor, astfel că vasele străine erau preferate; porturile nu mai corespundeau nevoilor, ele se împotmoleau și nu mai suportau vasele de mare tonaj; la toate acestea, se adăogau tributele ce era obligată să le plătească Turcilor, brigandajele Barbarescilor, pirateriile Uscocilor, de data aceasta, susținuți de Austria⁴, precum și contrabandele Dulcignoșilor susținuți de Turci. Complexul acesta de piedici constituia o amenințare de moarte, pe care n'a fost în stare să o evite, oricât de lăudabile i-au fost sforțările.

Alte fenomene economice apăreau. de azi încolo, în bazinul Adriaticei. În 1737, Ancona era declarată, de Papa Clement XII, porto-franc⁵; în coastă, mai spre nord, făcea sforțări mari Triestul, care atrăgea la el tot comerțul mării⁷, un nou port modern cu avangardă a unui imperiu imens. Cam în aceeași epocă, Petru cel Mare deschidea streinilor granițele imperiului rusesc, prin Petersburg și mările de sud⁸, deci, pentru Aromâni, temperamente de avânt și de inițiativă, un teren de activitate cu perspective din cele mai surâzătoare.

În 1737, cele mai prețioase mărfuri intrate în Ancona, proveneau din Raguză și Albania turcească⁹; în 1741, Sacișteanul Nicola Hagi Mihali, cu asociații săi Moscopoleni, își îndrepta mărfurile pe vase dulcignote pentru Fiume și Triest¹⁰. În 1761, când comerțul venețian decăzuse, alte mărfuri și mai ales lâna ordinară din munții Albaniei erau transportate, cu caravanele la Scutări și Durașo, iar de acolo, cu vase dulcignote și raguzane, la Veneția, Ancona, Raguză și Triest¹¹. Acum creștea în importanță, pe lângă cele de mai sus, Saiada din fața insulei Corfu și Salonicul¹² —

¹ *Ibid.* pp. 172—176. ² *Ibid.* ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.* VII, p. 174 și urm. ⁵ V. Papahagi, st. c. 77 ⁶ *Ibid.*, Nota 1 p. 84. ⁷ P. Daru, o. c., VII, p. 177. ⁸ M. Iorgulescu, o. c. 174—5 ⁹ Val. Papahagi, Nota 1, p. 84. ¹⁰ *Ibid.*, p. 81. ¹¹ *Ibid.*, p. 84. ¹² *Ibid.*, p. 85.

unde se vor concentra sforțările Aromânilor din Macedonia fără, însă, a uita cu desăvârșire Durațo.

Negustorii aromâni, distruși prin taxele vamale excesive, prin schimbarea de drumuri și naufragiile dese, s'au văzut obligați să părăsească Adriatica¹. Moscopole nu-și mai putea vinde Veneției sărăcite pieile și manufacturi'e sale și a decăzut și ea încet-încet², iar negustorii, părăsind Durațo, își expediau mărfurile — lânăuri, bumbacuri și piei — via Belgrad, pentru Ungaria și Germania³. Acestei schimbări de drumuri se datorește creșterea în importanță a tuturor centrelor puțin însemnate de altădată, ca Salonic, Belgrad, Zeimun, etc., unde coloniile de negustori aromâni au fost Seres, un factor de importanță neprețuită⁴. Dar nici această stare de lucruri n'a durat mult, fiindcă pământul așezărilor aromânești din Albania de sud era în ajun de a deveni teatrul unor evenimente de o tragedie nemaipomenită.

Prin această retragere a Moscopolei și a negustorilor din Albania, din scalele cunoscute, comerțul dădea o înflorire nouă orașelor de pe litoral și din interior, spre Ianina, capitala despotului Al Pașa⁵, așa cum am expus-o la începutul acestei perioade, (frontul a).

d. Frontul Balcani-Arbănași.

Pe frontul Hem-Balcani, acolo unde, odinioară, a strălucit, vreme de aproape un veac, marele imperiu al Asăneștilor și care a lăsat atâtea urme culturale, religioase și artistice, în perioada a treia a comerțului aromănesc, a înflorit o regiune aromânească foarte restrânsă — cu locuitori nu autochtoni, ci adăpostiți aici din alte regiuni aromânești și îndepărtate. Este vorba de orașul Arnaut-Kioi, Arvanitochori sau Arbanași. Alte elemente aromânești ca păstori, cu vechi așezări, au existat în munții Bulgariei, în Sredna Gora, în Rodopi și în Tracia, dar ele, prin secolul XVII-XVIII-lea, își pierdeau deja fizionomia lor etnică⁶.

Mulți cercetători serioși⁷ au dovedit pe deplin aromănitățile

¹ V. Papahagi, st. cit., p. 85. ² N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 45. ³ V. Papahagi, st. cit. p. 85. ⁴ Vezi *Negustorii aromâni în Austro-Ungaria și Neg. ar. în Serbiq v.che.* cartea II, An. Hăclu. ⁵ N. Iorga, o. c., p. 45. ⁶ Th. Căp. p. 78. ⁷ F. Kanitz, *La Bulgarie Danubienne et le Balkan*, Paris, 1882, pp. 147—148, atribue fundarea Arbănașului Românilor veniți din Epir-«acum 400 ani», adică prin secolul al XV-lea. Vezi și C. J. Jitecek, *Geschichte der Bulgaren*, pp. 257, 358, 459, 491 și 492, după I. Caragian, o. c., p. 229. I. Car. conchide că locuitorii Arbănașului erau Fârșeroți din regiunea El, basanului și aduce ca dovadă numele de Arvanitochori ce-l purta Arbănașii, precum și numele a încă două orașe Be Arnaut și Kara Arnaut, spre sud de Razgrad din Bulgaria, cari s'au bucurat de privilegiu până în 1810 și despre cari se spune — C. Jir. p. 429 — că vorbeau românește, albanezește și bulgărește.

ăcestui centru, printre cari C. J. Jirecek, F. Kanitz, I. Caragiani, P. Slaveicof, etc. și, pe cale indirectă, A. Protici¹.

Așezat la aproape 3 km. de Târnova, vechea capitală a imperiului și un fel de „Versailles“ al acesteia², Arbănașii au fost odinioară, un centru înfloritor prin comerț, după cum se vede din frumoasele ruini de biserici, clopotnițe și alte edificii mărețe³ și întreținea cu regiunile dunărene un important comerț de vite⁴. Avea legături comerciale cu Italia, Ungaria, Polonia, Valahia și Rusia, iar Bucureștiul a fost cel dintâiu oraș cu care a încheiat asemenea legături⁵. Istoricul N. Iorga, vorbește de negustori dela Arvanitochori venind în Țara Românească pentru afaceri negustorești⁶ și-i identifică ca membri în companiile „grecești“ cu centre în Sibiu, Brașov și Tokay, cu privilegiu dela G. Rakoczy, alături de „greci“, bulgari, etc.⁷. Inconjurată de podgorii și livezi și cu frumoase grădini cari formează plimbarea favorită a Târnovenilor⁸, erau și grădini de duzi, iar locuitorii se ocupau și cu torsul mătasei⁹. Situația economică a acestui oraș eră înfloritoare și populațiunea foarte bogată. Femeile se îmbrăcau în blănuri celebre, în rochii scumpe împodobite cu mărgăritare și coloane de aur, casele îmbrăcate în mătăsuri fine¹⁰. Casele negustorilor valahi, scrie Kanitz, merită reputația lor și aceasta l-a făcut să se gândească la castelli din Italia de sus, dintre cari una din cele mai frumoase și mai bine construite eră cea a familiei Brâncoveanu¹¹. După părerea lui Al. Protici, casele acestui Arbănași au, pe din afară, caracterul dominant al unei fortărețe, spre a apăra viața, avutul și onoarea familiei, iar în interior, se observă o ornamentație fină a camerelor, a mobilelor, dând puțința dezvoltării unei vieți intime cu totul diferită de cea a vremilor turburi de atunci¹².

¹ P. Slaveicof, stabilind o comparație între Arbănași și Moscopole, sub toate raporturile, conchide că el a fost fondat și locuit de coloniștii aromâni, aduși la începutul secolului al XVI; C. Jirecek atunge la același conchizie și anume că orașul a fost fondat odată cu Moscopole, de locuitorii de acelaș neam, veniți din Epîr, vorbind aromânește și grecește; iar A. Protici, directorul Muzeului Național din Sofia, găsește că arhitectura caselor din Arbănași este cu totul deosebită de cea a oricărui sat din Bulgaria, studiindu-i și trecutul. (Din Almanachul aromânesc, 1928, p. 75, *Satul Arbanași-Bulgaria*, de C. D. Metta, consulul general al României la Varna). ² *Ibid.*, ³ Jirecek, o. c., pp. 491—492, ap. I. Car., o. c., p. 229. ⁴ F. Kanitz, o. c., pp. 147—48. ⁵ Cfr. *Arbănași*, în *Graiu românesc*, Sept.-Oct., 1932, de El. Eftimiu. ⁶ N. Iorga, *Istoria comerțului*, II, p. 10 ap. *Studii și documente*, p. 48, nr. CVL. ⁷ *Ibid.*, I, p. 309. ⁸ F. Kanitz, I, c. ⁹ El. Eftimiu, art. cit. mai sus. ¹⁰ *Ibid.* ¹¹ F. Kanitz, o. c. Acelaș scriitor se întreabă ce relații ar fi existat între Arbănași și familiile Cantacuzino, Filipescu și Brătianu, cari își aveau, aici, vilele lor. V. C. Hrislicu, serretar de presă la Sofia (în *Ecube de graiu*, a. III, nr. 3—4) se întreabă dacă n'ar fi fost un loc de popas mai îndelungat pentru boterii români în drum spre Constantinopol sau o așezare a Românilor din Epîr. ¹² C. D.

Locuitorii acestui orașel s'au bucurat de mari privilegii dela Turci, printre cari, învățatul A. Protici citează unul dat de Sultantul Selim în 1569, prin cari li se recunoșteau multe avantagii de ordin administrativ, economic, religios¹. Aceleași cauze — marea bogăție ce o acumulaseră și neliniștea ce domina în imperiul otoman, au făcut să fie distrusă de Turci, în 1797, iar locuitorii s'au refugiat în România² și o parte la Șiștov³.

e. Frontul marilor bălciuri : Seres și Perlepe.

În afară de bălciurile dela Elasona și Moscoluri din Tesalia (Lăsun și Mușulari m.-r.) des frecventate de negustorii aromâni din toate ținuturile, ca și de cei streini, mai existau două mari bălciuri, de importanță și mai mare ca cele dintâi, Perlepe și Seres — unul în Macedonia, în vilaetul Bitoliei, al doilea în Tracia, numit și Kervan — iar rolul ce-l jucau Aromânii era în aceeași măsură de important și hotărâtor.

Orașul Perlepe era cunoscut sub Bizantini ca *Prilapus oppidum*⁴, iar Seres purta sub Romani numele de *Sirrae*⁵. Și unul și altul erau cunoscute încă din Evul Mediu⁶. Th. Căpidan spune că ele par a fi fost cunoscute de negustorii și cărăvănarii aromâni încă din vremurile dinainte de Turci și-și întemeiază afirmația pe faptul că, în dialectele aromânești, numele de „Pârleap“⁷ și de „Sear“ și-au păstrat forma lor arhaică de pronunțare paleoslavă, așa cum nu se aude astăzi, la nici una din populațiunile slave⁸. De altfel, toți Aromânii — din Gramoste, Moscopole și Pind — le cunosc sub acest nume, încă o dovadă că le-au fost cunoscute tuturor — păstori, cărăvănari și negustori — în interesul afacerilor lor.

Importanța acestor bălciuri era considerabilă; ele au fost, în toată epoca turcească, cele mai importante locuri de întâlnire ale comercianților din Peninsula și Europa și ele se țineau la începutul lui Septembrie și durau 15 zile⁹.

Bălciul din Perlepe — scrie Pouqueville — era unul din cele mai considerabile din Rumelia și, aici, se făcea un comerț extra-

Metta, art. cit., mai sus. ¹ *Ibid.* ² Cf. Jirecek, o. c., ap. I. Car., o. c., p. 229.

³ V. C. Hristcu, art. cit., scrie că a fost distrus de Cârjalii și că, la Șiștov, ar trebui căutată origina lui A. Pann. Nu știm ce legături va fi avut acest oraș cu comuna Arbănașii din jud. Buzău. ⁴ Gott. Stritt. *Servic. c. VI, § Oriens. Cristian. t. II, 283 ap. Pouq., IV, p. 182.* ⁵ *Jir. Gesch. Bulg., p. 106.* ⁶ Cvitić, *Naselja Srpskih zemalja*, I, p. 438 ap. Th. Căp., o. c. p. 136. ⁷ Atci, la Perlepe, țarul Samuel. în 29 3 1014, și-a văzut pe cei 15000 soldați, luați în captivitate de Nichetor Xifas, strategul din Filipopoi al lui Vasile Bulgaroctonul, toți orbiți, defilând prin fața lui și, astfel, a asistat la apusul celui de-al doilea imperiu bulgar, întemeiat în 963 de țar Samuel — ap. I. Argint. o. c., p. 82. ⁸ Cvitić, o. c., p. 438 ap. *Ibid.*, p. 137. ⁹ Pouq., o. c., III, p. 182.

I. Comerțul, Industria, etc., la Aromani. — A. Hâciu.

ordinar de cereale, lână și oi; avea câmpii bogate în bucată, livezi, platouri bogate în pășuni cu numeroase cirezi de boi, de cai și de vite mărunte¹. Așa că, obiectul comerțului îl făceau nu numai mărfurile europene și orientale, după cari veneau din toată Turcia europeană, ci și produsele agricole și vitele². La acest bâlcu, se strângeau aproape 100.000 vizitatori³. Chiar până astăzi se văd în acest oraș câteva prăvălii vechi⁴. Aromânii erau un factor de seamă și veneau, aci, cu produsele lor manufacturate prin cari excelau și, prin mijlocirea lor, se încheiau toate transacțiile⁵. Acest oraș atrăgea toate caravanele și pe toți negustorii din Macedonia și Serbia — aceștia veneau pe calea cunoscută a văii Morava-Vardar — dar nu lipseau nici negustorii din Albania și din Pind⁶.

În epoca de înflorire a Moscopolei, aceste două mari bâlcuiri au avut ceva de suferit de pe urma concurenței acesteia⁷.

Marele bâlcu al Seresului, cunoscutul Kervan sub Turci, a avut și mai mare importanță, „Câmpia Seresului este o câmpie de aur” ziceau, cu drept cuvânt Turcii⁸. Era cunoscut de negustorii din Albania cari aduceau, aici, spre vânzare, postavuri franceze și venețiene, catifele, țesături de mătase brodate cu aur, hârtie și obiecte de sticlărie⁹. Seresul avea și o populație aromânească venită din Gramoste, Pind și Albania¹⁰, iar orașele cele mai vechi din această regiune, ca Strumița, Melnic, Nevrocop, etc., cari, astăzi, sunt bulgărești, erau, odată, aromânești¹¹.

Iată cum descrie consulul francez dela Salonic E. M. Cousinéry pe cărăvănarii aromâni, mergând la bâlcuiri: „Ei se pun întotdeauna în fruntea caravelor, cari merg la bâlcuiri din Rumelia. atunci când ele se frământă prin câte o trecătoare primejdioasă. Toți poartă la aceste drumuri, acelaș costum, aceleași arme și o căciulă acoperită cu lână neagră, foarte înaltă, care le dă o atitudine foarte marțială¹².”

Seresul poseda bazaruri unde aveau loc toate transacțiile comerciale și, în zilele de târg, veneau cultivatori din toată valea Strumiței, dela Melnic până la Zigna și târgul era frecventat de toate națiunile, iar unele din acestea își aveau stabilimente fixe; aici veneau și Turci emiri, numiți Kârjalii, cari locuiau dealungul Dunării și făceau mari cumpărături de bumbac ce-l torceau în țara lor și pe urmă îl exportau până pe țărnișurile M. Negre și în Polonia¹³.

¹ Cvîțic, I. c. ² *Ibid.*, I. c. ³ Cyrien Robert, o. c., p. 52 ap. I. Argint. o. c., p. 252. ⁴ I. Cvîțic, I. c. ⁵ C. Robert, I. c. ⁶ Th. Căp., o. c., p. 137. ⁷ Cvîțic, o. c., p. 196. ⁸ C. I. Ceara, în *Graiu românesc*, Mart.—April, 1932. ⁹ V. Papahagi, st. cit., p. 85. ¹⁰ Th. Căp., o. c., p. 138. ¹¹ Informații căpătate dela C. Noe, profesor București. ¹² E. M. Cousinéry, o. c., I, p. 17. ¹³ *Ibid.*, II, p. 163.

Agenți francezi dela Salonic erau stabiliți în acest mare târg¹. Dar postavurile franceze își pierduseră foarte mult din valoarea lor și cele germane, ca și cele din Brabant și din Belgia, le luaseră locul². Toate aceste postavuri se introduceau în Macedonia numai prin Seres și se evalua numărul baloturilor importate în fiecare an la mai mult ca 200. Europeanii stabiliți la Salonic cumpărau, anual, în acest târg, 7—8.000 încărcături de bumbac din valea Strumiței, cari erau transportate pe calea Lahana și pe marea cale, când erau încărcate la Drama sau Orfano³. În fruntea negoșului cu Germania, se găseau Grecii și Aromânii și numărul baloturilor expediate pentru această țară se evalua la mai mult ca 30.000. Dar mai expediau și piei, marfă a cărei fabricație era foarte frumoasă în Turcia. Din Germania, în afară de postavurile ce au înlocuit pe cele franceze, ei aduceau multe mărunțișuri, bijuterii și stofe. Acest schimb de mărfuri a devenit de mare importanță pentru Germania, de când postăvăria franceză nu mai era apreciată la Salonic, unde altădată avea un debușeu important⁴. Așa de important era acest debușeu, încât fabricile europene au prosperat cât timp vărsau produsele lor aci⁵.

Prin venirea în fruntea regiunii, cu sediul la Seres, a lui Ismail Bey, socotit ca un nou fundator, orașul a cunoscut o prosperitate fenomenală⁶ și, după cum vom vedea mai departe, Aromânii, în special, vor domina piața și vor fi stăpâni pe mari bogății⁷.

Alături de acest mare târg de valoare europeană, mai erau Drama și Cavala. Drama era renumită pentru tăbăcăriile și boiangeriile sale, datorită apelor bune⁸, iar Cavala, ca port comercial, în vremurile mai vechi, nu era mai prejos ca Seres⁹. Foarte mulți Aromâni, cari veneau cu caravanele sau cu afaceri comerciale în acest oraș, rămâneau aci pentru totdeauna¹⁰. Francezii aveau stabilimente în acest port — ce E. M. Cousinéry susține a fi purtat numele de „Galepsus“¹¹ — încă din 1711 și, aici, veneau vase franceze cu mărfuri din Marsilia, unde duceau bumbacuri și orez, iar din Tassos, ceară și untdelemnuri¹².

Caravanele Aromânilor atingeau toate aceste centre și ajungeau pe vremuri până la Adrianopol (m-r. Indirneili, în sl. E-dirne) și Constantinopol¹³. Aromânii Zagoriți făceau curse regutate de caravane, cu punct de plecare lanina și atingeau Salonic, Seres și Constantinopol, iar alte curse Bucureștii¹⁴. Tot pe la Seres, ne-

¹ *Ibid.*, II, p. 149. ² *Ibid.*, II, p. 163. ³ *Ibid.*, II, p. 164. ⁴ *Ibid.* ⁵ *Ibid.*, p. 51. ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.*, II, p. 149. ⁸ *Ibid.*, I, p. 7. ⁹ Cvijic, o. c., p. 452 ap. Th. Căp., o. c., p. 138. ¹⁰ Th. Căp., p. 138, scrie: Numele patronimic Cavaltotti la Aromânii din Albania s'a păstrat din aceste vechi legături comerciale cu Cavala, la fel cum s'au păstrat, până astăzi, la Aromânii comerțanți din Perlepe, numele de familie Magiari și mai ales Halici. ¹¹ E. M. Cousinéry, o. c., I, p. 14. ¹² *Ibid.*, I, p. 7. ¹³ Th. Căp., o. c., p. 138. ¹⁴ Pouq., o. c., I, p. 208.

gustorii aromâni din Albania, în special Moscopolenii, treceau în drum spre Constantinopol și Galipoli¹.

Importanța acestor două bălciuri mari — Perlepe și Seres — va crește mereu, până la introducerea căilor ferate pe valea Vardar, Salonic-Constantinopol și Salonic-Bitolia, aceasta prin ultimul pătrar al secolului trecut.

I. Frontul Bosnia, Hertzegovina, Muntenegru.

Activitatea comercială și industrială a Aromânilor urmărită în această lucrare ne duce, în mod fatal, pe frontul cel mai n-vestic al Peninsulei și anume tocmai în ținuturi socotite ca leagăn al aromânismului, în întunecata și lungă epocă a formării însăși a poporului românesc.

Cercetătorul Teodor Filipescu în lucrarea sa „Coloniile române din Bosnta” susține că leagănul Românilor din Pen. Balcanică a fost Dalmația, Praevalis și Dardania (adică Bosnia cu Hertzegovina, Bulgaria de vest, Serbia veche, vilaetul Cosovo, Albania de nord și Muntenegru)². Este o teorie, de altfel, emisă pentru prima dată de Kekaumenos, primul scriitor bizantin care a scris despre Vlahii din Tesalia³ și, în liniile ei mari, admisă de D. Onciul⁴, de Miklosich⁵, de G. Murnu⁶, Th. Căpidan⁷, etc.

Dacă, de aici, din locul de origină, s'au revărsat — în epoca marilor năvăliri dela nord — spre sud, ca să populeze ținuturile rămase aromânești, din Pind, Tesalia și Macedonia, au survenit, în schimb, după multe veacuri, alte evenimente, cari au pricinuit o întoarcere spre vechiul cuib, când deja vechile colonii autochtone erau definitiv asimilate în masele slave. Coloniile întoarse au fost numericește slabe, dar în stare să aducă un mare aport vieții economice. G. Murnu, cel mai autorizat cunoscător al evului mediu aromânesc, scrie că emigrările Aromânilor din Turcia mai că

¹ V. Papahagi, st. c., p. 57, ² T. F. p. 6. ³ Vezi *Chestiunea m.-română*, teză pentru licență a lui C. St. Lița, 1911, p. 8, unde spune că Vlahii din timpul lui Kekaumenos locuiau mai înainte dealungul Dunării și lângă Sava (unde locuiesc azi Sârbii). Mai citează *Viața Sf. Dumitru din Salonic*, din *Viața celor 15 Martiri*, din colecția Mina, unde se vorbește despre revărsări la sud. ⁴ *Lângă Dnăre și Sava*, scrie Onciul, în unitate teritorială cu Italia, este patria primitivă a Macedo-Românilor, împinși spre sud, prin invazia Slavilor. ⁵ Părerea emisă de Miklosich (admisă și de Onciul și de O. Densușianu: «Regiunea unde și-a luat naștere poporul aromân e țărâmul răsăritean al Adriaticei, în provincia numită Illiricum»). ⁶ G. Murnu, într-o conferință la radio, din 10 IX 930, publicată în *Apărarea ziar*, nr. 2 930, spunea: «În orice caz, e un fapt neîndoiește că poporul român nu s'a înfiripat ca atare, decât în nordul Pen. Balcanice». ⁷ Pe temeiul identității grațului la cele două tulpini ale românismului, conchide la origina nordică a păstorilor aromâni — o. c., p. 43. Vezi și *Aromânii*, 1932, p. 3.

n'au conținut niciodată, urmele lor le găsim, nu mult după venirea Turcilor, răslețite până în Croația și Slavonia¹.

Dacă ne transportăm dela Scutari spre nord, dăm de Muntenegru, unde găsim urme de vechi colonii aromânești, asimilate definitiv în masa slavă². Numele lor de Vlah, însă, îl mai poartă încă populațiunea din munții dinarici și îl poartă chiar Sârbii dinarici cari se ocupă cu păstoritul și cărăvănăritul³. După documentele în ființă, aici, în Evul mediu, era viață aromânească peste tot — în munți și pe lângă mare. În războiul înfrângerii dela Cosova, în 1389, o aripă a armatei sârbești s'a aciuat în acest ținut și, cu timpul, noii veniți au împrumutat localnicilor limba, portul și obiceiurile sârbești, împrumutând, în schimb, dela Vlahi, frumusețea chipului și agerimea lor sufletească⁴. Chiar până în ziua de astăzi, catedrala din Cetinje, socotită ca cea mai veche biserică, e numită Vlașca Trcva (Biserica aromânească)⁵. Din acest amestec a rezultat și cel mai frumos port slav, impresionant prin eleganță, colorit și mândrie.

Ţu cunoaştem, pentru mai târziu, cari erau Aromânii ce vizitau acest mic principat — despre Scutari vom vorbi în altă parte — care, poate, din cauza sărăciei solului, nu prea prezenta interes deosebit. Am ținut numai să arătăm că, și aici, viața românească sau reminiscențe de ale ei nu erau absente. Nu se poate, însă, ca, în drum spre Raguza, negustorii sau cărăvănarii aromâni din sud să fi neglijat și centrele acestui ținut.

În căutarea de pășuni bogate și de așezări mai temeinice, păstorii aromâni din Pind, și mai cu deosebire, Fârșeroții din Albania s'au suit până în Muntenegru, Bosnia, Hertzegovina și peste tot pe coastele Dalmației⁶.

În afară de aceste migrațiuni păstorești, ce le găsim și mai amănunțit expuse de T. Filipescu⁷, au fost migrațiuni de elemente orașenești, cari au întemeiat în aceste ținuturi, o mulțime de așezări comerciale, migrațiuni ce au avut loc odată cu venirea Turcilor și cari au luat locul acelor elemente orașenești ce s'au refugiat, de teama nouilor cuceritori, mai spre nord; tot în același timp și din aceleași motive, a pornit o emigrațiune din Serbia, Munte-

¹ *Marea Vlahie*, p. 208. ² *Cviție, La Pen. Balk.*, p. 426. ³ *Ibid.*, p. 312. ⁴ T. Papahagi, *Antol. aromânească*, XVIII, după mărturiile făcute lui C. Bilimack de serdarul muntenegrean Pop Pero Matanovici. T. Filipescu, o. c., p. 18, spune că — după însușirile etnografice și antropogeografice, Muntenegrenii dela sud sunt în mare parte descendenți ai Românilor și Albanezilor slavizați din munții Dalmației și Praevalis. ⁵ V. T. P. I. c. ⁶ Th. Căp., o. c., 43. ⁷ Sub stăpânirea turcească au venit păstori aromâni din Albania în Bosnia și Hertzegovina, dar, dela anexarea lor de Austria, în 1878, au încetat; s'au așezat și în Cer Plana din Serbia, lângă munții Vlașic Pl. și râul Drina și Iadar. — Serbia fiind o țară foarte potrivită pentru păstori; în ce privește păstori din Hertzegovina

negru și Hertzegovina spre mare, în partea nordică a Dalmației, în Croația și Istria, după cari au urmat și Aromâni din Albania și Epir, poate și din Tesalia — aceștia din urmă așezându-se mai ales în Hertzegovina¹.

Odată cu venirea Turcilor și par'că însoțind pe armatele cuceritoare, vedem dizlocări de masse orășenești, din ținuturile Valonei și Voinsei din Albania, precum și din teritoriul Moscopolei, urmând drumul bosniac: Macedonia-Scopia-Mitrovița-Novibazar-Plevlje-Gorazda înlăuntrul Bosniei și Hertzegovinei².

Aceste colonii de negustori și meseriași, datând de acum patru secole și mai bine, se așezau prin orașe și târguri, pe liniile principale de comunicațiune³, cum erau, de o pildă, târgurile Zovici și Bjelá, înainte de 1878. Târgul Modrici, foarte vechiu și Zovici, destul de mare, cel dintâiu în Posavina, lângă râul Bosna, și-au pierdut însemnătatea numai după eliberarea Serbiei, iar Aromânii de acolo au emigrat în alte centre; târgul Modrici — și actualmente, după Brcika, primul târg din Posavina, în partea n.-estică a Bosniei — era un centru de acumulare a produselor pentru export și import, sub dominațiunea otomană, cât timp Aromânii au avut tot comerțul în mâna lor, cum de altfel, îl au și astăzi⁴. Zovici (zis officios Zovici-Kalaigia. în districtul Brcika, comuna Rahici), unde Aromânii s'au așezat, prin secolele XVI—XVIII-lea, ca negustori și industriași, ca tip caracteristic m.-român strâns, înainte cu 130 ani cu Modrici, au fost cele mai mari târguri în n.-estul și nordul Bosniei⁵. Primii Aromâni s'au așezat în Bosnia imediat după cucerirea acesteia de către Turci — în 1463, o parte venind din Albania cu Skender Beg, când acesta a cucerit teritoriul Scopiei și castelul Prușaj (Ak Hissar de lângă Cipulici)⁶ — adică cam în același timp, dacă nu ceva mai înainte.

Două centre foarte vechi, unde s'au așezat, au fost Modrici și Cipulici⁷. În cel dintâiu, au venit odată cu Turcii⁸, în cel de al doilea acum 430 ani⁹. Modrici a avut, încă din șecolul XV-lea, însemnătatea unui oraș comercial, centru de produse de export pentru Slavonia și al comerțului între Bosnia și Serbia veche¹⁰. Prin Cipulici, centru de producție a prunelor în s.-vestul Bosniei, unde se

ei nu se deosebesc, după traful și mișcare, de cei din Albania, Epir și Macedonia, iar cei din Hum se mișcă ca și Fârșeroșii. (o. c., p. 62). Fârșeroși au venit, sub stăpânirea turcească și în Posavina, în nr.-estul Bosniei, lângă Sava; aceștia au ajuns și la Serajevo unde vindeau brânză și unturi, la Latinska Cuprița — Podul latn. (o. c., pp., 64—65). Alți păstori mână, vara, turmele pe Vlasic Pl., lângă Travnic Bosnia, nu se încusăresc decât între ei, femeile împletesc ciorapi, îmbrăcămintea lor seamănă cu a Aromânilor din Musachia. Etc. (pp. 66—67 și altele). ¹ T. Fil., o. c., pp. 56—58. ² *Ibid.*, pp. 82, 84, 90. ³ *Ibid.*, p. 147. ⁴ *Ibid.*, p. 149. ⁵ *Ibid.*, pp. 173—174. ⁶ *Ibid.*, p. 162. ⁷ Tip strâns ca la M.-români. ⁸ *Ibid.*, p. 181. ⁹ *Ibid.*, p. 161. ¹⁰ *Ibid.*, p. 181.

crede că, la venirea lor, erau și vechile colonii de Daco-Români autochtoni, prin acest centru, trecea marele drum comercial din Bosnia centrală spre Dalmația¹.

Cele dintâi ocupațiuni ale Aromânilor venind din Albania erau meșteșugul spoitoriei și căldărării², alții s'au ocupat ca armurieri, argintari, etc. Cipuliceni, dacă s'au înmulțit prea mult în Gorni Vacuf, au început să cutreere toate târgurile și satele din Bosnia și Hertzevovina³, cei din Modrici în alte târguri din Bosnia și Slavonia, mulți alții în secolul al XIX-lea și în Serbia veche. În acelaș secol, s'au așezat și Aromâni din Moscopole și Niculița⁴.

Pe alocuri, s'au ocupat și cu agricultura, pe lângă comerț și industrie, cum a fost la Porebrice, districtul Gradaceaț, format din emigranți m.-români din Zovici⁵. Dar mulți, devenind bogați, s'au așezat în marile centre ale Bosniei ca negustori⁶, iar în alte centre ca Focea, toți meseriașii cari făceau arme și încrustau mânere de arme și alte obiecte cu firicele de aur și argint, precum și ceilalți meșteșugari erau recrutați din Aromânii din Albania⁷. Toți acești emigranți venind din sud au fost, mai cu seamă, până de curând, în mare parte, comercianții și industriașii principali în Bosnia, Hertzevovina și Bulgaria, reușind să facă, din niște sate slave, târguri și centre de comerț importante⁸.

Mulți din ei erau și administratorii ai averilor la beii turci, alți ampoliați la vămi⁹, dar mai cu seamă ca comercianți și meșteșugari — argintari, armurieri, croitori, mai ales sub Turci și n'au fost târguri unde să nu joace primul rol; mai erau hangii, birtași, alimentau caravanele comerciale din Peninsula și se găseau pretutindeni pe drumul bosniac¹⁰. Vorbind de acești Aromâni, I. Nenitescu scrie că aceia din vechile colonii „sunt răspândiți (în amândouă provinciile) și la munte și la mare, că au o bună situație economică și că, în orașele și târgurile pe unde se află, ei alcătuiesc clasa cu avere și cu influență”¹¹, iar Victor Deville îi caracterizează astfel: „Aromânii din Bosnia sunt tot așa de activi și de întreprinzători; excelează mai ales în fabricarea de obiecte în filigran și de argintărie”¹².

Moscopolenii cunoșteau bine această țară, încă din secolul al XVII-lea; un frate al lui Alexi Gheorghiu, prin 1697, strângea ceară pentru Veneția¹³; erau mulți Aromâni cari se ocupau, în Bosnia, cu acest negoț¹⁴; cantități mari, deasemenea, se aduceau și

¹ *Ibid.*, p. 161. ² Slavii din Bosnia i-au numit Kalatgie-spoitor, iar limba lor Kalatgitski jezic — o. c., p. 2. ³ *Ibid.*, p. 162. ⁴ *Ibid.*, p. 182. ⁵ *Ibid.*, p. 181. ⁶ *Ibid.*, p. 162. ⁷ *Ibid.*, p. 147. ⁸ *Ibid.*, p. 150. ⁹ *Ibid.*, p. 91. ¹⁰ *Ibid.* ¹¹ *Ibid.*, o. c., p. 146. ¹² *Manuel de géographie commerciale, Etudes économiques des diff. parties du monde*, Paris, 1893, I, p. 307 ap. I. Nen., o. c., p. 436. ¹³ N. Iorga, *Câteva știri, etc.* ¹⁴ V. Papahagi, st. c. 49.

la Ianina¹. În biografia familiei Sina dela Viena, găsim că, la Se-rajevo, s'a născut, în 1753, Simeon, întemeietorul celebrei familii. Credem, de aceea, că au fost colonii de Moscopolenj cu mult mai vechi ca secolul XIX-lea, de cum crede T. Filipescu.

În secolul trecut, relațiunile comerciale cu Aromânii din Ma-cedonia nu încetează, chiar dacă nu se stabilesc colonii statornice.

* * *

O lămurire. — Odată cu încheierea acestei importante pe-riode, ne impunem o lămurire. Intrucât această a treia perioadă se confundă cu însăși apariția superbă și dispariția totală a Mos-copolei, iar această cetate — prin așezămintele ei de comerț și de industrie ajunse la un înalt progres, reușind, prin ele, să organi-zeze o expansiune nebănuită până atunci; prin înaltele instituțiuni de cultură și de pioasă religiozitate, ca și prin privilegiile de largă autonomie de cari s'a bucurat — această cetate a eclipsat pe toate celelalte centre din Tesalia, Pind și Apropotam, concentrând -- în ea și la un moment dat — toate bogățiile și aspirațiunile de viitor ale neamului aromânesc, această perioadă am numit-o moscopolitană în evoluția vieții aromânești.

Ca urmare, distrugerea ei și a celorlalte ce gravitau în jurul ei, o vom numi-o un dezastru național. Si aceasta cu drept cuvânt. Moscopolea și celelalte cetăți din jurul ei — bogate în popor, în averi, în instituțiuni de cultură și de asistență socială, în întreprinderi de industrie și comerț bine organizate și conduse — iradiau, în jurul lor, o înaltă demnitate națională și ajunseseră să se bucure de largi privilegii de ordin administrativ și economic ce nu le cu-noscuse până atunci istoria Peninsulei. Cultura înaltă și legăturile complexe cu toată Europa — ceceae eclipsa toate celelalte po-poare: greci, bulgari, turci și albanezi, ce se sbăteau în sclăvie, ignoranță și sărăcie — toate acestea le creștea importanța și a-veau perspectiva să joace un rol politic propriu, ce putea — într'un răstimp foarte scurt — să deplăseze axa gravității politice din spre Grecia, spre creștinii din nordul acesteia și din vestul Peninsulei, iar cultura aromânească ce începuse să mijiească putea duce, fatal, spre o renaștere națională, ce ar fi trezit tendințe înalte de autonomie și mai largă, echivalente cu o reală neatârnare.

Dar destinul implacabil a vrut să fie altfel! Moscopole a căzut prima jertfă pe altarul eliberării Greciei!

* * *

Incheiere a capitolului. — Odată cu distrugerea marilor cen-tre din s.-estul Albaniei și a Gramostei², intrăm în perioada actuală

¹ Pouq. o. c., II, p. 417. ² S'a scris greșit, la începutul acestui capitol că perioada IV-a începe tocmai cu 1800.

a vieții aromânești, caracterizată prin o mulțime de fenomene noi. Emigrarea, ca o hemoragie când mai lentă, când mai acută — se continuă mereu; multe centre populate cu noi colonii moscopolene și grămostene — unele din cele mai noi, altele foarte vechi înfloresc; dar bogăția vine, de această dată, din afară. Tot în această perioadă, se observă și se accentuează mereu decăderea industriei aroinânești, biruită de marile invențiuni mecanice care rezolvă în chip favorabil, pentru negustorii în legături cu orientul, avantajile, ce, până acum, erau de partea Aromânilor; ca urmare firească, industria noastră, ajutată de produse locale eftine și din belșug lucrute de brațe tot așa de eftine, își desface manufacturatele în debușee tot mai restrânse și cari devin tot mai mult locale — deși multe din ele iau calea mărilor și se desfac iarăși în străinătate. Mașinismul din apus — din cauze de nelinișie, de restrângere a debușeelor și de depopulare crescândă a centrelor — n'a putut fi cu răgaz utilizat de Aromâni. Așa fiind, aceștia, dotați cu un simț fin de adulmecare și lesne adoptabili nouilor condițiuni de viață economică, și-au îndreptat privirea și eforturile spre alte domenii de activitate virgine și de dimensiuni considerabile, cucerind, prin comerț și meserii, toate centrele din Turcia, multe din statele sud-dunărene, din țările germane și a.-ungare, din Rusia și Principatele Române, din Asia Mică, Egipt, etc.

Clasa păstorească și cărăvănăritul, amândouă producătoare de mari bogății, prin a doua jumătate a secolului trecut, pierd mereu din marea importanță de altădată; așa că, centrele dela munte ale căror populațiuni le aveau ca îndeletnicire de seamă, au părăsit vechile lor vetre și multe colonii au sfârșit prin a fi asimilate.

Trăsătura cea mai dominată a acestei perioade a patra rămâne, totuși, cucerirea comerțului în Peninsula, — ceea ce aduce cu sine monopolizarea averilor, făcând din acest popor, clasa aristocratică și burgheză, care, prin aceste averi și dorul de cultură și de glorie, crează frumoasele orașe aromânești, precum și cele mai înalte așezăminte culturale, de asistență publică și de devoțiune religioasă, urmărind, par'că, să imite — în spirit și în formă — măreția metropolei, a cărei strălucire au purtat-o mereu proaspătă în sufletul lor.

Vom începe, odată cu capitolul II, cu o schițare monografică a câtorva diu cele mai vechi și apropiate centre din Aspropotam și din ținutul moscopolitan, ca să terminăm cu cele mai îndepărtate și cu marile orașe și ținuturi din cuprinsul Imperiului Ottoman.

CAP. II.

Câteva centre din Aspropotam, Epir, Zagor și Pind — din vremuri vechi și până astăzi.

1. Călarii (Kalarites, Călaru) și Seracu.

Așezat la extremitatea muntelui Pădure Mure, pe versantul lui sudic, ca valoare pe planul economic un centru preponderent

În Pindul aromânesc, în secolele trecute. A fost vizitat de Leake, Pouqueville, Aravantinos și alții, cercetători serioși ai secolului al XIX-lea. Așezat „într’o pozițiune proprie a servi de vizuină vulturilor decât oamenilor“, întemeierea lui o fixează consulul francez în secolul al XIII-lea de câteva tabere de păstori¹, pe când Leake susține că s’ar fi întemeiat acum vre-o 400 ani². Toate aceste afirmațiuni, însă, au o valoare relativă, toți aducând în sprijinul tezei lor, mărturii și tradiții alterate în noaptea timpuriilor. Ca și Meșovenii și toți cei din Aspropotam (Râul Alb), ei se numesc Bruzzi Vlahi, colonii cari ar fi venit din Abruzzii Italiei³. Stratul etnic este cel primitiv aromânesc — nici un picior de strein. „Calarioții sunt de origină vlahă — scrie Aravantinos, cel mai de seamă și obiectiv istoric al Epirului — cari de mult s’au civilizat mai mult ca aricare alt centru vlăhesc din Epir și Tesalia“⁴.

Drumul la Călaru și Seracu duce pe margini de prăpastii, bătute de uragane pustiiitoare, dealungul căruia Calarioții și-au clădit mai multe capele, până când se ajunge la Scări. Pe platoul muntelui Poliana, la o înălțime amețitoare, locuitorii credincioși au zidit biserica Sf. Gheorghe, loc de închinăciune și de refugiu, în timpuri vijelioase și în nopțile grele, prevăzută, totodată, cu cuptor, cu depozite de hrană și cu camere boltite. De aici, se desfășoară cea mai frumoasă priveliște: golful Arta, insula Levcada, muntele Olimp din Acarnania, etc. Dar, tot de aici, începe scoborîrea primejdioasă spre n.-est, până când dai de o fântână închisă într’un chiosc zidit din piatră de talie, azil în furtuni sau în timpul nopții. În acest punct, are loc despărțirea, cu descărcături de pistoale, a Calarioților cari pleacă în streinătate. Și, acum, iar altă pantă repede, ca să ajungi drept în prăpastia în fundul căreia curge Călaru — apă curată ca cristalul, sfărâmându-se în cascade. Numai aici, vezi casele suspendate aproape de zenit, la mai mult de 900 m. Dela punte, încep cărări pe margini de prăpastii, etajate până în regiunea norilor.

Dealungul cărării în formă de trepte și serpentină, Calarioții au făcut locuri de repaos și de rugă cu icoane. La intrarea în oraș, cu străzile în terase, iarăși, simbol al mântuirii — o cruce de fier!⁵.

Călaru, văzut de pe muntele Buru (Buros) pare pierdut în fundul unui crater⁶.

¹ Pouq., o. c., II, p. 350. ² Leake, *Trav. in North. Greece*. ³ Abruzzi sunt partea cea mai înaltă și sălbatecă a Apeninilor, cu păduri de fagi, stejar, ulmi, brazi, pîne de urși, lupi, porci sălbateci, etc.; ocupația de competență economia de vite, iar jos, pe litoralul adriatic, agricultura: orez, grâne, legume, șofran și vii; locuitorii trăesc într’o simplitate patriarhală, iubitori de țară și ospitalieri. ⁴ V. Diamandi, Spiru Lambru în ziarul *Apărarea* nr. 23 931. ⁵ Pouq., o. c. II, 350 și urm. ⁶ Pouq., I. c.,

Am dat această amănunțită, deși mult trunchiată, descriere, pentruca cititorul să-și facă o idee de felul cum era organizat drumul în acești munți fioroși și de cum sunt așezate majoritatea așezărilor aromânești, fie în Pind, fie în Macedonia și Albania.

Istoricul Arvantinos scrie că, în epoca lui Ali Pașa (1784—1820) se ilustra prin mulțime, prin bogăție și edificii splendide¹. Aici, și-au găsit adăpost familiile bogate din Ianina, pe când Ali Pașa era împresurat, iar când izbucni revoluția greacă din 1821, Hurșid Pașa, ca să stârpească cuiburile de revoluționari și să-și asigure legătura între Epir și Tesalia, însărcină pe Ibrahim Premeti, care transformă cele două orașele vecine. — Călaru și Seracu — în ruine. După potolirea spiritelor, o parte din populație s'a înapoiat și a refăcut, din dărămături, ceea ce s'a putut².

În arta argintăriei și aurăriei excelau. Produsele lor se desfăceau în toată Turcia, în Grecia, în Albania, în Bari, Neapole, Veneția, Triest, etc. Argintarii calarioți din Ianina au, astăzi încă, magazine și reprezentanțe la Corfu, Neapole, etc. Nicăieri argintari și bijutieri, precum și ceasornicari ca la Ianina, unde monopolul exclusiv îl au artizanii din Călaru și Seracu, cu deosebire că se lucrează numai la comandă și nu în serie. Leake, deasemenea, i-a văzut lucrând în aur, argint și cupru, la montarea pistoalelor pentru Albanezi și brodând costume după gustul acestora. A văzut argintari de aceștia lucrând la Preveza și Leucada³. Deasemenea s'au ocupat și cu pictura și sculptura bisericească, artiștii lor remarcându-se încă din zecolul al XVII-lea⁴.

Ocupațiunea de căpetenie a acestor două centre a fost din totdeauna: economia de vite, cărăvănăritul și negoșul, industria metalurgică și cea textilă. Pe când în alte țări nu se născuse încă regimul atelierelor, Călaru întreg prezenta aspectul unui oraș eminent industrial, fiecare casă având un atelier de prelucrat metalele prețioase, vârtelnița și fusul de tors, războaiele de țesut.

În legătură cu economia de vite și cu negoșul, ei au fost cărăvănari îndrăzneți și pe distanțe mari. Lânurile și laptele le-au deschis — după cum am văzut — calea negoșului pe mare și în Peninsula. Manufacturile lor, îndeosebi capele pentru ciobani, marinari și oameni bogați, i-au îndemnat la marele negoș în toată Grecia, în Adriatica, Ionica, în Mediterana și, prin Gibraltar, în Atlantic. În felul acesta, ei, laolaltă cu Meșovenii și Zagoziții, au întemeiat contoare în marile porturi, unde marfa lor era căutată și de unde aveau să aducă mărfuri streine.

Comunele Malacași (cu 500 vetre), la est de Meșova, Hali-

¹ V. Diamandî, art. cit. ² *Ibid.* ³ O. c. ⁴ A se vedea la capitolul *Meșuguri și arte la Aromâni*, cartea II-a, A. Hăctu.

chi (300 vetre) la sud, Gardichi, ca și toate celelalte din Aspropotam au avut aceleași îndeletniciri și se învâreau în sistemul clientelar al Mețovei și Călarilor. Dealtfel și Samarina — ca multe altele din Zagor — era și ea clienta acestor centre. Cam prin 1860, prin reprezentantul Zizi Papacostea, manufacturile ei „dimii” și „tâmbări” continua a le trimite la depozitele din lanina ale bătrânului Chrysalis, tatăl poetului bucolic grec, originar din Călaru.

Nu departe de Călaru, peste apa cu acelaș nume, la n.-vest, este așezat Siracu (sau Seracu), cu aceleași ocupațiuni și caracteristici, amândouă având la spate, spre vest, culmile Apostoli și Giumerca, în față, la est, un vârf de 2093 m. Agnanda, iar la s.-vest, Cacardița de 2319 m.¹. Epoca întemeierii acestui centru nu se poate cunoaște. Cu timpul se mări, formând cătunele Paleohori, Seracu și Prosvala. Este împărțit, astăzi, în două părți, constituind fiecare comunitate aparte: Seracu propriu zis și Paleohori-Seracu². Sub Turci, era capitala unei părți a confederațiunii comunelor aromânești, cari făceau parte din zona vestică a Pindului și cari în secolul al XVII se ridicau la un număr de 42, dar Ali Pașa disolvă această confederație care se bucura de autoadministrație, cu o populație de 750 familii³.

În secolul XVII, joacă rol mare în comerțul întins al Pindului, iar bărbații lui s’au avântat în Balcani, în România și în centrul Europei, până în Spania, unde unul Adam Serachiotul a fost bancherul regelui⁴.

Pe Calarioți și Serachioți, ca și pe ceilalți Aromâni din vecinătatea acestora, îi putem caracteriza negustori plini de avânt și cărăvănari foarte îndrăzneși și activi, toți — bărbați și femei, bătrâni și copii — un stup de albine muncitoare, oameni ospitalieri, popor cu sentimente profund religioase și de o solidaritate etnică foarte înaintată.

Călaru a fost patria marelui poet grec Chrysalis, a numismatului Pavlu Lambrou, a fiului acestuia Spiru — mare savant, publicist, poet și om de stat, a lui Sava Pașa, ministru de externe al Turciei în 1880, etc. iar despre Seracu, este de ajuns să pomenim că a dat o seamă de oameni învâțați, ca Zalocosta poetul, Zalocosta omul politic, mulți savanți ca cei doi Vafan, etc., deasupra tuturor stând, însă, Ioan Coletti, întemeietorul Greciei moderne⁵.

Populația orașului Călaru se ridică, în 1815, la 580 focuri⁶,

¹ Al treilea vârf cel mai înalt după Smolica și Cisma al Penți din Gramoste — după o schiță de hartă lucrată de colegul Cocto Niculescu, geolog și fost director la gimnaziul din Janina. ² V. Diamandî, *Rev. Macedonia*, a. IX, nr. 5, p. 24. ³ *Enciclopedicon Lexicon Eleftherodachî*, t. XI, p. 931, Atena; ziarul *Eleftheria*, Janina, din 17 7 930, ap. V. Diamandî, art. c. ⁴ V. Diamandî, *idem*. ⁵ Vezi cartea III, A. Hăclu. ⁶ Ποῦρ, o, c. II, p. 350 și urm.

ăceea a Seracului, prin 1895, la 8400 suflete¹ iar după Leon Boga primul 1200 locuitori, cel de-al doilea 6740². Amândouă au avut școli renumite pe vremea aceea, ridicate prin contribuția negustorilor bogați.

2. Meșova-Aminciu³.

Este neîndoios că — după Moscopole, dar cu mult înainte de aceasta — Meșova a bătut, laolaltă cu Zagoriții, recordul în industrie și în negoțul îndrăzneț. Cauza ar consta în aceea că cetatea a avut, din punct de vedere economic, o așezare din cele mai favorabile, era un punct central de unde porneau căi de comunicație cu toate centrele și ținuturi'e importante; legături prin Grebena cu Macedonia și prin Ianina cu Adriatica; la s.-vest cu centrele industriale Călaru și Seracu din Aspropotam și mai încolo cu golful Arta; la s.-est cu Malacași-Çalabaca, deci cu Tesalia și Grecia; spre n.-vest și nord, cu Zagorul, Epirul, Gramoste și Albania.

Ca pitoresc și climat, avea o poziție încântătoare. Așezată la o înălțime de 1145 m. — cu ierni lungi și aspre bătute de uragane furioase și cu primăveri frumoase⁴ — în unghiul format din culmile prindene: Ciuca Roșie și Valea Caldă, închegându-se amândouă în masivul Jugul-Zygos (adică munte) la 1800 m., ce stăpânește orașul, iar ceva mai încolo de acest vârf, spre sud-vest, alte vârfuri și încă altele din ce în ce mai înalte, până în Apostoli și Giumerca, ce par'că ar vroi să sugrume valea ce urcă la Călaru și Seracu. Nu departe, la nord, la Catara, pornește Acheious-Arta, limpede ca cristalul, ce taie orașul în două: Sorin (Prosilion) partea dinspre soare și Chiare (Anilion), partea nevăzută de soare, legate printr'un pod ce încalecă cele două maluri prăpăstioase și curge spre s.-vest, ca să se îmbine cu Zagoriticul la Balduna, în albia mare; iar mai la nord de Catara, dela Polițe (vechiul Lingon?) izvorăște apșoara Băiasa (Voiusa-Vovusa) ce călătorește tumultuos spre Adriatica, unde se pierde mai sus de Valona, în Albania.

O poziție de cea mai mare importanță strategică la Romani, ca și sub alte stăpâniri. Orice armată -- stăpână pe cotele Jugul, Gean Catara și Gean Tepe — este stăpână pe toate defileele ce duc în Macedonia, în Tesalia și în Epir⁵. Se pare că este una din cele

¹ I. Nen., o. c., p. 417 ² *Românii din Macedonia, Epir, Tesalia, Albania, etc.*, Buc. 1913. ³ V. Diamandî, profesor, are o frumoasă monografie a Meșovei în manuscris, pe care, însă, n'am putut-o cunoaște. ⁴ Pouq., o. c.,

⁵ Pe aici este în proiect o șosea care să lege Macedonia, Tesalia și Epirul -- toate întâlnindu-se la Meșova și astfel se va adânci vechea cale comercială, cu același pflonț de mai sus.

mai vechi așezări romane. La Vutunosu (în vechime Lacano-Castro), care face parte din aceeași comunitate laolaltă cu Meșova, Ameru și Cușufleani, s'au găsit o mulțime de antichități¹.

Aici, mai mult ca oriunde, par'că, se păstrează, încă neatinsă de asprimea veacurilor, fenomene de viață și de mândrie romană. În chiar viața socială, este o eleganță aristocratică. Sunt trei clase net distincte: notabilii-gogeabașii, negustorii mici și meseriași, în fine, „plebea” sau „pupulu”². Fiecare clasă poartă la sarică, un semn distinctiv: la notabili, un șiret roșu pornea dela guler până la poale; la clasa doua, șiretul, pornind dela guler, se oprea la mijloc; iar la „plebea”, firetul lat împodobește numai gulerul. În piața publică, o grădină frumoasă, unde stau numai cele două clase, pentru „plebea” fiind un câmp deosebit. Legături matrimoniale nu se încheiau între clasele de sus și cea de jos. Aceleași fenomene cu Meșova ca metropolă și la celelalte trei așezări: Ameru, Cușufleani și Vutunosu³, cari alcătuiau comunitate aparte, ca și Seracu cu ale ei. Din acestea, se poate deduce o comunitate de viață specifică regiunii. Aceleași restricțiuni în ce privește inovațiile în port, și în apucături se observă cam tot așa de aspre și la Cărlăriți, Halichi, Fârșeroți⁴, la Samarina, și în alte centre aromânești.

Meșova ar fi fost întemeiată, prin secolul al X-lea, de o colonie de păstori Megalovlahi⁵, Aravantinos vorbește de câteva familii megalovlahe cari, acum cinci secole, se ocupau ca și Samarienii și alții cu turmele ce le iernau în Tesalia⁶. Toate acestea rămân tradiții și teorii relative. Fapt este că Meșova, ca și Vl.-Clisura și altele, este una din cele mai vechi așezări romane⁷. Stratul etnic de baștină este pur roman, localitatea trebuind a o considera ca una din cele mai vechi clisuri — clisura — așezată de Romani în această chee a munților.

Aceiași credință asupra originii lor ca și Aromânii din Aspropotam și Malacași și anume că ar descinde din resturile armatei lui Pompeiu, după bătălia dela Farsala; sau se numesc Bruzzi-

¹ Pe platoul Polite (vechiul Lingon?), Filip al Macedoniei, fugind dinaintea lui Q. Flaminius, și-a odărnit armatele lui fugărite; mai târziu, au trecut, tot pe aici, mândrele armate ale lui Cesar și acelea pustitoare ale Vizigotului Alaric (Pouq., o. c., II, 406. ² «Plebea» și «pupulu» aceste cuvinte se întâlnesc numai în grațul din Zagor. ³ «Toți acefacari respiră aerul în Meșova, Vutunosu, Cușufleani și Ameru vor beneficia de binefacerile mele», cam în acest sens distrugea G. Averoff în testamentul său. Când Evdochia Giuanopol, nepoata acestuia și una din cele mai mari everghete ale Meșovei și Greciei, a fost vorba să viziteze orașul natal, i s'a interzis intrarea fără costum național meșovit, cel mai distins, elegant și nobil din câte am văzut în Pind și în Zagor, cel mai delicat din întreg teritoriul vechii aromânești. Vezi Pouq., o. c., ⁴ J. Car., o. c., p. 65 ⁵ Pouq., II, 400. ⁶ *Hron. tis Ipiru*, II, 1856, p. 107. Pe atunci, Meșova depindea de Tricala, sub Turci de Calabaca. ⁷ În vecinătate sunt două așezări romane: «La Imperatoare» și «La Cesar». Vezi I. Nen., p. 405.

Vlahi, vrând prin aceasta să înțeleagă că sunt urmași ai coloniilor venite din Abruzzii Italiei¹. În decursul veacurilor și din considerațiuni pur comerciale, s'au stabilit foarte puține elemente streine sau aromânești din alte centre².

Guvernarea acestei comune, ca și a celorlalte dealimintreli, a fost sinonimă cu independența. Prin secolul al XIV-lea, ajunsese, pare-se, la o stare înfloritoare. Oricum, însă, a luat un mare avânt de când cu privilegiile acordate de un vizir celnicului căpitan Steriu Floca, în secolul al XVI-lea. Toți Aromânii (Megalovlahii) din Călaru, Meșova și Aspropotam plăteau sultanului până la venirea lui Ali Pașa, un câștiu anual de numai 1400 piaștri³, pe când vecinii lor de aceeași reiiigiune (este vorba de greci) erau expuși la mii de nenorociri din partea Turcilor⁴; astfel că câștiul plătit de Aromâni reprezenta doar un peșcheș anual ce se înainta Mamei Sultanului (Valide Sultan)⁵, prin căpitani și erau sub ocrotirea ei, iar toate reclamațiunile erau îndrumate către ea⁶. Meșova s'a bucurat și de capitulațiune specială, în virtutea căreia, orașul era considerat ca pământ sacru și loc de refugiu pentru ori și cine s'ar fi refugiat în ținuturile ei, avea favoarea de a fi reședința unui exarhat patriarhal propriu, etc.⁷.

Un factor ce nu trebuie uitat și care, poate, a fost hotărîtor este că s'a găsit în mijlocul unei regiuni bogate în turme numeroase, bună parte din acestea fiind și ale ei. Astfel că ocupațiunea originară a acestei populațiuni a fost economia de vite, pe lângă care, cărăvănăritul, industria textilă și metalurgică și negoșul. Ca și ceilalți Aromâni din Pind, își iernau vitele în câmpiile calde ale Tesaliei, dintotdeauna. Au fost cei mai îndrăsneți cărăvănari și ei au dat numele de Meșoviți tuturor cărăvănărilor regiunii, cari atingeau Constantinopolul și Bucureștii⁸. În jurul Meșovei, în zilele viscoloase, erau marile caravanseraiuri — hanuri de popas și de

¹ Pouq., o. c., II, pp. 328—29. ² Iată câteva familii: Venetti din Veneția; Giuanopol și Iatropol din Italia; Pātu din Perivole; Ceanaca din Mocoși; Levendi din Costian; Militotti din Ameru (Milia) și una singură grecească aromânizată Țipurii din Țipuria. ³ Pouq., o. c., II, p. 356. ⁴ Aravantinos, o. c., pp. 186—87. ⁵ Pouq., l. c. ⁶ I. Car., o. c., p. 107, nota 1. ⁷ Aravantinos, II, pp. 107—8: a) toate livezile aflătoare în Tesalia, Macedonia și Epir, câte trebuiesc pentru îndestularea turmelor lor, vor fi proprietatea indivizibilă a Meșovenilor; b) în regiunea Meșovei nu vor locui ottomani, iar atunci când vor trece pe aici, vor fi obligați să considere acest pământ ca sacru și, ieșind din fruntarii, să scuture potcoavele cailor, spre a nu lua cu danșii nici un dram de pământ meșovit; paza trecătorilor o vor face locuștorii băștinași; pentru orice bir și îndatorire, vor da anual statului numai 113000 aspri, sau lei turcești 941 — în lei românești 200; pentru orice persoană de orice rang și religie, loc de refugiu. Firmanul acesta i-a fost dat celnicului Steriu Floca de către un vizir, care, fiind urmărit de sultan, a fost găzduit, ascuns și servit cu veștă dela Constantinopol, iar reintegrat, și-a arătat marea lui recunoștință. ⁸ Pouq., I, p. 208.

refugiū, ca hanul dela Jug, acela dela Malacași, târgușor cu 500 vetre valahe, la o depărtare de patru leghe și hanul dela Mocoși la o milă jumătate, cu 300 familii aromânești ¹.

În industria textilă a fost alături de Calarioți și, prin aceste produse și lânurile dela turme, s'au inițiat în comerțul de peste mări. Aici, aveau Francezii antrepozitul, încă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea ². Au fost printre primii Megalovlahi cari au înființat contoare în Adriatică și Mediterana, ba dincolo de aceasta la Cadix ³. Leake, care i-a vizitat, îi menționează, pentru vremile anterioare secolului al XIX-lea, ca negustori în Turcia, Germania, Ungaria, Rusia și Mediterana ⁴. Dar nu putem trata în mod izolat asupra comerțului și industriei Meșovei, care aparține și întregului Aspropotam și Zagor, și în care plan a jucat, de bună seamă, un rol de mână întâia. Zagoriții sunt mereu confundați cu Meșovenii, aceștia sunt trecuți de cercetători în rândul Zagoriților. În general, sunt foarte iscusiți, activi și dedați speculațiunilor comerciale. Au lucrat foarte mult în Rusia, România, Egipt și Grecia, unde s'au distins ca negustori de mână întâia. Actualmente, se găsesc mulți și la Tricala, ca meșteșugari și economi de vite.

Pouqueville i-a văzut, în companii mari, lucrând ca meșteri constructori la palatele lui Ali Pașa dela Ianina ⁵. Lucrările de sculptură, la cari au lucrat Călăriții și Zagoriții, sunt admirate de toți și sunt mult cercetate de arhiteologi italieni și francezi ⁶. În bazarurile din Larisa și din Meșova se lucrau cu artă iscusită obiecte de argintărie ce se desfăceau în toate orașele Albaniei ⁷, ceea ce constituia un izvor de bogăție pentru o bună parte din populație.

Meșovenii au stat în strânse legături și cu Moscopole, unde aveau un cartier special numit cartierul meșovit, ca și Zagoriții cu cartierul Scanneli ⁸.

Cercetătorul francez i-a caracterizat ca încăpățânați, dar aceasta ca rezultat al unei neînțelegeri ce oamenii din suita lui au avut cu Meșovenii ⁹; — ar fi să-i caracterizăm ca tenaci în convingeri, o caracteristică sufletească tuturor Aromânilor munteni. Pe când Aravantinos i-a caracterizat ca unii cari posedă contoare importante în diverse centre comerciale, iar mulți din ei s'au distins atât prin onestitatea, cât și prin importanța afacerilor lor și au făcut donațiuni considerabile patriei lor și ca foarte ospitalieri ¹⁰.

Amincenele (Meșovencele) au excelat din totdeauna, în arta

¹ *Ibid.*, II, p. 418. ² Vezi frontul respectiv, per. III. ³ *Ibid.* ⁴ Pouq., I, pp. 207-208. ⁵ *Ibid.*, II, 405. ⁶ Informațiile acestea și multe altele prețioase le dețin dela C. Ghifta, fost profesor la Ianina, pentru care îi mulțumesc cu acest prilej. ⁷ V. Bérard, o. c., pp. 47—48. ⁸ K. Skenderis, o. c., și Arav., II, p. 36, ap. T. A. Cavallotti, p. 9. ⁹ Pouq., II, l. c. ¹⁰ Arav., ap. N. Pap., o. c., p. 156.

cusăturilor naționale și în țesutul covoarelor, cari, actualmente, sunt apreciate mai mult ca cele orientale lucrate de refugiații greci din Asia Mică. Calaru și Seracu se țin alături de Mețova în această ramură și scot din mâinile lor adevărate opere de artă. O expoziție care te tîmește prin stil și finețe în colorit și desemn, stă în permanență deschisă la Ianina¹. Aceste covoare se desfac, astăzi încă, de negustori aromâni, în Corfu, Triest, Veneția, etc., unde sunt foarte căutate².

Ca așezăminte de cultură, de asistență publică și religioase, cu 11 biserici, Mețova a stat imediat alături de Ianina, iar în somptuozitatea caselor se lua la întrecere cu aceasta³. Acest oraș a fost exclusiv opera marilor săi evergheți, cari, prin larga lor munificență, au înzestrat cu daruri regești atât orașul natal, cât și cele mai înalte așezăminte de cultură și de artă ale Greciei⁴. Aci, a existat, în secolul al XVIII-lea, o școală bine organizată, o Academie. de unde au ieșit oameni învățați ca Neofit Duca⁵ și alții. A fost „patrie de oameni învățați“ („patris pepedhemnenon andhron“)⁶, patria lui Trifon și Dimitri Bardaca, profesori distinși la colegiul din Ianina⁷, și a mult setosului de învățătură Nicolae Zurzuli (Nicolae Cercel), fost director al școlii dela Sf. Munte și al Academiei din Iași (1760—1773⁸); etc., precum și a unei nesfârșite legiuni de evergheți, ca Tușița, Averoff, Sturnara, Cosacovici, Ciumaga, Furniga, Gădelu, Ciuca, Hătu, Stameroff, Țapecu, Peltecu, etc.⁹.

Populația acestui oraș, care se ridică în etaje aplecate în pantă și la încoronarea țărmurilor fluviului, era de 1000 familii¹⁰, la începutul secolului al XIX-lea; după I. Nenițescu, ar fi având 12640 suflete¹¹, iar după L. T. Boga, 8850, în 1913¹².

3. Ținutul Aromânilor din Zagorul Pindului.

Caracteristicile sufletești, manifestările sociale și aptitudinile acestor Aromâni din Zagor în domeniul economic au fost și sunt încă atât de asemănătoare cu ale Mețovenilor — și în genere cu ale Aspropotamiților — încât scriitorii streini n'au știut cum să-i grupeze și cum să-i diferențieze, încât au ajuns să-i confunde pe ei cu Mețovenii. Și, cu drept cuvânt.

Distanța între un ținut și altul nici nu contează — viața,

¹ Expoziția este organizată de d-nele aristocrate și se face mare propagandă prin presă și alte mijloace. ² Informațiunile date de prof. C. Ghîția. ³ Arav., o. c., ap. N. Pap., o. c., p. 157. ⁴ Vezi Cartea III-a, cap. «Republica marilor evergheți» de A. Hăciu. ⁵ P. Pap., o. c., nota 3, p. 10. ⁶ Filippides, *Ist. Rum.* II, 30 ap. I. Car., o. c., II, 6. ⁷ Vezi «T. A. Cavallotti» de V. Papacostea, nota 1, p. 28. ⁸ Vezi «Cartea III-a», A. Hăciu. ⁹ *Ibid.* ¹⁰ Pouq., o. c., p. 404. ¹¹ I. Nen., o. c., p. 405. ¹² *Ibid.*

I. Comerțul, Industria, etc., la Aromâni. — A. Hăciu.

Însă, în marile ei manifestări, a fost aceeași — limba tot aceeași, expresivă și veche cât întreaga aromânitate, pe care au continuat să o trăiască, laolaltă, veacuri de-a rândul.

În depresiunea situată între șirul estic al Pindului, cu culmile Culeu și Valea Caldă pe de o parte, iar pe de alta, culmea Micheli la vest, dominând și Ianina, continuându-se în sus cu Brădet, între Băiasa la nord și Arta la sud, se găsește, în această depresiune, ținutul Zagorului sau cantonul Zagori și Perrhebia, cum o numește Pouqueville¹. Pe întinsul acestei regiuni, bogată în turme, în fructe, în viță de vie și în ceva cereale, dar tot așa de bogată prin hărnicia și industria locuitorilor², trăiau un număr de peste 40 sate, toațe târgușoare, locuite, acum un veac și un sfert, toate, numai de Aromâni, majoritatea grecizate, restul, numai de 13, mai vorbind astăzi aromânește și anume, luate dela nord la sud: Leașnița, Dobrinovo, Paliohori, Laișta sau Laca. Băiasa, Marcrini, Șeș-Cerneș, Floru sau Flamburari, Doliani, Grebeniși, Trestenic și Drăgai³.

Populația foarte mare față de strâmțimea solului⁴, precum și nesiguranța vieții și a avutului, a îndemnat pe Zagoriți la emigrări din vremuri foarte îndepărtate, făcând din ei ramura cea mai întrepidă de negustori și cea mai harnică din neamul aromânesc. Bunăstarea câștigată în acest mod a făcut din satele lor târguri și târgușoare frumoase. Negates, de o pildă, oferea aspectul unui burg din Italia, prosperitate datorită comerțului cu Constantinopol și Valahia⁵. În epoca sângerousului Ali Pașa toate aceste târgulețe frumoase, curate și prospere, au devenit, în 1815, cîlcicuri ale lui Salik Bey, al treilea fiu al Tiranului și, astfel, locuitorii au fost ređuși la starea de clăcășie⁶.

Negustori de mână întâia, ei au contribuit, destul la vreme, cu industria și aptitudinile lor, la comerțul Epirului cu Franța și Italia și, din timpuri destul de vechi, au făcut negoț cu Europa, mulți din ei cu case de comerț la Viena, Moscova, Breslau, Leipzig, Amsterdam, etc.; alții au fondat bănci în Germania, iar cei stabiliți în Rusia și Principatele dunărene făceau comerț de blănărie⁷. Despre Vlahii din acest ținut, spune acelaș scriitor că făceau comerțul de caravane între aceleași Principate, Salonic, Seres și Constantinopol, unde erau cunoscuți ca Meșoviți⁸.

¹ Pouq., I, passim. * *Ibid.*, p. 208, : Numele de Zagori l-ar fi căpătat dela Scito-slavi, din cauza așezării lor dincolo de munți, fie privită de pe culmile pîdenă ale Macedoniei, fie din partea Ianinei adică țara de dincolo de munți. ² Autorul citat desparte Zagorul în două zone : zona satelor grecești și aceea a satelor aromânești, deși toate făceau parte din acelaș mare grup al satelor de Zagoriți și mai afirmă că aceștia ar fi foarte vechi, iar ceilalți mai noui. ³ Pouq., evaluea populația în 1815, la 5350 familii p. 209. ⁴ *Ibid.*, p. 208. ⁵ *Ibid.* ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.* ⁸ *Ibid.*

Acești Zagorlți — după câte vom vedea la locul cuvenit au deținut și dețin încă o bună parte din marele comerț în Egipt, Asia Mică, Tracia, Grecia, România, etc. Au activat cu succes și în țările slave sud-dunărene¹.

Cu deosebire în Principatele Române, Zagoriții — mai mult ca oricare altă ramură de Aromâni — au jucat un rol important în viața lor economică. Aici, s'au ocupat, cu predilecție, cu agricultura în mare — ca arendași sau proprietari de latifundii și, la un moment dat, au stăpânit o bună parte din județe; s'au mai ocupat și cu comerțul de coloniale, alții cu plăcintăria². Am reușit să identific, astfel și pentru veacurile anterioare, ca secolul XVI de o pildă, mulți Aromâni din Zagor în Oltenia și Muntenia, cu deosebire. Zagoriții din comuna Dragai n'au cunoscut altă streinătate de cât România și Asia Mică³; aceia din Cavalari, în proporție de jumătate, lucrau în Principate. S'au stabilit, astfel, din Negades, Cepelovo, Prosgoli, Șeș-Cerneș, Capesovo, Leascoveș, Scanneli, Doliani, Frangades, Macrini, Grebeniți, Manasi, etc. Aproximativ două treimi din acești Aromâni, stabiliți în cele două provincii, s'au asimilat în marea masă românească, contribuind la întărirea clasei burgheze și pătrunzând în clasa nobilă.

Până în zilele noastre, încă se revarsă elemente numeroase din aceste centre, multe din ele reprezentând firme comerciale în cele mai centrale cartiere negustorești ale Bucureștiului. Acești Aromâni au fost, în secolul al XVIII-lea, în relațiuni și cu Moscopole, unde aveau cartierul lor cu numele Scanneli⁴.

Câteva curiozități în legătură cu ocupațiunile satelor din Zagor. Leasnița a fost, dintotdeauna, o sursă de preoți și de dascăli; Aromânii din Șeș-Cerneș s'au ocupat mai ales cu pictura bisericească și cea profană; cei din Grebeniți negustori îndrăzneți; aceia din Floru, buni negustori, dar mai cu seamă, cofetari și fotografi, răspândiți mulți din ei și în America⁵. Iar Pouqueville ne dă satul Giuclî, de unde au pornit toți brutarii și plăcintarii din Epir și din Rumelia, iar târgul Leascovo — pe lângă cele mai bune vinuri, ca și Stalovo, Manuși și Calota — a dat pe medicii empirici, cunoscuți în popor ca buni medici „caloiatri“, răspândiți ca și cei din Cefalonia și în concurență cu ei, în toată Turcia, cu

¹ Streinătatea la acești Aromâni atîngea 20—30—40 ani. S'au răspândit așa de mult în lume, încât, astăzi, mai există sate fără nici un copil și de-abia dacă se vede câte un bătrân, singura sămănță de sex bărbătesc. ² Urarea cea mai frumoasă pentru unii Aromâni din Zagor era: «Să creștii, să te procopsești și mare plăcintar să ațungi în Vlahia». ³ În cele mai multe case din Dragai, se vede, la loc de cinste, portretele cu Mihai Viteazul și Ștefan cel Mare. ⁴ Vezi «T. A. Cavalotti» de V. Papac., nota 1, p. 28. ⁵ Multe din aceste le dețin de la profesorii Cocto Niculescu, care a cunoscut bine acest ținut.

deosebire că aceștia învățau știința în celebrele școli din Apus, pe când cei din Leascovo prin tradiție: fiul dela tată, sluga dela stăpân. Ca să-și dea importanță și să nu fie înțeleși de profani, ei se serveau de un jargon special, alcătuit de ei². Acești medici excelau mai ales în arta de a opera herniile strangulate și cele incomode, cataractele prin micșorare și lithotomia, din nefericire, acestea adesea în dauna virilității bolnavilor. Fără a cunoaște anatomia, ei se achitau cu un succes și dexteritate de natură să minuneze pe chirurgii cei mai abili și acești medici ignoranți — închee des citatul scriitor — nu făceau mai multe victime ca colegii lor brevetați din Apus³.

Medici empirici din aceste regiuni erau destui în Serbia și în A.-Ungaria, cu deosebire, în provinciile slave și române din sud⁴; parte din medicii cei mai serioși din Principatele române și Ardeal, în epoca începutului medicinei românești, veneau tot din acest ținut⁵.

Toate aceste comune din Zagor — cari, în secolul al XVI-lea, erau trecute în registrele Imperiului ottoman ca „Olah-Kiçi“⁶ — „satele aromânești“ se pare că intrau în sistemul clientelar al Meșovei. În sfera acestor influențe economice, intra, credem, și Samarina, precum și toate așezările din Pind.

Scriitorul francez i-a caracterizat pe Zagoriți ca oameni iscușiți și harnici, dedați speculațiilor comerciale, bărbați foarte chipeși, iar femeile mai albe și mai fragede ca în partea de sud a Epirului, aceasta în legătură, probabil, cu temperatura răcoroasă ce o trăesc și a slabei atingeri cu streinătatea⁷ — ținutul acesta fiind situat departe de marile drumuri comerciale.

4. Băiasa din Zagor.

Pouqueville care a vizitat-o scrie că, deși este închisă între maluri înalte, a văzut o populație viguroasă, fără gușă, și, deși beau apă din zăpezi (?) topite, este cu totul deosebită de aceea a Savoiazilor cari trăesc în aceleași condițiuni și mai spune că locuințele lor, deși n'aveau eleganța aceloră din târgurile Macedoniei, erau înconjurate cu grădini pline de vegetație și de o mare cantitate de trandafiri, iar în jur, păduri de brazi și de cedri⁸.

Una din marile comune din Zagor este Băiasa, așezată nu

¹ Pouq., I, p. 204—206. ² Asemenea jargon-uri au întrebuințat și brutarii din această regiune — cfr. V. Papacostea, Rev. m.-română, a. II, Nota I, p. 47. După cum vom vedea, hangii molovișteni și gopeșeni din Peninsula, precum și medicii empirici din câmpia Bitolitei, s-au servit și ei de asemenea jargoane. ³ Pouq., I, c. ⁴ Vezi D. donovici, o. c., passim. ⁵ Vezi Cartea III-a, de A. Hăctu. ⁶ Cfr. P. Civița, Lumină nr. 7 8, a. I, 1903. ⁷ Pouq., I, pp. 207 208. ⁸ Ibid.

departe de izvoare, pe malul drept al fluviului cu acelaș nume (în vechime la greci râul Aous, gr.-m. Vovusa). A prezentat mare importanță în sistemul căilor de comunicație, ca fiind pe marele drum ce lega lanina de Macedonia¹. Stă ascunsă în valea îngustă, la 948 m., între culmile: Flambura la vest și Oulu² la est, acesta înalt de 1754 m. A fost și este încă locuită numai de Aromâni, întreprinzători și profund iubitori de frumusețile naturii. Nepregetat, pe malul apei cu depozite de cherestea, ciocănesc piuie și dârste, în cari se bat diferite țesături de lână: adimte (abale), covoare, velințe, etc., lucrate cu măiestrie de mâinile neobosite ale Băieșatei; frumoasă, curată, harnică și foarte ospitalieră. Comuna s'ar fi întemeiat prin contopirea populației venită din patru cătune: S-ta Vineri, Bistriți, Băitani și Sân Dumitru — acesta așezat în partea de sus, unde-i biserica cu acelaș nume³.

S'au ocupat cu creșterea vitelor. Dar, spre deosebire de cei din Samarina, Perivole, etc., ei au fost sedentari și și-au iernat oile în Doliani din Zagor⁴ și nu în Tesalia. A avut celnici mari. În fruntea acestora, a stat Vasilache care număra până la 10000 oi. Au exploatat și pădurile, cu ferestree dealungul văii Băiasei. Cărvănararii de aci — ca și cei din Perivole, Smixi, Avdela, Samarina — de pela 1850, duceau cherestea la Valona, Arghirocastro, Tebelen și până în Berat; la Preveza, Tricala, Vofo, iar de aci, aduceau fructe mediteraneene, dela Corfu și Santiquaranta, coloniale și băuturi spirtoase, dela Filipiada și Caterina Olimpului sare. Mulți băieșai se îndeletniceau și cu argintăria.

Emigrarea a început cam prin ultimul pătrar al secolului XVIII. Ali Pașa, tiranul Epirului, și-a exercitat și aci cumplita lui samovolnicie. În 1814, a fost atacată de bandele lui distrugătoare. În revoluția grecească au atacat-o și armatele turcești⁵. În revoluția din 1854, se pare, a fost atăcată de bande grecești. Toate aceste condițiuni de nesiguranță a avutului și persoanei i-au determinat la emigrări din cele mai îndepărtate, cu turmele și tot avutul lor. Multe familii nobile s'au stabilit la Seres, altele la Giurmaia⁶, unde există o întreagă mahala; au întemeiat un sat lângă Doiran; s'au mai așezat la Poroj, Ramna, Nevrocop; în Rodopi, mai cu seamă în Peștera⁷, din sânul cărora a ieșit marele bărbat de stat bulgar Tachev, care cunoștea dialectul. S'au mai a-

¹ După P. Cívica, *Lumina*, 7-8, 1903. ² După Th. Cap., p. 97: De pe acest vârf, se pot vedea cu ochiul liber: Tricala, Volo și faimoasa Valea Tempei dealungul râului Salamvria, iar munții Vasilței, Papingu, Baltali și Ciuca Roște din jurul lui apar ca niște delușoare. ³ Th. Căp., o. c., p. 60. ⁴ *Ibid.*, I. c. ⁵ *Ibid.* ⁶ Cfr. P. Cívica, I. c. ⁷ Aromânilor din alte părți stabiliți la Peștera din Bulgaria li se spunea Bășioți; cfr. V. N. Cristu, *Graiu Românesc*, VIII, nr. 3-4 — probabil, în legătură cu vechile colonii de Băieșai, care veniseră din aceeași direcție.

șezat coloane și la Nigrita și Melnic, tot în Tracia. Cei din Giurmaia s'au ocupat cu comerțul și viticultura¹. Foarte puține familii s'au stabilit în Tesalia, colonia cea mai mare fiind la Veleștin — unde sunt și colonii perivoliate — ; din sânul celei băieșate s'ar fi născut marele poet revoluționar al Greciei, Fereos, pe care, cu aceeași pasiune și îndreptățit orgoliu, îl revendică și Perivoli. O colonie, condusă de Zotu Caranica, s'a refugiat în Veleștin și alta, în mod provizoriu, aproape de Lamia-Zeitun, iar a sta însă prea mult aici, ci s'au înapoiat acasă². Prin Tesalia, s'au ocupat cu comerțul —unii din ei și cu argintăria.

În România, au început să se așeze cam prin 1877, cel dintâiu fiind G. Rizescu, fugit mai mult din cauza banditismului care bântuia în regiune. Colonii importante sunt la Constanța și București, unde se ocupă cu negoțul de cereale, cu brutăriile și câțiva cu marea agricultură. Mulți tineri, după 1900, s'au expatriat în America de Nord, cu deosebire în statul Vermont, unde mai toți și-au făcut un rost în comerțul mijlociu.

În epoca lui Ali Pașa, număra 3—400 familii, iar în 1905, de-abia 100³.

5. Ianina și Ali Pașa, Satrapul Epirului.

Ianina, prin secolele XIII și XIV, era un orașel neînsemnat, în jurul căruia, pășteau, în toată libertatea, turmele marilor Valahi, aduse la iernatec⁴. În secolul al XIV-lea, Ianina face cunoștință cu reprezentanți de ai cetăților italiene, în special cu Venețienii, căutători avizi de câștiguri. Prin aceștia, ea devine un contoar comercial important, iar pentru siguranța mărfurilor și a negustorilor, s'a construit Castrul — fort foarte bun pentru depozite și ca piață de desfacere.

Sub Turci, Ianina înaintează și crește. Cunoaștem deja legă-

¹ Cfr. P. Civița, I. c. ² Hagî Petru, fiul unei Băieșate, vizitându-l cu prințul Otto, căruia îi era sfetnic, le-a dat un sat frumos, probabil Vudonișta de lângă Termopile, dar, neputând suferi căldura și frigurile, s'au înapoiat, majoritatea, la Băiasa, cea bătută de răcoare, în liniștea munților cu pini și pe malul răcoritor al râului ce-și varsă, tumultos, apele în Adriatică. ³ După D. T. Boga, o. c., în 1913, 970 suflete. După P. Civița, art. cit., care ne dă și aceste date: Grebeniți avea peste 300 familii, Floru-Flamburari cca 200, Șeș-Cerneș și Macrini câte 150—200, Laca 400—500, cea mai bogată și importantă, Dobrinovo 250, Paleohori 70, Leașnița 250 (la Conița vre-o 30 cu afaceri comerciale), Paleo-seli 250—300, Păzi 350, o comună din cele mai înfloritoare, Armata 50—60, Breaza 140 și Furca 200. ⁴ Sub bizantini, Serghian, fost pretor de Occident și bun prieten al Megalovlahilor, devine stăpân peste Berat și Ianina, proclamând-o republică independentă, tocmai când în Epir — după asasinarea lui Toma Anghel, în 1318 — domnea cea mai mare anarhie (Cantacuzen, Bonn, v. I, pp. 446, 449 și urm. ap. I. Argint., pp. 181—182). Sub dominația țarilor sârbi, în 1340, cu sediul la Tricala, a fost zguduită de răscoale

turile acestui centru cu Francezii, Venețienii și alte popoare, ceace i-a crescut importanța și bogățiile. În secolul al XVII-lea, se face mențiune de un oraș bogat, cu multă mișcare comercială și tot așa de mare ca Marsilia¹ Tot sub Turci, trei mari națiuni: aromâni greci și albanezi aveau să-și desfășoare energiile lor — unii distrugătoare, alții creatoare, ca să facă din ea metropola Epirului și, tot de aici, aveau să pornească marile lupte de eliberare a Greciei, cu adânc răsunet în lume.

Orașul, în vechime, se găsea în peninsulă, unde au rămas închisorile, moscheea Calo Pașa, cartierul murdar al evreilor și marile seraiuri ale Vizirului Ali Pașa. Pe vremea acestuia, număra 3200 case². Prin 1903, populația acestui oraș, după naționalități, era cam aceasta: Aromâni 10000, Greci veritabili 8000, Turci și Albanezi 12000³, în total, 30000.

Prin secolul al XVIII-lea, au strălucit două colegii în cari se predau discipline înalte; unul al lui Maruți, al doilea al lui Ghioni — amândouă opera a doi filantropi aromâni; precum și multe fundațiuni de asistență publică, despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

Un factor de mare importanță care a contribuit la progresarea acestui centru sub Turci, pe lângă liniștea de care s'a bucurat lungă vreme, a fost și așezarea lui la intersecția marilor drumuri comerciale în legătură cu toate regiunile: cu Preveza, adică cu M. Ionică; cu Albania, prin Arghirocastro-Berat-Dibra; cu Macedonia, prin Corița-Ohrida; cu Salonicul și Tracia, prin Meșova-Cojani; cu Tesalia și Grecia, prin Meșova-Calabaca și prin Călaru-Aspropotam — toate aceste drumuri prevăzute cu cantoane și oameni de pază, de cele mai adeseori, armatoli. Un alt factor care a dat adevărata viață laninei și întregii regiuni, fără de care nici un comerț nu era cu putință, au fost marii Valahi, cari, încă din vremurile cele mai vechi, aveau, la îndemână, toate materiile prime și manufacturate, toate mijloacele de locomoțiune și însușirile negustorești, dar, mai presus ca toate, îndrăzneala de a înfrunta ne-

sângeroase, conduse de Barda, Lioșa și Spata, căpeteniile Aromânilor Masareți, Malacași și Aspropotamiți — până când tiranul Toma Preljubović a fost nevoit să cheme în ajutor pe Turci, cari, pentru prima dată, pătrundeau în Epir, lăsând țaf și părțol. Sub Essau de Buondelmonte, soțul văduvei Toma, care, deasemenea s'a servit de Turci, Paul Ghin Spata cucerește Ianina, în 1403 și bate pe Zardari și pe Venețieni. (I. Arg. 192—196). Sub Carol II Tocco, Ianina s'a închinat lui Murat II și garnizoana turcă a intrat în cetate, în 9/10/1431 (I. Argint. p. 211). ¹ N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk*, pp. 37—38 și Pouq., II, p. 414. ² Pouq., I, pp. 150, 151, 160: 2000 locuitori de creștini — fără a spune cari anume — cu 17100 suflete, 1000 de turci cu 5000 și 200 evrei cu 1200, la cari se adăuga suita tiranului, trupe streine și de mercenari, ostateci, populație flotantă — peste 35000 suflete; avea 14 moschei, 7 biserici, 2 sinagogi. ³ G. Zuca, *Lumina*, I, nr. 11 903.

siguranța drumurilor și de a strecura mărfurile în regiunile cele mai primejdioase, aducând, în schimb, altele necesare populațiunii. Numai prin ei se vărsau — și se mai varsă încă astăzi, în proporții mai reduse, firește — în Ianina și în alte centre, lănurile și produsele laptelui, cheresteaua din Pind și manufacturile, bucatele ce alimentau regiunea, pieile de vite și blănurile. turmele, mărfurile streine, ceara din Valahia și Bosnia, etc. Ianina între 1431—1814, avea aspectul unui oraș aproape aromânesc, majoritatea boierilor, în acest interval, fiind Aromâni¹.

Se impune să ne ocupăm în mod deosebit de personalitatea care a marcat o epocă în viața Ianinei și a Epirului și în special în rosturile vieții aromânești, vreme de aproape patru decenii.

Ali Pașa de Tebelen (Tebelenli), Rumili Valisi. — Urmaș al unei familii turce originară din Asia Mică, s'a născut în 1741 la Tebelen (Albania) pe Voiusa, moșie căpătată de strămoși ca fief dela Sultani. Bunicul Muhtar a murit ucis la asediul insulei Corfu în 1716, iar tatăl Veli, pașă de Delvino, a fost deposedat din demnitate, lăsând familia lui: văduva Hamco, o fată Khainița și pe fiul Ali, fără nici o situație. Acesta, ca să poată trăi, a dus o viață de aventură, târând cu el pe mamă și pe soră. În urma unei lupte cu Pașa din Berat, a fost părăsit de bandă și despoiat de domeniul, iar oamenii din Kirmovo și Gardichi au făcut prizoniere pe mamă și soră, cari au suferit cele mai grele insulte, până când au evadat ori s'au răscumpărat. A reușit să-și recapete domeniul, masacrând fără cruțare pe inamici și devine omul de încredere al lui Selim Koka, pașă de Delvino, pe care apoi — din ordinul Divanului — l-a asasinat².

Până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Ianioții schimbau cu ușurință pe guvernatorii lor, turci de origină. În 1740, însă, Sultanii — lucru neobicinuit până atunci — au început să numească pe Albanezi ca guvernatori ai Epirului. Cel dintâiu a fost Soleiman Arghirocastritul, care, imediat, și începe prigoana contra Armatolilor, singurii cari se bucurau de privilegiul de a face paza trecătorilor — adică a dervenelor. După acesta și Kalo Pașa, a venit Kurd Pașa din Berat care numi, în locul căpitanilor armatoli, pe albanezi și turci ca deryenagale. Insurecția celor maziliși a început aprigă și repede s'a întins peste tot. În trupa lui Andrușu Verușiu Muciană, căpitan armatol, Ali Aga din Tebelen, hoț de

¹ Aravantinos, V, pp. 260—284, liste de boieri cercetați de I. Car., o. c., p. 59. După I. Car., 56, care studiază listele de boieri date de Aravant. (II, pp. 263 264 și notele 1, 2, 4 dela 264), aflăm că, în deputațiunea trimisă la cartierul general dela Klidi, de lângă Salonik, ca să facă act de supunere lui Murat II, erau și boieri aromâni din Ianina, ca Lelipapara, Șerban, Barda, etc. * L'avisse et Rambaud, o. c., IX, pp. 732 și urm.

drumul mare, lupta și el împotriva pașalelor. Deci, interveni pe lângă armatoli — promițându-le că le va respecta toate privilegiile — ca să mijlocească pe lângă Poartă pentru numirea lui ca Dervengi Pașa, adică șef suprem al trupelor de pază a trecătorilor (strâmătorilor). Și, în adevăr, prin intervenția lui Nușu Baludima, Aromân din Brădetul Zagorului, el este numit la postul râvnit, în 1783¹. Ajutat de Armatoli, a luptat împotriva Pașilor din Epir și a lui Ibrahim Pașa din Berat². Și, astfel, ajunsese Pașă al Tesaliei și Satrap al Epirului, cu titlul de Rumili Valisi, în 1784³. Tot cu acelaș ajutor al armatolilor, a distrus pe bajbucii albanezi, cărora le-a luat cetățile Ohrida și Corița. La aceasta din urmă, s'au distins faimoșii căpitani aromâni Vlahava, Bucuvala și Hristachi din Preveza, ceea ce a născut în sufletul tiranului invidia și teama, precum și gândul de a-i nimici⁴.

De aici încolo, pentru popoarele din sfera influenței lui politice, începe tragedia ce nu o cunoscuseră în istoria lor. Prin daruri și promisiuni viclene, Ali Pașa a reușit să atragă pe armatoli, să răscoale pe unii împotriva altora și să-i risipească sau să-i nimicască. Aceștia, însă, reacționând, au proclamat revolta peste tot cuprinsul Epirului și Tesaliei. În scurt timp, toată țara dela Egee la Adriatică, a devenit un infern de neliniște și de revoltă. Comunele aromânești, rând pe rând, își pierdeau privilegiile acordate de Amurat II și consfințite de sultanii ulteriori, devenind cîfluc-uri proprii ale lui și fiilor săi: Pașalele Veli, Muhtar și Salik sau își răscumpărau proprietățile și liniștea cu sume mari. De o pildă, Călaru care, laolaltă cu Mețova și Aspropotam, plăteau peșcheș Sultanei Mame suma de 1400 pstr. anual, acum singură această comună, ca răscumpărare a libertăților ei, s'a obligat la plata considerabilei sume de 50000 pstr., în plus datoriile comunității din jur la peste 300000 frc. cu dobânzi de 10%⁵. Din aceasta se poate deduce și situația materială înfloritoare la care ajunsese această comunitate.

Prin mijloace viclenē, a ocupat și pașalacul Arta și a supus și Acarnania. Râvnea la pașalâcul Beratului, al cărui pașă Ibrahim era prieten cu Sulioții⁶, marii lui dușmani. În urma unui războiu de 10 ani, la care au luat parte cu deopotrivă jertfe și femeile, a

¹ După Lavisse et Rambaud, o. c., IX, p. 732 și urm., ar fi căpătat pașalâcul Tricala în 1788 și titlul de inspector al drumurilor din Rumelia, drept răsplată că s'a distins în războiul contra Austriei. ² Cronica eptrolă după Pouq. V, ed. I, p. 360. ³ Th. Sm. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, II, din care s'au tradus fragmente în *Rev. m.-rom.*, v. II, nr. 1930 — spune că Ali a ajuns pașă prin firman plătuit și confirmat ca Dervengi Pașa de România. ⁴ Pouq., *Hist. de la Regénérescence*, p. 111, unde scrie că, în adevăr, a auzit pe scelerat, pe care îl însoțise pe câmpul de luptă, că îi va extermina pe armatoli. ⁵ *Ibid*, II, p. 356. ⁶ Lavisse et Rambaud, I. c.

distrus, în 1803, prin trădare și viclenie, republica Suli, așezată pe muntele Amure de lângă lanina și din fața insulei Corfu, ținut compus din 22 sate întărite cu ziduri și ocupându-se toate cu creșterea vitelor¹. Ar fi fost colonii de Fârșeroși venite, pe la finele secolului al XVII-lea, din comuna Gardichi din Albania², unde le-a fost cu neputință să mai îndure teroarea albaneză, Caracterul Sulioșilor era foarte războinic și exercițiile militare formau educația lor; principalele lor plăceri erau cântecul și jocul; în războiu, femeile duceau războinicilor hrană și muniții, adunau pe răniți, iar în ceasuri grele, luptau alături de ei; republica era împărțită în „fare” (triburi), fiecare având un număr limitat de familii și comandate de un șef. Din acest războiu de exterminare³, pe care Th. Sm. Hughes îl numește „cea mai necruțătoare samavolnicie”, rămâne un episod sublim de eroism și de iubire de patrie unic în istoria lumii și anume: un grup de femei surprinse, la retragerea convenită cu însuși Tiranul, de oamenii acestuia, s’au prins toate de mână și — în cântece și dansuri în cinstea țării ce o părăseau pentru totdeauna — au izbucnit într’un strigăt de disperare și s’au aruncat, una câte una, cu copiii lor în brațe, de pe o stâncă din apropierea mănăstirii Zalongo, în prăpastia din fața lor⁴.

Pe când lanina prezenta aspectul unui lagăr de bajbujuci și armate devastatoare, de nesiguranță în viața casnică și cea economică, de spioni înfricoșați, de ostateci și prizonieri osândiți la cele mai barbare torturi, iar gospodăriile și satele oamenilor jefuite și devastate, în beciurile castelului dela Tebelen, se înmagazinau milioane de piaștri aur, storși din sudoarea văduvelor și a întregului popor și din averile confiscate în favoarea Tiranului, și a fiilor săi⁵. Consulul francez, martor al acestei cumplite epoci care a durat aproape patru decenii, scrie că garda sa era formată din asasini; pașii lui erau copiii depravați ai victimelor; emisarii lui, valahi lași⁶, gata de a comite toate fărădelegile, iar oamenii lui de încredere, otrăvitori cari își făceau o glorie din crimele lor; preo-

¹ I, Argint., p. 238. Th. Sm. Hughes, l. c., dă 66 sate. ² Despre aromânitatea Sulioșilor, vorbește I. Argint., pp. 238—240 și I. Car., o. c., passim. Vezi și *Pays Balkaniques*, 1930, a lui Fvelpidhês, unde povestește despre călugărul Samuel, care mergea la luptă cu Biblia într’o mână și paloșul în cealaltă și care a strigat, din subșolul bisericii, când să se dea foc depozitului de praf de pușcă: «Dă-l foc!» ³ Despre luptele lui Ali cu Sulioșii, a se vedea Pouq., *Hist. Régén. Grèce*, v. 1, pp. 148—205; Leake, *Res earchesin Greece*, pp. 159—160 și *Travels in North. Greece*, pp. 464—487; I. Argint., o. c., pp. 238—240; Th. Sm. Hughes, o. c., etc. ⁴ Th. Sm. Hughes, o. c. După Lavisse et Rambaud, l. c.: Sulioșii ar fi trimis, în 1790, o delegație Ecaterinei II a Rusiei, ca să-i ceară protectoratul și praf de pușcă, iar Ali a exploatat aceasta, denunțându-i Porții și ar fi obținut țințman, ca să-i pedepsească. ⁵ Pouq., *Voyage*, I, passim. ⁶ Acest scriitor pare a fi fost foarte subiectiv în aprecierii.

ții sacrilegi erau admiși în speluncile întunecoase ale consiliilor sale; spionii umblau după ulțimul diuar al văduvei sau după fecioara ascunsă în întunerecul apartamentului¹, etc.; Tiranul se masca noaptea în costum de băcan sau zidar și se deda prin cetate la nemaipomenite nerușinări; umbla prin biserici, mascat, de speria lumea²; avea în haremul său femei de toate naționalitățile³. O singură virtute creștinească rămăsese în picioare — filantropia, prima și ultima virtute a femeilor din toate straturile sociale, cari umblau cu traista ca să obțină milostenia publică, ce o ofereau celor încarcerăți, cărora tiranul le lăsase numai fiarele⁴.

Totuși, acest Tiran de proporții asiriene avea și calitățile lui tot pe atât de mari ca și crimele și vițiile sale. A fost un conducător cu mână de fier și un abil diplomat. Mână de fier, voință neclintită și un dibaciu cunoscător al păcatelor sultanilor și divanului central, el a știut, să se mențină — împotriva voinții tuturora — ca guvernator pe cont propriu al Epirului și Tesaliei, cu rază de acțiune până la Bitolia și Vardar; ba să lovească, dela lanina, în marile personaje din capitala imperiului și să tindă, la un moment dat, la detonarea sultanului, cu gândul de a-i lua locul; cunoscător profund al situațiilor și realităților din Turcia, a reușit să administreze și să exploateze vastul lui guvernorat vreme de aproape patru decenii, în luptă perpetuă cu anarhia pașalelor și a armatolilor — ceea ce ar justifica par'că multe din crimele lui abominabile — punându-i pe toți la respect, în epoca cea mai anarhizată a Turciei; a intrat în relațiuni cu puterile europene, avându-și sistemul politic propriu, prieten bun cu însuși Napoleon care îl numea »très respectable ami«⁵ (amic foarte respectabil), și i-a acreditat, în calitate de consul general, pe savantul Pouqueville, deși — atunci când nu-i convenea — știa să lovească tot așa de bine și în interesele împăratului ca și în acelea ale reprezentantului; a fost un mare înțelegător și al cerințelor civilizației, ceea ce l-a determinat să împodobească orașul lanina cu construcții vaste, etc.

În ce privește neamul grecesc, acesta datorește foarte mult lui Ali Pașa. Aici, în acest oraș, cultura elenă, dacă a cam slăbit din cauza luptei între școale: a lui Vulgaris și a lui Balanos, precum și din cauza nesiguranței, el, însă, n'a persecutat-o niciodată. Pentru Ali Pașa, ca, dealtmintreli, pentru întreg poporul laninei și al ținutului, limba grecească era ca și limba maternă. Sub el, s'au desvoltat literile grecești și, prin lupta împotriva armatolilor, a contribuit în mod indirect la lansarea ideilor de liberare a Epirului

În adevăr, cu Aromânii din jurul lui Ali Pașa, el a avut multe neplăceri, vezi nota 2 p. 76. ¹ Pouq., I, p. 155. ² *Ibid.*, Reg. de la Grèce, I, p. 88. ³ I. Arg., p. 237. ⁴ Pouq., Voyage, I, pp. 155-156. ⁵ Lavissee et Rambaud, I, c.

și Tesaliei, deci, a Greciei. Tot acest despot a ușurat propaganda de grecizare a Zagorului din Piud și a Albaniei, pornită de minciunosul profet Cosma Călugărul, pe care Kurd Pașa din Berat, inimicul Vizirului, l-a spânzurat, pe când Ali Pașa l-a proclamat ca sfânt al creștinismului. La un moment dat, dar spre sfârșitul carierei sale, când a căzut definitiv în dizgrația Porții, în primăvara 1819, a lansat o proclamație către toți insurgenții armatoli ca să stabilească o întâlnire, unde să chibzuiască asupra unei răscoale generale, apel la care toți au răspuns cu entuziasm, proclamându-l de liberator al creștinătății. Era, însă, prea târziu, căci, în 1820, a fost prins de armatele lui Hurșid Pașa și capul lui a fost trimis la Poartă.

Pentru poporul aromânesc, în această epocă sângeroasă care a urmat teroarei din Peloponez din 1770 și aceleia din Albania de sud din 1769 — această expediție a fost condusă în parte și de tatăl satrapului — începe dislocarea lui din ținutul s.-estic al Albaniei, pe alocuri și din Pind, Gramostea a fost complect distrusă de armatele lui, și, când, toate aceste populațiuni au cunoscut cea mai grea epocă de neliniște și de adâncă tulburare în istoria lor.

Pe de altă parte, însă, negustorii aromâni, își serveau interesele destul de bine — scrie V. Bérard; ei erau bancherii, tezaurarii, secretarii și dragomanii teribilului Pașă, instrumentele lui de dominațiune¹.

Sátrapul Epirului a avut mare încredere în Aromâni și, de aceea, o seamă de colaboratori intimi erau sfetnicii și mâna lui dreaptă, în conducerea vieții economice și administrației, mulți originari din Zagor, Călaru, Seracu, Mețova, Samarina, etc. Dăm câteva nume: Anagnosti din Drăgai, Nuțu din Capesovo, Buroglu din Doliani, Chir Gtiorghi din Grebeniți, Dimitris din Cerneș, Gavo Puliu (Puliu Scrâma) din Perivole, Atanas Vaia, Mantu și alții, sfetnici, membri în consiliul de administrație și reprezentanți ai ținuturilor; Gh. Turture din Seracu, era favoritul cel mai de seamă al lui, om de încredere în negoț; A. Sarmaniotti din Samarina, un soiu de ministru al comerțului, era comisar general al bălciurilor din Poghon-Ianina²; Colovos din Mețova era secretarul lui și, printre mulți alții și în fruntea tuturor, Ioan Coletti, nepotul după vară bună a lui Gh. Turture, care i-a fost secretar, medic și ambasador³. Unul Nicola Mihu Pișca, sculptor la Mețova și la pala-

¹ O. c., p. 248. * Acest Sarmaniotti a avut un incident violent cu consulul Pouqueville în legătură cu furnizarea de materiale și de «gravano» pentru armatele franceze din Eptanison (Corfu, Itaca, Leucada, Zante, Chefalonia, etc.) domeniu în care camisarul general Sarmaniotti a înțeles să lucreze în conformitate cu interesele mari ale lanței și să și îndeplinească corect funcțiunea lui; de aici, ura neîmpăcată contra acestor Valahi ce-t numește «Iași și gatade a comite toate fărădelegile». ³ Atât Gh. Turture, cât și nepotul I. Coletti au jucat

tele Vizirului, administra moșiile acestuia din Tesalia ¹; altul G. Ceaprasli din Seracu era medicul lui Veli Pașa ², fiul Satrapului și alții și alții. Printre mulți Aromâni oameni de arme ai Vizirului erau și Caraiscachi Paliopol etc.; în armatele lui se vorbea aromânește ³.

Sec. XIX a fost pentru Epir și Ianina, o perioadă de mari turburări revoluționare și politice, cu scurte intervale de liniște. Comerțul când a stagnat, când a crescut simțitor. Aproape toată mișcarea economică se găsea, iarăși, în mâinile Aromânilor indigeni și din ținuturile vecine, ca unii cari au avut, la îndemână, bogățiile naturale și animale, industria casnică, meșteșugurile dela orașe, caravanele, puterile și aptitudinile financiare.

Din munții Pindului se vărsau și se mai varsă, la Ianina și în tot ținutul, lemnul de construcție și de mobilă, produsele laptelui, carnea, lănurile, mare parte din manufacturatele industriei casnice și ale atelierelor din centrele aromânești, produse în serie sau de lux, zada și catranul brut dela Breaza, ca și produsele lucrate din lemn de pixu, bun pentru xilografie, etc.

Cheresteaua se desfăcea direct de producători, de angroșiști sau de chirigii pe cont propriu — numai aromâni. Câți-va din depozitarii și negustorii aromâni cari dispun de capitaluri mari, fără a face apel la credite streine: Zotu și Tega dela Băiasa, T. Iți, N. Bătăcora, I. Giumachi dela Perivole și alții.

Untul și brânzeturile, vărsate aici, își luau drumul în diferite centre de desfacere și de consum, ca insulele Ionice, Peloponez, talia, Triest, unde tot Aromânii exercită, și astăzi, un adevărat monopol. Actualmente, negustori în acest gen sunt: Crapsiti din Seracu, tolodată director al băncii „Tesalia“; frații Trandafil din Călaru, cu magazine și depozite; deașemenea, frații Papa Gheorghe din Prosvala-Seracu, cu cerc de desfacere în Peloponez, Ionica, Corfu, etc. Carnea de oaie își varsă surplusurile în marile centre de absorbțiune, ca Atena și Patras, iar lănurile se exportau în Franța, Italia și Anglia.

Industria textilă casnică din Pind își varsă încă produsele în serie, ca velințe — flocate sau simple —, ciorapi, flanele, covoare ușoare pentru așternut, dimie pentru haine, etc.; precum și produsele de lux, foarte îngrijit lucrate, adeseori, adevărate opere de artă, cum sunt; velințele — cergă din Samarina, nefintrecute ca lucru și vopsit, cecece a constituit din totdeauna un secret indus-

rol mare în revoluția grecească din 1821. Vezi *Cartea III-a*, de A. Hăciu. ¹ A fost străbunicul d-lui C. Nicolau, fost prefect și inspector general administrativ. ² V. Diamandî, art. «Marele aromân Colette» din rev. *Macedonia*, a. IX, seria II, nr. 5 935. ³ Despre Aromânii la curtea Satrapului, vezi și Gabriel Remérand, *Ali Pacha de Teben și darea de seamă a lui N. Iorga*, în *Revue historique*, IV, p. 285. ⁴ Pouq., *Regén. Grèce*, I, p. 219.

trial al Samarinenilor și nu există casă aristocratică la Greci din care să lipsească o asemenea podoabă¹. Covoarele din Meșova, însă, n'au concurență în toată țara grecească; acestea, ca și acelea din Călaru și Seracu, sunt preferate aceluia lucrătoare, în stil persan, de coloniștii din Asia Mică. O expoziție permanentă, — organizată de doamnele aristocratice din Ianina cu lucrări de acest gen, precum și cu alte țesături și cusături aromânești — stârnește admirația vizitatorilor². Covoarele din centrele sus menționate sunt căutate și mult prețuite în toată Grecia, în insula Corfu, în Veneția, în Triest și alte centre, unde mulți din Aromânii stabiliți acolo se ocupă cu desfacerea lor. Lucrările-țesături și cusături, scoase în serie, erau altădată mult consumate de turci și, odata cu plecarea acestora, a încetat și această industrie casnică atât de rentabilă³.

Negustorii în majoritate și cei mai de frunte ai laninei au fost și sunt Aromâni din Zagor, din Meșova și Aspropotam, pușini din Pind și Fărșeroți; mai sunt Greci din Poghoni și Ghramenohoria, sate curat grecești în număr de șapte; cei din Chefalonia cari se ocupă mai ales cu tavernele, precum și Sulioți cu galanteria și lăptăria. Meseriașii cei mai abili sunt din Aspropotam, dar mai cu deosebire Meșovenii, printre cari și ceva Greci localnici, mulți din aceștia ocupându-se mai ales cu tăbăcăria; Albanezii cu meșteșugurile mai grele, cu potcovăria și altele⁴. Toți croitorii din satele și orașele Epirului, ca și ale Tesaliei, sunt numai Aromâni din centrele enumerate. Marii constructori, dintre cari mulți au lucrat și palatele lui Ali Pașa, au fost și sunt Meșovenii⁵, cari au exercitat, până la un timp, ca tâmplari și dulgheri, un adevărat monopol, în Ianina, în toată Tesalia și Grecia⁶. Argintarii au fost în totul Aromâni, din centrele Meșova și Aspropotam — Călaru, dar mai cu seamă Seracu, precum și multe nume, în ultima jumătate de secol, din Țrușova⁷, ceasornicarii din Meșova și Seracu⁸.

Pe lângă beii turci și albanezi, Aromânii avea și ei moșii și făceau agricultură în mare. Până la exproprierea din 1925, numai din Drăgai-Zagor, aveau peste 30 moșii în jurul laninei, ca la Biziani — frații Bichis și Nicovopol, Cacica-Marineli, Crifovo-Papastilu, Lisana, Seriana, Ravenia, Gardichi, Guvarța, etc.

Aromânii, în special cei din Seracu și Călaru, sunt răspândiți și în centrele mai mici din eparhia laninei, ca negustori și meșteșugari: prin Filipiada, Carvasara, Preveza, port la Ionica; în acest

¹ Vezi «Samarina», cap. II. ² Vezi «Meșova». Multe date prețioase le dețin dela colegii Cocto Niculescu, director al gimnaziului român din Ianina, precum și dela C. Ghița, fost profesor la același institut. ³ Vezi «Meșova» cap. II. ⁴ Multe date am căpătat și dela d. J. Spiropol, fost în slujbă la b-ca Tutova. ⁵ Vezi «Meșova» și «Cartea II» l. c.; vezi și Pouq., II, p. 405. ⁶ G. Zuca, *Studii economice asupra Românilor din Pind (Epir și Tesalia)*. Buc., 1906. ⁷ Vezi «Cartea II» ultimul capitol, de A. Hăctu. ⁸ G. Zucă, st. cit.

centru sunt și mulți din Flamburari și Macrini; la Corfu, unde, iarăși, sunt mari negustori și unde, odată, a fost depozitul „saricului”¹.

Cităm pentru jumătatea de secol, ca mari negustori pe Carapani dela Negades; Ioanides bijutieri cu renume; Barda fărșerot din Megidia; Crysalis, mare cerealist în legături cu România; Crapsiti, din Seracu; Parascu, comerciant de tabac¹; Nicolo Vasiliades; frații Papamihail cu galanterie, drogheria „Nițide” și „Bon Marché” a lui Cionide, toți din Vulți; farmacia „Sotiria” a lui Mantu Ștefanu din Calota; Candila și Menglide din Leastoveț; Floros din Cepelovo; frații Ceara, hoelierii și mari proprietari din Prosgoli; Banca „Canu și Doșo” dela Sudena²; etc.

În domeniul profesiunilor libere, Aromânii au ținut loc de frunte. Cităm câțiva din vechii medici ai laninei, ca: I. Coletti, C. Ceaprasli, D. Zalocosta, E. D. Zalocosta, toți Aromâni din Seracu³; actualmente, Diamandi Țașani din Drăgai, Mihailide și mulți alții; avocați ca Barda, etc. — fac cinste profesiunii lor.

Cu anul 1912, începe dominația politică a Greciei. Lanina rămâne capitala Epirului până la versantul macedonean al Pindului, cu șase județe administrate de un guvernator. Cu noua ei formă politică, începe și decăderea ei economică, datorită acestor factori: 1. Sărăcia solului și lipsa totală de exploatare a subsolului epirot, precum și dispariția aproape în întregime a economiei de vite aromânești, cece, altădată și nu de mult, constituia un izvor de bogăție cu mari posibilități de export. 2. Izolarea orașului și a provinciei de restul țării din lipsă de comunicații, unul din marile drumuri pentru Macedonia și trecând prin Albania pierdut pentru lanioți, iar șoseaua lanina-Preveza impracticabilă pentru noul regim automobilistic. 3. Reducerea sferei de alimentație — hinterlandului — prin crearea în coastă a statului albanez, următor căreia, lanina nu mai poate fi antrepozitul de altădată, când alimenta Epirul, Albania și o parte din Macedonia și, în sfârșit, 4. Din motive șovine s’au desconsiderat și chiar s’au refuzat legăturile comerciale cu Albania, cel mai natural și la îndemână debușeu economic.

În această perioadă de lăncezire, tot Aromânii — în bună parte — dau vieții economice pulsația atâta cât o are. Manufacturile de oțel și de fier — ca și cele de lână și de pânză mai sus enumerate — se mai caută și astăzi; cu argintăria aromânească se mai aprovizionează încă Grecia, Albania, Corfu, insulele ionice

¹ «Saricul» o țesătură din care se fac capotele marinarilor și soldaților — *Vezi Sa tarina*. Această firmă făcea, odată și mare export de vinuri din Neagușta pentru Egipt, în tovărășie cu frații Cile: Teohari și Toma din Crușova. ² Feciorii acestora, astăzi, sunt mari bogătași în oraș. ⁴ Art. de V. Diamandi citat mai sus.

și orașele italiene; comerțul mare, cu toate loviturile primite, tot aromânii îl dețin în mare parte; armata și populația satelor este încălțată și îmbrăcată de mâinile Aromâncelor și de meșteșugarii aromâni, etc. Natural, cărăvănăritul, prin introducerea automobilismului, și-a pierdut din marea lui importanță de altădată pentru traficul pe șosele, atâtea câte sunt.

În fruntea clasei nobile și intelectuale — medici, farmaciști, profesori, avocați, magistrați, guvernatori¹, comandanți de garnizoană și de unități, primari, etc.— păstorește cărja înțeleaptă a mult înțeleptului și savantului Mitropolit Spiridon Vlahcs, fârșerot din Megidia.

6. Furca.

La n.-vest de Samarina, pe plaiurile versantului nordic al masivului Smolica, la bifurcarea drumurilor (de unde i-ar veni și numele): unul spre Epirul de jos, al doilea spre Macedonia, este comuna curat aromânească Furca². Ar fi locul numit de geografi Câmpul lui Pyrrhus și unde Romanii stabiliră una din stațiunile militare, în perioada când au redus Epirul și Macedonia în provincii tributare Romei, toate acestea ilustrate cu resturi de antichități romane³: la nordul ei și nu departe, o colină Kesari și alta Căstria⁴, această adevărată fortăreață romană⁵. După limbă, port, obiceiuri și ocupațiuni ar face parte din ramura grămostenească; după alții⁶, fără a arăta și temeiul, ar fi colonii de Epiroți și Fărșeroți.

Ocupațiunile străvechi au fost creșterea vitelor: oi și capre, cai, porci, boi și vaci. În vechime s'ar fi ocupat și cu agricultura⁷, ca și Turia și celelalte comune de pe partea apuseană a Pindului, ca Cerneși, Floru, Grebeniți, etc., și în tot Zagorul, cari, însă, au părăsit-o repede, foloasele fiind prea neînsemnate⁸. Dar s'au ocupat și cu comerțul din vremuri vechi. Știm că Fărcenii aprovizionau — acum un veac și jumătate — cu vite cornute mari garnizoana franceză din Corfu⁹, negoț pe care îl practică încă. A fost una din puținele așezări aromânești cu celnici mari. Majoritatea populației era stabilă; celnicii își iernau prea puțin turmele în Tesalia, mai mult în șesurile Grebenei și ale Castoriei, ca și la

¹ Cel dintâtu guvernator grec al Epirului a fost Comninos Miliotis din Mețova, fost aghiotant al Țarului Rusiei; iar acum cățiva ani, Ghiorgh Modî, Aromân din Bitolia. ² După C. Guć — art. în *Lumina*, IV, pp. 51-54, 1906: Numele i-ar veni dela colîbele cu furci în pămînt și ar fi fost așezată, în vechime, ceva mai la est, dar, din cauza zăpezilor grele și a șerpilor, s'au mutat în actuala vatră. ³ Pouq., I, 256—257. ⁴ P. Cívica — art. în *Lumina*, I, nr. 7-8: are, la nord, o pădure «Leagăn» și, la vest, o apă limpede Cățilan. ⁵ C. Guć, art. cit. ⁶ I. Nen., p. 408. ⁷ C. Guć, art. cit. și Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 30. ⁸ G. Zuca, studiul citat. ⁹ Pouq., I, 257.

poalele apusene ale Olimpului¹. A avut celnici cu renume în Epir și Macedonia. Acum 70—80 ani, era unul Teodor Ghiciu care număra 7—8000 oi, 5000 capre, 4000 catâri și cai și 200 ciobani. Toată lumea știa de frica lui, iar guvernatorii și pașalele îl aveau prieten². Ianuli Panai, ginerele acestuia, era tot așa de bogat și cunoscut în tot ținutul. În bogății se întrecea cu aceștia și familia Sufleri, zisă și Darda. Actualmente, economia de vite este ca și inexistentă³.

În decursul vremurilor, a fost greu încercată. S'au risipit în lume, fiindcă devenise moșie albaneză. Multă vreme, a fost proprietatea lui Ali Pașa, care își avea reprezentantul în „Săraia“, un castel așezat în sat și ale cărei ruine există și astăzi. A fost arsă de trei ori de bandele Satrapului, deși locuitorii s'au împotrivit cu mult eroism. Din această cauză, lumea se refugia prin Zagor, Blașa și alte ținuturi. Din cauza bandiților greci, mulți din Furceni s'au așezat prin părțile Naseliței, alții au ajuns până aproape de Bitolia, întemeiând — scrie foarte greșit G. Zuca⁴ — mai propriu vorbind, contribuind cu ceva la popularea Gopeșului. Mai târziu, prin inițiativa lui Ianuli Sufleri⁵, satul a fost răscum-părat și, astfel, și-a recâștigat chefalohoria⁶, adică privilegiile de viață autonomă.

Industria casnică a fost foarte dezvoltată. Negustorii din Furca alimentau cu lână satele din jur, iar produsele manufacturate în contul lor le vindeau la negustorii italieni, albanezi și greci. La bălciul din Conița „Pazaroplo“, se încheiau afaceri foarte rentabile pentru ei. O altă îndeletnicire caracteristică a Furcenilor a fost croitoria de abale; croitorii cunoscuți, în ținutul lor, sub numele de „raffe furchiati“ — croitori din Furca, se duceau prin sate și lucrau prin casele oamenilor. Erau croitori ambulanți din sat în sat. Fiecare din aceștia își avea satele lui, adeseori, moștenite și nimeni nu se putea amesteca. Furcenii au avut și constructori și argintari, puțini la număr, însă. Un argintar cu renume a fost Pimu Tișa (Eftimie), care lucra la Furca și la Grebena.

Comuna a avut două biserici, o mănăstire Sf. Ana, școală grecească și alta română mixtă⁷. Odată ar fi numărat o populație de 3000 locuitori⁸.

¹ C. Gucl, aŃt. cit. și Th. Căp., p. 52. ² Se povestește că Dîmătrî al lui Teodor Ghiciu, cel mai energic între alți patru frați, s'a dus la Constantinopol și ar fi intrat călare, în curtea palatului, cu o plângere împotriva unui guvernator. Sultanul, după ce l-a dat câștig în cauză, l-ar fi dat și o suŃtă la întoarcere. ³ Puțin înainte de 1906, număra ot și capre. până la 20000; după care deabia 3000. ⁴ G. Zuca, art. în *Lumina*, III, pp. 196—200. ⁵ Ianulî a fost bunul d-rului C. Sufleri, medic primar al județului Cetaiea Albă. ⁶ Familia Sufleri posedă o copie după un ordin împărătesc de prin 1800, prin care se interzicea emigrarea și se ordona obligația reîntoarcerii — după C. Gucl art. cit. ⁷ Școala română a fost întemeiată de C. Furceanu, Cota alî Chenî, pe care antariții greci l-au supus de viu și l-au umplut pielea cu pafe. ⁸ C. Gucl, art.

Țara streină ceă mai frecventată și cunoscută de acești Aromâni a fost Muntenia (Vlahia), unde ar fi început să pătrundă cam pela 1875. Aici, s'au ocupat — cu predilecție în județul Teleorman și prin porturile dunărene — cu negoțul de cereale și de vite, precum și cu marea agricultură, ca arendași și proprietari de moșii. După 1903, au pornit emigrarea și în America, unde se găsec vre-o 60 nume¹.

Furcenii susțin că străbunîcul sau bunîcul lui Karageorghe Petrovici, întemeietorul actualei dinastii în Jugoslavia, ar fi văzut lumina zilei în satul lor. Sigur, este, însă, că d-r. Vladan Gheorghević — din familia Ciuleca — marele bărbat de stat și savantul istoric sârb, a fost Furchiat, Tot Furca a fost patria lui C. Esarcu, inițiatorul întemeierii gîngășului și prețiosului monument arhitectonic din mijlocul Bucureștilor, care este Ateneul Român. Data de 1836 a nașterii acestui bărbat de stat și medic român ne duce cu mult mai adânc cu pătrunderea Furcenilor în Muntenia².

7. Samarina — (San-Marina).

Deși toate comunele din jur sunt aromânești, neameștecate cu nici un element strein, deși au în comun multe obiceiuri și limba, care, pe alocuri, prezintă particularități lexice și fonetice nebăgate în seamă la prima vedere, totuși, ceace este ciudat — spune N. Tacit și alți cunosători — în anumite apucături și din punct de vedere psihologic, care de care stă mai aparte. Să ilustrăm aceasta cu câteva exemple: Smixi este tot o colonie aromânească, dar niciodată nu s'a încuscrit cu altele; Breaza este cu totul altceva și în apucături și în viața de toate zilele și deabia câțiva km. o desparte de Samarina, Pădzi, Avdela, Băiasa, etc.; aceasta din urmă, care pare a fi foarte veche, are ceva al ei propriu și multe în comun cu Avdela, ceace se explică prin faptul că este un anestec de populațiuni din o parte în alta; Perivoli, iarăși prin apucături și îndrăzneală, este ceva deosebit; Furca, Laca și altele, fiecare constitue câte o colonie aparte. Iată un obiect de studiu și de cercetări foarte interesant, care ar putea arunca multă lumină asupra trecutului și marilor dislocări ce le-au suferit coloniile aromânești, poate încă înainte de primul mileniu.

Samarina este o așezare foarte veche³, pe coasta Gurguliu-lui, dominată de majestuosul pisc Smolîca de 2574 m., cel mai

cît. După I, Nen. — 408 — 2250, iar după L. Boga, 2575. ¹ C. Guță, art. cît. ² Multe informațiuni asupra Furcel le dețin dela colegul I. Sarmaniotić, avocat la Bazargic, dela N. Cotîmanî, fost cerealîst în Teleorman și alții. ³ Așa a fost numită de poetul D. Bolîntineanu în cunoscuta pastorală «San-Marina astăzi are sărbătoare de păstori, etc.» Pouq., — II, p. 389 — o numește cel dintâtu San Marina. ⁴ La mănăstirea Sf. Paraschiva prin mănăstire nu se înțelege, în

Înalt vârf al Pindului¹ și, mai la s.-est, de un alt vârf Moașă, oraș mare altădată, în poziție de amfiteatru, cu ape limpezi și bogate țâșnind din toate părțile. La două ore spre s.-est, lângă mănăstirea Sf. Paraschiva, ar fi fost vechea vatră a orașului, unde se află, și astăzi, urme multe de ogoare părăsite. Se găsește la cea mai mare înălțime — circa 1600 m. — față de toate celelalte comune aromânești din Pind și Macedonia. Are două ieșiri: una „Murminte“ la est, spre Macedonia, și a doua „La Grecu“, spre Epir.

Samarinenii — cântați încă dela începutul sec. XVII — pentru vitejia lor; lăudați, în alte cântece, pentru frumusețea lor, iar de poetul Bolintineanu pentru simplitatea și noblețea vieții lor patriarhale; mari luptători pentru eliberarea Epirului în favoarea Greciei în secolul trecut; „căutători de ceartă și mănări“, cum i-a descris un scriitor grec; spirituali, metaforici și hiperbolici în relațiile lor; iubitori de glorie și de învățătură — ei au însemnat foarte mult în dezvoltarea comerțului și mai ales a industriei aromânești, în cuprinsul ținuturilor dela s.-v. și n.-v. Peninsulei.

Stratul etnic a fost cel primitiv aromânesc — nici un strein; târziu s'au stabilit ceva Moscopoleni. Ca populație a fost una din cele mai mari din Pind, alături de Meșova. Pentru 1880, i s'a dat 15000 locuitori²; în 1895, ar fi avut 12000³; pentru 1900, de-abia 7000⁴; după anexarea Tesaliei la Grecia, a suferit o mare scădere. Aceiași viață patriarhală, guvernată de legi simple și de sfaturi de înțelepți, aleși de popor — aceiași organizare socială ca la Meșova, împărțiți în clase distincte: patricieni-gogeabași și plebei — cioplac. Prin jumătatea secolului al XVIII-lea, în urma unor lupte crâncene între aceste două clase, plebea fiind bătută, aproape

așezările aromânești, de sălășluri bogate în călugări, de multe ori nici nu exista de cât un întendent al bisericii de care aparținea — pe o inscripție, se citește, șters de vremuri, anul 1200 și ceva — după informațiunile ce le dețin dela N. Diamandi, fost negustor de tutunuri în Tracia, actualmente, proprietar în București. În secolul trecut, a fost vizitată de cercetătorii Leake și Pouqueville; a fost cântată, fără a o fi văzut, de Bolintineanu; la începutul secolului XX, englezii Wace și Thompson («Oaia tunsă» cum îi numeau Samarinenii) au trăit lungă vreme în mijlocul lor, le-au vorbit graul și au trăit viața lor reală, le-au purtat cu mândrie portul, trecându-și impresiile în lucrarea *The Nomades of the Balkans*, 1914, London. ¹ După o schiță de hartă lucrată de colegul profesor Cocio Ntulescu, cu prilejul inspecției făcute, în Iunie 1925, de A. Hăciu, școlaelor din Pind și Epir, în calitate de administrator școlar în Grecia, avându-l pe acesta și pe I. Vardali, ca însoțitori, cu aceiași mistune. ² Aghioteftis, un propagandist helen, care urmărea, prin 1880, grecizarea Samarinet și a sateilor învecinate, tot așa după cum, cu un veac aproape înaintea acestuia, făcuse și mîncinosul profel Cosma, al cărui loc de predică în Samarina se cunoaște de toți. ³ I. Nen., o. c., p. 407; numărul acesta îl dau și alți Samarineni. ⁴ T. N. Diamandi în *Almanah m.-r.*, 1901—902. Pouq., o. c. 1, p. 232, dădea pen-

150 familii din „Batușii” au fost expulzați și s’au stabilit la Berat din Albania¹.

Viața de transhumanță — ca și Avdela, Smixi, Perivoli, etc. — vara în orașul de munte, iarna în câmpiile calde de iernare din Grebena, Cojani, Hrupiște, Caterina, Ianina și Arta, mai ales cele din Tesalia², unde — după I. Caragiani — iernau, altădată, peste 2000 familii numai din acest centru³. Mergeau la iernatec și în Peloponez, păscând, astfel, toată Grecia; ba mergeau până la Galipoli și în Asia-Mică. Aproape o treime din populație se ocupa cu creșterea vitelor — oi, capre, cai și catâri. Prin jumătatea secolului trecut, Samarinenii — ca și Perivoliații — posedau oi și capre între 85—90000, ca, prin 1895, numărul lor, ca urmare a anexării Tesaliei la Grecia, să scadă sub 50000, plus 2000 vite cornute mari⁵. În timpuri fericite, numărul acestora în tot ținutul Pindului românesc nu era inferior celui de 600000; dar la începutul secolului nostru acest număr era redus foarte mult. Dela 1922, prin așezarea refugiaților din Asia Mică, condițiunile pentru creșterea de vite s’au îngreuiat și mai mult, în așa măsură, încât, astăzi, economia de vite — un factor de îmbogățire altădată — își trage sfârșitul, nemairămânând disponibil pentru pășuni nici munți și nici câmpii. A fost un centru cu celnici mari, ca: Ciutra, Hagibira, Dabura și alții; astăzi, celnici săraci, ca: Matusu, Gima, Tabuca, Agroiani, Joga, etc.

G. Zuca, bun cunoscător al lucrurilor aromânești din Pind, dă alte cauze cari au dus la micșorarea acestei ramuri de producție și anume: nici capitația sau scumpirea pământului, nici anexarea Tesaliei, ci, mai cu deosecire, luxul în viața celnicilor, neprevădări îi îndemna să contracteze împrumuturi cu dobânzi mari, precum și încăpățânarea lor de a nu învăța pe feciori nici carte, nici meșteșuguri sau comerț; la toate acestea, adăugându-se supraproducția periodică ce aducea cu sine crizele periodice, etc. La acestea, se pot enumăra și frământările politice, dintre cari răscoala din 1854, la cari au luat parte peste 1000 familii din Șamarina,

tru începutul secolului al XIX, 800 familii; Th. Căpitan — o. c., p. 46 — după un veac și un sfert, dă acelaș număr; iar G. Zuca rev. *Lumina*, IV, 1906 — dă 9000 locuitori. ¹ Asemenea frământări, sociale au avut loc și la Seres, între nobilii și plebei. Nu știm dacă aceste fenomene au născut spontan sau sub înrăurirea vre-unel colonii vește din afară. La Seres — se știe — a fost și o colonie de Samartneni. ² G. Zuca, art. în *Lumina*, II, p. 235: în centrele Elasona, Ceariceani, Vlahofani, Larisa, Târnova, Tricala, Cardia și alte centre până la aproape 50. ³ O. c., p. 51. ⁴ G. Zuca, studiul citat., și T. N. Diamandi, art. cit. din *Al tan. m.-r.*, 1901—902. ⁵ Studiul citat, Capitația, adică darea în natură, la 10 of una — scriptum poecus la Romani — a fost în vigoare până în 1840, dela care dată, începe darea în bani, începând cu 70 parale, ajunge în 1906, la 5 plăștri (200 parale) adică lei 1,05; o oate se vindea până la 10 frc.

Avdelia și ceva Fărșeroți, când — la Filureana, aproape de localitatea La Scară de lângă Discata — și-au pierdut tot avutul, cu bogății mari în bani și argintării și peste 15000 capete în oi, capre, iepe și cai — în afară de jertfele în vieți omenești, în număr de aproape 100; altă epocă nenorocită a fost aceea din 1877—85, când haiducia în favoarea Greciei a distrus multe averi, imobile și animale. Odată cu 1900, numărul vitelor în Pindul aromânesc nu nu trece peste 100000, iar Samarina și Perivoli numără fiecare de-abia câte 10000¹.

Industrializarea laptelui se făcea pe scară întinsă. Urda sau „mănure“² era produsul cel mai fin — nu trebuie confundată cu urda din România — prin care Aromânii, adeseori, cumpărau favoarea înalților deregători turci, ba chiar a guvernatorilor. Cașcavalul aromânesc din Samarina și Avdela se desfăcea în Grecia toată, în Egipt, Italia, Serbia și Albania³; deasemenea, parmezanalul în Italia și în Triest, prin negustori aromâni; astăzi încă, acesta se exportă în America. Dar de un deceniu aproape, porțile Italiei s’au închis importului acestor produse⁴. Toate aceste, ca și celelalte, se găseau în toate orașele Turciei și Greciei⁵; în această țară, ele se consumă și astăzi încă, în mod exclusiv. Carnea de oaie servea la consumul intern în aceste două țări; iar astăzi, surplusul este înghițit de marile centre de absorbțiune, ca Patras, Atena și altele. Aromânii din Samarina și celelalte centre aromânești se duceau, altădată — până la dezmembrarea imperiului ottoman — prin Bosnia, Serbia și mai ales în Bulgaria, de unde aduceau vite mari pentru îngrășat în munții lor — precum și mulți cai — și le desfăceau, toamna, în Grecia, mai cu deosebire⁶.

Negoțul acestor Aromâni din Pind consta din strângerea de găetane, de lânăuri, piei, vite cornute mari și mici, mai în urmă de cereale din regiune⁷.

O bună parte din lânăuri se concentra la lanina, cu destinația Anglia, Italia și Franța, restul era și este încă prelucrat de harnicele Samarinence, cari au jucat mare rol — întocmai ca și femeile din Călaru — în viața economică a unei bune părți din Peninsula, cu produsele mâinilor lor, făcând — laolaltă cu bărbații — din comuna lor îndepărtată din Pind, o cetate industrială de mare importanță, din vremurile cele mai vechi și până în zilele noastre.

¹ *Ibid.* ² Urda cea mai bună țesea din Blața, Denisca, Gramoste. ³ G. Zuca, st. cit., și T. N. Diamandî, *idem.* ⁴ Ca urmare a măsurilor luate de noul regim fascist, încurajând prin legi și credite economia de vite, Italia a ajuns, din tributară, exportatoare; iar pentru industrializarea laptelui, s’au adus baci iscusiți din Veria și Pind. În Sardinia, lucrează G. Scrama, Z. Papazisu, G. Giuleca din Perivole și alții. ⁵ G. Zuca, st. cit. ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.*

În sezonul de munte (Sf. Gheorghe — Sf. Dumitru), cele aproape 1000 războaie¹ la 750 familii², (nu există casă fără unul sau două războaie³) vârtelnița și fusul, cele 60 piui pentru postavuri, flanele, brâne, ciorapi, desagi, etc., și cele 70—80 dârste pentru velințe și alte manufacturi, până nu de mult, nu-și conteau activitatea, zi și noapte. Se lucrau velințe colorate, talagane, tâmbări, covoare, ciftele — un fel de velințe vârgate⁴, — tende-corturi, șagune, scutic, dimie, flanele, cioareci, pânze, ciorapi, cergi flocate, brâe, perine și perdele foarte frumos colorate, feșe pentru copii, șorțuri, traiste, saci, ibânci, harăvi — saci foarte mari⁵; se mai lucrau și pânze învârsiate cu fire de mătase și de metal¹. Se țese, încă astăzi, tâmbări sau cape din „căprină“ — păr de capră, pentru armata evzonilor, pe cari îi îmbrăcau și înainte de 1877, un fel de mantale pe cari le desfăceau în Epir, Albania, Tesalia și Acarnania, parte din Macedonia, rămânând și pentru export, în care scop, erau în raporturi și cu celelalte centre: Mețova, Călaru și Ianina. Tnate acestea erumărate mai sus făceau obiectul unui comerț întins.

Femeea samarineancă mai lucra și un fel de capă cu floclul pe dinafară și fără mâneci, numită bruzza, îmbrăcămintă de lux pentru oamenii culți și aristocrați din Epir, Albania și Italia, unde se făcea comerț întins în Veneția și Triest⁷.

Rămâne de relevat faptul că pânzele de bumbac le lucrau numai barbați specialiști, iar, la vopsit cu indigo și culori vegetale, Samarinencele au dovedit o îndemănare ce, până astăzi, a rămas o taină pentru alte centre.

Am spus și cu alt prilej că Samarina trebuie trecută în sistemul cliențelar din Aspropotam și Mețova, unde își vărsau mărfurile manufacturate. Această comună, ca și centrele: Cornu, Vidișta, Custeanena, Lipența, Gardiște, Seracu, Călaru, etc., a jucat rol important în industria textilă până la jumătatea secolului al XIX: saricul negru și floclatul erau depozitate la Călaru, pe urmă, din cauza nesiguranței, depozitul a trecut la Corfu, de unde negustorii din Veneția, Triest, Sicilia și alte părți ale Italiei îl cumpărau pentru capotele marinarilor din Adriatica și Mediterana⁸. În războiul Crimeei — scrie G. Zuca — saricul, fabricat în centrele de mai sus, a ajuns la așa de mare preț, încât negustorul Paliu din Călaru — comisionar al negusturilor aromâni — a câștigat 40000 lire turcești, numai din plusul peste prețul fixat de proprietari⁹.

¹ T. M. Diamandî, art. cit. ² G. Zuca, art. cit. în *Lumina* și studiul cit. ³ T. N. Diamandî, idem. ⁴ Velințele acestea, după câte știm, nu lipsesc din nici o casă bogată din Grecia. ⁵ I. N. Diam. și G. Zuca, idem. ⁶ T. N. Diam. idem. ⁷ Ce legătură poate fi între această «bruzza» și credința în originea «bruzzo-vlahă» p. Marilor Vlahi de care vorbește Pouq. ? ⁸ G. Zuca, art. cit. în *Lumina*, a IV, 1906. Familia Paliu exista, în 1906, la Corfu, ca cea mai bogată.

Iată cum descrie un publicist grec rolul Samarinei — „Pitorescul oraşel din munţii Pindului“ — pe scera economică a Greciei: „Femeea din Samarina continuă şi azi să îmbrace Epirul, Tesalia şi Macedonia occidentală. Preţioasele produse ale muncii sale, însă, ajung până în Moreea şi trec în insulele ionice, la Corfu şi Levcadă“. Şi, mai departe, descrie transportul acestor bogăţii. „Covoarele, chilimurile şi cergile, a căror frumuseţe şi rezistenţă sunt nefăcute, o pornesc încărcate pe lungi şiruri de caravane spre pieţele de desfacere. Alături de ele, stocuri, cantităţi mari de lână, vestita adimtă (stofă groasă de lână), ciorapi şi mănuşi şi cuverturi multicolore de lână pentru casele ţărăneşti. Samarina, în lunile de vară, devine un adevărat stup de albine, în care se poate observa cea mai harnică şi roditoare activitate. Iar în timpul iernii, oraşele din Epir, Tesalia şi Macedonia iau un aspect deosebit şi o înviorare uimitoare prin activitatea Aromânilor cari scoboară dela Samarina. Cu un cuvânt, nu există oraş şi oraşel la nordul istmului de Corint care să nu fi primit dovada calităţilor şi hărniciei acestui popor sânguitor şi inteligent“¹.

Samarineanul meseriaş — ţesător şi el sau croitor, samargiu, cuşitar, clopotar, argintar — alături de Samarineanul comerciant, chirigiu sau intelectual, merită, în adevăr, o deosebită atenţie, închee publicistul aprecierile sale. Şi, cu drept cuvânt. Samarineanul a fost şi este tot aşa de harnic şi de iscusit. A excelat în toate industriile anexe ocupaţiunilor principale — creşterea oilor şi cărvănăritul. Lucrează samare, chingi, fabrică clopote, tăbăceşte pieile, ciopleşte vase de bucătărie; este cismar, croitor, opincar, fierar, cuşitar, armurier, argintar, iconar, etc. În ramura cuşităriei, au fost şi sunt încă renumiţi; pentru o bună parte a Peninsulei — Turcia şi Grecia — au jucat rolul instituţiei Solingen pentru o parte din lume. Arta călîtului fierului au practicat-o cu iscusinţă: iataganele şi hangerele, precum şi armele fabricate la Samarina,

Prin jumătatea a doua a secolului trecut, se lucrau în Samarina, anual, 2500 sarcini de lână, din cari 700 sarcini tîmbărit pentru Grecia şi Albania; 350 pentru velinţe, cifte, dimii, etc. pentru Coişa; 350 sarcini tîlăgane, şagune (gravano) pentru Bitolia şi Berat. Se lucrau, ţarna, cam 350 sarcini — o sarcină socotită aproximativ 15 lire turceşti —; se exportau anual 1500000 franci — cfr. *Lumina*, II, 1904, p. 235, şi st. cit. G. Zuca. În anii din urmă, scrie acelaş autor, amestecau părul de bou sau de vacă, ce se vindea foarte efîn şi se amesteca cu lână sau capete de lână (drastolînă) şi din acest amestec «tîlaciu», se fabricau tîlăgane sau velinţe şi mai solide ca cele din lână curată. Două târguri mari (20—30 Septembrie la Bitolia şi 20—25 Septembrie la Coişa) erau nădejdea sau distrugerea Samarinenilor. Când lumea se ducea la Coişa, ieşeau copiii la «Şopotlu al Sachilar» cu icoane, iar negustorii — femei şi bărbaţi — le sărutau şi le aruncau câte un ban copiilor. (G. Zuca, *Lumina*, II, 1904, p. 235). ¹ K. Faltafs, art. în presa greacă, după ziarul *Apărarea*, nr. 16/931.

incrustate în aur și argint cu cizelări artistice, erau căutate peste tot de pașale, dervenagale, armatoli și de toți amatorii și ele se desfăceau în Albania, în toată Turcia și chiar în Rusia. Fabricau tacâmuri de masă și foarfeci: de croitorie, de frizerie și de tuns oile. Cu acestea din urmă se aprovizionau mai multe regiuni, toți economii de vite din Pind, Epir, Tesalia și Macedonia, precum și cei din Rodopi. Ca armurieri erau inventatori și adevărați artiști. Acești iscusiți metalurgiști erau răspândiți peste tot cuprinsul Peninsulei, dela Valona la Adrianopol, dela Scopia la Atena¹. S'au găsit urme numeroase cari trădează vechimea foarte îndepărtată a acestei metalurgii, practică încă dela Romani².

Artele frumoase le-au practicat pe o scară întinsă. Argintăria au avut-o ca specialitate: Pindul, Epirul și Tesalia abundau și abundă, oarecum și astăzi, produsele lor fiind căutate peste tot. Erau meșteri și în falsificarea monetelor: la „Calpuzanlu“ — adică „Falsificatorul“ dela localitatea Groslu, s'au găsit rămășițe de metale cari indică cu prisosință această preocupare, care, în unele comune, au avut-o și până acum o jumătate de secol, astfel că mulți bogătași își trag origina averii dela această meserie³. Ca pictori bisericești, erau, deasemenea, foarte răspândiți în Epir, Albania și Tesalia⁴.

Croitoria bărbătească și de dame — cea națională — ajunsese și ea la perfecțiune. Ei lucrau dulamele la neveste și la fete, brodate în găetane și șiruturi de mătase aurită (sau cu un rând de nasturi auriți la încheetura pieptului — pavază a castității la fecioare), saricile și baltul, în cari, îmbrăcate, păreau adevărate matroane; iar sarica flocată — albă la bătrâni, neagră la tineri, maliotul — toga romană la flăcăi, precum și țipunea (zăbun sau cioareci), străluceau toate în eleganță și mândrie⁵. Au fost deasemenea, curelari, opincari și cismari: aceștia cu ateliere mari, având până la 20 de calfe și desfăcându-și produsele pela bălciuri⁶.

Altă ocupație străveche a Samarinenilor a fost cărăvăneritul. O mare parte — aproape o treime — se ocupau cu această ramură de activitate. Samarinenii aveau 2000 cai și catâri, pentru transporturi, pe cari îi procurau fie dela celnicii aromâni cu herghelii, fie dela bălciui din Ghiumulgina, precum și încă 2000 cai iepe și catâri ce numărau hergheliile⁷. Frecventau toți Balcanii, toate porturile egeice și adriatice, Bosnia, Hertzevovina și Scodra, ajungeau la Budapesta și și Nijninogorod, pe la finele secolului

¹ T. N. Diam., art. cit. * G. Zuca, art. cit., în *Lumina*, IV, și st. cit.
² *Ibid.* ³ Vezi *Cartea II-a* de A. Hăciu, ultimul capitol. ⁴ T. N. Diam.: La expoziția din Larisa din 1901, Sept., Samarina a obținut 4 medalii aur și 3 argint; croitorul Dzima Dova a fost decorat. După C. Zuca: un costum femeesc bogat costa 400 fr., unul bărbătesc până la 250, ⁵ G. Zuca, st. cit. ⁶ T. N.

al XVIII-lea și încoace. Lucrau cu toate bâlciurile; Conița, Grebena, St. Luca din Vodena, renumitul Kervan din Seres¹, care ținea 40 zile. La toate acestea, se desfăceau produsele Samarinei și din alte centre. În postul mare, porneau spre Nijninogorod, drum de două luni, iar bâlciul ținea tot atâta. Un celebru negustor cărăvănar pentru Rusia era Ciuliman. Duceau cuțitărie și iatagane, iar de acolo, aduceau marochin rusesc de lux, blănuri scumpe și altele. Nu neglijau nici Perlepe, Salonic, Monastir, Berat, Scodra, precum și alte târguri din Epir, Tesalia, Albania, Grecia, etc. Un cărăvănar de care tremurau Albanzii era, prin 1840—50, Zisi al Ciopa. O bună parte din nobilimea Scodrei din Albania este formată din acești cărăvănari Samarineni.

Ca și ceilalți Aromâni din Pind, Samarinenii s'au ocupat și cu exploatarea pădurilor. Cheresteaua era desfăcută în Epir, Albania, Tesalia și Macedonia, fie de negustori aromâni angrosiști, fie direct de producători sau de chervangii în cont propriu. Prin măsurile severe luate de noua administrație, însă și această industrie — ca și economia de vite — s'a ruinat complet². În legătură cu aceasta, era și clasa dogarilor, cari lucrau și buclife foarte frumoase, servind și ca obiect de lux la cei bogați — vase pentru apă și băuturi — vin și rachiu³.

S'au dedat la negoț din vremuri vechi, cu deosebire, începând cu jumătatea a doua a secolului trecut. Ca negustori îi găsim la Salonic, Grebena, în toată Albania, în Epir și Tesalia, în marile centre din Tracia, ca Drama și Seres — unde sunt mulți zarafi și comisioneri și cu comerțul de tutunuri; prea puțini la Constantinopol.

Samarinenii sunt foarte răspândiți, pe alocuri, în colonii importante. Și anume: multe familii în Ianina, Filipiada, Paramithia, Grebena, Arca Preveza, etc.; în Arghirocastro circa 40 familii; în Delvino, Santiquaranta și Premeti câte aproximativ 25; în Leascovic 5—6: multe în Scodra, Valona, Berat, etc.; la Salonic, vre-o 80, la Florina și Cojani și Atena; în Seres, Drama și alte centre din Tracia destul de multe. Prin 1818, persecutate de Ali Pașa, s'au stabilit la Neagușta vre-o 80 familii. Numărul lor, însă, este impunător în Tesalia: în Tricala, circa 500 familii; în Cardița 300, în Caterina 100, în Volo vre-o 10 și multe în satele din jurul acestui centru; altele în Tesalia, Domocos, Armiro, Lamia, etc.⁴.

Mânași de anevoioasa luptă pentru existență, mulți s'au ex-

Diam., idem și G. Zuca, st. cit.¹ T.N. Diam. ² După G. Zuca, st. cit., în 1906, erau în Pind, 90 ferestre, iar altădată, și mai multe. Am văzut eu însumi și adevărul este că marile păduri de pînă au fost distruse fără cruțare și fără griță de reînprospătare. ³ G. Zuca, st. cit. ⁴ Vezi *Neg. arom. în Grecia și Tesalia*, cartea II, a de A. Hăcișu,

patriat aproape 700 nume — în America, prin statele Boston, Nashua, New York, etc. și câțiva prin America de Sud. Colonii mai puțin numeroase s'au stabilit și în România, mulți distingându-se ca negustori și intelectuali.

Au fost ca și toți Aromânii de altfel, iubitori de cultură. Au avut multe biserici și mănăstiri, multe școli grecești și românești. Actualmente, în Grecia numai, numără aproape 200 bacalaureați, licențiați, doctori și avocați și joacă un rol important pe tărâmul social și în conducerea și administrația statului helen.

„Samarina se poate spune, fără ezitare, că domină, cu hărnicia și inteligența locuitorilor ei, cu vigoarea sufletului și corpului fiilor ei și în fine cu bogăția ei, viața a trei mari provincii ale statului elen“ — așa își încheie articolul publicistul grec Faltaits¹.

7. Perivole, Avdela, Pădzi, Turia și altele.

Cel dintâiu orășel, Perivole, așezat pe versantul macedonean al Pindului, la o înălțime de 1282 m., dominat de culmile Culeu și Faglu cu vîntu, pela marginea de sud, udat de o apăsoară, Codru, ce se împreună cu Valea rea și formează Arâul albu, afluent al lui Venetico (Rhedias în vechime), la rîndu-i afluent al Bistriței (turcește Ingè Karasu, grec. Haliacmon). Dela Perivole, drumul spre Samarina merge, mereu spre nord, pe planul estic al culmilor Vasilița (2200 m.) și Ghumara (2110 m.), ramificații ale Gurguliu-lui, la rîndu-i, ramificație imediată a masivului Smolica. Orășel cu case și gospodării frumoase, stratul etnic primitiv aromânesc, fără nici un element străin².

Comuna are o vechime foarte mare. Altădată, a fost așezată mai la sud ca stăzi și s'a încheșat din cătunele: Călivile, Bitulfi, Băitani, Cărița și Bănița³. S'a bucurat de o largă autonomie sub Bizanțini și sub Turci; sub cei dintâi, era o înzestrare a Sf. Sofii din Constantinopol, sub noii cuseritori, a trecut în categoria bunurilor Vacuf Kitab Hané; pe cîntă vreme, Avdela și Smixi, tot așa de vechi, erau trecute între domeniile statului și plăteau căștiul lor către Cesar prin intermediul temei Macedoniei, iar sub Turci, prin sangeacul Rumili Valisi⁴. Sub noua dominațiune, dela 1912, aceste privilegii ale Perivolei — ca și ale tuturor celorlalte — au dispărut complectamente.

Perivoliații au trăit sub regimul de transhumanță — vara, în așezările dela munte, iarna, prin Tesalia: Tricala, Veleștin, Cala-

¹ Vezi *Apărarea*, nr. 16 | 931, art. «Samarina» tradus de C. H. Pouq., o. c., III, 103-4 — da, pentru începutul secolului al XIX-lea, 350 familii; I. Nen., o. c.; p. — pentru 1896, 6570 suflete; I. Vușoagă, (*Lumina*, V, pp. 83—88) și Th. Căp., o. c. p. 47, 200 case; L. T: Boga o. c., p. 16. pentru 1913 aprox. 3730. ² I. Vușoagă, l. c. ⁴ Pouq., l. c.

baca, Tahtalasan, Cociabași, Dideriani, etc.¹. Actualmente ei se mută numai în Tricala și Veleștin². Câțiva din această comună, ca și din altele din Pind, iernau altădată, în câmpiile Grebenei sau înaintau până la poalele Olimpului³. Prin aceasta, au contribuit la întemeierea centrului aromânesc Livadia, Cochinopoli, Fteri, Neohori și Milia⁴. Multă parte din aceste sate și, în special, din Neohori, s'au așezat în Serfige, (vechea Servia) sau au ajuns până la Caterina, amestecându-se cu alți Aromâni nomazi din Morihova, Vodena și Veria, ba au ajuns, tot mai spre sud, la Elasona, Țarițeana, eis.⁵ Printre Aromânii din Avdela cari au întemeiat Călivele Badralexi, din munții Vericei, existau și Perivoliași, Samarineni și un număr de Bătuși⁶; pe când alți Pindeni au înaintat mereu spre răsărit, până la Dardanele, așezându-se în centre, ca Seres, Cavala, Nevrocop, în câmpiile sub-balcanice și dealungul lui Marița, amestecându-se cu alți Aromâni din Gramoste și din Albania⁷.

Ocupațiunile de căpetenie le-au fost, din vremuri imemoriale economia de vite, cărăvănăritul și exploatarea marilor păduri de pini ai comunei, cu o rază de zeci de km., întinzându-se, spre sud, până la Meșova. Înainte de războiul balcanic, numai Perivole și Băiasa aveau în lucru peste 50 de ferăstrae puse în mișcare de ape, dela care dată, însă, foarte multe și-au încetat activitatea. Deasemenea, au fost și buni meșteșugari⁸: pieptănari, spătari, samaragii, croitori, argintari, etc. Dar au fost neîntreцуți în arta opincăriei, scoțând din mâinile lor, opinci remarcabile ca soliditate, frumusețe și finețe, purtate mai ales de armata Evzonilor mândri, cum observă G. Zuca; deasemenea meșteri curelari și în lucrarea de sileafuri, foarte apreciate de chervangii și de cavăji⁹ — păzitori ai consulatelor streine — ca purtătoare încinse la mijloc de arme, de efecte de valoare și de corespondență. Li mai întâlnim ca geambași și măcelari, ca hangii — în ținutul Veleștin și Tricala, toate hamurile sunt ținute de ei — ca negustori. Dar n'au cunoscut negoțul pe un plan mai întins, ci s'au mulțumit să-și vândă vitele, lânurile, produsele laptelui și cheresteaua în centrele obișnuite și mai apropiate. S'au dedat la comerț mai mare numai cei stabiliți în Tesalia, în Tracia și în alte ținuturi. Ca industrie casnică — ca și Smixi și Avdela — nu se poate compara cu Samarina; oricum, însă, puținele produse și le desfac prin târguri și bălciuri.

Cărăvănarii perivoliași au fost cei mai mari și îndrăzneți din

¹ I. Voloagă, l. c. ² Th. Căp., p. 48. ³ *Ibid.*, p. 52. ⁴ *Ibid.*, pp. 52—53. ⁵ *Ibid.*, p. 52. ⁶ *Ibid.*, p. 54. ⁷ Wace and Thompson, o. c., p. 120, ap. Th. Căp., p. 56. ⁸ La localitatea Calută, s'au găsit reziduri metalice și instrumente foarte primitive fără a se ști precis întrebunțarea lor; s'au găsit și vase în care se topeau cuprul nativ după G. Zuca, st. cit. ⁹ *Ibid.*

Pind; iar comuna număra, în vremuri bune, între 2000—5000 cai și catări¹. Ca și toți ceilalți, străbăteau toată Peninsula, dela Adriatică la M. Neagră, din Grecia, până la Lipsca. câteodată 3—4 luni la drum². Caravanele din acest ținut ajungeau să numere până la 100—150 cai și catări³; chervangiii mai săraci aveau între 15—40 animale⁴. Acești chervangii perivoliași, temuși de toți, erau spaima Albanezilor: era de ajuns ca bandele grecești sau albaneze să afle că chervangiii sunt din Perivole, ca numaidecât să li se lase trecere liberă. Cărvănari cu renume au fost, printre cei mulți, unul Costa Vrăca, având caravană de aproape o sută de catări⁵ și altu Gogu Mișu, zis și Șișco Goga, celnic și chirigibașă, adică staroste al chervangiiilor⁶, având și moșiile lui la Labanița. Acest Gogu Mișu era printre Perivoliașii în grațiile autorităților militare cari îi numeau derven-agale, adică capi de poteră; era sfetnic pe lângă ministruș poliției din Constantinopol, prin 1860 și a luat parte activă cu alți Aromâni la reprimarea revoluției grecești din Creta — pentru cari servicii a fost distins cu multe favoruri și trei decorațiuni⁷.

Economia de vite se exercita pe o scară întinsă. Numărul oilor și caprelor până la anexarea Tesaliei, era foarte mare, atinând cifra de aproape una sută mii; dar, încet încet, numărul a descrescut, așa încât, în 1912, s'a redus la vre-o 15000, dacă nu și mai puțin. A avut celnici mari ca Varduli, Bubunica, Vrăca, Exarhu, Tegniani, Balamoti, Breazna, Scrăma, Barbaiani, Iani, etc. astăzi, numai umbra celor de altădată: Cusculida, Apostolina, Fusca, Burduliaca, Sarândi, Mihulișu, Ciubecu, Covată și alți câțiva,

Perivole a nrmărat până la 800 case, dar cu cedarea Tesaliei, a suferit o grea lovitură, când $\frac{3}{4}$ din populaliune s'a stabilit acolo⁸. În această provincie, au întemeiat și sate, iar în unele centre, ca Tricala, Veleștin, Dideriani, Calabaca, au mahalale separate, păstrându-și încă portul și graiul⁹. Unele așezări perivoliolate, cum este Veleștinul¹⁰, sunt foarte vechi. Mulți din cei așezați în această provincie au moșii și proprietăți, sunt negustori și

¹ *Ibid.* ² *Ibid.* ³ I. Car., p. 58. ⁴ G. Zuca, st. cit. ⁵ *Ibid.* ⁶ I. Vuloagă, art. în *Limina*, V, 1907, pp. 55—58. După alții am aflat aceasta: înainte, acest Gogu Mișu, cu o seamă de celnici, a reușit să decopere o bandă compusă din caimacani, notabili turci și funcționari superiori din Verla, cari — sub masca de bandiți albanezi — detrusau transporturile de tezaur din provinciile apusene pentru Constantinopol. Odată prinși, i-a expediat pe toți în capitală, unde au fost aruncați în Bosfor. Mai târziu, însă, în ajunul războiului din 1877, în înțelegere cu Patriarhia, ar fi organizat mișcarea revoluționară din Pind, ar fi fost prinși și surghiuniți — după unii, la Budrum în Asia Mică, după alții, la Berat; după altă variantă, Englezii i ar fi luat sub protecție și i-ar fi încredințat funcțiuni înalte în Cipru. ⁷ *Ibid.* ⁸ I, Vuloagă, art. cit. ⁹ *Ibid.* ¹⁰ Riga Fereu s'ar fi născut la Veleștin din familie perivoliată — după *Evelpidhès in Pays*

industriași, renumiți în toată Tesalia¹. În regiunea Larisa — Volo, la Veleștin sunt 300 familii, Tahtalasman sau Micro Perivolachi (Micul Perivole) 150, Dideriani și Avdularli câte 150, Toivaș 80, Aghia 100; în regiunea Tricala: la Cuțumilia, 250—300; pe urmă la Volo de sus, 50, la Calabaca 40, la Larisa puține (cele mai multe, aici, sunt din Samarina), la Chiserli, deasemenea, puține, amestecate cu Greci. Mai sunt curat perivoliolate: Cuțufeni cu 50 familii, Dabiani, deasemenea, Cănăli 60². În satele Purnarr, Portaria, Aghiu Ghiorghii, Pileon, etc., toate în jurul orașului Volo, sunt numai colonii de Samarineni, Perivoliați și Zagoriți.

Mulți din cei așezați în această provincie — pe lângă comerț și meșteșuguri — se ocupă și cu cultura tutunului și a cerealelor, cu grădăritul și morăritul, etc. Cea mai mare fabrică din Tricala e a lui Nacu Bela; o fabrică de spirtuoase a lui Cean-guli; mari comercianți și proprietari Leapu, altu Mușu Leapu mare proprietar la Atena, etc.

Prin 1904, tineri absolvenți de liceu șomeri și alții, după aceea mai mulți, au pornit spre America, unde au lucrat, la început ca angajați în restaurante și hoteluri și, în curând, au ajuns să conducă ei restaurante, magazine de fructe și alte întreprinderi. Centrele unde au lucrat și încă lucrează sunt: New Jork, Albany, Rochester, Boston, Philadelphia, Indiana, Harbor, St. Louis. Am indentificat puțini prin China, Australia, Mozambic și Abisinia. Mulți au fost angajați — după câte știm — în Sardinia, la industrializarea laptelui. Colonii de negustori și intelectuali se găsesc și în Țările Românești.

Acest orașel din Pind are o mulțime de școli grecești și românești, precum și șapte biserici: Sf. Gheorghe cea mai mare (60/40 m.), Sf. Vineri, Sf. Atanas, Sf. Ilie, Sf. Pantelimon, Aghia Anarghira, Sf. Sotir și mănăstirea Sf. Nicolae.

*Avdela*³. — Așezare foarte veche, în ființă încă sub Bizanțini. Se întindea, odată, până la Buboania și Gugulecă. Nici un element etnic strein. Domnătată, la vest, de culmile Culeu și Vasilîța, preeum și de peretele masiv, la nord, Spănu și Bica, ce se continuă, spre s.-est, până la Urlîc, celebra trecătoare dela Tista-Spileon, pela poalele căruia trece Vasilicki strada — resturi din șoseaua romană, drumul caravelor din Tesalia și Macedonia și al întoarcerii turmelor dela iernatec în Pind; deasemenea, drumul spre Samarina, Furca și Conița, locul de unde încep celebrele pă-

Balkaniques, 1930, unde este scris «ormomenos ek Perivolitu». ¹ I. Vuloagă, I. c. ² Alte colonii perivoliolate ar mai fi la Ghiumulgina, cca 700 familii, la Grebena 100, la Neagușta, în ținutul Orîdei, etc. ³ Pouq, (o. c. III, 102) i-a dat ca populație vre-o 300 vetre; I. Nen., (o. c.,) 4780 suf., iar L. T. Boga, (o. c., p. 16) pentru 1913, 4680.

dări de pini ale Vlahilor¹ și, în văile cărora, lucrează ferăstraiele puse în mișcare de apele abundente ce fășnesc la tot pasul.

Aproape la aceeași înălțime ca și vecina sa Perivole, Avdela, văzută de departe, stă așezată într'o poziție încântătoare, un colț din Carpații văii Prahovei, dar, închisă între munți, fără orizont. De pe culmea unde stă suspendată mănăstirea Sf. Sotir, se desfășoară, în schimb, un orizont superb, vederea cuprinzând întinderi nemărginite.

Trăesc sub acelaș regim de transhumanță. Aveau turme numeroase: în 1912, numărau numai cca 70000, dela care dată, de-abia 20000. Erau celnici cu renume: Badralexi, Papahagi, Exarhu, Civica, Zarma, Giuvara, Toli, Baracu, Cealera, Caraiani, Docu, Dâncă, Tuvala, etc.; astăzi cu puține oi: Carajani, Exarhu Baludima, Carcabeși și alți câțiva.

Se știe că o mare lovitură au suferit Aromânii economi de vite din acest orașel și din Samarina, pe timpul „andărsiei“, răscoala din 1854. când economii de vite din Epir — îndemnați de Greci cari le-au promis ajutoare armate ce nu le-au venit niciodată, au proclamat revoluția și au fost despuiați de Turci de toate averile lor în oi, cai și catări și altele, de au fost lăsați săraci lipiți, repede însă s'au putut reface. Dar păstoritul a mers din ce mai rău, urmând soarta celorlalte comune.

Atacurile și jafurile Albanezilor îi determinaseră pe Avdeliați și, în mai puțină măsură, pe ceilalți vecini, să fugă, cu armele în mâini, de sub raza de influență a bandelor albaneze și a lui Ali Pașa, cari le răpise libertățile egale cu independența. O mare dislocare a celnicilor din Avdela a avut loc, sub conducerea falnicului șef de trib Badralexi (Bardă Alexi) care, cu 600 familii înarmate, s'au retras, spre s.-est, spre munții Veriei și ai Neaguștei, întemeiând, acolo, așezările Selia de Jos — alcătuite din vechea Selia, Marușa și Volada și repopulând Xirolivadul (Uzungiova), părăsit de Greci². Acest fenomen a durat dela 1775 și până după 1821³. Celnicul Badralexi a luat sub protecția sa și familia de Fârșeroși, pe cari i-a găsit în aceeași munți ai Veriei — în Selia de sus⁴. O dislocare neastâmpărată a avut loc, multă vreme și din aceleași cauze, între Selia de jos și Neagusta, unde s'au așezat definitiv mulți Samarineni⁵. Unii Avdelioși și Perivoliați, în altă epocă, s'au așezat în regiunile muntoase dintre Ohrida și Resna, stabilindu-se definitiv la călvela Istoc⁶.

Colonii sedentare în Tesalia au fost numeroase, dar puțin importante, câteva familii de fiecare. La iernatec, se răspândesc,

¹ Pouq., o. c. III, pp. 99-100. ² Th. Cap., pp. 55-56. ³ Scriitorul I. Caragiant fixează data expatriării lui Badralexi în epoca lui Ali Pașa, dela 1788 încoace. ⁴ I. Car., p. 51. ⁵ Th. Căp., pp. 55-56. ⁶ Wace and Thom-

cu deoseuire, la Zarcu, Damași, Damașuli, Târnova, Neohori și Grizano — între Tricala și Larisa¹. În Tracia, coloniile așezate la Poroi, precum și coloniile puțin numeroase de negustori prin marile centre comerciale. Din vechile colonii, se pot identifica — laolaltă cu Aromâni din Pind, în special aceia din comunele așezate pe povârnișurile muntelui Smolica — în marele centru Sisavion (Șainli), din care n'a mai rămas, astăzi, de cât un simplu cătun, de unde s'au răspândit și au populat Sacișta, Pipliște, Blașa și Vl.-Ciisura². Este sigur că Aromânii din Pind, stabiliți în acest din urmă oraș, înainte de 1854, au fost numai Avdelași.

Aromânii din Avdela, s'au ocupat și cu cărăvănăritul, în aceeași măsură ca și ceilalți. Unul Ianuli Taci³ făcea caravană în toată Albania, Macedonia, Tesalia și Tracia. Altul era Gheorgachi Taci⁴, chirigi-bașa, pe linia Durașo-Valona-Corița-Constantinopol și pe linia Larisa; cu mare influență pe lângă guvernatorii vilaetelor. Numele lui răsuna și pela Grămostenii din ținutul Bitoliei. Făcea comerț mai ales cu untdelemnuri. Tatăl scriitorului I. Caragiani, des citat în această lucrare, lucra cu Bucureștii, prin a doua jumătate a secolului trecut⁵. Un îndrăzneț cărăvănar, deasemenea, era și Dimitri Puiareu, care îndeplinea funcțiunea de polițagiu — purtător de valori și efecte — pe ruta Epir-Chișinău-Odessa, aceasta până prin 1885⁶.

Industria brânzeturilor destul de dezvoltată, cea textilă casnică, în proporții foarte reduse față de Samarina.

Aceleași nevoi grele pentru asigurarea existenței au determinat și pe tinerii Avdelași să se expatrieze peste Oceanul Atlantic. Un număr de aproape 200 nume s'au stabilit cam în aceleași centre ca și Perivoliații, precum și în statul Vermont. O colonie puțin numeroasă s'a așezat și în România, unde s'a îndeletnicit cu comerțul de tot felul și s'a distins în domeniul culturii.

Avdela a fost patria atâtor armatoli celebri, cari au luptat cu sângele lor pentru cauza Greciei⁷; dar a fost și patrie de oameni învățați, cum a caracterizat Filippide Vl. Clisura și Meșova⁸. Aici, a fost bătut și alungat de popor Cosma, mincinosul profet al elenismului, care a grecizat atâtea comune în Zagorul atât de aromănesc altădată.

pson, o. c., 209. ap. Th. Căp.; p. 48 și G. Weigand. II, p. 173. ¹ *Ibid.*, p. 47. ² *Ibid.*, p. 55. ³ A fost tatăl lui Nicolae Taci, fost inspector al școalelor și birsericilor române din Turcia, actualmente, inspector la Ministerul de Industrie și Comerț, ⁴ Era absolvent al gimnaziului român din Ianina. ⁵ El a fost acela care a adus, în 1865, pe primul elevi din Macedonia și Pind, la școala Sf. Apostoli; unul din aceștia era Tulu Taci, fiul chirigibașului Gheorgachi. ⁶ A fost tatăl preotului Pericle dela Avdela-Grubena. ⁷ Armatoli ca: Nicola Giuvara, Alexi Tragudara, Panaot Benachi, căpitan Dipsa, frate prieten al lui Caciandoni, etc. Vezi I. Car., o. c., passim. ⁸ Este patria savantului Ioan Caragiani

Pădzi — (*gr. Padhes*), comună curat aromânească, situată la extremitatea n.-estică, a Zagorului, a trăit sub acelaș regim de transhumanță, răspândindu-se cam în același ținuturi, ca și ceilalți Aromâni de pe muntele Smolica și din Pind — așa cum am văzut mai sus¹. S'au ocupat cu creșterea vitelor, cu agricultura și viticultura și cu cărăvănăritul, în vechime, pe distanțe mari, actualmente, pe ruta Ianina-Conița. S'au ocupat și cu negoțul în alte ținuturi, ca Drama și Cavala și în satele din jurul acestora, cu predilecție ca băcani și crâșmari. În Grecia veche, prin Arta și Misolonghi, cu aceleași îndeletniciri și cu facerea samarelor pentru vitele de transport. În România, au început să pătrundă prin 1860 și s'au așezat numai în Brăila, unde s'au ocupat cu negoțul de coloniale și de băuturi spirtoase.

Printre comunele din categoria acelor așezate pe Smolica, ca Armata, *Palioscli*, etc. nu prea prezintă caracteristice deosebite. Ceva mai interesantă ar fi *Breazna*, ai cărei locuitori se ocupă cu cheresteaua și facerea cărbunilor², cu prepararea păcurei sau a catranului brut, extras — prin procedee vechi — din rășina unor anumiți pini și pe care o desfăceau prin toate orașele din fosta Turcie și prin centrele Albaniei; aci, era socotit ca cel mai bogat acela care poseda mai multe puțuri de catran sau „cășeri“; tot ei desfăceau și desfac încă astăzi mari cantități de zadă — niște fândări de pini cari ajută la aprinderea focului, — și mult frasin pentru vopsit în negru; se lucrează samare, iar din pixu sau pixare — lemn de scilografi — se sapă tabachere, țigarete, linguri, plăsele, cupe, urcioare, etc³.

Între Avdela și Samarina, în dreptul culmei Vasilița și la estul acesteia, se găsește Smixi, cu aceste caracteristice și anume că o parte trăesc sub regimul de transhumanță, iar restul cu agricultura⁴. A avut și celnici mari. S'a format din Aromâni veniți din comuna Biga, nu departe de actuala vatră și din alții veniți din regiuni mai îndepărtate⁵. Smixi trebuie să fi fost o colonie cu totul aparte, fiindcă până în zilele noastre, locuitorii nu s'au încuscrit cu nici una din comunele aromânești învecinate.

Turia (*gr. Krania*). — Așezată la poalele muntelui Ghioni, acoperit cu frumoase păduri, cari ajung până dincolo, la izvoarele

fost profesor universitar la Iași și membru al Academiei Române; a celor patru Papahagi: Petricle și nepotul Tache, Nicolae și fiul Valeriu; a poetilor Nuși Tulci și T. Căciana, a fostului inspector școlar Nicolae Tacit; dar a fost patria lui Apostol Mărgărit, bărbat cu calități excepționale și capabil să conducă, cu energie și iscusință, un stat european. ¹ Ar avea actualmente, 200 familii. Pouq., o. c., III, 100, i-a dat 300 familii; I. Nen. (o. c., p. 420) 1580 suflete, L. T. Boga, (o. c., p. 16) 2950. ² Breazna mai este cunoscută prin marii luptători pentru eliberarea Pindului și se bucură de o tristă celebritate, prin bandiții ei; unul famous a fost Garelia. ³ G. Zuca, st. cit. ⁴ Th. Căp., o. c., passim. ⁵ Wace

Voiuset, un nod de drumuri: Grebena - Ianina, în lungul căruia se găsește pitoreasca comună aromânească Ameru (Milia). toată scaldată în flori și drumul spre Tesalia, departe de granița veche turco-greacă, cam cu vre-o 10 km. A fost un important drum strategic pentru turci, având în permanență o puternică garnizoană¹. Ca și Meșova, cu două mahalale: Surin și Chiare.

Pouqueville, care a vizitat-o, susține că ar fi fost întemeiată, prin 1507, de o colonie de Ano Vlăhi (Aromâni din Vlahia de sus) și cari, de atunci, s'au perpetuat aci. Pe vremea lui, satul era construit din colibe așezate pe malul drept al râului Milia². Astăzi, râul acesta, care străbate un defileu plin de pitoresc, dar și înfiorător, se numește Codru și este o ramificație a lui Venetico. După Turieni, ar avea, astăzi, vre-o 400 familii³. Am văzut acolo, prin 1925, case frumoase și în două rânduri, multe hanuri, băcănii și mori de făină. Turia nouă, spre sud de actuala vatră, ar fi fost alcătuită din cătunele Scornu, Căldăroasa, Codru-Mare și Turia, după Wace and Thompson⁴; iar după localnici, din cătunele Chircali, Cornu, Căldăroasa, Cripsani, Codru Mari și Nturghia, ale căror ruine există și astăzi⁵. Prin 1900, vre-o 15 familii de Fârșeroți, persecutate în Tesalia, s'au așezat aci⁶. Ali Pașa a transformat-o în cîșlic⁷.

Ocupația de căpetenie le-a fost creșterea vitelor, exploatarea pădurilor, agricultura și puțină cultură de vie la Sula. Este singura așezare aromânească în Pind care s'a ocupat, în mod asiduu, cu agricultura, pe când celelalte s'au ocupat numai întâmplător și nu, după cum se susține greșit, că ar fi avut-o ca ocupație principală.

Au cultivat și cultivă porumbul și toate păioasele⁸, dar, ceace

and Thompson, o. c., p. 172, ap. Th. Căp., p. 30. ¹ Dumitru Ciema, (director al școlii primare române, ucis de Greci în 19 X 912 la Grebena) în 1897, la comanda unei trupe turcești, organizează o bandă de 110 oameni și rezistă trei zile, unei armate de 3000 soldați greci cari au pătruns, prin surprindere, în Turia, până la sosirea unui regiment din Meșova, a cărui comandă o ia tot el. A doua zi după Floriș, Omer Neset Pașa, general de brigadă, cu trei regimente, câștigă birușna, în urma căreia așunge general comandant de armată și după război, mușir — adică mareșal. D. Ciema obține titlul de Bînbași, distins cu multe decorații, având mereu la dispoziție 250 oameni și o pensie lunară de 12 lire turcești. Omer Neset Pașa chema pe Aromâni la marile slujbe de încredere. Vază pentru aceasta și V. Bérard, o. c. ² Pouq., II, 486. ³ I. Nen. (o. c., p. 33) îi dă 3700; L. Boga 3610; N. Ciema (în *Lumina*, V, nr. 10, 1907), 280 case cu circa 1400 suflete. ⁴ O. c., p. 180, ap. Th. Căp., p. 30. ⁵ N. Ciema, art. cit. *Lumina*. ⁶ Acești Fârșeroți, drept răzbunare, porneau cu vre-o 10—12 Turieni, năvăleau în Tricala, Cardîța și până în Volo, băgând groașa în autoritățile grecești. ⁷ Se zice că au scăpat din această situație umilitoare prin șiretența unui Mîsir, care la «Chiatra al Mîsir» ar fi sustras Trifulul actul de cumpărare forțată a Turciei și ar fi fugit în România. ⁸ În timpul

é caracteristic, nu le-au vândut niciodată în grăunțe, ci sub formă de făină măcinată la morile lor și pe care o desfăceau în comunele din Zagor și pe piața Ianinei. Cheresteaua și lemnul de construcție — extrase din munții păduroși, proprietăți ale comunei, ca Stranie, Bugazea, Vulturul, Lenți, etc. — le desfăceau la Ianina, Cojani și Tricala. Un mare exploatare era Costa Cicma, zis și Costa Pala, fost dervengi aga cu privilegiu. Negoțul și meseriile satisfăceau mai mult nevoile localnice. Piața Turiei alimenta comunele aromânești Ameru, Palten, Cuțufleani și Bozova.

Economia de vite a fost bine dezvoltată pe vremuri. Dela anexarea Tesaliei, însă, a suferit scăderi simțitoare, iar în 1910, aproape s'a desființat. Iși iernau, odată, turmele în ținutul Târcol și Elasona. Celnici mari au fost: Eftimie Chiraleu, Caratasi, Ciungu Tanasi din Palten, Ghiorgachi Cicma și alții; iar ca mai noi: Costa G. Cicma, Mitri Peristeri, Stamati Chiraleu, Tanasi Stamu.

N'au luat parte la marele comerț cu streinătatea, în care au jucat rol atât de mare comunele aromânești, ca Meșova, Călaru, etc. Singura țară streină pe care au frecventat-o a fost Țara Românească, începând cu 1877. Primii au fost frații Vlahioti, economi de vite și frații Garusa: Dumitru și Tanasi, cu brutăria la Galați. Colonii numeroase, vre-o 90 nume, s'au stabilit la București, vre-o 10 la Galați, câteva la Focșani și Suraia din Putna. S'au ocupat cu negoțul de coloniale, de băuturi spirtuoase și cu brutăria. În Grecia, numai după anexare, cam 20 familii la Salonic și Pireu. Prin 1900, mulți tineri s'au expatriat în America: în Nashua, Providence, Kansas City, etc.

Incheere a capitolului. — Din cele expuse până aici, vedem că toate aceste populațiuni — și multe altele din centre ce le-am pomenit doar în treacăt sau poate nici nu le-am rostit numele — au avut ca ocupațiuni de căpetenie creșterea vitelor și industriile anexe, cărăvănăritul și negoțul — unele din ele desfăcând, mai aproape sau mai departe, surplusul de bogății ale regiunii, altele ocupându-se cu schimbul de tot felul de valori la îndemână sau expatriându-se, în centre mai bogate sau în țări și continente cu orizonturi de activitate mai largi, cum s'a întâmplat cu aproape toți acei Aromâni din Aspropotam, Aminciu și din Zagor, și cari au ajuns să posede bogății fantastice pe unde au activat.

Pe lângă marile caravane, turmele de oi și de herghelii numeroase, precum și negoțul ce era în mâinele acestor Aromâni, la îngrămădirea de bogății a contribuit, în mare măsură, industria textilă casnică, foarte dezvoltată — cum am văzut, până aici — la

din urmă, delă 1900 încoace, au început a se ocupa cu cultura duzilor și creșterea gogoșilor de mătase. Vezi și N. Cicma, art. cit. din *Lumina*.

Meșova, care, în secolul al XVIII-lea, ajunsese la atâtă înflorire, încât număra 25000 suflete și ale cărei produse se desfăceau în toate provinciile învecinate și până la Sicilia¹; la Călaru și Seracu, cu toate comunele din jur, cari formau comunități; la Samarina, în sfârșit, care a jucat, în trecut, un mare rol și joacă, încă astăzi, unul de frunte în domeniul acestor preocupări.

Un alt factor economic de seamă a fost exercitarea de către Aromâni a tuturor meșteșugurilor. Meșteșugarii, în centrele aromânești, erau în mare onoare și toți treceau de notabili în sat². Nici un meșteșugar strein în satele aromânești. Aromânii au fost dogari, samaragii și săpători în lemn; măcelari și tăbăcari; fierari, cușitari, armurieri și argintari; croitori și ceaprazari; spătari, pieptenari, clopotari, opincari și curelari: zidari, du'gheri, tâmplari, și constructori; c ă l d ă r a r i și spoitori — aceștia din urmă veneau tocmai din Trestenic sau din Albania, zugravi și sculptori; țesători și boiangii³, etc. și nu numai în centrele aromânești din Pind, ci și peste tot în Tesalia, în Epir, în insulele ionice, în Albania și în multe centre din Macedonia, înlocuind — mai ales în Epir — pe celelalte popoare cari nu s'au ocupat niciodată cu aceste îndeletniciri.

Se zice că, în toate așezările din Pind, lume multă se ocupa, odată, cu agricultura. Dacă aceasta este adevărat pentru Zagor și câteva alte centre ca Pădzi, Turia, etc., care, nici aici, nu putea hrăni marea populație, nu poate fi deloc adevărat pentru alte centre cu pământ, adesea, foarte sărac și prea puțin, la înălțimi mari și cu mijloace de cultură primitive și mai cu deosebire, cu un regim de transumanță cu totul neprielnic unor asemenea îndeletniciri⁴. La Meșova, de pildă, s'au ocupat, în cătunul Chiare, cu agricultura și, în partea de vest a orașului, cu viile, numai oameni nevoiași; tot așa cum s'a întâmplat și în alte localități ca Perivoli, Samarina, etc., dar numai ca ceva accesoriu. Tot atât de secundară a fost și apicultura, care, odată, era în floare și se recolta mierea de o aromă din cele mai delicioase⁵. Pe la începutul acestui secol, s'au dedat cu pasiune la cultura viermilor de mătase⁶, ceea ce, însă, a fost prea târziu, fiindcă evenimente uoui politice, urmate de altele economice, au împins populațiunile să părăsească mereu vechile vetre, urmând altor chemări mai ispititoare, pornite din alte direcțiuni. Nici munții Pindului, cu un subsol atât

¹ Vezi și V. Diamandi, *Lumina*, I, p. 187 și urm. ² Vezi și Prefața XXVI la Gramatica română sau m.-rom. a lui M. Boșagi, 1915, reeditată de P. Papahagi. ³ Tot în prefața citată, P. Papahagi mai scrie că: «Secretul vopsirii se transmitea multe ori din tată în fiu. Nu oricine putea vopsi, ca să nu se la culoarea la soare său la spălat». Existau, la Samarina și în alte centre, vopsitori și țesători specializati. ⁴ Vezi G. Zuca, st. cit. ⁵ *Ibid.* ⁶ *Ibid.*

de bogat — cari n'au prezentat nici sub Turci și nici astăzi, sub Greci, mare interes — nici acești munți — închiși de acum creșterii vitelor și hergheliilor pentru caravane — nu mai încheagă nici o perspectivă pentru cultura vitelor și nu leagă cu nici o speranță pe Aromânii dornici de muncă, de viață intensă, de bogăție și de glorie.

Viața aromânească, libertate și munte au fost dintotdeauna idei sinonime — astăzi, toate acestea snt pe cale de complectă stingere în munții Pindului, fără a mai vorbi de regiunea Zagor, aproape cu desăvârșire despopulată.

CAP. III.

Câteva centre din Macedonia In comerțul adriatic: Ohrida, Castoria, Saciștea și Moloviște.

1. Ohrida (gr. Ahrida, sl. Orid).

Această localitate, situată într'un mediu din cele mai pitorești — munții din jur, câmpia întinsă și bogată, lacul limpede ce-i scaldă poalele, cu peștele cel mai nobil ce nu există în toată Europa, lac din care izvorăște fluviul Driț, dotată cu monumente din cele mai prețioase, a fost, din cele mai vechi timpuri, un nod de drumuri mari, ce i-a crescut mereu importanța, făcând-o râvnită de toți domnitorii — serioși sau aventurieri: în legătură cu lanina, prin munții Colonia, pentru Dibra și drumul curierilor laninei și ai Europei pentru Constantinopol, atunci când zăpezile închideau defileul Gean Catara dela Mețova¹ și mare etapă pe șoseaua romană Durațo-Constantinopol.

Clasica așezare era Lychnidus, descrisă de Kedrenus, pe ruinele căreia, s'a ridicat, mai târziu, Justinianopolis Prima, părăsită, pentru totdeauna, la invazia Scito-Slavorilor în Macedonia; iar Ohrida modernă, pe care Pouqueville o crede oraș nou², ar fi întemeiat-o Samuel, despotul Serviei³, mai propriu, țarul celui de al doilea imperiu bulgar, fiul Ini Șișman, întemeietorul țaratului și al dinastiei, în 963 și care, la început, avea capitala la Prespa, astăzi, oraș inexistent⁴. În 1014, Vasile II Bulgaroctonul, după înfrângerea nenorocitului Samuel dela Bela-Seca⁵, a ajuns victorios până sub zidurile Ohridei, unde țarul a fost prins și omorât, în

¹ Pouq., o. c., I, p. 245. ² *Ibid* III, p. 53. ³ *Ibid*, III, p. 54. ⁴ I. Arg., o. c., p. 81. ⁵ După Pouq., II, p. 182, localitatea Valattista, iar după Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, p. 180, ap. I. Arg., o. c., p. 82, localitate lângă Perlepe.

1018¹. MuşaŃii au stăpănit-o în secolul al XIV-lea². În epoca lui Scander Beg, în secolul al XV-lea, a fost, probabil, foarte mare. Amurat a distrus-o, iar sub Baiazed I, s'a construit o cetate pe muntele Pieria³. Pouqueville a găsit, la începutul secolului XIX, un oraş modern, cu 5000 suflete, aşezat pe malul estic al lacului, din punct de vedere administrativ, sangeac mare, Ńinând de Rumili-Valisi, guvernatorul Macedoniei, cu reşedinţa la Bitolia⁴. Dela 1912, face parte din Jugoslavia.

Documente despre existenţa unei bogate vieţi aromâneşti în Ohrida şi, cu deosebire, în împrejurimi, sunt destule. Kedrenus, vorbind de acei „Vlahi odhite“ — chervangii sau cărăvănari — cari au omorât pe David, fiul Ńarului Şişman, a dat locul între Prespa şi Castoria, adică nu departe de Ohrida⁵. Bula pe aur acordată de Vasile II „drept recunoştinţa“, observă V. Bérard, pentru serviciile aduse de Vlahi la distrugerea imperiului lui Samuel, bulă prin care a trecut pe toţi Vlahii sub Exarhatul Ohridei⁶, sub care trecuse şi pe toţi Bulgarii⁷, este iarăşi un document foarte important. Un manuscris în greceşte, găsit nu de mult şi în care, pot fi, probabil, şi mărturisiri în aromâneşte ale unui preot aromân Ioan dela mănăstirea Ohridei, manuscris datând din 1025⁸, adică tocmai din anul săvârşirii marelui autocrat omorător de Bulgari, dovedeşte, cu prîsosinţa, o puternică pulsaţie a vieţii aromâneşti în aceste Ńinuturi. Iată atâtea documente cari dovedesc două lucruri: întăiu că viaţa aromânească este legată strâns de însăşi vechimea Ohridei şi, în al doilea rând, că părerea după care Aromânii ohrideni au fi fost din ramura moscopolitană este greşită — Moscopolea a luat fiinţă cu mult mai târziu.

Legăturile religioase ale Aromânilor cu Patriarhia Ohridei au fost, iarăşi, destul de strânse. În serviciul acesteia, se găseau, în 1690, pe o listă, demnitari mai mult ca sigur Aromâni, după cum observă N. Iorga şi anume: mare logofăt Nicu Nedu, domestic Balcu, exarh Nicu, referendar Mitru Balcu⁹ sau nume de preoţi în jurul lui Ioasaf: popa Dinu, popa Nicolae, popa Manciu, popa Petruş, etc¹⁰. Patriarhul Ioasaf, Aromânul Moscopolean, mai întăiu,

¹ I. Arg., o. c., p. 83. ² *Ibid.* p. 204. ³ Pouq., III, p. 54. Pieria nu poate fi altul decât muntele Petriņa. ⁴ *Ibid.* I. c. ⁵ Vezi lucrarea de faţă, p. 17, cele referitoare la nota 6. ⁶ V. Bérard, o. c., p. 8. ⁷ I. Arg. p. 205. ⁸ *Comunicări la Acad. Română*, în luna Decembrie 1934. După Pouq., III, p. 52: Mitropolitul purtau, pe lângă titlul de Ohrida şi pe acela de Exarh al întregii Bulgarii. Mitropolitul exarh era printre aceia cari consacrau pe Patriarhul ecumenic dela Constantinopol, ba avea pretenţia de a îmbrăca pe Cesarul Bizanţului cu purpură şi de a încinge fruntea lor cu diademă imperială. ⁹ După Von Gelzer, *Das Patriarchat von Ochrida*, N. Iorga, în *Rev. Ist.*, XVIII, nr. 11—12 din 1932, *Iarăşi Moscopolea*. ¹⁰ După V. Gelzer, *Der niederaufgefundenen Kodex des hl. Klemens und andere auf den Patriarchat Ochrida bezügliche*

un simplu episcop de Prespa, ales, în 1709, de marele sinod ținut la Boboștița, cu titlul de episcop de Corița și Selastor (Albania), a fost ridicat, în 1718, la rangul de Patriarh al Ohridei, în locul lui Filofteiu, caterisit pentru acte ilegale, a murit, ca ultim patriarh al acestui exarhat, în 1745¹. „Mâna orânduitoare“ a acestui loasal se vede peste tot la Patriarhia Ohridei, pe care a ctitorit-o și reorganizat-o, iar în biserica Sf. Clement, unde a fost îngropat acest mare păstor al bisericii, s'au văzut multe cărți și manuscrise și multe odoare de preț de ale Sf. Patriarhii, iar Gelzer a admirat mult „mitra strălucită de argint suflat cu aur și împodobită cu pietre scumpe, pe care bogătașii negustori din Moscopole au dăruit-o Patriarhului loasaf“ și despre care istoricul N. Iorga ne asigură că „a fost și opera unor mâini aromânești“². Tot aici, la tronul Primei Justiniane a Ohridei, a fost numit, de către Patriarhia din Constantinopol, T. A. Cavaliotti, ca predicator, imediat după 1750³, etc.

Mai târziu, nu era cu puțință ca Moscopolenilor — oameni întreprinzători și râvnitori de câștiguri — să le scape din vedere importanța economică a acestei regiuni bogate și atât de aproape de ei, ca și aceea a unui nod de drumuri, în imediată legătură cu toate provinciile. Așa că, pe lângă vechiul strat aromânesc ohridean, care, de mult, de pe vremea Patriarhului loasaf, intrase în sfera de înrăurire culturală și comercială a Moscopolei, se stabilise și un strat de Aromâni din ținutul moscopolitan, care, către 1800 ar fi valorat vre-o sută de familii⁴, din cari există, și astăzi, în acest oraș⁵. Patriarhul Vasile Brkici mărturisea, în 1771, că marea parte a populației Ohridei o formau Bulgarii și Aromânii⁶.

Dar, pe lângă acest vechiu strat de Moscopoleni, așezați aci încă din epoca de splendoare a falnicei cetăți, coloane fugare s'au oprit și imediat după distrugerea ținutului; ba este vorba chiar de revărsări din ultimele resturi ce n'au mai putut trăi acolo. Astfel, preotul I. Atanasescu-Burnutciu, ohridean, în vârstă de 83 ani, actualmente la Chișinău, relatează că coloane numeroase s'au revărsat, cam prin 1815—1820 — primele din Lunca și Bitcuchi, pe urmă, altele din Moscopole, Nicea, Grava, etc., cei dintâi, așe-

Urkundensammlungen din *Berichte* ale Soc. Academice Saxone din Leipzig, 1903, N. Iorga, *Rev. ist.*, cit., art. cit. ¹ H. Gelzer, *Von Heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig, 1904, p. 154. ap. N. Iorga, *Rev. ist.* a XXIII, nr. 10 12 932; vezi și Th. Căp., o. c., Nota 1, p. 30. ² Gelzer, *Der niederaufgefundenen, etc.*, ap. N. Iorga, art. cit. din *Rev. ist* cit. ³ V. Papacostea, o. c., p. 28. ⁴ V. Papacostea, *O narațiune bulgară despre Aromânii din regiunea Ohridei-Monastir, în prima jum. a secolului XIX*, în *Rev. Arom.*, v. I, nr. 2 929, pp. 145—46. ⁵ G. Kiselnovici, *Resen iu Glasnik gheoghr. društva* pp. 88—94, 1906; ap. V. Papacostea, art. cit. ⁶ V. N. Cristu, art. în *Grăiul Românesc*, VIII, nr. 7 12, Iulie-Decem., 1934, Note despre Ohrida și despre

zându-se pe moștile Emleak și Mehmed Bey, cu învoirea lui Geleadin Bey — satrapul pașă alungat în 1832 de Reșid Pașa; a două coloană, numeroasă de aproape 400 familii, s'au așezat pe moșia lui Raki Bey¹.

În 1836, Aromânii cari până atunci frecventau biserica bulgărească Sf. Maria, având trecere numai prin mahalaua turcească, după multe cheltueli și prin intervenția episcopului Calinic, foarte gras plătit acesta (se zice cu 1000 lire turcești), s'a obținut firmanul pentru construirea bisericii ortodoxe grecești, cu numele de Sf. Gheorghe. Epitropii cari au umblat trei ani cu pantahuza și au strâns 10000 lire, au fost Anastasi Dafin și Anastasi Dimu². Bulgarii aveau trei biserici: Sf. Maria din Mesocastro, Sf. Nicolae din Dolna Porta și Sf. Clement³, lângă terenul unde, altădată, se ridica falnica Patriarhie⁴.

Din punct de vedere cultural-național, aici, erau în luptă, pe viață și pe moarte: ideea panhelenică, bine înțeleasă întreținută de Aromâni și ceva Bulgari și ideea panbulgărească, amândouă, dar mai cu seamă cea de a doua foarte bine organizată, reprezentată și alimentată, având, în Ohrida, mai mult ca ori unde, cele mai bine organizate celule: biserică, școli și mai târziu, spre timpurile noastre, nuclee revoluționare, toate în serviciul aceleiași idei. Aici, în această Ohridă, cu toată aparența de helenism, a trăit, mereu trează, conștiința națională bulgară, cu rădăcini adânci în gloria trecutului și cu veleități de reînviere a sufletului Bulgariei, într'o luptă aprigă de concurență, din partea Grecilor, visători ai unui Bizanț helen pentru desființarea poporului bulgăresc, iar din partea Bulgarilor, dorința de a reînvia exarhatul și, pe urmă, celelalte și celelalte⁵. Aromânii, ca agenți ai helenismului, aveau două școli, câte una în fiecare mahala. Mai erau, prin 1848, în afară de cele comunale grecești — ortodoxe, am zice, mai propriu — și alte școli, împotriva cărora, a luptat mitropolitul Dionisie⁶. Albanezii și Turcii nrmău, în măsură mică, școlile turcești. În 1868, s'a

Românii ohrideni. ¹ Mahalalele Emleak și Mehmed Bey s'au numit și Hoara din sus, Sf. Gheorghe — dela 1836, sau Aromânii de câmp; pe când Raki Bey s'a numit Hoara din ghios, Aromânii de baltă sau Sf. Nicolae — amândouă, însă, despărțite prin o faște lungă de 40 m., s'au numit Vlah-Maale sau Mahalaua Vlahilor. Bulgarii foarte numeroși față de Turci, ocupau mahalalele: Mesocastro, Skender Bey, Durgut, Ierocum, Vraci, Dolna Porta (orașul înconjurat de ziduri), Gorna Porta, Kliment, Dimitri. ² Se spune că tot ce se zidea ziua era surpat noaptea de Turci, foarte răi și barbari, până când guvernatorul Bitoltei le-a dat paznici să supravegheze zidirea până la acoperiș. ³ Despre bogățiile artistice în pictură și sculptură dela aceste biserici, a se vedea: *Manuel d'art byzantin par Ch. Diehl*, t. II, și B. D. Filoff, *L'art antique en Bulgarie și L'ancien art bulgare*. ⁴ Vezi nota 2, p. 102, mai sus. ⁵ Vezi V, Pa-pacostea, studiul citat din *Rev. arom.* ⁶ *Ibid.*

deschis școala română de băeți, iar în 1879, cea de fete, care funcționa în curtea bisericii Sf. Gheorghe.

Aromânii ohrideni s'au ocupat cu creșterea vitelor prea puțin, cu cărăvănăritul-negustorie mai cu deosebire, cu ceva agricultură și viticultură, cu negoșul mare și mic, cu exploatarea lacului, cu toate meseriile, cea mai rentabilă blănăria, în deosebi cu arta construcției.

Mahalaua aromânească avea peste 500 cai de transport. Frații Iancu și Anastasi Dimonie, cam prin jumătatea secolului trecut, aveau o caravană de 200—300 cai, cu care transportau muniții și tezaurul imperial, pe linia Albania-Ohrida-Constantinopol¹. Nicola Colemiș (om bogat cu 400 cai și 4—5000 oi) făcea drumul Ohrida-Constantinopol cu pește de mare preț: letna, birbițe și corani, cu fructe și călători. Transportau și blănărie la bălciul din Lipsca. Alții duceau țipari și pește ales în Serbia, ca frații Sacu: Iacob, Petre și Ștefan sau aduceau manufacturi din Lipsca și sticlărie dela Salonic. Tot aceștia aduceau mărfuri de peste tot pentru negustorii din Struga. Alții atingeau Pekini și Durașo. Anastas, Teodor și Cuzman duceau piei de miei, de iezi și de capre și aduceau mărfuri din Italia și Austria, venite pe calea mării. Aceștia și Aromânii din Cavaia aduceau din Albania untdelemuuri și sare din Elbasan și Pekini. Adam Coe² era și el un mare cărăvănar. La Salonic, se duceau piei, pește și fructe. Acestea — fructele — mai erau transportate la Bitolia, Perlepe și Veles, ba până la Ianina și Dibra. Deasemenea, vinuri excelente erau duse în burdufuri la Resna și Bitolia, ba până la Durașo.

Prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și cea dintâi a celui trecut, clasa comercianților aromâni trebuie să fi fost mare, luând în considerare revărsarea de colonii atât de bogate din ținutul moscopolitan. Un document vorbitor ni-l procură Șepcarev, care vorbește de atâtea școli comunale și particulare și de cele două biserici — una de care am pomenit deja Sf. Gheorghe — și alta ce au vrut să o construiască³. Câteva nume de notabili găsim tot la el, ca Gh. Zgala, Margarit, Naum Nicuș, Vasile Damo, Ioan P. Pisiu, Pascu Gologan, Ghioșcu⁴, etc., toți, natural, ocupându-se cu negoșul, în prima jumătate a secolului trecut. Cât de impunător trebuie să fi fost elementul aromânesc înainte de ma-

¹ Soarta lui Iancu Dimonie a fost tragică. Bandiți, deghizați în jandarmi cu ordine și pecetii false, i-au luat caravana și i-au ars de viu în rogoșină pe muntele Petrina, de unde se desfășoară splendidă panorama Ohridel. Cove și Toli ai lui Anastasi au rămas, de atunci, numai cu un han pe ruta Ohrida-Scopia. ² Bunicul lui Adam Coe, fost director al liceului român din Bitolia peste 15 ani, precum și al școlii superioare de comerț din Salonic. ³ Vezi *O narațiune bulgară, etc.*, art. cit., al lui V. Păpac. ⁴ Vezi *Ibid.*

rile emigrări, dacă cercetătorul francez V. Bérard găsește, pentru ultimul pătrar al secolului XIX, atâția „Eleni“ foarte bogați, având în mâinile lor, un mare comerț de blănuri. Tot comerțul mare de manufactură și de coloniale era, deasemenea, în mâinile acestor aromâni¹, adică „Elenii“ lui V. Bérard.

Aromânii aveau, în mâinile lor, marele comerț de blănărie, am spus. Ohrida și Castoria au fost două mari centre în acest comerț internațional. V. Bérard scrie, în călătoria sa prin Albania și Ohrida, acestea: „În 1850, Elenii din Ohrida erau foarte bogați. Ei aveau în mâinile lor un mare comerț de blănărie“². De la acești Aromâni din Ohrida, au învățat și Castorienii meseria și comerțul rentabil de blănărie. Meșteșugul lucrării blănurilor, se pare a fost mai târziu părăsit în parte de Aromâni și continuat mai cu seamă de Bulgari, cei dintâi mulțumindu-se numai cu negoțul lor, mult mai rentabil. La acest mare comerț, luau parte și Aromâni de pretutindeni.

În Ohrida, cu apele ei minunate, existau tăbăcării pentru blănuri scumpe, ca acelea de samur, vulpe și nurchă — aceasta avea o blană albă foarte delicată. În fruntea comerțului, stau Moscopolenii. Aceștia duceau la Lipsca³, tăbăcite și brute, piei de vulpi renumite din Peristera, din Șardag și din Orvilos-Morihova, cu părul mătășos suplu roșu și roșu galben aprins, rivalizând cu acelea din Mongolia; tot la Lipsca, duceau, netăbăcite, și piele de ied din Macedonia, renumite pentru ondulațiile lor regulate și luciul lor. Acolo, erau tăbăcite și se lucrau, transformându-le și vopsindu-le cele negre în carachiul negru, iar cele albe în maro sau gris, din care se confecționau haine de preț⁴. La Castoria și Ohrida, vulpile roșii se colorau cu hineul⁵.

La Ohrida, la marile tăbăcării, se aduceau și piei de jderi din Peristera — de piatră și de copac, de urși negri întunecați, de lupi cu părul des și mătășos, culoare alburie, de nurchi de culoarea cafelei prăjite, de nevăstuici cu pielea galbenă, de veverițe — sângeap, petit gros — de cari erau plini munții Magarovei⁶; dar se aduceau și din întreaga Macedonia, din Albania, Bosnia și Herzegovina, materiale crude în cantități mari, piei cari se lucrau în 20—30 ateliere, cu peste 1500 muncitori⁷. După războiul Crimeii,

¹ Anastasi Toff făcea negoț de coloniale, Nicolae Coe manufactură și băuturi spirtoase, etc. ² V. Bérard, o. c., p. 114. ³ Multe date prețioase le dețin de la P. Constantinide, fiul lui Costa Girălu aromân din Bitolla, om cu multă știință de carte, blănar pe strada Uranus, 34, București. ⁴ Acelaș izvor de formații. Acestea toate se colorau și cu alte plante colorante, ca curcuma — galben, șofran — croc, hematoxilină, precipitat roșu, lemn de băcan. ⁵ *Ibid.* ⁶ Jderii de piatră erau ca samurul, ca zibelița rusească, mari și deși la păr; cei de copac întunecați maro închis și cu coada lungă, până la 0.90 m. lungime, de la cap la coadă; urșii brunși închisi atingeau 2,20—2,40 m.; lupii până la 2 m. ⁷ I. Cvijic, o. c., ap. N. V. Cristu, art. cit.

a avut loc o dezvoltare înfloritoare a cojocăriei. Acum, se aduceau materiale crude chiar din Lipsca : în 1875, se aduceau 91000 piei de vulpi în valoare de 525.000 mărci și mari cantități de veverițe, iepuri, pisici, lupi, etc., toate acestea pentru a fi prelucrate, iar de aici, se expediau în diferite țări, prin casele comerciale ohridene, stabilite în multe centre ale Europei¹.

Blănarii Ohrideni aveau colonii numeroase la Lipsca, unde rămăneau mult timp și se înapoiau cu ideile de libertate din Apus ; aveau colonii numeroase la Constantinopol, mai ales prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar în cea de a doua a secolului trecut, se îngrijeau și de starea culturală a Ohridei².

Pielele prelucrate în acest oraș se expediau în toată Peninsula Balcanică, în Asia Mică, Egipt, Austria, Germania și în alte țări : erau prelucrate sub formă de „chiurc“, renumitele șube libade-uri, giubene³, Oriunde, avea loc un comerț ca acesta, trebuia să existe negustori aromâni, greci și armeni — scria Kanitz⁴. Și la Lipsca unde negustorii din Ohrida făceau afaceri și, laolaltă cu alți negustori din Balcani, întemeiaseră renumita casă „Griechenhaus“, erau considerați și ei ca greci⁵. Aromânii, pe lângă cumpărăturile de blănuri ce le făceau la Ohrida, Castoria și alte centre, cumpărau mari cantități și la bâlcuirile din Perlepe și Seres, acesta din urmă fiind, cu preferință, centrul de desfacere a produselor ohridene. Odată cu construirea căilor ferate pe valea Vardarului și a acelor transversale : Bitolia-Salonic, dar, mai ales, Salonic-Constantinopol, fucepe și decăderea blănăriei. Dela această dată, alte centre mari luau ființă, iar Seresul nu mai primea mărfuri⁶. Astfel, decade și Ohrida, iar brațele de lucru au început să emigreze spre Bitolia, Salonic, Scopia și Constantinopol⁷.

Șim, din cele ce preced, că Aromânii ohrideni au exercitat comerț întins și cu Veneția, în secolul XVIII, alături de Aromânii din Saciștea, Muloviște și Moscopole, obiectul comerțului lor fiind acelaș cu al acestora din urmă⁸; încă o dovadă despre vechimea negoțului aromânesc în Ohrida⁹.

Ohridenii aromâni se ocupau și cu comerțul de bani. În legătură cu aceasta, V. Berard spunea că Aromânul, ca pretutindeni și aici, laolaltă cu Albanezul creștin (probabil Moscopoleanul) exploată pe Slavi cu dibăcia, iar pe Musulmani cu camăta¹⁰.

Numărul cojocărilor era de 2500—3000 și se plăteau cu ziua 20—25 groși. Prin 1863, erau 150 ateliere și, până în 1877, aveau 800 muncitori și 800 muncitoare care lucrau acasă. ¹ *Ibid.* ² V. N. Cristu, art. cit. ³ *Ibid.* ⁴ *La Bulgarie Danubienne et le Balcan.* Paris, 1882, p. 85. ⁵ I. Snegarev, 84—85, ap. V. N. Cristu, ⁶ V. N. Cristu, art. cit. ⁷ *Ibid.* ⁸ V. Papahagi, st. cit. p. 49. ⁹ Ohridenii — scrie V. N. Cristu, art. cit. -- erau învinuiți, în secolul XVIII, că au legături cu Veneția și, de aceea, erau exilați. ¹⁰ O. c., p. 114.

Încă o ocupație specifică a Aromânilor din acest oraș era aceea de constructori. În companii numeroase, ei ajungeau în Ungaria, în Serbia, România etc. Insuși Geladin Bey a chemat pe meșterii aromâni să-i construiască palatele¹. Toți aceia cari lucrau în Serbia și în România², în timpul verii, se înapoiau, iarna, acasă, când nu mai încăpeau în biserică atâta mulțime de bărbați, de tineri și copii³.

Aromânii ohrideni se mai ocupau în oraș cu croitoria, cismăria, cazangeria și, cu multă iscusință, cu argintăria. Aceasta, în special, era un monopol al lor, Bulgarii nu erau decât simpli cârpati și angajați numai pentru lucrările grosolane. Obiectele lucrate la Veneția de argintarii aromâni și la Ohrida se desfăceau în Austria și Ungaria. Cam după 1877, această ramură bănoasă a început să decadă⁴. Mulți Aromâni luau în antrepriză și părți din lacul Ohrida⁵, dela beii turci, cărora li se concesiona în primul rând⁶. Am mai spus că peștele din acest lac, peștele cel mai nobil, se exporta și în streinătate. Un soi de crăișori⁷ erau expediați înghețați în Grecia, Serbia și Bulgaria⁸. Turcii se ocupau cu meserii și băcănii, alții ciflicari; o îndeletnicire principală era și grădinăritul⁹.

Emigrarea Ohridenilor a început de timpuriu, încă dela începutul sec. XVI și tot sec. XVII, colonii cari sunt identificate hâi ales în Serbia¹⁰, unde au întemeiat și comune întregi¹¹, precum și în Bosnia¹². Pela finele sec. XVIII și începutul celui de al XIX, ațât Fanarul, prin organele sale, cât și Geladin Bey, autocratul, prin samavolnicile și spahiii lui, au sărăcit populația¹³, determinând o parte din ea să emigreze. O emigrare în masse către Principatele Române se observă prin 1849—50, ca urmare a alteia care a

¹ Erzerski, *Nekolko Kratk. ljetopisni beleški, etc.*, p. 9, ap. V. N. Cristu, *Emigrările populațiunii din Ohrida în Serbia*, în *Grăiul românesc*, Dec, 1930. ² Vezi cap. «Negustorii aromâni în Serbia» și altul «Negustorii aromâni în Principatele Române», *Cartea II-a*, de A. Hăcku. ³ Probabil acestei mari afluențe de credincioși se datorește și ridicarea altei biserici (V. Papacostea, *O narațiune bulgară, deja citată*). ⁴ Vezi «Meșteșugurile și artele la Aromâni» *Cartea II-a*, de A. Hăcku. ⁵ Înainte de 1900, Costi Pentitranga dela Perlepe avea în concesione părți din lac. ⁶ V. N. Cristu, *Ocupațiunile pop. din Ohrida*, art. cit. ⁷ Am dat câteva specii nobile din peștele lacului Ohrida, ca letna, birbife și corani — specii de păstrăvi de apă dulce și curgătoare fără egal poate și în Europa; regiunea unde se pescuiesc acești pești este tocmai locul de unde Drinul iese din lac și se avântă spre Albania. ⁸ Prof. Dr. Karl Krassner, *Bulgariens Land und Leute*, Leipzig, 1916, p. 49, ap. V. N. Cristu, art. cit. ⁹ Aceleași ocupațiuni le aveau și Bulgarii. Zarzavaturi se exportau la Resna și Dibra, iar fructe la Bitolia. V. N. Cristu, art. cit. ¹⁰ V. N. Cristu, *Emigr. pop. din Ohrida*, art. cit. ¹¹ Rista Nikolici, *Vranjska pcinja u šljivu Juzne Morave*, p. 10, în *Nas. Srps. Zem.* 1903, ap. V. N. Cristu, art. cit. ¹² Teodor Filăpsescu, o. c., p. 161. ¹³ V. N. Cristu, *Note despre Ohrida și despre Rom.*

avut loc înainte de această dată¹. Și Fârșeroții, puțini cari s'au așezat în straturi mai proaspete în Ohrida, emigrau și ei². Ohrida își pierduse, de mult, importanța ei de altădată.

2. Viața aromânească din jurul Ohridei: Resna, Iancoveș, Beala, etc.

În Ohrida, ca și în jurul ei, a pulsat, din totdeauna, o puternică viață aromânească. În afară de păstori nomazi din Gramoste, din Albania și Pind, în câmpie, existau așezări — mai mult sau mai puțin aromânești — unele mai proaspete, datând din epoca lui Ali Pașa și curate din punct de vedere aromânesc, cum sunt Călivele Istoc, cu 120 familii cele mai multe din Perivole³, ce se înșiră pe muntele Petrina, altele vechi ca Beala și Struga spre n.-vest și Iancoveș-Resna, spre vestul lacului, până la Diavato (trecătoarea Bitolia-Ohrida pe Via Egnatia), ca să dea mâna cu ghirlanda de de așezări aromânești, toate în jurul Bitoliei; Gopeș și Muloviște, Nijopole, Magarova și Târnova.

Aromânii din Beala de sus, cea mai veche⁴, și Beala de jos, care s'a format din cea de sus⁵, la poalele muntelui Ciuma, așezate pe Drînul ce izvorăște din lacul Ohrida, au fost originari din ținutul moscopolitan; Lunca și Nicea, veniți din Pogradec și Rmăni⁶, cu vechi privilegii dela sultani, având munții lor ce le aparțineau, în schimbul pazei fruntariilor dinspre Albania. S'au ocupat cu creșterea vitelor și cu agricultura, având pământuri foarte productive și au fost negustori îndrăzneți⁷. Nu există o singură casă la cei din Beala de jos, fără 20—30 rădăcini de pomi; agricultura la ei a fost foarte dezvoltată; fasolea din acest sat renumită în toată Turcia; făceau negoș în satele albaneze și bulgărești din Diova⁸. Țre-o 100 familii din aceste două sate aveau magazine la Struga, cu majoritatea populației bulgărească. Aveau, în mâinile lor, negoșul de manufactură și de coloniale, erau ei cazangii, hanșii și pușinii argintari⁹. Marii cărăvănari erau, în ultimul timp, frații Sacu din Ohrida. Belitarii — adică acești Aromâni din ambele comune — s'au ocupat și cu croitoria; cu construcția, mulți din ei lucrând și prin România — alții au emigrat în America¹⁰;

ohrideni, în *Grăiul rom.*, a. VIII, Iulie-Decem. 1934. ¹ V. Papacostea, *O narațiune bulgară*. ² V. N. Cristu, *Emigr. pop. din Ohrida*. ³ Vezi art. *Lumina*, II, 222, de C. Zografu și G. Mihăci. ⁴ Th. Căp., o. c., p. 68. ⁵ Costică St. Ciolache, art. în *Lumina*, V, 1907. ⁶ Th. Căp., o. c., pp. 68—69. ⁷ I. Nen., pp. 373 și 448. Acest scriitor dă, pentru amândouă, o populație de 5480 suflete; C. Ciolache, art. cit., pentru Beala de jos, 100 case aromânești, $\frac{3}{4}$ din populație, restul turci și albanezi din Veleștea; L. T. Boga, pentru amândouă 4250. ⁸ C. St. Ciolache, art. cit. ⁹ Negustorii stabiliți cu familiile se duceau Sâmbăta în Beala și se înapoiau Lună, la afacerile lor la Struga. ¹⁰ C. St. Ciolache, art. cit.

au avut și colonii numeroase în Serbia¹, se pare și în Grecia².

Pe șoseaua Ohrida-Resna-Diavato, se găsea Iancoveț și Resna. Cea dintâiu comună, frumoasă, la 992 m. înălțime, cu aproape 50 familii din Moscopote, Magarova, Târnova și Nijopole. Toți aceștia făceau comerț în Resna, de unde se înapoiau, seara, acasă — ceea ce se practică și astăzi încă. În acest oraș, Resna, mai sunt vre-o 150 familii aromânești de prin Moscopole, Magarova, Târnova și resturi dintr'o veche colonie de Megleniți din Nânta³. Aromânii de aci aveau legături comerciale cu Varna și Constantinopol⁴. Cei din Nânta-Meglenia lucrau obiecte de olărie, pe cari le desfăceau la Ohrida, Bitolia, Corița și spre Adriatică⁵. Toți acești Aromâni formau elita orașului, pătura intelectuală, funcționarii, marii comercianți, argintarii, căldararii⁶. Iancoveț ar data de peste 200 ani și numele i-ar veni dela Iancu din familia Iconomu, cei dintâiu veniți din Niculița; a fost proprietatea unuia Ilaza Bey, pe care au răscumpărat-o în 1872; din 200 familii, 40 aromânești, se ocupau odată și cu vitele; erau argintari iscusiți în filigram, etc⁷.

3. Castoria (gr. Kastoria, m.-r. Custur, sl. Kostur, turc. Kessrlè).

Una din cele mai vechi așezări cu multă populație aromânească, altădată. Încă din 1870, V. Bérard, care a vizitat-o, scrie că limba Aromânilor era înțeleasă și vorbită în mai toate casele creștine și că a întâlnit multă viață aromânească⁸. Pe lângă populația stabilă din oraș, în câmpiile din jur, se vărsau multe turme de ale Aromânilor de pe povârnișurile masivului Smolica, iar acum în urmă, încă mai pasc turmele păstorilor nomazi din Gramoste⁹. Atât Castoria cât și împrejurimile ei se numeau, odată, Vlahia și făceau parte din Vlahia Mare, care se întindea până aci¹⁰. Acest nume Castoria are o mare însemnătate istorică pentru viața aromânească din Evul mediu. Între această Castorie și Prespa, a fost ucis, de niște cărăvănari Vlahi, lângă localitatea „Ștejarii frumoși“, David, fiul țarului Șișman și, cu acest neprețuit document, deschide G. Murnu monumentala lucrare pentru noi Aromânii „Vlahia Mare“¹¹. Cu drept cuvânt, până astăzi câmpia de lângă Castoria se cheamă Vlahades¹². Cultura și sentimentele grecești, însă, în-

¹ Din aceste colonii, au răsărit mulți eroi, ca Țințar Iancu. ² Belîțarîi aveau la Atena «un comitet macedonean» de ajutoare a tinerilor dornici de cultură. Vezi *O narațiune bulgară, etc.* de V. Papacostea. ³ I. Nen., o. c., p. 377. ⁴ *Ibid.* ⁵ *Ibid.* ⁶ Art. cit. *Lumina*, II, Zografu și Mihci. ⁷ *Ibid.* ⁸ O. c., p. 318. ⁹ Th. Căp., pp. 54 și 62. ¹⁰ Spruner Menke, *Hand Atlas für die Geschichte des Mittelalters*, nr. 86, ap. I. Arg., nota 4, p. 207. ¹¹ Kedrenus, II, p. 435, ap. G. Murnu, o. c., p. 8. ¹² După I. Arg., p. 207 și nota 4: Aici, a domnit Serghian, care a ocupat Castoria și Salonic și a fondat Principatul

tr'atât au fost de puternice în acest ținut, încât Castoria a urmat soarta Saciștei și a comunelor aromânești din Zagor.

Oraș foarte vechiu¹, așezat la vest de VI.-Clisura, la nord de Hrupiște, pe câmpia dominată, la n. și n.-est, de masivul Viciu, la vest de mîjestuosul Gramoste, oglindit de apele lacului cu acelaș nume ce-i udă toate poalele, este așezat pe o limbă îngustă, în forma unei cocoașe de cămilă, intrată adânc în apă, totul într'un cadru pitoresc demn de cele mai încântătoare priveliști ale Elveției, Castoria fiind, în realitate, o regiune alpină prin excelență. Peninsula ar fi locuită, dela venirea Turcilor, cari ocupă părțile n. și estică, cu o frumoasă vedere asupra părții estice a lacului. Pe reverul occidental și sudic al Spinei, erau casele grecilor, iar în partea joasă, surghiuniți în mocirle, mahalaua evreilor. Număra, acum un secol și ceva, 1500 familii turcești, creștine și evreești².

Se spune că, în bejenia lor, o coloană de Moscopoleni a intenționat să se așeze la Kastoria, în partea de est a orașului, la localitatea numită Mavrotis. Castorienii, însă, speriați de aptitudinile comerciale și industriale ale acestei rase de oameni, au intervenit pe lângă Kiazim Bey, care n'ar fi îngăduit așezarea lor aici; astfel că, coloana s'ar fi îndreptat spre alte meleaguri³. Chiar dacă ar fi adevărat aceasta, coloniile moscopolene s'au așezat, totuși, din vremuri mai vechi. Printre „creștinii“ lui Pouqueville, trebuie să înțelegem foarte mulți Aromâni. I. Nenișescu a evaluat numărul Moscopolenilor la 1200⁴. Credem că s'au așezat, cu timpul, și coloniile de Ohrideni⁵, Blănăria, care constituie ocupația de căpetenie a Castorienilor, aceștia ar fi învățat-o dela Ohrideni.

Creștinii Castorienii, printre cari trecem și pe Aromânii, aveau relațiuni economice, încă din secolul al XVIII, dacă nu și de mai înainte, cu Apusul. Negustorii bogați aveau case de comerț la Viena, Lipsca, Dresda și Moscova; iar scriitorul francez a întâlnit negustori vorbind limbile germană, slavă, italiană și greacă literară⁶. În ultimul timp, multă lume — blănari, mai ales — frec-

de Castoria și Ematia-Meglena, declarându-se independent. Au domnit, pe urmă, Sârbi, Mușafi, Constantin Castrfotul Mesaret și, pe la finele secolului al XIV-lea, s'a supus de bună voie Turcilor. ¹ După Pouq., o. c., III, pp. 1 și urm.: Vechea așezare ar fi existat pe partea muntoasă a vechiului Celetrum, capitala Orestidei, unde scriitorul a dat de grămezi de ruine și temelii la vreo 70 biserică, implantate unele pe temelii templelor, altele pe copstrucțiuni grecești. O veche acropolă atestă încă lucrul și zidirea romană și restaurările suprapuse de Justinian: întâu Celetrum și, pe urmă, Justinianopolis. Numele de Castoria îi vine dela Castrum. ² *Ibid.* ³ Informațiile acestea le dețin dela prietenul Theofrastos Gheorghiadēs, din familia moscopoleană Ghira, un bun cunoscător al anticitățiilor Castoriei, demne de studiat. ⁴ O. c., p. 455. ⁵ O familie aromânească nobilă dela Ohrida este, astăzi încă, familia Pihion; o altă familie Șcaperda numele se întâlnește des la Crușova, Scopia și Egipt, toți Crușoveni — cu un spital «Fundatiunea Gheorghios Șcaperda». ⁶ Pouqueville,

venta toate orașele Europei; îndeosebi, n'a existat familie fără un membru plecat în America. Din relatările culese la fața locului, există peste 200 milionari¹, cari au făcut averi numai datorită acestei ocupațiuni, atât de rentabilă. Ca și Moscopolenii și Zagoriții, tot astfel și Castorienii făceau negoț și se ocupau cu meșteșugul acesta până în cele mai îndepărtate centre ale Rusiei și Siberiei, unde ajungeau până la Arhanghelesc, Tomsc, Ircuțc, Nijni-novgorod, etc. Ori unde s'ar fi găsit, însă — în Europa, America și Siberia — cei înstreinași și înstăriți nu uitau pe cei de acasă, ci strângeau, dela toate fabricile și atelierele de blănărie, resturi înfime, pe cari le trimiteau, la Castoria, văduvelor și celor ce nu se puteau expatria. Arta de a asorta și de a coase, însă, a ajuns o specialitate care a uimit și uimește. Se cosea cu fir de bumbac, tare și suplu tors acasă, resturile de unghii de samur, de zibelin, jder, etc., — cele mai mari până la 4 mm. —; se asorta părul după culoarea și după formațiunea lui, încât se scoteau așa numitele scrânduri de blănuri sau „mesade“, de formă conică și de dimensiuni 0,60/0,80 m. Astfel lucrate. erau retrimese în Europa — la Londra, Lipsca, Paris, Constantinopol, în Principate, etc. Din aceste „mesade“ se confecționau giubelele pentru înalții demnitari din Turcia. O caracteristică a vieții sociale în Castoria, în legătură cu acest meșteșug, este faptul că lucrul manual la școlile din oraș — poate și din împrejurimi — formează o materie de învățământ și lucrările confecționate sunt aceste „mesade“².

Pe la începutul secolului al XVIII-lea, Gheorghe Castriotul, comisul valah, a întemeiat o școală la care a învățat Leontiadēs Sevastos, care a condus și Noua Academie din Moscopolē³. Mai există, la Castoria, încă o instituție cu caracter economic-social, cam așa cum existau la toate comunitățile religioase și anume o instituție de credit la care deponenți creștini și turci, contra unui procent de 10--12%, își depuneau economiile, din care fond se împrumutau negustorii, sub răspunderea arhierilor și subalternilor acestora⁴.

Populațiunea, până în 1922, se ridica de-abia la 10000: Turci 2000, Evrei cam la 1000 și restul Greci — mare parte Aromâni și Bulgari grecizați⁵.

4. Saciștea.

Păstorii valahi și-ar fi așezat, pe aici, prin secolul al XII-lea corturile lor⁶. Scriitorii vechi au numit-o Sisani, Sisanium și Si-

III, pp. 1 — 12. ¹ Pe versantul nordic al peninsulei, se ridică, astăzi, și se construiesc mereu vile moderne, demne de marile orașe europene. ² Date furnizate de P. Constantinide, blănar, str. Uranus, 34 București. ³ N. Jorga, *Hist. Roum. Pen. Balc.*, p. 42. ⁴ *Πουq.*, III, p. 2. ⁵ Date culese la fața locului. ⁶ *Πουq.*, III,

zanion¹. Ar fi fost numită de vechii locuitori Bueno și Bon, din cauza calității bune a apelor dela o fântână (izvor). Mai jos de această veche vatră, s'a întemeiat orașul de jos „Gherania“, iar partea de sus s'a numit Ciadâr Tenda. Dar metropolele valahe nu s'au mulțumit cu așa nume și au botezat-o Sacișta². Reședință de mitropolie ridicată după stingerea exarhatului din Ohrida; înainte de aceasta, însă, episcopatul din Selița -Sizanion a fost mutat aci în secolul al XVI³. Număra, la începutul secolului al XIX-lea, 700 case și câteva sute colibe la margini. Orașul de jos este așezat în amfiteatru, pe bazele unei pânii semi-circulare, unde se varsă apele cele bune⁴. Orașul acesta este așezat la vest de Cojani, la sud de Blața și la n.-est de Grebena.

După I. Caragiani, partea de sus se numește Hoara, iar cea de jos Gherania⁵. În legătură cu nucleul etnic al Saciștei, Pouqueville, după cum am văzut, ne dă ca întemeietori pe păstori valahi⁶. Th. Căpidan vorbește de Aromâni nomazi din Pind și de pe povârnișurile masivului Smolica cari au trecut Bistrița și s'au așezat în marele centru Șainili (Sisani), azi un cătun de păstori nomazi, de unde, pe urmă, o parte a populat aproape cu element aromânesc comuna Sacista, actualmente, grecizată; iar alte coloane au întemeiat Pipiliște, Blața, etc.⁷. Este vorba, natural, de un strat suprapus celui primitiv, elementul păstoresc întemeietor, de care vorbește Pouqueville⁸. G. Weigand, în trecere prin această comună, o numește curat aromânească, dar care, ca urmare a așezării populației din Sisanion, s'a grecizat⁹, așa cum s'a întâmplat dealtfel, cu Blața și cu Cojani, unde porțiuni din aceleași populațiuni din Sisanion s'au așezat¹⁰. O dovadă serioasă, în sfârșit, că Saciștenii au fost Aromânii și că această conștiință a originii lor au avut-o întotdeauna limpede, stă și în aceea că ei s'au încuscrit numai cu Aromânii din alte comune și că toți poartă nume aromânești¹¹. Straturile mai proaspete vorbesc încă aromânește.

Pouqueville a rămas în admirație, văzând bazarul împodobit cu frumoase prăvălii și case bine construite, având totul în aer de bună stare și de curățenie ca nicăieri în Turcia¹². Casele sunt mărețe, iar cele mai vechi, cari sunt cele mai multe, parcă toate sunt niște case de seniori, iar locuitorii se disting de vecinii lor prin spiritul glumeț, notă caracteristică a tuturor Macedo-Româ-

p. 78. ¹ Sizanton și Sacișta sunt două localități diferite; este adevărat numai că dela Sisani s'au mutat coloniile la Sacișta. ² Pouq. o derivă din Ciadâr-Tirița (cort și brânză). ³ Pouq., III, 78, 79 și 80. ⁴ *Ibid.* ⁵ I. Car., o. c., 113. Crede că a avut o populație de 15—20000 suflete; I. Nen., *ibid.* — o. c., p. 456 — 13000. ⁶ Pouq., I. c. ⁷ Th. Căp., o. c., p. 55. ⁸ Pouq., I. c. ⁹ Weigand, o. c., I, p. 129. ¹⁰ Dușan Popovici, *Oțzintzarima—Despre Aromâni*, 30. ¹¹ I. Car., p. 113. ¹² Pouq., I. c.

nilor¹. Încă o notă caracteristic aromânească este și remarcabilă lor ospitalitate².

Ocupația de căpetenie a Saciștenilor a fost, din vremuri străvechi, economia de vite, ceea ce i-a determinat să-și aleagă vatra satului la origină acolo unde este așezat. Au dus aceiași viață patriarhală, ca și ceilalți Aromâni, viață socială guvernată de acelaș sistem de legi simple. Neînțelegerile erau judecate de un sfat de bătrâni înțelepți, prezidat de episcop, ceea ce făcea să recurgă rar la tribunalul turc din Elasona³.

Saciștenii au făcut negoț pe un plan mai larg — alături de Ohrideni, Mulovișteni și Moscopoleni — cu Veneția, în secolul al XVIII-lea⁴. Dar, din vremuri vechi, au făcut negoț mare în țările slavone din fosta monarhie a.-ungară, precum și în Serbia veche, unde au contribuit la întemeierea clasei burgheze⁵. Au mai făcut comerț în Viena, Lipsca și Germania, ceea ce i-ar fi ajutat — observă. consulul francez — să-și piardă din șiretenia grecească și să câștige mult din francheța caracteristică germanului⁶.

5. Muloviște (Muluviști, Malovista⁷).

Comună curat aromânească, situată la aproximativ 23 km. la apus de Bitolia, aproape călare pe marea cale romană Durașo-Salonic, de toate părțile înconjurată de piscuri înalte ce-i stau drept în față ca o perdea, ascunzându-i soarele cea mai mare parte din zi, nu departe de izvoarele Șemniței, un afluent al râului Cerna ce udă o parte din câmpia Pelagoniei; este vărsată într'o căldare adâncă, fără orizont, la o înălțime de 1087 m.⁸. Toți Aromâni — poate prea puțin deosebiți de ceilalți Aromâni la înfățișare, nepregetați la muncă, încăpăținați în atingerea scopului urmărit, exercitând o bună parte din ei profesiuni foarte riscante, ca hangii în cele mai ascunse trecători ale munților peste tot cuprinsul Peninsulei, îndărătnici apărători ai credințelor și convingerilor lor, oricari ar fi ele, parcimonioși cu câștigul realizat — ei s'au dovedit, încă din vremuri vechi, energii remarcabile în domeniul economic. Țările unde și-au desfășurat cu predilecție aceste însușiri au fost Turcia, Bulgaria și, pe un plan mai întins, Serbia veche, contribuind, în largă măsură și laolaltă cu Aromânii din alte centre, la crearea clasei burgheze și celei conducătoare în această țară.

Intemeierea acestui orașel și a Gopeșului, ca și problemele

¹ I. Car., — Femeile saciștene, scrie autorul citat, poartă niște ștergare de cap foarte frumoase și foarte lungi, de o eleganță rară și întrec, în această privință, pe țărancele napolitane și romane. ² Pouq., l. c. A admirat foarte mult vinurile, după el, cele mai bune din Macedonia și «pitele» — plăcintele aromânești — o. c., p. 82. ³ *Ibid.*, l. c. ⁴ Val. Papahagi, st. cit., p. 49. ⁵ D. Popovici, o. c., passim. ⁶ Pouq., l. c. ⁷ În graful lor «Muluviști», în documentele venețiene «Malovista». ⁸ Înălțimea orașului este luată după T. Filipescu «Co

ridicate de aceasta, au făcut obiectul unui studiu al conferențiarului universitar Tache Papahagi¹. În virtutea particularităților graiului întrebuițat în aceste două centre aromânești, d-sea concludere că „primul nucleu etnic“ a fost pur meglent, așezat aci prin jumătatea a doua a sec. XVII, nucleu care a avut puțința să asimileze o bună parte din slavii satelor vecine și după care s'a suprapus un strat de colonii moscopolene venite aci în epoca marilor deplasări². Th. Căpidan, care s'a ocupat în treacăt și înaintea acestuia de chestiunea originii acestor două orășele, presupune că Muloviștenii și Gopeșenii ar fi pînă „primii Megleno-români“ așezați, în aceste meleaguri, în jurul secolului al XIII-lea, astfel că ei s'ar găsi unde sunt astăzi de cinci veacuri și mai bine³. Mai târziu, însă, același scriitor, în monumentală lucrare „Aromânii“, după studii și reflecții mai adânci, n'a mai putut vedea — în chipul și în întreaga înfățișare a Muloviștenilor și Gopeșenilor — trăsăturile caracteristice tipului meghenit, ci înclină în a-i identifica cu tipul grămostenesc: frumoși, bine făcuți, cu trăsăturile feței regulate și accentuează că afirmarea anterioară după care despărțirea de Megliniți ar fi avut loc în secolul al XIII — sau cum stăruie T. Papahagi pentru jumătatea a doua a secolului XVII — nu sunt decât simple presupuneri, fără temei documentar⁴. După tradiția încă vie printre Mulovișteni, orășelul lor era, altădată, situat pe vatra satului turcesc Kajani, pe care, din motive și în epocă încă necunoscută precis, au părăsit-o, ca să se așeze pe vatra actuală⁵. Credem, totuși — după felul cum erau așezate aceste două sate, la intrarea trecătoarei Diavato, de o parte și de alta a ei, cu fața spre Bitolia — credem că primul nucleu etnic ar fi fost altul — nici meglent, nici moscopolitan — deasupra căruia s'ar fi așezat, în decursul veacurilor și ca urmare a marilor cutremurări istorice, celelalte două: cel meglent (?) și cel moscopolitan⁶. Acest strat întemeietor pare a fi fost — ca și la Clisura, Meșova, Furca, Pisuderi și altele — cel roman și că — atît Gopeșul, mutat târziu de pe Via Egnatia, spre nord, ca și Muloviște,

loațiile române din Bosnia», p. 146, ¹ «Originea Muloviștenilor și Gopeșenilor în lumina unor texte» extras din *Graiul și sufletul*, București, 1930 ² *Ibid.* ³ Th. Căpidan, *Megleno-Românii*, istoria și graiul lor, I, pp. 62 și 125. ⁴ Idem — *Aromânii*, 1932, p. 19 și 20 și nota 2, p. 20 ⁵ Repauzatul C. Bilimac, poetul nostru național, susține că, la Cașani, populațiunea aromânească ar fi fost o colonie de Fărșeroși — judecată după datini, obiceiuri și «paranoame.» ⁶ Se impune, pare-se, că stratul moscopolitan să se fi așezat mult mai devreme de cum l-a fixat T. Papahagi, și anume spre sfârșitul sec. 17 și începutul celui de al 18-lea, fiindcă vedem pe Mulovișteni făcând comerț cu Veneția în intervalul 1741—1750, ceea ce ar constitui o dovadă indirectă că ei erau în continuare a relațiilor moscopolo-venețiene. Această teză o susține, dealtfel, și tânărul cercetător V. Papahagi, în *Rev. ist.*, a. 18, nr. 10 12 932. Asemenea deplasări au

mutată mai spre sud — n'au fost altceva decât resturi, fărâmițate cu timpul, din vechile garnizoane romane, așezate ca forțe de apărare a strâmtorii Diavato¹. „La Țițate“ pare a fi vechea fortăreață romană și lagăr pentru paza strâmtorii Diavato“, scria profesorul G. Zuca, iar vechiul Gopeș, ar fi fost la „Curia al Simu“, spre sud, la 2—3 km.²

După alte mărturii, ale Nevestenilor, a avut loc — din cauza ciumei care a bântuit, în mai multe rânduri, Nevesca, nu știm în ce anume epocă — așezarea în Muloviște a mai multor familii, printre care se dă familia Paligora, din care se trage și istoricul grec Nicolae Filippide — Colciul al Tabla. În acest orașel, s'au așezat și ceva Grămosteni, cam vre-o 15 familii.

Ocupațiunile străvechi ale Muloviștenilor ar fi fost agricultura și ceva economie de vite³. Au practicat cărăvănăritul, ca negustori cărăvănari, ajungeau — după cum vom vedea în altă parte — până la Filipopol, în Bosnia, în Albania, ba până în Franța și Germania. S'au ocupat cu comerțul mare și cel mic în orașele mai apropiate de ei și în toate ale Turciei, precum și în Serbia și Bulgaria. Cu exploatarea hanurilor s'au ocupat peste tot. Femeile s'au îndeletnicit cu industria casnică, obișnuită la toate Aromâncele, poate inferioară altor regiuni: ciorapi, velințe, scoarțe, șiac — aba, pe care negustorii molovișteni îl speculau în târgul Perlepelui⁴.

Cele mai vechi date asupra negoțului Muloviștenilor ni le dă tânărul cercetător Valer Papahagi, care a descoperit câteva nume ce apar numai pentru intervalul unui deceniu, dela 1741—1750 și cari făceau cu Veneția acelaș comerț ca și conaționali lor din Moscopole, Ohrida și Sacișta, aducând în schimb, de acolo, alte mărfuri necesare regiunii și altor ținuturi⁵. Odată cu decăderea comerțului cu Veneția, s'au retras și ei, ca și ceilalți, îndreptându-și energiile și speranțele spre centrele din imperiul ottoman, spre țările europene și cele slave sub dunărene, ca Serbia și Bulgaria⁶. Ne vine a crede că Muloviștenii făceau comerț, încă din secolul al XVIII-lea, cu țările austriace, în special cu Viena și că numărau, în rândurile lor, oameni bogați⁷.

avut loc și la Crușova și în alte regiuni, cu mult înainte de distrugerea Moscopolei. Vezi și I. Nen., o. c. 37, 447. ¹ Vezi și «Gopeșul», cap. VI. ² Dr. Simeon Tovuș aduce, în sprijinul tezei că primul strat a fost roman, o mulțime de numiri proprii, ca Nelatu, Zenga, Barbacu, Rome, Romciu, etc. ³ Th. Căp., *Româniul nomazi*, p. , spune că sunt și astăzi multe localități ca Agrul al Chiăcu, al Nane, al Bișu, etc. Nu credem, totuși, că agricultura ar fi fost ocupația principală și, cu atât mai puțin, a întregii comune. ⁴ O poezie populară arată că negustori aromâni luau ștăcul dela săraci și-l duceau la Perlepe ca să se coasă cuparane (ghebe) la turci și la Bațram — cfr. *Antolog. arom.*, de 'T. Papahagi, p. 24. ⁵ V. Pap., st. cit., pp. 49 și 66—66. ⁶ Mai pe larg la cap. respective din *Cartea II-a* de A. Hăciu. ⁷ M. Beza — în *Boabe de grâu*

Din comerțul muloviștean și ciudățeniile lui cu Peninsula și cu Europa, vom avea de relevat comerțul cu „broștu“ (șofranul boabe), cel de lipitori ce le desfăceau în tot drumul lor până în Franța, acela de „piper“ — boia de ardei și de gogoși de stejar pentru taninul întrebuințat la tăbăcit — probabil, valonea, fructul unui stejar verde în toate anotimpurile, originar din Asia Mică și din Peninsula Balcanică.

„Broștul“ — șofranul boabe și „târța“ — șofranul măcinat constituiau un articol de comerț foarte prețios. Il desfăceau în toată Peninsula, cu deosebire, în Albania, Dibra, Diacovo, Ipec, Prizrend, etc., pentru vopsitul lânurilor și mătăsurilor. Firetele și găetanele de pe „cândușe“ vopsite cu șofran durează și până astăzi. Negustori mari erau Simu Ciumandra cu fiii Stoiu și ceilalți; erau Apo Paligora care încra mai ales cu Bosnia și Albania; pe urmă Sfiru fratele, Vaciu și Ghiorghi Glingiu Ciomu, care, mai târziu, s'a lăsat de acest negoț și a luat în exploatare toate „dervenele“ trecătorile villaetului Bitoliei. Șofranul era dus de Mulovișteni și în Austria.

Această plantă cromoferă era cultivată de Bulgarii din regiunea lacului Prespa, pe cari Muloviștenii îi finanțau cu sămânță aleasă și cu bani. Tot aceștia îl uscau acasă și îl măcinau la moarele lor speciale din Muloviște; erau puse în mișcare de cai și urme din acestea mai există și astăzi.

Am spus mai sus că una din ciudățeniile comerțului muloviștean cu Europa era și acela de lipitori. Negustorii cărăvănari călătoreau numai noaptea pe răcoare, iar ziua țineau pungile în apă și-și desfăceau marfa prin toate orașele din Serbia, Austria, Ungaria, Germania și Franța. După metoda de a le prinde, lipitorile erau de două feluri; când negustorii molovișteni băgau pe Bulgari în mocirle, lipitorile prinse de trupul acestora erau de calitate întâia, iar cele prinse cu pielea de bou de calitate doua¹. Printre cei mulți cari se ocupau cu acest comerț foarte productiv, cel mai de seamă era Dimce Ciomu², care le desfăcea în A.-Ungaria, în Germania și Franța, unde mai ducea cu caravana lui, la Berlin, apă și ulei de roze dela Kazanlâc, apă tare, orezuri, tutunuri, untdelemnuri, etc.; aceasta prin 1820 încoa. În schimb, aducea mărfuri necesare Peninsulei.

Ca și cu lipitorile și șofranul³, tot astfel, procedau Molovi-

a V, n. 9, p. 554, art. *Nouă urme românești la mănăstirea Sinai și la Ierusalim* — a găsit, la mănăstirea Sinaia o perdea de altar care, în broderii fine, reprezintă pe Sf. Fecioară și episoade ale veștii sale; este datată «Viena 1770» și darul este al unui Aromân din Muloviște — Nicolae Dimitriu. ¹ Relațiunile date de d-r Tașcu Trifon, după Lortel, profesor de zoologie medicală la facultatea din Lyon, care numește renumite «les sangsues macedoniennes», ce ațungeau până în Franța prin acești negustori. ² Unchiul d-rului Tașcu Trifon, actualmente în București. ³ Comerțul rentabil cu «broștu» l-ar fi început Mulovișteanul Ibru.

ștenii și cu ardeiu pentru „piper“ — boia de ardeiu. Frații Vulcan-Liepnre: Nicola și Costa, ca și alții, finanțau cu bani și sămânță de ardeiu special pe Bulgarii din regiunea Vodenei, iar Muloviștenii îl măcinau și-l vindeau în Peninsula. Firma Vulcan mai există încă astăzi la Filipopol. Alți mari negustori erau: Mișu Simu Ciumandra, Nauni Vulcan și Stoiciu al Ghingiu Ciomu, cari — cu caravana de 30—40 cai — duceau la Filipopol „piper“, „broștu“, untdelemnuri, etc. și aduceau, în schimb, găetane și șiacuri — abale. Alți negustori făceau acelaș negoț și în Serbia și în alte centre ale Bulgariei — după cum vom vedea la locul cuvenit. Aceleași mărfuri le duceau și la bâlciul din Seres, de unde cumpărau manufacturate și piei fine.

Acești negustori neastâmpărați făceau negoț și cu Galații, Odessa, Marsilia, Bosnia, etc. Costa Dimitri Maza aducea, cu caravana lui, dela Salonic, fierărie, chei și broaște pentru Bitolia și Bosnia, iar Hagilu al Paiani (Hagi Ianculu) și Stoiu al Danu, stabiliți în Giurmaia de sus, ca hangii și aveau mari magazine — depozite în comision cu negustorii bosniaci. De aici, din Bosnia, negustorii mulovișteni, ca și cei din Crușova — ca să nu vină cu caii goi, aduceau sare și fier pentru „circhë“ (țâst în Oltenia), după care câștigau destul de bine.

O industrie tot așa de bănoasă a acestor oameni — lucru cu care se ocupau și Bulgarii, dealtfel — era fabricarea în războaie de mutafuri (mutaf — scoarțe de așternut pe jos sau preșuri extrem de solide, făcute din „căprină“ sau păr de capră). Aveau ateliere în multe centre — lucrători având mai ales dintre Bulgari — destule în Muloviște, multe la Bitolia, la Perlepe, Resna, Ohrida Florina, Vodena, Drama și în alte centre. Un mare fabricant în acest gen era Simciu Mișiota¹.

Muloviștenii s'au ocupat și cu argintăria, atât la ei acasă și la Bitolia, cât și în țările slave sud-dunărene².

Aromânii din Muloviște, ca și Gopeșenii, vecinii lor, și-au desfășurat toată energia lor specifică și în a specula — sub toate raporturile — satele bulgărești din câmpiile Bitoliei, Vodenei, Prespei, etc... Hanurile lor, așezate prin sate și trecători singuratece în creerii munților, adesea prin ținuturi sălbatece dinlăuntrul Albaniei, de al cărui nume auzind numai te cutremurai — nu erau simple case de adăpost pentru călători și caravane, ele erau stațiuni naționale, adevărate centre de afaceri comerciale între Vlahi și alte populațiuni și de acaparare a produselor țărănești, precum erau și localuri de consum, cu un cuvânt, un fel de magazine universale,

¹ Multe informații le dețin dela d-l Nicolae Paze, dela Bazargic și dela d-nul T. Craja-Buc. ² A se vedea la cap. respectiv, Cartea II-a de A. Hăciu.

unde schimbul. adesea, se făcea pe cât cu putință în natură. I. Cvijic și C. Jirecek i-au identificat peste tot, iar acesta din urmă le-a admirat simțimintele lor naționale.

Dar Moloviștenii și Gopeșenii aveau și monopolul asistenței religioase în toate împrejurările, precum și al asistenței medicale și intervenției chirurgicale, în acest mediu slav mistic, lipsit de orice cultură și de orice organizare sanitară. Numai din Muloviște activau, în ultimul timp, 12 preoți ambulanți, din sat în sat, îndeplinind slujba sfântă în toate împrejurările; nașteri, botez, nuntă, maslu, boală, îngropăciune, etc.

Medicii empirici — întocmai ca în Epir și în Meglenia — erau și ei destui. Aceștia se serveau ca și hangii de jargon-uri speciale. Prin acești medici empirici nu trebuie să înțelegem numai decât oameni nepricepuți și, deci, o speță pretinsă nobilă de speculatori. Medici din aceștia ajungeau până în Albania, Serbia și Bulgaria. În Dibra Malesorilor, cea mai sălbatecă regiune albaneză, unul Simu Țovari¹ se bucura, ca medic, de cea mai înaltă considerație și era socotit ca un iluminat, un sfânt.

Mi se relatează, sub acest raport, cazuri foarte interesante și dificile vindecate de acești medici empirici. În domeniul ortopedic, mai cu deosebire, aceștia erau cu adevărat neîntreцуți. Mi s'a relatat cum un preot gopeșan, ambulant, neputând să se deplaseze la înmormântarea unui țăran bulgar, le-a pus în vedere rudelor, că, la cutare oră din zi, el, preotul, de acasă la el, va citi sfânta pogrebanie, iar ei să-l depună în mormântul din cimitirul satului. Și, în adevăr, poporul, cu adâncă evlavie, a făcut aceasta, ca și cum preotul ar fi fost de față. Influența ce acești medici și preoți o exercitau asupra poporului bulgar se poate ușor măsura după singur acest fapt².

Muloviștea este patria istoricului grec N. Filipide, a ministrului sârb Costa Stoianovici-Bășeicu, a marilor poeți naționali N. Velo și C. Bilimaci și a o mulțime de intelectuali și liber profesioniști, în România, cu deosebire.

CAP. IV

Câteva vechi centre din Albania și n.-vestul Peninsulei

a). Rolul Aromânilor în centrele din Albania.

Albania, în vechime Iliria, se întindea la sud până în munții Pindului, la nord până la Sava, la apus până la Adriatică, iar la

¹ A fost fratele bunicului medicului Simion Țovaru. ² Aceste prețioase date le dețin de la colegul meu de liceu dr. Virgil Caracotta, medic ortopedic.

răsărit, se mărginea cu Peonia — țara cuprinsă între Vardar și Struma, precum și o mare parte din nordul Macedoniei, azi munții Morihova și câmpia Perlepe — adică toată țara cuprinsă între Dunăre și nordul Greciei, țărmul mării Adriatice și râul Strymon¹. Ilirii au fost învinși de Romani în 228 a. C., iar țara lor a fost proclamată — între 118—85 — provincie romană, la care s'a adăugat, în 29, Moesia, cucerită în 27 a. C. Toate acestea formau provincia Illyricum. În 1425, după stăpânirea bizantină și altele streine nenumărate, Albania toată cadă sub Turci, cu toată rezistența tenace a Miridișilor munteni².

Știm, din cele ce preced, că, în partea nordică a acestei întinse provincii, s'a zămislit poporul aromânesc și anume în triungiul Sava-Adriatica³. În Evul mediu, elementul aromânesc din centrul și s.-estul Albaniei era reprezentat prin masse întinse și compacte⁴, rămășițe ale celor dintâi și mai vechi colonii romane. Tot în acelaș ev, dealungul Adriaticei, era Mica Vlahie, adică Despotatul Epirului, care cuprindea Epirul, Thesprotia, etc., cu orașe principale Durașo, Berat, Arghirocastro, Arta, Corint, etc.⁵. În secolul al XIII-lea, ținutul cuprins între Valona, Canina, Berat și Elbasan se numea Musachia, cu capitala Berat-Villard, stăpânită de familia Musatius (Musachus și Musachi), de unde îi vine numele ce-l poartă. Principii au stăpânit Canina, Selenița, Tomorul (Musachia Mică), Opar, Corița, Marele Devol, Micul Devol, Castoria, Ducatul Prespa, etc., până în secolul al XV, când a trecut sub stăpânirea otomană⁶. Această Musachia, cea mai bogată, așezată pe cele două maluri ale râului Semeni și dealungul Adriaticei, numită și hambarul Albaniei, cu centru mare Fearica (Fieri), plus Cavaia și Fușă Tracul, în valoare de 802'0 ha.⁷, este exclusiv locuită de Aromâni⁸. Ținutul vecin Malacastra este și el aproape tot aromânesc⁹. Câmpia dintre Valona și Arta, proprie pentru creșterea vitelor, este ocupată numai de păstori aromâni nomazi în timpul verii¹⁰. Centrul Frașari din ținuturile Colonia și Dangli, populat în veacurile trecute, de ivoare din Pind și Gramoste, a devenit, la rându-i, o albie, care, din cauza tulburărilor neîncetate,

pedic în capitală. ¹ I. Arg. p. 4. ² În 1433, însă, acelaș popor albanez, condus de eroul Skender Beg — George Castriotul — își strigă libertatea în Crușă, locul de naștere al eroului și, după 33 ani de victorii, moare, în 1467, la Alessio. Dar luptele au continuat până în 1501, când toți șefii revoluției s'au turcit și au recunoscut pe sultani, în virtutea capitulațiunilor de care s'au bucurat tot timpul. După încercarea prințului de Wied în 1913 și după alte peripeții sângeroase de 7 ani, Adunarea națională dela Lușnia, din 21/1/1920, a proclamat independența, în virtutea căreia trăește și astăzi. ³ Vezi mai sus p. 52 și urm. ⁴ I. Arg. p. 1. ⁵ Vezi mai sus, p. 32. ⁶ I. Arg. pp. 201—207. ⁷ Th. Căp. pp. 66 și 67. ⁸ Ilie Papahagi, art. în *Almanah m.-român* din 1901—24. ⁹ I, Nen., p. 30 și D. A-beleanu, *Albania*, București, 1928, p. 40. ¹⁰ Th. Căp., p. 57.

s'a revărsat în toată Albania, în Muntenegru, în Bosnia, Hertze-govina și peste toată coasta Dalmației¹. Aceleași aluviuni și în aceleași ținuturi depărtate, dar în mai mică măsură însă, au avut loc și din așezările aromânești din Pind², ca și din mai depăr-tata Tesalie.

Tot în această țară, cu atâta atmosferă aromânească și pe care caravanele și negustorii aromâni și din alte ținuturi, că și păstorii nomazi, au străbătut-o, dealungul veacurilor și prin ale că-rei porturi au cunoscut lumea și civilizația apuseană, în această țară, la s.-estul ei, s'a zămislit cea mai înaltă civilizație peninsu-lară, ținutul moscopolitan mai cu deosebire în secolele XVII—XVIII, cu numeroase cetăți industriale și comerciale, un întreg ținut de burguri ce pornea dela lacurile Maliki și Ohrida și se întindea până aproape de Berat, așezări în număr de aproape șase zeci, toate în imediată vecinătate cu cele mai amenințătoare hoarde alba-neze; iar vecin cu acest ținut, în Macedonia, se întindea Gramo-stea, izvor de multe populațiuni și al atâtor energii creatoare³.

Printre mulți scriitori streini cari atestă existența unei popu-lațiuni aromânești⁴, este și G. Lambrides care scrie că limba cu-țovlahă se vorbește nu mai puțin nu numai în Moscopole, ci și în toate orașele aproape. cari mai toate numără și familii aromânești, precum și în unele sate⁵.

Dela capul locului, trebuie să subliniem că, în toată Albania — în afară de portul Valona și cele sudice — n'a existat nici un grec și nici un evreu negustor și trebuie să adăugăm că n'a existat, nu oraș, ci sat cât de neînsemnat în care negustorul să nu fie și Aromân; iar acolo unde au existat școală și biserică grecească, a-poi comunitatea era exclusiv constituită din Aromâni, la cari se adăugau albanezii creștini ortodoxi. Și, oricât de mic ar fi fost grupul de Aromâni, ei erau constituiți în comunitate și formau clasa nobilă.

Albanezii numesc „Gog“ pe Aromânii dela nord de râul Scumbi: Cavaia, Durașo, Tirana, Scodra și parte din ținutul El-basan, iar pe cei dela sudul acestei ape, indiferent dacă fac negoț sau creștere de vite, „cioban“. Cei dintâi „gog“ sunt toți meșteșu-gari, negustori și profesioniști, pe când la cei din sud nu există familie care să nu aibă un număr oarecare de oi.

1. Durașo (Dyrrahium, Durașiu, Duressi, Draci) ⁶

Căzut, în sfârșit, sub stăpânirea Venețienilor în 1386, Durașo

¹ *Ibid.*, pp. 42, 43 și 67. ² *Ibid.* ³ Vezi cap. V. ⁴ Vezi și I. G. von Hahn, *Alb. Stud.*, p. 73; *idem*, *Reise durch die Gebiete der Drin und Wardar*, p. 290 și nota 6; G. Weigand, în *Rom. Revue*, 1892 p. 19 și 109; etc., ap. Th. Căp. p. 66. ⁵ *Peri ton en Ipiro aghathoerghimăton*, Athina, 1880, I, p. 38. ap. I. Căp., p. 117. ⁶ Ar fi fost întemeiat de un rege barbar Epidamur, iar mai târ-

este cucerit de Turci în 1501. Era împodobit cu temple mărețe, cu statui, turnuri înalte și puternice și cu minunate cheiuri. Dar din toată această splendoare au rămas doar ruine, scrie cercetătorul Pouqueville. Fiindcă revoluția din 1700, dezlănțuită de Gheghii din Albania de nord contra pașalelor din Scutari și Delvino, a întrerupt orice relațiuni comerciale, când negustorii au trebuit să părăsească portul, iar Franța stabilimentele și afacerile¹. În 1716, consulul francez Isnard († 1717) scria că orașul, în urma turburărilor, se redusese la așa grad că deabia număra 200 oameni, în mijlocul unei țări sărace și necultivate, cu aerul ciumăt și că portul nu prezenta alt interes de cât ca loc de tranzit pentru mărfurile venite din ținuturile vecine². Populația se evalua, după un secol, la 400 familii mahomedane și, un corp de iniceri, iar în afară de ziduri, un varoș de 600 familii catolico-romane; orașul avea aspectul unui centru de războiu și de anarhie, un sprijin bun pentru pirați, un azil de asasini, loc de scurgere al criminalilor cari scapă de pe coastele Italiei³.

Pela finele secolului al XVII-lea, consulul francez sus menționat relatează că erau o sută de negustori turci și „greci” în acest port principal al Macedoniei și cari făceau afaceri considerabile, având case de comerț în coloniile valahe din Pind, în Scutari, Elbasan, Moscopole, Sacișta, Ianina și Salonic și cari exportau pen-Veneția ceară, lână fină, mătase, cordovane, piei de boi și de bivoli, etc. contra postavuri, londrine, stoffe de mătase, coloniale diferite; se încărcau și multe vase cu cereale, cu toate posibilitățile Turciei⁴.

Este necesar să mai stabilim încăodată, dela capul locului, că acești „greci” ai lui Pouqueville n’au fost altceva decât Aromâni. Însăși legăturile cu orașele enumerate trădează origina lor. Până acum 50—60 ani, toți creștinii din acest port erau Aromâni și aceștia, toți Moscopoleni, formau jumătatea populației — restul erau Albanezi musulmani. Tot traficul se făcea numai prin acești Aromâni. Albanezii creștini, cari îndrăzneau să pătrundă, erau repede anihilați în mișcărilor lor și, deci, trebuiau să se retragă. Și, astăzi încă, marile firme, toate afacerile și profesiunile rentabile, negoțul

zlu, a devenit o piață maritimă a grecilor (*Appien de Bell. civ. lib. II, 451, 452, ap. Pouq., I, 395*) Cel mai frumos oraș pe Adriatică, a devenit provincie romană sub August; în 48 d. C., capitala militară a lui Pompeiu, unde își avea senatul, impresurați de Cesar. Tot aici, a trăit în exil și Cicerone, iar pe dealurile lui a predicat Ap. Pavel. Sub Bizantini, era capitala themei Dyrrachium; a trăit sub Ostrogoți în 481, a fost greu încercat de Bulgari în sec. X — XI; cucerit de Normanzi și de regi Siciliei, iar sub Bizantin (1185 — 1205) pe urmă sub Napolitan (1294) și Tarentieni în sec. XIV. (*Pouq., I, 396 și I. Nea. pp. 515 — 515 — 516*) ¹ *Pouq., II, 419 — 420.* ² *Ibid. I, 400.* ³ *Ibid. 398 și 400.* ⁴ *Ibid. 399 și nota 1* Vezi lucrarea de față, p. 39 și urm.

engros (Turcii aveau băcănii) și meseriile, comerțul de bumbac, manufactură, coloniale, exportul de piei, de ouă și păsări, etc., din Durațo și hinterland, ca Tirana, Elbasan, Cavaia, Scodra, etc., toate aceste firme erau și sunt încă aromânești. Dacă, prin decăderea Veneției și ridicarea Salonicului, Durațo a pierdut mult din însemnătatea lui de altădată, totuși, datorită negustorilor aromâni și caravelor din Albania și Macedonia cari îl frecventau în fiecare Sâmbătă, și-a menținut strălucirea lui relativă¹. Cu drept cuvânt, V. Bérard l-a numit portul cuțovlah și natural al Aromânilor². Și I. G. von Hahn scria că Durațo este locuit în mare parte de Aromâni³. Mult a pierdut, însă, cu construirea liniei ferate, Bitolia-Salonic, pela finele secolului trecut.

Vechi nume mari moscopolene în activitatea portului au fost nenumărate, unele din ele menținându-se încă și astăzi. Vom cita câteva: Goga, Truia, Leca, Babacuchi, Iancu, Margariti, mare firmă de manufactură, Șalvari, una dintre cele mai fruntașe, etc. Există încă vre-o 120 familii de Moscopoleni, dintre cari circa 40 se ocupă cu marele comerț, restul cu mici afaceri⁴. Dăm, pentru astăzi, câteva firme mari, ca: Vlasî Dovană și fratele cari au în mâinile lor importul de manufactură; frații Manuși și Vanghele Spiro manufactură engros; frații Duși coloniale și exportul de ouă în Germania și Ceboslovacia; Pericle Spiro, etc. Comerțul de cereale și exportul îl au tot Aromânii. În industria morăritului, sunt frații Economu cu fabrici de făină și mari depozite de cereale.

Ținutul înconjurător are o mulțime de sate cu populație aromânească sau amestecată⁵. Multă lume este venită din părțile de sud ale Macedoniei sau din marile orașe ale Albaniei: Elbasan și Berat⁶. Chervangii aromâni din Fracula, Cipleacu, Grabiani, Chelbăsira aduc sare și mărfuri pentru interior⁷.

Pe zi ce merge, importanța acestui port atât de vechiu, ca ieșire la mare în noul stat albanez, crește mereu.

2. Cavaia, Fleri și Valona.

Cavaia, prima etapă pe marele drum roman Durațo-Constantinopol, face parte din regiunea Musachia cu caracter aromânesc foarte pronunțat, unde se găsesc mai mult de 40 sate și cătune aromânești⁸. Vara, păstori nomazi din munții Albaniei se coboară lângă Cavaia⁹. Regiune foarte bogată, locuitorii se ocupă cu agricultura, creșterea vitelor și cărăvănăritul, precum și cu comerțul

¹ Vezi V. Bérard, o. c., pp. 9-10. ² O. c., I. c. ³ *Alb. Stud.*, p. 133, nota 52, ap. I. Car., p. 71. ⁴ Vezi *Frontul Alb.-Adriatică*, cap. I, despre activitatea Moscopolenilor, etc. ⁵ I. Nen., p. 518 și I. Hahn, o. c. ⁶ Th. Căp., *Fărșeroții*, p. 73. ⁷ *Ibid.*, I. c. La margina orașului Durațo, la Sf. Vlas, este o așezare de vre-o 16 familii de Fărșeroți. ⁸ Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 66, ⁹ *Ibid.*, p. 11.

și industria casnică. Actualmente, Aromânii, deși puțini la număr în oraș, totuși dețin întreg negoșul în mâinile lor, piața este mai animată ca la Elbasan, iar negustorii stau mai bine ca cei mai buni dela Tirana¹. Acest centru, ca și Elbasan, între 1790—1820, era locuit exclusiv de Aromâni — în afară de Albanezi musulmani, iar mai târziu, au venit colonii din Moscopole, Șipsca, Grava, Niecea². Centre mai importante în jurul lui: Fieri-Fearica, Poiani-Apolonia, Gradiștea, Lușnia, cu dependențe Carbornarli, etc. — aceștia dela sate fiind stabiliți înaintea celor dela orașe³.

Nu știu ce vrea să înțeleagă Pouqueville prin Esclavonii cari exportau, prin portul acestui centru, cereale, untdelemnuri, tutunuri, cordovane și lemne de construcție pentru Brescia, de unde aduceau mărfuri soldate cu $\frac{1}{3}$ în bani, restul cu postavuri roșii, serjuri, oțel, sticlării și arme⁴. Nu este deloc de mirat că consulul francez n'a văzut în acest centru al „surăzătoarei Musachii” — vechea Taulantia⁵ — negustori aromâni, ci numai Esclavoni (?), fiindcă n'a văzut nici în Durașo și pretutindeni în alte orașe decât numai greci și ceva turci⁶. Se exporta în Italia cereale: orez și ovăz, cai de rasă, multe untdelemnuri în Triest și porumb în Muntenegro⁷. Dealtfel, se exportau aceste produse din toată Musachia, precum și papură pentru pălării de vară⁸.

Poetul D. Bolintineanu, în „Macedonele” sale, a cântat pe aromâncele din Cavaia „vestite muncitoare, oneste și cutezătoare”, cari, înarmate până în dinți și în grupuri de 40 — 50, călări pe cai focoși, străbăteau Albania până la Bitolia și în fundul Macedoniei, ca să-și desfacă produsele manufacturate în pânze de bumbac și în borangic, foarte mult căutate. Nici o bandă nu îndrăznea să se atingă de aceste negustorițe.⁹

Fearica-Fieri a fost nu de mult un orașel curat aromânesc, pe drumul ce duce spre Lușnia și Durașo, aproape de furca drumurilor, așezat în plină regiune musăchiară, având la dreapta, ținutul Malacastro. Înainte era un simplu cătun, contează ca oraș din 1864¹⁰. Majoritatea locuitorilor aromâni veniți cam dela 1800, din jurul Moscopole, alții de prin sate cam de prin 1840, se ridică la 280 familii, albanezi numai 20¹¹. Comerțul și industria stau în în mâinile lor; prin aceștia se exportă în Italia, prin micile porturi Poro și Semani, cai frumcși, măgari și vaci, unturi, precum și cereale, ca porumb, orz și ovăz¹².

Mari negustori în zilele noastre sunt frații Spiro și Gachi

¹ Th. Căp., *Fârșeroșii*, p. 59. ² I. Papahagi, I, c. ³ *Ibid.* ⁴ Pouq., I, pp. 400—401, ⁵ *Ibid.*, p. 367. ⁶ Dealtfel și în *Istoria Veneției*, de P. Daru, se pomenește numai de Schiavoni. ⁷ I. Papahagi, art. cit. ⁸ *Ibid.* ⁹ I. Nen., pp. 514—515. ¹⁰ Th. Căp., o, c, p. 92. ¹¹ Spiro Papa, *Lumina*, I, nr. 9 din 1903. ¹² *Ibid.*

Papa, în manufactură și marchitanie; Tachi Bozdo și frații Veria, exportatori de cereale, vite și ouă, precum și o mulțime de alții mici cari se ocupă cu comerțul de lănuri, undețemnuri; alții meseriași, ca croitori și țesători de velințe, etc.¹

În acest orașel, au văzut lumina zilei străbunii, poate și părinții marelui om de stat român M. Ferechide, care se trăgea din familia Dimcea.

*Valona-Avlonia (alb. Vlior)*². Aici, ca și la Durașo, Moscopolenii își aveau contoarele și magazinele lor³. Portul natural al Musăchiarilor, a fost des vizitat de chervangii și negustorii aromâni, cari aduceau, pentru Macedonia și Pind, mărfuri din Veneția și Triest⁴.

Aici, ca și la Elbasan, se aduceau, pentru prelucrare, abale din ținutul Bitoliei și erau mulți croitori abagii din Nijopole. Ca peste tot și aici, Aromânii, s'au ocupat cu negoțul, meșteșugurile, printre cari fabricarea de arme. Mulți spoitori aromâni veneau dela Tîrana. Neguțătorii aromâni din Zagor, ca din Floru și alte sate, făceau negoț stabil în acest port⁵. Mulți originari din Valona făceau negoț în Brindisi; prin 1914, șeful coloniei în acest port italian era Va'oniotul Chiliță.

Ținutul înconjurător este foarte bogat în lemne de construcție, în smoală și păcură, în cultură de cereale și fasole și în păduri de măsline, în vinuri minunate, în lănuri și unturi, în piei de miei și de vite mari; în numeroase pescării, în sare de mare din lagune — toate articole de export animat⁶. Portul are înfățișare italiană și sunt puțini negustori laici⁷.

Numărul populației aromânești nu se cunoaște precis⁸. Coloniile numeroase de Aromâni din ținutul Valonei și Voiusei s'au așezat în Bosnia, încă din secolul al XV-lea⁹.

3. Tirana (Tiranë).

Este capitala micului stat albanez, actualmente, totul în construcție, sub toate raporturile: material, intelectual și politic. Nu e mult de când număra de-abia 5—6000 locuitori. Orașelul ridicat de Justinian, număra, acum un secol și ceva, 700 case de lemn, în mijlocul unui teren mlăștinos, locuit de Ghega mahomedani, iar prin

¹ Informațiuni prețioase le dețin dela d-nii V. Cazan, cosul român la Tîrana și A. Becea dela Elbasan. ² *Vezi* Pouq., I, 355 — 57 precum și p. 41, cu nota 3, din lucrarea de față. ³ V. Papahagi, st. cit., p. 49. *Vezi și Frontul Albania-Adriatică*, p. 35 și urm. ⁴ T. Căpitan., *Rom. nomazi*, 136 ⁵ Marii negustori dela Floru sunt Utopol, Agoropol, etc. ⁶ Pouq. I, 351 și 352. ⁷ *Ibid.* ⁸ Din totalul de 6800 — 7000, I. Nen. — p. 488 — dă 2200 Aromâni; L. Boga — o. c. — 480. Astăzi orașul are — D. Abeleanu, o. c., p. 30 — 15000 loc. ⁹ *Vezi* T. Filipescu, o. c., p. 67 și 82.

sate, creștini, ocupându-se cu cultura orezului, porumbului și a măslinilor — scrie Pouqueville¹, pe căna Hahn vorbește de preponderența Aromânilor în Tirana și în mudirlâcul acesteia². Actualmente, sunt circa 400 familii aromânești, puține originare din oraș, majoritatea venite din Beala, Șipisca, Grava, Moscopole. Mare parte din aceștia sunt negustori, hotelieri, restauratori, meseriași, argintari³, în special căldărari, cari umblă înarmați prin toate ținuturile⁴, toți, însă purtând numele de „gog“ dat de Albanezi musulmani⁵.

După relatările obținute dela d. V. Cazana, consul român, cele dintâi colonii au venit din Lunca și Grava ca spoitori și erau tolerați numai la margine, dar, curând, au reușit să pătrundă în oraș, unde au ridicat, acum 50—60 ani, biserica Sf. Atanas, îngăduindu-li-se să așeze și clopote; până atunci având voie să aibă clopote numai bisericile de prin sate⁶.

Din mulțimea de vechi firme aromânești în acest oraș, desprindem firmele exportatoare de piei Dimoroci și Nișcu, moscopoleni; cea din urmă există și astăzi ca cea mai bogată, dispunând de o avere de cca 50000 napoleoni aur și exportă piei în Anglia și Italia. Aproape toți marii negustori sunt originari din Moscopole și Beala, ca frații Hopdari, frați Iorgone, frații Lascu, Șundi și alții. Unul Pilio Papa, moscopolean venit din Fearica, precum și frații Coia fac comerț de coloniale. Un mare nume, bine cunoscut în ținuturile Albaniei și numărând 15—20 familii, este acela al Hopdarilor, ocupându-se cu negoțul de manufactură, cu fabrici de săpun și parfumerie și altele. Ca și frații Alchi Hopdari, tot astfel și frații Lascu; Costi și Gheli au fabrică de săpun. Cei dintâi au și fabrici de ghiață și băuturi răcoritoare și au acaparat nu numai piața Tiranei, ci și toate piețele albaneze și sunt cu drept cuvânt, considerați ca cei mai mari fabricanți în săpun și băuturi. Spiro Papa, Alexandru Hopdari și Anton Becea au întemeiat, în societate anonimă, „Pastertia“, o fabrică modernă pentru spălătorie, curățătorie, călcătorie și vopsitorie chimică, pentru haine și pălării.

Aceste din urmă două nume le mai întâlnim și în alte domenii de activitate. Societatea monopolului de sare, S. I. T. A., în care este cointeresat și statul, are ca președinte pe A. Becea, iar ca director pe unul din Hopdari. Această societate a instalat și lumina electrică în oraș. Anton Becea a fost cointeresat și în construirea șoselei Elbasan-Durașo, întreprinderea unei societăți italiene care construiește și linia ferată Durașo-Tirana.

Un alt mare nume — temperament tot așa de întreprinzător

¹ Pouq., I, 401. ² Alb. Stud., p. 133. ³ Th. Căp. *Fărșeroții*, 61. ⁴ P. Danfscu, art. în *Lumina*, nr. 11/903. ⁵ *Ibid.*, ⁶ De altfel și femeile creștine umblau voalate ca și turcoaltele.

ca și Becea și Hopdari — este Vlasi Dovana, angrosist de manufactură, deținând monopolul de chibrituri și de foi de țigarete pentru toată Albania; are fabrică de tutun și de țigări S. T. A. M. L. E. S. — cu export în Anglia și în America; a închebat, în 1927 soc. K. R. A. V. S., pentru întreprinderi de poduri și șosele, ca director și posesor al celui mai mare pachet de acțiuni¹.

Vre-o 20 familii se ocupă cu cazangeria — mulți veniți din Crușova. Printre spoitorii, cari umblă din sat în sat și ajung și în ținuturile dela sudul râului Scumbi, ar fi și ceva Fârșeroși. Familii mari de argintari, în număr de circa 10, printre cari, Roci, Dimoroci, Cioma și altele. Mulți Aromâni se ocupă și cu debite de băuturi spirtoase. Acum în urmă, au început și Albanzii a se ocupa cu afacerile negustorești.

Până prin 1920, nu era nici o familie catolică; astăzi, sunt peste 1000 suflete. Influența italiană se accentuează în toate domeniile; în oraș, sunt mulți negustori italieni, iar mărfurile acestora foarte ieftine, abundă.

4. Elbasanul (Niu-Castru în l. m.-română) ?.

Oraș foarte frumos, cu clădiri vechi, cu moschei și turnuri, este așezat pe malul drept al râului Scumbi și pe o vale destul de bogată și înzestrată de natură cu mult belșug în grâne, porumb, untdelemnuri, vinuri și gutui de o mărime extraordinară²; deosemena, cai de munte foarte iuși, boi și numeroase turme; cu poziții din cele mai pitorești, cu aer curat și toate darurile de cari omul este chemat să se bucure⁴. Cel mai rentabil comerț de altădată consta în măiestria de a lucra platine de puști și de pistoale, pentru cari țevile se aduceau din Prizrend⁵. Aici, aveau loc bătăciuri foarte populate și bazaruri orientale, admirate de toți cercetătorii. De aici, caravanele dela Corița se aprovizionează cu tutunuri, al căror centru de vânzare este, cu orezuri și măsline cari provin dela pădurile lui imense⁶.

Aromânii în număr de 300—350 familii au fost și sunt și astăzi în fruntea negoțului de lână, cereale și untdelemnuri și se ocupă cu prelucrarea aramei, fierului, cu pielăria, țesătoria și alte afaceri. Prin 1790—1820, era locuit exclusiv de Albanezi musulmani și de Aromâni, la cari s'au adăugit mai târziu alții din Moscopole, Șipsca, Grava și Nicea⁷.

¹ Cele mai frumoase informațiuni asupra Tiranei și întregii Albanii le dețin dela d-nul V. Cazana consul; Anton Becea, deputat și senator 15 ani de rândul; Har. Prossi, dentist în București, str. Pupa Tatu, etc. toți buni cunosători ai lucrurilor din această țară. * A fost creațiunea Sultanului Mahomed II. După Th. Căptan *Fârșeroșii*, p. 48 — din 10000 locuitori, 1000 Aromâni; restul Albanezi, ³ Pouq., I. p. 392. ⁴ *Ibid.*, p. 387. ⁵ *Ibid.*, p. 388. ⁶ D. Abeleanu, o. c., p. 27. ⁷ Ilie Papahagi, — *Almanah m.-român* 1901 — 902.

Pe timpul dominațiunii turcești, negustorii aromâni de prin partea locului se bucurau de mare prestigiu în lumea oamenilor de afaceri. Se povestește de unul Sina Goj din Belița-Elbasan care avea credite deschise — pe piețele: Bitolia, Salonic și Constantinopol — până la 40000 lire turcești (aproape un milion lei aur).

Astăzi în fruntea pieții comerciale, stau câțiva mari negustori, printre cari Anton Becea, cu fabrică de ghiață numai pentru oraș, cu o concesiune a centralei electrice, cu faaică și rafinărie modernă de untdelemn pentru export în streinătate — afacere, altădată, în asociație cu o societate franceză.

5. Berat (Vilardi-Belagrita-Belgrada, Arnaut Belgrad) ¹.

Așezat la vest de Moscopole-Corița, la est de Fieri și la sud de Elbasan, pe fluviul Liumi-Beratit (Osum), pe drumul mare, paralel cu Via-Egnatia; la poalele vestice ale masivului Tomor și la capătul regiunii moscopolitane, care își întindea — altădată — așezările aromânești în număr de aproape 60, dela locul Malik ² și până la acest oraș, în evul mediu, capitala Musachiei.

Pouqueville a dat de proprietari bogați și de câțiva negustori cari frecventau porturile regatului Neapole și bălciurile din Siniaglia, de unde cumpărau mărfuri streine. de când Veneția încetase de a mai aproviziona Valona.

Relațiunile comerciale ale Macedoniei și Moscopolei cu acest mare centru au fost destul de întinse. Bogățiile naturale sunt aceleași ca și ale Elbasanului și piața destul de frecventată. Creștinii ortodoxi au aparținut în general națiunii aromânești ⁴; după Veigand, din 12000 locuitori, aproape 9000 erau Aromâni ⁵. Cele mai mari prăvălii sunt ale lor, iar un cartier Corița este ocupat de ei ⁶. S'au așezat, prin 1790—1820 mulți Aromâni din Moscopole și alte centre învecinate, poate și ceva Fârșeroți ⁷. Încă din secolul al XVIII-lea, s'au așezat și Samarineni, anume Bătușii, în urma luptei sângeroase ce a avut loc între nobili și plebei, cari, și aici, s'au ocupat cu aceleași îndeletniciri ⁸.

În fruntea pieței, stau câteva mari firme aromânești, ca: frații Manusi cu manufactură, ca și la Durațo; frații Giumurteca cu

¹ După Pouq., I, p. 368, ar fi fost întemeiat de Teodosiu cel Tânăr, care l-a botezat Pulcheriopolis, după numele surorii sale Pulcheria. Orașul împărțit în două: Cetatea cu 250 case de Tosci ortodoxi și orașul de jos, cu 6000 suflete, cu mai mult de $\frac{1}{6}$ musulmani. ² Vezi mai departe Moscopole.

³ Pouq., I, p. 370. ⁴ Baldacci, *L'Albania*, Roma, 1929, p. 306, ap. Th. Căp., o. c., p. 82. ⁵ *Die Aromunen*, ap. Th. Căp., o. c., p. 81. ⁶ I. Nen., o. c., p. 506, dă 11500 Albano-vlahi în acest oraș, lângă alte peste 90 sate cu populație aromânească sau amestecată. Poate să fie exagerat în cifre, totuși, Beratul a contat ca un oraș aproape aromânesc. ⁷ Th. Căp., p. 85. ⁸ I. Pap., art. cit.

⁸ Vezi *Samarina*, cap. II.

export de cereale și piei; frații Giumurteca, deasemenă, manufactură și alții — cu un cuvânt, comerțul de cereale, lână, untdelemnuri și piei stă în mâinile lor.

Oraș de veche cultură, are peste 10 biserici, ¹ unele în stil bizantin de o rară frumusețe; iar biserica catedrală este foarte bogată, cu un iconostas, adevărată artă de sculptură în lemn. ² Aromânii au avut, aici, și un gimnaziu cu limbă de predare românească.

6. Școdra. (Scutari, İşkodra, Skadar).

Un oraș din cele mai însemnate ale Albaniei de nord, așezat la extremitatea s.-estică a lacului cu acelaș nume. Purta numele de Claudia-Augusta și, din totdeauna, a fost un punct strategic important, încât cu greu a fost cucerit de pretorul L. Anicius, în 168, a. C.³ Sârbii au numit-o Skadar „Frumoasa cetate“, mult cântată în poemele populare și, aici, a fost un centru al vestițiilor Uscoci-Mavrovlahi ⁴.

Regiune foarte bogată în ceară, nuci, castane, unt, pește, semințe de în, vânat, grâu, porumb, piei de vite, lemn de ars, de construcții și de tincturi, mătase, lână, untdelemnuri, tutunuri renumite pe cari le exportă, bumbacuri; iar locuitorii vestiți lucrători de arme, de vase plutitoare și de manufacturi textile.

Toți Aromânii din cuprinsul acestui vilayet fac parte în grupul moscopolean, iar în oraș ar fi fost vre-o sută de familii ⁵. Colonia de Moscopoleni din acest centru avea, în fruntea ei, prin 1914, pe Nauri Moscopoleanul, ajutor de primar. La acest grup de Aromâni, trebuie să adăugim și pe cărăvănarii din Samarina, cari au mărit clasa aristocratică a orașului — alături de Moscopoleni, credem că au fost și Fârșeroți ⁶. Toți aceștia s'au ocupat cu comerțul mare și cel mărunț, cu industria metalelor nobile: argintăria, armurăria croitoria de abale, cu găetane și cu fir de argint, precum și alte meserii.

Importanța economică a acestui centru trebuie să fi fost destul de mare, fapt care a determinat pe Aromâni — negustori și chervangii — din cele mai îndepărtate regiuni să aibă legături frecvente. Aici, negustorii „greci“ a lui Pouqueville și cei turci din Durațo își avea corespondenții lor de afaceri în legăturile cu Veneția ⁷.

¹ Mitropolitul cu reședința la Moscopole, purta numele de «al Beratului și al Caninet» — Pouq., I, p. 377. ² D. Abeleanu, o. c., p. 28. ³ Pouq., I, pp. 409—413; a fost stăpânită de Goți și de Sârbi; în 1401, au cucerit-o Venețienii; în 1409, Ungurii, până când Mohamed II, în 1454, a pus definitiv stăpânire pe ea. ⁴ *Vezi Poeme Sârbești*, traduse de N. Batzară. ⁵ După P. Danescu, *Lumina*, I, nr. 11 903. ar fi avut 372 locuitori Aromâni, iar în vilayet, un total de 6173. ⁶ *Vezi l. Car.*, o. c. După Th. Căp., *Fârșeroții*, p. 117, toți Aromânii din orașele Albaniei ar fi fost la origină Fârșeroți, luând în considerare anumite criterii lingvistice. ⁷ Pouq., I, nota 1, p. 399.

Pentru ultima jumătate de secol, am putut identifica — printre cele multe — puține nume de Aromâni din regiunea Bitoliei și anume: Todor I. Ciulli, bașterzi, în asociație cu Caragea și Dimitri Nicea, toți din Magarova, furnisori ai armatelor turcești și buni croitori de abale; tot croitor era și Tașcu Bliznaeu. Un vestit argintar crușovean era și Teguşu Ghiula Școdra, cunoscut de Turci ca „Hogea“ (Înțelept, Iluminat, etc.) și care se bucura de o mare considerație, dusă până la devoțiune¹.

* * *

Dar în afară de aceste mari centre pomenite, coloniile de „gog“ sau de „cioban“ sunt în toate orașele și târgurile — ca Pekini, prima etapă pe Via Egnatia, unde V. Bérard a găsit o colonie de Aromâni, ocupându-se cu comerțul, cu cămăta și cultura de măsline²; ca Premeti³, cu destule familii aromânești și foarte frecventat, cu deosebire de argintarii neveșteni⁴, iar în împrejurimi cu mulți păstori nomazi⁵; ca Arghirocastro, Delvino, Santiquaranta, Leascoviki, etc., centre din carl, niciodată, n'a lipsit elementul aromânesc — nomad sau stabil, crescător de vite sau negustoresc. Fârșeroții, răspândiți peste tot cuprinsul țării, laolaltă cu Aromânul „cioban“ și cu Albanezii ghega alimentau și alimentează piețele cu carne, lânuri și derivatele laptelui. Femeea aromâncă din Albania — foarte muncitoare și iscusită — a avut rostul ei bine definit pe piața comercială, cu minunatele ei produse textile: velințe, chelimuri frumoase cu flocuri, pânzeturi și altele. Aromâncă din Cavaia — ca inițiativă negustorească și iscusință în lucru — stă în fruntea tuturor. Croitorii, ca și căldărarii aromâni, își au locul cel mai de frunte pe piețele orașelor și satelor.

Din cele mai vechi timpuri, a avut loc un sistem de relațiuni bine încheiat între această Albanie și celelalte provincii populate cu element aromânesc. Cărvânarii de prătutindenii vârsau, aici, produsele acestor provincii — fie în scalele mării, fie în centrele din interior. Cei din Pind aveau în Albania un debușeu minunat pentru cheresteaua și manufacturatele textile și metalurgice. Pe de altă parte, Aromânii Muzăchiari dădeau viață laninei și regiunii epirote, atunci când se coborau, toamna — cu turmele, cirezile și hergheliile lor — ducându-le, la iernatec, spre Arta și golful Patras⁶. Cărvânarii fârșeroți din Pleasa⁷ și alții din Macedonia —

¹ Vezi cap. ultim *Cartea II-a*, de A. Hăctu. ² O. c., pp. 63—64. I. Nen. — p. 514 — scria că ar fi avut vre-o 2000 Aromâni — cifră cam exagerată credem; pe când Th. Căp., — *Fârșeroți*, p. 53 — nu găsește nici o familie aromânească. ³ Pouq., I, pp. 266—67, l-a descris ca un oraș cu totul mod. ra, sărac în bucate dar bogat în ape, pe malul stâng al Voïnsei, cu 700 fam. țigani: $\frac{2}{3}$ turci, $\frac{1}{3}$ creștini, restul țigani veritabili, cu 2 biserică, 2 moschei și un palat al lui Alî Pașa. ⁴ Vezi *Nevesca*, cap. VIII. ⁵ Vezi Th. Căp., *Rom. Nomazi*, p. 73. ⁶ I. Nen., p. 510. ⁷ Cărvânarii renumiți erau bătrânii Bațu și Șimu; actualmente, nepoștii lor au în asociație, hotelul «Basarabia» pe ca-

unii chiar din Crușova¹ — bătătoreau toată Albania, porturile și orașele ei, ducând diferite mărfuri și făină și aducând la înapoiere mai ales sare și untdelemnuri în burdufuri; Ohridenii duceau, la Durașo, piei și vinuri, în contul aceleiaș schimb; o poezie poporană din Muloviște aduce mărturii de cărăvănari cari transportau sare din Elbasan²; cărăvănarii gopeșeni, deasemenea, frecventau Albania. Dar și Aromânii din această țară făceau comerț de caravane pentru călători și mărfuri; unii din aceștia ajungeau chiar la București³.

Știm — din cele expuse la cap. II — că meseriașii din Pind aveau debușee importante pentru manufacturatele ținutului în această Albania; argintarii meșoveni, samarineni, neveșteni, crușoveni, etc. — mulți din ei își aveau aci atelierele lor — ca și aceia din Bitolia își desfăceau pela bâlciuri lucrările lor minunate, iar armurierii armele lor, atât de prețuite și unele și altele de Albanezii fuduli. Pentru Bitolia și Salonic, această țară era unul din cele mai bogate câmpuri de activitate — era hinterlandul care dădea viață întregii Macedonii până la Vardar; aici, se desfăceau găetanele, abalele și costumele albaneze lucrate de Aromâni și, prin negustori, în general numai aromâni, se alimenta cu mărfuri streine întreaga țară. Marile firme din aceste două mari orașe ale Macedoniei, ca și din Scopia, aveau agenți și procuriști răspândiți peste tot. Printre marile firme, numai casa clisureană Bica & Berberi, singură, numără peste 45 taxildari „procuriști și încasatori“, dintre cari mulți împuterniciți pentru Albania. Multe mărfuri europene se introduceau și prin Clisura. Toate marile firme evreești și altele din Salonic lucrau în aceste ținuturi sălbatece, de preferință prin firmele și comisionarii aromâni.

Mai repetăm că n'a existat sat sau târgușor în Albania etnică, unde să nu fie croitor sau manufacturist, băcan sau bancher, hangiu sau cazangju, argințar sau armurier — un Aromân autochton sau unul venit din Moscopole, din Beala sau de aiurea.

Deosebit de aceste centre mari de mai sus, aflătoare în cuprinsul statului albanez, mai sunt o mulțime altele în Albania etnică, ce se întinde până la Novibazar, cum ar fi la est: Dibra, Gostivar și Cârçiova sau spre n.-est, ca: Diacova, Prisen, Priștina, Ipec, Kalkandelen și altele, despre cari vom vorbi la cap. VI, ca fiind înainte în sfera de influență economică a Bitoliei.

Clasa intelectuală din Albania, reprezentată prin liberi profesioniști mai ales, era și este cea aromânească, Albanezii au fost chemați de-abia în ultimul timp la luminile învățaturii înalte.

1 Iea Griviței. Sarea o cumpărau cu 20 parale ocaua și o vindeau cu 40. ¹ Cărăvănari crușoveni din familia Cocu: Dăcea și mai târziu, feciorii: Tașcu, Dinu, Calciu și Gușu, Ei ațungeau și până la Școdra. ² T. Papahagi, origina Muloviștenilor, etc. poezia 27, p. 26. ³ Pouq., I, p. 232.

În puține cuvinte, viața economică și averile Albaniei au stat, în cea mai mare parte, în mâinile Aromânilor Musăchiar — mulți din aceștia erau și la Bitolia mari negustori — Moscopoleni, Belifari, „goga”¹, sau „cioban”.

b). Câteva centre din nordul și n.-vestul Peninsulei.

Am vorbit la locul cuvenit, despre străvechile așezări aromânești, ca și de multele colonii mai prospete de negustori și meseriași aromâni, originare din Albania, Moscopole și chiar din Tesalia, cari au creat, din sate neînsemnate, târguri și orașele cu mare mișcare economică în Bosnia și Hertzegovina. Din lipsă de documente la îndemână, nu putem preciza valoarea coloanelor fugite din Moscopole, după dezastrul acesteia. Urme vechi din aceste colonii găsim și pentru întreg sec. XIX și chiar sec. XX. Deosebit de aceste colonii stabile, mai întâlnim urme de Aromâni veniți, în sec. trecut, din multe centre ale Macedoniei și nu există târguri și orașe pe cari să nu le fi atins cu rosturi comerciale.

În aceste provincii îndepărtate ale imperiului ottoman, aluviunile de Aromâni din Albania — după cum am mai spus-o la locul cuvenit — au încetat odată cu stabilirea dominației austriace, în 1878². Acești Aromâni — o mai repetăm — se îndeletniceau cu de toate: erau argintari, armurieri, croitori, hangii, birtași, alimentau caravanele Peninsulei și se găseau peste tot pe drumul bosniac; erau administratori ai averii beilor, amploiași la vămi³, alții serveau ca ofițeri în serviciul jandarmeriei⁴. Până la data de mai sus, industriașii din târgurile acestor două provincii erau în parte Aromâni⁵. Prăvăliile cele mai mari din Bosnia și cele mai renumite ateliere de croitorie erau aromânești⁶. Ca argintari, armurieri și căldărari, originari din Albania, cutreerău toate satele din Bosnia și Hertzegovina⁷. Intr’atăta au fost de numeroși și de influenți, încât aspectul târgurilor din cea dintâi provincie era cu totul aromânesc⁸.

Pela începutul secolului nostru, erau, la Modrici, 130 case de Aromâni originari din Valona, Moscopole și Niculița⁹, cari dețin averile din oraș¹⁰. Câteva nume caracteristice, ca Iova Lalic, Nico Paciu, Nico Matici, etc.¹¹. Câteva nume de Aromâni din Cipulici, ca Ducici, Prendici, Kojdici, Șolda, Simici¹², cele mai multe amin-tind nume curat aromânești din centrele mai noi din Macedonia¹³.

¹ Iată cum descrie D. Bolintineanu, în *Călătoriile la Rom. din Macedonia*, p. 110, pe Aromânii goga: «... singuri se pot măsura cu Ghegii-Albanezi, nu se lasă a se călca de nimeni; sprinteni, vii, viața lor este mai mult armele. Iau parte în orice războiu s’ar fi împrejurul lor; atât et cât și femeile lor sunt bruni, înalți, bine făcuți». ² T. Filtpescu, o. c., p. 63. ³ *Ibid.*, p. 91. ⁴ *Ibid.*, p. 101. ⁵ *Ibid.*, l. c. ⁶ *Ibid.*, l. c. ⁷ *Ibid.*, p. 162. ⁸ *Ibid.*, p. 147. ⁹ *Ibid.*, p. 182. ¹⁰ *Ibid.*, p. 183. ¹¹ *Ibid.*, l. c. ¹² *Ibid.*, pp. 166, 167. ¹³ Numele de Duc se în-

Un mare centru comercial și politic al Bosniei era capitala Serajevo¹, după Adrianopol, una din metropolele cele mai importante și mai sedițioase din Turcia europeană². Industria morăritului a găsit-o foarte dezvoltată, la începutul secolului al XIX-lea, fratele cercetătorului Pouqueville, dând un număr de 50 mori, foarte sistematic aranjate în lungul apei³. Acest oraș furniza întregii Rumelii unelte de aramă aurită sau spoită cu cositor, pumnale bogat lucrate, pielărie și alte articole de mare consumațiune⁴; avea bazaruri vestite și un bâlcu frecventat de o mulțime imensă de caravane; se făcea un mare comerț de grâu și de vite și, din vremuri vechi, pe aici, erau principalele drumuri de comunicație în partea n.-vestică a Peninsulei cu Occidentul și Constantinopolul⁵.

Până în 1878, au fost, în acest mare centru comercial și industrial, peste 40 firme aromânești: a fost o întreagă breaslă de argintari, de croitori — unul din aceștia, Constantinovici, avea, înainte de 1878, un mare atelier cu peste 30 calfe⁶; tot aici, a fost un cismar Gh. Petrovici din Bitolia⁷. A fost, deasemenea, o numeroasă legiune de arhitecți, atât în acest oraș, cât și peste tot cuprinsul Bosniei⁸. În fruntea coloniei de macedo-români și a vieții politice din Bosnia și Hertzevovina, vreme de patru decenii, a fost Petre T. Petrovici (P. Petraki), președintele comunității bisericești și școlare din capitala Bosniei și omul de încredere al vialetului, fost vice-primar 20 ani și alți 20 șeful municipiului; era socotit ca cel mai bogat om din provincie, iar averea lui se evalua la începutul secolului de față la 4 milioane coroane⁹. Ocupațiunea lui era argintăria și mare firmă de bijuterii, iar casele lui asemenea palatului Cantacuzino din București¹⁰. Alte nume m.-române, la Serajevo, erau, la începutul secolului nostru: Umcio Iovanovici, Umcio Constantinovici, Nicola Filibelia (blănar), Vangheli

tâlnește la Magarova, cel de Prendici-Prenda, la Crușova; Șolda, Sîma, deasemenea, frecvente. ¹ Pouq., o numește și Seraglio și Bosna Serai. ² Pouq., III, pp. 142—143. ³ *Ibid.* p. 143, și nota 1. ⁴ *Ibid.* ⁵ H. Pouqueville, fratele consulului, scrie că era reședință de molah — mare judecător al provinciei, de agă al tențerilor, de arhiepiscop grec, altădată, de vizir, care, însă, atunci, rezida la Travnic. Populația evaluată la 80000 suflete, scriitorul o găsește exagerată și-i dă între 40—50000; în secolul al XVII-lea, era un oraș grandios: cu 101 moschei, cu 79 fântâni, cu băi și bazaruri vaste. ⁶ T. Filipescu, p. 101. ⁷ *Ibid.* p. 162. ⁸ *Ibid.* pp. 102 și 167. ⁹ *Ibid.* pp. 102—104: Era delegat de autorități să aplice conflictele și să potolească răscoale; înainte de 19 VIII 1878, când au intrat armatele a.-ungare, a știut — prin tact și vorbele lui cumpănite — să evite masacrul aranjat de Hagî Loța, căruia i-a dăruit o blană cusută cu auri, în valoare de 6000 pstr. (1200 cot.) și două pistoale cu mănere de argint. Pentru aceasta, a fost ridicat Comandor al ord. Franz Iosef cu stea, decorat cu Coroana de fer cl. III și crucea de aur pentru merite. El își împărțea salariul de primar la săraci. Soția sa, născută Economu, era Moscopoléană. ¹⁰ T. N. Diamandi, dela care dețin câteva date, îmi relatează că soții Petrovici erau originați din

Macrides, Ianiaci Costici, etc.¹. Știm că, în acest oraș, s'au așezat și Fârșeroți, sub stăpânirea turcească².

Corporațiile de esnafuri au fost introduse și ele de acești Aromâni³.

Negustori din Crușova și din Muloviște ajungeau până la Serajevo. Unul crușovean Tomciu Caramiha făcea „sâvate“ aici — adică îngrășea țapi, în general, vite tinere pentru consumație, seu și pastramă, o ramură de ocupație foarte rentabilă la Aromâni. Alți Crușoveni cumpărau cai frumoși, de unde îi aduceau încărcăți cu potcoave și cu „cîrchè“ (țâst cum se zice în Oltenia), un articol foarte rentabil. Tot prin a doua jumătate a secolului trecut, Costa Dimitri Maza din Muloviște, aducea — cu caravana lui — dela Salonic, articole de ferărie, pentru Bitolia și Bosnia; iar Hagilu al Paiani (Hagi Ianculu) și Stoiu al Danu, stabiliți la Giurmaia de sus, ca hangii și mari proprietari, furnizau tutunuri pentru această provincie și aveau depozite mari în comision cu negustorii bosniaci. Negustori aromâni din Kiastendil — originari din Crușova, Magarova și Muloviște — trimiteau sau duceau orezuri și tutunuri și ca să nu vină goi, toți aduceau sare și fier „cîrchè“ pentru țâst. Apo Paligora Mulovișteanul lucra cu Bosnia și Albania, unde desfăcea „broștu“. Acelaș negoț exercitau și Sfircu Ciomu, Vaciu și Ghiorghii Glingiu Ciomu.

Negustori și meșteșugari aromâni argintari, constructori, din vechile colonii, erau în toate centrele, ca în Travnic, Srebrenița, Mostar și altele. Multe familii notabile din Bosnia și Hertzevina au rămas aici și după 1878⁴. O familie cu renume la Mostar a fost, nu de mult, familia Șola⁵. În vremurile mai noi, bălciul și târgul din acest mare centru hertzevovinean era frecventat de negustori din Crușova și din Muloviște. Argințarii din aceste două orașe își desfăceau produsele lor mult căutate. Constantin Toma Ghiula din Crușova — care lucra la Novibazar — era unul din aceștia. După mărturii poporane, cărăvănari aromâni din Pind veneau în această provincie după cumpărături de in, iar drumullung ținea două luni⁶.

Este locul să ne ocupăm puțin și de acest din urmă mare centru comercial, după Turci, Jeni-Bazar, capitala unui mare san-

Moscopolle și că a vorbit cu ei aromânește. Urmași ai acestei flustre familii au fost consulți austriaci la Adrianopol și New-York, unul delegat pe lângă regele Wied al Albaniei, acum în urmă, consul general iugoslav la Varna — bun prieten cu regele Boris, după cum îmi relatează C. Metta, consul general al României în acelaș oraș. Nu știu ce legături va fi avut cu Bosnia nobila familie Bosniacu dela Crușova, venită dela Moscopolle prin Bitolia. ¹ T. Filipescu, p. 102. ² *Ibid.*, p. 65. ³ *Ibid.*, p. 104. ⁴ *Ibid.*, p. 102. ⁵ *Ibid.*, l. c. ⁶ Vezi *Antolog. rom.*, T. Papaňagi. pp. 55—56.

glac, trecut srb Austria în 1879. Știm că, după 1878, mulți comercianți și industriași aromâni din Bosnia, au părăsit-o aceasta, așezându-se prin Serbia, Macedonia, Rumelia, Veneția și Novibazar¹, iar pe drumul bosniac îi găsim din cele mai vechi timpuri². Acest mare centru — capitala Rasciei — era un antrepozit important pentru Bosnia, Serbia, Albania și Ungaria³. Aici, se ținea un mare tâlcu anual, care se deschidea la finele lui Septembrie și se închidea la Sf. Dumitru⁴. În oraș și împrejurimi, erau colonii de Aromâni, cari se ocupau cu negoțul și meșteșugurile⁵. Colonii de acestea se găsesc încă, dar slăbite și în centrele: Bjelopolje, Sjenica, Tașlige, etc⁶. Toate acestea erau frecventate de negustorii aromâni din alte ținuturi. Din Crușova lucrau, aci, la Novibazar — ca și la Tașligè — multă lume, printre cari argintarul Constantin Toma Ghiula și frații Cuturețu: Cușu și Gachiu, cari se ocupau cu „săvate“ de țapi pentru Constantinopol și alte centre mari din Peninsula.

În ultimele decenii, era în proiect o cale ferată Filipopol-Samacov-Kiostendil-Scopia-Bosnia, cu punct terminus Adriatica.

CAP. V

Trei izvoare nesecate de populațiuni aromânești: Gramostea, Frasari și Moscopole.

1. Gramostea.

Iată trei mari și nesecate izvoare de aromânitate, mama tuturoră par'că, fiind Gramostea!

Cam la s.-est de Moscopole, se înalță impunătorul masiv al Gramostei, munți de origină vulcanică. Pe craterul vulcanului de forma Vezuviului, cu îmbucătura la Funico, stă platoul bogat în verde pe întinsul căruia era așezată comuna aromânească Gramostea, la o înălțime de aproape 1600 m., împrejmuită de 18 munți — la poalele cărora se desfășura în amfiteatru — dintre cari dăm câțiva; Săculea, la Lacu, Frâncu, Muceli, Livadea, Funico, Ciuma al Costi, Muza (de lângă Niculița), Buruga, Scara, Aruflă, Fărmaclu, Vărteanic, Scârcea, Ghizdova și alte două, dominate toate de Ciuma al Penți, cel mai înalt din toate, la 2380 m., al doilea vârf din sistemul Pindului, după Smolica, înalt de 2574 m.. Din culmea Ghizdova izvorăsc două așoare Funico și Niculea, cari dau naștere Bistriței — vechiul Haliacimon, în turcește Ingé Kara-su. De pe culmea de deasupra „Chetrei Mari“ — Gurguliu, se desfășoară, din

¹ T. Filănescu, p. 92. ² *Ibid.*, p. 90. ³ Pouq., III, p. 153. ⁴ *Ibid.*, I, c., c. Vezi I. Neq., p. 35. ⁵ *Ibid.*, r., 521.

spre sud, cel mai întins și pitoresc orizont, până în golful Salonicului.

Acest masiv superb — leagănul aromânismului din vremuri imemorabile — nu este decât o ramificație n.-estică a Pindului, cu alte plaiuri frumoase, desfășurându-se — treptat treptat — până la Castoria și Prespa.

Pornind dela sud, de pe versantul Macedoniei, unde se găsește Denisco — sat vechiu distrus, mai târziu reînviat — și, pătrunzând pe platoul Gramostei, cu climă din cele mai sănătoase, apărată de orice curenți vătămători, cu izvoare de ape nenumerate și munți dătători de păsuni grase și bogate — având numai un singur munte cu păduri de pini — drumul trece prin vechile sate aromânești distruse: Aghiu Ghiorgi Păciură și Pișohori, după cari, prin Gramoste și se continuă, cu oarecari sinuozități, drept spre nord, unde — la ieșire din Cătăficu¹ — se găsește Niculița, odinioară cu 5000 case și, ceva mai la s.-est, Lintopea — amândouă pe versantul dinspre Hrupiște, deasupra Bistriței celei repezi. „Inconjurată de 18 munți, Gramostea, văzută dinspre muntele Scară, care alcătuia intrarea principală în oraș, se întindea frumos în amfiteatru, până aproape de râul Niculea“, care izvorăște ceva mai la vest de drumul Denisco-Fântâna al Bucuvală-Gramostea.

Intemeierea acestei așezări se pierde în noaptea timpurilor — nici un document și nici o tradiție nu pomenesc despre aceasta. Se știe numai atât și din tradiții mai apropiate de noi, că, în vremea ei de strălucire, număra 40000 locuitori și că a fost un nesecat izvor de viață aromânească, un roiu neistovit de colonii. Casele ei erau din piatră și în două rânduri, biserici mari, vechi, frumoase și bogate se înălțau, numeroase, iar bogățiile locuitorilor erau legendare. Se întindea în trei mari cartiere: cartierul Paciură cu biserica Sf. Gheorghe, altul Pișotta și, în centru, Sf. Maria — cartierul Hagisteriu.

Inchipuiască-și cineva un imens mușuroiu — dela poale, din câmp, până în vârfuri — așa era Gramostea, întregul masiv cu 18 munți, un mușuroiu uriaș de oi, capre, herghelii de cai și de catări cari îl pășteau și de populațiuni cari îl locuiau². Ocupația de căpetenie le-a fost, la origină, numai economia de vite.

¹ La Cătăficu — loc de refugiu în vremuri grele — erau spărturi mari, grote adânci, pentru scurgerea apelor. Aici, ca și la Calpuzanlu, s'au găsit urne de metale topite și de monede false. Se zice că s'ar fi așezat, aici, falșificatori de monede — mai degrabă din Lintopea și Niculița, cari au dat pe cei mai iscusiți argintari — și, ca să deruteze lumea, suflau din surle și timpane, scoțând sunete lugubre de se speria lumea, care își făcea cruce ca la apropierea diavolului — aceasta înainte de distrugerea orașului. ² Frumusețea Gramostei a fost cântată de poeții greci Vasiliades din Castoria și marele Panamas, care a vizitat-o în 1914.

A fost ramura aromânească cea mai prolifică diu toate — alături de Fârșeroși — ceceea i-a determinat, din vremuri foarte vechi, să caute alte așezări peste tot cuprinsul Peninsulei. Comună cu cei mai mari și falnici celnici: Hagisteriu, Stathu cu tribul Stathularanii, Paciura, Pișotta dela Fușea. Hagi Biblu, Nacu Hagi Giula, etc.; altele nune din tribul Hagisteriu: Steriu al Dina, Biblu; alte nune și mai vechi: Stăpător, Păpușă Aroșie, Cușufusea, Lapa, Gala, Cocu și altele. Hergheliile de cai și de catări și turmele lor de oi erau pusderie. Iar faptele mărețe ale unora, ca Paciura și Hagisteriu erau admirate până la hotarele Greciei¹. Laptele curgea șiroaie, nu altceva. Celnicul Paciura a construit o conductă de câțiva km., din porțelan sau altceva, pentru transportarea laptelui la stâna principală „o dovadă despre bogăția aceluia și a ideii sale ingenioase”; astfel că proiectele de pipeline — observă autorul articolului dela care împrumutăm aceste date — se executau la Gramostea, acum 150 ani². Conducta aceasta este cunoscută și astăzi sub numele de „Chiunghile”³, prin care se vărsa laptele dela „Chiatra Mare”, unde erau stânele, tocmai jos în vale, la fântâna „La Chiu”, o poziție plină de pitoresc și unde laptele se prelucra în brânzeturi, în unt și în renumita „urdă” de Gramostea. Era atâta șuvoiu de lapte în această așezare, încât, numai fiindcă n’aveau ce face cu el, îl vindeau, fiindcă laptele nu costa nimic pentru acești celnici cu averi considerabile. Erau deasemenea celnici cari aveau herghelii numeroase, pe cari îi creșteau nu pentru caravană, ci mai cu deosebire pentru mândria familiei, a cărei noblețe se măsoara după calitățile sufletești, dar și după importanța hergheliei și a turmelor de oi. Celnicul Stathu avea o caravană numeroasă de catări, deosebit de „birfeții”, cai de călărie.

S’au ocupat, din vremuri foarte vechi, cu comerțul de produse și cu industriile legate de ocupația lor originală — creșterea de vite. Și a strălucit prin comerț și alte meșteșuguri, cu mult înainte de Moscopole⁴. Niculița și Linotopea, pe cari ne-am obișnuit a le socoti în grupul moscopolitan, de fapt, erau colonii grămostene, alcătuint clasa negustorească și statornicită în așezări stabile a acestei ramuri. Haina Aromânilor din aceste două comune era aceeași, deosebindu-se doar în culoare, care la aceștia, era bleu-marin și le lipseau aripele „leapele” dela brațul sariciei, aceasta la Grămosteni fiind albă. Incolo, aceeași limbă limpede, curată și frumoasă, aceeași viață patriarhală, cu aceleași moravuri de asprimă romană ca și virtuți sociale și naționale.

¹ Art. în *Lumina*, V, nr. 1 907, de Cfuma al Penți — pseudonim al d-rului Filip Mișea dela Buzau — Este vorba de acum 150 ani. ² *Ibid.* ³ Intre localitățile Pacturea și Gramostea, era o punte, azi în ruină, din piatră de talie, construită de Grămosteni cu cheltutala fraților celnici Pacturea. ⁴ Th. Căp.

Celnicii grămosteni, în epoca de strălucire a Gramostei, ca și mult mai târziu, erau factorii cei mai influenți pe lângă autorități, în special, pe lângă pașalele și guvernatorii Macedoniei și ai Tesaliei unde își iernau turmele. Câtă influență trebuie să fi exercitat Paciura, celnicul cu turme de oi și herghelii puzderie și cu moșii în Armiro, Veleștin, Aghiu Ghiorgi, Sesliu, Dimili¹. Bine înțeles, este vorba de celnici de după distrugerea Gramostei. Un celebru celnic era și Hagisteriu. Acesta, chemat de guvernatorul Bitoliei, să se sfătuiască cum s'ar putea zidi marile căzărmi necesare garnizoanei, fiindcă nu dispunea de fonduri, Hagisteriu l-a luat pe pașă la carierele de piatră, ridicară și unul și altul pe „binec“-ul lor (cal de călărie) câte un bolovan și le-au pus la temelie căzărnilor; după care, celnicul chiamă toată „fălcarea“ cu caravanele ei și s'a transportat, gratuit, piatra, lemnăria și tot materialul, ridicându-se, în modul acesta, marile cazărmi dela marginea Bitoliei. Pe tabla comemorativă dela intrarea acestora, se amintește, „ca un semn de o vădită înțelepciune și mare onoare“, concursul moral și material al acestui prea înțelept celnic². În câmpiile locuite de Bulgari, chiar în vremuri mai apropiate, exercitau o adevărată teroare; erau temuți celnicii Leabra, Țumana, Ceacalu și alții, pe cari țărani bulgari îi pomeneau cu groază și-i blestemau³.

S'au bucurat, din totdeauna, de mari privilegii și au dus o viață independentă. Ali Pașa a încercat, în repețite rânduri, să le răpească aceste libertăți. Averile lui Paciura, de o pildă, găsite în comorile dela Suro, în regiunea Volo (vezi nota 1), au provocat mari bănueli și lumea toată cărtea împotriva lor. Se zice că ei, ca să facă pe Grămosteni și pe Turci să nu se mai preocupe de originea bogățiilor lor, au instituit o dare în favoarea acestora din urmă — o turmă de berbeci și mulți cai cu unt și cu brânzeturi în dar. De atunci, Turcii, nesocotind vechile privilegii, au generalizat această dare „gelep“ și toată Gramostea i-a blestemat⁴.

Femeile erau renumite pentru frumusețea și noblețea lor sufletească. Când se duceau în vizită la Lintopea sau la Niculița, ele se îmbrăcau — tot așa cum o făceau, până în ultimul timp, acelea cari se ridicau dela Hrupiștea sau de aiurea în sezon de vară

Aromânii, p. 16. ¹ Se zice că un «vălămă» — adică acela care paște hergheliile de sepe sălbatece pentru prăsilă, umblând printre ruine, într'o localitate Suro din regiunea Volo, ar fi dat, într'o încăpere ruinate, de monede de aur și de argint, pe cari «vălămălu» (este vorba la Grămosteni; «prost ca un vălămă»), le-a adus, cu bucurie, acasă la celnicul Paciura, cu gândul să facă potcoave pentru cai. Faptul s'ar fi petrecut, acum 180—200 ani, cu strămoșii Paciura. Auzită dela arhitectul Arghir Culița din București. ² Art. cit. din *Lumina*, V, de Cisma al Penți. ³ Bulgarii blestemau: «Leabarofți, Țumanofți, Ceacalofți, loc da se storți!» Adică: «Toți membrii din aceste familii să dispară de pe pământ!». ⁴ Din această familie n'a rămas în viață nici un membru.

numai în mătăsuri grele, în „cândușe“ cu „ciupare“ și butoni de argint, cu fes și „tas“ de argint pe cap, cu cercei de aur, cu lanțuri și „costură“ de argint, cu pantofi de lac împodobiiți cu monede de aur. Pe cât de nobile și de frumoase, pe atât de gospodine, de curate și de harnice în casele lor. Ele scoteau, în ultimul timp, din mâinile lor îndemânatece, manufacturi frumoase: velințe, covoare, în special, ciorapi mult căutați de Turci și de Albanezi, Neam plin de vigoare, femeile descălecau de pe catări, nășteau copilul și-și continuau drumul spre Tesalia și alte centre, la iernatec, sau spre munți, la înapoierea lor în primăvară. Bărbații tot așa de viguroși¹, viteji, mândri, frumoși și nobili, au păstrat vechiul tip roman cu datine, scrie poetul Bolintineanu și au vorbit limba aromânească cea mai curată².

Cu mult înainte de distrugere, Gramostea, nemai putând să încapă atâta lume și să hrănească atâta oierit, a început să-și trimită roiri de oameni și în alte ținuturi, mai apropiate și unele foarte depărtate. După tradiții locale, primul ei început de decădere a fost epoca de islamizare a Albanezilor, cari, puternici pe privilegiile căpătate, au început să devină o amenințare pentru creștinii din imediată apropiere și acest eveniment a îndemnat pe mulți să caute în altă parte refugiu³. Păștori nomazi din acesată regiune și din Pind s'au revărsat aproape peste toată Albania de Sud și, mai cu deosebire, în ținutul Frașari; în această mișcare spre apus, au populat centrele aromânești din jurul Coriței, ca și Moscopole și comunele din acest ținut⁴. În așa fel s'au populat cu grămosteni aceste regiuni, încât aproape toți Aromânii din Albania își trag origina din ramura grămosteană, conchide Th. Căpîdan, care aduce în sprijinul acestor afirmațiuni și considerațiuni lingvistice⁵. Cam cu vre-o două veacuri în urmă, păstori din aceste Gramoste au ajuns până în Balcași și în Rodopi, unii din ei stabilindu-se definitiv acolo⁶. Dar mulți Grămosteni s'au așezat și în Serbia, în regiunea dintre Pirot și Vrania, alții în Kopaonik⁷, iar alții până în Star Planina, și în Gaveska Pl.; s'au așezat până în Nevrocop — pe povârnișurile Osigova, dincolo de Vardar și Struma, ba și mai spre răsărit, în Perimdag, între Struma și Mesta, înspre Me-

¹ Se zice că, în vechime, feciorii la 18—20 ani mergeau aproape goi și se luptau cu praștia dela o mahala la alta, iar în cîmîttrele vechi, s'au găsit osemintele de oamnat urlași după relatările lui G. Zverca. ² Căl, la Români d'n Miv., p. III. ³ Cfuma al Penți, art. cit. «Gramostea». ⁴ Th. Căp., Rom. nom., p. 42. *Ibid*, p. 61. ⁵ *Ibid*, pp. 21—22. V. N. Cristu, — *Grăiu rom.*, a. \ III, nr. 3—4, Martie-Aprilă, 1934 — afirmă că Aromânii nu s'au putut așeza, în munții Rodopi, înainte de 1836, dar nu și prin orașe, unde s'ar fi așezat înainte de aceasă dată. ⁶ Th. Căp., o. c., p. 63 și mai adăugă — după I. Cviftic, *Pên. Balkanique*, p. 122 — că, acum 50 ani, numai într'o singură așezare, erau 80000 oi și 2000 cai.

lenic și Xanthi ¹. Grămostenii s'au mai așezat, înainte de 1877, și în Balcani — în munții Sredna Gora, Rila și Vitoș ².

Dar și această puternică cetate — mama scumpă a Aromânismului — un izvor nesecat de viață aromânească, plină de curaj, de noblețe și de forțe creatoare, cetate care și-a trimis râuri bogate de bărbați viteji și în alte ținuturi nenumărate pe lângă cele de mai sus, a avut aceeași soartă ca și Moscopole — fiica ei cea mai nobilă. Marele ei nenoroc, ca și al acesteia, au fost avuțiile ei fără seamăn. Amintirea populară, însă, păstrată în puținele cântece și tradiții, pare a vrea să spună că și frumusețea fetelor ei a fost una din cauzele distrugerii ³. Tradiția mai spune că au fost lupte sângeroase cari au durat ani mulți. Ia un atac al Albanezilor, numai falcarea celnicului Statu, cu 40 veri buni (toți „cudurinii“ Statularani) au ținut vitejește piept. Balada lui N. Velo „Șana și arderea Gramostilei“ povestește dramatica rezistență a tinerilor grămosteni pentru apărarea Șianei, fiica frumoasă a lui Hagisteriu, celnicul străbunic, pentru răpirea căreia s'au dat lupte sângeroase de Ali Pașa ca să o ia în haremul dela Ianina și, ca urmare, a dat foc Gramostei, dar Șiana a murit vitejește cu armele în mână ⁴.

Găsim, în legătură cu distrugerea acestei mari așezări aromânești, câteva rânduri de un dramatism demn de marile epoei, scrise de dr. Filip Mișea dela Buzău, sub pseudonimul „Ciuma al Penți“, originar din această celebră Gramostea. Le redăm aproape în întregime. „Era în 15 August, probabil în 1760, hramul bisericii Sf. Maria. Slujba religioasă se oficia de 12 preoți. Un incident: icoana făcătoare de minuni a trosnit, candela s'a stins. În clipa următoare, doi cărăvănari, venind dinspre Colonia (Albania), anunță că mari forțe albanezești se îngrămădeau în apropiere. Repede, s'au consfătuț și s'a organizat apărarea. Clopotele tuturor bisericilor au început să dea alarma. Se ocupă pozițiile pe stânga Nicolei, cu trecători și fortărețe naturale. Aripa ale forțelor albaneze

¹ *Ibid*, 64. ² *Weigand, Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, apărută în *Jahresbericht XIII*, p. 56, ap. Th. Căp., p. 64. ³ De teama de a nu răscolți poftele bestiale ale semeșilor lui Ali Pașa și ale acestuia, semenii cari aflaseră de frumusețea fermecătoare a fetelor grămostenene, aceste făpturi delicate și amazone ale munților umblau travestite în haine băețești și cu părul tătat ca feciorii. (Multe date le posed dela dr. F. Mișea, arhitectul Arghir Culina și mama arhitectului A. Ghiacu). Bătrânul I. Cepi, grămostenean din Livădzt-Meglenia (acum colonizat în Tatar Atmageaua din Durostor) mi-a povestit că vechii celnici: Stăpător, Cuțufusea, Teglu Păpușă Aroșie și alții, ca să scape de rușinea de a da Tiranului frumoasa fată a lui Cuțufusea, au luat, pe ascuns, drumul spre Casandra și, nepatănd birui urmărițile semenilor lui Ali Pașa, s'au abătut în munții Caragiovei, pe culmea Paic unde au întemeiat marea așezare Livădzt. ⁴ *Vezi Antol. a'om.*, a lui T. Papah., p. 319 și urm.

au încercat să ocolească rezistența pe alte părți. Ora este critică. Dar, spre seară, o ploaie torențială umflă apele Nicolei și oamenii lasă paza trecătorilor pe seama acestui fenomen providențial. În oraș, se încarcă, cu febrilitate, caravanele de fugă pentru vecie. Când puhoiul s'a potolit și Albanezii au pătruns, aceștia au găsit orașul — care număra 40000 — pustiu. În fuga lor, au uitat numai icoana făcătoare de minuni din aur și argint¹.

Astfel, Grămostenii și-au părăsit așezarea lor frumoasă și bogată, răspândindu-se prin Livădži, Zanița, Coceani, Nijopole, Magarova, Crușova, Blața, Hrupiște și în Rodopi. Mai târziu, au încercat să se reazeze și a ajuns să numere 10—15000 locuitori. Dar, nici de data aceasta, nu s'au bucurat de liniște, căci Ali Pașa le-a dat ultima lovitură². Actualmente, au rămas numai 20 case, din 4000 câte număra³. Coloniile ei au fost nenumărate. Ei nu s'au așezat stabili nicăieri în Tesalia, unde mare parte își iernau turmele. Colonii statornice s'au așezat prin Macedonia: în Pisu-deri, Belcamen, Negovani, Florina, Nevesca, Bitolia, Perlepe, Crușova, Țărnuș, Vodena, etc., — poate și în regiunea Miașilor: Prizren-Dibra-Gostivar-Chicea.

Ca și Aromânii din Furca — unii o consideră grămostenească — tot așa și Grămostenii revendică ca pe un Grămostean pe străbunicul Karagheorghe, întemeitorul dinastiei domnitoare în Jugoslavia⁴. De aici, ar fi emigrat în Rodopi și înaintașii lui Nicolae Pașici⁵. A fost patria celebrului medic vienez Ion Nicolide, Nobilis de Pindo⁶, precum și a o mulțime de intelectuali din România⁷.

Pușinii Gramosteni s'au așezat în Hrupiște, la poalele Gramostei și pe apele Bistriței, continuând, mai de aproape, viața de altădată a străbunilor, cu toate tradițiile și datinele și ridicându-se, vara, cu turmele lor sus pe platou și trăind câteva luni printre mareșele ruine ale fostei metropole. Alături de vechiul centru și de actualul sătuc Gramostë⁸, cu vre-o 20 case, se găsesc câteva sate, ca Denisco⁹, Pilgadi¹⁰ și altele, cea dintâiu continuând aceiași viață de mai înainte a vechei metropole, cu mari celnici.

Din orașul Hrupiște¹¹ — locuit de Bulgari și Turci și unde

¹ Cizma al Penți, art. cit. în *Lumina*, V. ² *Ibid.* ³ *Ibid.* ⁴ Karagheorghe ar fi fost, după unii Grămosteni, descendent al unei familii de general care a luptat și în Cruciadă. ⁵ Multe localități ca «Livădzile al Pășăta» sau al «Pașa» sunt aduse în sprâtnul acestei afirmări. Vezi mai ample documentări în *Cartea III-a* de A. Hăciu. ⁶ Vezi *Cartea II-a și III-a* de A. Hăciu. ⁷ *Cartea III-a*. ⁸ Aromânii grămosteni din Hrupiște, Denisco, Vodena și alte centre colonizate în Cadrilater, au botezat un sat cu evocatorul nume de Gramoste, în juđ. Durostor. ⁹ Cu Denisco, Grămostenii vechi nu se încuscreau, lucru care a avut loc foarte târziu. ¹⁰ Populația acestor centre ar fi — după L. Boga — de de 1800 pentru Denisco, și 680 pentru Pilgadi. ¹¹ Aici, Pactura avea mahalaua lui, cu o casă de piatră, încrustată pe dinăuntru cu mozaic de sifel.

Grămostenii s'au așezat după distrugerea orașului — precum și din Denisco, cam în aceiași vreme cu alți Aromâni din alte centre, s'au expatriat o mulțime de tineri în America de Nord și, adaptându-se repede noilor condiții de viață și de luptă, au câștigat teren modest în domeniul economic. S'au așezat vre-o 30 tineri în St. Louis (5—6 cu familii), 8—9 în Détroit-Mich, și circa 15 în Nashua.

Orașul Hrupiște a avut școli grecești și două românești, biserici grecești și una frumoasă românească¹, dotată cu obiecte sfinte de mare valoare și o icoană a Sf. Mina de un comitet de doamne în frunte cu d-na Eléna Wachmann².

2. Frașari.

Frașari! Câte teorii ciudate în jurul acestui nume! Câte imagini evocatoare de fapte răsunătoare de arme, de nume cu ecou militar și intelectual în istoria Veneției, Greciei și Turciei! Câtă asprime în moravuri, cât exclusivism barbar, câtă mândrie de origina lor și câtă rezistență națională! Câtă groază și cutremurare în Peninsula, ce fuhoiu de popoare cari inundau văile și cutremurau munții cu bogățiile, sărbătorile și legendele lor..., toate par'că iszorând din veșnic nesecatul altădată isvor Frașari!

Marea neînțelegere între toți cercetătorii a fost în fixarea adevăratului isvor al acestei curioase populațiuni, Fârșeroții. Și toți au oscilat între Frașeri din Albania — actualmente, un simplu sat albanezesc cu puținii Aromâni — și pe de alta Farsala din Tesalia, acolo unde Pompeiu și-a văzut zdrobite armatele de generalul Cesar, iar el silit să fugă spre țărmul mării ca să-și asigure refugiu într'o corabie, pe când soldații lui urcau în munți, ca să găsească azil și adăpost și să dea, astfel, mai târziu, naștere marilor populațiuni de Fârșeroți și Megalovlahi.

O teorie, pe care o îmbrățișează și Th. Căpidan, este aceea după care Aromâni păstori din Pind și din regiunea muntoasă a Gramostei s'au revărsat peste toată Albania de sud, cu deosebire în ținutul Frașeri, dând naștere tulpinei Fârșeroților, fără a elimina și existența altor populațiuni aromânești răslețe, așezate mai de mult³. Din cauza amenințărilor permanente, acești Fârșeroți cari, odată, se găseau în mare număr în ținuturile Dangli și Colonia, cu centru principal Frașeri, le-au părăsit, răapândindu-se, astfel, în toată Albania⁴.

¹ După I. Boga, au fost Aromâni în număr de 2630, iar După I. Nen — p. 464 — 1950. ² A fost soția ilustrului Eduard Wachmann, director al Conservatorului din București și soră cu C. Dicescu, născută la R.-Vâlcea în 1840, din părinți originari din Pind. Vezi. *Alem. m.-român*, 1901 — 902. ³ Th. Căpidan, *Rom. nom.* p. 42. ⁴ *Ibid.* p. 67.

I. Caragiani nu poate admite această teorie, fiindcă a fost cu neputință — observă el — ca un orașel atât de mic și niciodată destul de mare să poată cuprinde un număr de peste 200000 suflete — câți aproape sunt toți Fârșeroții răspândiți în Turcia și Grecia. Și, de aceea, înclină pentru o teorie curentă printre Fârșeroții din insula Corfu și, după care ei ar fi venit în Albania și Tesalia de dincolo de mare, adică ar fi colonii vechi romane aduse din Italia după luptele dintre Cesar și Pompeiu în Dyrrachium și Farsala¹. Ei ar fi fost numiți Farsalioți și nu Fârșeroți, pe când întotdeauna s'au numit Rumâni sau Rumeni².

O a treia teorie este aceea emisă de etnograful italian Antonio Baldacci, după care numele le-ar veni dela Farsala, mai jos de Valona, unde au debarcat soldații lui Cesar, cari ar fi fost numiți așa de populațiunile indigene și de soldații lui Pompeiu; — și unele și alții, ar fi strigat, sub panica debarcării aceloră: „Vin Farsalioții! Vin Farsalioții!“

Le-am expus pe toate acestea, lăsând pe cititor să-și aleagă una din ele pe care o va găsi-o mai simpatică sau mai veridică.

Rasa cea mai curată de Aromâni, Fârșeroții au fost confundați, din cele mai vechi timpuri, când cu A'banezii, când Aromâni amestecați cu Albanezii³, iar Grecii i-au numit, dintotdeauna, Arvanitovlahi, care, după noi, s'ar traduce: Aromâni locuind în ținutul Albaniei.

Caracteristica acestor populațiuni rămâne, însă, că au dus o viață liberă, sinonimă cu independența, guvernându-se de șefii de triburi — fara sau falcarea — neplătind nici un bir către autorități, căci, fiind nomazi — scrie I. Caragiani — a fost greu de a-i trece între contribuabilii regulați ai aceluși loc⁴. Cantacuzen, care i-a luat drept Albanezi, i-a caracterizat ca nesupuși la nici un rege — „avasilefti“⁵ — așa după cum avea să caracterizeze — mult mai târziu — pe Vlahii din Tesalia, Rabinul Beniamin de Tudela⁶ sau Ramon de Muntaner, cronicarul expediției Catalanilor, pe aceiași Aromâni din Marea Vlahie, când a exclamat că „Țara Blachilor e cea mai temută fără din lume“⁷. Perceptorul turc, atunci când celnicul cu câțiva inși înarmați până în dinți venea să facă plata, se ferea ca de moarte să întrebe dacă a făcut bine so-

¹ I. Car., o. c., pp. 4—5. Această teorie este identică cu tradiția Megalovlahilor din cantoanele Malacași și Aspropotam cari pretind același origină — vezi cap. II de mai sus și Pouq., II, pp. 128—129. ² *Ibid.*, I. c. ³ C. Burileanu, *Dela Arom. din Alban.*, 1906 pp. 249—250. ⁴ Sathas, *Documents inédits, etc.* p. XXIV și XXVI, ap. I. Car., p. 4. ⁵ *Ibid.*, ⁶ Sathas, o. c., XXIV și Cantacuzen, Bon, I, p. 474, ap. I. Arg., p. 190. ⁷ Rabinul de Tudela, ap. Tafel, *De Thessalonica, ejusque agro*, p. 482 — după I. Arg., p. 187. ⁸ *Chronique de R. Muntaner*, tradusă de I. A. Bouchon, Paris, 1827, II, p. 250, din *Collection des chron. nat. fr.* Vezi G. Murnu, o. c., p. 200.

coțea sau câte capete de oi și câte suflete — adică oameni ai tribului — stăpânește¹. Autoritățile turcești nu se amestecau niciodată în luptele sângeroase între celnici, când acestea isbucneau sus, pe crestele munților, din cauza turmelor și a pășunatului².

Altă caracteristică a lor este nomadismul — vara pe vărfurile cele mai înalte ale munților, în „calive“ sau „cătune“ făcute din lemn, iarna peste toată Peninsula Balcanică până în Peloponez în câmpiile calde, adeseori și dincolo de Marmara, în munții Brusa, din Asia Mică³. Aromânii ceialți, i-au numit „sarea Macedoniei“⁴. Trăesc în cete de câte 2000 și chiar 3000 suflete, comandați de celnici, ale căror hotărâri sunt fără apel și fără recurs⁵. În migrațiunile lor păstorești, este foarte greu de a-i urmări. Dealtfel, nu aceasta este obiectul studiului de față⁶. Este ddajuns numai să spunem că îi găsești peste tot cuprinsul Peninsulei. Laolaltă cu ceva Aromâni din Pind, ei s'au urcat până în Muntenegru, Bosnia, Hertzegovina și peste tot pe coastele Dalmației⁷. Foarte rar și foarte târziu s'au așezat ca statornici. Așezări mai vechi în republica Sulî, mai vechi la Frașeri, Dușari, Coleaneți⁸, și altele mai noi, ca Megidia din regiunea Conița, întemeiată de Hivzi Pașa⁹, etc. Caterina¹⁰; după 1878: Gramaticova, Patcina și Cânduova, întâi în colibe, pe urmă în case de piatră. Ca și aceștia din urmă, plecați din Fraseri întâi în regiunea Corița, alții originari tot din centrele din Albania: Stropani, Călive, Jarcani, Costreți, Morava¹¹, etc.; — acum 80 ani — au întemeiat Pleasa de sus, cu 160—200 familii; deasemenea s'au așezat la Horopani de sub Neagușta, ca agricultori și în ținutul Caterinei, cu așezări mai numeroase; pe urmă, în Tesalia — unele așezări foarte vechi — Armiro, Tricala, Calabaca, Larisa, Veleştin, Volo, etc. Odată cu anexarea Tesaliei la Grecia, mulți din ei s'au văzut nevoiți să-și desfacă vitele, cumpărând, în schimb, pământuri și moșii¹².

Acești Fârșeroți vorbesc limba aromânească cu foarte multe elemente latinești și fără împrumuturi din grecește¹³. Încă o caracteristică fundamentală a fost că au avut o mare aversiune pentru

¹ I. Nen., o. c., p. 28. ² *Ibid.*, pp. 28—29. ³ I. Car., p. 52. ⁴ I. Nen., p. 29. ⁵ *Ibid.*, p. 28. ⁶ *Vezi* I. Nen., *passim* și serioasele studii ale lui Th. Căpitan, cft. atât de des. ⁷ Th. Căp., «Rom. nom.», p. 43. ⁸ C. Buzileanu, o. c., pp. 248—249, dă, pentru Dușari, o familie Balauri din Moscopole, pentru Coleaneți, una Spiridon, originară din acest centru, stabilită tot la Moscopole. ⁹ I. Nen., p. 418. ¹⁰ *Vezi* Caterina, în regiunea Salonicului. ¹¹ Morava a fost locuită cu Fârșeroți din Frașeri, Costreți, Jarcani, Megidia. ¹² Mulți Fârșeroți economi de vite au cumpărat vre-o 15 moșii în jurul centrului Armiro, între cari Kimli mare și Killeru. Celnici mari, pe atunci, erau: Pitea cu 6 feciori, frații Teja: Dimitri, Tanasi și Cota, toți cu moșii. Constantin Steriu, tatăl cunoscutului Iorgu Steriu, proprietarul restaurantului-grădina «Luzana» din București, era primar în Armiro, prin 1874. ¹³ I. Car., Nota 1, p. 4.

Orice strein și nu s'au încuscrit nici cu Aromânii nefârșeroți¹. Dar, mai ales, au arătat atâta aversiune și ură către rasa grecească, încât Aravantinos, în fanatismul lui tot atât de mare, i-a numit pe acești Fârșeroți, cari vorbesc limba aromânească și cea albaneză, „cei mai barbari și mai sălbateci și mai excerabili decât ceilalți”². N. Batzaria numește acest conservatorism național o grijă fanatică, religioasă de a se feri de orice contact și de orice amestec cu streinii, iar abaterea dela aceste perceptive religioase o sfidare, o călcare a celei mai sfinte și mai rigurose observate tradițiuni³, și citează frumoasa poezie „Oilele și oibobo, Avdzâți țe s'fațe Armiro”⁴ etc. (Auleu și vai, vai, vai, Ați aflat ce se întâmplă în Armiro? In Armiro nu știți ce se întâmplă? Românii se logodesc după Grecoaițe)⁴. Dar C. Noe scrie despre un Fârșerot, care, găsindu-se de 10 ani în America și, aflând că soră-sa, trăind în Cořița-Albania, s'a măritat după un soldat grec, a venit tocmai de peste ocean și a ucis-o la ea, acasă, în Grecia⁵. Toată viața și activitatea femeii fârșerote a fost însuflețită, ceva mai mult ca la celelalte Aromâne, de-un aspru spirit de conservare a bunurilor și comandamentelor moștenite. Cea mai neînsemnată schimbare în forma unui straiu la Fârșeroți, dă dreptul oricărui să rupă straiul întreg abătut dela forma strămoșească⁶. Dr. Nicolaides spunea că femeile păstorilor nomazi prin munții Helladei poartă costumul lor vechiu de mii de ani⁷. Orice bărbat care-și schimbă costumul este socotit ca o ființă echivocă și-și pierde încrederea compatrioților săi — scria Pouqueville⁸. Fârșeroatele n'au cunoscut ce este moda⁹. Portul acestor populațiuni a fost din totdeauna caracteristic — scrie C. Noe — port de o eleganță ce întrece pe aceea a tuturor celorlalte porturi aromânești; la tineri, formează o siluetă de o sprinteneală desăvârșită, la bătrâni, o majestate severă¹⁰.

O altă caracteristică la Fârșeroți este spiritul de solidaritate și de disciplină care primează orice altă considerațiune. Deviza lor este: unul pentru toți și toți pentru unul; cultul prieteniei, al cu-

¹ Ibid. p. 5. ² Aravantinos, *Cron. tis Ipiru*, II, pp. 146—147, ap. I. Car., p. 13. ³ Vezi *Tribuna rom. de peste hotare*, nr. festiv, a. IV, nr. 1, Ianuarie-Februarie 1927, *Fârșeroții*. ⁴ *Antol. arom.*, T. Papah., p. 34. ⁵ C. Noe, art. în *Trib. Rom. de peste hotare*, nr. 9—12, a. II, Sept.-Decem. 1925. ⁶ I. Car., p. 65. ⁷ Dr. Cl. Nicolaides, o. c., pp. 16—17, scrie că vestmântul dansatoarelor de pe vasele găsite la Tanagra este foarte asemănător celui pe care femeile valahe îl poartă până în zilele noastre. ⁸ In o. c., II, p. 357, Pouq. — mai spune că femeile aromâne sunt îmbrăcate ca femeile spartane, în tunici deschise în față, de la se văd coapsele. ⁹ I. Car., p. 65. Acest scriitor scrie — o. c., nota 1, pp. 4 și 65 — că costumul Fârșeroților este cel mai pitoresc din toate costumele țărănești din Pen. Balcanică; batistele lor — fârsulfate — sunt îmbrodite cu mult gust și mare măiestrie; ele mai poartă un cumanac foarte gătit, ce-l numesc «Tîțeroană» — ce scriitorul îl derivă dela Cicerone. ¹⁰ C. Noe,

vântului dat, onoarea, vitejia, demnitatea, legăturile de sânge, bunul renume, toate sunt virtuți și tradiții vii — astfel, caracterizează colegul meu valoros, profesorul C. Noe, pe acești oameni și continuă: solidaritatea de clan este tot așa de puternică ca și aceea dintre membrii aceleiași așezări — toți fârșeroșii sunt frați oriunde s'ar găsi; rudenia nu încetează nici până la spițele cele mai îndepărtate ¹.

În legătură cu sentimentele lor religioase, acești Aromâni au fost mai mult liberi cugetători, observă cu multă dreptate I. Nenițescu ². Un preot fârșerot a fost, altădată, rara avis și au avut aceeași aversiune pentru preoți și călugări, ca și pentru greci; au avut bisericile lor de iarnă și de vară nesfințite, dar aduceau preoți ca să facă liturghia în ele ³. Era un blestem la acești Fârșeroși ca acesta: „Preftu să-mi ti ved! Călugăr cu căciulă lae să-mi ti ved!“ ⁴ Nu știu dacă acest blestem ar mai avea încă și astăzi putere, fiindcă numără destui preoți din sânul lor ⁵.

Au avut, de când au fost cunoscuți în istorie, o aplecare deosebită pentru viața militară. Ei s'au născut cu pușca în mână ⁶. Un scriitor grec spunea despre ei că aveau o aplecare naturală către haiducie ⁷. În luptele Venețienilor cu Turcii, s'au distins cu prisosință ca oameni de arme; comandanții armatelor venețiene recrutau soldați și comandanți — în luptele contra Turcilor — numai dintre Fârșeroși din cătune și nu de prin orașe ⁸. Erau, mai cu deosebite, preferați în arma cavaleriei ⁹. Iar clienții — adică ciobanii și ceilalți membri ai falcării comandați de șefii de triburi — erau cunoscuți de Venețieni cu numele de „le loro faméglie“ ¹⁰ — adică „fumelile alor lor“ — familiile lor. Născuți militari și războinici, Sulioși ¹¹ au ținut, zece ani de-a rândul, piept teribilului Ali Pașa din Ianina, până când i-a distrus prin viclenie și cruzime ¹². În luptele pentru eliberarea Greciei, Fârșeroșii au fost în fruntea tuturor mișcărilor, ca putere de jertfă și în fruntea conducerii ¹³. Iată ce scrie N. Papahagi: „Organizați în clanuri sau triburi, ascultând de șefi puternici, stăpâni pe trecătorile și defileele periculoase ale munților, ei erau, natural, mai în stare să întrețină insurecțiunea așa lungă vreme. Aceasta înabușită într'un punct, izbuc-

art. cit. în *Tribuna*. ¹ *Ibid.* ² I. Nen. p. 29. ³ I. Car., p. 4. ⁴ *Ibid.*, p. 11. Adică: Vede-te-aș popă! Vede-te-aș călugăr cu căciulă neagră! ⁵ Un mare terarh fârșerot este, astăzi, Mitropolitul Spiridon Vlahos dela Ianina. ⁶ C. Burleanu, p. 121. ⁷ Lamaritäts, II, p. 235, nota 2, ap. I. Car., nota 5 p. 5. ⁸ I. Car., p. 85. ⁹ *Ibid.*, p. 13. ¹⁰ *Ibid.*, p. 53. Venețienii, înainte cu mult și după 1400, recompeusau pe comandanții vlahi din Grecia și Peloponez, numindu-i, în schimburi unui tribut și ajutor armat, comandanți peste provinciile — vezi p. 104. În aceste lupte găsim pe eroii: Condoiani, Caciandoni, Lepenioti și Cionga, toți din familia celebră Cionga. ¹¹ Vezi lucrarea de față, cap. II, «Ali Pașa». ¹² *Ibid.*, I. c. ¹³ Vezi *Cartea III-a*, de A. Hăcliu.

nea în altul și era mai ales întreținută de acele triburi rătăcitoare de Români, cunoscuți sub numele de Fârșeroți (Arvanitovlahi)... Tot ei au furnizat, dintotdeauna, insurecțiilor grecești, majoritatea eroilor¹. Astfel, acești Aromâni au dat dovezi de cele mai mărețe acte de eroism și au creat fapte militare admirate de toți.

Nu numai bărbații, ci și femeile știau să poarte arma cu multă îndemânare. În războiul cu Ali Pașa, Suliotele le-au fost de mare ajutor soților lor. Moscu, mama lui Foti Geavela, angajată pe urmă de Francezi cu gradul de maior, a fost o luptătoare celebră². În 1906, când antașii au asediat Patcina de lângă Ostrov-Vodena, femeile, găsite singure acasă, i-au siliș să se retragă cu pierderi simțite. Dar Fârșeroata pune mâna pe armă și ca să-și apere onoarea. Ea este fată onestă, mamă devotată și soție credincioasă până la moarte, căci despărțirea este necunoscută la acești oameni³. Au glorificat, dintotdeauna, o singură virtute — fapta eroică, și au iubit o singură avere — cîntea casnică și limba lor părintească⁴, Fârșeroții — scria Weigand — pot trece ca model de moralitate. Fârșeroata este roză, frumoasă la înfățișare și cu statura sveltă, dreaptă și mândră, pe când bărbatul este vioiu, ager, deștept și cu porniri războinice; este înalt, mlădios, svelt și frumos la chip; în portul lui domnește albul, iar la cingătoarea lui, sunt înșirate mulțime de cuțite, de revolvere și de pistoale cu mânerele încrustate⁵.

Încă o caracteristică a Fârșeroților este și simțul lor minunat de adaptabilitate, care — ca și la Grămoșteni și, în genere, la toți Aromânii — este neîntrecut. Sub acest raport, însă, ei ar sta mai presus ca toți, fiindcă, nu de mult, au ieșit, pușini dintr'înșii, din starea primitivă a nomadismului. Astfel, că, de-abia ieșiți din această stare socială — spune N. Iorga — el a devenit, peste noapte, printre primii agricultori ai României⁶; dus peste ocean sau în România, a devenit cel mai modern negustor; învățând carte, s'a relevat, deasemenea, printre alții; au fost printre cei dintâi din America de nord cari s'au organizat în societăți cu caracter mutual, spre a ajuta cultura în satele natale și spre a veni în ajutorul acelor cari călcau pământul neprieten al Americii, etc. Societățile lor din acest continent — scrie C. Noe — și ambiția lor i-a adus la situații înfloritoare⁷.

În acest continent, au pătruns prin 1901 și au făcut comerț

Les Roum. de Turquie, p. 37. ² Th. S. Hughes, o. c. *Vezi* și cap. II, «Ali Pașa». ³ I. Nen., p. 28. ⁴ *Vezi* art. «Studii asupra situației românismului în Grecia», în *Trib. Rom. peste hotare*, nr. 8-9 924 de A. Hăclu. ⁵ I. Nen., p. 28. Ar avea dreptate I. Nen., când spune că tipul Miașilor, și la bărbat și la femeie, este foarte asemănător cu acela al ramurei fârșeroțești — *Vezi*, o. c., p. 96. ⁶ *Vezi Apararea* a. I, nr. 37 din 1931: Discurs la Camera împotriva legii Dobrogei noi. ⁷ Art. cit. mai sus din *Tribuna*.

în aproape toate orașele : New York, St. Francisc, St. Louis, Bridge Port, Woonsocket R. I., etc., în total circa 200 familii, numai din Pleasa, cu vre-o 400 tineri¹.

Ca urmare a vicisitudinilor istorice prin cari au trecut, mulți Aromâni Fârșeroți au îmbrățișat islamismul, cu câteva sute de ani înainte, cum au fost aceia din satele din ținutul Frașeri, Premeti, Costreți, Jarcani și din alte ținuturi din Albania². Marii savanți din Constantinopol: Naym Bey și Samy Bey Frașeri au fost din acești Aromâni fârșeroți turciți³.

În legătură cu ocupațiunile lor primitive, ei au fost ceescători de vite și cărăvănari îndrăzneți. Dar ei s'au ocupat cu de toate — Fârșeroata scoate din mâinile ei toate manufacturile casnice : pânze, peschire, tulpane albe țesute din fire de păianjen, covoare cu „floc“ sau „linse“, iar Fârșerotul, iarna, este armurier și cuțitar, olar și pielar, ceasornicar și căldărar, argintar și meșter în filigram și „în gros“, achitect și sculptor, inginer și desenator⁴.

Prin 1925, începe expatrierea în Cadrilaterul României, unde s'au colonizat Fârșeroți din Albania și Macedonia, dovedindu-se buni agricultori și pricepuți negustori. Aici, în județul Durostor, s'a inaugurat, în toamna anului 1927, cel mai frumos saț din Dobrogea, cu numele simbolic și atât de evocator : Frașari!⁵.

3. Moscopole. (m.-r. Moscopulea și Voscopole, gr. Moshopolis și Voshopolis, alb. Muskopole și Voskopoe).

Așezarea ținutului. — Prin acest pume, nu vom înțelege întotdeauna numai cetatea Moscopole, ajunsă celebră în secolele XVII și XVIII, ci vom înțelege și întreaga regiune al cărei centru era ea. Așezată în mijlocul acestui ținut ce se întinde dela masivul Gramostei spre n.-vest, până la o depărtare de circa 10 km. s.-vest de latura sudică a lacului Ohrida (Pogradeț și Rrmâni), „pe o câmpie care se lasă ușor în pantă la poalele muntelui Opari, pe cari locuitorii din comună îl numesc „Costi al Mauduca“⁶, o ramificație a masivului Malitomor (Tomorul), unul din cei mai înalți munți ai Albaniei⁷, ce se desfășoară spre n.-vest, afiliatele ei cetăți se întindeau sau porneau astfel dinspre s.-est : Lintopea și Niculița⁸, de pe versantele n.-estice ale masivului Gramostei; la

¹ Vezi cap. «Arg. aromânt în America», *Cartea II*, A. Hâctu, ² Arovantinos, o. c., II, p. 146 — 147, ap. I. Car., p. 13. ³ Samy Bey Fraschery, priate alte lucrări, este autorul monumentalei opere : *Dictionnaire Turc-français, un Larousse turcèsq*; iar fratele Naym Bey a fost ministrul poliției la Constantinopol. ⁴ Vezi art. de inspector V. Păcală, în *Tribuna*, nr. festiv. Vezi și I. Nen. ⁵ Vezi *Tribuna*, număr festiv. ⁶ Th. Căp., «Fârșeroți» pp. 31—32. ⁷ I. Nen., p. 343. ⁸ Ne-am obișnuit a trece Lintopea și Niculița ca cetăți moscopolene, ca unele cari s'au dezvoltat în sistemul et clientelar.

sud, dar la n.-vestul acestora : Bitcuchi ; la nord, pe o linie aproape dreaptă, perpendiculară pe centru, Şipsca, foarte aproape, iar cele mai depărtate Nicea şi Lânca ; în sfârşit, cam la jumătatea drumului dintre centru şi periferie, dar mai la vest, Grabova (Grava), patria tatălui Mitropolitului Baron de Şaguna, Coriţa rămânând mai la o parte, la circa 20 km., aproape de latura n.-estică a Cadrilaterului pe care îl vom numi moscopolitan.

Privite pe o hartă ¹, acestea toate aşezate pe o linie frântă de şase ori, linie pornind, faţă de Moscopole, dela s.-est spre n.-vest, iar faţă de Gramoste, dela n.-est spre n.-vest, având, la cele două extremităţi, Lintope şi Lânca, toate acestea par o adevărată constelaţiune de cetăţi, cari au strălucit, vreme de veacuri, în toată splendoarea.

Depinzând, prin urmare, de sensul celor scrise, vom avea a înţelege prin Moscopole ori cetatea propriu zisă, ori grupul de cetăţi cari radiau prin aceasta sau prin ele înşile şi în sistemul clientelar al celei dintâi, socotită ca metropolă. Tot aşa, vom avea a înţelege, prin Moscopoleni, nu întotdeauna numai pe cetăţenii acestei cetăţi, ci şi pe toţi aceia ai cetăţilor din jurul splendidei Metropole. De altfel, în peregrinările lor prin Europa, Africa şi Asia — fie aşezaţi în treacăt, fie în colonii puternice — s'a pomenit numai de Moscopoleni şi prea puţin şi foarte rar ca cetăţenii ai Şipischei, ai Grabovei, Lintopei, Nicei, etc., confundaţi cu cei dintâi. În documentele veneţiene, s'a pomenit numai de „grechi“ din Moscopole, ²; în cele găsite în Slavonia, Croaţia, Banat, Austria, Turcia, etc., prea puţin de celelalte şi mai cu deosebire de Moscopole ³.

Toate aceste colonii se întindeau, odată, prin văile estice ale masivului Tomor — între Coriţa, lacurile Malik şi Ohrida şi muntele Odoniştea, dela est spre n.-vest. Dar această viaţă aromânească nu se mărginea numai la aceste insule. Ea se întindea dincolo de Ohrida, spre est, în regiunea Bitoliei şi mai ales spre vest, între Osum (Liumi Beratit) şi Semeni, până la Adriatica, cu întreaga Musachie şi, dealungul mării, dela Duraţo la Valona. La sudul Moscopolei, venea marele grup aromânesc Fraşari, iar la s.-est, după cum am mai spus-o, marele izvor de viaţă aromânească, masivul Gramostei, el însuşi o continuare a Pindului, dealungul căruia, viaţa aromânească se continua intensă până dincolo de Volo.

Intemeierea şi origina. — În privinţa întemeierii acestor centre, există o mulţime de presupuneri. Consulul francez, atingând

¹ Vezi harta din *Românii din Macedonia, etc., de L. Boga.* ² Vezi V. Papahagi, *st. cit., passim.* ³ Vezi Duşan Popovici, *o. c., passim.*

această problemă, plasează această dată, numai pentru Moscopole, în secolul al XI-lea, pe ruinele vechii cetăți Mosches (Mosca), care, prin corupție, ar fi dat și numele regiunii Musachia¹. Pe când Aravantinos fixează întemeierea ei în secolul al XVI-lea, în eparhia Coriței². Se pare că și Leake înclină pentru această dată, atunci când scrie că, trecând, prin 1805, dela Berat spre Moscopole, a dat de rămășițele unei vechi colonii vlahiote, care, cam pe vremea cuceririi turcești, stăpâna districtele înconjurătoare și era foarte numeroasă, dar, din împrejurări grele, s'a împrăștiat, iar o parte s'a retras într'un loc, în muntele vecin, unde au întemeiat orașul Voscopole³. În legătură cu aceiași problemă, găsim mărturii apropiate de epoca distrugerii și după cari elemente romanice dela Constantinopol s'au mutat, după 1453, în Macedonia, la connaționali lor și construirea acolo orașe în număr foarte mare⁴. Iată o mărturie că ținutul acesta era deja locuit înaintea de venirea Turcilor și că nouile colonii au contribuit la ridicarea unora și la întemeierea altora. În orice caz, întemeierea Moscopolei și a altor așezări vecine trebuie împinsă dincolo de secolul al XV-lea. Însăși vechimea populației aromânești din ținutul Ohridei, după cum reiese din manuscrisul preotului aromân Ioan dela mănăstirea acestui oraș, precum și din bula de aur a lui Vasile II Bulgaroctonul privind trecerea elementului aromânesc sub jurisdicția religioasă a Patriarhiei ohridene, sunt dovezi de natură să întărească afirmația de mai sus și să împingă vechimea aromânității în aceste ținuturi spre primele veacuri ale mileniului al doilea⁵. Încă un fapt și mai concludent îl găsim în documentul mănăstirii Zermas, după care un „arhont“ un boier Ioan Nicolau din Lintopea a ridicat, cu cheltuiala lui, această mănăstire în 1164⁶. Iată un document care vorbește de existența Lintopei încă din secolul al XII-lea. Sipsca, după tradiție, este mai mare și mai veche ca Moscopole⁷. Oricum, întemeierea acestora — la început, niște „simple tabere de păstori atenți și muncitori îndemânateci“⁸ — se pierde în noaptea timpurilor.

Poupueville i-a consacrat ca urmași ai lui Quintus Maximus, stabiliți de acesta în munții Candavieni⁹; sau își trag obârșia de la acei vechi Romani, cari, cei dintâi, au ocupat Macedonia sub Paulus Aemilius și apoi sub Pompeiu cel Mare și sub Brutus¹⁰. La aceste vechi colonii, s'au adăogat — pe urmă, după cucerirea

¹ Pouq., o. c., III, p. 45. ² Aravantinos, o. c., ap. I. Nen. ³ *Trav. in North. Greece*, 1835, I, p. 343. ⁴ Documentul din Archiva Locumtenențială dela Biblioteca de stat din Budapesta, sub titlul *Graeci ritus non uniti*, publ. în *Conv. lit.*, XXXVII, 1903, pp. 951—953. Vezi și I. Arg., pp. 307 și urm. ⁵ Vezi «Ohrida», lucrarea de față, cap. III, pp. 100 și urm. ⁶ Vezi *idem*, p. 23 și nota 9. ⁷ C. Burlileanu, p. 74. ⁸ Pouq., ed. II, III, pp. 45—46. ⁹ *Ibid.*, I, c. ¹⁰ Vezi *Doc. din Arch. Locumt.*, cit. mai sus.

Bizanțului de către Turci — element bizantin romanic și un mare număr de Genovezi¹, cari s'au împrăștiat la Moscopole și împrejurimi — fapt ce-l confirmă și autorul documentului din Archiva Locumtenențială dela Bibl. de stat din Budapesta², unde stă scris că cetățeni veniți dela Roma la Bizanț, după cucerirea acestuia de către Turci, s'au împrăștiat în Macedonia la conaționali lor, ca să poatră trăi după obiceiurile și graiul strămoșesc roman și construirea acolo orașe — despărțite de greci, albanezi și turci — în număr foarte mare.

În ce privește origina straturilor etnice, mai avem și teoria lui Th. Căpidan, după care „mai toți Aromânii din Albania își trag obârșia din ramura grămostenească“, că Grămostenii au fost aceia cari au populat centrele aromânești din spre Corița, precum și celebra Moscopole, cu toate comunele din împrejurimi, judecând aceasta după graiu și după așezările ce s'au scurs din roiul Gramostei, spre apusul acesteia, în toată Albania de sud, unde ar fi dat naștere și ținutului Frașari³, fără a exclude, însă, și existența de mult mai înainte a unor populațiuni romane răslețe⁴. În orice caz, nu din Pind s'au putut coborî colonii cari să întemeieze sau să alimenteze puternic centrele acestea aromânești. Căci, în Pind, erau în destulă siguranță, masivul destul de larg și încăpător, iar drumul pentru emigrări prea lăaturalnic, în tot cazul, mai puțin în siguranță și, mai cu deosebire, că, în calea lor, dădeau de un alt grup, mult mai numeros și care se simțea asfixiat în platoul îngust al Gramostei, stăpânitor și suveran peste toate ținuturile din împrejurimi. Numai acest din urmă isvor, cu populație prolifică în mare grad, și-a revărsat prisosul în colonii numeroase, spre n. și n.-vestul mai apropiat, dând naștere sau alimentând grupul moscopolitan băstinaș, în așa de mare măsură, însă, încât i-a imprimat întru toate fizionomia specifică în graiu, în port, în apucături, în obiceiuri și în marea lui cutezanță. Aceiași părere e îmbrățișată și de Grămosteni. Portul Niculcenilor și Linotopenilor, cu oarecari neînsemnate modificări ca formă și culoare, nu este în definitiv de cât un port grămostenesc curat; ei sunt, adaogă Grămostenii, pătura prin excelență burgheză a Gramostei. O dovadă că au făcut parte din aceiași „fălcare“ sau „fară“ stă în faptul că, între ei, au avut loc dintotdeauna încuscriri; au vorbit și vorbesc încă același idiom curat grămostenesc, pe care și astăzi, îl vorbesc coloniile moscopolo-grămostene din Clisura și Nevesca, din jurul Bitoliei, etc.; au, în comun, noblețea caracterului, așezările lor curate și frumoase, tot dorul pentru ceace e frumos și ales — toate acestea

¹ Hahn, *Alb. Stud.*, p. 296, și *Conv. lit.* XXXVII n. 951, ap. I. Arg., p. 232. ² Vezi mai sus nota 4, p. 149. ³ Th. Căp., *Rom. nom.*, pp. 42 și 61. ⁴ *Ibid.*, pp. 41 și 42.

fiind dovezi ce argumentează în favoarea Gramostei ca isvor primitiv sau cel puțin ca putere de alimentare a acestor centre, încă din epoca lor de formațiune sau foarte apropiată de aceasta.

Numele orașelor și populația lor. — Nu se cunoaște, până astăzi, numele și numărul așezărilor constituind ținutul moscopolitan, deși mărturii, apropiate de secolul al XVIII-lea, vorbesc de cetăți, întemeiate în Albania de sud, în număr de 60, aceasta înainte și după cucerirea Bizanțului de către Turci, dar cetăți expuse prea mult năvălirilor și războaielor¹. Cari au fost acele 60 cetăți, este un mare semn de întrebare. Pouqueville scrie că Apsus (Liumi Beratit sau Osum) care străbătea țara Moschilor în mijlocul unei mulțimi de târguri incendiate, pe o întindere de 12 leghe până la Berat, nu mai udă decât câmpii tăcute și morminte, triste monumente ale anarhiei mistuitoare și că, numai aproape de râul Bitcuchi, reîncep urmele vieții și ale culturii². Leake, deasemenea, venind dela Berat, vorbește de niște așezări vlahiote, distruse din cauza împrejurărilor turburi, etc., vechi colonii, stăpânind, prin secolul al XV-lea, districtele înconjurătoare și foarte numeroase³. C. Burileanu vorbește de două comune musulmane, odinioară aromânești: una Dușari; de unde se trage familia moscopoleană Balaur și alta Coleanești cu familia Spiridon, mai târziu tot în Moscopole; cea dintâiu spre vest de Moscopole, alta pe lacul Malik⁴, așezări cari, după toate probabilitățile, au făcut parte din acelaș ținut. Și, astfel, cadrilaterul moscopolean se lărgește din ce în ce mai mult, întinzându-se dela stânga râului Devol, isvorător din munții Gramostei și până la Berat, de unde ramura aromânească se continuă mai compactă, prin Malacasta și Musachia, între fluviul Semeni și Avlona, până la Adriatica.

Foarte puține nume de orașe ne-au rămas prin tradiție și, până astăzi, nu cunoaștem nimic din ce au putut înregistra cronicile contimporane. Populația ce a putut trăi și s'a putut desvolta în cuprinsul acestor cetăți, deasemenea, numai prin tradiție o cunoaștem. Oricum, atât tradiția, cât și scrierile ulterioare apropiate de distrugerea ținutului, dau — pentru câteva centre — cifre mari pentru vremea aceea și scot în evidență toată strălucirea ce atinseseră câteva orașe.

Cea mai mică din toate, Niculița — la început, era foarte mare — așezată la câțiva km. la nord de Gramostea, pe râul Niole, număra 5000 case⁵. A fost un centru metalurgic unde s'a concentrat industria metalelor scumpe și de unde s'au răspândit, în

¹ Nezi «Doc. Arch. Locumt. Budapesta, deja cit. ² Pouq., III, p. 46.
³ Trav. in North. Greece, I, p. 343. ⁴ Op. c., pp. 248—249. Familia Balaur din Albania, s'a numit Valaori în România și Salonc, Valoritis în Grecia veche. ⁵ N. Batzarja, Trib. Rom. peste hotare, a IV, nr. 1—2 927, art. cit.

Pentinsulă și aiurea, cei mai vestiți argintari. Linotopea, la s.-est de aceasta, era și ea o colonie de negustori și buni meseriași, cam cu aceiași populație. Amândouă au fost distruse în aceleași zile cu Moscopole¹. Alte două centre mai mari au fost cele dela capătul nordic al ținutului: Nicea cu 6—7000 case și Lânca cu 7—8000². Grabova-Grava, patria tatălui Marelui Mitropolit Șaguna, la n.-vest de Moscopole, număra 10—12000 case, iar Bituchi, la sud, 12000 case și 14 biserici³. Aceasta din urmă a fost distrusă de un bandit Selman Dalip din Radovița și desăvârșită de Kurd Pașa din Berat⁴, contimporan și dușman al lui Ali Pașa. Șipisca, la câțiva km. nord de Moscopole, a fost, ca și Niculița, înainte de desvoltarea Metropolei, cea mai mare așezare aromânească⁵, a fost și mai veche⁶ și mai mare ca aceasta⁷. Număra 12000 case, adică un total de peste 60000 suflete. Th Căpidan îi dă 8-10000 case⁸.

Moscopole, care, pe măsură ce se desvolta, eclipsa pe celelalte, ar fi avut, după tradiție, 70000 suflete și 72 biserici. In această privință, nu toți scriitorii sunt de acord. Pouqueville i-a dat, pentru 1750, 40000, iar pentru 1788, 53000⁹. Leake nu crede să fi avut 8—10000 case¹⁰. Pavlu Lambriu Calariotul scrie că număra 50000 suflete de „rasă vlahă”¹¹. I. Arginteanu îi dă 12000 case¹². După alți scriitori a avut 60000 locuitori¹³. In Documentul din Arhiva Loc. Budapesta, este vorba de „urbs amplissima”, adică de „cel mai mare oraș nu numai din toată Grecia, ci aproape din tot imperiul Turcilor. Numărul caselor se ridică la aproape 12000”¹⁴.

Alte date asupra celorlalte așezări nu există. Din câte se vede, numai Moscopole se bucura de o atenție mai deosebită. Tradiția a împodobit-o cu cele mai alese atribute, scriitorii ulteriori s’au ocupat numai de ea, ceea ce dovedește că ea ar fi ajuns la atâta strălucire economică și culturală, încât le-a eclipsat pe toate și, probabil, decăderea acestora începușe de mult, pe când ea se înălța mereu, mereu și le concura pe toate.

Moscopole era așezată pe cinci coline, acoperite astăzi de ruine peste tot¹⁵, pe un platou înalt de 1150 m.¹⁶, la poalele mun-

¹ I. Nen., p. 350 și poezia populară fărșerotească. ² C. Burileanu, p. 74. ³ *Ibid.* I. c. ⁴ *Ibid.*, p. 78. ⁵ Weigand, *Die Aromunen*, I, pp. 100, 297 (?). ⁶ C. Burileanu, p. 78. ⁷ Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 66. ⁸ *Ibid.* ⁹ Pouq., ed. II, v. III, p. 45. ¹⁰ Leake, o. c. ¹¹ Gudas, *Vii Paral*, ap. *Per. Pap.*, p. 30. ¹² *Ist. Rom. Mac.*, p. 232. ¹³ Weigand, o. c., I. c.; Th. Căp., o. c. p. 66; I. Cvițic, *Naselja Srpskih Ze 1alja*, I, 198; I. Arg., I. c.; V. Papahagi, *st. cît.*, p. 79, nota 1. ¹⁴ A avut, deci, această cetate o populație mai mare ca orișice oraș, pe vremea aceea. Athena, în aceiași perioadă 1751—52, număra — după Pouq., V, p. 89 — 9—10000 suflete; în 1785: 8000, iar în 1816: 4000 Albanezi, 3000 Greci și 3000 Turci. Iașul (vezi Iașul de odinioară), prin 1800, era construit din scânduri, iar Bucureștii (vezi «Universul Millea») număra, în 1831, 58794 suflete. ¹⁵ I. Nen., p. 42. ¹⁶ Rob. Almagia, art. *Albania*, în *Ectcl. Ital. Treccani*, ap.

țelui Opari „Costi al Manduca“, despărțită în două de „râul al Dzegă“, care curge din spre apus¹, afluent al râului Devol ce isvorăște din masivul Gramoste, se varsă în lacul Malik și, ieșind de aici, îi primește apele. Alte râuri cari udau această cetate erau Jomori, Peju și Strug, iar alți munți înconjurători : Ostrovița, Limia, având, pe ultimul plan, masivul Tomor.

Toate acestea s'au ridicat — în sec. XVII și XVIII — la cel mai înalt grad de civilizație și de bună stare, datorită faptului că au fost un popor muncitor, îndrăzneț în expansiune și priceput în relațiunile comerciale ce le-au întreținut cu Peninsula întreagă, cu țările italiene — de preferință, cu Veneția, cu Europa centrală și cu Asia. Aproape tot ce se exporta din Turcia prin Adriatica trecea prin mâinile lor, iar tot ce intra, în această țară, prin porturile aceleiași mări sau prin alte puncte de frontieră, din țările germane sau apusene, se distribuia aproape prin ei; tot ei frecventau marile bălciuri, ca Seres și Perlepe, cari au suferit puțin de pe urma concurenței Moscopolei, precum și celelalte bălciuri tesaliene : Moscoluri și Alasona. Mulți din ei aveau și funcțiuni înalte pe lângă Poarta Otomană, ca și în Principatele Române; alții întrețineau legături cu Asia Mică². Astfel, că, din toate părțile, se vărsau averi mari în cetate.

Sub raportul industrial, deasemenea, Moscopole era o cetate unde se lucra, zi și noapte, tot felul de articole ce se desfăceau peste tot, în interior și în afară. Erau, în acest oraș, după spusa ultimilor bătrâni din Crușova, originari de aci, peste 300 ateliere de făurari³. Breslele erau admirabil organizate. Gudas numără 14 corporații bine constituite⁴. O puternică corporație era aceea a arămarilor, care se găsea, întotdeauna, în fruntea frumoaselor inițiative de binefacere culturală și de asistență socială⁵. Erau bresle de arămari sau cazangii, lăcătuși, cușitari, tufecii, argintari, croitori, tabacii, papugii, ciricii, samaragii, casapi⁶; dar mai erau bumbăcari, sapungii, zidari, constructori, pietrari, zugravi și alții. Toți aceștia — ca și oamenii casnici — lucrau nepregetat și trebuie ca lucrul lor să fi fost foarte bine organizat, pentru ca să se satisfacă nevoi peste hotare, ca în Veneția și alte cetăți italiene, pentru ca să reușească în concurența cu celelalte cetăți din ținutul moscopolean și cu bălciurile din Peninsula, etc. Comerțul și industria ei au ajuns să facă din această cetate una din cele mai bogate și celebre din Peninsula. — Dar strălucirea ei nu s'a expri-

V. Papah., *Graiu Rom.*, nr. 11—12/932. ¹ Th. Căp. *Fârșeroții*, 31 — 32 ² Documentul citat. ³ Este de crezut această, dacă numai la Crușova, până aproape de sec. XX, exista un întreg cartier de făurari, mai toți originari din acest ținut. ⁴ Gudas o. c., IV, 4-5, ap. Per. Pap., p. 30. ⁵ Zaviras, o. c. pp. 319, 320; C. Skenderi, ed. I, 25.

mat numai prin averi considerabile, ci și prin instituțiunile de caritate publică, de devoțiune religioasă și de înaltă cultură, cum nu existau nicăieri alurea în Imperiul ottoman — toate acestea înființate și întreținute de marii bogătași și de breslele oroașului¹.

Dar toate aceste vajnice colonii — Moscopole și celelalte — s'au fixat, scrie Pouqueville, în mijlocul tribului de Toski, cei mai sălbateci dintre Skieptari (Albanezi), locuind ținuturile Dangli și Colonia, întocmai după cum „un roiu de albine haruice se fixează câteodată în crăpăturile stâncilor, în jurul cărora mugesc torentele”².

Aspectul Moscopolei. — Infățișarea întreagă a ținutului moscopolitan trebuie să fi fost grandioasă. Nu posedăm date asupra celorlalte, mărturii foarte sumare ne-au rămas numai asupra Moscopolei. Măreția ei a hrănit toate sufletele aromânești și ura față de distrugători dacă s'a mai stins, dar n'a dispărut.

În adevăr, pentru vremea aceea, un oraș cu o populațiune atât de numeroasă și absolut omogenă era un fenomen. Aspectul lui era impunător. „Intrând în oraș dai de livezi și de grădini, încă înconjurate cu garduri de piatră cioplită, dai de ruine de case mari în marmoră cu curțile pavate cu plăci patrate de piatră și împodobite cu cișmele minunate. Mai încolo dai de ruinile unor case ce seamănă mai mult a palate. În toate stradele se văd fântâni și șipote cu o apă bună cristalină³. Așa descrie I. Nenițescu impresia aceluia ce intra în cetate.

Credem că marmora pentru case o aduceau tocmai dela carierele dela lacul Malik, iar sistemul de distribuție a apelor — hidrologia Moscopolei, cum a numit-o un Moscopolean⁴ — este demnă de cunoscut ca operă pentru vremea aceea. Cartierele erau bogate, frumoase, mărețe. În mijlocul acestora, re ridicau, ca brațe și guri rugătoare, clopotnițele și clopotele dela zecile de biserici și, ca un document destul de vorbitor al vremurilor acelora, masivul și impunătorul local al Academiei Nouă, pentru a cărui renovare cetățenii au cheltuit câteva mii de lire aur.

În familie, viața era o caldă intimitate, dar tot atât de aspră : era un respect sfânt al tradiției și, totuși, un lux orbitor, un lux plin de eleganță. Femeile erau îmbrăcate în curazele și aclazuri, în velure și brocarturi, împodobite și scânteind de nestimate ; „aveau pantofii împodobiți cu „flurii” și cu mahmudii de aur și chiar mânerile măturilor împodobite cu aur”⁵. La mese, se serveau de faianțe venețiene, de tacâmuri de aur și de argint ; pereții caselor

¹ N. Iurga, «Iarăși Moscopole» *Rev. ist.* a. 18, nr. 10—12/1932 ; K. K. Kumas, *Ist. Anthropolon Praxeon.* t. 16, p. 531, ap. Gudas, o. c., IV, 12—13, și P. Pap., p. 30. Vezi Cartea III, A. Hăciu. ² Pouq., II, p. 45. ³ I. Nen., o. c., p. 342. ⁴ Prietenul Th. Ghiorghides—Ghîra dela Castoria are un studiu bine documentat. Vezi I. Nen. p. 345.

erau zugrăviți în uleiuri și cu oglinzi de Veneția ; cu un cuvânt, „trăiau într'un belșug ca niște împărați“¹.

În bazarurile mari și întinse, era o mișcare uriașă, o forfoteală de furnicar ca în marile orașe ale Asiei. Oamenii erau absorbiți în afacerile lor. Corespondențe și comenzi soseau de pretutindeni, din Peninsula și din Europa, ce trebuiau repede satisfăcute ; se descărcău mereu mărfuri la marile caravanseraiuri și se încărcău manufacturate și mărfuri pentru toate direcțiunile. Magazinele gemeau de acestea și industriile lucrau zi și noapte. Albania toată se alimenta de aici sau din porturile adriatice, ce, aproape sută la sută, le stăpâneau tot ei. La bălciuri și în zilele de târg, veneau Albanezi și negustori din toate provinciile. Toate aceste bogății, transportate pe caravane în șiruri lungi, treceau sub ochii Albanezilor și Turcilor, cari vedeau în ele aur și numai aur și le excitau instinctele distrugătoare.

Pe de altă parte, privilegiile sub cari trăiau acești Moscopoleni, niște ghiauri cu miliție națională proprie, acest regim de administrare autonomă în cuprinsul Imperiului și în vecinătatea imediată a triburilor albaneze și a raialelor ce trăiau în mizerie și din brigandaj, toate acestea le ațâțau invidia, le creșteau ura de moarte și dorul de a le jefui și de a da foc acestor așezări aristocratice. Pașalele — în războire continuă cu rivalii lor politici — în strâmtorare de bani, deveniseră ca și colegii lor din Epir și din Belgrad, tributarii Moscopolenilor, cari își lansaseră afacerile până în Bosnia și Hertzegovina, în toată Albania și în celelalte provincii imperiale. Albanezii ghegă, toscă, mirdiși, etc., erau toți tributarii lor.

Curioși veneau din toate orașele aromânești și cele streine ca să viziteze Meca Aromânilor, orașul cu 70 biserici, îmbrăcate în odoarele lor cele mai scumpe, lucrate de artiștii aromâni în argintărie ; veneau călări, pe cai și catări, ca să se închine în mănăstirile bogate, în zilele de hramuri și de bălciuri ; venea să admire picturile și odăjdiiile scumpe, odoarele frumoase și sculpturile artistice dela marile și strălucitele biserici și dela Mitropolie ; se îngheșuiau să admire palatele de marmoră, cu grădini și cișmele frumoase, din cetatea luxului, a literilor, artelor și a științelor înalte, toate rodul unei munci binecuvântate ; veneau să ia contact cu eleganța femeilor, să le admire frumusețea și să le imite noblețea ținutei și a toaletelor râvnite. Tineri și bătrâni, iubitori de un sâmbure de cultură și de glorie nobilă, se grăbeau, de pretutindeni, ca să audă în Noua Atena, pe marii dascăli și pe genialul tânăr Teodor Cava-liotti dela Noua Academie ; să se adape la lumina bogatei biblioteci ; să vadă de aproape minunea mașinilor de tipărit lucruri vechi

¹ I, Nen., p. 345.

și propovăduiri înalte; să audă predicile marilor prelați și cărturari; să vadă și să se simtă cât mai aproape de sfințenia și majestatea Patriarhului loasaf, marele lor connațional.

Și forfoteala creștea, populațiunea se înmulțea, cu cât Moscopolea se apropia de jumătatea secolului XVIII-lea. Aromânii din alte părți, atrași de splendoarea cetății și de speranța de câștiguri, se colonizau în cartiere anumite: cei din Meșova își aveau cartierul Meșovit¹, iar cei din Scanneli sau din regiunea Zagorului cartierul Scanneli². Pe de altă parte, totuși, colonii numeroase din întregul ținut — prevăzătoare ale apropiatei căderi sau dornice de mai multă siguranță și de afaceri mai întinse — părăseau, încet încet, această regiune amenințată și se stabileau prin alte centre mai spre apus sau prin țări streine: în Italia, Germania, A.-Ungaria, Principate, etc. Concurența între diferitele cetăți creștea mereu, pe cât Adriatica își pierdea din importanță, slăbindu-le forțele proprii de apărare; turburările în Peninsulă și războaiele necurmăte se țineau lanț în tot veacul XVIII; revoltele albaneze câștigau în amploare și se îndreptau spre sud-vest, pe când toate drumurile acestora treceau prin acest ținut, locuit de ghiauri atât de bogăți.

Distrugerea Moscopolei și a întregului ținut. — Dar, alături de aceste splendori, fremăta nesiguranța și neliniștea, forfotea amenințarea soră cu moartea. Pouqueville scrie: „Școlile din Moscopole înfloreau; civilizația se prevestea sub auspiciile religiei și ale miniștrilor ei; dar geniul despotismului — dușman al oricărei prosperități — putea suferi oare ca un oraș liber să se ridice în sânul imperjului său?”³.

În ajunul mării catastrofe, toată viața, în provinciile mai apropiate sau mai îndepărtate, purta pecetea originalității și caracteristicile burgheziei aromânești. Poporul acesta se găseă în epoca de aur a dezvoltării lui, în acea epocă de asimilare a elementelor streine, cari tindeau să se adapteze mediului și mentalității aromânești orășenești. Negustorii aromâni, având în mâinile lor finanțele, ajunseseră să dicteze, pașalele tremurau de ei⁴ și-i aveau la dispoziția lor, zi de zi, smulgând cât mai multe privilegii dela potențaii locali sau dela Poartă. În acest secol, al XVIII-lea, a fost o expansiune materială și morală din cele mai mari și aproape întreaga bogăție a provinciilor în cari locuiau erau în mâinile lor, scrie C. I. Cosmescu⁵. Și mai departe: „Tocmai această prosperitate fenomenală a fost nenorocirea elementului nostru din acele părți”⁶.

¹ K. Skenderis, o. c., ed, II, p. 15. ² Aravantinos, o. c., II, p. 36, după V. Papacostea, T. A. Cavallotti, p. 9, nota 4. ³ Pouq., III, pp. 45—46. ⁴ Vezi cap. II, «Iantna și Ali Pașa». ⁵ Anal. Acad. Rom., seria II, tom. XXV, a. 190, «Dimitrie Cosacovici și Românilismul». ⁶ Ibid.

Dacă considerațiuni de ordin material au împins pe Albanezi și Turci la atacul asupra acestui falnic ținut, au mai fost și unele de ordin politic local, precum și altele de ordin mai general. Toate acestea au înlesnit, au accelerat și au justificat oarecum acțiunea de distrugere.

C. Burileanu vorbește de neînțelegeri lăuntrice comunale între cei 12 primari ai Moscopolei, cari s'ar fi omorât între ei, pentru motive de administrare internă a cetății¹. Aceleași neînțelegeri ar fi avut loc și la Șipisca². Este foarte probabil ca și concurența Moscopolei față de industria și comerțul celorlalte orașe³, de cari ar fi profitat și tiranii albanezi, să fi întefit, astfel, animozitățile și să fi slăbit spiritul de solidaritate ce le caracteriza altădată. În ajunul dezastrului, când forțele unite ale întregului ținut s'au legat pentru evitarea catastrofei, era, pe semne, prea târziu.

Considerațiunile de ordin politic mai general au cântărit, se pare, mai mult în gândul distrugerii. Turcii, conducători ai imperiului, nu puteau vedea cu ochi buni acest progres uimitor al unei provincii de ghiauri, în relațiuni foarte intime cu statele creștine — italiene și germane. Știau și ei, natural, că Veneția, dușmana Turciei, își alesese calea Moscopolei „per via di Moscopoli“, în secolul al XVIII-lea, ca, prin mesageri moscopoleni — carăvănari și negustori — mesagiile ei, dela senat și consuli din Durașo, să ajungă la bailii și ambasadorii ei din Constantinopol⁴. Acești carăvănari și negustori⁵, printre cari erau și furnisori ai armatelor imperiale, erau căutați de agențiile statelor inimice Turciei: Austria, Rusia și Veneția⁶, ca unii ce erau cei mai buni cunoscători ai drumurilor, ai situației și mișcării trupelor în cuprinsul imperiului, mai cu seamă într'o epocă când spioni, sub haina de călugări ruși, mișunau peste tot⁷. În contact intim cu ideile noi de ordine și de autoritate în țările apusene, bine cunoscute multora și potrivit mentalității lor burgheze, ostile ideii de anarhie, este probabil ca mulți să fi luat cam fățiș parte la încercările de infiltrație politică streină, într'un stat mereu amenințat de dezordini și de nesiguranța avutului și afacerilor, stat în cuprinsul căruia autoritatea locală era absentă cu totul, iar cea centrală scăzută și chiar batjocorită; cu un cu-

¹ O. c., p. 107. ² *Ibid.*, p. 75. ³ Weigand, o. c., I, p. 100. ⁴ Val. Pap., st. cit., p. 58 și altele. ⁵ *Ibid.*, p. 82 și altele: Consulul Pietro Roso ține în curent pe «cinque savî alla mercanzia» de tot ce se petrece în Peninsula, de starea de spirit a creștinilor, de entuziasmul ei pentru Rusia, etc. — toate aceste informațiuni căpătate dela negustorii aromâni. Din lucrarea lui D. Popovici, o. c., 52, 69, urm., cităm că, prietare alte obligațiuni, grecii judecători ai companiei din Salmar se însărcinau, sub jurământ, că membrii companiei, supuși turcii, vor informa autoritățile austriace despre tot ceea ce vor vedea și vor auzi. ⁶ V. N. Cristu — *Graiu Rom.*, Oct.-Noem. 1930 — scrie că Ohridentii erau învinșiți, în secolul al XVIII-lea, că aveau legături cu Veneția și, de aceea, erau exilați.

vânt, un complex de împrejurări incompatibile cu mentalitatea unei burghezii în continuă ascensiune. Intreg secolul al XVIII-lea a fost bântuit de turburări și războaie: ca cel ruso-turc din 1711; ca revoluțiunile bandelor de bajbujuci cărora le-au căzut pradă Albania, Macedonia și au ajuns până aproape de Moscopol; ca războiul tot ruso-turc din 1727, culminând cu acela din 1769, când mișcarea Rușilor a fost din cele mai provocatoare, pricinuind nenorocita mișcare revoluționară din Peloponez, instigată de prințul Orlov, și condusă de C. Colocotroni.

Toți bajbujucii Albaniei și alte bande turcești s'au coborât, atunci, până în Moreea, prefăcând orașe mari în ruine și trecând, prin sabie și foc, zeci de mii de oameni — anarhia ce a durat 7—8 ani, fără ca nimeni să o poată stăpâni și risipi. „Se pare, că, cu acest prilej, scrie un scriitor sârb, s'a simțit și în Moscopol mișcarea contra Turcilor și că aceștia de-abia așteptau să năvălească asupra cetății, cari și altmintreli îi provoca prin prosperitatea ei“¹.

În atari condițiuni, toate cetățile din acest ținut în frunte cu Moscopol erau lăsate la bunul plac al bandelor de bajbujuci, pe cari autoritatea centrală — cu bună sau cu rea credință — nu le putea stăpâni. Drumurile comerciale nu mai erau sigure, caravanele purtătoare de bogății erau în luptă neostoită cu nesiguranța și amenințarea le pândea la tot pasul². Lumea nu mai putea să circule în libertate. Populația, rămasă fără protecție, se simțea din ce în ce mai slăbită. „Beii turci din Musachia, sub pretext de a ajuta pe supușii necăjiți ai Marelui Senior, puseră garnizoană în cetate“ — scrie Pouqueville³. Dislocarea începuse și se continua în ritm mai viu, din ce în ce mai nestăvilită. Concomitent cu aceste evenimente îngrijorătoare, relațiunile comerciale cu Veneția și, deci, cu o parte din Adriatică, erau pe sfârșite. Alte puncte mai luminoase apăreau pe orizontul economic, ca marile orașe centrale și orientale ale Turciei, pe când țările germane deveneau mai ispititoare.

Ani dearândul, hoardele mahometane din Dangli și Colonia despuiau și asasinau caravanele cari frecventau târgul Moscopolei⁴. Cu toate că Albanezii, instigați de faima cetății, au atacat-o de

¹ Toate aceste condițiuni neliniștitoare au determinat pe mai mulți cetățeni și pe cei din clasele comerciale și industriale să facă din rectorul Academiei T. A. Cavallotti un misionar, care să răspândească în traducere albaneză Noul Testament printre populațiunile în mare parte mahomedanizate — Vezi T. A. Cavallotti, p. 31, de V. Papacostea. Vezi și D. Popović, o. c., p. 20. ² În poezia «Moscopolea» de N. Velo, negustorul Sina și oamenii caravanet lui umblau înarmați. Vezi *Antol. arom.* de T. Pap., pp. 324 și urm. ³ Pouq., III, pp. 45—46. ⁴ *Ibid.*, l. c. O legendă aromânească după

În acești ani de groază și de desnădejde, de cumplită amenințare și de befenie

multe ori ca să o distrugă, ei, tot de atâtea ori, au fost respinși de vitejia cetățenilor, ajutați de toată provincia¹. Și garnizoanele musulmane — întocmai ca Ulysse, pătruns în zidurile Troiei, ascuns în calul sacru — așteptau doar semnalul ca să dea ajutor și mână frățescă celor din afară, ca, astfel, să desăvârșească catastrofa și, „după zece ani de devastări, de jafuri și de războaie, Moscopolea dispăru de pe fața pământului“². Astfel, încheie consulul francez zguduitorul dramă ce s'a desfășurat pe pământul Albaniei și care a luat, pare-se, sfârșit în 1788, când pe tronul Epirului era Ali Pașa, iar la Berat, dușmanul acestuia, Kurd Pașa, care a desăvârșit opera întreprinsă de banditul Seliman Dalip, distrugând marele centru Bitcuchi³.

Un singur document contimporan din „Cronica Prodromului“ — mănăstire în Moscopole — vorbește, în câteva rânduri, despre această catastrofă națională: „În anul 1769, n'a dat nimeni nici un ban, fiindcă, în anul acesta, au venit (Turcii și Albanezii) și au prădat mănăstirea și orașul și multe case au ars“⁴. Iar în documentul vecin acelei epoci, găsit în Arhiva Locumtenențială din Budapesta, stă scris: „Aceași cetate a fost expusă unei mari primejdii în 1769, prin năvălirile Albanezilor și Turcilor, în războiul aprins între Ruși și Turci“⁵. Și, tot în același document al mănăstirii Prodromul, mai stau scrise acestea, fără a se preciza dacă este vorba de același atac sau de un altul ulterior și mai barbar: „În Iunie 1769, ziua anuală a bălciului, nu s'a adunat nici un obol, fiindcă renumita Moscopole a fost ruinată și pe deplin nimicită“⁶.

Se pare că, în acest an, au fost două atacuri. Bandele de ucigași erau conduse de tatăl lui Ali Pașa din Teleben⁷, în mijlocul cărora se găsea, probabil și acesta. Ei au atacat cetatea în mai multe rânduri, dar au fost respinși de curajoșii cetățeni, ajutați fiind și de Aroniștii din toate localitățile învecinate⁸. Poezia porang „Ună milie di-Arbineși și-alți-ahânți Anatoladzi, etc.“ ne dă un episod din cutremurătoarea tragedie și, în ea, vedem cum tineri, însurați și neînsurați, erau ajutați, în lupta de rezistență, de fetele nemăritate cari dădeau ajutor, purtând, în șorțurile lor, muniții, în

ascunsă, își are origina o legendă de o plasticitate extraordinară și de un dramatis zguduitor, legendă a cărei paternitate o reclamă și Moscopole și Șipisca. Intr'o zi, un mare bogătaş a dispărut din oraș și, la poarta casei sale, a lăsat o găină țumultă numai la gușă; alta, țumultă numai pe țumătate, în coridor; iar a treia, țumultă pe de-aîntregul, în casă. Lumea nu cu greutate a dezlegat sensul acestui oracol; cine va pleca de vreme va scăpa bineșor; cine va pleca mai târziu va perde destul, iar cine va rămâne până la urmă va fi pierdut pe de-aîntregul. ¹ Doc. din Arch. Loc. Bp. ² Pouq., III, 45—46. ³ Vezi C. Bucleanu, o, c. p. ⁴ K. Skenderis, o. c., p. 16. ⁵ Doc. din Arch. Loc. Bp. ⁶ K. Skenderis, I, c. ⁷ M. E. Cousinery, o. c., p. 17. ⁸ I. Arg. p. 235.

„această noapte atât de îngrozitoare“ („că noaptea-aiată este-arao!“¹

Încă nu s'a găsit o descriere și o povestire întregă și reală a atacurilor și a sângeroasei rezistențe după martori contemporani. Numai tradiția orală, păstrată — după câte vedem — în câteva „cântece“ scurte, intervine ca să umplă goluri atât de mari. Încă o poezie postumă de câteva versuri „Cânticlu a hoarălei Șipisca“ (Cântecul orașului Șipisca), aduce, până la noi, un ecou slab al zguduitorii tragedii al cărei obiect a fost această cetate². În ultim-expedițiile de distrugere totală, fixată în 1788³, a pierit Moscopolea și n'a mai rămas piatră pe piatră din ea. Toate cetățile din acest mare și bogat ținut au avut aceeași soartă: Șipisca, Bitcuchi, Birina, Niculița, Lintopea, Nicea, Lânca, Fușea, Vârteanic, etc...

Dela această dată, întreaga regiune dela râul Devol și până în apropiere de Berat, a fost transformată în cenușă și ruine. Și „Apsus (Liumi Beratit) care străbate valea Moschi, în mijlocul unei mulțimi de târguri incendiate, pe o întindere de 12 leghe până la Berat, nu udă decât câmpii tăcute și morminte, triste monumente ale anarhiei pustiiitoare“⁴. Prin 1820, Gramostea, era golită și ea cu desăvârșire. Odată cu aceasta, fuga în masse începe înfrigorat și dezastrului național nu i se poate pune nici o stavilă.

Cele câteva sute de case, cari s'au înghebat în ultimele decenii, au fost distruse de armatele aliate în marele războiu, iar în Octombrie, 1916, această operă a fost desăvârșită de Albanezii din solda Austro-Germanilor. Din falnicile biserici de altădată, au rămas doar ruinele a 7—8⁵.

Coloniile ei au fost răspândite în toată lumea. În cuprinsul celor ce vom urma, vom lua cunoștință de bună parte din ele.

Expatrierea dureroasă. — Astfel au secat atâtea izvoare de splendidă viață aromânească și de civilizație înaintată: Moscopole cu tot ținutul ei, Gramostea și Arbănașii din Balcani. Din coloniile semănate peste tot de cea dintâi, în perioada 1769—1788, alte roșii bogate și nobile s'au răspândit peste tot. De acum, intrăm în perioada dureroasei bejenii, în masse cât mai mari și în valuri cât mai depărtate, a unei întregi populațiuni, lăsată — de autoritățile unui imperiu neputincios — la bunul plac al bandelor de bajbujuci.

Am văzut, din cele mai sus expuse, că cronicarii contimpo-

¹ I. Nen., p. 350. «O mie de Albanezi și tot atâția Turci din Anatolia, etc.». În această poezie, este vorba și de atacul împotriva Niculiței și Lintopel. ² Vezi *Antol. arom.*, 25. ³ Vezi D. Pop., o. c., passim. ⁴ Pouqueville, o. c., III, p. 45. ⁵ Pe pereții mănăstirii «Sf. Ioan Botezătorul» așezată în pădure de pini și brazi, erau scrise aceste cuvinte, ce se puteau citi înainte de ultima distrugere: «O Moscopole! Moscopole! Unde este frumusețea ta, unde este splendoarea ce o aveai înainte de 1769? — Oameni răi, tâlharii mi-au adus distrugerea!! — Dumnezeu să-ți ajute, în numele Sf. Ioan, ca să-ți redea frumusețea ce ai avut-o înainte!» (Extrase din scrisorarea lui N. Balamact).

ranî nu şi-au încordat lira şi nici un poem al vre-unui poet naţional sau strein n'a cutremurat, cu parfumul lui arhaic, sufletele urmaşilor. Numai câteva versuri deja citate şi cele câteva însemnări ale mănăstirii Prodromul — ca un îndepărtat ecou al evenimentelor sângeroase — au încremenit, în expresivitatea şi laconismul lor dramatic, o dramă sguduitoare care a pus capăt unei vieţi atât de intensă şi de civilizată.

Deosebit de fuga în masse, după dezastrul pomenit, au avut loc înstreinări liniştită din vremuri foarte vechi. Emigrarea în panică, însă, a continuat, cu mult înainte şi multă vreme după 1769. Mişcările de masse din acest ţinut şi din cele vecine s'au continuat mereu şi nu-şi găseau astămpăr şi stabilitate. Fiindcă se golea un ţinut de zeci de aşezări — Gramostea cu 40000 suflete; iar grupul moscopolitan, numai din şapte oraşe, după tradiţie, cu peste 60000 familii, în tot atâtea case, număr poate exagerat, dar socotit chiar la jumătate: 30000 familii cu o populaţie de peste 150000 suflete, deci, un popor de aproape 200000 oameni, îşi părăsea aşezări străvechi, cu civilizaţie înfloritoare, cu averi fantastice, pe drumuri răscolite de bande de tâlhari şi de bajbujuci, prin văi prăpăstioase şi munţi cu păduri nestrăbătute, mereu cu ameninţarea morţii în faţă şi în spate în dreapta şi în stânga, fără ocrotire într'o autoritate organizată — sgduită de adânci frământări launtrice şi externe — numai cu nădejdea într'o întâmplare fericită şi încă într'o providenţă ce, până acum, se dovedise absentă şi nepăsătoare.

Câţi bărbaţi şi feciori viteji au înghiţit pământul, sub lovituri năprasnice, în toiul luptelor înfricoşate, laolaltă cu fetele ce le purtau muniţii în şorţuri; câte trupşoare de prunci şi câtă mândreţe de fecioare au căzut înjunghiate de hangerele tâlharilor; ce de averi şi de caravane prădate în atacurile sângeroase şi în fuga de panică; câte fiinţe şi-au găsit moartea în apele însângerate, în focul caselor incendiate şi câte altele sfâşiate de fiarele codrilor; câte fete mândre şi câte femei frumoase batjocorite au înobilat, cu frumuseţea şi eleganţa lor, haremurile mahometane din Albania şi din provinciile turceşti ¹!

Iar valul ameninţărilor şi neliniştea turburătoare se duceau departe, cât mai departe şi svonuri de pieire sguduiău viaţa celorlalte aşezări aromâneşti. Când un val, fugit din sfera incendiului şi jafului, îşi regăsea oarecum liniştea, alte valuri de nelinişte şi de sguduitoare turburare dau ghes valurilor dintâi şi, din nou, întreg oceanul vieţii aromâneşti era sgduit şi răscolit, iar grupu-

¹ Weigand, I, p. 260, scria că femeile moscopolene sunt foarte mărunte şi delcitate, cu obrazul oval şi plin de blândeţe; iar D. Popoycti, o. c., p. 30, că Moscopolencele au fost socotite ca cele mai frumoase fecioare, mai cu deosebire, au avut ten frumos şi ochi foarte frumoşi.

purile de fugării apucau din nou care încotro. Împinse în felul acesta, numeroase colonii s'au așezat în Macedonia, populând comunele deja existente sau unele din ele în formațiune. În schimb, din acestea — îngrozite de nesiguranța și de sguduitoareie povestiri și peripeții ale celor fără patrie și adăpost și, ca să fie cât mai departe de sfera acțiunii distrugătoare — valuri de familii per-neau spre orizonturi necunoscute sau neuzite până atunci.

În acești ani lungi de bejenie cumplită, s'au îmborsădit cu colonii valoroase tinerele așezări din coclaurile munților, apărute, la înălțimi amețitoare, de defilee înfricoșate, ca Crușova, Magarova și Târnova, sau au crescut populația celor mai vechi ca Nevesca, Clisura, Pisuderi, Blața, Muloviște, etc. Alte grupuri s'au împrăștiat prin toate orașele Albaniei, s'au revărsat în orașele comerciale ale Macedoniei și în câmpiile și târgurile Tesaliei; grupuri numeroase și destoinice s'au oprit la Seres, unde guvernatorul Ismail Bey, doritor să ridice districtul peste care domnea, le-a acordat o largă ospitalitate, (tot așa cum au făcut beii turci cu coloanele trecând prin Veles) altele s'au oprit la Cavala, Xanthi, Adrianopol, Constantinopol și în ținuturile respective sau, imbarcându-se pe vase mântuitoare, au debarcat pe pământurile arse de soare ale Asiei Mici și ale văli Nilului egiptean; pe când colonii bogate și cunoscătoare au atins porturile turcești ale Adriaticei și, de acolo, s'au așezat în cetățile italiene. Dar valuri bogate au ajuns — după peripeții și suferințe grele — în plaiurile Rodopilor și Balcanilor sau în vălele ospitaliere ale Savei și Dunării, iar de acolo, în ținuturile ocrotitoare ale imperiului hasburgic și pe pământurile mănoase ale Principatelor dunărene — unde colonii mai vechi aveau să le întindă brațe frățești.

În legătură cu drumurile urmate de numeroasele convoaie fugărite de amenințarea morții, credem că Albania mahomedană a fost, pentru câțiva ani, ocolită și că drumul relativ cel mai liniștit și, deci, cel mai sigur pare a fi fost valea Vardar-Morava și Scopia-Serajevo, de unde, întins, prin vechea Serbie, care, în caz de primejdie, le-ar fi oferit asil și mână de ajutor. Pentru țările Austriei, Bulgaria și Principate, acestea au fost drumurile cele mai potrivite. Drumul spre Adriatică li era mai cunoscut și coloanele, ocolind ținuturile Colonia și Dangli, s'au îndreptat cu mai multă siguranță.

Alt drum al bejeniei a fost spre Salonic, pe calea Vodenei sau altele ocolitoare. În fuga lor, coloanele au lăsat grupuri importante la Corița, iar de aci, spre Florina-Bitolia Perlepe, despre cari am vorbit mai sus. În drumul spre s.-est, grupuri s'au oprit la Castoria, despre cari se spune. Însă, că nu li s'a îngăduit să facă tabără. Alte coloane au urcat plaiurile Viciului, răsfirându-se spre Nevesca și Vl.-Clisura, precum și spre sudul acestora, la Blața,

Sacișta și Cojani. Incălecând munții Veriei, grupuri mai puțin bogate s'au abătut și la Neagușta, un centru cu multă populațiune aromânească pe vremea aceea. Grosul coloanelor s'au îndreptat și mai la sud, spre Salonic, apucând unele spre est în Tracia și mai departe spre capitala imperiului; altele, însă, s'au îndreptat spre s.-vest, în spre Tesalia și Grecia veche, iar pe drumul apelor, au atins Egiptul.

Ecoul unor crâmpie din această sguuitoare tragedie a ajuns până la noi, exprimat și el nu prin pana unui contimporan, ci prin emoția unor mari depărtări în timp și în spațiu ce a răscolit răsunet în sufletul unui învățat, care a găsit de datoria lui să scormonească pagini uitate din trecutul dramatic și glorios al unui popor, din sânul căruia, prin înaintașii lui, face și el parte. Este vorba de câteva rânduri din valoroasa lucrare „O Tzintzarima” — Despre Aromâni — a d-rului Dușan Popovici, profesor la universitatea din Belgrad. Iată câteva ecouri: „Această emigrare a lăsat o puternică și profundă amintire la multe familii de Aromâni din Moscopole și de prin alte localități aromânești. Intr'o familie care a fugit din fața barbariei turcești, s'a păstrat, până în zilele noastre, un samar; și astăzi se păstrează încă un toiag ca amintire al aceluia eveniment. Cu ocazia aceea, ei treceau singuri sau în grupuri, aproape prin toate punctele mai importante ale Dunării și Savei. O grupă mai mare de aproape 150 suflete, a trecut Sava, la Slavonski Brod, sub conducerea lui Papaiani, așa poreclitul „Capmar”. Se zice că el, cu greu, a adus această grupă la Slavonski Brod, de unde s'au răspândit apoi în fosta monarhie austriacă”¹. Alte amintiri legate de cumplita bejenie: „Aproape toate aceste familii spun că au fugit cu mari avuții, cu saci și traiste de aur” sau cu „galbeni ascunși în oale umplute în vârf cu miere pe care o întrebuițau la hrana copiilor”, cum se justificau ei față de Turci. Intr'o familie, s'a păstrat amintirea că, cu ocazia refugiului, toți membrii familiei erau căpțușiți cu bancnote². Condițiile de călătorie au fost extrem de grele și peste tot cuprinsul Peninsulei, dacă femeile erau silite să se travestească, așa cum a fost cazul cu soția unuia Dimitri Caramata, care a fugit dela Constantinopol cu o fiică a ei, ca, astfel, să ajungă la Zemlin, la bărbatul ei³ — așa cum relatează Sopron pe care susnumitul autor îl citează foarte des.

Cum a fost caracterizată Moscopole. — Iată cum au caracterizat această cetate toți scriitorii cari au scris ceva despre ea: „Moscopolea a înflorit, la începutul secolului XVIII, nu numai prin

¹ D. Pop., o. c., p. 21 și comunicări ale d-lui Lambrinu, citate de autor. Acest grup se vede că a urmat alt drum decât cel obișnuit Vardar-Morava; poate că a urmat alt drum prin Albania-Bosna-Sava. ² *Ibid*, pp. 21—22.
³ *Ibid*, l. c.

mulțimea populației și avuției, dar și prin înobilarea locuitorilor, prin marele comerț și mulțimea de stabilimente industriale“ — scria Pavlu Lambrou¹. K. K. Kumas, numindu-l „un oraș macedonean, tot aromânesc“, spune că „pe când era în floare, tindea să devină exarhul luminii Grecilor, cu lucrări folositoare societății“². Pouqueville scria că, „dintr’o simplă tabără de păstori, devenise metropola comercială a Epirului... iar școlile progresau și civilizația se vestea sub auspiciile religiei și ale miniștrilor ei“³. N. Papa-hagi îl numește „cel mai mare centru comercial al Turciei Europene și principalul focar al civilizației“⁴, iar St. Romanski, profesor la universitatea din Sofia, „un adevărat centru de cultură și de civilizație“⁵. Pentru dr. C. Jirecek, a fost „un oraș al Vlahilor din munții dela sudul Ohridei, oraș ajuns în curând celegru“⁶. I. Arginteanu îl numește „focar de cultură și de civilizație pentru toată Grecia și Turcia“⁷. În „Die Aromunen“ a lui Weigand, este trecut ca „oraș comercial, odinioară mare, înaintat, bogat și celebru“. J. Cvijic îl caracterizează ca „centrul comercial al tuturor regiunilor centrale și occidentale, principalul oraș comercial din interior“ și că „în toată Peninsula comerțul, imprimeriile și școlile Moscopolei erau celebre“⁸. Dușan Popovici o numește „mândria lor de altădată, Moscopole, oraș foarte înaintat, bogat și mare“ și în altă parte, „cea mai mare și mai falnică din așezările lor (ale Aromânilor)“⁹. În sfârșit, în documentul din Archiva Locumtenențială din Budapesta, este trecut ca „cel mai mare oraș nu numai din toată Grecia, ci aproape din tot imperiul Turcilor, oraș înzestrat cu privilegii extraordinare și libertăți, precum și cu avantajii importante de către Impărăția Turcilor“¹⁰.

CAP. VI

Câteva centre, altădată, în sfera de influență a Bitollei.

1. Grebena. (Gherebene, Ghrevenă)¹¹.

A fost primul oraș mare macedonean la poalele versantului n-estic al Pindului. O mare etapă pentru cărăvănarii aromâni cari își încărcau mărfuri pentru alte provincii sau aduse de aiurea. În

¹ «Peri tis arhīs ke proodhu tis tīpografias en Elladhī mehrī tis 1821», t. III, p. 399, ap. Ghudas, o. c. ² Vezi P. Pap. o. c., p. 30. ³ O. c., I. c., ap. P. Pap., o. c., p. 30. ⁴ Pouq., II, pp. 392—393. ⁵ O. c., p. 157. ⁶ «Rom. din Macedonia», stud. tradus în rev. Pindului, Maced. și Timoc. 1929 de C. Conzianta. ⁷ «Das Fürstenthum Bulgarien». ⁸ Ist. Rom. Mac., p. 232. ⁹ Nas. Srpsk. zem. I, 196. ¹⁰ O. c., pp. 12—13. ¹¹ Despre instituțiile de cultură, de asistență socială și educație religioasă, precum și despre privilegii — Vezi «Cartea III, A. Hăctu. ¹¹ Dela țesire din Bugaze, având în față și drumul Cojant-

oraș și în jur, a fost, dintotdeauna, o puternică atmosferă de viață aromânească. Aici, se concentrau, spre iernatec, turmele de oi din Pind, ca Furca, Breaza, Pădzi, Perivole, Avdela, etc., pe când altele porneau mai departe spre Olimp¹. A fost, altădată, un mare tâlcu — care se continuă și astăzi — în ziua de 15 Maiu, cu prilejul sărbătorii Sf. Achile, când negustorii aromâni, din multe unghiuri, își desfășeau mărfurile lor: obiecte de argintărie și fierărie, lănuri, brânzeturi, cherestea, manufacturate textile din Pind, etc., precum și altele aduse din alte ținuturi.

Meșteșugurile ce le-au exercitat și încă le exercită sunt: argintăria, fierăria, tâmplăria, opincăria, șelăria și samargieria, cuștăria, măcelăria și altele. Câteva nume de meseriași: Steriu Gima, Agorastu, I. Papatanasu², N. Papatanasu, C. Aminceanlu, Riza Marcu, Fârșerotu, At. Hrisicu, Kiprizi, Manuza, Perdichi, Fote, Pișimiha și mulți alții. Actualmente negustorii aromâni mai cu vază sunt: Vasili Varduli, Gh. Budi, St. Itti, N. Badaco, Dimitri și Ghiorgu Micibuna, D. Caloir, N. Ianuși, Cucoti, Darlaiani, Paparizu, I. Iconomu, Ghițără, mulți Patachiuta, Mатуși, etc.

Grebena, prin secolul al XVIII-lea, un târg cu totul neînsemnat³, din punct de vedere cultural, prin secolul al XIX-lea, a fost un centru important și, pe lângă școli grecești de toate gradele, sunt și școli românești: una primară mixtă și un liceu care a luat ființă în toamna 1924⁴, precum și o biserică.

2. Corița. (Ghiorgea, Curcea).

În perioada moscopolitană, a fost un orașel fără importanță și a început să ia avânt mare pela jumătatea secolului al XIX-lea. Este așezat la extremitatea sud-estică a noului stat albanez și un nod important de mari drumuri comerciale, atingând Durațo prin Elbasan și Moscopole-Berat, Ianina prin Leascovic-Conița, Bitolia prin Ohrida și Salonic prin Castoria sau Florina-Sorovicu. Astăzi, are aspectul unui oraș apusean, cu străzi și piețe largi și spațioase, bine alimentat și canalizat, pentru care este socotit ca cel mai fru-

Salonic, Grebena făcea comerț mare și cu acest oraș, sub a cărui influență se află astăzi. ¹ Th. Căp., «Rom. nom.», p. 52. ² Unul G. Papatanasu este, astăzi, medic aromân, cu multe proprietăți în Constanța-România. ³ După Pouq., II, pp. 496—500: Prin 1790, ar fi numărât 2000 familii cari s'au exterminat în războaiele civile, până când Ali-Pașa a restabilit liniștea pe ruine și morminte. Pela începutul secolului al XIX-lea, număra de-abia 150 case, construite din argilă, în două cartiere: creștinii în cartierul de sus și turcii în cel de jos, în mijlocul apelor mucegăite. Oraș bântuit de friguri ucigătoare, așezat pe râul Grebena, affluent, sec în secetă și plin în timp de ploaie, pe dreapta Bistriței-Haliacmon. A fost veche reședință de mitropolie, de cadu și de mutesarif — locotenent de guvernator. Lumea n'atingea vârsta de 50 ani și făceau uz de băuturi spurtoase, ca să nu moară de slăbiciune. ⁴ Primul director al liceului a fost Mișu Samarineanu, azi directorul rev. «Familia» dela Oradea Mare; după care,

mos oraş din Albania. A fost un centru cu veche cultură grecească, deşi n'a locuit nici odată nici un grec veritabil ¹.

Sub Andrei Muşat I (1580—81), Coriţa făcea parte din Principatul Musachiei şi se întitula principe al ei ². Înainte de Turci, s'ar fi numit Peştâpi — un cătun cu cinci case şi cu o biserică Shen e Preinte-Sf. Vineri şi era aşezată pe Morava, isvorând din Gramoste ³. După tradiţii încă curenţe, Coriţa s'ar fi întemeiat în 1487, de unul Ilias Bey, fiul unui protopop sau episcop dela Panarit, cu mare influenţă prin părţile acelea, şi care a căpătat, la Constantinopol, gradul de Cogea Mirabor Evel — şef al grajdurilor imperiale ⁴.

Din punct de vedere administrativ, Coriţa, sub Turci, ţinea de vilaietul Monastir, aşa că toată mişcarea ei economică era un val pornit din Bitolia, cu care avea relaţiuni foarte strânse. Hinterlandul ei economic — era tot sangeacul Colonia şi ţinutul Devol — actualmente, departe de graniţa sârbo-greacă numai la 35 km. are numai împrejurimile şi legătura cu Egeea o face prin Florina, iar legătura cu Tirana, capitala ţării, pentru transporturi grele cu caravanele, pentru poştă şi călători grăbiţi cu avionul, prin curse regulate.

A fost, din vremuri vechi, un loc de întâlnire pentru Aromânii din toate ţinuturile. Cu veacuri în urmă, Gramostea şi-a trimes colonii de păstori în jurul ei ⁵ şi, cu timpul, s'au aşezat şi în oraş. Aromâni din Fraşari, deasemenea, s'au stabilit prin satele din împrejurimi şi anume în satele Pleasa de sus, Dişniţa, Mboria, Stro-

au urmat : dr. C. Papatanasi, Remus Gregorian, Cocio Niculescu şi, astăzi, Anton S. Clumetti. ¹ Se pomeneşte, astăzi, numai de un singur grec cofetar, rătăcit şi el aici. ² I. Arg., p. 202. ³ Th. Căp., «Fârşeroji», p. 15. ⁴ Dintre o scrisoare a farmacistului Nicuţă Balamaci, extrag aceste : Regiunea aceasta a fost ocupată de Turci înainte de căderea Constantinopolului. Sultanul fiind rechemat în alte părţi, a dus la Adrianopol ca ostateci pe fiii principilor locali pe cari i-a turcit. Printre aceştia, au fost Skender Beg Kasiriotul şi fiul unui episcop, cărui i s'a dat numele de Ilias Bey. Acesta a arătat mare bravură la ocuparea Bizanţului, spărgând zidul dela Psamatia de lângă Yedi Kule — unde este şi un cartier ce-i poartă numele. În capitală, s'a bucurat de marea încredere a lui Mohamed II şi Balazed II. Pe acesta din urmă, l-a purtat în braţe în copilărie. Ilias Bey, acum Cogea Mirabor, cerând să se înapoazeze în patrie, i s'a îngăduit, dându-i-se ca fief-uri Panarit, Tresca, Trebiţca, Bitcuchi, Lesnia şi Coriţa în firman Ghîorge, unde nu erau decât 5—10 case şi se instalează aci, dând lumii care vrea să se aşeze, locuri pentru case. Şi, astfel, au venit mai mulţi creştini, punându-se sub protecţia acestui puternic Mirabor. (Din cele comunicate de N. Balamaci). ⁵ Th. Căp., «Rom. nom.», p. 61. Pouq., III, pp. 43—44, scrie că, în împrejurimi, erau turme cari produceau unt, brânzeturi şi lănuţi; prin câmpii, orez şi porumb, cultivate pe malurile lacului Maifik; în mică cantitate, în şi bumbac; iar femeile, bătrâni şi copii torc sau ţes capele cari servesc la îmbrăcămintea lor. Într'o regiune atât de aromânească, nu vorbeşte deloc de Aromâni ca păstori sau negustori.

pan, Drenova, Boboștița¹. S'au mai așezat în oraș Moscopoleni¹ precum și colonii din Șipisca, Nicea și altele, Aromâni Musăchiar și Fărșeroți, luând cu toții o însemnată parte la mișcarea lui economică. Weigand scria că comerțul înfloritor al Coriței a ademenit pe negustori și anume, în primul rând, elementul care joacă rolul prim în Albania și Macedonia, ca popor comercial, pe Aromâni². Deasemenea și V. Bérard a remarcat marea aptitudine a Aromânilor din Corița, cari exploatau pe Slavi cu îndemnarea și pe Musulmani cu camăta³. Pe piața comercială a orașului, erau și câteva firme din Crușova și din Pisuderi.

Viața economică a Coriței a fost, dintotdeauna, în mâinile Albanezilor creștini cari constituie majoritatea și în ale Aromânilor. Printre aceștia, Moscopolenii au fost cei mai numeroși și au format elita orașului. Intreaga industrie a acestui centru este aproape exclusiv monopolizată de acești puternici și neobosiți Moscopoleni, a căror suplețe și pricepere neîntrecută în mânăuirea afacerilor ar putea onora cele mai mari și mai complexe piețe comerciale din lume⁴.

În afară de Albanezii creștini, cari au, în mâinile lor, marele comerț de coloniale engros, în care sunt și destui Aromâni, comerțul de postăvărie, stofe, mățasuri și manufactură este exclusiv în mâinile acestora din urmă, cu deosebire, este deținut de Moscopoleni. Câteva nume caracteristice din acestea: vechea firmă Balauri, continuată azi de frații Angheli și Stavrachii, în asociație cu fiul acestuia; firma Mosco, acum în urmă Cristachi, cari lucra direct cu Europa, azi, numai cu Italia și Salonic; firma Lazăr Cipi, continuată de fiii Luca și Eftimie; alte firme: frații Gadeși, Golea Economu, Șuca, Stasa, Constantin Nicolițaru, Nalcea, Ghinali⁵ și altele. O firmă bogată, încă în ființă, este firma Luca Fundu care lucra direct cu Manchester și continuată de fiii acestuia. Alte două sunt Turture și Mula. Cea dintâiu, foarte veche, angaja — prin a doua jumătate a secolului trecut — importante cantități de fierărie lucrată la Crușova, ca potcoave, caiele și cuie, mult căutate în Albania; firma Mula au ferărie și magazin general, engros și endetail; a avut nu de mult și agenția de expediție în America. Cu fierăria se ocupă și câțiva Albanezi.

Alte firme mari, pe piață erau Banca, Leacce, Doco, Tarpu, Șamu, Coci, Duro — după unii Albanezi⁶, etc. Moscopolenii mai exercitau și meserii, ca tâmplăria, facerea mobilelor și altele.

¹ Th. Căp., nota I, p. 68. Boboștița — cu câteva familii aromânești — este patria lui V. Eftimiu, poetul român. ² «Conv. Lit.», 1906, p. 126, ap. T. Pap., «La Români din Albania», p. 57. ³ O. c., p. 114. ⁴ T. Pap., o., l. c. ⁵ Familii Fundu, Nalcea, Ghinali și Zvolu au avut familii numeroase și la Crușova. ⁶ Mulți Moscopoleni albanizați sunt socotiți, astăzi, ca Albanezi și credem că mare parte din aceștia erau altădată, Moscopoleni, de pildă, Tarpu

Aromânii Musachiari, așezați aci cam de pe la 1870, au și ei 6—7 magazine mari cu coloniale, manufactură și untdelemnuri. Două mari fire sunt : Constantin Dalacu, mai ales cu untdelemnuri ; Nela Plaha cu manufactura și magazin general. În societatea de electricitate sunt cointeresați frații Mula, Stavrachi Balauri și alți Aromâni și Albanezi.

În acest oraș, s'au așezat, de pela 1850, și o colonie de Crușoveni ca argintari, cazangii și spoitori. Un bătrân argintar, venit direct din Niculița și cu fiii colonizați la Crușova, a fost, acum un veac încoace, Ianachi Svolu; alții: Barbara și o mulțime de membrii din familia Cingu, (un argintar fârșeroț a fost Nicola Hristu)¹; argintari vechi moscopoleni erau din familiile Dimciu, Onciu și alții. Cazangii și negustori de aramă crușoveni erau Vanciu Levda, Sotir și Tuși Cardani, etc.: cu magazin de fierărie, frângerii și potcoave se ocupau Costi Sima, Petra Zozi, Leascu și alții.

O altă colonie de Aromâni erau Pisuderenii, cari s'au ocupat cu exploatarea de hanuri pe cari le-au avut și le au, toate, în mâinile lor. Iată câteva nume: Nachi Șișcu, Omciu Coe, Sterghiu, Spiro Muiu și alții.

O colonie foarte puternică și numeroasă au format-o Fârșeroții. Ei au avut, dela început, negoțul cu produsele laptelui, sub toate formele, cu lănu ri, postavuri țărănești, șiacuri, velințe, comerțul întreg cu sarea, etc. Au avut ca ocupație originară și creșterea vitelor, al căror total atingea numărul de peste 200000 în oi, capre, cai și iepe. Un mare șef de fălcare, cu 150—200 familii, era Bulamaci străbunul (mai târziu, s'a zis Balamaci) care posedea 15000 vite, mari și mici cu caravană. Alți celnici mari, pe piața Coriței, erau Pitu, Ianuli, Colimitra, Ghioleca și alții. Aproape tot transportul era în mâinile Fârșeroților — mai bogați sau mai săraci, stabili sau nomazi cari era stăpâni pe caravane însemnate. Transportul de făină și sare în Albania era un monopol exclusiv al lor. Doi mari cărăvănari fârșeroți erau bătrânii asociați Bațu și Șimu, continuați de fiii lor. Aceștia erau Fârșeroți din Pleasa de sus² — ai cărei locuitori se ocupau cu păstoritul, croitoria și mulți cu caravanele — toate ca îndeletniciri principale. Acești cărăvănari atingeau toate crașele și porturile Albaniei, Ianina, Bitolia, de unde aduceau făină, Ecaterina de unde aduceau sare³. Aromânii din Pleasa se ocupau mult și cu cismăria și opincăria.

vechea familie moscopoleană — *Vezi Cartea treia* — Docu ar fi Docu, Cocî — Coclo, etc. ¹ Printre argintari și croitori erau și ceva Albanezi. ² Pleasa de sus — cu vreo 300 case în deosebire de Pleasa de Jos locuită de Albanezi — departare de 15 km. de Corița, s'a format acum 80 de ani, din Fârșeroți din Stropani, Căltive, Jareani, Costrești, Frașari, Morava și alte centre. Ei, aproape toți s'au colonizat în Cadrilaterul Românesc. Până în 1897 își duceau, la iernatic, turmele în Tesalia, la Armitro. ³ *Vezi mai sus*, cap. IV, p. 129 nota 7.

Croitorii plesioși aveau la Corița piața lor de lucru și de desfacere „Vlah CEARȘI“, adică târgul aromânesc. Mulți din ei aveau ateliere și prăvălii totdeauna la Pleasa, Bilișta și Corița. Acești croitori pricepuți și harnici îmbrăcau și încălțau, cu produsele lor, tot ținutul Devol, având ca centru Corița. În legăturile cu țărâniimea musulmană și albaneză din împrejurimi ocupându-se cu plugăria, Fârșeroții erau un factor economic de mână întâia, un element viu și neastâmpărat pe piața orașului și în întregul ținut, unde gura lor se auzea mai mult ca a oricărui altuia.

Un mare rol jucau acești Fârșeroți și în centrul Frașeri, unde se ținea un târg foarte animat, la care veneau să se aprovizioneze Albanezi și Turci din ținutul înconjurător.

În zilele de târg, se coborau la Corița, Aromâni — în afară de cei din Pleasa de sus — din Costreși, Jurcani, Uianic, Colonia, Cortesi, Ciamuria din fața insulei Corfu și chiar din Musachia, cu turme de oi, cu cai și catări încărcăți cu lână, unt, brânză, țesături, însoțiți de femeile mai în vârstă¹. Un mare bâlcu se ține în ziua de 8 Septembrie².

Profesiunile libere au fost în mare parte în mâinile Aromânilor. Medicii vechi erau mai ales Moscopolenii, dintre cari cităm, pentru 1820 încoa, pe Bafauri și Anastas Economu. Două mari farmacii sunt: una a lui Nicuță Balamaci dela 1910 și alta a lui Dimitri Șanazu, dela 1924³.

După Th. Căpidan, bazat pe ultimul recănsământ, ar avea ca populație 19491 locuitori⁴, iar după Corițeni⁵, referindu-se la date mai recente, aproape 27000.

Am spus mai sus că Corița a fost un oraș cu veche cultură grecească. O veche școală a orașului s'a întemeiat, în 1738, cu contribuția breslelor: tabacii, papugii, ciricci, croitori, samaragii, casapi și argintari din Moscopole⁶. Au fost 2 școli turcești și un gimnaziu cu 5 clase; 6 școli primare grecești, un liceu, o școală normală de fete și două grădinițe froebeliane; Aromânii au întemeiat — prin Halambrie Nasta Balamaci — prima școală românească în 1885, mai târziu, au avut două școli primare de băieți și fete, iar în 1926, alte două clase de gimnaziu închis foarte curând iar cele primare au fost etatizate. Au fost și școli: bulgară, americană și una industrială italiană cu 500 elevi cari, însă, au fost închise

¹ Th. Căp. «Fârșeroții» 19—20. ² *Ibid*, p. 16; 14991 creștini. dintre cari 4000 Aromâni și 4572 Albanezi musulmani. ³ Nicuță Balamaci a fost revizor al școlilor române și profesor la gimnaziu, cu diplomă dela Constantinopol, iar D. Șanazu diplomat al facultății din Roma. La Progradej este farmacist Hrista Stefa. ⁴ Th. Căp. o. c., p. 16. ⁵ Multe date le dețin dela T. Teja, institutor român în America și Corița, dela N. Balamaci, V. Muși, etc. ⁶ Vezi nota 9 p. 101 cap. III; N. Iorga. ⁷ Iată câteva biserici: Isvorul Tămădușii, Sf. Gheorghe, Sf. Maria, Sf. Ilie și Sf. Treime: vechea Biserică — Sf. Vineri a fost transformată în moschee de Ilhas Bey, în 1484.

în 1933⁷. Astăzi, sunt multe școli secundare albaneze, dintre cari un liceu de stat cu limbă de predare franceză și, în totul, după programul școlilor din Franța.

În oraș sunt peste șapte biserici, unele din ele foarte vechi. Printre acestea este biserica română „Schimbarea la față“, târnosiță în 26 Oct. 1925, întemeietor al ei fiind protopopul Haralambie Balamaci, asasinat de greci în 23 Martie, 1914¹. Mitropolitul, cu reședința în acest oraș, purta titlul de al Moscopolei, Coriței și Se-lasforului (Devol), mai târziu de Premeti nu de Devol; iar la începutul secolului XVIII-lea, ca mitropolit al acestei reședințe a fost marele ierarh Ioasaf din Moscopole², ultimul patriarh al Ohridei.

În sfera de influență economică a Coriței, intră și o mulțime de alte centre destul de importante, ca: Mboria, comună foarte veche la o depărtare de 1 $\frac{1}{2}$ km.; la poalele muntelui Morava, în vechime cu multe familii aromânești, actualmente, cu 120 familii albaneze³; Drenova la 3 km., cu puține familii aromânești venite din alte ținuturi, mare parte bulgari, mulți din ei emigrați în România și America⁴; Boboștita, sat bulgăresc cu 300 case, și cu mulți emigranți în România, cu vre-o 50 familii aromânești din Bitcuchi, Lubonia și alte părți⁵; Bitcuchi, oraș vechiu care ar fi datat încă din 1100 și despre care am vorbit la locul cuvenit, la 20 km. depărtare, pe ramurile muntelui Gramoste, astăzi cu vre-o 200 case, dintre cari vre-o 40 familii de prin Frașari, Moscopole și alte centre, restul albanezi veniți din alte părți, acum 60—70 ani; locuitorii ei — după distrugere — s’au refugiat la Corița, Bitolia, Crușova, Salonic, Corfu, Veneția, Triest⁶, etc.; Șipisca, deja cunoscută, astăzi cu 50 familii aromânești, restul locuitorilor s’au răspândit prin Bitolia, Crușova, Veles, Perlepe, etc.⁷.

Actualmente, Corița, se găsește într’o criză economică, nu trecătoare, ci foarte grea, din cauză că împrejurimile ei nu produc nimic, iar hinterlandul ei s’a redus cu totul, odată cu fixarea hotarelor noului stat albanez. Criza care bântue în America, în Egipt și aiurea este una din cauze, știut fiind că mulți Albanezi și Aromâni expatriați trimiteau sume importante, ceea ce dădea viață intensă târgului și multă înfrumusețare orașului.

¹ Odată cu preotul Balamaci, au fost asasinați: fratele Sotir, Vasile Tabacu, Vanghel Babațana și Vasili Fați. ² N. Iorga «Un Moscopolean patriarh», în *Rev. Ist.*, a. 18, nr. 10—12 932. ³ Mboria posedă o biserică foarte veche, clădită de Bizantinii, în 898, mai are trei altele și o moschee; minele de lignită le exploatează statul. ⁴ Transformat de Ali Pașa în cîștic, a fost răscumpărat cu 2500 lire; are mine de cărbun și fabrici de alcool; marii bogătași din România: Thimi Hristo, N. Protopapa, familiile Duro, etc. sunt din această comună, cu multe biserici. ⁵ Centru cu două mănăstiri și 3 biserici; cîștic al lui Ali Pașa, răscumpărată, în 1884, cu 6650 lire. ⁶ A avut multe biserici, astăzi, în ființă vre-o 12 și o mănăstire Sf. Petru. ⁷ Toate acestea din urmă și Moscopole, au

3. Pisudgri, Belcamen și Negovanii.

Iată trei așezări grămostenești, cele două din urmă coloni¹ proaspete, prima foarte veche.

Pisuderenii susțin că au fost Grămosteni, după alții, ar fi Moscopoleni¹. Mai târziu, acum două veacuri, venind din spre Dangli și Colonia, în drum spre alte ținuturi răsăritene, umblând după pășune, s'au oprit ceva Fârșeroți². Ca și multe așezări aromânești și, probabil, în virtutea străvechilor privilegii, s'a bucurat de anumite capitulațiuni³, se poate ca vre-un căpitan avea paza defileului Bigla sau că li s'au acordat aceste favoruri ca să aibă în pază această strâmtoare de mare importanță strategică, și care duce la Colonia și Leascoviki și pe care Poupueville n'a avut curajul să o străbată⁴. Toate acestea ar fi dovezi că așezarea este foarte veche și credem că a fost una din cele mai vechi garnizoane romane sau bizantine, așa cum a fost Clisura, Mețova, Furcă și altele.

La origină, locuitorii s'au ocupat numai cu creșterea vitelor. De timpuriu, însă, s'au dedat comerțului peste tot, cu deosebire, însă, în Albania și în Serbia. S'au așezat în toate centrele mari: la Corița, Biglisța, Resna, Dibra, precum și în toate satele unde găseau domeniu de activitate; o colonie, cu vre-o 20 nume mari în comerț, la Bitolia; foarte mulți la Florina, la Castoria, Hrupiște și Salonic mai puțini. Deasemenea, puține nume în România — Târgoviște, Craiova și București; în Egipt și în America — aici, în anii de după 1900.

Țara, unde s'au așezat colonii numeroase și au jucat, din vremuri îndepărtate, un mare rol economic, a fost Serbia. Aici, au activat ca negustori de coloniale, de manufactură, cereale, porci și altele; dar, mai cu deosebire, ca hangii și constructori în toate marile centre, ca Belgrad, Mladenovaș, Kraguevaș, Aranghelovaș, Smederevo, Iagodina, Niș, Lapovo, Lescovaș, Șabaș și altele, precum și în toate satele și în târgurile mai mici⁵.

*Belcamen*⁶, este o colonie, de Grămosteni și puțini Niculiceni⁷, fugiți din vechile așezări în epoca sângeroasă a lui Ali Pașa

avut și școlii românești: Bitcuchi dela 1903—1916; Șipsca 1898—1933; Moscopole 1889—1916. ¹ Nu știm pe ce se întemeiază Th. Nero (*Lumina*, a. II, p. 173 și a. IV, pp. 319—321), că ar fi Moscopoleni. După acest domn, ar fi avut, odată, 7—8000 case și ar fi fost distrusă în urma unor lovituri grele. Intr'o mănăstire foarte veche, Sf. Treime, din afară de oraș, s'ar găsi o icoană din 1111 și niște discuri de argint cu inscripții latinești, distruse de preoți și ar mai exista trei lacre cu moaște de sfinți și cu inscripții tot latinești — două din argint și una din lemn sculptat. În țurul orașului, ar fi ruine de case mari unde se măcina un lemn roșu «roib» pentru vopsit. Pe defileul Bigla, există un canton și mănăstirea Sf. Ilie. ² Th. Căp., *Rom, nom.* p. 74. ³ I. Nen., o. c., p. 404. ⁴ Vezi nota 1 de mai sus. ⁵ Vezi *Cartea II-a* cap. «Serbia». ⁶ Datele relative la întemeiere sunt luate după o monografie în manuscris a lui Dimitri Căluș, constructor stabilit la Constanța, str. Daciei. ⁷ Th. Căp., o. c. p. 74 — scrie

și cantonați, prin 1820—21, cu turmele și hergheliile lor de iepe, în districtul Colonia, ținutul celor mai sălbateci albanezi și anume în Plecați, moșia unui beiu turc. Aici, au rămas până în 1839. Iarna, se duceau cu turmele în Tesalia: Larisa, Caragirole, Ceariceani, Mușularlu, Minciuni, Tucnida, Arghiropole, etc. Dar viața în Plecați — din cauza nesiguranței amenințătoare în mijlocul hoardelor de coloniați — devenindu-le insuportabilă, în toamna 1839, celnicul Mihail Căluș a cumpărat, dela beiu Bariam, muntele Belcamen cu suma de 100 lire turcești și, mai pe urmă, a doua moșie, astfel că, în 22/4/1840, ei s'au așezat la poalele muntelui, pe un povârniș repede, pe care l-au defrișat și și-au construit orașelul, aliniându-l după cele văzute în alte orașe, în linii drepte, pentru 100 loturi de case. În ultimul timp, număra 300 familii, dintre care 100 albaneze, venite și ele odată cu Aromânii, în frunte având pe Costa Ciull, dervengiul dela trecătoarea Derven Daul din Vl.-Clisura — toți venind din aceeași așezare Plecați, cărora le-a îngăduit așezarea întemeietorul Mihail Căluș.

Ocupațiunea de căpetenie le-a fost creșterea vitelor — oi și herghelii de cai și de catări, cărăvănăritul și meșteșugul construcției¹. Dela Tuzla de lângă Caterina din golful Salonicului, aduceau sare pentru Belcamen și pentru centrele din drumul lor.

Fiind buni constructori, s'au expatriat de timpuriu. Erau în legături profesionale foarte strânse cu Aromâni și Albanezi din Lâncă, Nicea și Grava, precum și cu vecinii din Negovani.

Negovani, așezată la poalele unei ramificațiuni a muntelui Viciu, cu 2000 locuitori, majoritatea Aromâni, restul Albanezi, 7-8 colibe de Bulgari și doi țărani greci — clăcași și servitori, singurii greci în cazana Florina, până în 1904, iar vechiul Negovani ar fi fost la frumoasele fântâni Apa Albă și Isvorul². Noua așezare ar data de prin 1866, cu case frumos construite după un plan nou³. Aparțin grupului grămostean și denischiot⁴. Aromânii din Negovani, majoritatea constructori și dulgheri, au emigrat în România⁵. Aceștia, ca și cei din Belcamen, lucrau foarte mult în Grecia: Vl.-Livadi, Lamia și Atena; alții lucrau la mănăstirile din Sf. Munte; mulți mergeau, iarna, la Casandra; deasemenea, lucrau la Bitolia, Clisura și Nevesca. Dar alții lucrau la Sofia și în multe orașe din Bulgaria. Majoritatea însă, de 90⁰/₁₀, lucrau în România, stabilindu-se în București, Ploești, Brăila, Constanța, Cernavoda. Tg.-Jiu, Focșani, Bacău, Roman, P.-Neamț, Botoșani, etc.⁴. O colonie puțin

că s'ar fi așezat și ceva Fărșeroți, date pe cari, însă, nu le-am găsit la D. Căluș. ¹ Aveau trei morți cu câte trei pietre: Stîlo, Costa Ciull și Dzozi Harisi Clacă; bucatele le aduceau dela Florina. ² Th. Nero, art. cit. din *Lumina*, II, p. 173. ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.* ⁵ După Th. Căp., o, c., p. 74 și D. Căluș, puținii Fărșeroți ⁶ încă din Martie 1922, au cerut și direcția funciară le-a admis ca 83 fa-

numeroasă din familiile Căluș s'au stabilit și în America, prin St. Louis și California.

Femeile din Beleamen, ca și cele din Negovani, lucrau, iarna pânzeturi din bumbac, iar vara, lâna de oi și de capre, din cari scoteau pături, covoare, postavuri — abale, velințe, flanelle, etc.

Au avut școli primare grecești și românești. Școlile și biserica au fost construite, gratuit, de meșterii satului; toate lucrările interioare din lemn de pin și de stejar, deasemenea; catapeteasma, de Costa Tate și Toli Zico State. Aceste sate au avut și zugrăvi bisericești; unii din ei au lucrat la biserica din Nevesca, oraș vecin cu ei.

4. Nijopole.

Este un oraș curat grămostenesc, format din coloanele fugărite de samovolnicile lui Ali Pașa. Așezat la înălțimea de 1040 m. împrejmuît de culmi înalte, ramificații ale masivului Peristera, se află la sud de Târnova și la vest de Bitolia. S'ar fi oprit și ceva coloane de Moscopoleni. Prin a doua jumătate a sec. al XIX-lea, s'au fixat și câteva familii de Fârșeroți, ca și în Magarova și Târnova, al căror număr n'a trecut de 25. S'au mai așezat și ceva slavi și câțiva turci, în total vre-o 30 familii.

Ocupația de căpetenie le-a fost creșterea vitelor. Au fost celnici mari ca Mișa, Ianota, Papu Hrisicu, Ghega, Bebi, Zugravu, Mihlu al Marcu, Bajdechi, Jorgușu și alți, iar dintre Fârșeroți, Teia sau Teja și Celio. Cu renume era unul Ghiorghei Mișa cu trei frați, celnici cu peste 10000 oi, „mirminghiu“ adică furnicar, nu altceva — cum li se zicea la turmele lor. Unul Mitra Zugravu, celnic bașa, fără oi, angaja toamna, în Tesalia, mandrele, iar primăvara, strânge dările dela ceilalți.

O piață de desfacere a oilor și produselor laptelui și a lânurilor era Bitolia. Manufacturatele casnice se desfăceau tot aici. Din Nijopole, se trimeteau șiacuri și abale mai grosolane la Valona și Elbasan, unde se prelucrau în manufacturi mai fine.

Colonia cea mai importantă a fost la Bitolia, unde s'au ocupat cu croitoria de abale la Vlah Cearși; cu comerțul — marchitanie, stofe și postavuri din streinătate, cu hoteleria; deasemenea, eră și o colonie de argintari, în frunte cu Psaricu. Din vremuri vechi, aveau o colonie și la lancoveț.

Nu s'au așezat în Serbia, în Bulgaria foarte puțini, dintre cari unul Dina Bebi a strălucit în fruntea comerțului și finanțelor. Colonii importante de negustori au activat la Salonic și Constanti-

familii să se colonizeze în comunele Canara și Hasancea, jud. Constanța; dar consilieratul regional respectiv a tregiversat într'atăta punerea în posesie, încât oamenii s'au săturat și au renunțat.

hîopol, precum și în Asia Mică, unde s'au ocupat cu exploatarea de păduri și fabricarea cărbunilor, precum și cu comerțul de manufacturate din Macedonia: ciorapi, flanele, găetane, etc.

În România, s'au ocupat cu chioscurile de ziare, după cari, unii, au făcut averi mari — primul fiind Mihali Bajdechi; alții cu comerț felurit și lăptării. S'au mai ocupat și cu marea agricultură, economia de vite, exploatarea de păduri și alte profesii libere.

5. Magarova și Târnova.

Două orașele aromânești, despărțite prin o apă, unul lângă altul, amândouă aceleași din punct de vedere etnic. După mărturiile bătrânilor, Târnova pare a fi o așezare mai veche. Magarova mai mare și curat aromânească, cu vre-o 40 familii albaneze creștine de mult aromânizate; Târnova mai mică și cu puține elemente streine, cam vre-o 20 familii albaneze musulmane¹. Amândouă prin 1900, cu 2500 nufus-uri — adică membrii de parte bărbătească².

Vechimea lor se fixează dincolo de 250 ani, deci, cu mult înainte de distrugerea marilor centre aromânești. Elementul de bază și cel mai mare a fost cel grămostenesc, în plus, multe familii din Denisco, Niculița, Moscopole³. Din cele dintâu două centre, veneau după pășuni, cari sunt foarte bogate și întinse, iar din celelalte două după activitate comercială și industrială. Imigrările din amândouă ținuturile — moscopolitan și grămostean — s'au continuat și în epoca marilor deplasări. În Târnova, s'au așezat și ceva Aromâni din Perivole, Samarina și Avdela. Tot aici, iernau și puțini Aromâni din Gramoste, Albania și chiar din Pind⁴. În ultimul timp, s'a așezat și un neînsemnat număr de Fârșeroți.

Așezată cam la 7—8 km. vest de Bitolia, la poalele majestuosului Peristera⁵ ce domlnă orizonturi fără margini, la s. și v., ocilită de înălțimi mari cu păduri de pini și brazi și cu pășuni imense, la o înălțime între 800—900 m.⁶ — amândouă prefăcute în ruine în marele războiu. Acești munți erau plini de jderi de piatră și de copac, de vulpi renumite, de urși negri întunecați, de lupi cu părul mătăsos, de nurci, de nevăstulci și veverițe, cu ale căror blăni se făcea un comerț întins⁷.

Ocupațiunile acestor Aromâni erau comerțul mic și meseriile

¹ Art. de D. Niculescu «Magarova și Târnova», *Lumina*, II, p. 183, ² *Ibid*, art. cit. I, Nen. — o. c., p. 447 — dă, pentru Târnova, 5500, pentru Magarova 4800 locuitori. ³ Art. cit. de D. Niculescu. ⁴ Th. Căp. *Rom. nom.*, p. 76; iar la p. 62 scrie că coloniile au venit din Gramoste, Moscopole, Niculița, Lintope, Fușea, etc. ⁵ D. Niculescu art. cit., scrie că, spre asfințit și în zorii de zi, se vedea cu binoclu, câmpia și golful Salonic. ⁶ *Ibid*. Iar I. Nen. — o. c., p. 160 — dă înălțimea de 1037 m., ca și T. Filipescu, o. c., p. 164. ⁷ Vezi «Ohrida» cap. III, jucarea de față, p. 105.

de tot felul: croitorie, cismărie, argintărie și altele; alții se ocupau și cu creșterea vitelor, fără a fi fost mari celnici¹. Se mai ocupau și cu industria lânii în fabricile din Magarova și Dihova, din cari scoteau găetanuri excelente, cingători, postavuri rivalizând cu cele europene și altele; iar femeile scoteau, din războaiele lor, abale, șiacuri, chilimuri, velințe, sarici flanele, ciorapi², precum lucrău și dantele. Toate le desfăceau în piețele din Bitolia și aiurea, ciorapii pe piața Smirnei din Asia Mică, multe dantele până în America. Această industrie casnică, atât de productivă înainte de 1900, a suferit grele lovituri prin instalarea fabricilor moderne despre cari am vorbit.

Din timpuri vechi, au emigrat în alte centre și țări îndepărtate. Erau și sunt colonii la Salonic, Scodra, Coceana, Xanthi, Kios-tendil, la Ianița, (Ienigè) cu comerclanți mari de tutunuri. Vechi colonii am pomenit în Iancoveț și Resna. Dar cele mai numeroase și cu nume mari în comerț au fost la Constantinopol și la Smirna. În Bulgaria, s'au așezat câțiva la Vidin ca argintari, la Razgrad și una foarte importantă la Rusciuc în comerțul de cereale. Colonii dispartate, mai puțin numeroase dar foarte bogate, în Egipt, ca în Alexandria, Tantah, etc. Deasemenea, colonii cu negustori mari și foarte numeroase au fost în Oltenia, așezate înainte de 1850, de o pildă, în T.-Severin; la Craiova, în fruntea cărora sta marea firmă Dîni Mihail, Lala și alții. Erau răspândiți peste tot cuprinsul Olteniei, ca negustorii de coloniale și manufactură, ca mari agricultori și cerealiști. Cu comerțul de cereale s'au ocupat și la Giurgiu, în legătură cu negustorii aromâni din Rusciuc, ca și dealungul Dunării; la Zimnicea, Calafat și alte schele. Colonii tot așa de vechi, dacă nu și mai vechi, la Sibiu, una foarte veche la Orăștie. Constanța, numără, printre comercianții aromâni, o colonie puternică de Măgărăveni și Târnoveni. Dintre aceștia, au activat și la Cernavoda. Actualmente, puțini la Siliștra și la Bazargic. Colonii s'au așezat în Serbia și, acum în urmă, în America³.

Dar cea mai numeroasă și bogată colonie era, sub dominațiunea turcească, la Bitolia, unde era băgată în tot felul de comerț: coloniale, manufactură, postavuri, hotelerie, în argintărie având în frunte pe I. Dimischiotu, în galanterie pe Dalenga, în croitoria de abale pe Ciuli, Nașocu, Târpu, etc. La Dihova și Magarova, erau după cum am mai spus — peste 7 fabrici de găetane, abale și scoarțe, ca chilimuri și bătăni, fabricanți fiind Cove, Picole, Cugeae, Nașocu și alții. O bună parte din nevoile Bitoliei se alimentau cu manufacturatele din aceste fabrici, ca și cu acelea lucrate de femei în războaiele casnice.

¹ Celnici mai erau: Duce și Dogă. ² D. Niculescu, art. cit. ³ Vezi idem.

După distrugerea acestor două orașele în războiul mondial, când frontul era chiar înăuntrul lor, cele mai numeroase și bogate coloni s'au înstreinat, majoritatea prin orașele dealungul liniei ferate Bitolia-Salonic, mai cu deosebire în acest oraș și la Florina.

Orașelul Florina (Hlerin și Lerin) este un punct de trecere din Macedonia grecească și cea sârbească pentru Corița și toată Albania — de unde și importanța lui economică. Este locuit de Turci, Bulgari, Albanezi din ținutul Coriței, la cari se adaugă Aromâni din Bitolia și din aceste două orașele ca majoritate, din Nișopole, Pisuder, Crușova, Nevesca și Clisura, cei mai mulți stabiliți încă din 1912, când Bitolia a trecut sub Jugoslavi. Din cei 7000 locuitori, aproape 5000 sunt Aromâni. Peste 200 familii din acestea s'au împroprietărit într'un cartier aromănesc.

În mâinile acestora, este industria textilă — velințe, scoarțe, pânzeturi, abale și altele, ce le desfac la indigenii bulgari. Comerțul mare este, deasemenea, stăpânit de ei: hoteluri, restaurante, hanuri, deasemenea. Postavuri engros desfac firmele: Ștefan Anastasiu-Nevesca, frații Guma din Bitolia-Crușova; fierărie și coloniale, engros și endetail, Alexandru Șamcuri-Bitolia; făină Rozas-Nevesca; galanterie și încălțăminte frați Pupli-Magarova. Și alții și alții.

Târnova rămâne un nume legat de toată chestiunea culturii naționale în Macedonia. Aici, în 1864, s'a ridicat steagul școalei românești de către apostolul culturii Dimitrie Atanasescu (Dascalu), originar din această comună, după ce s'a lăsat de negoțul ce-l profesa în Constantinopol.

6. Gopeșul. (Gobiș).

Așezat la vre-o 10—11 km. n.-vest de Bitolia și la 5 km. nord de Muloviște, cu o populație curat aromănească¹, înconjurat de piscuri înalte și vărsat pe un munte „în pantecele căruia stă ascuns“, la o înălțime de 1048 m., cu un orizont destul de larg și încântător.

T, Papahagi, a stabilit — precum am văzut vorbind de Muloviște — un prim nucleu etnic meglenit, peste care s'ar fi suprapus altul moscopolean, iar între aceste două epoci — nu știm pe cât de distanțate — ar fi intervenit o puternică asimilare de elemente slave din satele înconjurătoare². În adevăr, acest proces de asimilare s'a dovedit, în trecutul nu tocmai îndepărtat, ca o mare energie etnică și morală și aceste fenomene au avut loc și la

¹ L. Boga, o. c., dă 3750 suflete, iar I. Nen., — p. 447 — 4670. ² Originea Muloviștenilor și Gopeșenilor, passim. I. Nen., — o. c., p. 31 — îi dă ca Moscopoleni; D. Bolintineanu — o. c., p. 110 — îi dă ca un trunchiș a parte și îi caracterizează, ca și pe Pisudereni, ca cei mai războinici, singurii

Magarova cu elementele albaneze, precum și la Crușova cu aceleași colonii de Albanezi, foarte numeroase și în parte cu cele slave.

În legătură cu problema întemeierii, însă, despre comuna Gopeș se vorbește încă din sec. XIV, când a fost dat în stăpânire seniorului Andrei Mușat Orbul¹, așa că nu știm cum s'ar împăca teza de mai sus cu această vechime a Gopeșului. Se pot formula mai multe presupuneri. Sau că, aici, la Gopeș, au fost așezări aromânești detașate deadreptul din ramura meglenită, așezată în sudul Peninsulei în sec. XIII; sau că au fost așezări slave, alungate, în totul sau în parte, de vicisitudini istorice și substituïte mai târziu sau pur și simplu înghițite de covârșitoarea putere asimilatoare a stratului aromânesc suprapus. Dar, ca și pentru Muloviște, credem că primul nucleu a fost altul, deasupra căruia s'ar fi așezat celelalte două: meglenit și moscopolitan. Primul strat, cel întemeietor, pare a fi fost — ca și la Clisura, Mețova, etc. — cel roman și că atât Gopeșul, mutat târziu de pe Via Egnatia, spre nord, cât și Muloviște, mutată mai spre sud, nu sunt altceva decât resturi, fărâmițate cu timpul, din vechile garnizoane romane, așezate ca forțe de apărare a strămtorii Diavato². La „Țitate“ pare a fi vechea fortăreață romană și lagăr pentru paza strămtorii Diavato, scrie profesorul G. Zuca, iar vechiul Gopeș a fost la „Curia al Simu“, (Pădurea lui Simu) spre sud la 2-3 km.³

Acest orășel aromânesc era în floare pela 1750, dată delacare lumea — îngrozită de marile turburări din Macedonia și Albania — a început să emigreze⁴. Dr. I. Ghiulamila a stabilit — în studiul d-sale⁵ — trei emigrări în masse mari: prima care a avut loc imediat după 1769, când multe familii, împreună cu altele din Moscopole, s'au stabilit în Ungaria și în Serbia; a doua, pela 1830, determinată de motive economice, în orășelul Samacov din Bulgaria și, în sfârșit, a treia, în masse mai mari, după războiul dela 1877, spre Bulgaria, Serbia și România⁶. Dela această dată, neîntrerupt, a avut loc o emigrare continuă, echivalentă cu distrugerea. Astfel, încât, astăzi, din 800 familii câte număra altădată, abia mai numără 60-70 și ele sărace⁶.

Vechile ocupațiuni ale Gopeșenilor au fost chirigilăcul — caravanele lor străbăteau toată Albania, Bosnia, Serbia, Bulgaria, fă-

care ce pot măsura cu Gheghët Albanezi, sprintent și vit, iar viața lor este mai mult armele (?). ¹ I. Arg., o. c., 206. ² Vezi «Muloviște», cap. III, 113. ³ G. Zuca, art. în Lumina, III, p. 196-200. Nu știm pe ce se întemeiază scriitorul citat când scrie că primii locuitori ai Gopeșului ar fi fost colonii din Furca, după care s'au stabilit din Niculița, Gramos, etc. ⁴ Dr. I. Ghiulamila «Documente vechi privitoare la emigrările Aromânilor» în *Rev. m.-rom.*, II, nr. 1. ⁵ D-șa are deja în lucru o monografie completă și foarte documentată asupra Gopeșului, de unde este originar. ⁶ *Ibid.* ⁶ *Ibid.*

când comerț și transportând bumbacuri, untdelemnuri, vinuri, lână, miere, aramă, etc. deasemenea se ocupau cu economia de vite, cu cultura viței de vie, stupărit, puțină agricultură, negoț și cu croitoria¹. Încă una din ocupațiunile lor de căpetenie le-a fost industria metargică, mai ales în lucrările de argintărie, ce le desfăceau în alte piețe comerciale, ce atingeau Bulgaria².

Dar nu trebuie uitat că Gopeșenii — ca și Muloviștenii și Pîsuderanii, în mai mică măsură și Grușovenii — erau cei mai curajoși hangii, la toate încrucișările de drumuri mai mult sau mai puțin importante, pe toate marile artere comerciale ale Peninsulei și ajungeau — pe linia Samacov — până aproape de Constantinopol.

Au jucat un mare rol în comerțul Bitoliei, ocupându-se cu toate meșteșugurile și tot felul de comerț. Colonii importante s'au stabilit în Serbia; la Niș, Kraguevaș, Brza Palanca, Belgrad, Varvarin, Temnici, Racea, Krușevaș, Lapovo, Marcovaș, Bagardan, Zaicear, precum și în toate târgurile, mai mult sau mai puțin însemnate, contribuind, cu ceilalți Aromâni, la întemeierea clasei orășenești în această țară. În Bulgaria, în afară de Samacov, aveau și au colonii, bogate la Kiostendil, la Plevna și împrejurimi, la Mezdra, Rahova și Vidin, la Orhanie, centrul lor mai însemnat, la Dubnița, dar cu deosebire la Sofia, unde colonia lor este cea mai bine prețuită și foarte bogată. În România, mai puțin ca în alte țări, Gopeșenii s'au așezat în București, câți-va la Iași, o colonie importantă la Constanța și ceva prin alte centre.

În fosta Turcie, pe lângă Bitolia, ei aveau colonii de negustori la Scopia, Priștina, Struga și Elbasan³, una mai recentă, la Ferizovic. Toată câmpia Țârnei și acea a Prespei, spre Ohrida, era exploatată de aceștia și de Mulovișteni, — prin negoț și meserii — iar preoții lor și medicii empirici îi țineau sub influența lor spirituală⁴.

Orășel cu multe instituții de cultură — școli primare grecești și românești. Biserica „Schimbarea la față“ dela marginea orașului, este socotită de Weigand ca cea mai mare biserică din Turcia⁵ — exceptând, bine înțeles, Salonicul și Constantinopol. Prin 1905, numără 400 case cu 2000 locuitori — scrie G. Zuca⁶. În străinătate, ca și acasă, i-a caracterizat un frumos spirit de solidaritate⁷.

Gopeș este patria lui I. Arginteanu autorul celei mai documentate istorii a Românilor din Macedonia și a o mulțime de elemente intelectuale ce s'au distins în Bulgaria, Serbia și mai cu seamă în România.

¹ G. Zuca, art. cit. ² Dr. I. I. Ghitulamiță, art. cit. ³ G. Zuca, art. cit. ⁴ Vezi «Mulovișteea» cap. III, p. 113. ⁵ G. Zuca, art. cit. ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.*

7. Crușova. (Krușevo, Kurșova, Krušovon).

Oraș relativ nou, cu un trecut de aproape 200 ani, la o înălțime de 1176 m.¹, deasupra nivelului mării, la 45 km. nord de Bitolia și la 25 km. n.-vest de Perlepe, cel mai avansat post — izolat cu totul de restul așezărilor aromânești — în mijlocul unui ocean de albanezi musulmani și de slavi. Intri în el, după ce urci — dela vest de Perlepe, mereu spre n.-vest — o șosea de câțiva km. în zigzag, pe marginea unei văi largi, pe alocuri foarte prăpăstioasă „Valea Mare“, dominată de două culmi: „Țitatea“ sau „Bărțiri“ și „La Ploci“, având pe al doilea plan „Ohtul din Birina“², de unde se desfășoară cea mai pitorească panoramă, cu un orizont nemărginit, în toate direcțiunile. Numai o fotografiere din avion — între „Țitatea“ și „La Ploci“, deasupra Văii Mari — ar putea cuprinde, în slabe imagini, totuși, măreția, în întregul ei, a acestui oraș — cel mai frumos oraș de munte — încântător, vărsal într-o căldare și așezat în amfiteatru, cea din urmă și grandioasă creațiune a geniului aromănesc; numai o privire de sus, din regiunile nourilor, ar putea îmbrățișa mândria acestui oraș modern, încununat dinspre sud de o frumoasă pădure de fagi cu ape delicioase, cuib născător de bărbați întrepizi și de artiști, în toate domeniile activității omenești.

Cu aproape 3500 case în vremurile ei bune, celelalte așezări aromânești: Nevesca, Clisura, Muloviște și Meșova, par un cartier al acesteia. Crușova! Weigand, intrând în oraș a exclamat: „Dar aici e Veneția pe uscat! E feeric“! În vechime, ar fi purtat numele de Pera și Cuș-iuva, regiune de păsări. Mulți vizitatori au numit-o Cuib de vultur. Când Sârbii au pătruns, în acest oraș, covârșiți de frumusețea lui, au exclamat: „Dar aici, toți sunt mari boeri“! (Ovde sfi su veliki gazdi!). Ei nu se așteptau ca, pe culmi întunecate de neguri, să găsească o superbă așezare aromănească (țințarska naselja), cu case în 2—3 rânduri ca niște palate, deasupra câmpiilor cu sate mizere, înecate în noapte și în noroiu, toate locuite de slavi și albanezi musulmani agricultori.

Iată cum o descrie I. Nenițescu, care a vizitat-o după 1890: „Pe pereții acestui cazan, bine înțeles în mod amfiteatric, stă așezat acest oraș aromănesc, din fund și până la marginile de sus. Ori unde s'ar uita, călătorul, uimit, vede aproape întreg orașul. Greșită este numirea de Veneția pe uscat ce se dă în Macedonia acestui minunat locaș, căci ea este departe de adevărata icoană a Crușovei. Zidiri frumoase cu mai multe caturi, biserici mărețe, lo-

¹ După o hartă în relief din 1898 de Mafor N. Boierescu. ² Aici, este un izvor bogat în apă rece, «Șopotlu al Hăctu», un loc de petrecere favorit al Crușovenilor. După 1908, Grecomanii l-au numit «Șopotlu dela Sîntagma» (Izvorul Constituției).

cunțe înalte și masive... iar sus, deasupra Crușovei, despre miazăzi, o tânără și viguroasă pădure de fag, ca o mândră și traicică coroană pe fruntea acestui oraș ca din poveste... Două piscuri de munte, cu pereții pietroși și sălbateci, stau ca cei doi stâlpi ai unei uriașe porți¹.

Aromânii, întemeietori ai orașului, sunt veniți din Cadrilatul Moscopolei: puțini Mosropoleni, mai mulți din Niculița cari au dat pe vestiți argintari, din Nicea, Lintopea, Denisco, Bitcuchi, Opari, câțiva Moșani din Aspropotam², toți cu preoții lor în frunte, fiecare avându-și mahalaua deosebită. Coloniile din Niculița, cea dintâiu părăsită — scrie N. Batzaria — din cari s'ab oprit la Sacișta și mai numeroși la Neagușta — s'au stabilit la Crușova, cele dintâiu, în centru și cu preotul lor Toma în frunte; s'ar fi revărsat, prin 1767—1768 și au găsit doar două case mici, în cari locuiau Bulgarii clăcași ai lui Kesim Bey³. În jurul acestora s'au așezat Lintopeni, Blăcioși, alții cu popa Eustațiu lângă cei dintâiu — și, tocmai în această veche așezare, stă și origina enoriilor⁴, numite mahalale, în număr de 14⁵.

După alte mărturii, culese dela ultimii bătrâni la fața locului, primii locuitori s'ar fi așezat, în acești creeri de munți, cam prin prima jumătate a secolului XVIII-lea, prin al patrulea deceniu, pe o moșie a fraților bei Rusten și Kiamil⁶ — poate fi chiar Kesim, despre care scrie N. Batzaria⁷. Tot așa de veche pare a fi fost și colonia de Grămosteni⁸, cum a fost de o pildă, familia de celnici Cocu, și acea din care se trage familia Papasotir Papasteriu, cu generații de 18 preoți⁹, având ca străbunică pe grămosteana Zoga, venită văduvă și care ar fi descins, aici, cu 12000 oi, a defrișat pădurile dese din centru până în mahalalele de mai târziu Cocu și Gudu — Papaioani și-a construit a șasea casă — cea dintâiu fiind a lui Pera, după N. Batzaria¹⁰. Aceste deplasări au avut loc, așa dar, cu mult înainte de distrugerea ținuturilor grămostean și moscopolean.

Unii bătrâni susțin că și coloniile de Albanezi creștini ar fi venit odată cu Aromânii. Socotim, însă, că Albanezii — de mult, pe deplin aromânisați — au venit ceva mai târziu¹¹, fiindcă, la venirea lor, au găsit, deja în ființă, în locul catedralei Sf. Nicolae, o

¹ I. Nen., o. c., pp. 92—94. ² Familile Moșanu și Jogu-Efu și altele sunt din acest ținut. ³ N. Batzaria, «Istoricul fundării orașului Crușova» în *Lumina*, a. II, nr. 5. ⁴ *Ibid.*, 5. ⁵ *Vezi* și I. Nen., o. c., p. 98. ⁶ După N. Batzaria, art. cit., firmanul de răscumpărare cu cheltuseli de 40000 pstr. a fost obținut în 1842; după alte mărturii, prin 1860—70, după lungi și anevoioase procese la Constantinopol. ⁷ *Vezi* art. cit. mai sus. ⁸ *Vezi* același articol. ⁹ Preotul pensionat Sătir Papasteriu dela P.-Neamț este ultimul preot, al 18-lea. ¹⁰ Art. cit. mai sus.

¹¹ Coloniile albaneze erau originare din Polonia, Darda, Corița, Bitcuchi, Mboria, Devol, etc., cei mai mulți meșteri constructori, măcelari, negustori și

bisericuță, în jurul ei având numai prăvălii aromânești, pe când orașul începea dela casa lui Pera, clădită cea dintâiu. Dealtfel și așezarea lor la margine este o prețioasă indicație despre venirea lor mai târzie. Cel mai vechiu magazin era al unuia Furniga dela care l-au preluat, acum 150 ani, Toșili din Betouchi (astăzi Ghica Băcălalui). Deși emigrați cam din aceleași regiuni și creștini și ei, totuși, Albanezii erau socotiți ca de altă lege, ca Turci și încunscirea a avut loc foarte târziu.

Cu timpul — pe lângă Moșanii din Aspropotam, prin Meșova — s'au așezat și ceva Aromâni din Pind, ca familia de negustori Zisi din Samarina, ca Ciona Greclu și alții ¹

Pe la începutul sec. XIX, s'au stabilit așa zișii Miași din ținutul Lazaropole din Albania, iar mai încoace, Bulgari ². Aceștia din urmă veneau din satele din jur și, cu cât Aromânii din motive economice emigrau, cu atât aceștia ocupau palatele celor dintâiu. În epoca de înflorire a Crușovei, prin ultimul pătrar al secolului trecut, numărau foarte pușini; din populația de 15800 ce o dă I. Nenifescu, Slavii-Miași și Bulgarii numărau 1000 locuitori ³.

Când n'au mai putut rezista atacurilor și furiei distrugătoare a Albanezilor, s'au mai așezat în Crușova și colonii din alte așezări aromânești, slabe ca forțe, colonii moscopolene și grămostene, după unii, mai vechi, după alții mai tinere, în sfârșit, după alții ca, N. Batzaria, întemeiate în acelaș timp ⁴. Acestea au fost: Birina, la n.-vest, distrusă cea dintâiu, cam cu vreo 100 familii de fierari și majoritatea economi de vite, colonie de Grămosteni ⁵; Tristic, la s.-vest, cu vre-o 130 familii ⁶, distrusă sau părăsită acum 80—85 ani, toți originari din Grabova, majoritatea spoitori; a treia Arucutina, despre care se spune că ar fi fost așezată aproape de câmpul de „La Pluchi” și, în sfârșit, Țărnuș-Mucus, cu vre-o 3—400 case, colonie de Grămosteni, cărăvănari și economi de vite, așezată între Perlepe și Veles, în defileul Babuna, lângă Bogomila și distrusă de Albanezii din Scodra, pe cari, mai târziu, i-a nimicit un vizir. Familii ca Bajdavela, Școdreanu ⁷ și altele, așesate la Crușova sunt originare din acest Țărnuș, iar altă parte din locuitori s'au așezat la Știp, Veles, Tetova-Kalkandelen, etc. Din cei

alte; s'au așezat în mahalaua «Arbînești», care începea dela Nacu și ajungea până la Mușcarti (Veșcarti). Iar N. Batzaria — în art. cit. — scrie că au venit pela începutul secolului XIX, în frunte cu doi preoți, în numer de 350 familii, din Opari și Bitcuchi. După cum se vede, ei veneau din centre, altădată cu destul element aromânesc — mulți din ei erau deja albanizați. ¹ Li se spunea așa fiindcă vorbeau un dialect amestecat cu elemente grecești. ² I. Nen. — p. 96 — vorbește de Miași ca de niște Fârșeroși slavizați în vremuri vechi. Vezi și Th. Căp., p. 149, urm. și N. Batzaria, art. cit. ³ I. Nen., p. 95. ⁴ Vezi art. cit. ⁵ *Ibid.* ⁶ I. Nen., — p. 87 — dă, pentru vremuri bune, 2000 suflete. ⁷ Numele de Școdreanu ar fi rezultat din relațiunile probabile cu Scodra sau ar fi fost

dîn Tristinic s'au așezat la Perlepe și Tetova, pe când cei dîn Birina mai toți la Crușova¹.

Credem că toate aceste așezări au fost întemeiate cu mult înaintea Crușovei, ele au fost cele mai înaintate posturi emigrate dîn ținuturile moscopolean și grămostean și nu este exclus ca cele dintâi coloane întemeietoare să se fi așezat la Crușova tocmai dîn aceste centre, după cari, ar fi venit altele și altele. Mahalalele acestui oraș sunt ca niște straturi cari indică cu mare siguranță așezarea treptată a coloniilor ce s'au perindat în răstimpuri lungi.

Birina avea zeci de ateliere de făurari în cari se fabricau cuie, caiele și potcoave ce se desfăceau la Bitolia, Corița și alte centre; cei dîn Tristinic pe lângă meseria de arămari, se mai ocupau cu pomicultura, alții erau „plociari“ la carierele de ardezic, extrăgând „ploci“ — plăci pentru învelitul caselor; arămarii își desfăceau produsele în regiunile Bitoliei, Ohridei, Salonicului, Ghevgheli, etc. Majoritatea acestora s'au așezat în mahalaua „Cireșu“.

Că Crușova a fost un oraș nou stă dovadă și arhitectonica străzilor mai largi ca în alte așezări aromânești și mai cu seamă lumina exuberantă de care s'au bucurat casele cu ferestre mari și multe și cu balcoane numeroase. Iar faptul că coloniile acestea s'au așezat între populațiuni slave și albaneze și la extremitatea nordică a vieții aromânești, se datorește tocmai existenței satelor despre cari am vorbit, ca și considerațiunii că, până aici, furia lui Ali Pașa și a Coloniașilor nu putea ajunge.

Acest oraș atât de frumos — fără nici un turc stabilit, în afară de mudir (director) și câțiva slujbași — a atins apogeul înfloririi prin 1870—80, când, credem, a numărat peste 17000 locuitori². Distrus, prin bombardament și incendiu, de armatele otomane, în Iulie 1903, ca să evacueze orașul de comitagii bulgari conduși de voevodul fârșerot crușovean Pitu Gule (Gulev) ce pusese stăpânire pe el, a pierdut în flăcări mahalaua centrului bogat cu uriașa clădire a lui Niciota³ și catedrala Sf. Nicolae, care conta — prin picturi și arhitectonica interioară, în special, prin tâmpla ei minunată — printre cele mai de seamă monumente de artă de acest fel dîn Peninsula Balcanică.

Oraș înaintat în cultură — în perioada mării propagandei naționale cu multe gimnazii: român, helen și bulgar și cu școli primare ale tuturor neamurilor, plus sârbească, toate în clădiri monumentale: cu reședință de mitropolie grecească; cu patru biserici mari. Sf. Nicolae monumentală, târnosită în 1832⁴; Sf. Maria Năs-

venită dîn ținutul albanez Scodra. ¹ Relațiune căpătate dela farmacistul I. Scodreanu-Scopla și M. Zugravu-Bazargic. ² L. Boga — o. c. — dă pentru 1913, 9650 Aromâni. ³ Dr. C. I. Istrățiu a admirat această clădire cu 64 camere. A se vedea «Impresiile de călătorii». ⁴ Reșid Pașa a contribuit cu suma de pstr.

cătoarea, construită tot de Aromâni, mai târziu, dar cedată Bulgarilor în 1872; Bisearica Nao construită prin contribuția pietrarilor și a uegutorilor crușoveni din Constantinopol — așa zișii Stambolgii, dar părăsită, pentrucă enoria nu admitea heghemonia Sf. Nicolae¹ și, în fine, Sf. Ioan Botezătorul, ridicată de Aromânii naționaliști, în 3/VIII/897.

Străvechile ocupațiuni ale acestei populațiuni constau în că-răvănărit, în foarie puțină agricultură², în industria uleiurilor-lampant și de vopsele; în creșterea oilor, în „săvate“ îngrășatul țapilor și berbecilor pentru pastramă exportată în marile orașe ale Turciei și în Grecia; în fabricarea de săpun și de lumânări din seu; în exportul acestor articole și al seului la Constantinopol și Budapesta; în morărit, iar făina se desfăcea până în Dibra, Câr-ciova și Elbasan³; în exercitarea tuturor meșteșugurilor; în croi-toria turcească artistică, broderie cu fir de aur și de argint și, în general, în toate meșteșugurile vecine cu arta: zugrăvit și sculp-tură în lemn; în prelucrarea metalelor nobile în obiecte scumpe și de artă, ceea ce a încoronat cu glorie pe vestiții argintari răs-pândiți peste tot în Peninsula; în prelucrarea în vase scumpe și frumoase a aramei peste tot, în Turcia și în alte țări; în industria casnică foarte delicată a covoarelor și ciorapilor lucrate de crușo-vence; precum și a dantelelor fine, ce se expediau chiar în Ame-rica. Au excelat, deasemenea, în micul și marele comerț, atât în Peninsula, cât și în alte țări din Europa și Africa.

S'au expatriat din cele mai vechi timpuri. Nu există oraș și orașel din fosta Turcie Europeană nefrecventat de ei. În Bitolia, au existat colonii numeroase și bogate, în marele și micul negoț și în toate meșteșugurile; la Salonic, pe lângă vechile colonii, s'au adă-ugat, numeroase, imediat după războiul balcanic; altele în Seres, Drama și Constantinopol. În Bulgaria — cu deosebire la Sofia și Vidin — s'au evidențiat ca argintari și negustori; deasemenea, în Serbia, ca la Belgrad, Niș și în alte centre. În România, mai slab ca ori unde, ceva la București și Bazargic, puține în Oltenia; în A.-Unga-ria, câteva firme la Viena și Budapesta. Colonii de negustori și meseriași — unele destul de bogate — în toate centrele mari și mici din Egipt; o altă colonie, deasemenea, în Abisinia: la Harrar

80000 pentru bisericile Sf. Dumitru dela Bitolia iar Turcii pentru Sf. Nicolae dela Crușova — Vezi I. Arg. p. 247. ¹ Pe unul din picloarele uriașe ale muntelui și anume pe cel din stânga intrării, într'un cadru de un pitoresc încântător, o mănăstire Sf. înălțare (Aghiu Anapsea), proprietate a bisericii Sf. Nicolae, cu multe proprietăți și în oraș. ² Marii agricultori, în câmpul Crușovei, era Bos năcu, Jogu, Petrașincu, M. Papadimitri, Iconomu, Prenda, Dica, Bașdavela, Mihalachî Hăctu, Lega. ³ Erau trei fabrici moderne cu aburt: a lui Bușu și Ceace, a lui Grișu și Bașa, a lui Lexu Băcălălu și Nașcu Cîrpiți; sau morți, ca a lui Nicola Balu.

și Addis Abeba. Ca și Aromanii din alte centre, și, cam în același timp, mulți tineri, s au expatriat în America de Nord, cu deosebire, în centrele : Détroit Mich., Cleveland-Ohio, New-York, Chicago, Toledo-Ohio, Los-Angeles, St. Francisco, Pensylvania, Texas-Dallas, etc.

În general, pe Aromânii crușoveni îi putem caracteriza ca bărbați iubitori de glorie și întrepizi în afacerile lor, astfel că s'au avântat cu curaj în largul lumii după câștiguri și au cunoscut globul pământesc în mod intuitiv ; artizani de o mare pătrundere și creație artistică în meșteșugurile exercitate, ca și femeile lor în industria casnică ; de o finețe în observație și de un spirit satiric rar observat la alții în aceeași măsură ; într'atât de iubitori de frumusețile naturii și ale orașului lor, în cât această iubire, ridicată până la expresiunea de cult religios, le-a pricinuit mari pagube în orânduirea afacerilor lor ¹.

Ramura de cărăvănari — majoritatea negustori cu caravane — număra, în vremuri vechi, 700—800 cai cu cari transportau mărfuri și călători peste tot. Unul Steriu Ghiuță făcea, în vremuri foarte îndepărtate, mesagerii până în România. Dicea Cocu avea, alături de turmele lui bogate, o prăsilă de 300 iepe și cai, iar fiii lui țineau 150 cai de caravană și făceau serviciul de transport pe drumurile Bitolia, Scodra, Duraço, Tirana, lanina, mai puțin Larisa, Salonic, Seres, Drama, Ghiumulgina -- Comotini, până la Samacov, Sofia și în hotarele Serbiei — adesea până la Belgrad ². Alți cărăvănari se duceau în Bosnia, până dincolo de Serajevo, de unde aduceau cai încărcăți cu potcoave și cu circhè — țâst, pe care-l cumpărau cu 60 parale ocaua și-l vindeau la Perlepe cu 3¹/₂ groși. Din Cavaia și Elbasan aduceau sare și untdelemn în burdufuri. Acest din urmă articol îl aduceau și Albanezii. Nicola Baliu și fiul Petru — băcani, săpungii și crescători de țapi — duceau piei și seu la Constantinopol, iar de aci, ca și dela Salonic, aduceau mărfuri. Todî Bena și fiul Tușu aveau caravană pentru Kiostendil, Salonic și Constantinopol și îndeplineau mai cu seamă oficiul de „polițagii“ transportând valori, bani și corespondență ; iar Hristu Chirața, tot „polițagiu“ care lucra cu Aromâni și Bulgarii stabiliți în România, ajungea până la Iași. Un vechiu cărăvănar și celnic a fost și Nachi Școdreanu, mai târziu, negustor la Scopia. Toți cărăvănarii crușoveni se angajau și la mobilizările atât de dese ale trupelor turcești, când câștigau bani mulți, fiind plătiți pe zi de

¹ Un Crușovean, ca și mulți Aromâni din alte centre, negustori în țări departate, avea ca ideal să-și facă o casă mare și frumoasă, o nuntă ca în basme să petreacă în pădure cu prietenii și rudele și să moară ; astfel că, adeseori, își cheltuiau tot câștigul și, pe urmă, iar plecau în străinătăți lungi și grele. Moscopolenții aveau și ei același ideal. * Drumul cel mai lung era de 30—35 zile ;

fiecare cal cam cu 10 pstr. și câte 5 pstr. de fiecare om de serviciu.

Economia de vite se exercita pe o scară întinsă. Toata mahalaua „Strunga“ era locuită de Grămosteni, marii crescători. Aceștia, este sigur, au venit târziu și s'au așezat la margine, deosebit de Grămostenii veniți cu primii întemeietori și așezați în mahalaua Cocu. Numărul oilor se evalua, în fiecare primăvară, la circa 60000 oi. Bogăția era așa de mare, încât văi și dealuri gemeau de albeața mișcătoare a turmelor. Hagî Bușa și fiii Bușa și Marcu, celnici mari, făceau comerț întins cu oi și cai¹. Nume mari legate de această ocupație, azi în decădere, erau numeroase².

O îndeletnicire foarte rentabilă era îngrășatul vitelor : berbeci, vaci și mai ales țapi, „săvate“ — aceștia pentru seu și păstramă — în marile păduri de fagi și de stejari din munții Selța, Rilova, Murihova, etc. Alții îngrășau și porci ce-i desfăceau în marile centre³. Anumiți „săvâtcii“ își aveau zalhanele proprii, cari se întindeau dealungul Văii Mari, altele erau la „Muceri“ („Triirări“): în fiecare toamnă, se tăiau zeci de mii de capete, neconținut, vreme de o lună și jumătate. Numai familia Balîu tăia pâng la 4000 capete⁴. Un singur țap atingea greutatea de 70—80 kgr. Se tăia în două serii: prima, cam la 12000. pentru oase și seu; a doua serie pentru seu și păstramă renumită, ce se desfăcea la Salonic, Constantinopol și în toate centrele Traciei. Altă serie, ultima, se expediau vii în Grecia și pe jos, drum de 2—2½ luni, precum și 5—6000 vaci. Pieile se desfăceau, în ultimul timp, la Salonic, de unde treceau în mare parte în statele germane și în alte țări. Un vestit negustor de țapi și care, vreme de câteva decenii, a deținut monopolul desfacerii în Grecia, a fost Ghica N. Ghica-Toșili. Acesta pornea, în fiecare toamnă, 12—15 turme, multe în consignație dela alții, fiecare turmă numărând 1200—1500 capete, conduse de 70—80 ciobani și le desfăcea prin porturile grecești: Pireu, Volos și Patras. O pereche se vindea, aproximativ, 150—200 piaștri. Alți negustori în această branșă rentabilă desfăceau țapi și berbeci la Salonic,

până la Salonic 7—8, până la Scodra peste 15. Vezi cap. IV, p. 130, nota 1. Familia Caciolan și altele au lucrat, până în ultimul timp, cu marile stațiuni în drum spre Bulgaria: Perlepe, Veles, Comanova, Kostendil și Sofia. ² Se zice că a dăruit statului turcesc, în revoluția grecească din 1821, 900 cai și de teama de a nu fi țefuit de tâlhari, și-a ascuns comoara într'un loc, necunoscut până astăzi. ³ Familiile Cocu posedau circa 9000 oi, Cardula 12000, Lega 8000, Hagilega 4000, Bașdavela 6000, Curte 3000, Coreta 2000; pe urmă Dica, Cănuca-Zable, etc. Frații Dica: Mihail și Tașcu, posedă, încă, cele mai bogate turme și munții lor în regiunea Nevrocop, dela frontiera sudică a Jugoslaviei. ⁴ Câțeva din aceștia erau Inghelțu, Balîu, etc. ⁵ Zalhanele aveau Balîu, Inghelțu, Papazolu, Ghica, Moșanu, Crînte, Gheru, Bașa, epitropia Sf. Nicolae. Dealungu Văii Mari, se întindeau dela «Chiătră» până la «Puntea șa Naoa» la «Moara ai Balîu». Printre cei de mai sus, mai erau Curte, Pârceacu, Tețu, etc.

Constantinopol, Tracia, Tesalia și Moreea, cu firmele Teju, Cocu, Bosniacu. Halce, Gherușu, Jogu-Moșanu, Bucle, Pârceacu, Prenda, etc.¹. Frații Moșanu — Dimitri și Gachiu — duceau piei și seu în burdufuri la Budapesta, berbeci la Constantinopol și păstramă în Tracia. Alții, ca Nicola Ghiuță, duceau boi și catări în Grecia. Mulți Crușoveni lucrau „săvate“ în alte ținuturi; la Coceana, Novibazar, Serajevo, Mitrovița, în toată Bulgaria, cum erau Caradimitri Tahu, dela Sofia, care trimitea, la Constantinopol, peste 10000 capete. Aici, în capitala imperiului, se vărsa, de pretutindeni, tot ce era mai bun și mai de preț: „câvârgic“ era oaia albă scurtă, cu lâna aspră „arudă“, foarte apreciată în bucătăria turcească. Centrul lânărilor era, până în 1915, Salonicul, de unde se expediau în Anglia — prin Liverpool — Germania, și alte țări.

Industriile anexe îngrășatului țapilor erau fabricarea de săpun și de lumânări din seu. Numele de Săpungii, Baliu, Șunda și multe altele erau legate de aceste industrii. Aceea a lumânărilor a dispărut cu mult mai târziu după introducerea în Turcia a petrolului lampant, lumânările fiind întrebuițate în moschei. Comerțul cu seu a făcut epocă, dar și acesta a decăzut, rămânând căutat numai pentru săpun. Încă o industrie anexă era aceea a prelucrării mațelor cari se expediau la Viena, dar care n'a durat mult, din lipsă de mijloace tehnice moderne.

Alte industrii erau a morăritului, a fabricării uleiurilor de vopsele și lampant și aceea a metalelor. În Crușova, erau, mai de mult, peste o sută de ateliere de fauri cari lucrau unelte pentru plugari, cuie, caiele și potcoave pentru cai. Birinioșii, în special, erau dedați acestei ocupații. Fierul necesar se extrăgea din minele de fier din Samocov, dela Jeleznița — obștina Babino, dar cel din Purecea era de calitate superioară. Negustorii Turture din Corița și alții avansau mari sume acestor ateliere. Potcoave și caiele se expediau la Tricala și în toată Tesalia, la Perlepe și în Albania. În fabricarea de arme, ca „tufecii“, deasemenea, erau specialiști mulți Crușoveni. Aromânii din Țârnuș-Babuna, stabiliți la Fetova, erau cei mari iscușiți armurieri.

Prelucrarea aramei în vase frumoase și de preț, era o specialitate exclusivă a Aromânilor crușoveni, originari din Tristic și din alte centre din ținutul moscopolitan — răspândiți ca spoitori și cazangii, peste tot cuprinsul Peninsulei. Știm că breasla arămarilor la Moscopole era una din cele mai bogate și mai distinse. Exploatând cu multă îndemânare toate satele și orașele aromânești, slave, turcești și albaneze, arămarii erau gospodari înstăriți, umblau înarmați, călări pe cai mândri și dădeau viață și bucurie Cru-

¹ Alți negustori erau : Toma N. Ghica, frații Hagtriste, Mara, Iotta, Hașacu, Nane, frații Halce : Ianachi și Dimitrachi,

șovei și mahalalei lor „Cireșu“, atunhi când se înapoiau, cei ambulănți ca și cei stabiliți, de „S-tă Măria Mare“, oriunde s'ar fi găsit¹. Toată vesela obișnuită și cea artistică — din aramă și alama — ce împodobeau casele și palatele beilor și pașalelor, ca și ale celorlalți, toate lucrute cu mână, erau produse ale acestora. Iscușiții meșteșugari erau răspândiți în toate centrele Turciei și în statele creștine sud-dunărene, unde se bucurau de mare importanță și influență, chiar în centrele din Albania, unde nu îndrăznea nimeni să pătrundă².

Industria morăritului o exercitau Aromânii. Se exportau, la fiecare săptămână, peste 120 încărcături (1¹/₂ vagon) făină fină pentru armata din Cârciova, Dibra, și Elbasan, de unde aduceau undelemnuri și sare.

Extragerea uleiurilor din oleaginoase era relativ avansată pentru vremea aceea. Erau așa numitele „smolarnițe“ cari extrăgeau din terebentin (extras din arborii rășinoși din pădurile din Brot, dela Teke-ul Hasan Beg și Cârciova) neftul și sacăzul ce-l desfăceau în Macedonia. Erau patru fabrici cari fabricau din neft uleiul de vopsit. Mai erau și „bizirnițe“ cari extrăgeau, din sămânța de cânepă, uleiul lampant — bizirul care se desfăcea în toate marile orașe, iar din partea lemnoasă, frânghiile. Cănepa era cultivată în câmpia dela sudul orașului, în satele Crivogașteani, Locfen, Belațrcfa, Crușani, etc. Una din aceste „bizirnițe“ era a bătrânilor Papateodosi — Gheorghi și Steriu.

Aromânii crușoveni exercitau toate meșteșugurile: abagilăcui — croitorie pentru bulgari și albanezi, boiangeria foarte rentabilă, cofetăria, tâmplăria, cismăria, croitoria în fir de aur, croitoria de dame și cea bărbătească³. În ceasornicărie, erau frații Petrașincu: Nicola și Pitu, cu magazine și la Salonic. Tot comerțul de băcănie, de băuturi spirtoase — ca și fabricarea acestora, de manufactură, galanterie, postăvărie, ca și hangieria și măcelăria — cu foarte puține locuri ocupate în timpul din urmă de bulgari — toate erau în mâinile lor. Negustori mari erau: Tomciu Fincă, Bosniacu, Zisi, Teju, Balii, Petrileca, Ghica Băcălă, Batali, Boriaru, Colenalce, Ghinali, Ciolacu, Chiru, Bajdavela, Bucle, Bața, Proia, Buracu, Cardula, Iotta, Sima, etc., alături, având câteva firme bulgărești, ca Teohari,

¹ «Mortu, viu, tră S'tă Mărie acasă» — Mort ori viu, de S-ta Maria acasă — era vorba cazangilor și spoitorilor — ca să înceapă petrecerile și nunțile, cu chimirul doldora și magazinele pline de provizii. Spoitorii, primeau în loc de bani, mai cu seamă produse țărănești: bucate, ouă și altele. ² Nume de mari cazangii erau: Stîla Gucea, Chiuca, Bala, Dîma, Cazangî, Mucă, Bardavela, Dîmcea, Pulioacu. ³ În croitoria de dame excela Costi Petrașincu și Cușu Gogu; în cea bărbătească și arnăutească: Nicola Ioșu, mare desenator, Matacu, Dîtschotti, Mihail Hăciu, Papaioani, Mătușă, Ghioca Buraen, poet popular, etc.

Neşcu, fruntea în manufactură, Mitu Crâste, Gh. Vele, etc. Afacerile erau destul de mari, având un hiterland bogat de sate bulgăreşti şi albaneze¹.

Vre-o 50 familii lucrau cephenuri şi liurche — haine arnăuţeşti, ce le desfăceau la Perlepe, unde era un bazar cu produse de acest gen ; la Bitolia, ba negustorii le duceau până la Şumla în Bulgaria. Toate familiile sărace lucrau flanele de lână şi ciorapi grosolani pentru țăranii din satele vecine, dar şi ciorapi fini ce rivalizau, pe atunci, cu cei de fabrică. Zilnic ieşeau, din casele sărace şi modeste, peste 200 perechi ciorapi, cari se desfăceau în oraşele din Peninsula şi din Asia Mică, sub denumirea de „Cruşova ciorapi“, foarte căutaţi, Confecţionarea ţesăturilor de lână — flanele şi ciorapi, covoare şi „bătăanii“ scoarţe uşoare, a dantelelor fine şi a altor produse aduceau câştiguri frumoase. Toate acestea se vindeau — laolaltă cu produsele identice aromâneşti din alte ţinuturi, de calitate mai slabă — în magazine speciale : la Bitolia, Salonic, Constantinopol şi Smirna. Dantele se expediau şi în America. Se ţeseau pânze de in, de bumbac şi de borangic, postavuri — zeci de familii lucrau şiacuri pentru abagii din Perlepe. Femeile „miaţe“ slave, nu bulgăroaice, excelau şi ele în torsul firului de lână şi bumbac, în ţesutul covoarelor şi al pânzelor fine, în frumuseţea costumelor lor naţionale².

Medicii cari îndeplineau şi funcţiunea de farmacişti — articole farmaceutice desfăceau toate băcăniile — erau toţi Aromâni : Nicola Creasta-Dimcu, Buda Pitrilecă, Emanoil Geagiu, Tăşcu Chiale, astăzi, medic maior în armata sârbă la Prizrend.

Cruşova a fost patria marelui I. Pantazi, învăţat al Greciei, singurul interpret cu autoritate al lui Homer şi preceptorul prinţilor Greciei ; aici, a văzut lumina zilei şi N. Bazarlia, cunoscutul bărbat de stat al Turciei în 1912 şi publicist distins în Ţară ; precum şi o mulţime de elemente cari s'au relevat în mişcarea intelectuală din ţările balcanice şi din România, cu deosebire³.

În timpurile din urmă, cu cât elementul aromănesc se expatria, Bulgarii din satele vecine creşteau ca număr şi luau în stăpânire casele parăsite, ca şi comerţul — dealtfel, foarte redus — şi meseriile ; deşi, piaţa încă n'au pierdut-o în întregime puţinii Aromâni rămaşi. Cruşova, astăzi, rămâne doar o slabă imagină a ceea ce a fost odinioară⁴.

¹ Hangiul era, în mare parte, Aromâni : Pitrileca, Arghiri, Hagimoisu, Nachi Diau, Carascachi, Camberli, Moşanu, mulţi Boiaşi, etc. ² Femeile cruşovence excelau în ţesutul covoarelor. Am admirat, la preotul Sotir din P.-Neamţ, un admirabil covor, vechiu de peste o sută de ani, ţesut de o iscusită ţesătoare Mânca al Gachiu alî Cuşe ³ Vezi ultimul capitol din «Cartea II-a» de A. Hăciu. ⁴ Un profesor cruşovean la Larisa, mort de curând la Volo, pe nume N. Carascachi, ar fi lucrat o monografie completă asupra Cruşovei, care însă s'a pierdut după relatarea date de profesorul Vanciu Cocu.

Vom vorbi acum de câteva centre, mari și mici, unde coloniile de Crușoveni au constituit majoritatea negustorilor și meșteșugarilor. La locul cuvenit, vom vorbi despre Crușovenii cari s'au remarcat în meșteșugurile artistice: argintărie, armurărie, pictură bisericească și sculptură în lemn ¹.

Cârciova, (Chicea) era un centru din care Crușovenii își întindeau antenele până spre Dibra și în mare parte din ținutul albanez înconjurător. S'au ocupat cu de toate. Dăm câteva nume din ultima jumătate de veac. Ioan al Rândză, mare negustor, era unul din fruntașii orașului; manufactură făceau Ghiorghii Gazda, Sterghiu Leabra cu fiii ², Tomciu și Nașcu Cardula, Iani și Pitu Scaperda; coloniale frații Bucle ³; hanuri frații Pengiu ⁴; croitori Leacu, Fochion Nerandza, frații Glavina: Ghiorghii și Mateu ⁵, etc. Comerțul de bani și zărăfia erau în mâinile lor: Cușu Piha Nerandza. frații Cile ⁶, Nauni Leacu.

La Gostivar, a existat, dintotdeauna, o colonie de negustori crușoveni, peste 15 familii, în afară de cazangii și spoitori. Au fost două mari firme de fierărie: Pachea Manacu și Halciu Pulinacu ⁷; Vanciu Trâpcu croitorie, fiul Mihail primul atelier de fotografiat; Hristu Hrisicu argintar și mulți alții.

8. Perlepe.

La locul cuvenit ⁸, am vorbit pe larg despre acest oraș cu un trecut comercial atât de important și care și-a continuat activitatea până la construirea căilor ferate vardaro-moraviene, când a trebuit să decadă în favoarea Bitoliei, Scopiei și Salonicului, care ia și acesta locul Seresului, decăzut și el din importanța lui de altădată.

În acest târg atât de însemnat, s'au așezat colonii moscopolene, fără a cunoaște data — înainte sau după distrugerea ținutului. Importanța lui n'a putut să scape acestor Fenicieni ai Balcanilor. Pe lângă stratul moscopolean, s'a așezat și unul grămostenesc, la care s'a suprapus, în vremuri ceva mai recente, și o colonie crușovenească. La o populațiune de aproape 10000 suflete, formate din slavi și albanezi. o zecime au fost Aromâni — toți în fruntea negoșului. S'au ocupat cu comerțul mare de coloniale, manufactură,

¹ Vezi «Cartea III-a» de A. Hăciu. Informații prețioase am căpătat dela A. Petrașincu, ceasornicar în București, Bul. Elisabeta, 43; dela d-na Zaharia Hagț Bușu, M. Zugravu, I. Școdreanu — farmacist Scopia, Mihalachi Hăciu, Lexu Băcălău, N. Ghica, H. Indrecu, etc. ² Fiii Miha și Buciu lucrează încă. ³ Deasemenea frații Hristu și Pandu Bucle. ⁴ Frații Pengiu: Tomciu și Tașcu. ⁵ Numele de Glavina l-am întâlnit — nu-mi aduc aminte lucrarea — pela Vlahii de pe coasta dalmatină. ⁶ Frații Ianachi și Anastasi Cili. ⁷ Halciu Pulinacu lucra și cazangerie; fiul Nicola are și fabrică de bonbonărie. ⁸ Vezi *Frontul marilor bălciuri*, cap. I, p. 49 și urm.

fierărie, agricultură în mare, hangeria, croitoria de abale și albanească, argintăria, cazangeria, morăritul, etc.

În fruntea coloniei aromânești, au stat vechile nume de Capsali, Papacosta-Magiari, Ghira, Nița, Leacu, Cazangi, Chiriu, Pentifraga, Tofa, Leascu, Buzdra, Bustrea și altele.

Cel mai vechiu nume cunoscut a fost Mitra Capsali, venit direct din Moscopolie sau prin Birina-Crușova. În comerțul de coloniale engros a fost continuat de fiul Costa Mitra Capsali¹, care aducea din Anglia fierărie și aramă pentru mii de lire. Avea legături de asociație și cu Dimca Metta dela Kiostendil în furnizarea armatei turcești din Macedonia. Mihali Papacosta-Magiari, cu fiii Unciu și Mihali duceau piei și cărbuni de mangal în A.-Ungaria — în Magiaria, de unde le-a rămas numele —, iar de acolo aduceau manufacturi. Fiii lui Unciu² se ocupau și ei cu manufactura și croitoria de abale. Alți Magiari: frații Gheorghii și Spiru, moșieri, erau mari cerialiști în legătură cu Bitolia. Mari manufacturiști (ciohagii) erau și membri din vechea familie Ghira, Moscopoleni, ai căror strămoși au avut legături de comerț cu Veneția³ și firma Mihail Cazangi tot Moscopoleni. Alți negustori fruntași erau Kiriu D. Kiriu în marele comerț de fierărie; Nica, Mărăcine, etc.

Croitoria de abale, foarte rentabilă, era în mâini aromânești, ca: Ghica și fiii, Tofa și fiii, Tachi Mandicașa, Căpidan⁴, Pucerea (Plocearu), D. Leascu, Nauni și Vanciu Pentifraga (Altiparmac), precum și un alt fruntșu al breslei Costi Pentifraga⁵, un timp tovarășu cu Nicu Magiari — având și specialitatea de croitori militari. Cei mai mulți lucrau croitorie de aba fină și de mintenuri pentru albanezi și bulgari. Croitor vestit de mătăsuri împodobite cu broderie de argint și de aur în fireturi era Mitu Bolescu. Știm, că, aici, Crușovenii aveau magazine cu costume arnăutești, iar Muloviștenii speculau șiacul dela săraci din care se lucrau „cuparane“ pentru Turci⁶.

Cele mai multe și frumoase nume în ale argintăriei le găsim și aici; erau o mulțime și concureau cu arta lor legiunea faimoasă dela Bitolia⁷.

¹ Dimitrașcu Capsali, fiul, de curând decedat, a fost președintele comitetului județean la Calafra. D-na Floria Capsali, cunoscuta choreografă din București, este nepoată după fiul Foni Capsali, fost revizor școlar și soțu d-nei Maria Capsali, fostă directoare a liceului de fete din Bitolia și Sf. Gheorghe și soră cu cunoscutul general I. Manolescu. ² Fiii lui Unciu: Vancu, Vasili, (Sticu) Gorciu și Hristu. ³ Vezi Val. Pap., st. cit. și *Frontul Albania-Adriatică*, cap. I. ⁴ Tatăl profesorilor Th. Căpidan, membru al Academiei Române și Peticle. ⁵ Avea în antrepriză părți din lacul Ohrida, exploata pădurile din Babuna și Nicodim, făcea export de opium, etc. Avea ca tată pe medicul Dimitri Iaturlu Pentifraga. ⁶ Vezi «Muloviște» p. 145 nota 4 și «Crușova». ⁷ Vezi *Cartea II*, ultim. cap.

Până la decăderea lui, lucrau, aici, și marii negustori crușoveni, ca G. Zvoju, în legături cu Viena, Toma Dicea și mulți alții cari s'au retras, odată cu decăderea Perlepelui, la Scopia și la Bitolia¹. Dela 1912, roata norocului s'a întors din nou pentru acest târg în daună Bitoliei, dar fără perspectiva de a atinge marele progres al acesteia în vremea Turciei.

Bulgarii s'au ocupat cu comerțul de fierărie, pescărie, manufactură, cismărie grosolană și altele. Dăm câteva nume mai răsărite : Bomboli cu manufactură engros, Bela Zelca, Bela Capa, etc.

Colonia aromânească a fost din cele mai bogate și a reușit să trăiască, alături de bordee, în case frumoase și moderne și să ridice două biserici bogate : „Schimbarea la față“ și „Buna Vestire“, precum și minunata mănăstire „Sf. Maria“ (Sfeta Bogoroîța), răpitiță de slavi, ca și biserica dintâiu. Și, aici, toate naționalitățile și-au avut instituțiunile de cultivare a marilor mase.

Dealungul marelui defileu Babuna ce duce la Veles, unde, altădată, era Târnuș, toate hanurile erau exploatate de Aromâni — cu deosebire de Gopeșeni și Mulovișteni.

9. Bitolla (m.-r. Bitule, trc. Monastir, sârb. Bitolj, big. Bitola, gr. Vitôlla).

Așezată în câmpia Pellagoniei, dominată de vârful Peristera înalt de 2369 m.², se numea — înainte de Romani — Heraclea Lyncestis, iar sub dominațiunea acestora, făcea parte din statul confederativ al Pellagoniei³. Sub Turci, a fost capitala modernă a Macedoniei de dincoace de Vardar, a vilaetului Monastir și de reședință a guvernatorului Rumili Valisi. Actualmente, un simplu oraș de frontieră jugoslavă, fără viitor economic, în plină părăsire ; până în 1912, un centru de mare cultură, cu situație economică înfloritoare, având un hinterland ce se întindea până dincolo de Dibra și Corița și în cuprinsul căruia forfoteau peste 70000 suflete.

Era și este locuită de multe naționalități : aromâni, slavi, turci, albanezi, evrei și streini, la cari s'au adăugat — dela 1912 — sârbi, slujbași, negustori și garnizoană. Națiunea cea mai numeroasă erau Aromânii, așezați în centru și în cartierele cele mai curate.

Nu credem ca Moscopolenii și Aromânii din alte centre să fi neglijat această stațiune comercială importantă pe Via Egnatia, care s'a bucurat de onoarea de a servi de reședință guvernatorului Macedoniei, oricât ar fi fost întunecată, în vremurile trecute, de Perlepe. Nu cunoaștem epoca când s'au stabilit Aromânii în acest oraș, dar vechimea așezării acestora trebuie să fi fost și mai ve-

¹ Tot aici, aveau fabrică de fâină Tomctu Fincă și Ghtorghl Culuchfta.

² După harta în relief a Mătorului N. Boerescu. ³ I. Arginteanu, o. c., pp. 21 și 53.

che ca a acelora cari locuiau 10 comunele aromânești din jurul ei.

În vremuri vechi, ar fi fost așezată pe locul unde, astăzi, se află Bucova, iar după Pouqueville, ar fi fost ceva mai la sud, unde este Pellagonia veche și care se numea Vechea Bitolia, guvernată acum un secol și un sfert, deși, de drept, trebuia să fie un Rumili Valisi, de un serascher, după care venea, ca cel mai înalt personajiu, arhiepiscopul grec¹. Pentru vremea aceea, ne dă 15000 locuitori: creștini, evrei și turci². Despre Aromâni, după obiceiul lui, nici nu pomenește. Populațiunea aromânească, în epoca ei de înflorire, atingea 25—26000³.

Două treimi din această populațiune erau Moscopoleni, veniți, firește, în diferite epoce și anume din Moscopole, Șipisca, Niculița, Lintopea, Nicea, Bitcuchi, Grava, Lânca, Fușea, precum și din Gramostea, iar restul din comunele înconjurătoare, din Resen, Ohrida, Pisuderi, Clisura, Nevesca; mulți din marii negustori erau originari și din Musachia. După catastrofa ținutului moscopolitan, s'au revărsat mari coloane în toate orașele mari, ca Salonic și Monastir⁴. Mai repetăm, că Moscopolenii trebuie să se fi așezat cu mult înainte de distrugere.

Din numeroasele nume de Moscopoleni, cu mare greutate în viața economică a orașului, toți mari negustori, bancheri, industriași, etc., dăm câteva din câte am putut identifica: Nicaruși, Sonte, Rudzinatlu, Scurțali, Goga, Bosniacu, Rucea, Babi, Cliu, Pârța, Bușa, Belani, Scanteli, Cazangi, Nita, Muja, Ciumbri, Babunia, Ștrala, Cumi, Giră, Șaiacci, Cioca, Benderli, Giuniticu, Șulira, Ciuli, Buia, Unca, Neșcu, etc.

Toată populațiunea aromânească, în valoare de aproape două cincimi, din totalul de peste 70000 în ultimul timp, se ocupau cu marele și micul negoț și cu toate meșteșugurile. Cărvănarii aromâni se duceau cu mărfuri, în fiecare Sâmbătă, la Durațo, și aduceau din porturile adriatice; se duceau tot atât de frecvent și la Salonic⁵. Veneau cărvănari fârșeroși din Pleasa, grămosteni din Crușova și Livădzî, Muloveșteni, Gopeșeni, etc., ca să învioreze această piață comercială, de mare însemnătate; se încărcau și se descărcuau mărfuri felurite la hanurile exploatate numai de Aromâni din Crușova, Pisuderi, Gopeș, Muloviște.

Ca să ne dăm seama de marele rol ce-l jucau negustorii aromâni în această capitală a Macedoniei de dincoace de Vardar, să luăm marele bazar — Bezestenul — unde era centrul de engros și unde se încheiau marile afaceri. În tot Bezestenul, până în

Pouq., III, a. 183. ² *Ibid.*, I. c. ³ După I. Nen., din 40000 locuitori, pentru 1890, 15500 erau Aromâni; după L. Boga, atingeau 16750 în 1913, dar credem că greșește, Bitolia a atins, în vremuri bune peste 70000 oameni. ⁴ V. Bérard, o. c., p. 10. Vezi idem

1900, era un singur turc, un albanez aromânizat și, pare-se, un bulgar, restul erau toți Aromâni. Anume: bătrânul Mihali Sonte, la început, sârmacheciu — croitor în fir de aur — și bazar vinez, continuat de fiii Ioan și Nicola cu stofe și manufacturi din Viena; Gorciu Iofce — stofe, pânzeturi și manufacturi; Nușa-Taru mari angrosiști cu două magazine; Mandi Cărbunarlu cu fiii Mañciu și Cocea; Afâz Fescilu și Costi Fescilu numai țesuri; Alexi Nevescalilu și Dimitri Griju — continuat astăzi încă de fiul Nauni — stofe: Cile—maniță sau alagea adusă din Alep și Damasc și specialități; Șascu postavuri; Șcurțâli mare galanterie; Dalenga, Benderli, Petru Bișta, Tache Șupila, Mateu și Nauni Bosniacu, toți galanterie; Ghiorghi Calpacci mătăsuri și alagea: Geamauli, Blaje și alții mari angrosiști, etc. Alături de toți aceștia și de atâția alții, un albanez aromânizat Ghiorghi Țali cu stofe; un turc Mehmed și un bulgar Stoice Toafci (?). Aceasta era înfățișarea celui mai mare centru comercial al Bitoliei.

Odată cu revoluția din Hertzegovina din 1876 și decăderea Perlepelui, ca urmare a construirii căii ferate Salonic-Scopia (1874-76), importanța Bitoliei a început să crească și atunci au mai apărut două centre noi, Scopia și Salonicul, pe ruinele Seresului și Perlepelui. Dela această dată, hinterlandul Bitoliei era toată Albania nordică și s.-estică, la est până dincolo de Perlepe și la sud până la Vodena. Aceasta până la construirea căii ferate Bitolia-Salonic, în 1893, când cea dintâiu a primit o mare lovitură în favoarea celui de al doilea. Totuși, importanța ei a rămas destul de mare: bună parte din Albania rămânea tot a ei.

În afară de Bezesten, în marile artere comerciale ale orașului tot Aromânii erau — pe lângă pușinii Evrei, Turci și Bulgari — cei mai de seamă bărbați în ale comerțului. Nicaruși, care a adus faima bogăției familiei din Moscopole, făcea comerț întins cu mulți „taxildari” și moșii numeroase, într’o vreme — pare-se — în asociație cu Iconomu dela Viena¹. Alți neguștori frunțași cam de aceiași talie: Scanteli-Belan; Bișta lucra cu Europa, Babunia cu Viena și Budapesta; frații Cliu și frații Babi mari neguștori de coloniale; Ștrala și Cumi moșieri și comersanți; frații Muja, mare comerț cu bumbacuri, iar Unca cu bumbacuri și vinuri; Pindu Pișurica, Musăchiar, cu alți trei frați, fabrici de făină; frații Zvolu: Pitu și Vanciu, cu manufacturi aduse din Alep, Damasc și alte centre din Asia Mică și frații Goga comerț cu postavuri; Rudzimatlu, podgorean, mare angrosist de vinuri; Papazoglu, veniți din Egipt, moșieri cu mari capitaluri; Mațali și Nalbanti, crușoveni,

¹ Bătrânul moscopoleanul Șultra era «taxildarul» — procuristul lui Nicaruș pentru Albania. Se zice că atunci când Nicaruși și-a logodit băiatul, a dat logodnicea ca semn de logodnă — arvună o tavă plină cu galbeni austriaci

negof de postavuri; Ildizlu hanuri și proprietar de zeci de trăsuri. Membrii din familia Șaiacci erau furnisori ai corpului de armată și aduceau alimente, postavuri și coloniale cu 3—400 cai și cămile; casa Lala condusă de frații Nicolae și Steriu, cu multe moșii; Vasile Buia, Ginmiticu, Prenda cu fierărie engros¹; firma Nușa-Taru cu magazine de manufactură engros, în legături cu toată Albania. Câteva firme de mari negustori din Pisuderi — cu vre-o 20 familii în oraș — ca firma Duma², care aducea coloniale din Salonic cu caravana de 150—200 cămile; firma Gherca³, deasemenea an-grosist de coloniale, cu întinse moșii în cazaua Florina.

Intreagă strada principală, Șiroc Socac — Strada Largă, cea mai elegantă și modernă, era locuită de 80% Aromâni și clădirile impunătoare, ca și magazine, hoteluri, localuri de petrecere, farmacii, ateliere de fotografiat, cofetării, brutării și altele, erau toate aromânești. Aici, locuiau și făceau afaceri firmele Dalenga, Danabași, Iconomu, Nicaruși, Țali librarul, Geamauli, Nita, etc.

Aromânii Bitoleni, se ocupau deasemenea și cu marele negoț și industria blănăriei. Mari negustori și industriași erau Cucance, Chiurci⁴, Gunari și alții. Aceștia duceau piei de vulpi din munții vecini, piei de ied, de jderi, de urși, de lupi, nurci, nevăstuici și altele, la Ohrida, unde se tăbăceau în mari cantități sau le expediau deadreptul la Lipsca⁵. La consulatul austriac era o secție comercială care se ocupa cu comerțul de căprioare (le duceau umplute cu zăpadă până la Grațco, iar de aci cu trenul), de urși, de capre negre și țapi, de lupi, piei de vidre de cari erau pline toate bălțile Țârnei-Erignonului; ba se exportau și fasanii și găini sălbatice în această țară⁶. Cu mult înainte de 1877, brațe fără de lucru ohridene și pricepute în această industrie, s'au așezat aici, ca și la Scopia, Salonic și Constantinopol⁷.

Dacă am lua piața care alimenta toate șatele turcești, albaneze și slave cu manufacturi aromânești și îmbrăcăminte arnăuțească, piața „Vlah Cearși“, unde cădea atâta bănet de pretutindenii și din o bună parte din Albania, toată această arteră comercială și industrială, după cum o arată și numele, era absolut aromânească. Toți croitorii și lucrătorii de abale erau din Magarova, Târnova și Nijopole, mai puțini din Crușova, ca Blaje, Fila și alții. Anume: Măgărăvenii Ianachi și Dinu Dalenga, precum și frații Nașocu: Ianachi și Tașcu lucrau abale pentru Albania. Tot aceștia cu fiii lor⁸ aveau moară și fabrică de găetane la Dihova-Magarova. Fa-

¹ Casa a fost condusă de Leascu, Antonachi și acum în urmă, de Pericle — fost negustor la București. ² Erau doi frați Ghiorghi și Hristu. ³ Era condusă de frații Tegu, Mitu și Nacu. ⁴ Fiul acestuia, Pandi, este negustor la Silistra. ⁵ Date culese de la Constantinidi — *Vezi și Ohrida*, cap. III. ⁶ *Ibid.* ⁷ *Vezi Ohrida*, cap. III, art. cit. ale lui V. N. Cristu. ⁸ Ianachi Nașocu avea ca fiu pe

brici de acestea, instalații moderne, s'au întemeiat, prin 1891, la Dihova, cu lucrători, majoritatea măgăraveni și târnoveni, în număr de 150, fabrici cari scoteau găetane și postavuri ce rivalizau cu cele europene, precum și șiac ordinar ce-l furnizau armatelor turcești, pe urmă, brâne, flanele, ciorapi, chiliumri, etc.¹. O fabrică de găetane la Dihova era aceea a lui Dimitri Ioanid, în tovărășie cu fiii lui Anastas Boga din Veles², ale cărei produse la desfăceau în Macedonia, Albania, Tracia, Serbia și Bulgaria. Altă fabrică era a lui Cove Gaitangi din Bitolia, înființată întâiu în 1893, pentru găetane, dar, pe urmă, a extins industria prin războaie de țesut; mai lucra și „ustură“ (urzeală) ce o aducea din Anglia³. Mai erau încă patru fabrici, din cari, una scotea „ustură“ ce se da la femei pentru țesut⁴. Toate aceste instalațiuni erau puse în mișcare de forța motrică a apei⁵. Produsele se desfăceau la Salonic, Constantinopol și Albania⁶.

Cușu Micu și Cușu Picule desfăceau în această din urmă țară și abale lucrute de femei în războaie casnice. Măgăraveanul Cușu Hagigeogea și fiii făceau abale pentru aceiași provincie; în mai mică măsură, Cufu Nicola și G. Anghelina, precum și G. Caracotta din Nijopole. Femeile mai lucrau cei mai buni ciorapi, șiac, chilim, velință, sarici, flanele, etc. precum și pânze de in și de bumbac; se mai ocupau și cu cultura viermilor de mătase⁷. Toate aceste manufacturate constituiau un articol foarte rentabil pentru casele sărace.

Cu desfacerea acestor articole, în Vlah Cearși, se ocupau mulți Aromâni. Dăm câteva nume: Ghiușu Bașaria cu fiii Stavru și Nanciu⁸, cari desfăceau ciorapi și aveau croitorie de abale; alte firme de Crușoveni: Blaje, Guma, Cile, Fila; G. Bela din Magarova vindea haine de aba, șiac, sarici, tifticuri, fermenei, cephenuri, brodate cu fir de aur și de găetan. Avea dreptate I. Nenișescu⁹, când scria că, odată, femeile din aceste șase comune¹⁰: Magarova, Nijopole, Târnova, Clisura, Samarina și Perivole, furnizau întreaga armată turcă cu postav: „scutic“ și șiac. La Dihova, așezată pe Dragor, unde erau toate aceste fabrici și piuă numeroase, se ținea

Tanasachi, Petre și încă alți doi; Tașcu avea doi fii. ¹ Dim. Niculescu, art. «Cauzele decadenței industriei casnice și a comerțului la Români din Turcia» în *Lumina*, IV, pp. 162—167. ² Fiii lui A. Boga erau: Eftimie, Teodor, Lazăr și Ghiorghi — acesta medic la Salonic, ³ D. Niculescu, art. cit. Cove avea 10 războaie și 40 mașini de găetane. O mașină de aceasta costa 6¹/₂ l. t., adică 155 fr., iar un războiu 5 lire turcești, adică 115 frac. Postavul se vindea cu 12,60 fr. ocava (60 pstr.); cotul cu 2,70 fr. adică 13 pstr.; găetanul cu 8,60 fr. ocava — 40 pstr.; brâne cu 10,50 fr. — 50 pstr., chilim 10 fr., flanele 7,40 fr. — 35 pstr.; urzeală europeană 6,40 fr. — 30 pstr. ⁴ *Ibid.*, ⁵ *Ibid.* ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.* ⁸ Fiii lui Nanciu erau Ghiorghi și Stavre. ⁹ Op. cit. p. 197. ¹⁰ Fabricile din Dihova — Târnova și Magarova au fost acelea cari au dat o grea lovitură

și un bâlcu renumit pentru desfacerea acestor postavuri și mărfuri de lână¹.

În croitoria arnăuțească a „săltămărților“, deasemenea, exce-lau Aromânii. Firma Catergari, condusă de frații Steriu și Dina, lucrau cu Turcii. Frații Târpa — numai unul din ei stă în oraș — lucrau cu Bulgaria. Bancherul Cioca lucra haine de siac și săltă-mărți pentru satele din jur. Alții era Dinu Bațaria², iscusit croitor sârmacheciū ; Ioan Buia³ desfăcea postavuri de acestea tocmai la Rusciuc.

Paralelă cu Vlah Cearși era Cazangi Socac — strada Cazan-giilor, unde lucrau Aromâni din Resen, Tirana, Crușova, ceva din Magarova. În fruntea lor era Moscopoleanul Ioan Cazangi și alții. Fabricarea de clopote — mari și mici — era o industrie aproape exclusiv aromânească. Nu departe, era strada cherstigiilor : Tančiu din Târnova, Zisi Șmina din Magarova, Ianachi Chiristigi și fiul Ghiorghi, Todî Modi și alții, mari angrosiști. Tâmplăria pe lângă puținii Bulgari, număra, deasemenea, mai ales Aromâni. Un bun maestru tâmplar era Peca din Muloviște.

Croitoria de dame și cea bărbătească era excelent reprezen-tată de Aromâni. Printre aceștia, Evreii se ocupau mai ales cu confecțiuni de haine gata. Casa Rucea avea atelier de croitorie de dame pentru elita orașului ; firma „La Crușuveanili“ a fraților Bir-beru era și ea în fruntea în această branșă. Firmele mari în croitoria bărbătească erau : Costi Cașuiani foarte veche și alta, tot așa de bine văzută, a lui Toma Cașuiani, amândoi din Crușova, aceasta din urmă condusă mai târziu de cei cinci fii⁴, mari negustori de pos-tavuri, lângă Bezesten. Alt atelier și magazin pentru elită era a lui V. Bușă. Printre alți mulți Crușoveni, erau și Leascu Prenda, T. Țiriviri, etc. Un vechiu croitor măgărăvean era și Spiru Teodor Ciuli. Firma Migidi, condusă de trei frați, avea cel mai mare ma-gazin-atelier de croitorie, care confecționa și haine pentru armata turcească⁵.

În branșă manufacturei și a galanteriei, mai cităm — pe lângă cei de mai sus — încă câteva firma : Mihali Vanciu Sonte, precum și marea firmă „Dalenga“, condusă, mai târziu, de fiii lui Dinu : Tașcu și Ioan⁶ ; alte firme mai modeste : frații Coșcă⁷, C. G. Ca-racotta, Gorciū Tale-Tașcu Naca, Iofce, Nauni, Digu Dimcu-Creasta, etc. Vasile Maza avea magazin de fesuri.

Industria casnice din orașele din jurul Bitoliei. ¹ I. Nen., l. c., ² Era tatăl cu-noscutului publicist N. Băzarta. ³ Era tatăl lui Mihalachî Buța cu cafeneaua «Ma-cedonia» din Palatul Nifon și grădina «Pariziana» din București. ⁴ Fiii lui Toma Cașuiani, mari negustori, au fost : Mihali, Costi Mateu, Petru și Steriu. Tele-mac, fiul lui Mihali, dela care dețin atâtea date prețioase, face, dela 1912, ne-goț de postavuri, la Salonc — odos Ermu. ⁵ Casa lui Migidi pe Ștroc Șocac, ca și a lui Danabași, Nîcaruși, Iconomu, etc. era una din cele mai frumoase și bogate ; avea seră de flori, unde cântau sute de canari. ⁶ Actualmente, se gă-sesc la Salonc. ⁷ Erău doi frați : Hristu și Teodor.

În industria lumânărilor și a săpunurilor, Aromânii stau în frunte, ba exercitau un adevărat monopol. Unul Iosif Măgărăveanu¹, era mare fabricant de lumânări — nuumgiu ; crușoveanul Ioan Șunda săpungiu².

Comerțul de coloniale era, în mare parte, în mâinile Aromânilor. Dăm câteva firme : Lazo și Ilie în Vlah Cearși ; Chiuca din Crușova ; I. Erca & Simeon Romescu, precum și Dota Ghiorghi & Hristu Spoa, toți din Gopeși ; Pandele Spiru și alții. Gopeșenii și Muloviștenii se ocupau, între altele, cu fabricarea de băuturi spirtoase, iar cei din urmă și cu țesutul mutafurilor. Nicola Curte din Crușova, Sideri Marcu din Nijopole, etc. au depozite de vinuri.

În piața făinurilor, Aromânii erau stăpâni, în frunte având pe Pișurica cu fabrică de făină la Dovlegic și mari depozite în oraș ; alt fabricant era Toma Țiriviri³, precum și alții. Cea mai mare parte însă, din mori și fabrici erau în mâinile beilor turci. Printre marii agricultori, erau și mulți Aromâni, ca : Babunia, Nicaruși, Iconomu, Ianari⁴, văduva Calina Belan cu moșii la Smilova, frații Lala, Gorciu Ciumbri și un alt frate cu moșii la Hristofor și în alte părți ; Linara care semăna în, Papazoglu venit din Egipt, Cucance, Ștrala, Cumi, Zisi, Tega, Dogă și mulți alții.

Industrializarea fierului, mai ales în meșteșugul decorativ, era exercitată de Aromâni, pe când Bulgari, Turci și țigani făceau simplă lăcătușerie. Marile magazine de desfacere a articolelor de fierărie era în mâini aromânești, în frunte stând casele Prenda, Leasca, Popovici și alții.

Turcii, în virtutea privilegiilor, dețineau monopolul tăbăcăriilor și fabricau meșinul după sisteme moștenite de veacuri. În industria pielăriei, era o companie aromânească, precum și firmele : Țingara prima fabrică de talpă, condusă de frații avocatului Nicu Țingara, Nușa & Boșniacu, etc.

Majoritatea hanurilor și hotelurilor — ca să nu zicem sută la sută — erau în mâinile Aromânilor din Crușova, Muloviște, Gopeși și Pisuderi. Strada Curu Ceșmè era strada hanurilor, unde soseau caravanele cu mărfuri aduse de peste tot și se încărcau mărfuri pentru toate direcțiunile, începând cu Piper Han al lui Mandi din Pisuderi, toate hanurile erau proprietăți aromânești⁵ sau exploatare

¹ Fiul său Dîmîtrîe exploata păduri în Morihova și desfăcea lemne în oraș. Era străbunicul, după mamă, al fraților Ciulli : Petre, inginer agronom ; Tașcu, arhitect și Virgil, atașat comercial în Alexandria — Egipt. ² Era tatăl fraților Șunda ; doctor Tașcu, Sterie farmacist, Sotir avocat, Tache lt. colonel și Oncu, profesor și pictor. ³ Se află, astăzi, cu fiții, în Sinacuse-America, având mare fabrică de tâmplărie. ⁴ Era ca și Babunia. În consiliul superior administrativ al vîlaetului. ⁵ Câțiva proprietari de hanuri : Nicola și Ghiorghi Ciomu, Miha Zisi, N. Palgora, Nachi Zisi, frații Colenari, Bueiu, Rize, frații Spiru, Ion Ciomu, Scurțali cu hotel «Orient» (Șark), etc.

de Aromâni. Iată câteva nume: Tașcu Bujdar han hotel „Roma“; hanul Nachi Paligora pentru negustorii și caravanele din Tirana și Elbasan; Mitu, fratele lui Mandi, han în Lenski Pazar; Cocu Sa-travan Han; hanul Coleniari, hanul Rize, Mitu Ticu și Dim. Dzodzu Pisuderenii cu hanul lor, hanul Nachi Zizi și altele. Mulți Gopeșeni aveau hanuri în piața Ofci Pazar, iar la intrare, era hanul bătrânului Zisi Crușoveanul. În fruntea hotellerilor stau: Șcurțâli cu Șark Hotel și multe proprietăți; Covata pe Lenski Bazar, Nicola Marcu, Doagă și Ceace cu hotel Monastir, frații Țovari, veniți dela Dibra; precum și marile hoteluri: „Constantinopol“, „Salonic“, etc.

Dintre vechii negustori cu vază din Muloviște, era Nauni Mischia care făcea comerț întins cu Albania și Corița, fiind cotate ca unul din cei mai bogați prin 1850—90. Frații Stoiu Ciomu făceau comerț de manufactură engros adusă din Constantinopol. Ghiorgghi Glingiu Ciomu Casabași, furnisor al armatelor turcești din vi-laet și proprietar pe malul Dragorului, dela Lenski Bazar până la biserica bulgară, făcea, deasemenea, mare comerț cu Albania, iar mai târziu, a luat în concesiune și dervenele din tot vilaietul¹.

Pomenind de comerțul acestor Mulovișteni cu Albania, este demn de amintit că aceștia aveau o colonie de negustori și hangii în Dibra-Debr, orașul Gheghilor celor mai cruzi și al căror nume a lăsat un ecou sordid în populațiunile Crușovei și în ținutul Ohrida. În acest oras cu câteva sute de suflete de populațiune veche aromânească — Crușovenii, Pisuderenii și, în special, Muloviștenii au reușit, diu vremuri îndepărtate, să pătrundă și, din depărtare, prin comisionari, făceau ufaceri frumoase firme crușovene dela Salonic, Bitolia și Crușova, cum erau ale lui Crale, Nușa Taru și altele. Și, totuși, în acest centru sălbatec, nimeni nu îndrăsnea să se atingă de persoana și avutul lor, ba din contră, toți beii și bandiții din cazaua Debrei le sta la dispoziție. Crușovenii trimiteau fainuri și alte mărfuri și schimbul acesta era foarte frecvent. Bătrânii Dimcea erau cazangii foarte mult apreciați. Anastase Țovari, cu fiii² și fratele Simu³, precum și Trifon Roata din Muloviște țineau mai multe hanuri.

Marii fotografi ai orașului erau Leonte, Kermeli, frații Mana-

¹ Dervenele erau trecătorile unde se plăteau taxe anumite pentru turme, mărfuri, etc. scutite fiind numai lămurile și zecutulala pentru sultan. La licitație pentru dervene, Valiu a întăbat pe Glingiu Ciomu: — Tu licitezi, dar pe cine ai garant? — Pentru mine, Excelență, garantează hamalii. Pașa s'a supărat foc, dar secretarul l-a potolit, explicându-i că, prin aceasta, a vrut să înțeleagă că vin hamalii cu sacii de bani. ² Fiii lui Anastasi erau: Alexa, Stoiciu, Gachiu și Hristu acesta tatăl d'ru lui Simeon Tovar, botezat Simeon după dorința lui Simu vezi nota următoare care n'a avut un litu ca să-l facă medic. ³ Vezi nota I, p. 118. Acesta era bunic după mamă al d-lui d-r. P. Topa, medic chirurg din Iaș n Bu-turești și președinte al Soc. de cultură macedo română

kia — aceștia încă în ființă și cu un mare cinematograf propriu.

Casele de bancă — pe lângă Evreii Calef și Baruh și Albanezul Chiriac¹ — în mare parte erau ale Aromânilor, ca: Nicaruși, Iconomu Crușoveanu cu celebra lui casă de comision, Vanciu Miloși, Cucance, Fila, frații Xifta, Neșcu, Mandi Săraflu, Cioca, Costi Papazoglu, frații Lala, Cifut Spiro², firma Juli care aprovizionau armatele și alții, la cari se adăugau aproape toți Aromânii cu stare cari făceau și negoț de bani, în așa măsură că populația țărănească era tributară acestora.

Dar nu vom termina cu fisionomia etnică a Bitoliei, fără a străbate, dela un capăt la altul, Cuiumgi Socac, (strada Argintarilor) care pornea dela palatul administrativ spre Bezesten. Aici, se lucrau, cu artă superioară, obiecte și bijuterii prețioase de aur și de argint și a strălucit, până spre 1910, o întreagă pleiadă de mari artiști în arta cizelării metalelor scumpe, meșteșug care a consacrat titlul de noblețe familiilor ce numărau asemenea artiști printre membrii lor. Dar despre aceasta vom avea a vorbi la locul cuvenit³. Aromânii au avut la Bitolia și ceasornicarii lor, ca Fila, G. Zvolu, N. Petrașincu printre cei mulți. În meșteșugul cuțităriei⁴ este demn de remarcat — printre marii meșteșugari — Gioga Cuțitarul, actualmente stabilit la Giurgiu.

În acest mare centru al Macedoniei și Albaniei, veneau, pe lângă negustori de toate neamurile Aromâni din Bosnia, negustori întreprinzători și buni industriași⁴. Mai veneau — ca să facă negoț și meșteșuguri — Aromâni din Musachia și din Pind, din Albania, Resen și Ohrida — aceștia din urmă erau marii negustori pescari și mulți din ei blănari — precum și din alte multe părți. Pe de altă parte, Bitolenii aromâni se așezau ca negustori și meșteșugari până în Bosnia, după cum am văzut la capitolul respectiv⁵. Tot la Bitolia, veneau și negustorițele din Çavaia, călări pe cai focoși și înarmate până în dinți, ca să-și desfacă țesăturile de borangic și alte produse delicate⁶. În vechime se exportau bumbacuri, lănuri, piei și herghelii de cai pentru Ungaria⁷.

Nu exista meșteșug care să nu fie exercitat cu măiestrie de Aromâni; ei erau fotografi, cismari, croitori, brutari, ei erau meșteri constructori — localnici și din alte părți — erau calfe și lucrători: lucrând pantoful sau haina, ei — majoritatea tineri cunoscă-

¹ Albanezii creștini veneau, de cele mai adeseori, din localități cart, odinioară, fuseseră curat aromânești sau în mare parte locuite de Aromâni. Copleșiți de marile masse albanezești, aceștia au sfârșit prin a fi albanizați. Dar s'a întâmplat — ca la Magarova și Crușova — că și-au recăpătat vechea fisionomie etnică, devenind iarăși Aromâni. Așa că nu putem deosebi pe veritabilii Albanezi de Aromâni — ca înfățișare fisionomică, îmbrăcăminte, obiceiuri și datini, etc. ei erau Aromâni. ² Un nepot, locotenentul P. Georgescu este, astăzi, ofițer în garda regală — la București. ³ Vezi cap. ultim, *Cartea II*, A. Hăciu ⁴ l. Nou., 435. ⁵ Vezi mai sus, cap. IV, 135 ⁶ Vezi p. 123. ⁷ Pouq., II, 180.

tori de carte → aveau, alături, pe Homer sau pe Xenofon, din ale căror isprăvi se adăpau și se hrăneau cu nesaț.

Dacă ne referim la profesiunile libere, acestea aproape toate erau în mâini aromânești. Farmaciile erau dirijate una de Nita din Moscopole, a doua de grecul Aristoteles, alta, rând pe rând, de T. Pucerea, C. Școdreanu, I. Petrescu și D. Ncciu. Medicii erau: Costa Girălu, Vafeiadis din Magarova, Geamauli, Ștrala, Naca, Mațali, Hiritura, Anastas Fila, etc.; sau medici cu diplome din București: Pericle Pucerea, Filip Mișea, Tașcu Trifon, Mașu, S. Berberi; dentiști: Geamauli, Ioan Stavri și o întreagă legiune. Avocați: Nicu Tingara, Mihail Papazolu, Matli din Musachia — tată și fiu, etc. — În rândul medicilor, erau și ceva Bulgari, Evrei și Turci.

Negustorii bitoleni, în general, erau cei mai bine văzuți de mării negustori depozitari din Salonic și din Constantinopol — creditul pentru ei era nelimitat și, adeseori, se acorda pe un simplu cuvânt spus.

Alături de Aromâni, trăiau și alte neamuri. Bulgarii — cari locuiau în mahalalele Jeni Maale, Belaceșme, Cinghel Caracolù, Bair Maale și puțini amestecați cu alte neamuri — erau cojocari, samaragii, dogari, făceau frânghii, căpestre, mături și altele, mare parte cu agricultura, puținii cu un negoț de mică importanță și acești Bulgari veneau din Ohrida, Perlepe și Cavadar, mai cu seamă

Turcii — socotiți cam la un sfert din populația orașului — erau mari și mici demnitari, vre-o 10% erau băgați în negoț și meșteșuguri, oarecum monopolizate de ei, ca opincăria, tăbăcăria, morăritul și alte câteva, restul trăia din mila celor mari.

Evreii au început să se așeze în acest oraș încă din secolul al XV-lea, când numărau aproape 600 inși¹ — erau din aceia, probabil, cari veneau odată cu armatele cuceritoare; mai târziu, ca urmare a persecuțiilor din Spania, odată cu căderea Grenadei în 1492, numărul lor a crescut simțitor, în așa măsură, că, prin 1900, constituiau o șesime din totalul populației. Totuși, pe câtă vreme Aromânii, sută la sută, erau un element preponderent pe piață, dintre Evrei, o mică parte ocupau loc mare în viața economică, majoritatea o duceau foarte greu: făceau negoț ambulant de sticlărie și mărunțișuri, femeile și bărbații prelucrau inul, lucrau dantelărie, țeseau găetane pentru cremene, erau tinichigii, cârpăci de haine și ghete, legători de cărți și hamali; alții făceau negoț de piei și de lânuri, vindeau mărunțișuri și galanterie; confecționau haine gata și erau în raporturi bune cu Aromânii. În fruntea coloniei bogate, puțin numeroasă, stau puținii bancheri ca Baruh și Calef, mării ce-

¹ D-I Saul Mezan Everistvoto v Makedonia in Makedonski Pregled, 1930, fasc. I, p. 47-83 și fasc. II, 57-81 — recenzie în rev. M.-rom., 1931.

realiști: Calderon, Isaac Misrahi, angrosistul de droguri Isaac Levy, etc. În mahalaua dela Sfeta Nedela, dela estul Bitoliei, în căsuțe din scânduri lipite cu lut și acoperite cu tinichea, trăiau, în mizerie neagră, mii de Evrei. Bitolia era un oraș cu întreaga viață economică acaparată de elementul aromânesc, cari locuiau și în mahalalele curate și nobile, ca Arnaut, Caigaz, Roșca, Curdireț, Lamarină, Papa Marcu, Șiroc Socac și altele centrale.

* * *

Sub raportul cultural, Bitolia s'a prezentat mai bine ca oricare alt oraș din Imperiul ottoman — exceptând capitala. Toate naționalitățile — cu temei și fără temei etnic — Aromâni, Greci, Bulgari, Turci, Evrei, Sârbi, călugării Lazariști, etc. au avut școli primare și secundare de tot felul; deasemenea, biserici nenumărate: ortodoxe, catolice, anglicane, moschei, sinagogi. Toate școlile grecești nu erau decât instituțiuni aromânești ridicate, prin contribuțiuni publice și donațiuni considerabile, toate impunătoare prin măreția clădirilor și înzestrarea lor didactică. În fruntea tuturor acestor instituțiuni de înaltă cultură și de luminare a marilor masse, sta liceul românesc — Inalta academie din Balcani — înființată în anul 1880, grandios prin noutatea și impunătoarea lui cultură ce a răspândit-o vreme de aproape patru decenii. Această cultură nouă a strălucit cu atâta splendoare, încât, după douăzeci de ani de când nu mai funcționează, a rămas un miragiu, un vis frumos chiar pentru dușmanii din epoca marilor lupte sângeroase. Nenumăratele legiuni de tineri luminați cari s'au adăpat la această lumină strălucitoare, au contribuit — în largă măsură și întru prea mărirea României care o întreține și o patrona — la umanizarea vieții în bonă parte din Macedonia, Epir și Albania, ca și la promovarea intereselor obștești pe oriunde le-a fost dat să treacă¹.

În mijlocul atâtor cetăți răspânditoare de lumină², se ridica, măreață, biserica Sf. Dumitru a comunității aromânești-grecomane, veche de o sută de ani împliniți, bogat înzestrată cu picturi, sculpturi în lemn și odoare prețioase. Această biserică, servea, în acelaș timp — ca și surorile ei din Clisura, Çastoria, Crușova, etc. — și ca instituție de credit de mare ajutor pentru negustorii lipsiți

¹ Vezi *Cartea III*, «Aromânii în lumina civilizației» A. Hâciu. Aromânii naționaliști aveau, pe lângă liceul de băieți, o școală normală — profesională de fete și mai multe școli primare. Mai aveau și o librărie în oraș condusă de N. Matmuca, fost mai târziu, administrator școlar. Bulgarii și Sârbit aveau și ei liceele lor, Turcii mai multe școli secundare — licee și profesionale. Aromânii grecomani: o grădiniță de copii — nipiaghoghion, două școli primare de fete — parthenaghoghion, două primare de băieți — dhimotica scholia, două secundare; de băieți și de fete — elinika, și multe altele în toate mahalalele; Roșca, Ieni Maalé Belaceșue etc. — cele primare, cu mai multe secțiuni numărau până la

de un așezământ național de reescont și de credit mărunț. Depoziții erau toți enoriașii și, ceace este și mai curios, chiar Turcii. Singura casă de încredere unde lumea își depunea, spre fructificare cu 9⁰/₁₀, economiile era epitropia acestei biserici. Biserica, ea însăși, dispunea de averi proprii mari — nemăsurate moșii și multe proprietăți în oraș. Astfel că ea, dispunând de acoperiri însemnate, a fost o perioadă lungă când emitea bancnote numite „cahmei“ în valoare de 1 piastru și altele de 5 și 10 parale, cu putere circulatorie foarte întinsă, chiar în satele și orașele înconjurătoare, cum a fost Nijopole, Magarova¹, Bucova și altele. În vremea din urmă, cam prin 1900, Ioan Sontea², marele negustor de manufactură, ales epitrop pe viață al bisericii și casier general al tezaurului, fără nici un fel de onorariu, cu o discreție absolută, împrumuta pe negustorii nevoiași, ca și pe aceia cari simțeau nevoia de întindere a afacerilor³.

Aromânii naționaliști au construit o bisericuță gingașă — un paraclis frumos înzestrat — singurul locaș unde se mai aude încă limba aromânească, ca un slab ecou al strălucitei expansiuni culturale de acum două decenii și ca mărturie a unei vieți naționale ce a fost sugrumată odată cu războiul balcanic.

Nicăieri, ca aici, lupta națională între naționalități nu se da mai grea, mai apăsătoare, mai sângeroasă. Și fiecare națiune — cu temeiul etnic sau nu — își înarma ideile cu arme ucigătoare, mânuite de bande de mercenari sau de oameni pașnici, dar își înarma; concomitent, forțele și cu instituțiuni de cultură și de asistență socială, cât mai moderne, cât mai larg primitoare. Toate acestea, în ultimă analiză, erau făclii de alungare a ignoranței și toate erau afirmări categorice în vederea unui viitor politic pe care fiecare tabără în luptă îl șconta pentru sine.

CAP. VII

Câteva centre importante pe valea Vardarului.

N'a existat centru comercial mai mult sau mai puțin însemnat pe această vale a marelui fluvii unde Aromânii — în special,

2000 copit una. Vezi și G. Papacostea Goga. «In zilele redeșteptării m-române», p. 34. Liceul de băieți, o clădire urtașă în mijlocul orașului, a fost înzestrat de un mare negustor aromân din Londra și alții cu cel mai modern laborator și cu cea mai bogată sală de gimnastică. Despre celelalte așezăminte cu caracter filantropic și cultural, vezi *Cartea III*, A. Hăciu. Profesorii dela liceul grecesc erau toți Aromâni: Gimnasticu era director, Gvoari preda muzica, Cucance matematici, doi frați Notti, Lambro gimnastică, Litupi, Carali, Ciupci, Naca, etc. Un profesor savant și poliglot era și Costi Babușia, membru în consiliul superior administrativ al vilaietului. Liceul acesta era socotit ca primul în Imperiu, al doilea «Vieghali tu ghenus scholi» din Constantinopol, al treilea «Cittitli». Sacișta și ultimul «Papasi» — Salonic¹ și biserica «Sf. Dumitru» din Magarova emitea „cahmei-gazete” de tablă galbenă cu inițialele «A. D.»² Bătrânul I. Sontea își ținea registrele comerciale cu folio «dare» și «luare» în aromân și e cu caractere grecești.³ Informațiuni prețioase asupra Bitoliei le dețin

Cruşovenii şi de aceea, am putea numi toate aceste colonii cruşovene — să nu fi avut coloniile lor statornice sau trecătoare. Vom începe cu cel mai important din acestea, cu Velesul, o mare etapă pentru drumul caravanelor spre Bulgaria, Serbia şi Bosnia.

1. Veles (trc. Koprilli, mr. Velisu).

Era numit de Slavi Vilazora „oraş cu auroră frumoasă“, dar istoricii serioşi îl derivă dela albanezescul „ora“ punte şi Velaz — adică puntea dela Veles, de unde Köprülü, adică oraş cu punte peste Vardar¹. Fratele cercetătorului francez Pouqueville scrie că Tchiouperli — adică Köprülü, aşezat aproape de vechea Vilazora, este un oraş cu 2000 case, orânduite în amfiteatru, pe povârnişurile ambelor maluri ale Vardarului, care divide Macedonia dela nord la sud; îl numeşte târg mare, punct central al drumurilor comerciale ale Bosniei, Albaniei de nord şi ale provinciilor dela estul fluviului².

Populaţia oraşului este amestecată: Turci cari s'au expatriat toţi în Asia Mică, Albanezi, Bulgari sau Slavi şi Aromâni. Despre aceştia din urmă se zice că s'au aşezat după dezastrul Moscopolei. Date că ar fi existat înainte de aceasta nu există. Tradiţia încă proaspătă spune că coloanele de fugăriţi, cu ce bruma le-au mai rămas, în drum spre necunoscut, au fost reţinute de un beiu, care — cunoscând aptitudinile lor preţioase în miscarea economică — le-a oferit adăpost şi protecţie, precum şi teren pentru locuinţe, ca şi îngăduinţa ca să-şi facă biserică în oraş. Numărul familiilor să fi atins cifra de una sută. O altă coloană de 35—40 familii s'au dus mai departe şi s'au statornicit la Iştîp, dar, fiindcă n'au avut preot nici şcoală, şi-au pierdut cu timpul naţionalitatea³. În coloana de Moscopoleni stabiliţi la Veles, era şi un călugăr aromân care a învăţat carte pe Aromâni ca şi pe Bulgari. Familii moscopolene vechi au fost: Cicârdecu, Gârba, Morait, Boga, Maşu, Nastu, Docea, Saru, Dzodzea, Miţu, Ţibre, Nica, etc. Deosebit de acest strat, s'au aşezat, cu timpul, alţi Aromâni din Ţârnuş-Babuna (din aceştia, au trecut alţii la Iştîp şi Tetova), precum şi din Cruşova, ca Ţârnuşanu, Lecea, Zicu, Sofianu şi aiştii.

dela Nicolae Buia, fost înstitutor şi secretar al Societăţii de cultură m.-română şi bun cunoscător al pieţei, dela P. Constantinidi, mare industriaş în blănărie — amândoi în Bucureşti; dela Telemac Caşufani, negustor la Salonc, precum şi dela mulţi Aromâni dela faţa locului. ¹ I. Arg., pp. 65—66. ² Pouq. o. c., III, p. 179. ³ Sub Bizantinii purta numele de Belasius sau Belesius. Sava Saru, profesorul dela Seminarul Central, originar din Veles şi bun cunoscător al lucrurilor din regiunea Vardar-Salonc, zice că ar fi fost întemeiată de generalul Belisarius şi că, odată, oraşul era aşezat spre cartierul Sf. Dumitru, într'o văgăună numită «Dolnigrad» — oraşul de jos. În sec. XIII, aparţinsea imperiului româno-bulgar; în acelaş secol, l-a luat în stăpânire Ştefan Duşan al Serbiei, care l-a stăpânit până în 1389, când căzu sub Turci. Acelaş domn Sava Saru relatează că a avut

Turcii erau așezați cei mai mulți pe stânga, mai puțini pe dreapta Vardarului, Aromânii de asemenea, pe când Bulgarii peste tot orașul și foarte numeroși. Câțiva Turci „Checibeiler“, beii căprari, erau așezați pe munte. Velesul a fost un centru important de drumuri comerciale: cu Bitolia prin Babuna-Perlepe, cu Salonic pe valea Vardar, cu Bosnia și Albania de nord-est prin Scopia, în sfârșit cu Comanova, de unde porneau două mari ramuri: Vrania-Belgrad-Zeimun și al doilea: Kiostendil-Bulgaria (Dubnița-Sofia-Rusciuc și Dubnița-Samacov-Filipopol). Toate aceste drumuri cu hanuri ținute de Aromâni — erau bătute de caravanele aromânești, numeroase, neobosite, nefricate. Ele duceau și aduceau mărfuri de peste tot, iar spre A.-Ungaria duceau călători și produse în piei tăbăcite.

În comerțul internațional, Aromânii Veleșeni au însemnat ceva. Nu posedăm date dacă Moscopolenii așezați aci au continuat negoțul cu Italia, în special, cu Veneția. Avem, în schimb, câteva indicațiuni cari, indirect, vorbesc de asemenea legături. Unul Lazu Bușa, sârmacheciu bătrân, a primit, prin 1877, o scrisoare dela o firmă comercială din Italia, prin care era solicitat să intre în legături comerciale. Doreau, probabil, să se continue vechile legături ce le-a avut Ioan, tatăl lui Lazu, încă din Moscopole, sau imediat după așezarea lui la Veles și pe urmă întrerupte¹.

În orașul Veles, erau tăbăcării renumite, unde lucrau turci și bulgari, scoțând — din piei de miei, de capre și viței — saftiane prețioase foarte mult căutate în Austria. Cel mai mare industriaș era bulgarul Dandarov — astăzi, este Aromânul Alcibiadi Ghiorghii Niceali. Aceste saftiane constituiau un prețios articol de comerț, cu care s'au ocupat și câțiva bulgari, în special, însă, Aromânii. Cel mai vechiu negustor aromân a fost Teohari Morait care lucra încă din 1825. Mai târziu, a luptat în tovărășie cu Panaioti Saru².

o mătușă cate, până în ultimul timp, știa aromânește și se chema Hagî-Maria, căsătorită, dar fără urmași, după Hagî Danef, nume foarte cunoscut. Alte familii aromânești; Semcata, Cuctubă și altele, astăzi, pe deplin slavizate. ¹ L. T. Boga, director de liceu și al Arhivelor statului la Chișinău, originar din Veles, m'a mai relatat că, în familia d-sale, s'au găsit gramatici și cărți italienești, în manuscrise grecești, încă din sec. XIV, ceea ce presupune — conchide d-sa — legături ale familiei cu Italia, încă din Moscopole, ² Profesorul Sava Saru posedă o scrisoare în grecește din 9/3 851 — scrisoare din care dăm câteva frânturi — relativă la dorința lui Panaioti Saru de a-i trimite la învățătura comerțului pe fiul Teodor de 11 ani. An. D. Lica îi mulțumește prietenului Saru care vrea să-i trimită pe fiul Teodor ca să-l învețe în prăvălie, dar formulează condițiunile ca tânărul «să fie sănătos, cinstit, credincios, să nu mintă, fiindcă acz-la care minte înclină și la furt; să dea ascultare staturilor tatălui și stăpânului, să nu fie leneș, să nu hoănărească, în dreapta și în stânga, fără voia mea, să facă tot cei votu porunci, iar eu îl votu ajuta să progreseze, ceea ce va fi spre marea bucurie a mea. Prin urmare, dacă posedă aceste însușiri și dacă este și

Alții, cam de aceiași vechime : Nicola Gârba, Ghiorgbi Gârba Mihail Cicardecu ; mai târziu, Hristu Vladu — toți cu comerțul de saftiane. Cei trei din urmă aduceau, în schimb, manufacturi din Austria. Prin 1850, Anastasi Boga făcea negoț de manufacturi cu Viena, alții aduceau, din fosta monarhie, postavuri, fesuri și alte articole.

Unul din negustorii vienezi cu care lucrau Morait și Saru era Moscopoleanul Anastasi Dimitri Lica. Acesta mai făcea comerț și cu Bulgarii — între cari unul Boșcu.

Intrucât Teohari Morait făcea comerț important cu Austria și servea, în special, interesele tăbăcarilor turci, aceștia — drept recompensă pentru „prietenul“ lor și pe lângă multe „peșcheș-uri“ . cu cari îl onorau cu orice prilej — au obținut un firman și autorizația de a-și construi casă albă și cu etaj. De aceea, era cunoscut sub numele de Teohari Morait Firmanli.

Aromânii Veleșeni făceau comerț și cu Bulgaria, unde duceau manufacturi și postavuri, aducând, în schimb, găetane. Iar Anastasi Nastu — cel mai bătrân — aducea găetane și lucra testemeluri și le vopsea, aplicându-le tiparul, după care le desfăcea în ținutul Velesului și în Bosnia. Alții cari lucrau testemeluri și făceau comerț de găetane erau : Diamandi Boga², frații Ghiorgbi și Anastasi Boga, precum și verii acestora : Costa Boga, frații Anastasi și Marcu Boga, etc.

Bâlciurile din Perlepe și Seres erau foarte frecventate de acești Aromâni : Nauni Nastu² și Teodor Saru³ lucrau cu manufactură, iar croitorii „sârmacheci“ în fir de aur, ca frații Sofianu⁴ își vindeau produsele industriei lor. După construirea căilor ferate, în 1874, ei se aprovizionau cu manufacturi dela Salonic. Fiii lui Anastasi Boga⁵, în tovărășie cu un Aromân Ioanid, aveau fabrică de găetane la Dihova-Bitolia.

O bună parte din comerțul localnic al Velesului era în mâinile lor. Timiu Docea, mare angrosist de vinuri, avea și casă de bancă ; Anastasi Mișu era podgorean ; Teodor Saru avea engros de coloniale și manufactură, galanterie și mărunțișuri ; Anton N. Boga și Costi Argintaru, deasemenea. Actualmente, există Atanas Tașcu

cu voia mamei lui, iar el are dragoste și tragere de inimă, puteți să-l trimiteți imediat după Paști și să ne dea Dumnezeu să ne fie de bun augur și cu noroc. Să-l sfătuiți ca tot ce va vedea și va auzi să-mi spună mie, ca fiind credinciosul meu și să fie iubitor față de fiul meu». Fiul acestuia se chema Ghiorgbi. Și termina, trimițând complimente lui Teohari Morait, soției și copiilor. ¹ A fost bunicul profesorului L. T. Boga. ² Nauni Nastu era «taxidâr» la firma Morait și Saru. ³ Teodor Saru era fiul lui Panatoti, al cărui obiect face scrisoarea dela nota 2 pp. 204—205. ⁴ Frații Sofianu erau Ghiorgbi, Arhond și Tomctu. ⁵ Fiii lui Anastasi erau : Eftimie, Teodor, Lazăr și Ghiorgbi — acesta medic la Salonic.

A. Nastu cu fabrică de făină; Traian Petre Zicu cu fabrică de făină și de ulei, cu cinematograf propriu și uzină electrică, cu altă fabrică de făină în Palicura, pe Târna, afluent al Vardarului; Aristide Teodosiu Docea și Tache Ioan Boga cu comerțul de opium și de cereale; Eftini Docea cu farmacia centrală. Și alții. Mihail Nicola Hrisicu și frații erau argintari.

În acest centru situat pe Vardar și nod de drumuri importante, s'a făcut un comerț considerabil de cereale, cari se vărsau toate la Salonic, cea mai mare parte la fabrica Allatini. Această casă celebră și-a recrutat mulți comisionari și agenți printre Aromânii Veleșeni¹ În aprovizionarea cu tutunuri, aceiași casă avea pe Tașcu Dimitri Nastu, ca reprezentant la Giurmaia, Cavala, Grecia, etc.

Mulți Veleșeni făceau comerț de cereale și în cont propriu. Cel mai bătrân și mare cerealist Costi Petre Mașu² făcea comerț de cereale, de mac și opium. Frații acestuia³ făceau acelaș negoț. Petre, fiul lui Costi, a fost tot așa de mare negustor ca și tatăl său. Familiile Nașu și Boga aveau și moșii la Ciciova și Racli în ținutul Veles. Alți mari cerealiști erau: Teodosie Timiu Docea⁴; frații Ghiorghii Sofianu⁵, dela 1880 încoaice; Anton Gârba și frațele Nicola, la Mitrovița și Scopia, toți pentru Salonic. Sofocli Velidi, iul lui Anastasi din Vl.-Livadia, stabilit în acest oraș, făcea mare comerț de cereale și chereștea tot pentru marele port egeic. Veleșenii aduceau toate aceste cereale, dela Niș și Kiostendil, cu caravanele și căruțele până la Veles, de unde, fluviul începând a fi navigabil, se expediau cu plutele, până la construirea căii ferate.

Cele mai numeroase coloni și singurele, am puteu zice, le vom întâlni la Salonic: u'au avut nicăeri, nici în Serbia⁶, nici în România⁷. Aici, s'au distins numai în mișcarea intelectuală, ca produse ale liceului din Bitolia.

Ca populație aromânească, Velesul a avut, în ultimul timp, după L. T. Boga, cel mai bine informat, 890 suflete⁸. În jurul orașului erau Calivele Veles, cu o populație de 1870 locuitori. Cără-

¹ Câțiva din aceștia erau: Vanciu Bobu (Bobescu) reprezentant la Veles: Mihail Nastu dela care am căpătat multe informațiuni, la Grațco; Dimitri Nastu la Mitrovița; Hristu Țivrea la Priștina; Teodosi Didascalu la Comanova; Mihail Spiru Boea la Scopia; Teodor Boga — tatăl profesorului Leon Boga — în Albania, la Lipiani — Ferizovic pe linia Scopia - Mitrovița, la Prizrend, İstip și Lescovat, din Serbia. El a murit ca pensionar al casei Allatini. ² Fiul lui Costi Masu, medicul Pandele, era, la Bitolia, reprezentant al Aromânilor naționaliști în comisia de organizare administrativă a Macedoniei, sub conducerea lui Hilmi Pasa. Alt fiu Traian a murit ca ofițer turc în războiul balcanic. ³ Erau frații Ghiorghii, Dimitri, Iordan și Andrea. ⁴ Era tatăl farmaciștilor Lazar și Eftim Docea. ⁵ Frații G. Sofianu erau Nicola, Spiru și Antoni. ⁶ Câțiva frați Dzodzea s'au ocupat cu fabrică de sapunuri parfumate. ⁷ Nu știm ce ne-rot au făcut în România Ghiorghii și Lazu, fit ai lui Teohari Morait. ⁸ I. Nen., — p. 49 — dă 37 case aromâno sti, 3000 case bulgărești și 1500 turcești.

Vânarii aromani de pretutindeni făceau haltă obligatorie aici, unde se încărcau și se descărcau mărfuri pentru toate direcțiunile.

Velesul avea 9 moschei, 3 biserici bulgărești, una grecească a Aromânilor, Sf. Maria și un paraclis al Aromânilor naționaliști, Adormirea Maicii Domnului, zidit în 1885. Toate naționaliitățile își aveau școlile lor.

2. Coceani — (Cocceana).

Aromânii din Gramoste, Niculița, Lintopea, Fușea și altele s'au reyărsat peste întreaga Macedonie ca și la Coceana¹. Colonii sunt și în munții din jurul orașului, la Punicva, Liopeani, Chitca — cu vreo 40 familii, Placovița, Ceatal, Golac, Călin cu vre-o 80 familii cari numără pe cei mai bogați Aromâni. Cei din câmpii iernau în jurul Comanovei, unde mulți aveau moșii, alții la Iștip-Vardar, iar alții cu moșii la Coceani. Celnicii aceștia și ciobanii, toți de proveniență grămosteni, în număr de aproape 300 familii², imprimau viață bogată orașului, dintre cari dăm câteva nume ca: Brova, Gheorghită, Luca, Mina, Nauni, Șapca, Capsali, Zurzu. Unul din aceștia foarte bogat la Comanova, pe nume Șucă, avea moșii întinse și mari întreprinderi de cașcavaluri la Salonic. Dar cel mai bogat este Gazdu care ducea 4000-5000 berbeci în Anatolia, unde îi ierna, iar primăvara îi desfăcea în Constantinopol. Mulți neugstor de aici lucrau cu acest mare econom de vite, cu moșii la Cumanova și prăvălii multe la Coceani³.

Piața acostui oraș a fost, din vremuri îndepărtate, formată din negustori crușoveni, cari s'au ocupat — mare parte din ei — cu croitoria de abale și argintăria, cu comerțul de orez, manufacturi și cereale, precum și cu „savatea“ îugrășatul țapilor și berbecilor. Vechimea așezării acestora s'ar ridica la 120-130. Cei mai vechi cunoscuți au fost frații Mina Papacocea, argintarul Ghiorgachi și ciohagii croitori de abale și manufacturiști; Dimitri și Nauni; alții erau frații Ghiuță: Dinu, Ghiorgachi și Nicola, la început, toți ciohagii. Unul din ei, Nicola se ocupa și cu negoțul de boi și de cătâri pe cari îi desfăcea în Grecia. Acești vechi negustori — toți cu familiile la Crușova — lucrau bidenuri și haine turcești. Frații Mina Papacocea mai făceau și comerț de orez și manufactură, de cereale și „săvate“.

Alte nume mari legate de comerțul cu orez erau frații Griju !

¹ Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 62. ² Dintre aceștia, vre-o 70 familii, s'au colonizat, în ultimii ani, în Cadrilater, fiindcă statul iugoslav nu le-a mai recunoscut proprietatea munților, ci numai dreptul de a-i paște. ³ Toți acești Aromâni grămosteni aveau școală românească la Călin și Chitca și un frumos și bogat paraclis Sf. Nicolae, iar ca învățători au avut pe bătrânul Goga, Peaha, Otto, Lăcea, etc.

Manu, Ghiorgachi și Constanțin — acesta lucra și argintărie, precum și bătrânul Nicola Cornetti; toți, însă, pe lângă agricultură pe moșiile lor, făceau și comerț de cereale și manufactură. Mai avea și moșii Tahî Tahu — Hioța, iar fiul acestuia Ghiorghî cu feciorii¹ mai exploatau hanuri, făceau comerț de coloniale și „săvate“. Țapii îi desfăceau la Nevrocop și în Grecia. Nastasi Tahu și fiul Petra aveau și ei hanuri și mai făceau și „săvate“. Câțiva Aromâni din Zagor-Pind exploatau și ei hanuri.

Manu Griju, la început croitor, avea și el trei feciori: Toma Alexandru și Petra. Petra era cu mare influență pe lângă autoritățile turcești; firma lor, una din cele mai bogate în ținut, avea aprovizionarea armatelor turcești, ceea ce, mai târziu, i-a distrus până la ruină.

Bătrânii Ghiuța și Cornetti, cu mari depozite de orez, încărcau caravane de 400-500 cătări pentru Serbia, iar de acolo, din Precuplje, aduceau cătări pentru Macedonia.

Croitori abagii erau, înainte de a se preoți, Papaioani Papacocea, dela biserica Sf. Nicolae din Crușova și Papanicola Cornetti dela biserica Sf. Ioan Botezătorul, tovarăș cu ceilalți Cornetti; era, deasemenea, abagiu și fiul lui Dimcea Cornetti, care avea manufactură engros la Resen.

Halciu și Mandu ai lui Cornetti, precum și Vanciu și Halciu² ai lui Nicola Cornetti au continuat negoțul părinților. Comerț de manufactură făcea și Halciu Chiose.

Țașcu Ghiuță a continuat negoțul tatălui Dinu și mai face cultură de orez și cereale; iar Gușu și Halciu ai lui Ianachi Ghiță au făcut croitorie și agricultură. Alți croitori au fost fiii lui Dimitri Papacocea, fiii lui Ghiorgachi³, precum și Ghiorghî Sima.

Un mare negustor de coloniale Tomciu Giacu a avut moșii, hanuri și făcea mare comerț de orezuri. Tot cu acelaș comerț se ocupau și frații Papanau: Petru și Anastasi, cari aveau și casă de bancă. Alții s'au ocupat cu industrializarea mațelor⁴, cu cazangeria⁵, cu cafenele⁶, băcăni⁷, cofetării⁸ și altele.

Alături de Crușoveni, trebuie să înregistrăm și câțiva Măgă-

¹ Fiii lui Ghiorghî erau Șula, Tomachi, Tachi și Sterghiu-Tega. ² Feciorii lui Vanciu: Antonachi este negustor la Scopia, Nicola la Scopia și București, iar Anastasi este funcționar la Banca Marmorosch Blank; Țașcu al lui Halciu face manufactură la Coceani, iar Nicola, fratele acestuia, postavuri la Scopia. ³ Fiii lui Dimitri erau Costi și Ghiorghî, ai lui Ghiorgachi: Toma și Mina; Antonachi al lui Dimitri și Telemac și Ghiorghî ai lui Costi toți negustori în Egipt. ⁴ Cu industria mațelor, frații Mircea: Halciu și Țașcu, totodată, cazangii; croitoria și aceeași industrie fiii lui Halciu Mircea. ⁵ Tot cazangii Petru și Nașcu ai lui Halciu. ⁶ Cu cafenele Pirca Țașca Mircea. ⁷ Băcănie Dimitri Costa Ghiuzeli. ⁸ Cofetărie Tachi Camburi Șeketgiata.

raveni, cari s'au ocupat exclusiv cu comerțul orezului, ca Iosif Atanasiu, Dimitri Iosif și Maltu.

Notăm ceva caracteristic Intrucat acești Aromâni dictau pe scena economică și nu se temeau de nici o concurența, ei în o bună parte a anului lipseau din Coceana, petrecându-și vacanța — între 25 Iunie și 15 Septembrie, plus Paști și Crăciun — acasă la Crușova. Ei se aprovizionau dela Salonic, unde se bucurau de mari credite sau cu bani ghiață, precum și dela Constantinopol, sau direct din Europa. Ciohagiii frecventau și bălciul dela Perlepe, de unde, prin calfele lor, expediau mărfurile la Coceani, iar ei se înapoiau la Crușova, ca sa petreacă vara și o parte din iarnă. In acest interval, magazinele rămăneau închise, iar țăranii turci și bulgari așteptau — la vremea cunoscuta — marfa proaspătă și nouă dela „ciobagiii“ boierii crușoveni¹.

In acest oraș, am avut și școală românească, condusă cu multă pricepere și devotament de Mandu Baliu, actualmente pensionar la București și dela care am căpătat multe si prețioase date asupra vieții economice a Coceanului și împrejurimilor lui.

3. Cuman va (Kumân vo).

Colonia de negustori aromani se pare că s'a așezat cam tot în aceleași timpuri, dacă nu mai de vreme Și, în adevăr, nu putea fi neglijat acest târg, nod important de drumuri comerciale, bătut de caravanele ce frecventau Serbia prin punctul Ristovaț-Vrania și Bulgaria prin Kiostendil-Dubnița-Sofia. S'au ocupat, ca și în alte centre cu tot felul de negot: manufactură, coloniale, zărăfie și han-gierie, precum și cu toate meșteșugurile: croitoria, argintăria, cazangiera și altele. Formau și aci, cum era natural, ca la Cumanova și Veles, ar'strocrația orașului Este, încă, un târg însemnat de vite și de cereale. Aici, Alexandru al Jugoslaviei, în calitate de prinț moștenitor și comandant de corp de armată, a distrus forțele armate ale lui Cechi, în 11/10/912 și, astfel, devenea stăpân pe drumurile întregii Macedonii.

Croitori vechi manufacturiști, înainte de 1878, erau: Sotir Papasteriu al lui Papagheorghii², Dimitri Pacea, Colciu Dimitri Ciri-parlu, Nachi Ghiorgghi Urdaru, Nașcu Constantinița, Dinu D. Marcu și alții Crușoveni, precum și Neveșteanul Nicola Lambriu. Negustori manufacturiști erau și frații Lazăr Veleșenii.

Erau argintari din cei mai cu vază: Ghiorgachi Gudu și fiul

¹ Bulgarii, cari datorau mult rolului jucat de acești negustori în domeniul luminării și urbanizării orașului și regiunii, drept recunoștință, nu s'au atins de ei în timpul războiului mondial, ci i-a lăsat să-și continue, liniștiți, afacerile.
² Sotir Papasteriu, astăzi pensionar la P. Neamț, dela care dețin multe mărturii, — ca și dela T. Cazangi — mi relatează că croitorii de aici au câștigat mari a-

Costa, cari făceau și comerț de cereale, de vite mari și berbeci, mai târziu, mari bijutieri și bancheri, în fruntea coloniei ca avere și importanță; alți argintari din familia Pacea¹; ceasornicar Gorciu Papacocea și o mulțime alți negustori: Dimitri Narândza cu băuturi spirtoase și coloniale, ca și Costa Dumba din Veles; exploatau hanuri Todu Bojin și Nașcu Tașcu; hoteluri: frații Mihail: Tașcu și Toma; cofetărie Tașcu Lega, etc.

Dintre crescătorii de oi — prin sate și munții vecini — se distingeau celnicii Zicu, Tasa, Gazdu despre care am mai vorbit. Populația aromânească, în oraș, pe lângă colonia de negustori și meșteșugari, câteva sute. Numeroși erau și cazangii din familia Pure², Pera, Copaciu.

Aici, Muloviștenii lucrau mutafuri, iar Nasi Papcea avea moșii.

În fruntea coloniei de Crușoveni, cam până la 35 familii, era și medicul Ioan Gudu, fiul argintarului bancher Ghiorgachi.

Aromânii naționaliști aveau școală întemeiată de Tașcu Ilescu Crușoveanul și biserica Buna Vestire, prin străduințele institutorului T. Cazangi și ale întregii colonii de grămoșteni.

Revenind în vecinătatea Veleșului, n'a existat centru mare sau mic unde Aromânii să nu-și aibă reprezentanți ca negustori și meseriași. Centre de unde n'au lipsit niciodată sunt: Grațco, Ticfiși, Cratova, Iștip, Cavadar, Negotin și altele.

La Iștip, pe lângă vechea colonie moscopoleaună slavizată, activau Aromâni mulți. Aici, pe Bregalnița afluent al Vardardarului, unde este așezat orașelul sus numit, au încercat să îndiguiască, o porțiune din malurile râului frații Niciota dela Crușova, mai negustori în Austria înainte de 1850, cu scopul de a instala și o „dingă“ fabrică de decorticat orezul, — încercări cari, se zice, i-au distrus pentru totdeauna³. Dela Ticfiși se aduceau, la Crușova, rodii și renumiții struguri, ca și delicioasele vinuri⁴.

Un centru însemnat, despre care posedăm relațiuni mai numeroase, este Negotin. Aici, a existat o bogată colonie de Crușoveni cari lucrau ca sârmacheci — croitori în aur și argint, ca manufacturiști și argintari. Dăm câteva nume: Nicola Gh. Ceace, mare croitor sârmacheci și negustor de postavuri; frații Dimitri Buracu, toți sârmacheci și cu fabrici de șiacuri și abale⁵; frații Mergeani: Gachiu și Halciu; Nauni Chefali cu fiii, Nauni Doagă, Gachiu Pa-

veri în timpul războiului ruso-turc din 1877. A fost preot la biserica Sf. Nicolae din Crușova și, pe urmă, la Sf. Ioan Botezătorul. ¹ Din familia Pacea, erau Tascu și Petru. ² Din familia Pure: Pitu și Stavre. Halciu, Nauni, Donciu. ³ Informații căpătate dela A. Petrașincu. Vezi *Cartea II-a*, de A. Hâciu. ⁴ Aici, câțiva Crușoveni aveau și podgorii, ca Oancu Unca și alții. ⁵ Fiii lui Dimitri Buracu erau Ghioca poetul, Rușa, Nachi, Halciu și cel mai mare Nicola, care, mai târziu, s'a stabilit în Banat ca negustor de vite; a fost tatăl cunoscutului preot Corfolan Buracu, fost senator și directorul teatrului din T.-Severin.

lioca — toți manufacturiști și abagii. Alții făceau negoț de vite și aveau fabrică de șarlăgan — ulei de sesan — cu Nachi și Halciu ai lui Dimitri Buracu¹; Ghiorgi N. Ceace avea fabrică de rachiu cu șase cazane și sute de duzi pentru creșterea gogoșilor de mătase.

4. Scopia (trc. Usküb, srb. Skopije, sub Romani : Scupi-Dsrđania) cea mai puternică colonie de Crușoveni.

În decursul veacurilor, a aparținut Bizantinilor; în secolul al XIV-lea, Sârbilor, până la dezastruoasa înfrângere din câmpia Cosovei din 1389, când Baiazed I Fulgerul a zdrobit armatele creștine aliate: Sârbi, Bulgari, Albanezi și Români. Sub Turci, a fost capitala vilaetului Cosova și le-a aparținut până în Octombrie, 1912, când Sârbii — după zdrobitoarea biruință dela Cumanova asupra Turcilor — au devenit stăpâni, după 523 ani de viață de robie.

Acest târg, neîsemnat odată, s'a ridicat economicește imediat după construirea căii ferate Salonic-Vranic (1874) și după revoluțiunea din Hertzegovina, în dauna Perlepelui și a Seresului, cari dictau până atunci. Dela această dată, se ridică Bitolia și mai ales Salonicul cu un vast hinterland. Negustorii aromânii, ca păsările gonite de apropierea zilelor geroase, au părăsit vechile centre decăzute și s'au stabilit în cele noi, cu perspective mai largi de activitate economică și de îmbogățire.

Până la războiul balcanic, aproape toată viața economică a Scopiei era în mâinile celor vre-o 150 familii de Crușoveni, în frunte cu Toma Dicea care părăsise Perlepelul, cu Papatheodosi, Crangu, Săpungi, Școdreanu, Comati, Lazu, Cațavolu, Șcaperda, etc. precum și în ale câtorva Aromâni din Prizrend, Gopeș, Ohrida. Toți aceștia și mulți alții au stat în fruntea comerțului de cereale, de coloniale, postăvărie și manufactură, de fierărie și cherestea, hoteluri și hanuri, după cum aveau, în mâinile lor, argintăria, cazangieria, croitoria de toate felurile, cu un cuvânt, toate meșteșugurile și isvoarele de bogăție.

Nu știu dacă, înainte și după distrugerea Moscoplei, s'au stabilit aci colonii de negustori. Lucrul era cu puțință, dar nu posedăm date².

În acest oraș — care, astăzi, crește mereu — sub Turci, cu un întins domeniu de activitate economică, Aromânii își au cartierul lor deosebit „Vlașca Mahala“, pe partea stângă a Vardarului, în josul podului construit de Romani, se crede sub Claudiu sau Justinian. În mijlocul Turcilor, Albanezilor, Slavilor și a puțini Armeni și Evrei, ei au format, din totdeauna, clasa aristocratică a orașului.

¹ Atci, au lucrat și fiii lui Halciu: Mitachi și Tomachi. ² I. Nen., o. c., p. 44 — vorbește de 350—380 familii, adică 1880 suflete, stabilite aci după distrugerea Moscoplei. Eu n'am putut obține confirmarea acestor date.

Sub Turci, în sfera de influență economică a Scopici, era cea mai mare parte din Albania și regiunea dela sud până dincolo de Veles. Actualmente, este un centru important al Serbiei de sud și a făcut să decadă centre altădată mari ca Ghevgheli, Doiran și Nișul, astfel că, în hiterlandul ei, intră toată Macedonia sârbească, câmpia Cosovei, orașele din Albania etnică: Prizrend, Mitrovița, Priștina. Peci (Ipec), Veles, Ghiacova, Cumanova cu marile ei mori de făină, Iștip cu toată valea Bregalniței, Tetova-Kalkandeleu, unde este instalată marea uzină electrică pentru Scopia¹. După mărturiile unora din cei mai marcanți membri ai coloniei de Crușoveni, numărul atins de aceștia ar trece, după 1912, peste 500 de familii, reușind să imprime vieții sociale toate caracteristicile clasei burgeze aromânești.

În branșa colonialelor erau, ca cei mai vechi, Matei Lazaru (Lazu) și Dimitri Comati cu fiul Gheorghii — această din urmă firmă mai cu deosebire în comerțul cu zahăr, în relațiuni cu Austria și toate piețele din Europa și din alte continente; mai erau Hondrodimos din Sacișta și Tașcu Simotta din Clisura, care a jucat mare rol în comerțul pieții, etc... Erău, alături, Bulgarii Cuciuc Petre și frații Stoianovici Ceacăru, precum și un grec Dimitri Zahu, ca reprezentant al Cassei Allatini din Salonic.

În comerțul și industria fierăriei, au fost bătrânii frați Ghiorghi și Sterghiu Papateodosi, cari aveau bizirnițe la Crușova. Au fost continuați cu onorabilitate de fiii celui dintâiu: Teodor, Naum și Toma. Aduceau mărfuri direct din America și din toată Europa și le desfăceau în toată Albania și Macedonia nordică; astăzi, în Serbia veche până la Niș, limita de activitate. Actualmente, această veche firmă este condusă numai de Teodor și fiii acestuia, au în oraș, o fabrică de cuie și de potcoave și alte articole, cu producție de câteva vagoane săptămânal². În această branșă — dar în mai mică măsură — au fost și sunt Crușovenii Petre și Gheorghii Pulinacu, Nicola Safa cu fiii³, Toma Caramiha, Pericle Beșca, Dimitri Manacu, cei mai mulți aprovizionându-se dela vechea firmă. Ateliere mari de ferărie: Costi Peti și Ioan Mișicu-Maiorul care furnizează: cazane, sape, roabe, pluguri, etc.

În ramura comerțului de postavuri, Crușovenii au avut firme onorabile. În fruntea tuturor, frații Dicea-Toma, Nicola și Vanciu, Holeră — unul din cei mai mari proprietari —, Sterghiu Șașcu;

¹ Scopia este așezată călare pe Vardar, care isvorăște de lângă satul Vrut, dela poalele muntelui Vlahiștea, din masivul Șardag și se varsă în golful Salonic. Numele de Vrut și Vlahiștea — vezi Th. Căp., o. c., pp. 147 și urm. — sunt curat aromânești sau indică regiuni altădată aromânești sau preponderent aromânești, așezate în Cadrilateralul Dibra-Chicea — Scopia Prizrend, regiunea Mlaștilor, rezultați din amestec slav aromânesc. ² Contabil la această firmă este Crușoveanul Vanghelt Hagmoisu, fost negustoa în America.

frații Sapungu. Sterghiu și Dimitri, cari lucrau prin marele bancher și comisionar Iconomu dela Viena și desfăceau mărfuri în Bosnia și sangeacul Novibazar, Steriu Crangu — într'un timp, tovarăș cu Teohari Școdreanu, după decăderea croitoriei cu fir de aur; mai era și un nepot al lui Toma Dicea: Lenea. Turcii aveau un mare nume în Hagi Aguş.

Actualmente, în acest comerț, sunt de remarcat: Vanciu Sterghiu Șaşcu, Sterghiu și Nachi Constantinia; Petre Toma Dicea, continuat și de fiul său Filota¹, care a condus cu multă pricepere și energie renumita firmă; deasemenea, fiii lui Vanciu Dicea². Mai sunt angrosiști: Adamachi și Petre a lui Mihail Niciota; frații Nachi Figiu: Ștefan și Toma; Tașcu Halciu Cornetti; firma Sterghiu Crangu continuată de fiii acestora: Costa și Ghiorghi, cu fabrică de postavuri la Zemun, unde se prelucrează materii brute aduse din streinătate. Un reprezentant al celor mai mari fabrici din Anglia, Belgia, Franța și Cehoslovacia este Tașcu Niciota.

În comerțul de manufactură, trebuie să mai menționăm vechea firmă a lui Toma Ghinali cu fiii Nauni și Mina, croitori furnisori ai armatei turcești; firma Bricengu, cu atelier de croitorie și magazin de postavuri; pe Nachiu Vanghilița, pe Antonachi V. Cornetti, Nicola H. Cornetti, etc.

O veche firmă de cherestea a fost acela întemeiată de Nicolachi Șcaperda, care lucrase întâiu în Rila din Balcani, firmă la care a lucrat odată ca asociat și Dimitri Ghiorghi Papateodosi, precum și Stavre Ștabechi, care, împreună cu fratele Șain, lucrau altădată în Egipt. Această importantă firmă este continuată, astăzi, de fiii lui Nicolachi: Iancu și Mihail Șcaperda — acesta absolvent al liceului român din Bitolia în 1905.

În marea agricultură și în comerțul de cereale, Aromânii au dovedit, deasemenea, mari aptitudini. Dimitri Cașavolu Crușoveanul în tovarășie cu Nachi Santu și Fiii din Gopeș, cu agenții în numeroase centre și cu mosii la Belinbegovo-Magiari, este cea mai veche firmă. Alți cerealiști, tot Crușoveni: Anastasi Cașavolu, Costu Bucle, Socrate Bidini, Toma Tașcu Dima și alții, precum și Gopeșenii Nachi Ioanid și alți frați Ioanid. Cu import și export de cereale, frații Curte³ și alții. Un reprezentant de marcă a puțin numeroasei colonii de Veleșeni este Ștefan Dimitri Nastici (Nastu), mare exportator de fasole, cereale și tutunuri, lucrând în comision pentru toată Serbia și reprezentant general la mai multe case din Europa pentru motoare de mori de făină. Aromânii s'au ocupat cu tot felul de comerț⁴.

¹ Are multe droșrietăți în oraș, între care și hotelul «Srpski Kral», ² Fiii lui Vanciu sunt: Dimitri, Costa și Vasile. ³ Frații Curte sunt: Dimitri, Nicola, Pandeli și Teodor. ⁴ Alți negustori în diverse ramuri: Miu Mața, cel mai

Aromânii din Scopic s'au dedat și la comerțul de bancă. Dimitri Toma Dicea a avut banca sa până în 1912, alături de aceea a Evreului Arie, încă în ființă, iar fiul acestuia, Iosif, conduce banca „Vardar“. Veleșanul Nicolae Dogramagi, absolvent al Școlii superioare de comerț a României din Salonic, este inspector al Băncii Franco-Serbe.

Crușovenii din Scopia s'au îndeletnicit, din cele mai vechi timpuri, cu toate meșteșugurile, în special cu argintăria și croitoria în fir de aur, în cari au excelat și au fost socotiți ca mari artiști. Breasla argintărilor era foarte bine reprezentată de nume mari, ca Nauni Geangu, Sterghiu Sirmu, Ghiorghi Sofia, Halciu Comati, Costi Fila și fiii Vanciu și Tachi, Ghiorghi Gudu venit dela Cumanova, Făză și mulți alții. Astăzi, Stergiu Buzdra are atelier de argintărie și ceasornicărie-magazin de bijuterii. Prizrencenii erau și ei argintari.

Croitoria după moda albaneză în fir de aur și de argint — sârmacheci — se bucurau de mare considerație la Turci. Marii artiști în această ramură erau, prin ultimul pătrar al sec. al XIX-lea, Sterghiu Crangu și Teohari Școdreanu, cari, după decăderea meseriei, s'au apucat de postăvărie; Constantin Carapana¹, Chiriu Școdreanu, văr cu Teohari; Buba Nacu Sirmu, Costu Petrașincu, Ca-cardacu, care, în 1880, s'a apucat de vărărie și, trecător, câțiva, ca Cușu Hâciu² și Mihail Zugravu, prin 1900. Erau și nume de Prizrenceni în această meserie, care, astăzi, nu se mai practică.

Croitorii moderni cei mai căutați au fost tot Aromânii. Croitori de dame erau Costi Petrașincu; astăzi încă, frații Calinderi Ghiorghi Sima și fiii, cu salon de mode mixte și cu magazin de haine gata; alții în croitoria bărbătească foarte numeroși³.

În cazangierie, printre cei mulți, au fost bătrânii Toma și Nauni, Ghica Stavru din Prizrend, iar astăzi Dima Dervengi și Tașcu fiul. Armurierii și cușitarii din acest oraș și din Cratova s'au bucurat de renume⁴.

Economii de vite au fost mulți. Tașcu Cocu cu fiii, Gachi Gudu

cel mai modern magazin de coloniale și delicatose și Ghiorghi Sofia; Nașcu Lodzi și Anastasi Cionescu, Antonachi Dogă toți cu fabrici de bomboane; Uanciu și Gachiu Dogă, Mitu Toșcă, Halciu Comati, Toma și Gușu Comati, Fila, Babușcu și mulți alții; Petru D. Comati cu agenții de asigurare; frații Mavru: Costa, Toma și Pirca cu negoț de măcelărie și furnisori ai armatei sârbești; un alt furnizor Costa Bîrberu. ¹ Când Constantin Carapana sau Toma Dicea treceau călări prin oraș, nu exista un singur turc care se nu se ridice în picioare și să li se închină cu adânci temenele. Tomu Dicea și Dimitri Comati, foarte stimați de Turci, erau membri în consiliul superior administrativ al vilayetului, iar Vanciu Dicea în cel municipal. Deși, creștini, ei stăpâneau cașul și se bucurau de mare influență pe lângă guvernatori și autorități. * Tatăl autorului lucrării de față. A făcut odată și negoț de linguri de lemn pt. Egipt ² Timiu Leacu, civilă și militară; Sierghiu Trăpçu, Sterghiu Legă, Teodor Legă, Nauni și Miha Ghica, Atanasi Leacu, frații Mihaail și Ghiorghi Chitose. ⁴ Vezi și «Turcia cu

argintarul cu „săvate“, Nicola Zable și alții, iar cu exportul : Mene- las Toma Ghinali. În legătură cu abatorul, frații Stabechi au făcut mari averi cu prelucrarea mașelor. În negoșul de cașcavaluri, este tânărul Ion Halciu Cornetti.

Și, în domeniul profesiunilor libere, Crușovenii au fost și sunt bine reprezentați ; ca medici : Nicola Crey și Costa Ciohagi, direc- torul serviciului sanitar al Banovinei Vardarului, fiul lui Pitu Con- stante, negustor ; ca farmaciști : cel mai vechiu Ioan Școdreanu, di- plomat al facultății de farmacie din București și Vanțiu Costa Chiurci ; ca avocați : Potă și frații Zicu : Jifco și Mihailo Jifcovici, etc.

În rezumat, fizionomia etnică a târgului Scopia, până aproape de 1900, se prezenta astfel : tot ce era croitor, cazangiu, băcan, cismar, hotelier, hangiu, birtaș, argintar, postăvar, manufacturist, etc. începând dela gară și, trecând podul peste Vardar, până la Bit Pazar — bazarul de vechituri, totul era aromânesc, toți erau Aro- mâni, 85⁰/₀ Crușoveni. Dela 1912, când Bitolia și-a pierdut orice valoare comercială, peste 300 familii de Crușoveni au trecut în a- cest oraș ¹.

Din punct de vedere cultural, Scopfa — mai puțin ca Bitolia — își avea valoarea ei ; toate neamurile conlocuitoare își aveau bise- rici și așezăminte de largă propagare a culturii în marile masse.

Până la această dată, orașul număra peste 30000 locuitori. L. T. Boga, în lucrarea des ciată, dă, pentru 1913, 2000 Aromâni, număr neînsemnat, în stare, totuși, să acapareze comerțul orașului și a unei bune părți din hinterland ². Indigenii — Turci, Slavi și Albanezi — se ocupau cu cultura câmpului, cu lucrarea metalelor, cu pielăria, țesutul și boiangeria.

* * *

Ne oprim puțin asupra câtor-va centre de sub influența Scopiei și vizitate de negustorii aromâni, multe din ele cu populațiune a- românească în ele sau în împrejurimi.

Firizovic, un centru nou pe linia ferată Scopia-Mitrovița, a atras o mică colonie de Aromâni, în special Gopeșeni, cari s'au o- cupat mai ales cu comerțul de cereale. A numărat câteva sute ³, cu multă influență pe lângă autorități și bine considerați în socie- tate ⁴. Mitrovița, centru mare, cu puțină populație aromânească, era frecventat de câțiva Veleșeni ⁵ și de Crușoveni, printre cari, frații Caramiha : Halciu și Pitu cari făceau „săvate“. În Priștina, erau

privire specială asupra Macedoniei, p. 24, de P. Papahagi și G. Murgoci ¹ Date prețioase am căpătat dela d-nul T. Papateodosi, I. Școdreanu și alții. ² I. Nen., p. 44, dă 1880 sau 350—380 familii vechi moscopolene. ³ Vezi L. T. Boga care dă 460 Aromâni ⁴ D. Popovici, o. c., p. 42, despre rolul Aromânilor în acest centru ⁵ Vezi «Veles».

câteva sute de Aromâni localnici, socotiți ca fruntași ai preții; aici, ajungeau Muloviștenii cu „broștur-ul” lor; Crușovenii. Gachiu Groiu făcea comerț de vite, Steriu Toma Ghiula avea atelier de argintarie. Tașlige, cu pușinii Aromâni localnici, un punct foarte îndepărtat, în ținutul Novibazar, despre care am vorbit deja¹, era frecventat de Aromâni, în special de Crușoveni.

Călătorul englez Henry Tozer (după 1860) a întâlnit, între Ipec și Prizrend, așezări de vară ale Aromânilor fârșeroți din apropierea orașului Durașo și a satului Poiani². I. Nenișescu dă câteva sute de Aromâni la Ipec. Muloviștenii ajungeau cu „broștur-ul” lor în toate aceste centre, unde Aromânii — unii băștinași, alții veniți de aiurea — își exercitau aptitudinile lor comerciale și meșteșugărești.

Dintre toate, Prizrend (Prisrena), a fost un centru bine populat de Aromâni, cu aproape jumătate din populația orașului³ — toți buni negustori și iscușiți meseriași. Era un punct strategic și un oraș important al vilayetului Cosova, cu mare industrie, ca țesături fine, arme albe, articole de argintarie, cu puțină agricultură și creșterea vitelor. Aromânii din acest oraș au făcut comerț și au exercitat toate meșteșugurile la Scopia, alături de Crușoveni, Cărvănarii și negustorii aromâni din alte părți frecventau des acest mare oraș. Într'un ținut locuit de Albanezi și Turci fanatici⁴. De aici în jos, spre Cărciova și Dibra, se întinde regiunea cunoscută a Miașilor — se pare, colonii de păstori aromâni asimilați în masa slavă⁵.

Un alt centru important este Tetova-Kalkandelen, locuit de Aromâni, pe lângă Turci, Albanezi și Slavi⁶. Deasupra vechiului strat aromânesc, poate asimilat de mult, s'au așezat, acum 80 ani, colonii din așezarea grămostenească Țărnuș din munții Babunei, distrusă de Albanezi din Școdra, pe când alte părți s'au așezat la Istip și Crușova⁷. Colonia mai proaspătă — înainte sau după Țărnușeni — este formată din Aromâni din comunele din jurul Bitoliei, ca Muloviște, Gopeș și Crusova, toți ridicându-se la un număr de vre-o 40 familii, cari se ocupă cu comerț diferit și meseriile: abagii, croitori, cazangii și altele⁸. Aromânii din Țărnuș au dat pe cei mai vestiți armurieri, foarte mult căutați de albanezi⁹. Un pașă Ahmed Pașa a adus, acum câteva decenii, dela Tristinicul

¹ Vezi cap. IV, p. 131 urm. Th. Cap., o. c., p. 69. ² După I. Nen., o. c. p. 45, din 10800 Turci Albanezi, Aromâni, câțiva Sârbi și Evrei, 8600 Aromâni, Aici, Englezii planuiau să facă o linie ferată care să lege Scopia de Scutați-Adriatică. ³ Femeile aromance, ca și cele din Școdra și Dibra, umblau îmbrăcate voolate și în feregele și cadănele. Vezi Th. Cap., o. c. p. 147 urm. ⁴ Populația ar fi s cotită peste 10000. ⁵ Informații capătate dela farmacistul I. Școdreanu Scopia Vezi și Crușova Informații capătate dela Isafa V. Isafa, cu bomboner e pe Bul Carol, Bucu ești. Tatăl acestuia Vasile era sarmachieiu la Teșova. Informații dela I Școdreanu

Cruşovei, aproape 80 meşteri constructori cari au făcut cazărnila oraşului¹. Aici, este instalată, actualmente, turbina electrică care luminează oraşul Scopia.

O regiune bogată în fasole şi fructe: merele dela Tetova sunt renumite şi erau foarte preţuite în Turcia. Negustori aromâni din alte ţinuturi au avut legături şi cu acest centru.

Pătura intelectuală a dat mulţi medici. O colonie puţin numeroasă de Aromâni s'a aşezat şi în România; fraţii Minovici: Mina, Nicolae şi Ştefan, medici iluştri ai Bucureştilor, sunt produse strălucite ale acestei colonii². În oraşul Tetova există o mahala cunoscută sub numele de „Minoa ceşma“ adică „Cişmeaua lui Mina“³, legată, probabil, de numele unuia Mina care a construit, pentru uz public, cişmeaua.

CAP. VIII .

Ţinuturile cari cădeau şi cad sub influenţa economică a Salonicului.

În sfera de influenţă a acestui minunat port al Egeei — frumoasa Sărună — Aromânii au activat, în luptă de concurenţă a-cerbă, dar elegantă, cu cele mai experimentate popoare în ale comerţului şi industriei, cu Grecii şi Evreii, precum şi cu coloniile streine de Francezi, Italiani şi altele, reuşind — prin aptitudinile şi însuşirile lor remarcabile — nu numai să se menţină pe poziţii câştigate, ci şi să se remarce ca elemente combatante de mână întâia. Pentru o mai sistematică înţelegere a rolului şi contribuţiunii lor în această regiune, vom cerceta — rând pe rând — ţinuturile cari cădeau şi cad sub influenţa acestui oraş, al doilea după Constantinopol, atât în Evul mediu, cât şi în timpurile moderne:

I. Ţinutul Caterina — Vlaho-Livadia.

Este un ţinut locuit în cea mai mare parte de Aromâni cari l-au şi întemeiat şi care se găseşte la s.-est de Salonic. Un mare centru este Vlaho-Livadia, aşezată la poalele muntelui Şapca, pe povârnişul sudic al Olimpului⁴ şi întemeiată, cam prin 1821—28, din populaţia a 28 sate, strânse la un loc de teama haiducilor, cu bălciuri în zilele de Sf. Ilie şi Sf. Maria şi cu o populaţie de vreo 1400 familii⁵. Prima aşezare a păstorilor nomazi din Pind în această regiune a Olimpului a fost în Vlaho-Livadia, iarna, răspândindu-se cu toţii prin Servia-Serfige, Lăsun şi Caterina⁶. Aceasta este

¹ Acelaş izvor. ² Vezi *Cartea III, A. Hâciu* Numele de «Mina» este obţinut prea des la Cruşova şi la Grămosteni. ³ Th. Că. o. c. p. 52 ⁴ V. Papanuşi «Aromânii Olimpului» în *Lumina*, a. V, p. 41—43. ⁵ Th. Căp., l. c.

regiunea aromânilor Olimpieni cu multe centre, ca Fteri, Cochino-plò, Neohori, Caterina, Conduriota Aromânească, Milia, Cărița, Pretori, localitate de iernatec și altele.

Aromânii din Vlaho-Livadia se ocupă, actualmente, mai ales cu comerțul și se expatriază prin Caterina, Lăsun sau Elasona — unde era odinioară, vestitul bâlcu și Elasona-Larisa, Ceariceari, Serfige și Salonic — în acest centru, în număr de câteva sute de familii, formând majoritatea brutarilor, pe când femeile lor brodează foarte frumos și țes cu măiestrie covoare și velințe mult căutate¹. Prin Salonic, ei mai sunt bucătari buni, hangii și lucrători în filigran².

Caterina, cu câmpie frumoasă și fertilă, întemeiată prin 1824, cu peste 7000 suflete, jumătate Aromâni, restul Greci și Turci. Aromânii, veniți din Vl.-Livadi, din Samarinenii ce iernau aici, alții din Selia, din Zagor, Tesalia, Cochino-plò, Cărița, etc., formau și formează încă elita orașului, având în mâinile lor comerțul și industria, exportul cărbunilor³ — pe cari îi lucrau mai ales Fârșeroții din regiunea Vodena. Este un punct de transit, import-export, al Elasonei⁴. Aici, mai ales după anexarea Tesaliei, iernau și iernează încă Fârșeroții din Pleasa, Morava și Șipisca, precum și Aromâni din Vl.-Livadi și Fteri⁵, munte care este proprietatea Caterinei, cu pășuni întinse și păduri seculare⁶; deasemenea, iernează și Aromâni din Selia de sus în Emleki, cazaua Ecaterinei⁷, precum și păstori din Murihova, Veria, Vodena⁸. Caterina a fost întemeiată propriu zis de Fârșeroți. Celnici mari erau Zega⁹, Caramitru, Colemitra și alții.

Două vechi colonii de Samarineni sunt acestea: Cărița cu peste 180 familii, ocupându-se cu economia de vite, puțină agricultură și lucrarea măestrită a lemnului, mai ales în lopeți de tot felul, precum și Conduriota Aromânească cu peste 150 familii, așezate cu mult înainte de anexarea Tesaliei și ocupându-se, între altele, cu chirigilăcul¹⁰.

Aromânii din tot acest ținut¹¹, Caterina-Vl.-Livadi¹², se mai ocupă cu agricultura, cu facerea de cărbuni mangal, de sare de mare și altele.

II. Ținutul Veria-Vodena.

Trecând de regiunea Aromânilor Olimpieni — mereu spre nord,

¹ V. Papaianuși, art. cit.. ² I. Nen., o. c., p. 34. ³ V. Papaianuși, art. cit.. ⁴ *Ibid* ⁵ Th. Căp., o. c., pp. 47, 54, 74. ⁶ V. Papaianuși, art. cit.. ⁷ V. Papaianuși, art. în *Lumina*, I. nr. 10 903. ⁸ Th. Căp., o. c., p. 53. ⁹ Aristide Zega, azi în Casim din jud. Caliacra, a fost medicul orașului. ¹⁰ V. Papaianuși, art. în *Lumina* II, p. 41—43. ¹¹ Populația aromânească a acestor centre este după L. Boga: Vl.-Livadi 6850 loc.; Cărița 1800, Caterina 2750, Cochino-plò 2830, Elasona 1685, Pretori 1270, Conduriota 750, Ceariceani 820, Fteri 865 etc., iar după I. Nen. o. c., p. 34 — Caterina 2800, Conduriota 700 și dă, ca total, pentru Olimpieni, în care intră și Aromânii din Salonic, Veria și altele 36 -40000. ¹² Este patria d-rului G. Asachi, fostul ministru.

n.-est și n.-vest — viața aromânească se continuă tot mai bogată și mai intensă. Este de observat că Salonicul și Veria — chiar astăzi, sub ocupațiunea și colonizarea grecească — exprimă granița de nord a Grecilor ca negustori și chiar ca populație grecească. De aci încolo, cu excepția Vodenei și a Neaguței, unde domină oarecum elementul slav nu prea de mult grecizat, piața economică rămâne iarăși în mâinile Aromânilor. Economia de vite, chiar în proporții reduse cum se prezintă astăzi, după așezarea refugiaților greci alungați din Asia Mică, este tot un monopol al Aromânilor, cu tot ce se leagă de această îndeletnicire: lăpturi, brânzeturi, lânuri, piei, carne și altele. Aceste considerațiuni se aplică, totodată, și ținutului Meglenia-Livădzi.

Nu știm dacă, înainte de întemeierea așezărilor aromânești dela munte, ca Selia de sus, Selia de jos și altele, a fost sau nu populație aromânească în orașul Veria, locuită odată de Greci — după cum scrie Pouqueville¹. Orașul acesta a fost o comunitate foarte veche, având, în jurisdicția sa, înainte de anul 1800, 300 sate, al căror număr, însă, a descrescut prin emigrarea Grecilor în Asia Mică². Prin 1775, Aromâni din Pind, mai ales Avdelași, la cari s'au adăugat Samarineni și Perivoliași, toți sub conducerea marelui celnic Badralexi (Bardă Alexi), s'au așezat în Călive, în munții Veriei — cari, pe urmă, au devenit sat cu case frumoase³. Și-au părăsit vechile așezări din Pind, din cauza turburărilor și atacurilor albaneze⁴, iar după I. Caragiani, din cauza satrapului Ali Pașa care umbla să le răpească independența și, cu armele în mâini, 600 familii au pornit exodul⁵. Din acestea rezultă că expatrierea a avut ceva mai târziu ca 1775.

Unii din aceștia au întemeiat Selia de jos din vechile așezări Selia, Mărușa și Volada⁶, alții s'au așezat în Xirolivad⁷, la poalele căruia s'au găsit resturile unui sat mare la intrarea unui defileu, acoperit de păduri și foarte îngust, defileu ce duce la Veria⁸. Atât din Selia, jefuită în 1821 în revoluția grecească, cât și din Xirolivad, atăcat în 1819, de bajbujuci albanezi și turci, multă lume s'a așezat la Neagușa⁹. Marele celnic Badralexi a găsit, în acești munți și triburi fărșerotești pe care le-a luat sub protecția sa¹⁰. Sunt aceia cari au întemeiat Călivele Selia de sus. În acești munți, s'au așezat și păstori din ramura grămostenească¹¹. Din cei așezați

¹ Pouq., III, p. 93. ² *Ibid.* După acest scriitor, origina orașului își are miturile sale. C. Protitrogeaistul o clasa în tema prefecturii macedonene. În 579, era un loc fortificat în fața căruia Hanul Abarilor (sic) a fost pus pe fugă. A predicat aci și Apostolul Pavel. ³ Th. Căp., o. c., pp. 55—56. ⁴ *Ibid.* ⁵ I. Car., o. c., p. 50. ⁶ Numele acestea slave indică origina slavă a populației vechi grecizate. ⁷ I. Car. I. c. și Th. Căp., I. c.. ⁸ Pouq., III., p. 93—94 ⁹ Th. Căp. I. c. ¹⁰ I. Car., o. c. p. 51. ¹¹ Th. Căp., p. 8.

prin Neagușta, cam vre-o 300 familii de Fârșeroși, au întemeiat, la un km. de această gară, o așezare Hurupani, mulți ocupându-se cu agricultura, restul cu economia de vite, ce și le ierneză unii prin Caterina, alții în câmpia Salonicului¹. O altă așezare a familiilor din Pind a avut loc cam prin 1900, în comuna Doliani, vre-o 150 familii.

Din acești Aromâni din munții Veriei s'au așezat o parte în oraș, atingând cifra de aproape 4500 suflete, dacă nu și mai mult.

Ocupațiunea de căpetenie a acestora, pe cari îi vom numi Aromâni Verieni, a fost economia de vite. În 1924, au progresat așa de mult, încât numărul vitelor se evalua la 180000 oi și capre și la vre-o 6000 catări și cai². În industrializarea laptelui, au excelat, aproape tot laptele fiind prelucrat, în ultimul timp, numai de ei, meșteri baci neîntrețuți în fabricarea de cașuri și de cașcavaluri. S'au întins și în Serbia, unde au prelucrat laptele în cont propriu. Alții lucrau laptele în Albania în parmezan pentru Italia și, în ultimii ani, pentru America. Aici, din 1923, fiii lui Toli Hagigogu: Dimitri și Gheorghii au deschis o firmă la New-York pentru produsele lucrate aici: brânzeturi albe, cașcavaluri și parmezanuri. Iar comercianții din Constantinopol, cari angajau lăpturi în Italia, în special, în Sicilia, angajau meșteri baci din Veria și din Perivole.

Bătrânii Toli³ și Gheorghii Hagigogu se ocupau cu comerțul lânurilor și cașurilor. Ei exploatau și pădurile din ținutul Veriei, Vodenei, Meglenei și Caterinei, făcând cărbuni mangal pentru bucătărie și încălzit, în orașele mari. Un mare celnic a fost preotul Costa Goga, bine cunoscut în regiunea Veriei și Salonicului⁴. Celnici mari au mai fost Caranica, Badralexi, Caprini, Tanașocă, Toscă, Dauti, Caravida, Bușulengă, Sumburu, Mandu, Sămără, Pituliu, Bucuvală, Spănu, etc. oși, în felul lor, negustori și industriași, alții cărăvănari-negustori.

Mulți Verieni se ocupau cu transportul de mărfuri, având caravanele lor. Toată cheresteaua și lemnele din Pind, din Rodopi și Murihova: cărbunii mangal din Vodena, Veria, Meglenia și Caterina, din munții Beliș ca și dela Sf. Munte și Pen. Calcidică; tutunurile din Seres, Cavala, etc.; sarea dela Caterina, precum și alte mărfuri, erau și mai sunt încă în parte transportate în toată Macedonia și în districtele Grebena, Sacișta, Tracia, etc. Numai puțini Verieni s'au ocupat cu facerea samarelor în Veria; deaseme-

¹ *Ibid.* 75—76. ² O oaie se vindea, în 1924, adică în ajunul expatriării Verienilor în Cadrițater, cu 600 drahme, adică 1800 lei, un cal sau un catăr cu 15 — 20000 dr., adică 45 — 60000 lei; deci, aceste puține așezări: Veria, Doliani, Selta de Jos și Xitrolivad, posedau, numai în vite, o avere de circa 600000000 lei în plus 200—300 mii. lei în numerar și în mobilier, scoarțe, lânuri, etc. deci, la 8—900 mii. lei — bani, în mare parte pierduți din cauza greutăților ce li s'au făcut la eliberarea pașapoartelor de intrare în Țară ³ Toli Hagigogu s'a ocupat și cu agricultura pe patru moși proprii: Dobra, Aghiughiani, Tarcoviani și Turcohorii, cu peste 6000 ha și plus muntele Kioseler din Caifar. A fost bunicul bărbatului politic român Petre Papacostea, ca și al cunoscuților

tiea, prea puțini negustori de coloniale în oraș; restul meșteșugurilor și al comerțului îl practicau neamurile conlocuitoare.

Pe scena largă a vieții economice, depășind orizontul orașului Veria, (Karaferia în turcește) au început să se avânte în ultimii ani. Dr. Sterie Sachi are o moară sistematică în oraș; Dumitru Bușulenga și Dimitri Hagigogu — ambii absolvenți ai liceului din Bitolia — aduceau lână din Marsilia și Macedonia grecească pentru Serbia, unde angajau și lăpturi pentru caș și cașcavaluri; frații Caravida cultivă tutunuri în Caterina; etc. Aici, la Veria, marele bogătaș neveștean Tanasi Sossidi a avut o fabrică de tors firul de bumbac, având ca director și mare acționar pe nepotul Tachi Sossidi.

Aromâncele din Veria, ca și din celelalte așezări, lucrează „flocate“, scutice pentru samace, „adimță“ — postav pentru haine, un tort gros „canură“ pe care-l vând la fabricile de covoare din Atena, „tâmbări“, „tălăgane“ cape pentru Turci, ciorapi albi pentru Turci și Turcoaiice, precum și toate cele necesare pentru îmbrăcăminte de casă. Acestea toate se desfăceau și la Salonic, în bazaruri speciale. Cartierul „Vardar“ din acest oraș era locul unde Verienii încheiau tot felul de afaceri.

Coloniile cele mai numeroase le-au în România — unii ca elemente cari s'au distins în mișcarea economică, iar altele în pătura intelectuală — în frunte cu profesorii universitari G. Murnu și C. Papacostea; alții colonizați în Cadrilater și dedați agriculturii și comerțului. Pe la începutul secolului nostru, s'au expatriat în America mulți tineri Verieni — numai în Woonsocket, centru principal al lor, s'au stabilit aproape 500 tineri

În regiunea Vodenei, s'au așezat multe triburi de Fârșeroți, venind dinspre Murihova, cam după 1878, odată cu apariția mișcărilor revoluționare bulgare în Turcia. Aici, în Murihova, Fârșeroți și alți Aromâni s'au ocupat cu exploatarea pădurilor pentru cherestea cu ferestrea multe, ca și Aromânii din Pind¹. Au fost, dintre Fârșeroți, vre-o 400—500 familii sub conducerea celnicilor Liolia, Cușa, Nasta, Celea, Butcaru, Parizea, Fotu, Gârțu, Zdru, Ghiza, Belu, Muși, Bucinana² și alții, ducând cu ei 80000 oi și aproape 12000 cătări și cai și s'au așezat în comunele: Căndrova, întemeiată de Mita Zdru, Paticina de Hristu Papanicola și Gramaticova — Fetița de Gușu Celea și Tea Cușa — la început, în colibe, pe urmă — prin 1908-10 — după ce au fost răscumpărate, în case frumoase. Localitatea de origină le-a fost nesecatul Frașari și alte centre, de unde alte coloane au întemeiat Pleasa aromânească de lângă Corița.

profesori: Alexandru, Cesar și Victor. Vezi și «In zilele redeșteptării m.-române» p. 39. ¹ Vezi art. de Aromanes-u în «Lumina» VI, nr. 5. Mai 1908, p. 1 și urm. ² Th. Căp., o. c., p. 7). Alți celnici din Murihova: Zega Hristu, Zica Tragoni, Ioan Cușa și frul Steriu, Ioan Celea și Nasta Fotu, Velenza, etc.

Mulți Fârșeroți din aceste așezări lucrau cărbuni mangal în pădurile din ținuturile Vodena, Caterina, Meglenia și Pen. Calcidică. Ghiorghii Celea — astăzi, mare agricultor și negustor în Caliacra — exploata pădurile din primele trei ținuturi. Toți acești Aromâni se ocupau cu predilecție cu economia vitelor, având singurii, în ținutul Vodenei, monopolul cărnei și al celorlalte produse: lână și brânzeturi, pe cari, în mari cantități, le desfăceau pe piața Salonului. Negustori mari, în acest mare centru, au fost G. Celea, Ghiță Cușa, frații Coșta și Vasili Sârbu¹ — acesta din Selia de sus, Zdru, Ghiorghii Adami și alții.

În târgul Vodenei — astăzi, încă, fără greci negustori — comerțul și meșteșugurile îl dețin Bulgarii grecizați, cari fac și comerțul cu piei, ce le desfac la Salonic. Foarte puțini abagii aromâni, ca Ioan și Steriu Abagi, Stalica și alți câțiva grămosteni. Frații Dodu din Nevesca sunt cei mai mari negustori: Vasile în exportul de gogoși de mătase în Marsilia, mai ales, iar Nicolae și Ioan în manufactură. Alți câțiva Aromâni cu comerțul mic și ceva meșteșuguri.

Toți acești Aromâni: Grămosteni din Vodena și Fârșeroți din cele patru așezări, aproape în întregime, și-au părăsit vetrele lor, colonizându-se în Cadrilater, ca agricultori și buni negustori.

III. Ținutul Cojani și Neagușta.

1. *Còjani (Kozana)* este o etapă comercială foarte importantă pe ruta Grebena-Salonic (prin munții Kastania-Veria), după ce ai străbătut Bugazea — defileul Bistrița-Cailar, prin josul Saciștei, defileu care duce, prin câmpia Sateighiol, și la Soroviciu-Florina. Aici, în defileul lung de 2 km., era un post militar, care asigura drumul caravelor pe ruta Tesalia-Macedonia². Aici, a fost târgul Coniarilor, Turci coloniști din Conia Asiei Mici, aduși de sultanul Murat în 1390 și cari se ocupau cu agricultura³. Aproape de acesta — spre s., s.-vest de Cojani — era un sat Calioni, de vre-o 60 familii creștine, cari cultivau șofranul, exportat tocmai în Ungaria de negustorii cojaniști și sacișteni⁴, întocmai ca și negustorii mulovișteni cari speculau șofranul din câmpia Prespei⁵.

Aromânii din Samarina își iernau turmele în câmpia Cojanului, în Ciotili, Peritore, etc. și, tot aici, cărăvănarii aromâni încărcău și descărcau mărfuri pentru și din toate centrele mari ale Turciei⁶. Ca și la Grebena, celnicii aromâni își desfăceau produsele lor în derivatele laptelui, în lână și carne, precum și în manufactu-

¹ Coșta Vasili era cel mai mare celnic din Selia de sus, cu 16000 oi și a dăruit armatei turcești, în războiul din 1897, 600 catâri, pentru care a fost decorat de Sultanul Abdul Hamid — *Vezi V. Papaianuș, art. cit.* ² Pouq., III, pp. 83—84. ³ *Ibid.*, p. 84, nota 1. ⁴ *Ibid.*, p. 85. ⁵ *Vezi «Muloviște», cap. III.* ⁶ *Th. Căp., o. c., pp. 47 și 138.*

râte din Pind. Negustori aromâni activau și aici, iar prin satele înconjurătoare, lucrau Clisurenii și Neveștenii¹.

Astăzi, populația orașului Cojani — ca și aceea din Sacișta — este pe deplin grecizată, deși, la origină, deplin aromânesc², proces ce a avut loc prin așezarea unei părți din populația din Sizanion³.

Cojaniții — ca și conaționali lor din Sacișta, Blața, Clisura, etc. — s'au răspândit ca negustori pretutindeni, cu deosebire în A.-Ungaria, în țările slavone din fosta monarhie și în vechea Serbie, contribuind, cu toții, la promovarea mișcării economice și la formarea clasei orășenești⁴.

2. *Neagusta (Nea Augusta, Agostos, Nausa)*. Nu știm care a fost stratul etnic de baștină. Pouqueville a găsit 2000 case de Bulgari și Greci⁵, fără a spune ce naționalitate au avut acești „Greci”. Credem că și acest centru — ca și celelalte învecinate: Sacișta, Cojani, Blața — a avut același nucleu etnic la întemeiere⁶ și că, numai sub regimul unei propagande intense a clasei preoțești și a mitropolitului din Veria, s'au grecizat cu timpul, peste care s'au așezat și Bulgari din satele învecinate, în așa fel, că fizionomia lui originală și-a pierdut-o. De altfel, în sprijinul acestei afirmări și credințe, intervin și documentele cercetate de scriitorii sârbi cari pomenesc de „Țințarii din Neagușta”, încă din sec. al XVIII-lea⁷. Ba, înaintea lui Pouqueville, elemente aromânești, proaspete și nealterate, se revărsau mereu, împinse — fie din Pind, ca de exemplu, din Samarina, fie din așezările recent întemeiate în munții Veriei — de furia bandelor de ucigași și jefuitori albanezi și turci⁸. Prin 1819, aceste bande au atăcat Xirolivad, deja părăsit de Greci, astfel că numeros element aromânesc din Pind — stabilit aici și în Selia de jos — s'a refugiat, găsind azil în Neagușta⁹. Turburările grecești din 1821 au găsit răsunet și în aceste părți. Călivele Selia au fost jefuite, astfel încât mulți păstori din Selia de jos, din Călivele Badralexi și, în special, Samarinenii, au găsit adăpost tot în Neagușta, pe când, în jurul orașului, Fârșeroși din Selia de sus își iernau vitele¹⁰. Alte elemente aromânești din Niculița, care, a fost cea dintâiu părăsită, s'au așezat și aici, numeroase, ca și la Sacișta și Crușova¹¹.

¹ Am cunoscut câțiva meseriași Clisurenți la Căilar și o familie Vretta din Crușova la Cojani. ² I. Car., p. 114. ³ D. Popovici, o. c. p. 22. Aici, la Cojani, a fost un colegiu grecesc la care, în 1750, a fost chemat Eugeniu Vulgaris dela Iania — Vezi V. Papacostea, o. c., p. 28. ⁴ D. Popovici, o. c., passim. ⁵ Pouq., III, o. c., p. 94. ⁶ I. Nen., — o. c., p. 465 — mai puțin informat pe vremea lui, susține că, aici, ar fi fost un element grămostenesc în valoare de 1270. ⁷ D. Popovici, o. c., passim. ⁸ Contra lui Ali Pașa, în 1804, au luptat 4000 bărbați, dar Neagușta, după zece iuni, s'a predat de foamete și, fiind dotate a lui Kâzlar Aga, șeful eunucilor negri ai Seratului, a făcut să sufere scurt timp satrapia lui Ali Pașa — După Pouq., III, p. 94. ⁹ Vezi «Ținutul Veriei și Vodena». ¹⁰ Th. Căp., o. c., pp. 56, 75. ¹¹ N. Batzarla, «Istoricul fundării

Neaguștenii s-au ocupat cu viticultura și comerțul de vinuri renumite, cele mai bune din toată Macedonia. Se ocupă, deasemenea, cu distilarea rachiului de tescovină, unul din articolele cele mai rentabile. Export de vinuri pentru Egipt făceau negustorii Parascu dela Ianina în tovărășie cu frații Cile: Teohari și Toma din Crușova¹. În fruntea unei mici colonii de Neveșteni, așezați în oraș, stau frații Buta.i: Ioan și Ghiorghî, mari comercianți de vinuri și fabricanți de rachiuri „Butari“, renumite în toate piețele grecești din nordul țării².

Comerțul de carne de oi, de lănuri și derivate ale laptelui îl fac numai Aromânii grămosteni, verieni și fârșeroși,

În jurul Neaguștei, călătorul francez a văzut ateliere unde se fabricau săbii și puști.³ Aici, trebuie să fi fost numai iscusiții armurieri din Samarina, cari — după Pouqueville — însemnau cel puțin Greci și Bulgari. Toți aici a văzut și mori de „bled“ (?), de ulei, de măsline și de sesan⁴.

Neaguștenii, ca și ceilalți Aromâni de până aici, au făcut negoț în Austria și în țările slavone ale acesteia⁵. Un Exemplar de rasă au avut în remarcabilul negustor Anastasievici-Sabov, despre care vom vorbi la locul cuvenit⁶.

Cam prin 1820, s'au așezat, în acest oraș, Bulgari — astăzi, complect grecizați — din satele distruse Drăjilova, Oșleani, Perişorți, Cuțufleni, sate mari. Mulți făceau comerț cu fabricile de bumbac și de postavuri din Europa și Egipt, precum și cu gogoși de mătase din Vodena, Neagușta, Suboțco și din toată Meglenia, cu vinuri și struguri și comerț cu piei cu Salonicul⁷.

Aici, în acest oraș grecizat, Aromânii naționaliști au avut și școală românească, deschisă în 1881 de Gușu Papa-costea⁸. Din memoriile rămase dela acesta și publicate de fiii lui, se deduce cūrata aromânitate a unei bune părți din populația orașului, unde se găseau încă familii ai căror bătrâni vorbeau câte ceva din dialectul aromânesc și ne dă câteva nume de notabili, „oameni cu stare materială întloritoare“, ca Hagi Dimitri, Longu, Gurguliatu, Belo-Rizu, etc., pe lângă alte familii de Avdeliați cunoscute, ca Cica și Cionga⁹.

IV. Trei centre aromânești cu mari negustori și financieri : Nevesca, Vi.-Cilura și Blața.

1 Nevesca (Neveasta, gr. Nimfèa). Este așezată nu departe de

orașului Crușova», în *Lumina*, II, nr. 5. ¹ Vezi cap. II, Ianina, p. 79 și nota 2. ² Alături de Ioan lucrează și cumnatul acestuia Cocio Niclotă din Crușova. Dr. C. I. Istrati, în trecere prin Macedonia, a admirat instalațiunile acestea. ³ Pouqueville, III, I. c. ⁴ Pouqueville, III, I. c. ⁵ D. Popovici, o. c., passim. ⁶ D. Popovici, o. c., passim. Vezi *Cartea II-a și a III-a*, de A. Hăciu, ⁷ Informații căpătate dela G. Celea, bun cunoscător al lucrurilor de acolo. ⁸ În zilele redeșteptării macedo-române», 1927, p. 37 și urm. ⁹ Același izvor.

Belcamen și Negovani, la s. și s.-est de acestea, la n. și n.-vest de Vl.-Clisura, la vest de lacul Ostrovo. La vale, sub culmea Ciuca, trece șoseaua națională Sorovicu-Clisura-Castoria, având drept în față, dar ascuns în vale, un sat bulgăresc Aitoș, de unde se poate urca muntele, călare, drept în piept, în Nevesca. Un orașel mic, dar elegant, cu case frumoase de piatră în două și trei rânduri, așezat într-o depresiune ușoară Linuri la 1360 m., înconjurat la n. de păduri și dominat la sud de Ciuca, ce-i stă ca o perdea înaltă de 1700 m., pare, văzut de departe, dela Sf. Ilie din Vl.-Clisura, de o pildă și prin un ochian întors, un cuib de vulturi. Cotele Gurnură și Eudernă sunt la 1800 m. și toate acestea sunt stăpânite de masivul Viciu, ce se ridică la vest, la 2027 m., stăpânind, totodată, Castoria și Vl.-Clisura, câmpiile Florinei, Ostrovului și platoul Vodenei și, salutându-se, dinspre vest, din depărtări feerice, cu masivul Smolicul și al Gramostei. Iar de pe perețele culmei Ciuca sau din balcoanele cele mai înalte, se zărește — în zile transparente — golful Salonicului și masivul Olimpului, pe când, mai încoace, se desfășoară panorama șirurilor de munți ai Murihovei, Caragiovei și ai Veriei¹.

Se zice că, altădată — epoca nu se poate determina — Nevesca era așezată în localitatea Zazăre², în apropierea unui mic loc, unde se găsesc încă urme de băi, se zice, romane, probabil, ape minerale, între Zelenici și Rudnici, în direcția s.-est, în câmpia din față; aveau podgorii și teren arabil cari le-au aparținut până la Ali Pașa, iar după moartea acestuia, au devenit proprietatea Sultanei Mame. Dealtfel și Nevesca a fost un apanagiu al acesteia și s'a bucurat „de anumite privilegii și de o cârmuire ce se aseamănă cu independența“³.

Cel mai vechiu strat, cel primitiv — după mărturiile culese la fața locului, mai vechiu ca 300 ani — a fost cel grămostenesc, venit, credem, după pășunile bogate. După distrugerea Moscopolei, s'a suprapus un strat de Moscopoleni și Niculcenii, cari au dat pe vestiții bărbații cari au dovedit mari calități de negustori, pre-

¹ Weigand, vizitând-o, a numit-o Sinaia Macedonei. În adevărat, este una din cele mai căutate stațiuni climatice din Grecia, pentru curățenia, uscăciunea și limpezimea aerului, pentru confortul și pitorescul înconjurător. ² O legendă, după Zega Teodor, elev în cl. IV, în Rev. «Liceul Internat Buft», nr. 3 I, Aprilie, 1932: Nouă frați s'au dus la Bitolla să însoare pe fratele lor cel mai mic după o fată frumoasă. Pe când cel mai mic era la peșit, ceilalți au furat-o pe Nevesca și au dus-o în pădurile orașelului, unde bandiții și cîtobant nu-l lăsau să se așeze. Într-o luptă, bandiții au omorât pe Nevesca (nevasta-mireasa ?) și de atunci, comuna a purtat numele ei. Altă variantă auzită dela bătrânii: Nouă frați au furat o fată frumoasă dela Bitolla pentru fratele cel mai mic, etc. Indrăgostiții de frumusețile naturii și de adăpostul ce le ofereea înălțimea și pădurile, s'au așezat aci și, astfel, au părăsit Zazărea. ³ I. Nen., o. c. p. 452.

curti și pe vestiții argintari¹. Mai târziu, s'au așezat, la marginea vestică, o mică colonie de Fărșeroși, economi de vite.

Din cauza evenimentelor sângeroase ce s'au ținut lanț în întreg sec. XVIII și XIX, a furiei devastatoare a lui Ali Pașa, precum și din cauza ciumei ce a bătuit-o de vre-o trei ori, coloniile numeroase au apucat drumul pribegiei, așezându-se: unele, prin 1760, tocmai în județul Alba (Transilvania), în frunte cu familia Cirle (Țirlea); altele, foarte numeroase, în spre Tracia și anume: la Bairaclii Giuma (prin 1905, erau 512 familii), la Ramna, pe care au întemeiat-o în epoca distrugerii Moscopolei și Gramostei, cu 500 case², distrusă și aceasta în marele războiu; la Prosoceani 180; la Poroi circa 85—90, la Lipoș 17, în Giumaia de sus cam tot atâtea și multe altele în ținutul Dramei. Datorită acelorși vicisitudini, alte colonii s'au așezat la Doxati, Alistrați, Tatar Bazargic, pe linia Samacov-Filipopol; etc. Precum am mai spus-o, o colonie din cauza ciumei care a bătuit Nevesca, s'a așezat în Muloviște³, după ce, înainte, au trăit la Cranili, în ținutul Prespei — este vorba de acum 200 și ceva de ani⁴. Printre familiile așezate la Muloviște, erau Nan, Paligora — aceștia erau cărăvănarul îndrăsneți și făceau negoț cu „broștur“ șofran și cu undelemnuri, iar la munte lucrau și cu „săvate“ — îngrășat de țapi, berbeci și oi⁵. Nu este exclus ca negoțul cu șofran să-l fi introdus tocmai acești Paligora, întrucât această plantă o cultivau țărani bulgari din ținutul Prespei⁶.

Orășel cu destule așezăminte culturale și religioase: o biserică frumoasă⁷, școli românești⁸ și grecești, precum și un gimnaziu helen într'o clădire grandioasă, ridicată, acum câțiva ani, de marele everghet neveștean Jean Nicu, fost director general al regiilor de tutun din statele scandinave.

Industria casnică a fost și este cea textilă, pentru uzul propriu, mai ales: ciorapi, flanele, velințe, cu deosebire scoarțe și covoare frumoase de tot felul. Bărbații — pușini economi de vite, foarte pușini cărăvănari, mulți croitori; înainte de 1900, aproape trei sferturi de meșteșugari erau argintari, încât orășelul își oferea aspectul unui bazar asiatic. Ca argintari, s'au răspândit în multe

¹ I. Nen. crede că ei au fost Moscopoleni. ² Th. Nero, art. în *Lumina*, II, 1904. ³ Vezi «Muloviște» cap. III. ⁴ Vezi art. «Gînsa Paligora» de C. I. Cosmescu în *Lumina*, V, nr. 10 907, p. 9 și urm. Au părăsit Cranili din Prespa din cauză că lumea nu putea suferi temperamentul violent al acestei familii, care a provocat mari neînțelegeri și certuri și în Muloviște, unde, de teama unor noi conflicte, n'ar fi fost primit Moscopolenii. ⁵ *Ibid.* ⁶ Vezi «Muloviște».

În 1867, în locul a două biserici vechi distruse, s'a ridicat, prin inițiativa fraților Țirle: Mihail și Nastasi și a comunei, o biserică monumentală Sf. Nicolae, refăcută, în 1920, de același Jean Nicu, în stil bizantin și basilic, cu picturi frumoase de zugrăvit din Șelța, Negovan și Belcamen. Vezi, pentru aceasta, *Cartea II-a*, ultimul capitol. ⁸ Școala românească a fost întemeiată în 1878 de

orașe aromânești, foarte mulți în Ianița, în orașele Traciei și ale Asiei Mici, mai ales în toată Tesalia, alții au ajuns în Elveția și în Italia, mulți lucrau în Albania; un centru, des frecventat de ei, Premeti¹. Dar, decăzând această meserie atât de rentabilă odată, cei mai mulți s'au ocupat cu negoțul sau le-au exercitat pe amândouă deodată. Au fost și croitori peste tot, iar o colonie numeroasă era la Constantinopol, de unde cei mai mulți s'au mutat la Constanța.

Speța cea mai îndrăzneță de negustori a ieșit din acest orașel. S'au manifestat ca negustori și fabricanți în branșa tutunului, mai cu seamă în Tracia, la Salonic, Constantinopol, Cairo, în Germania și în țările scandinave, în Serbia și în România. În domeniul larg al negoțului, îi întâlnim în toate orașele din Macedonia, deținând, alături de alți Aromâni, monopolul; colonii importante și bogate în Egipt, pînă în America, altele în România, cu deosebire la Constanța și București; pe când multe elemente s'au distins în mișcarea intelectuală și în domeniul profesiunilor libere.

Orașul, curat aromănesc, ar fi avut, pînă 1895, 6800²; prin 1913, 6740³; după ultimul recensământ al statului grecesc, 453 familii⁴.

2. *Vlaho-Clisura (Clisura Aromânească)*. Cum ai scăpat de Leahova, un sat albanezesc, pe șoseaua Sorovicu-Castoria și treci de două cotituri în sus pe clima muntelui Șubreț — o ramificație a masivului Viciu — vezi, de departe, la stînga în față, dominate de o culme împădurită Agrulu al Chiacu, un pumn de case gata să se verse în vale de pe panta lunecoasă: sunt resturi umile din celebrul oraș de odinioară, patria marilor bărbați cari au umit lumea, pe unde au trecut, cu genialele lor combinațiuni economico-financiare și cu creațiunile lor de ordin politic și științific. Este Vl. Clisura „patrie de oameni învățați” — „patris pepedhevmenon andhron”⁵ — ca frații Darvari, Mitropolitul-poet Dosoftei, savantul-poet Marcu Beza și dramaturgul sârb Nușici; a atâtor bărbați politici Sârbi, ca Lazi Paciu, Kosta Kumanidi, etc; este patria marilor financieri, ca bancherii vienezi imperiali Cârja și alții, ca Pindu; a marilor armatori și comisionari Spirtea și Mandrinu; este patria marilor evergheți Cârja, Simotta, Beza și a o întregă altă legiune. A fost una din cele mai vechi garnizoane romane — claussura romana — cum a numit-o regretatul D. Cosmulei, profesor la liceul din Bitolia; a fost punctul strategic roman ce putea ține în loc armate întregi și care, dela „Șeaua al Dauli”, domina câmpiile Os

Constantin Chirana, născut în 1849 și mort în 2/10 1935 și de Sergiu Dumitrescu-Nace. Chirana a deschis și școala dela Hrupiște. ¹ Vezi cap. IV, p. 129, Nota 3. ² După L. Boga, o. c. ³ După I. Nen., o. c. ⁴ Informațiuni prețioase am cules la fața locului, dela preotul Anastasi Iconomu, C. Chirana, Th. Nero, G. Ceanescu și alți Neveșteni. ⁵ Filippides, *Ist. Rum.*, II, 30, ap. I. Car., o. c., p. 116.

trovului și Castoriei, așezată pe marele drum comercial ce pórnea dela Duraço, atîngea Moscopolea și Corița și se întâlnea cu paralela ei Via Egnatia, tocmai la Klidi, lângă Salonic, unde se îmbînau și drumurile Larisa-Atena.

Intocmai ca și alte comune aromânești — Nevesca, Muloviște și Gopeși — „cu câteva sute de ani înainte, în locul orașelului de acum, la picioarele piscului Agrulu al Chiacu, de o parte și de alta, existau trei așezări aromânești: Jajà, Cârâje și Cireșu¹, a căror populațiune se îndeletnicea cu agricultura și păstoritul și care, în vrnmurile turburi, a trebuit să-și părăsească vechile locuințe și să se ascundă în desișul aceluî munte, spre a fi la adăpostul ori și căror încălcări². Vechea vatră — după mărturii clisurene la fața locului — ar fi fost la „Avinie“ și se întindea spre Sf. Maria, unde s'au găsit și vase cu inscripții romane, pe o pantă dulce, pe când noul oraș a fost așezat pe o pantă foarte lunecoasă. În legătură cu întemeierea orașului nou, avem și o mărturie a scriitorului francez, care l-a vizitat, la începutul secolului trecut. Iată ce spune despre această frumoasă așezare aromânească, ce domină atâtea orizonturi largi, dominată, la rîndul ei, de majestatea muntelui Viciu la dreapta, iar în spate de mărișia Pindului și Gramostei, leagănul atâtor triburi falnice aromânești: „Acest oraș, locuit de 500 familii Valahi Dasareși, cea mai mare parte refugiați din Moscopole, este supranumit de Greci Cosmopolis³. Locuitori cred că colonia prin care fu întemeiată, sosi pe culmile muntelui Sarakina spre sec. al XV-lea, timp în care Turcii dezolau Macedonia și obligară pe creștini să se retragă în munții cei mai inaccesibili; spre a evita sclăvia sau moartea. Dela această epocă, populația crescă cu o mulțime de Valahi, pe cari un fel de instinct îi îndeamnă să caute regiunile reci, învecinate cu păduri, cu pășuni și cu ape glaciale cari formează deliciul lor“⁴.

Pe lângă stratul de baștină, a căruî vechime nu se poate fixa, s'au așezat Moscopoleni și Grămosteni⁵, în epoca marilor dislocări — poate și înainte de aceasta —, iar acum 60—70 ani, câteva familii scoborîte din Pind și anume din Avdela⁶.

Favorizați de soartă de a fi fost așezați la răscrucea marilor drumuri comerciale, în legătură cu Gramoste și Pindul, cu Bitolija, Salonic și Tracia, precum și cu Moscopole și toată Albania, de profesiune cărăvănari în legătură cu păstoritul la origină și majoritatea

¹ Aceste trei așezări par a fi fost posturi de pază ale trecărorii «Dauli».

² C. Ghica, Orașul Vl.-Clisura, în *Lumina*, II/904, 116—117. ³ Nicl un Clisorean n'a știut să ne dea vre-o indicație despre acest nume ce l-ar fi purtat vre-o dată; acelaș lucru și despre Sarakina — Pare a fi Agrulu al Chiacu. ⁴ Pouq. III, 22—23

⁵ C. Ghica art. cit., ⁶ La margina din dreapta orașului numit «Varoșă», s'au așezat de mult și un trib de țigani făurari și muzicanți, fără nici o legătură cu Aromânii.

Moscopoleni, deci, negustori prin naștere, bărbații Clisurii Aromânești s'au răspândit, din cele mai vechi timpuri, peste tot în Peninsula și în Europa.

Credem că au avut legături vechi și cu cetățile italiene. Deși documentele găsite până acum nu vorbesc de Clisurenii, nu trebuie să neglijăm, totuși, mărturiile depozitate în câteva din cântecele populare și în cari este vorba despre tineri întorcându-se din Veneția și alte părți¹. Prin a doua jumătate a secolului XIX, aduceu sticlărie și geamuri din acest îndepărtat port al Adriaticei. Sau dacă legături directe n'au avut, rămâne probabil că le-au avut prin intermediul Moscopolenilor, cu cari se cunoșteau și se înrudeau². Din alte versuri a căror dată nu se poate fixa³ ale cântecului „Vin gionl di Nadolie“, etc. se deduc, deasemenea, legături comerciale cu Anatolia, adică Asia Mică.

Printre Aromânii cari au avut influențe hotărâtoare în viața economică a țărilor slavone și române din fosta monarhie austro-ungară, precum și în aceea a însăși monarhiei și a centrelor din Serbia veche, legături ce ne duc până în secolul XVII, dacă nu și mai afund, trebuie să considerăm printre cei dintâi pe Clisurenii. Nu este exclus ca aceștia să fie vre-o dată indentificați — după alte cercetări — și ca membri în companiile de negustori din sec. XVII, organizate în Ardeal și în nordul Ungariei. Pouqueville vorbește de negustori bogați și de cărăvănari cari începeau atunci, adică la începutul sec. XIX, să frecventeze drumul, prin Bosnia, până la Costainița din Slavonia⁴. Credem, însă, că scriitorul francez greșește, fiindcă Clisurenii au cunoscut acest ținut mai de mult, după cum vom vedea la locul cuvenit⁵.

Etnograful sârb J. Čvijić laudă foarte mult pe acești Aromâni din Clisura, cei mai îndrăsneți căutători de câștig, cari nu s'au oprit în țările balcanice, ci au mers în Egipt, prin toate porturile Mediteranei și în toate localitățile comerciale importante din Europa, până la Londra și la Moscova⁶. Dintre toate pașalâcurile fostului imperiu ottoman, Bulgaria pare a fi ocolit-o, probabil, fiindcă era un sol sărac, despopulat, prea la o parte și fără legături mari cu Europa. Colonii au avut și în Egipt, dar nu prea numeroase, numai ca indivizi, altele, foarte valoroase, s'au așezat la Constantinopol. În sec. XIX, îi găsim prin toate centrele mari ale Serbiei, iar spre

¹ Val. Papahagi, în studiul citat, nu vorbește de Clisurenii. Versurile «Sirmă laje», «sirmă aroșle, sirmă di nao turlii, adusă dtt Vlăntii, etc.» — Vezi cap. I, «Frontul Albania-Adriatică», p. 38 și nota 9. ² Nume de familii moscopolene: Sîmotta, Babuș, Văctu, Bîcu, Orman, Ceagani, Nesa, Goga, etc. ³ Marcus Beza fixează sec. XVII. ⁴ Pouq., III, 1. c. ⁵ Vezi Cartea II, «Negustorii aromâni în Austria». ⁶ V. Papacostea, Câteva note asupra familiei Sîna, în rev. *M.-română* II, nr. 1/1930, pp. 78—79.

1850, un flux viguros din aceștia — laolaltă cu alții din Ianina și Cojani — s'au așezat temeinic în această țară. Dar coloniile importante s'au remarcat peste tot întinsul imperiului turcesc. În vremile noastre, îi găsim încă pe liziera marilor orașe — dela Florina la Salonic și, de aici, până la Xanthi. Pretutindeni, s'au ocupat cu tot felul de afaceri, excelând în marele comerț și în acela al băncilor. Ei au emigrat, din cele mai vechi timpuri, în colonii numeroase și bogate, în România, unde îi găsim, de un veac și mai bine, mai cu seamă în Craiova, Horezu, T.-Severin, Iași și București — în Moldova, pare-se de peste două veacuri — pretutindeni, jucând rol de seamă în mișcarea economică; dar cele mai importante colonii le-au avut în Craiova și Oltenia, în general ¹.

În orașul Clisura, fără nici un strein, tot comerțul și meșteșugurile erau exercitate de ei: cismari, croitori, făinari, măcelari, băcani, mulți manufacturiști, foarte puțini cu agricultura. Aici, era un mare centru de desfacere a manufacturilor, aduse, mai înainte, din Viena și Budapesta, în timpurile din urmă, din Salonic și Constantinopol, numai prin marile firme clisurene și aromânești din marele port egeic și din orașele austriace. Debușeul era constituit din toate satele și târgurile din împrejurimi, din Hrupiște și ținutul Cailar-Cojani, ba se expediau mărfuri și până în Dibra din Albania. Dăm câteva nume reprezentative: Dimitri Babuș și fiul Vasili ² Nicola Vovu și fiul Ghiorghii ³, frații Văce: Ianachi și Nicola, firma Ghiorghii Galbagiari-Ghero Nicu ⁴ laolaltă cu Ioani Baba din Furca și Pitu Turnibuca, Iancu și Costa Chiuca, Costa Dafa, Nicolae Pâța asociat cu Ghica Cotadini, etc. În branșa colonialelor, erau numeroși: Hertura, Papa Petre, Nazla, Gachi Saitu sau Macu ⁵, Cota Bibi Simu Nesa, Fani Pecu, Tașula Mutu, Costa Chichi, Sili Duca, Mitu Adam, Simu Sima ⁶, Indriu Țeca, totodată, fabricant de lumânări, frații Mironi — coloniale, precum și măcelărie și comerț de „săvate“ precum și membri din familia Turnibuca și alții.

Dela 1878, când antărșii greci au comis atâtea jafuri și au făcut ostateci pe cei mai de seamă bogătași din cei puțini rămași în Clisura ⁷, expatrierea s'a accentuat și mai mult. Orașul n'a ost cruțat de antărșii greci nici în anii de revoluțiuni, de după 1900, n Turcia. Până la războiul ruso-turc din 1878, număra 1000

¹ Vezi «Negustorii aromâni în Principatele Române». *Cartea II-a* de A. Hăciu. ² Au fost bunicul și tatăl lui Mitică Babuș, director al Băncii Pieței în București. ³ Nicola Vovu a fost tatăl lui Tașula Vovu, actualmente, director al minelor de cărbun — Jibou. ⁴ A fost, înainte, «taxidat» procurist și încasator al firmei Bica din Albania. Au avut centrul la Salonic cu sucursale la Clisura și Seres și expediau mărfuri în sudul Serbiei, în Albania, în Epir, în ținutul Gramostei și în Pind. A fost tatăl avocatului Iancu, al lui Harflacht, cancelar la consulatul Turciei și al negustorilor Vasile și Alexandru. ⁵ Din familia Saitu a fost Safta, președintele Bucureștilor. ⁶ Tatăl inginerului Simuleanu din Ploiești. ⁷ C.

case¹, astăzi, de-abia câteva sute — cele mai multe în ruină.

Industria casnică la Clisurence — bogat și elegant îmbrăcate, în grele mătăsuri și blănuri scumpe — este deosebit de dezvoltată: postavuri pentru trebuințele proprii și pentru desfacere², ciorapi frumoși și cu măiestrie lucrați; pânze de bumbac și de borangic fin; tot felul de broboade alese; țesutul scoarțelor — model în aceeași iscusită artă: „tendă“ covoare de așternut în saloane; chilimuri — scoarțe de pat cu două fețe, cu „tăvane“, cu „puli di bunili“, cu „simite“, cu „câni“, cu „coji di nuți“ — în două ițe încălecate, toate în combinații de culori și deseme artistice.

Locuitorii, bogați și înamorați de frumusețile naturii risipite cu atâta largheță de Creator și profund religioși, au ridicat, în slava acestuia atâtea locașuri de adorațiune: Sf. Nicolae, Sf. Dumitru și Sf. Antim, o mănăstire Sf. Maria, într'un cadru de un pitoresc încântător; patru paraclise: Sf. Treime, lucrat într'o peșteră, Sf. Marcu, Prodroșmul și Sf. Ilie, pe o culme înaltă, de unde, în zorii zilei, se desfășoară cea mai superbă panoramă: toți munții Albaniei și ai Caragiovei-Megleniei, cu toate lacurile alpine dela poalele acestora, înaltele piscuri înzăpezite ale Pindului și Gramostei și, spre sud, departe departe, golful Salonicului, înzăgăzit de de uriașul masiv al Olimpului, lăcaș al zeilor. Tot de aici, ca în palmă, se întinde gingașul orașel Nevesca, pe un platou stăpânitor al câmpiilor Sarighiol și Ostrov. Încă de acum trei secole — prin 1660, existau, la Clisura și frății de ajutoare a Sf. Mormânt³. Școli grecești primare și un gimnaziu și școală primară românească deschisă în 1867⁴.

* * *

Un orașel de mare însemnătate comercială, așezat la poalele

Ghica, art. cit. ¹ *Ibid.* ² Iată cum s'ar putea descrie o casă din Clisura cu elemente culese din «O viață» de M. Beza: Casele, unele din ele adevărate palaturi, cu scări de marmură, în două sau trei rânduri și cu firide de meterezuri, cu pereții zugrăviți în uleiul gras, care, încă până azi, dăinuiește pe zidurile roase de vremuri; pășea în ele prin tinde pardosite cu lespezi, prin cerdacurtașternute cu velințe și, de aici, în încăperi cu dușumele și mindiruri lungi, unde stau înținse «tendei» și «chilimuri», cu șiruri de păsări în diferite culori și perini îmbrăcate în scumpe mătăsuri, cu persiane și perdele grele la ferești; în odaia bună, atârnau arme și oglinzi de Veneția; pe mese, tăvi cu tacămuri de cristal, deasupra vetrei, sfeșnice de argint, vase de faianță în care spumega vinul și pe pereți un ornic de nuc cu greutate, atârând în jos; mai încolo, o lacră de nuc bogat înflorită; la o parte, un dulap în lemn sculptat și, deasupra lui, o frescă de mâna unui zugrav localnic ce înfățișa paradisul... ³ Printre cei cari făceau parte din aceste frății, erau aceste nume de Clisurenii, membri în epitropii: Ioan al lui Peța, Alexi al lui Nica, Mihai și Hristu, Maria lui Chirsa (Cârța?), Ioan al lui Caraghios, Gheorghii Verigra și Costa — Vezi M. Beza, *Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.*, Seria III, tom VI, Mem 7. «Bibliotecă mănăstirească în Palestina, etc. ⁴ C. Ghica, art. cit.

Neveștei și stațiune importantă pe linia ferată Salonic-Bitolia, Soroviciul a fost, dintotdeauna, sub influența economică a Clisurenilor și Neveștenilor. A fost și este un nod de drumuri mari: Nevesca, Clisura-Castoria-Albania, Grebena-Cojani și Bitolia-Salonic. Orășel cu populațiune de 2000 și ceva bulgari și refugiați greci, cu satele din jur locuite de aceleași neamuri, economiceste, este în mâinile negustorilor din centrele sus numite, în număr de circa 30 firme, cari dețin tot comerțul engros. Alături de aceștia, câțiva bulgari, în număr de vre-o 15, toți mici negustori; nici un grec. Câteva nume de Clisurenii cu comerțul de coloniale engros: frații Mandrinu-Simu și Marcu, Hristu Șochi, Anastasi Atanasiu Ruva; în comerțul de cereale frații Ceca: Ghiorghi, Dimitri și Costa; în acela de cereale și cărbuni mangal, frații Leane în număr de opt; și alții. Neveștenii: Nicola Misirli postavuri engros, Sterie Bișcă fierărie engros, Tomi Mihail cu debit de tutun în gară, singurul librar în târg, etc¹.

Un alt orășel, ceva mai departe, pe Vardar, unde Livezenii și Megleniții aveau un centru al lor, este Ianița sau Yenigè Vardar, unde iernau și mai ierneză Aromânii de mai sus, ca și Grămostenii din Radova de sus din Murihova — aceia cari s'au stabilit în 1905 la Vodena, amestecați cu Fârșeroți, precum și aceia din Căndrova și Gramaticova². A fost un centru producător de cele mai bune tutunuri din Turcia, des frecventat de negustorii noștri. O puternică colonie de Neveșteni s'a ocupat cu negoțul și argintăria, iar alții — mai ales din Magarova și Crușova — cu tutunurile. Dintre Neveștenii cari făceau argintărie și, firește, negoț de tutunuri, menționăm pe bătrânul Nicola Dodu³, Mihail Dodu, Panaioti Nicu, Sterie Nero, Mihail Mileancu, Vasili Boza, Ghiorghi Chirana, Mihail Jurcu, — unii din ei s'au retras și s'au ocupat în România cu tutunuri, alții, mai târziu, prin 1900, când acest centru nu mai prezenta importanța lui de altădată. Dintre Măgărăveni, frații Tegu și Zisi Ceanti, Pita, fiul lui Tega, precum și frații Paliuri, cari făceau, toți, comerțul de tutunuri. Crușovenii erau: bătrânii Jifcu, Krey, Nachi și Todî Baltador, toți cu tutunuri și unii cu fabricarea de „bărnută“ — tabac.

Nu departe de acest orășel, se găsesc ruinile cetății Pella, locul de naștere al lui Alexandru cel Mare și capitala regelui Filip II.

3. *Blața*⁴. Așezată la s-est de Vlaho-Clisura, nu departe de aceasta, la o înălțime de aproape 1200 m., în acelaș cadru de munți

¹ Multe informațiuni asupra Clisurei mi-au dat G. Adam, d-na Tinca Simotta, d-na Mahea Nicu, d-na Maria Galbagiari și fiii Vasile și Harilachi, Th. Pritta, Mitică Babuș, etc.; iar asupra Soroviciului, Mihail Tomi. ² Th. Căp., o. c., pp. 62, 63, 75. ³ A fost tatăl lui Teodor Dodu; acesta cu fiii săi, exploatează o moște proprie în ținutul Soroviciu. ⁴ Vezi I. Nen., o. c., p. 464 — unde o dervă din «Vlahia».

păduroși proprii pentru economia de vite, cu falnicul Murichi ce ține de Clisura și pleșuvul Siniășcu, la poalele cărora se găsește comuna, prin sărăcia solului, acest orașel a fost sorocit, dela început, pentru expansiune în largul lumii.

I. Nișteșcu credea că stratul etnic cel întemeietor a fost cel grămostenensc¹, Ivanici susține că Blața — populată în majoritate de Moscopoleni cari au găsit aci adăpost — a fost numită și „Moscopolea în miniatură“². Aici, s'a așezat și o parte din populația din Sizanion, odinioară, oraș episcopal, astăzi, o localitate neînsemnată de păstori, în jos de Blața³. Aromânii din Pind, în special, din comunele așezate pe povârnișurile Smolica, s'au așezat de mult în marele centru Șainili — Sisani, actualmente, un cătun locuit numai de păstori nomazi, de unde, revărsându-se, au populat aproape exclusiv cu elemente aromânești Sacișta sau au creat comunele aromânești Pipiliște și Blața — scrie Th. Căpidan⁴. După Atanasios Cristidi, profesor pensionar la Salonic și originar blăciot, coloniile întemeietoare ar fi venit din Seracu, Samarina, Moscopole și, acum în urmă, din Pind⁵. S'ar fi întemeiat, după aceiași mărturie, acum 250 ani. Pare, însă a fi mai veche, dacă dăm crezare afirmațiunilor călătorului francez, după care — în sec. XVI — ar fi avut loc deja mutarea episcopatului grecesc din Selitza-Sizanion la Sacișta. Și știm că populația mutată la Blața a trebuit să găsească o așezare pe care a reușit să o grecezeze. Dealtfel, nu trebuie să credem nici pentru zilele noastre că este pe deplin grevizată, fiindcă, încă, o bună parte din lumea de acolo, cu care am luat contact, vorbește aromânește. Nikolaus Dumba, consilier aulic vienez și mecenat, se mândrea cu origina lui aromânească. Este probabil ca, la stratul grămostenensc și cel moscopolean de baștină, să se fi alipit și alte coloane fugare în perioada dezastrului și a fugii în panică, oprindu-se aici, unde se simțeau ca la ei acasă, precum s'au simțit la Clisura și în alte așezări aromânești⁶. În perioada aceasta de groază, au trebuit — sub presiunea valurilor și a amenințărilor din spre Moscopole — să se transporte și ceva Blăcioți până la Crușova⁷.

¹ *Ibid.*, p. 27.² Makedonta și Makedonți, p. 166. ³ D. Popovici, p. 22.

⁴ *Rom. nom.*, p. 55. ⁵ După același izvor, prin 1870, epoca apogeeului, ar fi numărât 800 familii, astăzi, vre-o 500, adică 3000 locuitori — după ultimul recensământ; după I. Nen., — p. 464 — 2480 loc., iar după L. Boga — în 1913 — 4105 suflete. ⁶ De remarcat aceste fenomene curioase. Tocmai în acest orașel pe care toată lumea l-a socotit grevizat, exista pecetia comunală, ca născăterii în altă parte, cu inscripția «Olah muhtari» — primarul aromân, iar pe actele de naștere «nufuz» se scria «Olah» și nu «Rum» adică Romeu-grec, cum erau trecurați ceilalți Aromâni și aceasta, o repetăm, într'un orașel care nu și-a deschis — din păcatele conducerii — niciodată, sufletul școalei românești și încă cu mult înainte de Trădeaua Imperială din 1905, prin care s'a recunoscut, ca element etnic în Imperiu, naționalitatea aromânească. Din mărturiile căpătate dela H. Galbagiar după acte traduse de Iogu, interpret la Ministerul de Externe. Blăciotii, dealtfel, se încuscreau numai cu Aromânii. ⁷ N. Batzarla, art. cit.

Ocupația de căpetenie le-a fost economia de vite în mare măsură și meșteșugurile : argintari, tufecii, croitori, etc. Economia de vite se menține, astăzi, mai bine ca în alte părți. Produsele laptelui sunt tot așa de renumite ca cele din Gramostea și Samarina și se desfac, încă, la Constantinopol, Salonic și Atena. Se zice că „urda di Murichi“ este cea mai bună din toate. Lânurile se desfac la fața locului, cele mai multe industrializându-se în comună, unde, în fiecare familie, există ateliere în cari se lucrează velințe de tot felul, ciorapi, flocați, cape-tâmbări, etc.

O bună parte din populație a căutat câștiguri de foarte timpuriu în largul lumii. La Seres, oraș înfloritor încă pela sfârșitul sec. XVIII și începutul celui de al XIX, s'au așezat mulți Blăcioși, printre cari, frații Dumba – fiii celnicului Dumba, Caramiciu, Loghi, Capeti, Valoiani, Duro, etc. În Serbia, deasemenea, îi găsim de timpuriu, ca Ghermani, cari au trecut în Muntenia; în Austria, aceiași Dumba și alții. Colonii îndrăznețe, în frunte cu Galița, Mușicu și alții îi găsim în România; alte colonii în Tracia, Constantinopol, Egipt, etc. După 1870, populația mărindu-se, au început alte emigrări în masse mari, spre aceleași țări și spre Salonic, Larisa, Atena, etc... Blăcioșii — laolaltă cu Saciștenii, Neaguștenii, Cojaniștii, Clisurenii și alții — au contribuit mult la crearea clasei orășenești în țările slavone și în Serbia¹.

Orașel pe cât de mic, pe atât înaintat în cultură. A avut, până în 1912, în epoca conducerii învățământului prin eforii, o școală froebeliană, una primară de fete, alta pentru băieți, precum și „elino“ — gimnaziu cu două clase. Actualmente, sub Greci, numai două școli primare mixte. Marii evergheți Dumba, Ghermani, Vranachi, Doșiu și alții au întreținut cu fonduri mari aceste așezăminte. Trei mari biserici : Sf. Marcu, Sf. Gheorghe și Sf. Nicolae; în afara orașului, paraclisele : Sf. Ana în cimitir, Sf. Ilie și Sf. Pantelimon. Constructori erau Blăcioșii, zugravi bisericești veneau dela Sf. Munte, sculptori dela Moscopole².

V. Ținutul Meglenia-Livădz.

O regiune foarte interesantă din punct de vedere al originii și așezării Aromânilor în locurile ce le ocupă, ca și din acela folkloric și filologic, este, fără îndoială, Meglenia, regiune, altădată, aproape în întregime aromânească, „formată dintr'un complex de înălțimi și de văi, cuprinse între munții Paic, Gândaciu și Cojoc“³ — cum o fixează colegul C. Noe, meglenit de origină. Culmile Cojoc și Zina — acesta înalt de 2092 m. — în masivul Caragio-

¹ Vezi «Negustorii aromâni în Serbia», *Cartea II-a*, de A. Hăciu. ² În formațiunile căpătate dela profesorul At. Hristidi. ³ Meglenia «un ținut fermecător» — fragment dintr'o conferință ținută, la Soc. «Meglenia», de C. Noe și pu-

vei, formează hotarul despărțitor dintre Jugoslavia și Grecia.

Th. Căpidan împarte ținutul Meglenia — în turcește Caragiova — în două câmpii, una pornind dela sud de Șiroca Rea până la comuna bulgărească Fuștani, cea mai fertilă din Macedonia, cu trei recolte pe an, cu vre-o 50 sate bulgărești, lungă de 25 km. și largă între 5 și 10 km. iar a doua, cu dimensiuni de 15 km. lungime și 3 km. lărgime, pornind dela Fuștani și întinzându-se până la Lugunța și Birislav. Restul comunelor aromânești, ca Huma, Oșani, Liumnița, Cupa, Țârnareca, precum și altele de mult bulgarizate : Barovița, Coinsco și Sirminina, precum și Leascova, se găsesc în părțile muntoase din spre răsărit, în afară de ținutul propriu zis al Megleniei sau al Caragiovei².

Văzută din Oșani, câmpia Megleniei de jos apare ca un covor țesut din cele mai pitorești culori, iar apele îmbelșugate și micile canale artificiale ce o brăzdează sunt ca firele de aur și de argint ce țes beteala ei fermecătoare. Această câmpie, în toată întinderea ei, pare lucrată cu o migăleală chinezească, cu degetele par'că, singurul artizan și factor de bogăție. Proprietari sau arendași pe un petec de pământ, căutau să se hrănească de pe urma lui și, totuși, mai rezervau un colțișor pentru duzi sau hotărnicie cu aceeași proprietatea — totul cultivându-l cu multă economie și mari desfășurări de energie. Am admirat, în aproape toate casele, minunata grijă de părinți și de buni cunosători de meserie, cu care, barbați și femei, creșteau gândacii de mătase, precum și tortul de aur ce ieșea din mâinile gospodinelor meglenite. Satele, puține la număr astăzi, dar toate aromânești, unul lângă altul, par'că și-ar da mâna : Birislav nu departe de Nânta — aceasta părăsită în 1923 de Musulmanii cari vorbeau aromânește și cari lăsaseră în sate legături de mult rupte ; Lugunța, pe frontieră, de unde auzi lătratul câinilor din Huma ; mai la sud, sus pe deal, Oșani, având la dreapta mănăstirea Raanghel — Sf. Arhanghel Mihail, iar mai spre sud și s.-est, Luminița și Cupa ; mai spre nord, spre Livădz — dar în josul acesteia — Țârnareca, cu păduri de duzi și de castani. În fiecare din aceste sate, spune profesorul C. Noe, găsești două așezări : una seliște, mai veche și alta cătun, mai nouă. Viața, în genere, la acești Megleniți — în afară de Oșanii cari stau mai după mersul modei — aspră și întunecată. Cimpoierii, cari îi avea fiecare sat, făceau bucuria populațiunii.

Acest ținut, nu prea întins astăzi, dar locuit de o populațiune curioasă prin ale lui caracteristice de folklor, lingvistică și etnografie, cu mult deosebite de ale Aromânilor vecini cu ei, acest „ținut

blicată în *Tribuna rom. de peste hotare*, nr. 1—2, II, 1925. ¹ A. Toșev, într'o descriere a districtului Ghevgheli, publicată în *Periodicesco Spisanie*, a. VII, 1890, p. 754 — ap. Th. Căp., *Meglenoromânii*, I, nota 1, p. 7. ² Th. Căp., o

fermecător“ cum îl numește profesorul C. Noe, a avut cinstea să fie vizitat sau studiat de mulți cercetători, ca B. Nicolaides¹, I. G. von Hahn², G. Weigand³, C. Jirecek⁴, O Densușianu⁵, Pericle Papahagi și Th. Căpidan⁶, — precum și mulți alții puțin serioși⁷, fiecare din ei formulându-și teoria asupra originii acestei populațiuni, la aceste cercetări nelipsind, însă, de a-și aduce prețioasa contribuție și marele istoric N. Iorga⁸.

Nu este în rostul acestei lucrări de a face istorie și filologie, totuși, pentru o satisfacere a curiozității de adevăr a cetitorilor, vom rezuma — cât mai succint — cele mai de seamă teorii și anume : Weigand susține că Megleno-Românii n'ar fi decât un rest din Bulgaro-Valahii cari, pela sfârșitul sec. XII, au întemeiat imperiul Asăneștilor și cari, după lupta din Câmpia Mierlei, s'ar fi refugiat în munții Caragiovei ; fără a aduce în sprijinul acestei păreri, alt nimic decât înfățișarea lor care se depărtează de tipul caucasic ; dar, mai târziu, adaugă că, dacă, în adevăr, Pecenegii au ajuns până în Meglen, atunci aceștia ar fi primit limba română, dar numai în cazul când Românii, cu cari s'au amestecat, ar fi fost tot așa de numeroși ca și ei. Din corectura ce face teoriei sale G. Weigand, reiese însăși părerea lui C. Jirecek, care, bazat pe cele spuse de filologul german asupra tipului lor, îi socotește ca pe niște urmași ai unei cete de Pecenegi aduși în acest ținut de împăratul bizantin Alexios, după lupta dela Livunion, la gurile Mariței (Hebrus), unde fură nimiciri cu desăvârșire în anul 1091⁹. Pericle Papahagi admite existența, în aceste părți ale Megleniei, și a altor grupuri de Români, poporațiune întinsă și compactă, care, după căderea vechiului imperiu bulgar, a fost în stare să dea naștere la atâtea domnii aromânești, printre cari și la ducatul lui Cruș (Chrys) care se întindea în părțile meridionale ale Bulgariei de vest și ale Serbiei de azi¹⁰ și crede că Megleniții au făcut parte, în perioada Asăneștilor,

c., pp. 6 și 7. ¹ *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris, 1859, t. I și II, p. 295. ² *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867, în cap. «Die Landschaft Moglena», p. 260. ³ *Die Aroumunen*, Vol. I—II, Leipzig, 1895. ⁴ C. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1857 și *Archiv für slavische Philologie*, XV. ⁵ *Histoire de la langue roumaine*, Tome I, p. 336. ⁶ *Megleno-Românii*, studiu etnografico-filologic, I și *Megleno-Românii*, I, Istoria și graful lor — autori dela cari am extras teoriile de mai sus. ⁷ I. Neațescu cu opera cunoscută, N. Popilian, Gopcevic, Apostol Margarit, etc. ⁸ *Istoria Rom. Pen. Balcanică*, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, II-e année, 6 Juin. 1915 ; etc. ⁹ Vezi și părerea lui Georgius Pachymer, lib. I, de Andronico Seniore, cap. 37, ap. Șincal : *Cronica*, I. a. 1186—1264, citate de Per. Pap., o. c., p. 7. ¹⁰ Într'un document din 1348 al lui Ștefan Dușan, se vorbește de o poporațiune aromânească — stăpânind sate, cătune și metohuri — ce se întindea peste Veles, Iștip, Strumnitza, ținutul Megleniei până la Seres. Vezi autorii citați de Per. Pap. o. c., p. 8.

din aceştă din urmă ducă, cu capitala Prosac şi care, probabil, cuprindea ţinutul Prisrenei şi al Scopiei de azi¹.

După I. Iorga, formaţiunea grupului meglenit în Rodopi, izolat de lungă vreme şi cu un dialect foarte distinct, s'ar explica prin colonizarea, datorită lui Vasile Bulgaroctonul, a prizonierilor valahi cari luptau, împreună cu Albanezii, sub steagurile Ţarului Samuel şi socoteşte pe Megleno-români chiar de Aromâni². În sfârşit, Th. Căpădan — c o n s i d e r â n d vicisitudinile istorice şi concluziile filologice la cari ajunge — conchide că, în Rodope, Megleno-românii n'au venit din sud ca Aromâni, ci dela nord din Balcani, ca element străromân, rupt din grupul românismului de sud, după ce stătuse în contact o bucată de vreme cu elementul românesc din nordul Dunării³.

Despre întinderea teritoriului ce, altădată, ocupau aceşti Megleno-români, profesorul C. Noe scrie că viaţa aromânească meglenită se întindea spre e. şi v. şi spre nord; spre est a pierdut, în sec. XIX, Sărminina, sat aromânesc, iar la s.-v. satul Barviţa — amândouă slavizate, pe când alte sate, ca Negruţi şi Mărăzeanii, dovedesc că, în trecut, ei atingeau linia Vardar; spre s.-vest, la începutul câmpiei Salonicului, satul Cornişor; şi adaugă că, mai ţinând seamă şi de costumul unora din sătenii din numeroase sate slavoneşti, precum şi de unele obiceiuri române, toată regiunea cuprinsă între munţii aromâneşti de azi şi Nicea, până la Vodena şi Neaguşa, era aromânească meglenită⁴. Părerea că ar fi venit din altă parte i se pare riscată, iar asemănarea în graiu, port şi datini cu Daco-Românii s'ar explica prin faptul că formau o massă, cu centre Balcanii şi Rodopii, întinzându-se până la Dunăre şi până în câmpia Salonicului, la vest⁵.

Dela 1018, până la Asăneşti, a stat sub Bizantini, după care au trebuit să recunoască, rând pe rând, diferite stăpâniri, printre cari şi cea sârbească, iar căderea ei sub Turci ar fi trebuit să aibă loc înainte de capitularea definitivă a Salonicului în 1430, având ca urmare, cea mai dureroasă, turcirea Nănteii, în frunte cu Vlădică — episcopul, care a devenit şeic-şeu⁶ în graiu meglenit.

Lungă vreme dela căderea regiunii sub Turci, se pare că acest ţinut s'a bucurat de privilegii, trăind în căpitanate — fiecare sat avându-şi căpitanul în fruntea unei cete de cel puţin 30 inşi,

¹ P. Pap., o. c., p. 8. ² Vezi Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Baleani, în *An. Ac. Rom. Secţia ist.* XXXV, p. 117—118 — ap. Th. Căp., o. c., p. 56—57. ³ Th. Căp., o. c., p. 57. ⁴ Conferinţa citată. ⁵ *Idem.* ⁶ În familia Şeu din Năntea s'ar fi păstrat, până acum în urmă, mitra Vlădică, care, silit de împrejurări, a pus turbanul pe cap. — Vrând, mai târziu, să revină la legea veche, a fost ucis de înşuşii Năntenii turcii. Vezi Th. Căp., o. c., şi C. Noe, conf. cit.

toți constituind un fel de gardă civilă pentru siguranța comunei; alt privilegiu era acela că nu plăteau nimic la împărăție. Mai târziu, însă, au fost obligați la plata unei dări anuale — s. exemplu, Nânta plătea 20 pungi, adică aproape 800 lei vechi. Dar satele toate au început să-și apere cu arma în mână vechile privilegii și lupta sângeroasă se dădea împotriva Pomacilor și Coniarilor cari căutau să pună stăpânire pe pământurile lor ca să-și silească a-și părăsi credința strămoșească. Lupta, dându-se cu puteri neegale, s'a sfârșit prin ingenuncherea Nântenilor, cari, într'o zi de Paști și cu episcopul în frunte, pe când o parte se afla în biserică, au trecut — fără a se cunoaște precis data — la mahometanism. Multă lume care a rezistat a trebuit să se expatrieze în Veria, Neagușta și Resen, unde, până mai dăunăzi, se găseau încă strănepoți creștini de ai Nântenilor turciți; pe când alții, din alte așezări, apucau drumul bejeniei spre Strumița, Știp, Ramna, Gorgop, Radomir, etc. și se întorceau, după trecere de decenii, deja bulgarizați și se băgau ca iobagi în serviciul beilor turci cari puseseră stăpânire pe pământurile celor fugiți¹. Satele, încă aromânești până în prezent și cele bulgarizate în veacul trecut, au rezistat, veacuri dearândul, și, astfel, și-au păstrat legea și limba², în schimb, însă, și-au vândut libertatea, închinându-se câte unui beiu sau pașă cu influență, care — în schimbul unor prestații în natură — se îndatorau să le ocrotească de barbaria celorlalți colegi ai lor³. Comuna care a rezistat cea din urmă, dar a suferit mai mult și, totuși, a trebuit să se închine, a fost Oșani⁴.

Principala ocupațiune a Megleniților le-a fost creșterea vitelor, oi și capre, „imaniă“ și agricultura. Cadrul național al ținutului bucurându-se de o climă admirabilă și de un relief variat, se desvoltă una din cele mai bogate și variate vegetații din câte ar putea să existe: la câmp, grădini de rodii, smochine, fructe mediteraneene, alternând cu culturi bogate de orez și bumbac; mai sus, în văi, porumb, grâu, felurite cereale, duzi și, sus, pe pantele munților, fag, stejar, brad, pin și altele — astfel ne redă colegul C. Noe imaginea ținutului Megleniei⁵. Pe lângă acestea, tot Megleniții erau meșteșugarii satelor lor: fierari, meșteri zidari, lucrători de unelte agricole, „duraci di larițe“, „duraci di araturi“⁶.

În fruntea tuturor comunelor, sta Oșani, cu meseriași de specialități mai distinse — ca argintari, armurieri îndemânateci cari înlocuiau cu multă pricepere și cu unelte primitive, piese la arme sistem Mauser și Manlicher⁷. Principala îndeletnicire a Oșaniților a fost cheresteaua și prelucrarea lemnului. Ei au fost Moșii unei bune părți din regiunile înconjurătoare. „Duracii“ lor lucrau lopeți, gre-

¹ Vezi lucrările citate la nota 3. ² Th. Căpitan, o. c., p. 19. ³ *Ibid.*, p. 20 și urm. și C. Noe, conf. cit. ⁴ Th. Căp., o. c., p. 21. ⁵ Conf. cit. ⁶ Făuritori de pluguri.

ble, albi și toate obiectele de lemn. „Butarii“ lucrau butoae. Stoe Argintaru, institutor, astăzi colonizat în Cadrilater, a fost un renumit meșter dulgher și „butar“. Lucrau frânghii, căpestre, „mutafuri“ — covoare din lână de capră; o importantă meserie era cea a facerii de „samare“ pentru animale de transport; se mai ocupau cu fierăria și lucrau „clineață“ — caiele pentru potcoave; alții erau săpungii; dar erau și argintari vestiți: lucrau obiecte și scule prețioase pentru Turci și Bulgari: lanțuri lungi — „chiostec“, cruci, vase, candelă, cădelnițe, inele, fingeane, etc. În vechime, erau chirigii — cărăvănari, pe distanțe mai modeste, câțiva ajungeau până la Vrania în Serbia. Ca negustori ambulănți „primatari“, frecventau toate bălciurile, toate satele turcești și ăulgărești din câmpia Caragiovei și Ianiței.

Interesanți erau, la Oșani, „belejarii“ adică vaccinatorii, meserie practică din vremuri imemorabile: uneltele de vaccinat, seringele, erau invenția lor. Erau cu renume în toată regiunea „belejarii“ Sima lui Bosniac și Toti Golsen¹. Tot pe atât de originari și de căutați erau „vracii“, vindecătorii satelor. Unul Gona făcea preparate din plante, executa cu artă operații chirurgicale și puneă fitiluri. „Vraciul“ Stoe Coconacu, de meserie argintar, era vestit dincolo de hotarele Megleniei, prin satele bulgărești și turcești.

Oșani (Hoșani și Oșin) s'a bucurat de o climă dulce, de pozițiunea cea mai frumoasă, cu ape din belșug și delicioase, cu femei frumoase și bărbați deștepți — scrie P. Papahagi². În ziua de 6 Septembrie, se ținea — cu prilejul hramului mănăstirii Raanghel — un bălcu mare unde veneau la petreceri Megleniți din toate satele, precum și Nântenii turciți, în virtutea vechilor tradiții³.

Nântenii — singurii Aromâni turciți — de un humor irezistibil în vorba și relatările lor, s'au ocupat cu agricultura și au avut ca îndeletniciri speciale: fabricarea piperului — boia de ardeiu și olăritul, industrie artistică executată. Produsele piperului roșu, extras din minunatul și aromatul ardeiu ce se cultivă în cele două Meglenii se exporta, în mari cantități, în Serbia, Bulgaria, România și Ungaria; se alimenta cu acesta toată Turcia și se exporta, în cantități considerabile, în Franța și în Egipt. Vasele din pământ, socotite ca cele mai bune, se desfăceau în toate colțurile Turciei, în vilaetele Salonic și Bitolia, în Tracia și până în Asia Mică⁴. Acești Aromâni turciți — singurii mohamedani din rasa latină, după cum observă Th. Căpidan — s'au expatriat parte prin Tracia orientală, grosul în Asia Mică, atunci când a intervenit schimbul de populațiuni între Turcia și Grecia⁵.

¹ Tot Golsen a fost unchiul după mamă al profesorului C. Noe. ² Per. Pap., o. c., I, 22. ³ Hahn, *Reise durch die Gebiete*, etc. p. 262, ap. P. Pap., o. c., pp. 25 și 26. ⁴ P. Pap., o. c., p. 29. ⁵ După câte îmi relatează colegul

Ocupațiunile de căpetenie ale Meglenilor au fost creșterea de vite, agricultura, cultura gogoșilor de mătase — care începea cu Vodena și se continua până la Vardar — apiculțura în mare grad; pomicultura: castani și nuci în mari cantități, precum și meri, peri, cireși, vișini, gutui, zarzări, caiși și persici; meșteșugurile de tot felul: meseria de a face coșuri pentru toate nevoile câmpului și ale casei, coșuri ce se desfac în zilele de bălciu de prin diferite sate și orașele dimprejur; argintăria (arzintari), lucrători de pluguri și potcoave, potcovari, samargii, tufecii sau armurieri, croitori, lopătari, meșteri zidari, olari — mai ales Nântenii, fabricanți de cărbuni, etc.¹. Oșanii, fiind drumul pe unde trec toate caravanele ce duc din câmpia Megleniei în aceea a Ghevgheliei, ei fac potcoave și caiele și, totodată, potcovesc caii și catării caravelor². Croitorii, ca și la Furca și în alte ținuturi aromânești, umblau prin case, tocmiți și cu de ale mâncării, așa cum se obicinuește la Aromâni — observă P. Papahagi³. Pe când femeile, bune lucrătoare ale pământului și crescătoare ale gogoșilor de mătase, își lucrează, singure, hainele de purtat, plapomele, rufăria, broderia la cămăși, ciorapii, etc.⁴. În fruntea tuturor comunelor, stau — după cum am spus — Oșanii ca meșteșugari iscusiți⁵.

Mierea și ceara se desfăceau la Ianița și la Ghevgheli — în anumite cazuri și la Salonic — în mare parte, de aici, exportându-se în țări streine, ca Olanda, Belgia, Hamburg și altele⁶. Produsele laptelui, în satele și orașele din apropiere, sau la Salonic, pentru piețele Smirnei și Constantinopolului⁷. Cantitățile cele mai mari de gogoși de mătase ieșeau din satele aromânești și se desfăceau fie prin sate, fie prin negustorași aromâni sau emisari ai caselor din Salonic și Ghevgheli⁸, Gumengea și altele. Ba, după cele scrise de Th. Căpidan — recolta atinsese, înainte de războiul balcanic cifra de 900000 ocale; numai în Ghevgheli, în lunile Mai și Iunie, se vărsau până la 3 $\frac{1}{2}$ milioane franci aur⁹. Pentru a se asigura buna recoltă a gândacilor, se aduceau specialiști foarte bine plătiți, pentru perioada de șase săptămâni, cea mai critică pentru creșterea lor. Se ocupau, mai cu deosebire, Aromânii din Țârna-reca, Lugunța și, în mare măsură, cei din Lumința.

C. Noe, Nântenii, conștienți de naționalitatea lor, mai mult de cât comunitatea religioasă ce-i lega de Turci, au cerut, prin consulat, să fie colonizați în România, dar, neprimind un răspuns favorabil, s'au hotărât pentru Turcia. ¹ Vezi și P. Pap., o. c., pp. 25 și urm. ² *Ibid* p. 29. ³ *Ibid* l. c. Vezi și «Furca», cap. II. ⁴ *Ibid*. ⁵ Unul Stoe Argintaru practica și ceasornicăria, pe care a învățat-o singur. — Vezi nota 1, p. 29, P. Pap. ⁶ Vezi și P. Pap., o. c., p. 27. ⁷ *Ibid*, p. 27. În Nânta se găseau celnici sau chehatale cu 5000 oi și capre; toate comunele aveau și ele pe celnicii lor, mai mult sau mai puțin bogăți. ⁸ Se producea — după Hahn, o. c., p. 262 — între 400000–600000 ocale în întreaga Meglenie — bulgărească și românească. Vezi și Th. Căp., o. c., p. 52. ⁹ *Ibid*.

Aromânii din Lugunța, așezat pe coasta muntelui Zâna, altădată ciflic — moșie¹, cu aproape 130 case, 200 familii cu 1400 locuitori², s'au ocupat cu păstoritul, agricultura, au fost meșteri zidari, săpungii și fierari — pe lângă creșterea gândacilor de mătase, îndeletnicire ce n'a lipsit din nici o casă. Altădată, era la Că-tunu, ceva mai sus de actuala vatră³. Aromânii din Huma, altădată în „Cătuniști“ pe care au părăsit-o de teama Turcilor⁴, s'au ocupat cu exploatarea pădurilor, în lemne, scânduri și cherestea. Altădată, cultivau și orez⁵. A fost închinată unui beiu turc, astăzi este proprietatea locuitorilor⁶. Cei din Lumnița (Luminița), alcătuită din mai multe cătune, n'a fost niciodată ciflic⁷, s'au ocupat cu viticul-tura, cu cerealele și cultura tutunurilor, având, ca specialitate, și piuăle — drășteala sau „valiavița“ și cultura gândacilor de mătase. Aromânii din Cupa — odată închinată la aceiași bei, ce i-au avut și Oșănenii, astăzi, răscumpărată⁸ — pe lângă agricultură, făceau și var.

Una din cele mai bogate așezări a fost Țârnaeca⁹, proprie-tatea locuitorilor cari au fost scutiți de orice impozite — acestea plătindu-se din veniturile ce aducea un munte al bisericii ce se în-chiria anual cam cu 250 lire turcești, restul — după plata dărilor — vărsându-se în casa bisericii. Toți locuitorii erau mai cu bună stare și se ocupau pe scară întinsă cu cultura gogoșilor de mătase; comuna mai frumoasă și mai curată ca altele¹⁰.

Am văzut din cele mai sus expuse, că Megleno-Românii aveau, pentru desfacerea produselor lor, mai multe centre, printre cari, Vodena, Suboțco, Ienige, Gumenge, Ghevgheli și Salonicul. Printre cele mai de seamă, erau acestea două din urmă.

Ghevgheli, așezat la poalele muntelui Cajac, la un km. depăr-tare de Vardar, stațiune principală pe calea ferată Belgrad-Salonic, actualmente, punct de vamă greco-jugoslav. A iost locuit de mai multe popoare, ca Turci și Cerchezi, Bulgari, Aromâni și ceva țigani. Pușinii Aromâni — 60-70 familii, acum câteva decenii — e-rau originari din satele meglene, din Crușova și Perlepe și se o-cupau, toți, cu comerțul și mica industrie: croitori, argintari și cazangii, cari își desfăceau vasele de aramă în toată cazaua — prin sate și orașele; prea pușini din ei cu agricultura și cu creșterea

¹ *Ibid.*, p. 24: a aparținut, în ultimul timp, unuia Rifat Bey, care a vân-dut-o milionarului evreu Saul Modiano. ² Vezi Th. Căp., p. 24 și P. Pap., o. c., p. 19. ³ P. Pap., l. c. ⁴ *Ibid.*, p. 17. ⁵ *Ibid.*, p. 26. Autorul vorbește de «Dingu» numele unei localități — cuvânt care însemnează moară de decorticat orezul. ⁶ P. Pap., p. 17. ⁷ Cu vre-o 340 case, 3000 ioc — Th. Căp., p. 25. ⁸ Th. Căp., o. c., p. 26. Ar fi fost înființată din Cupa Veacile. Locuitorii nu mai mulți ca 900. ⁹ Aromânii megleniți — spune C. Noe — foarte vechi, peste ei ar fi venit straturii streine. Chiar ei s'ar despărți în două: regiunea Țârna-eca, Sărminina și Barvița se deosebesc de ceilalți din Lugunța, Huma, Cupa, Brlslav, Lumnița, Oșani și Cupa prin particularități de graiu. ¹⁰ Vezi și Th.

gândacilor de mătase, cu care se ocupau, aici, de preferință, Slavii și Turcii¹. Erau și câțiva celnici², iar monopolul brânzeturilor îl aveau Aromânii.

Așa pușini cum erau, sub raportul economic, se prezentau destul de bine, excelând prin onestitate și moralitate în afacerile lor comerciale³. În fruntea coloniei, stau Gh. Ciohagi — croitor și negustor de manufactură, piei și lânăuri; Halciu Ciuncă manufacturist, amândoi Crușoveni; Matei Hristu din Perlepe birt și negoț de gogoși de mătase; Ghiorghii Cupali⁴ din Cupa cu negoț de făină; Naumi Neciu⁵, deasemenea meglenit, cu negoț de coloniale, de gogoși și cu plantații de duzi; Tașcu Mindizu din Huma, coloniale și mulți alții.

Aici, la Ghevgheli, se ținea — în ziua Sf. Înălțări — un mare bâlcu, unde veneau Aromâni megleniți din toate satele; în timpul din urmă, însă, bâlcuul și-a pierdut importanța lui de altădată și a căpătat numai un caracter pur distractiv.

Ca să încheiem cu satele aromânești din Meglenia, vom adăuga că, spre sfârșitul sec. XIX — cu toate suferințele îndurate din cauza luptelor ce le-au purtat cu beii ca să-și recapete independența și proprietățile pierdute — satele meglenite se bucurau de mare belșug, constând din grădini minunate de duzi, din pământuri admirabil lucrate, cu irigații sistematice după metode bătrânești, cu mulțime de turme de oi și capre, cu stupi și vite cornute numeroase, cu diverse meșteșuguri⁶. Dar începutul dezastrului a început odată cu întemeierea primei școale române — observă colegul C. Noe, iar linia de front, care a ținut trei ani în satele acestea, a pecetluit dezastrul: Sârbii au evacuat pe Aromânii din Liumnița înlocuindu-i cu coloniști sârbi, Grecii au adus pe Caucazieni și alți Greci din Asia Mică⁷ și, astfel, viața acestei populațiuni care se desfășura într'un ritm de idilă biblică, toate manifestările frumoase cari porneau dela credință și numai dela aceasta, peste întinsul fermecătoarei câmpii a Almopei⁸ — totul s'a stins odată pentru totdeauna. În anul 1925, majoritatea poporului meglenit s'a mutat, pe vase purtătoare, spre țărmurile Mării Negre și s'a așezat în câmpiile Durostorului din Dobrogea Nouă, cu nădejdi în mai bine și cu perspective de așezare veșnică în hotarele țării, întru gloria căreia au suferit decenii lungi, mai mult ca orice ramură aromânească din cuprinsul fostului imperiu turcesc și au întemeiat orașe tinere

Căp., p. 26. ¹ Vezi P. Pap., o. c., pp. 13 și 14. ² Celnici mari erau Bele al Dină și Nicola Chihatu — o. c., p. 14. ³ *Ibid.* ⁴ Fiul Atanasi Cupali este farmacist în Țară. ⁵ Ioan Naum — Neciu este subdirector la serviciul cooperativelor la București. ⁶ Vezi C. Noe, confer. citată. ⁷ *Ibid.* ⁸ Așa numește colegul C. Noe câmpia Caraglovei, iar râul Moglena — vechiul Europos, care se varsă în Cara Asmac, afluent al Vardarului.

și frumoase¹. Se pare că și în veacurile trecute, au avut loc emigrări, în țările românești din fosta monarhie², precum și colonii cari ar fi populat centrele aromânești: Muloviște și Gopeș.

Livădz. — Situată la o înălțime de 1254 m., pe muntele Paic, în poziție de amfiteatru, cu pășuni grase, având spre miazăzi, la câțiva km., Călivele dela Beli sau di Pașina, cari cu 140—150 ani înainte, alcătuiau prima așezare a Grămoștenilor — după spusele bătrânilor, cei din urmă Aromâni fugiți din muntele Gramoste din cauza prigonirilor lui Ali Pașa, la început numai o colonie de de vre-o 25 familii conduse de un celnic, după cari au urmat alte și alte coloane³. Mai târziu s'ar fi așezat și ceva familii din Moscopole, ca Hagivretta, din Perivole, ca Buicli⁴. Populațiunea toată se ridica, pe la începutul secolului nostru, la vre-o 3000 locuitori⁵.

De întemeierea acestor așezări sunt legate multe legende⁶. Printre celucii cari au întemeiat Livădzi, erau Mangiuchi, Abrazi, Cuculiciu⁷.

S'au ocupat exclusiv cu creșterea vitelor și mulți cu cărăvănăritul. Aceștia făceau cărăușie spre Bitolia și Scopia și ajungeau până în Albania — la Corița, unde stăteau toată vara și se întorceau, unii la Sf. Maria, alții la Sf. Dumitru, aducând mari sume de bani⁸. Averile în vite au fost nenumărate: în 1925, când am vizitat această așezare, mi s'a relatat că, în 1922, posedau o avere de 250000 în oi și capre și 3—4000 în catări și cai. Aplicând cifrele de cari ne-am folosit la evaluarea averilor la Verieni, aveau o a-

¹ Vezi *Cartea III-a*, de A. Hăctu. ² *Cartea II-a*, despre emigrări melenite la Brașov. ³ Th. Căp., o. c., pp. 27 și urm. Vezi și *Lumina*, IV, p. 178. ⁴ Timiu Tașcu, *Graniu românesc*, Martie 1931. ⁵ Th. Căp., o. c., I c. și P. Pap., o. c., I, p. 44. Colegul C. Noe îmi relatează că, după recensământul din 1906, Aromânii naționaliști «Olah» — în afară de Țărnareca — au atins cifra de 21000, dintre cari Nânta cu 7000, (cei nedeclarați 1500), deci, un total de 22500, plus 1000 Țărnareca. După L. Boga: Oșani total 2530, Huma 1485, Lugunța 1480, Luminața 3450, Birislav 860, Cupa 1260, Sirmînina 875, Țărnareca 1850, iar Nânta 9480. ⁶ Celnicul Ioan Cepi, stabilit în Tatar Atmagea-Durostor, mi-a relatat acestea: Tiranul Ali Pașa a vrut să aibă în harem la Ianina pe frumoasa fată a celnicului Cuțufusea din Gramostea. Mai mulți celnici, în frunte cu tatăl fetei, s'ar fi dus la Ianina să roage pe tiran ca să le îngăduie amânarea aducerii fetei până după Paști, aflându-se pe atunci în postul mare, ceea ce Ali le-a admis. Dar grupul de celnici, întorcându-se, a încărcat repede avuții și cu turmele lor au coborât munții, ca să găsească altă așezare, iar Cuțufusea își încredințată pe frumoasa fată unui cioban credincios Birbilu, cu ordin să treacă înainte, spre Casandra. Dar semenii ai lui Ali Pașa, puși pe urma fugărilor, au surprins, în drumul Vodenei, un grup de turme de 40000 oi, cu celnicii Ghiorghi Stăpător și Tegu Păpuță Aroșie al Barbă (avea cismele îmbrăcate numai în galben de aur) și cumnata acestuia, pe care ar fi luat-o sclavă, dacă nu renunțau la oi și la o mare sumă drept răscumpărare. De teama de a cădea în mâinile semenilor, au renunțat la Casandra și s'au refugiat pe muntele Paic. Câte griji și câte averti i-au costat onoarea unei fete! Timiu Tașcu, art. cit. ⁸ *Ibid.*

vere de peste 650 mil. lei în vite, plus mobilier și avere lichidă — un total de aproape un miliard lei la 800—900 familii¹. Th. Căpitan a găsit, altădată, 150000 în oi și capre². Iși iernau oile în câmpiile Ianiței, în jurul Vodenei, în câmpiile Salonic și Călcăș, iar vara, în munții din ținutul Megleniei³.

A fost, din totdeauna, una din cele mai bogate comune, ceea ce i-a făcut să sufere mult. Iată ce mi s'a relatat: în 1881, când Turcii și Albanzii atacară la Ienițe Vardar, prin surprindere, pe celnicii livădzeni, au luat ca prizonieri 26 din ei și 24 catări încărcăți cu aur și argint. În 1922, bandiții albanezi ai lui Calioși au încărcat un catâr cu lire aur dela celnicii frații Ghiorghiuța și Cola al Dinlu al Mirлу, după ce aceștia rezistaseră, eroic, două zile în șir, cu 40 tineri înarmați în regiunea Velesului.

Centrul cel mai mare de desfacere a produselor lor este Salonicul⁴.

Odată cu ceilalți Aromâni megleniți, s'au expatriat în Cadri-laterul României și majoritatea Livădzenilor, cari, imediat ce au pus piciorul în județul Durostor, au cumpărat pământuri întinse, devenind stăpâni pe mai multe sate⁵.

Dela 1900 încoace, s'au expatriat, în America de sud, vre-o 20 tineri din Livădz, iar din Meglenia, în America de nord, cam peste 100 elemente, cu deosebire, mulți din Oșani, în Cleveland Ohio, ca proprietari de hoteluri și de restaurante.

* * *

Ca încheiere a ținuturilor de sub influența Salonicului, ne vom ocupa puțin de încă un centru cu ceva populațiune aromânească — anume de Aromânii din Poroî. Alungați de furtunile nesiguranței din cuiburile lor originare, au găsit adăpost și în acest orașel, cu pământuri bune pentru vite și pentru cultura bumbacului și a tutunurilor. Mulți au venit din Băiasa — Zagorului, dintre cari s'au așezat și la Nigrita, la Seres, Melnic, Giurmaia, mai departe la Peștera, etc.; — alții din Avdela, pușini Grămosteni și, până în 1905, erau cam la o sută familii de Neveșteni. Se pare că aceștia au fost cei mai vechi, încă de pe când Nevesca era bântuită de ciumă.

Ocupațiunea lor de căpetenie a fost cultura tutunurilor și a bumbacului, economia de vite, deasemenea și desfacerea produselor acestora în marile orașe. Tutunul și bumbacul îl desfăceau la Salonic, de unde acesta din urmă trecea în Italia. Au mai cultivat fasolea albă și porumbul, precum și fasolea neagră „păpuda“ — aceasta pentru Anglia. Vitele lor: oi, capre, berbeci, bivoli și vaci le desfăceau ei singuri pe la negustorii aromânii din centrele Salo-

¹ Vezi «Veria» cap. VIII, p. 220, nota 2. ² Rom. Nomanzi. p. 62. ³ Ibid.
⁴ Vezi mai departe «Salonicul». ⁵ Vezi Cartea III, A. Hăctu.

nic, Drama, Seres, Cavala și Xanthi. Produceau, anual, aproximativ 120000 ocale tutun — aproape 16 vagoane — calitatea „bași bali“, cu foaia mare, iar bumbac peste 70000 ocale — aproape 10 vagoane“. Sămânța de bumbac o desfăceau parte la Salonic, parte o serveau vitelor, la oi și bivolițe, pentru lapte gras.

Comersanți mai mari, în timpul din urmă, au fost: Iani Gușu Geambazu, Dimitri Gușu Geambazu — vărul, Dimitri Schiandu, Ghiorghi Ghiuzeli și alți câțiva, în branșa de tutunuri, bumbac, fasole, porumb și fasole „păpudă“ — probabil, soia. Fabrici de curățat bumbacul de sămânță și de tors firul avea Gușu Iani Geambazu.

Femeile lucrau țesături din bumbac și din lână pentru nevoi casnice, precum și ciorapi ce-i desfăceau prin marile centre.

N'au cunoscut altă streinătate până în 1905, când s'au colonizat în Cadrilater, județul Durostor¹. Au mai rămas la Poroii, încă vre-o 40 familii, dintre cari 10 grămostene, restul avdeliate.

Comuna, așezată la vestul Strumiței, face parte, administrativ, de Seres, dar economicște cade în sfera Salonicului. A avut o populațiune de vre-o 800 familii: 400 Bulgari, 300 Aromâni, aproape 100 Turci, iar Greci, până în ultimul timp, 2 familii.

V. Salonicul — nr. Săruna. Thessaloniki — Solun — Seleanik — Salonique.

Însăși denumirea de Sărună dovedește vechimea cunoașterii acestui port frumos de către negustorii aromâni. Și, cu drept cuvânt. Acest centru comercial, cel mai mare pentru toate populațiunile din sudul Peninsulei, era cunoscut de cărăvănarii noștri, cari duceau și aduceau mărfurile lor, cu mult înainte de existența târgurilor Perlepe și Seres, precum și după dispariția acestora². Aici, în Sărună, era una din marile etape ale drumului roman Durațo-Constantinopol, drum care trece prin chiar mijlocul orașului, intrând pe poarta Romei, cu numele de Via Egnatia — Odos Egnatia, până astăzi.

Oraș foarte vechiu, întemeiat cu numele de Thermes din cauza apelor termale din jur, de o colonie grecească, așezat în amfiteatru, pe golful larg și frumos Thermaic, dominat dinspre s.-vest de majestuosul Olimp. Cassandra, fiul lui Antipater, i-a schimbat numele în Thessalonica, după soția sa, fiica lui Filip II și a Olimpiei, în amintirea biruinței purtată asupra Tesalienilor³. Trecând în 146, a. C., sub Romani, a luat numele de Salona, capitala provinciei Macedonica Prima, de unde Aromânii au continuat a-l cunoaște sub numele de Săruna. Aici, senatul roman al celor 300, dușmani

¹ Și, în noua patrie, s'au ocupat cu cultura bumbacului, peșta în realitate, ca primă încercare, desfăcut la fabrica Buftea.² Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 138. ³ E. M. Cousinéry, o. c., I, p. 23.

ai lui Cesar, își ținea ședințele; iar lumea nobilă găsea la modă să se așeze aici și, tot aici, și-a găsit refugiu și Cicero. Aici, a predicat și Apostolul Pavel. În secolul X, țarul Samuel își întindea stăpânirea până la Sofia, Marele Prestlav, Durațo, Vidin, Salonic și până la frontierele Tesaliei — aceasta până la distrugerea imperiului de către Vasile II Bulgaroctonul¹. Dar triburi slave au fost semnalate încă din 659, la Salonic, iar puțin mai târziu, în Tesalia, Epir, A-tica, în Peloponez și l-au inundat în așa măsură, încât Constantin Porfirogenitul a putut să exclame că tot Peloponezul a fost slavizat². De atunci, Slavii au ocupat câmpiile, iar helenismul din Tracia și Macedonia a fost aruncat spre niare, Grecii rămânând cu orașele și litoralul, așa ca la Salonic — socotit a doua capitală a imperiului³. Într-o noapte a anului 1207, Ioanițiu, împăratul Asăneștilor, care îl asediase, a fost asasinat în cortul lui de către generalul Cuman Manastra. În 1423, Ioan Paleologu II l-a cedat Venețienilor. În 1429, după un lung asediu și prin surprindere, a fost cucerit de Sultanul Amurat II și, după 483 ani de stăpânire turcească, în Octombrie 1912, a fost cucerit de armatele grecești.

Orașul și împrejurimile bogate în urme archeologice grecești, romane, bizantine, venețiene și turcești: Arcul de triumf al lui Octavian August, acela al lui Marcu Aureliu și al lui Constantin cel Mare, Templul Venerei Thermaica, S-ta Sofia a lui Justinian după celebra S-ta Sofia din Constantinopol, Yedi-Kulè (Eptapirghon); biserici: Sf. Dumitru — patronul orașului, Sf. Gheorghe a lui Pavel, prefăcute în geamii; Sf. Mina, Sf. Ilie, Sf. Apostoli, Sf. Fecioară — acestea din urmă încă din epoca lui Constantin VII, împăratul literat, artist, pictor și diriguitor al sculptorilor și argintarilor⁴.

Încă sub Bizantini, la Salonic — ca și în Constantinopol, Atena, Teba și Corint — erau industrii de manufacturi înfloritoare, cari, însă, au suferit grele lovituri din partea Bizantinilor atunci când au desființat corporațiunile de comercianți, de industriași și artizani — locul cărora l-au ocupat, acaparând tot negoțul, negustorii italieni⁵. În această cetate războinică, un centru de rezistență contra Barbarilor, artele și literele erau în cînste mare și, din punct de vedere comercial, al doilea după Constantinopol, era un centru unde mișunau negustori din toată lumea, mai ales în epoca Sf. Dumitru — patronul orașului⁶. Odată cu căderea lui sub Turci, aceștia au început să protejeze pe nemusulmani — și deci, pe greci, adică pe ortodoxi — lăsându-le toată libertatea de acțiune în comerț, supuinu-i doar la un drept de vamă de numai $2\frac{1}{2}\%$, pe câtă vreme musulmanii plăteau 5% , iar streinii — ținînd, prin aceasta, mai ales pe vechii opresori

¹ N. Iorga, *L'empire byzantin*, II, p. 199. ² Lavisse et Rambaud, o. c., I, pp. 647 și 648. ³ *Ibid.*, p. 648. ⁴ *Vezi* o. c., p. 680. ⁵ *Ibid.*, II, p. 813. ⁶ *Ibid.*, I, p. 674.

italieni — 10⁰/₀. Grecii, de azi încolo, ca să aibă drept la înarmarea corăbiei, angajează ca paznici pe turci și navighează sub pavilion ottoman; adoptă, deasemenea, costumul cuceritorilor — așa încât în Apus, nu se poate deosebi Grecul de Osmanliu¹. În felul acesta, creștinii ortodoksi, supuși ai Marelui Senior, sunt protejați și politicește și economicește, mult mai bine ca sub stăpânirea haotică a Bizanțului. Din cele mai vechi timpuri, a continuat să fie depozitul tuturor produselor din țările vecine, destinate comerțului cu străinătatea și, fiind unul din bulevardele imperiului, a fost mai bine apărat și și-a conservat splendoarea în mijlocul dezordinelor din evul mediu; dar a fost prada războaielor, a ciumei, a despotismului și a ignoranței; în revoluția din 1821, au perit cei mai mari negustori, în frunte cu mitropolitul²; cam în același timp, câțiva Turci fataliști, rămași în groaznică ciumă din Larisa laolaltă cu Evreii, cari traficau cu lucrurile ciumașilor, au răspândit, următor acestui sacrilegiu, ciuma până în acest oraș, unde au murit peste 15000 suflete³.

Încă din timpul Romanilor, Salonicul era un port unde se întâlneau toate produsele celor două continente vecine⁴, printre cari, purpura cea mai scumpă, covoare persane admirate, mărgăritare din mările Indiilor, aur, argint și case mari de comerț, cu averi considerabile⁵. Sub Turci, devine antrepozitul comercial al întregii Macedonii, a unei părți din Epir, a unei mari părți din Albania și chiar a unei porțiuni importante din Serbia⁶. Toate evenimentele politice și economice din veacurile anterioare concureau să ridice însemnătatea acestui port. Pe cât steaua comercială a Veneției apunea, pe atâta creștea importanța Salonicului. Se întemeiază cele mai mari capitaluri și marele comerț al Turciei din Europa, dela gurile și până la isoarele îndepărtate ale Vardarului. Sec. XVIII aducea alte favoruri acestui port egeic — statele apusene: Franța, mai târziu, Germania și A.-Ungaria, își croiau părțile tot mai largi de cucerire a acestui port și debușeu, pe care cea din urmă țară l-a răvnit și-l avea ca punct terminus al idealului ei economico-politic. A fost poarta de scurgere a unei mari părți din produsele brute sau semifabricate ale Turciei europene și, pe aici, intrau mare parte din manufacturatele Europei. Secolul XIX — în a doua lui jumătate — aduce decăderea Perlepelui și Seresului și, deci, legături mari rapide cu statele dunărene, prin căile ferate vardaro-moraviene, iar prin aceea ce lega Bitolia, o și mai adâncă penetrație în Albania și nordul Macedoniei; cu un cuvânt, avea, la îndemână, un hinterland economic considerabil până în 1912.

¹ *Ibid.*, IV, pp. 770—771. ² E. M. Cousinery, I, p. 49. ³ Vezi Pouq., o. c., III, pp. 349—350. ⁴ E. M. Cousinery, I, p. 25: În epoca lui Filip era unul din depozitele mării militare. ⁵ I. Nen., o. c., p. 567. ⁶ E. M. Cousinery, pp. 48—49; Salonicul era guvernat de un pașă cu puteri până la Cavaia și Veria

Înainte ca Germania și statele Austriei să-și fi concentrat privirile asupra acestui mare deșeu, Franța avea în această piață un deșeu important pentru posturile sale¹ și, pentru promovarea intereselor lor comerciale, Francezii aveau 11 factorerii în această scală, dar cari, la începutul sec. XIX, nu mai ființau².

Pentru începutul sec. nostru, număra aproape 120000 locuitori, dintre cari peste 50% Evrei — puțin din aceștia încă din timpul Romanilor — restul populației erau Turci, Greci, Slavi, puțini Armeni, Albanezi, Europeni și Aromâni destul de numeroși.

E. M. Cousinéry dă, pentru începutul sec. XIX, 20000 Evrei refugiați din Spania³, deși pare a greși. Am mai spus și altădată că Evreii au venit, odată cu cuceritorii, din Asia Mică; au început, însă, să pătrundă încă de pe vremea Bizantinilor, când împărații Asănești, declarând acestora război politic și economic, au deschis porțile Dalmaților, Italianilor și Evreilor, cari dădură o lovitură tatală comerțului grecesc din țările dunărene⁴. Cele mai de seamă comunități evreești din evul mediu le întâlnim la Salonic și Ohrida⁵. Murat II le acordă mari privilegii, dând drept rabinilor să încaseze anumite impozite dela coreligionarii lor, ca ei să le verse la stat și să-și organizeze tribunale eclesiastice deosebite — în schimbul acestora, fiind supuși la o taxă ca și coreligionarii din imperiul otoman⁶. Evreii din Macedonia erau originari din Italia, Grecia, Franța, Provența, Germania, pe când cei din Spania au început să se stabilească, în acest oraș, odată cu anul 1391, când încep marile persecuțiuni în țara de origină: marile emigrații încep, însă, odată cu căderea Grenadei în 1492⁷. Cam prin 1702, cu Vizir Pașa, începe o eră de persecuțiuni, dar, odată cu Abdul Megid II, în 1829, începe epoca de emancipare civilă, politică și juridică. În perioada marilor revărsări din sec. XV, Evreii au ajuns să numere, în acest oraș, 75000, în Castoria 1600, în Cavala 2000, în Bitolia 600, etc.⁸.

Acest oraș minunat — port la Marea Egee — astăzi emina-mente europeană și unul din cele mai frumoase din cuprinsul Balcanilor, a văzut o epocă de înflorire și de superbă afirmare economică și națională a Evreilor, care au întemeiat, încă din sec. XV, o imprimerie prin evreul portughez Iuda Guedalia, căreia i-au urmat și altele, în așa măsură, încât, în sec. XIX, atinsese înflorirea, alături de Amsterdam; au întemeiat o academie la a cărei lumină veneau să se adape tineri evrei din alte țări; și au dat, până în sec. XVIII, pe rabinii cei mai capabili și mai instruiți; au deschis instituțiuni bancare și de comerț internațional, etc.⁹.

— având și reședință de mitropolit grec. ¹ *Ibid*, I, p. 164. ² *Ibid*, I, p. 51. ³ *Ibid*, I, p. 19. ⁴ Dr. Saul Mezan: *Evreistvoto v Makedonja in Makedonski Pregled*, 1930, fasc. I, pp. 47—48 și fasc. II, pp. 57—81, recenzie în rev. *M.-Rom.*, 1931. ⁵ *Ibid*. ⁶ *Ibid*. ⁷ *Ibid*. ⁸ *Ibid*. ⁹ *Ibid*.

Din acești Evrei, o sectă „Donmè” — apostaji, în urma unei dispute religioase pela începutul sec. XVIII, între marele rabin dela Salonic și cel din Constantinopol, în total vre-o 500 familii au trecut la islamism, fără a se alia, totuși, niciodată cu adevărații Mohamedani ¹. Printre multele privilegii de cari s'au bucurat încă dela Murat II, trebuie să menționăm și pe acela acordat pentru manufacturarea de postavuri foarte grosolane ce le exportau pentru marele Senior, alta pentru îmbrăcămintea soldaților, înlocuită mai târziu prin introducerea postavurilor europene; deasemenea, se bucurau de avantagii la cumpărăturile de lână ². Tot ei aveau și monopolul fabricării de covoare de toate mărimile cari se dau la pușale din Veria, monopol ce aducea mari prejudicii covoarelor de Smirna ³.

Altă industrie — aceasta un apanaj al ienicerilor din Jkingi Ordù, adică corpul al doilea — era acea a tăbăcăriei, iar breasla acestora, de bună seamă turci, se bucura de mare considerație ⁴. Industria mătăsei, deasemenea, era bine dezvoltată; materialul brut se aducea din Zagorul Tesaliei orientale, precum și dela grădiniile de duzi din jurul Salonicului; se confecționau mătăsurile „camari” pentru domni și doamne, foarte căutate la Constantinopol, ca și alt articol mai fin ce servea pentru perdelele contra fânțarilor ⁵.

Am spus că Evreii treceau de jumătatea populației orașului. Donmeii se bucurau, firește, de și mai mari privilegii — erau, de aceea, unii din cei mai mari negustori, cu capitaluri și afaceri comerciale foarte întinse. Dacă 20⁰/₀ din evreime erau su situație bună, restul — ca și la Bitolia și Çastoria, dacă nu mai rău — trăiau în neagră mizerie, îndeletnicindu-se cu muncile cele mai grele: vânzătorii ambulanzii, zarzavagii, barcagii, căruțași, pescari, cărpaci, lustragii, strângători de sdrențe, de oase și de excremente de câini, alte meșteșuguri ordinare, mai ales hamali, mare parte lucrători prin fabrici și tăietori de foițe de țigară, etc. — ocupațiunii ce se transmiteau din tată în fiu — toți locuind în cartierele cele mai murdare și depărtate, în hrube fără aer și lumină și fără confortul cel mai elementar, cu o existență de azi pe mâine, etc... Astfel că Evreii, ca factor comercial, contau pe un element foarte redus ca număr.

Dacă negustorii donmei și evrei, favorizați de atâtea privilegii, conduceau case comerciale distinse și capitaluri importante, elementul negustoresc aromânesc — alături de aceștia și de Greci — s'a afirmat în proporții impunătoare și destul de tare. Încă din sec. XVIII, împreună cu ceva Greci, aveau monopolul postavurilor franceze, pe urmă al celor din Brabant și din Belgia, al multor articole din țările germane, ca postaruri, stofe, bijuterii și alte mărun-

¹ E. M. Cousinèry, o. c., I. p. 20. ² *Ibid*, p. 49. ³ *Ibid*, I. c. ⁴ *Ibid*, p. 50. Meseria se învăța dela 10-30; când lucrătorii ațungeau maeștri, era o mare sărbătoare, la care lua parte tot orașul și împrejurimile. ⁵ *Ibid*, I, c.

țișuri, cari, la început, să vărsau la Seres¹. Așa de numeroase cantități de mărfuri se vărsau din Europa în aceste două centre, încât debușeele acestora constituiau o prosperitate pentru stabilimentele industriale exportatoare². Francezii dela Salonic aveau chiar agenții lor stabiliți la Seres³ — agenți cari nu puteau fi în mare parte decât Aromâni. Prin acești agenți, Europeanii cumpărau 7000-8000 încărcături de bumbac din valea Strumei⁴. Exportul acestuia și al pieilor tăbăcite sau brute era, în bună parte, în mâinile acestor Aromâni, cari aveau pe connaționali lor răspândiți prin cele mai mari centre europene. Bună starea materială și relațiunile întinse ale acestor negustori Aromâni din Salonic se pot judeca și din faptul că ei subvenționau și școala grecească din Zemlin⁵.

Evreii din Salonic au considerat, din totdeauna, ca rivali puțin periculoși pe Greci și pe Bulgari, se temeau în schimb de Aromâni. Pentru ei, aceștia însemnau foarte mult pe scena comerțului. V. Bérard — care, dealtfel, era foarte simpatic față de chestiunea elenismului și de Greci în genere — spunea că un Vlah prețuia în afaceri mai mulți Greci și câțiva Evrei⁶.

Nu cunoaștem vechimea așezării Aromânilor ca negustori în acest oraș, nici data stabilirii Moscopolenilor după dezastrul cetății sau înainte de acesta, precum nici numărul și ceva din numele lor. Știm, însă, că aceștia s'au așezat în marile orașe ale Turciei și, deci, și în Salonic⁷. Dealtfel, s'au statornicit de mult din toate centrele aromânești: atât înainte de existența târgurilor din Seres și Perlepe — scrie Th. Căpidan — cât și după, caravanele Aromânilor ajungeau cu mărfuri până la Salona, cel mai mare centru comercial pentru toate populațiunile din sudul Peninsulei Balcanice⁸. În afară de vechile colonii, datând încă din Evul mediu, colonii bogate și puternice s'an statornicit din ținutul Olimpului, Tesaliei, Pindului, Epirului, Macedoniei și Albaniei. Numărul precis al Aromânilor așezați în acest oraș nu se poate cunoaște, așa ceva n'a fost cu puțință în Turcia, unde tot creștinul ortodox era trecut sub rubrica „Rum“ — adică grec ortodox. Oricum, ei treceau de 15000. Dar, pe lângă Aromânii stabiliți în cartiere anumite, era acea populație aromânească flotantă, ce da anumitor piețe și străzi un pronunțat caracter aromânesc. Iar astăzi, mai mult ca altădată, sunt cartiere absolut aromânești, locuite de populațiuni venite din alte regiuni golite de elementul nostru. Deosebit de aceasta, prin împrejurimile Salonicului, spre nord și n.-est, în tot cuprinsul Calcidice și până în Olimp, atmosfera toată era și este, pe alocuri, încă aro-

¹ *Ibid.*, I, pp. 165, 148, 149 și 164. ² *Ibid.*, I, c. ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.* ⁵ D. Povovici, o. c., p. 118. ⁶ V. Bérard, o. c., p. 249. ⁷ *Ibid.*, p. 10. ⁸ Th. Căpidan, *Rom. nom.*, p. 138. Insăși denumirea, din Salona, Sărana dovedește vechimea cunoașterii acestui mare port.

mânească. Încă din Evul mediu, existau la Sf. Munte, numeroase aşezări aromâneşti — este vorba de vechi colonii localnice, datând încă din sec. VII, în Peninsula Calcidică, aproape de râul Rihios, de unde şi numele lor de Vlaho-Richini¹. Mai târziu, prin sec. XI, se aşezaseră şi păstori din Tesalia, în căutarea de păşuni bogate². Oricum, în acest ţinut, existau numeroase sate de Aromâni³.

Pentru timpuri mai noi, colonii puternice de negustori — în afară de cei localnici şi de Moscopoleni — veneau din mai multe centre, ca din Vl.-Clisura, Nevesca, Veles, Cruşova, Magarova, Ni-jopole, Mulovişte, Blaţa, Veria, din ţinutul Olimpului, din Samarina, şi Turia, din Tesalia Nordică, Grămosteni din toate ţinuturile, Fărşeroşi dinspre Vodena şi Caterina, Aromâni dinspre Poroi, Nigrita, Melnic, Pravişte, etc. Actualmente, încă, în oceanul marilor revărsări de refugiaţi — majoritatea negustori de rasă — Aromânii, puţini la număr ca proporţie, luptă tot aşa de aprig şi cu vădit succes.

Încă din vremuri vechi, când Aromânii exploatau hanurile sută la sută, la acestea descărcau şi încărcău mărfuri, pentru toate direcţiunile, cărăvănarilor aromâni din toate regiunile: din Zagor şi Pind, din Albania, Tesalia şi Gramoste, din Cruşova şi Livădz, din Clisura⁴, etc.

Am mai spus că, sub dominaţiunea turcească, hoteluri şi hanuri — peste 60 la număr — erau proprietate sau exploitate de Aromâni din toate ţinuturile, dar mai cu deosebire de aceia din Cruşova, Mulovişte, Bitolia, Veria. Dăm câteva nume: fraţii Atanasiu⁵, hotelurile; Télégraphe, Monastir Han, Modern, Alexandria, Acropolis, Ritz; fraţii Ciomu Taşcu şi Cocio: Imperial şi Olympos Palace; fraţii Hagî Lazăr Ciomu, Splendid; unul Gheorghe Cruşoveanu, Grand Hotel; Ghiorghei Ciomu, hotel Macedonia; fraţii Magiari: Vanciu şi Alexu, Bosniac han — ţinut şi de N. Ghica — şi Magiar Hotel; Tachi Zaru, Naţional; Gheorghei Iorganda, hotel Iorganda şi restaurant sub grand Hotel; fraţii Iancu şi Dimitri Cionga, printre altele, Hotel des Etrangers; Nicola Hagî Dogă, Tahir, N. Culuchithă şi Tomciu Fincă; fraţii Ticfeş din Bitolia, Colombo şi Egypte; Costa Stoianu Oldi: Chemin de fer şi Lambru Hristu, Ildiz; Nachi Petre şi alţii; Han Patera şi alte hanuri principale erau exploitate de Aromâni; printre aceştia, erau şi aşa numiţii greci din Cojani, ca Rompapa, înaintea lui Cocio Ciomu⁶, cu hotel Splendid

¹ Tomaschek, *Zur Kunde*, etc. p. 44 — şi N. Iorga, într'o recenzie asupra lucrării lui C. I. Amantos: *Makedonski simboli is tin meseonikin istorian ke ethnologhian tis Makedonias* — ap. Th. Căp., *Rom. nom.*, pp. 23 şi 24, şi note 1 şi 2. ² Vezi nota 6, p. 21, lucrarea de faţă. ³ I. Arg., o. c., p. 160.

⁴ Un cărăvănar albanez care lucra cu Clisura era Kamberi cu caravana lui de cămile. ⁵ Fraţii Atanasiu-Ghiţă sunt: Naşcu, Mihalache — mort de curând — şi Pandu. ⁶ Câţiva Greci exploatau marile restaurante şi berării, ca Nionto, Al-hambra, etc.

și marele restaurant Tour Blanche ; un alt grec cu Angletterre, un italian Bastazini ; etc. ; după 1912, Gheorghî Sossidi. În sindicatul acestor profesioniști, se discuta aromânește. Înainte de 1912, era președinte Cocio Ciomu, actualmente, cu hotel Olympos la Kefisia, lângă Atena. Printre toți aceștia, trebuie să considerăm și pe Aromânii Olimpieri, mulți din ei plăcintari și bucătari, cari au exploatat numeroase hanuri. Un splendid hotel „Méditerranéen“, dominând goful, este proprietatea lui Constantin Turnibuca, care îl și exploatează.

G. Weigand, scrie că cele mai distinse case comerciale din Salonic erau ale Clisurenilor¹. Și, în adevăr, acestea erau vechile firme cu renume — unele cu rădăcini dincolo de 1850. În fruntea acestora era Nicola Vovu & Comp — mai târziu, în asociație cu Foti Tița -- cu casă mare de import și export ; frații Turnibuca : Petre, Oani și Ghiorghî, sub firma Turnibuca & Capon, cu postăvărie și manufactură, mai târziu, sub firmă proprie, mai făceau negoț de tutunuri cu Germania și Polonia ; Nachi Cocu cu fiii Simu și Cota, cari alimentau mai ales Albania cu mărfuri vieneze și altele ; firma Ianachi Simotta și fiii² cu fabrică de găetane, cu manufacturi și postavuri vieneze și cu renumitele „peațiți“ — caftane sau marame de mătase, speciale, foarte căutate și „beșcă“³ de bumbac, cu garnitură verde cu flori, firmă care făcea comerț întins cu Serbia, Albania și Macedonia ; firma Vasile Maoa ; Oani Kiki manufactură și comerț de tutunuri cu streinătatea ; Cota Cufa, casă de import și export, firmă continuată de Ioan și astăzi de fiul acestuia, Ghiorghî, în asociație cu Fila D. Chiru, Crușoveanul ; încă o firmă, deja pomenită, Baba & Galbagiari, lichidată, în 1880, etc.

Printre primele casse de comision creștine — cele mai vechi erau cele evreești — a fost Ghiorghî Manole Beza, încă de mult, pe urmă, celelalte : Cufa, Kiki, Simotta, Turnibuca, etc. ; el avea casă de casă de comision și la Seres. Acest Beza lucra și cu Sf. Munte — unde a și murit, la Hilindar — servind toate mănăstirile de acolo⁴. Alți Clisurenii, amestecați cu alți Aromâni și alte neamuri, erau o mulțime „la bezesten și prin apropiere, străzi întregi, rânduți după bresle : aci croitorii, colo ceaprazarii, giuvaergii, etc.“⁵. Încă câțiva negustori erau Ghiogu Dimciu (ali Bode), continuat, azi, de feciorii Cociu și Oance, cu mărunțișuri și birou de expediție pe Rue Colombo.

¹ *Die Aromunen*, I, p. 22. ² Fiii lui Iannchi erau Simu, Cocio și Leonida. ³ Maramă din Beș — Viena. Toate aceste casse clisurene erau în relații cu casele vieneze : Simu Simotta, Bica & Berberi, cari expediau mărfuri pentru toate provinciile turcești. ⁴ A fost tatăl scriitorului Marcu Beza. Marile case de comision evreești au fost : Iacob Florentin, Fils de Iacob Schalon, Beraba, Saul Molho, Guedalla Errera, marea casă Allatini cu tutunuri, fabrică de făină, cereale, fabrică de țigle ; agenția de vapoare Saporta Enar ; soc. anonime : Tifrag, Stefn, Orosdi Back, etc. ⁵ M. Beza, *O viață*, p. 55.

Actualmente, ar fi peste 200 familii de Clisurenii, majoritatea negustori și meșteșugari, restul la fabricile de tutunuri ca lucrători. Dintre cei mai noi: Constantin Turnibuca, președintele clubului Clisurenilor, proprietarul monumentalului hotel „Méditerranéen”; frații I. Nazla, galanterie pe Venizelos; Ghiorgi Chiandu, Hristu Ciuli, Ioan Cocu, Ioan Chiuca. Ioan Mandrinu, frații Chiți — cu croitorie de clasa întâia pe Kimiski, Ghiorgi Nicu (ali Drășteală) la Mazi Han, Ghiorgi Kiki, mare negustor de tutunuri, etc.

Crușovenii — actualmente, cu aproape 500 familii — s'au ocupat din totdeauna, cu exploatarea de hanuri și hoteluri, cu croitoria, argintăria, ceasornicăria, cazangieria, cu comerțul de manufactură, de postavuri, de cherestea și pielărie, cu comisionul și comerțul de bancă¹, etc. În fruntea acestei colonii au stat: frații Băh-civanu, o firmă foarte corectă², Nicola Krale, Nușa & Bosniacu, Papacosta, Zisi & Manu, etc. Nicola-Cușu Kralle, mai întâiu, simplu „taxildar” încasator în contul altor firme salonicene la Mitrovița în Albania, după 1880, a deschis, pe cont propriu, casă de comision, pentru Albania, Bosnia, Tracia și Macedonia, iar mai târziu, a avut bancă proprie. Afacerile au fost conduse și sunt continuate de fiii Ghiorgi și Pericle, cari au făcut mare negoț de cherestea și altele cu Galații³.

Alte case de comision, import export, erau ale Crușovenilor: frați Tahiao, Papacosta, Zizi & Manu, acum în urmă, Mina Papaioanu, Socrate Dinu Figiu, membri din familia Crey, etc., precum și firmele frații Covcigaru cu casă de bancă și mulți alții cari lu-crau cu toate provinciile turcești.

Printre Crușoveni, vom remarca pe marii manufacturiști frații Naum: Hristu și Ilia — cu sucursală și la Paris, condusă de Matei; cu comerțul de postavuri și atelier mare de croitorie frații Teohari Șunda; după 1912, magazin de postavuri Telemac M. Cațuiani (str. Ermu). Printre aceștia, în manufactură și galanterie, marile firme Caradimu și Stamuli, Vlahodinu și Macri din alte centre, precum și vechile firme: frații Șahine și frații Pindu din Sacișta, cu postavuri și manufactură, la început, cu firma, Șahinè & Pandu; frații Dalenga: Ioan și Tașcu, veniți dela Bitolia, cu sucursala „Bon Marché Universel”⁴. Alături de aceștia, există, astăzi, pe marea arteră Ki-

¹ Case de bancă evreiești: Saul Modfano, Avram Amar, B-que Saloutque, soc. anon. și o mulțime de zarafi: schimbători de bani și împrumutători. Informații căpătate la fața locului și dela d. Senor Saporta, fost angrosist de coloniale pe Gabroveni, București; dela Th. Pritta, N. Ghica, etc. ² Nicolae Bahcivanu, fiind nevoit a face concordat, înainte de 1900 și a plăti 30%⁰, după doi ani, începând a-i merge bine afacerile, a plătit și restul de 70%⁰ — Vezi P. Pap., o. c., I, p. 11. ³ Cușu Krale a murit după 1923. Comisionarii «endolohos» aveau comision dela cumpărători și depozitari. ⁴ Cu titlu de curiozitate, dăm numele unei familii nobile «Dallenga» din Ferrara-Italia, cu un palat început în 1700 și neterminat, continuat astăzi. — După zicările românești din Iulie 1934.

mîschi și marea firmă de mobile Mațuca¹ originar din Nijopoles.

O veche firmă de pielărie era a lui Nușa & Bosniacu. Mai târziu, frații Vanciu și Halciu Nușa au întemeiat fabrică de tăbăcărie și comerțul de piei, firmă încă în ființă, condusă și de feciorii lor — ei făceau comerț întins cu Albania — mai au și depozite de cherestea românească, în tovărășie cu Mulovișteanul Ioan Costi Bilimaci, agent comercial onorific al României, fost negustor la Smirna. Frații Ghiaca din Nevesca au și ei fabrică de pielărie. Comerțul de pielărie îl făceau și alte firme, ca Zarif și Cadi, din alte centre aromânești. Fiii lui Ioan Bosniacu: Nauni, Matei și Chiriu au continuat comerțul de pielărie, iar fiii lui Nauni² au fabrică de bocanci și de harnașamente, furnisând armatele grecești. Iancu Chiriu Bosniacu exploatează un cinematograf. O fabrică de tăbăcărie aveau și frații Tahula din Sacișta. Cu exportul de piei în Europa s'a ocupat și casa de comision Dimitri Mischia din Muloviște.

Crușovenii au fost cotați ca cei mai buni argintari. Alături de ei, lucrau Neveșteni, Veleșeni, Bitoleni și Olimpieni, iscusiți lucrători în filigram, mai cu deosebire⁴. După 1864, au fost ca ceasornicari mult iscusiți frații Petrașincu; Nicolae și Dimitri (Cușu și Pitu), cari au lucrat până în 1900, când a rămas ca urmaș al lor Anton, fiul celui dintâiu⁵. Alt Crușovean este, astăzi, Ghiorghi Zvolu. Cu magazine de bijuterii Nicolae Barzacu și Z. Papa, amândoi din Nijopole. Ceasornicari mai erau și bătrânul Constantin Stoe cu fiii⁶.

Crușovenii au fost cotați ca cei mai buni croitori ai Saloncului⁶. Printre aceștia, erau Constantin Panu, Petre Nalcea, Constantin Șunda, etc. Din alte centre mai sunt C. Sacara, Gh. Puciuchi, C. Sofianu⁷. Confecțiunii de haine gata lucrau mulți Aromâni, ca Sotirachi Balîu și alții; dar majoritatea atelierelor le aveau Evreii.

Știm că Aromânii Veleșeni făceau comerț de cereale în toată Albania n.-estică, fie în cont propriu, fie în contul casei Allatini. Veleșenii au făcut comerț și la Salonic: Nicolae G. Sofianu, încă din 1880, în legături cu frații dela Veles; Anton Gârba, prin frațele Nicola, aducea cereale din Mitrovița și Scopia; frații Mașu, dintre cari Petre, cel mai mare comerciant, făcea comerț cu opium și mac, etc. Lazăr Boga și fiii erau fabricanți de găetane, iar Du-

¹ Unul Mațuca, tot din această familie, a avut tipografie la Iași sub numele adoptat de Panafot Alexandrescu. Fiul acestuia Alexandru P. Alexandrescu, profesor de lucru manual la liceul «Unirea», conduce, actualmente, cu pricepere și energie, tipografia «Cartea Putnei» din Focșani, unde, în condițiuni tehnice atât de îngrîșite, se tipărește lucrarea de față. ² Fiii lui Nauni sunt: Lambru, Vana, Gogu, și Vasili. ³ Vezi *Cartea II*, ultimul capitol. ⁴ Anton N. Petrașincu are, astăzi, magazin pe Bul. Elisabeta, 43, București. ⁵ Fiii lui C. Stoe sunt: Vasile, Toma și Tașcu — astăzi, aceștia doi din urmă, în România ⁶ D-r T. Șunda, *Alm. m-r.*, 1901—1902. ⁷ Alți croitori aromâni: Vangheli Anastasi, St. Căpitan,

mitrachi A. Boga și fiii mari angroșiți de coloniale. Printre aceștia, era și Nicola Fanița Clisureanul, cu mari depozite de făină.

În marele comerț al tutunurilor și în industrializarea lui, s'au distins, în special, Neveștenii și, în mică măsură, Clisurenii. Firmele Sossidi C. Mișu, Th. Leațe, G. Turnibuca, Kiki sunt cu renume în în Grecia și unele din ele în Europa. Toate casele Sossidi din Constantinopol, Cairo și Germania au lucrat cu Salonicul, unde aveau depozitele lor. Din acest oraș, expediau și expediază tutunuri în țările scandinave, în Danemarca și Germania, în Serbia și România, etc. Ghiorghii al lui D. Sossidi, astăzi cu marele hotel Sossidi, a făcut acelaș negoț până în 1927. O altă firmă cu renume european este aceea a fraților Mișu-Șiapi: Constantin și Alecu (acesta mort în 1931), la început în serviciul firmei Sossidi din Hamburg; ei sunt cei mai mari negustori cu fabrici de prelucrare la Salonic, cu sucursale la Drama, Xanthi și Cavala și în relațiuni strânse cu firme din America, Germania și Suedia. Au avut și fabrică de țigarete la Hamburg până în 1931. Au lucrat cu aceștia și fratele Sterie dela Sufli-Tracia, prin care ceilalți s'au lansat în marele negoț. După moartea lui Jean Nicu, ei l-au înlocuit în furniturile cu monopolul suedez. Frații Leați, Mihail Sossidi și alții fac comerț cu Europa.

Unul di cei mai bogați Neveșteni, alături de cei de mai sus, a fost Tanasi Sossidi, care a avut bancă proprie până la moarte, în 1910, precum și o fabrică de fir de bumbac la Veria, vândută în 1923, de fiul Nicolae, cu suma de 70000 lire sterline, având ca director și mare acționar pe nepotul Tachi, fiul lui Constantin Sossidi².

Alte firme neveștene: Jean Butari, firmă veche de aproape jumătate de veac și mult căutată, — produsele „Butari“ sunt recunoscute — cu fabrică modernă de băuturi spirituoase și cu depozite mari în oraș și la Neagușta. Are actualmente ca asociat pe cumnatul Costachi Halciu Niciota. O altă firmă în acest gen și tot atât de căutată, este, astăzi, cea a lui Aristot Cașaro & Costa D. Chiru, acesta din Crușova, cu fabrică de spirituoase, vinuri și colonie. O veche casă de comision este a Neveșteanului Gh. Gogeamanu cu fiii², în relațiuni cu marile firme evreești cari lucrau prin aceasta. Alte case de comision mai sunt G. Cocu, Cazazi și alii Aromâni din alte centre.

Firme comerciale erau și Mihail Pașa din Seres, Cicârdecu din Veles, Covcidari din Crușova, Varnavachi Iconomu, etc. cari s'au ocupat și cu comerțul de bani. Zarafi, deasemenea, erau destui pe lângă Evreii cari dețineau aproape monopolul.

C. Comati, frații Matacu: Costu și Tânta și zeci de alte nume. ¹ Vezi Cartea II, Negustorii aromâni în Europa. ² Fiii lui G. Gogeamani sunt: Vasile, Dimitri și Petru.

În branșa galanteriei și a micilor afaceri, erau foarte mulți, răspândiți în tot cuprinsul orașului. Ca meșteșugari, erau cazangii¹, cușitari, — mulți din Samarina —², fierari³, au ateliere de vopsitorie chimică⁴, sunt încă armurieri⁵, etc...

Am mai spus că Salonicul a fost al doilea port, după Constantinopol, unde se vărsau bogățiile lumii și de unde se aproviziona o bună parte din Peninsula; dar, tot aici, se vărsau, pentru export și pentru alimentarea hinterlandului, produsele câmpului și ale Vlahilor, din împrejurimi sau din depărtări mai mari. La Salonic, vite, carne, seuri, lănuri, piei și altele se vărsau în mari cantități. Centrul lănurilor pentru export în Anglia, Germania, era aici până în 1912. Marii economi de vite din Crușova, Nevesca, Clisura își desfăceau parte din păstramă și vitele îngrășate, iar cei din regiunile Olimpului, Veriei, Vodenei, Livădz și din alte ținuturi, umpleau, piețele și portul, dând un aspect curat aromânesc orașului, în anumite puncte ale lui. Pe lângă numele cunoscut ale economilor din aceste regiuni, dăm câteva nume de negustori și economi de vite, în timpul din urmă și încă astăzi, ca frații Cocu⁶ și Costu Gheru din Crușova, frații Caraiani din Veria, etc., cari desfăceau mărfuri din Grecia și din Serbia.

Aromânii din Livădz — Meglenia furnizau orașului, în timpul iernii, tot laptele necesar, iar untul, în cantități de sute de mii de kilograme, îl procurau aceștia, ca și economii din vite din Veria;⁷ Livezenii vindeau 100.000 ocale brânză de oaie și tot atâtea ocale de cașcaval⁸. Tot în această piață, își desfăceau și își desfăceau produsele și mulți Aromâni din regiunea Blaței și Seresului, precum și Grămostenii și Fărșeroșii din ținutul Vodenei și al Caterinei. Cărbunii fabricați de Fărșeroși și exploatareii din Veria și Vodena, de asemenea, se desfăceau, aici, în mari cantități. Celnicul Șucă din Comanova desfăcea mari cantități de cașcavaluri. Cu negoșul produselor laptelui, s'au ocupat, dintotdeauna, Aromânii. Actualmente încă, se ocupă nume ca Dimitri Toli Hagigogu, care face cașcavaluri, în Grecia și în Serbia, pentru America—New-York unde are sucursală, încă din 1923; Dimitruli Caraiani face, în aceleași țări, pentru Alexandria-Egipt; Mihail Papacociu din Vl.-Livadi lucrează în Albania pentru Grecia și America; Tușa Piscu, unul din cei mai mari fabricanți; alții ca Spiru Colovatu din Blața — cu mari magazine de coloniale — și Gușu Samara din Veria, aceștia doi pentru consumul intern: frații Blața, Lazăr Chiloni, Gravani, etc.,

¹ Cazangii erau Mihail Muca și fiul Ghiorghei, frații S. Cazangii, etc.
² Cușitari sunt: Adam Odonda, M. Micăbuna, etc.. Vezi și G. Zăca, studiul citat.
³ Fierari: N. Marcu, frații Adamicu, etc.
⁴ Vopsitorii chimici: I. Papalanul, Tachi Caramăhu, D. Caramuzi, M. Manuca, etc.
⁵ Armurieri: Gh. Șapera, N. Nasta, Palas, Chicio, etc.
⁶ Frații Tașcu Cocu sunt: Mateu, Vanciu și Petru.
⁷ Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 62. ⁸ *Idem. Megleno-Românii*, I, p. 29.

Dimitri Buşulenga — actualmente, la Bazargic — făcea comerţ în-
tins de lănuri cu Marsilia şi Serbia Zega, Caprini, etc. Aici, îşi
desfăceau Megleniţii şi parte din gogoşii de mătase.

În pieşele Salonicului, se desfăceau şi se mai desfac încă şi
manufacturate, mai fine şi mai grosolane, ieşite din satele şi ora-
şele aromâneşti, de mai aproape sau de mai departe. Ciorapii dela
Cruşova, neîntrecuţi ca fineţe, aveau mare căutare; deasemenea, se
desfăceau şi ciorapi lucraţi la Poroî. Produsele de lână ale Livezen-
celor şi Veriencelor ocupau o întreagă stradă lăturalnică a mare-
lui bazar din centrul oraşului şi, în fiecare zi de târg, femeile ace-
stea îşi vindeau produsele din timpul verii: velinţe, floccate, şaiac,
ciorapi şi altele ¹. Raporturile Aromânilor din Pind şi Zagor au fost,
dintotdeauna, frecvente cu acest oraş, unde desfăceau multe produ-
se ale laptelui, manufacturate casnice şi de atelier ²; dar, dela 1912,
când Bitolia a trecut sub Sârbi, ele au devenit şi mai strânse, iar
automobilul l-a făcut şi mai apropiat.

În domeniul profesiunilor libere, au avut şi au încă o mulţi-
me de reprezentanţi de seamă, ca medici: dr. Panaiot Economu,
distins cu Legiunea de onoare, cu studii la Montpellier şi Lyon ³;
dr. C. Dan, diplomat din Bucureşti, astăzi, director al Şcolii su-
perioare de comerţ a României şi medic şef al sanatoriului Hilmi
Paşa, proprietatea Neveşteanului Jean Nicu; decedatul dr. Taşcu
Şunda, neurolog; Taşcu Trifon-Mulovişte, N. Cristovici-Bitolia, Zianu
din Vlaho-Livadia, Ghiorghi Eftimiu Boga-Veles, fost medic primar
al municipiului; Alexandru Maltu, Alex. N. Papazu-Cruşova, Vla-
hopulos, An. Matli, Gigicosta, Costa Cufa, Telioni şi alţii; ca far-
macişti: Papista, Gigicosta, Telioni, Nicu Ioanid-Copaciu, etc.; ca
dentişti: Gh. Stanopol, Economu, P. Conduli, etc.; ca avocaţi: Sta-
thachi, Samara, Gravani şi mulţi alţii; ca notari: Parafesta, Anas-
tasiu, etc.; precum şi legiuni întregi de alţi intelectuali.

Acest oraş-port a fost un câmp vast de activitate economică
favorabil tuturor populaţiunilor ce l-au locuit, din cele mai vechi
timpuri şi până în zilele noastre. Sub Romani, era administrat de
magistraţi, se bucura de mari privilegii de autonomie şi era capi-
tala Illyricum-ului, una din cele patru prefecturi, după ce mai în-
tăiu fusese Sirmium-Mitroviţa, din Şirmia de astăzi şi era cunoscut
sub numele de Magna Civitas Thessalonica sau Civitas libera; sub
Sultani — mai mult decât sub Bizantini — de asemenea, s'a bucu-
rat de o îngrijire cu totul deosebită ⁴. Evreii — încă din sec. XV —

¹ Th. Căp., o. c., I, p. 29. ² Vezi G. Zuca, st. cit. şi T. N. Diamandi,
art. citat cap. II. ³ A fost preşedintele episcopiei bisericii Sf. Mina, foarte veche,
cunoscută sub numele de «comunitatea ortodoxă cuşovlahă» care, într'un timp,
nu permitea aşezarea în piaţa bisericii a nici unui grec de origine; este unul din
cel mai bogăţi Aromâni; proprietar de multeobile şi al muntelui Stavro, om
de 35—40000 l. sterline şi cel mai de seamă medic chirurg. ⁴ I. Arginteanu,

au stăpânit-o ca număr și ca afaceri. Imediat după aceștia, s'au remarcat, însă, ca valoare comercială Aromânii — toți cunoscuți ca „Rum“ în registrele matricole, cum erau și Bulgarii cari dădeau un contingent însemnat la această rubrică ; Greci veritabili au existat prea puțini. Pe când cei dintâi s'au ocupat cu toate marile afaceri și cu toate meșteșugurile, ținând piept, în toate domeniile, și în toate centrele mai mari sau mici ale orașului, tuturor caselor evreești și distingându-se ca elemente de vază, Grecii — repetăm, foarte puțini la număr — s'au ocupat cu exploatarea de băcănii, de crâșme, cafenele, restaurante și, în raport neînsemnat, cu hoteluri. Bulgarii, deasemenea, nu erau element de temut. Încă un element distins în comerț erau Donmeii, cari s'au ocupat cu marchitanie, bonetărie, manufactură-lipscănie, mode și altele ; bezestenul, centru de bonetărie și mărunțișuri, era — până în 1912 — în mâinile lor. O casă donmee de mare valoare pe piața Salonicului era firma : Les Fils de Kibar Ali Frères¹, mare magazin de articole de fierărie, de marchitanie și cu fabrică de foi de țigară, în concurență cu marile case evreești. Donmeii se ocupau și cu comerțul de tutunuri.

Trei caractere mai pronunțate prezenta această piață : Sâmbăta, orașul era în zi de sărbătoare, totul era închis, nu mișca nimic, nici port, nici centru ; în al doilea rând, el era socotit ca cel mai cinstit târg din Europa și, în fine, aici, nu se cunoștea, în afaceri, nici trata, nici polița, ci totul se încheia pe un simplu cuvânt. Încă un factor care caracteriza piața Salonicului era și regimul vamal, unul singur — în Turcia nu se cunoștea regimul preferențial — când mărfurile ori de unde ar fi venit erau supuse aț taxa de 7°/_o, 8°/_o, iar acum în urmă, 11°/_o ad valorem².

Fisionomia orașului s'a schimbat, însă, odată cu cucerirea Salonicului de către Greci. Pentru Evrei, a început o perioadă de boicot economic, cecece a determinat o bună parte să emigreze în Palestina și Franța, majoritatea, însă, rămânând pe loc ; Donmeii s'au expatriat în Turcia Asiatică, ca element în schimbul de populații ; Aromânii au crescut ca număr, revărsându-se din toate centrele golite de elementul aromânesc ; dar s'au împușinat comunele deja în mare parte emigrate în România ; deasupra tuturor, s'au revărsat, însă, ca un puhoiu nestăvilit, masse mari de greci refugiați din Asia Mică, pe câtă vreme, hinterlandul acestui mare port și-a pierdut din vastitatea lui de odinioară, în așa mare grad, că nu însemnează, nici pe departe, cecece însemna pe vremea Turcilor,

«Istoria Salonicului» *Lumina*, II, nr. 3, Martie 1904, p. 70 și urm. ¹ A fost condusă, între. 1904—1914, în calitate de director, de Naum Ghica, mai târziu, exploatator de păduri în Dobrogea. ² Informații prețioase am căpătat și dela d-nii G. Boga, A. Petrașincu, frații Chiți, Chiandu, etc. D. Bolintineanu — în Călătorii p. 31 și 32 vorbește de un bogat negustor Kosmad din care se trăgea poetul.

când se bucura de un hinterland fără margini, cu revărsări de bogății din toate țărilor lumii, astfel că, astăzi, este condamnat la sufocare, cu granițele spre Serbia până la Ghevgheli, 40 km. spre nord, iar spre Albania, la Florina, adică de-abia la porțile acestei țări, cu o rentabilitate atât de mare altădată.

Acest oraș care a cunoscut, în decursul veacurilor, atâtea stăpâniri, a fost și scena unor lupte — pe cale pașnică sau sângeroasă — de întâietate între naționalități, luptă ce amintea pe aceea din Bitolia. A avut școli secundare grecești, bulgărești, turcești și românești, evreești, italienești, franceze, germane, etc... Se vorbeau, curent, pe lângă limbile indigene, spaniola și franceza. Aromânii au avut, încă din 1900, o școală superioară de comerț, condusă de profesori distinși¹ și care a dat elemente de valoare ce s'au remarcat în toate ramurile de activitate economică în România și cățiva în alte țări.

Salonicul, trecut prin foc și pârjol în perioada campaniei Alișilor, a pierdut, mai târziu, prin alte focuri sistematice și exproprii bine aplicate, cartierele turcești și cele evreești murdare și întunecoase și, a născut, astfel — din cenușă și o voință neînfrântă — un oraș superb, cu bulevarde largi și cu cartiere ca din povești, un oraș fără asemănare în Balcani și însuflețit de o populație de aproape 350000 suflete².

CAP. IX

Activitatea negustorilor aromâni în Tracia: Seres, Drama, Cavala, Xanthi, etc...

Seresul. — Din cele expuse la cap. I³, am putut înțelege, că, odată cu venirea la conducerea sangeacului Seres a marelui latifundiar Ismail Bey, acesta, vrând să-i asigure o situație frumoasă, a căutat să atragă pe Aromânii ce părăseau, pentru totdeauna, ținuturile devastate dela dreapta Vardarului. În adevăr, conducătorul Ismail Bey nu și-a înșelat speranțele, fiindcă Moscopolenii și alții au reușit să-i crească importanța și valoarea.

Nu trebuie să credem, însă, că acești oaspeți, primiți atât de bine, au fost singurii Aromâni cari au făcut negoț sau au locuit în acest oraș și în bogata provincie a Traciei. Vechile orașe Strumița, Melnic, Nevrocop, etc. — astăzi, bulgarizate — erau, odată, toate aromânești⁴, iar Seresul cunoscut sub vechiul nume de „Sear“ arată vechimea cunoașterii acestui centru de negustorii și cărăvănații Aromâni, ba și de populațiunea statornică, dacă ținem seamă, că, o-

¹ Directorii au fost, în decursul fanilor: Lazăr, Mihail Dîmonie, cunoscut botanolog, Th. Găpîdan, Achile Pinetta — distins avocat la Bazargic, Dimitrie Gaga, Adam Coe, Nicolae Ion, etc. ² I. Nenitescu, p. 570, a dat, pentru 1895, 12500 Aromâni, iar L. Boga — pentru 1913 — 14660. ³ Vezi «Frontul marilor bălcuri» p. 49 și urm. ⁴ Vezi și nota 11, cap. I. p. 50.

dată, masse întinse și compacte de aromânită, au fost în stare să dea naștere la atatea domnii aromânești, cari se întindeau pe tot întinsul părților meridionale ale Bulgariei de vest și ale Serbiei de astăzi¹. Munții Rodopi și împrejurimile gemeau de populație aromânească — Tracia era locuită de triburi numeroase de Aromâni, de unde s'au revărsat și în alte ținuturi, ca muntele Athos, unde existau sute de sate aromânești².

Populația aromânească mai nouă a Seresului venea din Gramoste, Pind și Albania³, din Zagor⁴ și Aspropotam — Moțani, toți fugiți de prigoana lui Ali Pașa și atrași de câmpiile mănoase ale Seresului, Dramei și Strumiței, de pășunile bogate ale Rodopilor, ca și de starea primitivă a negoșului în acea epocă⁵. Moscopolenii și Moțanii s'au ocupat cu negoșul și meseriile în toate orașele⁶. Colonii numeroase de Aromâni veneau și din Nevesca și din Zagor⁷, parte din aceștia întemeiând centrul Ramna⁸.

În perioada blocului continental, Seresul capătă o înflorire necunoscută — a fost epoca lui de aur —, fapt care a îmbogățit pe negustorii localnici și o întreagă legiune de negustori din A.-Ungaria — în frunte cu Sina, precum și pe Pasvan Oglu care a îngăduit trecerea caravelor valahe prin ținuturile sale până la Vidin, de unde luau calea Dunării, până la Zemlin, unde alți negustori și expeditori aromâni câștigau mari averi.

Din colonia puternică și numeroasă din acest mare centru comercial, situat într'un ținut bogat în bucate, în vite, în tutunuri și bumbacuri, nu ne-au rămas decât câteva nume pentru perioada primei jumătăți a sec. XIX; Cucungheli, Dumba⁹, poate bătrânul Capsali, frate cu Mitra¹⁰. Nu știm dacă membri din familia Sina au lucrat aci, ori au trecut în Austria, direct din Moscopole sau din Serajevo¹¹, pe când alții susțin că au făcut negoș aci¹². Contemporani cu aceștia, sau ceva mai târziu, am putea considera și pe unul Duro¹³, reprezentant al firmei Dumba, în comerțul de bumbac și de piei din Tracia și din ținutul Bitoliei, precum și alți reprezentanți, ca Stere Caramiciu, Iani Valoiani și Capechi — toți Aromâni. Din acest oraș au plecat Sterie și Nicolae Dumba la Viena, unde i-a împins destinul spre cele mai înalte demnități în ierarhia socială și în stat. Toate împrejurările concurează în a fixa data plecării lor spre mo-

¹ Vezi P. Pap., *Megl. Români*, I, 8. ² Vezi I. Arg. *Ist. Rom. Mac.*, p. 160 și nota 3. ³ Th. Căp., *Rom. nom.* p. 138. ⁴ Vezi G. Zuca, *st. cit.* ⁵ I. Peaha, *Aromânii din ținutul Seres, Lumina*, II, p. 40 și urm. ⁶ *Ibid.* ⁷ *Ibid.* ⁸ *Ibid.* ⁹ N. Iorga *Hist. Roum. Pen. Balk- și M. Botagi, Gram. m.-Română*, 1823. ¹⁰ Vezi Necrolog în *Lumina*, V. ¹¹ *Lexiconul maghiar* Pallas, v. 15, p. 2. ¹² Vezi Th. Căp., *Lumina* II, 1904, p. 140 și I. Peaha, l. c. ¹³ Duro ținea de nevastă pe Agocea, sora lui Steriu Dumra. Acesta avea și o moște Humondos, tăiată în două de râul Strumița și pe care o administra Duro.

narhie, oricum după 1820 — cu mult, după moartea lui Ismail Bey, când Seresul a ajuns într'o stare deplorabilă și l-a ruinat o serie de turburări neconținute.

E. M. Coușinéry vorbește — pentru perioada 1814-19 — de evenimente foarte grave, în decursul cărora, Greci, Bulgari și Aromâni cari înviorau comerțul au fost masacrați, iar alții plecau spre Germania sau lânzeau prin încetarea speculațiunilor¹. Se pare că mulți Aromâni din Seres și din Melnic au plecat spre orașele din Rodopi în legătură cu aceste evenimente sângeroase², pricinuite, se pare, de evenimentele premergătoare revoluției din 1821, când, iarăși, au avut mult de suferit creștinii din Salonic și, natural, și aceia din Seres.

Pe lângă comerțul cu bumbac, Aromânii — ca și puțini Grecii veritabili — s'au ocupat și cu acela al tutunului excelent și al cerealelor, regiunea fiind foarte bogată. S'au ocupat și cu toate meșteșugurile, între cari și cu argintăria foarte rentabilă într'un oraș cu lume atât de bogată. Sterie Dumba, pe lângă comerț, a lucrat și argintărie³. Erau colonii numeroase din Blața, mai cu deosebire, din Crușova, Clisura, Perlepe, Nevesca, etc.. Aici, își desfășeau produsele în blănuri și marii negustori și blănari din Ohrida. În epoca marilor turburări de la începutul sec. XIX, s'au așezat coloni din Samarina — precum și în Drama și alte centre, după cum se va vedea mai departe — din Băiasa, prin 1828, familiile mai nobile. Cu un cuvânt, în acest oraș, erau — pe lângă vechile colonii, unele asimilate — reprezentanți din toate ținuturile aromânești. Din totdeauna, Aromânii dețineau, în mâinile lor, cele mai mari averi, alcătuit, ca peste tot, clasa lui nobilă⁴.

O nouă epocă de aur a Seresului — poate cea din urmă — a fost, credem, și războiul de Secesiune al Americii, când se ridică, în Austria, familia Dumba, prin considerabilele cantități de bumbac ce le importa în monarhie, pe calea mării Adriatice⁵. Agenții cei mai de seamă au fost Stere Caramiciu și Valoiani. Alte mari firme, cam în aceeași perioadă, ar fi să socotim: Gorghias, casa Loghi-tatăl lui Kimon pictorul, Duro, Capechi, Hagidimu, Boti, Hondros, Condu din Băiasa; alții, ca Mihalach Bey (Mihail N. Mihail), cu multe moșii⁶ și reprezentantul Seresenilor la Constantinopol, în par-

¹ O. cit. I, p. 154. ² V. N. Cristu, *Graiu românesc*, Mart-April, 1934.

³ Argintăria din Seres au fost aproape toți Aromâni: Cușu Unciu Pașa era argintar crușovean. ⁴ I. Nen., o. c., p. 560, dă 4000 Aromâni pentru 1895. C. I. Ceara — în *Graiu românesc*, Mart, April 1932 — dă 36000 loc., dintre cari 18000 Turci, 17000 Greci — majoritatea Aromâni grecizați, restul Evrei, Bulgari, Aromâni. În 1898 s'a deschis școala românească cu 60 de elevi. ⁵ Vezi în *Cartea II. Austria*. ⁶ Nepoții au moștenit moștile la Aghia Mama din vuntele Athos, cu pășuni bogate și cu terenuri unde se cultiva grâuul cel mai bun din Macedonia, Multe date prețioase le dețin de la d. Tache Caramiciu, fiul lui Ste-

lamentul din 1880 al lui Abdul Aziz; pe Hagî Lazaru, Condocosta, Steriu, Tego Gichi, Dimcea, etc... Pielele din Tracia și Macedonia, precum și bumbacurile pentru Austria, au îmbogățit peste măsură pe toți negustorii aromâni ¹.

Un alt articol de comerț a fost — după cum am spus — tutunurile. Crușovenii aveau câteva firme mari: Zisu Sideri, care exporta și în România, precum și firmele Uzun și Ticu. Din această din urmă familie, au fost doi membri marcanți: unul unchiu și altul nepot al acestuia. Toma Ticu-Ticopulos a făcut mare negoț cu tutunurile din toate centrele Traciei: Seres, Drama și Xanthi; a avut legături cu firma Ghermani și cu altele din România ². Nepotul Marcu Ticopulos a fost expertul șef al casei Allatini din Salonic și al Soc. „The Salonic & Limited“, cea mai mare firmă streină. Nici o casă nu ieșea la cumpărături, până când acest expert celebru nu stabilea bursa ³. Un alt negustor crușovean era Gușu Ticu.

Samarinenii au avut, acum 40—50 ani, printre mulți alții și pe Mihail Duca Gaitangi cu fabrică de mătase ⁴. Dintre Clisurenii, unul din frații Turnibuca era stabilit aci; firmele clisurenede din Viena și Salonic: St. Berberi, St. Simotta, frații Bică, Vasile Beza, Galbagiari & Baba, etc., precum și multe altele, își aveau sucursalele sau reprezentanțele lor aci.

Odată cu introducerea căilor ferate pe valea Vardarului și pe ruta Salonic-Constantinopol, importanța Seresului ca târg european decade, lumea numeroasă negustorească începe a-și căuta alte centre de activitate și, totuși, rămâne un centru destul de important prin bogăția produselor solului său. O altă cauză de emigrare la Aromânilor negustori ar fi fost și persecuțiunile organizate — prin 1887 — de Greci și de Turci, când mulți din ei și din Melnic au fost siliți să se expatrieze în Giurmaia de sus ⁵. Prin decăderea Seresului, a decăzut și Melnicul, într'atâta, încât a rămas pustiu ⁶.

Aromânii din acest ținut, ca și cei din Meglenia, erau dedați, din timpuri foarte vechi, la cultura albinelor ⁷.

Nu trebuie uitat că Aromânii păstori s'au așezat în toată Tracia, fie ca nomazi — iernându-și oile în câmpii și pelitoralul Mării Egee ⁸, fie mulți din ei așezați prin orașe. Aromâni erau în munții județelor Nevrocop, Seres, Melnic, Mehonica, Giurmaia de sus ⁹,

re, stabilită în strada Lucaci 101, București. ¹ Prin grija negustorilor aromâni din Seres, a studiat savantul grec I. Pantazides din Crașova. Vezi și o Naratiune bulgară, după V. Papacostea — Ohrida, cap. III. ² A trăit și în București prin 1860 încoace. Vezi și C. I. Cosmescu — Comunicări la Acad. Rom. Fiul acestuia este încă primar permanent al orașului. ³ A fost solicitat de o comisiune a R. M. S. din România, în frunte cu Max Popovici, ca să organizeze cultura tutunului, dar a refuzat. ⁴ A fost luat ca sclav în revoluția din 1821 din Neagușta și răscumpărat de un Samarinean din Seres. ⁵ V. N. Cristu; *Grăi românești*, IV, Ian. Febr.. ⁶ Despre vechile legături ale Melnicului cu Ierusalimul, vezi Comanțările lui M. Beza, și «Clisura», p. 231, nota 3. ⁷ G. Zuca, st. cit. ⁸ T. H. Căp., *Rom. nom.*, passim. ⁹ I. C. Ceara, art. cit.

constituind cu toții o atmosferă de viață aromânească abundentă¹.

Drama. — Trecând la Drama, orașul prielnic tăbăcăriilor și boiangeriilor datorită apelor sale bune², întâlnim puternice colonii de negustori și meșteșugari aromâni, originare, cele mai vechi, din Moscopole, altele din Zagor, ca Pădzi, Laca, Dobrinovo, Armata și din Pind, ca Avdela și Samarina, din Crușova, Nevesca, Sacișta, etc. I. Nenișescu vorbește de aproape 90 prăvălii în mâinile lor³. Lucru foarte adevărat. S'au ocupat cu comerțul de vite și manufactură, de stofe și coloniale, de cereale și tutunuri, cu cultura pământului în mare, cu morăritul și au practicat argintăria, croitoria, zărăfia și altele.

Dintre Aromânii din Pădzi-Zagor, în număr de 50-60 familii, menționăm pe angrosiștii de coloniale: Sterie Stelidi, Ghiorghii Iconomu, frații Roșu, frații Caratanu; frații Anastasiu comisionari în toate branșele, în legături cu Salonic și Constantinopol; cu fabrici de făină și mari angrosiști: frații Hagi Antoni și frații Dubesa — aceștia cu moșii întinse și mare comerț de lână și coloniale; mari comersanți de făină frații Ciumani; Atanasii Vaiena mare depozitar de lemne și de cărbuni; etc.

Neveștenii s'au ocupat, în special, cu tutunurile. Cociu Chitu a început acest negoț. Fiii acestuia⁴ au continuat acelaș comerț cu tutunuri din Xanthi, Drama, Șari Șaban, Cavala și furnizau pe comercianții neveșteni din Principate: Macri, Vasile Dan, Mileancu și alții. Averile acestora au devenit legendare⁵. Alți Neveșteni: Dimitri Iconomu, Nicolae Iconomu și alții. Firma Sossidi are, și aici, depozitele sale. Vechi argintari și bijutieri, socotiți foarte bogați, au fost Tachi și Nicolae Jurcu-Jurcopulos. În ținutul Dramei, prin târguri și târgulețe, au fost colonii vechi de Neveșteni.

Dintre Samarineni, cităm pe frații Deliani, zarafi și bancheri și pe Nicolae Lenci, concesionari de zeciuială; dintre Lachioși, pe frații Resa, angrosiști în toate branșele, pe frații Caranica mari proprietari, având și hotelul „lanina“, etc.

Crușovenii s'au așezat la Drama, acum 90-100 ani și, cu timpul, au crescut până la câteva zeci de familii. Din această colonie, erau cu bună situație manufacturiști ciohagii: frații Toma și

¹ Aromânii, în acest sangeac, erau 700 familii în Giușmaia de Jos, 400 în Alistrati, 130 în Căltive sau Chiare-Lealea, 70 Carlichioi, 30 Rahovița; în cazava Demir-hissar: Poroi 400, Loofoș 70, Ramna 170, Petrova 70, Ținghel 50, Cîrviștea-Crușova 30, Malesova 30; caz. Petrici: Petrici 120; caz. Melnic: Șatra 100, Lopova 150, Bușdova 120, Vlahii 120, Spancea 30; caz. Nevrocop și Razlog: Nevrocop 200, Curtova 300, Papaceatr 160, Mehomia Razlog 230; Bactova 80, Dofanderi 75, Caramanda 78, Biliița 34, Goldova 42; caz. Grimaia de sus cu împrejurimi 400. După I. Peaha, art. cit. ² M. Conșnery, o. c., 8. ³ O. c., p. 562. ⁴ Fiii lui Cocio erau: Dimitri, Mihail, Nachi și Cola. ⁵ Se zicea de cineva prea bogat, că, oricum, «Nu-l avearea-al Chitu».

Nicola Dinischiotu cu fiii lor ¹, frații Sideri, frații Casapu Partala ², Chiria Figiu cu fii: Constantin, Chiriu și Mihalachi; Ianachi Moche, Manu Figiu cu fiul Vanciu; Ghiorgachi și Gușu Papacocea; mulți alții cu restaurante, croitori ³, argintari ⁴, hoteluri ⁵, măcelării ⁶, etc. Mulți din ei lucrau cu bumbacuri și tutunuri, ca Dinu Pera ⁷ și alții.

În târgul Doxati, aflător între Drama și Cavala, sunt negustori din Samarina ⁸, Avdela ⁹ și Laca ¹⁰. Dumitru Papaiani din Samarina, fabricant și negustor de tutunuri; Cutroci cu coloniale și Nahu Peaha ¹¹, ambii din Avdela, cu hotel „Grebena” și alții. În târgul Radolivi de lângă Drama, am avut pe Crușoveanul Chiria Gudu, argintar și colecționar de antichități pe cari le desfăcea la Constantinopol. Colonii de Neveșteni au fost la Alistrati, orașel cu cultură de bumbacuri și de orezării imense, cu mari plantații de vii și de tutun, grâne, fructe, trandafiri ¹², articole de comerț rentabile pentru negustorii aromâni.

Cavala. — În marele port Cavala, unde Francezii aveau deja stabilimente comerciale încă de prin 1771 ¹³, Aromânii, din cele mai vechi timpuri, au avut legături dese ¹⁴. Numele scriitorului moscopolean T. A. Cavaliotti dovedește îndeajuns aceste legături ¹⁵. Alte colonii aromânești, în acest mare târg, au fost originare din Laca, Avdela, Blașa, Nevesca, Clisura, Sacișta, etc., cu peste 150 familii. Negustorii s’au ocupat mai ales cu tutunurile. Cităm pe fabricantii de tutun Iani Margariti din Laca; pe Zisi Sarica și frații Lala Zisu — aceștia, cu case și la Xanthi, făceau comerț cu America. Zisi Sarica era furnisor și al R. M. S. a României. Alții din Zagor: Culuchita și Caraghiorghi. Din Clisura, au fost frații Giumurtu — Ianachi și Ghiorghî, unul din ei în asociație cu Vasile Dan din România; al doilea avea firmă și la Odesa, de unde lucra cu toată Rusia. Din Avdela, este Sterie Asteriadi-Beza, cu tutunuri și comision în toate branșele ¹⁶.

Acuma, vine șirul marilor firme și negustori neveșteni: firma Chitu de care am vorbit mai sus; Nicola Mergiu Cuimgioglu, fabricant și furnisor al lui Jean Nicu, al Regiei române și cu mari

¹ Toma avea pe Vasile și Antonachi; Nicola pe Atanasi și Mateu. ² Frații Casapu erau Lachiu, Vasile și alții. ³ Croitorii, printre alții, era Vanciu Trăpcu. ⁴ Pe lângă argintarii crușoveni, erau Mihail Jurcu cu fiii — foarte bogați. ⁵ Hotelier era Ghiorghî Crale cu «Cavala». ⁶ Măcelării și «săvate» avea Tachi Părciacu — Dăceca cu fiul Toma. ⁷ Dinu Pera lucra și la Constantinopol. ⁸ Samarinean era și medicul Diamandi. ⁹ Cărvănarii din familia Druguti făceau transportul de tutunuri. ¹⁰ Din Laca era medicul Șafarica. ¹¹ Dela Nacu Peaha am căpătat multe informațiuni prețioase — astăzi, este negustor la Bazargic. ¹² E. M. Cousinéry, II, 4. ¹³ *Ibid.*, p. 6. ¹⁴ I. Nen. — o. c., pp. 48, 449 — 450 scrie că, la Cavala, ar fi fost 2000 Moscopoleni, în relații cu casele mari din Marsilia, Liverpool, Londra, Egipt., etc. Nu cunoaștem documente în această privință. ¹⁵ Vezi și *Cartea III*, de A. Hăutu. ¹⁶ Este fiul medicului Dimitri As-

furnituri pentru Germania ; Nicola Gava și Ghiorgghi N. Țirlea (Seci), de unde au plecat în Egipt; Ghiorgghi Nanu Sossidi-Inglezlu, cel mai mare bogătaş, care expedia tutunuri la Hamburg, la firma Nicola Sossidi ; George Georgescu (fiul lui Steriu G. Spiru-Ghiorgghiadi), care, pierzând averi mari, s'a înapoiat, după 1918, la Cairo¹; argintarii Toma și Mihali Danabași, cu acelaș comerț de tutunuri.

În acest mediu de mari fabricanți și de negustori de mâna întâia, s'a format, în tinerețea lui, Jean Nicu, din Nevesca, fiul unui modest argintar lotu dela Ianița-Vardar și, din simplu colector, a ajuns să dirijeze o mare parte din comerțul tutunurilor grecești în Europa n.-vestică². Tot aici, au lucrat și au depozitele lor — precum și la Xanthi și Seres — firma Mișu Frères (Alec și Constantin). Aici, după lichidarea firmei dela Constantinopol, s'au stabilit, înaintea celor mai mulți, frații Dimitri și Jean Sossidi : cel dintâiu a rămas ocupându-se cu prelucrarea foilor, iar Jean a întemeiat firma la Cairo. De mult, a avut, aici, fabrica și dr. Ghiorgghi Loghi din Blața. Alt Neveștean este, astăzi, Apostol Foti Nicu — văr al lui Jean Nicu. Alături de toți aceștia, este firma Grecilor Frații Petridi care lucrează cu Suedia.

Pe lângă acești mari negustori de tutunuri, alții s'au ocupat cu alte afaceri : frații Bazda din Vi.-Clisura și frații Sossidi — altă ramură — cu hoteluri; frații Capeti din Laca coloniale engros; Vasile Mergiu cu stofe și Vasile Țirli cu brânzeturi; frații Cairetti din Avdela cu manufactură — toți aceștia comerț de engros; Ghiorgghi Asteriade comision și, odată, reprezentanța firmei Nestlé's; Aristidi Cucotti-Avdela cu comerțul de vite și măcelării, deasemenea și Costa Calambuca și Ghiorgghi Leami — aceștia din Blața.

Xanthi. — În Xanthi-Eschigè, alt centru renumit al tutunurilor, făcând abstracție de vechile colonii³, găsim un număr de cel puțin 200 familii aromânești din Avdela, Laca, Perivoli, Magarova, Crușova, Nevesca, etc.

Avdeliații și Perivoliații se ocupă, în special, în acest oraș, cu creșterea vitelor. cu comerțul de carne, brânzeturi și lânuri, pe când alții cu brutăria, argintăria, coloniale, tutunuri, manufactură. Dăm câteva nume de Avdeliați: Dimitri Peaha, vechiu negustor, cu coloniale, în asociație cu Alexi Patajo, care face și comerț de vite; mari celnici și măcelariiii lui Ianuli Patajo⁴, precum și Atanase Pcaha, frații Tambosi⁵, frații Ghiorgghi și Alexi Patajo; alți frați

steriade — Beza. ¹ Un personaj foarte interesant prin multiplele funcțiuni ce a îndeplinit în Egipt, Sudan, etc. — Vezi *Cartea II*, Egiptul. ² Despre biografia și activitatea acestui mare negustor și filantrop, vezi «Suedia» în *Cartea II*, și vezi *Cartea III*. ³ I. Nen., în op. cit., dă 3800 Moscopoleni cari deșteau tot comerțul și industria. Vezi și Th. Căp., art. în *Lumina*, II, 1904, p. 140. ⁴ Fiii lui Ianuli erau : Sterghiu, Petricle și Nicolae. ⁵ Alți frați Tambosi au cofetărie.

Patajo¹, cu economia de vite, comerț de lână, brânzeturi și cașcavaluri; Steriu Vira manufactură; Steriu Paparoșu mare negustor de coloniale și de tutunuri; Alexandru Paciaura cu fabrică de tutun; frații Ghiorgghi și Nacu Zotu depozitari de făină; etc.. Dintre Perivoliați, menționăm pe frații Tanăsi și Mihali Cunguli, cu economia de vite și măcelării.

O mare firmă de coloniale engros, este cea a fraților crușoveni Atanasiu. Manufacturiști engros sunt Măgărăvenii: frații Papasteriu² și frații Ianota³, Sterghiu Dendra comersant de tutunuri și Pavel Dudumi cu mare atelier de croitorie. Neveștenii Tașcu Lenga zarafi și argintari; deasemenea frații Buri: Dimitri și Nicola, precum și Mihail Mișca. Clisurenii Oani Pulia și Dimitri Cucotti brutării; și alții și alții.

În marele comerț de tutunuri, s'au distins Neveștenii și Clisurenii. Membri din familia Turnibuca, Giumurtu, Mișu Frères, etc. despre cari am mai vorbit. Tot în aceste centre de până acum, lucrau Samarinenii: Ursa cu Londra; Nasi Diamandi⁴, care furniza firmele Ekstein und Sohne și Browdes din Dresda, R. M. S. a României și altor case italiene. De aci, se aproviziona cu tutunuri și Nicolae Sindica din VI.-Livadia, președintele comunității grecești din Odessa-Rusia. Pe lângă Marcu Ticopulos, expert al casei Allatini și al altor multora, era și Gheorghe Fesa din Blața, mare expert al caselor streine. Aici, își aveau așezămintele firma Chitu și frații Mergiu: Gogu și Nicolae, întâiu în serviciu, pe urmă, în asociație cu Frères Mișu.

Lachioții, deasemenea, au fost un element de elită în viața economică a acestui mare centru. Cităm câteva nume mari: Margariti Ioanu (Andocea), Ghiorgghi Alexiu, Ioan Canata, Margariti Rasa — acesta și cu fabrici de tahân și uleiuri — toți mari proprietari, cu comerț de coloniale engros, cu acelaș comerț, Iani Brumbi, zisa Nina și fiul Polichroni, Hristu Gageani. În fruntea coloniei stau Zisi Ghiza — tot așa o bogați ca Lala Zisu — cu patru fii: Alexi Polichroni, Panaioti și Nica⁵, mari comersanți de coloniale, de tutunuri și fabricanți, cei mai mari proprietari, cu 162 chei în magazine, case, hanuri, etc.

Orășelul Șari-Șaban, aproape de râul Nestos, între Cavala și Xanthi, bogat în cereale, vite și tutunuri, lucrute, odinioară de Turci, astăzi, de refugiații greci, ca proprietate, negoț și industrie aparține exclusiv Aromânilor din Laca sau Laișta-Zagor. Deasemenea, tot

¹ Erau frații Vasile și Harilaș. ² Frații Papasteriu erau: Mihail, Nicola și Dimitri. ³ Frații Ianota: Vasile și Tașcu. ⁴ Informații prețioase am obținut și de la d. Nas Diamandi, actualmente proprietar în București. ⁵ Nica Zisi Ghiza era socotit, sub Turci, caimacan, cu mare influență în oraș și membru permanent în consiliul primăriei.

comerțul din satele înconjurătoare este în mâinile acestor pricepuți negustori pe cari ar trebui să-i socotim — cu drept cuvânt — ca cei mai întrepizi dintre Aromâni. În afară de vechile colonii moscopolene de mult asimilate, precum și de rari Aromâni din alte centre, se întâlnesc numai acești îndrăsneți negustori la Ghiumulgina-Comotini, deja de mult cunoscut de cărăvănari și de alți negustori aromâni, la Dedeagaci, Sufli, Didimotica, Ozunchiopruru, Adrianopol, etc. și se întâlnesc în toate satele bulgărești și turcești din jurul acestor centre. Deasemenea, Zagoriții s'au ocupat și ca plăcintari și brutari în toată această provincie, ca și în Epir¹ și în alte țări streine², unde au făcut averi însemnate³. Prin toate piețele se desfăceau urde și brânzeturi dela coloniile din Pind⁴. Este foarte caracteristic faptul că femeile acestora nu cunosc, în afară de dialectul aromânesc, nici limba greacă, nici vre-oaltă limbă streină.

La Șari-Șaban, menționez pe frații Papazolu-Cârceani și pe frații Magiari, mari comercianți și proprietari, pe frații Șatroni cu coloniale, etc., toți din Laca. Firma Chitu luca și aici.

Orașul Galipoli era cunoscut încă din vremuri vechi Moscopolenilor⁵.

Firmele vieneze ale Clisurenilor, precum și altele din Salonic, desfăceau manufacturi în toate centrele sus numite, precum și în Krk Klisi, Adrianopol⁶, etc. — cu un cuvânt în toată Tracia.

Toate orașele acestei întinse provincii erau locuite de Turci, Greci, Bulgari, precum și de Aromâni⁷, la cari se adăugau ceva Evrei și Armeni. Pe când, însă, Aromânii erau toți negustori înstăriți, dintre Greci, mulți lucrau ca muncitori manuali prin fabrici și ateliere; iar Turcii și Bulgari, majoritatea, cultivau pământul, o mică parte doar ocupându-se cu negoțul.

Știm din cele ce preced, că toată această vastă provincie era străbătută, încă din vremuri foarte vechi, de caravanele din Epir-Zagor, de cele din Albania ale Moscopolenilor și celorlalți, de caravanele din Samarina, Perivole, Muloviște, în special ale Crușovenilor, cari desfăceau, aici, păstramele și seurile lor. Prin inima Traciei, trecea marele bulevard roman Brindisi-Durașo-Constantinopol.

CAP. X

Constantinopol — mr. Polea, (gr. Konstantinopolis-Polis, slav Țarigrad, fr. Istambul-Der Saadèt (Poarta Fericirii).

În epoca bizantină, această cetate uriașă era centrul unde se întâlneau toate neamurile din cele trei continente. Ea strălucea prin

¹ Pouq., I, 204—206. Vezi și lucrarea de față, cap. II, 67—68. ² Vezi și «Aromânii în Pr. Române», *Cartea II*. ³ Vezi G. Zuca, st. cit. ⁴ *Ibid.* ⁵ Val. Pap., st. cit., passim. ⁶ Aici, a făcut negoț unul Sîma, stabilit în România, unde a avut ca urmaș pe Șimonide Răducanu, marele filantrop. Vezi *Cartea III*. ⁷ După L.

industrie și comerț, prin litere și arte. Industria era înfloritoare atât aci, cât și în alte centre foarte active, ca Atena, Salonic și Teba, Corint și Patras, iar frumoasele stofe bizantine erau foarte căutate în Apus, precum și în Asia¹. Intre altele, mai cu deosebire arhitectura, și-a cristalizat originalitatea prin opere neprețioase, cari aveau să influențeze, atât de mult și secole de-a rândul, pe Italiani, pe Ruși și Arabi, pe Francezi și alte popoare²; pictura, încet încet, se inspira de compoziția și stilul artei antice, pe când argintăria producea piese superbe în aur și în argint, decorate cu smălțuri³. Arabii, prin finețea lor tehnică în prelucrarea metalelor nobile și în coloratură, în sculptură, argintărie și bijuterii, în fabricarea de marochine și de cordovane, în țesut și broderia cu aur și argint, etc., au contribuit la înflorirea industrială a acestei cetăți fără seamăn ca frumusețe, ca lux și bogăție⁴. Dela mijlocul sec. IX până la acela al sec. XI, imperiul bizantin atinge cele mai mare grad de prosperitate, iar Constantinopolul era socotit ca prima cetate din lume, unde se întâlneau negustorii de prin toate țările cunoscute ale Asiei și Europei⁵. Negustorii greci, deasemenea, pătrundeau până în Alep, în Antiochia, în Trebizonda și erau în relațiuni frecvente cu Alexandria⁶. Nu târziu însă, o mare lovitură au suferit comercianții și artizanii bizantini, prin desființarea de către împărați a corporațiilor, ceea ce a ajutat pe Italiani să acapareze comerțul imperiului⁷.

În preajma căderii sub Turci, Constantinopolul este părăsit — de teama noilor cuceritori — de multă lume care s'a expatriat prin țările apusene și pe unde au putut să apuce. Printre aceștia, erau și colonii bogate de Vlahi cari s'au mutat la conaționalii din Macedonia, unde au populat regiunea moscopolitană⁸. Pe de altă parte, Mohamed, ca să repopuleze orașul căruia vroia să-i dea toată strălucirea, a adus — printre colonii de toate neamurile, aduse din Asia și din imperiul european — și colonii valahe⁹. Cam tot în aceeași perioadă, au început să pătrundă și Mauri și Evrei — fugiți de Inchiziție și după căderea Grenadei — oameni muncitori și foarte bogați; se evaluau la 30-40000 Evrei; mai vin, pe urmă, Armenii buni mântuitori de afaceri și cunoscători în conducerea comerțului de bancă¹⁰. După restabilirea liniștei, era natural ca Aronânii să-și reia legăturile cu centrul noului imperiu, în care ei nu s'au simțit ca raiale, ci oameni liberi să circule pretutindeni și să facă orice negoț vor vroi — așa cum grăiau capitulațiunile încheiate cu Amurat II și confirmate de Sultani

Boga, Seres a avut 6480 Aronâni, Cavala 1560, Xanthi 1730, Ghiumulgina 840, Sufit 315, Şarî Şaban 320, etc. ¹ Lavisse et Rambaud, o.^{nc.}, I, pp. 190 și 680 și II, p. 813. ² *Ibid.*, I, pp. 192 și 680. ³ *Ibid.*, I, p. 680. ⁴ *Ibid.*, I, pp. 778 și 672. ⁵ *Ibid.*, I, p. 672. ⁶ *Ibid.*, I, p. 674. ⁷ *Ibid.*, II, p. 813. ⁸ *Docum. din Arh. Locumt. Budapestană.* ⁹ Lav. et Ramb., III. 857. ¹⁰ *Ibid.*, IV, 771.

ulteriori. Încă sub Bizantini, dealtfel, Vlahii contau ca oameni imperiali ¹, bucurându-se de mari drepturi și privilegii — Vlahi despre cari se pomeneste, ca popor format și aparte, încă din sec. VI, când prin strigătul de „Torna, torna, fratre!” s’au auzit primele cuvinte în noua limbă aromânească ². Ei erau numeroși nu numai în mahalalele capitalei, ci și în împrejurimi, până dincolo de Byzia, ceea ce a făcut ca Andronic Paleologu (1282—1328), temător de o invazie a Tătarilor la cari s’ar fi putut alia și Vlahii, i-a mutat, în graba mare, în Asia Mică, în regiunea apropiată muntelui Olimp ³. Aici, în această cetate, Vlahii imperiali au reușit să-și însușească o bună parte din aptitudinile iscusite, în meșteșugurile frumoase și în domeniul marelui comerț ce aveau să-l continue din nouile lor așezări.

Constantinopolul era punctul terminus al marelui drum roman, bătătorit de armate, de caravane, de călători și negustori, venind din părțile vestice ale imperiului. Caravauele Aromânilor, urmând drumurile transversale ale Peninsulei, ajungeau încă dela începutul dominațiunii turcești până aici. Prin sec. XVIII, „per via di Moscopoli” și, prin mijlocirea Moscopolenilor, se trimiteau curieri și mesagii, dela senatul venețian și consulii dela Durațo, la bailii și ambasadorii Veneției rezidenți la Constantinopol ⁴. Dar aceștia se duceau și cu rosturi negustorești în capitala împériului și, datorită talentatului tânăr Valeriu Papahagi, posedăm câteva nume: Gianî Costa Zupan—1706, Ioani Ghiorghi Papa—1709, Ghiorghi Vretu—1719, Mihali Ghiorghi—1720, Adam Ghira, Hagî Mihali Simu, Ioan Simu, Mihali Sideri—1725 ⁵. Credem că aceștia, și mai ales mulți alții continuau relațiuni cu mult mai vechi. Dar Moscopolenii mai îndeplineau, pe lângă Poarta Ottomană — ca și în Principatele Române — funcțiuni înalte cari îi îmbogățeau destul ⁶, desigur, erau printre marii furnisori ai imperiului, probabil, și dragomani și capuchebaiale.

Din vremuri foarte vechi, bucătăriile Sultanului și ale Constantinopolului, în deosebí, erau alimentate cu vitele celnicilor aromâni. Unii veneau tocmai din Tesalia, primăvara, cu turmele de oi și de miei ⁷, alții veneau din Pind și din Albania, iar în veacurile din urmă și până azi, veneau din munții Traciei și din Rodopi. Grămostenii din acești munți și din Balcani, cari își iernau turmele în câmpiile dintre Adrianopol, Marmara și gurile Mariței ⁸, își desfăceau și ei parte din produsele lor în acest oraș extraordinar de bo-

¹ I. Arg., o. c., XIII. Theofanes, Bonn, I, p. 397 și Theoph. Símocatta, pp. 99, 254, 260, 272, 296, etc., ap. I. Arg., pp. 62, 64 și nota 1. ² Pachymeres, Bonn, II, p. 106, ap. I. Arg., o. c., p. 166 și *Ibid.*, II, 1 c. 37. *De Andronico Paleologo*, ap. T. Burada, *Călătorii la Români din Bitinia*, Iași, 1893, pp. 32—33 și *Români din Asia Mică, Relațiuni de călătorie*. ³ V. Papalagi, st. cit., *passim*. ⁴ *Ibid.* ⁵ *Ibid.* ⁶ *Vezi Arh. Locumt. Budapesta.* ⁷ Pouq., III, 253. ⁸ Th. Căp., o. c., p. 64.

glat și populat, ca și în cele vecine. Aici, se vărsa și zeciuiala „scriptum pecus“ ce o datorau Sultanului economii de vite din cuprinsul Imperiului¹. Era preferată, „cavârgicul“ de preț, oaia albă și scurtă și cu lâna aspră „arudă“, foarte prețuită de bucătăria turcească. Intocmai ca sub Bizantini, cari apreciau cașurile și vestmintele confecționate de Vlași, tot astfel și Turcii cunoșteau cașurile aromânești. Produsele celnicilor din Blața, Samarina, ca și din Gramoste, se desfăceau în parte și aici, sub forma de cașcavaluri, brânzeturi albe și urde, ca și în unturi. Seurile și păstramele Crușovenilor, ca și ale altora, ajungeau până aci cu caravanele, cari, la întoarcere, duceau manufacturatele prețioase, Constantinopolul fiind socotit ca una din cele mai mari antrepozite ale Imperiului, după cari veneau Salonic și Durațo. Vlah peinir și cașer peinir — cașul aromânesc și cașcavalul din satele Pisticșilor, de lângă Brusa, erau mult căutate în acest oraș, ca și la Brussa și Bitinia². Un mare celnic Gazdu dela Coceana ducea iarna în Anatolia 4—5000 berbeci pe cari îi îngrășea în Așia Mică și-i desfăcea, în primăvară, pe piața capitalei, iar negustorii „gelepi“ turci erau în legătură cu el la Coceana și Comanova.

Fiind o piață de absorbire imensă, Aromânii aduceau vite și din alte părți. În comerțul întins ce Aromânii din Arbănași din Bulgaria îl făceau cu Țara Românească³, o parte din aceste vite, dacă nu toate, treceau și în Constantinopol. Mult mai târziu, prin jumătatea sec. XIX, mulți negustori aromâni din Bulgaria și din Coceana, aduceau berbeci și țapi. Dintre aceștia, cităm pe Crușovenii Dimitri Tahu-Caradimitri dela Sofia, care, în asociație cu ginerele Ghiorghii Comati, importau din Bulgaria peste 10.000 capete berbeci, păstramă de țapi și cașcavaluri; după aceștia, alții ca Nauni Tahu, Ianachi și Gușu Tahi, Ioan Nișca și fiii, etc.; iar dintre Muloviștenii Gachiu Trifon Ciomu, frații Tașu Țovari (după 1886) al căror transport îl făcea, toamna, Hristu. Și alții mulți.

Nu putem cunoaște, nici pe departe, numărul relativ al Aromânilor stabiliți la Constantinopol, al celor din Moscopole, cu atât mai puțin — nici înainte, nici după distrugerea acesteia. Cunoaștem câte ceva din coloniile mai prospete venite din Clisura, Nevesța, Magarova, Meșova, Nijopole, Ohrida, Blața, Zagor, Pind, Tesalia, etc. Cea mai puternică pare a fi fost colonia Clisurenilor — în valoare de circa 450-500 familii, cam prin jumătatea sec. XIX.

¹ Pouq., în o. c., IV, 261, dă un tablou, pe 1815, necomplet însă, de bogăția turmelor în oi și capre din Macedonia de dincoace de Vardar—vest, cu 900000 oi și 900000 capre; pt. Iliria macedoneană, respectiv 800000 și 1500000; Musachia cu 1000000 și 2000000; Epir 500000 și 1200000; Etolia 600000 și 1800000 — în total, 3800000 și 7400000 — toate supuse regimului «scriptum pecus» adică unul pe zece născuți în anul precedent, totul servind bucătăria Sultanului.
² Vezi Th. Burada, Rom. Asia Mică. ³ Vezi «Arbănașii», cap. I, p. 47.

Clisurenii s'au ocupat, în special, cu comerțul de făină, cu brutării și covrigării — acestea toate erau, pare-se un monopol al lor. Nu există, astăzi, nici o covrigărie sau brutărie care, altădată, să nu fi aparținut Clisurenilor. În afară de Bosfor, ei erau răspândiți în toate cartierele vastului oraș. Cea mai numeroasă colonie poate vre-o 400 familii, toți vorbind aromânește ca la ei acasă, era la Balatâ, dela Fanar până la Edirne Kapu-Salmatenburg. Nu exista familie în Clisura fără rude și neamuri în această colonie. Alte cartiere unde se întâlneau erau: Pera, Istambul, Tatavla, Șișli, Stamatia, Vlanga, Kum-Kapu, Ieni-Kapu, Iedi-Kulê, Makri Kioi, Psamatia, Fanar, Aivan Serai, Ak-Serai, Aga-Haman, Galata, luksek-Kaldarâm, Papaz Kioprusu, Hissar Debi, Karakioi, etc. Grecii se ocupau foarte puțin cu această branșă.

Mihu Zotă conducea bursa făinii dela Un-Kapan, între Balâc Bazar și moara Dervengian. Tușu Gachi avea brutăriile de pe Sultan Baiazid, Koska și Ak Serai¹; Sili Toti — moștenit de Ioani Sima — pe Kule Kapusù (luksek Kaldarâm); Marena avea două simigerii la Galata: una din ele a condus-o Marcu Chiuca, astăzi la Iași; Cota ali Dafe și Iorgu Sava la Istambul; Marcu Puliu-Psamatia; Cola Drâșteală-Hâmlu la Hissar Debi-Ieni Kapu; Dimitri Biru-Iedi Kulê; Colinde la Aga Hamam; Anastasiade și alții și alții. Aproape toți aceștia erau mari proprietari. Unul din aceștia Mitu Pirpu era foarte bogat². Vartani, președintele „tăvlăchiarilor” (breasla brutarilor cu abonați) avea simigerie și două mari imobile. Fani Zică avea șapte brutării; două la Psamatia și câte una la Kum Kapu, Koska, Edirne-Kapu, etc. Trei frați Becă aveau trei brutării la Balata; Petra Becă la Haivan Serai, Ștefan Iana pe Pera-Bei Oglu, frații Schiffi pe Șișli, etc. Numai unul Tanasi Cipu avea magazin de brânzeturi la Istambul. Un clisurean Ioan al Goga, mare comerciant, se pomenește cam după 1820³.

Odată cu războiul balcanic, majoritatea s'au împrăștiat și nu s'au mai înapoiat. Să fi existând, astăzi, 50—60 familii⁴.

Neveștenii — să fi fost vre-o 50 nume — s'au ocupat cu croitoria, mai ales cu confecțiuni militare. Au venit, majoritatea, în timpul războiului româno-ruso-turc din 1877 — probabil, când s'a simțit nevoia de croitori. Reținem câteva nume: Nauni Biciola, capuchehaiana lăptarilor, Ghiorghî Țirle, Mihali și Penu Mihulecu (aceștia făceau și negoș de sare și de făină) Mihali Pelicuda; frații

¹ Brutăria de pe Koska a luat-o, mai târziu, Fani Zică, iar cea de pe Ak Serai Simu Gachi. ² Acest Pirpu a ajutat cu sume mari comisiunea care activa pentru dobândirea episcopatului românesc. Poetul D. Bolintineanu, o. c., p. 153-154, vorbește de un alt negustor Constantin Polichronade, care a ajutat foarte mult pe expulzații revoluției 1848. ³ Vezi Gigi Orman, în Arhivele Olteniei, Nr. 37 și 38, VII, 1928. ⁴ Informațiuni prețioase asupra Clisurenilor în Consantinopol am că pătat dela Harilachi Galbagiar.

Ghiorghei Jurcu și frații Ghiorghei Palașa ¹; Nanu Baliu și Bița; Dinu și Nasti ai lui Gogu Tărmăndză; Tașu și Todu Andona, etc., aproape toți lucrând în asociație, ca furnisori ai armatelor și cu atelierele la „Vizir Han”. Nu știm dacă a lucrat, aci, Lachișu al Șoșu (Sossidi), care a furnisat Sultanului Abdul Aziz frumoase lucrări de argintărie. Un alt argintar Ciuciurica avea și fabrică de făină. Prin 1900, aproape toți scepția s’au mutat la Constanța ².

Cei mai vechi Neveșteni, cari s’au stabilit cu mare comerț și industrie la Constantinopol, au fost Dimitri Nicola Sossidi (al Șoșu — Moscopoleni de origină) și frații lui, cari, în 1838, au deschis două fabrici de tutunuri și de țigarete cu numele „Sossidi Frères” și „Regal”. Afacerile strălucite au continuat până la monopol, prin 1882, când, despăgubiți în condițiuni bune, s’au retras. Produsele „Sossidi”, cu renume, se desfăceau în toată Turcia și în Germania. Tutunurile, se pare, le aduceau dela Ianița—Vardar. După monopol, Dimitri și Jean s’au stabilit la Cavala, unde s’au ocupat cu negoșul de tutunuri, iar Nicola s’a mutat la Hamburg, unde a întemeiat fabricile renumite, iar Jean dela Cavala și Constantin s’au stabilit la Cairo, cu fabrică, purtând vechiul nume: „Sossidi Frères de Constantinople” ³.

Negustori bogați erau și din Blata — menționăm pe unul Tomaidis, care întreținea o școală primară în satul lui natal. Alți Blăcioși se ocupau cu cafecele, hoteluri și măcelării — unii erau și constructori. Aromânii din Iancoveș și Resna se ocupau, în special, cu exploatarea de crășme. Samarineni erau pușini — unul Nicolae Diamandi era mare negustor de cereale și proprietar ⁴.

Colonia Ohridenilor — printre cari și Bulgari — a fost foarte veche. Încă de prin 1767, erau mulți blănari, ba, prin 1859, breasla acestora se îngrijea și de starea culturală a Ohridei; iar prin a doua jumătate a secolului trecut, multe brațe fără de lucru s’au mutat în acest centru, mai ales începând cu 1877, când iau naștere mișcările revoluționare ⁵. Știm că, aici, în capitala imperiului, cărăvănari ohrideni aduceau pește, fructe și blănării, iar frații Dimonie aveau în antrepriză transportul tezaurului imperial ⁶.

Crușovenii — foarte pușini la număr — se ocupau cu negoșul de șofe, ca frații Unciu Colenalce: Sotir, Costi și Cole, ca Marcu Pera cu magazin de stofe și de haine gata, Nicola Nicoli — Ciripici,

¹ Frații Jurcu erau Alexi, Dimitri și Panafoti, iar frații Palașa: Nancu, Penu, Dinu și Ciosu. ² Informașuni am căpătat dela d-nul G. Biciola, proprietar și institutor la Constanța, Iancu Mihăilescu din siguranța orașului, Sergiu Dumitrescu — Nae și alții. ³ Pentru firma aceasta, am căpătat informașuni dela Gh. Sossidi, fiul lui Dimitri, hotelier la Salonc. ⁴ A fost tatăl lui Nasti Diamandi, fost negustor de tutunuri. ⁵ Vezi «Ohrida», cap. III și V. N. Cristu, cu articolele citate. ⁶ Informașuni căpătate dela bătrânul profesor Mihail Dimonie, care mi-a procurat și alte date asupra Ohridei.

Constantin Indrecu, croitor; Golovoda, Mitulani, Galio, Dalbănaibă, Pera, Rape, etc. toți cu fabricarea de „bărnuț” — tabac de suflat. Înainte de construirea căii ferate — ba și după această dată — erau, ca „polițagii”, purtători de valori și de efecte, pentru Kiostendil, Salonic și Constantinopol, bătrânul Todî Bena, iar mai târziu, fiul Tușu Bena. Tot din Crușova erau și mulțime de constructori — așa numiții „tahçii” pietrari și „stambolçii” — înstreinații în Constantinopol, cari se ocupau cu diferite întreprinderi de lucrări publice și binale. Câteva nume: Tanasi și Nauri Șarcu, Riste Delipetra, precum și o mulțime alții — toți cu dare de mână. După Kanitz, monopolul exclusiv al construcțiilor, aici — ca și la Belgrad și Atena — l-au avut Aromânii ¹. Nume nu ne-a dat nici unul. Prin 1880, trăia, aci, bătrânul Vasile Almină, meșter iscusit care a construit un mare număr de case frumoase și de geamii impunătoare ², alături de celebrele construcțiuni ale arhitectului național turc Sinan, care a creat școala lui.

Dela Crușova, se aduceau și ciorapi foarte căutați. Tot aici, se desfăceau și articole de argintărie, lucrute în bună parte de artiștii argintari (dela Salonic și, în mare parte, de cei aromâni dela Bitolia, lucrări cari se desfăceau pe piață de negustori armeni, cari le achiziționau prin reprezentanții aromâni la fața locului. Aici, au lucrat minunatele podoabe din palatul lui Abdul Aziz argintarii crușoveni Ghiorghi Fila și Nicolae Pantazi ³.

La Ieni-Geami din Istanbul, erau o mulțime de croitori abagii din Nijopole, ca frații Șebe, frații Șeru, frații Gioga, Ghiorghi Chindimenu și alții; Crușovenii: Nașcu Lega și Alexi Pera; Măgărăvenii: frații Boiana, frații Mina Băcălău ⁴, Zisi Ceanti și nepotul Nicolachi Ceanti, etc. Un Nijopolean Hristu Sarafu, se ocupa cu zărăfia.

Cunoaștem puțini Zagoriți și Meșoveni. Știm că aceștia făceau curse regulate de caravane pe ruta Epir — Constantinopol ⁵. Mulți dintre Zagoriți făceau afaceri frumoase cu capitala imperiului — Aromânii din Negades - Zagor exercitau comerț înfloritor cu acest mare oraș și cu Valahia. Croitorul lui Abdul Hamid era unul Garpusi din Negades, iar bucătarul șef al sultanului era tot un Zagorit. Un negustor renumit și mare furnisor al armatelor imperiale era Zaman din Meșova, care -- prin marea lui influență -- a obținut, dela Patriarhie, bulele din 1812—1818, prin cari se asigura menținerea pe mai departe a exarhatului Meșovei, privilegiu obținut, prin firman împărătesc, în sec. XVII, de către celnicul Sterie Floca ⁶.

¹. Vezi lucrarea «Serbie» Leipzig, 1868, 322—328 și vezi ultimul capitol din «Cartea II» A. Hăciu. ² Vezi Alm. m.-român, 1880, articol «Arta românească» de Pînten. ³ Vezi ultimul capitol din Cartea II, A. Hăciu. ⁴ Acești frați erau: Costa, Tașcu, Tuduruș și Goga. ⁵ Pouç. I, 208; vezi și cap. II, p. 66. ⁶ V. Diamandî — Meșovitul în Lumina I, Nr. 4 903 «Despre Amînceanul Floca»; vezi și «Meșova» cap. II.

Un alt Mețovean, de acum un veac și mai bine, a fost Mihail Mi-
lilotis manufacturist, care avea un frate Ghiorgghi la Moscova, mare
negustor și proprietar; unul Hagi Tanasi Bura¹ făcea comerț la
Balăclâ. Alți Mețoveni aveau — prin a doua jumătate a sec. XIX —
fabrici de băuturi spirituoase, îndeletnicire, deasemeni specială, multor
Aromâni din Tesalia și Malacași.

O colonie valoroasă era aceea a Măgărăvenilor cari se ocupau
cu marele negoț — alături de marii oameni de afaceri: Armeni,
Turci, Greci și Evrei. Cel mai vechiu, de acum un veac și mai
bine, a fost Nicolache Boiana, croitor de lux pentru șalvari și fere-
gele prin haremurile aristocrației; beii turci, drept mulțumire, au
trimis, cu cheltuiala lor, la studii, în streinătăți, pe fiul Steriu, care
a ajuns farmacist și colonel în armata ottomană. Tot negustori și
croitori de haine turcești erau și frații Licea: Ghiorgghi, Nicola și
Ioan — aceasta cu mult mai târziu. O cafenea de lux exploata
Teohari Papanachi.

O firmă veche și bogată a fost casa comercială măgărăveană
Constantin Șupila & Ianachi Dalla, întemeiată în 1849 și în ființă
până în 1912. Erau furnisorii principali ai corpurilor de armată 1
de C/tinopol și 2 Adrianopol, acesta cel mai important. În războiul
din 1877, au făcut afaceri mari. Aveau coproprietate „Ciorapci Han“
— un fel de palat — pe Mahmud Pașa. Firma „Frères Schoupila“²
a continuat negoțul în branșa de brașovenie și bonetărie pe Sultan
Haman și au ajuns oameni cu avere în lire turcești aur de aproape
140000. Pe Ianachi Dalla l-au continuat fiii, tot în specialitatea
brașovenie, pe piața Mahmud Pașa și Nalburlar. Sterie Dalla, unul
din aceștia, stabilit la Constanța, continuă a fi un mare negustor,
sub firma bine cunoscută³. Firme mari cu negoțul de postavuri au
fost frații Pitoșca, frații Pleampa, Todor Tohmac, Mihalachi Fia, etc.

Piața Bitoliei se alimenta, în bună parte, dela Constantinopol
și negustorii bitoleni se bucurau de credite nelimitate, într'atâta e-
rau de bine văzuți. De aici, se aprovizionau și negustorii din alte
centre. Un reprezentant și comisionar al comercianților aromâni din
Bitolia și Salonic era Costachi Hagi Andrea, Măgărăvean. O altă
firmă, întemeiată în 1875, era a lui Ianachi Dalenga, care se ocupa
cu comerțul de covoare din Macedonia, firmă care, în 1900, a fost
preluată de frații Șebe din Târnova, unii din ei aflători, astăzi,
la Bazargic⁴. Cu manufacturi din Austria și Anglia făcea negoț —
aici, ca și la Brusa — frații Cristu (Cristovici din Bitolia): Costi
și Andrea.

¹ A fost bunicul profesorului Vasile Diamandî. ² Fiii lui Constantin erau: Alciblade, Ioan, Tașcu, Menelas și Ghiorgghi. ³ Ceilalți fii ai lui Ianachi Dalla sunt: Ghiorgghi, Anastasi și Pandele. Informațiuni foarte prețioase am obținut la fața locului, precum și dela Sterie Dallas, în ce privește întreaga mișcare economică a Aromânilor pe această piață. ⁴ Acești frați sunt: Nacu, Cocea, To-

Pe piața financiară a Constantinopolului au fost printre altele — și trei firme bancare aromânești: Vanciu Hagihristu cu avere de peste 50000 lire turcești aur — din marea familie cunoscută la Bitolia și casă înfemeiată în 1865, cu mare rol pe piața; firma Dalenga & Fii întemeiată în 1885 și firma Nauni Barzacu & Fii¹, întemeiată în 1880 — amândouă acestea pe Baluk Bazar.

Odată cu războiul balcanic și cel mondial, dar, mai ales, odata cu schimbul de populațiuni între Turci și Greci, precum și cu mutarea capitalei la Ankara, stări cari au adus o reducere, pâna aproape de porțile orașului, a hinterlandului vast de altădata și, prin aceasta, o scădere catastrofală a importanței lui economice, ajunsă azi de nerecunoscut, cea mai mare parte din negustorii aromâni s'au retras, ca să nu mai revină niciodată².

CAP. XI

Aromânii în negoșul Asiei Mici, Siriei, etc.

Despre acești negustori răspândiți mai cu deosebire în Asia Mică și dincolo de hotarele căreia se duceau numai trecător, avem prea puține date; numai câteva mărturii scrise și orale vin să umple ceva din acest gol. Despre Aromâni, aduși cu alte rosturi, există un document, după care Andronic Paleologu, în 1282, i-a mutat, din împrejurimile capitalei, unde se găseau ca foarte bogași în turmă de vite³, în țara Bitiniei⁴. Toate manifestările lor: hore, moravuri, obiceiuri, îmbrăcăminte și elemente lingvistice, reamintesc pe acelea ale Aromânilor din Epir, Tesalia și Macedonia, vorbesc grecește, fără a fi Greci, se numesc Pisticcoși, sunt așezați în zece sate, și formează un total de peste 5000 locuitori⁵. Imigrațiuni

dor, Petre și Dina. ¹ Fiii lui N. Barzacu erau: Mihalachî, Ghiorghi, Petre și Ianachî. ² Aici, funcționa și un internat al studenților aromâni din Macedonia, printre cari era și autorul acestei lucrări, internat situat pe Kubaragi Iucușu-Pera și condus de scriitorul și publicistul Nicolae Papahagi. ³ Vezi Pachymer, Bonn, II, p. 106 — Cfr. Thunmann, pp. 353—354 → ap. I. Arg. p. 166. ⁴ Vezi nota 3 dela p. 269, lucrarea de față. Cfr. T. Burada, *Calatoriile la Rom. din Bitinia*, Iași, 1893, pp. 32—33. ⁵ Vezi și T. Burada, *Rom. din Asia Mica* Relațiuni de călătorie, 1892, după care redăm numele satelor Pisticcoșilor: Baschioi sau Varlaati, Ekisge sau Ainati, Huruda sau Karagiova, Ceatalagiul sau Constantinati, Caragoea sau Idia, Camartati sau Aghia Kiriakî, Șabasaglii și Șubași sau Filadaci, Sedjan și Kirmikir. Alte imigrațiuni de Aromâni, de mult dispăruți, au fost cei 12000 Armatoli din Tesalia și Epir — vezi Arvantinos, I, pp. 255—256, ap. I. Arg. — p. 226 luați de Mutat IV, în 1635, în lupte contra Perșilor, cari, însă, au fost siliți să se turcească, generalii turci temându-se de marea vitejie arătată de ei. Tot așa se vor pierde în masa islamică și Aromânii din Nânta, emigrați în 1922.

de Aromâni nomazi au fost semnificate mereu în decursul veacurilor : Fârșeroșii cu turmele lor, în căutarea de pășuni bogate, au fost identificați până în munții Brusei ¹. Despre asemenea Aromâni cu turmele lor relatează și T. Burada, pe cari i-a vizitat în Bitinia, la poalele muntelui Olimp, veniți din Macedonia, prin Cenak Kalè-Dardanele, urcându-se, vara, în muntele sus numit, iar iarna, prin șesurile dela Mihalici și Panderma — port la Marea de Marmara. Aceștia făcea un mare comerț cu vlah peibir (caș aromânesc și caș-caval), foarte căutate la Brusa, în Bitinia și la Constantinopol, precum făceau comerț și cu lânuri, miei și berbeci ce le desfăceau în satele dela poale, ca Diermenli Kizik, Fidja Kizik, Giuanlâ Kizik și Hamanlâ Kizik ². Sfârșitul acestor Aromâni a avut loc prin 1882, când, prin o iradea imperială, au fost aduși ciobani turci și albanezi, precum și ciraci cerchezi și lazi, iar ei s'au văzut nevoiți, unii să se întoarcă de unde au venit, alții să se așeze în satele Pisticoșilor ³, ai căror locuitori se ocupau cu păstoritul și cu caravanele și erau de aceeași lege cu ei ⁴. Dăm câteva nume de celnici din aceștia foarte bogați, ca Gușu Ghiorghî și Costă cu câte 10000 oi, alții cu câte 15000 și mai multe ⁵.

În ce privește pe Aromânii veniți cu rosturi curat negustorești în această vastă provincie a imperiului ottoman, nu cunoștem data când aceștia s'au așezat spre a face negoț — fie ca trecători, fie ca stabili. În tot cazul, putem presupune că Aromânii — aceasta pentru Moscopoleni — au cunoscut această lume veche ⁶, ca și alte provincii învecinate, cel puțin în sec. XVIII, dacă nu mai de vreme. Referindu-ne la numele de „Hagi“ ce atâția negustori moscopoleni, încă dela începutul sec. XVIII ⁷, îl purtau, putem conchide cu toată certitudinea, că acești Aromâni au cunoscut Palestina și, în special, Ierusalimul-Hâgilâchea, deacum aproximativ trei veacuri și că nu este exclus ca ei să fi făcut și negoț cu această provincie și cu toată Asia Mică și țările limitrofe.

Despre Aromânii din celelalte ținuturi aromânești, ca Zagorul și alte centre din Macedonia, date nu posedăm. Știm, însă, că Aromânii din Zagor erau deja răspândiți ca negustori în toate porturile mediterane și prin toată Europa, încă înainte de venirea Turcilor ⁸, dar nu posedăm date precise, dacă ei s'au lansat și în Asia Mică, în acelaș timp. În Clisura, există cântece poporane cari po-

¹ Vezi I. Car., p. 62. ² Th. Burada, o. c. ³ Pouq., II, p. 383, scrie că păstorii nomazi din Acarnania se cheamă Pisticoși, după cum cel din Macedonia Colbans (Ciobani), iar cel de pe țărmurile golfului Ambracic, Vlahi. Vezi și Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 72. ⁴ Th. Burada, st. c. ⁵ *Ibid.* ⁶ Vezi *Doc. Arch. Loc. Bp.* ⁷ Câteva nume : Daniil Adamî Hagî Michel, Const. Hagî Ceagani, Hagî Mihail Simu - 1705, etc. Vezi și Val. Pap., st. cit., *passim.* ⁸ Pouqueville, II, p. 218.

menesc de înapoierea tinerilor din „Nadolia“ — Asia Mică¹, dar nu cunoaştem nici cu aproximaţie vârsta acestor documente. În alte cântece, „Nadolia“ este în legături cu „Vinitia“ — Veneţia². Clisurenii, cari se aflau de mult prin toate porturile Mediteranei, trebuie să fi avut reprezentanţii lor şi în Levant, cu atâtea porţi atrăgătoare şi cu perspective de îmbogăţire — mai ales, că, pentru Aromâni, cunoscători ai limbii greceşti şi turceşti, nu era de loc greu să se avânte în această parte a lumii — găsindu-se şi ea sub şuzeranitatea Sultanului, bun ocrotitor al supuşilor săi. Clisurenii — după câte ştim — erau şi în legături sufleteşti prin epitropiile de ajutorare cu Sf. Mormânt, încă din sec. XVII, epitropii sau frăţii — adică instituţiuni creştineşti cari existau şi la Vlahoveles, în Zagor, Veleştin, Cruşova-Tracia, Melnic şi alte centre³. Nu este deloc exclus ca aceste legături sufleteşti să fi dat loc şi la legături comerciale la un popor care nu cunoştea astâmpărul după setea de muncă şi de câştig.

În afară de Moscopoleni şi Clisurenii, despre cari avem toate temeiurile să credem că făceau în secolele trecute comerţ, au activat, în aceasta parte a continentului vecin, Aromânii din Zagor, din Macedonia şi Tesalia, fără să putem fixa începutul acestei activităţi. Găsim pe Zagorişi aşezaţi în vremuri mai noi, mai ales prin târguri şi sate mici, foarte mulţi originari din Grebenişi, alţii din Meşova; printre aceştia, găsim din Castoria, Hrupişta şi Ohrida, din Selişa şi Anaselişa, din Cojani şi Blaşa, din Clisura, Pisuderi, Nevesca, Mulovişte, Nijopole, Cruşova şi alte centre, precum şi din Tesalia şi ţinutul Olimpului.

În această ţară, dar mai cu deosebire în Smirna şi pe litoral (precum şi la Constantinopol), au jucat rol preponderent în comerţ mai ales Grecii din Karamania, provincie sudică a Asiei Mici, cu capitala Karaman, precum şi Grecii din judeţele Konia, Adana şi Brusa, pe lângă cari activau şi conaţionali de ai lor din insulele Samos, Hios, Mitilene. Alţii din restul insulelor au activat ca navigatori, bucătari, tavernari, cafegii, otelieri, restauratori şi cu vânzarea de fructe. Cei dintâi aveau în mâini comerţul de cereale, de opium (afion), de manufacturi de casă şi export de fructe, de opium exportat în America şi Anglia, puşină mătase, glicoriză pentru halva, valonea, etc. Comerţul de tutunuri îl exercitau şi Aromânii, mai ales cei din Nevesca. Pe câtă vreme, în interior şi dincolo de litoral şi hotarele Asiei Mici, acolo unde intra în joc curajul, energia şi riscul, erau, în prima linie, Aromânii din toate ţinuturile aromâneşti.

În afară de vilăetele Aidin şi Brusa⁴ — sate şi oraşe, unde

¹ *Antol. arom.*, a lui T. Pap., pp. 18—19. ² Vezi «Clisura», cap. VIII, ³ M. Beza, *Comunicări la Acad. Rom., Mem. Sect. Irt., Seria III, tom VI. Mem.*, 7. ⁴ În vilăetul Aidin se găseau, în afară de Smirna — capitală — în

romanii din Zagor, Tesalia și Macedonia își exercitau activitatea omerci lă, ei se gaseau și în alte vilaete, ca Samsun'da, Gastambol, Angora, Conia, Adana, Menuret-el-Aziz, etc. Ei, însă, nu se mărgineau aci ci ajungeau, în căutarea de mărfuri indigene și distribuirea altora, până ia Halep, în vilaetul Ak-Deniz al insulelor, în Damasc Bagdad, Musul, Erzerum, etc.

Numai în periferia Adin erau peste 300 sate, împănate cu Aromâni cari aveau magazine universale, prin cari acaparaseră întreaga activitate a județului. Fiindcă aceste magazine universale desfăceau paine, coloniale, halvale, salep, manufacturi și galanterii, brașovene, bauturi spirtoase, cereale și fierărie, ele erau și birturi — desfăceau cu alte cuvinte, toate produsele necesare vieții țărănești și totul se vindea, nu pe bani, ci în schimbul produselor țărănești, ca opium cereale, ouă, fructe, unturi, lânuri, piei, vite, etc. Deosebit de aceasta, negustorul era cămătar, bancher, cerealist — precum era și factor important în viața socială și arbitru în familie; împrumuta cu bani pe țărani și pe bei, sub forma de contracte tip de vânzare cumpărare a produselor la recolta viitoare (afacerile de cama ă erau oprite prin legiuri severe), contracte prin cari se angajau produsele cu prețuri mici și, întotdeauna, în așa fel, că suma avansată întrecea produsul angajat, iar pentru restul sumei i se cerea alt produs. Să luăm, de pildă, pe un Zagorit Ioan Rachigi dela Kermasti Kasaba, jud. Brussa: acesta trebuia să cunoască averea mobilă și imobila a țaranului din câmpul lui de activitate, precum i samănăturile lui, dela acest Rachigi se împrumuta pentru arātu i și în amănțari, pentru „sunet“ — circumcizie, înzestrări și nunți, etc. Și, întocmai că acesta, toți negustorii cu magazinele lor universale. Nu este greu de înțeles că acești Aromâni — tocmai fiindcă erau mărunți — erau factorii cei mai activi în viața economică a satelor și dețineau în mâinile lor mult din avutul obștesc. Alți Aromani din sat în sat, strângeau piei de oi, de capre, de lupi și vulpi și altele, pe cari le desfăceau la Smirna.

În periteria Aidin, în Eski Şehir mulți, în Gastambol și Angora mai puțini (aici, erau 2-3 Clisurenii), erau Aromâni cu hodegi și crașme din Clisura, Selița, Anaselița, Hrupiște, etc., cari lucrau în acelaș fel; alții erau din Băiasa, majoritate din Zagor, foarte mulți din Grebeniți, din Mețova, Nevesca, Blața, Crușova, puțini din Samarina, cari își desfăceau produsele textile și metalur-

Na li, A din, Magnesia, Kasaba, Salihli, Şochia, Denizli, Ahmedli, Usachi, Chiosë, Coziar i, Sarachioi, Ceșmë, Alaaceata, Caraburnu, Torball, etc.; în vilaetul Brussa — unde se găseau satele Pisticosilor, «s'ta Pistica» — satele Aromânilor cu dincioși (pistis-credință), cunoșteau, printre altele; Atvali, Balikiser, Kermasti-Kasaba, Mihalicli. Brussa, Ghemlek, Belgic, Bozoic, Evki-Şehir, Adabazar, Nitomidia etc.

gice. Erau mulți îndrăzneți cari aveau afaceri în Aiksar, Krk Agaci, Pergam și în multe alte centre depărtate, ca Angora și silete.

Aromânii din Pind și din Tesalia, ca Tricala, Cardifa și altele, se ocupau cu manufactura grosolană — abagilâcul. Ei aduceau șiacuri — abale groase și le dădeau la familiile din insule, ca Rodos, Simi, Kalimnos, Samos, Chios, Mitilene, Cipru, precum și prin Smirna, la Alaacea, Ceșmê, etc., șiacuri din cari se confecționau manufacturi rudimentare; sau aduceau tineri de prin insule, cari desfăceau, pentru patroni, dimineața și peste zi, salepuri, castane fierte și halvale, iar seara, lucrau manufacturi la comandă. Erau, deci, acești Aromâni halvagii, salepcii, bragagii, etc., dar mai ales, abagii — fiecare atelier având câte 10—15 lucrători de aceștia.

T. Burada, în 1880, a întâlnit la Iași pe unul Nicola Gachi Cociu care fusese în regiunea Olimpului din Asia Mică și a făcut afaceri cu ciobanii de acolo, iar în 1892, la Brussa, pe Ghiorghe Moraru din Malacași și pe frații Arghir Costea din Vl.-Clisura¹. Tot, aici, desfăceau manufacturi streine frații Cristu-Cristovici: Costi și Andrei dela Bitolia.

Aici, în Asia Mică sau dincolo de aceasta, făceau afaceri negustorești și Muloviștenii din Kraguevatz: bătrânii Rista Paligorici, Sima Filipovici și Iancu Gruia, iar în epoca lui M. Obrenovici, făceau comenzi de materiale necesare înzestrării revoluționarilor sârbi cu munițiuni².

Să revenim la Smirna, capitala județului Aidin, port la mare, cu o populațiune de peste 200000 locuitori, cu mare comerț de covoare și cu bazaruri celebre, întrepriz general al comerțului între Levant și Europa. Comerțul în bunăparte a fost în mâinile Grecilor, manufactura în acelea ale Armenilor, târziu de tot s'au împus în parte Evreii, samsari, mici negustori și hamali; Turcii cu grădinarit și pescuit, cu meșteșuguri: cordovane, safiane și vopsitul bumbacului; la aceștia, se adăogau mulți streini, în special Francezi, cari stăpâneau cu capitalul țara și orașul³.

Colonia de negustori aromâni, în acest mare oraș-port, dacă n'a fost numeroasă, a fost valoaroasă, totuși. Ei au fost originari din Zagor, Clisura, Nevesca, Magarova, Crușova, Nijopole și Muloviște. Au fost câțiva și din Cojani⁴. Negoțul mare ce-l făceau unii era acela cu abale țărănești, cu ciorapi din Macedonia și Tracia, cu abale și găetane din Bulgaria, cu postavuri europene, cu încălțăminte și haine, cu marele comerț de tutunuri și, am mai spus, cu abale și manufacturi lucrate prin insule și în Smirna, cu fabrici de găetane și alte manufacturi: flanele, tricotaje sau cu postăvărie și bonetărie engros, etc.; pe lângă aceasta, Măgărăvenii și Nijopolenii cu fabricarea și comerțul de cărbuni mangal.

¹ Cfr. studiul deja citat. ² Vezi *Cartea II, Negustorii aromâni în Serbia și vezi Cartea III*. ³ Vezi memoriul Brogaard din *Expans. econ. a Austriei* de Gh. Netta, ⁴ D. Pop., p. 48.

Vom da câteva nume cunoscute cu data aproximativă a aşezării lor. Primul, despre care posedăm date precise, a fost Costi Bilimaci din Mulovişte, la început comerciant de brânzeturi şi ciorapi în Bulgaria, pe urmă aşezat la Smirna, în 1864, când a venit dela Bitolia cu câteva baloturi de ciorapi. Cu acelaş articol, s'a ocupat şi Ghiorghî Lîcea din Târnova, venit în 1865. Mai târziu, acesta cu fiii lui¹ au înfiinţat o fabrică de găetane, de postavuri şi tricotaje, în localitatea Profet Ilie de lângă Smirna. Cam în acelaş timp, Mandi Petre din Magarova şi cu fraţii Colciu şi Costi aveau bonetărie engros şi braşovenie². Nijopoleni au fost fraţii Papa Curculuchi: Zisu, Guşu şi Nicola, la început, în serviciu la marea firmă Cogee şi, pe urmă, în cont propriu, bonetărie engros. Aceştia toţi aduceau mai ales ciorapi dela Bitolia — cei mai căutaţi dela Cruşova, dar mai puţini — precum şi dela Seres şi Varoş, lucaţi de turcoaicele şi aromâncele din Poroj³.

Costi Bilimaci, bătrânul, avea cu sine şi pe fiul Simeon, iar în 1884, a adus şi pe Costi — fiul acestuia, după care, mai târziu — în 1894 — şi pe Ioan. Aveau magazinul la Osman Zaadè Han. Costi Bilimaci, nepotul⁴, a făcut, timp de 17 ani, negoţ de ciorapi, pe cont propriu, la Thira, după care a trecut la Smirna. După 1894, au început comerţ întins cu postavuri şi alte stofe din Anglia şi Franţa, precum şi cu abale din Bulgaria, dela fabricile din Slivna, Calofer şi Carlovo, dar după scurt timp — s'au ocupat numai cu postavuri din Apus şi cu căptuşeli şi satenuri — engros şi endetaliu. Aveau clientelă numeroasă în toată Asia Mică, dar mai ales pe Turcii din Konia, Tarsus, Adana, Alexandretta, Jaffa, Eski Şehir, Angora, Brussa, etc., precum şi în toate insulele Arhipelagului. A fost o firmă cu mare vază în toată regiunea. Ioan Simeon Bilimaci a fost şi ataşat comercial al României şi a continuat negoţul până în 1922, când toţi creştinii au trebuit să părăsească Asia Mică, lăsând averi considerabile, şi ei şi alţii, în urma lor⁵.

Fraţii Papa Curculuchi, negustori de bonetărie engros, au înfiinţat fabrică de ciorapi şi de flanele şi au avut şi trei prăvălii de încălţăminte⁶.

O mare firmă printre Zagoriţi — cari, în general, se ocupau cu brutării şi covrigării — a fost Kalendzò Ioan, om cu avere de

¹ Fiii lui Ghiorghî Lîcea erau: Tachi, Toda, Guşu şi Nacu. ² Se pare că au dizolvat afacerile prin 1885. ³ Casa Bilimaci avea, la Bitolia, ca reprezentant pe Hristu Mişa, care strângea ciorapi din Mulovişte, Târnova şi Magarava. Pe atunci, se plătea, la vama din Salonic, numai pentru liberă trecere peste mare, 8⁰ ad val., taxă destăinată prin 1892. ⁴ Astăzi, este mare proprietar în Bucureşti, Bul. Pache. Dela d-sa n căpătat multe date preţioase. ⁵ Ioan Bilimaci este, acum, la Salonic, unde a fost şi ataşat comercial. ⁶ După războiu, au trecut la Salonic cu magazin de bluterie.

aproape 80000 lire turcești aur. Oaltă mare firmă a fost a Grecului (?) Iacomî din Salonic, în asociație cu Sternachidi, Aromân din Tricala, cari se ocupau cu abale țărănești. La această firmă, era ca secretar Constantin Cugeae din Magarova, care, după moartea celor doi asociați, rămâne stăpânul acestei firme, cea mai mai reprezentativă, până la războiul greco-turc, în branșa engros postăvărie, cu capital de sute de mii de lire aur și în legături cu toate marile firme din Europa ¹.

Alte firme mai modeste au fost: Barzacu, (înainte manufactura Școdra din Albania) cu comerț de sticlărie, în asociație cu un grec; Clisurenii Petre și Atanasi Atanasiu cu galanterie, etc. ².

În comerțul de tutunuri, erau mulți Aromâni din Nevesca, printre cari cităm pe Sterghiu Mihalidi (Țirle?), pe Sterghiu Lipuriciu și alții ³.

Alături de argintarii indigeni din Smirna, lucrau Măgărăveni și Crușoveni. Mulți argintari au lucrat și prin orașele asiatică de pe litoralul Mării Marmara, mai toți Neveșteni, ca la Dardanele — Cenak Kalè, la Mihalici, la Kutaiah, etc. Odată cu războiul balcanic, au plecat cu toții ⁴.

O ramură foarte bănoasă pentru Aromânii Măgărăveni, Nijopoleni și Târnoveni a fost fabricarea cărbunelui mangal și comerțul cu acesta. Întăiu, s'au ocupat cu aceasta Bulgarii din Macedonia, dar, cu încetul, aceștia au decăzut în serviciul Aromânilor, cari au acaparat tot comerțul și industria aceasta, cu depozite de sute de vagoane în cartierul Bulgarilor, „S'ta Vulgarica“ — centrul acestui comerț. Erau peste o sută de Aromâni din aceștia. Vom da câteva nume ale acelor cari exploatau pădurile și fabricau cărbuni: Zisu Riga cu exploatări în Afion Karahissar, Urtacci și Kurşumli; Vasile Chindimenu la Balâkesser, Dere Kioi și Kurşumli, pentru Smirna și alte centre; frații Lușa și Zisu Dimitri Dimce la Afion Karahissar, Saraicli, Sultan Așer, etc.

La Dardanele, oraș cu 9000 locuitori și garnizoană de peste 20000 soldați — erau mulți Zagoriți și Epiroți brutari și negustori: mulți Clisureni, ca Filacto Toti, ca Costa Hahadamus cu coloniale, Nicolae Pișta, etc. — printre cari mulți Bulgari ca zidari și cu alte ocupațiuni ⁵. Frații Șișca: Nicolae și Ghiorghî, grămosteni de prin Vodena, făceau negoț de carput-șalvași la Balâkesser și alte sate din vilaetul Brussa.

¹ Cugeae a fost recomandat de Mandi Petre și a moștenit prin testament, pe amândoi asociații, după ce a lucrat câțva timp în asociație cu Sternachidi, în calitate de urmaș al lui Iacomî. ² Un Clisurean Teodoros Cocea avea școala lui particulară. ³ Șt. Lipuriciu făcea comerț de tutunuri și cu România. ⁴ Vezi, *Cartea II*, ultimul capitol. ⁵ Am întâlnit, în 20 7 933, la Aitos, un sat bulgăresc în țos de Nevesca, pe șoseaua Sorovici-Clisura-Castoria, pe Dimitri Butari bangiu

Am spus mai sus că Moscopolenii, în legăturile lor religioase, au cunoscut, de multă vreme, de acum 2—3 veacuri, Ierusalimul-Hăgilăchea. Se duceau acolo și, prin posturi și rugăciuni, se întorceau sfințiți — „aghios, hagioi”. Credem că mai frecventau Palestina și alte țări vecine și în scopuri comerciale. Actualmente, bibliotecarul Patriarhiei Ierusalimului și singurul librar furnisor de cărți religioase și literare este Taču, Aromân din Vl.-Livadia ¹.

Încă din vremuri mai vechi, negustorii aromâni treceau în fundul Anatoliei și dincolo de aceasta, în interesele negoșului lor. Bătrânul Troianovici, tatăl profesorului universitar sârb, făcea negoș în Damasc, în Halep și în Van din Armenia ². Unul Adamovici din Novisad avea legături comerciale cu toată Europa, cu Algerul și China și cu Orientul apropiat ³. Nu știm până unde ajungeau, în Asia, bătrânii Mulovișteni din Kraguevatz : Paligoric, Flipovici și Gruia — despre care am mai vorbit. Aromâni din Crușova ajungeau până în Cerchezia, unde făceau negoș ⁴. Negustori blănari din Castoria, Ohrida, Hrupiște și Clisura — dintre cari unul Simotta — ajungeau până la Alep și Damașc din Siria. Mulți din aceștia, ca Arghir și Gula din Hrupiște, Mihali Digă dinspre Grebena și alții ajungeau la Mossul — se duceau și ceva Greci — de unde aduceau piei și blănuri de oi, de capre și țapi, de vulpi și lupi, etc. Unul Vaia Ceapala din Tricala ducea brânzeturi și aducea piei din Angora, din Afion Karahissar, Konia, Mossul, îmbrăcat ca Arabii în ceacșir și carput — în scurtă și șalvari. Toate aceste piei și blănuri se desfăceau la Smirna sau atingeau Alexandretta. Negustorii închiriau caravanele de cămile contra jumătate mărfuri, dela hotarele Persiei până la Alexandretta, dar se întâmpla că, întotdeauna, oamenii cu caravanele, având nevoie de hrană și de întreținere în timpul unei călătorii lungi și grele, ajungeau la destinație cu marfa revândută negustorului și cu un mic rest în numerar.

Crușovenii mergeau și ei departe cu rosturi negustorești. Unul din aceștia, tatăl lui Hagi Constantin, făcea negoș cu Parasiyam (Persia?). Alții ajungeau la Alep, Damasc, Beirut, Magnesia,

care a fost argintar la Dardanele, și mi-a furnizat multe date. ¹ Din relatările căpătate dela scriitorul M. Beza, mai aflăm că, acum în urmă, secretarul general al Patriarhiei din Ierusalim și candidatul la scaunul acestuia — dar respins pentru păcatul că este «cușovlah» — este Epifanios, Aromân din Pisuder. Printre mulți călugări, egumenul mănăstirii Sf. Sava de lângă Marea Moartă, este un Aromân din Tesalia ; deasemenea, și acela al mănăstirii de pe Sina. În călătoriile lui, M. Beza a găsit doi Aromâni Tesaliați cari și-au găsit sălaș la Sf. Sava. Dela Crușoveni, au aflat că fratele lui Papafanachi Papatanasi din Crușova era arhiteu la Sf. Mormânt, înainte de 1900. ² D. Popovici, 48. ³ *Ibid*, 73. ⁴ Prietenul Antou Petrașincu îmi relatează acestea. Un pașă cerchez din Salonic povestește bătrânului Cușu Petrașincu ceasornicarul — tatăl acestuia și al lui Stêrle, medicul cunoscut, — că a întâlnit, în Cerchezia (Cîrcazia) pe un Klor

Humus Hama, etc., de unde cumpărau alagele — ghermesute, cu mătase, stofe „cutnie“, etc., mărfuri de mare valoare. Unul din cei vechi era Crușoveanul Cile cu negoț la Bitolia, unul Maĵali, doi frați Zvolu — unul Vanciu¹ celălalt Pitu, amândoi negustori de postavuri; etc. Ei au lucrat și până în 1900, dacă nu și mai încoace².

În anii 1912-1915, Tache Caramiciu din Blața, care a studiat pe seama firmei Dumba din Viena, a avut direcția moșiei Belet Rouz din Mesopotamia, proprietatea moștenitorilor Zarifi din Tracia³.

În Siria, se pomenește de mulți constructori „iscusiți meșteri zidari“ — astăzi, pe deplin arabizați⁴ — despre care vom vorbi la locul cuvenit⁵.

CAP. XII

Cățiva din factorii cari au făcut pe Aromâni stăpâni ai bogățiilor Peninsulei.

1. — Trei figuri interesante: celnicul, armatolul și cărăvănarul.

Importanța acestor trei factori pe scena negoțului aromânesc dacă nu trebuie exagerată, nu se cade, totuși, a fi neglijată. Celnicul, până în ultimul timp, a fost marele negustor pe piețele Peninsulei — bălciuri, porturi și orașe; cărăvănarul a dus mai departe activitatea, promovând circulația bunurilor și distribuția, în care scop s'a avântat, umanizând, prin aceasta, condițiunile de viață ale popoarelor din Peninsulă și, în sfârșit, armatolul — în ținuturi unde puterea polițienească și cea militară a statului era absentă sau insuficientă — asigura circulația liberă a turmelor numeroase și a caravelor purtătoare de călători și de bogății.

După G. Murnu, origina celnicatului se pierde în epoca primei domnii bulgare, întocmită după caracterul feudal și observă că „forma sub care ni se înfățișează la tribul Fărșeroșilor pare a fi

Κρουσovali — un Crușovean cu un singur ochiu și că se întreba mirat: «Unde vor fi ajuns acei Crușoveni cu doi ochi, dacă unul chiar a ajuns până la noi în Cerchezia.»¹ A fost tatăl profesorului universitar Alexandru Zvolu din Atena.² Foarte multe date, din cele mai prețioase din acest capitol, le am căpătat dela Anastasi Hagî Nicola sau Nicolaide, fost negustor în Smîrna, actualmente, comerciant în București.³ Tache Caramiciu, cu proprietate în strada Lucaci 101, a adus, din Mesopotamia, o colecție superbă de vre-o 50 covoare, scoarțe și perne, în toate staturile: Ispahan, Belucistan, Buchara, Siraĵ, Sîlvan, Sînaië, Teheran, etc., din mătase pură, din lână și păr de cămilă.⁴ M. Beza, «Urme românești la Ierusalim, în *Boabe de Grâu*, IV, nr. 6 933. În legătură cu aceasta menționăm că, la Ismid, a lucrat, prin anii 1910 încoace, în calitate de inginer al statului turc, Sterie Clumetti, regretatul profesor valoros al liceului român din Bitolia și fost director regional al Comunicațiilor în Dobrogea, cu sediu la Constanța.⁵ Vezi *Cartea II*, ultimul capitol.

cea mai primitivă și neaoșe“¹. Kekaumenos a numit pe celnici „procriti ton Vlahon“ — conducători ai Vlahilor și traduce „celnic“, cu origină la Bulgari, prin „stratighos“ — înfățișându-ni-l conducând poporul la luptă². Jirecek îl identifică cu „comes palatinus“ la Sârbi, după cum Heuzey îi dă aceiași valoare ca unui „scouteris — ofițer al palatului sau „écuyer“, la Bizantini⁴. N. Iorga i-a numit șefi supremi, expresie a libertății și a revoltei împotriva stăpânirii nedorite, dând ca tip pe celnicul Niculiță din Larisa⁵. L. Heuzey, scrie despre celnic: „El nu este un șef electiv, creat dela o zi la alta; puterea ce o exercită, un fel de mică regalitate rustică și pastorală, este ereditară; această autoritate, consacrată prin tradiție, este respectată de toți; este întotdeauna cel mai bogat din toți păstorii ce comandă; câteodată, el singur posedă jumătatea turmelor; personajul cu totul pacific, el pretinde, totuși, că-și deține drepturile dela străbunii războinici⁶. I. Caragiani, schițând figura morală și politică a celnicului, scrie că el era reprezentantul „fumelilor“, nu ales, ci dei gratia; era judecătorul lor și executorul setințelor, îngrijea de tot ca un păstor de turma sa și orice făcea el era fără apel la autoritățile turcești și nici nu se gândea cineva că poate avea recurs la altă autoritate⁷. G. Murnu conturează, cam în acelaș fel, fisionomia celnicului, numindu-l intermediar între trib și stăpânire, conducător al poporului la luptă, având, pe lângă autoritatea teritorială, atribuțiuni militare și rol de judecător, pe temeiul dreptului uzual⁸. Th. Căpidan, ocupându-se în treacă de origina și funcțiunile celnicului, îl caracterizează în felul că era cel mai mare bogătaș dintr-o comună în turme de oi, în cai și în catări, cu întreaga autoritate față de „fălcări“ în toate treburile privitoare la păstorit; era singura autoritate cu rol hotărâtor în gospodăria și păstrarea liniștei în comună și avea, pe lângă această autoritate judiciară, și atribuțiuni militare — toate consfințite în virtutea dreptului prin ereditate⁹.

¹ Marea Vlahie, p. 71. ² Kekaumenos, Strategikon, ap. G. Murnu, o. c., p. 69 și nota 2. ³ Vezi Th. Căp., Elemente slave în dial. arom., p. 86. ⁴ Le mont Olympe et Acarnanie, Paris, 1860, nota dela p. 273. ⁵ Hist. Rom. Pén. Balk., p. 10. Cam tot așa s-a definit și I. Bogdan, pe cnezii și voveozi, «conducători autonomi ai poporului», în Originea voveodatului la Români, p. 3. Vezi și Originele Principatelor Române, p. 134, nota 23. Și, întradevăr, ei au pornit toate mișcările revoluționare — din Larisa sau din Balcani — împotriva Bizantinilor și Imperiului bulgar, au întreținut luptele pentru eliberarea Greciei moderne. ⁶ Vezi o. c., p. 270 și 272. ⁷ Studii istorice, etc., p. 50. ⁸ Op. cit., p. 71. I. Arginteanu — o. c. p. 188 — mai adaugă că celnicii — la recunoașterea lui Mihail Anghel ca principe — își păstrau toate drepturile și libertățile lor vechi, ca dreptul de a purta arme, de a-și păzi strămtorile prin căpitanii lor, de a se administra și face justiție prin consiliile de bătrâni alese de ei singuri, etc. De asemenea, tot ei ca nobili și baroni alcătuiau consiliul principelui — Buchon, Livre de la conquête, I, 408, Ap. I. Arg., 179. Guy de la Roche, tutore al fiului lui C. Anghel, a fost ajutat de o 1000 nobili împotriva Anei Despina a Epirului — Vezi Buchon, o. c., I, 415, ap. I. Arg., 180. ⁹ Rom. nom., 38 și urm.

Prin acestea, însă, n'am desăvârșit fisionomia întreagă a celnicului. În partea culturală, el mai avea grijă de preot ce-l socotea cel mai stimat sfetnic și avea grijă și de învățătura — socotit și cetit — a copiilor. Privite sub raport economic, însă, celnicatul și „fălcareă“ sau „fara“ erau de fapt o instituție de cooperare strânsă, erau o societate pe acțiuni, care a jucat mare rol în activitatea economică¹. Celnicul — bărbat viteaz, înțelept, cu prestigiu și situație materială adeseori considerabilă² — arenda pășunile sau cumpăra munții și hrana în codevălmășie și fiecare membru „fumealie“ plătea în proporție cu capetele de vite — oi și cai, câți poseda. Erau în concurență cu alții — adeseori cu Albanezii și, întotdeauna, câștigau ei, fiindcă — observă scriitorul Pouqueville — Vlahii se prezentau ca „un partid național unit prin interese“³. Se plăteau, deasemenea în codevălmășie și proporțional, vasele, sarea, pânzele, cheltuielile ocazionate cu paza satelor și susținerea proceselor pentru pășuni, precum și acelea de reprezentare a celnicului, etc. Toate produsele laptelui, lâna, carnea, etc., se vindeau, iarăși, îndeavalmă, ceace evita pierderile ce ar fi suferit fiecare, vânzându-și individual produsele. Pe lângă aceasta, prelucrarea laptelui având loc, în comun, avea loc și o diviziune a muncii — de unde rezultau alte avantagii.

În vreme de revoluțiuni interne sau de războaie ale Turcilor cu alte state, rolul celnicilor în mișcarea trupelor era hotărîtor. Aceștia, dispunând de caravane numeroase, se alegeau cu venituri mari pentru transporturi și erau distinși cu înalte medalii pentru felul conștiincios și rapid de a servi armatele. Caravanele lor ajungeau până în Franța și în centrul Rusiei. În acumularea bogățiilor, instituția celnicatului a jucat un rol activ de seamă — ei, celnicii, formau, încă în Evul mediu, clasa nobilă din Tesalia și Epir⁴, — ei erau crema populațiunii⁵.

Datorită acestei organizări — în lipsa unei naționale și militare a poporului, în sensul modern al cuvîntului — Aromânii din Peninsula au reușit să-și poarte intactă ființa etnică, fiindcă, „fălcareă“ ținea ca la moaște sfinte la datinile și moravurile naționale. Celnicul își da consimțământul pentru căsătorii și veto al lui categoric pentru orice intenție de divorț, instituție neadmisă în viața de „fălcareă“. Exercițarea vendettei, foarte frecventă la Fărșeroți, era,

¹ Vezi și I Nen., 179 și Pouq. II, 382. ² Iani Farmacht Căpitanul vestit în Epir și Tesalia — și mai târziu în Muntenia — avea peste 12000 oi, sute de herghelii de iepe și cai, cirezii de bot și alte bogății așa de multe, încât se zice că avea și leagăne de argint pentru copii — Vezi I. Car., a. c., p. 138 și 139. Tot așa erau străvechii celnici Badrabeți, Zega, Celea, Sârhu Hagigogu, etc. Vezi Gramostea, Veria, Vodena, Livădži, etc. ³ Pouq., II, 383. ⁴ Buchon-Livre, I, 408, ap. I. Arg., 188. ⁵ Hoph. Grtech., 422 și Jitecek, 218, ap. I. Arg. 188.

deasemenea, în funcție de voința celnicului, care hotăra să se exerciteze sau să înceteze, stăvilindu-se, astfel, vărsarea de sânge¹. Mai mulți celnici dintr'o așezare formau tribunalul satului și statul major care rezolva diferendele dintre păstori din „fălcări“ diferite sau acelea dintre celnici din alte ținuturi — diferende în care nu se amesteca nici o autoritate.

Încă o instituțiune națională valahă erau căpitanatele și armatolia și când aceasta, odată cu venirea lui Ali Pașa în Epir, au fost în primejdie, s'a simțit primejdută, cu drept cuvânt, întreaga viață aromânească. Pouqueville susține că ideea de înființare a căpitanatelor ar fi avut-o cavalerii francezi și Venețienii, imediat după desmembrarea Imperiului bizantin². Mai verosimilă este, însă, ipoteza că această funcțiune de căpitan și armatol a rezultat ca o diferențiere din multiplele funcțiuni ce le îndeplinea celnicul³, așa că, Sultanii, ca să devină stăpâni pe munți, le-au recunoscut, prin capitulațiuni și diplome speciale, autonomia, dreptul de șef sau de căpitan, scutiți de orice bir⁴. Fiecare căpitan avea 50—300 armatoli și era obligat să facă paza strâmtorilor și drumurilor, să dea, la nevoie, ajutor armat pașalelor, să mențină liniștea prin orașe, sate și prin bălciuri — în care scop încasau ceva dela trecători și plăteau un tribut neînseninat. Erau puși sub ordinul imediat al pașei și formau, cu alte cuvinte, jandarmeria satelor⁵. În rivalitățile dintre streini cari urmăreau să-și asigure monopolul în anumite regiuni, am văzut, în altă parte, că unli din aceștia răscumpărau cu un câștiu anual favoarea armatolilor⁶, cari, mai târziu au devenit șefii eliberării Greciei. Fără această instituție nu se putea concepe comerț în viața de nesiguranță în Turcia. Un căpitan de armatoli era un mic principe și toți purtau titlul de bei, ba alții și acela de Pașale⁷. Aceștia tratau cu Turcii dela egal la egal.

Această instituție era o urmare logică a regimului democratic și autonom ce le-au câștigat prin capitulațiunile ce le-au încheiat cu Sultanii Baiazed, Murat II, Mohamed II și alții⁸.

¹ Vezi și I. Car., o. c., p. 53. ² *Hist. Rég. Grèce*, ed. III, I, p. 43. ³ Această nouă funcțiune ar fi născut — vezi Th. Căp., p. 40 și Pouq., II, p. 216, ed. I — sub Turcii cari au trecut atribuțiunile militare ale celnicului asupra «Căpitanilor», ajutați de «armatoli». ⁴ Pouq., *Hist. Rég. Grèce*, I, p. 10 și Cyrien Robert, *Les Slaves de Turquie*, ed. 2, Paris, 1852, p. 12. Pouq., — în *Voyage*, I, p. 45 și nota 1 — scrie că Soliman Magnificul a instituit 14 căpitanale de armatoli, iar I. Car., — o. c., p. 106 și urm. — evaluează numărul lor la peste 180. După acest scriitor, armatolia era ereditară și se transmitea ca zestre și drept merit altor viteji (Vezi și I. Arg., p. 225). Cei mai rebeli, cu prestigiul și puteri mari, erau recunoscuți — ca să fite câștigați de Sultani — ca exarhi, adică căpitanii peste eparhi și provincii întinse ce le administrau prin sub-căpitan, aveau dreptul să judece procese religioase și civile — asistați de episcopi și de un cadiv — să aibă gardă de corp, steag și supravegherea mănăstirilor; iar la numirea lor, se îndeplineau aceleași forme ca la domnii din Principate. Vezi și Arvantinos, o. c., pp. 194 și 195. ⁵ Pouq., *Hist. Rég. Grèce*, I, p. 2. ⁶ Vezi cap. I, p. 35. ⁷ I. Car., p. 108. ⁸ I. Arg., p. 223 și N. Tacit,

O a treia figură interesantă în comerțul aromânesc și în acela al Peninsulei a fost, fără îndoială, cărăvănarul. Dacă căraușia pe întinsul mărilor, începând cu regimul turcesc când cea mai bună parte în traficul imperiului era un monopol al Grecilor — oameni plini de vigoare și de tot atâta curaj — iar în epoca revoluției franceze au luat din mâinile Francezilor marele cabotajiu, câștigând astfel întâietatea și în mare parte a Mediteranei și a mărilor interioare¹, căraușia pe uscat peste tot cuprinsul Peninsulei, de unde porneau curse regulate și în Europa, era un monopol exclusiv al Aromânilor. A analiza fisionomia cărăvănarului însemnează a caracteriza în bună parte și sub multiple aspecte însuși comerțul și viața aromânească sub anumite înfățișări ale lor. Am spus-o, în introducerea acestei lucrări, că el a fost un produs firesc al păstoritului în regim de transhumanță și de nomadism. Aceiași cai și catări² cari îl ajutau la transportul avutului dela munte și înapoi, îl ajutau și la desfacerea produselor brute și manufacturate, precum și la schimbul de mărfuri de cari aveau nevoie. La început, un produs natural al păstoritului, s'a putut, mai târziu, desvolta și menține independent, ca o funcțiune aparte.

Întrebarea când a născut cărăvănarul este sinonimă cu aceea când a născut păstoritul. El ne apare, pentru prima dată în istorie în 579, pe urmă, se impune din ce în ce mai des, în toate direcțiunile și pe toate fronturile. Iar a-l urmări în epoce și mai apropiate, însemnează a urmări pe Aromâni în însăși expansiunea lor economică — sarcină ce, credem, că, în parte, am făcut-o până acum. De aceea, ne vom mulțumi să schițăm doar fisionomia lui economică și socială.

În viața aromânească și a Peninsulei, cărăvănarul aromân era un element de elită, un factor economic de primă importanță: îndeplinea cele mai variate funcțiuni, pe cari, astăzi, în viața modernă, le îndeplinesc o seamă de instituțiuni minuțios organizate, dispunând, totodată, de cadre complicate de funcționari și de cete mai minunate invenții ale tehnicei moderne. În noțiunea, simplă în aparență, de cărăvănar, erau concentrate o sumă de atribuțiuni de o înaltă valoare economică și socială.

Regimul capitulațiilor, Buc., p. 73. ¹ Vezi Pouq., *Voyage*, VI, p. 293 și urm. și Lavisse et Rambaud, o. c. IV; p. 771. ² Pouq., II, p. 52, scrie că caii și catarii Aromânilor din Aspropotam erau de o rasă robustă — observație în concordanță cu ceea ce spus Sabelius, în Decad. rev. Venet., cartea XXIV, p. 569, despre acești cai și anume: «Equi Valachorum pectusrosi, robusteque, non pernicitate quidem in cursu, sed persie verentia et viribus». T. Filănescu - o. c., p. 73 — presupune, după Biederman, Die Wlachenansiedlungen in Steiermark und die Warazdiner Grezgebiete, 1883, Graz - că rasa de cai mari și rezistenți la oboseală ar fi adus-o, în Sîtria, păstorii români cari au emigrat, în sec. XVI, din Albania și Croația. Vezi și I. Bérard, o. c.

Înainte de toate — dacă nu era negustor pe cont propriu — el era mesager de mărfuri, de călători, de corespondență și de valori diferite. Adeseori, era reprezentantul celnicului — reținut de alte afaceri ale falcării — pentru desfacerea produselor și manufacturilor¹. Juca rolul de comisionar, vânzând mărfuri și cumpărând altele în contul unei terțe, achitând costul sau încasând vechi datorii, faptul putând să aibă loc în Peninsula sau în țările europene și toate acestea presupuneau o adâncă cunoaștere a bursei mărfurilor, precum și a agiului monedelor; era, cu alte cuvinte, o bursă ambulată a produselor și a banilor ce circulau peste tot — prin porturi, bălciuri și marile orașe, din Europa și din Peninsula. Era, așa dar, cărăvănar, negustor priceput, om de încredere nelimitată, fiindcă lumea îi încredința averi mari, fie pentru mărfuri sau pentru o terță, era comisionar abil și zaraf. Sub această multiplă înfățișare, el bătătorea drumuri nelimitate: dela Atena și Constantinopol, la Lipsca, Berlin, Amsterdam, Lyon, Nijninogorod, etc.².

Cărăvănanul era socotit ca omul cel mai curajos, care — în ciuda tuturor nesiguranțelor și amenințărilor — cutreera toate provinciile, înarmat până dinți, cu desagii plini de aur și cu caravanele încovoiate sub greutatea mărfurilor scumpe. Călăuza — cal dresat în acest scop — cu clopot mare la gât și condus de un ciudat instinct — trecea cu mult înaintea caravanei numeroase, ca să facă recunoașteri și, atunci când adușmea primejdia ce pândea pe stăpân, se înapoia turburată³. Ei mai serveau și de curieri speciali, purtători de misiuni secrete între agenții diplomatici ai puterilor streine și informatori prețioși⁴, iar prin contrabande iscusite și îndrăsnefe, întrețineau cu munițiuni revoltele vecinilor creștini sau ale comitagiiilor împotriva Sultanilor⁵. În epoca mobilizărilor otomane, totodată, ei asigurau — după cum am mai spus-o — buurul mers al aprovizionărilor, pe când mulți din ei aveau și transportul tezaurului imperial.

Sub raportul social, el era, deasemenea, o figură foarte interesantă. Era prețuit ca omul cel mai umblat în lume și, deci, a multe știutor; era, de aceea, așteptat de toți cu nerăbdare, ca să comunice știri din lumi depărtate și țări streine și să le povestească minunății de prin bălciuri și hanuri, de prin orașele mari și de prin porturi. Era singurul jurnal vorbitor pe vremea aceea, omul socotit cel mai învățat, cu ochii larg deschiși și capabil de sfaturi bune în toate privințele. Firi vesele și cumpătate, buni cunoscători ai lim-

¹ Vezi și romanul «Vlahula» de Doru, Ed. «Cartea Românească»² N'am putut cunoaște o lucrare grecească, foarte interesantă «To caravani» — Caravana de Babî Aninos. Vezi și Jung, Die Romanischen Landschaften, p. 469. ³ Vezi și «Vlahula» p. 20 și altele. ⁴ Vezi vol. Pap., st. cit. ⁵ Vezi «Cartea III».

bilor streine¹, curagioși² și pricepuți în toate, datorită acestel cõtinue frecături cu streinii pe cari îi transportau dela un loc la altul sau îi cunoșteau la ei acasă, ei au fost un element reprezentativ — un factor de legătură prin care a fost cunoscut și poporul nostru, iar pe de altă parte, umblând prin țări depărtate, ei cunoșteau viața, rostul, comerțul și industria, puterile și virtuțile, bogățiile și scăderile, modele în curs, comerțul, felul de a trăi, cântecele, moravurile, gusturile, cu un cuvânt, toate manifestările sufletești și cele sociale, precum și marile idei politice din afara granițelor imperiului, de unde a putut — prin infiltrațiuni nesimțite — să rezulte și o adâncă prefacere, în ținuturile noastre a sistemului de idei, de simțimânte și tendințe de a lucra. Cu un cuvânt, cărăvănarii se bucurau, în mijlocul societății aromânești, de o considerațiune deosebită și, în vremuri nu tocmai depărtate, formau clasa nobilă și contau printre oamenii cei mai bogați³.

Cu cât căile ferate se întindeau în Europa și în Peninsula, iar regimul automobilistic cucerea teren, raza de acțiune a cărăvănării se strâmta și, în aceeași măsură, dispărea și el ca importanță socială și economică. Actualmente, această figură interesantă a rămas doar o amintire istorică.

2. — Hanuri, bălciuri, monede și case de împrumut ale comunităților.

Cu alt prilej, am numit hanurile — acele caravanseraiuri, adăpost pentru caravane și călători și antrepozite pentru mărfuri, stabilite în centre mari comerciale sau la răscruci de drumuri, mai mult sau mai puțin importante, în locuri deschise sau prin defileele înfiorătoare din munții greu accesibili⁵ — am numit aceste hanuri stațiuni naționale aromânești, fiindcă ele, aproape în întregime, erau ținute de Aromâni și fiindcă, acolo, cărăvănarii și negustorii aromâni nu numai că găseau adăpost, dar mai întâlneau și oameni de ai lor de încredere, dela cari aflau vești bune sau rele despre situația și siguranța drumurilor și date sigure asupra bursei mărfurilor și nevoilor locale, ba, adeseori, se încheiau și afaceri importante. Hanurile mai erau și un fel de bazaruri universale, unde hangiuul vindea mărfuri și cumpăra, de cele mai adeseori, în natură, produsele țărănești. Aceste stațiuni erau așezate dealungul marilor

¹ Vezi V. Bérard, o. c., p. 136 și altele, despre «les mulétiers» cărăvănarii aromâni. ² Vezi cap. II mai sus și *Cartea II*, despre cărăvănari îndrăsneți ca Rova, Ciuliman, Tacti din Zagor și Pînd, ca Mușolam Mușlovișteanu și alții. Vezi și E. M. Cousinéry, o. c. și Pouq., passim. ³ Vezi I. Car., 58, unde se vorbește de străbunul Maruși — familie celebră în Epir și Europa — care era chirțgu-cărăvănar și, după ce strânse o mare avere, se lăsă de profesione și se așeză la Ianina. Caravanele numărau între 10—150 cațări. ⁴ D-l Petre Topa, medic

drumuri transversale, dela un capăt la celălalt al Peninsulei, dealungul văii vardaro-moraviene, pe linia Bosnia-Samacov-Filipopol sau Macedonia-Kiostendil-Orhanie-Rusciuc, etc., în afară de acelea aşezate înăuntrul provinciilor turceşti sau dealungul defileelor şi răscrucilor.

Am vorbit, la locul cuvenit, de marile bâlciuri : Seres, Perlepe, Cavala, Moscoluri şi altele, cari atrăgeau, încă din Evul mediu, comercianţi şi industriaşi din toată Turcia şi Europa. Dacă aceste instituţiuni au avut, în continent, rol hotărîtor în veacurile anterioare, când erau singurul mijloc de schimb al mărfurilor şi de întălnire a nordului cu sudul şi a răsăritului cu apusul, în Turcia, ele, dinpovtrivă, şi-au menţinut caracterul lor internaţional până aproape de sfârşitul sec. XIX, când introducerea căilor ferate le-au redus din importanţă; în schimb, bâlciurile regionale au continuat până în zilele noastre. Negustorii aromâni, ca şi cărăvănarii, dădeau viaţă acestor centre de întălnire a tuturor popoarelor¹. Aceste bâlciuri, a căror origină se pierde la Grecii vechi, au fost menţinute cu religiozitate de Turci, pentru a permite popoarelor de limbi diferite de a se întălni şi a comunica împreună la epoce determinate².

Pe lângă cele două mari bâlciuri, ca şi Drama şi Cavala, un bâlciu de importanţă mai mică se ţinea la Struga de lângă Ohrida³, unde veneau negustori din Bosnia Orientală, din Albania de nord, din Dasaretia, din Albania şi Macedonia⁴. Alte bâlciuri vechi erau la Panaghiri Doberi de lângă Mavrovo-Castoria⁵, care, altă-

*chirurg şi preşedinte al Societăţii de cultură m.-română, îmi relatează că, înainte de războiul balcanic, urcându-se — în societatea fiului lui Ţinjar Marcovici, acum în urmă în diplomaţie — pe culmea muntelui Rudnie din Şumadia-Serbia veche, nu mare t-a fost mîrarea când, la han, a găsit pe un Pîsuderean cu soţia lui Mulovişteană. ¹ Vezi descrierea interesantă a unui bâlciu la Grebena în romanul *Vlahula* de Doru. Pouq., I. c., doctrie astfel un bâlciu din Tracia : luau parte, pe lângă Iliri, cari aduceau arme, lame de pumnale şi cuşitărte din fabricile din Gasco şi din Fochia ; Hiperboreeni din Baxor ; Bosniaci ; popoarele din Caleandelen cu lănuri dela turmele lor, piei de cerbi şi de urşi, alături de mărfuri bogate din Adrianopol şi Salonic ; Epiroţi din Ianina cu prăvăliile lor de şelări şi pistoale montate în argint după uzul Skîpetarilor ; Valahi cu capele lor ; Tesalieni mândri de produsele fabricilor din Tărnova şi bogaţi cu măţasarile din Magnesia ; negustori de bâlciu cu coşocării din Moscova, cu museline din Ca nate, cu caşmiruri din India ; alţii cari aduceau cafele din Yemen, orezuri din Egipt ; piei de lei şi de pantere din deşerturile Africeii ; în sfârşit, alţii cu sclavi din Darfurt ; etc. ² După Pouq., IV, pp. 266 şi 267, origina bâlciurilor se urcă până la Grecii vechi, cari, chemând popoarele la serbările din Olimpia, din Istm, Nemea, Nicopolis şi Thermus, împreunau, la solemnităţile lor, expunerea produselor artistice şi interesele comerţului ; Romanii au substituit acestor strălucite «paneghîre», condamnate de creştinism, bâlciurile ce le înstituiseră Servius Tullius ; mai târziu, un edict al lui Valens fixă ordinea şi distribuţia lor pe întinsul imperiului de Orient. ³ Pouq., III, p. 13, îl numeşte Stronga ; probabil, ca, odată, să se fi numit Strunga. ⁴ *Idem.* ⁵ *Idem.* p. 12 : S la*

dată, în vremuri foarte îndepărtate, s'ar fi ținut la *Cosmopolis* — nume vechiu ce scriitorul *Pouqueville* îl dă *VI.-Clisurei*¹. După desființarea marilor bălciuri, au luat naștere altele regionale: la *Veria*, care se ținea la 15 August, unde *Aromânii Verieni* își desfășeau produsele laptelui și țesăturile de lână; la *Grevena* în 15 Mai, cu prilejul sărbătoarei *Sf. Achile* și la *Conița*, în 8 Septembrie² — unde își desfășeau produsele *Samarinenii*, *Furcenii*, etc.³. La toate acestea și altele, mărfurile erau aduse de *chervangii aromâni*⁴. Dar aceștia ajungeau — după cum vom vedea — la *Lipsca*, *Champagne*, *Lendit*, *Beaucaire*, *Nijninogorod*, etc.⁵.

Este interesant de relevat și încă un fapt și anume că, acolo unde ciobanul aromân bivuaca, își întindea cortul cu mărfurile lui manufacturate și brute și, astfel, făcea negoț⁶, cu produse ale laptelui, cu miei și oi, cu lânăuri, țesături, cape, etc.

Marea diversitate a monedelor ce circulau pe piețele turcești dovedește o balanță comercia'ă activă în favoarea *Peninsulei*⁷, iar mânăuirea atâtor monede de proveniență diferită a dat naștere ză-răfiei, o profesiune foarte rentabilă și mult practică de *Aromâni*, profesiune din care a rezultat, la origină, comerțul de bani — *camăta* și *banchieria*. *Pouqueville* ne dă un tablou de monede streine cu valoare circulatorie în *Turcia* și anume: *taleri Maria Teresia*, *taleri de Spania*, *Saxa* și *Veneția*, *sechini de aur venețieni-ducate*, *sechini de Olanda*, *duble din Spania*⁸, iar *V. Papahagi* ne spune că *Moscopolenii* se serveau de *sechini*, *ducați* și *soldi venețieni*, de *reales spaniole*, de *aspri turci* și *groși*⁹.

Una din instituțiile cari au jucat un rol hotărâtor în ridicarea clasei burgheze aromânești au fost și așezămintele de credit organizate de comunitățile bisericești, în afară de instituțiile de credit imperiale și cele particulare — *indigene sau streire*¹⁰. Prinre casele bisericilor, vom avea de înregistrat acelea de lângă *mitropolia din Castoria*, a *bisericii Sf. Dumitru din Bitolia*, precum și — prin-

25 Sept., ca bălciu anual. Alte bălciuri, printre cari, *Pouq.*, — IV, p. 268 — ne dă *Perlepe* în 30 Aprilie, 25 zile; *Mavronoros* din *Stymfalida*, de lângă *Grevena* — 30 Iulie, 15 zile; *Mavrovo* — 29 Noemb., 20 zile; *Moscoturk* din *Tesalia* — 20 Mai, 15 zile; *Zeitun* — 1 August, 8 zile și *Farsala* — 15 Sept., 8 zile, *Vrahori* din *Etolia Termopile* — 8 Sept., 8 zile și două în *Epir*: *Pogoniani* — 15 Aug., 15 zile și *Nicopolis* — la *Sf. Înălțare*, 3 zile. ¹ *Idem*, III, p. 12. ² *Th. Căp.*, pp. 139 140. ³ *Vezi* cap. II. ⁴ *Th. Căp.*, I. cit. ⁵ *Vezi Cartea II.* ⁶ *Pouq.*, și alții. ⁷ *Idem*, o. c., IV, pp. 269—270, dă o balanță comercială pentru 1812: import de mărfuri streine vândute pe loc sau în transi, prin schelele coastei și *Preveza*, pentru piaștri 5,90902 și export 5804063 — în favoarea regiunii, pstr. 413161; import în *Musachia*, prin *Duraço* și *Avlona*, 1200000 pstr. și export 2000000, de unde, în favoarea *Musachiei*, 800000 pstr. ⁸ *Idem*, IV, p. : 54. ⁹ *Studiu* citat, p. 68. ¹⁰ Erau — pe lângă numeroase bănci particulare — și băncile mari, ca: *Banque de Salonique*, înființată în 20 5/1888 — compusă din *Compto d'Escompte de Paris*, *B-que I-le et R-le des Pays Au-*

tre multe altele — Museul helen al Clisurei cu numele „Sf. Spiridon“, al cărui registru, cu începere dela 1831, l-am găsit la Salonic și l-am studiat și, printre ale cărui file, am găsit ca înscriși în partidele ei mulți streini și bărbați clisureni ca Simotta, Lecu, Stifichi, Spirta, etc. ¹. Debitorii acestor institute erau oameni începători cari nu puteau găsi sprijin și credit la băncile streine și indigene ce funcționau în imperiu.

3. — Ușurința de a învăța limbile streine, curaj și adaptabilitate.

După toate acestea, drept încheiere, se pune o întrebare : Cum au reușit acești oameni să pătrundă atât de adânc în Albania până la Alessio și Scutari, de acolo până la Mostar și Serajevo ², ba și mai departe, iar de aici, la Alep și hotarele dinspre Persia, până în Armenia și Circasia, cu un cuvânt, pe tot întinsul acestei uriașe conferințe, bătută de samovolnicii ienicerilor și de sălbătăciile hoardelor de albanezi și bandelor organizate de bei din Hertzevovina, Bosnia, Novibazar, etc. ? Si de ce oare n'au reușit, mai ales în nordul Peninsulei, să pătrundă alte neamuri — Grecii, Armenii și Ovreeii, reputați ca cei mai întrepizi și plini de inițiativă ? De ce n'au reușit să pătrundă, fără prietenia Megalovlahilor, Venețienii, Francezii, Napolitanii și alții, în Pind, Tesalia și Epir ?

Răspunsul îl găsim în cele ce vor urma. Aromânii s'au bucurat, dintotdeauna, de o aptitudine naturală de a vorbi limbile străine, ca și limba lor maternă. Ei vorbeau albanezește și toate dialectele, ca și cum ar fi fost din naștere : Ma'isori, Mirdiți, Ghega și Tosca. Nu este, aici, vorba numai de Moscopoleni și de Fărșeroții din Albania, cari — tocmai pentru aceasta — au fost confundați de mult cu Albanezii, ci este vorba mai ales de Aromânii din Epir și Macedonia, foarte departe de această țară.

Dar Aromânii vorbeau și o limbă turcească ireproșabilă ; în relațiuni cu Bulgarii și Sârbii, înclinai a-i lua drept Bulgari și Sârbi — ceea ce le-a ușurat mult și puțința de a face afaceri frumoase și, totodată, spre paguba naționalității lor, de a se asimila repede în masele indigene. V. Bérard scrie că chirigii lui — acei Vlahi din Monastir cari l-au purtat prin Albania și Macedonia — vorbeau o limbă helenă ce le-ar fi invidiat-o oricare Atenian ³.

Ne putem închipui lesne — așa dară — cât de repede se impuneau atât chervangii cât și negustorii în afacerile lor prin Te-

trichtens, B-que R-le des Pays Hongrois și Frères Allatint Salonic ; B-que Ottomane și multe altele. ¹ Registrul se găsește în posesiunea Clubului Clisurenilor dela Salonic. ² În fruntea hșeslet crottorilor era aci bătrânul măgărăvean Maltu — terzișă, furnisor al armatelor, unde lucra și Iani Papu -- bunicul profesorului Menelas Papu dela Bazargic. ³ Vezi o. c. 128. Consulul Pouqueville

salia și Atena, precum și în toate țările locuite de Greci. Și oame-
nii aceștia nu cunoșteau numai o limbă. Erau mulți din ei cari s'ar
fi găsit la ei acasă în cele mai poliglote centre din Peninsula: cu-
noșteau, în afară de dialectele aromânești, limbile arabă, turcă, bul-
gară, sârbă, greacă, albaneză, franceză, spaniolă și italiană, iar al-
ții — trecuți prin țările engleze și germane — engleza și nemțea-
sca. Unii din ei erau fenomenali sub acest raport. Nimenea, nici un
pașă sau guvernator, mutesarif sau agă, bandit albanez sau arhie-
piscop grec, nu le puteau refuza ceva și nici rezista. Pentru un
pașă arab era un deliciu și o fericire să-i audă vorbind în limba
de pe malurile Nilului sau din pustiurile Arabiei. În orice piață și
la orice bâlcu: din Bosnia sau din Turcia, din Bulgaria sau Tra-
cia, din Tesalia sau Albania, din Perlepe sau Serbia, etc., erau
ei aceia cari stăpâneau piața, cari încheiau cele mai frumoase a-
faceri, folosindu-se tocmai de această fenomenală cunoaștere a mij-
loacelor de comunicare a gândurilor și sentimentelor pe lângă ori-
ce neam aflat acolo.

Dar ei cunoșteau, din intuiție, psihologia popoarelor cu cari
aveau de a face. Știa, fiecare din ei, cum să-l ia pe Albanez, cum
să-l trateze pe Bulgar, cum să se facă simpatic Turcului. Li lauda
Albanezului trufia și vitejia ¹, îi peria Turcului virtuțile războinice și
trândăvia a tot puternică, îi menaja fiecărui popor susceptibilitățile
și amorul propriu național, luându-l, pe fiecare în parte, așa cum
se cuvenea. Numai în felul acesta, a știut și reușit să trăiască —
prin coclaurile și satele cele mai singuratică — băcanul sau hangiu,
cazangiul, argintarul și croitorul aromân de pretutindenii. Știau, nu
mai puțin, să anticipeze, toți aceștia, asupra gusturilor fiecăruia și,
astfel, își desfăceau marfa și manufacturile. Fiindcă, oricât de pri-
mitive și de barbare erau popoarele în mijlocul cărora li era dat
să facă negoț și meșteșuguri, ei erau socotiți de toți ca o necesi-
tate socială; dela ei își procurau de ale mâncării, prin ei își îmbră-
cau copiii și cadânele, prin ei se îmbrăcau soldații turci, evzonii
greci și albanezii în costume orgolioase, fiindcă ei — acești Aro-
mâni — le cunoșteau apucăturile și slăbiciunile; ei le fabricau po-
doabele de aur și de argint, le lucrau cu măiestrie armele după
gustul lor, le procurau țesături^{le}, le zideau și împodobeau casele
și palatele, etc.

Un alt factor care îi ajuta să pătrundă oriunde era și acela
că, pretutindenii, întâlneau oameni de ai lor, cari aveau — după
cum am mai spus-o — hanuri sau erau răspândiți prin toate sa-
tele albaneze, slave și turcești, ca negustori și meșteșugari, având

— o. c., I, p. 61 — scrie că Ali Pașa i-a trimis la Ragusa, ca interpret, un
Valah, care să-l însoțească până la Ianina. ¹ Vezi N. Batzară, Părăvulii «Aroșie
sân di sândze» și altele.

și ei persoane din nobilimea respectivă ce li erau obligate în tot felul. Fiindcă, dispunând de averi mari, ei erau aceia cari îi ajutau cu credite — ei erau bancherii pașalelor, ai ofițerilor și marilor de-regători ai statului și, numai prin un „buiurdù“ al lor — un înalt ordin, aveau calea deschisă peste tot. Ba influența negustorilor aromâni mergea până acolo, încât guvernatorii și beii se sculau în picioare la trecerea lor și se temeau de intervențiile lor pe lângă Poartă¹. Cum am mai spus-o și cu alt prilej, Aromânii jucau și rolul de sfetnici de seamă pe lângă marii potențați turci și albanezi². Marii celnici și cărăvănarii, deasemenea, se bucurau de mare prestigiu, atât prin bogăția cât și prin rolul social ce-l îndeplineau în năuntrul imperiului.

Pe de altă parte, Aromânii nomazi sau în transhumanță: Fârșeroșii, Grămostenii și Pindenii, constituiau o forță de temut; toți păstorii, câteva zeci sau sute de fiecare Țălcare, umblau înarmați până în dinți, astfel încât ei traversau Peninsula în lung și în lat, dela hotarele de nord ale Bosniei și Hertzevinei până la Galipoli și dincolo de Dardanele, dela Gramoste și Furca până dincolo de Atena și Rodopi — liberi și temuți de toată lumea.

Negustorii și cărăvănarii umblau înarmați și ei³. Oameni ca Ciopa, Rova, Tacit, Perivoliații, Ciuliman, Mușulam, etc., erau temuți de toți. Nu numai atât. Negustorii se travesteau în costum albanezesc bogat, se rădeau la cap, își puneau tichia de mirdit, ghega sau debran, se echipau cu toate armele și podoabele în stil albanezesc și, nesupărați, străbăteau, ca la ei acasă, toată Albania și Epirul, Bosnia și Hertzevovina, Tracia și Bulgaria, etc. În felul acesta, făceau drumul atâția negustori și economi de vite, dela Crușova la Dibra, alții dela Muloviște, cari, odată înapoiși la Ohrida, se îmbrăcau în vestimentele lor obișnuite. Firma vieneză Loghiotatlu al Bică Clisureanul avea 50 „taxildari“, procuriști și încasatori, (place agent) toți înarmați sau travestiți, cari primeau comenzile și strângeau datoriile din Albania. Unul din ei era Ghiorghi Galbagiari al lui Ghero Nicu temut de Albanezi. Toți aceștia treceau prin defilee cu arma în mâini și sub burta calului în galop. Tanasachi Nașocu dela Bitolia mergea îmbrăcat albanezește, călare pe un cal focos și deasemenea înarmat. E. M. Cousinéry scria că i-a văzut pe Aromânii cărăvănari și negustori, purtând toți „la aceste drumuri, același costum, aceleași arme și o căciulă acoperită cu lână neagră, foarte

¹ Vezi «Ianina» și «Poezia irstrelnării» de P. Papahagi, p. 14-15. ² Marele potentat Geleadin Bey dela Ohrida avea, printre mulți alții, ca sfetnic pe unul Nicola Zatu, mare bogătaş — bunicul d. I. Foti, șeful învățământului de peste hotare din Ministerul Instrucțiunii. Vezi și cap. II «Ianina». ³ Negustorul Sina din Moscopole umbra înarmat — vezi N. Velo, Balada «Moscopolea», în Antologia aromânească, a d. T. Papahagi, p. 324 și urm.

înalță, ceea ce le da o atitudine foarte războinică¹. Toți cazangiii și spoitorii crușoveni — ca și alții — cari frecventau, sat după sat, toate ținuturile locuite de Albanezi, Turci și Bulgari, mergeau înarmați, călări pe cai sirepi și îmbrăcați albanezește.

Evreii și Grecii — buni negustori — nu riscau afaceri, capituluri și viață, în asemenea condițiuni și în ținuturi periculoase și nesigure; ei n'aveau aptitudinea să vorbească o limbă streină cu accentul și corectitudinea naturală; n'aveau darul curajului și sprinteneala de a ieși din situațiuni grele, în ținuturi depărtate de marele centre și de litoralul mărilor. Grecii — am mai spus-o — n'au trecut mai sus de linia Salonic-Neagușta. La Corița, pe care au revendicat-o sub raportul etnic, de-abia există, în ultimul timp, un singur cofetar grec; la Bitolia, dacă au existat câteva familii; dealungul liniei ferate Bitolia-Salonic, încă nu s'au avântat în viața economică. Și unora și altora — și Grecilor și Evreilor — le-au plăcut medii liniștite ca să se poată desvolta, pe când Aromânii au fost ca amfiibiile capabile să trăiască în toate mediile.

Am redat sumar câteva din virtuțile ce au făcut pe Aromâni stăpâni pe bogățiile Peninsulei. În primul capitol al cărții a treia, vom avea prilejul să adâncim mai mult întreg sistemul de înalte idei morale și de virtuți severe ce au făcut din poporul aromânesc capabil de o extraordinară putere de expansiune — în Peninsula și dincolo de hotarele acesteia — în țările Europei și în continentele îndepărtate.

FINELE CĂRȚII I-a

Vezi o. c., I, p. 16—18.

C A R T E A I I - a

COMERȚUL, INDUSTRIA ȘI ARTELE LA AROMĂNI ÎN EXPANSIUNEA LOR

DINCOLO DE GRANIȚELE IMPERIULUI OTOMAN,
DIN CELE MAI VECHI TIMPURI ȘI PÂNĂ ASTĂZI.

*Singuri (Aromânii) sau împreună cu stre-
inii au fundat societăți comerciale însem-
nate în mai multe cetăți: în Ungaria, în
Saxonia și, pot zice, în toată Germania,
nu există vre-o cetate comercială în care
să nu fie negustorii români de prima clasă.*

G. C. Roza

Privire generală asupra situației politice și economice a Europei în sec. XVII—XVIII.

Din cele expuse în cartea I-a, am văzut că — în afară de emigrările violente, dictate de turburări ce au dus la distrugerea prin foc și sabie a atâtor centre aromânești, bogate și înfloritoare — au mai avut loc, în decursul veacurilor, și emigrări liniștite spre țări streine, ca indivizi izolați ori în masse mai mici sau mai importante, toate determinate de dorul unui câștig mai sigur ori de nevoia unei așezări temeinice, în sfere de activitate mai largă.

Este necesar, însă, să revedem, în linii generale, situația politică și economică a Europei, pentru perioada sec. XVII—XVIII, când întreg continentul trecea, în toate domeniile — ideale și materiale, prin cele mai profunde transformări. În domeniul politico-economic, se impunea, ca trăsătură fundamentală, alături de stăruința tuturora de a se întări monarhiile absolute — amestecul statului în regularea activității economice, tinzând la sporirea avuției naționale, având ca metodă sporirea cantității de aur printr'o balanță comercială cât mai activă, practicând, astfel, ceea ce se numește mercantilismul. Iată cum descrie d. prof. Gheron Netta această nouă înfățișare a vieții politico-economice, în legătură cu străduințele de expansiune ale Austriei în perioada de care ne ocupăm. Mercantilismul în Europa, scrie d-sa, a născut din nevoia de a găsi noi izvoare bănești pentru stat și această politică recomandă: încurajarea industriei și dezvoltarea ei prin înmulțirea populațiunii, prin

efectuarea articolelor alimentare și importul de materii prime; dezvoltarea comerțului prin acordarea de privilegii, prin crearea de companii de comerț și de flote comerciale, prin deschiderea de debușuri pentru produsele muncii naționale, prin colonizarea regiunilor fără meșteșuguri dezvoltate, dar bogate în aur și materii prime; în sfârșit, prin extinderea politică a granițelor țării — deci prin cuceriri politice ¹.

Veneția, odată puternică și înfloritoare — după cum am arătat destul de cuprinzător în altă parte ² — începând cu sec. XVI, s'a găsit în fața unei ligi numeroase de competitori cari îi turburau socotelile și îi slăbeau forțele militare și cele comerciale; alungată din apele egeice, chiar scalele și debușeele ei din Adriatică îi erau de acum disputate de factori mai proaspeți și de energii capabile de orice ofensivă. Lupta de concurență — pe zi ce trecea — devenea din cele mai grele și aprige contra cetăților italiene, contra Francezilor, Angliei și Olandei, împotriva Raguzei și Turciei, dar mai ales împotriva imperiului austriac, care își mobiliza toate forțele întru aceasta. Știm că Aromânii — odată cu decăderea Republicii — au părăsit vechile relațiuni cu aceasta și și-au căutat noi drumuri comerciale spre marile centre ale Imperiului ottoman și prin țările Europei centrale ³. Germania, economiceste inexistentă, odată cu desființarea hanseilor și noul comerț pe Atlantic, precum și odată cu ridicarea în coastă a Angliei, Franței, Olandei și a țărilor nordice cari luau măsuri de protejare a vieții lor economice, era — ca să zicem așa — în durerile facerii și sub imperiul unui mercantilism din cele mai severe; pe de altă parte, sub raportul politic, avea să facă sforțări uriașe ca să-și capete forma ce avea, mai târziu — prin geniul și bunul simț al lui Frederic cel Mare — să o îmbrace sub numele de mare putere. Dar privirile ei, spre sud și s.-e., îi erau oprite; un viu comerț îi rămânea deschis doar în Rusia și Polonia, deși și acestea luau măsuri serioase de protejare a debușeurilor naționale. Totuși, o parte din viitorul ei economic urma să ia ființă în Balcani și deviza ei era să fie, mai târziu, tot spre Orientul mai apropiat și mai depărtat.

Austria — Marele Imperiu Sacru Roman, care, în deosebi, ne interesează — urmărea două obiective: să alunge pe Turci din Ungaria și Țările slavone și, tot cu același neclintită străduință, să-și creeze o clasă burgheză națională și să-și asigure un imperiu comercial cât mai rentabil. Singura ieșire și unica posibilitate îi rămânea imperiul turcesc, vast ca întindere, unde, însă, se lovea de rezistența marilor puteri apusene: Anglia, Franța și Olanda, pe de alta, cetățile italiene și Rusia — aceasta ceva mai târziu. Toate

¹ Cfr. *Expans. econ. a Austriei și explorările ei orientale*, Buc., 1931, p. 10. ² *Vezi* cap. I, *Cartea I-a*, pp. 35 și urm. ³ *Ibid.*

sforțările marilor împărați, ca și ale ultimilor slujbași imperiali, erau întru aceasta îndreptate.

În comerțul sud-est european, Anglia și Franța — potrivit politicii lor din trecut — se bucurau, din vremuri foarte vechi, de situațiuni speciale. Cea dintâiu își întinsese activitatea încă de pe timpul reginei Elisabeta, când în 1581, se înființă „Compania pentru comerțul cu Levantul“ și făcea mari desfaceri de postavuri contra mătase și alte produse orientale¹. La viitoarea expansiune economică o ajutaseră și coloniile de Hughenoți refugiați în teritoriile engleze, ca urmare a revocării Edictului din Nantes în 1685, coloniile cari au început să fabrice — după procedee noi — covoare, pălării, mătăsuri, pânzeluri, etc., întocmai cum și industria germană — datorită acelorași imigrațiuni franceze — a cunoscut o epocă de înflorire prin nouile produse, ca porțelanuri, cristaluri și pânzeturi cari au devenit cunoscute în lumea întreagă². Franța își avea, în comerțul Levantului, o poziție de frunte, ea cucerise primul loc în Constantinopol și avea reprezentanțe la Adrianopol și în alte țări balcanice, ca și în țările românești³. Relațiunile Francezilor cu Turcii datau încă de pe vremea lui Francisc I (1516—1547), un mare protector al comerțului, care înoheia — primul între creștini — vestitele „capitulațiuni“ cu Soliman II, obținând, prin aceasta, mari favoruri pentru negustorii și cetățenii francezi activând în Turcia și devenind totodată și protectorul creștinilor în Orient⁴.

Alături de toate acest țări, se înfățișa ca compețitor, redutabil, cu revendicări teritoriale imediale, Imperiul rusesc, care — în această epocă — era speculat de hansele germane și trăia încă într'un haos economic. Gândurile marilor lui împărați: Petru cel Mare (1689—1725) și Ecaterina II (1762—1796) se obiectivau într'o expansiune teritorială spre nord, spre Extremul Orient și spre sud, unde întâlnea ca rival direct Austria. Lupta se mai ducea pentru crearea unei industrii naționale și a unei clase orășenești, întemeiând, în acest scop, porturile Petersburg și Odessa, ce au fost deschise negustorilor streini, precum și o rețea de căi de comunicație cât mai întinse.

După pacea dela Karlovatz (1699), Austria, sub Leopold I, rămânea stăpână pe Ungaria și Țările slavone; Turcia, pe de altă parte, rămânea și ea cu un teritoriu destul de vast, care cuprindea și ținuturile dela nordul Dunării: Banatul și Principatele Dunărene, precum și toate țările de pe țărmurile M. Negre. Prin Carol VI (1711—1746) intră în faza realizărilor mari: imediat după pacea dela Passarovitz, în 21 Iulie 1718, se încheie un tratat de comerț

¹ Gh. Netta, p. 16. ² Vezi A. G. Ginglea, o. c., p. 204 și M. Iorgulescu, «Istoria comerțului», p. 170. ³ Gh. Netta, o. c., p. 28. ⁴ A. G. Ginglea, o. c., p. 205.

și de navigație, prin care, în afară de câștiguri teritoriale până la Timoc, se deschideau — prin privilegiile consimțite de ambele părți — largi perspective produselor și comerțului austriac spre s.-est¹. În 1719, împăratul decreta porturi libere Trieste și Fiume², pe când cetățile italiene își pierdeau situația avută, iar Olanda se retrăgea și ea din comerțul s.-est european³.

Austria nu și-a oprit eforturile aci. Față de marile avantagii la importul de mătase, lână și bumbac și altele politice de cari se bucură Rusia în comerțul imperiului turcesc, favoruri consfințite prin tratatul dela Ainali Kavak — o convenție explicativă a celor stipulate prin tratatul dela Kuciuk Kasorgi din 1774 —, Austria, după străduințe grele și asidue, a reușit, în sfârșit, folosindu-se de războiul turc din 1768—1774, să obțină, la rândul ei, mari favoruri — despre cari vom vorbi în curând — prin cunoscutul Sined de comerț din 24/1/1784, ca o complectare a vechiului tratat de comerț și ca o contrapondere față de poziția Rusiei.

Pe când acestea erau stările de fapt, Aromânii pătrundeau peste tot în țările balcanice și în cele centrale ale Europei, la început, fără a vorbi în numele vre-unui stat, ci numai ca simpli agenți în schimbul de produse, dovedindu-se, încet încet, elemente capabile de cari aveau să se servească toate aceste țări, în special însă, Austria care avea să-i protejeze, ca, prin ei, să-și creeze o industrie dar mai ales o burghezie valoroasă, precum și agenți capabili să pătrundă în numele ei în debușeele Turciei și ale Levantului. Mai este de reținut ceva. Aromânii „Olah-lar“, bucurându-se de capitulațiuni speciale dela Sultani, aveau libertatea de a se mișca în tot Imperiul, precum și în țările vasale: în mare parte din Ungaria și în Ardeal, în Principatele Române, ca și în țările sud-dunărene sau balcanice, precum și în Egipt și în Asia Mică. Astfel că, odată cu semnarea de tratate de comerț, Aromânii au început, să vorbească în numele unui anumit stat — adesea, vorbeau în numele aceluia sau la două odată, după cum le procura mai multe avantagii — și, prilejuindu-se de condițiuni economice și politice foarte prielnice, aveau să dețină, în curând, în mâinile lor, mare parte din comerțul central al Europei, ca și acela sud-dunărean.

¹ Rezumăm — după lucrarea d-lui Gh. Netta — câteva din articolele cele mai de seamă din acest tratat de comerț: Supușii ambelor părți erau liberi să facă orice comerț în ambele țări, pe apă și pe uscat, cu orice produse, în afară de arme și praf de pușcă pentru Turcia; negustorii imperiali erau scutiți de orice daruri sau contribuțiuni cerute de guvernatori, judecători, prefecți, funcționari, etc.; negustorii ambelor părți erau obligați la plata, pentru orice marfă și numai odată, de 30% ad. val., în natură sau în orice monedă cu curs comercial în Turcia; prin ministerul austriac dela Constantinopol, se creiau consuli, viceconsuli, interpreți, factori, agenți, etc., toți bucurându-se de aceleași favoruri și privilegii; procesele între supușii austriaci se judecau de consuli sau de alți reprezentanți oficiali austriaci — Vezi o. c., p. 18—23. ² *Ibid*, p. 23. ³ *Ibid*, p. 25. *Idem*, pp. 28, 39 și 44.

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLO- NIILE LOR ÎN TERITORIILE FOSTEI MONARHII A A.-UNGARIEI.

*Comerțul dintre Turcia, Austria și Germania era cu desăvârșire în mâinile lor și multe case de comerț aromânești erau în legături directe cu cele mai de seamă case comerciale și industriale din Europa.
Kanitz, „Zinzaren“*

1. — O lămurire.

Ne impunem dela capul locului o lămurire. Ca și în „carte grece“ ce atestă câte ceva din vechile legături comerciale ale Aromânilor cu Veneția, Aromâni toți originari din localități — cu Moscopole, Sacișta, Muloviște și altele — unde n'au existat alte elemente etnice decât cele aromânești sau ca în Ohrida cu populațiune aromânească numeroasă și fruntașă în ale negoșului, tot astfel, și în documentele privind legăturile comerciale — în calitate de indivizi sau în companii grecești — în teritoriile fostei monarhii, Aromânii au fost trecuți, în mod permanent, ca greci. La această eonfuziune a contribuit un singur fapt și anume acela că au profesat credința ortodoxă orientală, s'au servit de aceeași limbă grecească în biserică și în școală, au vorbit-o frecvent în relațiunile comerciale și s'au servit de aceasta în corespondențele lor.

Dr. Dușan Popovici, în prețioasa lucrare „O Tzintzarima“ (Despre Aromâni), vorbește de Greci și de Aromâni (Țințari) ca de două națiuni echivalente sau cari—adesea — se suprapun în totul; iar după ce analizează, cu multă conștiințiozitate, localitățile de unde proveneau acești „Greci“, ajunge la această încheiere: „De fapt, după câte am văzut, nu avem de a face cu Greci. N'am dat, până acum, de nici un Grec măcar originar din Atena sau din Constantinopol; dar am dat de câțiva Greci din Salonic. Toți sunt Aromâni și Aromâni grecizați, din localități curat aromânești și prea puțini Greci, dar și aceia nu din Elada, ci din ținuturi, cum vechii Heleni le considerau acele țări, „semi-barbare“, din Macedonia, Epir și Tesalia“. Ba, printre populațiunile din monarhie, termenul de negustor era echivalent cu acela de „grec“¹. În Ardeal, încă până astăzi — observă Bartolomeu Baiulescu — negustorul român

¹ Op. cit., p. 122. Lucrarea aceasta a fost tradusă în românește de C. Constante, sub numele de «Aromânii ca negustori în sec. XVII și XVIII în Serbia și A.-Ungaria». Eu, în citatele împrumutate, m'am servit de originalul în

se numește de către Nemți „griech“ și de către Unguri „görög“¹. În Banat, deasemenea, când Bănățeanul vrea să zică că se duce la băcănie, zice încă că se duce la „grecu“. Pericle Papahagi scrie că prin termenul de „grec“ este a se înțelege creștini de religie greco-ortodoxă, iar pe de alta, comerciant companist din Ungaria din cari făceau parte nu numai Grecji, ci și toți Aronânii din Ungaria și Transilvania, intrați în așa numitele companii grecești². O comuna în Slavonia se chiamă „Grk“; mahalalele ocupate de ei în țările sârbo-croato-slovene se chemau „mahalale grecești“³. Și aceasta nu întâmplător în nici un caz, ci în legătură organică cu primele aparițiuni sud-balcanice aromânești pe scena economică din monarhie, din toate țările nord-dunărene ca și din cele slave sud-dunărene. Încă un document de cea mai mare importanță pentru luminarea acestei probleme și anume că primul uegustor apărut în mijlocul popoarelor slavone, croate și sârbești a fost Țințarul în limba lor sau Aromânul din Epir, Tesalia și Macedonia și că acest Țințar a creat la ei viața orășănească, documentul acesta sta în verbul ce l-au derivat din Țințar și anume „țințariti“⁴ adică a face negoț. (a țințări – ca să-l traducem întocmai).

2. — Epoca aproximativă a celor mai vechi așezări de Aromâni în aceste teritorii și anume unde.

Revărsări de element aromânesc în provinciile din cuprinsul monarhiei au avut loc din cele mai vechi timpuri. Încă din sec. XIV, se pomeneste de anumite colonii așezate în Brașov, venind din ținuturile sud-dunărene, colonii cunoscute sub nume'e de Români din Scheii Brașovului sau „Trocarii“ — considerați până în ultimul timp ca Bulgari românizați, dar, după ultimele cercetări filologice și istorice, s'a stabilit a fi fost de origine aromânească⁵ și anume o ramură a populației române din Meglenia⁶. Revărsări de seminții balcanice au avut loc, deseori, și în Ungaria, multe prin sec. XV, alte roiuri în Croația, în 1537 și 1562⁷, roiuri din cari nu puteau lipsi Aromânii, despre cari, numindu-i „Țințari“, P. Dragalina spune că locuiau, laolaltă cu Români și Sârbi, în părțile apusene, de alungul Tisei și, la miază-zi, pe lângă Dunăre⁸; iar în timpul lui Maximilian, (1564-1576) s'au revărsat și multe familii din Bosnia⁹, printre cari, iarăși, nu puteau lipsi Aromânii, aceștia fiind, din vremuri în-

sârbește. ¹ Cfr. Monografia comunității bisericesti a gr.-ort. român a Sf. Adormiri din cetatea Brașovului, 1898, p. 8. ² Memoriu înaintat Președintelui Academiei Române și publicat în rev. «Transilvania», LIV, 1923, p. 185-201. ³ D. Pop., o. c. ⁴ Rječnik Jugosl. Ak. s. v. ap. D. Pop., 31. După Rječnik Harvats. Jezika, IX. «Grec» este omul care ține prăvălile. ⁵ Vezi Eqctcl. Rom. «Minerva» p. 220. ⁶ Prof. dr. C. Lacea în «DacoRomania, IV, «Românii transdanub. în Transilvania» ⁷ P. Dragalina, «Ist. Ban. Severin», III, nota 1, p. 80. ⁸ Idem, p. 107. ⁹ Idem,

depărtate, cei mai buni negustori în această provincie ¹. T. Filipescu scrie că Aromâni din Albania au emigrat în România și Bulgaria, în Bosnia și Hertzegovina, precum și în A.-Ungaria, încă dela începutul stăpânirii turcești ². Per. Papahagi înclină a crede că, au fost și Aromâni printre emigranții sârbi din 1427 în valoare de 30000 familii, aduse de G. Brancovici în ținuturi austriace, printre aceia conduși de Patriarhul Arsenie Cernovici în 1690, precum și printre alții în 1737 ³.

N. Densușianu și Per. Papahagi ne procură câteva date asupra epocii emigrării Aromânilor în ținuturile monarhiei. Primul analizează un document al unui anonim care se ocupă de soarta unei colonii de Valahi, fugiți din Macedonia, Tesalia, Epir și Albania din cauza tiraniei musulmane pela finele sec. XVI și cari s'au așezat, împotriva legilor Ungariei și susținuți de căpitani de frontieră austriaci, în ținuturi ce se numără Valahia Mare și Valahia Mică. Punându-se sub jurisdicțiunea nemijlocită a căpitanelor de frontieră austriaci, acești Valahi rămaseră oameni liberi, ba ceva mai mult, ei obținură imunități și privilegii, ca acelea de cari se bucurau în patria lor de origină sub Sultani. Încă astăzi, se găsesc, în aceste Valahii din țările croate și slavoane, sate cu nume curat aromânești, ca Siracii, Doliani, Monastir, Darvar sau Daruvar — așezări ce reamintesc unele deja cunoscute din Pind și Macedonia. Pentru prima dată, se face mențiune despre aceștia de-abia în 1604, fără a se spune care era ocupația acestor coloniști ⁴.

Cam în aceeași epocă, găsim colonii de negustori aromâni foarte numeroase în Ungaria și în alte provincii. Cea mai veche este fixată de Per. Papahagi pentru Miscoț, unde s'au așezat încă din 1606 ⁵. Alte colonii, poate tot așa de vechi, erau în Panciova, Zemplin, Neusatz, Budapesta, Tișișoara, Kecskemet, Kálocsa, Gôngös, Sentes, Borsod, Komáron, Eger, Tokay, etc. ⁶.

În acest sec. XVII, îi găsim menționați la Cluj, unde doi negustori aromâni ar fi clădit mănăstirea ortodoxă „Mănăstur“ ⁷ și se

¹ Vezi Cartea I, cap. I, p. 52 și urm., și cap. IV, p. 131 și urm. Vezi și T. Filipescu, o. c., passim. ² Vezi o. c., p. 83. ³ Vezi Memoritul citat mai sus. ⁴ Art. în Alb. m.-român, 1880, pp. 39—41: «De Valachis sive Rascianis Graeci ritus non uniti in Regno Schlavontae et Croatiae. In legăturile unguerești din 1618—1681, sunt trecuți mereu ca Valachi. Au fost așezați în posesuniile Episcopiei din Agram, în cele Caprocense, în Somberg, în cinci sate, dela castelul contelui Erdödy, în 8 sate ale contesei Elisabeta Moscon, în două alte ale altor domni, în comuna Ossec, pendentă de castelul Toplicza, în ținutul Czunovicz și pe țărmurile fluviului Ilova. Citează după Valvazor — «Ehre des Hertzogthums Krafn», Nürnberg, 1689, că, tot în sec. XVI, au emigrat din Turcia și Românii cari se aflau în Carniolia. ⁵ Scriitorii aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45 și Memoritul deja citat. ⁶ Idem, l. c. ⁷ Encicl. rom. în «Minerva», p. 317. Vezi «Clujul» de V. Lazăr, pp. 26 și 27 și revenire în cap. de față.

presupune că acești doi negustori în stare să clădească, cu proprie cheltuială, o mănăstire, n'au fost numai ei singuri — cum vom vedea mai departe; îi mai găsim în acelaș secol, în companie, câștigând teren în sudul cetății Sibiului, unde au și ridicat prima biserică română ortodoxă în acest oraș „intolerant și dușman elementului românesc“¹; dar în acest interval de timp, ei erau organizați, și în alte centre, în companii, cu judecătorii lor, protejați direct de „trezoreria publică a statului și de trezoreria ardeleană“². N. Iorga vorbește despre asemenea companii negustorești din sec. XVII și XVIII, cu reședințe — în afară de Tokay, Sibiu și Brașov — în Oradea Mare³, în Beiuș, etc.⁴. Dar aceste așezări de „Greci negustori aici în Ardeal“ se găseau pretutindeni, pe unde se află șezători“, ca la Făgăraș, la Brașov, la Vașarhei, la Cluj, la Hațeg, la Zlatna, Orăștie, Almaș, Pitriș, în Banat, la Dobra, la Blaj, la Rășinari, la Lugoj, „tot nume românești“, la Deva, Caransebeș, Aiud, Bălgrad⁵. Aceste companii din Ardeal erau în legături și cu o companie grecească cu sediul principal la Tg.-Jiului, cu trei sucursale, după 1730⁶.

Este interesant de urmărit câteva momente ale așezării Aromânilor, în aceste ținuturi, în decursul sec. XVIII. Prin 1722, stă scris în niște note ale unui oarecare J. P. Pavlovici din Vârșeț, sub titlul „Precum ca să se știe“ („Neka se zna“), că, în acest an, au venit să se așeze, în Vârșeț, „câteva familii sârbești și grecești“ și că, în casa lui, a găzduit o familie a lui Luca Koșor cu șapte inși⁷. Tot dela acelaș modest cronicar, aflăm că, în 1764, au „venit, aici, multe familii „din Albania“⁸. Cu căderea Begradului sub Turci, (1738), deasemenea, mulți negustori s'au mutat în Ossek și Novisad⁹, dela care dată, acest târg țărănesc căpătă o importanță tot mai mare și deveni un oraș de o mare valoare comercială¹⁰. Cu cât ne apropiem de a doua jumătate a sec. XVIII, cu atât revărsările sunt mai bogate, aceasta ca urmare a deselor războaie ce se purtau împotriva Turciei și a neconținutelor turburări ce aveau loc în n.-vestul și s.-vestul imperiului, unde liniștea devenea din ce în ce mai iluzorie. Toate revărsările sunt originare mai cu deosebire din aceste regiuni terorizate. Să luăm, de o pildă, perioada 1737-1777 și vom vedea că „Țințarii“ și așa zișii „Greci“ din Timi-

¹ Encicl. cit. 872. ² Czörnig, III, p. 167, ap. D. Pop., p. 51. ³ Vezi «Oradea Mare» de A. Fîru și în cuprinsul capitolului. ⁴ N. Iorga, «Hist. Roum. Pén. Balk.», pp. 42—43. ⁵ N. Iorga, «Ist. com.», II, p. 10. Probabil ca străbunul lui Gojdu din Beiuș să fi făcut parte din companie. ⁶ *Ibid.*, p. 12, „Studii și doc.“, V, pp. 149—150, nr. 90. ⁷ D. Pop., p. 19, nota 3. Numele de Koșor îl vom întâlni printre familiile nobile din Budapesta. ⁸ *Idem.*, pp. 19 și 20 și nota 6. ⁹ Scheitker, *Politische Geschichte der Serben*, p. 76, ap. D. Pop., p. 19. ¹⁰ Erdütheli, «Istoria Novoga Sada», p. 121, ap. D. Pop., p. 80.

șoara, Craina croată, Zeimun, Srem și Novisad, au fost originari — majoritatea din Moscopole, Șipsca și Grabova, adică din ținutul ce l-am numit moscopolitan, după cari, urmează, ca număr, din Catranița, Cojani, Castoria, Sacișta, Blața, Clisura, Neagușta, Larisa, Servia, Salonic, Ianina, Torna (?), Melnic, Bera (?), Bitolia, Scutari, Vodena, Scopia, Belgrad, Drinopol, Corfu¹. Din această enumerare a centrelor de proveniență, se vede limpede cam câți au fost „greci“ veritabili.

Data fixării în monarhie a străbunicului Mocioni — Petru, mort ca medic militar în lupta dela Zenta din 1679 — se fixează pela finele sec. XVII², în Banat și Ungaria, venit din Valahia și oferindu-și serviciile patriarhului Arsen II de Ipec, care se așezase tocmai atunci cu o colonie mare între Komáron și Buda și au participat — el, Petru și cu un alt frate — cu Ilirii în trupele lui Savoia³. Nu cunoaștem data când și anume unde s'au stabilit în monarhie străbunii acei care a fost Déak Ferenc, marele om de stat ungar⁴, precum nu cunoaștem date nici despre străbunul lui Gojdu. Pela mijlocul sec. XVII, Aromânii se găseau în Pojon, Ungvar, Pesta, Vrbav, Tati, Sereda, Târnova, Göngös, Rosenberg, Viena și în alte localități⁵; precum, în acelaș interval, ei se găseau în număr însemnat în Koșav, din nordul Ungariei⁶ și erau, se vede, așa de mulți, încât unele corporații din acest centru se plâneau, încă din 1645-1656, împotriva acestor „Greci“, cari îi turburau în negoțul lor⁷. Când în 1658, a fost cucerită lenova, ei au fost alungați de aici și, laolaltă cu negustori din Marele Varadin, s'au mutat în Sătmăr, și, fără îndoială, în Satmarnemet, Kálo, Debrețin și în alte localități din Ungaria de nord⁸.

Cu un cuvânt, erau colonii în toate centrele mari și mici, în toate târgurile mai răsărite și neînsemnate din toate provinciile Ungariei și cele slavono-croate. Erau în Novisad, Arad, Peciki, peste tot litoralul mării foarte mulți, în Șikloș — majoritatea „greci“, în Vașarhei, Papi, Vespřima, Patai, Munkaci, Tokay, în jupanía Beres — aici tot comerțul era în mâinile lor; în Beregsas — unde se afla unul Gramatica care plătea enormul impozit de 100 fl.; în Rațcovina; în St. Andrei — unde erau și negustori sârbi⁹; erau în Koșav — după cum am mai spus-o; în Debrețin, erau, în prima

¹ Tört. és. rég. Ert. XX — 1904, pp. 89—92; Geschichte der Militärgränze 647; Copii de D. M. Lascaris, prof. univ. Salonic, ap. D. Pop., p. 23. ² Vezi Marele Lexicon Pallas, v. 12, p. 715. ³ Idem și Encicl. Română, Dr. C. Diaconovici, v. III, pp. 30 și urm. ⁴ Vezi Encicl. Rom., Dr. C. Diaconovici, v. II, p. 111. ⁵ Glasnik, pp. 67, 244—6, 285—95, ap. D. Pop., o. c., p. 52. ⁶ Századok, 1911, pp. 366—9, 289—291, ap. D. Pop., p. 51. ⁷ Idem, p. 365, ap. D. Pop., p. 53. ⁸ D. Pop., p. 51. ⁹ Acsádi, pp. 408, 410, 307, 325, 390, 318, 314, 440, ap. D. Pop., p. 54.

jurătată a sec. XVII, 40 cumpărători — negustori de vite, o cifră enormă pentru vremea aceea și, într'atata aduceau prejudiciu negustorilor localnici, că aceștia — ca și alții din alte centre — se plângeau împotriva „Grecilor“, Rașilor (Sârbilor), Armenilor, Evreilor și Turcilor, cari inundau piețele cu mărfuri, etc.¹. În jupăria Bacica erau, în 1763, în total, 50 negustorii „greci“, răspândiți în numeroase centre, mari și mici²; în ținutul Srem-Slavonia — sectorul de câmp — erau, în jurul 1770, răspândiți în felul unui păianjenis uriaș³; erau în Triest, în colonie foarte puternică⁴; în Șebenico, în Zadra (Zara), Karlstadt, etc.⁵; erau în Zagreb, în Karlovatz⁶, în Slavonski Brod, unde a debarcat, în fruntea unei coloane numeroase de 150 inși, preotul Papaiani Capmare și în care coloană se găsea și primul Sina⁷, care avea să ajungă celebrul baron și financiar al sec. XIX; erau colonii și în alte centre — în afară de Zeimun și Panciova — despre care vom vorbi la locul cuvenit — și, în toate, dețineau, în mâinile lor, marele și micul comerț. O importantă colonie a fost în Marea Kanja din Ungaria apuseană, în Egri⁸, în prima jumătate a sec. XVIII, la Seghedin⁹ și în toate celelalte centre pomenite până acum, ca și în celelalte fără număr ce este de prisos a le enumăra. În perioada 1715—1720, Țânțarii lui D. Popovici erau aproape peste tot cuprinsul Ungariei¹⁰. O regiune importantă pentru marele negoț, în nordul acestei țări, era cea a marilor centre Mișcolț, Tokay, Göngös, etc., din care mediu plin de de îndrăzneală și de energie, stăpânitor al tuturor bogățiilor avea să nască, peste un veac și ceva, Marele Ierarh Șaguna. Despre acestea și altele multe, vom vorbi la locul cuvenit.

Colonii de negustori aromâni erau peste tot în Banat. Timișoara, Panciova și Mehadia au fost centre comerciale foarte dezvoltate în prima jumătate a sec. XVIII, unde coloniile de negustori aromâni au jucat un rol preponderent — cu atât mai mult, cu cât administrația le impusese să facă un anumit negoț numai în aceste centre și nu în altă parte¹¹; deasemenea, erau colonii la Timișoara Fabrica și la Mahalaua Timișoarei¹²; precum și la Djacova¹³;

¹ D. Pop., p. 53. ² Izveštaj srp. prav. ghimn. Karlov. za šk. gr. 1903-4, p. 23—25, ap. D. Pop., p. 77. Aceste centre erau: Subotića, Palanca, Senta, Pivniča, Bececa și Šivač, în Srboban, Kuli și Tovariše, precum și alte 21 centre mici. ³ După notiările lui Em. Lascaris, ap. D. Pop., p. 78. Erau 26 în Ossec, 16 în Rumt, 6 în Dalša, 3 în Brestaj, pe urmă, în Barovți, Borov, Dobrnji, Iasca, Iancovatz, Kruședol, Šibaci, Tenta și în alte 11 sate. ⁴ D. Pop., p. 110. ⁵ Grbici, Karlovacko Vladiceanstvo, I, p. 134, ap. D. Popovici, p. 111. ⁶ D. Pop., p. 111. ⁷ Ibid., p. 8. ⁸ Bácsb. Evk. 1903, p. 122, ap. D. Pop., p. 59. ⁹ D. Pop., p. 114. ¹⁰ Acsádi Magyarország népsége a pragmatika Szent-Korában, 1720, I, 1896, p. 314, ap. D. Pop., p. 62. ¹¹ Add. Délmagyarország, XVIII, szazadi történetéhez, II, p. 515, Add. Potf. p. 75, Add. I, ap. D. Pop., pp. 60, 61 și 62. ¹² Comunicările episc. dr. G. Letić, ap. D. Pop. p. 115. ¹³ Comunicări ale prof. M.

În satul Macedonia cu multe familii Covata¹; la Caransebeș², unde, pe frontispiciul liceului, strălucește numele generalului Doda, cu rădăcini în Timișoara, alături de alte nume mari ca generalul Sora, baron Mustețea, d-r Coda, etc.³. Colonia dela Lugoj trebuie să fi fost importantă; aici, s'au remarcat familiile nobile, ca Tolea, Spaici, Angelcu, avocatul Mărcușu, Dima, Paciura, Staia. etc.

O colonie numeroasă de Aromâni s'ar fi așezat, pela începutul sec. XVIII, la Rachitova, unde ea a fost condusă de preotul Simu Boda. După relatările căpătate dela colegul Traian Simu — profesor de istorie la liceul din Lugoj — Simuleștii, după numele străbunului Simu, cari locuiesc și astăzi încă o stradă întreagă în Rachitova; toți înstăriți, au dat învățători și preoți în Petrilova, Ocna de fier, comuna Iam spre Vârșeș, etc.⁴. Tot în Banat, există satul Macedonia, plasa Djacova, cu nume de familii caracteristice ce n'ar semăna cu cele bănățene — observă acelaș domn Traian Simu, ce se socotește urmaș direct al preotului Simu Boda și este originar din Bocșa Română, fecior de preot din Iam⁵. În perioada ocupării Olteniei de către Austriaci (1718—1739), mulți membri din această colonie s'au strămutat — unii în această provincie a Oltului, alții în Transilvania, iar altă coloană, în sânul căreia ar fi fost și strămoșii lui Anastase Simu — nobilul fondator al cunoscutului Muzeu — a trecut spre București⁶. Este mai mult ca sigur că această colonie a fost originară din Vl.-Clisura⁷. În comuna Broșteni, hotar cu Rachitova, deasemenea, există, încă și astăzi, familii aromânești, ca Manguica, originare din Moscopole⁸. Protopopul Coriolan Buracu — originar din Crușova — și-a exprimat oarecari bănueli despre multe colonii din ținutul Carașului cari ar fi avut origină sud-dunăreană — unele din ele aromânească⁹. Despre coloniile de negustori și mari proprietari de pământ, ne vom ocupa și în altă parte.

Petrovici din N.-Sad, ap. D. Pop. p. 115 și după V. Mantu, Alb. m.-român, 1880, p. 67. ¹. Vezi T. Filipescu o. c., 113. ². Add. II, 303, Nota 1. ap, D. Pop. p. 57. ³. V. Mantu, l. c. ⁴. *Ibid.* ⁵. Profesorul Tr. Simu spune că a auzit toate acestea dela preotul Toma Simu din Cârnecea, care le cunoaște prin tradiție. ⁶. Numele de Simu este frecvent la Aromânii din Macedonia și Albania. Se întâlnește frecvent la Moscopoleni — Simu, Sîma, etc. ⁷. Numele de Simu Boda este purtat și astăzi de un Clisurean. La Clisura, există chiar o localitate «Padea al Boda» — Câmpul lui Boda. Această colonie, așa dară, s'ar fi desprins din Clisura sau poate chiar din Moscopole, lăsând urmași în cea dintîiu, unde știm că și-au găsit adăpost fugăriții din Albania de sud. ⁸. Printre descendenții a fost scriitorul Simeon Manguica; iar încă în viață: Simeon Manguica, avocat în Oravița; d-na Petre Corneanu, soția avocatului și directorului B-cii «Oravițeană», fost prefect, etc. Se poate ca această colonie să se fi desprins din Rachitova sau să fi făcut parte din alta. ⁹. Protopopul Buracu — cu veri buni în București în persoana d-lor: Gheorghe și Th. Buracu — este fiul negustorului Coșa D. Buracu, refugiat dela Negotin — Vardar, unde făcea negoț. În întrevederile avute cu el, aa, mi-a dat mai multe nume caracteristice pe cari le pomenesc multe cu

Aromânii, popor dotat cu spirit elastic și energie neadormită, au înțeles, din vremuri vechi, importanța deosebită a celor două mari porți ale Carpaților, porți cari duceau — atât spre Levant, cât și spre Europa centrală și apuseană — valorile acestor două lumii; de aceea, s'au fixat, încă dela începutul sec. XVII, dacă nu și mai dinainte, în Sibiu și Brașov, centre despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

Peste tot cuprinsul Transilvaniei, coloniile de Aromâni se impun, dacă nu prin număr mare, cel puțin ca valoare și factor economic. Ele devin repede puternice și — în unire cu foarte puțini Greci și pe alocuri cu mulți Români — sfârșesc prin a domina o bună parte din viața economică a provinciei. Pentru Făgăraș, în sec. XVII, am putut indentifica două mari familii: una Duma, alta Arpași, încuscrită cu cea dintâiu, pe care o vom întâlni și la Orăștie. Prima s'a stabilit la Făgăraș, în 1709 și s'a numit Duma-Făgărășeanu, prin soția sa Zamfira și era cunoscut popular cu porecla de Dutcă¹. La Făgăraș și Sibiu au făcut negoț și Dumitru Dutcă, fruntașul negustor și jupân Enachi Arpași „nobile persona“, care, în 1776, era „districtualis assesor“ al Țării Făgărașului². Încă o familie „Görög“ se pomenește la Făgăraș, cu Maria Görög din Orăștie, decedată în 1701³. În Orăștie, găsim mulți „macedo-români expulzați din țara lor pela 1770“, iar cele mai de seamă familii al căror nume se dau au fost: Tatarți, Grecu sau Görög și Arpași — dintre cari numărăm doi Kiria Tatarți și unul Spiridon Tatarți, în casa cărora — mult prea târziu — găzduia Mitropolitul Șaguna⁴. Din inscripțiile de pe morminte reiese însă, că familia Görög a fost foarte veche⁵. În prima jumătate a sec. XIX, se pomenește de unul Constantin Arpaș⁶.

O altă colonie valoroasă — descoperită în ultimul timp — este aceea din județul Alba, colonie care datează încă de prin 1760—70 și ai cărei membri s'au stabilit unii în oraș⁷, alții prin

rezervă: Craia din Rudăria, o familie Murgu — cu un membru Eftimie, prof. un'v. la Iași conducătoare fruntașă a politicii naționaliste în 1848-49, neîmpăcată adversară Sârbilor în chestia bisericească; familia Doda, cu Traian Doda, general austriac, mare luptător naționalist; unul Trapcea din Mehadia, feldmareșal austriac (numele de Trapcea frecvent la Gopeș); doi Cena din Mehadia, general de divizie: unul Ladislav, inspector general de artilerie, altul Nicolae, ofițer general de divizie; mulți Ciosa (sau Chiosa) în Bozovic; nume de Nasta, Calina, etc. din Parigor și Rudăria, foarte frecvente la Aromâni. ¹. N. G. V. Gologan, Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov, 1928, Buc. p. 56-57. ². N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni*, I, p. 93, ap. N. G. Gologan, o. c., 57. ³. Cit. art. publicat în *Telegraful român* nr. 6 930 de prof. V. Necșu și cunoscut prin colegul meu de liceu N. Scărna, inginer silvic până în 1932 la Orăștie. ⁴. *Ibid*. ⁵. *Ibid*. ⁶. *Ibid*. ⁷. Ca și la Orăștie, Românii ortodocși, rămânând fără biserică lor luată de greco-catolici ajutați de Unguri, așa numiți «greci» — adică Aromâni și Români au zidit biserică din centrul orașului care se

comunele Cioara și Telna. O altă familie — după cele relatate într-o scrisoare de tânărul Oscar Cirlea — stabilită ceva mai târziu ca celelalte, și anume, prin 1780—90, în comuna Drâmbar, a fost aceea a lui Cirlea cu străbunul Petru, măcelar și negustor de vite și ai cărui fii, nepoți și strănepoți au exercitat aceiași meșerie și negoț¹. Alte nume nu cunoaștem. Toți au încă conștiința că sunt din Macedonia².

Despre alte multe centre unde au activat acești Aromâni vom vorbi, în mod special, în cuprinsul acestui capitol.

3. — Ocupațiunile Aromânilor în cuprinsul fostei monarhii.

Acești Aromâni sau „Țânțari“, cum sunt numiți în documentele slavone și sârbești, ca și în Marele Enciclopedic Revai ungu-resc³, se îndeletniceau cu de toată. Tot ceea ce ajuta la schimbul de valori constituia obiectul ocupațiunii lor — comerțul dela cel neînsemnat ca pânda țărănească, până la cel mai considerabil comerțul de bancă și cele mai înalte combinațiuni financiare cu caracter european; tot comerțul ambulant până la marele comerț engros, monopoluri și celebrele case de expediție și de comision; toate meșteșugurile — dela cismărie până la argintăria artistică, fabricarea mătăsurilor și industria textilă în fabrici; dela zidărie la construcția navală și înalta știință medicală și filosofică; tot comerțul ilicit până la contrabandele de arme, de bijuterii și monede metalice, etc.; acestea erau îndeletnicirile ce le exercitau acești oameni neobosiți și întrepizi peste tot cuprinsul monarhiei, din sec. XVI și până aproape de finele celui al XIX, când dispar, asimilându-se cu masa majoritară.

S'au ocupat, la origină, cu importul de mărfuri turcești, singurele cu care aveau dreptul să se ocupe: mărfuri orientale, bumbacuri, piei de miei și iezi, vite cornute, cordovane și saffiane⁴. Negustorii turci, Greci și Macedoneni — scrie Gh. Netta — ajungeau

numește «Biserica Grecilor» — după cele relatate verbal și în scris de tânărul Oscar Cirlea. P. Pap., în Memoriful citat, scrie, după asigurări date de dr. Buna și Moldovan, că în acest oraș — ca și în Blaj — n'ar fi existat Aromâni, iar în companiile grecești ar fi fost numai Români indigenți — lucru ce nu-l putem crede. După «Telegraful român» nr. deja citat, Oraștenii au avut două biserici: una le-a fost răpită de unii, iar alta fiind neîncăpătoare, au ridicat una nouă în 1780, la care au contribuit cei mai mulți Aromâni. ¹ Actualmente, Aurel, fost căpitan de husari, mare proprietar în oraș; Mihael, notar public la Abrud; frații Anton, negustor, Petru medic și Oscar, funcționar la B-ca «Isvoțul», restul măcelari. ² Numele Cirlea amintește pe Neveștenii Țirlea, mari negustori în Macedonia și Egipt. Conștiința că sunt Aromâni le-au întărit-o profesorul Olariu Nicolae, prof. Vicu dela Blaj și prof. Economu dela A.-Iulia — tot Aromân, care a dat relații prețioase tânărului Oscar Cirlea. ³ Vezi vol. 4 p. 598. ⁴ Din «Cartea I-a», cap. I, IX, etc., cunoaștem obiectul comerțului cu țările

cu aceste mărfuri și altele orientale, în toată Ungaria și Transilvania, la Triest și Viena, ba ajungeau până dincolo de hotarele monarhiei și anume până la Breslau, Lipsca, Frankfurt, Colonia și Hamburg¹. Mărfurile orientale — ca urmare a unei vieți de 150 ani de dominație turcă — erau foarte căutate în cuprinsul monarhiei². Tot aceeași negustori turci furnisau s.-estului sticlării din Bohemia, articole de fierărie din Steyer, precum și alte produse imperiale³. Ei mai făceau comerț de postav țărănesc pe care îl arvuneau din orașe și sate, ca apoi, cu un câștig înzecit, să-l desfacă în Ungaria, România, Bucovina și Turcia⁴. Alții exercitau un monopol veritabil cu unele articole. Unul ca Dimitrie Anastasievici-Sabov din Karlovatz, originar din Neagușta, prin 1750 încoa, a fost cismar, abagiu și plăpămar; pe urmă, s'a ocupat cu vinuri, cu manufactură, cu crescătorii de porci și fabrici de cărămidă, cu arende de bălți și mlaștini, și ajunsese unul din cei mai de frunte negustori în Slavonia, lărgindu-și afacerile până la Viena⁵.

Pe alocuri, ca în generalatul Varadin, dădeau mărfuri pe bucate și tutun pe ceară. Acest comerț de ceară era foarte dezvoltat și de acesta se ținea de către autorități evidență specială⁶. Ca negustori de vite pentru export erau foarte răspândiți încă din sec. XVII, atât în țările slavone, cât și în Ungaria. Mai exportau lemne din nordul acestei țări⁷. Aici, erau cei mai mari exportatori de vinuri, din centrele Tokay și Mișcolț, pentru Polonia⁸, unde — după câte vom vedea — au existat companii bine organizate și coloniile cele mai bogate de Aromâni. Ei mai făceau comerț de vite și pe litoralul mării⁹, iar în jupană Bereci, tot comerțul era în mâinile lor¹⁰. Cum au făcut cu negoțul de vite, tot așa au organizat exportul de cereale din țările slavone pentru Italia, cereale cari ajungeau la Mletac, Ancona, Neapole, Genua și Nissa, înlăturând de pe aceste piețe Ungaria și Egiptul¹¹. Ei introduceau — după cum am mai spus-o — toate mărfurile din monarhie și din Apus, în Turcia și în Peninsula unde importau și aramă din Banat¹². Individual sau prin companii, arendau impositivul toleranței, hanurile sau haraciul negustorilor ambulanți¹³, alături având și ceva Greci.

Negoțul ambulant era un monopol al lor, pretutindeni, ca și în ținuturile Croația și Slavonia, și pe litoralul mării până la Korușak¹⁴. După pacea de la Pojarevatz (1718), deși aveau dreptul numai la

germane. Vezi P. Marcovici, «Ist. Nov. Sada, pp. 78 și 104, ap. D. Pop., pp. 81 și 82. ¹ Op. cit., p. 57. ² Idem, p. 57. ³ *Ibid.* ⁴ Add., I, p. 147, ap. D. Pop., p. 58. ⁵ Statistk, I, p. 363, ap. D. Pop., p. 75. ⁶ D. Pop., p. 76. ⁷ Add. I, p. 140, ap. D. Pop., p. 79 și nota 7. ⁸ Acsádf etc., p. 314, ap. D. Pop., p. 53. ⁹ C. I. Cosmescu, Comunicarea făcută Acad. Rom., și Zefici, Jittie, pp. 66 și 67, ap. D. Pop., p. 79. ¹⁰ Acsádf, p. 140, ap. D. Pop., p. 54. ¹¹ D. Pop., I, c. 12. ¹² Taube, «Beschreibung von Slavonien», 1777, II, p. 28 și 29, ap. D. Pop. p. 79. ¹³ D. Pop., p. 92; ¹⁴ *Ibid.* p. 70 și altele, Sopron, p. 316 și Vantšek,

negoțul în mare, nu le-a fost, totuși, greu să inundeze monarhia ca negustori ambulanți¹. Aceștia — negustorii ambulanți — erau cunoscuți de popor sub numele de „calaigii” și administrația austriacă avea cele mai mari necazuri cu ei. Aromânii și alți „supuși turci”² aveau cel mai mare interes să se ocupe cu acest negoț ambulant, care se făcea cu capital mic, era foarte rentabil și greu controlabil; pe de altă parte, dispozițiile administrative erau ușor eludate de ei prin tot felul de tertipuri, mituind adesea organele statului și pe vameși³. Introduceau în Turcia, prin Korusak, arme de contrabandă⁴, sau bijuterii, și monede de aur și de argint, aducând, în schimb, bani de metal fals⁵. Tot avutul lor în numerar îl scoteau prin contrabandă sau îl transformau în bijuterii ce le desfăceau în Peninsulă, de pe urma cărora realizau câștiguri duble⁶. Contrabandele le exercitau și în cuprinsul monarhiei, de o pildă, între Ungaria și Banat sau între alte provincii. Evitau vămile și nu plăteau impozitul toleranței⁶, falsificau inventarele ca să se eschiveze dela plata taxelor asupra succesiunii⁷, etc.

Aromânii, ca supuși austriaci, erau în număr mic. În calitate de supuși turci, puteau face negoț cu privilegii în Austria, rămânând, totodată, liberi să circule peste tot cuprinsul imperiului otoman, unde se mai bucurau și de avantajul că, în schimbul unei neînsemnate taxe de exonerațiune militară, erau scutiți de serviciul ostășesc. Astfel că domeniul lor de activitate era inens. Și, totuși, în asemenea condițiuni, riscurile lor erau nenumărate: ei n’avea siguranța averii și a persoanei, ca ortodoxi nu erau bine văzuți, negustorii localnici și autoritățile le pricinuiau mari dificultăți⁸. Numai rațiuni superioare de stat — despre care vom vorbi mai la vale — îi ocroteau ca o mână divină nevăzută⁹. Negustorii aromâni vremelnic stabiliți — și nu se fixau, fiindcă așa le dictau interesele negustorești — își construiau case de lemn, ca să-i coste eften și să poată pleca mai ușor în patrie¹⁰.

Deosebit de coloniile de negustori stabili și ambulanți cari circulau ca albinele peste tot cuprinsul imperiului, printre meșteșugari de tot felul, circulau, alături de Nemți, și meșteri constructori „zidari otomani” cari se chemau „Țânțari”, foarte căutați pentru deosebita lor artă în instalarea băilor calde¹¹. Ca argintari, ei se găseau foarte de timpuriu în toată monarhia. Prin cele dintâi decenii ale sec. XVIII, ei se găseau prin împrejurimile Orșovei, în Vârșeț, în districtul Nova Palanca, în Djacova, etc.¹². În 1753,

I, p. 401, ap. D. Pop., p. 56. ¹ Vantcsek, I, p. 403, ap. D. Pop., p. 58. ² *Ibid.* ³ *Ibid.*, ap. D. Pop., p. 79. ⁴ *Ibid.*, II, p. 647, ap. D. Pop., p. 87. ⁵ D. Pop., p. 58. ⁶ Add. II, 421, ap. D. Pop., p. 87. ⁷ Add. Potf. p. 78, ap. D. Pop., p. 89. ⁸ D. Pop., p. 57 și passim. ⁹ Vezi mai jos, paragrafele următoare. ¹⁰ Soppron, 316, ap. D. Pop. 57. ¹¹ Taube, o. c., II, p. 21. ¹² Add., II,

plăteau în Banat câte un ducat impozit pentru meseria de argintar. O numeroasă colonie organizată în breaslă era la Novisad, breaslă formată din „Greci¹ și Albanezi”² — adică colonii originare din Macedonia și din ținutul moscopolitan și din alte centre din Albania. Dar Aromânii erau și croitori, blănari, pantofari, plăcintari, săpungii, etc.³. N’au neglijat, însă, nici agricultura, în mare și s’au relevat unii din ei ca cei mai mari latifundiari ce i-a cunoscut vre-o dată monarhia⁴.

Ca și în cuprinsul Peninsulei, unde erau stăpâni a tot puternici, tot astfel și în cuprinsul monarhiei a.-ungare, ei dictau la bălciuri cum era acela din Pesta, unde se adunau „negustori greci” din toată Ungaria, Slavonia, Turcia și din unele regiuni din Dalmația⁵; deasemenea, la acelea din Krakovia și Lipsca, la acela din Sent Andrei — pe lângă care cel din Pesta ar fi fost un „lucru de nimic”⁶.

Când vom vorbi de marile centre comerciale, ne vom ocupa și de marile figuri în domeniul expediției și comerțului, al industriei și finanțelor — figuri cari au jucat un rol covârșitor în viața economică a monarhiei.

4. — Poziția negustorilor aromâni în A.-Ungaria.

Am înțeles — din cele ce preced — că atât împărații cât și autoritățile administrative își desfășurau energiile spre o cât mai largă pătrundere în s.-estul european stăpânit de Turci, ca să monopolizeze în mâinile comercianților austriaci toate bogățiile brute ale Turciei, să câștige pentru desfacerea manufacturilor imperiale — debușeele în vastul ei imperiu și în Levant, prin cuceriri pașnice sau prin cuceriri politice. Odată cu înfrângerea a tot puterniciei Sultanilor și alungarea lor din teritoriile Ungariei și țările slavone, Austria încheia cunoscutele tratate de comerț din 1718, având ca urmare prețioase cuceriri economice.

Intru ridicarea economică a teritoriilor lor, împărații Austriei își începuseră activitatea încă înainte de pacea dela Karlovatz din 1699. Așa, Leopold I al Țărilor germane a acordat cetățenilor turci, încă din 1667, o seamă de privilegii cari le-au fost confirmate în 1690 și după cari ei își puteau exercita liberi credințele, li se îngăduia deschiderea de prăvălii în cari să-și expună mărfurile aduse din Turcia și din alte țări vecine, aceasta în afară de bălciurile și

pp. 232—233; I, p. 511; II, p. 32; I, p. 486, ap. D. Pop., pp. 91 și 92; II, p. 551, ap. D. Pop., p. 92. ¹ Grecii nu s’au ocupat niciodată cu argintăria; în afară de Aromâni, au fost și ceva Albanezi, ² Erdős-hély, o. c., ap. D. Pop., p. 92. ³ Markovici, «Istoria N-sada», p. 298, ap. D. Pop., p. 92. ⁴ Vezi cap. de față, passim, precum și în «Cartea III-a. ⁵ Korabinski, Lexicon, 1786, p. 583 → ap. D. Pop., p. 76. ⁶ J. Ignatovici, Sent Andreia, Letopis, pp. 137, 96 — ap. idem.

de târgurile de duminică declarate, dar numai după o luare în considerare a corporației — esnafului și maestrului local¹.

Politica aceasta de ridicare economică a teritoriilor lor, au urmat-o, cu sfințenie, cu mult înaintea lui Leopold I, regii Ungariei și principii Ardealului. Astfel, în 1636, negustorii „greci“ din Principate, pătrunzând în această provincie, au obținut, dela principele Gheorghe Rakoczy, un privilegiu însemnat, în virtutea căruia se cărmuiau singuri prin dregători aleși, având și agenții lor anume pentru strângerea birului datorit comunei². Asemenea „companii grecești“, au funcționat în sec. XVII, în Sibiu, în Oradea Mare, Beiuș, Tokay, etc., dotate toate cu însemnate privilegii, având judecătorii lor, protejați direct de trezoreria publică a statului și de aceea ardeleană³.

În 1701, membrii comerțului levantin căpătau dreptul de a se constitui în companii⁴. Sudiții turci — Greci, Români, Bulgari — veniți în Transilvania și Ungaria cu pașapoarte, se bucurau — în virtutea tratatelor din 1699 și 1718 — de privilegiul de a nu-și înscrie firmele și de a nu-și declara capitalul⁵. Următor acestora, companiștii ajung repede, în Ardeal, la o situație înfloritoare, încât prin 1737, își întindeau comerțul până în țările hereditare ale imperiului: în Saxonia și Silezia, până la Veneția și Constantinopol⁶. În 1758, s'au acordat privilegii — noi sau reînnoite — companiilor grecești din Sibiu și Brașov, precum și companiei Armenilor în 1774, ceea ce a contribuit la încheierea de relațiuni mai strânse cu Muntenia⁷. De privilegii mari se bucurau și negustorii și firmele individuale. Astfel, în 1763, la cererea ambasadorului imperial romano-german la Constantinopol, baronul von Penklern, s'a acordat un firman al Sultanului, în conformitate cu condițiile tratatului de pace, supușilor M. S. imperiale romane din Ardeal (Siebenbürgen) Nicolae, Dimitri, și Zaharia Nicolae⁸ — celebra firmă aromânească, firman în care sunt pomeniți și negustorii din Sibiu, Petru Luca și ginerele și compatriotul său Hagi Constantin Popp⁹.

Deosebit de numeroasele companii privilegiate cari funcționau în diferite centre ale fostei monarhii și potrivit planului inițial de expansiune inaugurat de Leopold I și Carol VI, s'au întemeiat alte companii cu un câmp de activitate mai larg. Una din acestea a fost Temesvarer Companie, întemeiată în 1759 de „Grecii“ din Banat, pentru comerțul cu bumbac și mărfuri turcești în special; alta a fost compania negustorilor din Triest pentru exportul în Egipt; iar

¹ D. Pop., pp. 51—52. ² M. Iorgulescu, o. c., p. 181. *Vezi și centrele Sibiu și Brașov.* ³ Czörnig, III, p. 167, ap. D. Pop., p. 51. ⁴ *Vezi și par. 2. și Gologan, o. c., Anexa I, p. 45.* ⁵ Barl. Bațulescu, o. c., p. 17. ⁶ A. Mureșianu, «Originea și dezvoltarea așez. rom. a Șcheilor Brașovului» în An. IV al Inst. de ist. naț. Cluj, p. 206. ⁷ Jickel, «Der Handel etc.», ap. N. Iorga, «Ist. Com.», II, p. 23. ⁸ Doc. Hurmuzachi, v. VII, 28—30, ap. Gologan, 57. ⁹ *Ibid.*

În 1778, se puneau la cale alte companii pentru comerțul cu Orientul¹. Pentru protejarea comerțului în Orientul turcesc, Austria a întemeiat și o rețea de consulate, cari, în 1760, atingeau numărul de 16².

Toate aceste companii de negustori constituite în cuprinsul monarhiei, ca și acelea cari activau în teritoriile turcești, precum și stipulațiunile ce decurgeau din tratatele de pace, toate acestea veneau în favoarea supușilor turci și nici de cum în aceea a cetățenilor austriaci³, cari n'aveau rutina și priceperea de a face negoț în teritoriile sultanului și nici curajul acelor elemente etnice autochtone cari știau să se strecoare până în cele mai îndepărtate și ascunse colțuri ale provinciilor. Nu numai atât. Austria — ca să contracareze activitatea și influențele Rusiei în Orient — s'a declarat formal apărătoarea creștinilor, stipulând libertatea religioasă a popoarelor de sub stăpânirea celor două puteri contractante în tratatele dela Pojarevatz (1718) și Belgrad (1739), după cum Leopold I stipulasese aceasta în tratatul dela Karlovatz (1699)⁴.

La aceste două metode de promovare a economiei naționale austro-ungare și a expansiunii spre sud-est, se adăugau altele, ca politica de atragere, de naționalizare, de încetățenire în provinciile monarhiei a negustorilor nemusulmani — creștini sau evrei, supuși turci⁵, iar ca să atragă pe creștini, se trimiteau în Turcia agenți acoperiți⁶. Fiindcă dacă străduințele politice au fost destul de mari și asiduu urmărite, factorul economic a fost, în primul rând, precumpănitor: numai prin aceste elemente (aromânești) își putea lărgi zona de influență politică și economică în Balcani și, numai prin Aromâni, își putea crea o clasă de burghezi îndrăsneți și pricepuți.

Și, în adevăr, că cei mai bine dotați și chemați erau Aromânii, cari deși — după statisticele până acum cunoscute — ar fi fost în număr neînsemnat, totuși, ei însemnau capital, meserie, comerț și industrie; cu un cuvânt, îndeplineau toate condițiunile pentru ridicarea economică a forțelor țării — după cum observă atât de judicios dr. D. Popovici⁷.

Privilegiate sub toate raporturile, elementele sud-balcanice — după cum am mai spus-o — au ajuns să acapareze tot comerțul de articole orientale și imperiale și, în avântul lor după câștig, ajungeau până la Breslau, Lipsca, Frankfurt, Colonia și Hamburg⁸. În majoritatea lor Greci și Macedoneni, acești negustori „turci” erau presărați — scrie d. Gh. Netta — ca o pulbere prin toate orașele și orașelele, pela moșiile și prin satele provinciilor imperiale, oriunde li se îngăduia așezarea și negoțul⁹. Afluența acestora ajunsese, imediat după pacea dela Pojarevatz — care s'a dovedit că

¹ Gh. Netta, p. 59. ² *Ibid.* p. 38. ³ *Ibid.* p. 57. ⁴ Vezi Mihail Popescu, art. în Rev. Arom., 1929, v. I, nr. 2. ⁵ Gh. Netta, o. c. t. p. 59. ⁶ *Ibid.* p. 60. ⁷ D. Popovici, o. c. t. p. 27. ⁸ Gh. Netta, 56. ⁹ *Ibid.*

avantaja numai pe negustorii oftomani — atât de mare, încât, de-abia după opt ani, au trebuit să se ia măsuri de stăvilire ¹.

Școpul urmărit de Austria ca, prin oamenii ei de afaceri, să-și întindă activitatea în teritoriile turcești, nu putea fi atins. După cum am accentuat mai sus, negustorii austriaci n'aveau rutina și curajul, nici experiența să activeze în țări, unde luptele interne și atacurile banditești nu conteneau, unde abuzul de autoritate, ridicări de taxe și impozite fără nici o autorizațiune anihilau și puterile sultanilor și avantajile câștigate; unde foametea lipsurile de tot felul, bolile molipsitoare și nemulțumirile rețineau pe negustorii imperiali acasă la ei ². Nici câștigurile realizate mai târziu prin Sinedul de comerț prin care se înlăturau monopoliștii în Turcia — adică negustorii turci, indivizi sau asociațiuni împuterniciți cu privilegii deosebite cu drept de cumpărare exclusivă a unor mărfuri ce se aduceau în ținutul cu privilegii — nici stipulațiunile din acest tratat încheiat în 1784, zic, nu asigurau mari avantagii negoșului direct prin negustorii austriaci ³. Astfel, că singurii factori în stare să reziste la toate piedicile ce se puneau acestor negustori și, deci, să introducă manufacturile imperiale și apusene sau cele turcești, în cuprinsul amânduror țărilor, rămăneau tot elementele balcanice — în fruntea lor stând, după cum vom vedea, Aromânii.

Deosebit de revărsările de element balcanic ce au avut loc în sec. XVII, momente favorabile și hotărtoare pentru imigrațiunii aromânești în cuprinsul monarhiei austro-ungare au fost evenimentele în legătură cu încheierea păcii dela Pojarevatz și cu predarea Belgradului la Turci, în 1739, întrecute de alte revărsări în masse mari ce au adus cu sine distrugerea Moscopolei în 1769 ⁴. În tot acest lung interval, autoritățile imperiale au pus în practică o mulțime de măsuri de stăvilire a acestor imigrări, concomitent cu altele cari urmăreau să atragă pe supușii nemusulmani ai Turciei ca să se așeze în hotarele ei. Vom cita câte ceva din scriitorii cari s'au ocupat cu această problemă. Dr. Gh. Netta scrie că, la începutul sec. XVIII, se îngăduia Greșilor și Armenilor activitatea lor în Ardeal, numai dacă se așezau cu familiile ⁵; ba, altă măsură era aceea după care companiștii n'aveau, la un moment dat, voie a-și aduce familiile din Țara Turcească, nici a vinde cu mărunțișul, nici prăvălii deschise spre stradă nu li erau îngăduite — cum scrie Hermann ⁶. În 1725, se restrânge dreptul Turșilor de a face alt negoș, decât numai cu mărfuri turcești fabricate în Turcia și numai cu ridicata — în afară de târgurile anuale când li se îngăduia comerțul cu deamanantul ⁷. În provincii ca Banatul, Bacica și altele,

¹ *Ibid.*, p. 57. ² *Ibid.*, p. 28. ³ Gh. Netta, o. c., p. 45. ⁴ D. Pop., 66, 78 și 80. ⁵ Gh. Netta, 60. ⁶ Herman «Das alte und neue Kronstadt» I, 406 urm., după N. Iorga, «Brașovul și Români», 1905, 319. ⁷ Gh. Netta, 57.

li se interzicea — sub pedeapsa expulzării, încarcerării și confiscării mărfurilor — să cumpere sau să vândă ceva, se interzicea cetățenilor imperiali să facă transporturi de mărfuri ale acestor negustori, iar proprietarilor să le închirieze imobilele¹. În 1732, administrația Seghedinului le interzicea comerțul ambulant până când își vor aduce familiile și vor depune jurământul ca cetățeni; în 1741, administrația Timișoarei le îngăduia negoț numai în Timișoara, Panciova și Mehadia, iar în 1742, le dădea termen ca, până la finele anului, să-și aducă familiile, iar celor cari aveau negoț mare să-l facă numai în anumite locuri; în 1744, erau invitate companiile să ridice hanuri în cele trei localități sus pomenite²; în 1753, pe de altă parte, administrația Banatului da ordine exprese către cele subalterne, ca, în fiecare lună, să prezinte inventar despre supușii turci cari ar dori să se colonizeze în cuprinsul acestei provincii³. Nu numai prin măsuri administrative ce căuta a se stăvili învazia aceasta, dar chiar prin tratate era stipulat expres că li se îngăduia să facă negoț cu mărfuri turcești și numai cu ridicata, cum a fost cu tratatul din 1718 sau, mai târziu, cu tratatul din 1739 dela Belgrad, numai contra 5⁰/₁₀ asupra mărfurilor turcești importate în monarhie⁴. Toate aceste măsuri de constrângere, însă, nu erau de natură să oprească afluența considerabilă de negustori și aceasta din mai multe considerațiuni: singurii specialiști în negoțul cu mărfuri orientale erau numai Aromânii și alți câțiva Greci sau Turci; în al doilea rând, cei dintâi știau să se strecoare în tot felul și să eludeze severitatea măsurilor, fie corupând pe slujbașii vămilor și ai administrațiilor, fie făcând apel — prin marii negustori și financiarî stabiliți în capitale — pe lângă forurile cele mai înalte ca să li se îngăduie comerțul ce-i interesa; așa că, în ciuda tuturor dispozițiilor provinciale, ei reușeau, aproape întotdeauna; chiar prințul Eugeniu de Savoia a acordat autorizațiuni de acestea la mulți negustori⁵. Altădată, se făceau intervenții serioase prin organele diplomatice ale Turciei, în așa fel că adesea severitatea măsurilor era îndulcită sau acestea se neglijau cu totul.

Adeseori, măsurile de constrângere îmbrăcau un caracter comic, cum este, de pildă, cazul cu administrația din Slavonia, care, în 1777, interzicea tuturor orice negoț în afară de bălciuri, iar celor fără familie le punea în vedere să se căsătorească cu localnice⁶.

Cu cât ne apropiem de a doua jumătate a sec. XVIII, cu atât măsurile de constrângere, în sensul de a-i face să se așeze mai temeinic, devin mai aspre, iar campania de colonizare este mai bine organizată. Se citează un caz semnificativ și anume că, în

¹ D. Pop., pp. 55-56. ² *Ibid.* ³ Adatt, I, p. 221, ap. D. Pop., p. 66.

⁴ *Idem*, I, p. 172, ap. *ib.* p. 59. ⁵ *Idem*, I, p. 464, ap. D. Pop., pp. 59-60.

⁶ D. Pop., pp. 55-56.

1782, a fost distins cu noblețea unul Jefarovici (Daniil), sfetnic contabil, care, în intervalul dela 1755 și încoace, a reușit să colonizeze, în Austria, 500 „familii turcești și grecești“, „bogate“ și „în felul acesta să ajute industria și comerțul“¹. Odată cu distrugerea centrelor aromânești, în 1769, prigoana devine și mai aspră. Împinși în masse mari spre monarhie de barbariile ce aveau loc în Peninsula, fugarii din aceste centre și din altele au renunțat, în sfârșit, la supușenia otomană și s'au așezat definitiv², în numeroase centre cărora aveau, în curând, să le imprime o înflorire economică necunoscută până atunci.

Ca încoronare a întregului sistem de constrângeri, împăratul Iosif II (1765—1790) a abrogat toate companiile negustorești de peste tot cuprinsul monarhiei³. Dar tot acest împărat, înțelegător adânc al realităților și al marelui importanțe ce prezentau aceste elemente pentru promovarea comerțului și a expansiunii austro-ungare, a edictat, în 1781, Patenta Toleranței, ceea ce a pricinuit — scriu cronicarii contemporani — un entusiasm de nedescris printre aceste colonii atât de asuprite până acum⁴. Prin această Patentă, marele împărat îi lua sub părinteasca lui ocrotire, ca unii cari aduceau „realmente beneficii în marele comerț al statului“⁵ și în felul acesta, negustorii supuși turci își văzură mai departe liniștiți de afacerile lor. Ceva mai mult. În 7/II/1831, membrii comunității aromânești Sf. Gheorghe din Viena, au cerut și obținut, ca, în virtutea tratatelor între Austria și Turcia, să nu li se ceară, la import și export, mai mult ca 3°/₁₀, privilegiu de care se bucurau și ceilalți supuși ai Porții; să fie scutiți de dările către stat și de taxa de timbru ca unii ce erau streini și, ca și acestora, să li se permită libertatea comerțului în toate țările supuse coroanei austriace⁶.

În activitatea lor în această monarhie, Aromânii au fost apreciați de toți la justa lor valoare. Fiindcă aceștia făceau nu numai comerț și industrie, ci mai erau și pionierii valoroși în expansiunea economică a monarhiei spre s.-est. Iată ce scrie colegul Victor Papacostea în legătură cu rolul ce l-au jucat în acest domeniu, vorbind numai de unul singur din aceste exemplare: ... se poate spune că, într'o vreme în care Austria inaugura politica sa balcanică, agențiile lui Gheorghe Simeon Sina erau adevărate posturi înaintate, cari cercetau și pipăiau terenul în depărtare, sugerând și pregătind, într'o însemnată măsură, mișcările de expansiune ale fostei monarhii⁷.

¹ Brankovo Kolo, 1905, pp. 565—8, ap. D. Pop., p. 65. ² D. Pop., p. 67. ³ Hodínka, A tokaft görög Kereskedök társulat, p. 103, ap. D. Pop., p. 66. ⁴ Bartenstein-Sandik, «Scurtă dare de seamă asupra poporului iliric», XIV, ap. D. Pop., p. 67. ⁵ *Ibid.* ⁶ Mihail Popescu, «Biserici de rit gr.-ort. din Viena», în *Rev. Arom.*, I, nr. 2/1929. ⁷ Vezi art. «Câteva note asupra familiei Sina (1788-

În adevăr, Aromânii jucau și un rol politic bine definit în sistemul de străduințe în vederea expansiunii teritoriale spre sud est ale împărăției habsburgice. Vorbind despre judecătorii¹ companiilor grecești, dr. D. Popovici spune că ei trebuiau să aibă confirmare imperială și că întreg comitetul era obligat să depună jurământul de credință față de împărat² și se cerea ca judecătorii să fie negustori distinși, să fie poligloți, bărbați cu tact și dotați cu spiritul de nepărtinire și să cunoască bine circumstanțele din Turcia, ca atare, trebuiau să fie persoane de încredere³, fiindcă îndeplineau și un rol politic⁴. Cu referire la aceasta, cităm un singur caz: judecătorii companiei grecești din Sătmar se însărcinau, sub jurământ, ca membrii lor, supuși turci, să informeze autoritățile austriace, despre tot ceea ce vor vedea și vor auzi⁵ și aceasta nu numai în Turcia, ci și ori unde în acele țări și regate pe cari le-ar traversa și unde ar cumpăra mărfuri — în caz contrariu, vor fi pedepsiți⁶.

Dar ei aduceau și servicii militare. Referindune la acele emigrațiuni aromânești așezate în Croația și Slavonia pe la finele sec. XVI, știm — din cele expuse în treacăt — cât de mult erau favorizate de monarhie care le acorda imunități și privilegii și cât de mult erau protejate de căpitanii de frontieră austriaci, împotriva chiar a legilor Ungariei, cari vroiau să facă din ei masse iobage, fără a fi reușit, însă, aproape un veac întreg, până când s'au pierdut, fiind puțini la număr și transferați în alte părți⁷. Vorbind de aceste imigrațiuni sau de altele, tot aromânești, cari au avut loc prin mijlocul sec. XVI și s'au așezat în ținutul Pojega și Cernica, St. Meteș scrie că ele erau un element îndrăzneț, viteaz și neastâmpărat, întrebuințat cu deosebire pentru aceste calități, la războiul contra Turcilor și că nu îndrăsnea nimeni să-i asuprească, de teama că, trecând de partea Turcilor, ar fi fost vai și amar pe unde străbăteau⁸.

Din cele expuse până aci, așa dară, cu referire la poziția legală sau tolerată a Aromânilor în fosta monarhie, dela începutul așezării lor și până în pragul sec. XIX, rămânem cu o constatare și anume aceea că ei erau pe cât de asupriți pe atâta de doriți sau

1876)“ în Rev. M.-rom., II, Nr. 1 930. ¹ În Turcia, judecătorul se chema consul sau bazargian-bași. Despre vechimea acestei instituții, cităm în Pouq., o. c., VI, p. 276 și urm. că, după ce Omar a cucărit Ierusalimul și timpurile s'au mai liniștit, Francezii au reușit să obțină tarife vamale, locuri de siguranță sub patronajul consulilor, etc., iar la p. 282: odată dreptul maritim constituit, în 1250, s'au stabilit, pentru menținerea lui, câțiva judecători ai negustorilor, sub titlul de consuli, etc. ² Adatt. Potf. p. 74, ap. D. Pop., p. 69. ³ Adatt., II, p. 517; Adatt. Potf. p. 93; Vítcovici, Monumente din Arhiva budană și pestană, IV, ap. D. Pop. p. 69. ⁴ *Idem*, IV, ap. D. Pop., p. 42. ⁵ *Ibid.* ⁶ *Idem*, 92 99, ap. D. Pop., p. 52. ⁷ Vezi p. 305 și nota 4. Ținuturile de lângă Iluvțul Ilova s'au numit Valachia Major și Valachia Minor. ⁸ Vezi lucrarea «Ist. bis.

că erau cu atât mai asupriți cu cât erau mai doriți de stăpânirea austriacă, numai și numai ca să se așeze mai statornic în cuprinsul hotarelor ei, urmărind, prin aceasta, mai multe scopuri deodată. economic, politic și militar. În rezumat a) ei formau, prin valoarea lor militară și războinică un val puternic de apărare împotriva Turciei sau falange îndrăsnețe în războaiele contra Semi-lunii, pe vremea aceea amenințătoare a hotarelor împărăției. b). a doua considerațiune mai era că acești imigranți erau buni cunoscători ai realităților din Turcia și, astfel, constituiau un prețios izvor de informații și elemente de cooperare în pregătirea expansiunii teritoriale spre s.-est sau întru eliberarea ținuturilor subjugate și prin protecțiunea acordată lor, un motiv permanent de amestec în afacerile lăuntrice ale imperiului turcesc; în sfârșit, c) deosebit de valoarea lor militară și politică, urmărea să-și creeze — prin acești oameni bogați și cu aptitudini îndrăsnețe în comerț și meșteșuguri — o clasă capabilă să pună în valoare energiile și avuțiile inerte ale monahiei în colosala ei operă de construcție, știut fiind că, numai prin aceste elemente balcanice, cu deosebire aromânești — după repetate încercări nereușite cu indigenii — își putea asigura o pătrundere economică cât mai adâncă în teritoriile Sultanului, ci, Aromânii, fiind cei mai calificați, ca unii cari stăpâneau comerțul în aceste părți și aveau experiența lucrului în Levantul apropiat.

Nu trebuie uitat încă un fapt de mare importanță și anume că Aromani, în calitate de supuși tot atât de prețioși și de iubiți, se mai bucurau și de protecția, într'o vreme considerabilă, a Sultanilor, cărora, deseori, în perioada de șicanare în ocupațiunile lor în monarhie, se adresau; pe de altă parte, aceiași deosebită grijă și ocrotire le arăta și împăratul turc sc acestor supuși — creștini sau musulmani — în toate tratatele de comerț ce le încheia cu Austria.

Aceasta a fost poziția Aromânilor în fosta monarhie a -ungară.

A — CÂTEVA CENTRE DIN PROVINCIIILE ROMANO-SLAVE UNDE AU JUCAT UN ROL DE MÂNA ÎNTAIA.

a. — AROMANII ÎN ARDEAL

1. — Brașovul și Sibiul

Este necesar de reconstituit rețeaua marilor centre pe cari Aromânii, în întregime sau în parte, le stăpâneau, în sec. XVIII, în monarhie și ne vom da, astfel, seama că ei nu puteau să neglijeze aceste

și a vieții religioase a Românilor din Transilvania și Ungaria», p. 255-56. Românii aceștia aveau și organizația lor bisericească, erau ortodocși fervenți și urau

două cetăți comerciale, pe care le putem numi porțile celor două lumi, Apusul și Răsăritul. Să numărăm numai câteva din cele mai importante : I. Panciova-Zeimun-Novisad-Suboțița-Budapesta-Komáron-Viena, cu prelungiri : Praga-Dresda-Lipsca spre Apus și Breslau-Posen, spre Baltică și Polonia ; II. Budapesta era centrul de unde porneau trei mari liziere de cetăți comerciale : a) Mișcolț-Tokay-Beregsas-Munkaci, spre Krakovia-Lwow-Galiția ; b) Kecskemet-Seghedin-Kikinda Mare-Timișoara-Arad și c) Debrețin-Oradea Mare-Cluj-Sibiu-Brașov, spre Orient ; în sfârșit, III : a) Zeimun spre Saronic-Constantinopol ; a) Zeimun-Sl.-Brod-Zagreb-Fiume-Triest spre Adriatică-Mediterana și c) Zeimun-Panciova-Orșova-Dunărea de jos. Aromânilor din Balcani nu le-a scăpat din vedere importanța nici unuia din aceste două centre și cu atât mai mult au apreciat marea însemnătate a Brașovului și Sibiului, mai cu deosebire când știm că ei, se bucurau și de mâna ocrotitoare a doi mari împărați — austriac și ottoman, mână care îi însoțea orișunde.

Cetatea Brașovului, cel mai important centru de schimb între două lumi, a avut a se bucura, încă din sec. XIV (1358), de mâna ocrotitoare a regilor Ungariei, cari i-au acordat privilegiul de târg anual și de deposit în relațiunile cu Țările Dunării de jos și s-estul Europei, pentru toate produsele Ardealului și Galiției, produse cari nu puteau intra în Principate decât prin mijlocirea negustorilor brașoveni¹. Privilegiile Sibiului încep cu anul 1382, când i se acordă dreptul ca negustorii să nu poată intra în Țara Românească decât pe drumul Sibiului — obligația drumului². Sibienii își exportau produsele prin T-Măgurele „Nicopolea cea nouă”³. Astfel, că toate produsele și mulți negustori aveau a trece prin una din aceste două porți, pe când elementele, dornice de liniște și de bun câștig, s’au așezat aci din vremuri foarte îndepărtate⁴.

Revărsări de element aromânesc în aceste două mari centre cu legături internaționale au avut loc de foarte timpuriu. Dintr’un text al unei bule papale a lui Bonifaciu IX din 15/2/1399, se vede

de moarte pe catolici, încât li se aduc a învinuirea că vând copii catolicilor la Turci. Rafael Levacovici, misionar papal, scria, în 1641, că sunt 11000 în dieceza Zagreb și că zilnic vin din Turcia, că au voievozi și un episcop cu numele de Maxim Petrovici, care avea pe lângă el un călugăr Gavril foarte învățat. După rev. croată «Starine», Zagreb, 1889, p. 22-32. ¹ N. Iorga, *Negoțit meșteșuguri în trecutul românesc*, p. 8 și 82. Din cele patru drumuri cari duceau în Muntenia, cel mai umblat de negustorii munteni și levantini era acela care trecea prin pasul Branului și care, atingând Târgoviște și Câmpulungu¹, mergea întins la Dunăre — Vezi A. G. Gluglea, o. c., p. 150 și 152. ² vezi N. Iorga, o. c. ³ A. G. Gluglea, o. c., p. 153-54. ⁴ După N. Iorga — Brașovul și Români — Brașaul a fost întemeiat de Sași, după cari au venit Români și Unguri ; Sibiul, deasemenea, întemeiat de Sași. Înaintea acestora a fost Teutonii, mai târziu, alungați de regi și aduși Sași, Săcuri și Unguri.

că trăiau în Braşov mulţi „Greci“, Români, Bulgari şi Armeni, precum şi alţi credincioşi ortodoxi cari aveau în acest oraş o biserică, probabil, anterioară anului 1392¹. Aceşti preţinşi Bulgari, cari ar fi fost aduşi de Saşi ca să clădească Biserica Neagră şi, mai târziu, cunoscuţi sub numele de Români din Şcheii Braşovului sau „Tro-cari“, s'a stabilit, acum în urmă, a fi fost de origine aromânească² şi anume o ramură a populaţiei aromâne din Meglenia³. Despre negustori „greci“ la Sibiu se pomeneşte încă din sec. XVI şi aceştia figurează, încă la 1545, în rândul întâiu faţă de Români în negoşul oriental al Sibiului⁴. Români se luau cu dănşii, ca asociaţi ai lor, dar fără aceiaşi putere de capital şi aceiaşi îndrăsneală⁵. Incepând dela sfârşitul sec. XVII — scrie G. Mil. - Demetrescu — au fost semne'ate în Oltenia şi în Ardeal, şi alte colonii din Macedonia⁶.

În Ardeal — ca şi în tot restul Ungariei şi în monarhie — ca factori de primă importanţă în viaţa lui economică erau companiile greceşti de negustori, în număr destul de însemnat şi investite cu importante privilegii. În legătură cu aceste instituţii numite „greceşti“ ne impunem o precizare. Ele nu erau de fapt greceşti, ci aproape toate erau constituite din elemente originare din ţinuturi curat aromâneşti. Dr. D. Popovici, în eminenta d-sale lucrare, gândeşte numai în acest fel. Să luăm ca lustraţie numai una singură din acestea, de o pi.dă, compania din Tokay-Ungaria, urmând ca mai la vale, să analizăm şi componenţa aceloră din Ardeal. Cea d'întâiu, în 1762, număra 44 membri: din aceştia, 50% erau din Cojani, restul din Castoria, Torna, Melnic, Larisa, Bera şi Salonic⁷, localităţi, deci, unele curat aromâneşti, restul în mare parte locuite de Aromâni.

Pătrunzând în Ardeal, ca şi în aceste două cetăţi, companiile greceşti s'au bucurat de mari privilegii. „Grecii“ au ajuns atât de răspândiţi în această provincie şi numărul lor atât de important, încât — după câte ştim — principele G. Rakoczy le acordă privilegiul de a se constitui în companie încă din 1636⁸. Compania Grecilor din Sibiu a luat şi ea fiinţă încă dela începutul sec. XVII şi au reuşit să

¹ După prof. I. Lupaş — în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Stebenbürgen*, unde este reprodus textul. ² Vezi Encicl. «*Miterva*» p. 220. ³ Vezi studiul «*Românii transdanubieni în Transilvania*» în *Dacomania IV*, de prof. dr. C. Lacca. După prof. N. Iorga, locuitorii din Schei ar fi Bulgari — după o cronică redactată în sec. 18, far locul Bolgarsec; ar fi ven't în epoca când Ţaratul Bulgar se sbătea în chinurile morţii. Cfr. Braşovul şi Români, p. 9. Vezi şi Sitnghe, p. 1 şi Doc. I, p. 30. ⁴ N. Iorga, *Ist. com.*, I, p. 131. ⁵ Hurmuzachi, XV, p. 437, nr. 822, ap. N. Iorga, o. c., p. 183. ⁶ Vezi *Arhivele Olteniei*, a. VIII, p. 10 şi urm. ⁷ Comunicări de M. Lascarov, prof. Un. Salonic — ap. D. Pop., p. 23. Ştim că, odată, Cojani, Melnic, Torna (probabil, Târnova din Tesalia) Larisa, etc., erau curat aromâneşti. ⁸ Vezi Gh. Netta «*Negustorii orientali la Lypca*», p. 11 şi M. Iorgulescu, o. c., p. 181.

caștîge teren în sudul cetății și să clădească, pe locul catedralei de astăzi, o biserică¹. Compania brașoveană a cîștigat privilegiul și în 1678, reînnoite în 1701 de cîrmuirea nouă austriacă, în așa fel că ei rămăseră și de aci înainte cu judecătorii și duhovnicul lor și legați deadreptul cu Camera fiscală a țării². În 1701, membrii comerțului levantin au căpătat dreptul de a se constitui în companii, bucurându se de anumite privilegii³. În 1758, s'au acordat privilegiul — noi sau reînnoite — companiilor grecești din aceste două cetăți, precum și aceleia a Armenilor în 1774⁴. Despre poziția asigurată acestor negustori prin tratatele încheiate între Austria și Turcia, ca și despre măsurile de constrîngere la cari erau supuși, nu mai vorbim, ele fiindu-ne deja destul de cunoscute⁵.

În Ardeal, negustorii și companiile grecești ajung repede la o situație înfloritoare. Vorbind de aceste două cetăți comerciale, sasul Johann Tröster scria — în 1666 — că erau două localități excelente pentru comerțul dintre răsărit și apus, locuite de „Greci“, Valahi, Turci și Germani, cari făceau comerț nu numai cu localitățile învecinate, ci ajungeau departe de tot, la Viena și Lipsca⁶. Ei își întindeau comerțul, prin 1737, până în țările hereditare ale imperiului — în Saxonia și Silezia, până la Veneția și Constatinopol⁷. Grecii făceau cele mai întinse afaceri, în tot Ardealul, în Ungaria și Germania⁸. Brașovul devenise cea mai însemnată piață de transit a întregului Ardeal, pentru produsele Orientului și fabricatele Occidentului⁹. Prin aceste „griechische handelsleute“ — în cari pătruseră și Români în mare număr — se exportau gătane până în Anatolia, precum și pături — lucrute și unele și altele de Scheience — în Banat și Saxonia, în Muntenia și Moldova¹⁰. Atît produsele acestor două principate, cît și cele ale întregului s.-est european, luau, prin acești „Greci“, drumul peste Carpați și erau duse departe până pe piața Leipzigului; duceau peste munți „mărfuri turcești“ și se înapoiau cu lipscăni¹¹. Companiștii făceau și negoț de vite în Banat¹².

Companiștii ca „cives graeci ritus“, proprietari, dețineau, prin 1769, 80 firme mari pe piața Brașovului.¹³ Membrii acestor companii, cu centre la Sibiu, Brașov și Tokay, cu privilegiul încă din

¹ Vezi Encicl. «Minerva» p. 220 și St. Meteș — o. c., p. 483 — unde scrie că, s a putut construi această biserică în urma intervenției în 1699 a ambasadorului rus pe lângă ministrul Kaunitz al Austriei. ² N. Iorga, Brașovul și România, p. 319. ³ Gologan, o. c., Anexa I. p. 45. ⁴ Jickel, Der Handel, etc. ap. N. Iorga, Ist. com. II, 73. ⁵ Vezi mai sus, p. 314, urm. ⁶ «Das alte und neue Teutsche Dacia» și Gh. Netta, o. c., p. 10-11. ⁷ Vezi A. Mureșeanu, «Originea desv. așez. rom. a Scheilor Brașovului, în An. IV al Inst. de Ist. naț. Cluj». ⁸ Gh. Netta, l. c. ⁹ B. Bațulescu, o. c., p. 7. ¹⁰ Gologan, p. 43-44. ¹¹ Gh. Netta, o. c., p. 11. ¹² N. Iorga, Ist. com. I, p. 309. ¹³ B. Bațulescu, p. 57.

1636, erau „greci“, bulgari, aromâni din Arvanitohori, Flipopol și Melnic ¹. Dar „Greci“ de aceștia — precum știm — se aflau deosebit de la Brașov — la Făgăraș și Vașarhei și aveau strânse legături cu Principatele ².

În aceste companii grecești, însă, cu timpul, s'au introdus atâția Români indigeni, încât, încă din 1769, compania grecească era grecească numai cu numele. Acești „sudiți“ privilegiați — membri ai companiilor grecești — nu prea au fost simpatici negustorilor indigeni, nici în Ardeal, nici în Principate, așa că aceștia din urmă s'au văzut nevoiți să ceară protecția dela consuli străini ³. Alții au pătruns prin fraudă — fie angajându-se ca asociați ⁴, fie prin alte mijloace — și, în așa măsură, încât, în 1781, în companie erau de abia 15 membrii de drept, pe când 24 Români se furișaseră, pe nedrept ⁵. În sec XVIII, Seheienii — îndemnați la câștigarea de bogății prin negoț de Greci și câțiva Bulgari (?) — veniți din Albania și Macedonia — ajunseseră oameni bogați, iar odată cu Patenta lui Iosif II, alegerea între companiști și ceilalți fiind cu neputință, ei au continuat să se bucure de toate drepturile și căpătaseră, astfel, concivilitatea cu Sașii, scăpau, totodată, de connaționalitatea cu Grecii și timpurile companiilor comerciale nu mai putea reveni ⁶. Pe de altă parte, Sașii, ca urmare a luptelor îndelungate pentru stăpânirea Ardealului au suferit lovituri atât de grele, că nu și-au putut reveni, niciodată, la înțelețea economică de odinioară ⁷, iar comerțul acestei provincii, întrerupt prin șiruri de turburări provocate de răscoala lui Sigmund Bathory împotriva stăpânirii turcești, ca și prin amestecul Austriacilor ⁸, a reînviat numai datorită înțeleptelor măsuri ale lui C. Rakoczy I, care a acordat privilegiul companiilor străine, dar, de acum încolo, aveau să se ridice „Grecii“ și Armenii, pe când Sașii aveau să se ruginească potrivit vechilor rutine și restricțiuni, cari, însă, nu le-au ajutat la nimic. Sașii, a căror importanță apunea zi de zi, se plâneau, în 1738, că Românilor acaparaseră tot comerțul ⁹. Tot astfel și Sibienii, temându-se că comerțul greco-românesc li ar amenința inițiativa și li ar primejdiu câștigul ¹⁰, le-au împus negustorilor străini ca să-și depună marfa lor în Kaufhaus, în „casa negustorilor“, un fel de fondaco, sub su-

¹ N. Iorga, I. c. ² *Ibid.* ³ *Gfuglea*, p. 228. ⁴ N. Iorga, *Ist. com.* II, p. 183.

⁵ După Herman, o. c. — Vezi B. Batulescu, p. 54-58 și nota 3 și Gologan p. 55. ⁶ N. Iorga, *Brașovul și Români*, p. 319 și 321-322. Cărăușii din Scheideceau, pela 1709, până la Graz sute de capete de boi cumpărați din Ploiești, și alte târguri muntene. Schelenii, deopotrivă cu companiștii, mergeau până prin Saxonia, Veneția, Silvea din Bulgaria și la Constantinopol și ajunseră — la 1000 case — ca să plătească tricesimna 20000, ba chiar 30000 fl. ⁷ N. Iorga, *Ist. com.* I, p. 169. ⁸ *Idem.* I, p. 261. ⁹ A. Mureșeanu, o. c., ap. Gologan, p. 47. ¹⁰ *Hutmuzachi*, XV p. 439, nr. 822, ap. N. Iorga, *Ist. com.* I, p. 183.

pravegherea contelui casei (Hausgraf și der Wirt), precum le-au impus să nu vândă zilnic în oraș, nici a desface cu mărunțișul prin sate, ci numai în cetate și în zi de târg¹.

Este interesant de analizat numele negustorilor din aceste companii așa zise „grecești“, ca să ne dăm seama de origina acestora. Cercetând, în acest scop, lucrarea „Istoria bisericei Șcheilor Brașovului“ de dr. Sterie Stinghe, am găsit, în 4 Iunie 1701, într'o plângere adresată de Brașoveni: preoți, negustori și meseriași împotriva Mitropolitului Atanasie care făcuse unirea cu Roma, pe acești „greci fiind în compania Grecilor din Brașov“ Zota al Lucăi și Ștefan Safrangiu², adică negustori de șofran, iar în 1723, găsim pe unul Tanasi Zaraful și pe unul Radu Dima³. Găsim menționat, prin 1675, pe un negustor brașovean Pătru Marcea⁴ — pronumele foarte frecvent la Aromânii din Crușova. Pêla începutul sec. XVIII, a fost și o familie Pantazi din ai cărei membri unul a fost negustor și apoi s'a mutat tot ca negustor în București; un alt urmaș, Ioan P. Pantazi, a fost un negustor cu renume⁵. Alte câteva nume de mari negustori — luați din Tabela Mercatorum Nomina din 20 Iunie, 1769 — veniți din Turcia și stabiliți la Brașov, au fost Știrbu Nica, Antonie Constantin, George Grecu Bogdan, Nica Ioan (Graecus natione) și Mihail Alexi⁶. Printre numele companiștilor din 1800, găsim doi negustori declarați „cuțovlahi“: Mihail Popa Dumitru și Iancu Georgiu, restul de 17 se dau ca „greci“ din Macedonia⁷ lucru de necrezut, știut fiind că, dincoace de Salonic, n'am găsit ca negustori decât Aromâni și, în măsura neînsemnată, alte neamuri. Cu titlu de curiositate, îi dăm în notă⁸. Prin 1735, un negustor Coandă din Brașov își păștea oile pe plaiurile muntene⁹. Un alt negustor „de origină macedoneană“ a fost, prin a doua jumătate a sec XVIII, Hagi Ioan Grecul, socrul negustorului Gheorghe Popp din Câmpulung, stabilit la Brașov¹⁰. Tot cam în aceeași perioadă de timp, întâlnim — alături de Hagi Constantin Popp și Manole Manicați Sofrone — și pe unul Costa Manole Cichirdec¹¹, iar

¹ *Ibid.*, ap. N. Iorga, p. 132. ² N. Iorga, în *Hist. Roum. Pén. Balk*, p. 43 — *Studi și Doc.*, passim — observă, vorbind de familia Saphranos, că familia Manicați sau Manicați Saphranos, era, deasemenea, originară din centrele aromânești din Pind. ³ S. Stinghe, p. 28 și 65. ⁴ *Ibid.*, p. 15. ⁵ *Cronicarul sas Toma Tartler*. Vezi Gologan, p. 67. ⁶ B. Băulescu, o. c., p. 51, 54, 55. Veniți din Turcia respectiv: 1761, 1738, 1754, 1735 și 1750. ⁷ *Idem*, p. 58-65. ⁸ *Idem*, p. 58-65; Ioan Hristu, Trandafir Duca, Marcus Georgiu, Atanasie Mihail, Dima Zamfir, Margarit Ioan, Eache Trandafir, Gheorghe Constantin, Dimitrie Kiritzte, Nicolau Georgiu, Margeritis Alex., Antoniu Const., Dimitrie Antoniu, Kirilades Margarit, Const. Panașot, Diamand Dimitriu. Nu putem pricepe câte nume pot fi grecești. ⁹ Numele de Coandă este frecvent la Aromâni și sub acela de Condu, alt Conde, alt Coande, etc. Numele de Condu îl găsim și la Crușova. ¹⁰ Vezi Gologan, p. 69. ¹¹ *Studi și doc.*, p. 62—nr. CXIV, p. 69—nr. CXXIV,

în condițiuni mai modeste, ca reprezentanți ai comerțului românesc în Ardeal, în legături cu Veneția, Triest, Viena, etc., pe un Geanli, un Vasile Băcanul, un Ienachi Marcu, un Ienachi Arpaș, Toma Vilara, Dimitriu Cozna, ba chiar un Român din Balcani, Gheorghe Cuțovlahul¹. Am enumerat pe toți aceștia ca unii ce reamintesc nume curat aromânești, deosebit de Arpași deja cunoscut. Referindu-ne la Cichirdec, acesta reamintește foarte apropiat pe Cicârdec din Veles, înaintaș probabil al celui Mihali Cicârdec, care, pe la finele sec. XIX, făcea comerț de safiane cu Austria, laolaltă cu Hristu Vladu și Ghiorghî Gârba, precum și cu cei mai vechi: Teohari Morait și Panaioti Saru².

În fruntea negoțului levantin din Ardeal, stă, fără îndoială, marea familie Nicolau (Dima-Făgărășanu, Dutcă). Valoarea și celebritatea acestei case de import-export se poate deduce și din firmanul deja cunoscut acordat de Sultan, în 1763. Aduceau mărfuri din Turcia, ca bumbac, lână toarsă, saftian, ceară și tămăie, iar pentru mărfurile exportate pentru această țară — nu și din cele „oprite“ — erau obligați Sultanului, numai la o taxă de 3%, fără altele de trecere prin Moldova sau Valahia³. Acești trei frați Nicolae erau fiii lui Nicola Duma, — mama lor era Zamfira — originar din țările turcești, „ex locis turcicis“⁴. Bătrânul Duma s'a stabilit în Brașov în 1722 și a murit probabil în 1724⁵. Fiii Zaharia și Nicolae aveau boltă în cetatea Brașovului — Coronae, cu mărfuri din Veneția și Triest și mai cu seamă cu ceară și bumbac aduse din Turcia⁶. Comerțul acesta cu bumbac din Turcia — care, încă de timpuriu, se bucura de o mare importanță — era, fără îndoială — scrie prof. Gh. Netta — în mâinile „Grecilor“, cari, din diferite centre apusene, îl răspândeau în toată Europa⁷.

Aromânii erau mari industriași și în Brașov și în județ, alături, mai târziu, de mulți Români⁸. Încă din 1770, întâlnim, la Prejmer, o fabrică de vopsit arniciu turcesc a lui Ioan Nichifor Nica, tatăl lui Gheorghe⁹, industrie introdusă prin Românii din Turcia¹⁰. Aveau stabiliment pentru înălbit ceară, în sec. XIX, ca Gheorghe,

ap. N. Iorga, Ist. Com. II, 85. ¹ *Ibid.*, p. 78 — nr. CXL ; p. 104 — nr. CXCIX, ap. N. Iorga, l. c. ² Vezi «Veles», C. I, cap. VII. Se poate ca, în beșenia lor, membrii Cicârdec să fi trecut înainte, în monarhie. ³ Doc. Hurmuzachi, v. VII, p. 28-30, ap. Gologan, p. 58. ⁴ B. Bațul scu, o. c., p. 32. ⁵ Gologan, p. 56-57. ⁶ B. Bațulescu, o. c., p. 57. ⁷ Gh. Netta, Neg. orient. la Lpsca, p. 11. ⁸ Gologan, p. 54. ⁹ *Ibid.*, nota 1, p. 54. ¹⁰ Tot la Prejmer, avea fabrică și negustorul brașovean Dimitru Vlad din Hedvig — ap. Gologan, l. c. După acelaș scriitor — 63, 64 — familia Nica, refugiată în 1717 dela Neagușta-Macedonia, era înrudită cu familiile Dumba și Saguna. O dovadă că era originară din ținutul moscopolitan. În «Tabela Mercatorum Nomina» din op. cit. a lui B. Bațulescu p. 51, găsim pe unul Nica Ioan, venit din Turcia în 1735.

Nicolau junior și Gheorghe Nicolau senior¹; spălătorii de lână N. Dociu, Cristodor Mumiali (?), Cristofor Pappa (?), I. Pantazi, pe lângă mulți Români, ca Joga (Juga), Orghidan, Dima, Russu, etc.². Lâna spălată se expedia în Pesta, Viena, Germania, și Olanda³. Industria casnică pentru torsul bumbacului, era finanțată cu mari capitaluri de negustorii levantini⁴. În prima jumătate a sec. XIX, s'au distins în comerțul de lână, firmele Ioan Alexi, Ghiorghe Chrisafides, Teodor Geanli, Const. Emanuel, Cristu Vappa, Ioan Pantazi, etc., precum și o mulțime de Români; în comerțul de bumbac, firmele Frații D. Caracaș, Anastasi Saffranò, etc., în acela de piei, G. Ioanides și alții. În toate aceste ramuri erau destule firme românești foarte distinse⁵.

Tot în acest secol, dela începutul lui și până în 1864, am identificat — studiând „Documentele privitoare la trecutul Românilor din Schei“ ale d-rului S. Stinghe — mai multe nume de negustori cari ne par aromânești, ca Ioan și Nicolae Gerlidza (Kerlidza, Cârlițza), Tudorache Papa Ioan, G. Karkalets, Vasili Marcia, Demeter Nicolaus (bine cunoscut), Samaragiu Dimitri și Vasile, Nicola Sterie, Simion Hagî Toma, etc.⁶; deasemenea, după 1812, mai găsim pe Dumitru, Nicolau și George Nicolau, Gheorghe Nichifor (bine cunoscuți), Zaharia Mărcuș⁷, Nicolae Badju⁸, Ioan Leca⁹, Anastase Constantin, Marcu Duzi¹⁰, Const. Karkaletz¹¹, Iordache Nichifor, Teodor Nicolae, Vasile Garlidza¹². Alături de toți aceștia și de aceia cari constituiau comunitatea Sf. Treimi, s'a așezat, pentru puțin timp, și un mare negustor-argintar bucureștean, Aromânul diu Bitolia Ștefan Gheorghe-Coemgiopolu, surghinuit de Caragea Vodă¹³.

Încă o mare figură din asociația levantină rămâne, fără îndoială, Gheorghe I. Nica, fiul lui Ioan cu fabrica de vopsit arniciu la Prejmer. Acesta și-a întrecut pe tatăl său, desfășurându-și energiile creatoare în toate domeniile. În 1815, el este asociat la firma „Nichifor Nica“ din Brașov, a unchiului său, mare negustor la Iași; în 1820, avea furniturile milițiilor din Principatele Române; în 1825, fabrică de lumânări de ceară sistem rusesc la Prejmer; în 1832, fabrică de arniciu turcesc; în 1830, cuptoare de potasă în Prejmer,

¹ Gologan, p. 54 — poate și Nîc. Vîlară și frații Vîlară din Brașov. ² *Ibid*, p. 54 și urm. ³ *Ibid*, p. 52. ⁴ *Ibid*, p. 53. ⁵ *Ibid*, p. 33. ⁶ Doc. priv. la trecutul Rom. din Schei, III, passim. ⁷ O familie nobilă Mărcuș a fost și la Lugoș. ⁸ Mulți Bagiu la Crușova și Poroi. ⁹ Mulți Leca în Vl.-Cîlsura și negustori în România și prin monarhie. ¹⁰ Unul Duzi la Karlovatz, altul la Moscolt. ¹¹ Karkaletz este o specie de lăcustă la Aromâni. Op. cit. III, passim. ¹² Op. cit. IV, p. 221. Cârlițze în m.-rom. cârlițe. ¹³ Vezi lucrările lui D. Furnică, «Industria și dezvoltarea ei în țările române» precum și «Negustorii de odinioară» de dr. N. I. Angelescu.

exportată în Marsilia; în 1841, exploata cu 3 căldări și 3 furnale minele de fier la Poiana Sărată, etc.¹. Nu trebuie trecută cu vederea, prima rafinărie de petrol și derivate din Ardeal, înființată la Brașov de strănepoții lui Nicolae Duma-Dutcă: Dimitri Simeon Nicolau și fiul Constantin². Altă firmă cu relațiuni foarte întinse a fost aceea a lui Ioan C. Pantazi, care se ocupa cu afaceri de cereale și care a înființat prin 1849 o filială la Budapesta³.

Pentru mai târziu, nu cunoaștem nimic despre acești Aromâni, cari s'au băgat în toate afacerile⁴. Ei au urmat calea destinului, asimilându-se cu toții în marea masă a populațiunii românești.

Ca și la Brașov, unde n'am putut găsi, printre companiști, greci veritabili din insule sau din Grecia continentală, tot astfel, nici la Sibiu, nu puteau fi greci, ci mai cu seamă Aromâni. Pe la finele sec. XVII, ei devin atât de influenți și de puternici, încât își ridică prima biserică ortodoxă⁵ și provoacă pe Sași să ia măsuri de apărare, fără, însă, a fi reușit în aceasta. Dăm, ca ilustrațiuni reprezentative, câteva firme cu renume european. Una era firma Hagi Pătru Luca sau Hagi Luca, unul din tovarășii companiei grecești din această cetate, care făcea negoț încă de prin 1747. Chir Petru sau „Jupân Hagiul“ era om bogat, în legături mari cu negustorii greci din Triest și Veneția⁶. A doua casă, cea mai mare, care făcea oficiul de mijlocitoare între Răsăritul român și bulgar și Apusul Europei era casa lui Chir Constantin Hagi Popp⁷ companist cu cel dintâi. Făcea negoț de cordovane, lucra pielea în țară;

¹ Gologan, p. 64. A fost inspector școlar și, în 1838, a fost alea ca primul român în consiliul comunal. ² *Ibid.*, p. 60. ³ *Ibid.*, pp. 67 și 68. Mulțî Pantazi la Crușova. La Brașov, Șaguna era oaspele lui Pantazi, care aducea pentru aceasta bucătar dela Viena. ⁴ Alături de alți negustori români, și Aromânii, făcând parte din compania grecească ce începea să decadă, ei făceau parte și din gremiul românesc levantin cu 150 membri în preajma 1850, cari acaparaseră afacerile cele mai întinse de export ale manufacturilor românești, săsești și apusene (era și un gremiu comercial săsesc înființat în 1811) ce se exportau până în fundul Bulgariei, la Filipopol și în întreg Orientul, precum acaparaseră și tot importul de cereale, pește, vinuri, lână, bumbac, ceară, mătăasă, piei și coloniale (Gologan, pp. 45 și 46), iar sârcti, zeghi, dimiți, stofe negre fine și alte stofe pentru haine de lână fină, manufacturate de Săcelence, se expediau în întreg Ardealul, Ungaria, Banat, Croația, Slavonia, Prînc. Române, Turcia, etc.; marama de borangic și pânză, mai ales cerți din lână de oaie și capră, vopsite cu culori vegetale, se expediau în Monarhie și Principate, în Turcia și în Egipt. (Gologan, pp. 53, 54). ⁵ G. Tulbure, în conferința publicată în *Lucațărul* VIII, 1909, nr. 5 și 6, scrie că această biserică din Sibiu, ca și celelalte ridicate de Aromâni, era împodobită cu ornamente bogate și înzestrată cu fonduri însemnate din danțile acestor coloniști. ⁶ Jupân Hagiul a măritat o fată Păuna cu Hagi Constantin Popp. Vezi «Scrisori de boieri și neg. oțteni și munteni către casa de negoț sibiană Hagi Pop.» de N. Iorga, 1906 — Studii și doc. cu privire la istoria Românilor, VIII. ⁷ Constantin Pop s'a întors Hagi dela Ierusalim în 1776 sau 1777. *Ibid.*

avea agenți la bălciul cel mare din Râureni, iar pe alții pe malul turcesc al Olteniei pentru materii prime, în legătură cu Aga din Rațova; era lănar și pielar cu toptanul; împrumuta bani boierilor și oamenilor de afaceri din Principate și le aducea noutăți plăcute de mâncare și îmbrăcăminte din Apus; etc.¹. După 1808, casa a fost condusă de văduva, a doua Hagiică-Păunica, care puse în fruntea ei pe cel mai mic fiu Dincă — mort poate prin 1806 — și pe un credincios Bănățeanul Stan Popovici, pe când fiul cel mai mare, Zamfir sau Zenobie, se stabili la Viena, unde ajuns bancher cu mare influență². Casa Gheorghi Manicati Safranò era, deosemena, o casă cu mare influență și concurentă casei Popp³. Știm că firmele celor doi Hagii: Petru Luca și Constantin Pop (Bub) obținuseră, în 1763, firman imperial turcesc cu privilegii importante în exercitarea comerțului levantin⁴. Altă casă comercială era aceea a lui Dumitru Nicolau, fruntașul negustor Dumitru Dutcă, despre care se vorbește în scrisorile sibiane⁵.

Prof. dr. Gh. Netta, vorbind de firma Pop, scrie că avea relațiuni întinse cu Turcia, Rusia, Austria, Italia, cu Europa centrală și apuseană, cu comercianți și industriași, cu nobili și guvernatori, cu principii și chiar cu împărați, și-l compară, pentru rolul ce l-a jucat în s.-estul european — păstrând proporțiile — cu Fugger din lumea germană⁶. Acest Hagi Constantin Pop făcea parte din acea categorie de supuși turci naturalizați, ca Zetini, frații Poscar, Triandafil, Manicati și alții, bărbați prin cari monarhia și-a câștigat preponderența, până la încheierea secolului, în comerțul Dunărei de jos și în Balcani⁷.

Aici, la Sibiu⁸, găsim și numele unui negustor Andronic, mort în 16 Iulie, 1880, care a lăsat cunoscuta fundațiune⁹. După anumite mărturii ar fi fost și el Aromân de origină¹⁰.

Case comerciale din aceste două centre erau repute ca cele mai serioase din s.-estul european, și de avizul lor pare că se ținea seamă și în înaltele combinațiuni politice¹¹. Istoricul N. Iorga vorbind de Brașov, a rostit nu de mult acest adevăr: „O burghezie aromânească nu există; la elementele streine, înșă, s'a adăogit elementul burghez din orașele macedonene înarmat cu prestigiul împărăției Sultanilor și a creat burghezia românească; acest spirit

¹ *Ibid.*, ² Vezi «Negustorii aromâni la Viena». ³ După N. Iorga, st. cit., Iosif Safranò, fiul lui Gheorghe, a luat în căsătorie, în 1791, pe o fată a Hagitului Pop. ⁴ Doc. Hurmuzachi, v. VII, pp. 28—30, ap. Gologan, p. 57. ⁵ Vszl Gologan, nota 4, p. 57 — După N. Iorga, «Scrisori și Inscrisuri ardeleni», I. ⁶ Gh. Netta, «Expansiunea economică a Austriei, etc.», p. 61. ⁷ *Ibid.* ⁸ Vezi scrisorile de boieri, etc. — Studii și Doc. XXXV, N. Iorga — după care medicul «grec» Constantin, fiul lui Ioan Darvari, scria, prin 1804, în acest oraș. ⁹ Vezi Dr. C. Diaconovici, Encicl. Rom., v. I, p. 172. ¹⁰ Am avut câteva indicațiuni și dela d. V. Păcală, inspector general secundar. ¹¹ Vezi M. Gavrilovici, Zapiski

vioiu a înălțat mândrul așezământ de cultură autonom, fiindcă autonomia era „mândria sufletului macedoneanului”¹.

Se pare că și la Săcelele-Brașov ar fi fost o colonie de Aromâni, de mult românizați: N. Densușianu a încercat să dovedească aceasta². Negustori „greci” se găseau și la Rășinari³ precum și în alte localități din Ardeal, ca la Sebeșul Săsesc⁴, ca la Sătmar⁵, la Vașarhei, Hașeg, Zlatna, Pitriș, Almaș, Blaj, Dobra, Deva, Aiud, Bălgrad, Cluj⁶, Beiuș⁷ și în alte centre, mai mult sau mai puțin importante.

2. Făgăraș, Bălgrad, Orăștie, Cluj, Oradea Mare, etc.

Negustorii „greci” se găseau și la Făgăraș⁸. În fruntea acestei colonii — al cărei număr nu-l putem evalua — a stat, pe la începutul sec. XVIII, Nicola Duma-Făgărășanul, care a venit în Ardeal din țările turcești, împreună cu feciorii Nicolae, Dumitru și Zaharia Nicolau, la a. 1707⁹; alții ca Arpași — deja cunoscuți la Orăștie — dintre cari jupânul Enache I. Arpași „nobile persoana”, era, la 1776, „districtualis asesor” al Țării Făgărașului¹⁰; familia Görög¹¹, etc; poate și Dridiffi, Vinețianu, etc.¹².

Cunoaștem — din cele expuse în altă parte¹³ — că, la Orăștie, am întâlnit, — fără a preciza cauzele — cam aceleași familii dela Făgăraș, ca Görög și Arpași în prima jumătate a sec. XIX, se pomenește unul Constantin¹⁴, precum și altă familie Tătarți — aceasta numai la Orăștie¹⁵.

Despre colonia din județul Alba, am vorbit, îndeajuns, mai sus¹⁶. Vom mări numărul coloniei cu negustorul „grec” Alexă, cu „grecul” Saul Gh. Kirie, cu „grecul” Pantazi — toți oameni foarte bogați și cu multă grijă de biserica ortodoxă a Bălgradului¹⁷.

La Cluj, întâlnim pe Românii din Macedonia „Grecii”, ca locuitorii ai orașului, fără a se bucura însă de privilegii, încă dela

is franțuzskih arhiva, 579, ap. D. Pop., p. 83. ¹ Vezi în rev. «Trib. Rom. de peste hotare», II, nr. 7—8 din 925, recenzie de prof. Dr. G. Micu, după discursurile rostite la serbările liceului «A. Șaguna» în 27/6/925. ² Vezi P. Pap., Mem. cit. ³ N. Iorga, Ist. Com. II, p. 10. ⁴ Aici — după informațiile date de d-l Th. Căpitan — a fost unul Nicola Ioanovici din Târnova — Țara Turcească cititor la biserica upită «Petru Mator». ⁵ Vezi D. Pop. 42. ⁶ N. Iorga, I. c. ⁷ Vezi N. Iorga, Hist. Roum. Pén. Balk., pp. 42-43 și Vezi «Gojdu» Cartea III. ⁸ N. Iorga, I. c. ⁹ Gologan, 56—57. Ramurii directe ale acestei familii s'au numit Zaharia, Dimovici, Dimitropol. Autorul presupune că puteau fi chiar din «Vlahtia Turcească» sau poate erau chiar dintre refugiații dela 1710 ai Banatului turcesc, între cari întâlnim o familie Duma. Vezi și P. Dragalina, «Din Ist. Ban. Severin», III, p. 67. ¹⁰ Vezi N. Iorga, Scrișori și Inscr. ardeleni, I, p. 93. Vezi și St. Meteș, o. c., p. 483. ¹¹ Vezi mai sus, p. 310 și nota 3. ¹² Vezi Gologan, p. 57. ¹³ Vezi mai sus, p. 310. ¹⁴ Vezi p. 310 și nota 3. ¹⁵ Vezi mai sus, p. 310. ¹⁶ Colonia aceasta am descoperit-o după indicațiile date de colegul de liceu V. Mușt, avocat. ¹⁷ Vezi St. Meteș, o. c., pp. 256—57.

Începutul sec. XVII. Ni sunt date puține nume ca Cosma Buji și Ioan Zoltan — acesta din Târnova Macedoniei și primit, în 1691, în anumite condițiuni, ca cetățean al Clujului¹. În 1789, sunt pomeniți alți comercianți „greco-neuniți“, ca Enache Mavrodin și Constantin Ioan, printre cele 129 suflete, mai mult nume românești², fiindcă, și aici, ca și în alte centre, a avut loc același fenomen și anume că, prin înregistrări și asociațiuni negustorești, s’au putut introduce elemente românești indigene, încât compania grecească purta doar numele. Despre puterea acestor negustori am vorbit și în altă parte: biserica din Mănăstur a fost clădită — zice-se — de acești negustori bogați din sec. XVII³.

La Oradea Mare, ca și în centrele mai însemnate din județ, comerțul — în sec. XVIII și prima jumătate a celui de al XIX — era în mâinile comercianților „Macedo-Români“, astfel cum se întâmpăniseră în toate centrele mai însemnate din Țara Ungurească și din Ardeal, unde, altădată, erau stăpâni Sașii; odată cu a doua jumătate a sec. trecut, însă, ei sunt scoși din ce în ce mai mult de Evreii cărora li se permisesese a se așeza în oraș⁴ — fenomen ce a avut loc de altfel și la Cluj în sec. XIX⁵.

Nu suntem siguri că, la Năsăud, ar fi existat comercianți „greci“, sau m.-români. O slabă indicațiune am găsi în numele unei străzi „Vasile Nașcu“, numele din urmă foarte obișnuit la Aromâni⁶.

Cu timpul, anumite centre decăzând din importanța lor de altădată sau căzând în stăpânirea Evreilor și Armenilor, mulți negustori aromâni au trebuit probabil să se așeze în alte părți; majoritatea lor, însă, s’au supus destinului ce li era rezervat, asimilându-se, parte în masa ungurească, restul — majoritatea — în populația românească. Revărsări de noi colonii n’au mai avut loc, decât poate întâmplător, cum s’a întâmplat la Sibiu, unde, prin a doua jumătate a secolului trecut, întâlnim câțiva negustori originari din Magarova Bitoliei; dintre cari unul unchiu al poetului național mort tânăr, Mihail Niculescu⁷, care a făcut negoț la Giurgiu-Vlașca.

¹ Vezi V. Lazăr, «Clujul» Biblioteca orașelor noastre, p. 26—27. Dieta Transilvaniei hotărâse ca aceștia să fie opriți de a face negoț dacă nu sunt întâtu indigenați, iar unde vor fi aflați să li se ia vitele de cărașie. ² Aceștia au cerut în 1789 autorităților să li se îngăduie a face biserică și, dacă comisarul regesc nu le-a acordat-o, s’au adresat guvernului ardelean, care — din considerațiuni politice — li s’a dat și au construit-o în str. «Biserica Grecilor». Vezi pp. 33—35. ³ Vezi mai sus, cap. I, p. 305 și nota 7. ⁴ Vezi Nicolae Firu, Oradea Mare, pp. 95—96. Nu se cunoaște numărul, dar autorul presupune că au fost numeroși, așezați la începutul sec. XVIII și că ar fi fost cu stare bună, de oarece aproape toate funcțiunile mai însemnate dela primărie erau în mâinile lor. Se menționează o stradă Peța — nume bine cunoscut la Crușova și în Serbia, originar din Musachia-Albania. ⁵ Vezi V. Lazăr, Clujul, pp. 69-70. ⁶ Vezi «Năsăudul» de V. Sotropa și Dr. Al. Ciplea, p. 10. ⁷ Vezi «Apărarea», I, nr. 20

În Braşov, dela 1919 încoace, s'au stabilit doar doi farmacişti : Ţuliu şi Georgescu şi un droghist Vaşotti¹.

În viaţa economică şi naţională, a Ardealului, vechii negustori îşi îndepliniseră cu prisosinţă marea lor misiune, creând o clasă viguroasă de negustori şi industriaşi cari aveau să lupte şi în viitor pentru afirmarea naţională în ţinuturile de peste munţi².

b — CÂTEVA CENTRE ÎN BANAT ŞI BACICA.

Am spus în altă parte, că, în această provincie, dealungul Tisei şi la miazăzi pe lângă Dunăre, s'au aşezat, prin sec. XVI — între 1537 şi 1562 — colonii numite „Ţânşari“³. Masse mari de refugiaşi s'au aşezat şi în 1710 în Banatul turcesc⁴. Despre alte aşezări de negustori aromâni am vorbit la începutul capitolului de faţă⁵. Aici, în Banat, ca şi în Bacica şi în Sirmia, toţi aceşti negustori s'au nunit „greci“⁶.

Mai târziu, în legătură cu „provincializarea“ Banatului 'la corpul imperiului habsburgic, a avut loc un fenomen social-politic, dictat de raţiuni superioare de stat şi anume că, în scopul de a împiedeca crearea unei oligarhii maghiare, guvernul vienez a chemat pe acei harnici şi inteligenţi Aromâni, cari s'au evidenţiat ca mari bancheri şi negustori, să cumpere pământuri pe o întindere cam de a zecea parte din suprafaţa Banatului şi, astfel, a luat naştere marea proprietate. O serie de familii aromâneşti a venit, prin acest mijloc, în contact direct cu populaţia de baştină din aceste meleaguri⁷. În această provincie, au avut domenii întinse, printre mulţi alţii, Ioan Mocioni la Foen-Torontal⁸; nobilul Grabowski la Apadia, lângă Caransebeş⁹, poate Kárácsonyi cu domeniul actualmente proprietatea reginei Elena a Greciei¹⁰, baronul Sina¹¹, etc. Despre nobilimea aromânească cu întinse latifundii în toate provinciile fostei monarhii şi despre rolul lor social-politic, vom avea a vorbi în altă parte¹². Ca arendaşi de moşii, ei sunt semnalăţi încă imediat după eliberarea provinciilor dela sud aparţinând Ungariei¹³.

1. Orşova, Timişoara şi Panciova.

Nu cunoaştem data când s'au aşezat în Orşova, port de mare valoare în secolele trecute, ca fiind trecut în categoria centrelor cu

din 1931. art. „Un poet uitat. ¹ La Cluş. a murit, în 1931, unul Costantin Dera Nasta «Costanbaci» aromân, mort la 104 ani, venit înainte de 1848; era maestru pardoitor şi un român încorigibil — vezi *Universul*, Noiembrie 1931, art. „Notiţele mele“ de Emil Isac. ² Vezi „Cartea III-a“ lucrarea de faţă. ³ Vezi P. Dragalina, *Ist. Ban. Severin*, III, nota 1, p. 80. ⁴ Idem, III, p. 567. ⁵ Vezi mai sus, cap. I, § 2, 304 şi urm. ⁶ Vezi J. Cvitić, *Naslija Srp. Zemalja*, I. XXVIII şi XXIX. ⁷ Vezi Valeriu Branşte, art. „Andrei Baron de Şaguna“ în *Conv. lit.*, nr. 9 923. ⁸ Vezi Dr. C. Diaconovici, *Encicl.*, v. III, pp. 30 şi urm. Vezi şi „Cartea III-a“. ⁹ Vezi Val. Branşte, art. cit. ¹⁰ Un mare bancher aromân la Budapesta era Kárácsonyi. Vezi „Budapesta“ ¹¹ Vezi „Familia Sina la Viena“, ¹² Vezi „Cartea III-a“, de A. Hăciu. ¹³ Vezi D. Pop., p. 74, nota 5.

cele mai importante case comerciale „grecești“. Într'un memoriu ce Rada Bucin'ci îl adresa lui Napoleon Bonaparte, — căruia îi documenta importanța Serbiei ca factor economic datorită organizației comerțului dela Salonic la Adriatica — aducea ca argument de cea mai mare greutate și avizul, întru nevoia și importanța eliberării Serbiei, „al caselor comerciale grecești din Viena, Zeimun, Orșova, Brașov, Sibiu și București“¹. Prin 1725, sunt semnați și argintari aromâni prin împrejurimile Orșovei². Aici, găsim, făcând negoț, — prin 1830 încoa — pe Rafail Dumba, fratele celebru ui S.erie Dumba dela Viena³. Alte nume nu cunoaștem.

Panciova (Pancevo) a fost un centru mai mic ca Zeimun, dar au strălucit multe nume aromânești, iar colonia trebuie să fi fost numeroasă. Cu deosebire, au stăpânit Clisurenii sau, cel puțin, despre aceștia posedăm date. Găsim și urme de Moscopoleni, cum a fost unul Boboroiu, care a lăsat o fundațiune însemnată⁴. În fruntea acestei energice colonii, a stat, fără îndoială, celebra casă de expediție a lui Simu Mandrinu, pela finele sec. XVIII și începutul celui de-al XIX. Iată ce spune un profesor sârb⁵ într'o conferință prin care vrea să scoată în evidență marile merite ale coloniilor de Aromâni din Serbia și din țările croato-slavone din fosta monarhie, probabil, ca un răspuns bine venit acei ora cari acopereau cu intrigi și hulă clasa burgheză „țânțărească“ din noul stat jugoslav, tăgăduindu-i orice virtute socială și patriotică: „Când vă apropiați dela port spre Panciova, trebuie să vă lovească privirile o clădire neobișnuit de colosală, cum rar se poate vedea și în cele mai mari porturi maritime“. Este vorba de proprietatea mării case de expediție ce număra aproape 70 suflete și care, astăzi, „a rămas ca pomenire a mărimii forțelor de altădată a acelu Simu Mandrinu care o conducea“. Și mai departe: „O grea lovitură a îndurat această firmă prin crahul brusc al efectelor Băncilor imperiale ale Austriei, la cari era — ca și compatrioții Cârja, banchieri imperiali vienezi — un mare purtător“⁶.

¹ M. Gavrilović, *Ispisi iz franjuskih arhiva*, p. 579, ap. D. Pop. 83. ² Adatt., II pp. 232—3, ap. D. Pop., p. 91. ³ Informații dela T. Caramicfu și d-na I. Danabași-București. ⁴ Vezi P. Pap., *Memoriul citat*. ⁵ Numele acestui profesor nu l-am putut identifica. Conferința scrisă în l. sârbă, cu caractere latinești, am căpătat-o în vara 1933, dela un fost coleg de școală primară dela Scopia care a copiat-o dintr'o revistă sârbească, scăpând din vedere, însă, numele revistei și mai ales pe acela al autorului. M'am adresat d-lui profesor universitar Dr. Dušan Popović, care mi-a promis că mi-l va comunica, atunci când îl va afla; m'am adresat și directorului liceului sârb din Smederevo — mi s'a comunicat că ar fi fost o un profesor localnic prin 1931 — dar n'am căpătat nici un răspuns. Mă voiu servi de datele ce cuprind conferința cu însemnarea «Conf. prof. sârb». ⁶ Conferința prof. sârb.

Mulți din vechii negustori din Panciova aveau în arendă moșii¹. Un negustor Kalovici (Cocalovici) obținuse, în 1753, autorizarea să vândă otravă². Cumpărarea dela stat a arendelor era una din ocupațiunile cele mai obișnuite și mai rentabile ale acestor negustori aromâni³.

Pela începutul sec. XIX, erau și acești negustori clisurenii în Panciova, fără a ști dacă unii din ei erau și asociați la casa de expediție Mandrinu și anume: Ștefan Ioan Zega și fiul, Ianachi G. Zega, Dimitri Sinca Ceagani, Costa Baracu — un fiu al acestuia lucra la Karlsbad —, Ianachi Nanciu, Ianachi Costa Candelcu, Petre Vâlcu Buce, Ghiorgi Dimitri Cocu⁴. În 1871, găsim pe Simu P. Mandrinu, mare negustor și everghet al orașului⁵. Dr. P. Papahagi mai găsește, în 1907, rămășițe din strălucita colonie de altădată, familii tot bogătașe, ca; G. Manu, Zega, Coca, Oca, Mandrinu, Pritta și alte câteva⁶. Unul D. Pritta a fost negustor la Opovo-Banat. Din familia Manu, mai există, și astăzi încă, unul Manoil, negustor de cereale⁷.

Știm, din cele ce preced, că Panciova era unul din centrele — alături de Mehadia și Timișoara — unde se îngăduia Aromânilor comerțul în hanuri și ceva mai mult: ca să se țină mai ușor evidență despre ei, li se interzicea să se poată muta, după voie, în hoteluri și case particulare⁸. În aceste hanuri, se găseau birturi, depozite de mărfuri, prăvălii, locuințe, halte, etc., și acest întreg complex, han cu dependențe, era înconjurat cu palisade⁹. Aceasta era o măsură din întreg sistemul de piedici ce administrația provinciei și magistratura Timișoarei le lua, ca să pună, în felul acesta, stavilă afluenței mari de negustori supuși turci.

În Timișoara, numărul Aromânilor trebuie să fi fost important. În 1739, făcându-se recensământul, din 39 nume, 22 erau Moscopolene (pintre cari 10 dați ca „Arnăuți“ din Moscopole), restul din alte localități¹⁰ — mare parte aromânești. În intervalul 1769 — 1788, erau mulți negustori aromâni¹¹ — originari din aceleași centre și în același proporție. ¹² Din marele lor număr, puține nume ne-au fost păstrate până azi. În 1748, întâlnim pe Iovan Kirița (Kircz), iar în 1750, pe Gheorghe Țiganici, ca judecător ai companiei

¹ În 1742 și 1746, unul Dima Atanasco (Tîma, Dîmo) avea în arendă moșia Ianovaș; în 1747, era arendaș Dima Alexander; în 1744, Calovici din Panciova avea în arendă moșia Jurfovaș — Vezi D. Pop., p. 74, nota 5. ² *Ibid.*; Cocalovici a fost autorizat, în 1753, să vândă otravă. ³ *Ibid.* Arendaș venitul dela negustorii ambulanz, vânzarea vinului, haractul țigănesc, birul pe toleranță, pescuitul, mlaștinile, pășunile unde îngrășau vitele — et, fiind cumpărătorii. ⁴ Din registrul com. clisurene «Sf. Spiridon». Din familia Cocu, erau: unul la Vârșet, alții la Volo, Clisura, Atena și Alexandria. Vezi D. Pop., p. 50. ⁵ Vezi P. Pap., Mem. cit. ⁶ *Ibid.* Unul Pritta al lui Gachi a fost tenor mult apreciat și în America. Un fiu al lui D. Pritta se pare că a fost director B. N. J. la Zagreb. Unul Oca a fost inginer la minele din Sirmia, ⁷ Conf. prof. sârb. ⁸ Adatt. Potf. p. 75 — ap. D. Popovici, p. 71. ⁹ Adatt., II, pp. 598—299 — ap. *Ibid.* ¹⁰ D. Popovici, p. 23. ¹¹ *Ibid.*, p. 124. ¹² Tört. és. rég.

grecești¹. V. Maniu ne-a dat câteva nume, ca Coengu, generalii Sora și Doda, baron Musteța, dr. Coda; tot dela el, aflăm și altele, ca Tolea, Spaici, Angelcu, avocat Mărcuș, Dima, Paciura, Staia, aflându-se, în acele timpuri — prin 1880 — la Lugoj², unde trebuie să fi existat o puternică colonie aromânească. Toate acestea, subliniază V. Maniu, sunt „nume cu cari se fălesc Români din Banatul Temișian“³. În afară de oraș, erau negustori aromâni și comunități „grecești“ la Mahalaua și la Fabrica Timișoara⁴.

Nu știm căror împrejurări se datorește numele de „Muloviște“ unei străzi din acest oraș, unde, odată, au fost atâtea familii nobile și atât de mari și bogate colonii de negustori aromâni, dar, din lipsă de date precise, ne oprim aci⁵.

În cuprinsul Banatului și a Bacichei erau puternice colonii. Am spus și în altă parte, că erau colonii la Djacova — aici, a strălucit numele de Diaconovici⁶; la Oravița⁷, la Cenad⁸, în districtul Lipova⁹, localități cu destui „greci“, în Pustiinici¹⁰, în satul Macedonia¹¹, cu multe familii Covata¹², la Caransebeș¹³, în Mehadia, mare centru cu hanuri ca la Panciova și Timișoara¹⁴, la Rachitova¹⁵, la Broșteni¹⁶, la Pecica¹⁷ și la Arad¹⁸ — mare centru în Crișana, precum și în alte centre, mai mult sau mai puțin însemnate, ca Kikinda Mare¹⁹, Becicherecul mare, Biserica Albă²⁰, etc. În cuprinsul Banatului, erau oameni foarte bogați. În Sân Miclăuș, de o pildă, găsim pe unul Ioan Nacu († 1880) care avea un venit zilnic de 1800 fl; la moșia sa din satul Comboș, întreținea un teatru cu o bogată garderobă, unde aducea artiștii de seamă dela teatrele din Viena²¹.

La Vârșeț — unde știm că s'au așezat colonii și în anii 1722 și 1764, în afară de altele înainte de aceste date sau mai târziu — erau mari negustori din familia Derra — Constantin²², Nicola Iancovici²³, unul Cocu²⁴; altul foarte bogat, Micea Zaim, care a donat, în

Ert. XX, 1904, pp. 89—92; *Geschichte der Militärgränze* p. 647; Prepis D. M. Lascaris, prof. univ. Salonic, ap. D. Pop., p. 23. ¹ Adatt., Pof., pp. 17 și 77, ap. D. Pop. 70. ² *Vezi* Alb. M-rom. 1880. ³ *Ibid.* ⁴ *Comunicările eptsc. dr. G. Letici*, ap. D. Pop. 115. ⁵ Informațiunf cerute, la fața locului, prin d-l dr. P. Topa, președintele soc. m.-române, nu le-am putut căpăta. ⁶ Alb.. m.-rom, 1880 — ⁷ Adatt. II, 622-3 — ap. D. Pop. 86. ⁸ Adatt. II, 528 — ap. D. Pop. p. 87. ⁹ Adatt. II, p. 95 — ap. D. Pop. 86. ¹⁰ *Vezi* la Mișcolț pe unul Nacea Pastnici. ¹¹ *Vezi* T. Filăpescu, o. c., p. 113. ¹² Numele de Covata îl întâlnim la Nișopol, de unde sunt originații atâția Covata, ca Vasile Covata, avocat și conducător al Băncii Caltacra la Bazargic. ¹³ Adatt. II, 303, nota I, ap. D. Pop. p. 57. ¹⁴ Adatt. Pof. 75 — ap. D. Pop. p. 71. ¹⁵ *Vezi* mai sus, cap. I, p. 309. ¹⁶ *Vezi* p. 309. Aici am găsit nume din familia Mangiuca. ¹⁷ D. Pop., p. 54. ¹⁸ *Ibid.* ¹⁹ Adatt. I, pp. 177, 179 — ap. D. Pop., p. 90. Aici, era, prin 1753, un «cambiatorist» Gheorghe Tăgunică, întâtu fiind la Beodra. ²⁰ D. Pop., p. 38. ²¹ *Ibid.*, p. 21. ²² *Vuk Poslovițe* — ap. D. Pop., nota I, p. 74. ²³ Din Protocolul celor morți, ap. D. Pop., p. 36. ²⁴ D. Pop., p. 39.

1822, suma de 1500 fl. pentru școală¹ și a ridicat pe socoteala lui o biserică numită „Biserica lui Alexe“², etc, Prin 1733, sunt semnalați și argintari³.

c. — CÂTEVA CENTRE PUTERNICE IN PROVINCIIILE CROATO-SLAVONE.

În provincia Srem, (Sirmia) Aromânii sunt semnalați odată cu eliberarea acestuia de sub Turci — 1699⁴. Și aici, ei erau originari, ca număr, din Moscopole, Catranița, Blața, Veria, Cojani, Sacișta, Clisura și Neagușta⁵. Erau așezați în toate marile centre — deosebit de toate celelalte — ca Vucovar, Zeimun, Carlovaț, Mitrovița, Irig, Subotița, Novisad. Ca negustori de vite pentru export, erau foarte răspândiți în toate țările slavone și peste tot în Ungarea încă din sec. XVII⁶. Încă din a doua jumătate a acestui secol, influența acestor Aromâni a fost aproape hotărâtoare în comerțul croato-slavon⁷.

1. — Novisad, Subotița, Si-Brod, etc.

Novisad-Neusatz și-a câștigat marea lui importanță odată cu căderea Belgradului sub Turci (1738), când negustorii de aici s'au mutat mai cu seamă în centrul de mai sus și în Ossec⁸. Alt val de Aromâni s'a așezat și după distrugerea Moscopolei⁹: în 1768, erau 80-100, iar în 1780, 120 familii de Aromâni¹⁰. Novisadul — ca multe alte orașe croato-slavone — era, înainte de așezarea acestui element, o simplă așezare țărănească¹¹. Negustorii aromâni de aci se ocupau cu negocierea mărfurilor din Mletac și Viena, din Turcia și Ungaria, cei supuși turci cu cordovanele — alături de toți aceștia erau și 6 negustori catolici cu mărfuri nemțești¹². Novisadul a ajuns să fie, astfel, unul din principalele centre între Germania și Turcia¹³.

Meșteșugurile bănoase erau, deasemenea, în mâinile Aromânilor; din 59 blănari, în 1774, numai 4 erau catolici; aurari și argintari — majoritatea „greci și albanezi“¹⁴ — erau 100 în toată corporația¹⁵. Și cam tot așa cu celelalte meșteșuguri. Infățișarea Novisadului era, până târziu, înainte de 1848, jumătate orientală¹⁶.

Negustori cu vază au fost, pe la finele sec. XVIII, Marcu Ser-

¹ *Ibid*, p. 70. ² Din *țurnalul lui J. P. Pavlovici* — vezi D. Pop., p. 121.
³ *Glasnik*, XII, 1907, p. 349, ap. D. Pop., nota 6, p. 33. ⁴ *Adatt*, I, p. 511, ap. D. Pop., p. 91. ⁵ D. Pop., p. 25. ⁶ *Ibid*, 53. ⁷ *Ibid*, p. 51. ⁸ Schwfcker, *Poltt. Gesch. der Serben*, p. 76, ap. D. Pop., p. 19. ⁹ D. Pop., p. 21.
¹⁰ *Ibid*, p. 25. ¹¹ *Ibid*, p. 79. ¹² *Erduthély*, o. c., p. 292 — ap. D. Pop., p. 80. ¹³ *Korabínski*, o. c., ap. D. Pop., p. 79. ¹⁴ *Erduthély*, p. 299 — ap. D. Pop., p. 92. Cu argintăria și aurăria s'au ocupat puțin Albanezii — aceștia nu pot fi decât Arnăuții din Moscopole; Grecii nu s'au ocupat niciodată cu aceste meșteșuguri. ¹⁵ *Bácsbodrag monogr.*, 1900, I, p. 253 — ap. D. Pop., p. 80.
¹⁶ *Poltt. Focoinfi*, *Repauzafti*, p. 10, ap. D. Pop. p. 95. Colonia își avea, înainte de 1782, școala și biserica Sf. Nicolae — *Ibid*, pp. 10—11, ap. D. Pop., pp.

viski, Simu Ciolici și Marcu Stana ¹; Alexandar Kostici, Pera Polit ², Gheorghe Vulpe, Dimitri Koda, Iovan Patraki, Dim. Zacu, Hristu Pustenici, Iovan Nacu, Ghiorghe Derra, Constantin Fota ³, etc. Profesorul sârb, în conferința sus menționată, îi dă pe toți aceștia ca și dr. D. Popovici, de altfel ca întemeietori ai gimnaziului din Atena sârbească⁴ cum îl numește Novisadul, dar ne dă numele ceva mai aromânește, ca Zaca, Kota, Patric ⁴. Un mare negustor a fost și unul Adamovici tatăl d-rului Steva — fost președinte al comunității orașului, care făcea negoț cu casele comerciale din mai toate țările Europei, cu Orientul apropiat, cu China și Algerul ⁵.

O puternică și bogată colonie a fost și la Slavonski Brod, un port ospitalier⁶ al Aromânilor, așa cum îl numește profesorul sârb în conferința cunoscută ⁶. Aici, în 1788, a debarcat un grup de 150 suflete din Moscopolie și Șipsca conduse de preotul Papaiani Capmare și în care se găsea primul Sina care a călcat pragul monarhiei⁷.

ele mai distinse familii Popovici din acest oraș sunt urmași ai acelui Papaiani ⁸ și anume: Gh. Popovici († 1828) ⁹, Sterie Popovici cu fiul Ioan S. Popovici „scriitorul sârb”, autor al operei satirice Kir Iani ¹⁰, alte nume: Anastasie Dimovici († 1789), originar din Epir și care a umblat lumea întregă ca negustor ¹¹; Constantin Lațcovici († 1867) ¹²; etc.

Un alt centru însemnat și unde Aromânii aveau, în mâinile lor, tot comerțul de mărfuri, era Subotița ¹³; încă un centru care, din așezare țărănească, a luat caracterul unui oraș comercial, a fost Ossek ¹⁴, unde — în afară de negustori din Belgrad — se așezaseră, încă dela începutul sec. XVI, grupuri de Aromâni veniți în Croația și Slavonia ¹⁵.

Negustorii aromâni au stăpânit peste tot negoțul și oamenii erau destul de bogați. La Karlovatz, de o pildă, era unul Baracu care își avea capela lui ¹⁶; unul Latcovici și Pahani din Brod, de asemenea ¹⁷; în Ossek, era Kostici cu capela lui ¹⁸; în comuna Iasenovaț, era casa Dimovici, care deținea, în mâinile ei, toată viața economică a ținutului și își avea, într-o privință, și moneda ei ¹⁹.

Karlovatzul număra, în 1702, 5—10 familii, iar în 1760-70, acestea atinseseră numărul de 80 ²⁰. Aici, au fost negustori foarte bogați ca celebrul Dimitrie Anastasievici-Sabow, întemeietorul pri-

16 și 37. ¹ Erdőshely, p. 289, ap. D. Pop., p. 120. ² D. Pop., p. 129. ³ Spomenița ap. D. Pop., nota 1, p. 128. ⁴ Conf. prof. sârb. ⁵ D. Pop., p. 73.

Conf. prof. sârb. ⁷ D. Pop., p. 21. ⁸ *Ibid*, nota 3, p. 21. ⁹ Acesta a avut ca fiu pe Nicolae, Teodor, Constantin, Andrei, Gheorghe și Ștefan. ¹⁰ Prepis, M. M. Tokin din Vârșeț — ap. D. Pop., p. 40. ¹¹ D. Pop., 40. ¹² *Ibid*, p. 41.

³ Korab nski p. 401, ap. D. Pop., p. 79. ¹⁴ Schwicker, o. c., p. 76 — ap. D. Pop. p. 19. ¹⁵ Vezi N. Densușeanu, art. cit. în Alb. m.-român, 1880.

D. Pop. p. 33 ¹⁷ *Ibid* p. 38. ¹⁸ *Ibid*, ¹⁹ *Ibid*, p. 75 și nota 1. ²⁰ Grănicear 18 nr 16 ap. D. Pop. p. 25

mului gimnaziu sârbesc din această „Metropolă sârbească“, cum o numește profesorul conferențiar sârb¹. Aici, mai erau negustori bogați, ca Costa Baracu, deja pomenit și Simu Bașa — amândoi din Clisura², precum și dr. G. Pantelici și Atanasie Caramata³. Averile familiei Caramata erau trecute în legende și proverbe⁴.

Nu numai în țările fertile și bogate, dar și în cele abia eliberate și din totdeauna sărace, ca în generalatul Karlovatz și al Varadinului, precum și în Zagoria croată, ei au deținut tot comerțul în mâinile lor — scria Vanicsek⁶. În Slavonia erau foarte mulți „zidari ottomani“ ce se cheamă „Țânțari“⁶. În toate aceste ținuturi, ca și pe litoral, se ocupau aproape numai ei — Greci și Aromâni cu comerțul ambulant și erau cunoscuți sub numele de „calaigii“⁷. Erau negustori pe tot litoralul: erau la Zadra (Zara), la Šebenico și Karlstadt⁸, la Zagreb⁹, la Ruma¹⁰, etc.

Ca să ne dăm seama de valoarea acestor elemente, răspândite ca un păienjeniș, în toate centrele mari și mici, este bine să se citească cele relatate de dr. D. Popovici în legătură cu conflictul izbucnit, în 1790, în soborul dela Timișoara, unde majoritatea membrilor participanți și conducători ai activității au fost nobilii Aromâni¹¹.

3. — Marele port Zeimun-Semlin.

A fost — ca și Slavonski Brod — un port ospitalier tuturor revărsărilor de colonii aromânești, cum îl numește profesorul sârb în conferința citată. Așezat în fața Belgradului, unde ajungeau, pe valea Moravei, caravane din toată Peninsula, tot aici, se vărsau, pe calea apelor, mărfurile venind din josul și susul Dunării și pe întinsul afluenților — Tisa, Drava și Sava. A fost — în decursul veacurilor XVIII și XIX — un antrepozit colosal, în legături cu Europa centrală și apuseană, cu cea s.-estică, cu Asia și Adriatica. Aici, se vărsa mare parte din bogății și, de aici, se distribuiau: materii brute, cereale, vite, manufacturi, poștă, efecte și aur — toate

¹ Vezi Conf. prof. sârb și Programul marelui gimnaziu din Karlovatz, 1890, I, p. 53 — ap. D. Pop., nota 1, p. 128. După aceleași izvoare, mai cităm pe Alexi Zamfirović, Andrei Matic, Đimco Ghinčić, Eft. Georgević, Alexi Panatović, Zamfir Emanuel. După D. Pop., pe lângă acești fondatori, mai erau Gh. Coda din N.-sad, Rodocanachi din Trieste, Iovan Damaschin din Nemet. ² Politica din 6/II/927 — ap. D. Pop., p. 36. ³ D. Pop., pp. 128 și 129. ⁴ Era un proverb: «Așa ceva nu găsești nici la oborul lui Caramata» — Vuk, Poslovitje, ap. D. Pop., nota 1, p. 74. ⁵ Op. cit., I, 401, 648 — ap. D. Pop. pp. 78—79. ⁶ Taube, II, p. 21 — ap. D. Pop., 94. ⁷ Soppron, p. 316, Vantcek I, p. 401, II, pp. 647—648, ap. D. Pop., nota 1 și 2, pp. 55 și 56. ⁸ Grbici, o. c. I, p. 134 — ap. D. Pop., 111. ⁹ T. Filipescu, o. c. p. 112 — menționează pe unul Kalembar (în m.-român: Cale bună!) director al băncii sârbe cunoscut ca un mare sârb. Aicea, în dieceză după St. Meteș, o. c. p. 256 — au fost vechi coloniști în valoare de 11000. ¹⁰ Ruma din Sirmia înseamnă «Grec». Vezi T. Filipescu, p. 113. ¹¹ Vezi și Cartea III-a.

devizele streine. Comerțul de bancă, casele de schimb, cele de import-export, cele de expediție erau în floare. Din acest centru important, se dicta și comerțul întregii Serbiei vechi¹.

Fisionomia etnică a acestui oraș căpătase, prin a doua jumătate a sec. XVIII, un caracter cu desăvârșire aromânesc², piața lui prezenta caracteristicile aromânești-orientale. Avea trei biserici mari³, negustorii bogați își aveau capelele lor bogate, ca Hariș, Petrovici și Spirta⁴, iar unul Todor Apostolovici își avea capela și preotul particular⁵. În a doua jumătate a aceluiaș secol, aveau case frumoase familiile Duca, Schivru, Caramata, în care a fost găzduit Iosif II, Darvari și Vâlcu, unde a fost găzduit împăratul Francisc I⁶. Negustorii aristocrați și dornici de înaltă învățătură, au înființat, în 1795 — pe lângă școlile funcționând în casele negustorilor, în ființă încă din deceniul IV⁷ — o școală a comunității grecești și macedo-vlahe⁸, școală ajutată și de negustorii din Viena și din Salonic⁹.

Din multe case comerciale mari, ne vom ocupa numai de câțiva din cele mai celebre. Una din ele era aceea a lui Solaru din Blața, ca cea mai bogată din oraș, care, încă din 1756, plătea cele mai mari impozite¹⁰. Unul din ei, Ghiorghi, făcea afaceri mari cu toată regiunea, cu diferite mărfuri¹¹. Casa Schivru cu Hristofor era în fruntea celebrelor case de comision și de bancă și avea șantier naval pe Duhăre¹². Tot aici, la Zemlin, își începuse activitatea, celebra firmă vieneză a lui Zenoviu Pop¹³, fiul celebrului Hagi Constantin dela Sibiu. Tot atât de celebră era și casa de comision și de expediție a lui Chiriac Barboglu, care avea comandite la Triest și la Brașov¹⁴. Una din cele mai distinse firme din lume era casa de bancă Darvari, dintre cari unul Marcu era în fruntea băncii din Viena, cu un capital evaluat la peste un milion florini¹⁵, casă care, în 1781, nu mai ființa la Zemlin¹⁶.

Afacerile de comision și de expediție în acest centru-nod al tuturor drumurilor de apă și de uscat — erau dintre cele mai rentabile. Unii negustori își aveau și vasele lor, ca Dimitri Dursa, Anastasi Ziki și „Micul Nasta“ Anastasi cari, în 1788, posedau multe vase de transport¹⁷. Dar casa de expediție și de bancă, rămasă ce-

¹ P. Marcovici, o. c., p. 105, ap. D. Pop., p. 51. ² Conf. prof. sârb. ³ D. Pop., passim. ⁴ *Ibid.*, p. 38. ⁵ Soppron, p. 361, ap. D. Pop., nota 6, p. 33. ⁶ P. Marcovici, o. c. p. 118, ap. D. Pop., p. 35. ⁷ Soppron, p. 330, ap. D. Pop., p. 117. ⁸ Bogoslovski Glasnik, XVI, p. 108, ap. D. Pop., p. 118. ⁹ P. Marcovici, o. c. p. 111—112, ap. D. Pop., 118. Vezi și Cartea III-a a lucrării de față în legătură cu programul acestei școli. ¹⁰ Vezi D. Pop., p. 82 și nota 2. ¹¹ *Ibid.*, p. 76. ¹² Soppron, p. 384—385, ap. D. Pop., p. 93. ¹³ *Ibid.*, 383, ap. D. Pop., p. 90. ¹⁴ D. Pop., p. 90. Credem că acest Barboglu a fost Aromân — numele de Barba este foarte frecvent la Aromâni. ¹⁵ D. Pop., p. 90. ¹⁶ *Ibid.*, p. 66. ¹⁷ P. Markovici, Društvo ne Prilike, ap. D. Pop., p. 93. Numele de Zichi sau Zicu

lebră, era firma familiei Spirta din VI.-Clisura, cu un membru la Viena și altul în acest centru, în permanență¹. Membrii acestei firme lucrau și în Kovilia, Ruma și Sisk². Ei aveau la începutul sec. XIX, o mare fabrică de mătase, 13 vase și un „propilor Archimede“, pe Dunăre. Afacerile lor erau ramificate peste tot cuprinsul unui uriaș triunghi: Constantinopol-Triest-Viena³. Unul din membrii acestei case — Pavel Spirta — era o mare personalitate în domeniul financiar și economic și, din memoriile lui, se poate deduce cât de larg orizont aveau acești Aromâni ca negustori și câtă profundă cunoaștere a problemelor economice și financiare mondiale⁴. Iată ce se povestește despre afacerile și bogățiile lor legendare: „Curierii, cari aducea și duceau corespondența și banii dela Constantinopol la Viena și înapoi, se opreau la casa Spirta din Zemlin. Aici îi aștepta o enormă cantitate de corespondență și de bani, cari erau împachetați și puși în butoaie; apoi, acestea erau înfășurate în saci, pecetluite cu multe pecetii și încărcate în căruțe. Toți banii aceștia, numai de aur, înainte de a fi împachetați, erau, întotdeauna, deșertați pe o rogojină, bine spălați, pe urmă cântăriți — căci nu se numărau — și puși în butoaie cu lopata. Așa trimitea și tot așa primea banii casa Spirta⁵. Mai întâlnim membri din această celebră familie: pe frații Ghiorghiu Spirta, pela începutul sec. XIX, trecuți în registrul comunității din Clisura⁶ — e, probabil, să fie vorba chiar de marii expeditori despre cari am vorbit mai sus; pe unul Petre Spirta, prin 1848-49⁷, pe unul Constantin — nobil de Spirta († 1889)⁸, și pe ultimul, tot nobil, Ghiorghi, în 1906⁹.

Colonia cea mai numeroasă de Aromâni în acest mare centru comercial a fost — după toate datele și mărturiile — din VI. Clisura și număra peste 150 familii¹⁰. Atât Zeimun cât și Paciova erau, așa dară, în mâinile acestor Clisurenii atât de îndrăsneși, de întreprinzători și de bogați¹¹. Tot pela începutul sec. trecut, găsim ca negustori pe Ghina Vâlcu¹² cu fiii, precum și pe Nicola Ioan Lecu¹³, Dimitri Simu Zicu, unul Ioani, etc.¹⁴ alte familii clisurene: Hagibelu (sau Hagibeala), Paci, Lecu, Niștă Lecu cu fiii, poate și Ioani G. Iancovici și fiul Petru¹⁵.

O casă, deasemenea distinsă, era firma lui Caramata¹⁶. Unul din aceștia avea oboare de porci dela Zeimun până la granițele

este desigur clisurean¹ D. Pop., 91. ² *Ibid.*, 49. ³ *Ibid.*, 91. ⁴ P. Markovici, *Issoria Novoga Sada*, 77, ap. D. Pop., 74. ⁵ P. Markovici, *Društvene prilike*, ap. D. Pop., 91. ⁶ Sunt trecuți cu titlul de donatori sau cotizatori la susținerea comunității. ⁷ D. Pop., 128. ⁸ P. Pap., *Mem. cit.* ⁹ D. Pop., 128. ¹⁰ Vezi P. Pap., *Mem.*, cit. ¹¹ Din sânul acestei valoroase colonii, au născut, în Zemlin, dr. Darvari și scriitorul Ceagani sau Cehan — Vezi *Mem. cit.* ¹² Membri din familia Vâlcu erau și la Panciova și la Viena. ¹³ Membri din familia Leca erau la Belgrad, Bis. Albă, Costainița, Mișcolț și Tokay. — Vezi și D. Pop., 49—50. ¹⁴ Vezi registrul com. clisurene, des. cit. ¹⁵ Vezi *Mem.*, cit. P. Pap. ¹⁶ Numele

Austriei¹ alți doi Caramata erau unul la Pojon, altul la Lipsca² și, într-atâta erau de bogați, că averile lor trecuseră în legende³. Alte firme: Ianachi Arghir și Nastu Dimu⁴, Ghiorgghi Spida⁵, Ghiorgghi Mangearli⁶, Kiril Zicu, Dimitri Schivru și Todor Apostolovici, săpungiu⁷. Mai erau. Nicola Rusi (Rosi, Rusides), Constantin Darvar, Const Siguri, Const. Duma⁸. Un mare negustor, în prima jumătate a sec XIX, era și Alexi Chiriță, care a împrumutat statul austriac cu 7000 fl.⁹. O familie Popovici din Blața se numea înainte Puliu¹⁰. În „Memoriul“ citat al scriitorului P. Papahagi, se vorbește de firma fraților Puliu, cu o avere considerabilă de 120.000 cor., — probabil, să fi fost tot din Blața. Prin 1848—849, găsim pe unul Pavel Morfi, negustor cu vază¹¹, precum și pe unul Dimitrie Petrovici¹². Unul Petrovici Zara din Blața — destul de bogat — a donat în 1874, terenul pentru clădirea bisericii Sf. Dumitru¹³. Alt Blăciot a fost, cu mult înaintea acestuia, Zisis H. Teodor († 1810); etc.¹⁴.

Alți negustori din diferite centre au fost: unul Bucuvala din Epir, altul Nauni Torsa († 1781). Ghiorgghi Palzi din Ambelachia-Tesalia († 1814), Mihail Cocea¹⁵, unul Ciutucovici, Stancovici, Iovanovici, Gheorghevici¹⁶, etc. Tot aici, a făcut negoț, pentru scurtă vreme și acela care avea să ajungă, la Viena, marele medic inobilat de împărat, doctor I. Nicolide de Pindo¹⁷.

În Zeimun, erau și opt hanuri comerciale, toate exploatate de Aromâni, dintre cari unul era supus austriac, restul, toți, cetățeni din Turcia¹⁸.

Vreme de aproape două veacuri, Aromânii au deținut, în mâinile lor, toată mișcarea economică — deosebit de aceea din alte ținuturi — mai cu deosebire în provincia Sirmiei, bulevardul de trecere a bogățiilor din cele două lumi: orientală și apuseană și au deținut — în mâinile lor viguroase, cu puterea banului și a capacităților lor negustorești — cele două chei dela locul de împreunare a Timișului și Savei cu marele fluviu, Zeimun și Panciova, de unde dictau și viața întreagă a Belgradului de pe malul opus. După datele câte se cunosc, până în prezent, Moscopolenii, pentru început și Clisurenii, pentru mai târziu, se desemnează pe primul plan al vieții economice din acest ținut, al Sirmiei, după cari, vin, în pro-

de Caramata se întâlnește și la Fârșeroți. ¹ D. Pop., 73. ² *Ibid.* ³ Vuk Poslovițe, ap. D. Pop., nota 1, p. 74. ⁴ Soppron, 544—5, 330, ap. D. Pop., 117. ⁵ D. Pop., 117. ⁶ *Ibid.*, 118. ⁷ Soppron, 536, 361, ap. D. Pop., 103. ⁸ Soppron, 430, ap. D. Pop., 117. ⁹ D. Pop., nota 2, p. 42. ¹⁰ *Ibid.*, 15. Despre unul Puliu, vorbește și T. Filănescu, 112. ¹¹ Markovici, Istoria, 123 — ap. D. Pop., 128. ¹² D. Pop., 178. Vezi și T. Filănescu, 112. ¹³ Vezi P. Pap., Mem. cit. ¹⁴ *Ibid.* ¹⁵ *Ibid.* Unul Zlat, mort în 1829, s'a distins în știință, muzică și matematică. ¹⁶ Vezi T. Filănescu, 112. ¹⁷ Vezi Dr S. Țovaru: Rev. M.-rom., nr. 1—2 931. Despre marile așe amint culturale și religioase în acest oras, vezi «Cartea III-a». ¹⁸ D. Popovici p. 49.

porție mai redusă, Aromanii din alte localități aromanești deja pomenite. Toate aceste centre au strălucit, atâta timp cât le-a avut în mâinile lui acest element.

Intocmai ca păsările migratoare, unele aclimatizate cu noul mediu ambiant, altele tânjind de dorul unor țărâhuri mai bogate în hrană și în lumină, Aromânii negustori, financiari și meșteșugari — din provinciile croato-slavone, ca urmare a infiltrării altor elemente încurajate de doctrine șoviniste sau din cauza decăderii vechilor centre următor noului sistem de mijloace de comunicații și a nașterii altora în monarhie — unii au rămas pe loc, asimiliându-se în masa majoritară, alții și-au luat sborul spre țărâhuri de activitate încă virgine și dătătoare de noi speranțe.

Odată cu dispariția Aromânilor, însă, și epoca de aur a acestor centre s'a stins, ca să nu mai revină niciodată. Și nu numai Zeirion și Panciova, ci și toate celelalte, înfloritoare, au suferit crahul fatal și — mai adăogă cu regret autorul atât de des citat — aceasta a însemnat și o grea lovitură pentru poporul slavono-croat care avea, în acești oameni, pe cei mai mari ai lui binefăcători.

B. — NEGUSTORI ȘI FINANCIARI AROMÂNI ÎN UNGARIA

Soliman Magnificul, fiul singur al lui Selim, după ce-și asigură supremația în Mediterana și a făcut din imperiu o mare putere maritimă prin cucerirea în 1523 a Rodosului, își îndreptă toate eforturile spre o pătrundere cât mai adâncă în Europa centrală. Într'o expediție bine organizată, pornește, în 23/4/1526, împotriva Ungariei și, după ce cucerește toate cetățile din Sirmia, câștigă, în 28/8/1526, cumplita luptă din mlaștinile Mohaciului (localitate rămasă cunoscută sub tristul nume de „Mormântul nașunii“ maghiare) unde au pierit — pe când Ludovic II pieria în mlaștină — 18000 fantasini și cavaleri și au fost executați 4000 prizonieri. În ziua de 10 Octombrie, i se prezentau biruitorului cheile Budei și Ungaria era împărțită în trei părți: austriacă, turcă și transilvană, partea turcă administrată prin 25 sangeacuri și 4 eialete, bucurându-se de oarecare autonomie, conform uzului la Sultani. Buda a devenit turcească și această ocupațiune a durat peste un secol și jumătate ¹.

Iată noi condițiuni foarte prielnice pentru supușii ottomani de a-și desfășura activitatea lor negustorească și peste tot cuprin sul Ungariei. Știm că așezările Aromânilor în această țară datează încă din perioada apariției Turcilor în Peninsula. Ei, încă din prima

¹ Vezi Lavisse et Rambaud, IV, pp. 620, 624, 714, 723.

jumătate a sec. XVI, sunt semnați la Sibiu¹. É. Picot bănuiește că, printre Grecii veniți, încă din evul mediu, în Austria și Ungaria, ca să-și caute norocul ca arhitecți, ingineri, artiști, etc., ar fi fost și Aromâni². Prin abilitatea lor, acești Aromâni au reușit să dobândească în Turcia și în provinciile vasale ei, importante privilegii comerciale mai cu deosebire la exportul de mărfuri turcești³, așa că, în sec. XVII, negustorii indigeni aveau de ce se plânga de revărsările acestora⁴. Deja în perioada 1715/20, ei se găseau peste tot cuprinsul Ungariei⁵. Comerțul în stil mare al acesteia, ca și cea mai mare parte a banilor, erau în mâinile Grecilor și în ale așa numiților Țințari⁶, iar prin companiile lor negustorești, Aromânii dețineau tot comerțul dela Atena până la Pesta și Viena⁷.

N'a existat oraș sau târg din cuprinsul Ungariei unde Aromânii să nu-și fi avut pe reprezentanții lor cari s'au ocupat cu comerțul, industria și, pe alocuri, cu marea agricultură. Este de observat, însă, că ei s'au așezat în proporțiuni mari cu predilecție în partea răsăriteană — adică din stânga Dunării și cea nordică în întregime și relativ mai puțin — aceasta întrucât ne ajută datele de până acum — în partea ei apuseană, adică din dreapta marelui fluviu. În această parte, sunt de remarcat centrele ca Tati, Papa, Vesprima, Marea Kanizsa, Gyor, Tolna, Dünaföldvár, etc., pe când în Ungaria răsăriteană și cea nordică, amândouă destul de bogate, îi găsim peste tot. Mergând de jos în sus, enumărăm. Seghedin, Mako, Baja, Hódmező Vásarhely, Kálocsa, Szentes, Kecskemet, Pojon, Csanad, Karczag, Iaszberény, Iaszapati, Debreczen, etc sau centrele dela nord: Vacz, Balassa Gyarmat, Eger, Gyöngyös, Miskolcz, Tokay și altele nenumărate⁸.

1. Göngös, Miscoț și Tokay.

Acestea trei au fost centre mari în Ungaria de nord unde s au ocupat cu marele negoț, cu export de lemne și de vinuri, mai cu deosebire. În jumătatea sec. XVII, erau deja în număr însemnat în ținutul Koșav din această parte a țării⁹.

¹ N. Iorga, Ist. Com., I, 131. ² Vezi art. cit. din Alb. m.-român ³ D. Pop., 51. ⁴ Szazodok, 1911, p. 365, ap. D. Pop., 53. ⁵ Ibid. ⁶ Statistik, I, pp. 138—139, ap. D. Pop., 79. ⁷ Zefici, Jitte, 76—77, ap. D. Pop., 78. ⁸ Negustorii din Göngös, Pászto, Iaszberény, Atokszállas, Iaszrápaty, Iarziengyboza, Kis-Er, cereau, în 1784, preoți și învățători români — vezi P. Pap., Mem. cit. După acelaș izvor: dintr'o conscripție din 1794, pe lângă alte naționalități, erau și Makedowalahi: în Mako 2 case, în Tornya 154 suf., Bátornya 416, Nagylaka 504, Palta 1 casă, Saftény 339 suflete, Csanád 184, Feöldeák 13 case, Apatfalva 13. (După actele copiate din arhiva de stat din Budapesta de dr. G. A. I xici). Erau biserici aromânești la Ungvári, la Eger cu multe proprietăți, la H. Vásarhéy, Szentes, Kargat, Kálocsa și Szeghedin, Tokay, Miscoț și Kecskemet ⁹ Szazodok, 1911, pp. 363, 9, 289, 291 ap. D. Pop., p. 51

Despre Tokay n'avem date numeroase ; ştim, însă, că, aici a avut loc un mare negoţ de export de vinuri şi de lemne, în special pentru Polonia. Aici, a fiinţat, una din marile companii „greceşti“, (a cărei identitate etnică am fixat-o ca în întregime aromânească ¹) şi a cărei vechime se afundă până pela începutul sec XVI ². Nu cunoaştem în ce proporţie a crescut numărul negustorilor după stingerea Moscopolei ³. Tot comerţul de vinuri şi de lemne, ca şi exportul acestora, era în mâinile negustorilor aromâni din Tokay şi din Mişcolţ ⁴. În aceste două centre, în afară de Budapesta, s'au aşezat, din timpuri vechi, membri din celebra familie Mocioni ⁵ În Tokay, găsim şi membri din familia Leca din Vi -Clisura ⁶. În preajma oraşului, erau, în 1748, 102 familii ⁷.

Datele asupra aşezării Aromânilor la Mişcolţ se referă la anul 1606, dată când Moscopolenii încep să aibă raporturi cu Austria ⁸. Ei sunt evaluaţi, în 1728, la peste 300 negustori ⁹. În 1788, erau peste 350 familii, toate din Moscopole — mai propriu zis, din ţinutul moscopolitan : erau originari, adică, din Moscopole, Grava, Lunca, Civara, etc. ¹⁰. Ei îşi aveau biserica foarte veche. Importanţa coloniei şi valoarea afacerilor ei se deduce şi din aceea că ei îşi aveau şcoala şi „una din cele mai frumoase biserici ortodoxe câte se află în Ţara Ungurească“, biserică la care s'au lucrat 20 ani şi s'a terminat în 1806 ¹¹. Tot comerţul era în mâinile acestor Aromâni — scrie prof. dr. P. Papahagi ¹².

Din registrul matricol al naşterilor din 1728 al bisericii ortodoxe din Mişcolţ, vom da numele copiilor de sex masculin şi al părinţilor : Gherca A. Paţi Atanas, Anastas Mihail Ghica, M. Giupan, G. Guriciu-Gurişu, George Gramba, Nastu Grabowski, Atanas al Druia Stiria, Anastas G. Guriţă Nicola Şaguna, Atanas al Druia Şuca ; Anastasie P. Ciuhadariu, Adam al lui Mitra Ciacu, Ioan Dimitri, Anastas N. Şaguna, Anastas Vruşu Duruţa, Alexi Didani, Gherga Lina Naum Kosmiski, Anastasie Mihail Zubanu-Jupanu, Atanas Nuşa, Atanas Chileafa ¹³, Atanas Ioan Dimcea, Mihale Dova ¹⁴, Anastas Dim. Ciacu, Adam D. Ciacu, Anastas Nastradin,

¹ Copii de M. Lascaris, ap. D. Pop. p. 23. ² N. Iorga, Ist. Com. I, p. 131. ³ În cimitirul din Tokay, împănate cu nume aromâneşti, sunt trecute satul şi oraşul, precum şi numele. ⁴ Zelici, Jitje, 76—77 şi Acsádi, I, 314, ap. D. Pop., 79 şi 53. ⁵ Vezi Alb. m.-rom., 1880, p. 72. ⁶ D. Pop., 49—50. ⁷ În Tokay, 95 familii au cerut lui Iosif II să li se îngăduie a avea biserica lor de rit greco-ort. Vezi P. Pap., Mem. cit. ⁸ P. Pap., Mem. cit. ⁹ P. Pap. Scrit. aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45. ¹⁰ *Ibid.*, Mem. cit., unde stă scris că toţi aceşti Aromâni se găseau sub protecţia bisericăască a arhiepiscopiei din Ohrida — Prima Justiniana. Slujba celor şapte sfinţi ai Ohridei era tipărită la Moscopole. ¹¹ Vezi Viaţa unei mame credincioase» de dr. I. Lupaş. ¹² Vezi Mem. cit. de P. Pap. ¹³ Numele de Chileafa, sub forma Chelefa» îl găsim la Floru — Zagor ¹⁴ Nume Dova există la Târnova-Bitolta.

Anastase Nastu Crușoveanu¹, Atanas Ioan Pamberî, I. Dimcea, I. Glupanu, An. Mihail Muciu, An. Bașkıgiu, An. Lintî, Anastas Ciobanu, I. Caluđi, Ambrosiu Livădaru, Vretu Chiria Simcea, Nic. Șiarpe, Caravlahu dela Ungvari, Const. Apostolovici, dascăl Naum Mihale Mociu, R. Fantazi, Ana Nic Mandua, N. Papa, Mihail Și-șîa, Pescari, G. Nicolau, Campomare, I. N. Iancu Ciuciu sau Giugiu, I. K. Romeu, G. Naum Dona, Proçop Dursa², Procop Polizu, Sturnare³, Pihti Vretu, Nicolău Coliciu, Dimcea Mucule, Dim. Șimșia, Dim. Pulizu, Dim. Gunca, D. Coca, D. Diamandî, Dimos Oparacu, — Oparac, sat prăpădit în Albania de jos; Dem. Pilita, Nastu Ceambicu, Mih. Ndonga, G. Cioba, Marcu, Nastu Bartimi, Dimcea Muculi Bratu, Ștefu Roza, Nic. Cartiță, Em. Mih. Docia, Nacia Pustinici, George Balan, Gh. Macali, Georg Dadane, Ion Șuca, Ilia Mih. Nișca, C. Pata Coste Presuca, Const. N. Cata, Naum Papamihale, Mitru Luca; Mih. Nișca⁴, Nicu, Manole Castorian, Vintacovisci, Ar. Belaski, Ilr. Chiușia, Mih. Chiosa, Thed. Țupată, Nanu Lazăru, Naum Rizia, Const. Deft. Foca, Nic. Țărță-rachi, Naum Țitiri, G. Ciomba, Nic. Boiagi, Ștefan Duși, Papamihali Călugheru, Pavlu Mărgărit, I. Pulovsci, Mih. Nastu Velu (sau Belu⁵), Con. I. Churciu (Federovici), M. Dumitrovici, Nauni D. Liveri, Costa Plyasca, G. Cușculuri, Ilia N. Leru, Mih. Calai⁶, Ioan Iacomi⁷, Anastasi Gorgumi, Ambrosie Livandovski, Joga — tată a lui Andrei Pita⁸.

Iată o parte din primii fondatorii ai bisericii și, deci, mari, negustori în acest centru, stăpânit de energia și de banul lor. Din ne-număratele nume, același scriitor ne dă câteva pentru ultimul pătrar al sec. XVIII: Dem. Pilita, Gheorghî S. Capri, Evreta Șaguna, Dursa, Dimcea, G. și N. Tricupa—Cosmichi, Anastas Nicolae Șinca, An. Petre Cluhadaru, Mitre Ceacu, Mih. Ndonga, Anastas I. Pamperi, An. Mih. Muciu, Vretu An. Ponte, Nic. Șiarpe, Gheorghe Balauri și „zecimi de alte nume”⁹. Dr. P. Papahagi observă că numele de „Vretu” vine, de multe ori, cu însemnarea din Moscopole, Frașari și Fearica¹⁰. Tot aici, au făcut negoț nenorocos și Naum, fiul lui

¹ Să fie oare o dovadă că Crușova este și mai veche de cum am fixat la cap. VI, «Cartea I-a»² Pe unul Dimitrie Dursa l-am întâlnit ca armator la Zemlîn — vezi D. Pop., p. 93. ³ Numele de Sturnare-Sturnara îl găsim la Mețova.

⁴ Numele de Nișca se aude la Sofia și București — originarî din Crușova.

⁵ Vom da mai departe de numele baronului Belu (?). ⁶ Calai a fost nume purtat de un bărbat politic maghiar. ⁷ Pe unul Iacomi, originar din Salonic, l-am întâlnit la Smirna. ⁸ Din Mem. ctt. Tot după dr. P. Pap., aflăm că s’au găsit însemnări la biserică, după cari, Moscopolenii au plecat — în gloate mari, cu avutul și cu tot ce au putut duce cu sine — în 1806, din cauza ticătoșilor lui Alî Pașa și ale lui Ismail Pașa din Berat. După altă însemnare, «satele Grava, Lunca, Ciyara au fost pustite de Albanezi mahomedani de mult». ⁹ P. Pap., o. c., și l. c. ¹⁰ *Ibid.*

Evreia Șaguna și tatăl aceleia care avea să fie — spre fericirea neamului românesc! — Mitropolitul Andrei Baron de Șaguna ¹. Încă doi buni negustori au fost Adam Gherga și fiul Atanasie, acela care avea să fie naș la cununia Anastasiei cu Naum și la botezul fiului acestora ². Probabil că, tot aici, a făcut negoț și Gheorghe, fiul lui Naum Șaguna din prima căsătorie ³.

În matricolul din 1728 al bisericii, nume ca Dona, Capri, Dimcea, — probabil din cauza vechimii lor prea mari — de-abia se descifrează ⁴.

Aceasta era fisionomia pieții în acest oraș — aproape aromânesc. În sânul acestei colonii, s'a așezat și a făcut negoț unul Mihail din familia Mocioni, care a avut ca soție pe Ecaterina, fiica lui Ioan Mocioni și mama ilustraților frați Alexandru și Eugen Mocioni ⁵.

Deasemenea, în multe sate din districtul Borsad, autorul cit. memoriu a găsit inscripții cu multe nume de Aromâni pe morminte ⁶.

Un mare centru în Ungaria de mijloc era și Kecskemet. Judecând după biserica și biblioteca extrem de bogată din acest oraș, amândouă datorite Grecilor (?) și Aromânilor din Sacișta, colonia de negustori trebuie să fi fost numeroasă și bogată. George Zaviras, primul bibliograf grec, făcea negoț în acest oraș ⁷.

2. — Budapesta.

După cercetătorii sârbi, numărul Aromânilor pare să fi fost cu totul neînsemnat. În Buda, în jurul anului 1800, ei erau evaluați cam la 1100 ⁸, iar acela „al Grecilor și Țânțarilor“ în Pesta ceva mai mare ⁹. Noi credem, însă, că numărul acestora a fost cu mult mai important. Totuși, numărul unui element dotat cu atâtea virtuți interesează prea puțin în stabilirea valorii lui și numai calitatea are și a avut preț în ochii cercetătorilor obiectivi. Oricare ar fi fost numărul lor, un lucru stă adevărat și anume că „acești întemeietori de fabrici, de ateliere și de tipografii, acești balcanici au pus în valoare bogățiile Ungariei și au fundat marile companii comerciale cari legau economicește Apusul și Răsăritul“ — după cum se exprimă foarte judicios colegul V. Papacostea ¹⁰. Numai în lumina acestor

¹ Dr. I. Lupaș, o. c., 11—13 și «Mitr. A. Șaguna» 10-12. ² *Ibid.*, ³ Din «Viața unei mame credincioase» aflăm că Gheorghe era fiu din prima căsătorie cu Ecaterina Magfaro din Perlepe și că aceasta era tatăl generalului în retragere. Constantin Șaguna. ⁴ Vezi Mem. cit. Printre inițiatorii întemeierii bisericii erau membri din familiile Dem. Pița, George și Simeon Capri și grecul Sachelarie Levendi. ⁵ Vezi cartea III și Dr. At. Marinescu, Alb. m. român, 1880, p. 72. ⁶ Dr. P. Pap., dă — în Mem. cit. — aceste nume de familii: Butal, Livadaru, Leka Stăllard, Caludi, Cosmiski, Jupanioth Mihaly — adică din Jupani, Szull, Dimcea, Olas (Oală I), Pobasky, Leca, Muciu, Kiril Curuș, Gherga, soția acestuia născută Duresza, Lioveri, Pița. ⁷ Vezi Mem. cit. ⁸ D. Pop., Problemi Voivodine, 1, 32. ⁹ D. Pop., 25. ¹⁰ Vezi art. în Rev. M.-Rom., II, nr. 1 930.

desfășurări de energie creatoare trebuie judecată și fixată valoarea Aromânilor — nu numai în această țară, ci și ori pe unde au trecut. Altfel, n'ar fi putut, așa de slabi numericeste — chiar dacă am lua ca adevărate statisticele cercetătorilor sârbi — să stăpânească viața economică a Ungariei veacuri de-a rândul și să contribuie, în atât de largă măsură, la crearea stării burgheze și întărirea prin re-împrospătare a clasei aristocratice și conducătoare a statului. Dealtfel și Valentin Hóman, profesor de istorie la universitatea din Budapesta și ministru de instrucție publică, recunoaște origina streină a orașelor din Ungaria¹. În fruntea acestor streini, trebuiesc, fără îndoială, așezați Aromânii sau „Cincárok“, cum au fost cunoscuți și de Unguri (sau Cuțovlahi, Caravlahi, Makedovlah, Makedoromán)².

În acest oraș, ca și la Viena și în celelalte centre mai mici, ei s'au ocupat cu marile comerț și finanțele, cu meșteșugurile și micul comerț.

Nu este fără interes să dăm, din sutele de nume, câteva numai din cele rămase prin grija documentelor nu lesne pieritoare. Un negustor din Buda Gheorghe Pulovici, originar din „Saxta“—Sacișta, este semnalat prin 1726³. În documentul din 9/XI/1802, privind înțelegerea stabilită între Greci și Macedo-Vlahi cu referire la orânduiala din biserica lor din Pesta, clădită prin decret imperial în 1793, găsim aceste nume din colonia numeroasă din Budapesta, constituită în comisiune reprezentativă: Dimitri Arghir, Nicolae Bekella, Teohari Jappa, Constant Macenca, Margariti Scarlat, Mihail Sofrona, Ghiorghi Vasiliu, Naum Stoianovici, Dam. Trâpcu, Dinu Figiu, Ioan Terzi, Gherachi Dimitri, Gheorghe Șulowski, Stamu Mutu, Constantin Alexici, Cosma Panaiot, Vrusu Dociu, Dimitri Vulpe, Constantin Manoli, Peter Rusu, Const. Agora, etc.⁴.

Aromânii, ca negustori, financiari și meșteșugari, au cunoscut Buda și Pesta, poate înainte de cucerirea capitalei de turci; cu atât mai mult ei s'au putut așeza — ca supuși iubiti și protejați al Sultanelor — după transformarea în pașalâc a Ungariei.

Ne mulțumim să dăm și alte câteva nume pentru vremurile mai apropiate de noi. În fruntea coloniei budapestane — pe lângă alte nume celebre despre cari vom vorbi mai jos — au stat, fără îndoială, familiile Grabowski și Muciu: Atanas Grabowski „negustor fruntaș cu legături întinse“, nobil de Apadia⁵; fratele Constantin Grabowski și fiul George⁶; Gheorghe Muciu, director al școlii

¹ Vezi art. dr. I. Lupaș, în *Universul*, 1935, relativ la orașele din Ardeal. ² Vezi *Encicl. maghiară*, Reval, IV, 568. ³ Vîctovici, IV, 350, ap. D. Pop., 22. ⁴ P. Pap., o. c., nota 2 și 5, p. 23. Vezi *Mem. cit.*, unde se spune că biserica a fost construită pe terenul donat de Moscopleanul Dem. Arghir. În această comisie, au fost, probabil, și, vre un grec. Actul fundațiunii a avut loc în 1788. ⁵ Dr. I. Lupaș, *Mitr. Andrei Șaguna*, 1915, 21—22. ⁶ *Ibid.*, 22.

valaho-grecești ¹ și librar în oraș ², precum și fratele Naum Muciu ³. Alții: Avreta Șaguna, fratele mitropolitului, ajuns deputat în Pesta în 1848 ⁴; un văr al acestora (Muciu, Grabowski și Șaguna) a fost Sebastian Economu ⁵; înrudită cu Grabowski era și familia Mutowski, altă dată cu negoș în Polonia, dar, mai târziu, așezați la Pesta și Mișcolț ⁶. Este de observat că toate aceste nume, în afară de Economu, le-am întâlnit și în acest din urmă oraș ⁷. Alți negustori de seamă erau Pometa și Dimcea ⁸, Vulpe, Mandrinu, Stupa și Geticu ⁹. În jurul lui Nicolae Rogea și al celor doi Grabowski, erau, la Pesta, prin 1816, și alți Români din Macedonia, ca Țlca, Atanasi Pulievici, Atanasi Cheptenaș, unul Maciuca, unul Mociu, unul Mușicu, mai mulți Derra, Puliu Pulievici, etc. ¹⁰, unul Marcu Gheorghe Carța (Kartza) ¹¹.

Intr'un calendar din 1821, găsim, la Pesta, la începutul sec. XIX, aceste mari nume de Aromâni negustori și nobili: în afară de frații Grabowski și Nicolae Rogea, pe Naum Derra ¹² „de bun neam născutul”, I. Em. Ghica de Dejanfalva cu aceeași calificare, Ghiorghie Lazaru, Nauni Jembo, Anastasie Zico, Nauni și Constantin Arghir, Ioan Papacostea, Nicolae Malagheci, Nicolae Iancovici, Ioan Barati, Stoian H. Petrovici, I. Raicovici, Vasile Buciu, Gh. Dzico, St. Vitali, An. Derra, acelaș Atanas Pulievici de mai sus, At. Scutari, St. Fardi, Gh. N. Maciu, Gh. Muciu și N. Muciu deja pomeniți, Th. Coșor, Gh. Guda ¹³, N. Muciu, C. Derra, Mihail Glangiafil, C. Raicovici, N. Ghion, N. Boiuc i, Mihail Constantinovici, Mih. Dricica, Th. Caragea, Ilie Blana, Pavel Baba, frații Ivan Terpo, pe când la Buda: Mihail Pulia, Dim. Bondi, frații Gh. și D. Ciapa ¹⁴ Diamanți Dimitri Cazacu, Const. Buloffchi, Gh. Țanco, I. Buloffchi, C. Liverdaru, Dim. Ziva, Costa Adamovski, Ant. Ciapa, Ștefan Ciapa, nobilul C. Dogali de Biud ¹⁵. Alte câteva nume ni le dr. P. Papahagi · Marcu Raicovici din Grabova, Vichela din Veria, Naum Fărăcat Moscopolean, Ambrosiu Dociu din aceeași Grabova ¹⁶. Contemporan cu aceștia era și Anastase D. Lica Moscopoleanul care făcea comerț de safiane cu Veleşeni ¹⁷.

¹ *Ibid.* ² N. Iorga, *Hist. R. P. Balk.*, 47, după *Analele Ac. Române*, XXXVIII, 388. ³ Gheorghe și Naum Muciu frați ai Anastasiei mamă lui Șaguna. ⁴ Dr. I. Lupaș, *Viața unei mame credincioase*, 41. ⁵ *Mitr. A Șaguna*, 22. ⁶ *Vezi* Dr. At. Manolescu, *Alb. m.-rom.*, 1880, p. 71. ⁷ *Vezi* mai sus «Mișcolț». ⁸ *Socrți celebrii Em. Goșdu.* ⁹ *Alb. m.-rom.*, I. c. ¹⁰ *An. Ac. Rom.*, XXXIX, 6 și 24, nota 30 31, ap. N. Iorga, o. c., 47. ¹¹ *Ibid.*, XXXVIII, 389, ap. N. Iorga, l. c. *Acest Carța nu este decât fratele lui Ioan Carța, celebru bancher imperial veneț.* ¹² *Soția* acestuia, Maria, era născută nobilă de Zettiry *Vezi* *Cartea III-a: Soc. fem. române din Budapesta în 1815.* ¹³ Este vorba de acelaș Gudas, rudă cu scriitorul grec Ghudhas — *Vezi* I. Car., o. c., 103. ¹⁴ Pe Ghiorghi M. Ciapa îl găsim pomenit în prefața *Gramaticii m.-române a lui Botagi. Poate și Japp să fi tot un Ceapa.* ¹⁵ *Vezi* rev. *Tinerimea rom.*, XIV, p. 150—152. O. Lugoșan *Macedonenii din Pest la începutul sec. XIX* dintr'un calendar din 1821, desigur una din lucrări ale lui Z. Carcalechi. ¹⁶ *Vezi* *Mem. cit.* ¹⁷ *Vezi* scrisoarea ac. stut. către P. Saru, cap. VII, 204, nota 2.

Vorbind de familia Mocioni, E. Picot o numește „una din cele mai considerabile din Budapesta”¹. Urmași ai străbunului Petru în diplomele nobiliare cunoscut ca Popovici — s’au stabilit la Pesta, unde au ajuns oameni cu mare influență în viața economică și cu mare rol pe arena treburilor publice².

V. Maniu ne dă câteva nume de personalități ca Haris — deja cunoscut — Zenea, Șacabeut, fost episcop, Dona, Blana și dr. Cociu din Pesta, precum și o legiune numeroasă de proprietari, ca Malenița, Mangearli, Capră, Baron Duca, Calai, Agora, Nicolici de Rudna, Neoplu, Manasi, Mодоșu, Dadani, Ioanovici de Duleu, Georgieviciu — toate „familii cu cari se fălesc Români”³.

Credem că, tot aici, la Budapesta — în tot cazul, în Ungaria — a făcut negoț și Constantin Gh. Ceagani, care, ca să se cultive, s’a lăsat de afaceri și a colindat pe jos toată Europa în căutarea de învățătură nouă⁴. În acest mare oraș, s’a distins și un mare bancher gopeșan Gheorghe N. Maciu (mort în 1853, în vârstă de 79 ani)⁵, de sigur, făcând parte din familiile gopeșene refugiate — prin 1767 — laolaltă cu Moscopolenii, în Serbia și Ungaria⁶. Pe acest mare financiar Gheorghe N. Matzo-Maciu îl întâlnim în fruntea donatorilor bisericii greco-ortodoxe, alături de Moscopolleanul Dem. Arghir. O familie cu vază la Budapesta a fost și este nobila familie Manu din Vl.-Clisura, cu renume în negoț și mari proprietari de moșii⁷. Unul din această familie a fost prin 1880 primarul Budapestei. Unul Dimitrie Manu — probabil tot acesta — președintele comunității grecești, era în relațiuni cu toți cerealiștii de pe litoralul Dunării cari îi trimiteau cereale în consignație⁸. În acest comerț de cereale, trebuie menționată și cunoscuta firmă I. Pantazi dela Brașov⁹. Încă un Clisurean a fost și von Vrányi cu moșii întinse la Vrányi¹⁰. Mai erau și alți Clisureni, din familiile Mandrinu și Nazla¹¹; se pare că erau și din familia Oca. Prin 1880, ar fi

¹ Alb. m.-rom, 1880, «Les Roumains macédoniens en Autriche et Hongrie», 102 și urm. ² După dr. At. Martenescu, l. c. și Dr. C. Diaconovici, Enciclopedia, v. III, p. 30 și urm., Andrei, senatorul liniei de Foën-Banat, a cerut în 1780 și primit de la împărat documentul Foën ca donațiune mixtă pentru recunoașterea meritelor și sacrificiile familiei și predicatul de noblețe. În 1854, a murit Ioan, proprietar al bunului Foën, om foarte bogat și cunoscător a 10—11 limbi. A fost bunicaș după mamă al lui Alexandru. Vezi și Cartea III. ³ N. Mantu, art. cit. ⁴ Vezi D. Pop., o. c., p. 31 și V. Papacostea, Teodor A. Cavallotti, nota 3, p. 33 «Gexan» negustorul din Viena despre care vorbește D. Bolidineanu — o. c., p. 108, nu poate fi decât acest Ceagani sau altul din familie. ⁵ P. Pap. Mem. cit. ⁶ Dr. I. Ghisulafia, Rev. M.-rom., II, nr. 1 950, ⁷ Una Sofia Manu era măritată cu von Ioanovici-Lugoș, iar Maria Manu cu Baron Nikolaus Dumba. ⁸ Un fiu Leonida, colonel în armata bustrăică, era șeful departamentului aprovizionării în București ocupat și în sudul Basarabiei; un alt fiu era pictor. El vorbea dealectul aromânesc. Inf. căpătate dela d. T. Caramitcu și M. Babuș. ⁹ Vezi mai sus «Brașovul». ¹⁰ Numele originar nu îl cunoaștem. ¹¹ Fant

fost și unul Ștabechi din Crușova sau Nijopole. Tot aici, făcea negoț și unul Babunia, din bine cunoscuta familie la Bitolia. Pe la începutul sec. XX, găsim și firma fraților Lica — Moscopoleni¹ — probabil, fii ai lui Anastase — unul din aceștia ar fi fost Ghiorghî².

Dăm, ca încheiere, câteva nume celebre maghiarizate: Calay, pomenit mai sus³ și Kis⁴, familii din sânul cărora au ieșit mari bărbați de stat unguri; Karácsonyi⁵ și Lascu⁶ — două mari case comerciale; familia Deák — la origină Pescari⁷ — care a dat Ungariei pe cel mai mare bărbat politic al ei⁸. Etc.

Despre rolul covârșitor ce familia Sina l-a jucat în viața economică și culturală a acestei țări, vom avea a vorbi pe larg în legătură cu marii bancheri vienezi și în Cartea III.

C. — NEGUSTORI ȘI FINANCIARI AROMÂNI ÎN AUSTRIA

Dacă Veneția și cetățile italiene atrăgeau, în secolele trecute, pe Aromâni — deosebit de posibilitățile de câștig material — prin splendorile artistice și înălțimea culturii și civilizației, apoi Viena, odată cu începutul sec. XVIII, nu-i atrăgea mai puțin. Aceasta a început să devină punctul de întâlnire a două lumi și două concepții — aceea a lumii occidentale și aceea a s.-estului Europei. Deosebit de noile splendori și noua cultură puternic influențată de romantismul francez, ea îi atrăgea mai cu deosebire și prin vastele ei domenii economice încă neexploatate, ca și prin uriașele desfășurări de succese militare și politice ce începuseră să clatine puterea otomană, chiar din ziua când forțele turcești s'au zdrobit neputincioase la porțile Vienei. Războaiele victorioase ale Sacrului Imperiu Roman care au sfârșit prin alungarea Turcilor din Ungaria și din Țările slavonocroate (1699), ca și pacea dela Passarovitz (1718) au favorizat o revărsare de elemente balcanice din imperiul turcesc, mai cu deosebire elemente aromânești și au inundat monarhia în așa măsură, încât, în mâinile lor, se găsea tot comerțul cu ridicata și cel mărunt, tot comerțul dintre Turcia, Austria și Germania. iar multe case comerciale aromânești erau în legături directe cu cele mai de seamă orașe comerciale și industriale din Europa⁹; deasemenea, aproape

Nazia și Ništa Mandrinu sunt eroii pasportului fals din «Părăvullit» de N. Bartzaria. ¹ Vezi «Gazeta Macedonei», I/16/1897. Interview de I. Arginteanu. ² Vezi «Veies», cap. VII, p. 204, nota 2, lucr. de față. ³ Vezi și «Mișcolț» numele Calay și V. Mantu, Alb. m.-român, 1880. ⁴ Informații căpătate dela d. C. Melta, fost consul general la Varna. ⁵ Copii de M. Lascaris, ap. D. Pop., 14 și «Conf. prof. sârb». ⁶ «Conf. prof. sârb». ⁷ Pe unul «Pescari» l-am găsit la Mișcolț. ⁸ Vezi Encicl. Dr. C. Diaconovici, II, p. III și Encicl. Revai V, 339-40. Vezi și Dr. V. Branște, art. cit. ⁹ Kanitz, Zinzaren, p. 6.

tot comerțul de mătase din Orient și Europa centrală era stăpânită de ei ¹, pe când acela de bumbac din extremul s.-est, stătea fără îndoială, în mâinile acestor „greci“, cari, din diferite centre apusene, îl răspândeau peste întreg continentul ². În acelaș secol al XVIII, compania greacă de comerț își înfipse adânci rădăcinile ei în acest mare oraș al Europei centrale ³, în relațiuni cu toate țările și marile centre ale imperiului ⁴. În epoca marelui împărat Iosif II, comerțul de bani, era, în cea mai mare parte, în mâinile Aromânilor ⁵. Dar încă pentru o bună parte a sec. XIX, lucrurile nu prea s'au schimbat: marii bancheri din Viena — scrie V. Bérard — sunt în majoritate Valahi de rasă și adesea de limbă ⁶, iar scriitorii englezi Wace and Thompson scriau că marea colonie grecească din capitala monarhiei habsburgice era în largă măsură formată din Vlahi din Moscopolie ⁷ comercianți și industriași cu renume, răspândiți până în Polonia și Germania — cum îi caracterizează Philippide ⁸.

În afară de Moscopoleni, mai activau statornic, în Viena, Aromâni din Zagor cu case mari de comerț — precum aveau comerț de bancă în Germania și mari case comerciale în Lipsca, Breslau și Amsterdam ⁹ — din Castoria ¹⁰, din Sacișta ¹¹, din Cojani ¹², din Blața, Clișura, Meșova, Crușova, etc. și, trecător, din Veles, Nevesca, Gramoste, Furca, Muloviște și alte centre aromânești. Se pare că, alături de Moscopoleni, coloniile din Blața și Clisura au stat în fruntea pieții economice din acest important centru al Europei de mijloc. Ceeace a spus colegul V. Papacostea despre G. S. Sina s'ar putea spune și despre toți Aromânii din Austria că, în adevăr, ei sau agenții acestora erau adevărate posturi înaintate, cari cercetau și pipăiau terenul în depărtare, sugerând și pregătind într' o însemnată măsură mișcările de expansiune ale fostei monarhii ¹³.

Dar Aromânii — după cum am spus în altă parte — făceau comerț și în alte provincii sau centre ale fostei monarhii, ei nu scăpau din vedere nodurile de drumuri toate acele localități cari le-ar putut aduce un folos. Vom da câteva localități, din actuala Cehoslovacia. Astfel, ei se găseau prin jumătatea întâia a sec. XVII, la Komaron, pe drumul Budapeste - Viena, — fără a cunoaște importanța coloniei — aici, făceau afaceri negustorii Dincea Goga din Lipsa ¹⁴ — ținutul moscopolitan, alții, în a doua jumătate, ca Antonie și Gora — toți foarte bogați ¹⁵. Erau semnalăți la Muncaci,

¹ D. Pop. p. 78. ² Vezi Gh. Netta, *Negustorii orientali în Lipsca*, p. 11
³ Vezi N. Iorga, *Idées et formes littéraires françaises dans le Sud Est de l'Europe — Études romaines*, III, p. 11. ⁴ Vezi mai departe, cap. II. ⁵ Adatt, I, p. 383, ap. D. Pop. p. 90. ⁶ Op. cit., p. 249. ⁷ *The Nomads of the Balkans*, p. 214. ⁸ Vezi *Istoria Țis Rumunias*, 1816, II, p. 30. ⁹ Pouq., o. c., I, p. 208, ed. II. ¹⁰ *Ibid*, III, p. 1-2. ¹¹ *Ibid*, p. 80. ¹² *Ibid*, p. 84-85, etc. ¹³ Vezi *Rev. M. rom.*, II, Nr. 1 930. ¹⁴ *Glasnik*, p. 67, 276 — ap. D. Pop., p. 38. ¹⁵ Arandjchi,

organizați în companii¹, în jupană Beres, unde tot comerțul era în mâinile lor; la Ungvari, la Beregsas, unde se găseau negustori foarte bogați²; la Praga, cu colonii de „Greci“ puternice³; la Karlsbad, unde am găsit, la începutul sec. 18, pe unul Baracu, fiul lui Costa din Clisura⁴; etc.

Puține date în legătură cu negoșul Aromânilor în Stiria ne arată că ei își întindeau activitatea până aici⁵; alți negustori cum-părau articole de fierărie și le desfăceau — cu altele de sticlărie din Bohemia sau de manufacturi imperiale — în Turcia⁶. O colonie puternică, însă, era așezată la Triest, unde desfășura o întinsă activitate. Înainte de a ocupa de coloniile din Viena, să ne ocupăm, în trecut, de activitatea lor comercială în acest mare port.

1. — Triest (Trieste, Trst).

Creșterea în importanță a acestui port al Adriaticei coincide cu întinderea stăpânirii Austriei asupra Ungariei și Țările slavonocroate, prin alungarea Turcilor în 1699. Carol VI, în glorioasa lui domnie, a dat un avânt nemaipomenit comerțului, acordând privilegiile companiilor de comerț și declarând porturi libere Triestul și Fiume, porturi cari s'au bucurat de o protecție specială și din partea Maria Tereza, când începe o mare influență austriacă în comerțul Dunării și al Orientului⁷: Sub domnia acesteia, s'a întemeiat companiile de a Triestului pentru exportul în Egipt și, prin 1778, s'au pus la cale altele pentru comerțul cu Orientul⁸. Sub Iosif II, Triestul a primit o dezvoltare comercială de seamă⁹. Încă din prima jumătate a sec. XVIII, Triestul făcea mari eforturi ca să atragă pe comercianții din bazinul adriatic, iar pirateriile Uscocilor, susținuți de Austria, erau lovituri grele ce le aplica Veneției ca să o scoată de pe scena Levantului¹⁰.

Încă din 1741, întâlnim pe Sacișteanul Nicola Hagi Mihali cu asociații săi Moscopoleni, cari își îndreptau mărfurile dela Durato, spre Triest și Fiume¹¹. După 20 ani, negustorii aromâni din acelaș port își trimiteau lănurile grosolane și alte mărfuri, pe vase dulcignote și raguzane, la Veneția, Ancona, Raguză și Triest¹². Republica Sf. Marcu decăzând cu desăvârșire, colonii de negustori a-

Parohia u St. Pazovi, 42 — Idem. ¹ Acsádi, 314 — D. Pop. 54. ² *Ibid.* ³ Gh. Netta, Negustorii orientali la Lipsca, 14—15. Marele industriaș Batta, mort de curând într'un accident de avion, ar fi fost — după spusele d. N. Diamandî — Aromân, cu mamă-sa moscopoleană. ⁴ Registrul comunității «Sfântul Spiridon» din Clisura. ⁵ Sopron, 316, ap. D. Pop., 79. ⁶ Gh. Netta, Expans. econ. a Austriei, 37. ⁷ Giulea, o. c., 210—211. ⁸ Gh. Netta, o. c., 59. ⁹ M. Iorgulescu, o. c., 171. ¹⁰ P. Daru, Histoire de la Vénise, 1821, ed. II, v. VII, 177. ¹¹ Val. Papahagi, st. cit., 81. Acum în urmă, a apărut de sub tipar marea lucrare a acestui tânăr eminent căruia i-a servit ca teză de doctorat: «Aromânii Moscopoleni și Comerțul venețian în sec. XVII și XVIII», Ed. Soc. de cultură m.-română din Bucu.ești, Calea Rahovei, 29, 1935. ¹² *Ibid.*, 84 după raportul cons. Bartolovitch către «Cinque savî della mercanzia».

români s'au așezat firește și aci — la Triest și Fiume, poate în număr și mai mare după distrugerea Moscopolei. Deja, prin jumătatea sec. XVIII, Grecii și Aromânii erau un factor economic foarte important în acest port¹, fapt ce se poate deduce și din conflictul violent ce l-au avut pe teren bisericesc cu Sârbii încă în 1775², conflict într'atâta de serios, în cât comunitatea greco-valahă s'a declarat independentă de Mitropoliă din Karlovatz³. Colonii de negustori aromâni și greci erau peste tot litoralul mării — în anumite centre în număr important⁴. Membrii companiilor de comerț pentru Levant, despre cari am vorbit mai sus, nu puteau fi în mare parte formate de cât din Aromâni și Greci, singurii cunoscători ai realităților în aceste ținuturi.

Prin acest port, se scurgeau, cu începere dela 1770, mare parte din cerealele din Slavonia pentru Mletac, Ancona, Neapole, Genua și Nissa, încercare pornită numai de Aromâni și pe deplin reușită, îndepărtând, astfel, din aceste debușee, o bună parte din importul ce-l făceau Egiptul, Ungaria și Anglia⁵ — întocmai cum au făcut și cu comerțul de vite⁶.

Toate casele comerciale din imperiu aveau relațiuni strânse cu acest mare port. Frații Zaharia și Nicolae Nicolau (Duma-Dutcă) din Brașov aveau în 1769 boțta din Cetate plină cu marfuri aduse din Veneția și Triest⁷. Deasemenea, și casa Hagi C. Pop, care lucra și cu Veneția⁸. Credem că o bună parte din ceara furnisată de Aromânii din monarhie și din Principate și care se exporta pentru Veneția ieșea prin aceste porturi. Aici — la Triest, ca și la Brașov — marea firmă din sec. XVIII Chiriac Borloghi din Zeimun își avea comanditele ei⁹. Un unghiu important din uriașul triumhiu pe cuprinsul căruia își dezvoltase ramificațiile comerciale familia Spirta era Triestul¹⁰. Aici ajungeau curierii lor cu mărfuri, corespondență și toate valorile, venind din și cu destinație pentru Zeimun și lumea întregă¹¹.

Prin 1813, lucra, aici, un mare negustor I. Carciotti¹². Au fost și muți negustori cu numele de Biciola, originari de Nevesca¹³. La bursa din Viena și din acest mare port, activau, prin a doua jumătate a sec. XIX, frații Niciota — Nicola și Steriu, cei mai mari bogătași, din Brușova unde există, încă astăzi, în ruine mărețe, casa lor masivă în stil florentin¹⁴. Alți frați ai acestora lucrau la Viena. Tot la bursa triestină lucra și Steriu Adam Cugeae (Gușu

¹ Glasnik, 26, 6 — ap. D. Pop., 109. ² Grbick, o. c., I, 119—20, — ap. D. Pop., 109. ³ Ibid., 123—4, — ap. D. Pop., 110. ⁴ Vezi mai sus, I, al. 3. ⁵ Taube, II, 28—9, — ap. D. Pop., 79. ⁶ Ibid. ⁷ B. Batulescu, 52. ⁸ N. Iorga, scrisori de boeri munteni și moldoveni etc. ⁹ D. Pop., 90. ¹⁰ Vezi mai sus «Zeimun». ¹¹ P. Marcovici, Druștvene Prilike, ap. D. Pop., 91. ¹² Vezi M. Bolaghi, Gramatica m.-română. ¹³ Informații căpătate dela d. Teodor Biciola, fost hotelier la București, astăzi, comerciant. ¹⁴ D-I C. Iotzu, arhitect și profesor la școala superioară de arhitectură, Crușovean și d.-sa, așa a caracterizat a-

Geamu) din aceeași Crușova, venit dela Cairo, unde verii lui erau, în piața arabă Han-el-Halil, negustori de mână întâia ¹.

În epoca războiului de Secesiune, când, în Europa, s'a declarat marea criză a bumbacului, pe aici, veneau, cu corăbiile — pentru firma Dumba, care, dela această dată, a ajuns celebră — transporturi mari de bumbac din Seres și din valea Strumiței ². Aici a strălucit și firma „Gebrüder Ikononu & Comp.“, cari se ocupau cu afaceri de bancă și cu import de materii farmaceutice din Orient: Indii, Japonia și China; aveau, pe lângă aceasta, fabrici de făină și de paste făinoase, precum și un sector propriu, departe de cel central, pentru vapoarele lor. Aduceau din Macedonia bumbacuri și aveau în România, pentru cereale și alte materii, reprezentanțe în casele Ulysse-Negroponte, Muriates și Chrisovoleni — ginerele baronului Ikonon ³. Aici, mai lucra unul von Vrányi, Clisurean din Budapesta ⁴.

2. — Moscopoleni și familia Sina la Viena.

Din a doua jumătate a sec. XVIII și aproape întreg cel de al XIX, fruntea vieții economice din capitala monarhiei au ilustrat-o o legiune întregă de financieri: marii bancheri imperiali frații Cârja, Zenovie C. Pop, frații Darvari, membrii Sina, nenumărații Dumba, Tirca, Ikononu și alții — ale căror capitaluri, scrie dr. D. Popovici, erau socotite printre cele mai mari din monarhia habsburgică și cari își aranjau afacerile după marile evenimente mondiale ⁵.

Nu cunoaștem date despre orașul natal al celebrei familii Hagi Constantin Pop. Am vorbit, la locul cuvenit, despre Dătrânel Hagi care conducea marea casă cu renume european la Sibiu ⁶. Fiul acestuia, Zenobie ⁷, lăsă afacerile din acest oraș pe seama lui Stan Popovici Bănățeanul și se așeză la Viena, unde ajunse bancher cu influență, fu numit director al Băncii Naționale a Austriei și căpătă titlul de cavalier de Böhmetten ⁸. Dr. D. Popovici și profesorul conferențiar sârb ni-l dau și cu casă comercială la Zemlin ⁹.

Despre Tirca nu știm prea mult. Cercetătorii sârbi ni-l dau în

ceastă uriașă clădire. ¹ A murit după 1880. Vezi «Negustorii aromâni în Africa, cap. VI. ² Vezi mai departe «Familia Dumba», etc. ³ Informațiuni căpătate dela d-nii: G. Rozopol, contabil la b-ca Piești din București și Tache Caramiciu. ⁴ Informații dela d. T. Caramiciu. ⁵ D. Pop., 77. ⁶ Vezi «Brașovul și Sibiu». ⁷ A învățat carte la Lambru Fotiad și și-a schimbat numele din Zamfir în Zenobie, după aceasta trecu la Viena pentru alte cursuri. La Pesta, fu ispitit și intră ca ofițer în armatele contra lui Napoleon. Vezi «Scrisori de boțeri» etc. de N. Iorga. ⁸ *Ibid.* Se așeză la Viena cu soția Josephina și cu fetele. Aici, ajută pe mulți studenți. Vezi și Ist. Com. II, 143, unde este trecut ca «eruditul și autorul» Zenobie. În «Calendarul din 1821» este trecut ca «onoratul și învățatul Român din Sibiu Zenobie H. Const. Pop. care ajută cultura română». M. Boțagi îl numește «prea nobilul și lăudatul Zen. H. C. Pop. la Viena».

⁹ Operele citate.

fruntea celebrelor case de comerț și de bancă din Viena¹. Nu cunoaștem, deasemenea, nici un amanunt despre „prea nohilul Domn Nicola cavaler de Nitta“ din Moscopole, căruia învățatul Mihail C. Boiagi îi dedică gramatica m.-română în 1813, și căruia se adresează — în prefață — cu „Excelente Protector“ și-i mărturisește „nemărginite gratitudini“. Cu ce anume se ocupa în capitala monahiei acest „Cavaler“ și „Excelență“, iarăși nu știm nimica². Și, iarăși, nu știm nimica despre „baronul Sachelariu“ dela Paris, pomenit în aceeași prefață³. Costache Bellio a lucrat și aici, la Viena și, pentru serviciile și marile binefaceri aduse Austriei, câpătă în 1817, titlul de Baron, care se acordă și fratelui Ștefan⁴.

Intr'un calendar din 1821, mai sunt pomenite câteva nume noabile, între cari, Const. Em. Ghica de Dejanfalva „bărbat luminat și prea învățat între Români din Macedonia“, Constantin Ghira „de bun neam născutul“, Mihail Curti, Marcu Mandrinu, Anastasie Țapo și alții⁵.

Familia Sina, ajunsă celebră în monarhia austro-ungară, își avea deja celebritatea, încă din Moscopole. În „Dumineca Ortodoxiei“, în una din multele biserici ale cetății, numele unui Sina era cântat în versuri de preamărire — alături de acela al unui Nicaruși, Cazangiu și Copeca⁶ — socotiți ca cei mai mari binefăcători ai patriei⁷. Un preot Gheorghe Sina a făcut donațiune bibliotecii Academiei din Moscopole un număr însemnat de cărți⁸ și nu chiar Sina dela Viena, după cum scria Wergand⁹, fiindcă atunci când bătrânul Simeon Sina se refugiase în capitala Austriei, Moscopole era deja părăsită¹⁰.

Primul Sina, Simeon, a intrat în monarhie prin Slavonski Brod, făcând parte din grupul pe care, cu multe suferințe, l-a adus până acolo preotul Papaiani, poreclit Capmare, iar de aci, cu multe familii, a ajuns la Viena, unde a câștigat un nume celebru în lumea financiară¹¹.

¹ În același calendar — vezi Rev. Tîm. Rom. XIV, găsim citat pe unul Teodor Tîrca. ² Per. Pap., în prefața gramaticii și A. Dunker în «Der Grammatiker Bojadzi, 1896, Leipzig», p. 2, nota 1, observă că-și trage originea din Moscopole, cu urmași la Bitolia și în Austria și cu familia Nitta din Crușova și Serbia înrudite. Știm că, la Bitolia, este o farmacie «Nitta». ³ Prefața Gramaticii lui M. Boiagi, XXIV. ⁴ Vezi «dicționar biografic», Figuri contemporane din România, 1909, 246, găsim că familia Bellio este originară din Macedonia și numele l-ar veni, afirmă D. Lecca — în „Familii de Boteri români“ dela orașul Pella. Credem că greșește. Numele de Bellio și Bellu sunt frecvente la Aromâni. Furchtații susțin că baronul Bellu a fost compatriotul lor. ⁵ Vezi Rev. Tîm. rom. XIV, 151—52. ⁶ Din familia Chiopeca, găsim la Viena, în 1819, pe Mihail — vezi prefața Gramaticii lui M. C. Boiagi. ⁷ Vezi C. Skenderis, o. c. ⁸ *Ibid.*, 18—19, după Cronica Sf. Marii — ap. V. Papac., o. c., nota 1, p. 34. ⁹ Die Aromunen, I, p. 98. ¹⁰ Distrugerile au avut loc în 1769 și 1788. ¹¹ Vezi D. Pop., 21. După balada „Moscopolea“ de N. Velo (Antol. arom. T. Pap.)

Sîmișon Sina s'a născut la Serajevo — capitala Bosniei, în 1753¹. Ori tatăl acestuia lucra acolo, ori acesta se stabilise, provizoriu, în mijlocul coloniei de Moscopoleni : Gheorghe fiul lui Simeon, s'a născut la Seres în 1796² — unde se zice, tatăl ar fi lucrat aci³. După alții, s'ar fi născut în 1782⁴ și 1785⁵ și, deci, se presupune că a fost adus mic copil în grupul de refugiați⁶. Simeon a avut două soții : cu prima, I. Irena, a avut un singur copil — pe Gheorghe, cel mai celebru și a doua a fost Ecaterina Gyra⁷, cu un fiu Ioan, ce-l întâlnim în 1863, ca șef al Băncii Sina, căsătorit după Maria Nicaruși⁸.

Ca albina care umblă din floare în floare și se oprește acolo unde nectarul este mai aromatic și bogat, tot astfel și Simeon Sina — ca toți Aromânii, dealtmîntrelea — va fi avut legături cu Serajevo și cu Seres și regiunea înconjurătoare ; se va fi oprit, pentru mult timp, aici, cu tatăl său ori singur, unde bumbacul, mătăsurile, tutunul și alte produse prețioase îmbogățeau pe Aromâni în negoțul cu țările germane. Dealtfel, de aici, din aceste ținuturi bogate, aveau să extragă, mai târziu, cele mai considerabile câștiguri pentru el și monarhie.

La începutul activității sale, a fondat la Viena celebra casă de bancă cunoscută în toată Europa⁹; s'a ocupat cu cultura tutunului în cantități considerabile, după metode moderne, articol de care se simțea mare lipsă în epoca războiului ruso-turco austriac¹⁰; deasemenea, a dat o dezvoltare extraordinară torsului și țesutului bumbacului, în așa fel, că se exporta tutun și pânze în Franța și Italia¹¹. Un prilej de afaceri uriașe în domeniul industrializării bumbacului i l-a oferit blocul continental decretat în 1806 de către Napoleon, ceea ce a provocat criza mare în schimbul internațional. Singura sursă bogată și cu putință de atins era Tracia. Serbia, găsindu-se în revoluție, numai Pasvan Oglu, stăpân pe o parte din malurile Dunării și pe drumurile libere din Bulgaria, era și acela al situației. Comercianții aromâni au reușit să-l înduplece pe acesta la Viena și au aranjat ca să lase liber transitul prin Vidin¹². Pe lângă mulți negustori aromâni din Austria, firma Sina s'a îmbogățit feno-

numele Sina îl purta unul Nicola și soția era Bilita ; se povestește un episod dramatic : Nicola Sina, un negustor bogat cu caravana a fost atacat, etc. ¹ Vezi Lexikon Pallas, v. 15, p. 2. ² Grand Dict., Larousse, v. XIV, p. 749. ³ Vezi „Seres“, cap. IX, 260. ⁴ Lex. Pallas, v. 15, p. 2—3 și Reval, XVI, Köt., 821, Bp. 1924. ⁵ Vezi art. din Alb. m.-rom. de E. Picot. ⁶ A intrat în Austria prin 1788, vezi D. Pop., 21. ⁷ Familia Ghira — Gyra am întâlnit-o la Moscopolie și Perlepe. ⁸ Vezi „Familii nobile ale Ungariei“ de Ivan Nagy, ed. Ráth Mor, 1863 — toate obținute prin bunăvoința d. N. Tacti. ⁹ Vezi E. Picot, art. cit., în Alb. m.-r., 102. ¹⁰ Vezi Lex. Reval și Pallas. ¹¹ Vezi Lex. Pallas. ¹² După comunicarea lui O. Popovici din Brod și după Spomenik, 52, 176, ap. D. Pop., p. 77.

menal, numai datorită admirabilei organizări a transportului și agenților de expediție¹. Acest import de bumbacuri în monarhie, în epoca blocus-ului, a îmbogățit destul și pe negustorii aromâni din Zemlin².

Gheorghe Simeon Sina, care a dat o extraordinară dezvoltare comerțului și industriei textile, a contribuit, în calitate de acționar principal și alături de contele Ștefan Széchenyi, la europenizarea Budapestei și la construirea Podului cu lanțuri³ — o capodoperă de mare îndrăsneală în domeniul arhitecturii. În această întreprindere grandioasă a cointerestat și pe câțiva Aromâni din Slavonski-Brod, pentru furnizarea de lemne din pădurile Slavoniei⁴.

În 1818, pentru serviciile aduse statului și populațiunii, familia fost ridicată la rangul de Cavaleri de Hodos și Kizdia⁵, iar în 1822 la rangul de baronie maghiară și astfel, Gheorghe—al doilea Sina— a intrat în rândul magnașilor unguri⁶.

Încet încet, acest al doilea uriaș în ale comerțului, industriei și finanțelor, ajunge să posede — în Ungaria, Austria, Cehia, Moravia și în Principatele Dunărene — 99 domenii cu peste 240.000 jugăre, toate investite cu inventarele „fructus instructus” cele mai bogate⁷ și, astfel, a devenit nu numai bancherul cel mai bogat al imperiului, ci, totodată, și unul din primii latifundiari ai Ungariei⁸. A avut palate superbe în Ungaria, Austria, Grecia, Italia, Veneția, Paris și în toate capitalele Europei⁹. Afacerile lui de import și export erau atât de considerabile, încât plătea, anual, la vama cisleitană, un milion fl. taxe vamale¹⁰. Această casă mai lucra și cu „Cooperativa ținutului Ambelachia”-Tesalia¹¹. Dealtfel, Pouq., scrie și el că la Viena, erau stabilite și multe case „grecești” din regiunea Aghia - Tesalia, pentru comerțul de bumbacuri și mătăsuri manufacturate și crude¹². Casa de bancă Sina era în legături cu toată Europa și întreg Orientul¹³. La această bancă, generalul Kisseleff își avea, prin 1831, caseta lui¹⁴. Al treilea Sina a fost solicitat de Cuza Vodă ca să-și plaseze marile capitaluri în întreprinderi foarte profitabile în Principatele Unite¹⁵. Prin a doua jumătate a sec. XIX, era vorba ca o bancă din Dessau, împreună cu o bancă din Lipsca făcând afaceri cu Orientul și cu sprijinul bogatului bancher român macedonean din Viena, să creeze, în București, potrivit unui vechiu

¹ Vezi și mai departe familia Dumba. ² P. Markovici, ap. D. Pop., 81. ³ Lexicoanele citate și „Fam. noble ale Ungariei”. ⁴ D. Pop., 22, nota 2. ⁵ Reval și Iv. Nagy, op. citată. ⁶ *Idem*, op. citate. ⁷ Toth Lorinc în Lex. Pallas, t. 15, p. 2—4. ⁸ I. Nagy, Fam. noble în Ungaria — unde sunt trecute și domeniile achiziționate în lungul a trei decenii. ⁹ Lex. Pallas. ¹⁰ Grand Dict. Larousse. ¹¹ Vezi p. 33, Cartea I-a și nota 9. ¹² Pouq., III, 385 - 6. ¹³ Lex. Pallas. ¹⁴ N. Iorga — Scrisori de boieri și negustori otent și munteni, 100, 37. ¹⁵ Mss. Acad. Rom. Arhiva Cuza Vodă, dos. IV, fol. 368 - vezi Rev. m.-rom. II, nr. 1, p. 109.

proect din 1874, o adevărată bancă națională cu 20000 acțiuni de câte 150 fl. de hârtie; ba se proiecta și o casă de credit la Galați¹.

Gheorghe Simeon Sina, căsătorit cu Ecaterina din nobila familie aromânească Derra, a murit în 18 | 5 | 1856, lăsând singurului fiu Simeon o avere fantastică pentru vremea aceea de 80 milioane florini². Acest al treilea Sina a fost tot atât de celebru ca și tatăl său — dacă nu l-a și întrecut — în domeniul organizării vieții economice și financiare, ca și în crearea de instituții de binefacere. A colaborat cu dărnicie mai mult ca regească la înființarea Creditului agrar ungar și a Societății de asigurare maghiară, la canalizarea fluviilor, la ridicarea și îndreptarea agriculturii, la promovarea problemei căilor ferate și navigațiunii cu vapori, a Academiei comerciale, etc.³. Colegul V. Papacostea a avut tot temeiul, așa dară, să reflecteze că acest Sina a întemeiat . . . cu ajutorul Ungurilor — statul maghiar însuși⁴. În 15 August 1876, prin moartea acestuia, s'a stins glorioasa familie⁵. Cu drept cuvânt, reflectează același coleg, că Sina a fost reprezentantul tipic al acelei burghezii, care, în secolul trecut, a creat state⁶. Colosala lui avere a fost woztonită de cele patru fete ale lui⁷.

Despre ceilalți Moscopoleni, cari au fost atât de numeroși, n'avem date. Se pomenește de un negustor Mihail Chiopeca⁸. Urmași de ai familiei Petrovici dela Serajevo au trăit și ei aici⁹. Un bancher de mâna întâia a fost și Iconomu¹⁰ — probabil Moscopolean.

3. — Bancherii imperiali Cârja și Clisurenii la Viena.

În fruntea bogatei colonii aromânești, mai stau, fără îndoială, și bancherii Cârja — trei frați: Inan¹¹, Marcu și Nicolae. Erau mult mai bogați ca Sina, despre averile lor circulau legende, ca despre casa Rotschild¹². Se găseau în fruntea băncilor imperiale austriace, în sensul că erau cei mai mari purtători de pachete de acțiuni la aceste bănci. O lovitură grea au înregistrat ca urmare a crahului oe-l suferiseră, după 1822, Băncile imperiale¹³. Conferențiarul sârb

¹ N. Iorga, *Ist. Com.*, II, 170. *Mărturie despre Știrbey Vodă*, 361 și urm.
² Vezi „*Fam. noble în Ungaria*“. După *Grand Larousse*, t. IV, 749 — *t-ar fi lăsat 90 mil. fl.* ³ Vezi *Encicl. ungurești citate*. ⁴ Vezi „*Câteva note asupra familiei Sina (1788—1876)* de V. Papacostea, în *Rev. m.-rom.*, II, nr. 1/920, p. 78 și urm. ⁵ *Encicl. citate*. ⁶ V. Papac., art. cit. ⁷ Anastasia măritată cu contele V. Wimpffen; Irena cu prințul Mavrocordat; Ileana cu prințul Gr. Ipsilante și Ifighenia cu marchizul Eugen de Castrles. Mama acestora era fiica proprietarului C. Ghika de Dêsânialva, căpetenie a coloniei aromânești în Ungaria. Vezi „*Budapesta*“. ⁸ Vezi prefața Gram. m.-rom, a lui Botagi. ⁹ Unul din aceștia a fost delegat pe lângă prințul Wied al Albaniei — în timpul din urmă era consul general la Varna. ¹⁰ Vezi *Cont. prof. sârb*. ¹¹ M. Botagi *t-a dedicat*, în 1823, o gramatică, numindu-l „*Everghetul neamului*“. ¹² Cfr. G. Murnu, *Românii macedoneni în Ungaria*, în *Gazeta Macedoniei* din 7 I 901, Buc. ¹³ Citim în *Cont.*

relatează că influența firmei Cârja s'a resimțit până prin 1840¹ — de unde urmează că, chiar după crahul suferit, ea a reușit să se refacă. Printre marii purtători ai efectelor acestor bănci se găsea și marea casă clisureană de expediție din Panciova, de sub conducerea lui Simu Mandrinu².

Case comerciale cu renume mai erau banca Darvari și casa de expediție Spirta, despre celebritatea căreia am vorbit. Dintre frații Spirta: unul lucra la Zeimun, al doilea la Viena. Tot astfel, și cu frații Davari. Se pare că, înainte de 1781, ei au lichidat cu casa dela Zeimun și au rămas numai cu firma din capitală³. Această casă de bancă era considerată ca cea mai valoroasă firmă, iar capitalul lor, pe vremea aceea, era prețuit la mai mult de un milion florini⁴. Mai erau Gh. C. Darvari și Dimitri N. Darvari, unul din ei poate acelaș sau urmași amândoi ai celor de mai sus⁵. Nu cunoaștem ce anume negoț făcea Marcu Mandrinu, pomenit în calendarul din 1821⁶. Cam în acelaș timp cu aceștia și cu Cârja, erau și alți clisurenii, Dimitri Ceca și fiii, precum și Ioan Vâlcu Nanciu⁷, ocupându-se cu negoțul.

În registrul comunității din Clisura, găsim, încă din 1831, firma Anastasie Simotta și fiul Simon Simotta cu fiul, precum și Ghiorghii Ioan Lecu, Manole Bezi, Anastasiu Stiffichi⁸.

În afară de comerțul de bancă, Clisurenii din Viena s'au ocupat mai ales cu schimbul de mărfuri între Turcia și Austria. De aici, expediau manufacturi în tot imperiul turcesc, de unde aduceau materii brute, ca lână, piei și altele. În acest domeniu, erau firme cu renume în Peninsula. Firma Vica & Berberi (Athanas Loghiotatos Vica, cu fiul Nicola, precum și fratele Iancu Vica) făcea negoț mare cu manufactură până acum 60 ani și avea 45 „taxildari“ — comisionari și încasatori, răspândiți peste tot. Deasemenea, Iancu și Ștefan Bașa, iar nepotul Ghiorghii Vâciu cu aceleași articole și altele.

Vine rândul firmelor Simotta. Firma Anastasi Simotta — condusă de frații Ianachi, Ștefan, Marcu și Constantin — aveau manufactură engros, cu sucursale în Adrianopol, Rodosto, Seres, Volos și în alte centre. Frații Simu Simotta (Ianachi, Tașula și Ștefan, precum și doi fii ai acestuia) aprovizionau, dela Viena, cu manufacturi o bună parte din Tracia, Macedonia, Epir și Albania. Ianachi al lui Anastasi Simotta, părăsind Viena, a trecut pe urmă la Bel-

prof. sârb, că Nicolae Cârja, cel mai tânăr dintre frați, s'a pornit după 1825, dela Viena la Belgrad, să ceară în căsătorie pe fața prințului Miloș Obrenović; dar nenorocosul tânăr, ajuns la Zemlin, a primit știrea despre crahul financiar și a trebuit să se înapoeze, fără a fi putut face dovada credinței sale către tânăra crăiță. ¹ Conf. prof. sârb. ² *Ibid.*, ³ Când, în 1781, s'a promulgat Patenta Toleranței, se citea, pe frontispiciul palatului lor Darvarhof în circ. 3-a Viena — „Această casă este trecătoare, gloria lui Iosif nu va avea pietre; căci El ne-a dat Toleranța, care-l asigură nemurirea“. Vezi D. Pop., 66—67 și nota 6, p. 66. ⁴ Adatt, I, 383, ap. D. Pop., 90 ⁵ Vezi N. Iorga, Scriitori, etc. și Calend. Caralechi. ⁶ Vezi Rev. Tîm. rom., XIV. ⁷ Reg. com. Sf. Spiridon, folio 24. ⁸ *Ibid.*, folio 1.

grad¹ Frații Turnibuca, ca și frații Leca, frații Bezi și Vasile Spiru, Dimitri Ceagani, Partali, etc. erau și ei mari negustori. O altă casă de bancă clisureană era a fraților Pindu — Ioan și Dimitri, în ființă încă în 1913. Toate aceste firme clisurene din Viena își aveau centrele sau sucursalele în Tracia și Macedonia².

În legături strânse cu toate aceste firme clisurene din acest oraș și din Salonic, erau și negustorii dela Clisura: Vovu, Babaș, frații Vâce, Beza, etc. Clisurenii din Serbia, erau, deasemenea, în legături. Constantin Antula (tatăl deputatului sârb Ioan † 1890) expedia piei și fabricate de pielărie în Austria și Germania, Simu și Ioan ai lui Ștefan Bașa lucrau import-export, mai cu seamă pielărie și cereale cu Austria Bavaria și Germania. Nișta Mandrinu și Fani Nazla frecventau des Zeimun, Pesta și Viena, unde duceau piei din Macedonia. Clisurenii din bogata colonie din Oltenia erau și ei în relațiuni cu „Nemția“ și „Pesta“, unde desfăceau mai ales porci, ca Dimitri Orman și Marcu Orman³.

Colonia clisureană la Viena trebuie să fi fost numeroasă.

3. — Meșoveni, Sacișteni și Grămoșteni la Viena.

Pela finele sec. XVIII, găsim, la Viena, pe renumiții tipografi frații Marchides-Puliu și Ghiorghi, originari din Sacișta⁴. Din editura acestora, romane și cărți despre revoluții treceau destule în Principate⁵, ca și în Macedonia⁶. Tot la ei s'au editat primele gazete sârbești⁷. Riga Fereul din Veleștinul Tesaliei, promotorul revoluției grecești, își tipărea proclamațiile și cântecele revoluționare, pentru care fapt — în urma intervenției Sublimei Porți — ei au fost exilați din toate statele monarhiei⁸. Tipografia a fost închisă în 1798.

Prin al doilea deceniu al sec. XIX, se găseau la Viena, Sacișteni și Meșoveni, ca Țanța fiul, doi Postolaca, unul Vildari, unul Țufi, unul Furunța, Cica⁹, Doiu¹⁰, unul Dimitri Mișu din Cojani și Gheorgopulos din Sacișta prin 1751¹¹. Un alt Meșovean Ianî Costa lucra aici, prin a doua jumătate a sec. trecut. Se zice că, tot aici, lucra și Circu, unchiu al lui Dimitri al lui Pascal Circu — al lui

¹ A fost tatăl arhitectului bucureștean George I. Simotta. ² Multe informațiuni prețioase asupra caselor clisurene mai recente le-am căpătat dela d-na Tîncu I. Simotta, dela d-nii G. Adam și H. Galbagtari, ca și dela mama acestuia d-na Maria Galbagtari. ³ Vezi Arhivele Olteniei, VII, nr. 37—38, art. de Gigi Orman. ⁴ După Zaviras, din Sacișta, după Vretos din Tesalia. Vezi P. Pap., Scr. arom. sec. XVIII, p. 49. N. Iorga, în Hist. Roum. Pen. Balk., p. 47, îl dă din Sacișta. ⁵ N. Iorga, Ist. Com., II, p. 93. ⁶ N. Iorga, Hist. Roum. Pen. Balk., 47. Numele Puliu Saciștean în comerțul cu Veneția — despre care vezi V. Pap., st. cit., 56 Familii numeroase de Puliu și Haği Puliu la Crușova. ⁷ Škerlići, Lit sârbă în sec. XVII, 1909, p. 137 — ap. D. Pop., 12. ⁸ Vezi P. Pap., l. c. Tot aici și-a tipărit în 1797 și C. Ucuta „Nea Pedaghoghia“. ⁹ Numele Cica îl poartă cunoscutul profesor G. Cica dela Pitești. ¹⁰ Rev. Ist. IV, p. 113, ap. N. Iorga, Hist. Roum. Pen. Balk., p. 46. ¹¹ Studii și documente,

Dimitri Cosacovici¹. În revoluția din 1881 a lui Arabi Pașa, tot aici, la Viena, s'a refugiat un geniu financiar al Egiptului Mețoveanul George Averoff, care a făcut speculații foarte rentabile cu scri-surile de împrumut egiptene². Credem că tot din Mețova a fost onriginar și comerciantul Furniga, pe care îl găsim și la începutul secolului nostru³.

Un celebru medic vienez, primul doctor român promovat în 1780 și primul sifiligraf român cu multe lucrări de știință în această ramură, a fost Ion Nicolide din Gramoste, care, apreciat îndeajuns de Iosif II și Leopold II, a fost ridicat de acesta la rangul de „Nobil al Imperiului Sacru Roman“, împreună cu nepotul său de frate Sterie Nicolide⁴. Intrat tânăr în monarhie, ca să-și facă bani de drum și de întreținere pe mai departe în cursul studiilor, el s'a oprit în mediul negustoresc aromân din Zemlin, unde s'a ocupat scurtă vreme cu negoțul, iar mai târziu, s'a stabilit la Viena⁵. Istoricul N. Iorga vorbește de acesta — Ioan Nicolide de Pindo — ca de un „mare negustor vienez, care-și luase afacerile dela Poschari și-și făcea casă negustorească“, sub firma Dimitrie Poschari, la Craiova, încă din 1792; avea „slugi“ în Muntenia pe frații Pihtu, agenți în Ardeal, relațiuni cu Hagi Constantin Pop, iar la București lucra cu un Rușu, ua Dimitriu, un Margula⁶.

4. — Crușovenii la Viena.

Hahn relatează că Crușovenii — cari, ca negustori, au putut să se îmbogățească foarte mult și îi întâlnești în toate localitățile comerciale ale Levantului — aveau, la trecerea lui, prin Viena, șese case de comerț⁷.

Nu știm ce a fost înainte, în sec. XVIII. Pentru sec. XIX, însă, am reușit să identificăm câteva firme. O casă cu renume în regiunea Bitoliei a fost aceea a lui Niciota: frații Ioan, Kiria și Adam, cari se ocupau cu firul de aur, cu manufacturi și postavuri, pe când alți frați jucau la bursa din Triest. Despre averile lor se povestesc, încă astăzi, legende. După 1880, ei erau distruși⁸.

Alte firme mari: frații Crinte — cu negoț mare de piei din toată Macedonia și alte regiuni și cu manufacturi pentru Turcia; firmele Papadimitri și Papaghiorghi cari făceau acelaș comerț și co-

XII, 300, nr. 14, o. c., 47. ¹ C. I. Cosmescu — „Dimitri Cosacovici și Aromânismul“, An. Ac. Rom., seria II, t. XXV, 1902—3, p. 286, nota I. ² Informații căpătate dela d. N. Millottis, mețovean, negustor în Aisxandria-Egpt. ³ *Vezi* Gazeta Macedoniei, I | 16 | 897. Interview de I. Arg. ⁴ Dr. S. Țovaru, Rev. m.-rom., nr. 1—2 din 1931. ⁵ *Ibid.*, ⁶ Corespondența lui Dimitri Aman, 101 și urm., — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 133. ⁷ Hohn, Reise von Belgrad nach Saloniki, ed. II, 181, ap. D. Pop., 48. ⁸ D. Antonacht N. Petrașincu îmi relatează — după câte se povestește încă la Crușova — că frații Niciota aduceau banii în „gârbe“ — coșuri mari de struguri, far în casa lor — o construcție masivă

mision. O firmă bogată era Eftimie Crinte & Gheorghe Economu, care s'ar fi ocupat la început, cu manufacturi. Asociația lichidată, Economu s'a ocupat cu bancă și comision, cu import de lână și de piei. Bună parte din negustorii din Macedonia lucrau cu această casă de comision. A existat până în 1902. Se pare că Gheorghe luera și cu fratele Nicolae încă înainte de 1880¹. Mișu Economu fiul lui Ghiorghe, a lucrat comerț de bancă la Bitolia, până acum în urmă, când s'a retras la Salonic. O fabrică de pianе a avut, până acum în urmă, Ioan Șunda².

5. — Familia Dumba și alți negustori din Blața la Viena.

Știm că, în epoca lui Iosif II, comerțul de bani în cea mai mare parte era în mâinile Aromânilor³. Este de adăugat, totuși, că, și în cea mai mare parte a sec. XIX, lucrurile nu s'au prea schimbat. Marele șirag de bancheri — cei înșirați până acum, ca și alții necunoscuți nouă ne îndrituesc în a lărgi această epocă de dominațiune financiară, până în pragul celui de al patrulea pătrar al sec. XIX, dacă ținem seamă de atâtea mari figuri ca Sina, Dumba, Ionomu și alții, stăpânitori a o bună parte din finanțele monarhiei până târziu de tot. Profesorul conferențiar sârb vorbește de „figurile slăvite ale financiarilor aromâni” cari, pe timpul lui Miloș și Caragheorghe, ajutau cu capitaluri mari poporul sârb în plină revoluție⁴.

Printre Blăcioșii din Viena, se remarcă familia Dumba. Emile Picot îi caracterizează astfel: „Alți bancheri vienezi, măi puțin puternici ca membrii Sina, dar tot așa de influenți prin bogăția lor, membrii din familia Dumba ne oferă un spectacol asemănător”⁵. Acest nume, repede ajuns celebru în monarhie, l-a purtat — pela jumătatea sec. XVIII — celnicul Dumba, din comuna curat aromânească Blața⁶. Unii vor să-l dea ca expatriat din Moscopole, alții din Gramoste — aici s'ar găsi anumite localități purtând acest nume. Mihail, unul din cei patru copii ai celnicului Dumba⁷, a avut patru feciori: Teodor, Rafail, Nicolae și Sterie, precum și o fată

în stil florentin cu 64 încăperi — se serveau numai de servicii și tacâmuri de aur și argint; de Paști și de Crăciun, distribuiau ghete și postavuri la o mulțime de familii. S'au distrus cu încercările de îndiguire a Bregalnîțet — afluent al Vardarului — unde aveau să instaleze o fabrică de decorticat orezul — «dîngă». ¹ Despre asociația Crinte & Economu și asoc. celor doi frați n'am putut căpăta informațiuni mai precise și le redăm cu multă rezervă. Adaos: Banca era pe Dominicaner Basțet 5. A murit în 1934 ² Am văzut un pian marca «I. Șunda» la o familie din R.-Sărat. ³ Adatt., I, 383, ap. D. Pop., 90. ⁴ Vezi Cartea III-a „Rolul jucat de Aromâni în Serbia” ⁵ Alb. m.-român, 1880, p. 102. ⁶ Cele mai multe relațiuni le posedăm dela d-na I. Danabaș și fiii, precum și dela d. Tache Caramicic, care a studiat pe cheltutala familiei Dumba la Viena. Cu acestea, le exprimăm distincse mulțumiri. ⁷ Copilul lui Dumba erau: Mihail, Nicolae, Rafail și Peristera singura fiică.

Agocea. A fost scris ca Sterie și Nicolaș să se ridice pe înaltele culmi ale gloriei financiare, prin ei înșiși și continuați de feciorii lor.

Sterie, nemulțumit de orizontul comunei sale natale, a părăsit-o și s'a stabilit la Seres, ca argintar, unde s'a mai ocupat cu comerțul de bumbac și de tutun și unde a mai făcut și agricultură, pe moșia proprie Humondos¹. Dar destinul a făcut ca, nemulțumit în curând și de orizontul îngust pentru el al afacerilor la Seres și însuflețit de gloria lui Sina, să părăsească și acest centru. În tovarășia fratelui Nicolae, își ia toiașul pribegiei și, după un drum de trei luni cu caravanele, ajunge la Viena² — unde avea să se ia la la întrecere cu Sina. Aceasta pela începutul sec. XIX. Aici, s'ar fi angajat în serviciul lui Sina și, totodată, a lucrat în cont propriu, în comerțul de bumbacuri și de piei aduse din Tracia și Macedonia. Mai târziu, au venit și frații: Teodor — ginerele lui Capechi din Seres, ocupându-se cu acelaș negoț și Rafail, cu negoț la Orșova, unde a murit fără urmași.

Nicolae a avut și el patru feciori — Constantin, Sterie și Mihail, toți necăsătoriți, au făcut acelaș negoț de bumbacuri și de piei, iar al patrulea Teodor, a avut fabrică de pielărie și bancă la Viena. Nicolae fiul acestuia, a condus, până în timpul din urmă, afacerile tatălui său și banca³. Al doilea fiu al bătrânului Teodor a fost diplomatul austriac Constantin Dumba⁴.

Dacă blocus-ul continental a îmbogățit pe mulți negustori aromâni și, în special, pe Sina, cu importul de bumbacuri prin Vidin, războiul de Secesiune din America avea, la rândul lui, să îmbogățească pe Sina al III și pe mulți alții, dar, în proporții considerabile, pe membrii Dumba. Războiul american provocase o criză mult simțită a bumbacului pentru toată industria textilă a continentului nostru. Și, de data aceasta, Aromânii au ușurat în mare grad criza textilă în monarhie. Pe când Simeon Sina se aproviziona cu bumbacuri pe căile deja cunoscute dela bunicul și tatăl său, Sterie Dumba și ceilalți au organizat transporturi cu corăbiile pe căile Triestului, prin reprezentanți și agenți la Seres, toți Aromâni, ca unchiul lor

¹ Vezi «Seres» cap. IX, lucrarea de față. ² Vezi «Interview cu Exc. Sa Nikolaus Dumba» de I. Arg., în «Gazeta Macedoniei», I, nr. 16/1897, unde a declarat: „Eu sunt Cușovlah și mă mândresc cu acest nume“. ³ Teodor, fiul lui Nicle, licențiat în drept, a fost locotenent austriac în războiul mondial și a rămas — după încheierea păcii — la moșia Lița (Teleorman), cumpărată de bunicul Teodor. Moșia Lița avea 12000 pogoane și era una din cele mai frumoase moșii din județ. Chiriu D. Chiriu, azi la Negroponte, a fost procurist și contabil în 1910—1920, când s'a lichidat. Sterie și fiul Mișu și Nikolaus au avut moștile Bragadiru-Teleorman, cu 21000 pog., (dintre cari 8000 haltă) vândută în 1910 lui Negroponte și alți Afumații-Ilfov, vândută după război, lui Negroponte. ⁴ A fost înainte de război ambasador la Washington; în 1899, a fost consilier de legăție la București, pe urmă, ministru plenipotențiar la Belgrad.

Valoiani, Sterie Caramiciu, Sterie Duro, Kapechi, etc. Băgățiile realizate au fost considerabile ¹.

Mihail și Nikolaus ai lui Sterie au avut banca lor „Gebrüder Dumba“ și au fost în relațiuni cu toate statele din Europa. Mihail a avut fabrică de textile la Tattendorf din Austria de jos. Iată ce găsim în Enciclopedia dr. C. Diaconovici, v. II, p. 230, despre nobila personalitate a lui Nikolaus: a avut conducerea unui mare stabiliment de țesătorii în Wiener-Neustadt, unde a fost ales în dietă și prin aceasta în senatul imperial; a fost un adânc cunoscător al stărilor economice din Austria și mare mecenat al vieții artistice din Viena ².

Prin 1818, găsim pe Nicolae Dumba, fratele lui Sterie, împreună cu N. Iotta și Polizache, omul lui Nicolae, lucrând cu casa Velea Pavlovici, companistul, cu porci și lână de peste Prut și Dunăre ³. Unul Dumba — nu știm care anume — făcea negoț cu Craiova, în 1827 ⁴.

Mai dăm câteva nume de mari negustori din Blața, anume: Mihail Curti, unul din cei mai vechi ⁵; Sterie Curti, socrul lui Sterie Dumba, consul al Greciei, cu negoț de bancă și bumbac din Tracia; Sterie Gorghias, reprezentant al casei „Gebrüder Dumba“, în comerțul cu Tracia și Macedonia; firma Cristoman din Melnic, etc. În serviciul firmei Dumba, era și Mina Bișta din Magarova, precum și unul Dudumi, care a fost și reprezentantul lui Nicie Dima la moșia Lița-Teleorman.

Sterie și Mihail ai lui Costa Bișta făceau comerț de fir de aur, manufacturi și mătăsuri — înainte de 1870; Anastasi Toșu — tatăl d-rului D. Toșu (Dossios) — pe lângă Sultanul Abdul Hamid — făcea mare negoț de lipscănie. Pe lângă aceștia, erau numeroase case și firme comerciale ⁶.

În acest mediu de negustori și industriași îndrăsneți și mari financiar, și-au făcut studiile de viitori bancheri și financiar frații Nicolae Ghermani — Menelas și Dumitru, înrudiți de aproape cu Dumba și alte familii nobile.

* * *

Deosebit de negustori stabili cu familia sau naturalizați și încetățeniți, a fost, întotdeauna, un du-te vino nepregetat al negus-

¹ Se zice că, în urma acestei concurențe, a intervenit o răceală între Dumba și Sina, la care a contribuit și faptul că Dumba a cumpărat moșia Bragadiru la care ținea mult și Sina. ² A fost distins cu titlul de «Geheimhophrath» și cu acela de «Hernhaus» pe viață. S'a născut, în 1830, în Döbling și a murit subit în 3/3/1900. Era căsătorit cu Maria Manu, sora primarului Budapestei. Mihail a murit în 1896. ³ Arhivele Olteniei, nr. citate. ⁴ C o r e s p o n d e n ța lui D. Aman, p. 101, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 133. ⁵ Vezi Rev. Tîn. Rom., XIV, citată. ⁶ Aici, la Viena, ar fi avut cafenea, prin 1878, pe Leopoldstadt, niște

torilor din diferite centre aromânești, cari veneau să-și desfacă, pe la bălciuri sau prin centrele comerciale, mărfurile lor și să se înapoieze cu altele; sau se așezau, provizoriu, lăsându-și familiile în patrie, unii ca bancheri, alții ca negustori, meșteșugari de tot felul și comisionari.

Mare parte din negustorii aromâni din centre ca Bitolia, Scopia, Salonic, Clisura, Coceana, Veles, etc., erau în legături strânse și directe cu marile centre din monarhie. Mulți din aceștia își aveau aici, contoarele sau scursalele lor¹. Așezăminte de acestea aveau Moscopolenii în monarhie ca și în multe centre din Europa²; după aceștia, veneau Clisurenii, Crușovenii, etc.³.

Din vremuri vechi, se exportau, dela Bitolia,⁴ pentru Ungaria, bumbacuri, lănuri, piei și herghelii de cai⁴. Mai târziu a avut loc un fenomen contrariu: Aromâni din Nijopole, buni cunoscători în meserie, aduceau din Ungaria și din Rusia, herghelii pentru remonta greacă și cea turcă⁵. Damaschine din Ohrida erau, în mare parte, expediate cu caravanele la Salonic și în țările germane, prin jumătatea, întâia a sec. XVIII⁶. Dela Bitolia, se expediau pentru Viena, piei de vidre, de lup și de urși, de capre negre și de țapi, precum și căprioare, fasanii și găini sălbatice pentru consum⁷. În Austria, se desfăceau articole de argintărie lucrate de argintarii din centrele Peninsulei, ca și de cei stabiliți în Veneția⁸. Mihali Papacosta — Magiari din Perlepe făceau negoț cu piei și — foarte curios — duceau cărbuni mangal în Ungaria (în Magaria, de unde le-a rămas și numele de Magiari) iar la întoarcere, aduceau, din amândouă țările, manufacturate. Fiii Unciu și Mihali făceau acelaș negoț⁹. Constructorii aromâni organizați, în mari companii, lucrau în Ungaria — ca și în țările slavono-croate — poduri, șosele și binale¹⁰. Despre legăturile Crușovenilor și ale altor Aromâni așezați în Serbia și Principate, vom vorbi la locul cuvenit.

Mai erau caravănarilor negustori cari atingeau marile centre din monarhie¹¹. Caravanele lor, organizate în mari companii, străbăteau toate marile drumuri comerciale¹² și treceau dincolo de hotarele monarhiei, până la Apusul continentului¹³. Muloviștenii atingeau cele

Neveșteni, frații Tifoxel. ¹ Vezi Salonic, Tracia și cele scrise mai sus. ² Vezi și Evloghite Dorila Lavritou «Moscopolia și Noua ei Academie», 1935, Atena, Editura «Finikios» str. Leonatu, 4. ³ Vezi cele scrise mai sus. ⁴ Pouq. III, p. 180. ⁵ Informațiuni căpătate dela colegul și prietenul Petre Marcu — director al liceului din Sf. Gheorghe (Trei Scaune). ⁶ Val. Pap., st. cit. p. 84. ⁷ Vezi «Bitolia» — Cartea I, p. 194. ⁸ Vezi Bitolia, Ohrida, Perlepe, Veles, etc. — Cartea I. ⁹ Informațiuni căpătate dela colegul Goricu Magiari dela Opera Română și profesor de liceu. ¹⁰ Vezi cap. IX, Cartea II. ¹¹ Vezi cap. XI, Cartea I și Dr. G. Alexici, art. în conv. lit. XXXVII, 1893. ¹² Vezi și C. Noe, «Les Roumains Koutzo-Valaques» 1913, Tip. Românească, Buc., p. 16. ¹³ Vezi mai jos cap. II, lucrarea de față.

mai îndepărtate distanțe¹. Unul din aceștia Dimce Ciomu² care desfăcea, în monarhie, cu caravana lui, apă și uleiul dela Kazandâk-Bulgaria, apă tare, orezuri, tutunuri, untdelemnuri, etc., ca și lipitori macedonene foarte căutate și aducea, în schimb, manufacturate. Membrii din familia Mischia³ făceau comerț întins de porci din Serbia cu Budapesta; Stoiu Bușeicu cu nepoții⁴ duceau porci la Viena. Gachi Trifon Ciomu furniza — pentru Bulgaria și prin Lom Palanca — alcool dela casa prințului Gargarin din Rusia, precum și dela fabricile din Ungaria⁵. Cărvănarii samarineni atingeau, încă dela finele sec. XVIII, Budapesta. Un mare cărvănar avdeliat Dzimurtu ajungea cu călători și mărfuri la Arad⁶.

Stăpâni pe caravane și pe comunicațiile pe ape, pe o mare parte din negoț și mari diriguitori ai finanțelor, ei au reușit să stăpânească, prin aptitudinile lor extraordinare, toate cetățile și să devină, cu toții laolaltă, stăpâni pe o mare parte din bogățiile monarhiei vreme de câteva secole⁷. Dar ei mai erau — ca și la bălciurile din Macedonia și din Tracia — stăpâni ai târgurilor din Ungaria⁸. La marele bălcu din Pesta, se adunau „Greci” din toată Țara Ungurească, din Slavonia, Turcia și din multe Ținuturi din Dalmația⁹. La bălcu din Sft. Andrei — unde era o numeroasă colonie de Aromâni — bălcu care era considerabil față de cel din Pesta, deasemenea, erau stăpâni¹⁰; cele din Praga și Viena, cari s’au bucurat de mari privilegii datorită luptei de concurență cu Lipsca, erau frecventate de toți negustorii orientali¹¹.

Atunci când se vor cerceta cu deamănuntul registrele celor trei biserici gr.-ortodoxe din Viena, ridicate și reparate prin generozitatea Macedo-românilor — după cum observă prof. I. Nistor, actual ministru¹², sau matricolele dela alte comunități răspândite peste tot cuprinsul fostei monarhii, precum și actele de notariat și arhivele camerelor de comerț din cele două capitale și din alte centre, această cercetare va aduce, o adevărată revelație care va contribui foarte mult la fixarea adevăratului rol ce l-a jucat „acest element care se bucura de o vază considerabilă în monarhia Habsburgilor” — cum se exprimă prof. dr. V. Bologa dela universitatea din Cluj¹³. Marile firme financiare, ca Sina, Cârja, Dumba, etc., s’au

¹ *Ibid.* ² Era frate cu bunicii d-ruului Tașcu Trifon din București. ³ Erau frații Ghiorghe, Dimitri și Tașcu. ⁴ Nepoții acestuia erau: Costa, Hagt și Trăpcu. ⁵ Informații căpătate dela regretatul secretar de legație Petrică Trifon și fratele acestuia dr. T. Trifon. ⁶ A fost bunicii regretatului medic dr. G. Badrălexi dela Veria și Bazargic. ⁷ Vezi și Conf. prof. sârb. ⁸ D. pop., p. 76. ⁹ Korabinski, *Lexicon*, 1786, p. 585 — ap. D. Pop — p. 76. ¹⁰ I. Ignatović, *Sent Andreja, Letopis*, pp. 137, 36—ap. D. Pop., I. c. ¹¹ Vezi Gh. Netta, *Neg. orientali la Lipsca*, pp. 38-39 și vezi Pouq. ed. I, III, p. 1. ¹² Vezi comunicări făcute Acad. Rom. în 1934. ¹³ Vezi art. «Știri despre Aromâni din Austria la începutul veacului trecut» în *Anuarul Inst. de Ist. naț.* V, 1928-1930.

bucurat de un reîntors european — scria dr. G. Alerici — și era fatal ca stăpânirea Aromânilor să se stingă după un veac și jumătate de atotputernicie¹.

În realitate, însă, aceste colonii, răspândite peste tot cuprinsul monarhiei ca niște roiuri de albine harnice și culegătoare de polen bogat ce lucrează la un fagure bine construit, după ce au contribuit, în largă măsură, la crearea comerțului și industriei, ele au urmat calea firească a destinului, asimilându-se în totul clasei burgheze și celei aristocrate autochtone, care, din vârful piramidei sociale și politice, a condus mai departe, cu perseverență și înțelepciune, cărmele imperiului.

¹ Vezi art. cit. de dr. G. Alexici.

CAP. II

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE LOR ÎN STATELE EUROPEI.

Diferite așezăminte mari cari își aveau filialele lor prin toate marile centre din Europa și Asia, asemănătoare companiilor coloniale engleze și franceze, erau întemeiate de Aromâni.

Din „Conf. Prof. sârb“.

Toți scriitorii cari, incidental sau în mod expres, i-au studiat sau au pomenit de Aromâni sunt unanimi în a afirma că aceștia s'au îndeletnicit cu comerțul în toate țările din apusul Europei, ca și în cea răsăriteană. Deși am mai spus-o și cu altă ocazie, ne vom repeta, totuși. Moscopolenii întrețineau legături cu marile case comerciale din Europa, unde își stabiliseră și sucursalele lor ¹; Zagoriții aveau case mari de comerț în Viena, Lipsca, Breslau, Amsterdam și Moscova, făceau comerț de bancă în Germania, precum și comerț de blănuri în Rusia și în Principate ²; Saciștenii își aveau casele comerciale la Lipsca, Viena și Germania ³, iar Castorienii pe ale lor la Viena, Lipsca, Dresda și Moscova ⁴. Cercetătorul englez W. M. Leake relatează — după câte știm din cele expuse la locul cuvenit — că Aromânii din Epir și din Zagorul Pindului, pe lângă vechile legături cu manufacturate, făceau comerț de coloniale între Spania și Malta și că locuitorii bogați erau negustori în Italia și Spania în provinciile Austriei și ale Rusiei, iar despre Meșoveni în special că făceau negoț în Germania, Rusia, Ungaria și Mediterana ⁵. Clisurenii, bărbați îndrăsneți în ale negoțului, se găseau în Egipt, ca și prin toate porturile mediterane, la Moscova și la Londra ⁶, unde ațivau și negustori foarte bogați dela Bitolia ⁷. Deosebit de exportul de grâne ce se făcea din Tesalia pentru Spania și Cadix ⁸, știm că locuitorii din Aghia erau în legături cu Germania și că „case grecești“ se stabiliră la Viena pentru comerțul de bumbacuri și de mătăsuri manufacturate și crude ⁹. Kanitz scria că multe case aromânești erau în legături directe cu cele mai importante orașe comerciale și industriale din Europa și că, la un moment dat, comerțul dintre Turcia, Austria și Germania era în mâinile lor ¹⁰. Ohridenii, blănari, își aveau și ei casele lor în multe centre industriale ale continentului nostru ¹¹. Etc.

¹ Evloghie Kurila Lavriotu, o. c. ² Pouq., o. c., I, 208. ³ *Ibid.*, III, 280. ⁴ *Ibid.*, III, 1—2. ⁵ Travels in Northern Greece. ⁶ J. Cviftic, ap. V. Pap., Rev. m.-r., II, nr. 1/930, 78-79. ⁷ V. Bérard, «La Macédoine», vezi Gazeta Macedoniei, I, nr. 14/897. ⁸ Pouq., IV, 86-87. ⁹ *Ibid.*, III, 385-6. ¹⁰ Zinzaren, 6. ¹¹ Ivan Sne-

1. — Aromânii în Anglia, Franța, Spania, Italia.

Despre comerțul mai recent al Aromânilor în aceste țări nu avem a vorbi prea multe, din lipsă de date. Cunoaștem ceva din legăturile Epirofilor și ale Tesalienilor cu negustorii englezi¹, precum și acelea ale Aromânilor din Salonic, Macedonia și Tracia cu țările britanice². Din P'ind și Macedonia se expediau lână și piei multe în Anglia; deasemenea, multe tutunuri prin negustorii aromâni³. Am văzut că Clisurenii și Bitolenii — credem a fi fost și mulții alții din alte centre aromânești — lucrau activ în Marea Britanie, unde câștigau averi considerabile⁴. Aromânii din Egipt printre cari celebrul Averoff — aveau, deasemenea, legături strânse cu această țară, mai cu deosebire în comerțul de bumbacuri și de textile⁵. Case „grecești” din țările germane desfăceau mari cantități de bumbac și lână în aceeași țară a Albionului⁶. Toți negustorii aromâni erau și în relațiuni directe cu marile centre industriale: unul Costa Mitra Capsali, din Perlepe, de o pildă cumpăra fier și aramă în valoare de mii de lire⁷; tot astfel Fundu dela Corița, cu manufacturate; Papatheodosi dela Scopia; firma C. Bili-maci dela Smirna; etc. etc.

Vechile legături comerciale cu Franzezii în sec. XVIII și XIX ni sunt destul de cunoscute. Lânurile și bumbaeurile au avut mare preț în această țară. Portul Marsiliei, era deasemenea bine cunoscut și destul de frecventat încă din timpuri vechi de către Aromâni și Greci din Cavala, Salonic, Duraço și alte centre⁸. Mijlocitorii „greci” din acest port erau în majoritate Aromâni, scrie V. Bérard⁹. Vechi legături au avut cu toate bălciurile mari, cum a fost cu celebrul bălcu dela Beaucaire pe Ron, care se ținea între 1 și 28 Iulie și cunoscut încă din sec. XVII¹⁰; bălcu dela Lendit era vizitat de negustori din toată lumea și din Turcia¹¹; credem că nu neglijau nici târgurile dela Champ Denis și din Champagne. Marile societăți și case comerciale din Europa, reprezentate sau conduse de Aromâni, trebuie să fi existat și în marile centre ale Franței, care, totuși, dată fiind clasa burgheză formată din vremuri

garev, Ohtid, istoričeski ocerk în «Makedonski Pregled», IV, Sofia, 1928 — ap. V. N. Cristu — Ocupațiunile populațiunii din Ohtida, în Grațu românesc, Oct. Noemb., 1930. ¹ Vezi cap. I, Cartea I-a, 27 și urm.. ² Vezi cap. resp. în Cartea I-a. ³ Samarineanul Ursa făcea comerț de tutunuri — Vezi p. 266, cap. IX. ⁴ Un neguștor bogat din Londra — al cărui ftu era redactor la Morning Post — era un mare mecenat la Bitolia. (Vezi V. Bérard «La Macédoine» art. cit.) Se zice că unul din aceștia a dotat liceul grecesc cu un laborator extraordinar de bogat. ⁵ Vezi cap. VI, «Egiptul» mai jos. ⁶ Gh. Netta, Neg. orientali la Lipsca, 11—12. ⁷ Vezi Necrolog în Lumina V, 29 4/917. ⁸ Vezi cap. respective din Cartea I-a. ⁹ Op. citată, 249. D. Nasî Diamandî spune că, aici, în Marsilia, a fost un mare neguștor Gheorghiadés din Samaria. ¹⁰ Pouq., eđ. I, o. c. III. ¹¹ Vezi Lavisse et Rambaud, II, 503.

vechi și doctrina colbertiană de mult în ființă, nu putea servi pentru Aromânii sau Greci de câmp de activitate prea intens ca alte țări¹. Lânurile, bumbacurile, pieile și alte materii brute macedonene au avut mare preț și în Franța².

Cărăvănarii aromâni vizitau și această țară; despre negustorii cărăvănari mulovișteni cari aduceau din Macedonia lipitori și alte materii și cari se înapoiau cu manufacturate și mătăsuri din Lyon, s'a vorbit la locul cuvenit³.

În ce privește relațiunile Aromânilor cu statele iberice sau negustorii așezați în centrele acestor țări, în afară de cele relatate — pentru sec. XVIII și începutul celui al XIX — de către W. M. Leake și Pouqueville nu cunoaștem alte date⁴. Aromânii din Zagor și Aspropotam trebuie să fi activat, totuși, ca negustori statornici în aceste țări. Încă din sec. XVIII, joacă și în Spania un mare rol financiar: găsim ca bancher la curtea regelui Spaniei pe un Adam Serachiotul — adică originar din Seracu⁵ și aceasta este o prețioasă indicațiune, ținând seamă mai ales și de faptul că cantități considerabile de țesături și cape fabricate în munții Pindului, precum și de lemn de construcție, se desfăceau acolo și că atâția negustori — mulți din ei cu vasele lor — frecventau toate porturile Mediteranei sau făceau comerț de coloniale între Malta și Spania⁶.

Vechile legături cu Veneția până în 1761 sau întreg sec. XVIII nu se termină odată cu deplasarea drumurilor dinspre Adriatica spre Europa centrală; ele n'au mai continuat cu acelaș ritm bogat ca altădată, dar n'au încetat niciodată. Caravanele dela Bitolia și din alte ținuturi frecventau regulat portul Duraço, pe unde se introduceau prețioase mărfuri italiene și austriace — aceasta până în 1912. Aromânii din Albania, însă, își continuară activitatea prin acest port mare și frumos, a cărui importanță crește mereu pentru noul stat independent al Albaniei, unde am văzut că acești Aromâni au jucat și joacă încă un rol de primul rang. Lânuri se trimit și astăzi încă — în măsură mică, natural — în Italia, Franța și Anglia; covoare din Meșova, Săracu și Călarii se desfac încă în porturile italiene, în Veneția cu deosebire și numai de negustori aromâni; lucrări de argintărie, deasemenea, se mai desfac încă în orașele italiene, ca Bari, Neapole, Veneția, Triest, etc., ba unii bijutieri își au magazinele lor la Roma⁷.

¹ La Paris, existau mulți negustori și meșteșugari aromâni. Printre aceștia, există o sucursală de manufactură a firmei comerciale Naum Hristu & Frères, Crușoveni dela Salonic. ² Vezi cap. respect. Cartea I. ³ Despre comerțul de lipitori și calitățile acestora, vezi cap. III, Cartea I, p. 116 și nota 1. ⁴ Vezi cap. II, Cartea I. ⁵ Vezi cap. II, idem și art. de V. Diamandi în Rev. «Macedonia» a IX, nr. 5, p. 24. ⁶ Vezi cap. I, parag. resp. și W. M. Leake și Pouqueville. ⁷ Vezi cap. IX, Cartea de față.

O parte din brânzeturi — cașcavaluri, parmezane și unturi din Epir, aprovizionau, până la regimul fascist când aveau monopolul exclusiv, orașele italiene și ajungeau până la Triest, peste tot fiind case de desfacere ținute de Aromâni¹. Saricul renumit din Pind era, până nu de mult, atât de căutat de negustorii din Triest, Veneția, Sicilia și alte părți ale Italiei, saric care servea pentru capotele marinarilor din Adriatica și Mediterana².

La Brindisi, există, încă, o colonie numeroasă de peste 40 familii aromânești, în fruntea ei având pe unul Chilită, originar dela Valona; membri din familia Balauri erau armatori³. Nu posedăm date despre bogatele colonii aromânești — confundate mai mult ca oriunde cu cele grecești — cari activau în centrele mari și mici din această țară, atât de accesibilă, altă dată, negustorilor și meșteșugarilor aromâni, precum și tuturor acelor cari erau dornici de învățături înalte sau de meșteșuguri frumoase. Prin 1878, s'au mutat colonii de negustori aromâni din Bosnia, stabilindu-se la Veneția⁴.

O casă de comerț foarte importantă la Livorno și Genova era a lui Sturnara, nepotul marelui negustor Tușța Meșoveanu, tânăr mort la 34 ani, cu studii în Anglia și elev al lui Lafitte; era o capacitate în domeniul economic și financiar și, în scurta lui viață, a putut strânge averi considerabile⁵.

Cercetări serioase și îndelungate cari să urmărească vechile colonii aromânești în Italia din cele mai vechi timpuri ar forma obiectul unui studiu special plin de interes⁶.

2. — Negustorii aromâni în țările nordice și în Germania.

Am văzut mai sus că Aromâni din Zagor își întinseseră afacerile lor până la Amsterdam⁷, capitala Olandei. Încă din sec. XVII, fabricile din Franța, din Brabant și Belgia vărsau, prin Salonic, cantități considerabile de postavuri pe piața Macedoniei și Traciei și toate acestea au prosperat în mare măsură până la introducerea postavurilor germane⁸. Moscopolenii, în negoșul lor, erau singurii intermediari între Albania și Europa⁹; comercianți și industriași cu renume se găseau peste tot în fosta monarhie, ca și în Polonia și în multe centre ale Germaniei — cum observă geograful grec D. Philippides¹⁰. Din cele expuse la locul cuvenit, știm că Aromânii din toate provinciile aromânești și din vremuri vechi, făceau negoș cu

¹ Informații căpătate dela colegul G. Ghița, fost profesor la Iania. ² G. Zuca, studiul citat. ³ Relațiuni date de d-nul N. Tacit și Ep. Balamaci. ⁴ Vezi T. Filănescu, o. c., p. 102. ⁵ Relațiuni date de colegul V. Diamandi. ⁶ Un studiu serios referitor numai la Moscopoleni în negoșul cu Veneția ni l-a dat colegul Valeriu Papahagi. ⁷ Pouq., I, p. 208. ⁸ É. M. Cousinéry, II, p. 163 și 51. ⁹ Pouq. ed. I, t. III, p. 1. ¹⁰ Gheografia tis Rumanias en Ispata, II, p. 30—ap. I. Cat., p. 116. (Geografia României în imagini).

toată Europa, dar mai ales cu Germania și toate provinciile supuse coroanei Austriei. O regiune din Tracia rezervată exclusiv comerțului cu aceste țări a fost cea a Seresului, de unde se expediau piei frumoase fabricate și bumbacuri în cantități considerabile; iar de aici, se aduceau, în schimb, multe mărunțișuri, bijuterii, ștofe și mai ales postavuri — comerț foarte bănos pe care erau stăpâni Grecii și Aromânii¹ și am văzut că marii negustori ai Seresului erau aceștia din urmă². Prin XVIII, Aromânii, în calitate de supuși turci cari împânziseră orașele din fosta monarhie habsburgică, au pătruns în țările germane până la Breslaw, Lipsca, Frankfurt, Kolonia și Hamburg, unde făceau comerț cu mărfuri orientale³, iar de acolo se înapoiau cu mărfuri necesare Peninsulei. Alții în colonie erau așezați la Dresda⁴. Negustorii întreprinzători cu caravanele atingeau și Berlinul⁵, în afară de cei stabiliți în acest mare centru.

În legătură cu comerțul Aromânilor în această țară, va trebui să cităm cele scrise de unul cunosător al situației care a fost dr. G. C. Roza: „Singuri (Aromânii) sau împreună cu streinii, au fundat societăți comerciale însemnate în mai multe cetăți: în Ungaria, în Saxonia și pot zice în toată Germania nu există vre-o cetate comercială în care să nu fie negustori români de prima clasă”⁶, afirmațiune ce concordă și cu cele scrise mai târziu de profesorul conferențiar sârb și cari ne-au servit de motto la acest capitol. D-l G. Netta spune cam acelaș lucru, când scrie că Grecii, în special, făceau cele mai întinse afaceri în această țară⁷.

Colonii importante trebuie să fi existat în Prusia meridională. În Posen din această provincie, găsim ca protopop și cartofilax pe pe „nemuritorul scriitor român din Moscopole”, cum îl numește dr. P. Papahagi pe Constatin Ucuta, „pe semne la biserica ortodoxă fundată de credincioșii Aromâni, cari ajunseră până aci ca negustori”⁸. O altă colonie bogată — despre care vom vorbi mai pe larg — a fost la Lipsca, unde iarăși găsim ca efimeriu la capelă pe Ambrosie Pamperi Moscopoleanul⁹. Mai mult ca ori unde, însă, ei au activat, se vede, în provincia Saxoniei, în centre ca, Grimma,

¹ É. M. Cousinéry, II, 51. ² Vezi cap. I, Cartea I-a, 51 și cap. IX, 250
³ Gh. Netta, *Expans. econ. a Austriei*, 56. ⁴ Pouq., ed. II, I, 208. D. Nasf Diamandi furniza tutunuri din Tracia firmelor Exstein und Sohne și Browdes, precum și în Italia. ⁵ Vezi Jung, *Die Romanischen Landschaften*, 469 și Pouq., ed. I, v. I, 157. Unii din cărăvănași sau negustori cu caravana lor erau Musloviștenii. Unul din dânce Ciomu ducea, prin 1820, la Berlin, untdelemnuri, apă și uleiuri de roze dela Kazanlâc, apă tare, orez, tutunuri, etc. și, mai ales, lipitori, ce le desfăcea și în Franța. Alții duceau și prune uscate din Bosnia. ⁶ Opera: *Cercetări. despre Românii din dincolo de Dunăre*, tradus de S. Hagtades, 60--61. O pagubă neprețuită, însă, a pricinuit neamului său acest învățat care nu ne-a lăsat câteva nume ale acelor mari negustori sau ale acelor societăți cari au jucat rol atât de important în viața economică a Germaniei și Europei. ⁷ Neg. orient. la Lipsca, 11. ⁸ P. Pap., *Scrittori aromâni în sec. XVIII*, 44. ⁹ Zaviras, ap. P.

Chemnitz, Leipzig și altele. Germania — în luptă cu doctrina mercantilistă a țărilor învecinate — avea nevoie de materii brute pe cari le găsea mai ales în orientul turcesc și singur acesta îi rămăsese ca debușeu de cea mai mare importanță; pe de altă parte agenți cari puteau aduce servicii considerabile nu puteau fi decât Grecii și în special Aromânii, stăpâni pe materiile prime — bumbacuri, mătăsuri, lânăuri, piei și vite, și, tot deodată, cei mai buni cunoscători ai realităților din Imperiul ottoman. Numai astfel se explică extraordinara bună stare a Moscopolenilor și Zagoriților, precum și nevoia de a se răspândi, din cele mai vechi timpuri, peste tot în Europa și mai ales în Saxonia — regiunea cea mai industrială a Germaniei.

În afară de Lipsca, orașul Grimma era destul de bine cunoscut de negustorii orientali¹. Dar o colonie numeroasă de negustori „greci” s’a stabilit la Chemnitz, unde au organizat un centru comercial de desfacere a bumbacului oriental și de unde aprovizionau nu numai Lipsca și toată Saxonia ci și toată Germania și în bună parte Anglia².

Pe lângă acest comerț cu articole manufacturate și materii brute aduse din orient, am văzut, la începutul capitoului, că ei au avut case comerciale și au făcut comerț de bancă în toată țara. În ultimul timp, prin a doua jumătate a sec. XIX, Aromânii — ca și Grecii — au lucrat cu un articol foarte căutat în Apus și anume cu tutunurile turcești din Tracia și Macedonia. În această branșă foarte rentabilă, s’au distins mai ales Neveștenii. Cel d’întâiu care s’a avântat — cel puțin despre acesta avem date — a fost Nicola al lui Lachiu Sossidi, unul din frații cari au deschis, la Constantinopol, în 1838, renumitele fabrici de țigări „Sossidi Frères” și „Regal”, cari se desfăceau și în Germania. La instituirea monopolului în Turcia, despăgubiți de regie, Nicola trece la Hamburg, unde a întemeiat — pe cont propriu — firma „Sossidi Frères de Constantinople”, pe când Jean și Constantin au trecut la Cairo, având aceeași firmă. În cursul războiului mondial, feciorii lui Nicolae: Leonida, Pericle și Ghiorghei, au vândut firma lor la o companie contra opt milioane mărci aur. Leonida a rămas mai departe cu negoțul de foi de tutun furnizate din Tracia și alte ținuturi și pe cari le desfăcea în Germania, Olanda, Statele Scandinave, Danemarca, etc., iar la Christiania are încă o fabrică a lui. Ghiorghei al lui Jean dela Cairo a avut o fabrică de țigarete la Bruxeles, vândută, în ultimul timp, la o bancă, după care a trecut la Salonic. La firma din Hamburg, a lucrat 10 ani și Gheorghe al lui Dimitri Sossidi, actualmente antreprenor al hotelului Sossidi-Salonic³.

Pap., 44 și C. Erbiceanu «Bărbați culți greci și români», 1905, 166. ¹ Gh. Netta, o. c., 21. ² *Ibid.*, 11 12. ³ Informațiunile cele mai prețioase asupra comerțian-

Un alt nume cu răsunet este firma Mișu-Șiapi. Trei fii ai acesteia: Steriu se ocupa cu mici afaceri de tutunuri la Sufli-Tracia, iar frații Constantin și Alecu era, angajați în slujba firmei „Sossidi” la Hamburg; primeau tutunuri în mici cantități dela Sufli, până când au intrat în combinație cu Jean Nicu, celebrul organizator al comerțului de tutunuri în țările nordice și pe care-l continuă astăzi. Firma Mișu lucrează în plus și cu America; frații Leați are legături cu Europa.

Acest Jean Nicu, fiul lui Panaioti argintarul dela Janița pe Vardar¹, a fost în domeniul economic o personalitate de talia lui Sina, Tirca, Spirtea, Dumba și alții. Tânăr fiind, a trecut dela R. M. S. din București², unde orizontul i s'a părut prea îngust, la firma Sossidi din Hamburg, unde a lucrat câțiva ani în serviciul acesteia. Cunoscător priceput al tutunurilor și al bursei, un gest al destinului îl chiamă, prin niște fabricanți, ca specialist la Helsingfors-Finlanda. De aci, trece la Stockholm unde este numit director pentru aprovizionarea cu tutunuri, după care, în scurt timp, este chemat ca director general al regiilor din Norvegia, Suedia și Danemarca pentru furnizarea de tutunuri — cu clauza în contract că are dreptul să negocieze tutunuri și în cont propriu. Profitând de închiderea frontierelor în războiul mondial, a cumpărat toată partida de cafele destinate Germaniei, după care a câștigat milioane de coroane suedeze. Toate tutunurile grecești le cumpăra prin negustori mai ales neveșteni din Grecia³ — așa că, aproape 80% din producția totală exportată din această țară trecea prin mâinile lui⁴. În ultimul timp, se retrăsese dela direcție și începuse să furnizeze tutunuri direct țărilor scandinave. La regia suedeză, continuă ca director Spiru Oldi Mulovișteanul — absolvent al școlii superioare de comerț din Salonic. Acest Jean Nicu, bărbat pe cât modest cum l-am cunoscut, pe atât de îndrăzneț în toate combinațiunile, a intrat în istoria comerțului țărilor scandinave și a Greciei. A murit subit în 1930, în deplină desfășurare a virtuților lui creatoare⁵.

Organizarea marilor case și societăți comerciale de cari vorbește dr. G. C. Roza, precum și aceea a comerțului de tutunuri

ților de tutunuri Neveșteni le-am obținut dela acest domn G. Sossidi; altele dela d-nii Chifu, G. Bictola, Nero, Ceanescu, C. Chirana și alții dela Nevesca. ¹ Ca tânăr, era atât de sărac, că aducea cu măgarușul lemne de foc la Nevesca. A fost câțva timp la Ianța, la tatăl său. Dar destinul l-a mânat, prin 1822, la Cavala, unde se câștigau și se pierdeau averi și unde se găsea și unchiul Foti, negustor sărac. A lucrat la tutunuri ca colector. ² Max Popovici care recepționa tutunuri pentru România, l-a adus la R. M. S. din București — prin 1892-93 — unde, însă, a stat prea puțin. ³ Vezi «Tracia», cap. IX, Cartea I-a. ⁴ Venind după război la Atena, i s'a făcut o primire mai mult ca regească. ⁵ La Stockholm, se ridică albă și gălgașă, vila «Nevesca». În fața Stockholmului, posedă o insulă ca proprietate. Ca binefăcător, lărga lui munificență și-a manifestat-o peste tot în Grecia și în Nevesca. A donat, la Atena, terenul pentru clădirea unei școli române de înalte studii. A fost de mare folos delegațiunilor române cari au trecut prin Suedia — în epoca marelui război. Vezi, despre marile lui virtuți, art. «La moartea unui Ctitor», în Curentul, 1930.

condusă de Neveșteni, ca Jean Nicu, Sossidi Mișu, etc. intră, de sigur, în cadrul acelor înalte instituțiuni comerciale de cari vorbește conferențiarul sârb ¹

3. — Bâlcii dela Lipsca — (Leipzig).

Acest bâlcu de importanță europeană al Saxoniei își are începutul spre finele sec. X și a căpătat o mare desoltare odată cu finele celui de al XII, datorită avantajilor și privilegiilor cu cari a fost învestit, în decursul timpurilor, din partea electorilor magdeburghezi și a împăraților ². Încă din sec. XIV, toate mărfurile din vestitele orașe comerciale ale sudului germanic, ca Nürnberg, Augsburg, Ulm și din Genova și Veneția erau distribuite pe calea acestui târg în răsăritul continentului, astfel că, cu timpul, a putut să se afirme ca cea mai puternică piață de schimb între răsărit și apus ³. Odată cu Hughenotii imigrați din Franța, a căpătat o dezvoltare extraordinară ⁴ și târgurile lui de toamnă, de primăvară și din Ianuarie ajung la o mare faimă ⁵. Încă din 1615, comerțul cu lână adusă din răsărit a creat un târg anume pentru negocierea ei ⁶, după care, în 1625, au urmat alte două: unul pentru cai și altul pentru vite cornute din Polonia și din Turcia ⁷. Din acest s.-est european, își furniza Germania — prin acest centru — materiile prime de cari avea nevoie, materii cari pătrundeau și în țările apusene, în cele nordice și până în Anglia ⁸. Bumbacurile din marele centru comercial grecesc din Chemnitz pătrundeau, tot prin Lipsca, în țările sus amintite ⁹,

Aromânii noștri l-au cunoscut încă de acum 400 ani, când l-au cunoscut și Românii munteni, moldoveni și cei din sudul Transilvaniei ¹⁰, dar legături mai trainice cu Răsăritul a început să aibă imediat după războiul de 30 ani, care s'a încheiat cu pacea dela Westfalia ¹¹. „Grecii“ și ceilalți negustori ai Brașovului și Sibiului, făceau comerț mare cu Lipsca încă din sec. XVII ¹². „Cuțovlahii“ din Macedonia îl atingeau cu caravanele pe calea Belgrad — Buda — Viena — Praga — trecătorile Bohemiei și drumurile Saxoniei ¹³; în epoce anumite, se întâlneau cu ceilalți la Buda, iar cei din Moldova la Breslau.

Prin „Greci“ așezați în cele două mari cetăți comerciale Brașov și Sibiu, ajungeau, pe piața Leipsigului, atât produsele din cele două principate române, cât și cele ale întregului s.-est european „mărfuri turcești“ și se înapoiau de acolo cu lipscăni ¹³. Aromânii

¹ Vezi motto la acest capitol. ² Gh. Netta, *Neg. or. la Lipsca*, 7. ³ *Ibid*, 7. ⁴ *Ibid*. ⁵ *Ibid*. ⁶ *Ibid*, 9—10. ⁷ *Ibid*. ⁸ *Ibid*. ⁹ *Ibid*, 11—12. ¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente* — ap. *Har. I.*, articol în *Universul*, nr. 73 din 16/3/1934. ¹¹ Gh. Netta, o. c., 9. ¹² *Das alte und neue Teutsche Dacia*. și Gh. Nett, o. c. 10—11. ¹³ N. Iorga, *Studii și documente*, ap. *Har. I.*, art. cit.

stabiliți în Moldova erau, deasemenea, în contact frecvent cu Lipsca. Se citează, ca atare, numele unora ca Dumitru Duca și Cristofor cari obțin paspoarte pentru a merge din Moldova la Lipsca sau pe un chir Dimitrie și chir Postolachi „lipțcani“, cari ar putea fi, după nume Aromâni sau pe Anastase și Constantin Pano, Dimitrie Costiva, Dimitrie Papa Anastasie, uniți cu frații Mărgărit și Compania pentru negoțul lipțcănesc². Aromânii din Zemlin lucrau și ei cu acest mare târg internațional³, iar negustorii din Sft. Andrei își aveau piața lor comercială în Lipsca⁴. „Grecii“ din Chemnitz, Viena, Breslau, Praga, Pesta și alte centre erau în neîntrerupte legături cu conaționali din acest mare târg⁵. Acești Aromâni și Greci introduceau în Peninsula Balcanică cea mai mare parte din mărfurile Europei centrale și mai ales acele lipscăanii, cari se prelucrau după gustul popoarelor balneare⁶.

La Lipsca, Zagoriții aveau casele lor comerciale⁷, precum aveau magazinele lor și jocarii din Ohrida, cari rămăneau aci timp îndelungat și se întorceau cu idei noi de libertate⁸. Pieile prelucrate în orașul macedonean se expediau în Austria și în toată Germania⁹. Ba se aduceau dela Lipsca și cantități considerabile de piei de vulpi, veverițe, iepuri, pisici, lupi, etc., cari, după prelucrare, se expediau, prin casele ohridene din multe centre europene, în alte țări¹⁰. Pe lângă piei brute sau lucrate, bumbacuri și mătăsuri¹¹, Aromânii mai duceau, aici și în Europa, blănuri, „mesade“, confecționate la Ohrida și Castoria¹². Moscopolenii, cari se ocupau cu industria și comerțul acesta, mai duceau la Lipsca, tăbăcite sau netăbăcite, piei de vulpi renumite din Perostera, Șardag și Morihova, piei de iezi din Macedonia, blănuri de jderi din Peristera, de urși negri și de lupi cu părul des și mătăsos, de nurcă, de nevăstuici galbene și veverițe de cari erau plini toți munții din Magarova, etc.¹³. Piei de miei din jurul Bitoliei ducea la Lipsca cu caravana lui bătrânul Naum Topa, poate și Tase, tatăl acestuia¹⁴. Chirigii din Pind ajungeau și ei până la Lipsca din vremuri foarte îndepărtate¹⁵.

După dr. Gh. Netta — dela care împrumutăm atâtea date

¹ Gh. Netta, o. c., 11. ² Studii și documente, VI, 234—40, 206, 263, nr. 34—5, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 42—43. ³ D. Pop., 73, citează pe unul bunice după mamă al unuia dr. Ivanovici-Batut care făcea comerț cu Lipsca și Hamburg. După același izvor, unul Caramata făcea negoț la Lipsca. ⁴ J. Ignatovici, St. Andrei, Cronica, 137, 96, ap. D. Pop., 76. ⁵ Gh. Netta, o. c., 12. ⁶ I. Cvițic, Osnove, III, 1026, ap. D. Pop., 83. ⁷ Pouq., I, 208. ⁸ V. N. Cristu, Ocupațiunile pop. din Ohrida, în Gratu românesc, Oct.-Noemb., 1930. ⁹ Vezi «Ohrida», cap. II. ¹⁰ *Ibid.* ¹¹ Vezi și Urechă, Istoria Românilor, II, 452-4, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 44. ¹² Vezi «Ohrida», cap. II, Cartea I-a. ¹³ Vezi «Bitolia», cap. V, după informațiunile căpătate dela d. P. Constantinide. ¹⁴ Naum Topa a fost bunicul cunoscutului chirurg din București, dr. Petre Topa, actual președinte al Soc. de cultură m.-română ¹⁵ Vezi G. Zuca, st. cit.

prețioase — epoca cea mai bogată în vizitatori orientali a fost între 1765-1838. Toți aceștia — Valahi, Moldoveni, Armeni, Greci și Aromâni — își aveau, încă din 1700, un han „Griechenhaus“ păstrat încă până astăzi, așezat în gura pieții și în apropierea bolților mai însemnate de desfacere a mărfurilor¹. După cercetătorii sârbi, această Griechenhaus ar fi fost întemeiată de negustorii și blânariii din Ohrida². Nu putem ști cât de adevărată poate fi această afirmațiune; oricum, însă, ei ar fi putut contribui mai mult ca ori cari alții.

4. — Polonia și Rusia.

Legăturile economice ale Aromânilor cu Polonia sunt foarte vechi. O colonie româno-grecescă era înfloritoare deja la finele sec. XVI, iar în sec. XVIII, găsim pe un grec Caraiane așezat la Snyatin, păstrându-și, totdeodată, privilegiile din Moldova³. Grecul Caraiane nu pare a fi deloc grec. Faptul că colonii vechi de negustori aromâni existau în Polonia este sprijinit și de un altul și anume că familia clisureană Papană din care s'a născut, în 1636, Dosoftei, Mitropolitul-poet al Moldovei⁴, a fost destul de veche în Galiția, mai mult ca probabil din sec. XVI. Prin 1595, am putea identifica acolo pe unii din lași ca Dima „Balagora“, ca Dimo Mihail, Manuil Simotos, etc., „cu toții Greci“⁵. Mai găsim pe unul Ianachi Simota („Enachi Simon Grecul“) la Iași, curtean al lui Eremia Movilă. Numele acesta de „Simota“ și „Simotos“ — pe cari le dăm cu toată rezerva — reamintesc nume originare din VI.-Clisura și enumerate deja printre negustorii din Viena; deasemenea, „Balagora“ reamintește nu tocmai de departe familia „Paligora“ din Nevesca-Muloviște⁶.

Am amintit, vorbind de colonia din Posen-Prusia meridională, actualmente în Polonia, că, aici, era ca protopop și cartofilax Constantin Ucuta-nemuritorul scriitor aromân din Moscopole „pe semne la biserica ortodoxă fondată de credincioșii Aromâni, cari ajunseseră până aci ca negustori“⁷. El trăia — scrie istoricul N. Iorga — „în mijlocul altor „Greci“ de aceștia din Moscopole și de aiurea „oe-

¹ Gh. Netta, o. c., 12. Tot după acelaș izvor, aflăm că, aici negustorii orientali își trăiau viața și obiceiurile de acasă, își aveau o casă de rugăciuni; aici, tăbărau carele mari, greoale, pline cu mărfuri, se sfătuiau asupra plecării și porneau caravanele pentru drum lung de săptămâni. Originea acestui han se adâncește încă prin 1581, în acel «Freundscher Hof», care, către 1700, se transformă în «Griechisches Bethaus». Vezi și Har. I. art. cit. ² Vezi V. N. Cristu, art. cit. precum și Rječnik Hrvatsk, ili Srpskoga jezika, v. IX, 441, Zagreb, 1887 și J. Cvijić, Nas. Srpsk, Zemalja, I, 28 și urm. ³ Studii și doc., VI, p. 366, nr. 1160, cf. și nr. 1162 — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 43. ⁴ M. Dragomirescu și G. Adamescu, manual de l. română, cl. VIII. ⁵ Stud. și doc. 443—4, nr. 380, ap. N. Iorga, o. c., I, 193. ⁶ Vezi Cartea I-a, «Muloviște» și «Nevesca». ⁷ P. Pap., Scr. arom. sec. XVIII, 44.

nopoli“ și „bibliopoli“ îndată polonizați ca nume, dar rămași cu biserica și cimitirul lor, între membri ai familiilor cunoscute și meriteose pentru neam, Roja, Grabowski¹.

În Polonia, negustorii aromâni erau oameni „bogați“. Pe vremea lui Iosif II, ei au obținut autorizația să ridice, în medii pur catolice, capelă la Cracovia², care, ca și la Lipsca, era frecventată și de negustorii din Sft. Andrei, cari aveau piața lor comercială³. De altfel, relațiunile Aromânilor cu Polonia se pot deduce și din numele monedei de zlot sub forma de „zloată, zăloată“, rămasă în piețele macedonene până în ziua de astăzi.

Știm din cele ce preced că negustorii aromâni, aveau, în mâinile lor, tot negoțul de vinuri din Ungaria de nord și exportul acestora în Polonia⁴. Aici, erau, fără a putea fixa centrele, marii negustori: frații Grabowski⁵, frații Nicolae și Ghiorghei Tricupa-Kosmiski⁶, Atanasie Mutowski, Naum și Evreta Șaguna⁷, unul Circu-Kosacovici din Meșova⁸, alături de mulți alții cari — nu se știe din ce motive — s’au întors deacolo și s’au stabilit în Ungaria, mai cu seamă la Pesta și Mișcolț, probabil, ca să diriguiască mai bine de aci exportul. Negustori aromâni erau și la Halici, nume ce-l găsim purtat de Aromâni din Perlepe⁹. Nu cunoaștem nimica din colonia „grecească“ la Varșovia.

În fruntea coloniei greco-române dela Lemberg — Lwow, era, în sec. XVII, unul „arhonul“ Palapan sau Balaban, negustor din lanina, care, în 1771, a zidit pe cheltuiala sa o capelă grecească¹⁰, în locul vechii biserici moldovenești și a adus trei Italiani ca să înalțe mândra instituție apuseană de astăzi — așa cum notează istoricul N. Iorga¹¹. Acest Alexe Balaban — de a cărui veche familie vorbesc și scrisorile lui Lăpușneanu — era marele negustor moldovean, asociatul lui Duca Vodă¹². În acest oraș erau „bancheri“ greco-români cari schimbau galbenii de aur¹³. Pe vremea lui Iosif II Aromânii lui D. Popovici au ridicat și o biserică, ceace denotă marea influență de care se bucurau¹⁴. În lucrarea istoricului N. Iorga asupra relațiunilor cu Lembergul, găsim câteva nume, din cele nemărate, ca Duma Walachus — simpliciter Sima (prin 1479), ca

¹ Vezi Note polone, 1924. ² Zeltci, Jitte, II, 34. ap. D. Pop. 67. ³ I. Ignatovici, St. Andrei, Letopiseș, 137, 96, ap. D. Pop. 76. ⁴ Zeltci, 76 — 77, ap. D. Pop. 79 și C. I. Cosmescu, comunicarea citată. ⁵ I. Lupaș, op. și l. c.. ⁶ Per. Pap., o. c. și C. I. Cosinescu, com. cit. ⁷ At. Marienescu, Alb. m.-rom. 1880. ⁸ C. I. Cosmescu, com. cit. ⁹ Vezi și Th. Căp. Rom. nom., 138. ¹⁰ Vezi art. cit. d-r V. Bologna — După o notă istorică din 1829 scrisă de un Neamț despre «Capela grecească din Llov; Titlul unei mari lucrări a lui Alois Uhle, directorul școlii reale din Llov, publicată în Dec., 1829, în nr. 192 al rev. vleneze; Neues Archive für Gesch, Strateskunde Literatur und Kunst (p. 801 — 804) ¹¹ Note polone, 55. ¹² Ibid., Inscripția lui Alexe din 1672 amintește creștineasca faptă într-o grecească streină de orice ortografie. ¹³ Ibid. ¹⁴ Zeltci, o. c., II, 84.

„Jurjea“ Grecul (Jurzi Grecus) — 1500; Dzany Greco, care era rugat să aducă șofran din țară, (1526); ca Gheorghe Paço Greco¹, Constantin Pandoli și Nicolae Zuppa, negustori din București, veniți, în 1500, la Lemberg, etc. — nume ce le dăm cu toată rezerva².

Firmele aromânești și cele grecești din Tracia făceau și mai fac încă astăzi comerț mare mai ales cu tutunuri. Printre cele dintâi, menționăm casele Turnibuca, Mișu și altele.

Primă mențiune despre Greci în Imperiul rusesc se face în sec. XVII, când Țarul Mihail se declarase protector al „prea sfinților și străluciților cerșetori“, patriarhi și călugări din Ierusalim și Antiochia, precum și al negustorilor greci veniți în țara sa, traversând Moldova³. Tot în același secol, cazaclii români și greci duceau „vinațe“ în țara căzăcească și „saftiane de Bichir“ și „blane de Mosc“, fără a „dezlega la lași“ și ajungeau până la „Nejna“, la iarmarocul cel mare din Nijni-Novgorod⁴. Se menționează și un Parnaiot negustorul, refugiat în Rusia cu Domnul său Dimitrie Cantemir⁵.

Petru cel Mare este cel d'întâiu care deschide larg porțile mărilor, întemeiând Petersburgul și deschizând Marea de Azov tuturor națiunilor, iar comerțul de blănuri, prin expansiunea în Asia, ia un mare avânt⁶, pe când Ecaterina II încuraja crearea unei clase de comercianți și industriași, întemeiând, în 1792, portul Odessa⁷. În scurtă vreme, în așa fel s'au înmulțit negustorii greci, încât marele port al Mării Negre și orașele Basarabiei le-au aparținut în mare măsură, spre finele sec. XVIII și începutul celui de al XIX⁸. Nu numai atât. După expedițiunile Ecaterinei II în Mediterana și în preajma revoluției grecești, Imperiul rusesc ia fățiș apărarea marinărilor greci cărora le îngăduie să umble mările sub pavilion moscovit, precum și pe toți acei greci cari puteau să fie stăpâni pe un petec de pământ în Basarabia⁹, unde, mai târziu, au fost împrăștiți — unii și în gubernia Cherson — și o mulțime de Aromâni cari au luptat în Crimeea împotriva armatelor turcești, și, dintre cari, vom cita familii ca Ciulflea, Ciulacof, Gamaleț, Chendra, Capitanopol, Casso, etc.¹⁰. Intocmai ca și Austria, tot astfel și Rusia ducea operă de câștigare și a elementelor balcanice în vederea expansiunii economice, a creării deci, a unei clase burgheze și, mai cu seamă, în vederea unei expansiuni teritoriale spre Țarigrad și Marea Egee.

Că printre Grecii aceștia erau mulți aromâni, nu încapă nici

¹ Numele de Pactu l-am întâlnit la Zemlin și Bosna² Vezi N. Iorga, *Relații com. ale țărilor noastre cu Lembergul*, 1900, 24, 28, 32, 59, 71. ³ N. Iorga, *Hist. des Etats balkaniques*, 1925, 74. ⁴ St. și doc., 332-3, no. 74, — ap. Ist. Com. I, 291. ⁵ St. și doc., XVI, p. 108 — 9, no. V, *Ibid.* ⁶ M. Iorgulescu, *Ist. Com.* 174 — 5. ⁷ G. Giuglea, *Ist. Com.*, 223. ⁸ N. Iorga, *Hist. Et. Balk.*, 204 ⁹ Vezi Pouq. o. c. ed. II, v. V, 306. ¹⁰ Vezi «Negustorii aromâni în Principatele Române», cap. VIII, Cartea II.

o îndoială. Urmași de ai Moscopolenilor se găesc încă astăzi în această țară scria Weigand¹; negustori aromâni se găseau în Polonia încă din sec. XVI, cari, natural, își întindeau afacerile și în Rusia²; mai știm că Zagoriții³ și Castorienii⁴ făceau comerț de bancă și de blănuri în această țară fără hotare și în toate statele ei⁵, că Clisurenii făceau mari afaceri la Moscova⁶, stări, deci, cari concordă cu faptul că Aromânii s'au găsit de mult în activitate comercială în cuprinsul imperiului moscovit. Ceva mai târziu, se găseau și mici colonii din Nevesca, Crușova, Muloviște și alte centre aromânești. Se poate ușor deduce, pentru vremuri mai noi, importanța coloniilor de negustori din Ianina - Zagor - Mețova răspândite în imperiu, după sumele ce se depuneau la băncile din Moscova și Viena pentru opere de binefacere socială ce le întrețineau în patria de origină, depuneri ce, adesea, atingeau sume de milioane de ruble; astfel, numai Mețovenii aveau depozitate la aceste bănci un fond care trecea cu mult peste un milion de ruble⁷, în toate monedele europene precum și alte fonduri considerabile de către Epiroții evergheți la băncile moscovite⁸. Doi mari negustori din Ianina: Zosimos și Capelan — originari pare-se din Ghramenohoria, cele șapte sate grecești din jurul orașului — întrețineau, pe cont propriu, colegiul și spitalul în timpul lui Ali Pașa⁹. Că mulți din aceștia se dedeau de greci sau erau socotiți ca atare, faptul nu este deloc curios. Majoritatea negustorilor greci din Odessa, scrie V. Bérard, erau Valahi de rasă și adesea și de limbă¹⁰.

Chiar la încheierea păcii războiului ruso-turc din 1790—91, găsim, în 1791, la secretariatul expediției rusești din Mediterana și Archipelag și ca diregător al secretariatului la congresul din Iași, pe un învățat la universitățile din Olanda și Germania și fost în serviciul diplomatic moscovit vreme de 22 ani, pe Moscopoleanul Atanasi Bala¹¹. Acest înalt diregător, foarte considerat în corpu diplomatic, a putut să se dezvolte numai într'un mediu moscopolean, așezat de mult în provinciile Rusiei. Părinții lui Ivan Gurco, generalisimul rus din 1877, erau Mețoveni — o nepoată a acestuia trăia nu de mult în acest oraș din Pind, iar casa veche a familiei există încă¹². Un Mețovean Manachi — nu știm ce negoț făcea — a lăsat la Kazan o mare și bogată bibliotecă¹³. Prin 1813, găsim, la Moscova, pe unul Anastase Scendru, iar la Odessa, pe Teodor

¹ Die Aromunen, I, 100. ² Vezi «Polonia». ³ Pouq., I, 208. ⁴ Ibid., III¹ 1—2. ⁵ Vezi W. M. Leake, o. c. ⁶ Vezi I. Cvișic, art. cit. de V. Papacoste. ⁷ Arvantinos, Istoriografa tis Iptis, ap. Th. Burada, Cercetări la școlile române din Turcia, 112—14. ⁸ Vezi Lambrides, ap. I. Car., 115. ⁹ T. Filănescu, 112, susține că au fost Aromâni, Vezi Pouq., I, 153. ¹⁰ La Turque et l'Hellénisme Contemporain, 249. ¹¹ Teodor V. Păcățian, Cartea de aur, 1902, I, Sibiu. Numele de Bala se întâlnește la multe familii din Crușova și Scopia. ¹² Relațiune căpătate dela colegul prof. V. Diamand. ¹³ Idem.

Serafim ¹. În sec. XIX, găsim o mulțime de negustori Mețoveni în Rusia, ca Stamerof, Terof, poate Gădelu, Peltechî, Hâtu, Tuli, precum și Ciumaga și Furniga ² — acesta s'a stabilit mai târziu în Muntenia ³. Un vechiu negustor a fost și Miliotis, care făcea negoț la Moscova, cam acum un veac; un nepot al acestuia Comminos Miliotis a fost aghiotant al Țarului rusesc ⁴. Din multele nume de mari negustori Aromâni din Zagor stabiliți în acest imperiu și cu averi considerabile, reținem numai pe Caravasili din Cepelovo și Basachi din Frangades ⁵.

Celebrii negustori Hagi Constantin Pop ⁶, ca și Panu Maruți, aveau relațiuni întinse cu toată Europa, precum și cu Rusia ⁷. Nu mai puțin celebrul Ghiorghî, fecjorul lui Avieru al Hali din Mețova, și-a câștigat numele de Averof datorită comerțului cu curmale ce le expedia cu corăbiile dela Alexandria la Odessa — aceasta la începutul fericitei lui cariere ⁸.

Negustorii de blănuri din Moscopole, Zagor, Castoria, etc., ajungeau până în Siberia: Tomsk, Ircuțc, alții la Arhanghelsc, la marele bălciu Nijninovorod și în alte centre. De aici, trimiteau resturi neînsemnate de blănuri, dela marile ateliere, la Ohrida și mai ales la Castoria, unde știm că se confecționau minunatele și prețioasele „mesade“, ce se desfăceau peste tot ⁹.

Prin a doua jumătate a sec. XIX, găsim câțiva Clisurenii cari s'au ocupat cu negoț diferit și cu acela de tutunuri. Un mare negustor era Ghiorghî Bisuca ¹⁰ veche familie de Moscopoleni, bine cunoscută în comerțul cu Veneția ¹¹. În comerțul de tutunuri, s'au distins frații Giumurtu; Ianachi, un mare organizator cu case comerciale la Cavala și în România, era tovarăș cu Ghiorghî; acesta avea casele la Odessa și a făcut comerț întins cu toată Rusia; cu averi mari la băncile rusești, precum și o frumoasă vilă la Yalta, în Crimeea. Fratele Ștefan lucra la Belgrad, iar Nicola la Cavala-Odessa, toți patru asociați ¹².

Crușovenii au fost pușini; cităm la Odessa pe Steriu Geabura cu fiii Dimitri și Nicla, pe Inghelizu cu ferme de vaci, pe

¹ Vezi prefața Gramaticii m.-române de M. Bolagi. ² Vezi Lambrides, — ap. I. Car. 115. ³ Vezi C. I. Cosmescu, comunicarea citată. ⁴ Relațiunii căpătate dela bătrânul negustor Nicolae Miliotis, negustor în Alexandria. Imediat după anexarea Epîrului la Grecia, Comminos a fost guvernatorul provinciei. ⁵ Relațiunii căpătate dela d. J. Spiropol, Zagorit ⁶ Vezi Gh. Netta, *Expans. econ. Austriei*, 61 — ⁷ Vezi cap. VIII, Cartea II, ⁸ Vezi cap. VI, Cartea II, ⁹ Vezi Cartea I, «Castoria» — ¹⁰ Acest Bisuca a trămis din Rusia, acum 60 de ani, pentru bisericile din Clisura, cinci clopote mari. ¹¹ Vezi Val. Pap. st. cit., 68 ¹² Averile acestora erau legendare. Ghiorghî venea în fiecare vară aproape la Clisura. Era un pasionat al vânătoarei și avea o echipă de vreo 40 Clisurenii, plătiți cu leată lunară, echipați toți uniform și, vreme de două luni, organiza bătăi fantastice. Avea doi cai de rasă aleasă, pentru soție și dânsul, cu valtrapurile dela șea lucrate în fir de aur. Când, într'o vară, i-a murit un cal, acesta a fost dus de patru ciocli

Libaşa, un mare bogătaş. Dintre Muloviştteni, Iancu Vulcan şi Docî Paligora aduceau, dela Galaţi şi din alte centre din Rusia, peşte, icre, pături, etc. pentru Serbia. Acelaş comerţ — poate înaintea acestora — îl făcea Tase Topa, continuat şi de fiul Naum: ei duceau pişer şi untdelemnuri şi aduceau morun şi celelalte ¹. Gachi Trifon Ciomu dela Sofia lucra deasemenea cu acest port, de unde aducea, pentru Bulgaria, alcool dela casa prinţului Gargarin; legături comerciale avea şi Alexandru Trifon. Costache Goga Clisureanul a adus, din Rusia acum 60—65 ani, pentru prima dată în România, untdelemn de floarea soarelui ².

Ştim că Zagoriţii erau cei mai îndrăsneţi cărăvănari. Pe la finele sec. XVIII şi încoace, cărăvănarii din Samarina ajungeau până la Nijninovorod, unde desfăceau obiecte de oţel fabricate la ei acasă: forfecărie, cuşitărie, hangeare, etc. şi se înapoiau — după şase luni de absenţă — cu mărfuri ruseşti, dar mai ales cu marochin fin şi cu blănuri pentru Peninsula. Am pomenit şi cu alt prilej de îndrăsneţul Ciuliman ³. Un cărăvănar avdeliat Dimitri Puliareu — tatăl preotului dela Grebena — atingea, pela finele sec. XIX, Iaşii, Chişinău şi Odessa.

Prin acestea de până aci, am schiţat, în linii mari, activitatea economică a Aromânilor peste tot cuprinsul Europei, în neînfricată lor expansiune ce a durat atâtea veacuri.

îmbrăcaţi în doliu, l-au trecut prin sat, în sunetul clopotelor şi l-au îngropat cu pompă la marginea oraşului. A vrut să ridice un palat din piese de oţel şi tâmplărie artistică, pe care a adus-o la Clisura, dar a murit prin 1900 pe neaşteptate la Cavala. Informaţiuni dela d-na Tinca I. Simotta, d-nii H. Galbagiari, M. Babuş etc. ¹ Unul străbunic, altul bunic al d-rului Petre Topa. ² Vezi art. de d-r. I. Ghidulamila în «Apărarea» nr. 15/93! ³ Vezi «Samarina».

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE LOR ÎN SERBIA VECHIE.

Pela finele sec. XVIII, Aromânii erau, la Belgrad, cei mai de seamă negustori și dețineau tot comerțul — import și export. Cu un cuvânt, ei au creat viața orășenească în Serbia.

Dr. D. Popovici — «O Tzintzarima»

Serbia veche, adică micul regat început de Miloș Obrenovici și întregit după războiul din 1885 cu Bulgaria, a fost străbătută din cele mai vechi timpuri de păstori, cărăvănarii și negustorii aromâni, cunoscuți în această țară ca și în ținuturile slavono-croate, sub numele de Țințari. Dardania romană în care intra Bosnia și Hertzeșgovina, Bulgaria de vest, vilaetul Cosovo, Albania de nord și Muntenia precum și Serbia veche — a fost leagănul Românilor din Peninsula Balcanică ¹. În căutarea de pășuni bogate pentru turmele lor, păstoriile aromâni n'au cunoscut noșiiunea de hotar și de piedică. În expansiunea lor spre nord și n.-vest, primele ținuturi bogate în munți și platouri cu ierburi grase și adăposturi sigure erau tocmai ținuturile din această Dardania. Serbia era o țară foarte potrivită pentru păstorie și de aceea au trăit mai dintotdeauna Români mai cu seamă în Stari Vlah — Dardania sau Serbia veche de astăzi, cum observă scriitorul T. Filipescu ². Pe când Muntenegru era un bulevard al caravelor în drum spre importantul port adriatic, Raguză și pentru celelalte provincii și Croația, Serbia — cu văile ei largi și căzând perpendicular pe Sava și Dunăre, ca Vrbas, Bosna, Drina și Morava — era drumul de trecere a negustorilor și a caravelor valahe din sudul și n.-vestul Peninsulei, înspre Austria și Europa centrală. Țară de transit pentru două lumi atât de deosebite și țară de agricultori și de porci, legați de pământul și pădurile lor de ghindari era — până în a doua jumătate a sec. XIX — un ținut neexploatat ce-i chema să se așeze la ei, ca să-i valorifice produsele solului și energiile virgine și adormite, să-i pună în legături economice și culturale cu lumea și strălucirea vechiului Bizanț, precum și cu lumea nouă ce se desfășura dincolo de Adriatică și dealungul cursului superior al Dunării. Serbia, ocupând o poziție centrală — scrie J. Cvijic — a primit elemente mult mai numeroase ca Bosnia și Bulgaria, cari ocupă o situație perife-

¹ T. Filipescu. o. c., 6. ² Op. c., 63.

rică¹. Așa că aceste colonii de negustori și meșteșugari, în du-te vino neconținut sau așezate temeinic în cuprinsul hotarelor ei, au reușit să schimbe fațada ei rustică în una apropiată orientului bizantin și occidentului, sub toate ale ei înfățișări: economică, culturală și politică. Totalul sau, ca să fim mai modești, aproape sută la sută al contribuției la această adaptare a fost al Aromânilor și, prin această, afirmăm un adevăr pe care îl vom întări cu ilustrații elocvente, luate mai cu deosebire din lucrările sârbești.

Dacă am face o incursie în decursul veacurilor, vom vedea că stările de fapt erau foarte priincioase unei peregrinări și expansiuni, ca la ei acasă, a păstorilor și cărăvănarilor, unii umblând după pășuni bogate, alții pentru distribuirea bunurilor de cari erau legate câștiguri mai mari ca în locul de origină. Era, cu alte cuvinte, pe această cale, dela ei acasă — spre nord nord-vest și nord-est — o atmosferă dela frate la frate, care a ajutat foarte mult expansiunii lor păstorești, dar mai ales celei comerciale, care, în primul rând, ne interesează. Pentru aceste ținuturi ce pornesc dela Timoc-Morava, întinzându-se până la Adriatică, ținuturi ce le vom considera ca o unitate geografică și etnică sârbească, există documente cari concurează în a dovedi fie regiuni cu caracter pur romanic, mai târziu slavizate, fie așezări de colonii mai timpurii, romanice sau aromânești, fie peregrinări de păstori și chervangii aromânești, cari străbăteau tot ținutul până la Sava².

Mai intervenea un alt factor — cel politic. Din punct administrativ, Albania, Bosnia și Serbia constituiau un singur ținut, ad-

¹ Vezi Naselja Srp. Zem., CLXXXVIII. ² Vechile colonii megalolihae au fost semnalate în Dalmația încă din sec. X: cfr. Gebhardy, st. cit. în Alb. m.-român, 1880; ținutul muntenegrean era locuit de vechi colonii autochtone de Vlahi, asimilate în masa slavă suprapusă încă din sec. XVI: vezi T. Papahagi Antol. arom. XVIII și XIX; Valahii Dinarici sau Vlahii Morlaci asimilați în masa slavă în Evul mediu, rămânând ca mărturie păstoritul transhumanț și cărăvănaritul; vezi J. Cvijić, La Pén. Balk., 312 și Th. Căp., Rom. nom., 135 și 150; celnicii aromâni — pastores seu celnicos — erau menționați în documentele dalmatine încă din 1214 și influența lor în ocupații asupra Vlahilor din Serbia n'ar fi cu neputință — vezi Th. Căp. 136 și 150; a fost un timp când întreaga Serbie era străbătută de păstori Vlahi, cărora li se fixau colonii, chiar înainte de 1300 pe terenurile mănăstirilor sau li treceau în moștenirea personală a primilor regi sârbi, iar Bosnia deasemenea era plină, într'atât că, în epoca invaziei lor, Turcii au avut de a lupta și împotriva acestor Vlahi — (După N. Iorga, Hist. Et. Balk., 36); Starii Vlah și munții Romanija din Bosnia — ținut ce se întinde dela Șumadija, dela sud de Ujște, spre s.-vest și spre nord până la Serajevo, în care e înglobată și populația din Sjenica sau Ravna Sjenica, adică Peșter, în plin ținut al Bosniei (I. Cvijić, 179) cu numeroase urme de toponimie românească și cu ocupațiuni ca păstoritul și chirișlăcul (Th. Căp., 150) precum și cadrlaterul Dibra-Chicevo și Scopia-Prizrend, locuit de vlahi, atât de influențați în felul ocupațiunii lor de Aromâni păstori în transhumanța, chirișlăcul, așezările lor la mare înălțimi și negustori plecați în lume după câștig (Th. Căp., 147 — 48)

ministrat de un comandament unic militar ottoman¹. Deci, Serbia mai merita atenție și pentru faptul că numeroase corpuri de funcționari turci și de armată trebuiau furnizate și singurii chemați erau Aromânii. Aceștia — financiari, negustori și meșteșugari — bucurându-se de libertatea de mișcare în tot imperiul ottoman, în cuprinsul căruia Serbia însemna doar un simplu pașalâc, ei se găseau în această țară tot atât de bine ca și la ei acasă. Ca și în Epir, Pașalele din Serbia erau tributare acestor negustori, dela cari împrumutau sume mari pentru nevoile lor personale², așa că era firesc ca acești negustori să se bucure de o mare influență în toate domeniile.

Primele însemnări despre negustorii aromâni în Serbia le avem din sec. XVI. În 1591, Bratislav i-a semnalat ca locuitori ai Belgradului, sub numele de „Greci“³. Deja în sec. XVII, ei numărau, dealungul Dunării, la Belgrad, trei „mahalale grecești“⁴, pe când în provinciile slavono-croate ca și în Ungaria, erau, în același secol, factor hotărâtor în comerț, iar în Turca dețineau monopolul exportului⁵.

În decursul aceluiaș secol al XVII, negustorii aromâni cu caravanele lor ajungeau în Serbia pe calea Ujște, Valjevo și Belgrad, pe când, Aromânii făceau concurență negustorilor raguzani așezați în acest oraș⁶. În 1667, un mare număr de negustori aromâni se găseau printre negustorii streini⁷.

Primele nume de negustori aromâni la Belgrad, cunoscute în sec. XVII, sunt ale Moscopolenilor Dimitri Bendu și tatăl lui Teodor Nicolau, cari, în 1697, cumpărau boi — fiind furnisori ai statului turcesc — precum și ceară din Bosnia și Muntenia⁸. Panica ce a cuprins pe Moscopolenii fugari — după dezastrea metropolei din 1769—1788 — a turburat și alte așezări ca Clisura, Blața, Sacișta, Serfige, etc.⁹, fugari dintre cari mulți s'au oprit și în Serbia veche¹⁰. Tot în această țară, s'au oprit, după 1769, și familii originare din Gopeș, dintre cari multe, laolaltă cu Moscopolenii în bejenie, s'au stabilit și în Ungaria¹¹. Alte evenimente cari au pro-

sau toate coloniile vechi aromânești din Bosnia — după T. Filăpescu, o. c., passim. Așezări mai recente de Grămosteni nomazi între Ptrot și Vrania, alții în Kopaonik, etc. (Th. Căp., 63—64). ¹ N. Iorga, Hist. Et. Balk. 130. ² Vukčevići, Karagheorghe, I, 128 — ap. D. Pop., 82. ³ Rad, 130, 136 — ap. D. Pop., 51. ⁴ Evliâ Celebi, Spomenik, 42—10, ap. D. Pop., 51. ⁵ D. Pop., 51. ⁶ C. Jirecec, die Heerestrassen von Belgrad nach C/pel, und Balkanpässe, 1887, p. 123, ap. Th. Căp. o. c., 139. În legătură cu drumul caravanelor, ne vine a crede că drumul Ujște-Valjevo-Belgrad trebuie să fi fost unul din cele mai frecventate, ca fiind — pentru negustorii din Albania — cel mai scurt, față de celălalt: Bitolla-Veles-Vrania-valea Moravel. ⁷ C. Jirecec, op. cit. ⁸ N. Iorga, câteva știri despre comerțul nostru în veacurile XVII și XVIII în Analele Ac. Rom., Seria II, Tom XXVII. ⁹ D. Pop., 21. ¹⁰ Ibid., 26. ¹¹ Dr. I. Ghitulamla,

Vocat revărsări de Aromâni în țara sârbească au fost turburările sângeroase ale Cârjaliilor lui Pazvan Oglu dela Vidin¹, ale cărui bande au terorizat țărilor vecine până aproape de al doilea deceniu al sec. XIX. Nereușita revoluției grecești din 1821 a pricinuit, de asemenea, revărsări de Aromâni din sudul și n.-vestul Peninsulei. Un alt flux destul de viguros din Clisura, Cojani și Iașina s'a simțit în târgurile Serbiei în al cincilea deceniu al secolului trecut². După 1878, mulți Aromâni din Bosnia au trecut în Serbia³. Este, de asemenea, de remarcat rolul hotărîtor ce negustorii mulovișteni l-au jucat în Serbia veche, unde n'a existat târg sau târgușor fără coloniile lor, dar despre cari cercetătorii nu pomenesc nimica direct; acești Aromâni au început să se așeze în această țară de acum un veac și mai bine. Alături de aceștia, Pisuderanii și Aromânii din Beala se găseau peste tot — mai ales în satele provinciei Șumadia și în altele dela vestul Moravei. Crușovenii s'au mărginit, în sec. trecut, la activitatea în marile orașe, ca Belgrad, Niș, etc.. Negustorii aromâni „pecialbari“ (activând în streinăătate în lupta pentru existență) mai veneau în Serbia și din Magarova, prea puțini din Nevesca, mulți meșteri constructori din Ohrida și alte centre, mulți medici, mai ales din Epir, etc.

Ohridenii au început să emigreze în această țară odată cu începutul sec. XVIII⁴. Astfel, aceștia, cunoscuți sub numele de „Vlasi“ și „Țințari“, toți purtând nume caracteristice aromânești, au întemeiat, acum 200 ani, comuna Preobrazenie⁵; îi mai găsim pe Ohrideni așezându-se cu familiile și în comuna Orasije — regiunea Temnici⁶, precum și în Idrelo din Mlava⁷. O mare parte din acești „Vlasi“ și „Țințari“ din Ohrida s'au așezat și în regiunea Vranja, unde până astăzi, se găsește localitatea „Vlaški Put“ — drumul Aromânilor⁸; de asemenea, și la Jarkovo⁹, în Velika Mostanița¹⁰, etc.. Printre Aromânii Ohrideni din Preobrazenie cu mult spirit comersiat, s'au așezat și Aromâni din Beala de jos și toți aceștia aveau legături comerciale cu Macedonia de sud și Serbia veche, precum și se coborau până la Nevrocop, de unde aduceau stofe¹¹.

Și în restul Serbiei — scrie dr. D. Popovici — se găseau

Rev. M.-rom., II, nr. 1/930. ¹ Glasnik Gheogr. Eruštva, 12, 58, ap. D. Pop., 26, ² Ibid. ³ T. Filipescu, 92. ⁴ Vezi V. N. Cristu, Emigrațiunile populațiilor din Ohrida în Serbia veche, în Glasnik românesc, nr. 12, Decem., 1930. ⁵ Rista Nicolici, «Poljanica i Klisura», 51, în Nas. Srp. Zem. Belgrad, 1906. ap. V. N. Cristu, art. cit. ⁶ Stanol M. Mihtovici, Temnici, 358, Nas. Srp. Zem., 1905, ap. V. N. Cristu, art. cit. ⁷ Ljubor Iovanovici, Mlava, Nas. Srp. Zem., idem. ⁸ Rista Nicolici, Vranjska pcinja u slivu Jazne Morave, 20, Nas. Srp. Zem., 1903, ap. Ibid. ⁹ Rista Nicolici, Okolina, Beogađa Antrop. ispitanja, 964, ap. Ibid. ¹⁰ T. K. Borgevici, La Macedoine, Paris, 1910, 238-239, ap. V. N. Cristu. ¹¹ Rista Nicolici, Poljanica, etc. 222 — ap. Ibid.

Aromâni, „probabil negustori“¹. Credem că, atunci când dezastrul național din sudul Albaniei a avut loc, mari și numeroase coloane de refugiați — în drum spre Sava și Dunăre — au lăsat urme bogate și în țara Serbiei. De o pildă, la Niș, a fost o colonie de Moscopoleni ce locuia părțile orașului „Vlah Mahalë“². De o asemenea colonie moscopoleană se vorbește și în împrejurimile Vraniei³.

Și pentru Serbia se impune aceeași întrebare: Ce este cu Grecii de cari se pomenește așa de des în documentele vremii și în notele de călătorie ale contemporanilor? Ne vom referi, iarăși, la concluziile profesorului dr. D. Popovici care afirmă cu certitudine categorică că n'a găsit nici un Grec măcar, originar din Atena sau Constantinopol, dar că a găsit numai câțiva „Greci“ din Salonic în afaceri de comerț și nu ca locuitori stabili⁴, cari Greci ar putea fi și ei puși în discuție, ca fiind dintr'o localitate unde elementul aromânesc era în proporție impunătoare. Acești așa ziși Greci, dcci Aromâni, au pus bazele comerțului în târgurile sârbești, ei au fost în mare parte învățătorii negustorilor sârbi—scrie acelaș cercetător⁵.

Ne vom folosi de câteva relațiuni date de oameni buni cunosători ai realităților din Serbia. Craiul Miloș, energetic și patriot, vroia, cu orice chip, să se scape de mitropolitul grec, în care scop, dă, într'o zi, ordine prefectului Belgradului, ca toți „Grecii, dar nu și Aromânii“ (Sfi Grți, a ne Țințari) să se prezinte cu doleanțele lor la palatul lui din Kragnevat. Craiul cunoștea deosebirea etnică profundă între Greci și Aromâni, precum cunoștea și numărul celor dintâi. Grecii se prezintă Craiului. — Dar unde sunt ceilalți Greci? (Di su ostali Grți?) — Nu mai sunt alții, Măria Ta! Ceilalți sunt Țințari. — Apoi, pentru șapte familii grecești nu mai pot ține mitropolit grec la Belgrad. Și, atunci, dă ordine lui Vucici — Aromân din Clisura — trimisul său la Țarigrad, ca, împreună cu ambasadorul rus, să intervină pe lângă Sublima Poartă ca să se numească un reprezentant al națiunii sârbești la Catedrală⁶. Acelaș Craiu, prin o ordonanță din 1827, porunca cu severitate ca „nici unul din locuitorii Belgradului să nu fie luat cu forța ca Grec, nici ca Bulgarul sau Aromânul să fie pus în inferioritate față de Grec, ci fiecare să-și iubească neamul și fiecare ins să-și păstreze origina“⁷.

1. — Belgradul.

Acest oraș pare a fi fost stăpânit de ei în sec. XVIII. Și a fost firesc să fie așa dacă, în față, Zemlinul era în puterea lor, iar Serbia, din punct de vedere economic, era o anexă a lor⁸. Dar

¹ D. Pop., 82. ² I. Nen., o. c., 17. ³ *Ibid.* ⁴ D. Pop., 132. ⁵ *Ibid.* ⁶ Relațiuni căpătate dela d. Ctumandra, fost consul general al României la Belgrad, † M. Gavrilović, Miloș Obrenović, II, 699 — ap. D. Pop., 14. ⁷ P. Marcovici, Ist. Nov. Sada, 105, ap. D. Pop., 81.

dominațiunea lor începuse încă din sec. XVII, când aveau, dealungul Dunării, „trei mahalale grecești“¹ și când erau destul de puternici ca să facă concurență negustorilor raguzani², cari se bucurau de mari privilegii în tot imperiul ottoman, în Sicilia, Ungaria și în Serbia³. Sub dominațiunea austriacă (1717—1739) „Grecii“ s’au așezat în piața principală și în orașul sârbesc al Belgradului⁴; pe când cu căderea acestuia sub Turci, colonii numeroase din acești negustori s’au refugiat dincolo, așezându-se, după cum am mai văzut, la Novisad și Osec din Bacica⁵. Deosebit de Moscopolenii deja pomeniți, primele nume de negustori belgrădeni „probabil Aromâni“ ni sunt date de cercetătorii sârbi pentru 1733: Ghiorghi, Panaiot și Nicola⁶. Pe la finele sec. XVIII, ei erau negustorii de frunte al Belgradului și detineau, în mâinile lor, tot comerțul — import și export⁷. Incet încet, acest oraș, cel mai mare al Serbiei, devine, spre finele secolului, grație acestor negustori și aceloră din Zemlin și Panciova, antrepozitul întregului comerț turcesc, austriac, muntenesc, moldovenesc și al Mării Negre⁸.

În epoca lui Miloș, Grecii și Aromânii constituiau un important număr de locuitori ai Belgradului⁹. După cum aceștia din urmă au creat târgurile slavono-croate, tot ei au creat și târgul acesta: în primul rând, vin Aromânii din Vlaho-Clisura, ca cei mai activi și întreprinzători, pe urmă cei din Blața, Sacișta și Cojani¹⁰. Ca și dr. D. Popovici, tot așa și G. Weigand pune, alături de Moscopoleni, Vlaho-Clisura de un interes special pentru comerțul sârbesc și găsește foarte multe case aromânești distinse, majoritatea din această localitate¹¹. Cei mai remarcabili locuitori ai Belgradului cari se dau de Greci nu erau decât Aromâni — observă același scriitor¹². pe când Srematz, vorbind de locuitorii Belgradului, spune că toți erau Aromâni sau Greci¹³.

Nu cunoaștem data exactă a așezării Clisurenilor în Serbia. dar, judecând după vechimea lor în țările slavone, ei ar fi foarte vechi, cu deosebire la Belgrad. Veniți singuri sau împreună cu alți Aromâni, este sigur că ei au fost întemeietorii târgului Belgradului. J. Cvijic semnaleză ca locuitori ai acestui oraș și pe Gopeșeni¹⁴, cari, probabil, au fost din vechiile colonii venite odată cu Moscopolenii¹⁵ sau din cele mai târzii așezate.

¹ *Evliâ Celebi*, I, c., ap. D. Pop. p. 51. ² C. Jitceek, *dte Heerestrasse*, etc. — ap. Tih. Căp. p. 139, ³ Pouq. — o. c., I, p. 61. — *Vezi și Cartea I*, p. 40 și nota 5. ⁴ Vilovski, *Podaj za, Ist, Beograda*, ap. D. Pop., p. 82. ⁵ Schwitcher, *Pol. Gesch. der Serben*, p. 76 — ap. D. Pop. p. 19, ⁶ Vitcovicî, *Spomenița*, IV, p. 464 — ap. D. Pop. p. 82. ⁷ *Glasnik*, 5, 120-21, ap. D. Pop. p. 82. ⁸ M. Gavrilovicî, *Ispisi iz franj. arch* — 579, ap. D. Pop. p. 83. ⁹ Tih. Georgevicî, *Iz Srbije Kn. Miloša* — ap. D. Pop. p. 83. ¹⁰ D. Pop., p. 26. ¹¹ Aromunen, I, p. 222. ¹² *Op. cit.*, I, p. 298. ¹³ *Kir Gherasi*, ap. D. Pop., p. 11. ¹⁴ *Osnove*, III, 1022-3 — ap. D. Pop. p. 26. ¹⁵ Dr. I. Ghitulamița, *st. cit.*

Am văzut că, printre întemeietorii târgului, erau și Aromânii din Cojani, Sacista și Blața¹. Prin 1835, găsim pe unul Mihail Ghermani, ministrul lui Miloș la Țarigrad, „rând pe rând, pandur rus și spion sârb“, trimis să ceară adeviziunea Porții pentru noua stare de lucruri și să fixeze condițiunile cneazului ca vasal². Credem a fi din familia Ghermani din Blața, acel tânăr foarte frumos, de profesiune croitor de anteree, care a ajuns pe jos din satul natal, pela începutul sec. XIX, și s'a introdus în familia Obrenovici și ar fi făcut mari averi — probabil el sau alții din frații sau rudele sale — cu vânzarea sării și cu negoțul de porci, monopol al Craiului Miloș³. În acelaș timp sau ceva mai târziu, au venit și alți Ghermani, cari au ajuns la o situație strălucită în comerțul de tutunuri, sare și lănuri⁴. Tot la Belgrad — poate și în alte centre din Serbia — au făcut negoț și membri din familia Iuca, bine cunoscută în județul Vlașca⁵.

Pela începutul sec. XIX, găsim la Belgrad, ca chirurg în serviciul pașei și pe unul Ghiorghi Ciuleca din Furca, talăl aceleuia care avea să devină, mai târziu, marele bărbat de stat și literat Vladan Gheorghievici⁶.

Fizionomia socială și comercială a Belgradului era, până aproape de a doua jumătate a sec. XIX, curat aromânească⁷. După această dată, au început să pătrundă Evreii spanioli încurajați de Miloș⁸. Aromânii erau un factor important în societatea belgrădeană, iar pașii turci erau clienții lor obișnuiți, tributari puterii lor financiare⁹. Firmele erau aproape toate „grecești“ — din Moscopol, Clisura, Gopeș, Magarova, Meșova, Ianina, Corița, iar pe ici colo câte una sârbească¹⁰. Coresponzența și registrele se țineau în grecește¹¹, școala destul de veche, a doua ca valoare programatică față de aceea din Zemlin¹², iar în biserica catedrala serviciul divin se făcea cu un fast strălucit¹³. În consiliul municipiului Belgrad, între 1860-70, din 16 consilieri, 12 erau Aromâni, restul sârbi — o dovadă elocventă de situația elementului aromânesc în acest oraș. Bătrânul Nușa, siugurul din consiliu care știa franțuzește, a întâmpinat, în numele orașului, pe Gambetta, în drum spre Constantinopol. Ulița Kralia Milana era, pe acele vremuri, toată aromânească¹⁴.

¹ D. Pop., 26. ² N. Iorga, *Hist. Et. Balk.*, 117. ³ *Mărturie de ale Blăcloșilor și a onor. familiei Danabașt-București*. ⁴ *Idem*. Este probabil că, odată cu Obrenovici, să se fi mutat în țara Românească și membri din familia Ghermani, unde, mai târziu, au cumpărat moșii, iar Nicolae bancherul, tatăl lui Menelas, a luat în antrepriză, în tovărășie cu Lazăr Kalinderu din Trebizonda, vămile din Galați și Brăila — aceasta în jurul anului 1850. ⁵ După aceleași mărturie. ⁶ *Mărturie furceni; Sarmanfotti*, avocat și N. Cotimant, cerealist. ⁷ *Vezi și T. Fil.*, p. 95. ⁸ D. Pop., 83. ⁹ *Vezi nota 2*, p. 386. ¹⁰ Srematz, Kir Gherasi, ap. D. Pop., 84. ¹¹ D. Pop., 96. ¹² Sreten L. P., ap. D. Pop., 118. ¹³ *Idem*. *Putovașie po novoi Srbije*, 122, ap. D. Pop. 115—116. ¹⁴ *Mărturie clisurene și ale d-lui T. Bictola*.

Colonia de Clisurenii, care sta în fruntea întemeietorilor târgului, a fost și cea mai îndrăzneță și cea mai numeroasă, iar cele mai distinse case comerciale au fost ale lor. Pentru prima jumătate a sec. XIX, găsim aceste nume de mari negustori clisurenii în acest oraș: Luca Peșicu, frații Nicu Cianga, Nicola Petre Kiki, Nacu Mirsiri și fiul Marcu, Ghiorghii Arghiri, Ghiorghii Hagi Vialiu (Balliu?), Tomă Marcu, Cioca Leca, Petru Buli, Petruș Miha Cruni, Coti Antula, Ghiorghii Buli Nanciu, Constantin Anastasi Kiki, Vasili Duma Papaiani¹. Pentru a doua jumătate a sec. trecut, numărăm aceste câteva nume: Kumanudi², în fruntea coloniei, Nușa (Nușici), Antula, Bașa, etc. Constantin Antula făcea comerț cu piei și fabricate de de pielărie din Serbia și Macedonia pentru Austria și Germania³; deasemenea, firma Bașa (Iancu și Ștefan) lucra import-export, mai ales pielărie și cereale cu Austria și Germania — cu deosebire Bavaria. Alții negustori: Atanasi Nazla cu pielărie engros; Nicola Pundichi și alții negoț de vite. În fruntea acestui negoț, au stat, fără îndoială, frații Panghela⁴, cari, în 1877, au fost furnisorii armatelor și au câștigat averi considerabile cu comerțul de vite și măcelării, răspândite încă de pe atunci peste tot Belgradul; au fost cei mai mari proprietari urbani, cu cartiere întregi ale lor. Nepoți ai acestora Costa Nauni și fiul Simu face acelaș rentabil negoț. Dimitri C. Panghela a avut și fabrici de cărămidă⁵. Alții se ocupau cu coloniale engros, ca Ioan și Petre Nașcu, mari proprietari, Andrea Dada, Nicola Kiki, care avea și fabrică de bomboane. În fruntea acestei branșe, însă, a fost fabrica Șondu, care a exercitat un adevărat monopol în Serbia, produsele ei erau bine apreciate la Salonic și avea mari posibilități de export în Turcia, prin 1900 încoace⁶.

Contemporani cu Bașa și Panghela, era firma Petre și Nicola Kiki, cari aveau ca tovarăș în comerțul de tutunuri pe Ianachi Giurmurtu. Petre lucra la Xanthi. În comerțul de manufactură, pe lângă P. Vuciu și alții, era, prin 1890-1900 și Ianachi A. Simotta, care s'a mutat dela Viena⁷. Cu negustorii din Serbia lucra și firma Vica & Berberi din capitala monarhiei habsburgice⁸.

Colonia clisureană la Belgrad a numărat, până în ultimul timp, peste 300 nume distinse⁹. Dr. P. Papahagi, în Memoriul cunoscut, dă o mulțime de nume clisurene pentru 1907. Dintre acestea, numărăm câteva în afară de cele deja pomenite mai sus: Onciu George, Simu Costa Naum — Naumovici, Cota Dada¹⁰, George Nușa-Nu-

¹ Din reg. com. din Clisura, folio 25. ² Kumanudi, tatăl actualului Costa președintele Scupcinei, a fost medicul palatului sub Alex. Obrenovici, din care cauză a suferit mult și a trebuit să se expatrieze în Europa. ³ Vezi și cap. I, § respectiv. ⁴ Erau patru frați: Ghiorghii, Petre, Constantin și Ioan. ⁵ Theodota, o femeie nobilă și distinsă, trăește în Bavaria. ⁶ N. Batzarfa, Lumina II, 1905, p. 193. ⁷ Vezi «Viena și Clisurenii». ⁸ Ibid. ⁹ D. Marcu Beza a publicat, undeva, o listă de vre-o 300 familii nobile din Clisura. ¹⁰ Costa Dada a trecut pe urmă

șiki, Gherasi, Ghiorghei Nazla, Miha al Iani-Konstantinovici, Nachn Mandzer-Ștefanovici, Ghiorghei și Ioan Mironiu, Gicu Gruiu, Petru Krita-Kritici, Kosta Krita, Ioan Ghemo, Biba Alexe, Pericle Barberi, Nicola Pategu, Mita Ivanovici, Mitu Papană, Mușol T. Nazla, frații Papană, Ioan Nașcu, Gh. Dada, Papasofronie, Mitu Foale, Cota și Nic. Șondi, Costa Keki-Nicolici, Nicola Trandelu, Duma Leane, Marcu Mandrinu; familia Leca, Pișica, Finca, Ghicu al Goga, etc.¹. Printre aceștia, unul Nicola Grivinuțu din Avdela², frații Daimaca: Ioan și Dimitri din Clisura, etc.

Din Blașa să fi fost, pentru ultimul timp, vre-o 20 familii, între cari, Hagi Ficiu cu fabrică de textile și furnisori ai armatelor; unul Vranachis, bancher, nu știm în care centru; etc.

În capitala Serbiei, au fost și colonii de negustori din Pisuderi, precum și din Beala — cu reprezentant distins generalul Țânțar Iancu, despre care vom vorbi cu alt prilej³. Coloniile din Saciște și Cojani au fost și ele printre cele mai distinse, contribuind cu cele clisurene și blăciote la ridicarea târgului belgrădean la rangul de mare cetate comercială.

Colonia de Mulovișteni a fost mai puțin numeroasă. Cităm, totuși, câteva nume de seamă pentru ultimul timp: asociații Todlu al Banchi Nancă și Cota al Totane, coproprietari ai marelui hotel „Makedonia” — acesta mare negustor de coloniale și mărfuri, de pește, untdelemnuri, măslină, etc., pentru toată Serbia; Kermele cu hoteluri; Iancu Olde⁴, cu restaurante și comerț de porci; Dunda dela Niș și Kraguevatz, de cari ne vom ocupa⁵; Costi Bilimaci, poetul național, cu debit de tutunuri⁶; etc.

Pentru această perioadă, găsim, în acest oraș, o colonie numeroasă și bogată de Crușoveni, în valoare de peste 200 familii. Aceștia s'au ocupat cu tot felul de afaceri; comerț de bancă și hoteluri, cafenele, restaurante, băuturi spirtoase, cazangierie. Costa Vasili Crînte, Steva Nane, Costa Șcaperda, frații Petru Surdu, aceștia și băuturi spirtoase — exploatau hoteluri⁷; Todi Șcaperda, Lexu Finarca, Nauni Piha, Nicola Nauni Todi exploatau cafenele, restaurante și băuturi spirtoase. Era și o bancă „Ilicu Pitașcu & fiul Nicola”, unde era mare acționar și Chiriu Petrovici (Petre Surdu); și mai aveau cafeneaua lor „Mehangiska Zadruga”, firmă cu vază în oraș; Ilie Petrovici, fiul acestuia, este mare negustor cu multe proprietăți⁸. Unul Dimitri Peți din Tirana făcea negoț de vite⁹.

la Niș. ¹ Mem. cit. ² *Ibid.* ³ Vezi Cartea III-a. ⁴ A fost tatăl d. Spiru Olde, dela regia tutunurilor suedeze. ⁵ Vezi mai departe: Kraguevatz și Niș. ⁶ De aici, Costi Bilimaci a trecut la București, unde a avut restaurant. ⁷ Steva Nane înțea, prin 1880, în arendă marele hotel «Makedonia», deasemenea și frații Petru Surdu: Chirtu, Nicola, Anastasi și Tomu, C. Șcaperda hotel Bitoi. ⁸ Alți negustori crușoveni au fost, printre mulți alții: Petre Calistiri, Vasili Leasca și Leasca Leasca, frații Naun Leasca: Ghiorghei, Nicola și Ioan; etc. ⁹ Era colonel în rezervă, cu ramură Peți la Crușova.

O alta firmă veche și distinsă crușoveană la Belgrad a fost și este aceea a lui Zagataci-Atanasievici, cu fabrică de făină și ape minerale la Aranghelovatz și Mladenovatz. A fost o firmă cu întinse ramificații în Serbia. Batrânul Tanasi cu fiii Ghiorghi și Nauni au avut la început moară la Șabat, pe urmă, la Aranghelovatz: moară, podgorii, moșii și mine de cărbuni. Fabrică de făină au avut și la Mladenovatz, unde, pe terenul de horticultură, au descoperit minunatele ape minerale „Selterska Voda” și au întemeiat renumitele băi „Selterska Bania”¹. Costi Peți, Ghiorghi Fince și fiul Mihail au fost oameni de încredere ai firmei. Atanasi și Dimitri, fiul lui Tanasi, conduc negoțul bătrânilor și sunt cotați ca cei mai de seamă capitaliști.

2. — Centre stăpânite, în mare parte, de Mulovișteni.

Am observat și în altă parte că cercetătorii Sârbi n’au pomenit nimica de Muloviștenii cari au jucat rol hotărâtor în economia națională sârbească, mai ales prin sate și târguri neînsemnate. N’a existat sat și târgușor fără aceștia și Pisudereni și, în mai mică măsură, fără Gopeșeni. Atunci când singurul mijloc de transport erau caravanele, Muloviștenii stabileau — în fiecare târg sau târgușor și în apropierea sau pe șeaua trecătorilor „dervene” — hanuri, acele stațiuni, cum le-a numit unul din aceștia, hanuri ce serveau și ca antrepozite și loc de transacțiuni diferite de mărfuri, în acest mod, monopolizând aproape toată viața și mișcarea economică, ajutați de Gopeșeni și Pisudereni, în special. Dealungul Moravei, începând cu Ristovatz — granița veche și Vrania până la Belgrad, acești oameni aveau în stăpânire trecătorile-dervenele și hanurile cari erau și un fel de bazine universale. Toate târgurile și drumurile dela Vrania, Lescovatz, Niș, etc., până la capitală, toate erau bătute de caravanele și oamenii lor de afaceri. După construirea căilor ferate cari determinau decăderea dervenelor și caravelor și, ca urmare, decăderea acestor centre provizorii, începea altă bejenie, în căutarea unui noroc mai bun sau se așezau definitiv prin centre și târguri mai mult sau mai puțin importante. Astfel, s’au răspândit în ținutul dintre Drina, Sava și Morava, în toate centrele: Smederevo, Krușevatz, Kraljevo, Ujițe, Pojega, Ceaceak, Kraguevatz, Kiupria, Jagodina, Valjevo, Șabat, Trstenic, Stalaci, etc.; s’au întins în Alexinat, Niș, Piro, Lescovatz și altele, dar foarte slab între Morava și Timoc, unde, din cauza comunității de rasă cu Românii din aceste părți, nu prea erau bine văzuți de naționaliștii sârbi. Totuși, au

¹ «Selterska Bania» este exploatată, în ultimul timp, de d-ra Dara Atanasievici, a patra fiică a lui Ghiorghi, iar sora Lenca, măritată după Ghiorghi Hratcu din Magarova, și în asociație cu fratele acestuia Costa, exploatează hotelul și apele minerale «Kisela Voda» din Mladenovatz. Stavre Vuca Atanasievici, fiul lui Ghiorghi, un mare bogătaş, profesează medicina la Belgrad. Informațiunile prețioase am căpătat dela d-na Zisca Costi Peți, Crușoveana.

pătruns și aici, în centre ca Pojarevatz, Sfilainovatz, Petrovatz, Paracin, Marcovatz, Kneajevatz, etc..

Dacă alții au ridicat Belgradul la înălțimea unui oraș comercial european, nu este mai puțin adevărat că Pisuderenii, Gogeșenii și mai ales Muloviștenii, au ridicat Kraguevatz și Niș, precum și o mulțime de alte târguri la viața urbană, cu atât mai mult cu cât n'au fost trecători, ci elemente statornice, asimilându-se în totul în masa sârbească. Nicl unul din târgurile Șumadriei și aproape nici un oraș din dreapta Moravei n'a putut respira fără aceștia. Pretutindeni erau bine primiți de țărâtime și, repede, ajungeau în fruntea târgurilor.

Vechimea Muloviștenilor în aceasta țară pare a fi de un veac plin. Aceiași vechime ar avea-o și Gopeșenii, în afară de coloniile ce s'au oprit aci, când cu distrugerea Moscopolii. Și unii și alții au avut cam aceleași îndeletniciri: dervene, hanuri, restaurante, hoteluri — un factor important de acaparare economică, comerțul de vite pentru Salonic și Constantinopoli, cele de porci pentru A.-Ungaria, coloniale, tutunuri și băuturi spirtoase; pușini cu industria prunelor, o parte din Mulovișteni cu comerțul special de „broștur“, „piper“ și lipitori, etc.

Un alt factor de acaparare economică era, la Mulovișteni, și un spirit serios de solidaritate între compatrioți. Caracteristice erau aceste metode: dacă un mare negustor se stabilea, de o pildă, la Lescovatz, în comunele din jur, se așezau prieteni, rude, etc., în tot cazul, compatrioți, cari se aprovizionau prin negustorul din Lescovatz, care le acorda credite destul de mari¹. Este necesar să precizăm că Muloviștenii erau aproape stăpâni pe trei mari centre: Racea, Kraguevatz, Niș. Alte centre ale acestora erau la Alexinatz, Palanca, Natalinși și altele.

Racea, un important nod de căi de comunicații pentru Belgrad — până în 1882, când s'au construit căile ferate — era, în întregime, stăpânit de acești Mulovișteni, toată viața pulsând prin ei și pentru ei. Aici s'au ocupat cu vite, cereale, porci, cu comerțul de bancă. Din multe nume, menționăm câteva: Ciomu care mai lucra și la Kraguevatz, ca antreprenor și altele; Dimitri Mischia, cu industrializarea prunelor, cu comerțul de cereale și băuturi spirtoase, aici, ca și la Kraguevatz, Bratocina, Lapova, etc..

¹ Se prezenta, de exemplu, un compatriot la unul din marii negustori înstăriți. Acesta îl întreba ce negoț vrea să facă: băcănie, crășmă, han, etc. — «Na-ți de toate, marfă și bani, dar du-te în târgul cutare!» Noul venit în curând se înstărea și ajungea cel dintâiu în târg. În felul acesta, prin oameni de lor, acaparau poziții însemnate în toate târgurile și cucereau debușeuri încă virgine. Tot «broștur-ul» și «piperul care intra în Serbia, adus de Mulovișteni, era distribuit prin acești negustori, cari îl desfăceau până în cele mai neînsemnate târguri și sate.

Alexinatz este un alt centru mare unde găsim pe bătrânul Mișu Craja, încă înainte de eliberare, (iar mai târziu cu fiii Teodor și Lazu) exploatând berării și făcând comerț de coloniale pentru Serbia, cașcavaluri și berbeci pentru Constantinopol și Salonic¹; Spiru Mischia, cu cafea proprie „Mischiici“, care aducea dela Galați pește morun în mari cantități; verii acestuia făceau comerț de porci la Budapesta²; Stoiu Bușeicu cu nepoții lucra cu Odessa și făcea negoț de porci. Nauni Topa, care ajungea cu caravana la Lipsca³, aducea, dela Constantinopol, coloniale pe cari le desfăcea la Niș și Belgrad, ba ajungea la Zeimun și Panciova — aceasta chiar înainte de 1887; mai aducea piper și „broștur“, șofran din Macedonia precum și pește dela Galați. Era ajutat și de fiul Tașcu, care, prin 1880, făcea negoț de tutunuri la Dibra-Albania în asociație cu S. Țovari. Fiii lui Tașcu: Naum, Dimitri și Todî au lucrat la Natalinți și Kraguevatz. Nauni Cota Batalia avea hanuri și crescătorii de porci pentru export.

La Palanca (Smedersco-Șumadija) au fost, prin 1880, Simu Gheronte și fiul Gheorghe, cu comerț de cereale și restaurante. După aceștia au venit nepoții: Atanasi, Gachiu și Hristu Velciu, cu hanuri și restaurante și cu crescătorii de porci pentru export. Din familiile înrudite, tot nepot, Vasile Ceamba⁴; pe urmă frații Vanghele⁵, Dimitri și Tira, cu comerț de cereale și export de porci, precum și restaurantele „Narodna Gostinița“ și „Central“. Nu știm dacă această Palanca este una cu orașelul Asan Pașa Palanca, unde — scrie d-l N. Bazarlia — din 13 hoteluri, nouă cele mai bune, le aveau Aromânii⁶. Nu știm nici care anume, nici de unde erau acești Aromâni.

Al doilea oraș ca însemnătate istorică și comercială în Serbia a fost Kraguevatz, cetatea de scaun a lui Milos Obrenovici, așezat în centrul Șumadijei, regiunea cea mai bogată. Au fost familii din Gopeș, Pisuderi, Sacișta și Selișta⁷, din Magarova, Nevesca și, mai cu seamă, din Muloviște, cu un număr de peste o sută de familii în ultimul timp, constituind colonia cea mai puternică și mai bine înstărită. Acest oraș a avut o înfățișare curat aromânească prin al 9-lea deceniu al secolului trecut, până sub domnia Craiului Milan, care l-a numit „Țințarsca varoș“⁸, — oraș țânțăresc, adică aromânesc. Mahalaua cea mai frumoasă e și astăzi „Țințarska mahală“.

¹ Ambii frați au trecut, de aici, la Niș, Sofia și București, unde au avut cunoscutele debite R. M. S. pe calea Victoriei. Foarte prețioase informațiuni am căpătat dela d. T. Craja, Petrică Trifon, N. Paze, d-r T. Trifon, etc. ² Verii acestuia erau Ghiorghi, Dimitri și Tașcu Mischia. ³ Vezi «Lipsca» și «Rusia». ⁴ Ghiorghi, fiul lui Ceamba, este medic la Belgrad. ⁵ Informațiuni prețioase am căpătat și dela d. Vanghele Ceamba, cu debit R. M. S. în piața «Sf. Gheorghe» Buc. ⁶ Art. în Lumina, II, 1904. ⁷ Vezi Drobnjacovici, Krag., Gl. Gheorgh. Drușta, 12, 58. ⁸ I. Cvijic-Osnove III, 1022-3, ap. D. Pop. 26. ⁸ Când Crațul Milan a coborât din tren ca să viziteze orașul și primarul i-a prezentat pe notabili: «Palgoricli

Scriitorul N. Batzaria care l-a cercetat, spune, în scurtele note de călătorie, că este așezat în centrul frumoasei regiuni a Șumadiiei, cu țărani cei mai înstăriți cari cresc porci grași pentru Budapesta și cultivă prunele renumite pentru Germania; că magazinele din oraș cele mai bune și asortate sunt cele aromânești, pe când indigenii aveau în negoț numai firimiturile, că evreii se ocupau numai cu manufactura, iar Aromânii în toate ramurile: angrosiști, import-export, mari industriași; familia fraților Dunda deținea monopolul articolelor orientale, firma Mihailovici & Paligorici era reputată în toată Serbia, etc.¹

Printre negustorii Mulovișteni, cu o vechime de aproape un veac, găsim pe Rista Paligorici, Sima Filipovici și cărăvănarul Iancu Gruia, cu mulți alți tovarăși din aceeași Muloviște, cari mergeau după afaceri și până în Asia².

Referindu-ne la negustorii din a doua jum. a sec. XIX încoa, vom enumăra pe câțiva din cei mai reprezentativi: Simciu Paligora-Belci³, cu fiul Hristu și nepoții Simciu, Dociu și Costa Paligora, despre ale căror afaceri vom avea a vorbi mai pe larg; Mihailo Golici (Gole) mari angrosiști în coloniale și cu bancă proprie; frații Gulco — Costa și Dimitri, nepoți ai lui Gole, cu restaurante și hoteluri și mare engros de coloniale ce le desfăceau în toată Serbia; Hristu și Ghiorghii, fiii lui Cota Totane, marele negustor dela Belgrad, cu bancă proprie; firma Kermele cu comerț de cereale și porci și cu întreprinderi de lucrări publice, aici și la Niș, unde au lucrat în asociație cu Dunda — Nicola și Dimitri, după disolvarea companiei Dunda & Vulcan. Alte firme: Iancu Buciu care aducea, dela Galați, pește, iar din Macedonia: țipari, untdelemnuri, măslina, etc.; Teodor Ciomu dela Racea, cu antreprize și alte afaceri; Todi Ristici Romce marea cofetărie din oraș și cafe-neaua „Glavno cafăno“; Lazăr Bechi, deasemenea, cafenea⁴; Nicola Mitre, în tovarășie cu Costa Batalia — fiul lui Nauri Mișu Batalia — cu exploatare de hanuri; Naum lucra cu piper în Serbia.

Printre Mulovișteni și ceva Gopeșeni, erau și puține familii din Magarova, ca frații Iosif⁵, mari negustori. Vom cita ca Moscopolean pe tatăl lui Ioan Ristici, marele om de stat sub cei trei crai: Miloș, Mihail și Milan, născut în 1831, în acest oraș, unde

Clomicii Golicii Bucicii Risticii Kermelei etc., a exclamat, numind orașul «Tinjarska Varoș!». ¹ Vezi art. cit. din Lumina. ² Glasnik Gheoghr. Društva, 12, 58, ap. D. Pap., 73. Vezi și Conf. prof. sârb. ³ După art. «Gînsa Paligora» de C. I. Cosmescu, în Lumina, V, 1907, Nr. 10, pp. 9 și urm., porecla de «Belci», a purtat-o Hristu, al treilea fiu al lui Papa-Sîma al străbunului Pa-Dorî Paligora; Pa-Ligora, cel mai vechiu a avut fiu pe Pa-Dorî, acesta pe Pa-Sîma, Nișcu, Dîma, Litu și Târpu. Pa-Sîma a avut pe Gheorgu, Papa Iliu, Hristu-Belci, Tașcu și Nitu Papina. Rista Paligorici nu poate fi altul decât Hristu Belci. ⁴ Fiul lui Bechi, diplomat la Bucu rești, este medic militar la Perlepe. ⁵ Frații Iosif erau Ioan,

tatăl se ocupa cu întreprinderi de lucrări. Alte nume de Moscopoleni n'am putut să cunoaştem.

Un centru mare pentru Mulovişteni era — după cum am mai spus-o — şi Nişul, cu aproape 40 familii. Aici, mai erau negustori originari din Gopeşi, Clisura, Cruşova, Pisuderi, etc. După catastrofa Moscopolei, într'o epocă, deci, când această ţară era încă un pašalâc turcesc, a fost o colonie aromânească — fireşte foarte numeroasă, încât cartierul s'a putut numi „Vlah mahalè“¹. Toţi cei mai noi s'au ocupat cu aceleaşi afaceri ca şi în Şumadja şi la Belgrad. Dintre Clisurenii, mai sunt încă Costa Dadi, (fiul lui Andrea dela Belgrad?), Petru Nica şi alţi câţiva. Dintre Cruşovenii, Vasile Zvolu cu încă trei fraţi exploatau marele hotel „Solun“. Fiind un centru cu bogată garnizoană turcească, aici, până nu de mult, argintarii iscusiţi aveau monopolul acestei frumoase industrii — fapt confirmat şi de Kanitz².

Peste tot cuprinsul Serbiei vechi, au activat, vreme de decenii, două mari companii, cari au exploatat resursele de bogăţii ce li le punea la dispoziţie solul şi au contribuit la modernizarea multor centre. Una curat comercială, a fost Dunda & Vulcan. Cel mai de seamă şi întreprinzător asociat a fost Iancu Vulcan, care aproviziona compania cu coloniale dela Galaţi, Odessa, Salonic, Volo, etc. cu icre, peşte, blănuri, pături şi altele, precum şi cu mărfuri din Europa şi Austria. Actualmente, Dimitri, fiul lui Nicolae Dunda, mare proprietar la Niş, Kraguevatz şi Belgrad, continuă aceleaşi afaceri, precum şi comerţul cu vinuri, pe când Lazăr şi Toma lucrează la Kraguevatz³. După dizolvare, bătrânii Dunda – Nicolae şi Dimitri — au intrat în asociaţie cu negustorul muloviştean Taşcu Nace. O altă companie a fost a dr. Ilia S. Paligora şi Naum Kermele⁴.

Altă companie, celebră, a fost Paligora & Mihailovici. Era formată din: Ghioca Mihailovici (Gh. N. Gherca din Pisuderi) şi membri din cele trei ramuri Paligora: Belci dela Kraguevatz, Papa Ilia şi Apu dela Niş. Luau la licitaţie mari lucrări ca poduri, şosele, cazărmi, sau cumpărau terenuri, podgorii şi pământuri şi aveau mari proprietăţi. În combinaţie cu firma Marcu O. Marcovici, au construit cazărmi şi şosele, calea ferată Lapovo-Kraguevatz, au exploatat păduri din ținuturi diferite pentru cherestea şi traverse, etc. După dizolvarea casei Marcovici, comp. Paligorică & Mihailovici

Steriu şi Mihali — după informaţii căpătate dela d-na Ioan Ciullă. ¹ I. Nen., o. c., 17. ² Vezi mai departe cap. IX. ³ Prin 1904, Muloviştenii erau în consiliul comunal de administraţie al Băncii de economie «Steconiţa». Vezi N. Batzaria, art. cit. După Th. Căp., — o. c., 63-64 — aflăm că, în ținutul dintre Pitro şi Vrania, există aşezări mai recente de păstori; altele în Kopaonik, ținându-şi turmele în valea Moravel, pe munţii Stara-Planina Gavesca Pl., nu departe de Ponoră, pe culmea muntelui Slyip, sub Dobro-lutro, pe munţii Vidlic, în Visoco şi munţii Suha Pl., pe Vardenik. ⁴ Vezi C. I. Cosmescu art. cit.

și-au continuat mai departe întreprinderile: au pavat orașul Palancă, au întemeiat, în 1904, prima fabrică de ciment la Ralja — stație de cale ferată lângă Belgrad, au exploatat pădurile Ceaceak și altele. Compania a luat ființă înainte de eliberare 1878 (ramura Paligora-Apu dela Niș a intrat în combinație după această dată) și a durat decenii. Paligora-Belci dela Kraguevatz lucra și cu tutunuri din Alexinat, Bainovatz, etc.

Acest Ghioca Mihailovici († 1914) făcea mare comerț și cu streinătatea. Era un tip elegant de negustor european, se bucura de o mare influență în viața socială și era în fruntea aristocrației¹.

3. — Aromâni din alte centre activând peste tot.

Aromânii „pecialbari“ veneau din aproape toate centrele aromânești și din timpuri foarte vechi. Numai datorită acestor vechi așezări, ne putem explica cum — alături de cnezii și marii conducători — vrhovnijvojd, cari încep, în Februarie 1904, revolta dela Șubnița împotriva ienicerilor, apar și anumite figuri aromânești, printre cari marele Țânțar Iancu, aromân din Beala, unul din eroii mișcării de eliberare a poporului sârbesc dintre Timoc și Drina. Înșăși identitatea etnică a lui Karagheorghe Petrovici — ales șef suprem al poporului la Orașatz — de profesiune negustor de porci, trebuie pusă mereu în discuție².

Aromânii din Beala, erau tot atât de răspândiți în Serbia, cum erau în toată Albania. Pisuderenii se găsesc peste tot, la Belgrad și Mladenovatz, mare parte la Kraguevatz, Smederovo, Niș, Lapovo, Jagodina, Lescovatz, Aranghelovatz, Șabatz, etc. și prin toate satele, mai ales pe stânga Moravei. S'au ocupat cu tot felul de negoș, în special³, ca hangii și băcani, cu birturi și băuturi spirtoase, cu coloniale și manufactură, cu negoșul de porci și cereale, etc. Ca și cele muloviștene, tot astfel și coloniile pisudereane, au jucat un mare rol în dezvoltarea economică a Serbiei, mai ales la sate și târguri neînsemnate. Printre multe altele, la Mladenovatz, au fost două firme mari: Costa Ianachievi (Nach Tomu) cu mare comerț de cereale și manufactură și a doua Lazăr Fișca & Fiii cu coloniale și manufactură. O firmă distinsă la Aranghelovatz a

¹ Atât Ghioca Mihailovici cât și membrii Paligora erau foarte bine văzuți de Crațul Milan, cari îi socotea prieten de aproape și aveau acces zi și noapte la palat. ² Vezi N. Iorga, Hist. Et. Balk. 168. Deasemenea, este un mare semn de întrebare ce este cu naționalitatea lui Miloș, fiul unui oarecare Techo și care a adoptat numele de Obren, tatăl său vitreg. Numele Techo, Tegho, Teghu este foarte obișnuit la Aromâni și necunoscut la alte popoare. ³ D-I Dr. P. Topa în excursiune cu fiul generalului Țânțar Marcovici, a găsit, pe vârful muntelui Rudnic-Șumadița, ca hangiu, pe un Pisuderean cu soția lui Mulovișteancă. Vezi nota 4, p. 289, C. I.

fost aceea condusă de frații Ciceane; Vasile și Dimitri¹, cu comerț mare de manufacturi, coloniale și de porci.

Neveștenii, buni negustori, s'au așezat prea puțini în această țară. Găsim, totuși, câțiva — după instituirea monopolului în România — ocupându-se cu negoșul de tutunuri engros: la Șabat, Milanovt, Kraguevatz, Niș și Belgrad, ca Ghiorgi Leca și fiii, Sterie Nero, Vasile Nero, Vasile Vrancu, Ghiorgi N. Dodu, Mihali Pelicuda, frații G. Befa și alți câțiva. După organizarea monopolului și în această țară, unii au plecat, alții s'au ocupat cu băuturi spirtoase și manufactură; alții ca D. Nero, Befa, Alexandru Luca cu fabrici de săpun. O familie Fundu, așezată probabil la Belgrad, are urmaș în persoana ministrului poliției, dela 1919 încoace, Lazarevici².

J. Cvijic a semnalat pe Gopeșeni la Belgrad și împrejurimi, cam în număr de aproape 30 familii, în Brza Palanca și în jur cu circa 20, Varvarin, Temnici, Kraguevatz³. Aici i-a semnalat și Drobniacovici⁴. Ei se găseau la Zaicear, Kraljevo, Marcovatz — aici, prin 1897, un Gheorghe Leca exploata restaurantul gării⁵.

Colonii au existat în multe alte centre. Una puternică a existat la Smederevo — Semendria⁶, unde ca document deapăruri vorbitor rămâne biserica ortodoxă catedrală, pe care Kanitz o dă ca model demn de admirație, neprețuită ca stil pictural și arhitectural de originalitate aromânească⁷. Tot aici, ar fi existat și o școală, întemeiată și întreținută de negustori aromâni⁸. La Șabat, exista, deasemenea, o colonie veche, cu școală înființată încă din jumătatea a doua a secolului XVIII⁹. În 1808, trăia încă unul Haris Constantinovici din Cojani¹⁰. La Valjevo, trebuie să fi existat încă o colonie puternică, dacă au avut școala lor încă înainte de 1875¹¹.

La Smederevo, a fost ca prefect unul Rafail Martinovici Crușoveanu¹, mare rentier, bun prieten cu Gheorghe Karagheorghевичi și care a trăit în ultimii ani, în jurul 1900, în Oltenia¹². Mai erau aci, și membri din familia Cugeae-Magarova. Alți vechi negustori Crușoveni au fost bătrânii Zisi — din care descinde generalul sârb Zisiki — cu exploatare de păduri la Ceaceac, de pe urma cărora au făcut mari averi¹³. Crușoveni pare a fi fost și la Negotin, din mijlocul cărora a născut marele general și bărbat politic Jifco Jifcovici¹⁴. La Pojarevatz, deosebit de mulți alții, se găsea Cosmescu Gopeșanu, tatăl profesorului dela liceul din Bitolia. Negustori din

¹ Mai lucrau fiii lui Vasile: Costa, Mașo și Nacu, precum și Vasile al lui Dimitri. ² Informații date de d. Teodor Bicola. ³ Osnove, 1022—3. ⁴ Op. cit. ⁵ «O călătorie» în ziar Pen. Balc. IV, Sept. 1912. ⁶ D. Pop., 116. ⁷ Vezi cap. IX. ⁸ D. Pop. 123. ⁹ *Ibid.* 122. În această școală a învățat și cunoscutul pedagog sârb D. Pavlović. *Ibid.* 123. ¹⁰ Șaboteni L. Ravlović — ap. D. Pop., 123. ¹¹ *Ibid.* ¹² Informațiuni căpătate dela Steriu Nane, negustor la Severin și nepot al Martineștilor. ¹³ Informații date de d. A. Petrașincu. ¹⁴ După relațiunile d-lui Ciomandis, fost consul general la Belgrad.

Bitolia, Veles și Ohrida ajungeau până la Poljanica ¹. Erau la Ujițe, la Pojega — din familia Kermele, la Bainovatz — Spiru Iancu Ilia, etc. Colonii au fost și la Kraljevo. Aici pe timpul lui Vladan Gheorghievici, avea cafenea și birt un Aromân din Perlepe din familia Lecanta, cunoscut de toți sub porecla de Dimitri „Skalomera” — un renumit ghiduș (șaljiv în sârbește). În puține ore libere, Vladan, ca prim ministru, însoțit de intimii lui, se ducea cu trăsura la acest „Skalomera”, unde petrecea câteva zile în societatea acestui genial spirit glumeț ².

Între Serbia și Macedonia, era un du-te vino foarte frecvent de negustori și caravane. Articole de argintărie lucrate de iscusiții argintari aromâni dela Bitolia și alte centre se desfăceau în toată Serbia unde se aduceau și alte mărfuri. Ohridenii, ca frații Sacu, aduceau pește ales. Un soi de crăișori erau expediții înghețați în Grecia, Bulgaria și Serbia ³. Aromânii din Veles aduceau cu carele cereale dela Niș și Vrania pentru Salonic-via Veles. Bătrânii Ghiuță și Cornetti dela Coceana duceau orezuri cu caravane de sute de catări, iar la înapoiere, aduceau catări dela Precuplje ⁴. Aromânii Nânteni vindeau în Serbia mari cantități de „piper”. Negustori din Serbia frecventau toate bălciurile turcești și veneau după mărfuri la Salonic, Perlepe și chiar la Clisura, ai cărei negustori aveau legături frecvente cu aceia dela Niș.

Toate drumurile bătătorite de caravane — mesagerii admirabil organizate — cu destinație pentru toate țările, erau în stăpânirea Aromânilor. În afară de drumurile ocolitoare prin Albania, Muntenegru și Bosnia, caravanele își aveau drumul obișnuit pe văile Vardar-Morava. Drumul pornea dela Kumanovo, drept spre nord, atingea Zibefce-Vrania-Ristovatz și pe valea Morava: Lescovatz-Kiupria-Bagarđan - Lapovo - Racea - Palanca-Smederovo-Belgrad, de unde, peste Sava, la Zemlin și întins, spre Timișoara, Budapesta și Viena. Din centrele de pe valea Moravei, unde erau acele stațiuni naționale aromânești, cum le-a numit un Aromân hanurile și dervenele în arendă, negustorii și, caravanele pătrundeau în toată țara sârbească, la stânga până la Ujițe, Vișegrad, Șabatz, iar la dreapta, până la Zaicear, Negotin, etc. în țara Timocului.

4. — Poziția Aromânilor în Serbia-Veche.

Deși Miloș Obrenovici îi persecuta pe Aromâni în favoarea Sârbilor și Evreilor ⁶, Aromânii, totuși, au stăpânit Belgradul și țara

¹ Rista Nicolici, o. c. ² Un membru din această familie există și astăzi la Scopia. Relațiunile date de d. Ciomandra. ³ Prof. Dr. Karl Kassner, *Bulgarisches Land und Leute*, 49, Leipzig, 1916 — ap. V. N. Cristu, «Ocup. pop. Ohrida în sec. XIX», *Gratîu Român, Octombrie-Noembrie, 1930*. ⁴ Vezi «Coceana», cap. VII, Cartea I-a. ⁵ Vezi cap. VIII, 239, Cartea I-a ⁶ Arhiva 5, 398,

sârbească. Emile Boué scrie că, de-abia în al patrulea deceniu al sec. XIX, se găseau ceva Greci și Evrei la Belgrad, al cărui comerț era în mâinile Aromânilor ¹. Și dr. D. Popovici spune că Evreii spanioli au început să pătrundă de-abia în a doua jumătate a sec. trecut ². Oricum, Miloș nu i-a simpatizat, fiindcă cu cât ne apropiem de revoluția lui Karagheorghe, cu atât întâlnim mai mulți negustori ambulanți aromâni, pe când dela această dată mai mulți Sârbi ³. Ba Miloș, a mers până acolo încât, în 1820, a interzis în mod expres ca negustorii ambulanți și argintarii — bine înțeleș, Aromâni — să umble prin sate ⁴.

Motivele prigoanei deslănțuită de Miloș credem a fi fost mai mult de ordin personal: mulți dintre Aromâni erau partizanii lui Karagheorghe, iar în al doilea rând, ei ajungeau repede la cele mai înalte posturi de comandă, ceea ce formau o piedică la planurile sale dictatoriale. Și, totuși, după câte vom vedea, el a avut alături aproape numai bărbați politici și eroi ai revoluției din mediul aromânesc. Ar fi o iluzie, însă, să se creadă că ei s'au speriat de prigoana lui Miloș, fiindcă mai presus de vederile politice ale acestuia, era necesitatea socială și națională la care răspundea acest factor de progres în toate domeniile, în cari toate posturile erau vacante și așteptau doar factorii cari să le creeze funcțiunea și să pună în mișcare energiile poporului și ale solului bogat și încă virgin. Acești negustori și meșteșugari — cari furnizau armatele turcești și mai târziu cele naționale — au fost cei dintâi cari au pus bazele industriei, au croit drumurile și șoselele, cu capitaluri și aptitudini îndrăznețe, au contribuit la europenizarea târgurilor țărănești, ja pavarea orașelor, la construirea liniilor ferate, la exploatarea pădurilor și câmpurilor, la ridicarea culturii naționale, etc. Negoțul mare de cereale și de coloniale, cel de vite și de băuturi spirtoase, l-au exercitat ei cei dintâi. Tot ei, în haozul și simplitatea de acum două veacuri și încoace, au fost aceia cari au organizat transporturile, lucru neînchipuit de greu într'o țară de țărani cari nu știau nimic dincolo de orizontul capitalei de județ, au organizat, cu sorți de izbândă, importul și exportul și, deci, valorificarea materiilor brute și a produselor țării. Satele și târgurile erau împănate de târgoveți de tot felul: croitori, băcani, măcelari, blănari, argintarii, constructori, brutari, cismari, tâmplari, negustori ambulanți mai cu deosebire, pe alocuri, preoți și dascăli.

Ca să încheiem cu acest capitol, ne vom referi la afirmația scriitorului sârb Polit, care spunea că Aromânii au constituit în

ap. D. Pop., p. 26. ¹ Turquie d'Europe, II, p. 8. ² D. Pop., p. 83. ³ Arhiva pp. 5, 399 — ap. D. Pop., p. 26. ⁴ T. Gheorghević, Iz Srbije Kneza Miloša, I, p. 23 — ap. D. Pop., 56.

târgul sârbesc familiile patriciene¹ și ne vom referi la concluziunile conferențiarului sârb care scria că cultura, industria, comerțul, meșteșugurile și băncile, toate au fost create de Aromâni în Serbia vasală, instituțiuni fără de cari nu putea fi loc pentru nouă Serbia, luată ca stat civilizat în concertul popoarelor și că acești Aromâni, răspândiți prin diferite centre orășenești și țărănești și la importante noduri de comunicații, au fost farurile cari au luminat căile furtunoase în acele epoce².

¹ După notele d. Em. Lasovski — ap. D. Pop., 78. ² Conf. prof. sârb.

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE LOR ÎN BULGARIA.

Ca și în Albania, Tracia și Macedonia, tot așa și în Bulgaria, Aromânii au constituit elita clasei comerciale.

Kanitz — Zinzaren.

Am văzut în Cartea I, cap. I, că, în 1797, a fost distrus orașul Arbănașii — (Arvanitohori și Arnautchiori) de lângă Târnova Bulgariei, iar populațiunea a trecut parte la Șiștov, unde cartierul aristocrat se chiamă încă „mahalaua grecească“, iar altă parte și-a găsit adăpost în Țara Românească¹. Aromânii, rămași în Balcani-Hem după dizolvarea imperiului Asăneștilor, dispăruseră deja de veacuri. Ceva mai mult. Și păstorii aromâni nomazi așezați în Sredna Gora (Bulgaria), în Rodopi și în Tracia își pierduseră și ei fisionomia etnică în sec. XVII și XVIII². Dar, pe când aceștia dispăreau în masele slave, alte valuri de păstori nomazi grămosteni apăreau în Bulgaria, încă de acum două veacuri³. Asemenea imigrațiuni în munții acestei țări nu conteneau. Opera de distrugere a Albanezilor întreprinsă în contra centrelor aromânești alunga mereu alte valuri cari își găseau adăpost prin câmpiile Traciei, pe când altele urcau Rodopii, ba ajungeau la miază noapte aproape peste tot muntele Balcan, începând dela Stara Planina până la Marea Neagră, în munții Sredna Gora, Rila și Vitoș⁴. Am vorbit de aceste așezări păstorești fiindcă au fost dintre cele mai bogate și au alimentat cu elemente viguroase coloniile de negustori așezate în această țară, cărora le-au servit pe alocuri și de mediu prielnic. Coloniile aromânești în Bulgaria, totuși, au fost mai puțin numeroase, fiindcă — după cum observă și I. Cvijic — ea a avut, pentru negustori, o situație periferică⁵ iar țara era complet sărăcită sub regimul atât de aspru „de raia model“ în care trăia Bulgarul vreme de patru secole întregi, suportând docil tot sistemul de impozite și toate corvezile dominațiunei otomane⁶.

¹ Vezi C. Metta, art. în Alm. aromânesc, 1928, 75. ² Th. Căp., Rom. nom., 78. ³ *Ibid.*, 61. ⁴ *Ibid.*, 64. D. V. N. Cristu nu admite colonizări înainte de distrugerea Moscopolei și aceasta numai pentru imigrațiuni comerciale, iar pentru așezări păstorești în Rodopi nu admite date înainte de 1836. Vezi Grati rom., VIII, nr. 3-4, Mart April. ⁵ J. Cvijic, Nas. Srp. Zem., CLXXXVIII. ⁶ Vezi Lavisse et Rambaud, IX, 694.

1. — Centre vechi: Kotel, Peștera, Șamocov, Tatar Pazargic.

Nu cunoaștem origina coloniilor așezate la Kotel — probabil, să fi fost moscopolene, poate ceva frânturi și dela Arbănași — localitate lângă pasul Kazan (în turcește nu este decât căldare, în bulgărește: kotel), care ajută trecerea din fermecătoarea vale a Mariței în câmpia de nord a Bulgariei. Din acestea puține spuse, rezultă și însemnătatea economică a localității, precum și felul cum știau și unde știau să se așeze acești oameni. Aromânitatea acestui centru, ca și aceea a Peșterei, a stabilit-o definitiv profesorul ceh C. Jirecek, primul istoric al Bulgariei ¹. Însemnătatea acestui orașel pentru istoria culturală și politică a acestei țări a fost considerabilă.

Peștera, așezată la poalele Rodopilor, în valea Mariței, la sud de Tatar Pazargic — o localitate cu mare rol, prin bărbații ei, în istoria politică a Bulgariei — este deasemenea o veche așezare de negustori aromâni refugiați din Moscopole, după mărturia unui preot Constantin, așa cum o confirmă scriitorul sus pomenit ². Dar coloniile aromânești s'au așezat și din alte centre din Pind și Macedonia. În epoca lui Ali Pașa și în revoluția grăcească din 1821 coloniile bogate de Băieșați, în drumul și peregrinarea lor prin Tracia, au trecut o parte până la Peștera, unde sau așezat definitiv. ³ Înainte de 1836, s'au așezat și coloniile din Ohrida, Crușova, Perlepe, Scopia, Melnic și Seres, cărora li se spunea Bășioți. ⁴ Erau vre-o 200 case aromânești, iar fisionomia orașului este aromânească, într'atât încât și Turcii și Bulgarii vorbesc aromânește. ⁵ Scriitorul N. Batzaria îl numește oraș curat grămostesc ⁶. În jurul orașului, sunt peste zece așezări aromânești de ale Aromânilor Rodopeni ⁷.

O a treia colonie aromânească, originară din Gopeș, datând de prin 1830, o întâlnim la Șamocov pe Iskra, un centru comercial și industrial important în Peninsula Balcanică și foarte potrivit cu scopul emigrării. Pe atunci, Sofia era încă un centru secundar din acest punct de vedere. Aici, s'au așezat un număr de vre-o 30 familii, în cartier aparte, la „Ismail Iurdù“, — Câmpul lui Ismail, în virtutea

¹ Cfr. N. Batzaria, art. în «Apărarea» nr. 18/1931. A fost patria lui Aleco Pașa Vogoridi, personaj cu o experiență diplomatică considerabilă, ales guvernator al Rumeliei Orientale — după N. Iorga, Hist. Ét. Balk., 408-409, precum și a lui Petre Beron Berovici, autorul primului abecedar bulgar în 1824 — după N. Batzaria, art. cit. ² Das Fürstentum Bulgarien, 1821, 97. ³ Din sânul acestor Băieșați a ieșit marele bărbat de stat Tachev, care, acasă, vorbea dialectul aromânească. După N. Iorga — o. c., 405, nota 1 — Teoharov, ministru de justiție, este numit «demi-roumain». ⁴ V. N. Cristu, Graiu rom., VIII, nr. 3-4. Credem că numele de Bășioți le-ar veni dela Băieșați, ca fiind colonia cea mai veche și puternică. ⁵ Ibid. ⁶ Istoricul fundării Crușovei, Lumina II, nr. 5, Mai 1904. ⁷ Vezi și harta din «Românii etc.» de L. Boga, 1913.

unui ordin, emis în 25/3/838 și semnat de Mehmed Kusrev. Gopeșenii erau vestiți în comerț și în industria metalurgică pe vremea aceea ¹. Aici, la Samocov, veneau caravane de peste tot, chiar dela Crușova, fiind un mare centru pe linia Kiostendil-Filipopol, se făcea un întins comerț de vite, industria de șiacuri și găetane foarte dezvoltate, cu cari se făcea negoț, erau mine de fier, necesare și meseriașilor gopeșeni.

Pe valea Mariței, între alte centre mai mult sau mai puțin însemnate pentru Aromâni, erau Filipopol și Tatar Pazargic. Aici, s'au așezat cu mult înainte de 1851 și își aveau școală și biserică înființată în 1862 ². O colonie de Neveșteni s'au așezat în acest centru — un avocat Papazı face parte din această colonie.

La Filipopol (Filibei-Plovdiv) sunt colonii venite din Peștera și împrejurimi, precum și din regiunea Bitoliei, în special din Muloviște ³. Mai erau și Aromâni din Vl.-Clisura ⁴. A fost și este un centru important: comerț de orez din T.-Pazargic, cu vinuri din podgorii renumite, cu țesături din fabricile din Calofer, Carlovo, etc., cu vite dela Kotel, cu brânzeturi dela economii din valea Mariței, cu găetane dela Prelop, Gabrova și altele ⁵. Dintre Mulovișteni — actualmente mulți asimiliați în masa grească — vom cita pe frații Vulcan Liepure — Nicola și Costi, firmă încă în ființă, care se ocupa cu comerțul și industria „piperului“ din ardei, cultivat odinioară de Bulgarii din ținutul Vodenei, cărora le procurau sămânță și le angajau toată recolta.

Până aci, am dat câteva centre unde Aromânii se stabiliseră, pentru nevoi comerciale și, din toate acestea, se vede simțul ascuțit al acettui popor: Arbănașii erau în drumul domnilor și boierilor români cari mergeau la Țarigrad după interese negustorești, dar mai ales politice, mai era și calea caravelor cari transportau bogății din Principate și capitala Sultanilor; iar după distrugerea acestuia, au trecut parte la Kotel, de mare importanță comercială și de unde se transportau multe vite pentru Filipopol, deci, și pentru Țarigrad. Și așa mai departe cu Samocov și Peștera. Unul profan în ale comerțului, uitându-se pe hartă, va găsi cu ușurință celelalte centre unde și-a putut desfășura activitatea acești vioi și curagioși comercianți. Pe versantul sudic al Rodopilor, în câmpia Traciei, au stăpânit, deasemenea, toate centrele.

Atenția Aromânilor nu era îndreptată numai asupra negoțului

¹ Vezi Dr. I. Ghitulami, Documente privitoare la emigrările Aromânilor, în Rev. M.-rom., II, nr. 1/930. Pe vremea aceea, Gopeșenii erau trecuți ca «Țânțari» din cazava Obridei din care făcea parte Gopeșul din punct de vedere administrativ. ² V. N. Cristu, art. în Grațu rom., VIII, nr. 3-4. ³ *Ibid.* ⁴ Un dr. Nacea este din aceste familii clisurene. Statistica bulgară a dat, pentru 1926, 1337 Aromâni în județ. ⁵ Sub Turci era în proiect o cale ferată Filipopol-Kiostendil-Scopia ca centru — Albania și Bosna, ca punct terminus,

În orașe și târguri. Hanurile în marile centre, la poște importante și la răspântiile marilor drumuri erau o specialitate, de preferință a Muloviștenilor și Gopeșenilor. Pe drumul Sofia-Constantinopol, cei mai mulți hangii erau Gopeșenii. Cu multă dreptate, scria Sreten L. P., că pe principalul drum al Țarigradului nu există nici un han, nici un birt, dela Semendria la Țarigrad, unde să nu fie birtaș un Aromân¹. Deasemenea și C. Jirecek, referindu-se la aceasta, observă că hangiii macedoneni, originari din jurul Bitoliei, se găsesc pe toate ulițele și în toate orașele unde petrec scurt timp ca antreprenori². Acești hangii erau răspândiți prin toate centrele mari și prin satele bătute sau nu de caravane, hanurile lor jucând rol și de bazar universal, de cele mai adeseori. Hotelaria, deasemenea, era aproape un monopol exclusiv al lor.

2. — Giumaid de sus, Kiostendil, Dubnița.

În afară de Aromânii așezați înainte sau imediat după distrugerea Moscopolei, colonii răslețe s'au stabilit pe la începutul sec. XIX. Numeroase masse, însă, au venit și cu prilejul războiului din 1877, când negustorii aromâni făceau averi, mai ales cu furnizarea armatelor; dar s'au așezat și după această dată, când Bulgaria a căpătat odată cu independența și importanța ei economică. Până la această dată, ea prezenta valoare numai ca bulevard de trecere a caravelor. De aceea, cele mai vechi și numeroase colonii le vom găsi pe rutele cari porneau dela Kiostendil: pentru Giuamaia de sus, pentru Samocov-Filipopol-Constantinopol și, în sfârșit, pentru Sofia, cu ramificațiuni pentru Orhanie-Plevna-Rusciuc, rută pe care circulau caravanele din Zagor și Pind, acelea din Macedonia, ca ca Crușova, Gopeși, Muloviște, etc., cu destinație Rusciuc-Principatele Române-Rusia. Un celebru cărăvănar muloviștean era, prin 1830—40, Gachiu Mușulam, care ducea mărfuri și piper până la Iași, unde pleca primăvara și se înapoia toamna sau în ajun de sărbătorile Crăciunului, răzbătând prin iernile cele mai grele și netezind drumurile înzăpezite cu „tâmbarea”. El făcea comerț și cu prune de Bosnia³.

Giuamaia de sus (Giuamă Balea) este așezată pe drumul Salonic-Sofia, la poalele muntelui Rila, la 7 km. de vechea granițe turco-bulgară, udată de râul Bistrița (Arâul Zurlu-Râul Nebun numit de Aromâni) servită de o cale ferată îngustă până la Dubnița⁴. Coloniile aromânești au venit din Gramoste, cari, la început, s'au așezat la Ciflichia, Crupnic, Gramada, Hârsova și la Călivele Ceacalița, o așezare pitorească, înconjurată de păduri imense, ducând

¹ Putovanje po Novoj Srbiji, 213 -- ap. D. Pop., 49. ² Bulgasten, 118. ³ Relațiuni date de dr. S. Țovaru. ⁴ V. N. Cristu, Material folkloric din regiunea Giuamaia de sus, în Grafic rom., Martie-Aprilie, 1934.

o viață cu totul patriarhală, precum și la Argaciu, de unde, mai târziu, au coborât în oraș¹. Alte coloane au venit din Crușova, sub forma de chirigii, hangii, negustori, croitori, cazangii, grădinari, etc., și au fost numiți acești Crușoveni „Țințari“, pe când cei Grămosteni așezați în oraș „Vlahi“ și „Cuțovlahi“ — iar mai târziu, au fost numiți „Vlasi“². În anii războiului din 1877—78, pe când Bulgarii din acest centru, erau siliți, din cauza revoluțiunii și a crizei, să emigreze în principatul liber bulgar, se revărsau colonii din Crușova, Ohrida, Bitolia, etc., precum și din Seres și Melnic — aceștia din cele din urmă centre persecutați de Turci și Greci³. Melnicul a fost un centru foarte prielnic pentru comerțul Aromânilor, dar, odată cu decăderea celui dintâiu, a devenit pustiu. Aici, la Melnic, s'au așezat Grămosteni încă din a doua jumătate a sec. XVIII⁴. Mutarea Aromânilor din aceste două centre comerciale la Giunuaia se datorește, credem, și decăderii importanței Seresului odată cu construirea căilor ferate.

Negustorii aromâni din acest centru s'au ocupat cu tot felul de comerț și toate meșteșugurile, dar și cu agricultura în mare. Câteva nume de mari negustori Nicolachi Lifandi și Vanciu Țape, tovarăși în comerțul de manufactură; frații Bajdavela — argintărie și sticlărie; Tomachi și Cociu Papacoea comerț de vite — șași și pietre de moară⁵; Tachi Lefandi, Gheorghe Ghiță, etc.⁶. Alții s'au ocupat cu agricultura în mare, ca Nicolae Urseanu⁷; cu cultura tutunului, calitativ imediat după Xanthi, ca Sterie Teju și frații Ciunea cu moșii. S'au ocupat cu comerțul acestui prețios articol, cu hanuri, birturi, lăptării, cu grădinaritul⁸, cu cheresteaua ca Tachi Veriotti, etc. Au fost aproape 130 nume pe piață⁹. Din cauza rezidenței cartierului general al comitetelor macedo-bulgare dela Petrici, mulți au trebuit să se expatrieze, în ultimul timp, în România. Printre acești Aromâni, au făcut negoț și ceva Greci veniți din Tracia.

Kiostendil era primul mare popas al caravelor, cu bifurcări spre Rusciuc și Sofia, spre Dubnița-Constantinopol. Aici, poposeau caravanele din Albania, Bosnia și Hertzegovina pentru capitala imperiului. Erau colonii mai ales din Crușova, Magarova, Gopeș, Muloviște, etc. Se făcea mare comerț de vite din împrejurimi, cu o-

¹ Idem, Aromânii păstori din Ceacalița, Gr. rom., III, nr. 11-12, Noiembrie-Decembrie, 1934. ² *Ibid.*, Vezi nota 2. ³ Vezi nota 3 și Aromânii agricultori din Ciflichia și Gramada, Gr. rom., IV, nr. 1—2. ⁴ Idem, Gr. rom., Martie-Aprilie, 1934. ⁵ Actualmente, sunt stabiliți la Bazargic-Caltacra. ⁶ Antonachi Lefandi era croitor. ⁷ Grădinar era Mateu Lează. ⁸ Era tatăl d-lui George Urseanu, astăzi farmacist și director al Oficiului Național Farmaceutic din București. ⁹ Informații căpătate și dela d. An. Cazangî, fost institutor la școala română, unde mai sunt și G. Mamali și V. N. Cristu — scriitorul des citat.

rezuri din Coceana pentru Serbia și Bosnia, cu tutunuri pentru aceasta din urmă, cu unturi, brânzeturi și vite pentru C/pol, etc.

Unul din cei mai vechi negustori a fost Dimca Metta, deacum un veac și mai bine, cu frații Teodor și Dimitri, cari făceau comerț întins cu vite și băuturi spirituoase; furnisau armatele turcești din Macedonia cu asociații serioase la Salonic și Bitolia, ca Papazoglu și Scanteli-Bălan, cu Bulgarul Drandari la Veles, cu Costi Mitra Capsali la Perlepe, cu alții la Iștip, cu Crușovenii Tahu și Caradimitri la Sofia, cu marele negustor bulgar Ghiumuș Gherdan, care avea în arendă zeciuala pentru oi, porci, lănuri, cereale, etc. și mare furnisor al Sultanului și armatelor, mai ales pentru îmbrăcăminte, cu sediu central la Constantinopol și sucursale la Filipopol. Cu acesta a lucrat mai ales și Dociu Dimca Metta ¹.

Aici, lucrau, mai târziu, prin jumătatea a doua a sec. trecut, Crușovenii Papacocea — Ghiorghii și Dimitri, mari ciohagii — manufacturiști; argintarul Costa Șuptia și Cota Biju, care a trecut pe urmă la Telici-Plevna, amândoi din Muloviște, argintarul Naurti Ghiorghii Chirlagi din Magarova ², precum și alți mulți după 1890. Aici veneau cu caravana Crușovenii Todi Bena și fiul Tușu Bena, cari mai făceau cursa Salonic-Constantinopol.

La Dubnița, Crușovenii s'au ocupat cu negoțul de tutunuri și au fost cotați ca cei mai calificați experți. Din aceștia, erau unul Caracostea, altul Nauni Costa Ghinali. Erau și Mulovișteni, pe când Gopeșenii erau așa de numeroși, că aveau, ca și la Samocov, cartiere întregi ³. Încă până în ziua de astăzi, Aromânii dela Dubnița ca și cei puțini rămași la Samocov, Kiostendil și Radomir se ocupă cu negoțul, meseriile și cultura tutunului ⁴.

3. — Câteva centre: Orhanie, Mezdra, Plevna, Slivnița, etc.

Gopeșenii s'au dovedit elemente dotate cu multe aptitudini comerciale în această țară. Au avut și au încă colonii — în afară de Samocov, Dubnița și Kiostendil — la Sofia, unde sunt bine cotați și foarte bogați, la Plevna și împrejurimi, la Mezdra, Rahova și Vidin — câteva familii, la Orhanie, centrul lor cel mai mare, etc. Multă lume gopeșeană s'a vărsat în Bulgaria — ca și în Serbia și România — după războiul din 1877, iar ultima lor emigrare și definitivă a fost după 1913, dela care dată această frumoasă comună a rămas doar o amintire ⁵.

Orhanie — înainte de construirea căii ferate — era un nod

¹ Informații căpătate dela d. C. Metta, fost consul general la Varna. ² Era tatăl d. Alclblade Cherlagi, șef de serviciu în Ministerul Muncii din București. ³ G. Zuca, art. în Lumina, III, pp. 196—200. ⁴ V. N. Cristu, Material folkloric în regiunea Giumatel de sus, în Gr. rom., Martie-Aprilie, 1934. ⁵ Dr. I. Ghiu-

important de drumuri comerciale pentru caravanele cari poposeau din Albania și Bitolia-Veles, cu destinația Sofia-Plevna-Rusciuc-Dunăre, precum și Lom Palanca-Vidin. Aici, la Orhanie, erau multe familii de Gopeșeni, printre cari, prin 1900: Dimitri Constantin Dincă, frații Gh. Nance — Nauni și Nicolae, Papadimitri, etc., astăzi, mulți din ei băcani, birtași, lipscani, brașoveni, etc.¹. Alte familii: Papadimitri, Papagheorghe și fiul Nicolae, care a fost mai întâiu la Viena și Pesta, iar dela Orhanie, la Sofia și București². O firmă Nișcă, mai târziu cu renume la Sofia, a lucrat întâiu aici³.

O colonie mai puțin numeroasă de Gopeșeni era la Mezdra. Mare firmă era a fraților Dincă — Arghir și Dimitri, antreprenori și proprietari ai hotelului „Makedonia“. O colonie mai numeroasă, înainte de eliberare, era la Plevna și împrejurimi. Prin 1910, erau de-abia 10—15 familii, dintre cari Ghegă, Pasu Costa Nastu, mari cerealiști, alții Grasu, Țingară, Hagiu, etc.⁴. Din vechile familii, aproape bulgarizate, dar având încă o conștiință națională, sunt Fotache podgoreni și alta înrudită Vârbinov, care a dat Bulgariei mulți oameni politici⁵.

Aici și în împrejurimi, Muloviștenii se ocupau cu marele comerț de vinuri. ca frații Crajă — Teodor și Lazu, Micătă și fiul Hristu; la Dăbnic-Plevna, cu acelaș comerț de vinuri și cereale, frații Milio — Alexu și Tașcu⁶; la Telici-Plevna, Gache Paze și fiul Niculae⁷, precum și frații Cota Biju — Cola și Sotira; cu comerțul de vtunuri, se ocupă și frații Dima, precum și fiii lui Hrista Dima, aici, la Plevna și la Sofia⁸.

Colonii de Mulovișteni, mai mult sau mai puțin importante, au fost la Novoselți: Nicola Hristu Natu (Gârbe) s'a ocupat cu comerțul de bani și cu exploatarea de hanuri și restaurante; la Bucini (Lom Pa'anca) Ioan Nicola Nanu, etc.; la Breznic și Sofia, membri din familia Velo⁹, alt Velo antreprenor, precum și alte case comerciale cu acelaș nume; la Slivnița — Simciu Piperu, hanuri, birturi și comerț de bani, etc.

În acest târg Slivnița, pe linia ferată Sofia-Țaribrod, au fost mulți negustori bogați din Crușova. Actualmente, are hanuri, magazine, moșii și proprietăți urbane Ghiorgghi Căja, cel mai vechiu co-

lamia art. cit. ¹ N. G. Cosmescu, «O călătorie în Macedonia» în ziarul «Pen-Balcanică» IV, Sept. 1912. ² Nicolae a fost tatăl d-nei Maria Papagheorghe-Pessone, harpistă la Opera Română, precum și al fraților profesori Gogu-Galați și Alexandru-Bazargic. ³ Vanciu Nișcă s'a mutat la lăptăria «Aurora» soc. anon. Buc. ⁴ N. Cosmescu, art. cit. ⁵ Relații date de repauzatul de curând Petrică Trifon, fost secretar de legație la Sofia. ⁶ Actualmente, sunt proprietari pe Calea Moșilor-Buc. ⁷ Niculae Paze, fost senator al Bazargicului, ne-a dat multe și prețioase informațiuni. ⁸ Frații Dima erau Hrista, Lazu și Todit, iar fiii lui Hrista: Lazu, Petra, Dimitri, Costa și Mihail. ⁹ Mai erau, pare-se, Nauni și Tașcu Velo, Dimitri Velo, etc.

mersant, care, împreună cu fiul Mihail Căja Gheorghiev — stabiliți la Sofia, sunt cei mai de seamă bogătași. O altă firmă este a lui Dimitri Șașcu, cu hanuri, băuturi spirituoase, stupării și moșii.

4. — Coloniile aromânești în orașele de pe malul Dunării.

Transportându-ne pe malul Dunării, aici, au fost colonii, unele mai vechi, altele mai noi, în toate marile orașe: Vidin, Lom-Palanca, Rahova, Nicopole, Șiștov și Rusciuc cu mulți Măgărăveni.

Vom numi Vidinul cetatea marilor argintari crușoveni. Aici, veneau tineri din toată Macedonia ca să învețe minunata artă a filigramului dela marii maeștri, pe care Kanitz i-a studiat de aproape, i-a apreciat și le-a admirat opera ¹. Acelaș etnograf spune că, aici, erau Evrei foarte mulți, Armeni, Greci și Aromâni, cari nu lipsesc niciodată din cetățile comerciale ². O mulțime de Crușoveni, cam de înainte de 1877 și încoace, exercitau profesiunea foarte productivă de hangiii: frații Chiale — Costi și Toma cari au trecut la Rahova, Nicola Mera, Geamu Nicolov-Culuchita, Toma Țiriviri, etc. Alături de aceștia erau — după cum am spus — și câteva familii de Gopeșeni, proaspăt așezate.

Frații Chiale, părăsind Vidinul, s'au stabilit la Rahova, unde au întemeiat în 1886, o fabrică de tutun și făceau negoț de coloniale, în tovărășie cu vestitul argintar Ghiorghi Dohce dela Vidin. Familia Torbu din Gopeș făcea negoț de manufactură și coloniale. La Lom-Palanca, erau frații Calinderi Crușovenii, oameni foarte bogați, ocupându-se cu negoț de brutărie și coloniale.

Nu cunoaștem așezările arămarilor crușoveni în această țară. La Nicopoli, prin 1850 încoa, era un artizan renumit în ale aramei, cu fabrică în oraș, anume Bacârgiev Nicola (Deli Nicola, fiindcă umbla călare pe un armăsar sălbatec), singurul care cota arama și produsele ei la bâlciuri ³.

Știm că la Șiștov exista o „mahala grecească“, întemeiată de Aromânii refugiați din Arbănași, astfel că negoțul în acest centru a trebuit să fie un monopol al acestor oameni energici și pricepuți. Dintre cei noi, veniți mai târziu, găsim, în jumătatea a doua a sec. trecut, pe Crușovenii Ianachi Cule și alți doi frați, cari s'au ocupat cu construirea de poduri, șosele și binale; alți Crușoveni erau Dimitri Gherassi ⁴, Stavre Nane, etc.

Colonia cea mai puternică, însă, a fost la Rusciuc, originară din Magarova și Crușova, printre cari, au fost și ceva Nijopoleni,

¹ Vezi cap. IX, lucrarea de față. ² Kanitz, *La Bulgarie Danubienne et le Balkan*, Paris, 1882, p. 64. ³ Relațiuni căpătate dela d. Matei Gherassi, industriașul cunoscut în București. ⁴ Era tatăl industriașilor bucureșteni cu lăptăria «Aurora», frați Matei și Sterie Gherassi.

în fruntea cărora a stat celebrul Bebi, pe când în fruntea Măgărăvenilor, a stat firma Ceva, marii cerealiști. Colonia evreiască, foarte numeroasă, deținea comerțul în mâinele ei, după care veneau Armeni, Aromâni, Greci și Bulgari. Totuși, colonia aromânească, deși slabă ca număr, își ținea locul cu mult prestigiu pe piața orașului.

Una din firmele cele mai vechi era cea a fraților Ceva-Nicola și Tanasi, cu moară de făină și export mare de cereale. În serviciul acestei firme, a lucrat întâiu Dina Bebi, despre care vom vorbi mai jos. Alți Măgărăveni erau: Colciu Dinischiotu, de meserie argintar, cu băcăni și brutării în satele din jur și agricultură; bătrânul Maltu, furnisor croitor al armatei din Serajevo, unde lucra și Iani Papu dela Bitolia, s'a ocupat cu manufacturi austriace în asociație cu Papa Traice, precum și cu Sterie Papu, dela 1866 încoace, care a lucrat și cu firma Ceva până în 1894; frații Atanasiu — Dimitri și Naum, cu restaurante și băuturi spirituoase la marginea Dunării; după un dezastru din cauza inundației au avut depozite de lemne și au făcut băile reci pe Dunăre cu instalații plutitoare; Ianachi Giafcu și fiul Tachi manufacturi; Spiru Eftimie, venit dela Smirna, a făcut primul negoț cu cărbuni mangal; firma Costa Spiridon (Zguru-Sari Costa) din Târnova¹, lucra la început în tovărășie cu Bebi, după care, dela Razgrad, avea relațiuni numai cu această firmă; Vanghele Spiridon², fratele, avea moșia Musa Babă Tekè, la Isiclar lângă Razgrad, unde a lucrat cam până în 1913. Tot aici, lucrau și măgărăvenii argintari Gușu și Petre Docu.

Bitoleanul Steriu Papu³ avea zărăfie; frații Dușcă, foarte bogați, aveau atelier de croitorie în fir de aur. Alte firme din centre necunoscute erau Costachi Agora⁴ cel mai vechiu cerealist, Parascu⁵ cu bodegă bogată în centrul orașului, etc.

Dintre Crușoveni, cităm câteva firme: Teohari Tomadis, născut Papadimitri, mare casă de comision import-export⁶; frații Constantinof — Dimitri și Nicolciu⁷ cu băuturi spirituoase; Tanasi Teoharof-Cile cu mare fabrică de băuturi spirituoase, iar Teodor

¹ A fost tatăl d-lor: George Spiridon, administrator delegat al b-cii Pfeiff și Nicu, cu Café Intim pe Calea Victoriei. ² Moșla o lucrează, acum, fiul Spiridon, iar Alexandru fratele este inspector în învățământul din județul Șumla. ³ Este una cu tatăl lui Menelas Papu, profesor la Bazargic, sau este alt negustor aromân?. ⁴ Numele de Agora este foarte obișnuit la Aromâni. ⁵ Numele de Parascu l-am întâlnit la Ianina; un membru din familie în asociație cu Teohari și Toma Cile din Crușova — fiit lui Teohari lucrau și el la Rusciuc, sub firma Teoharof. Vezi «Janina», cap. I Cartea I-a, 79. ⁶ Fiul Nicolae Teohari este director al b-cii Cerealiștilor din București. Teohari s'a căsătorit cu Sultana Nicolau, fiica Anel, văduva proprietară a hotelului «București» — verișoară cu Costa și Vanghele Spiridon. Nicolau a lucrat cu Melțari dela Cernavodă la podul Carol I. ⁷ Fiit lui Nicolciu Constantinof sunt; Constantin, medic la Rusciuc, Stelian dela Opeta Română și Nicolae artist.

Teoharof magazin de covoare ; fiii Patrocle și Andrei cu hotel „Sofia“, fost Culă Babă ; frații Tabachi-Petru și Colciu hanuri : Constantin Chipercu, mare bogătaș, cu han și birt ; frații Dimitri Constantinof — Constantin și Trifon, cu băuturi și fabrică de lichioruri ; unul Ghiorghi Stanof, singurul argintar rămas încă în oraș ; etc.¹. Aici, la Rusciuc, își lăsa caravana lui Hristu Chirața Polița-giul, de unde trecea în Muntenia ; lucra cu Aromânii și Bulgarii macedonenii stabiliți în România și Bulgaria, cari îi încredințau sume mari de bani și obiecte de valoare pentru familiile și afacerile lor².

Este locul să vorbim ceva de Dina Bebi Nijopoleanul. A venit tânăr și sărac înainte de 1877 și a lucrat, la început, în serviciul casei Cevă. În curând, în tovărășia unui grec Gseorghiade care avea moară de făină, a făcut afaceri mari în războiul de eliberare. Afacerile i-au mers din ce în ce crescând și a devenit unul din cei mai mari cerealiști, în legătură cu toate porturile dunărene și cu export de cereale și alte leguminoase în Anvers, Germania, Marsilia și mai cu seamă în Belgia. A avut două mori țărănești, multe proprietăți și pe urmă bancă. Deși autodidact, cunoștea bine limba franceză și era cointeresat în Societatea de vapoare „Embiricos & Comp.“, după care, ieșind din companie, a devenit el însuși armator cu două cargoboturi „Steliani“ și „Constantin“³.

A fost un geniu în ale comerțului și finanțelor. În curând, a înființat o bancă proprie „C. D. Bébis & Fils“, (mai târziu în „C. D. Bébis Fils“) ajutat de cei doi fii : Démètre, inginer de la Paris și Périclès, cu studii la Hautes Études de commerce. Mai târziu, în colaborare cu mai multe consorții streine⁴, au transformat-o în Banque Balkanique S. A., cu sediul central la Sofia și sucursale la Filipopol, Varna și Rusciuc. Era unul din cei mai mari acționari și președinte al consiliului de administrație, pe când Démètre era administrator delegat. Pericle își continua negoțul de cereale și alte afaceri. Capitalul inițial al băncii era de 5 mil. leva aur. După o activitate de 6—7 ani, în urma unor neînțelegeri cu consiliul de administrație, și-a desfăcut pachetul de acțiuni și a trecut ca președinte la „Balgarska Târgovăcica Banka“ (Banca Bulgară

¹ Priore așa zisii Greci analizați mai de aproape s'ar găsi mulți Aromâni. Un Toma Blăciot este consilier la Curtea de Apel, un dr. Macri este Aromân Bitolean. ² Un fitu Pandelt este casier la b-ca Națională Craiova, iar altul Tașula la uzinele comunale Timișoara. Bătrânul a fost omorât de debitor la Leorden. ³ Numele vapoarelor poartă numele d-nei Steliant C. Bebi și al lui C. Bebi. Pentru cel dintâu, torpillat în marele războiu, s'a încasat o frumoasă primă ; pentru cel de-al doilea naufragiat este încă pendinte un proces. ⁴ Sunt aceleași consorții cari au fondat b-ca Com. Rom. din București și anume : Wiener Bankverein, Banque de l'Union Parisienne-Paris și Crédit Anversois-Anvers,

de Comerț), instituție curat națională, în care calitate a și murit, lăsând copiilor o avere de 5 milioane leva aur¹.

În marile lui afaceri și-a adus, ca colaboratori, pe nepoții de frate: Dimitri și Zisu Bebi cari au ajuns oameni bogați, pe Mina Nachița, pe Ștefan și Petre Bebi frații lui Zisu². Fiii acestuia se găsesc astăzi: unul Pericle, la Atena, director la B-que d'Athènes, iar Georges la Paris. În timpul marelui războiu, fiii lui Dina au întemeiat, la Paris, Banque S. D. Bébis Sons-Rue Lafitte 34, pe care, deasemenea, au lichidat-o. Actualmente, Pericle se ocupă cu afaceri în capitala Franței, iar Dimitri se găsește la Atena³. Ștefan Zisu Bebi a făcut negoț și a avut moșii la Turtucaia.

Colonii aromânești se mai găseau la Vrața, Varna și multe alte centre. La Vrața, era Măgărăveanul Vangheli Dașcu, stabilit prin 1888 ca furnisor al armatei și cu brutărie, de unde a trecut la Sofia prin 1900–1906. În al doilea centru, Varna, erau, până în ultimul timp, vre-o 15 familii. În fruntea acestei colonii sta Dafin, la început comerciant de vite și pe urmă cel mai mare bancher și proprietar urban.

Alte firme: Tașcu Cotta⁴, Măgărăveni originari din Deniscu-Gramostea, întâiu cu negoț la T.-Măgurele, s'a ocupat cu export de vite pentru Constantinopol, Grecia și Egipt, până în 1913, când s'a stabilit la Bazargic; erau și frații Vasili și Mihali, cari pe urmă, au trecut la Constanța⁵; firma Gurguli — condusă de patru frați, propprietari urbani, cu comerț de cașcavaluri și mandre în Cadrilater — la Cavarua⁶, etc.

5. — Negustorii aromâni la Sofia.

Sofia și-a avut importanța ei și înaintea întemeierii statului independent și era socotită ca unul din bulevardele cele mai importante ale Turciei europene⁷. Până la această dată, era locuită deosebit de Bulgari, de Turci, de Evrei și de streini diferiți⁸, cum

¹ A fost consul onorific al Greciei până la moarte și președintele comunității grecești; a și constituit prima comunitate aromânească, dar s'a și dizolvat repede din neglijențe condamnabile. A avut o singură față pe Ariadni, măritată după marele bogătaș grec Papadimitri dela Smirna, actualmente, la Atena. ² Petre Bebi, sinucs a fost director al B-cii Munteniei la Buzău. Zisu s'a sinucs în timpul mișcărilor naționale la Ruscuc în 1906. ³ Dimitri s'a căsătorit cu o damă de onoare a reginei soția regelui Constantin, care le-a fost naș, iar Pericle cu o grecoaică dela Odessa, care i-a adus o avere imensă. Multe informații pentru Ruscuc le am căpătat dela d-na Costa Spiridon și fiul George, precum și dela d. Alcu Evstatiadi. ⁴ Este tatăl d-lui Hristu Cotta, administrator financiar sect. III albastru din București. ⁵ Aici, a trecut și fratele Constantin cu comerț de coloniale. ⁶ Toma, fiul lui Ghiorghi Gurguli, este negustor manufacturist la Salonic. După relațiunile căpătate dela d. Hristu Cotta. ⁷ Kanitz, La Bulg. Dan. et le Balkan, 298. ⁸ *Ibid.*, 29. În 1871, erau 19000 loc.: Bulgari,

scrie Kanitz, fără a pomeni de Greci și Aromâni mai erau colonii mai puțin numeroase constituite din așa zișii greci din Stanimaca, din Filipopol și Burgaz; erau și colonii bogate din Tracia, cari se ocupau cu băuturi și băcănii; mai erau și Armeni bogați, Albanezi ca halvagii, bragagii, etc. Colonia evreiască datează încă din vremea Inchiiziției¹; ei aveau casele de comision, la Vidin, Lom și Niș, pentru strângerea pieilor brute sau semi fabricate, adunate la Samacov și Sofia, mărfuri ce se expediau la Viena și în Franța². În vechime, a întreținut relațiuni intense cu Adriatica, mai ales cu Raguza³, ai cărei negustori stăpâneau Sofia în sec. XVII⁴ și aveau colonii comerciale și la Vidin⁵. În vremurile mai noi, au avut legături de import pe Dunăre cu Austria și Germania, iar pe mare cu Anglia, Belgia, Franța și Elveția⁶.

Coloniile de Aromâni destul de vechi la Sofia sunt originare din Gopeș, Crușova, Muloviște și, în număr neînsemnat, din alte centre și au jucat un rol relativ important în dezvoltarea economică și urbanistică a târgului de altădată care era Sofia. Ca și în Albania, Tracia și Macedonia, tot așa și în Bulgaria — scrie Kanitz — Aromânii au format elita clasei comerciale⁷.

Ei s'au ocupat cu toate afacerile: exploatau hanuri, hoteluri, birturi și debite de băuturi spirtoase, îngrășau vite pentru export, aveau antreprize de lucrări publice, făceau negoț de manufacturi, coloniale, cereale și tutunuri, aveau fabrici de tot felul și aliere de fierărie decorativă, etc. Comerțul de băuturi spirtoase mai cu deosebire a fost unul din îndeletnicirile cele mai frecvente pentru Aromâni, mai ales aici la Sofia. Aici — scrie Kanitz — se vărsau toate vinurile dela Niș și Stanimaca și tot rachiul dela Filipopol; în 1871, erau 136 debite de băuturi, după cari se câștiga considerabil, cu câștig de 100%. Era vorba „Se bea ca la Sofia“⁸.

O colonie importantă a fost aceea a Crușovenilor. Nume ca Iahu Caradimitri, Tahi, Comati, Nișca, Cârnicu, etc., sunt legate de o vechime apropiându-se de un veac. Au fost și sunt mari proprietari și negustori, mai cu deosebire în centru, alături de Gopeșeri și Mulovișteni, cu cari, laolaltă, au deținut până la un moment dat, o parte din finanțele capitalei și erau stabiliți cu predilecție pe Ploștad Trapezița, pe străzile Nișca, Lomska, Țar Boris, Clementina, Lavelais, unde stăpâneau aproape toate proprietățile mari.

Un nume vechiu, cunoscut în toată țara, a fost Dimitri Tahu Cara Dimitri — mni târziu, și fiul Iancu — în asociație cu cumnatul Gachi Comati, cari făceau comerț de băuturi spirtoase, ex-

8000, Turci 5000, Evrei 5000, Țigani 500, streini 100. ¹ *Ibid.*, 297. ² *Ibid.*, 298. Slogură casa Richard din Marsilia primea, anual, dela Sofia, 40000 piei de capre pentru fabricile de mănăst. ³ *Ibid.*, 297. ⁴ Vezi N. Iorga, Relațiunile comerciale ale țării noastre cu Lembergul, 5. ⁵ Pouq., I, 131. ⁶ Kanitz, o. c., 297. ⁷ Idem, Zinzaren, 3, ap. D. Pop., 78. ⁸ Idem, Bulg. Dan. et le Balk., 298.

port de berbeci și de cașcavaluri la Constantinopol și îngrășau țapi pentru păstramă. Dimitri Tahu era unul din cei mari proprietari: terenul pe care s'a ridicat biserica „Sfeti Ispas“, vre-o 15 proprietăți pe Țar Boris, han cu un mare teren pe Lomska, paralel cu Lavelais și până la Ploștad Trapezița, sub biserică, de-aseenea îi aparțineau. Nauri Tahu cu cinci feciori, dintre cari ¹, cel mai întreprinzător, Costi, lucrau în tovărășie acelaș comerț, mai ales cu Țarigradul. O altă firmă: Ianachi Tahu și fratele Gușu, cu proprietăți numeroase aproape un cartier întreg Ploștad „Sfeti Ispas“ și hotelul „Odessa“, toți veri buni cu Ianachi Tahu — ramura Margarova — actualmente cu feciorii la T.-Severin, lucrau cu toții la Sofia acelaș comerț, ca și Mihali și fiul Ianachi Tahu. Altă firmă veche: Ioan Nișca cu fiii ² — altădată la Orhanie — proprietari ai hotelului „Solun“ și ai multor alte proprietăți, făceau comerț de băuturi spirtoase și export de berbeci la Constantinopol. Mai au pe Kurubadar, livezi de pruni, vișini și cireși („Nișcovie vișini i cêreși“ — vișinile și cireșele „Nișca“) sunt cele mai căutate.

O altă firmă veche a fost a lui Mihali Cârniciev (Cârniciu) cu acelaș comerț, continuat cu multă energie de văduva Zița și de fiii adoptivi: Dimitri Nijopoleanul și de Vasilachi Paci Crușoveanul — amândoi cu mari proprietăți pe Lomska, iar Dimitri cu proprietăți și pe Țar Boris și cu o frumoasă vilă „Vardar“ la stațiunea balneară Banchi. El făcea în ultimul timp și zărăfie la Țaribrod ³, punct de graniță sârbo-bulgară. Gheorghii Tefa cu fiul adoptiv Petra Gheorghiev-Leabra; casa acestuia este „Câșta Otecestvo“, unde a lucrat Pitu Dinu Leabra cu feciorii ⁴. Firme mai noi: Nauri Ghionda cu fabrică modernă de bomboane și șocolată pe Alabinska, iar fiul Gachi cu aceeași industrie — amândouă cu renume în Bulgaria.

O ocupațiune specifică a Crușovenilor la Sofia a fost fierăria decorativă. Peti Ioti cu feciorii ⁵ au avut fabrică pe Lomska. Nicola Petrov-Peti ⁶ — cu studii în Germania, Olanda și Elveția — are fabrică; toată fierăria frumoaselor hale dela Sofia, construite de arhitectul gopeșan Naum Torbu, a fost lucrată de acest maestru. Frații Ghiorghii au ateliere pe Nișca, iar Haralamb pe bul. Dunducov.

¹ Fiii lui Nauri Tahu: Costi, Pitu, Teohari, Cole și Gheruș. ² Fiii lui Ioan Nișca: Tanas, Dimitrie și Nicola. ³ Aici, a lucrat în asociație cu cumnatul Mihail Hasanu Dumitrescu; amândoi sunt negustori la Bazargic. Fiica lui Dimitri este Mena, soția lui Ivan Mihailov, șeful organizației revoluționare macedonene și este aceea care a asasinat, la Viena, pe șeful rival Panța. ⁴ Fiii lui Pitu Leabra sunt Costa, Donciu și Iordan. Ghiorghii, fiul lui Petra Gheorghiev, un eminent medic softot, este ginerele lui Uzunovi, unul din bogații bulgari din capitală. Prin inițiativa lui Petra Gheorghiev, a lui Nicola Churciev și Nicola Ghionda, s'a ridicat «Krușevskia Dom» — casa Crușovenilor, mai sus de Russkia Pamet — Monumentul rusesc. ⁵ Feciorii lui Peti Ioti au fost: Ghiorghii, Tanas, Nicola, Haralamb și Dimitri. ⁶ Fiul Petra Petrov este inginer la uzinele de avioane.

O altă veche firmă de fierărie decorativă este aceea a lui Chiurci Mihailov (Mihail Chiurci), condusă de patru feciori, cu atelier principal pe Țar Boris, unde Dimitri are proprietate pe terenul Caradimitri Tahu; Eftim are atelier propriu pe Lomska, Anastas Costa Chiurciev pe ul. Morava. Doi buni artizani în această branșă au fost fiii lui Dimitri Chiurci Mihailov; Mihail și Nicola, diplomat al Școlii de meserii din București, care conduce singur vechea fabrică pe Țar Boris¹.

Alte firme: frații Adamovi (Damu Zagataci) — Petre și Sotir zis și Nișcov, comerț de coloniale și băuturi; Stefcu Tacu Zisi², și frații Dimitr Șașcu³ dela Slivnița bodegi de lux; Hristu Eftim Chiurci magazin de lingerie; Teohari Simacu — fost în tovărășie la Slivnița cu Mihali Căja — cu moși, brutării, crășme și imobile; Nicola Mihailovski — nepotul celui dintâiu, cu cei doi fii⁴ fac comerț de ouă cu străinătatea și au cinci contoare: la Slivnița, Dragoman, Gudeci, Novoselți și Sofia; Tanasi Costa Petrov-Peti cu Steriu Costi Tahu au fermă model la Kramoe Selo; Nicola C. Moche, și membri din familia Manu manufacturi și croitorie; Adam Mihailov-Papa teohari atelier de ceasornicărie⁵; fratele Teoharachi ca reprezentant la o casă de lână din Gabrova⁶; Nachiu Caracosta face mare comerț de tutunuri și este primul expert al soc. „Tabacus“, fiul Cocio cu aceleași afaceri; etc.

Crușovenii exploatează și hoteluri: frații Vasie Crinte-Tașcu și Pandu cu hotelul „Solun“ al casei Nișca; Mihali Gheorghiev-Căja cu „Breznic“ proprietate a lor și comerț de coloniale și manufacturi; frații Papasterof cu „Lido-Veneția“⁷, etc. Mari bogătași Naum Hagi Zimbili⁸, fost negustor în Egipt; P. Calistiri venit din America; etc.

Marile figuri muloviștene la Sofia sunt puține, dar din ce'e mai reprezentative. Cei mai vechi, stabiliți încă din 1830, au fost frații Dimce și Târu Ciomu (Dimitri și Trifon). Aveau monopoul

¹ Mihail a furnizat toată fierăria la biserică română «Sf. Treime» și a murit asasinat de antariți greci. ² Fiul Vanelu Tacof este directorul băncii «Plevna». ³ Feciorii lui Dimitri Șașcu sunt Costu, Vanclu și Matei. Boris al lui Costu este director la «Makedonskata Banka», iar Boris face negoț. ⁴ Fiii lui N. Mihailov-schi sunt Vangheli și Mihail. ⁵ Aici, a lucrat și A. Petrașincu, actualmente la București. ⁶ Teohari Mihailov a avut, la Crușova mesageria «polițagilac» pentru satele din jur și Chicea cu negustorii bulgari și aromâni așezați în Serbia, România, Bulgaria și Constantinopol. ⁷ Frații Papasterof: Aurel, Vangheli și Gogu al bătrânului Dimitri Papasterescu, fost institutor la Crușova. ⁸ Naum Hagi Zimbili a fost soțul lui Petricle Toma Cile, profesor elenist și latinist de seamă, preceptor al prinților bulgari și, deci, și al lui Boris. Toți îl numeau «Tateștată». Scria în dialect și se ocupa cu folclorul. La înmormântare a fost condus de toți prinții și de toate școlile din Sofia. Fiul Naumi, Orbul, poet popular, este, deasemenea, profesor de limbile clasice. Din această familie Zimbili: Naum Sterlu a fost colonel în armata bulgară în 1877.

săpunului și lumânărilor de seu în sangeacul Sofia-paşalâcul Nişului și erau furnisori ai corpului de armată dela Bitolia, cu orezuri dela Tatar-Pazargic și Filipopol¹. Am spus și în altă parte că Dimce Ciomu ducea cu caravana lui la Berlin apă de trandafiri și uleiu de roze dela Kazanlâk, apă tare și lipitori. Unciu — tatăl stareșului Ciumandra dela schitul Darvari din București — ducea la Bitolia apă tare și apă de trandafiri — „ghiulsui“.

Gachi Trifon Ciomu s'a stabilit cu negoșul prin 1846. Avea ca ocupație principală export de vite și cașcavaluri la Constantinopol și aducea în schimb tutunuri; din Rusia, dela casa prințului Gargarin, alcool pentru Bulgaria, iar mai târziu și dela Budapesta. Impreună cu fiii Alexandru², și Trifon au avut, în 1900—1912, fabrica de tutunuri „Makedonia“, lichidată în 1913³; actualmente, au în concesiie, exploatările de cupru „Balkan“ și una de zinc „Izremetz“ pe vârful Izremetz din defileul Iskra.

Încă o mare și veche casă de comerț era a lui Simu Nârte, contimporan cu Trifon. Acesta avea hotel „Roma“ (Eski Bunar), condus, după aceea, de fiii Costa și Târpu-Trifon, veniți dela Craiova, după 1860. Trifon, cel mai întreprizător și bogat în hoteluri și alte proprietăți, mai făcea comerț cu vinuri și alcool. Cunoscut ca Trifon Hagi-Simof, el stabilea bursa vinurilor la Vetren, Karamusâ, Karabunar⁴

Printre multele firme muloviștene, mai cităm: Dociu Paligora (din ramura Fâce-Liu-Pa-Dori) cu fiii Mihali, Spiru și Gheorgachi au început, cam prin 1877, comerț de coloniale și spirtuoase și au avut multe proprietăți; alta: Naum Trifonov Nanu cu coloniale din toată Europa, Macedonia și Grecia, ca vinuri și spirturi, cu hotel „C/pol“, unul din cei mai bogați mulovișteni prin 1895—900. Întreținea cu credite nelimitate pe orice compatriot care venea la Sofia și în împrejurimi și a fost un mare filantrop.

Firma frații Tasu Țovari⁵ au făcut comerț de vinuri engros și restaurante, berbeci pentru C/tinopol și îngrășat de vaci pentru abator; Alexi exploata hotelul „Roma“, Nauni și Vangheli moșii în arendă, etc. Nanu și Mustichină făceau comerț de vinuri engros; cu acelaș articol și cu exploatare de hanuri Laza și Filip, fii lui Vanghele Ibru, hangiul dela Resna, care, cel dintâiu, s'a îndeletni-

¹ Când muștrul turc, la licitație, le-a cerut garanție, ei i-au prezentat 12 saci cu beșlicuri — monedă de 5 pstr. ² Fiii lui Alexandru: dr. Tașcu Trifon medic la București și repauzatul de curând în 1934, Petrică, fost secretar de legație. ³ Tutunurile au fost cedate R. M. S. a României. ⁴ A fost continuat de fiul Todî Nârte, care a avut cafenea la București, în asociație cu Crușoveanu Tachi Costa Arsul Leapce. ⁵ Frații Tasu Țovari au fost: Alexi, Stoiciu, Gachi, Hristu (tatăl dr. Simeon Țovariu din București), Vangheli, Unciu și Dimitri, veniți la Sofia după 1884; unii din ei au avut hanuri la Dibra, alții la

cif cu comerțul de „broștur“ pentru Albania; frații Țapu¹ hanuri și restaurante; Tașcu Bujdar cu han la Ormanliia, în județ și la Sofia, în asociație cu Vasile Mate, „Belo Popschi“; frații Micătă² berăria „Bordeaux“; alți frați Micătă hotel „Bresnik“³ și restaurant pe ul. Nișca; etc. Tot aici, a avut debit de băuturi spirituoase și îngrășat de vaci și berbeci Tașcu Topa⁴, dela Alexinatz-Serbia.

Colonia de Gopeșeni — care, prin 1912, număra peste 100 familii — a fost una din cele mai numeroase și mai înstărită. Cele mai vechi și mai distinse firme, încă în ființă, Caraja, Ghiulamila, Cosmescu-Pati, Dabo, Ghega, Xentu, Bandu, etc.

Nicola Chițu D. Caraja, născut Torbu⁵, asociat cu Cola Cosmescu-Pati, cu mari terenuri în oraș, s'au ocupat cu negoțul de băuturi spirituoase și alte afaceri. Acelaș comerț au exercitat și frații Ghiulamila — Dimo și Gheorghii⁶, mari proprietari și au, în comun cu arhitectul Nauni Torbu, cinema teatru „Odeon“. Ioan Ghiorghii Ghiulamila, cu acțiuni la „Odeon“, se ocupă cu comerțul de cașcavaluri și lănuri și cu reprezentanță de filme. O clădire monumentală a lui Caraja este „Zlatna Corona“, așezată în fața palatului pe bul. Dunducof. Altă firmă distinsă Bandu și Grasno: frații Cocea Bandu cu mare magazin de coloniale și multe imobile; frații Gh. Bandu — Todor și Tanas cu stupării la Petrici; Ghiorghii Grasno face negoț de cașcavaluri la călivele aromânești⁷: firmele Hentu – Hristu și Mitu foarte bogate; Hrista și Ghiorgii Ghega⁸, bătrânii Costa și Dimitri Costa Maciu⁹, bătrânul Naum Bele și fiul Dimitri Mihotani¹⁰, cu coloniale, cașcavaluri și cășerii; cerealiștii Costa Ghiurmuș și frații Millio – Tașcu și Alexe¹¹, Miștala Costa¹²; Naum Iovan și fiii negoț de coloniale; etc. O firmă din cele mai cu vază este și cea a fraților Nita¹³: Nachiu cu fiii cu fabrica de bere „Makedonia“ și Bazar pe ul. Liguët, iar Ghiorghii Nita cu proprietăți și firma „Flora Șumenskaia Beraria“ pe Liguët. Toma Dabo s'au ocupat cu comerțul de băuturi spirtoase și restaurante. Tot aici, lucrează și Spiru Dima Nanu (Spiru Dimcef Malovski), care lucra la Malova, lângă Slivnița.

Fiul Costa Dabo a avut o firmă distinsă de vopselărie pe

Bitolia. ¹ Frații Țapu; Cola, Mihail și Tașcu. ² Frații Petra și Dimitri. ³ Frații Costa și Mihail. ⁴ A fost tatăl distinsului chirurg dr. P. Topa. ⁵ A fost soțul lui Milescu care a făcut schimb, prin tranacție, cu averile din București ale lui Gheșof. ⁶ Au fost tatăl și unchiul distinsului ortoped din București, dr. I. Ghiulamila. Aceștia au avut în comun cu frații Tahî — Ianachi și Gușu multe terenuri. ⁷ Mihail Grasno, ginerele lui N. Caraja, administrează averile acestuia. ⁸ Fac comerț de coloniale pe bul. Dunducof și sunt proprietari pe Țar Simeon și bulevardul pomenit. ⁹ Comerț de băuturi, cu magazine și imobile proprii. ¹⁰ Proprietari pe Vesleț. ¹¹ S'au stabilit după războiu la București. ¹² Comerț de băuturi și mari proprietari. ¹³ O familie Nita am întâlnit-o la Crușova, Bitolia și Viena.

Dunducof, veche încă dela 1894, în relațiuni directe cu firmele din Apus și cu reprezentanța caselor Lefranc și Schoenfeld, bucurându-se de credite nelimitate. În 1920, a fost lichidată, dar există, astăzi încă, sub numele „Dabo“¹. Alături de aceasta, era și vopselăria „Papagheorghe“, într'un timp și până în 1901, în asociație, sub firma „Dabo & Papagheorghe“.

Gopeșenii s'au mai ocupat și cu comerțul de măcelărie².

Prin Bulgaria, au avut hanuri pe toate marile drumuri laolaltă cu Muloviștenii³. Aici, au lucrat și puțini Zagoriți⁴, Clisurenii, Neveștenii — din familia Cupencu cu argintăria și bijuteria, Costa G. Befa și alți câțiva — Măgărăveni, Cojaniți, etc.

Nu cunoaștem numele și ocupațiunile acelor cari au fost părinții și străbunii marilor bărbați de stat bulgari, ca Ghenadiev, Radev, Malinof, Liapcef — acesta Grămostean, probabil, din familia Leapa, etc.

Din cele expuse până aci, se poate ușor deduce că noile așezări negustorești ale Aromânilor au avut loc mai ales pe partea de vest a țării, acolo unde, dealtfel, sunt marile drumuri comerciale: vest-n.-est și vest-s.-est și foarte puțini sau aproape de loc în partea estică a țării, unde stăpâneau Grecii din vechile colonii deja pomenite — lucru care l-a observat și cercetătorul G. Weigand⁵.

C. Jirecek i-a semnalat pe Aromâni în multe orașe ca negustori și meșteșugari, mai ales ca argintari și zugravi⁶, iar din Belcamen veneau mulți ca meșteri constructori. Aduceau peste tot mărfuri și manufacturate din Macedonia. Crușovenii aduceau la Șumla „cephenuri“ și „săltămărți“ — îmbrăcăminte turcească și albanezească — lucrate cu utraie și fir de aur. Unii din aceștia — în jumătatea a doua a sec. trecut — erau Gușu Calistiri, Todu Hagi Zisi, Tomciu Nastu Ilia și Costu Sulta. Muloviștenii, negustori-cărvânari, ca Ghiorghei și Costa Țapu cu fiii lor, aduceau untdelemnuri, piper, „broștur“ și „târță“ și se înapoiau cu piei tăbăcite, renumitele „chioselè“ din Lovcea. Alții, ca Mișu Ciumandra, Nauri Vulcan și Stoiciu Glingiu Ciomu, cu caravana de 30—40 cai, duceau la Filipopol aceleași mărfuri și se înapoiau cu găetane și șiacuri pentru Macedonia. Piper mai deslăceau aci și Aromânii Megleniți din Nânta⁶. Costi și Ioan Bilimaci aduceau la magazinele lor din Smirna găetane și abale dela fabricile din Slivna, Car-

¹ Actualmente, C. Dabo este stabilit la București cu proprietăți pe str. Aurel Vlaicu și cu multe boxe de benzină în oraș. Frații Cicotti cu vopselăria pe bul. Maria și-au făcut ucenicia la această firmă. ² Membri din familiile Meja și Mustricu. ³ Jirecek, Bulgarien. ⁴ Zagoriții s'au mai ocupat și ca medici empirici, ca Nicolaidt-Başuli din Dolant prin Samocov, altul Bachidi din Leascoveș prin Filipopol. Relațiuni date de d. Jean Spiropol-Ianina ⁵ Rumänen und Aromunen in Bulgarien, publicat în «Jahresb., XIII, 50 — ap. Th. Căp., Aromânii, II. ⁶ Vezi mai jos cap. IX; Vezi «Meglenia», cap. IX, C. I.

lovo, Çalofer, etc. Tot aici, în Bulgaria, a făcut negoț de brânzeturi și ciorapi bunicul acestora, care a înființat distinsa firmă dela Smirna ¹. Veleșenii vindeau postavuri și manufacturi la Eski Zagrà (Stara Zagora), iar de aci aduceau găetane ². Un cărăvănar crușovean în legături directe cu Bulgaria era, în ultimul timp, Iani Caciuiani — „Cap di carne“ și frații lui și „polițagiul“ de mare încredere Teoharachi M. Papateohari (Teohari Mihailov) actualmente la Sofia. Cărăvănarii crușoveni ajungeau din vremuri vechi la Samacov.

Alături de aceste colonii de negustori aromâni, așezați statornic sau vremelnici, cari au dat viață Bulgariei, contribuind la urbanizarea satelor și târgurilor, trebuiesc menționate marile așezări grecești din Varna, Filipopol, Anchialo și Stanimaca-Asenovgrad, cu 7000, Greci de origină mai mult românească ³, colonii cari au jucat mare rol în viața economică, dar cari, în urma marilor turburări naționale bulgărești din 1906, au trebuit să părăsească Bulgaria și să se așeze în Grecia.

* * *

Ca încheiere este necesar să stabilim că Aromânii au lucrat bine atunci când Bulgaria era un pașalâc turcesc și erau foarte bine văzuți de Turci. După eliberare, nu s'au mai putut face afaceri bune prin provincie, din considerațiuni naționale și politice. Relativ bine au dus-o până la conflictul ce a urmat asasinării lui Ștefan Mihăileanu (1900), când multe familii s'au stabilit în România, cum a fost Dimca, Papagheorghe, Bandu, Spiru Franga, etc., iar după războiul mondial, au avut loc alte deplasări, ca Dabo, M. Ivan-Ionescu și alții. Dacă și actualmente există o puternică colonie aromânească — cu gimnaziu și biserică — aceasta se datorește și faptului că ea s'a impus prin bogăție și aptitudini distinse în domeniul economic și, deci, prin o simțită influență în cercurile conducătoare și în aristocrația țării. Mai este de relevat și faptul, foarte puțin obișnuit în multe centre din Bulgaria și din alte țări, că, aici, n'au fost confundați cu Grecii și mai rezistă încă desnaționalizării, bine organizați în acest scop ⁴. Următor acestor evenimente, ca și schimbului de populațiuni dintre Bulgaria și Grecia, s'au manifestat atitudini agresive și față de Aromânii din Rodopi, cari au fost nevoiți să se expatrieze, în parte, în Cadrilater ⁵.

¹ Vezi «Asia Mică», cap. XI, C. I. ² Vezi «Veleș», cap. VII, C. I. ³ Vezi N. Iorga, *Hist. Balk.*, 450: Varna cu 6000 Greci și 9000 Bulgari; Filipopol cu 13000 afă de 12000; Anchialo cu 5000 Greci. ⁴ Despre organizarea comunității, vezi Cartea III. Informațiuni prețioase despre Aromânii la Sofia căpătate dela d-na Zisca C. Peșt — fiica lui Dimitri Chitirci Mihailov, dela d-nul C. Dabo, Tașcu și Petrică Trifon, N. Pazer etc. ⁵ Vezi mai jos, cap. VIII.

CAP. V

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE LOR ÎN GRECIA VECHIE.

Prin companiile lor comerciale, ei (Aromânii) dețineau tot comerțul dela Atena, până la Pesta și Viena.

Dr. D. Popovici, „O Tzintzarima”

N'am avea, pare-se, mult de vorbit despre țara în care Aromânii s'au simțit tot așa de bine, ca și la ei acasă, fără pentru a cărei propășire politică și economică au sângerat — cu devotament neprecupețit — aproape două veacuri, pentru difuzarea în lume a limbii și literaturii căreia au consumat averi și energii prețioase, uitându-și, la un moment dat, de neamul lor latin și de patria lor originară: Epirul, Pindul, Albania și Macedonia. Grecia, ca stat politic, are la temelie ei sânge, oseminte și averi aromânești, în proporție infinit mai mult de cum au dat fiii ei adevărați; iar ca instituție economică, Tesalia — patria celor mai energici bărbați — a contat ca provincia cea mai bogată în grâne și vite, produse ale Aromânilor.

Din cele mai vechi timpuri, Grecia a fost străbătută, în lung și în lat, de turmele celnicilor aromâni și, colonii numeroase s'au stabilit definitiv până la capul Matapan și în toate unghiurile Peloponezului. Insulele ionice, deasemenea, au cunoscut prosperitatea lor datorită așezării în cuprinsul lor a numeroase colonii de negustori și meșteșugari originari din provinciile aromânești: Epir, Pind, Etolia și Acarnania. Când toată Grecia nu era decât un fief al Apuseanilor și Venețienilor, Marea Vlahie și surorile ei mai mici își duceau viața independentă. Tesalia, Etofia și Acarnania — Valea Aspropotamului (Râul Alb) aveau, în fiecare toamnă, prilejul fericit de a vedea revărsându-se — alături de populațiile băștinașe aromânești — turme numeroase coborâte din Pind, Aspropotam, Albania și Gramoste, pentru iernatec, în care interval, hrăneau cu carne grasă și eftină populațiile sărace dela sud și îmbrăcau goliciunea Grecilor cu manufacturate ieșite din războaiele dela munte sau din câmpiile cu climă dulce. Nenumăratele caravane duceau pe spinarea lor transporturile de bogății ale Tesaliei, precum și cele ale munților, până în porturile grecești, ca să preîntâmpine nevoile populațiunii din insulele depărtate și din Peloponez.

Încă înainte de venirea Turcilor în Europa, colonii numeroase de Aromâni s'au așezat pe teritoriul Greciei și în insule. În Corfu,

s'au stabilit mulți, bucurându-se de numeroase privilegii¹. Cunoaștem deja colonizarea cu Aromânii și Albanezi a insulei Eubea², precum și alte insule și orașe stăpânite de Venețieni și Napolitani, cari le decerneau titluri de baroni și daruri, în așa măsură că, în 1400, comandantul cetății Atena — supusă Veneției — era unul Ioan Vlahul³. Ba seniorii aromâni erau duși de Venețieni în posesiunile din Cipru, Creta și Cefalonia⁴. Dar despre toate acestea și altele⁵, nu vom avea a vorbi, întrucât sunt complect pierdute în massa grecească.

Odată cu venirea Turcilor, însă, golul lăsat de Greci — cari au fost parte deportați, parte turciți — a fost umplut cu migrații valahe și albaneze, fie prin Juruci, păstori turcomani din Asia mică⁶. Vom vorbi și de colonii mai proaspete. Cercetătorii streini au întâlnit, în 1675, pe Vlahi, pe munți, în apropiere de Teba, ocupându-se cu economia vitelor⁷, ca și pe colinele din fața golfului Lepante mai multe fălcări de nomazi⁸. É. M. Cousinéry, pela începutul sec. XIX, i-a întâlnit pe Vlahi, rămășițe ale vechilor colonii romane, în Argosul din Peloponez, ocupându-se cu păstoritul și negoțul⁹. Alți scriitori, ca dr. Sibthorp, i-a semnalat pe Aromâni în Atica și Beoția, scoborând iarna din munții Tesaliei, Aromâni bine cunoscuți prin fabricile lor de lână și, în special, pentru îmbrăcămintea și capotele ce le poartă mateloții greci¹⁰. Alții ajung încă până la porțile Atenei, păscându-și turmele în jurul mănăstirii Dafni și desfăcându-și, în oraș, laptele, untul și brânzeturile¹¹. Pe de altă parte, păstorii din sudul Aspropotamului ajungeau la Misolonghi¹².

Au existat, dintotdeauna, pe pământul Greciei vechi, un mediu de natură să facă pe păstorii și negustorii aromâni să se simtă ca la ei acasă. Era peste tot — și atunci, ca și astăzi — o atmosferă aromânească, în orașe, în câmpii și prin munți. Celnicul și ciobanul au făcut negoț la munte, în cortul lor așezat în plină câmpie, prin bălciuri și în orașele mari și mici, în așa fel, că, pretutindeni, pe unde treceau ei, duceau cu sine belșugul purtat de caravanele lor. Iar dacă, în alte țări, odată cu introducerea căilor ferate, cărăvănăritul a dispărut sau s'a retras în regiuni lipsite de asemenea mijloace de transport, în Grecia, dinpotrivă, acest feno-

¹ Hopf, *Griechenland*, VII, pp. 34—35 ap. I. Arg., o. c., 200. ² Lorenz Diefenbach, *Völketskunde Osteuropas insbesondere, der Haemushalbinsel und der unteren Donauegiete*, I, 228—302 — ap. I. Arg., 200. ³ Sathas, *Documents inédits à l'hist. de la Grèce du Moyen Age*, Paris, 1880—1889, II, 3 — ap. I. Arg., 200. ⁴ *Vezi I. Car.*, o. c., 48. ⁵ *Vezi I. Car.*, o. c., passim și cap. I, Cartea I-a, «Frontul Tesaliei». ⁶ Lavisse et Rambaud, IV, 770. ⁷ Jacob Spon și Wheler, ap. Val. Pap., st. ctt. ⁸ Wheler, ap. Th. Căp., Rom. nom. 50. ⁹ Op. ctt., I, 16—18. ¹⁰ Rob. Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey* — ap. Th. Căp., 50. ¹¹ Fr. Lenormant, *Les pâtres valaques*, 237 — ap. Th. Căp., 51. ¹² Th. Căp., 73. V. I, 141 — ap. M. Beza, 32.

men n'a avut loc, ci el a continuat să funcționeze mai departe, ba să fie preferat, mai ales pe linia Volo-Tricala-Calabaca ¹.

Din provinciile aromânești de sub dominațiunea turcească, se vărsau în Tesalia și, mai cu deosebire, în toată Grecia, manufacturate prețioase, lânăuri, vite, brânzeturi, etc. ². Din Macedonia, din Crușova îndeosebi, se porneau zeci de turme de țapi și berbeci grași, cari se desfăcea, vii, pe piețele din toată Grecia. Cărvănararii crușoveni ajungeau și ei la Larisa și aduceau, în special în Tricala, cantități mari de caiele și potcoave lucrate de Aromâni în atelierele lor ³. Deasemenea, mulți Neveșteni aduceau vite grase și strângeau piei brute — ca Dimitri și Ucea-Nicola Ghiza din Domocos. Tot aici, erau și Aromâni din Sacișta cari strângeau piei. Mulți Clisurenii — ca Mironi, Turnibuca și alții — se ocupau cu acelaș negoț de vite aduse din Macedonia. Alți Crușoveni dela Coceana, ca Naștasi și Tahi Tahu — hangii — acum aproape un secol, aduceau țapi în Grecia; alții ca Nicola Ghiuță, aduceau boi și catâri.

Această provincie, Tesalia, după cum am mai spus-o, a format, din totdeauna, o unitate organică aromânească cu Pindul și Epirul și, în proporții mai îndepărtate, cu Macedonia și Albania. Este regiunea cea mai veche și bogată în viață aromânească încă din epoca bizantină, bulevardul de întâlnire, în sezon de iarnă, a Aromânilor din toate provinciile învecinate. Până în 1877, data anexării Tesaliei, a fost un du-te vino al celnicilor — vara, la munte, iarna, în câmpiile cu climă dulce ale acestei provincii — bogată în pășuni, în cereale și duzi, în lăpturi, brânzeturi și vite, etc. După această dată, piedici serioase economice au împușinat numărul acelor cari o frecventau pentru iernatec. Mai ales, o bună parte din Aromânii din Pind au trebuit să renunțe la a mai veni, alții au trebuit să se stabilească definitiv, întemeiând sate numeroase sau îmbogățind cu populație vigoasă pe cele existente. Și, înainte de această dată, au avut loc așezări ale Aromânilor din alte centre, cum au fost acelea ale Băieșaiilor încă dela începutul sec. XIX ⁴. Despre așezările de iarnă ale Aromânilor din Pind, am vorbit destul cu alt prilej ⁵.

1. — Câteva centre din Tesalia.

Veleștinul a ajuns să numere 8000 suflete, toți Aromâni, dar, în urma războiului greco-turc din 1897, a decăzut și, astăzi, este în ruine, pe când Tahtalasan, locuit altădată de Turci și Greci, aceștia din urmă au fost alungați și a devenit aromânesc ⁶. Volo și regiunea din jur este plină de Aromâni din Perivole, Samarina și

¹ Weingand, I, 175, ap. Th. Căp., 140. ² Vezi Cartea I-a, cap. III și G. Zuca, st. cft. ³ Vezi »Crușova«, cap. VI, Cartea I-a. ⁴ Vezi «Bălasa», cap. III, Cartea I-a. ⁵ Vezi cap. III, Cartea I-a. ⁶ Vezi N. Papulă, art. în «Lumina», a. V.

Zagor. În aceste 24 sate, sunt peste 900 familii aromânești, cu centrul Portaria¹, vechiul port. Satul Sf. Gheorghe (Aghiu Ghiorghii) numără vre-o 50 familii aromânești — cea mai bogată fiind Ianota din Nijopole, cu moșii întinse, alături de alți celnici bogați ca Ghegă, Bebe, Mișu, Zugrafu, etc.¹. Din Gramoste, coborau, la iernatec lângă Veleștin, din vremuri vechi, marii celnici cunoscuți, ca Pișotta, Paciurea, Hagisteriu și alții. Paciura, unul din cei mai bogați, avea moșii în Armiro, Veleștin, Aghiu Ghiorghii, Sescliu, Dimili, Surò³. Fârșeroșii siabili sunt răspândiți prin Tricala, Calabaca, Larisa, Armiro, Veleștin, Volo⁴. Mulți din aceștia, odată cu anexarea Tesaliei, și-au desfăcut oile și au cumpărat moșii ieftine dela Turcii cari se expatriau⁵; tot în această provincie aveau moșii și mulți Zagoriți⁶. Cu un cuvânt, Tesalia, până la un moment dat, a fost curat aromânească.

Orașul-port Volo, de mare importanță economică, era, până în 1877, pe jumătate evreesc, dela care dată a căpătat înfățișare curat aromânească. Sunt peste 500 familii aromânești din Pind, cari se ocupă cu negoșul și cultura de măslina și fructe, cu industrializarea untdelemnului, cu monopolul măcelăriei, iar în familie cu industria lânii⁷. Cei mai mari negustori sunt Aromâni din Seracu, alături de cari și aceia din Zagor — printre cari frații Placa, mari negustori cu proprietăți în oraș și la Pireu, ca Adamidi — Vasile al lui Dimitri și Hristiadi din Doliani, etc.

Un alt centru unde Aromânii joacă rol de seamă în comerț, este Cardifa⁸. Aici, Aromânii din Aspropotam sunt negustori, economi de vite, comercianți de manufactură; la aceștia, se adaugă Samarinieni, Perivoliații și alții, mulți Neveșteni argintari și negustori sunt răspândiți în toate centrele, chiar dincolo de hotarele Tesaliei⁹. Clisureanul Gh. Fritta, negustor de lănuri la Bitolia, făcea negoș de tutunuri la Cardifa și Tricala¹⁰.

Regiunea Zagori care, în sec. XVIII și în o parte a celui al XIX, a cunoscut multă prosperitate, își continuă cultura și comerțul mătăsurilor, în legătură cu Salonicul¹¹ și cu țările germane. Marile bălciuri Moscoluri și Elasona și-au pierdut, în sec. trecut, însemnătatea de altădată și, ca și toate celelalte din Macedonia, au dispărut odată cu introducerea căilor ferate, ajungând doar simple bazaruri cu caracter local. Aromâni din cele 24 comune ale sale, ca și aceia din comunele de pe Olimp—Ossa și Pellion, au fost și sunt cei mai luminați dintre celelalte populațiuni, cei mai buni industriași

¹ *Ibid.* ² Vezi «Nijopole», cap. VI, Cartea I-a. ³ Vezi «Gramoste», cap. V, Cartea I-a. ⁴ Vezi «Frašart», cap. V, Cartea I-a. Aici, la Armiro, Costa Steriu, tatăl negustorului bucureștean Iorgu Steriu cu grădina «Luzana» a fost primar prin 1885. ⁵ Au cumpărat peste 15 moșii, ca Karmli, Kifleru, etc. ⁶ Informații căpătate dela d. J. Spiropol-Ianina. ⁷ N. Papuli, art. cit. ⁸ Este, patria generalului revoluționar Plastiras. ⁹ Vezi cap. IX, următor. ¹⁰ A fost tatăl d-lui Th. Pritta, fost negustor în București. ¹¹ Vezi și É. M. Coustaniéry, I, 50.

și comercianți și cei mai bogați, printre cari se găesc și mulți cari s'au lăsat de păstorit și au devenit cei mai curagioși marinari și în întreprinderi comerciale și în războaiele pe mare ¹, pe când aceia din Neohori se ocupă și cu marina, având corăbiile lor mari și mici ². Încă o regiune cu populație compactă de Aromâni este provincia și orașul Bodonița de lângă Termopile cu 13 comune, precum și satele din plasa Lamia-Zeitun, cunoscute sub numele de sate valahe — „vlaho-horia”. Și altele.

Un centru, cel mai de seamă, unde Aromânii contează cu $\frac{2}{3}$ din populațiune, unde Perivoliații — ca și la Veleștin, Velihani, Calabaca — au mahalale șeparate, cu moșii întinse și proprietăți, este Tricala — Târșol. Aici, elementul aromânesc, autohton sau venit din toate ținuturile, are preponderența în viața comercială și industrială. Familii ca Hagi Petru, Hagigachi, Pihtu din Meșova, Ianuși din Cornu, Averof bancherul, etc. sunt în fruntea orașului și a întregului ținut. Perivoliații se ocupă cu cultura de cereale, tutunuri, legume, cu industria morăritului — ca Nacu Bela cu cea mai mare fabrică de făină, Ceanguli pentru băuturi spirtoase, Leapu negustor frunțaș, etc. Tesalienii s'au ocupat pe scară întinsă cu tutunul și manufactura lui.

După dezastrul Moscopolei, industriașii cei mai iscusiți și comercianții cei mai întreprinzători s'au revărsat și în Tesalia ³, dintre cari, este sigur, că s'au revărsat și în alte centre ale Greciei, unde s'au asimilat în marea masă grecească. Deazemenea, Perivoliații au devenit cei mai de seamă comercianți și industriași cu renume în toată provincia tesalioată ⁴.

Alt centru cu mai multă viață aromânescă în jurul ei, dar mai puțin însemnat ca cel de mai sus, este Larisa. Aici, au fost odinioară bazaruri renumite ⁵, Meșovenii — ca și în bazarurile din Meșova — aveau numeroase ateliere de argintărie, unde se confecționau scule prețioase pentru Albania ⁶. Giuvaergiii aceștia, Meșovenii, erau cei mai căutați în toată Tesalia, ca și în Epir ⁷.

În toată Tesalia, monopolul cărăvănăritului l-au avut Aromânii. Ei băteau toate drumurile, atingând toate centrele, mari și mici. Cei indigeni, ca și cei veniți din Pind și stabiliți definitiv, sunt buni plugari, cultivă grâul, porumbul, orzul și renumita secară de Veleștin ⁸, iar cei stabiliți dela anexare sunt cismari, samaragii, cuțitari, croitori, etc., pe când economia de vite este un monopol al lor ⁹. Și prin această provincie, făceau negoț ambulant de mărunțișuri Aromânii specialiști în aceasta și originari din ținutul ve-

¹ I. Car., o. c., p. 166. ² *Ibid.*, nota 1. p. 166. Vezi și Filippide, *Gheogr. tis Rumantes*, II, 51. ³ I. Car., o. c., p. 116. ⁴ I. Vuloagă, art. în *Lumina V*, 1907 pp. 85-88. ⁵ Pouq. o. c., III, 359. ⁶ W. Bérard, *L'Hell. contemporaine et la Turquie*, 48. ⁷ P. Cívica, *Lumina I*, nr. 10. ⁸ N. Papuli, *Lumina V*. ⁹ *Ibid.*

cin Malacași și numiți Cățani¹. Intre piețele manufacturatelor din Samarina, Grecia a contat ca una din cele mai de seamă². Femeia samarineancă — după cum am văzut mai pe larg aiurea — continuă și astăzi să îmbrace Epirul, Tesalia și Macedonia occidentală, iar prețioasele produse ale mâinilor sale ajung până în Moreea și trec în insulele ionice, la Corfu și Levkada — într'un cuvânt, nu există, cum se exprimă un publicist grec, oraș și orașel la nordul istmului Corint care să nu fi primit dovada calităților și hârniceii acestui popor sânguitor și inteligent³.

Drept încheiere, vom spune că Aromânii Tesalieni, locuind toți munții⁴, au — în orașele locuite cu Grecii în egală măsură — în mâinile lor toată viața lor economică⁵.

2. — Aromânii în Grecia propriu zisă.

Din vremuri vechi, Aromânii se răspândeau, cu numeroase turme de vite în Beoția⁶ și Atica, unde desfăceau, în corturile lor, abale sau stofe vârgate, țesături de lână și cuverturi lucrate în coloniile lor sedentare⁷.

La Halchida din insula Negroponte-Eubea, altădată cu populațiune aromânească, au fost argintari și negustori din Nevesca. Apostol N. Papagheorghiu din Seracu⁸ a fost și el argintar în acest oraș. Un mare negustor este Nicolae, fratele lui Gheorghe Averof, mare proprietar și deputat. După Weigand, cea mai mare parte din Elenii curați din Teba ar fi originari din Bitolia, Crușova și Vl.-Clisura⁹. Știm că principalul depozit al manufacturatelor din Pind era, odinioară, Călaru¹⁰, dar, din cauza nesiguranței, s'a mutat la Corfu, de unde se aprovizionau, cu capote pentru marinarii din Adriatică și Mediterana, negustorii din Veneția, Triest, Sicilia și din alte părți ale Italiei și că, mulțumită acestui negoț, Corfu a cunoscut epoca lui de mare prosperitate¹¹. Încă sub Ali Pașa, armatele franceze din Eptanison: Corfu, Itaca, Levada, Cefalonia, etc. se îmbrăcau cu „gravano” — postav țesut în coloniile aromânești din Pind și Epir¹². Înainte de a fi cedat de Anglia, insula aceasta — Korkyra sau Kerkyra — era un centru evreesc, după care a căpătat o înfățișare aproape aromânească, cu negustorii activi veniți din din Pind. Un mare negustor mețovean a fost Ghica, armator și furnisor al vapoarelor; Vranachis din Blața era bancher și alții.

¹ I. Car., 14. ² G. Zuca, art. Lumina IV, 1906. ³ K. Faltaits, art. din presa grecească tradus în «Apărarea» 19/931. Vezi «Samarina», cap. II, C. I. ⁴ Munții Pelion și Olimp, Hașta, Asproptom și Agrafa, precum și Patragic la sud. ⁵ I. Car., 67. ⁶ Sub turci, exista în Beoția ținutul levadian Ulukhor sau Carlelia Vlahilor cu 4 plăși: Valtul, Jugul, Vlohos și Xeromer, ap. Pouq., IV, 167 și I. Car., 124. ⁷ Pouq., V, 113 și I. Car., nota 1, 124. ⁸ V. Diamandî, art. «Spiru Lambru» în «Apărarea» nr. X, 23/931. Unchiul lui Pavlu, numismat și istoric, ta-tăl savantului Spiru Lambru. ⁹ Aromunen, I, 178, — ap. D. Pop. 13. ¹⁰ G. Zuca, st. cit. ¹¹ G. Zuca, art. și studiul citate. ¹² Relațiuni date de d. N. Tactt.

În regiunile Artei, Prevezei, Paramithia, Filipiada, etc. — după cum am mai spus-o și în altă parte — Aromânii crescători de vite, meșteșugari și comercianți joacă rol preponderent în viața economică; cu deosebire, comerțul Prevezei este în mâinile lor — scrie I. Caragiani ¹.

Atena, capitala țării, care, pela finele sec. XVIII, număra de-bia 8000 locuitori, odată cu revoluția pentru neatarnare, căpăta importanță ². Pela sfârșitul veacului XVIII și prima jumătate a celui al XIX, Aromânii erau aceia cari dețineau comerțul prin companiile lor comerciale, dela Atena până la Pesta și Viena ³. Incet încet, numărul lor creștea. Toți acei Aromâni cari luptau pentru cauza grecească emigrau către statul helen ⁴. Cu cât mișcările revoluționare cu caracter de iridentă creșteau în întindere și în intensitate, cu atât elemente aromânești din toate ținuturile — din Pind, Aspropotam și Zagor, din Macedonia și Moscopole — se refugiau aci, unde se întâlneau cu cei din Acarnania și Misolonghi ⁵, Etolia, Arta, Tesalia, Olimp, etc. ⁶. Ocupația lor de căpetenie le-a fost negoțul și industria.

Atât la Atena cât și la Pireu printre marii și micii negustori, trebuie să considerăm pe Aromâni. Aci, se vărsa belșugul turmelor aromânești: lăpturi, brânzeturi, carne, lână — produsele lactelui ajung și astăzi chiar din Blața; tot la Pireu, ajungeau, pe uscat sau pe calea mării, turmele de țapi și de berbeci, pornite din nordul Macedoniei și alte ținuturi; manufacturatele din Pind se desfăceau și se mai desfac, fiind foarte mult căutate de clasele de jos, ca și de cele aristocrate. Încă până în zilele noastre, postavul aromânesc casnic și capotele îmbracă pe marinarii și pe evzonii mândri ai armatei grecești ⁷.

Printre marile nume de negustori aromâni dela Atena au fost membri din familia Cocu-Clisura și Constantinovici-Cojani ⁸, Doșu din Blața, Atanas Sossidi bancher — Jean Sossidi a fost chemat să organizeze regia de tutunuri la instituirea ei —, fiul Nicolae mare negustor de cafele; Mușu Leapu din Perivole, Dimitri Z. Bebi dela Rusciuc, Cociu - Muloviște cu două mari hoteluri: unul la Kefissia

¹ Op. cit. 116. ² Vezi Pouq., o. c., V, 89 — cu mai puțin Turci ca în 1752. ³ Statistik, I, 138-9, ap. D. Pop. 79. ⁴ V. Bérard, o. c., ⁵ Vezi Relațiunile de călătorie — Românii din Asia Mică, de Th. Burada. ⁶ Mai ales după revoluția din 1821, numărul Aromânilor, atrași de nevota culturii sau de aceea a unei vieți mai libere, a crescut ulmitor și au înăurit viața statului în toate domeniile; ba exista un adevărat «cartier macedonean» și o atmosferă de «club» aromânesc. (Din mss. lui I. Caragiani dela Acad. Rom. — ap. V. Papacostea în Rev. arom. I, nr. 2/929, p. 141. Printre alte comitate macedonene, exista și unul de binefacere al Aromânilor din Beala — Autob. Cusman Șepcaref după «O narațiune bulgară» în Rev. Arom., I, nr. 2/929, pp. 145. și urm. ⁷ Vezi cap. II, C. I: Samarra, Călaru, etc. ⁸ D. Pop. 50.

hotel „Palace“ și altul în capitală cu acelaș nume; Mitca Gudu-Crușova, director general al unei societăți americane de tutunuri, înainte cu câțiva ani, fiind la Salonic; etc. N'am putut — în scurtul timp petrecut la Atena — să căpătăm o listă mai mare de nume ale fruntașilor negustori aromâni din acest oraș, ca și din alte centre și nici să cercetăm situația pieții în trecut și astăzi.

Aromânii din Zagor, Aspropotam și alte centre, făcând parte din ținuturile învecinate vechii Grecii sau Tesaliei, sunt foarte numeroși. Toți brutarii de lux din Atena și Pireu sunt Zagoriți; cofetării, cafenele, bon marché-uri, etc., sunt deținute de acești Aromâni. Nume ca Placa din Macrini, Teleki din Grebeniți, Zoidis din Frangades, Maciopul din Negades, Iani Bairactari din Floru cu cofetărie ¹, Iani Papadima din Doliani cu marele hotel „Ton xenon“, etc., sunt bine cunoscute la Atena și Pireu. Zagoriții abundă și în Eptanison (Cele șapte insule); în Peioponez, ca la Kiparissia, ca la Patras, cu mulți cofetari dela Floru, ca unul Coletl și așa mai departe. La Pireu, se găsesc și câteva nume din Turia.

Arta construcției la Atena a fost un monopol al Aromânilor ². Constructori din Balcamen și Negovani au lucrat aici, ca și la Vl.-Livadia, Lamia și în alte centre ³.

Cu drept cuvânt, Rangabé scria, în 1856, în revista „Pandora“ din Atena, că, în Atica chiar și în alte ținuturi helenice, există mulți Români a căror rasă constituie o mare parte din locuitorii acestor regiuni cari merită atenția din mai multe puncte de vedere ⁴.

¹ Unul din familia Bairactari fost șeful poliției capitalei. Relațiunt date de J. Sptropol-Ianina ² Kanitz «Serbie» 322—328, ³ Vezi cap. IX, următor. ⁴ N. Papafragfi o. c.

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE
LOR IN AFRICA : EGIPT (MĂSĂR),
SUDAN, ABISINIA, ETC.

Până ieri alaltăieri, au avut singuri
Aromânii comerțul Orientului dela Viena
până la Cairo din Egipt.

După I Caragiani

A. — AROMANII IN EGIPT (MISIRIA MR.) ȘI IN SUDAN.

Pentru Egipt, în afară de o indicație cu caracter general, după care s'ar găsi și astăzi urmași de ai Moscopolenilor ¹, documente studiate sau măcar date la lumina zilei nu există. Notariate, biserici ortodoxe și Patriarhia conțin multe documente despre Aromâni și rosturile lor negustorești, dar ele n'au fost răscolite de nimeni, pe când arhivele acesteia din urmă — după cum ne mărturisea d. M. Beza — se găsesc în mare dezordine pentru cine ar vrea să le cerceteze, deosebit de faptul că un Aromân nu s'ar putea apropia de ele. Studiile, foarte slabe și puține, făcute de către Greci asupra helenismului de acolo, suferă toate de un caracter de subiectivitate până la repulsiune, ceace nu ne-ar fi putut folosi cu mult la ceva ². Astfel că, în acest capitol, ne vom mărgini numai la cercetări personale făcute la fața locului ³, precum și la mărturiile vii ale compatrioților și rudelor acelora cari au activat în această țară a Nilului, unde au jucat un rol economic destul de valoros, începând, mai cu deosebire, cu perioada când Egiptul ieșea din haosul politic și economic și intra în faza civilizației, prin energia și înțelepciunea celui Albanez din Cavala, Mohamed Alj Pașa, a cărui dinastie a devenit stăpână pe destinele țării odată cu 1805.

Aromânii, negustori în această țară cu domenii pline de belșug și condiții foarte prielnice pentru un comerț întins, n'au fost mulți, cu deosebire față de Greci. Aceștia, dinpotrivă, au fost mulți, acum în urmă zeci de mii, pe când cei dintâi dacă au numărat câteva mii în tot Egiptul, în cele mai bune perioade. Deși puțini la număr, însă, ei au stăpânit provinciile întregi și au acaparat viața

¹ Wetgand, o. c., I, 100. ² A se vedea «Phare Égyptien» redactat de d. Georges D. Jéjou și în «Ellynismos în Eghypt» lucrarea d-lui Politis, primul secretar al legației Greciei la Cairo. ³ În călătoriile făcute de autor în Egipt și Abisinia în 1914 și în Egipt în vara anului 1933, precum și în călătoriile din aproape toate ținuturile aromânești din Peninsula, ani de-a rândul.

lor economică. Grecii, în proporție, s'au remarcat cu 10⁰/₀ din marile lor număr. Aromânii au pătruns în unele provincii cu mult înaintea oricărui Grec sau european. Așezarea celor dintâiu datează cu ceva înainte de sec. XIX, cel puțin mărturiile lor ajung până aci — abstracție făcând de Moscopoleni pe cari n'am putut să-i studiam din considerațiunile mai sus expuse. În tot cazul, pentru Aromânii din alte ținuturi, prima mărturie se poate fixa cam cu puțin înainte de descălecarea lui Mohamed Ali Pașa, negustorul de tutunuri dela Cavala-Tracia, născut în 1769 și fiul lui Ibrahim, comandantul jandarmeriei din acest oraș-port al M.-Egee¹, negustoraș care avea să ajungă, în curând, acel Pașa temut de triburile rebele și anarhice din Țara Nilului și care avea să impună Sultanelui recunoașterea sa ca guvernator, cu drept de hereditate a titlului de vice-rege, iar după lupte neobosite, câștigarea unei depline independențe.

În această țară, după cum am mai spus-o, Aromânii n'au fost prea mulți, de-abia dacă au atins 3—4000 suflete. Erau mai ales mulți Crușoveni și Neveșteni, puțini Mețoveni și Măgărăveni, ca și Zagoriți, foarte puțini Pisudereni, Clisurenii, Corițeni, Bitoleni, etc. S'au ocupat cu de toate : cu birturi și hoteluri, cu coloniale, manufacturi și meșteșuguri, cu comerțul de bani și de bumbacuri și — în țara marilor latifundiați, unde un întreg sat de Fellahî sălășluiește pe un petec de pământ de 2-3 ha. — au făcut agricultură și au fost stăpâni pe terenuri agricole. Au devenit mari bogătași, mai ales în a doua jumătate a sec. XIX, când soarta câtorva comune din Macedonia atârna, în mare măsură, de ritmul economic al acestei țări².

Neveștenii erau grupați mai cu deosebire în provincia Garbieh, cu centrul Gudaba, cel mai mare al culturii de bumbacuri și al comerțului cu acest articol — unde au atins, la un moment dat, numărul de vre-o 300, stăpânind comerțul de bumbacuri, de coloniale și cel de bani. Puțini alții erau răspândiți în alte centre. Mețovenii

¹ Mama lui Mohamed a fost Ana, fiica mudirului din Cavala, care, după moartea soțului Ibrahim Ali, a căutat să-i dea nepotului locul tatălui său. Mohamed, renunțând la multe prejudecăți religioase, a intrat în legături cu creștinii și și-a însușit cultura apuseană, în special cea franceză. În 1800, mudirul Cavalei, obligat să trimită împotriva Francezilor o trupă de ajutor, a pus în fruntea acesteia pe fiul Ali Aga, iar în calitate de sfetnic, pe energicul, prevăzătorul și prudentul Mohamed. Cel dintâiu, cșbit în curând de viața de lagăr, se înapoia tot așa de curând acasă, astfel că sfetnicul rămâne șeful trupei. Tot așa de repede s'a distins, iar atunci când Francezii au părăsit Egiptul, mutesariful-guvernatorul l-a numit comandant al gardei Albanezilor, următor căreia a ajunsese cel mai puternic bărbat al țării — după guvernatorul provinciei. (După «Ciudesa drevnei stranăi Piramid» - Mînunile vechii țări a Piramidelor, de Karl Opper, tradus în rusește de N. N. Strahov). ² Câtă bucurie se revărsa peste toată Crușova și câtă pulsație câștiga viața ei atunci când — prin Iunte și Iulle — începeau să apară, înto-mai ca păsările aducătoare de bine și de noroc,

au avut ca centru principal Alexandria și puține altele în interior. Crușovenii, ca și Măgărăvenii și ceilalți, erau așezați peste tot Egiptul și s'au ocupat cu toate afacerile. Dar nici aceștia nu au lipsit din marile centre: Alexandria, Cairo, Tantah, Mitgamr, Zagazig, Benha, Zifra, etc. S'ar putea stabili o zonă preferată și anume aceea dealungul căii ferate Alexandria Cairo, pe ambele laturi, mai larg, zona cuprinsă între brațele Rosetta și Damietta prea puțin pe dreapta acestuia, cu deosebire în provinciile Menufieh, Galubieh și zona Cairo, precum și câteva așezări în Egiptul inferior și superior, până dincolo de Tahta, ca și în Sudan. Avem reprezentanți și în regiuni, ca Bihera, unde n'a pătruns încă decât prea puțini Europeni și în altele, ca Dalkahieh, Șarkieh, etc.

1. — Alexandria (Askandrieh).

V. Bérard, în bine cunoscuta lui lucrare, scrie că mijloclorii din Alexandria și din Marsilia sunt în majoritate Valahi de rasă și adesea și de limbă ¹. Oricare a fost numărul Grecilor veritabili, Aromânii le-au fost superiori și au stăpânit și în această țară parte din comerțul ei și au mijlocit marile transacțiuni cu toată Europa. Și avea dreptate acel bărbat politic român să spună că, până ieri alaltăieri, au avut singuri comerțul Orientului dela Viena până la Cairo din Egipt².

Cei mai vechi negustori aromâni în Alexandria — cel puțin despre acesta avem date — ar fi fost Crușoveanul Taița care avea birt în Alexandria și, din puținul ce avea, a ajutat foarte mult pe revoluționarul Mohamed Ali. Mutându-se la Zagazig, Taița ar fi primit, drept recunoștință, din partea lui Mohamed ajuns guvernator, o mare moșie ³. Ceva mai tâziu, dăm de un alt nume, celebru, Mihail Tușița din Meșova, în tinerețea lui, negustor de fesuri la Salonic, de unde a trecut la Cavala, cu care prilej a cunoscut familia mudirului Ibrahim, tatăl lui Mohamed. Venind în Alexandria, marele pașă l-a făcut intendent și furnisor (gr „trofodotos“). A primit în dar o mulțime de terenuri și marele imobil din Place Mohamed Ali Pașa, unde, actualmente, se găsește bursa Alexandriei. Pe timpul lui Tușița, se găseau puțini creștini în Egipt și toți câți veneau și făceau apel la el găseau un sprijin frățesc ⁴. Rămâne

înstrăinații în Egipt — *Mistradzi-Ul* Era o izbucnire de veselie și de voie bună. Ca un balsam răcoritor și ca o fericire supremă, ei — prin vânt și prin păduri — savurau aerul curat și farmecul îmbătător al frumuseșilor naturali, după care oftau ani de-a rândul în pustiiul dogoritor din întinsul Egiptului ¹ Op. cit., 249. ² Vezi I. Car., 74. ³ Se zice că unul din cei mai vechi negustori aromâni ar fi fost unul Zizîn dela Bitolia, băcan în Alexandria pe timpul lui Mohamed, ar fi ajutat cu întreținerea pe revoluționar și câțiva oameni ai lui. Recunoscător, Mohamed Ali i-ar fi dat în dar o parte din Ramleh, care, încă astăzi, se cheamă Zizîn. Informația o dăm cu toată rezerva și nu putem să-i acordăm tot creditul ntrucât n'am putut să obținem o confirmare precisă ⁴ În lupta dela Navarin și

ca cea mai mare figură în istoria helenismului contemporan în Egipt și unul din cei mai bogați europeni la începutul vieții economice a Țării Nilului. A lăsat toată averea lui, evaluată la câteva sute de mii de lire egiptene, cauzei grecești ¹.

Un alt vechiu negustor în Alexandria a fost Neveșteanul — primul Neveștean — Naum Teodor Jeju (Teodoru), care, prin 1827, s'a prezentat lui Mohamed Ali și a fost angajat ca croitor al armatei. După aproape 10 ani, îmbogățindu-se, a început negoț cu coloniale și aducea, cu cămilele și corăbiile, cereale din Siria. Făcând mai averi, a devenit un mare negustor de bumbacuri pe vremea când producția aceasta în Egipt era cu totul neînsemnată. Din Alexandria, s'a stabilit în Gudaba din Garbia, ca cel dintâiu european așezat în această regiune și cu mult înaintea Grecilor. Biurourile le-a avut în Alexandria. În acest mare port al Mediteranei, există, încă astăzi, un nepot Cocio Nicola Mihailid -Tsirli, cu mari averi și bancă proprie, stând în fruntea aristocrației alexandrine.

O firmă veche, tot așa de celebră, a fost aceea a Crușovenilor Kiudinek. Bătrânii au lucrat la Cavala, unde au cunoscut familia lui Mohamed Ali Pașa. Nu știm dacă, pe lângă Nicola, au venit și alți frați în Egipt. Aici, Nicola a devenit baș-ferzi (șeful croitoriei) la Ibrahim Pașa ². Fiii lui Nicola: Tomu, Ghiorgăhi, Teohari și Constantin s'au ocupat cu negoțul de cereale și bumbacuri, în tovărășie, pare-se, cu Mehmed Said Pașa ³, care-i stima și aprecia îndeajuns. Pentru o dezvoltare mai mare a afacerilor, au adus din Crușova pe nepoții lor: frații Papaiani (Papașe-Ioanovici), Anastasi, Dimitri și Nicolae, ca și pe frații Papa Gherasim: Dimitri și Nicola. Anastasi Ioanovici lucra cu bumbacuri în contul lor în Europa, iar frații acestuia în Egipt. Constantin Kiudinek avea fabrică de curățat bumbacurile (usine d'égrénage du cotton) în Zifta din eparhia Tantah, cu centrul afacerilor în Mitgamr. Ajunseseră să posede în Alexandria mari imobile — mare parte din Șara Adib și Karmuş, unde făcea agricultură — averi evaluate pe timpul acela la cca $\frac{1}{2}$ mil. lire egiptiene. Un conflict nenorocit din ce în ce mai acut cu Kedivii și autoritățile locale s'a rezolvat, prin 1881, prin pierderea procesului care a durat peste 20 ani și a marcat crahul definitiv al a-

altele ce s'au dus împotriva revoluției grecești din 1821, printre cei robiți se găsea și o familie mare din Elada, Galanú, al cărui copil a fost adus în Egipt ca sclav. Eterta grecească, intervenind pe lângă Tușija, acesta a rugat pe Mohamed Ali să-l scape de robie. A fost adus, deci, în palatul acestuia, unde a crescut laolaltă cu copiii lui și a fost turcit, luând numele de Zulficar. A devenit pașă și ministru. Urmașii lui au fost miniștri și alții sunt, astăzi, agiotanții Kedivului. Zulficar știa că e creștin și trimitea ofrande la biserica grecească - lucrul ce-l făcea deseori și Mohamed Ali. ¹ Vezi Cartea III-a. ² Ibrahim Pașă Eroul a murit în 9/11/848. ³ Mehmed Said, acela care a făcut căile ferate și a început Canalul de Suez, a domnit între 1854—1863. Ismail Pașa, fiul lui Ibrahim, ab-

cestor mari negustori¹. Prin aceasta și Crușovenii au pierdut un mare sprijin.

După dezastrul Kiudinek, Nicola Ioanovici-Papatașe a lucrat la frații Bitoleni Milcovici: Anastasi (ginerelul lui Nicaruși) și Grigorie, dela cari s'a retras în 1888 și a făcut cultură de bumbacuri cu arendă pe moșia lui Hazindar Musfafa Pașa din Mâhalâ Kâbâr, precum și în Menufieh și Galübieh și a reușit, după experimentări raționale, să selecționeze o sămânță brevetată, adoptată în tot Egiptul ca cea mai nobilă, „Ioanovitch braun“. Bumbacurile „Ioanovici“ înregistrau o diferență de o liră în plus la cântar (100 rotule, rotula 144 dramuri). Actuala sămânță „Sachelaride“ nu este decât o contrafață „Ioanovici“.

Negustori crușoveni cu vază erau și frații Bendu — Kiria și Tomu, pictori și argintari iscusiți. Kedivul a acordat lui Kiria² privilegiul de a bate pentru armată medalioane de aur și de argint. Ei mai făceau, la Sibin-el-Kom, cultură de bumbac, în asociație cu frații Surdu: Ioan și Sotir, cei mai bogați negustori crușoveni după Kiudinek. Alt negustor crușovean a fost și Costi Pani Pema.

După Tușița, vine celebrul Ghiorghî Averof, fecior al lui Avieru al Hali din Meșova. După ce termină — cu cheltuiala fratelui vitreg Anastasi, manufacturist la Cairo — școala evanghelică din Smirna, vine în Alexandria și se ocupă cu exportul de curmale cu corăbiile pentru Odessa, cam prin jumătatea secolului trecut³. Mai moștenește și o avere frumoasă dela fratele Anastasi. Pe urmă, se ocupă cu manufactura și, după o călătorie la Manchester, intră în legături de asociație cu un industriaș englez, care primește bumbacuri și-i trimite în schimb manufacturi. Murind tovarășul, se lasă de manufacturi și cumpără proprietăți urbane și rurale — acestea din urmă cele mai multe le-a avut în Abu Humus, eparhia Bihera. A făcut cultură de bumbacuri și în jurul Alexandriei, în asociație și cu Nicolae Pantazi, un vechiu negustor crușovean. În războiul de secesiune din America, a dat mari lovituri cu exportul de bumbacuri în Europa, ca și conaționalul său Dumba dela Viena cu bumbacurile din Tracia. A jucat cu toate acțiunile la bursă: egiptene și streine. În special, cumpăra acțiunile grecești sub Deliani și le vindea urcate sub Tricupis, prtn mijlocirea grecului Iancos Pezmazoglû. În revoluția din 1881 a lui Arabi Pașa, s'a refugiat la Viena, unde, însă,

dică în 26/6/1879. ¹ Procesul a născut odată cu construirea căilor ferate Alexandria-Cairo când a trebuit să se dărâme și un imobil al fraților Kiudinek. Acest grav conflict a scos în evidență prietenia frumoasă și bunăvoința kedivilor Said și Ismail, cari le ofereau, în schimb, cel mai bun teren din oraș, de 2—3 ori mare sau o despăgubire de 25000 lire egiptene, dar a scos în evidență, în schimb, și cerbicia celor patru frați, ceea ce l-a mănât la un dezastru trevocabil. ² Sideri și Dimitri, fiții lui Kiria, au fost și ei argintari. Mihalachî Toma Bendu s'a ocupat și el cu agricultura și comerțul de bant, până prin 1905. ³ Ghiorghî Avieru a căpătat numele de Averof în legăturile acestea cu negustorii ruși.

n'a stat inactiv, ci a negociat împrumuturile egiptene scăzute până la circa 17⁰/₀, ca să le negocieze — după restabilirea ordinii — până la 70⁰/₀. A câștigat, astfel, averi considerabile. La moartea lui, în 1900, la Station t. Georges-Ramleh, averea lui a fost evaluată la peste 1 mil. lire egiptene și, dacă mai trăia câțiva ani, când proprietățile au început să capete valoare, ar fi contat printre cei mai bogați bărbați ai Egiptului. După compatriotul Tușița, el contează ca cel mai mare bărbat în istoria binefacerilor revărsate asupra Greciei ¹.

O firmă cu renume distins în oraș și în provincia Garbia a fost aceea a fraților Pinica-Dimitriu: Teohari, Spiridon și Ioan, veniți tineri prin 1850 dela Bitolia și originari din Crușova. Au avut, întâiu, comerț de cereale și, făcând averi, au trecut la Gudaba-Garbia, unde au avut fabrici de decorticat bumbăeul și s'au ocupat cu comerțul de bani. După 1896, când moare ultimul, Ioan ², afacerile sunt continuate de Mihail, fiul adoptiv al acestuia, precum și de Pericle, fiul acestuia, stabilit în Alexandria, cu cultură de bumbac la Kafr Zaiat și om cu averi de peste 500000 lire egiptene. În afacerile lor colosale, au avut ca oameni de încredere pe frații Simu: Nicola, Ghiorghi, Ioan și Grigore din Magarova.

O listă de mari negustori din bogata colonie de Meșoveni: Kiriak Kiriakù, cu negoț de otgoane, smoală, etc. la vamă, firmă preluată, în 1877, de frații Karaiani: Chiriac, Triandafil și Ghiorghi; cu acelaș comerț se ocupa și Ghiorghi Bota; Naciu, mare comerciant de pânzeturi și proprietar pe Șara Șerif Pașa; Costa Pihtu, comerciant și mare proprietar, cu moștenire de 100000 lire dela Averof; mari negustori de bumbacuri Hleclu și Godova; D. Tuli, proprietar rural și urban până în 1895; din 1893 și până astăzi, magazin de tutunuri pe Șara Șerif Pașa 3, bătrânul N. Milistis ³ și T. Kiriakù; Mihail Ghica, întâiu la Corfu, furnisor la vapoare și armator ⁴, etc.

Un alt mare negustor, cultivator de bumbacuri la Mitgamr și mare proprietar în Alexandria, cu origina satului natal necunoscută, a fost Constantin Gogos. Crușoveanul Sterie N. Zvolu, încă din 1890 în Egipt, clasificator expert de bumbacuri și cu cultură la Kafr-Daud (Bihera), pe moșie proprie, singurul european în ținutul înconjurător; a făcut comerț de cherestea și fasole cu Galații încă din 1923. Alți Crușoveni: Nicola Cucină cu casă de comison, între 1895—1904 și director fondator al ziarului grec „Omonia” — azi

¹ Vezi Cartea III-a. ² Vezi «Bitolia», Cartea I-a. Teohari a murit în 1891, Spiridon după acesta. ³ Cele mai multe date relative la Meșoveni în Egipt ni le-a dat bunul bătrân N. Milistis, în vârstă de peste 70 ani. ⁴ Nepotul Ioan Ghica are un gimnaziu particular «Ioan Ghica»; un alt gimnaziu este al lui «S. Simotta» din Clksura. Vezi Cartea III-a.

la Cairo; frații Papacocea — Mina și Anton, cu fabrică de unturi și brânzeturi în Tahta-Egiptul de sus; actualmente, Anton în asociație cu nepoții Telemac și Ghiorgi ai lui Mina, cu două centre de desfacere¹; Ilie Costi Leacu dela Mitgamr și Pandeli Doxas (Dohcea) case de comision; membri din familia Nașu, etc.

Membri din familia Cocu-Clisura au lucrat și aici²; astăzi Petre Zicu cu comerț de brânzeturi. De mult, trebuie să fi fost Clisurenii mai numeroși³. Nu știm unde au lucrat Măgărăvenii Spiru Funda și Frații Marcu — Tanasi și Tașcu. Alături de toți aceștia, Epiroți, Tesalieni, Zagoriții necunoscuți nouă, precum și dela Cojani — unul Konstantinovici lucra aici⁴.

2. Cairo (Mâssâr Kahârè) și Han-el-Halil.

Până nu de mult, chiar după 1900, jumătate din bazarul original arăbesc, Han-el-Halil, marele centru de antichități, era ocupat de Aromâni din toate ținuturile, cu deosebire din Crușova, Magarova, Târnova, Bitolia, Nevesca, Pisuderi, Castoria, Corița, etc.; mai erau și ceva Turci dela Bitolia și puțini Greci. Turcii s'au ocupat cu comerțul de antichități, argintării și curiozități egiptene; Pisuderenii și Castorienii cu meserii și cafenele, Crușovenii cu comerțul și meseriile — de predilecție cu croitoria în fir de aur și utraie: „misirghiotica“ — adică stil „mâssâr“ egiptean, cu broderia pe gherghef: „sârmacheciu“ și cu garnitura specială în fir mai nouă: „embroderi“⁵.

Cele mai vechi firme cunoscute nu merg mai afund ca 1850, despre altele mai vechi neputând afla nimica. O mare firmă crușoveană era a celor doi veri buni Cugeae: Steriu Nicola și Steriu Adam, cu magazin de postavuri și de confecțiuni egiptene: șalvari și demir (minteauri) ce le furnizau croitorilor în fir de aur și utraie⁶. Au fost oameni bogați pentru vremea aceea — cu capital de 50—60000 lire egiptene. Sterie Adam Cugeae s'a mutat de aci la Triest unde a jucat la bursa de mărfuri. Fiii lui Sterie: Ghiorgi, Chișu și Mihali, au lucrat la aceeași firmă, iar Nicola a făcut și cultură de bumbac la Șimbelivani — afară de Cairo. Dionis și Anastasi Avramuş din Corița și alți câțiva Aromâni din Albania făceau acelaș mare comerț.

Mari croitori depozitari în fir de aur erau bătrânii Teohari Furnigă⁷, la cari lucrau peste 30 Crușoveni; Hagi Bucle, frații Atanasiu-Ghiștâli (Fincă), Toma Ciușcu și mulți Albanezi. Mărfurile

¹ Centrele de desfacere sunt la Bazar Français și Rue Midan 25. ² Vezi D. Pop., o. c., 50. ³ Vezi I. Cvițic — ap. Rev. m.-rom. II, nr. 1/1930. ⁴ D. Pop., 50. ⁵ Mărturie căpătate dela vărul autorului, croitor iscusit în această branșă, Mihail Ioan Naca-Hăctu. ⁶ Pare a fi avut ca asociat un timp și pe Costi Martini (?). ⁷ Un croitor sârmacheciu mai vechiu ca Furnigă era și un Măgărăvean, care,

le confecționau la „Giovania“, localitate situată afară de Han-el-Halil, în hanul „Vikilè“ unde lucrau Cerchezi și mulți Aromâni din Bitolia și Magarova. Frații Atanasiu: Nicola, Vanciu și Tomu, sâr-macheci cu magazine de fir de aur, aveau și atelier cu 30—40 lucrători, până în 1916. Cam tot așa de vechi, erau și frații Nicola și Mateu Comati din Crușova. Ceva mai târziu, erau și asociații, în condițiuni mai modeste, Tașcu lanușa și Miha'achi I. Naca-Hâciu; la fel, aveau ateliere și frații Naca-Hâciu: Nachi și Cușu cu fiul Toma¹, Halciu Batzaria, Toma Șunda, etc. Înainte de 1900, această meserie, odată atât de rentabilă, a decăzut, fiindcă Fellahii au ajuns repede să o învețe, iar Evreii dela Constantinopol făceau concurență acestor confecțiuni și, încă prin aceea, că s'a introdus portul european, astfel că, astăzi, această îmbrăcăminte o poartă doar valeții caselor cogate. Două mari firme indiene: P'ohoomul Broders și Wassiamu & Comp., desfăceau și ele confecțiunile lucrute de Aromâni și alții, ca și acelea importate din India, China și Turcia².

Tot aici, în bazar, erau alți Crușoveni — unii argintari și anticari ca Finarca și frații Lefandi: Sotir și Costa, alții argintari ca Tușu și Toma Pupa, Tașcu și Nauni Rușachi, precum și frații Batali³, cari au făcut și comerț de bani. Vechiu negustor a fost și Crușoveanul Nicola Ciutură, care, din 1880, s'a stabilit în Abisinia. La Cairo, în Han-el-Halil, erau și croitori moderni, ca Stavru Spiridon dela Bitolia, precum și frații Krey Crușovenii — Dimitri, Costi și Timiu, precum și fiul acestuia Toma, toți, înainte, cu cultură de bumbacuri în provincia Mansurah, unde revoluția din 1881 a lui Arabi Pașa i-a distrus.

Alți Crușoveni s'au ocupat și cu alte afaceri. Mari negustori erau Dimitri Toșca și Ghiorghi Corteși; Toma și Spiru Toșili-Ghica cu comerț de coloniale și băuturi spirtuase⁴. O mare firmă la Cairo, despre care am vorbit, era a familiei Papatășe Ioanovici (Papaiani), cu sămânță de bumbac „Ioanovici“ brevetată ca cea mai nobilă⁵.

Prin jumătatea sec. XIX, mare negustor manufacturist a fost Anastasi Averof — frate după tată cu celebrul Ghiorghi, care a moștenit și întreaga lui avere. După 1882, s'au stabilit la Cairo,

pe urmă, s'a preouit sub numele de Nicănor și a fost trimis la Moscova în interesele unei moșii a patriarhiei; aici, a fost cunoscut de Țarul Alexandru II Nicolaevici, care l-ar fi susținut să ajungă Patriarh, după moartea lui Erohtos — prin 1860—70. ¹ Mihail C. Naca-Hâciu, fratele autorului, a făcut și el negoț în acest oraș. ² Imbrăcămintea aceasta a fost introdusă de Albanezul Mohamed Ali Pașa și, odată cu europenizarea, a dispărut și această m o d ă. ³ Frații Batali erau: Anton, Ghiorghi, Mateu și Nicola. ⁴ Nicola, fiul lui Spiru Toșili, decedat în 1934, era mijlocitor în marile afaceri. ⁵ Din 1897, Jean Ioanovici, al lui Nicola, cu studii la Montpellier, Lyon și Paris este medic pe Șara-el-Dîn; fratele Anastasi, altădată negustor, este funcționar la c. f. egiptene.

frații „Sossidi Frères de C/ple“. Astăzi, firma este continuată de Teodor, fiul lui Jean ¹.

Crușovenii exploatau și hoteluri. În 1904, frații Cucină—Nicola și Ghiorghii aveau în arendă „Grand Hôtel Égyptien“, preluat în 1910 de frații Papaioani ². Asăzi, Nicolae Cucină (casier al consulatului Greciei și fost episcop al Patriarhiei) ține „Hôtel Impérial“, pe când Ghiorghii face negoț la Mitgamr ³. Fiul acestuia Steriu are birou de bumbacuri în asociație cu marea firmă Costi Kotzikas.

Zagoriții erau negustorii cei mai bogați, mulți dela Capesovo, Cuculi, Monodendron și Negades, mai cu deosebire din partea n-vestică a ținutului. O mare firmă la Cairo, mutată dela Zagazig, a fost a lui Vatopol. Mulți Aromâni din Corița erau mari negustori de bumbacuri, printre cari frații Mitrușea, poate Leațche și alții.

În total, să fi fost, la Cairo, înainte de 1900, circa 130—140 firme mari și mici, de Aromâni, majoritatea Crușoveni. Dar marile afaceri și marele negoț nu aveau loc la Cairo, ci în provincii, cu deosebire în eparhiile Garbia, Mansurah, Zagazig, Menufia, etc. precum și în marele port al Alexandriei.

3. — Crușovenii la Mitgamr, Tantah, Zagazig, etc.

Ca și neveștenii, Crușovenii și-au avut, în cuprinsul Egiptului, zonele de activitate proprii; și-au desfășurat, însă, această activitate în mai multe direcțiuni: în agricultură, în comerț de coloniale, de bumbac și de tutunuri, în fabrici de curățat bumbacul, mori de făină, brutării, croitorie, bancherie, etc. Centrele cele mai populate de colonii crușovene au fost Tantah, socotit ca al treilea oraș al Egiptului, Mitgamr, Zifta, Zagazig, Mâhala Kâbâr, El Menuf din provincia Menufieh, cea mai fertilă regiune de pe pământ, Minet-el-Gam, precum și o mulțime de alte centre.

În El-Menuf, s'au așezat frații Zvolu: Nicola Zvolu prin 1872 și Petre și Mateu veniți în 1893 ⁴. La Kafr Daud, unde a fost cartierul lui Napoleon Bonaparte și în Menuf-San-Saft au făcut cultură de bumbac pe o moșie de 350 fedane. Tot în această regiune, a făcut cultură și cumnatul Dimitri Constantin Gheru, un mare negustor, în legături cu toate Pașalele. Averile acestora au fost moștenite în mare parte de Steriu Nicola Zvolu, care face și astăzi cultură în acelaș Kafr Daud-Bihera, clasificator expert de bumbacuri, bogătaș de 40—50000 lire egiptene, mare comerciant de cereale și vite, iar în 1912, cu animale de transport pentru Tripolitania.

¹ Aici, a lucrat și Ghiorghii Sossidi, cu hotel «Sossidi» la Salonic. ² Erau frații Petre, Anastasi și Pandele. ³ Jean Koutzinas (Cucina), fiul lui Nicolae, este medic în oraș. ⁴ A făcut donațiuni, prin Legațiunea Română dela Cairo, Muzeului din București, o mulțime de anticități — ceramică — reprezentând pe cei 108 ofițeri ai lui Hanna, cei mai mulți cu nevestele lor, purtând și ceasornice

În Minet-el-Gam (Zagazig) a fost o firmă cu renume ca bogăție — Samarina : Nicola, care a avut moșii întinse, firmă condusă de fiul Mihail, inginer agronom dela Paris¹ și de Ioan, fratele lui Nicola, cu mașini de curățat bumbacul. Impreună cu aceștia, se pare, a lucrat și Tașcu Ciutură-Liepure, mare bogătaş, precum și frații Nauni și Ianachi Toșu, oameni de zeci de mii de lire. La Samarina, mai lucra și Ioan Carascachi. Alt mare negustor a fost și Costi Geamu Papaiani cu moară de făină².

În orașul Zagazig, a fost celebrul Taița înrudit cu familia Samarina ; mai târziu, Tașcu Ciutură-Liepure care avea în oraș comerț de coloniale, de bumbac și de bani ; frații Hasopulos din Pisuderi — Nicola și Andrea, cu aceleași afaceri ; aceste două nume contau printre cei mai mari comersanți de coloniale și de bumbac în regiune. Din Pisuderi, erau 5-6 nume de mari negustori răspândiți în alte centre. În oraș, mai făceau comerț de bani și frații Toșu. Negustori cu vază erau și frații Stamota din Magarova — Dimitri și Nicola. Mari negustori comisionari au fost frații Vatopol din Cerneș-Zagor, cari s'au retras pe urmă la Cairo.

Un centru mare și unde au făcut negoț peste 120 nume a fost Mitgamr-Mansurah. Primul Aromân ar fi fost Steriu Cucină³, care s'a așezat în 1862 și, cam în același timp, frații Puscă : Nauni, Constantin și Chiriu — toți Crușoveni. Târziu de tot, au pătruns Grecii. S'au ocupat cu băcăniile, coloniale engros și agricultura.

Caracteristic pentru acești Aromâni este faptul că mai toți fac negoț în oraș sau alte târguri și, totodată, agricultură în cuprinsul eparhiei — fenomen aproape general în Egipt. Astfel : Nauni și Mihali Hagi Zimbili, băcănie și agricultură ; deasemenea, Nauni și Dimitri Tahu, mari proprietari. În comerțul de coloniale erau aceste firme — multe din acestea existând și astăzi : Ioan Șain Șcaperda cu fiii⁴ ; frații Griju — Ianachi și Gușu ; fiii lui Steriu Moțanu⁵ ; Mateu Carascachi în tovărășie cu Ghiorghii Steriu Cucină ; Mihali Hagi Bușa, Chiriu Hagi Dame⁶, Steriu Condu ; frații Constandinu, ai lui Coțe Favrule⁷, cu comerțul de coloniale și diverse și proprietăți ; etc. Frații Pecu Șunda cu brutării ; Pitu Gălină cu nepoții Costi și Vasili, brutării și coloniale ; deasemenea, frații Pulia ; Tașcu și Nachiu ; membrii din familia Haginanciu, manufacturiști, Bața, etc.

Negustori de mână întâia și mari bogătași au fost : patru

«Sahat», din epoca lui Hanã Bolos, de acum 4000 ani, cel mai mare judecător al Copților. ¹ A murit în Iulie 1933. ² Aici, Mihail din familia Creasta-Crușova este de 40 ani directorul poștei. ³ În 1876, Steriu Cucină este cel mai inițiator al bisericilor ortodoxe «Taxiarhou» — Sf. Mihail ; în 1897, s'a retras la Crușova. ⁴ Frații Șarcu : Ghiorghii, Hristu și Sottr. ⁵ Fiii lui S. Moțanu : Tanasi, Nicola, Ghiorghii și Tachi. ⁶ Steriu, fratele lui Chiriu Hagi Dame, era croitor. ⁷ Frații Constandiu și Tașcu, cei mai bogati, moșii de curând, Vanghelii, Vasilii și Ghiorghii.

frații Papazu, Tașcu Beșcă, frații Șarcu¹ și alții fii ai lui Nauni Șarcu, constructori la Constantinopol, în comerțul de petrol, untdelemnuri, orezuri, etc.; frații Cachiosi — Nauni și Alecu cu negoț diferit, băcănii și cafenele; Nicola Todu Ștabechi; frații Bardă — Ghiorghii și Vasili, cu comerț de bani și multe imobile; frații Surdu — Ioan și Teodor, băcănii și fabrici de făină, bogătași de talia lui Kiudinek²; frații Licu — Nicola și Costi, veniți dela Tantah, cu industria morăritului; etc.

În cultura și comerțul bumbacului, s'au distins aceste nume: frații Nașu³, actualmente, doi din ei în Alexandria; frații Steriu Cucină: Nicola și Ghiorghii⁴ — acesta cu avere de peste 50000 lire egiptene; Nicola Eftimiu Tahu în asociație cu Tanas Moșanu; frații Nicolae Licu⁵; frații Krey⁶, cu pompe de apă prin satele din jur, cu mori de făină și cultură de bumbac, distruși în 1881, după care au trecut ca croitori la Cairo, etc. — toți Crușoveni. Tot aici, făceau agricultură: un Meșovean Chiriac Pihtu, nepot al lui Averof, cu averi de peste 150000 lire egiptene; unul Constantin Gogos⁷ și alții. Nu știm unde făceau cultură de bumbac marii bogătași Meșoveni, ca Godova, D. Tuli, etc.

În marele oraș Tantah, erau, la început, Crușoveni și câțiva Măgărăveni. Mulți de aci au trecut la Mitgamr sau aiurea. Dealtfel, acest du-te vino era un fenomen propriu al Aromânilor, cari umblau, pretutindeni, ca albinele după recolta de suc cea mai aleasă. Să fi fost 20—25 nume, majoritatea cu familii, ca la Mitgamr. Cei mai vechi dintre Crușoveni au fost Hristu Bahcivan⁸ și nepotul de frate Constantin, frații Scaperda — Nicola⁹ și Mihail, de acum 70 ani, Steriu Bairactari, etc., cari s'au ocupat cu exploatarea de cafenele, hoteluri, variété-uri, café-chantant și altele. Constantin Kiudinek a avut, aici, fabrică de curățat bumbacul — a fost unul din cei mai vechi negustori. Printre cei dintâi Măgărăveni, au fost frații Gramata — Mihail și Steriu, cu băcănii și mare negoț; cumnatul acestora Costi Mușa, un ginere al acestuia și alții, toți cu coloniale. Aici, erau și frații Licu cu fabrici de făină; Ilia Hagi Bușa, în asociație cu Costa Mușa, coloniale engros, fiii lui Mihail Șcaperda, frații Cachiosi; Naumi și Alecu, Toma Hagi Bucle băuturi spirituoase. etc.

¹ Frații Șarcu: Ghiorghii, Hristu și Sotir. ² Astăzi, în Mansurah, este avocat Ioan C. Kiudinek, singurul rămas din celebra familie; Petru Carascachi este profesor la școala Abeut — doi frați greci, bogătași din Persia. ³ Frații Nașu: Nașcu, Nicola și Dimitri. ⁴ Ghiorghii Cucină, venit în 1886, este vicepreședinte și membru în consiliul comunal; este un cunoscător profund al l. arabe. ⁵ Frații N. Licu: Ilie, Mihalachii, Petrice și Toma. ⁶ Vezi „Cairo și Hanel-Halil“. ⁷ Vezi „Alexandria“. ⁸ Unul Nicolae Bahcivan era mare negustor la Salonic. Vezi Mg.-Românii, I, de P. Pap., 11. ⁹ Nicola a lucrat și la Scopia — fiii Mihail și Iancu continuă firma. Vezi C. I., 213.

La Zifta — eparhia Tintah, era firma fraților Gălină¹, cu brutării și coloniale engros; două firme de cafenele exploatate de Măgărăveni; alte două firme Sterghiu din Bitolia² cu coloniale engros; Atanas Sterghiu și Nicola Eftimiu (cu firmă la Mitgamr) mari negustori, Tașcu Bongu cu băcăni și hotel, etc.

În centrul Măhală Kăbâr, are încă moșii d-na Elena Pinica-Dimitriu, una din cele mai distinse doamne din aristocrația alexandrină³. Aici, și la Samanut, au făcut cultura de bumbac Bitoleanul Nicola Maimuca (cumnat al d-nei Dimitriu-Pinica) în tovărășie cu Steriu Marcu Tufa și Sotir Hagigheba⁴ — Măgărăveni; Crușovenii Ioanovici-Papatașe aveau tot aici moșii proprii și în arendă; frații Niciota magazine cu haine gata; Ioan Pupa croitorie, Ghiorghî Pupa coloniale.

La Sibin-el-Komi, făceau cultură de bumbac frații Bendu — Ktria și Dimitri din Alexandria, în asociație cu frații Nauri Surdu — Ioan și Sotir, bogătași de talia lui Kiudinek și Samarina; un vechiu și mare negustor, cultivator de bumbacuri și bancher era Caracosta, iar frații Indrecu — Hristu și Mateu aveau moară și comerț de bani. Toți aceștia, printre mulți alții, erau Crușovenii.

Alte centre unde Crușovenii aveau reprezentanți în negoț erau o mulțime: la Benha (pe linia ferată Alexandria-Cairo) erau frații Naca-Hâciu: Nachi cu fiul Mihalachi și Cușu cu fiul Toma⁶, întâiu cu tăiatul tutunului dela firma Natusian și cu ateliere de croitorie în fir de aur — după care au trecut la Han-el-Halil (Cairo); la Bena-Bușir, Matei Jardili și Dimitri Marcea făceau negoț de coloniale; tot aici, cultivau bumbacuri Steriu Tufa Măgărăveanul; la Naboro, frații Pupa-Ghiorghî și Vanciu negoț de coloniale; la Rodah, frații Toma Toșili-Ghica: Grigore și Nicola cu bumbacuri și coloniale engros, iar Tanas N. Toșili numai bumbacuri⁷; la Simbelivani, Nicola Cugeae cultură de bumbacuri; la Tough, frații Gherasim⁸ negustori mari; la Kafr Duar, Sandu Bichiri, coloniale; la Minia Samanud, Iani Teodosi Sotir; la Bedreșain, Ghiorghî Cușu Lodzi comerț de bancă; la Belișon, Vanciu Pitu Șunda († 1914)⁹ mare negustor și bancher; la Mellaoni (încă din 1840) Dimitre Nane și, astăzi, fiul Ioan, cultură de bumbac; la Baba-Ghizaia, Chiriu Papamanoli, agricultură și Petru Carinte bancher; la Wasim, Mitu Oama, coloniale; și alții și alții.

O mână de mari negustori au fost membri din familia Carinte,

¹ Frații Gălină: Nicola, Dimitri, Costi și Vasili. ² Frații Sterghiu: Nicola Ghiorghî și Dimitri. ³ Este soția lui Teohari Pinica. ⁴ Se pare că aceștia aveau și moară de făină. ⁵ Hristu, decedat în 1933 la Crușova, ne-a dat multe date prețioase. ⁶ Primul uchiu, al doilea tată al autorului. ⁷ Nicola Tanas Toșili-Ghica, decedat în 1994, avea și reprezentanță engleză la Abu Kerkas-Egiptul de sus. ⁸ Frații Gherasim — Dimitri și Nicola erau nepoți ai lui Kiudinek. ⁹ D-na Fanta V.

cari și-au început activitatea cu agricultura și comerțul de bani la Bedreșein Mușan, pe urmă la Wasta, iar de aci, la Fayum. Au fost Nicola († 1914) și Pericle (Teodor, fiul acestuia, lucrează încă) și Petru Carinte. Dimitri Carinte și Nicola Toharița făceau acelaș comerț de bani; etc. La Wasta-Egiptul de sus, au lucrat și alții, ca, Steriu-Murgiu Boiagi (Vafeiadis), Hristu Boiagi și Petru Boiagi comerț de coloniale și concesiunea bufetului gării, în tovărășie cu frații Zicu — Cutori². În Tahta — departe, în Egiptul de sus, există firma Anton Papacocea cu nepoții³ — cu sucursale în Alexandria — fabrică de produse lactice, singurii Aromâni în mijlocul unei colonii de 30—40 Greci. La început, Anton a lucrat cu fratele Mina.

Alți mari negustori cari au făcut afaceri în centre numeroase au fost: Nicola Hagi Puliu, cu comerț de coloniale și de bani și cu arendă de plantații de curmall, continuat de fii Teguşu⁴ și Teohari⁵; Mitu și Ghiorghi ai lui Toma Toșcă; Chiria Halce; Ianachi Tahu Misirli; marii comercianți Nauni și Dimitri Papazu; Geamu și Costi Papaiani; Nauni Hagi Dogă și fiul Nicola; Nicola și Spiru Sima; Filip Partali; Costu Fila; Măgărăvenii Ianachi și Steriu Misirli Tahu, precum și alte zeci de nume.

4. — Neveștenii în provincia Garbieh și în alte centre.

Am spus mai sus că regiunea cea mai bogată în cultura de bumbacuri era Garbieh — Garbia și cel mai mare centru comercial pentru Neveșteni era Gudaba. Primii europeni cari s'au așezat în această provincie au fost Neveștenii și, numai după ei, au început să se așeze Grecii și alții, ca Horem & Bénakis, Sakelaridis, Salvago & Co., actualmente, marii negustori de bumbacuri.

Stabilindu-se la Gudaba, Nauni Teodor Jeju-Teodoru⁶ a introdus, cel dintâiu, în 1849, 2 fabrici de curățat bumbacul și, în scurt timp, a ajuns cel mai mare și bogat comerciant de bumbacuri al Garbiei. Cu dezvoltarea negoțului și ca să fie ajutat de oameni de încredere, a adus pe nepoții de soră Țirle — Mihali, Iani, Nastasi, Dimitri-Dușiu și Nicola, precum și pe nepoții de frate, în așa măsură că cea mai mare parte din bumbacuri trecea prin mâinile lui Naum T. Jeju⁷. Cu timpul, toți au devenit tovarăși. Mihali Țirle a fost întâiu director al firmei. Acesta și frații lui au ajuns să stă-

Șunda și sora d-na Zisca C. Crey, astăzi la Catro, ne-au dat prețioase informații.

¹ Deasemenea și sora lui Dimitri, d-na Dimitri G. Jeju, ca și soțul. ² Erau trei frați; Dimitri, Ioan și Vanghele. În 1914, am întâlnit numai pe Petru Boiagi.

³ Nepoții Telemac și Ghiorghi, fiii lui Mina. Telemac lucrează la Tahta.

⁴ Fiii lui Teguşu, Mitu și Tomachi au fabrică de produse lactice. ⁵ Teohari a avut și pe fiul Nicolae Teohoreanu, mai târziu înstitutor la Crașova. ⁶ A venit în Alexandria, în 1827, în tovărășia unui Cretan Ioanis Kritikos, după o călătorie lungă și foarte anevoioasă cu corabia, pornind din Creta. I a devenit cumnat grecului și a moștenit toată averea acestuia. ⁷ Pe vremea acestuia, producția

pânească averi fabuloase — circa 500000 lire egiptene dinainte de războiu. Mihail Țirle-Mihailidi și-a adus, pe urmă, pe cei cinci fii ai săi. Se poate ușor închipui averea acumulată, dacă numai unul din aceștia, Nicola, a luat, la despărțire, cota parte de 197000 lire egiptene. Actualmente, fiul acestuia Constantin Mihailidi (Cociu Țirle), cu bancă proprie în Alexandria, are o avere de peste 200000 lire ¹.

Nachi Țirle sau Ioan Mihailidi a lăsat, la rândul lui, pe fiii Nicola și Teodor ², cari, îmbogățindu-se peste măsură, au plecat, prin 1910, la Nevesca. Nicola Ioan Mihailidi a lăsat, ca reprezentanți ai săi la Gudaba, pe fiii Tachi și Mihali. Nastasi Ioan Jeju (Ioanu), mort în 1904, a avut 6 feciori ³, cari au continuat negoțul bătrânilor și fabricile lor până în 1913, când s'au mutat în Alexandria, unde mulți au pierdut averile la bursă ⁴. Ghiorghii, fiul primului negustor Naum Jeju, bun prieten cu Khedivul, a pierdut la bursă marile lui averi.

Alți Neveșteni erau: Sterie Iconomu, Teodor Chitu, Nachi Ghiorghii Ioan Țirli sau Papadopol, frații Leați — Vasili și Nachi cu fiul, Sterie Piștoli, Ghiorghii și Steriu Gavă, Costachi Iconomu, doi Sterie Gogeamani, Petru Gogeamani, Gligor și Sotir și Mihail Țirli, Ioan Spiru, etc. Până în 1920—1921, erau la Gudaba, circa 137 Neveșteni; în 1930, au rămas doar 3, iar în 1934, era numai unul singur. Toți s'au ocupat cu fabrici de decorticat bumbacul, cu coloniale și comerțul de bani. Aproape toți au făcut mari averi, cei mai modești atingând sume de 4—5000 lire egiptene. Tot la Gudaba, frații Pinica — Dimitri dela Alexandria aveau centrul afacerilor. Mari negustori de bumbacuri erau și Blăcioșii Ghiata și Misirli.

Neveștenii se mai găseau și în alte centre. Unul din acestea a fost și Teh-el-Barud din provincia Biheră. Aici, a lucrat Sterie Gogu Spiru-Gheorghiiade, cu fiii Costa și Tache ⁵, cari au continuat negoțul tatălui lor și exploatarea unui hotel, cafenea și magazin de coloniale. Alți negustori: Nicola-Niciu Naideni cu fiii Nachi și Ghiorghii, cu comerț de bani la Fellahi; Steriu Pardafeli, Steriu Vangheli Spiru, Steriu Cupencu, Foti Nicola Țirli sau Mișolea cu fiii Nicola și Tachi, Iani Chirana, Anastasi Jeju, etc., toți negustori. Aici, lucra și un Meșovean Velizarie Tufa.

La Abu-Humus (Bihera) erau: Nicola și Petru Fișta Ghiorghii

totală a bumbacului atingea de-abia 300000 cântare (cântarul 4½ ocale), pe când în anii din urmă a atins cifra de 8-8½ mil. cântare. ¹ Vezi «Alexandria» ² Teodor, necăsătorit, a lăsat o mare avere pentru flota grecească, pentru școlile și bisericile grecești din Nevesca. ³ Fiii lui Nastasi: Ioan, Mihali, Costa, Teodor, Ghiorghii și Ipocrat. ⁴ Teodor Nastasi Jeju, este, actualmente, la Ionian Bank, iar Ipocrat avocat al municipiului. ⁵ Un al treilea fiu este George Georgescu, actualmente în serviciul poliției secrete — Departamentul investigațiilor criminale dela siguranța Guvernatorului din Cairo — C. I. D., City Police, Cairo. Fost

și Nicola Fișta, Iani Mula, etc. La Dalingat, erau frații Lușta — Teodor și Cociu, Ani Nani cu fiul Teguşu, frații Pardafeli — Foti și Nicola, Anastasi Trâmândză cu fiii, Ceciu Pardafeli și alții, toți mari comercianți. Mai erau Neveșteni la Damanhur, ca Nicola Gava; la Tantah, unde mai erau și alte colonii de Aromâni, ca Teodor Dodu și fiul Nicolae, Tachi Jurco¹, etc.

Vom da încă câteva figuri reprezentative. Nicola Chitu, un mare și îndrăzneț negustor în Egipt, a lucrat ca antreprenor la marile canale și ca administrator la moșiile unui lord². Anastas Bey Iconomu († 1904) dela Beni-Suef — la început, un modest croitor la Florina-Macedonia — a făcut mari averi cu exportul bumbacului și cu antreprize la barajele Nilului³. Nepotul Nicola Iconomu s'a ocupat, deasemenea cu antreprize⁴. În Eparhia Tantah, a lucrat și Nicola Dodu, continuat de fiul Teodor, venit de mic copil. Acesta a făcut comerț de bani și cultură de bumbac în Korasia, pe moșii proprii, pe cari acum le arendează și comerț cu Anglia. Astăzi la Nevesca, în vârstă de 80 ani, are o avere de circa 100000 l. eg. A început cu modestul negoț de băcănie⁵.

Doi frați Mergiu: Dimitrachi și Pandeli — acesta încă și astăzi — sunt în serviciul firmei elvețiene „Planta“ la Mellaoni în Egiptul de sus, unde au făcut mari averi. La Cairo, am întâlnit pe unul Dimitri G. Jeju, urmaș al bătrânului Naum T. Jeju, venit copil în 1878, cu școală politehnică la Atena, fost inginer la căile ferate egiptene și inspector general la c. f. din Palestina, până în 1928⁶.

Legea celor 5 fedane⁷ a lordului Cromer din 1908, lege prin

absolvent în 1903 al Școlii comerciale dela Salonic, cu alte studii la școala arabă din Teh-el-Barud și școala franceză din Alexandria, a intrat, în 1910, în serviciul Ministerului de război, în Intelligence Service, la Khartoum-Sudan; în 1911—1914, ca Surveillant la firma londoneză Burroughs Wellcome & Co., care făcea săpături arheologice la Geb-el-Moya, la 192 km. sud de Khartoum, cu 3000 lucrători indigenți; în Nov. 1914, s'a angajat ca interpret și pe urmă agent la biroul de informații al M. C. G. englez, în pen. Gallipoli și insulele: Imbros, Tenedos, Mitilene, Atena, Cairo, Canalul Suez, Palestina, Siria, Chleza, etc.; în Dec. 1919, la Sig. Gen. din Min. de Interne egiptean până în 1924; la Cavala ca negustor de bumbacuri, unde a pierdut averea; reangajat, în 1929, la Poliția secretă din Cairo, unde se află și astăzi. La Teh-el-Barud era, până în 1928, 28 Neveșteni; în 1933, numai 19; în 1934, numai 4. ¹ Un neveștean Têohari Cocea făcea pe medicul ambulant, fără licență, în ep. Tantah. ² Și-ar fi permis concurența în comerțul bumbacului cu trusturile engleze, ceace l-ar fi distrus. Astăzi, este la Salonic ca director la Banque d'Athènes. ³ Se zice că primea pe Khediv ca oaspe și-i așternea postav roșu dela debarcader la pâlatele lui. A construit cu cheltufala lui biserica greacă, în curtea căreia se află statuia lui. Multe date prețioase am căpătat dela I. Chitu, fost înstitor, mort de curând. ⁴ A fost președintele comunității ortodoxe din Beni-Suef. ⁵ Are moșii administrate de fiii Nicola și Mișa, în câmpia Caftar — și nu la Sorovicu cum am spus la cap. VIII, p. 232, nota 3, C. I.. ⁶ Fiul acestuia Georges D. Jeju este redactor la «Bourse Egyptienne» și «Phare Egyptien». ⁷ Fedan are 4200 m. p. Pînă 1919—1924, un fedan costa 300—350 lire; astăzi de-abia 30 lire.

care era ferită de orice sechestrul și alienare proprietatea până la 5 fedane a Fellahului, a adus mari prejudicii negustorilor neveșteni, ca și celorlalți, cari s'au ocupat în general toți cu comerțul de bani. Următor acestei legi de protecțiune a proprietăților Fellahului, mulți negustori capitaliști cari negociau capitalurile lor lichide au pierdut mari averi — mulți din ei până la o distrugere totală. Criza mare, începând cu războiul mondial, a adus cu sine deprecierea terenurilor agricole, și, deci, neputința Fellahului de a-și achita datoriile contractate. În aceste condițiuni, mulți negustori aromâni au început să părăsească Egiptul. La aceasta i-a determinat și încă două fapte: Fellahii s'au inițiat repede în cunoașterea meșteșugurilor și comerțului ce le practicau altădată Aromânii, precum și revirimentul ce s'a produs în sufletul populațiunii indigene împotriva streinilor. Lozinca este astăzi: Egiptul pentru Egipteni. Din marele număr de Neveșteni de altădată, au rămas în tot Egiptul doar 9 suflete. Cei plecați au apucat alte direcțiuni — spre America, Macedonia și Tracia — aici, s'au angajat în marele comerț de tutunuri, unde unii au câștigat, alții au pierdut averi considerabile. Acelaș sfârșit au avut și ceilalți Aromâni. Egiptul de mult nu mai oferă nădejde de câștig și de așezare temeinică — orizontul li este cu desăvârșire închis.

Mulți Aromâni s'au avântat spre Egiptul superior, dar posedăm puține date. Iată câteva nume cari au lucrat în Sudan: Nicola Cucină mergea după afaceri la Fașoda; unul Beșca exploata cariere de piatră pe valea Nilului; doi Meșoveni: unul Gh. Toma, prin 1897, făcea negoț la Khadarif, iar altul G. Recata, prin 1909, la Atbara; etc.¹.

B. — NEGUSTORII AROMÂNI ÎN ABISINIA-ETIOPIA.

În căutarea norocului, Aromânii au ajuns și în țara „Etiopienilor pioși”² — cum îi numește, undeva, poetul Homer. Printre cei dintâi Europeni, s.-estici, pare a fi fost Nicola Ciutură din Crușova, venit în 1880³. În 1883, s'a așezat în provincia Godjam unul Ghiorghi Balambara din Zagorul Pindului, iar în Addis-Abeba în 1889³. În 1899 s'au așezat la Addis-Abeba, verii buni Toma Nicola și Mihalachi Ioan Naca-Hâciu⁴, ca croitori în fir de aur și negustori —

¹ Informațiuni căpătate de la Mihail Nakas-Hâciu, fratele autorului. ² Francezii au început a se stabili prin 1885, ocupându-se cu negoțul armelor. Unul din aceștia — pe care l-am cunoscut în 1914 în Addis-Abeba — a fost Léon Chéneux, născut la Țibănești-Neamț și văr cu d. general Balif, administrator general al Domeniilor Coroanei Române; a avut în concesiune construirea drumului de fier Djibouti-Aouché. ³ S'a luptat în armata regelui Godjamului, Negusul Taklehalmanut, împotriva lui Menelik, căruia la urmă, cel dintâiu s'a închinat. Balambara a murit, în 1923, în vârstă de 90 ani. ⁴ Unul frate, al doilea

după cari au venit bătrânii frați Ioan cu fiul Costa și Cușu cu fiul Mihail, toți plecați dela Cairo. Frații Costa Batzaria – Nicola, Steriu și Dimitri s'au stabilit, în 1901, la Harrar, venind și ei din Egipt. Nicola se găsește, actualmente, în Addis-Abeba unde a lucrat și Steriu. Toți aceștia s'au ocupat cu croitoria și broderia în aur și în argint¹.

Toma Naca-Hâciu făcea negoț de băuturi spirituoase și, în imobilul propriu din centru, a deschis, în asociație cu grecul Cavadia, primul cinematograf. Mihail, fratele celui dintâiu, a avut magazin universal cu socrul Stamati și s'a ocupat, în deosebi, cu lucrări publice, în legătură mai ales cu statul. Pentru execuțiunea artistică, în stil Haïlle Selasè I, a monumentului comemorativ al încoronării ca Negus, în 1931, a lui Rass Taffari, actualul împărat, a fost distins, de acesta, cu „Steaua Etiopiei“ în gradul de cavaler. Tot el a făcut, în 1935, frumoasele parcuri ale noului palat, în așteptarea Prințului moștenitor al Suediei².

În 1903, Meșoveanul Ghiorghî Toma, venind dela Kadarif-Sudan, s'a așezat în Addis-Abeba, pe când un nepot al lui, era, din 1902, la Harrar. În acelaș an, Ioan Recata, tot Meșovean, s'a stabilit în capitală, unde s'a ocupat cu ceasornicăria. În 1914, am întâlnit, acolo, și pe Crușoveanul Stavru Dimcu Creasta, venit, în 1905, din Egipt, exploatând restaurante; după 1922, un alt Crușovean Mihail N. Chiose, negustor, mort tânăr la 30 ani³.

În 1905, s'au stabilit și doi Aromâni din Perivoli, frații Papatachi, venind din Australia. Steriu s'a ocupat cu brutăria și negoț de brânzeturi, apoi cu distilării de alcool, iar în urmă a devenit proprietarul hotelului „Majestic“ — astăzi, unul din cele mai căutate de Europeni. Cu el, a venit și fratele Mihali.

Ioan Recata a obținut, în 1904, din partea împăratului Meneilik II, monopolul tutunurilor pe 30 ani⁴. Cum, însă, nu dispunea de mijloace financiare, a luat în tovărășie pe un Cerchez Hannafi Mohamed și pe un Albanez din Djacova Bechir Destan. Dar nici această combinație nu i-a succes și, după un an și jumătate, a vândut concesiunea lui Hannafi contra 5000 thaleri, după care a plecat, cu familia lui, la Atbara-Sudan, unde mai lucrase. Monopolul tu-

văr al autorului. Așuși la Djibouti, au ocolit Somalia, pe atunci în stare de deplină barbarie, au trecut prin Zeila, colonie engleză și, numai de acolo, după grele suferințe, au ajuns la Harrar, de unde au plecat mai departe, la Addis-Abeba. ¹ Din aceștia, Steriu și Dimitri au murit în Abisinia. În 1916, vine și fratele Anton, care se înapoiază, în 1920, la Crușova. Toți sunt veri buni cu bine cunoscutul publicist și scriitor N. Batzaria. ² A făcut doar doi ani la școala de meserii din București. Vezi și «Abisinia» de Mihail Tican Romano. ³ Amândoi au murit acolo: unul în 1908, altul în 1931. ⁴ După relațiunile date de fratele și vărul, amândoi Mihail, Ioan Recata, la o sărbătoare din anul 1904, a întâmpnat pe împăratul Meneilik II cu rugămintea ca să-i concesioneze monopolul tutunului, pe care i l-a și acordat pe 30 ani. Această concesionare a produs îndosebit la Harrar, mare valvă și turburare; iar în ziua când tot poporul și le-

tunului a fost preluat, în cele din urmă, de Armeanul Matig Kevorcoff ¹.

Alături de toți aceștia câțiva Zagoriți brutari și de mulți alții necunoscuți nouă, a fost prin 1929 și un Aromân din Zagor inginerul Cussidis, om de mare valoare tehnică, trimis de guvernul grec, la cererea Negusului, ca să supravegheze controlul lucrărilor și materialelor, privind construcția căilor ferate ². Zagoriții s'au mai ocupat prin Apisia și cu comerțul de aur, de fildeș și altele.

Printre mulți streini, veniți în răstimpuri, sunt Indieni, Italieni, Greci, puțini Evrei, câțiva Turci din Asia Mică și doi Turci din Bitolia : Zekaria și Tevfik Hussein ³.

* * *

Pentru restul Africei, avem puține date. Relațiunile Aromânilor cu acest continent erau, totuși, frecvente. Iată, un Aromân Adamovici, din Novisad-Bacica, care făcea negoț cu casele comerciale din toate țările europene, cu Orientul apropiat, cu China și Algeria ⁴. Înainte de 1906, erau stabiliți, în Africa de s.-est, în Delagoa Bay-Lorenz Marquez din Mozambic, Perivoliatul Nicolae G. Marcu și cu fratele său, unde s'au ocupat cu exploatarea de restaurante. Aceștia doi ar fi venit din Australia; dela Mozambic, au plecat în Belgia, America și alte țări ⁵. În Mozambic, se mai ocupă Zagoriții frații Hagi din Capecova cu negoț și brutării. Un Crușovean Costa Leacu este, încă astăzi, la Tananariva-Madagascar, ca reprezentant al unei case europene de pielărie; unul Barbaiani din Vl.-Livadia se găsește tot în acest oraș. Alexandru Blaciotti, Aromân din Blața, inginer cu studii la Viena, multimilionar, stabilit la Uigigi pe Tanganica, a lucrat la căile ferate și a furnizat, în epoca marelui războiu, la Englezi, lemn pentru paturi de puști și fildeș ⁶.

Incheiând acest capitol, ne aruncăm o privire repede asupra

giunțile de orbi, șchiopți, săraci, etc. manifesta contra, un copil de trei ani al lui Recata a căzut în fântână. ¹ Hannafi l-a cezionat unei societăți indiene Mohamedaly, dar nici acesta nu l-a putut ține și l-a trecut Armeanului Matig Kevorkoff, prin care producția indigenă a crescut la 80% din consumația internă, iar el a atins un câștig zilnic de 1000—1500 thaleri (33—35000 lei). ² Relațiunile date de fratele Mihail. ³ Atât Menelik II, cât și Rass Taffari, actualul Negus, încurajau destul pe Europeni ca să dea dezvoltare comerțului și industriei. Menelik II se abătea adesea prin magazinele Europeanilor și-i întreba dacă au vre-o nemulțumire sau plângere împotriva indigenilor — particulari sau autorități. Dintre balcanici, Grecii sunt relativ mulți: în Diftouti, vre-o 100 nume; în Diredaua 150; Harrar 80; Addis Abeba 360 familii; în Sayo, vreo 50 familii; în prov. Gima, vre-o 20; în Gore, prov. Wolega, etc. După cum se vede colonțiile grecești sunt destul de puternice și în această țară îndepărtată a Africii de est. Italianii au înmulțit foarte mult, în ultimul timp, misiunile lor consulare, culturale și religioase; mai există misiuni similare americane, franceze, germane, suedeze, etc. ⁴ D. Pop., 73. ⁵ Vezi și «Lumina», IV, p. 113. ⁶ Relațiunile căpătate dela onor. familie I. Danabașt din București.

continentelor asiatic și australian. Un Crușovean Gheorghî Gușu Calistiri a lucrat mult timp la construirea căilor ferate din coloniile europene. Unul Ioanidi din Leascoveș-Zagor face negoț într'un oraș din China. În timpul marelui războiu, Perivoliatul Aurelian Constanținescu — actualmente, negustor cerealist la Bazargic—a făcut negoț diferit la Peking. Gheorghî Cugeae din Crușova a mers mai departe: el făcea negoț de piei în Noua Zeelanda din Australia¹. Unul Anastasie Dimovici din Epir, negustor mort tânăr, în 1789, în Brod-Slavonia, a făcut negoț în lumea întreagă².

Prin aceste puține, am încheiat — din lipsă de date mai ample — cu activitatea negustorilor aromâni în Africa și celelalte continente vecine.

¹ În Australia, au fost și alți Aromâni, printre cari — se pare — și unul din familia Cunța-Târnova Bitoliei. (?) ² Vezi D. Pop., 40.

NEGUSTORII AROMĂNI ȘI COLONIILE LOR IN NOUL CONTINENT.

Ca pretutindenii, elementul acesta este de o energie, de o dorință de luptă, de de o putere de a construi fără pereche. Macedoneanul trebuie să scoată copul rotund și brun între capetele tuturor.

N. Iorga, „Românii din America”.

Expatrierea Aromânilor peste Atlantic, începând cam pela finele secolului trecut și accentuându-se cu deosebire la începutul celui de față, a fost determinată de mai multe considerațiuni. Criza economică sufoca pe tinerii ce nu găseau câmp liber unde să-și desfășoare energiile: Serbia și Bulgaria nu mai erau țări ospitaliere, România era puțin cunoscută sau nu prea îi atrăgea, Egiptul nu mai surâdea nimănui; Macedonia, Albania, Pindul și Tesalia începuseră a fi teatrul de operațiuni ale bandelor revoluționare, luptând împotriva dominațiunii turcești, care se găsea incapabilă de a le stârpi, fapt care accentua și mai mult criza economică și morală. Orizontul era peste tot închis. Numai cele două Americi, mai țipau după brațe de muncă proaspete și viguroase. Atunci, se porniră tinerii spre acest continent: întâiu, discret și timid, după aceea—pe măsură ce se primeau vești îmbucurătoare dela primii pioneri și-i fermeca miragiul dolarilor — în valuri din ce în ce mai mari și turburătoare. Și, ani dearândul, transatlanticele au transportat legiuni de tineri din satele și orașele de munte ale provinciilor aromânești.

Din activitatea comercială a Aromânilor în America este de reținut acest fapt: s'a observat, în scurtă vreme, că, în vălmășagul luptei pentru existență, în loc să se piardă, au reușit diupotrivă, să-și asigure un post onorabil și, în loc să fie un șurub neînsemnat în angrenajul marilor uzine și al altor întreprinderi, ei și-au creat o situație independentă, majoritatea ca negustori de sine stătători ¹. Dar ceea ce este mai surprinzător este faptul că și Aromânii din Pind, mai cu deosebire Fărșeroții, cari nu cunoșteau, în satele și colibebe lor de munte, decât meseria de păstori și fabricanți de cașuri sau cărbuni și nu cunoscuseră lumea dincolo de orizontul îngust al satului lor, au reușit — datorită spiritului lor mlădios și

¹ Vezi și Românii din America de Aurelia I. Popescu, în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureș, 1918—28, I, pp. 623 și urm.

lesne adaptabil nouilor cerințe sociale și, pe de altă parte, tot pe atâtă de conservatori ai datinelor și tradiției — au reușit, în scurtă vreme, să devină oameni bogați și să promoveze binele conaționaliilor și în noua lor patrie, precum și în satele lor părăsite. Dar, ca un corolar firesc al binelui material ce l-au găsit peste ocean, sute și mii de familii au început să părăsească centrele aromânești, slăbind, prin aceasta, rezistența și energia națională.

Nedispunând decât de puține date, ne vom mărgini la câteva colonii. Acestea, originale din Zagor, Pind, Tesalia, Macedonia și Albania, s'au așezat în majoritate în Statele Unite de pe coasta Atlanticului ¹ și, în măsură mai mică, în celelalte.

Crușovenii s'ar fi așezat în America începând cu 1895. O mare parte s'au concentrat în Detrôit Michigan; colonii mai puțin numeroase în Cleveland Ohio, New-Jork, Chicago, Toledo-Ohio, ba și prin California; în Los Angeles vre-o 4 nume, în St. Francisco vre-o 7, în Pensylvania circa 30, în Texas Dalas vre-o 10, mulți din ei cu familiile.

În Detrôit Michigan, majoritatea exploatează restaurante și s'au așezat cu afacerile în cele mai populate centre ale marelui oraș-uzină ². Frații Ciripici — Toma și Leonida, în fața catedralei Baptist St. John; Ghiușa Bidini (Gim Bidinis) Tachi Boriaru (Gim Dimitri) în fața mării universități; ³ Leascu Chiuca (Lazo Thomas) restaurant și confecționery store în fața stadionului de foot-ball unde intră 150000 spectatori; acelaș comerț și frații Nachi Petre: Pericle și Lambu-Perci și Harry Janakee, etc. Alți Crușoveni au și cafenele, ca Ghiorghî Figiu-Georges Johnson, frații Bișica Nane: Nicola și Teodor — Nik și Fed Nanes; unul Șcaperda restaurant și cofetărie ⁴; Pirca Hasanu restaurant în fața uzinelor Dodge Brothers; Petra Ghica — Peter Ghikkas din Perlepe în asociație cu Miha Vodena Crușoveanul (Mike Vodenas) măcelării și băcării; Costachi Ionescu Mandicașa (Gus Johnson) cofetării, iar soția Mary Johnson coloniale și cofetărie ⁵, etc.

La New York sunt 15—20 nume: Temistocle Cile și Nicola Ciripici cu magazin de blănărie; deasemenea și frații Ceace; Vangheli Manacu cu hotel „Be'mont”; Rafail C. Telescu restaurant și cofetărie; frații Sotir Mitulani, cofetărie de lux N.-Y. Passadena,

¹ *Ib.id.* ² Petra Tale a fost inspector la uzinele Hudson; Virgil Papisotir funcționar superior la secția mașinilor de țesut Ford; Rufa Nalbanti inspector la Packard. ³ Alți negustori: Vasilachi Vangheli-Vasil Anastasi, Costa Velo Stambolgi-Costa Anastasi, Teohari Ghiorghiu Naunt-Henry Naunt, Iancu Chilargi-John Kilargi, Uncu Samarina-Naunt Samarina, frați Prota: Anastasi și Dimitri, Anastasi și Gim, Nașcu Calisiru-Adams Anastasiu, Miha Teodor-Nik Teodor, etc. ⁴ Sterghiu Șcaperda-Stif Scaperd vitich este intendent la Uzinele Dodge. ⁵ Mary Johnson este născută Marțoara Telescu-Peana din Crușova. Atât dela această d-nă, cât și dela fratele Victor Telescu, angajat la casele de cinemat-

etc. Unul Peter Charles (Petre Mangora)¹ este sculptor în lemn cu atelier propriu în Chicago; Toma Țiriviri și fiii² fabrică mare de tâmplărie la Siracuse; în Seattle Washington face comerț un tânăr Lascu; în Garry Indiana, este, deasemenea, o colonie de Crușoveni — aici, unul Tașcu Cazangî dela Resna are un mare magazin de coloniale; în Cleveland-Ohio, numără 10—15 familii; la Hollywood, frații Costici au restaurante; în St. Louis Missouri: Ilie Vasilescu, Nașcu Lodzi, G. Pota, G. Babușcu și alții ca Vanciu D. Moche, Vanciu K. Figiu, etc. cari au lucrat în marile centre.

Grămoștenii din Hrupiște și Deniscu s'au expatriat prin 1902-1903, dată dela care au început să cunoască streinătatea. S'au așezat în St. Louis vre-o 30 tineri, cu 5—6 familii; în Nashua N. H. vre-o 15 tineri și alți câțiva în Detroit Michigan, Boston, etc.

La St. Louis, au lucrat: Arghir Leța, Sideri Velio, Dachi Ghiaciu (Charles), frații Struhala, Arghir Lapa, Anastas-Tom Caracotta, frații Miciani, Vasile Ceape³; alți negustori: Sterie Culina, plecat în cel dintâiu convoiu, Vasili Papasterie, Zisu Mitacu, frații Arghiri — Bibu și Mihail, unul Pișotta, Dimitrie Papasterie, frații Manciu — Cule și Tacu, Machi Olani, Hristu Cacardacu, etc. La Boston, au fost frații Pișotta—Teodor și Damian cu restaurante⁴; La Detroit Michigan: frații Gargala cu automobile pe piață⁵; Arghiri Tasi cu restaurante și distribuitor de lapte; Ghiorghi Vlașe; etc. Pandi Marcu din Nijopole, om bogat, lucrează și el în marile orașe.

Grămoștenii din Livădz, au avut și ei o colonie de vre-o 20 nume răspândite peste tot. Unul Hristu Ioan Papahristu este în America de sud.

Aromânii din Veles au avut o mică colonie: Costi N. Gârba și Petre T. Saru cu restaurante în Eusley Ala; în alte centre, alții ca: Spira Mihalî Boga, Meru Agamemnon M. Boga, Vanciu Spiru Țârnușeanu, etc.

Megleniții au și ei o colonie de peste 100 elemente tinere răspândite peste tot, cuprinsul Americii de nord. Una numeroană

grafiat din California, am căpătat date prețioase asupra Crușovenilor. în fața uzinelor Ford, a avut restaurant de lux, tutungerie și fructărie, Vasilachi Șutcu. Alții în Detroit Michigan: Petra Culi-Peter Angelo cu brutărie; Vanciu Costi Bittuleanu-John Kostaki cu cismărie; frații Unca și Nick Teodor din Perlepe blănarî; Tomachi Mateu Iorgangi-Tom Mets cofetărie; Ghiorghi Legas, Petru Comati-Peter Comatis, Naun Dalaveri, Tașcu Zdrangă-Anastasi Kosta, Mitu Gardani; unul Lachiu ceasornicar; Tașcu Cutureșu negoț ambulant de limonade. Nu știm unde lucra Gachi G. Calistiri, Dim. Ioti, frații Nachi Figiu dela Scoția, frații Vanciu Dogă. ² Michel Charles-Mangora a fost, în războiul mondial, șef al siguranței engleze la Constantinopol, iar Costi Colnalce-Gus Nalcias, agent al siguranței în Detroit. ³ Fiii lui Toma sunt; Steriu, Nicola, Anastasi și Coclo. ⁴ Aproape toți proprietarii s'au ocupat cu restaurante, brutării, cofetării, etc. Frații Miciani sunt: Dimitri-James și Arghir-Bassel. ⁵ Damian este acum angrosist de lemne la București, iar Teodor colonist în Cadrilater, ca și Arghir Leța și mulți alții. ⁶ Frații Gargala, au deasemenea, în Cadrilater, același ocupație.

este la Cleveland Ohio, din care dăm câteva nume : Hristu Argintaru, An. Papa Dionisie și frații Papagheorghe — Ioan și Fani, toți cu hoteluri și restaurante; alții ca Ghiorghi Papamance, Dima Golea, Ștefan Bicica, Dia Ghirizu, Vitan, etc.

Neveștenii numără vre-o 60—70 nume, toți negustori, cu deosebire în Canada : Montréal și Toronto, iar în U. S. A. : New-York, Detroit, Chicago, Indianapolis. Au fost la Providence, ca Dimitri Ghioșe, Mihali Roza și alții; la New-York ¹: frații Golna, Vasile Boza, etc. mari negustori; Tomi Mihail ² cu restaurant. În Canada, la Montréal, frații Costa Pelicuda ³, mari negustori de confiserii și fructe ⁴, etc.

Aromânii din Belcamen au avut și ei o colonie puțin numeroasă. Mina M. Căluș negustor în St. Louis, Hristu M. Căluș în California, alții ca Hristea Tegiu Căluș cu fabrică de băuturi spirtoase, Ghiorghi M. Căluș, etc. Și Pisuderenii au avut o mică colonie : Foti Ceauș cu restaurant la New York ⁵, tineri din familia Leacu și alții. Multă lume din Blața era răspândită în toată America; deasemenea, și Aromâni din cele două comune Beala. Castorienii — pe cari, în secolul de față, nu-i vom mai trece în rândul Aromânilor — au avut multă lume în noul continent; aproape nu există familie fără un membru expatriat aci. Toți s'au ocupat cu blănăria. Frumoasele vile din Castoria și mizeria actuală sunt o mărturie vie a belșugului și falimentului vieții economice din țara Yankeilor.

Ca și Crușovenii, tot astfel Măgărăvenii, Bitolenii și Tesalienii s'au ocupat cu comerțul de restaurante, de fructe și înghețată, în general — foarte puțini prin fabrici — în New York, West Orange, Detroit, Washington, Filadelfia, Albany, St. Francisco, Mineapolis, puțini la Chicago ⁶, etc. Un mare antreprenor de hoteluri a fost Măgărăveanul Vangheli Atanasescu. O puternică colonie, în valoare de 3—400 nume — mulți cu familii — din Furca, Magarova, Bitolia, Avdela, Smixj, Samarina, Aspropotam, Tesalia, etc. este în marele oraș Manchester. Au fost și colonii slabe din Gopeș și Muloviște ⁷.

În anul 1904, legiuni numeroase și nesfârșite de tineri, originari din Albania și Pind, au pornit spre America, cei mai mulți dintre conducători absolvenți ai liceului român din Bitolia și ai gimnaziului din Ianina. Tradiția era să devină învățători, propagatori

¹ Aici, a murit Alexandru Bișcă, absolvent al liceului din Bitolia, fost inspector al societăților americane pentru controlul emigranților. ² Tomi Mihail, de la care deținem date multe, este acum librar și deținător de tutunuri la Sorovicium-Macedonia. ³ Frații sunt: Teodor, Anastasi și Chiriac. ⁴ Frații Barzu Giugea lucrau și ei în această țară. Cu America face negoț de tutunuri firma Mișu din Salonic și alte firme aromânești și grecești. ⁵ Foti Ceauș a avut la Bazargic cafeneaua centrală pe str. Regina Elisabeta. ⁶ Aici, la Chicago, a lucrat și Gopeșanul Teodor Carața, tatăl farmacistului George. ⁷ Un alt gopeșan a fost din familia Coșcă; Muloviștean a fost Hristu Mușulam, etc.

ai culturii și educației naționale românești, dar prea erau mohorâte perspectivele ce le crease sângeroasa curbă a lui Haret, precum și marile mișcări revoluționare în provinciile aromânești. Nevoia de a-și asigura o existență i-a determinat să-și caute norocul peste Atlantic. Călăuzele acestor tineri au fost Nicolae Cicani din Corița, Dumitru Iți și Hristu Constantinescu din Perivole. După aceștia s'au pornit: Panaiot Teguiani, Tache Nibi, Tache Varduli — toți din Perivole și Constantin Spano din Samarina, St. Damașotti din Avdela — toți absolvenți de liceu; George Scrima, etc.

Pentru ca să se asigure un sprijin moral și material în mijlocul oceanului necunoscutului american, primii veniți s'au grăbit să se organizeze în societăți cu caracter mutual pentru toți cei aflați în America, precum și pentru toți aceia cari urmau să vină sau cari aveau să fie aduși¹.

La Aromânii din Albania, n'a existat aproape familie fără un membru în America². Aceștia — adică Fărșeroții — s'au stabilit cu predilecție în centrele: New-York, St. Louis, St. Francisco, Bridge-Port, Woonsocket R. I. și altele. Sufletul în jurul căruia s'a cristalizat o forță conștientă, născătoare de energii și produse folositoare, a fost Nicolae Cicani, călăuză Fărșeroților în noua lume. El s'a ocupat la New York cu negoș diferit și cu o casă de transporturi. Alte nume în această cetate: Ahilea Cipu și Tache Tasi cu comerț de berărie, Hristu Bașu frizerie, Tolia Bilimaci-Tesalia hotelier, Pandele Talabaca funcționar la controlul asigurărilor și agențiilor de vapoare, Toma Ionescu, Dimitri Ciufecu, Ghiță Popescu, Dionisie Popescu, Hristu Dumitrescu, Tanasi Roșu, Tașu D. Tasi, etc. În Woonsocket R. I.: Dumitru Teja, funcționar comercial peste lucrători delaz uzine; Mihali Ghianelu și Dumitru Panu coloniale, Gheorghj Bebi hoteluri și coloniale, Vasili Bichi, Tegu Gârțu³, Grigore Șola, etc. În Bridge Port: Șimu Dumitru și fiul Leonida cu restaurante

¹ În primul an, în frunte cu Cicani, cellalți de mai sus și V. Atanasescu au întemeiat soc. «Speranța». Dar, după un an, Fărșeroții înmulțindu-se, s'a întemeiat de acelaș Cican soc. «Fărșerotul», cu sediul central la N.-York și cu filiale la Woonsocket R. I., North. Gr., St. Louis, Bridge Port, Corița, Pleasa, Dîșnița, București, Frașari. În 1906, s'a întemeiat de H. Constantinescu, V. Atanasescu și N. Papahagi — fost institutor la Balceic și acum negustor în București — «Lupoalca» cu caracter economic și național, cu peste 160 membri, la care au aderat și toți grecomanii și Aromânii Tesalieni. Societăți cu sferă mai restrânsă: «Ap. Mărgărit» de Avdellați la Nashua, «Sf. Gheorghe» de Tesalieni la N.-York, «Frățitlia» de Perivoliați în 1909 cu caracter economic — a ajuns în curând cu un capital de 8000 dol., din cari au ajutat și câțiva negustori din București; «Picurarlu» de Aromânii stabiliți în Indianopolis. Multe date le posedăm dela d. C. Coca, negustor în București. ² Au mai rămas încă vre-o 70 familii, restul s'au înapoiat — mulți din ei în țară și în Cadrilater. ³ Fiul lui Gârțu este în siguranța statului Rhode Island.

și proprietăți ¹; frații Spiru, Toma Pitu, Ahilea Cașcona ², Ioana Ianuli-Tesalia, Costa Foti și alții; în St. Louis: frații Cuciubina cu berării, Argintaru, frații Nastu și Stavre Coca cu berării — toți proprietari. Numai din Pleasa-Corița s'au expatriat în America vre-o 400 tineri.

Numărul celor expatriați din ținutul Pindului și al Veriei este impunător. Numai dintre Verieni s'au așezat, aproape 500 tineri, cu centrul principal în Woonsocket. Există, încă din 1923, în New York, o firmă a fraților Toți Hagigogu, cari desfac brânzeturi albe, parmezanuri și cașcavaluri aduse din Macedonia ³.

Perivoliații ⁴, cam 300 la număr, s'au așezat peste tot, cu deosebire la Manchester N. H., New York, Albany, Rochester, Filadelfia, St. Louis, Boston, Indiana Harber. În N.-York, au fost sau mai sunt: Hristu Constantinescu care s'a ocupat cu comerț diferit; Tache Nibi cu direcțiune de hoteluri ⁵, Nacu Panaiot Caloghir și Tegu Belu cu restaurante; cu diferite: Panaiot Teguiani, George Scrima, Tachi Varduli, Dimitri Iti, Zisi Caloghir, Matusu Mușu, Petru Ferfeli, Achile Bei, etc. La Rochester N. Y.: Jean Ita și Jean Paparizu; în St. Louis: G. Perdichi, V. Perdichi, Tr. Constantinescu, pare-se și I. Vuloagă, etc. În Boston, Constantin Coca, N. Vraca și G. Paciavura — acesta din Avdela; în Dalas Texas: G. Riza; G. Papatanski în Chicago; tot în această cetate a uzinelor lucra la bursă și Zisi Caloghir.

Avdeliați, în număr de circa 200, s'au stabilit cu deosebire în Nashua N. H. și N York. În cel dintâiu, cu magazine de tot felul, ferme bogate și proprietăți, ca Nasi Tambosi, fermier pe moșie proprie; Ghiorghii Apostolică, Iancu Gableța, Gachi Leandză, etc. ⁶. Alt centru a fost la Vermont. Aici, frații V. și Aristide Papahagi au avut fermele lor ⁷; deasemenea, Vangheli Atanasescu din Magarova.

În Manchester N. H., au fost două nume originale din Smixi cu însemnătate pe piață: Nicolae Nasica, un mare bogătaș, cu lăptării și fabrică de înghețată, cu 15 autocamioane pentru distribuit laptele și cu multe proprietăți; Achilea Nasica, cu fabrică sistematică de creșterea păsărilor — sute de mii de bucăți, cu 40–50 funcționari. Tot aici, este și Dimitri Bubulica, cu măcelării.

Colonia cea mai numeroasă este aceea a Samarinenilor, în nu-

¹ Azi, proprietari în București, cu cafenea, grădina și hotel «Basarabia» — calea Griviței. ² Aceștia au restaurante, magazine de fructe și cofetării și proprietăți. ³ Acolo, pe Chamberlain Street 24, sunt frații Gheorghe și Nicolae — acesta diplomat al Academiei de comerț din București, El lucrează în legătură cu fratele Dimitri dela Salonc. ⁴ După moartea lui H. Constantinescu, în 1909, s'a înființat soc. «Perivoli» la N.-York, de G. Scrima, T. Nibi, C. Coca, P. Teguiani, G. Perdichi, etc., cu peste 180 membri, în finanță și astăzi. ⁵ Astăzi este cerealist în Bazargic. ⁶ Respectiv, proprietar de imobile și magazine, coloniale și măcelării, croitorie. ⁷ Acum face negoț în București.

măr de circa 700 tineri, stabiliți prin statele Boston, Nashua, N.-York¹, etc. și câțiva prin America de sud. În Boston, un mare comerciant de carne este Panait Ciopa, iar fiii lui ingineri; în Los Angeles, Mihail G. Piteni, are întreprinderi de hoteluri; un mare proprietar este Memu. Tot aici, este Turianul Hristu Cicma medic și Hristu Patajò din Samarina. În America de sud, Tului Diamandi, stabilit de peste 30 ani, diplomat al facultății din București, are farmacia lui la Buenos Ayres, iar Tachi Diamandi inginer chimist².

Pușini Turieni s'au stabilit, după 1906, în Nashua, Providence și Cansas City.

Aromânii din Băiasa, bine înstăriți, s'au așezat cu deosebire, în statul Vermont. Vom da câteva nume reprezentative. Nicolae Economu, are în Ist Georgia-Vermont, fermă pe moșie proprie cu 80 vaci și mii de păsări, cu inventarul cel mai modern; mai desface și brânzeturi europene, etc.³; Petre Cazana cu atelier de fotografiat și proprietăți în Liverpool-Ohio. În Knoxville-Tonnesay, Nicolae H. Cazana cu imobile și trei ateliere de fotografiat: în Woodsville N. H., în Lindonville Vermonts și cel mai impunător în Johnsbury. Steriu Palioseliti, în Hudson N. H., fermă de lux pentru produse lactice: Nicolae Cușca, în Nashua N. H., negoț și imobile urbane; Ghiorghi Zigra și frații Raftu — Temistocle și Gigă cu restaurante în Parkersburgh și frații Gima — Giorghi și Ianachi, în acelaș centru; Ștefan A. Economu fotograf în High Point N. C., iar John Tegu aceiași ocupație în Birmingham Alabama, etc.

Aureliu I. Popescu pomenește de câțiva tineri din New York, buni negustori și devotați cauzei obștești a Aromânilor, ca Ion Tase modest proprietar al societății M.-Românilor; Louis Cipu, Leon Talabac (Talabaca) un expert statistician în Wall Street, cartierul bancar al New Yorkului și febril calculator al veniturilor la diferite acțiuni și, în fine, despre alți câțiva proprietari de mici restaurante⁴.

Aromânii au avut și alte îndeletniciri în intensitatea cuprinsului U. S. A.⁵.

Iată cum istoricul N. Iorga, în vizita ce a făcut-o Românilor din America, vorbește și de Aromânii din Macedonia, aflători în a-

¹ Miha N. Hagibira este șef comisar la un sector din N.-York; Ianul Hagibira pictor portretist foarte apreciat — ambii absolvenții ai gimnaziului din Iania, N. Baștri profesor de muzică. ² Barbaian din Samarina are un institut particular comercial superior și lucrări mult apreciate în I. spaniolă. ³ A avut pe str. Regală-Buc., magazin de mașini de gătit cu petrol și, acum, fermă de legume la Pantelimon. Artur Economu, fiul său de 20 ani, a construit un avion « motor Henderson de 4 cilindri, mult apreciat la expoziția Burlington din Martie, 1931. Relațiune căpătate dela distinsa d-nă N. Economu. ⁴ Vezi (o. c.) Soc. «Unitatea» de ajutor și de cultură a fost sub președenția lui I. Cipu. ⁵ Mulți tineri s'au remarcat pe ringul boxului: championul Nașu Popescu din Pleasa, supranumit «Pumnul de fier» — Hammerfog Howte, căruia toate ziarele din N.-York din 1/1924, i-au adus elogii — Vezi Trib. Rom. de peste hotare, nr. 2, a, 1

ceastă lume: „ca pretutindeni, elementul acesta este de o energie, de o dorință de luptă, de o putere de a construi fără pereche. Macedoneanul trebuie să scoată capul rotund și brun între capetele tuturor”¹.

Date mai ample asupra acestor colonii le-am socotit de prisos în cadrul acestei lucrări. Date asupra Aromânilor din Tesalia și Zagor n'am putut căpăta.

Următor legiuirilor severe asupra imigrației în Statele Unite ale Americii de Nord luate de guvernele americane și acest debușeu de vărsare și măcinare a energiilor balcanice — cotate ca rasă inferioară, și neasimilabile — a fost închis pentru totdeauna. Ceva mai mult. Criza economică, accentuându-se îngrijorător în anii din urmă, a sfârșit prin a alunga și parte din cei stabiliți de mult acolo. Multă lume aromânească s'a înapoiat, deci, la vechile vetre, parte din elementele îndrăsnețe așezându-se cu deosebire în România și în Cadrilaterul acesteia.

Februarie 1924; Liu Gârțu care a ucis pe ring pe un champion francez; în statul St. Louis: Margariti Ianuli al lui Nasta Pleacu din Pleasa — toți produse ale liceului român din Bitolia; în St. Francisco, cel mai temut boxeur era un fărșerot; un alt champion boxeur în st. Rh. Island a fost Gula Pentivada din Verta. ¹ Vezi «Românii din America», 1930, 297.

NEGUSTORII AROMÂNI ȘI COLONIILE LOR ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ȘI ÎN CADRILATER.

*Burghezia de astăzi din țară este
formată mai mult din Români Macedonenți
decât din Greci.*

Take Ionescu.

1. — „Greci“ și Aromâni.

Este de cel mai mare interes să urmărim pe negustorii aromâni în cuprinsul Principatelor Române. La prima vedere, se pare că acești întrepizi negustori au ocolit țările dunărene, pe câtă vreme în țările vecine acestora i-am găsit în colonii importante, încă din cele mai vechi timpuri, ca și în Ardeal și Banat. Faptul că nu-i găsim în Principate nu însemnează, totuși, că n'au existat — este vorba de veacurile anterioare celui al XIX. Greutatea stă, însă, mai cu seamă în a-i deosebi de Greci, cu cari erau confundați, nu cu intenție, ci în mod foarte natural. Știut este că, mai cu seamă pentru Aromâni, limba comercială în Peninsula a fost limba grecească. Veacuri de-a rândul, în Principate, a vorbi și a trăi după moda grecească era un semn distinctiv de înaltă aristocrație, intelectuală și social-politică. Și domni și boieri se grăbeau să-și asimileze limba aceasta nobilă și să-și poată însuși, măcar superficial, cunoașterea literaturii grecești, ca, prin aceasta, să treacă deasupra nivelului. Și aceasta, începând cu sec. XVII, mai stăruitor. Ori, Aromânii, găsiindu-se într-o societate cu pretenții de grecizare, era natural ca mulți din ei — majoritatea — să-și helenizeze numele și să se prezinte ca Greci, în modul acesta, putând ușor să-și atingă scopul urmărit — înavușirea și, totdeodată, să poată pătrunde în clasa conducătoare, trup și suflet helenizantă. În celelalte țări, constituindu-se în comunități culturale și religioase, laolaltă cu foarte puțini Greci, toți au fost trecuți ca atari, până când, în Ungaria, a izbucnit neînțelegerea între amândouă grupările — cea aromânească „macedo-vlahă“ pretinzând să fie slujită de preot aromân. Chiar Sina este trecut în enciclopedia maghiară „Pallas“, ca „görög“-grec.

Pentru vremurile mai noi, se pare că Aromânii au ocolit, într-o măsură oarecare, Țările Românești. Din ce considerațiuni nu putem preciza. Ceva semnificativ găsim în poezia poporană : „fetele aromânce blestemau pe cele românce cari așteau calea tinerilor a-

români, oprindu-i astfel, să se întoarcă în patrie, la ele, din care cauză cele dintâiu rămăneau nemăritate. De aci, marea groază a părinților în a da îngăduire feciorilor lor de a străbate „Marea Laie“ (M. Neagră) și de a face negoț în „Vlăhie“¹.

Aromânii sau Grecii au cunoscut aceste țări din cele mai vechi timpuri. Profesorul M. Iorgulescu scrie acestea în lucrarea d-sale: „Când Turcii ocupă Constantinopolul, mare parte din Greci se expatriază... alții, cei mai de rând, veniți mai mult din Macedonia și părțile vecine, se opresc prin țările noastre, aciundu-se aci ca neguștorii de băcănie. Tot ei aduc boierilor noștri și mărfurile orientale, pe cari le desfac, mergând din casă în casă sau expunându-le în prăvăliile de pe la hanuri. Negustorii greci trec și în Ardeal unde fac o companie de negoț, etc.“². Am văzut că coloniile aromânești în Ardeal au o vechime tot așa de mare și că rolul lor în promovarea economiei acestei provincii a fost netăgăduit considerabil. Și, mai departe, același scriitor scrie că un alt articol de comerț care se desfăcea prin casele de negoț din Ardeal erau cordovanele³, pieile lucrate în răsărit după datina Arabilor din Cordova, la care se adaogă bumbacul, țesăturile din Turcia și mirodeniile⁴. Se știe cu prisosință și este temeinic constatat că, cel puțin, negoțul bumbacului din Tracia era în mâinile Aromânilor mai mult și în ale Grecilor mai puțin. Am mai văzut că, în veacurile trecute, Aromânii aveau contoare și case de comerț în toate țările și în scalele tuturor mărilor și, deci, un le putea scăpa din cercul lor de activitate tocmai țările române, mărginașe cu Ardealul, unde îi întâlnim încă din sec. XVI. Deasemeni, în categoria negustorilor „ruptași“, trebuie să bănuim mulțime de Aromâni, cari, ca și ceilalți streini, „se văd supuși numai la o dare fixă, plătită anual și numită ruptă, în schimbul căreia își fac nesupățați comerțul lor“ de mărfuri, ce numai ei le pot aduce⁵. Comenzi de mărfuri apusene se făceau prin comisionari greci, armeni și evrei, cari mergeau la iarmarocul din Lipsca sau se așezau în centrele mari comerciale, de unde expediau articolele căutate în țările române⁶; ori, la iar-

¹ In «Antologia aromânească», 44, de T. Papahagi, găsim aceste versuri: «Focul s'ardă-așa Vlăhite, că-și fug gionii tu ilicite; 'nchtesc gionii s'vină-acasă, tea Vlăhute ș'nu-lt alasă», adică: «Arde-o-ar focul Vlahia, că fug tinerii în vârstă fragedă; se pornesc tinerii să vie acasă, dar românele ies și nu-l lasă». Neveștencele blestemau pe Ceanană — primul Ceanescu care a venit în Muntenia — că amăgea pe tinerii și-i ducea în România. Deasemenea, erau blestemați și chirigii cari amăgeau pe tineri. Bătrânul Mihalachî Buia, proprietar al grădinei «Pariziana», a fost, copil mic, amăgit de un chirigiu gopeșean.

² Istoria comerțului, 181. ³ Ibid. ⁴ N. Iorga, Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc, 113-114. ⁵ M. Iorgulescu, 186. Atât acest scriitor, cât și dr. A. Gluglea, în lucrările lor atât de documentate, n'au pomenit încălări despre activitatea acestor Aromâni, pe cari îi ignorează cu totul. ⁶ Ibid, 189.

marocul din Lipsca și în alte centre comerciale, Aromânii erau prezenți din vremurile cele mai vechi și încheiau tranzacții importante ¹.

Știm că dr. D. Popovici, în valoroasa lucrare, „O Tzintzărimea“, analizând, cu multă răbdare și obiectivitate, proveniența în veacurile trecute a negustorilor așa numiți „greci“ din Serbia și Țările slavone, a conchis că absolut toți erau Aromânii din centrele curat aromânești. Așa că, printre acești „greci veniți mai mult din Macedonia și părțile vecine“, înclinăm a vedea cel puțin în mare măsură pe Aromâni. Fiindcă, după cum o bună parte din aceștia au luat drumul bejeniei — la căderea Constantinopolului — spre Italia și Europa, iar alții, din provinciile aromânești, spre Bosnia și imperiul german, tot astfel, ar fi putut foarte ușor să se îndrepte spre Țările Românești.

În aparență, totuși, au fost mai mult Greci. Cine ar îndrăzni de o pildă, să spună că numele de Teodoropulos, Anagnastopol, Coemgiopol, Ferechide, Ciropol, Polimiridi, Cavaliotti, Hristidi, Filipide, etc., nu sunt grecești? Și, totuși, au fost purtate de Aromâni, cu negoț sau mare agricultură în Muntenia și Moldova ².

Să luăm pe Teodoropulos sau Teodoru. Era un oarecare Dima, mare moșier în Moldova, fiu sau frate cu căpitanul Farmachi, pe care Artur Gorovei îl socotea grec veritabil ³. Or, căpitanul Farmachi, era acel Iani Fărmac, „căpitan mare și vestit în Epir și Tesalia“ ale cărui averi le-a confiscat Ali Pașa, ceea ce l-a împins să ia calea codrilor și să ajungă mare căpitan eterist în Principate ⁴ — unde fatalitatea implacabilă îl determină să lupte, împreună cu Aromânul Olimpiot Ghiorgachi, împotriva lui Tudor Vladimirescu. Ferechide a fost numele purtat de marele om de stat român, la origină Dimcea, originar din comuna aromânească Fier-Fearica din Albania ⁵. Anagnastopol, la origină Papa Adami Anagnostu, mari moșieri prin județul Buzău, erau din Cerneș-Zagorul Pindului ⁶. Coemgiopol a fost purtat de două mari figuri bucureș-

¹ Vezi C. II-a, cap. II, par. 3, pp. 376 și urm. ² La prima vedere, nu pot fi decât sârbocștii numele de Martinovici, Brancovici, Marcovici, Popovici, Nușici, Filipovici, Grucici, etc.; sau grecești: Neofiti Duca, Perevos, Gazis, Gudas, Pantazides, Diamandi, Valaoritis, Krysalls, Zalacosta, etc.; sau bulgărești: Tachei, Ghena Ghenadiev. Aleco Constantinov, Mihailov, Gheorghiev, etc.; sau turcești: Sava Pașa, Serachiot Bey, Naym Bey, etc. ³ Vezi Arch. Olt., nr. 37-38, a. VII. art. «T. Teodorini» 184 și urm. ⁴ Acest Dima «Grecul», căsătorit cu Ileana fiica lui Nicolae Morțun, coborător din Ion Tăutul, Marele Logofăt, a avut — printre cei patru fii — pe Teodor Teodorini și Vasile Teodorini, doi actori cu renume la Iași și Craiova, iar Teodor a avut două fiice, pe Elena și Lucreția-Aurora, cântărețe celebre pe rampele europene. ⁵ I. Car., 139. ⁶ Vezi «Fearica» C. I-a, cap., IV, p. 122. ⁷ Adam Papa Adami a fost bunicul cunoscutului colonel Tache Anagnastopol din garafzoana R.-Sărat, astăzi pensionar; pe când Anagnostu Adami și Ion Anagnostu i-au fost; unul unchiu, altul tată.

tene: unul „cuimgi-baş“, staroste al argintarilor și altul, fiul Gheorghe, mare negustor de lipscănie, stofe, etc.¹. Ciropol și Cristidi sunt originari din acelaș Cerneș, Polimiridi din Custeanani-Asproptom și a. m. d.

Numărul acestor așa ziși „greci“ trebuie să fi fost relativ însemnat, dacă ne referim și la numărul considerabil de învățați cari propovăduiau, cu erudiție înaltă, în Țările Române, științele și filosofia, ei fiind printre aceia cari au pus și bazele vestitelor academii din Iași și București. Acești învățați și profesori aveau frați, rude și prieteni rămași acasă și cari nu puteau să ignoreze aceste regiuni dunărene bogate — domeniu atrăgător de activitate economică și de înalte funcțiuni pe lângă boierii și domnii lor.

Dacă luăm lista cu nume de negustori „greci“ lucrând din Țările Române cu streinătatea, îndeosebi cu Veneția — după comunicările făcute de istoricul N. Iorga în 23/1/915 — vom avea a constata cu mult temei că aproape toate sunt aromânești sau că le putem revendica cu titlu egal. Întâiu, numele de Panu sau în italienește Pano² este foarte frecvent în ținuturile locuite de Aromâni și se găsește mai ales și ca nume de familie. Au fost și mulți căpitani armatoli cu numele de Panu: Zidru, Ceara, Meitani, etc.³. Numele de „Pepano“ ar fi fost, la origină, Păpană, Papanu, Papană, nume foarte obișnuit mai ales la Vl.-Clisura, din vremuri vechi. „Dona“ este forma prescurtată a lui Antoni, Andoni, Andona, Ndonga, etc. Dona Pepano, Pano Pepano și altele de ce n'ar fi Aromâni negustori în relațiuni importante cu Veneția așa de cunoscută acestora și — neindicându-se locul de naștere — ce ne-ar determina să-i socotim de greci?

Iată pe unul Nicolae Papa Zaraful dela București în relațiuni cu Caraiani, marele negustor și „agent permanent“ al lui C. Brâncoveanu, căruia îi supraveghea, împreună cu unul Mihail al lui Pană, depozitele dela Zecca; pe unul Spiru Panu dela Focșani, pe altul Panu Strati, consul la Veneția... Să se știe că zărăfia a fost o ocupație foarte obișnuită la Aromâni; numele de Spiru este prea aromânesc, etc.; Manu Apostol — și el în relațiuni cu Caraiani⁴ — Constantin Hagi Iani din Salonic, Ioan Rizu și altele, sunt nume purtate și de Aromâni. Manu (Manu, Manciu, Manea, Manoil, Emanoil, etc.) este foarte frecvent la Crușova, la Clisura și în alte centre; Rizu era numele originar al lui Riga Fereul chiar și este purtat, actualmente, de toți a'de Rizu și Rizeștii, originari din Băiasa și

¹ Vezi mai departe «Bucureștii» și cap. IX. ² Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile XVII și XVIII. ³ Vezi I. Car., o. c., passim. ⁴ Acest Manu Apostol, negustor al lui Vodă Brâncoveanu, după căderea acestuia, trăia la Brașov, unde da știri imperiaților — Vezi N. Iorga «Scrisori de negustori», 1925, p. 89.

alte părți; Bubuli și Bubulina, deasemenea, nume foarte obișnuite, mai ales la Fârșeroți.

Răposatul I. Caragiani, membru al Academiei Române, cel mai serios cunoscător al situației Aromânilor în Balcani, scrie acestea: „Iar familia Caraianașilor așezată la Ianina a fost înrudită cu o altă familie însemnată a Mărușilor, cari Măruși trăiră mult timp în Ianina și apoi emigrară din cauza Turcilor în Veneția. Mărușeștii și Caraianașii căpătară titluri de nobleță din partea Senatului Veneției pentru multe servicii ce făcură”¹. Mulți Caraianași emigrară și în insulele ionice. Iar mai departe², analizând; cu răbdare și obiectivitate, listele date de Aravantinos pentru familiile boierești între 1431—1814³, deduce că acest oraș — Ianina — era, pe acele vremuri, „mai mai românesc” și găsește, printre multe altele, aceste nume de boieri: Panu Caraioan, Panu Mărușu, Anastasie Vrană⁴.

Să intrăm în subiect. În comunicarea deja citată, istoricul N. Iorga — primul care a dat la iveală nume de Moscopoleni în legături comerciale cu Veneția — găsim acestea: „Afacerea depozitelor Brâncoveanului a intrat apoi în mâinile lui Leonard Caraianș și ale altui grec foarte cunoscut, care a avut afaceri cu Rusia și a luat în căsătorie pe o fată din dinastiile fanariote, Pano Marutzi”⁵. Despre acest Pano Marutzi, a cărei naționalitate am stabilit-o cu prisosință până acum, găsim scris în „Cronicarii greci” de C. Erbiceanu, la p. 201: „Acestu Marușe, Ianiot, trăitor acum în Veneția și care este comerciant. Acesta după cum se aude a întrecut pe toți comercianții și boierii Romèi, nu numai pe cei din Constantinopole, ci și pe cei din Valahia și Moldova și Serbia și pe cei din compania Vienei și Brașovului și pe cei ce se află aiurea. Ii a întrecut nu numai cu bogăția, ci și cu cinstea. Acesta s’a dus la Viena și l-a primit însuși Chesarul; acesta s’a dus și la Paris și l-a primit chiar regele, duple cum și regele Engliterei și regele Prusei. S’a dus și la Petersburg și i s’a făcut și acolo primire. A fost cinstit și cu cavaleria de cavalier al ordinului Sântei Ana și s’a numit cavalier moscovit... Înainte de el Caraghianizii erau renumiți comercianți în Veneția. Dar acesta cu mult i-au întrecut și numele lor de-abia se mai aude acum; și, ceea ce este curios că acesta începutul și l-a luat dela aceia și în timp de 30 ani atâta s’a ridicat, Dumnezeu să-i înmulțească anii”⁶.

Din familia Vrană și Mavroiani a ieșit familia Caraianașilor, înrudită cu acea a Mărușilor. Străbunul acestora a fost cărăvănar și, după ce strânse o avere fenomenală, se retrase⁷. Și, de aceea, ve-

¹ I. Car., 58. ² Ibid., 59. ³ *Χρονογραφία τής Ιπτρύ*, II, 260—284. ⁴ I. Car., 59. ⁵ Câteva știri, nota 1, p. 5. ⁶ Așa scrise C. Daponte, Scopellitu, care, după aceea, s’a numit Chesarte, în al său «Dialog istoric». Vezi *Cronicarii greci*, I, c. 7 I, Car. 58.

dem pe membrii Marutzi făcând ucenicie la Caraiani din Veneția — înrușiți la Iania, înrușiți și la Veneția¹. Un celebru exemplar a fost acest Panu, educat la casa Caraiani și care întreținea relații de comerț internațional, firma lui trebuie să fi fost pe acele vremuri, mult mai valoroasă decât cea a lui Sina, căruia îl putem socoti ca un demn antemergător.

Ne vine să credem, prin urmare, că am dovedit cu prisosință că foarte puține nume au rămas grecești. Panu Maruși, însă, rămâne Aromân.

2. — Negustori așa ziși „greci“ în veacurile trecute.

Negustorii aromâni au fost semnalăți la Iași de cronicarul Miron Costin, pe la 1680, după exemplarele rătăcite pe acolo, cum observă istoricul N. Iorga². Dar mărturiile despre acești negustori ne duc și mai adânc în veacurile anterioare. După cum am mai spus-o³, un „grec“ Caraiane era așezat la Snyatin în Polonia, păstrându-și, totodată și privilegiile din Moldova⁴. În 1595, în plin războiul turco-polon, întâlnim, în Polonia, pe negustorii din Iași, „cu toții greci“, ca Dimu Balagora, Dimo Mihail, Manuil Simotos, etc.⁵ — despre cari am mai vorbit cu alt prilej⁶. Epiroți la Iași, cu mari afaceri și influențe, erau unul negustor „Giva din Grecia, din Epir, ce este aproape de Macedonia“⁷. Deasemenea, găsim tot la Iași, pe unul Ienachi Simota („Enachi Simon Grecul“), curtean al lui Eremia Movilă⁸; altul, venit tot ca negustor, care ajunsese mare spătar al Moldovei și ginere al lui Petre Schiopul, Zotu Tzigaras din Iania⁹. Se pomenește și de un Pano Limidari, grec din Macedonia¹⁰.

Grecii epiroți apar în negoțul Moldovei mai mult de pe la 1600. În afară de acel Giva, negustor de vite, mort în Bistrița, se mai pomenește și alții ca Nicolae din Suceava, ca Mihail¹¹; ca Manea care a fost Vameș Mare, ca Alexe în acelaș post, Pană Limidari, negustor al M. S. Vodă, etc., toți negustori la Iași, prin 1604¹²; un altul Teodor Chiriac, care avea vama Moldovei sub Petru V. Șchiopul și Ieremia Movilă — prin 1595¹³; unul Mihail

¹ După Pouq., o. c., II, p. 422, aflăm că, în 1724, un mare negustor din Iania, Anastase Marutzi, a condus consulatul francez din Arta după moartea titularului Dubroca și l-a predat mai târziu fiului acestuia. Tot Pouq., scrie că urmașii acestei virtuozose familii erau stabiliți la Veneția de aproape un secol.
² Câteva știri, etc. ³ Vezi Cap. II, «Rusia și Polonia». ⁴ Studii și doc., VI, p. 306, nr. 1160, cit. și nr. 1162. ⁵ Ibid., 443—4, nr. 380. ⁶ Vezi «Rusia și Polonia». ⁷ Hurmuzachi, XV, p. 809—810, nr. 1453 — ap. N. Iorga, Ist. Com. J., p. 197. Unul «Jiva» din Călsura îl vom întâlni ca negustor în Oltena. ⁸ St. și Documeate, p. 456, nr. 475 și Hurmuzachi XI, pp. 317 și urm. nr. 448 — ap. St. și Doc., XXVII, p. 389, nr. 247. ⁹ N. Iorga, Memoria despre legăturile cu Epirul, în Anal. Acad. Rom. pe 1914. Numele de Tzigara l-am întâlnit la Gopeș și Bitolia. ¹⁰ St. și Doc., XXIII, p. 440, nr. 374. ¹¹ N. Iorga, Scrierile de negustori, 60. ¹² Ibid. ¹³ Hurmuzachi, XII, pp. 307—8, CCCCLIX—

Manea, vărul lui Balaban, un Constantin Hagi, fiul lui Petru Grecul ¹.

În Moldova pe la începutul secolului XVIII, sunt negustori ca Gheorghe din Iași, ca Proca, ca Dima băcanul, împrumutători de bani și moșieri ² — nume ce le dăm cu toată rezerva; sau unul Ioniță Arghirie ³, etc. În 1741, era, la Iași, pe lângă un băcan din Rodos și un altul, tot negustor de mătase din Iannina ⁴. Printre „greci băcali“ la Botoșani, era, pe la jumătatea secolului XVIII, și Ștefan „Machidonean“ ⁵, negustori cari fac negoț și peste hotare, până și cu „Jidovii ot Juravna“ din Polonia ⁶. Sub Petru Șchiopul, făceau afaceri și Albanezi sau Arvaniți din Scutari ⁷.

Printre breslașii blănari din Botoșani, cam prin 1769—1768, găsim „greci“ cu nume ca Iordachi Blănaru, Enachi Grecu, Eni Grecu, Neculai, nepot lui Iordachi, sau ca Chiriac Andrii, Anastase Grecul, Apostol Grecul, un Anastasis Ioan „bacalbași“ ⁸. În această vreme, Români din Balcani — scrie N. Iorga — se așezau în oraș, se însurau cu localnice, trecând astfel repede între indigeni, ca Iorga cupețul și fiul Manole Gheorghiu sau „Galeongiul“ ⁹, dar numește ca „Greci curați“, pe alde Baș Coste Avram, care se ocupa cu împrumuturi ¹⁰. Dar de mult, negustori din Epir și din alte provincii turcești veneau tot mai de mult, cari — înainte de a fi negustori specializați în anumite articole — erau oameni de afaceri, capitaliști, împrumutători, cămătari, așezați deocamdată la orașe ¹¹. Alții ajungeau până la „Nejua“, la iarmarocul cel mare din Nijni-novgorod ¹². Un mare negustor era și Panaiot în relațiuni cu Rusia ¹³, Unul Iani Bacalul din Botoșani, care se întâmpină la 1761, se chema Deli-Iani, Iani cel îndrăsneț ¹⁴, mai bine zis Iani cel Nebun. Prin 1741, erau negustori ca Dimitru Duca și Cristofor, cari mergeau la „Liptca“ ¹⁵ sau ca chir Dimitrie și chir Postolachi „liptcanii“ ¹⁶. La 1763, întâlnim pe Anastase Lipscanul, la 1788, pe „giupânul Constantin Panaite Lipsicanul“ ¹⁷, pe unul Foti Lipscanul, care își face dugheni de piatră la Iași, încă din 1761 ¹⁸; pe la sfâr-

ap. N. Iorga, o. c., 54. ¹ Scrișorii de negustori, p. 79, nota 1. Este vorba de acel mare negustor moldovean din Lemberg. Vezi și cap. II, «Polonia și Rusia» — p. 379. ² N. Iorga, Ist. com. II, p. 18. ³ Ghîbănescu, Surete și izvoade VIII, 15, nr. XIV, pp. 30—31, nr. XXVIII, ap. N. Iorga, o. c., 18. ⁴ St. și Doc., VI, p. 319—20, nr. 775, p. 329, nr. 836. ⁵ St. și Doc., 126, nr. 23. ⁶ Ibid., 136, nr. 50. La p. 155, Ist. Com. I, se pomenește, pe la 1500, de negustori de vite moldoveni în relații cu Brașov, ca Andrița, Babuș, etc. — aceasta reamintind nume din Cîșura. ⁷ N. Iorga, Ist. Com. II, 208. Acești negustori greci erau Valahii despre care am vorbit în C. I, cap. I, p. 39 și nota 8. ⁸ N. Iorga, Breasla blănarilor din Botoșani. ⁹ Ist. com., II, 38 — act pierdut în războiu — colecția N. Iorga. Din aceștia își trage obârșta marele istoric și cărturar al țării N. Iorga. ¹⁰ St. și doc., V, p. 543, nota 2. ¹¹ N. Iorga, I, 300. ¹² Un cas din veac XVIII, St. și Doc. VII, p. 322—3, no. 74. ¹³ Idem, XVI, pp. 108—9, nr. V. ¹⁴ N. Iorga, II, 38. ¹⁵ St. și doc., VI, 234, nr. 206. ¹⁶ Idem, 263, nota 34. ¹⁷ Idem, VII, p. 222, nr. 62; vezi și p. 61, nr. 43. ¹⁸ Doc.

șitul secolului, pe Anastase și Constantin Pano, pe Dimitrie Costivă, pe Dimitrie Papa Anastasie care se uniră cu frații Mărgărit și Compania pentru negoșul lipscănesc; ¹ mai întâlnim pe „Constantin Panul” — Pană care mergea la Lipsca „pentru a sa negușătorie”, etc. ². În 1798, un „grec” Panaioti Conducli făcea drumul pe Dunăre, dela Galași la Viena. ³

Am dat acest șir de nume ce nu seamănă nici pe departe cu cele veritabil grecești. Greci erau destui în negoșul Moldovei, originari mai cu deosebire din insulele egeice. Dar nume ca Anastasie, Pano, Fotie, Postolachi, etc. le-au purtat mai ales Aromânii. Nu trebuie să scăpăm din vedere încă câteva. În chrisovul din 1769, prin care domnitorul Grigore Ghica, Voevod al Moldovei orânduiește bunul mers al Academiei Domnești, înființată pe lângă Mitropolie „prin a D-sale cheltuiială slobodă, îndestulată și cu toate cele trebuincioase lucrărilor ei și cu Biserică”, în acest chrisov domnesc, găsim, printre epitropi „dintre comerțianți pe Bașa Coste Avram, pe Costa Papa Filu, pe Constantin Panaiot, etc.” ⁴. Aceste nume trebuie să fie aromânești: Constantin Panaiot este deja pomenit; numele de Bașa îl găsim și astăzi la Vl.-Clisura; iar Costa Papa Filu îl întâlnim în listele date de Aravantinos ⁵ și analizate de Caragiani, care îl număra printre boierii aromâni ai laninei, alături de Caraioan, Panu, Murutu, etc. ⁶. Alături de toți aceștia, trebuie să menționăm pe acel „arhon” Alexe Balaban Ianiotul dela Lemberg, care a construit, în 1672, biserica din acest oraș ⁷, și care la moartea lui, a lăsat moștenire patru sate și o vie la Cotnari ⁸. El era văr cu Mihail Manea ⁹ și asociatul lui Duca Vodă ¹⁰.

În acest secol, al XVIII, lipscanii greci, cu un capital mic și împrumutat dela boieri și cu care de transport, făceau comerț cu articole aduse din Germania, din Franța, Austria, Veneția, Boemia, Moravia, etc ¹¹. Negustorul pomenit Bașu Coste Avram aducea, din „Țara Nemțească” oglinzi, ceasornice și alte mărunțișuri”. Printre neguștorii „precupeți armeni și evrei” erau și „precupeți greci cari vindeau în Polonia, Ungaria, Germania, Veneția și Raguză” cai, vaci, tauri și boi, precum și miere, ceară unt, său, manteca, lână, piei, carne sărată și alte vite ce se obișnuia — până în 1760 — a fi cumpărate de acei neguștori ce-i duceau la Strălucita Poartă — în Constantinopol ¹². La Iași, Grecii aduceau stofe de Orient — Alep, Chios, ca muselină, brocart, materie scumpă ¹³. Un Tzigaras,

Calimachi, I, 450. ¹ Hurmuzachi, X, 552, nr. VI. ² Doc. Calimachi I, 475, nr. 156. ³ Ibid, I, 122, nr. 73. ⁴ C. Erbiceanu, o. c., 1888 XVI. ⁵ Chron. tis Ipiru, II, pp. 260—84. ⁶ Vezi I. Car., 59. ⁷ N. Iorga, Note polone, 55. ⁸ N. Iorga, Scrișori de neguștori, 1925, 79. ⁹ Ibid. ¹⁰ Note polone, I. c. ¹¹ Doc. Calimachi, I, p. 125, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 45. ¹² Ibid, II, 413—4, nr. 36, ap. N. Iorga, I. c., 45. ¹³ N. Iorga, Ist. Rom. prin călătorii, III, p. 24. Printre

epirot, negustor la Moscova și Nijninovgorod, a avut, cu o rudă a sa, Caracadă, vama Galaților¹. Un mare bancher la Iași era Andrei Pavlu, în legături de tovărășie cu casa grecească Betli din capitala Vienei². Un alt epirot, mare negustor în Moldova și „foarte cinstiț“ a fost Anastase Dimitriu³.

Știm din cele expuse la cap. I, Cartea I-a, că Aromânii din Arbănași-Arvanitohori (Bulgaria) întrețineau cu teritoriile dela Dunăre un important negoț de vite — aceasta prin secolul XVIII și mai afund. Scriitorul A. Veress, vorbește în lucrarea d-sale, de un comerț însemnat al negustorilor „greci“ cu „oaia soroca, având ciudățenia dela natură că are o coastă mai mult ca celelalte oi“, foarte mult „prețuită mai cu seamă pentru carnea ei, pentru care negustorii greci, chiar la începutul sec. XVIII, exportau din ea mai mult de 60000 bucăți la bucătăria Sultanului“⁴. Nu este exclus de loc ca, printre acești neguștori greci, de oaie soroca, de lână și de piei crețe⁵, să fi fost în bună parte și Aromânii din Arvanitohori, precum și din alte ținuturi aromânești, știut fiind cu prisosință că Aromânii au făcut, din totdeauna, comerț cu vite cumpărate din această țară și de peste Dunăre și vândute Turcilor, mai ales la Constantinopol⁶. Pe acești Aromâni din Arbănași îi găsim, bogați dealtfel, și în companiile grecești din Ardeal și Ungaria⁷. Negustori veneau tocmai din Macedonia și Epir, ca să cumpere vite mari cu coarne și seu de capră⁸.

Moscopolenii se găseau foarte mulți cari aveau pe lângă Poarta Ottomană și în Principatele Munteniei și Moldovei funcțiuni înalte, după care câștigau averi mari, etc. încă înainte de distrugerea Moscopolei⁹. Ce funcțiuni înalte au deținut acești Aromâni și cari au fost aceștia, nu putem ști. Desigur, însă, că au purtat nume grecești și considerați ca atare, dacă nu și ca fanarioți.

Alături de Moscopoleni, Zagoriții se ocupau mai ales cu comerțul de blănuri în Principatele dunărene și în Rusia¹⁰. Dealtfel, Zagorul și Epirul — pe lângă legăturile culturale și religioase cu aceste ținuturi — au întreținut, din cele mai vechi timpuri, legături comerciale întinse. Pouqueville, amintește de o comună din Zagor — Negades — care s'a îmbogățit prin relațiunile ei cu Valahia¹¹. Celebrul Ghioni, cu nu mai puțin celebra lui ctitorie —

Grecii veritabili din Moldova, erau și acei Greci veniți din ținuturi aromânești și cari aveau legături dese cu țările levantine. ¹ N. Iorga, Ist. com., II, 129. ² Doc. Calimachit, I, p. 131, nr. 84 și p. 144 — ap. N. Iorga, o. c., II, 93. ³ N. Iorga, o. c., 129. Numele de Anastase l-au purtat numai Aromânii. ⁴ Vest „Păștoritul Ardelenilor în Moldova și Țara Românească“ pp. 13—14 — cfr. lucrarea lui Cantemir. ⁵ Lâna produsă de alte oi și piele crețe erau duse de negustori până în Persia, de unde așungeau pe piețele Apusului ca blănuri de „persian“ și „astracan“, din o. c., 14 — cfr. Haequet, etc. ⁶ Vezi și „Bulgaria“ cap. IV. ⁷ Vezi „A.-Ungaria“, cap. I. ⁸ N. Iorga, St. și doc., VIII, p. 92, 1906. ⁹ Vezi Doc. Loc. Arch. B-pestă. ¹⁰ Pouq., o. c., I, 208. ¹¹ Pouq., I. c.

școala Ghioni dela Ianina — a strâns averi considerabile prin speculațiunile lui cu această țară¹. Bogatele colonii de Aromâni activând în Galiția și Polonia — ca la Lemberg, Poznan, Snyatin, Cracovia, etc. — aveau contact statornic cu Moldova².

Prin sec. XVIII, întâlnim, în Cernăuți-Bucovina, ceva nume grecești ca Nicolae Grecu, unul Ioan și Vasile Sasonte, un Atanase Costin³, un Constantin Pantazi — acesta la Suceava — venit din Grecia, încă înainte de 1775⁴. Statistica din 1798 ne arată la Chișinău — printre Armeni, Evrei, Sârbi și Lipoveni — și Greci⁵.

„Greci“ din Epir găsim, încă din timpuri vechi, în Oltenia. Ca ban și vistier al Craiovei, în intervalul 1587—1593, întâlnim pe lane „Grecul“, epirot, unchiul lui Mihai Viteazul, adică frate cu mama acestuia. Teodora (în cinul călugăresc Teofana)⁶, originar din Zița-Zagor⁷. Un alt ban al Craiovei, prin 1595—1601 — mort spânzurat în acest an, în vârstă de 71 ani — a fost Mihalcea Banul, agent de negoș al lui Mihai, tot „grec“, cu numele de familie Caragea, cu un frate Iorgu sau Ghiorgi, care a avut ca fii pe lane și Tudor⁸. Pe unul Nica îl întâlnim ca vel vistier între 1594-1610 și vel logofăt sub domnii posteriori lui Mihai Viteazul, cîtor cu soția sa la Prodromu — în 1614⁹. Unul Nica era și la București, unde avea și prăvăliile sale în târg, în 1710¹⁰, zaraf și negustor și în relațiuni strânse cu Veneția, de unde aducea mătase și atlas roșu, precum și zaharicale, din chiar însărcinarea Domnului, proprietar bogat care a lăsat o avere însemnată fiului său Panaioti la casa lui Caraiani, ca și la Zecca, unde și domnul Brâncoveanu avea depozitele sale în mii de galbeni¹¹. Istoricul N. Iorga îl trece printre Albanezi¹². O mulțime de negustori „greci“ prieteni ai lui Nica erau Zaharia Macri, Panu Tamara, Teodor Caracada, frații Constantin și Gheorghe ai lui Vasile — amândoi abagii, un Stati Didu, Manu Apostol¹³. Era un mare împrumutător al boierilor și a mulțime de oameni din toate treptele sociale¹⁴. Un alt negustor în relațiuni cu Veneția de unde aducea, în schimbul cerei, pergament, mărgean bun roșu, zăbranice, etc. era și „grecul“ Spiro

¹ Vezi «Iantna», cap. II, C. I-a. ² Vezi „Polonia și Rusia“, cap. II, C. II. ³ St. și doc., V, 421—22. ⁴ Doc. Caltmacht, I, 584—85 și urm. — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, p. 86. ⁵ Vezi „Basarabia noastră“ de N. Iorga, 130. ⁶ Cfr. lucrarea lui I. C. Filitti: Arch. G. Gr. Cantacuzino, p. XXIII și lucrarea aceluiași „Mama și soția lui Mihai Viteazul“ în Conv. lit. III, 1921 — ap. Em. Hagl Mosco, în Arch. Oltenei, nr. 43—44, a. VII, Mai-August, 1929 „Boterți lui Mihai Viteazul“ p. 215 și urm. ⁷ N. Batzarla, Apărarea nr. 12 | 1930. ⁸ I. C. Filitti, o. c., 221, etc. ⁹ Ibid. ¹⁰ C. G. Mano, Doc. din sec. 16 și 17, priv. la fam. Mano, Buc. 1907, p. 71 și urm. — ap. N. Iorga, o. c., I, 301. ¹¹ St. și doc., IV, p. 76 și urm. și „Câteva știri, etc.“. ¹² Ibid. Numele de Caragea se întâlnește frecvent la Aromâni. Numele de Nica este curat aromănesc și l-am găsit purtat de o seamă de negustori aromâni la Brașov și în alte centre. ¹³ Ibid. ¹⁴ Ibid.

Panu¹. Un alt boier, negustor sub Șerban Cantacuzino, era Panaiotachi Nikusios² (Nicușu ?).

Prin 1630, erau negustori „greci“, români, italieni, turci și armeni, cari scoteau la vânzare mărfuri scumpe, pe strade și piețe³. Prin sec. XVII — vremea când începe a se așeza unii mari negustori streini — a fost și Epirotul Dona Pepano, în relațiuni cu Veneția, om cu avere întinsă și cu mai multe moșii, ctitor al mănăstioarei dela Mostișta-Mărculești⁴. În 1763, giuvaergiu de frunte era unul Hagî Chiriac⁵, pe când unul Hagî Chircu împrumuta, în 1717, lui I. Vv. Mavrocordat sume mari⁶. Intr'un hrisov din 1720 al lui Nicolae A. Mavrocordat, găsim un boier Ianachi Staia, vel postelnic⁷, nume ce reamintește familia aromânească Staia dela Lugoj⁸.

Un Pană Hagî-Cristea-Condoianu, „nu grec, ci albanez“, un Mihalachi, un Damian, un Ianachi Popa Alexe sunt pomeniți ca negustori la începutul sec. XVIII, în Oltenia⁹. Este de remarcat și aici că toți negustorii creștini venind din Albania sunt considerați o bună parte și ca „albanezi“, ca acel Pană Hagî Cristea de mai sus, care, foarte bine, putea să fie un Moscopolean sau Aromân din alte centre din Albania. La Tg.-Jiu, unde negustorii Chiproviceni erau în fruntea vieții economice, se pomenește pentru începutul sec. XVIII, unul Adam Grecul, un Simion Mergeanli¹⁰. La Craiova, găsim pe unul Pantazi, în legături de afaceri cu boierii ocupației — împrumutător și negustor de oi¹¹. Unul Hagî Gheorghe Ion, cel mai bogat negustor al cetății Banilor, zidea în 1766 — cu ajutorul altor boieri — frumoasa biserică Madona Dudu, înzestrând-o cu două perechi de case, etc.¹². Un altul, boier bogat, era și Hagî Ienuș¹³. Tot pela începutul acestui secol, odată cu ocuparea Olteniei de către Austriaci, colonii aromânești, vechi sau mai proaspete din Banat, se revărsară în această provincie — printre cari ar fi plecat și familia Simu, străbunii cunoscutului Anastase Simu¹⁴. Nu știm în ce epocă s'au deplasat din Ardeal, din coloniile aromânești de acolo, familii ca Nasta, Giuvăra, Paplica, etc.¹⁵.

Numele de Meitani și Giuvăra ne reamintesc nume de căpitani armatoli din Pind și Tesalia¹⁶, cari, din motive politice sau și economice, s'au așezat în Principate. Mulți din aceștia — căpitani —

¹ Câteva știri, etc. ² N. Iorga, Ist. Com. I, 311. ³ Ibid., 249—250. ⁴ Ibid., 252—53. ⁵ St. și Doc., V, 328, nr. 120. ⁶ N. Iorga, o. c., II, 27. ⁷ Istoria bisericeii Șchellor Brașovului de dr. S. Stânghe, 168. ⁸ Vezi „Banatul“ la cap. I, C. II-a. ⁹ Brașovul și Românii, 328—9, 416—22. ¹⁰ N. Iorga, Orașele oltene și mai ales Craiova pe pragul vremilor nouă, -(1760—1830) p. 7—8. Numele de Mergeanli există și la Crășova. ¹¹ Giurescu, Material, 182, nr. 152 — ap. N. Iorga, Ist. com., II, 27. ¹² N. Iorga, Orașele oltene, 15 și 19. ¹³ Ibid. ¹⁴ Vezi „Banatul“, C. II, cap. I. ¹⁵ N. Batzarla, Apărarea, nr. 20 | 931. După D. Pop., o. c., aflăm că, din Ardeal, s'au așezat în țările slavone, familii ca: Triandafii, Batut, Nica. Un Triandafii găsim la Sibiu și București. Vezi p. 467-8. ¹⁶ Vezi I. Car., passim.

erau luați drept arnăuți ¹ sau greci, în fond, erau Aromâni veritabili. Cu timpul, au ocupat funcțiuni înalte sau situații sociale frumoase activând pe arena economică.

Știm că Constantin Hagi Pop întreținea relațiuni strânse cu boerimea din Moldova, precum și cu negustorii olteni și munteni ². El făcea negoț de cordovane și lucra pielea în țară, la Giorocul de lângă Craiova și ținea în arendă Giormanul, unde lucra tabanaua lui sau fabrica; avea agenții lui răspândiți peste tot — la bâlciul cel mare din Râureni, pe când alții activau pe malul turcesc din fața Olteniei pentru materii prime, în legături cu Aga din Rusciuc; era lănar și pielar cu toptanul; mai știm că împrumuta bani boierilor și oamenilor de afaceri dela noi, cărora le aducea și noutăți de mâncare și îmbrăcăminte din Apus ³. Dealtfel, tot prin acești „Greci“, membri în companiile de comerț, produsele principatelor ca și acelea ale s.-estului european, luau drumul peste Carpați și duse departe până la târgul din Lipsca și duceau peste munți „mărfuri turcești“ și aduceau în schimb lipscăni ⁴. Dealtfel, negustorii de talia lui C. H. Pop, frații Poschari, Zetini, Triandafil, Manicati și alții asiguraseră monarhiei a.-ungare, până la începutul sec. XIX, preponderența în comerțul Dunării de jos și în Balcani ⁵.

Pela finele sec. XVI și începutul celui următor, găsim și Cetatea de scaun a lui Matei Basarab, în Târgoviște, ceva „greci“, printre cari un Cara-lane și un lane Iatro ⁶, — unde erau mulți negustori greci bogați, cari făceau comerț cu deosebite părți din Țara Turcului și din altele, alături fiind și mulți negustori armeni, „mulți și avuți“ ⁷. Aceștia se bucurau din partea domnului de privilegiul de a judeca și procesele între ei ⁸. Pela începutul sec. XVIII, s'a stabilit în Câmpulung și apoi la Rucăr, unul Gheorghe Smerna din Lintope unde s'a ocupat cu fabricarea de cașcavaluri pentru Orient, a cumpărat drumuri din munți și a făcut mai multe feres-trae în vatra satului; a fost continuat de fiul Nicolae Rucăreanu, care a făcut negoț în țară și în Brașov ⁹.

¹ N. Iorga, *Hist. R. P. Balk.*, 49 și 1. Car., *passim*. ² N. Iorga, *Scrisori de negustori*, XII. ³ N. Iorga, *Scrisori de boteri și negustori olteni și munteni, etc. din Studii și Doc. cu privire la istoria Rom.*, VIII. ⁴ Gh. Netta, *Expans. econ. a Austriei*, II. ⁵ *Ibid.*, 61. ⁶ N. Iorga, *Ist. com.*, I, nota 1, p. 242—43. ⁷ *Idem* — *Călători, ambasadori și mistoari*, 67. ⁸ *Idem*, *Brașovul și Români*, 167 și urm. ⁹ Vezi art. semnat Abel., în *Tribuna Rom. de peste hotare*, nr. 2, Febr. 1926, III. Nicolae Rucăreanu a avut cinci fectori: Nae, deputat în obșteasca adunare, Mihalachî membru în Curtea de Apel, Tache a fost prefect al jud. Muscel, un al patrulea și Búcă Pandele, care s'a ocupat cu afacerile familiei. Aceasta a devenit proprietară în mai toate comunele din nordul județului: Rucăr, Dragoslavele, Nămăești, Suslănești, Jugur, C-Lung, Bughtu, Rădeni, Poenaru, Nucșoara, cea mai mare parte a munților și livezilor, iar Rucăr satul a fost răscumpărat în 1853 cu 3000 galbeni.

Coloniile de negustori din Ianina și Albania așezate la București au fost mari și bogate și în curent cu ideile politice ale timpului¹. Un Hagi Tănase și tovarășul Iorga la Giurgiu sunt bogați, în stare să facă danie spitalului Pantelimon². În 1798, sunt chemați de Radu Golescu, la departamentul epitropiei obștirilor pentru negustori, Ioan Scufa, Spirea Cazoti și Mihai Chiriță³. Un negustor Meitani făcea afaceri mai mult cu Turcia, pe lângă zărăfie⁴ — această ocupațiune de predilecție a Aromânilor și în Turcia, ca și A.-Ungaria și în alte țări. La Galați, pela începutul sec. XIX, găsim câteva nume de zarafi ca Panaioti Mumgiul, Grigore Carasava, etc.⁵. Pela finele scc. XVIII și începutul celui următor, se întâmpină, în Hanul Zlătarilor, bancherii bucureșteni, ca acelaș Meitani, Sachelarie, Apostol și fiul său Fotache, Polizu Condu sau Căminarul Polizachi, bogați contraccii și arendași ai ocnelor, drumurilor și vămirilor, epistați ai veniturilor mănăstirești, într'un cuvânt mai capitaliști; Hagi Moscu, Facea, Bellu, Iancu Scufu, Spiridon Cazotti, etc.⁶. Hanul Grecilor de lângă biserica Ghiormeii Banul, dată încă din secolul XVI, ceea ce s'a numit mai târziu biserica Grecilor⁷. Această biserică, Sf. Gheorghe, era pe locul unde este astăzi B-ca Națională.

Negustorul bucureștean Hagi Moscu — care pare a fi fost Aromân — vindea sare valahă pe Dunăre la Turcii și Bulgarii din toate orașele malului drept⁸. În acelaș timp — prin 1789/1804 — negustori „greci“ mergeau și la Gratz⁸. Unul Hagi Dimitrache Papazoglu Capanlăul avea hanul lui în București¹⁰. Contimporan cu aceștia și cu mulți alți necunoscuți, a fost și un Aromân din Bitolia Ștefan Gheorghe Coemgiopol, staroste de argintari „Cuimgibașa“, om cu știință de carte și foarte priceput în meseria lui, așezat în hanul Zlătari, unde lucra „cele mai fine lucruri în sârmă de argint“ — filigram¹¹. Din vremuri vechi, Bucureștii au fost primul oraș strein cu care făceau negoț Aromânii din Arbănași — Bulgaria¹².

Pela finele sec. XVIII, „negustori streini de lege creștină“ Greci — în unire cu elemente cari puteau fi din Ardeal — ca Hagi Dumitrachi Papazoglu, Diamandi Panaioti, Nicolii Ioan, Mihali Gheorghiu, Polihronie Alexiu, erau constițuiți în companie și toți aceștia erau aleși, de către domn, în 1797, în tribunalul care să judece diferendele dintre membrii companiei¹³. Unul Ioan Trandafil făcea ne-

¹ Hurmuzachi, Supl. I², 94, V, 185; II, 411 — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 97. ² St. și doc., V, 498, nr. 73. ³ Urechiiă, Ist. Rom. VII, 178—9 și 471 — ap. N. Iorga, o. c., II, 81—82. ⁴ Hurm., 314—5, nr. 384 — ap. N. Iorga, 82. ⁵ Doc. Calim., I, 501, nr. 193 — ap. N. Iorga, 133. ⁶ C. I. Ionescu-Gton, Istoria Bucureștilor, 472. ⁷ Ibid., 489. ⁸ Hurm., XIX, 597—8, nr. 491, cfr. St. și Doc., V, 331, nr. 136 — despre moștile lui — ap. N. Iorga, 88. ⁹ St. și Doc., XII, 147, nr. 299; p. 151, nr. 309. ¹⁰ N. Iorga, Ist. Com, II, 88. ¹¹ Vezi Furnică, o. c., și «Negustori de odinioară», de dr. I. N. Angheliescu. ¹² Elena Eftimiu, art. în «Grafu românesc», Sept.-Oct. 1932. ¹³ Urechiiă, o. c., VII, 118—9 —

goș și cu Silezia¹. Tot în acest timp, era și un grec „din Târnova” — fără a se specifica despre care Târnova este vorba: a Bulgariei, Tesaliei sau Macedoniei — Dumitrachi Turnavitul care avea o fabrică de fidea, cu „ergalii de aramă și de lemn”². Agenți de comerț harnici³ aduceau lână și din Balcani⁴, de care negoț era legat și acela al pieilor de capră⁵. Întâlnim o mulțime de nume în această epocă, sfârșitul sec. XVIII și începutul celui de al XIX, de întemeiere timidă a unei industrii naționale, nume ca Hagi Chiriac, un străin boierit care conducea fabrica de postav dela Pociovaliștea, capanlău ca toți ceilalți: Ienachi Rahtivan, Hristea Gheorghiu, Manolache Papa Filip, Nicolae Ioan, Costea Saigiu⁶ sau ca Riga Zisu care, în 1820, avea fabrica lui de lumânări de ceară la 40 Sfinți în București, luând și dreptul Râmnicului⁷, sau un Tudorachi Țarigrădeanul cu fabrică de testemeluri, buccelle, macaturi, perine, p'apome, brâie, instalată la Mărcuța, la care, în 1817, erau ca asociați un Ziguri și un Manoli Culoșu⁸. etc. În 1810, era un sulger Antonachi Hagi Teohari, comerciant și zaraf⁹ — profesiune specific aromânească.

Take Ionescu, marele bărbat de stat, a scris, cândva, că burgezimea de astăzi în țară este formată mai mult din Români Macedoneni decât din Greci¹⁰, tot așa cum, cu dreptate, scria V. Bérard că coloniile helene din România, așa de bogate, nu sunt populate decât de acești Eleni Vlahi — ca acei bancheri din Viena, negustori din Odessa, mijlocitori de afaceri din Alexandria și din Marsilia¹¹. Toate aceste mărturii autorizate, toate concluziile la cari au ajuns cercetătorii sârbi, ca și mărturiile celor streini citați atât de des, precum și analizele de până acum ne-au determinat să revendicăm aceste nume în bună parte ca aromânești. Greci veritabili în măsură neînsemnată s'au avântat în interiorul Peninsulei ca și în Principate, ei mărginându-se cu predilecție la porturile Dunării și ale mărilor, unde, în adevăr, au dominat comerțul, precum și cabotagiul. Începând cu sec. XIX, se face lumină mai multă, cunoaștem în mare măsură și origina negustorilor și cunoaștem, pe alocuri, și data așezării lor în marile centre.

Știm că caravanele Zagoriților ajungeau până la București, altele ajungeau la Iași, ba atingeau Chișinău și Odessa, altele și

ap. N. Iorga, II, 108. Unul Nicolă din Crușova a fost negustor la Constantinopol. Vezi cap. XI, C. I. ¹ Furnică, o. c., VII, nota 2. ² St. și Doc. V, p. 163, no. 117. ³ N. Iorga, Corespondența lui D. Aman — tablou. ⁴ *Ibid.*, 6-7, nr. 17; p. 166, nr. 6-7. ⁵ *Ibid.*, p. 9 — nr. 32. ⁶ Hurmuzachi, XIX, p. 766, nr. 602 — ap. N. Iorga, II, 110. ⁷ Hurmuzachi, XII, p. 336-7, nr. 5 și urm., nota — ap. N. Iorga, p. 112. ⁸ *Ibid.*, XII, p. 399, și urm., nota — ap. *Ibid.* Numele de Ziguri l-am întâlnit la Zemlîn — vezi cap. I, 342 — cel de Cule la Crușova. ⁹ Vezi Furnică, o. c. ¹⁰ Vezi «Macedonia, broșură de T. Ionescu, p. 7-8. ¹¹ Op. c., 249.

mai îndrăznește Nijinovgorodul ¹; acelea ale Muloviștenilor atingeau Iași — ca Gachiu Mușulam ² și alții. Zagoriții vorbesc de unul Rova bătrânul care lucra încă dela finele sec. XVIII, iar Rova fiul a continuat până prin 1850. Cursele acestea de caravane aveau loc regulat — în timpurile mai noi, în sec. XIX, de două ori de an, primăvara și toamna din Epir în Vlahia, și din Vlahia în Epir ³. Cel mai vechiu Mețovean, Costin Ologul, este semnalat prin 1753 ⁴. O asemenea caravană avea, în timpuri mai noi, și tatăl profesorului universitar ieșean I. Caragiani ⁵. Importanța Principatelor era destul de însemnată și ca loc de transit pentru călători și mărfuri cu destinație Rusia și Polonia ⁶.

3. — Aromâni mari agricultori, arendași și cerealiști.

Aromânii, așezați statornic sau vremelnic în România, au activat ca negustori și meseriași, dar n'au neglijat — ca și în Egipt și A.-Ungaria — nici ocupațiunile atât de rentabile, ca marea agricultură și comerțul legat de aceasta. Ca atari, îi găsim din cele mai vechi timpuri, în Oltenia mai mult ca în celelalte provincii. Unii din aceștia au ajuns să posede latifundii întinse. Dintre toți, Zagoriții par a fi cei mai vechi în această ramură atât de rentabilă. Două treimi din coloniile zagorite au rămas aci și s'au asimilat; jumătate din cei din Cavalari, de o pildă, au lucrat aci și au făcut mari averi.

Printre cei mai vechi Zagoriți ar fi fost unul Adamidi din Doliani ⁷, care a făcut agricultură în mare; altul foarte vechiu Bașuli care exploata și păduri; Aristide Finoglu mare moșier. Din Drăgai au fost numeroși: Dimitri Cordas — venit prin 1710 — avea moșie proprie ⁸; Hristodor, fiul, la Leordeni ⁹; iar la începutul sec. XIX, era Costa Corda, mare moșier și podgorean, stabilit în Glumbecelel-Muscel, în relațiuni de strânsă prietenie cu frații Goleștii; Ghiorghi Gherodima a făcut, acum 200 ani, arendașie la Tâmbășești-Dolj, iar fiul Simeon moșie proprie în județ; Ianachi Spiropol, venit prin 1782, numit „Pașa Bilciureștilor“ avea în arendă Bilciureștii-Dolj, iar fiul Nicola († 1885) lucra moșia Mărăcineni — Carloveoia din

¹ Vezi cap. II și XII, C. I. ² Vezi cap. V., « Bulgaria ». ³ I. Car., o. c., Prefața VI. Vezi și P. Papahagi, Scriitori aromâni în sec. XVIII⁴ Vezi art. « Medicii aromâni în trecutul Țărilor Românești » de dr. S. Țovaru, Trib. Rom. peste hotare, nr. 7-8/925. Acest Costin Ologu, cu picioarele degerate de ger cumpărat în drumul său lung, a fost primul care a fost operat cu amputare la spitalul Colțea. Vu hrisov al lui Mihail Ghica Vv. i-a dat un loc de casă din locul domnesc de lângă Dâmbovița, după ce s'a însănătoșit și însurat. ⁵ Aici, veneau și Crușovenii, ca Hristu Chirața, care se ocupa cu transportul de valori și efecte. ⁶ Vezi cap. II, « Rusia și Polonia ». ⁷ S'a ocupat cu arenda și băutura spirtoasă. Hristiadi, ginerele lui Adamidi, a avut moșii în arendă. ⁸ Ar fi fost acest D. Cordas stătic și administrator al unuia din Mavrocordați. ⁹ Dela acest Hristodor a cumpărat moșia unul Udrea.

jud. Buzău; Filip Eeonomu cu moșia Baligoși și Clociții din acelaș județ în arendă. În județul Muscel, găsim pe Hristidi din Cerneș, stabilit prin 1830, mare moșier și exploatator al pădurilor Goleștiilor; ceva mai târziu, a fost Ioan Cira, mare proprietar, primul care a întrebuințat mașina de treierat la Golești; alți Cerneșeni au exploatat moșiile Șerbești, Costești și Golești-Muscel, Bananei și Rătești-Argeș, etc. Din Drăgai, au mai fost: Papastilu (venit prin 1780) care avea ca proprietate $\frac{1}{2}$ din moșia Obârșia; Marinelis se ocupa cu arendarea moșiilor mănăstirești; N. Resa din Cepelovo, Sachelarie din Negades la Almăjelu-Meh.; Teodor și Costa Bichis prin Mizil; Hristidi cu urmași la Galați¹, etc. În județul Argeș, a fost ca arendaș Hristodul Bargheli din Cerneș și a durat țăranilor sate întregi, pentru care țărani i-au denumit „Părintele nostru” și a fost înmormântat cu mare cinste în curtea bisericii din Bananei-Argeș; un alt Cerneșean a fost Niță Gheorghe, logofătul celui dintâiu, furnisor al armatei la Pitești, căruia țărani, recunoscători, i-au rezervat o măreață înmormântare, ca unui mare binefăcător.

Din Leascoveț, frații Lolu sau Hristodulu erau mari proprietari la Cetate-Dolj; mai încoa, prin 1882, frații Avdis—Vasile și Costa, arendași. Din Frangades, se ocupau cu agricultura, ca Spiridi, Maciopol, Aristofan Kiriazi² și alții. Din Macrini, unul Iani Vasiliades (prin 1840) mare moșier; frații Bociari, frații Placa, Arhondopulos-Gazeli³; din Greveniți, frații Patuca⁴: din Cavaleri, Gravani sau Gravanopulos cu moșii și păduri; frații Gușa cu moșii în jud. Buzău; din Scamneli, frații Cepu; din Cepelovo, Dalessi cu moșii și păduri în județul Dâmbovița⁵; acum în urmă, frații Șobola — Nicola și Pascali, cu aceleași ocupațiuni; Kikiopol din Manassi — venit prin 1860, etc. Din Negades, frații Anastasiu (la origină Anastasini) dintre cari Tache a avut moșiile Țigănești și Călmățuii, lăsate cu toată averea mobilă și imobilă Academiei Române⁶. Din Cepelovo, ni este dat și marele everghet Ciuflea dela Chișinău⁷.

Dăm — din studiul bine documentat al avocatului Gigi Orman — câteva nume de negustori, mari agricultori în Oltenia, originari cu toții din Vl.-Clisura. Anume: Tase Becu cu moșia Carpen, după ce s'a lăsat de negoț; Iancu Saita cu moșia Turia; un mare agricultor a fost Iancu Gheorghiu Coșovanul, fiul lui Căndea, cu moșiile Preajba, Coșoveni — de unde și numele — Lăcrița și Dă-

¹ Tatăl magistratului Hristidi din Galați, venit prin 1840. ² Mulți din acești Aromâni s'au ocupat și cu negoț, plăcintărit, etc. ³ Nepoții acestuia se găsesc prin Câmpina. ⁴ Nepoții acestora sunt, astăzi, proprietari pe calea Rahovei-Buc. ⁵ A fost străbunicul lui Jean Dalles. ⁶ Vezi articolul din «Apărarea», al d-lui I. Valaori și dr. I. C. Istrati, Călătoria în Macedonia, în Alm. m. Tom. 1912. ⁷ Vezi Cartea III-a. Toate datele relative la acești Zagoriți le-am căpătat dela d-nii J. Spiropol-Ianina, Chendros-București, Ciropol-Buzău, prin bunăvoința fostului elev Chelea, etc.

buleni și care a colonizat, se zice, cu tineri învoitori, satele Bufna și Malu Mic, iar în 1836, îl găsim ca proprietar al Coșovenilor de mijloc, sub numele de Iancu Dăbuleanu, etc; Dimitrie Orman ¹, întâiu arendaș, cu moșii proprii Pieleștii și Frumușeii; Nicola și Dumitrache Cocu-Coculescu, arendași și pe urmă proprietari ai moșiilor Cornet, Mălăești, Gioroiu, Țânțăreni, Puțuri, Osica Mare și Vărsăturile în Gorj; Dumitru Târță „moșierul” cu moșia Căpreni ²; Gheorghe Mihale Cionea, mare negustor și proprietar al moșiei Urechești și arendaș al statului la Studina; Anastasi al Otă Gârleşteanu, negustor de porci și proprietar al moșiei Gârleşti. Mari arendași clisurenii au fost: Nicola Pesica la Osica Mare, Gustavățu și Corlătești; Marcu Orman la Ilovăț, Galicea și Lipov; Costache Goga ³, fiul lui Oane al Goga, un desăvârșit agricultor și arendaș al statului la Galicea și Lipov ⁴; Berona, deasemenea, etc.

În prima jumătate a secolului XIX, a fost o mare companie de arendași și proprietari Meșoveni ⁵: frații Pociu, proprietari, frații Stamu — Gheorghe și Vasile ⁶, aceștia nepoții ai lui Zaman paharnic al lui Caragea Vodă și al lui Al. Șuțu, în a treia domnie ⁷. Toți aceștia aveau, în asociație, zeci de moșii ale statului. Meșovenii erau și Anastase Blașodima, mare arendaș și moșier, precum și Nicola Ceanaca, mare moșier și unul din cei mai mari exploatare ai pădurilor statului ⁸. Un altul Loliu este și astăzi mare proprietar în București, iar Bociari aveau moșii multe în țară. Alții: Pega, Diamandi Bura cu moșia Crețești-Ilfov ⁹; frații Bura Diamandi, Nicola și Vasile arendași ai moșiei Cremene, etc. Frații Ocă (dintre cari unul Dimitri, tatăl fostului ministru de războiu general de divizie Nicolae Uică) aveau moșia lor în Ialomița ¹⁰. Paciura-Bargiula cu moșii în Dolj și Teleorman ¹¹; Mihail Nicolau arendaș mare în Dolj ¹².

Un nume cu răsunet în Oltenia a fost acela de Mihail, originar din Magarova Bitoliei unde se numea Tupălu. Cel dintăiu la începutul secolului trecut, Nicolachi Mihail — întâiu, arendaș de moșii mănăstirești cu deosebire, pe urmă proprietar de întinse latifundii.

¹ Bunicul avocatului Gîgî Orman. Vezi Arch. Olteniei, nr. 37-38, pp. 216 și urm. «Din trecutul Craiovei». ² Dumitru Căpreanu, fiul, distinsul magistrat și prim președinte al Curții de Apel Craiova, s'a numit după numele moșiei. ³ În 1863, a vândut lui Stancu Becheanu moșta Talpa Bașoveni și tot acestuia vînde, în 1867, și C. Leonte o parte din moșie — Cfr. «Neg. de odinioară» de dr. N. I. Anghelescu. ⁴ Vezi art. cit. de G. Orman. ⁵ Au fost doi frați: Trandafil Barta, probabil poetul și Leonardi Barta. ⁶ Ambii sunt înmormântați la măn. Cernica. ⁷ Cu cheltuiala acestuia, a lui Zaman, a studiat — la Paris, Ianina și Chișinău — Triandafil Paclurea, profesor de matematică al lui Ludovic Filip. ⁸ Prieten bun cu Brătianu, Goga, V. A. Urechia, etc. ⁹ Unul din ei, Diamandi Bura a fost tatăl profesorului Vasile Diamandi, ¹⁰ Date căpătate dela regretatul Nicolae Pătu, fost negustor în str. Halebilor din București, colegul V. Diamandi, d. Costică Nicolau și alții. ¹¹ Feciorul a învățat cu Bartu la Paris și a fost profesorul feciorilor lui Ipsilante. ¹² A fost bunicul d. Costică și Leonida Nicolau.

Familia a reușit să posede, în decursul a două generații, 24 moșii, cu întindere de circa 100000 ha, pe întinsul cărora, prin expropriere, s'au împroprietărit mai multe sate. Cea dintâiu moșie a fost Bra-niște-Mehedinți, după care Ceauru și Bobu-Gorj; Crângeni-Teleorman; Litoaia, Bodăești, Bârza, Valea Stanciului-Nitoești, Drainic, Crucea de Piatră, Mofleni, Cernele, Afumații, Ghiormanii, Horezu-Poenarii, Popovenii din Doli, Devețelu-Romanați; Rogova, Cioroborarii cea mai mare, Broscarii și Balta Cotorană-Mehedinți, Domnești și Prisăceni-Ilfov, etc. Când acest Nicolachi Mihail-Tupălu se prezenta la licitație, nici un ofertant nu se mai prezenta, nimeni neputându-i rezista. Era un dictator al județelor din Oltenia. Dini Mihail, unicul fiu, a continuat afacerile și le-a crescut, cumpărând moșia Drăgănești-Tecuciu cu mori și păduri și moara Rogova-Mehedinți. Această firmă a fost socotită ca una din cele mai considerabile din Oltenia, iar Dini Mihail ca primul Nabab din Țara Românească. A lăsat doi fii: unul Nicolae, bărbat de o caritate proverbială și un feroce antisemit și Jean — ultimul, decedat în 29/II/1936 — fără urmași, dar și fără aptitudinile temerare ale bunicii și tatălui¹. Anastasi Tupălu, contemporan cu Dini Mihail, era și el moșier.

Doi frați Hagiade din Blața — unul Mihail avea moșia Isvor-Romanați, iar Ianachi Almăjel și Simnicul-Mehedinți. Fiii, adoptivi, erau: Sergiu Hagiade-Chiru² și Rafail Martin, care administra toate averile tatălui. Hagioaica, mare proprietară urbană la Craiova, avea și Părău-Gorj și alta foarte mare în Dolj, unde avea și lănării³.

Un alt șir de mari agricultori. Marele negustor oltean Serdaru Dimitri Mihail Dimo — zis și Aman, era proprietar de vii — una la Drăgășani, de case la Craiova, han cu bolți și moșiile Corlățel, Zănoaga, Broscarii⁴. Alexandru Aman, fiul, a avut Corlățel și Poiana⁵. Teodor Dumba — fratele lui Sterie — avea moșia Lița, în valoare de 12000 pogoane, una din cele mai frumoase din Teleorman; Ana T. Dumba avea și Stâlpul de Piatră de 1200 pog.⁶

¹ Date căpătate dela d. Atanase Peaha, contabil al Teatrului Național din Craiova. Vezi și Testamentul Jean Mihail, publicat în ziarul «Universul» nr. 64 din 5 Martie 1936. ² S. Hagiade a tradus lucrarea istorică a lui G. Roza. ³ Dimitrachî Chiru-Crușova, frate cu Sergiu, a administrat Almăjelu; Ianachi, alt frate, a făcut negoț și a administrat același moșie, precum și Suditu-Brăila. Din această familie se trăgea Hagioaica. Almăjelu a fost arendată, rând pe rând de frații Martineanu: Nicolae și Rafailă (cari au avut și altele: Sîlșoma, Brebenari, etc.), scurt timp de Costi Geaca Martin, precum și de nepotul Sterie Nane, fost cerealist la T.-Severin. ⁴ Vezi „Correspondența lui Aman“, VII. ⁵ Testamentele Craiovenilor în Arch. Olt. 41-42, p. 161 urm. ⁶ Moștile acestea au fost administrate de Aromânii; D. Caramicîu, (?), Tachi Mira, T. Pișca, fost senator, Eracle Chița, rudă a lor, ca adm. general al moșiei Lița, pe care a condus-o, cu energie extraordinară, dela Viena, Nicu Dumba, fiul lui Teodor. Conturile se

Nikolaus și Mișu ai lui Sterie au avut moșiile Bragadîru-Teleorman în valoare de 21000 pog., dintre cari, 8000 baltă, precum și Afu-mășii-Ilfov¹. Eracie Dumba avea altă moșie. Moșia Putineiu a avut-o von Vrányi Clisureanul, înzestrată cu cele mai perfecționate mașini. Baronul G. Sina a avut Zimnicea și Dudești, cu crescătorii de oi și grajduri sistematice cu miei de Crăciun². Laolaltă cu familia Ghermani, au avut și crescătorii ultramoderne de porci, au întemeiat poverne sistematice și au încercat — aducând coloniști pri-cepuți din Banat — ca să cultive livezi de pruni pe Bărăgan³. Menelas Ghermani, fost ministru de finanțe, a stăpânit moșiile Rubla, Bălțați, Năculele și Buda — jud. R.-Sărat, precum și Ileana și Măgurelele-Ilfov⁴. Efrem Ghermani, văr cu Menelas, a avut moșia Mănăstirea-Ilfov⁵. Ianachi Danabași dela Bitolia a avut moșia Ileana, vecină cu a lui Menelas, condusă astăzi de fiii Costică și Dumitru. Dimitri Mușicu-Vlahul din Blața, mare negustor și rentier, a făcut și el agricultură în mare⁶. Evanghele Zappa (din Lav-dani-Albania) a avut latifundii întinse în câmpiile Ialomiței, averi imense de al căror uzufruct s'a bucurat nepotul său Constantin⁷. Dr. Arsache, medic și ministru sub Cuza Vodă, a avut ca proprietate comuna rurală Arsache sau Parapani, compusă din cătunele Bălării și Parapani sau Arsache⁸. Pitarul Răducanu Simonide, băcan toptangiu, fiul lui Simu negustor venit din Adrianopol, avea ca proprietate moșia Brebenii-Olt⁹. Dr. C. Leonte a avut moșiile Crivina-Ilfov și Potcoava-Olt, unde a fost asasinat de țărani, în 1907, fratele Costa, arhitectul. Fostul ministru C. Garoflid — din Vl.-Clisura, socotit ca cea mai înaltă autoritate și competență în domeniul economiei rurale și un neîntrecut gospodar, cu întinse terenuri în Cilibia-Brăila, are și o vie de câmp de peste 1000 pogoane. Un alt Clisurean Gheorghî Darvari, medicul, stabilit prin 1780-90, avea mari proprietăți urbane și rurale¹⁰. Tot în acest județ, frații Simu — Anastase și Petru (?) au moșia Fleașca, astăzi de 660 ha. Elena Castrișoia cu întinse latifundii; Vasile Paapa avea moșia Valea Boului¹¹; Avram'dés Leatze, aromân din Corița, venit din Egipt în 1857, a avut trei moșii¹²; Mihail Adjerolu a avut ca proprietate comuna Nanov; Samarineanul Paikidi (Paicu)¹³ moșia

țineau în l. română, pe care Nicle o cunoștea la perfecțiune. Chîru D. Chîru, astăzi la d. Negroponte, a fost procurist și contabil în 1910-920, când s'a lîchdat și a devenit fermă model a statului, unde este, astăzi, ingînerul agronom Petre Ciullî.¹ Ele au fost vîndute d-lui N. Negroponte. ² Mărturie culese dela familiile Danabași și Caramicîu. ³ Moșia Zimnicea a fost dată ca zestre fiicei Ileana G. Ipsilante. ⁴ Acelaș izvor. D. Steriu Teșu este administrator al averilor sursorilor lui Nicolae Dimitrie Ghermani, ministru plenipotențiar; d-na Ottulescu și d-na Miovanovicî, fost prim ministru sârb. ⁵ Casele din centrul capitalei unde s'a ridicat școala sup. de arhitectură erau ale lui. ⁶ Cartea de aur, 18-20. ⁷ Vezi Bucureștii de altădată de C. Bacalbașa, II, p. 146-47. ⁸ Encicl. Diaconovici, I, 271. ⁹ Cartea de aur, p. 48. ¹⁰ Vezi Cartea III-a, «Marîi everghiești». ¹¹ Vezi Cartea de aur, p. 181. ¹² Ibid., p. 80. ¹³ Numele de Paicu-Paicos îl găsim și la

Copaci-Vlașca; Tega din Vl.-Livadia-Castania, mort în 1851, moșia Băltenii-Dâmbovița¹; Nicolae Luca din Blața a avut Sericul de lângă Cosmești²; Gheorghe Coemgiopol, fiul argintarului — deosebit de marele comerț de manufactură și stofe — avea în județul Ilfov, o mulțime de moșii în arendă³.

Din familiile aromânești stabilite la T.-Severin, Const. Triandafil din Blața, proprietar urban, cu moșia Podugros; deasemenea, și frații Anastasiu — Anastase și Apostol; Ștefan Alexiu din Zagor⁴; Nicolae Cugeae având și pe frații lui, la Hînova cu arendă de moșii, cu comerț de cereale, de băuturi și coloniale; Nicolae C. Dogă, în legături și cu Dini Mihail, avea moșia Fratoștița și în arendă altele, având și pe frații lui⁵; aceiași ocupație, frații Ianachi Dogă — Tudorache și Gheorghe, precum și frații Tegu Dogă — Zisu și Gheorghe, etc.⁶.

Alți agricultori în Oltenia: doi frați Sterie — Tudorachi și Nicola din Bitolia, stabiliți la Craiova prin 1845, dintre cari Nicola, fruntaș al Craiovei, avea în arendă o mulțime de moșii și exploatări de păduri la Gânciova și Lișteava⁷. Gheorghe Chițu, fost ministru, avea moșia Mirila, pe care a trebuit să o vândă ca să-și achite datoriile. A fost un mare agricultor și Mihale Paciurea, cu proprietăți în Craiova⁸. Un mare bogătaș, stabilit tot aici, prin jumătatea a doua a sec. XIX, a fost Constantin Hagi Puliu din Crușova, cu moșii întinse și herghelii de rasă, având ca administrator pe fratele Teohari. Nu știm dacă au avut moșii sau arendașie Clisoreanul Ghica Hagi-Mașu Vornicul, Vanciu Magiari din Perlepe și Zaman din Mețova. Crușoveanul Toma Buracu, venit prin 1872 la Strehaia, avea în arendă moșii întinse la Filiași și Leordeni și păduri în exploatare, iar la Tg.-Jiu — împreună cu frații Stavre și Teodor — făceau comerț cu lemn de nuc și cu porci pentru Viena și Budapesta; Mateu Calogheru dela Calafat eră arendaș și moșier⁹.

Un mare agricultor Crușovean era — printre mulți necunoscuți nouă — și Nae Gussi, cunoscut sub numele de „Albane-

Sacista, pela începutul sec. XVIII. Vezi «Un Moscopolan Patriarh de Ohrida» de N. Iorga, în *Rev. Ist.* XVIII, nr. 10-12/1932. Sub forma Pațca și Pațcu îl găsim la Crușova. ¹ Burada, o. c., 31. ² După mărturiile regretatului prof. Abăleanu dela Giurgiu, Nicolae a fost tatăl d-lui Luca, actual subsecretar de stat la Interne și al fratelui, magistrat la Curtea de Casație. Bătrânii venind din Serbia, s'au stabilit în jud. Vlașca. ³ Dr. N. I. Anghelescu, *Neg. de odinioară*. ⁴ Fetele măritate: una după colonel Catlăna, a doua după dr. Părălanu cu primul sanatoriu la Predeal. ⁵ A fost generele lui Nicaruși. Fratoștița a moștenit-o fratele Gheorghe, dela care dr. Duduși și fiica acestuia Valentină. ⁶ Anastase Duce, tatăl d. dr. Tache dela R.-Sărat, a lucrat și el aci. Mulți membrii din familia Dogă sau ocupat cu arenda. ⁷ Credem că este același cu Nicola Teja Bechi sau Nicola Sterie care a avut moșii în valoare de 40000 pog. și în arendă Dăculea, Călărași, Bechet, Gânciova, Roșiștea, Ostroveni, cu Leu proprietate, cu negoț de vite, etc. La acesta, lucra și cunoscutul Petrache Lala, tatăl avocatului Mihail Menelas-Neli dela Siliștra. ⁸ Vezi art. G. Orman deja citat. ⁹ Fratele Nicolae Calogheru a fost șeful vămii la Calafat.

zul⁴, fost senator conservator, rival al lui I. Brătianu. A avut moșiile Vițichești, Hanu Roșu și Leordeni-Muscel, precum și Baloteasa-Dâmbovița. Era tatăl cunoscuților moșieri Alexandru, fost director general P. T. T., cu domiciliul la Gațași, Virgil, Traian, Vintilă și Paul¹. Membri din familia Pupa-Magarova au fost și ei mari moșieri și arendași între 1845—1924: Constantin avea în arendă moșia Părisești-Vlașca, Niculae ca proprietate Brăniștari-Vlașca și în arendă Gratia; Mihalachi, deasemenea, arendaș în Ilfov.

Aromânii din Furca s'au așezat cu predilecție în județul Teleorman². Prin 1870, existau deja 70-80 familii, ca cerealiști, mȃrari, negustori de manufactură, coloniale, băuturi spirituoase, etc. Vom da câteva nume reprezentative: frații Dimitriu-Naca³, la început, negustori la Lisa, pe urmă, arendași la moșia statului Starița și la Piatra a lui G. Lahovary, iar dela 1900, proprietari; Costache Atanasiu-Naca mare proprietar al moșiilor Narfov și Voivodu⁴; Iani Caramitru vechiu negustor în Mărzănești-Teleorman și mare arendaș⁵; fiul său Dimitrie I. Dimitriu a avut moșiile Alexandria, Adămești, Mavrodin, Mărzănești și o bucată din Putineiu-Vlașca a lui Marghiloman⁶; Adamu și Iani Bujani mari negustori de vite și arendași⁷. Alții: Nicolae Cotimani, cerealist și arendaș⁸; Gheorghe Exarhu și Zoe Exarhu, fratele⁹; Dumitru Sufleri¹⁰ și Nuli Rusescu (al Nuli) comercianți și proprietari în Alexandria; frații Beala¹¹ toți manufacturiști și cerealiști; Dumitru Galani cerealist la Salcia; Nicolae G. Furca mare negustor la Voivoda și T.-Măgurele; Gheorghe N. Furca cu cereale și cherestea și arendaș: Costea Teodoru fabrică de făină; Dumitru Tonopol-Tona mare negustor în Alexandria; Dumitru Constantinescu (Suliu) cu prăvălii în Caravaneș, Vodă Carol, Salcia, etc. În acest județ, om cu multă influență, fost senator și mare filantrop, unul din cei mai mari arendași, a fost Tache Pișca din Magarova.

O mână de Neveșteni, ca frații Dan, s'au ocupat, după 1860, cu negoșul de tutunuri, precum și cu agricultura în mare, moși proprii și în arendă. Vasile, unul din cei patru frați¹², foarte întreprinză-

¹ Alexandru, Dînu și sora Lînica au moșia Leordeni, Vintilă și Dînu Baloteasa, Cesarina și Lînica Vițichești; Virgînia, Traian și Paul Hanu Roșu. Relații date de d-na Zaharia Bușu. ² Prin Alexandria, T.-Măgurele, Zimnicea, Bragadru, Conțești, Cerveni, Șoimu, Știorobăneasa, Brănceni, Găurici, Mărzănești, Voivoda, Piatra, Lisa, etc. ³ Erau 4 frați: Ianachi, Sterie, Ghiorghi și Costa. ⁴ A fost un mare filantrop. Vezi Cartea III-a. ⁵ El zice și Cușu — a fost mare filantrop cu țaranii. ⁶ Feciorii acestuia: Ionel are moșia Adămești; Mihail, magistrat, se ocupă și cu agricultura. ⁷ Arendași ai moșiei lui Gh. Gr. Cantacuzino din Șoimu. ⁸ Arendaș la Plosca, Rădoești și Blejești. Cele mai multe date le posedăm dela d. N. Cotimani. ⁹ Cu brutărie în Alexandria, cerealist, fabrică de făină și arendaș la Călugăru-Vlașca. Din această familie era și C. Exarhu, părintele Ateneului. ¹⁰ Dr. C. Sufleri-Cetatea Albă se trage din familiile Sufleri și Bujani — unchiul. ¹¹ Erau 4: Eflîmie, Nicola, Costa și Gheorghe. ¹² Frații

tor și activ, a avut moșiile Popești-Bâcu și Arcuda, unde se găsesc, astăzi, filtrele Bucureștilor. Pe moșia Bâcu a avut și fabrică de spirt. Venit tânăr de 16—17 ani, a făcut mari averi. Fiii: Alexandru și George continuă agricultura, iar Jean este inginer ¹. În jud. Buzău, Neveșteanul Ianachi Ghiza, venit în 1877, la Mânzălești, ca negustor, a avut cu arendă moșiile Policiori și Gura Vâii, iar Teodor Ghiza, fratele, venit în 1887 din Grecia, a lucrat moșiile Baligoși la Gura Dimiene și Clinciu Vernești². Mulți Neveșteni s'au ocupat cu arenda: ca Ioan Gh. Dan în Olt-Bălțați, în Găești-Pițigoaia, în Crevedia — moșia lui Iancu Darvari, etc.; deasemenea, s'a ocupat cu arendă și Jean G. Ceanescu, etc. Un mare exploatator de păduri a fost, dela 1870 încoace, Fărșerotul Nicu Fotinò Balamaci-Nicu al Foti și cu mari podgorii la Valea Urloului-Prahova. Actualmente, îl continuă Tanase Balamaci, nepot de frate. În vremuri mai recente, moșieri sunt frații Zotu-Tașula la Oltenița, Pericle cu arendă, Sterie T. Hagigogu și Tașula T. Zotu la Movila-Periș, Matei Gherassi la Grevedia-Buttea, Mihail Fole la Ungureni-Ilfov și alții.

Am stabilit, la începutul acestui capitol, că Dima Teodoru sau Dimitrachi Dima sau Teodoropulos, fiu sau frate al căpitanului Farmachi, avea în arendă moșia Dănilenii-Dorohoi și ca proprietate Rulenii-Protopopești (Iași), în plus o mică proprietate la Galata ³.

În județul Neamț, am avut pe unul din cei mai mari și moderni agricultori ai țării în persoana lui Hector Economu, care a stăpânit domenii întinse: domeniul Roznov de lângă P.-Neamț, cumpărat dela colonelul Roznoveanu; cel mai important rămâne, însă, domeniul Ivești-Tecuci ⁴, cu 400 pog. vie, cu balastiere de pietriș cu linie ferată, fabrică de făină sistematică, teren întins de cultură, peste 100 ha. pădure, etc. Steriu Teju, inginer agronom, a fost administratorul moșiei Ivești. Acesta posedă, astăzi, moșia Florești-Putna, fostă a generalului Macridescu, tot Aromân. Tot în jud. Neamț, au fost frații Ionescu-Bușa: Teohari și Gheorghe Crușovenii, cari s'au ocupat cu administrarea pădurilor lui Tăchel Corbu — P. Neamț. Gheorghe a exploatat păduri dela stat, precum și Nichit în bazinul Tazlău Tarcău Brateș. A fost — după mărturia d-lui Teodor Biciola care a servit ca șef contabil al întreprinderii — cel mai gentleman negustor moldovean și un om de o corectitudine însemnată ⁵.

erau: Vasile, George, Const. și Tudorache. ¹ S'a născut în 1849, mort 1909. Era bun prieten cu marii oameni politici: T. Ionescu, Delavrancea, Codăniceanu, etc. și-i avea ca mosafiri favoriți. Avea, la conac, casă specială pentru mosafiri și camere pentru repoz; trăsura elegantă cu 6 cai, vizită cu joben și cisme albe întoarse. ² Fiii lui Ianachi: Ionică e moșier și arendaș, Tomiță moșie proprie. ³ Fiii lui Dima: Iancu în arendă moșiile Cristești și Mitroslăvești-Suceava și Stolniceni Rădescului, iar Vasile moșia Poiana-Teodorini, probabil proprietatea tuturor — cum observă Art. Gorovei, în art. citat. ⁴ La moșia Kălinderu-Tecuci a fost administrator și unul Sptu Lenga din Cornu-Aspropotam. ⁵ A decedat

Prin Basarabia, cunoaştem câţiva mari agricultori. Unul din ei Stănicu Constantin, arendaş mare, s'a stabilit, în 1860, în Fălciu¹. Câţiva Fărşeroşi — unii veniţi încă din 1854, alţii mai târziu. Unul Cassò din Bălţi, mare proprietar de bunuri rurale; altul Gamaleţ: fraţii Mihalachi şi Dimitri — întâiu, administratori la Foleşti pe urmă, moşieri şi cerealişti². Proprietarul moşiei Foleşti, scrul lui Ciulacof, a fost şi el Aromân. Aceşti Gamaleţ au administrat şi moşiile Sf. Munte. Marele agricultor Ciuflea era şi el Zagorit. Nu încapе îndoială că şi marea familie Cavaliotti — cu ramuri şi la Galaţi — au fost Aromâni. Bătrânul Teodor a avut moşiile Menjir şi Cărpineni-Lăpuşna, Țigăneşti şi Goteşti-Cahul³. Numărul Aromânilor activând şi în această provincie trebuie să fi fost mare.

4. Coloniile de negustori aromâni în Oltenia.

Marile centre în această provincie au fost T-Severinul şi Craiova. Aici, cele mai vechi colonii snt — pe cât permit isvoarele — originare din VI.-Clisura, aşezate în număr important — pe lângă altele din Macedonia sau Meglenia, cu începere, dela sfârşitul sec. XVII, în Oltenia, ca şi în Ardeal⁴. Colonii de Clisureni din Banat s'au aşezat şi cu prilejul ocupării Olteniei de Austriaci⁵. Prin 1840, toţi aceşti Aromâni, cari se găseau în fruntea comerţului craiovean, proprietari rurali, ori pe punctul de a deveni, toţi cu bogate gospodării, locuiau în mahalaua Sf. Ioan Herra şi în jurul ei⁶. Dintre toate provinciile României, Oltenia rămâne cea mai bogată în colonii aromâneşti.

Pentru sec. XIX; vom avea de înregistrat câteva nume reprezentative. Aici, la Craiova, exista, încă din 1792, o casă negustorească sub firma „Dimitrie Ioannu Poschari“, apoi sub numele „Teodor Poschari“, casă cumpărată pe urmă de Nicolaides a Pindo⁷. Acestea aveau firmele lor şi în Viena, de unde lucrau cu Dimitrie Aman şi cu unul Mihali Dimitri Curti — tot Aromân — şi cu Gseorghi Voicu Logofătul, în neînţelegerile ce le-au avut cu fraţii Pihtu — unul din aceştia Arghir Teodor Pihtu şi altul Gheorghe⁸. Alte nume erau Mihail Ruşu şi Teohari Dimitriu⁹. Nicolachi Mihail — marele moşier despre care am pomenit — a făcut şi comerţ de lănuri şi a avut relaţiuni cu Velea Pavlovici — suditul austriac

subit în Mai 1911. ¹ Gârtea de aur, p. 229. ² După L. Boga, bătrânul Cassò a venit, prin 1820, dela Iaşi, cu multe turme. ³ Fiii lui Teodor sunt: Socrate, Anastase, Anton, Sofocle, Nicolae şi Solon. S'a ocupat cu negoş de lănuri şi brânzeturi şi creşterea oilor. În soc. Industrială «Genrom» înfiinţată în 1920, a fost ca preşedinte Scherer, cumnatul lor şi fraţii Anastase şi Socrate. ⁴ George Mil. Demetrescu «Din trecutul Craiovei», în Arch. Olteniei, a VII, 1928, p. 10 şi urm. — unde susţine că mahalaua Sf. Ioan se numea şi Mahalaua Sărbilor ⁵ Vezi cap. I, C. II. ⁶ G. Orman «Din trecutul Craiovei», Arch. Olt., a. VI, nr. 34 p. 414-16. ⁷ N. Iorga, Corespondenţa lui D. Amam, p. 12. ⁸ Ibid, IV, şt 5. ⁹ Ibid, p. 5.

Vasile Neamțu — în acest comerț¹. Acest Velea Pavlovici a avut legături și cu alți Aromâni, ca Nicolae Dumba, casa Poschari din Viena, Enachi Hagiaad și D. Aman, cu Hagi Ienușu — poate Aromân². Nicolachi Mihail avea relațiuni și cu Hagi Const. Pop dela Sibiu³. În fruntea acestora, a stat Serdarul Dimitrie Mihali Dimo-Aman cu firmă cunoscută încă din 1794⁴. A avut afaceri cu Vidinul, unde preda, în calitate de arendaș al Cârmuirii, untul datorit de cele 6 județe, precum și săul sau cirvișul caprelor și mierea; el aducea unt și din „Țara Tătărească” din Bugeac⁵. Cu această țară, însă, avea comerț mai important cu lâna — bârșană, stogoșă și țigae, după „tabanuri”, lucru nepermis dar care îi reușea lui de minune și făcea cu ea export peste Dunăre sau în Europa, mai ales pe la Orșova și Turnu Roșu⁶. El avea — cu alții — și arenda de carne în oraș, grija săului și mierii pentru cetate⁷; avea arenda vinăriciului datorit mănăstirilor Megha Spileon din Peloponez și Vlah Seraiu din Constantinopol; avea oieritul Olteniei; în 1819, Ocnele erau ale lui și ale prietenului Polizachi; în 1828, capanul întreg era în seama lui, ca și săul, untul și mierea Vidinului; în 1844, lua, cu alții, toate yămile oltene⁷; în 1817, lua sarcina „Ticăloșilor țigani domnești”⁸. Costache fiul — cu nevasta dintâiu — avea moșie la Cepturoaia și ajuta la afaceri pe tatăl său⁹. Ca răsplată, a avut, pe lângă mari averi, și titlul de Vel Serdar — deci, dreptul de a intra în boierime¹⁰.

Seul și vitele erau foarte căutate, dacă veneau tocmai din Epir și Macedonia în piața Craiovei¹¹. Aman lucra și cu Velea Pavlovici, cu care și-a încheiat socotelile la Sibiu în 1822¹², cu casa Hagi C. Pop și acea a lui Manicatti Saphranos¹³. Goga, numele Aromânilor cunoscuți, făceau negoț prin 1827¹⁴.

În fruntea negoșului din cetatea Banilor au fost și Clisurenii. Vom da câteva nume împrumutate din studiul deja citat. Nicu al Cota-Bacalu, fiul său Petruș Cotadi și fiul acestuia Gache Cotade — trecut pe urmă în București — Becu-Bașa, Petre Saita și fiii Ștefan și Gheorghe — aveau și două inori — toți cu coloniale;

¹ G. Orman, Frații Velea Pavlovici, în *Arh. Olț.*, nr. 43-44, a. VII, p. 275 și urm. ² *Ibid.*, I. c. ³ *St. și doc.*, p. 83 urm.; p. 85, nr. 28; p. 86, nr. 34, 37 și 40. ⁴ *Coresp. lui Aman*, III. Un frate Const. Mammos sau Mihail A. Mammos care iscălea «Mihail Dimo» se purta prin Viena și Ardeal. Era și un grec Kaludis sau Kaludi, cumnat de soră. Tatăl lui Aman ar fi lucrat, tot la Craiova. ⁵ *Ibid.*, III. Lucra și cu Rusciucul, unde se ducea unt ba tractorului și beșlăilor, de Evret ce lucra cu Aman. ⁶ *Ibid.*, IV. Cu toată lipsa de bani, opririle Pașilor, greutatea drumurilor de țarnă și neexactitatea cărașilor, lâna sosea la Craiova. ⁷ *Ibid.*, VII: Yămile Craiovei, a Piteștilor și Călnenilor, ale vadurilor și județelor. ⁸ *Ibid.*, VIII. ⁹ *Ibid.*, IX. ¹⁰ *Ibid.*, VII. Prin 1821, era și un Serdar Diamand. ¹¹ *St. și Doc.*, VIII, 92 | 94. ¹² *Corespondența lui Aman*, 73-74. ¹³ *Ibid.*, IV. ¹⁴ *Ibid.* 101 și urm.

frații Enache și Nicolae, fiii lui Petre Bacalbașa Pesica (Pisicof și Petrovici), ca și fiii acestora, frații Ciolea-Oane și Nicolae¹, precum și Anastase Ștefan Țasula, Costea Orman sau Costea Bacalu. Cu negoțul de porci „prielnic cu Pesta și Veneția“ lucrau Dimitri Orman asociat cu Gârleșteanu, precum și Marcu Orman². Gheorghe M. Cionea, manufacturi și desfacere de tutunuri; Costa M. Cionea comerț și la Craiova și la Clisura; Mihale al Cionea fruntaș al breslei lumânărilor; Iancu M. Cionea cu brutăria destul de cunoscută; D. Duma, ginerele lui M. Cionea, cu han vestit la Balș, prima etapă Craiova-București; Petre Tica tot negustor; Petre Cotta, nepot al lui Kir Nicu și fiu al d-rului Sima al Cotta, un mare arendaș și negustor de cereale³. Numărul Macedonenilor ca și importanța lor în toată provincia — observă N. Iorga — crește mereu⁴.

Prin 1848, se revarsă alte valuri de Clisurenii, toți cu negoșni, ca: Tase al Mandrini, Dim. Berona, Nicola Eftimiu, Nicola Curcuti, Nicola Velicu-Tutungiu, odată cu acestea, vin și familii din Audela și Bitolia, ca familiile Costea și Nicolae Bicea, Tudorachi și Nicolae Sterie, Nastase Ioan Mangiula-Balș, Diamandi Sterian, Petre și Marcu Dimitriu, frații Jiva⁵; Tănase Bosca, Gazda, Petre Nascu, Pali, Sima, etc.⁶.

Alte nume reprezentative erau: bătrânul Zisi și fiul George Zisi proprietari rurali; Th. Cornetti ginerele celui dintâiu, pare-se Crușovean⁷; un alt Crușovean Nicola Nicolae din fam. Papatanase cu arendă moșia Cârcea-Dolj⁸; Marcu Bei din Blața, arendaș, negoș de unelte agricole și cerealist; unul Petrache Lala, Măgărăvean mare cerealist⁹ etc. Printre marile figuri ale Craiovei a fost și Ștefan Costică Bellio — ginerele lui Bălcescu¹⁰. Manolache Chipa, mare cerealist; Mitescu, etc.

Acești negustori „măslinari și plăcintari“ — observă d. G. Orman — au reușit să dea Craiovei, încă dela sosire, un mare avânt comercial, devenind ei înșiși, în puțini ani, negustori cu vază și „bacali vestiți“¹¹.

¹ Lucanu și Mihale al lui Nicolae și Constantin, fiul lui Oane. ² Un G. Orman (1816-1915) fost prim. preș. al Curții de Apel; Anastase, unchiul avocatului Gigi și fost jude instruct. în trib. Dolj. Primii Clisurenii sosiți în Craiova, în 1825, au fost An. Gârleșteanu și Dim. Orman, urmându-le Costea Orman, frații Ciolea și alții: Goga, Cota și Cocu; tatăl lui Gheorghiușă Peșicu, prim președinte al trib. Dolj și primar al Craiovei, a sosit în 1825; prin 1802, au venit o serie de «connaționali» mai mult sau mai puțin Aromâni «tetoveni», ca familiile Arsu, Boicea, Cristu, Pea Coșocaru, etc. ³ G. Orman, Arch. Olt., Nr. 36 | 928, Mart. Apr. «Din trecutul Craiovei» — cartierul Clisurean, ⁴ Ist. Com. II 133. ⁵ Frații Jiva nu sunt din Clisura, cum s'a spus la nota 7 p. 461, ci din Epir. ⁶ Vezi Arch. Olt., art. cit. ⁷ Se pare că a fost director B. N. R. Craiova și a întemeiat fundația cunoscută «Cornetti». ⁸ Fiul Ștefan Nicolaescu este profesor la școala de război din București. ⁹ Feciorul acestuia, element eminent al liceului Buzestilor, este inginer și doctor în drept. ¹⁰ Vezi dicționar biografic «Figuri contemporane în România», 1909, p. 246. ¹¹ G. Orman,

Unul din marii negustori ai Craiovei a fost și Const. Căncea-Teodorovici din Clisura, companistul venit odată cu ocupațiunea austriacă și în relațiuni cu Hagi C. Pop. Ienachi Hagiad avea relațiuni strânse cu casa Velea Pavlovici¹. Tipografia Macenca reamintește nume aromânesc².

Alte colonii puternice au fost la T.-Severin, originare din Epir și Macedonia. Vechi firme măgărăvene au fost Cugeae și Tahu. Cea dintâiu, a lui Nicolae, a avut și o fabrică de găetane la Bistrița. Firma fraților Ianachi Tahu: Leonida și Tudorachi lucrează coloniale pe Smârdan³ — cu multe proprietăți ale medicului dr. Alexandru Corina⁴; cerealiști: Gheorghe Tică, Stere Licea și Sterie Nane; Dumitru Lega & Fiii comerț de manufactură; Nicolae Saulescu (al Sauli) industrie de ape gazoase, iar fiii negoț diferit; Ghiorghei Mihale coloniale; frații Tahi: Tașcu și Gușu — hotelieri și negustori, proprietari în oraș; etc.

Din Epir câteva nume: frații Pantazi și Gheorghe Pantazapulos cu comerț de coloniale engros și endetail; deasemenea, Ghiculescu din Papingu; Gh. Cristodulos fierărie și alți câțiva. Mai sunt Blăcioșii: frații Vlahos cu manufactură engros; Arghir Eftimiu coloniale; vechiu negustor Varduca din Epir⁵; Marcu Foli din Clisura ceasornicar; unul Costi Danescu, moșier, făcea mare negoț de porci; frații Daimaca-Clisura, cu negoț și la Belgrad.

Un mănunchiu de buni negustori Mulovișteni: Ion Paligora, Nicolae Paligora și Dimitri Bilimace — toți coloniale și restaurante; Tașcu Oldi manufactură; Gopeșenii Vanghele Trăpce, Vanghele Ghiulamila și Nicolae Ghericociu — manufactură engros, toți veniți dela Sofia. Cel mai vechiu Muloviștean în oraș a fost Târbu Trifon Oldi, încă din 1879, cu comerț diferit și restaurante, pe când Iancu Oldi, unchiul, aducea măslîne, untdelemnuri, etc. din Macedonia, unde ducea catări. Câteva familii, cam pela finele sec. trecut, s'au așezat și la Vârciorova, ca: Lazo Docu Paligora (din ramura Hagi Vana), cu agricultură și comerț de băuturi; etc.⁶.

În mijlocul și în fruntea coloniei aromânești din T.-Severin sta tânărul Mihail Naum din Magarova, cu debit de tutun de lux și cu drogheria „Centrală” în Piața Tudor Vladimirescu — după ce a făcut acelaș negoț la Drăgășani, unde și-a început cariera.

Pe Măgărăveni îi întâlnim, în mic număr, mai cu seamă prin toată Oltenia și o mică colonie în partea de peste munți corespondentă — R.-Vâlcea și Sibiu. Aici prin 1840—50, era o mică colo-

art. cit. În Craiova au fost mulți negustori: S. Giuvăra-Blața cu negoț de lemne, H. Zisu cofetărie, T. Bambachi-Magarova cerealist, D. Caratanu din Cardiaști-Aspropotam, etc. ¹ G. Orman, nr. 37-38/928 și 43-44/1929. ² Vezi B-pesta cap. I, 348. ³ Fiii lui Ianachi: Socrate și Tache au hoteluri la Atena, iar Tașcu restaurant în Fredelsburg-Virginia, U. S. A. ⁴ Pe această stradă are multe proprietăți dna dr. Alexandru Corina, care a studiat la Viena — unde a avut coleg pe d. dr. Al. Valda-Voevod — cu cheltutala lui N. Cugeae. ⁵ Dimitri Varduca este, actualmente, jude instructor la Timișoara. În T.-S., sunt avocați doi frați Licea din Magarova: Nicolae și Alexandru; doi profesori: unul Simu la liceul «Trătan», altul Teodor Zarma-Avdela pictor; unul Leca Clisorean, medic primar. ⁶ Mai lucrează și frații Paligora — Lău și Costa, agricultură și măcelărit; Colciu Naum

nie unde numărăm pe frații Papanihali¹. Cam în acelaș timp, Anastasi Maruli și unchii acstuia Sterie² și Nicolachi³, împreună și cu Tahu, bunicul acestora, aveau în antrepriză, pe vremea lui Cuza Vodă, Ocnele Mari. La R.-Vâlcea a fost o colonie mărișoară, printre cari Târnovenii Gheorghe Constantinescu, Tache Dilinuși și alții⁴.

Colonii de Clisurenii în Vâlcea, mai vechi ca o sută de ani, precum și în Gorj. S'au ocupat în Tg.-Jiu, cu comerțul de coloniale, băuturi și vite, cu exploatarea de restaurante și hanuri. Câteva nume, ca frații Dimitriu, Ioan Nicolau, Gheorghe Poliopol, etc⁵. În R.-Vâlcea, de-acum un veac, ca cei mai bătrâni rămași încă: frații Georgescu — Constantin și Dimitrachi, Nicolae și Nachi Petrescu-Prifticiu, Ghiorghi Țapu cu hotelaria⁶; Ghiorghi Duli la Urlești⁷, coloniale și fierărie, precum și Zdronea cu brașovenie și băuturi; Ioan Georgescu-Laiu și frații Niciu Petru cu negoț la Horezu; Mihail Ghica la Păușești-Otăsău (Gorj); doi frați Bosca: Fani, care a stat mulți ani la Novaci și Miti — amândoi în R.-Vâlcea, cu fierărie și coloniale⁸. Alți negustori: Petruș Ștefănescu-Bosca, Ștefan Copelu și alții. Caracteristic este faptul că mai toți, deși aveau prăvălii, umblau mai mult prin sate. Colonia dela Horezu a fost cea mai veche⁹.

În Laloș-Vâlcea, Turianul Nicola Tanasi Garusa are moară; în Bârsești, Gheorghe Pentifringa-Perlepe exploatează farmacie. Un vechiu farmacist la Drăgășani, stabilit după 1910, este profesorul Dimitrie Neciu, fost primar al orașului¹⁰; elevul Teodor Nanci cu farmacie în oraș și la Olănești — amândoi din Gopeș. Aici, a avut drogherie și Mihail Naum¹¹. La Piatra-Olt, ține în arendă restaurantul gărijii Naum Tașcu Topa.

Crușovenii au fost prea puțini și răspândiți¹². Era un Mihail Prifticiu, arendaș la Filiaș; Chiriu Buțu la Bechet, cerealist, cu moară și han; doi frați Mihăilescu la Băilești. Tot aici, are drogherie și Măgărăveanul Ioan Șmina. La Calafat, a fost o mică colonie: Mateu Calogheru, mare cerealist; croitorul Sulta care îm-

cu măcelărit și hanuri. ¹ Erau doi frați: Ianachi și Nicolachi, unchii și tatăl lui Mihail Niculescu, poetul aromân popular, care a avut, la Giurgiu, casă de import-export. ² Stere Maruli a fost tatăl d-lui Alecu Anastasiu, actualmente, distinsul președinte la Curtea de Apel din Constanța. ³ Nicolachi mai făcea negoț și la Cucu-Focșani. ⁴ Unul comerț de cereale și trutării, al doilea cerealist. ⁵ Aici, erau și frații Tomu Masca dela Crușova, cu cafenea și restaurante. Sotir Cioculescu din Beala este contabil la B-ca Comercială, Gh. Cucoti din Avdela, casier și procurist director al tuturor industriilor băncii. ⁶ Este din locuitorii din Varoși-Cișura. ⁷ Nicolae G. Duli este colonel farmacist, iar Mihail Duli portărel la trib. Sibiu. ⁸ Fani s'a mai ocupat și cu exploatarea de păduri. ⁹ Primit veniți ar avea o vechime de peste un veac — toți asimilați. ¹⁰ Actualmente, se găsește la București, iar farmacia dată în arendă. ¹¹ Vezi mai sus p. 481. ¹² În țud. Gorj, se găsesc doi frați Cuzare cu negoț diferit.

brăca pe boieri și avea calfe dela Crușova¹; la Corabia, Petre Manacu cu negoț de fierărie².

Pela Cușmir și Vrata-Mehedinți, sunt vre-o 5-6 Avdeliați din cei stabiliți la Sacișta, cari se ocupă cu manufactură, cereale și cointiale³; la Băilești, Bitoleanul Hristu Burbarussi este fabricant de căruțe; la Pătulea, frații Caragogu-Blașa fac negoț de cereale și manufactură; la Bechet este G. Liu din Magarova; la Calafat, Nicolae D. Garusa din Turia are farmace. La Caracal, Ohrideanul Tașcu Stoescu are atelier de argintărie; Ciomescu negustor diferit, iar I. Constantinescu exploatează farmacie. Samarinenii se gădesc, deasemenea mulți prin Oltenia. Mulți Aromâni se ocupă încă cu arenda și administrarea moșiilor⁴.

5. — Negustori aromâni în Moldova, în sec. XIX încoace.

Prin 1812-13, se găseau Moscopoleni în România — scrie istoricul N. Iorga⁵ — adică se mai găseau încă. Prin 1816, întâlnim la Iași pe un Tudurachi Crușovan⁶. În 1813, Petru Vasiliu, frațișii Economu, Lascar Lambru, vechiul lipscan Anastase Mărgărit—altul Teohari, în legături de afaceri cu aceștia, se și stabilise la Lipsca — se înțelegeau cu firma Schwartz și Compania de întreprinderi pentru Moldova, pentru întemeierea unei „mori de hârtie“ la Deleni — Botoșani și a unei tipografii⁷. Credem că acel Vangheli cu hanul lui în 1834, han care exista și deunăzi, era Aromân⁸. Pela finele secolului XVIII și începutul celui de al XIX, era în ființă renumita firmă a lui Nichifor Nica, mare comerciant, care avea, în 1815, firmă de import-export la Brașov și ca asociat pe nepotul său Gheorghe I. Nica, un mare întreprinzător⁹.

Aici, au fost vechi coloniile de Clisurenii, despre cari, astăzi, știm prea puțin. Cu multă vază în oraș a fost familia Papană: Constantin și Goga, cu brutării și mori de făină; Constantin¹⁰ construisese, înainte de războiu, o fabrică în valoare de $\frac{1}{2}$ milion lei aur și era mare proprietar pe piața Unirii, cu restaurante și alte imobile. Marcu Chiuca, cu frații Dimitri și Gheorghii veniți dela Constantinopol, cu brutării și proprietăți pe str. Brătianu¹¹, precum și Jalții cu brutării. O colonie de Gopeșeni s'a ocupat, deasemenea, cu brutăria: Gheorghe Caragea, stabilit în 1860; frații Nena — Vangheli și Ni-

¹ Avea calfe multe ca, Tanasî Țîrșiviri, Vana Dinăschiotu, etc. ² Fiul acestuia, tot Petre, este actualmente cister al Camerei de Comerț și de Industrie din București. ³ Relațiuni căpătate dela d. At. Peaha-Crațova. ⁴ Ștefan Hrisicu — Nevesca este administratorul moșiei Vânățeleș — Mehedinți a lui Teodor Costescu; Clisureanul Ștefan Papadopol la Scăpău și Cloroboranii ale lui Jean Mihail; Nicolachi Hrisicu la Valea Aninilor, etc. ⁵ N. Iorga, art. în Rev. Ist. IV, p. 111. ⁶ Studii și Doc. VII, p. 145, nr. 90. ⁷ Doc. Galmachi, I, p. 181-3, nr. 127 — ap. N. Iorga, Ist. Com. II, 94. ⁸ Gologan, o. c., p. 64. ⁹ St. și Doc. XIX, p. 41. ¹⁰ A fost frate cu generalul Papană. Un V. Papană-Domnești arenda moșii și a plecat prin Adrianopol. ¹¹ Frații Chiuca au moștenit ceva din averile Păpană.

cola pe Păcurari și un alt frate Costi Ioan Nena, cu comerț de lemne, brutării și arendaș; Anastasi Trâpce, Tașcu Nena, etc. Un Măgărăvean Nicolae Blisnacu are brutărie și cofetărie. Încă din 1886, Panaiot Mațuca-Alexandrescu din Nijopole a avut tipografia „Sporul”, pe care a mutat-o în 1892, la Focșani ¹.

Trecând peste Prut în Basarabia, întâlnim o colonie numeroasă de Aromâni, activând odată cu anexarea la România. Din cei vechi, este unul Constantinidi din Clisura, unul Papaiani, rudă cu d-l C. Dimitriu, fost ministru și actual președinte al Senatului ². Printre cei mai vechi, am putea să numărăm și membri din cunoscuta familie Gusti M-poleanul, cu ramuri la Cahul, Iași și Chișinău ³. Înainte de războiu au fost aici, la Chișinău, Crușoveni din familia Geabura — unul din ei în asociație cu un Grec — a avut restaurantul „Palace”, pe care l-au lichidat în 1920 ⁴.

Dealtfel, cei mai mulți Aromâni s’au ocupat în capitala Basarabiei, imediat după ocupare, cu exploatarea de restaurante și berării. Au fost, în total, vre-o 40 negustori. Haralamb Peașa și Nanu Naum-Gopeșean, au avut, dela 1919, cofetărie pe Alexandrovskaja, pe urmă restaurant și berărie; I. Ilie în asociație cu Petre Mișicu, între 1920—26 ⁵; G. Vulcan restaurantele: „Macedonia”, „Franța”, „Național”, „Suisse” și podgorii; Cocea Bela, 1918—20, restaurantul „Suisse”, cel mai luxos, cu orchestra Dinicu; St. Gole, 1919—21, „Carpați”. În 1918, primul Teodor Ghericociu-Gopeș, pe urmă în asociație cu Leonida Naum-Ristu din Crușova, au deschis marele magazin de coloniale și delicatose ⁶.

Alții s’au ocupat cu comerțul de librărie. În 1918, s’a deschis libr. „Școala Basarabiei”, având ca director pe Tașcu Mischia ⁷, prima librărie a Directoratului Instrucțiunii Publice ⁸; ziarul „Sfatul Țării” și-a avut librăria, cu acționari mai toți Aromâni ⁹. În 1926, Gheorghe Mecu a avut librăria „Luceafărul”.

Alți negustori: Ilie Caciona-Avdela, podgorean, angrosist de vinuri; T. Ciomu — cu L. Boga — fabrică de spirt, curând lichidată; N. Miza, cu comerț de vite la abator; N. Baravache, în asociație cu P. Vulcan, brutărie, astăzi, antreprenor de lucrări publice.

¹ Astăzi este «Cartea Putnei». Bătrânul Panaiot-Panaît a învățat meșteșugul la Monitorul Oficial. ² Relațiuni căpătate dela colegul L. Boga. ³ Acelaș izvor. Documentele se găsesc în Arch. Statului Chișinău, al căror director este d. Boga. ⁴ Se pare că s’a ocupat și cu comerțul de lemne — dacă nu alt Geabura. ⁵ Actualmente, I. Ilie conduce biroul C. F. R. și W.-Iits Cook, iar Mișicu este în serv. exterior al acestuia. ⁶ Ghericociu a făcut și comerț de nucă cu Germania. ⁷ Astăzi, proprietar rural și negustor la Siliștra. ⁸ Ion Ilie a furnizat toate școlile și a înființat bibliotecile din Basarabia. ⁹ La ziarul «Sfatul Țării» și librărie au lucrat: C. Noe, L. Boga (a lipsit dela librărie), N. Pața, G. Mecu, Iorgu P. Mischia, I. Ilie, N. Lazăr și N. Furcă, administrator, I. Biciola — adăugându-se la librărie: Ep. Balamaci, G. Gamalet, N. Cenda, prof. T. Dascălescu.

În afară de vechii negustori necunoscuți nouă, îi socotim ca atare, la Galați, pe Neveșteni cari s'au ocupat cu negoțul de tutunuri. Vasile Dan a avut sediul afacerilor aici, de unde desfăcea tutunuri — indigen și adus din Tracia — la alți Neveșteni așezați în Moldova. Era în asociație și cu Inachi Giumurtu, care avea marea firmă „Frații Giumurtu“ cu sediu la Odessa, furnizoare a multor fabrici rusești cu tutun macedonean. După instituirea monopolului R. M. S., prin 1888, Vasile Dan s'a ocupat cu agricultura în mare. Aici, se mai ocupa cu tutunuri și unul Sturnugi, Cupencu ¹, Jupânlu și alții. Mai erau vechi familii din Drăgai, ca N. Resa cu fiul Stathachi, ca Tanase Orogù, cel mai bun optician, ai cărui părinți erau mari negustori.

O mică colonie de Turieni, pe la finele sec. trecut: Atanasi Canachi, Ghiorgi Mișu, Atanasi Mațuchi, Costa Catanu, frații Garusa ², toți cu brutării și altele. Prin 1864, frații Cosmescu — Ianachi și Dimitri cu comerț de manufactură. Dela 1913, Crușoveanu Vanci M. Zisi cu casă de import-export, mai târziu și fratele Nicola ³. Actualmente, mai sunt câțiva din Vl.-Clisura, ca Devla cu brutării și Ciumblecu cu coloniale. O firmă cunoscută a fraților Atanasiu din Ohrida cu restaurante și coloniale. Nu știm care Dumbali din Băiasa a făcut comerț și agricultură. În portul acesta de mare valoare comercială, au fost colonii numeroase de Aromâni, pe cari, însă, nu i-am putut cunoaște ⁴.

La P.-Neamț, s'a așezat o mică colonie, câțiva negustori din Giurmaia de sus, ca frații Gavrizi, câțiva cofetari, cismari, brutari. Cel mai vechiu a fost Gheorghe Papisotir ⁵, cu farmacie, cam de prin 1910; altă farmacie de acum patru ani a lui Petrică Băliu, amândoi din Crușova. Nu cunoaștem origina etnică și nici locul de naștere, dar bănuim aromânitatea distinsei familii Lalu.

O colonie de Neveșteni — nu știm din ce considerațiuni au trebuit să se așeze tocmai la Botoșani, cu puțin înainte de 1877, unde s'a ocupat cu tutunurile. Primul venit a fost Gheorghe Ceani (Ceanană sau Ceanescu) care a atras și pe alții, ca frații Dan, Macri, etc. ⁶. În acest oraș — altădată, cu atâta lume aromânească — s'au așezat Ghiorgi Chirana, Mihail Mileancu, frații Ghiorgi și Tudorachi Dan, Cazimia, Constantin și Sterie Nero, etc. Alții lucrau la Roman, ca Constanrin Dan și alții; sau la Bacău, ca Vasile Bici. Toți lucrau cu Galații și Muntenia, poate și cu steinătatea, până la

¹ Doi frați Cupeacu — Nicola și Costică au avut hoteluri. ² Frații Garusa — Tanasi și Dumitru cu fiul. ³ Vanciu Zisi a lucrat și cu firma «Nicola Krallis» din Salonic cu chereștea, brânzeturi, etc. Cu Galații lucra și Sterie Svolu din Alexandria-Egipt. ⁴ Aici, au un hotel mare Sterie Teju și Ioan Bilimaci dela Smirna. ⁵ Bătrânul preot Sotir Papisotir, stabilit în acest oraș, ne-a dat multe și prețioase informațiuni. ⁶ Lumea neveșteană blestema pe acest Ceani care atrăgea lumea în «Vlăhie»: «Ba la!, Ceani dă urghie, Ți spuseși calea'n Vlăhie, etc.» Adică: Tu, măi Ceani urgisitule, care ai deschis calea — tinerilor — spre România. Ioan, fiul acestuia, a făcut arendășile în multe părți.

înstituirea monopolului, când, despăgubiți, s'au apucat de alte afaceri și de agricultură, alții s'au înapoiat în Macedonia — câțiva la Ianița unde au lucrat iar cu tutunuri, sau au trecut în Serbia. Unul Condi dela Botoșani ar fi făcut parte tot din colonia aromânească¹. Un Mihail Cionea lucra la începutul secolului nostru, la Hârlău-Botoșani².

La Focșani, au fost colonii din Ohrida, cu deosebire, din Belcamen, Turia și alte centre. Unul Costa Becu-Turia cu brutării și mari proprietăți în oraș și la Suraia-Putna; alții cu brutării ca Pericle Șadima și alții: Nicolachi Maruli lucra în comuna Cucu; ca brutari: Dimitri Steriu, Dinu Covata la Odobești. Nijopoleanul P. Alexandrescu, din familia Mațuca, a avut tipografia „Cartea Putnei” condusă, astăzi, de fiul Alexandru, contând ca una din cele mai serioase instituții de acest fel în toată provincia.

Despre Zagoriții răspândiți în cele două principate nu posedăm date. Ei s'au ocupat cu restaurante, coloniale, blănăria și altele, peste tot³. Nu cunoaștem coloniile aromânești în Bucovina. Cu insistență, se spune de anume persoane că ele au fost și în această provincie; se dă ca ilustrații familii numeroase cu nume de Niculița, prin Suceava și alte centre.

6. — Aromânii în Vechea Dobroge și în Cadrilater.

Transportându-ne pe meleagurile Vechei Dobroge, întâlnim la Constanța, o colonie numeroasă de Băieșafi, Târnoveni și Măgărăveni, Verieni, Gopeșeni, Neveșteni și alții. Vechimea lor pare a nu trece dincolo de 1877. S'au ocupat cu brutării și hoteluri, comerț de coloniale, vinuri, drogherii și altele.

Cu brutării: Tănase Rizescu și fiul Dumitru, Virgil Vașoti cu două. Coloniale frații Târpa-Magarova; Toma, Petre și Mișu, precum și cu hotelurile centrale: „Regina”, „Bristol” și „Bulevard”; tot coloniale Ioan Rîzu, frații Cotta, veniți dela Varna⁴, etc. Mai au hoteluri: frații Gheorghiu „Regal” și altele⁵; Ioan Miza „Imperial Palace”; Costică Niculescu „Continental”; Cristu Dinu din Blața „Comercial”, Tudor Anton cu proprietate „Monastir”; erau și unii Nijopoleni — Cioi cu hoteluri; etc. În comerțul de vinuri engros: frații Bandu — Ioan și Gheorghe din Gopeș⁶, frații Tulea — Tudor și Gheorghe din Nevesca; Ioan Palași cu depozite de gaz, etc.

După războiul din 1878, aproape toți Neveștenii, croitori și argintari din Constantinopol, s'au mutat în acest frumos port, unde, actualmente, sunt 80—90 familii, cari s'au ocupat cu tot felul de

¹ După mărturiile ale d-lui Teodor Bictola. ² Vezi și Lumina IV, 1906. Părinții lucrau la Craiova. ³ Doi frați Camarina din Zagor-Epir exploatează restaurantul gării Mărășești. Tot aici, Crușoveanu Chiru D. Chiru administrează moștile Negroponle. ⁴ Sunt trei: Vasile, Mihail și Constantin, frați cu Tașcu Cotta dela Bazargic. ⁵ Toți frații Gheorghiu decedați. ⁶ Veniți dela Sofia.

comerț — în special cu coloniale și băuturi spirtoase; alții și-au continuat negoțul de cereale, ca frații Mileancu — Petre și Mihail. Gopeșenii s'au ocupat și cu debite de tutun și ziare, ca bine cunoscutul Tanasi Dabo — care a mai avut fabrică de cărămidă și depozite de benzină —, ca Argintaru și Cuși. Verienii, cei mai mulți veniți din Cadrilater, se ocupă cu comerțul de vite, de brânzeturi și altele și, încet încet, cuceresc teren în portul înstreinat sub acest raport. O firmă cunoscută este Tușa Demu. Colonii din Belcamen și Negovani sunt relativ numeroase, ocupându-se cu construcția, cu comerț felurit, cu lăptării — ca mulți Caluș, etc.

În oraș au trei farmacii: Ioan Zuchi-Veria, C. Ciomu-Muloviște și G. Mavromati-Tesalia; două drogherii: Ioan Papaianuși și frații Tanașoca — Petre, Gheorghe și Sterie, toți din Veria; parfumeria fraților G. Biciola — Ionel, Traian și Stelian.

Afirmăm că colonia din acest port al țării în valoare de 250-300 familii, deosebit de altele puțin cunoscute, a stat în fruntea comerțului constănțean, cu firme Târpa, Gheorghiu, Bandu, Rizescu, Vașotti, Biciola, Papaianuși, Tanașoca, etc. Una din cele mai mari firme din orașul-port este, fără îndoială, casa de import-export și de aprovizionare a vapoarelor „Sterie Dallas“ — Dala din Magarova, un element de mare creațiune, energie și îndrăsneală, venit din valoroasa colonie din Constantinopol¹.

La Mangalia a fost negustor de manufactură un Ohridean Ghiorghe Coe; la Cernavoda, au fost frații Milițari din Magarova, dintre cari unul Teohari, a fost primar înainte de 1912². Doi Gopeșeni: unul Dumitrescu are hotel propriu și restaurant, Dimitri Dimeca farmacist³.

Nu cunoaștem date mai vechi ca 1913 despre activitatea negustorilor aromâni în județele Cadrilaterului. Presupunem, însă — și cu mult temei — că aromânii negustori de vite și de cereale, așezați la Arbănași și în cuprinsul Bulgariei, nu puteau neglija acest ținut atât de bogat în asemenea produse și socotit ca grânaul și depozitul Bulgariei. Vom avea a stabili trei perioade de infiltrație a negustorilor aromâni: perioada 1913, aceea de după 1918 și ultima începând cu 1925, când masse mari de Aromâni au pornit să se așeze aici, ca negustori sau ca negustori-agricultori.

Primii pioneri ai comerțului românesc în Cadrilater au fost Aromânii — buni cunoscători ai limbilor și psihologiei popoarelor trăind aci: Bulgari, Turci, Greci. De aceea, ei erau chemați să

¹ Vezi C. I. cap, XI, p. 274. Are în afaceri și pe nepotul său Mihail.

² Vezi și «Pen. Balcăncă», IV, nr. 12/912. ³ Aproape toți Neveștenii sunt proprietari în oraș; mulți Aromâni sunt proprietari de vile în Movila Techirghiol — ca d-r V. Apostolescu, Peristeri cu localul «Zori de zi», Lagara, etc. Relațiune căpătate la fața locului de G. Biciola, S. Dalla, V. Vașotti, I. Mihăilescu, etc.

sape un drum în acest domeniu și să-l bătătorească, pentru ca alții, mai târziu, să-l continue cu râvnă, energie și pricepere în aceste piețe cucerite de Bulgari mai ales, de Greci, Găgăuzi și alte neamuri. Orașele erau citadele bulgărești, cu firme bulgărești și cu așezăminte de credit deasemenea bulgărești. Cei dintâiu Aromâni cari au început negoț la Bazargic au fost doar câteva nume: Tache Nibi, Vasile Zeana, Nicu¹ Tanașoca, Sterie Caranica, Mihail Zugravu, N. Nîcea, Roșu, doi farmaciști: Sterie Șunda și Nicola Lagara, pe lângă primii avocați Vasile Covata și Achile Pinetta; la Silistra și Turtucaia mai puțini: un farmacist T. Pucerea, un medic dr. Canangiu; conducători ai sucursalei B-cii Românești: G. Spiridon, V. Petrașincu și avocatul dr. Tașcu Statu, la cari — se adăugau — în amândouă județele, prin sate și orașe, învățători și profesori și mulți alții exercitând negoțul. Aceștia constituiau fruntea coloniei regățene.

După 1918 — a doua perioadă — lumea aromânească crește ca număr și calitate, cu deosebire la Bazargic, unde, numără astăzi, peste 120 negustori așezați, deosebit de aceia nestatorniciți cari abundă prin toate târgurile și satele provinciei. Comerțul de predicție rămâne acelaș: cereale, vite, lănuri, brânzeturi. Mulți din ei au reușit să acapareze o bună parte din industria derivatelor laptelui — mai ales brânzeturi albe și cașcavaluri, dela turmele proprii sau prin arendarea cășerilor. Dar s'au ocupat și cu exploatarea de păduri și negoț de lemne, cu comerțul bănos de vinuri, cu brutării și măcelării, cu manufacturi și alte meșteșuguri; croitori, cofetari, lăptari, crășmari, hangii, argintari, etc.

Perioada dela 1925 încoa se caracterizează prin revărsări în masse mari a elementului aromânesc. Strâmtorați în așezările lor de munte, în Macedonia grecească,¹ precum și în Rodopii Bulgariei, cei dintâiu din cauza revărsărilor de refugiați greci din Asia Mică, ceilalți din considerațiuni de naționalism excesiv bulgar, ceeace le-a creat tuturora condițiuni de viață insuportabile, mulți din aceștia — în convoaie bogate și numeroase — s'au așezat în vechile sate bulgărești și turcești sau în cele noi construite de ei, cu foarte puțin ajutor dela stat, cu mare aport personal în bani și în energie. Ar fi o mare greșeală să-i trecem în massa amorfă a țăranului, care știe să-și vândă primului venit produsele lui și numai atât. Fiindcă „văzându-i cum forfotesc, ca albinele, în toate părțile, muncind sau cumpărând și revânzând vite, mărfuri, produse de tot felul, gonind zoriți pentru a-și câștiga pâinea“¹, numai aspect de simpli țăranii nu pot să aibă. Celnici și păstori, ei au fost și în patria lor de origină tot atât de negustori; tot așa de pricepuți și

¹ C. Noe, Trib. Rom. de peste hotare, Ian.-Febr., 1927,

în agricultură, ei sunt, înainte de toate, negustori energici și neobosiți.

Perioada de după războiu e caracterizată și prin două instituțiuni de credit cari au știut să promoveze în mare parte așezarea Aromânilor ca negustori și consolidarea lor pe piața streină intereselor românești. La Silistra, d'n sucursala B-cii Românești din 1914, condusă de G. Spiridon, a luat naștere, în 1919, banca locală „Durostor“; la aceasta, în 1930, fuzionează și B-ca „Deliorman“, ajungând la un capital de 8 milioane, din cari 6 milioane în mâini aromânești.¹ La Bazargic-Caliacra, pe frontul unei pânze de bănci locale bulgărești și trei instituții românești slabe — acestea din urmă aproape inexistente astăzi² — pe frontul tuturor acestora în număr de 9, singura serioasă a fost B-ca „Caliacra“. A fost întemeiată în 1923, prin inițiativa d-rului Costică Anghelescu, alături având pe V. Covata și alții³, cu un capital social deplin vărsat de 10 mil.: $\frac{1}{2}$ local, $\frac{1}{2}$ al B-cii Urbane, care, în 1928, a vândut tot pachetul de acțiuni Aromânilor, cărora, astăzi, le aparține sub raportul de 85⁰/₀, restul capital turcesc și bulgăresc⁴. Pentru promovarea negoțului național în oraș și în județ, această instituție a fost o mare binefacere, Aromânji găsind în ea un real sprijin, într'un mediu irident și cu caracter bancar strein și dușman. Datorită acestui sprijin, capitalului propriu și energiei de care au dat dovadă în decursul anilor de după războiu, s'au putut crea — îndeosebi la Bazargic — o colonie importantă de negustori aromâni⁵.

Am spus mai sus că, în acest oraș, sunt peste 120 negustori, deosebit de cei flotanți cari forfotă prin tot județul. Vom cita câteva nume de cerealiști, ca Tache Nibi, Vasile Zeana, Aurelian Constantinescu, George Tanașoca⁶, Mihalachi Beșu, Tului și Spiru Di-

¹ B-ca «Durostor» a luat naștere prin inițiativa d-ilor: G. Spiridon, d-r. T. Pucerea, Petrescu-Comnen și dr. T. Statu, cu capi. soc. 1 $\frac{1}{2}$ mil., sportî la 3 mil., și mai pe urmă cu 2 mil. preluate de b-ca Pitești București, cu administrator delegați G. Spiridon și T. Statu și cu director V. Petrașincu. La aceasta, în 1930, a fusjonat b-ca «Deliorman» cu 3 milioane, ajungând să atibă 25 mil. depuneri.

² Băncile streine în Caliacra: «B-ca de Industrie și comerț dobrogean», «Vittorul», «Populară Dobrogeană», «Napred» și «Untrea» — aceasta la Balci; «B-ca Eroilor» după războiu cu 1 mil., «Bazargic» cu 2 mil., în 1923, Coop. «Infrățirea» cu 2 mil. ³ Dr. Costică Anghelescu — fost subsecretar la Interne și guvernator al B. N. R.; Vasile Covata, administrator delegat, N. Tanașoca, G. Moțescu, I. Sarmanioti, Cristu Velo, T. Nibi, St. Caranica, Hagî Mihail și Pompiliu Papahagi — ca director. ⁴ S'a bucurat de un reescont de 13 mil. la B. N. R. și a avut ca acționari principali: V. Covata, N. Tanașoca, C. Velo, G. Papatanașe, T. Nibi, I. Sarmanioti, N. Paze, C. Bițu, St. Caranica, iar coloniștii aromâni, 40—50 înși, cu acțiuni de peste 1 milion. ⁵ A ajutat fără dobândă, cu câte 2000 lei, câteva sute de coloniști aromâni, precum și cultura națională. Contribuțiile Suc. «B-cii Românești» condusă de N. Răculeanu și B. N. R. condusă de G. Marinescu, ca și ale altora, au fost importante în crearea unui început de clasă orășanească națională. ⁶ Astăzi, se găsește la București, ca asociat la firma, «N. A. Tanașoca și Frații».

monie, C. Garibaldi și alții. Vechi negustori de lânuri, de vite și fabricanți de cașcavaluri: N. Tanașoca și I. Bădrălexi ¹ — această firmă exploatează și carierele de nisip din județ — George Celea, Cușa, Ar. Caramitru, Exarhu Nacu, V. Zeana, C. Velo ² și Petrică Velo, Tașcu Cotta, venit dela Varna, Stere Tului, Culușa Caranica, Sterie Caranica, D. Bușulenga, etc. Cei mai mulți din aceștia au făcut și export de vite pentru sud-orient.

O firmă veche și serioasă de vinuri și băuturi spirtoase în ființă încă din Bulgaria: N. Paze, Sotir și Costică Biju ³; comercianți de vite: frații Șebe — Teodor și Petre, Anton Pălicari și mulți alții; manufactură: Cosmescu & Trăpce, Ciomu cu agenția „Singer“; negoț de lemne: P. Velo, M. Batali, Foti Ceauș, Sterie Zica, frații Papacocea — Toma și Costică, aceștia și cu negoț de pietre de moară; brutării: Stamate Gote și Gh. Scrăma; cofetării C. Pinetta și Manole Chiriazî. Mulți din aceștia se ocupă și cu exploatarea de cafenele, ca Foti Ceauș, Tuli Caranica, Tanasi Chiriazî, Grigore Sgăra — acesta și cu hotel; cu debite de tutun: T. Caranica și Tomu Nicolau; alții mulți cu măcelării, ca Nacu Peaha, Alexi Bața sau cu pescării, ca Iancu Bica; Mihail Zugravu, unul din vechii negustori, cu multe ocupațiuni ⁴, Mihail Hasanu-Dumitrescu din Crășova, etc. O mână de antreprenori, ca frații Vasilescu — Nicu și Gheorghe ai lui Iani Vasile (unul din ei și cu cinematograf în asociație), C. Garibaldi și G. Tanașoca, T. Chiriazî, Caraminu, Ceara, etc. Iani Popescu exploatează o tipografie ⁵, C. V. Papanicola, librărie.

Mulți exercitează o mulțime de meșteșuguri ⁶ și negoț diferit, ca Pericle Pentifringa, Ghiure Cola, Tașcu Zicu, T. Batali, Bușulenga, Ciriparu, Caprini, Soldatu, Tache Dului, M. Matacu, T. Bitaracu, N. Nicea, Gogu Nibi, Gula Șarapși, Mușu Matusu, Cociu Sduga, D. Ciulea, A. Ghionda, etc. Aromânii dețin și câteva hanuri ⁷. Mulți din ei au devenit proprietari de moșii, mai mult sau mai puțin întinse ⁸. Oborul de cereale abundă de mijlocitori aromâni și români.

Un negustor vechiu și energic a fost Naum Ghica care s'a ocupat, încă din 1922, cu exploatarea de păduri în cele patru județe ale Dobrogei cu sediul la Bazargic ⁹.

¹ Astăzi, carierele sunt exploatare numai de Nicu Tanașoca. ² Decedat în 1930. ³ Debite de băuturi spirtoase: Dim. Mitschta, Vanghele Mitschta, Tașcu Balamaci. ⁴ S'a ocupat și se ocupă cu frizerie, lustragerie, cu cereale și exploatarea băilor comunale, face agricultură etc. ⁵ Cola Ciometti are ziarul «Legionarii» tipărit la această tipografie. ⁶ Croitorii sunt: Belcu și Iancu Ghița; cizmari: Ilie Vasilescu, Belcu, etc. ⁷ Mișu Stere cu hanul «Dacia»; Cola Ciometti cu hanul «Legionarii». ⁸ N. Tanașoca, S. Caranica, Achile Pinetta, frații Velo: Cristu și Petre, N. Ghica, I. Cușa, G. Celea, Dabura, frații Caramitru, Culușa și I. Caranica-Leonida Șebe, Pirca Hasanu și fratele Mihail Dumitrescu-Hasanu, N. Paze, etc. ⁹ Actualmente, este mare proprietar în București. Cu exploatarea de păduri s'au

Cassim, un centru comercial în devenire, promite, deasemenea, a fi ocupat de Aromâni, mai ales de Fârșeroți. Câteva nume: Ioan Cușa, Ghiorgghi Adam, Mina, Jifcu, Ghiorgghi Nibi cu cafenea și alți mulți negustori neașezați și mijlocitori în oborul de cereale.

La Cavarna — pe Coasta de Argint — și în împrejurimi, s'au așezat Aromâni, coloniști și negustori, cu deosebire, din regiunea Veriei. Prin oborul de cereale, abundă mai ales Aromâni¹. Meșteșugari sunt, deasemenea, câțiva, ca Pompiliu Caramiha și Vangheli Culeva croitori, S. Cutova cismar, Caraiani hotel și cafenea, etc. Și la Balcic, sunt câteva firme aromânești, ca D. Capsali, Perdichi, etc.

Industria cașcavalurilor și a brânzeturilor telemea, care, altădată, era în mâini bulgărești, grecești, evreiești și armenești, a încăput, aproape deabinelea, în mâini aromânești. Și, aici, la Cavarna, avem o mulțime de fabricanți și negustori: Tușu Gudu, Costa Caranica, Gh. Cavachi, Gh. Vrana, T. Tușumare, Iancu Demu, Nucea Caraiani, etc. Deasemenea și oile cari, altădată, erau averi streine, astăzi sunt, în bună parte, aromânești. Din totalul de oi al județului, $\frac{5}{8}$ sunt aromânești, iar produsele dela celelalte trec, în aceeași măsură, tot la Aromâni.

Printre negustorii aromâni sunt amestecate și câteva nume de Români regășeni: vre-o 10 mijlocitori la obor, un droghist, un bancher Panăitescu, C. Dumitrescu cu fabrică de pâine, Ionescu hangiu; Ghia cu cinematograf, etc.

La Siliștra, Aromânii sunt departe de a avea preponderență ca la Bazargic. Cităm câteva nume, ca Miza, Ciomu, Mischia, Petrovici, etc. În schimb, numărul coloniștilor este mai mare și speranțele pe viitor ne par îndreptățite, în sensul că, în aceste două județe, rolul lor comercial va crește.

7. — Negustori aromâni în Muntenia și în București.

Aicia — mai ales pentru porturile dunărene — este greutate și mai mare a deosebi pe Aromâni de adevărații Greci. Totuși, îi vom vedea și pe unii și pe alții ca „Greci“, luând parte la toate marile înfăptuiri încercate sau realizate pe arena financiară și economică a Principatelor. Judecând activitatea mai modestă sau mai întinsă a acestor elemente numai prin prisma vremilor trecute și a marilor greutăți inerente, când în aceste două țărișoare totul era de creat și nimica statornicit — a face, astăzi, negoț este un lucru atât de ușor — judecând numai după aceste criterii, vom putea aprecia și rolul în adevărata lui lumină ce acești „Greci“ l-au jucat sub acest raport. Odată cu sec. XIX, ei pierd teren în Moldova de sus

ocupat, odată, și d-nul N. Batzarfa, N. Bura și acum în urmă, S. Dulcu. ¹ Mijlocitori: Gh. Tachi, D. Cavachi, Cola Badrălexi, Nicu Soldatu, Mih. Sarsemi, Nicu Condosterfu, etc.

unde Evreii încep a stăpâni, dar își mențin întâietatea în Muntenia până mult mai târziu¹. Aici, tot comerțul ambulant — în Moldova, se luau măsuri ca acești „boccegi și precupeți evrei“ să umble prin sate și târguri — era în mâinile lor și caută cu succes să se mențină² ca întâietate și pe piața mare. După o scurtă privire asupra centrelor mai mici, ne vom ocupa de București.

Brăila a creiat Muntenia — scrie N. Iorga; ea a fost poarta către Răsărit pe unde se scurgeau toate mărfurile Apusului, tot așa după cum poarta către acesta era Brașovul ai cărui negustori, cari erau în bună parte Aromâni, frecventau atât de des portul dunărean³. În 1829, capătă o importanță deosebită în exportul de cereale, fapt ce nu putea scăpa din vedere Aromânilor. Ea a fost stăpânită, din totdeauna, de streini, cu deosebire Greci. Printre marii exportatori citați prin 1835, ar fi fost ceva Aromâni, ca Petala, poate F. Teodorovici, după cum și la Galați, printre firmele cari se intitulau Pana, Gimba, Niotis, Marcopulo, Mihalopulo, Dimopulo, etc. Aici, a avut în arendă vămile bătrânul Ghermani bancherul și a făcut negoț Minovici din Tetova, tatăl marilor profesori medici. Printre mulți cerealiști, lucrau și Bociarii din Meșova, cu comerț și moșii întinse. Dela 1860, s'a așezat o colonie de Aromâni din Pădz-Zagor, cari s'au ocupat cu negoțul de băuturi și coloniale. Primii veniți au fost Adam Roca și Tanasi Exarhu, după cari frații A. Roca, frații S. Perdichi — Hrista și Teofan, Gh. Chrisicos, Ghiorghei Capeti, frații Anagnostu — Margariti și Steriu, Anastase Anagnostu, etc. Unul Dimitri Costu dela Bitolia avea magazin de lipscănie; Hristu Bomba Ohrideanul lucra și el, prin 1900. În comuna Viziru, are farmacie Nicolae V. Ioanid dela R.-Sărat.

Ca și pe malul bulgăresc al Dunării, tot așa și pe cel din stânga, Aromânii au avut coloniile lor în toate punctele, unde s'au ocupat cu tot felul de negoț, îndeosebi, cu acela al cerealelor. La Zimnicea, au fost o mulțime, printre cari Vangheli Dașcu-Magarova cu brutăria și hotel „Orient“⁴; Petre Țudorachi Robe cereale și alt negoț; Vanciu Blacioti restaurant și berărie⁵; Nicola Robe⁶; marii cerealiști Iani Furcă și Nicola Bojanopol — amândoi din Furca — mare negustor și director al firmei Dreyfus⁷; unul Tahula tot cerealist, altul la Calafat și al treilea la București cu comerț și moșii, etc. La T.-Măgurele au fost colonii numeroase, cari, însă, s'au pierdut prin asimilare sau risipire. Aici, erau membri din familia Paciura din Gramoste, cari s'au ocupat cu hoteleria și comerț. Tot aici, dela 1850—60, a făcut negoț și cereale Chiriu Halce-Hagi

¹ G. Zane, *Economia de schimb din Prnc. Române*, 1930 p. 337, ² *Ibid*, 330. ³ Din trecutul istoric al orașului Brăila, conferința ținută în 1925, p. 16. ⁴ *Ibid*, I. c. ⁵ A lucrat înainte de 1888, de unde s'a dus la Vrața în Bulgaria ⁶ A venit dela Bitolia în 1890. ⁷ Lucra în com. Turturele, unde era mare proprietar. ⁸ A fost unchiul d-rului C. Suflet, deputat de Cetatea Albă.

Puliu „Paşa Chiru“ manufacturist dela Cruşova şi Hristu Haği Giufa cu hoteluri de lux, până în 1911.

La Giurgiu¹, veneau mari colonii de meşteri constructori. Făceau comerţ Neveştenii Iani Zarifi şi St. Chitu, fraţii Naunescu: unul Sotir antreprenor, altul cu băuturi spirtoase prin judeţ; Stavre Constantinescu manufactură, stofe şi abale. În comuna Ştefan cel Mare făcea comerţ unul Ioan Roşu foarte bogat, Lambru Coteli-Roşu, unul Nicea are moară sistematică şi agricultură; în Comana-Vlaşca a avut fabrică de ape gazoase Hristea N. Hâciu² Aici, a avut casă de comision poetul naţional Mihail Niculescu-Papamihali († 1865).

Negustorii aromâni din Budapesta, în special Manu, făcea negoţ de cereale cu toţi negustorii de pe schelele Dunării cari i le trimiteau în consignaţie.

În Roşiorii de vede, erau câţiva negustori dela Cruşova, ca Manciu Papanicola Papamanoli, cerealist şi arendaş; fraţii Ruşa Sideri — Stavre şi Taşcu; Petru şi Marcel, fii acestuia, cu magazin universal³ şi alţii. În comuna Cervenii, exploatează farmacie d-na Angela Duce.

O seamă de Neveşteni s'au ocupat cu febricarea şi comerţul de băuturi spirtoase în comuna Copăceni. Aici, au lucrat Gheorghe Golna, care a câştigat averi mari cu arenda podului⁴; Tudor Biciola cu povarnă şi în arendă moşia Copăceni prin 1885, la care a lucrat şi Gheorghe Biciola; aici, au mai lucrat şi fraţii Biciola — Gheorghe şi Constantin, Sterie Caracosta, Alexi Dalamanga, etc. Acum 40 de ani, bătrânul Serdaru avea mare engros de coloniale la Ciorogârla⁵. Alţi Aromâni se ocupau şi cu exploatarea bălţilor, ca Tachi Blaciotti, fraţii Petrovici — Aristide şi Stavre -- acesta mort la Greaca⁶.

La Piteşti, unul S. Turnibuca exploata păduri. Din colonia puşin numeroasă fac parte J. T. Dan, arendaş, avocatul C. Ghioca, Gh. Petrovici, fost şef al gării, etc.⁷. La Titu au fost câţiva cerealişti, ca Kendros din Cepelovo care avea şi brutării, Manafi din Perivoli şi alţi câţiva; Hristea N. Hâciu şi Naum Dimcea-Cruşova au avut, după războiu, fabrică de ape gazoase⁸; Dimitri Taşcu Topa exploatează restaurantul gării⁹. La Fieni-Dâmboviţa, Palgora are fabrică de var şi ciment şi exploatează păduri; la Târgovişte, au lucrat membrii din familia Baravache-Clisura şi unul Sterie Dru-

¹ Aici, a fost şeful poliţiei din Inspekţia siguranţei Gheorghe Zverca, iar Const. Joga, comisar şef al portului. ² Fratele autorului. ³ Unul Elle Ruşu al lui Stavru are frizerie. ⁴ A făcut un cot de măsurat băuturile spirtoase, dar care n'a fost aprobat, fiindcă cotul lui Fălcoianu se bucura de mare sprîtn. ⁵ Relaţiuni date de d. Ion G. Dan. Fiul lui Serdaru exploata hanuri la Bucureşti şi păduri în jud. Tref Scaune. ⁶ Tatăl lui Stavre a fost negustor la Belgrad, iar fiul Petrică e comandant al gărzii personale a M. S. Regelui Carol II. ⁷ Aici, au exploatat restaurantul gării fraţii Taşcu Topa. ⁸ Mutaţi de prin 1928 la Bucureşti. ⁹ Aceşti fraţi au mai exploatat şi alte restaurante C. F. R.

guti-Veria, încă dela 1860, cu comerț de coloniale și băuturi, brutărie și han. C. Dimitriu, actual președinte al senatului și fost ministru, este descendent al coloniei de Aromâni. Prin județ au mai fost negustori și hangii, ca acel Tașcu de care pomenește, în scrierile d-sale, scriitorul I. Al. Br.-Voinești¹, la Pucioasa, a lucrat ca director de bancă Mitică Babuș²; etc. Nu cunoaștem multe despre coloniile din Argeș și Muscel. La C.-Lung, Nicolae Rucăreanu a continuat negoțul tatălui în țară și la Brașov, dus mai departe de fiul Bucă Pandele³. Tot aici a exploatat farmacie, înainte de marea război, D. Papagoga-Gopeș, actualmente cu drogherii în București.

În jud. R.-Sarat, au fost mulți negustori din Târnova. Cei mai vechi frații Alti-Parmac⁴, cu vre-o 17 prăvălii de coloniale și băuturi: la Popești, Mărtinești, M. hălțeni, Vijitoarea, Tătăranu, Ungulești, etc. La Vijitoarea, a fost unul D. Placiu; la Tătăranu, M. Geambazu; la Mihălțeni, Zisu Covata cu brutărie și coloniale; la Plăinești, Tache Covata și Gh. M. Rapescu, etc. În oraș, cel mai vechiu negustor a fost Evanghele Ioanid, așezat în 1871, cu negoț de coloniale și băuturi spirtuoase; frații Gheorghe și Tudorache Rapescu-Târnova, frații Chindimenu-Mihalachi și Nicolae din Nijopole, etc. Gheorghe Zuchi-Veria exploatează, din 1929, farmacia proprie „Națională”⁵.

Prin Buzău, s’au ocupat mai ales cu marea agricultură⁶. La Mizil — unde nu prea s’au împământănit elemente streine, nici românești din alte centre — s’au așezat doi Verieni; Mihalachi Sterie și nepotul Sterie Ianuli — acesta cu comerț de brutărie, vinuri și cereale, unul din marii bogătași ai orașului⁷.

În trecut, au fost numeroase colonii din Balcani la Ploești — spunea odată istoricul N. Iorga⁸. Și, aici, s’au ocupat mai ales cu marea agricultură⁹. Dintre cei mai noi negustori, cităm pe Steriu Laina-Cușufleani, Spiru Lenga-Cornu, stabiliți prin 1878. Prin 1870, avea hotel „Macedonia” Dimitrie Cosmescu-Gopeș, fost, înainte de 1864, negustor la Galați¹⁰. Pentru anii din urmă, găsim foarte mulți din Aspropoțam și Tesalia, ca Tanase Papanica, Nicolae Mahica, Gheorghe Laina, toți din Cușufleani, Temistocle Lenga-Cornu, negustor, exploatator de păduri și arendaș de moșii, Sișa din Burghic (Malacași-Meșova); frații Caciambei din Părțului¹¹, Toma Lenga cu plăcintărie pe str. Călărași, unul Hristu, altul Steriu meseriaș, etc. Unul Simuleanu-Clisna a avut fabrică de cărămidă¹². La Va-

¹ Vezi schița «Călătorul și șade bine cu drumul» ² De aici s’a mutat la București ca director al Băncii Pieței. ³ Vezi mai sus Cap. VIII, par. 2. ⁴ Erau frații Steriu, Ianachi și Costi. ⁵ A exploatat, la început, farmacia în Turtucaia și Craiova. Are ca asistent pe fratele Sterie. ⁶ Astăzi mai este unul Ciropol, cu debit de tutunuri. ⁷ Aici a lucrat și unul Nicola Albanî cu brutărie. ⁸ Din conf. la radio în ziua Unirii în 24 | I | 935. ⁹ Unul Polimitridi a avut multe moșii în arenda în județ. Vezi p. 459 și par. 3. ¹⁰ Vezi calendar aromănesc, 1911. ¹¹ A venit din țara de origină între 1908--1910. Relaționi dela fostul elev S. Cheleta — diplomat Acad. Com. Buc. ¹² Fiul acestuia este inginer la o societate petrol-

lea Lungă-Prahova a lucrat de prin 1866, Xenofon Ioanid-Bitolia comerț și a avut crescătorii de oi, vite și porci; Iani Caraiani-Avdela e un mare industriaș cu moara „Unirea”. Vechi familii bogate Zaimis și Anagnostu erau din Zagor.

* * *

Să ne ocupăm de coloniile aromânești în București. Printre oamenii de afaceri cu mare suprafață am indentifica, pentru prima jumătate a sec. trecut, ca Aromâni pe alde Sachelarie — cu casă de export, Cristu S. Petru, Petru S. Cristu, Polizachi, Meitani, Hagî Moscu, St. Moscu, S. Ioanidi, Faro, T. M. Galișo, Ghermani, Mișa Anastasievici, etc., în relațiuni cu mulți din aceștia, baronul Sina dela Viena¹. În perioada când meșteșugurile și industria națională începea să se înfiripeze, apare, pe piața Bucureștilor, o mare figură, om deosebit de inteligent și de o rară energie, anume Gheorghe Coemgiopol, fiul lui Ștefan Cuimgiu, Aromân din Bitolia, tânăr care, din băiat de prăvălie la Parascheva Atanasiu, a ajuns, repede, cel mai bogat negustor de lipscănie, staroste al lipscanilor și staroste al tuturor corporațiilor bucureștene². A avut magazin de stofe, de lipscănie, postavuri și pânzărie și un atelier pentru haine bărbătești pe str. Lipscani unde se îmbrăca elita, adăugând și o secțiune de vestminte și odoare bisericești. Dar numele acestui mare întreprinzător este legat de crearea industrteii naționale a mătăsei, a cărei desfacere pe piața franceză a avut mare succes, datorită numai sânguinței lui, pentru care a obținut la expoziția din Lyon medalia de aur pentru probele de mătăasă filată. În 1857, în asociație cu bărbați înțelegători³, a întemeiat, la Dămăroaia, o fabrică de filat gogoșii de mătăasă, înzestrată cu mașină cu 160 roți adusă din Franța. Toate produsele de calitate fină erau cumpărate de fabricanți lionezi. Dar viața fabricii a fost de scurtă durată. În 1864, ea a fost lichidată, ceea ce a dăunat foarte mult industriei și comerțului național, iar pagubele suportate numai de Coemgiopol și Gr. Cantacuzino⁴. A murit în 1878, în vârstă de 59 ani, fără a fi continuat de fiii săi⁵.

Un alt negustor cu mare suprafață și care a lăsat urme adânci în cultura națională a României⁶, a fost, fără îndoiață, acel

feră. ¹ Vezi mai departe «Finanțarii în București». ² A fost delegat de negustori, în 1866, la primirea prințului Carol. Vezi D. Furnică, o. c. ³ Erau asociați: G. Cantacuzino, V. Nicolici, V. Obedeanu și N. Andronescu. Vezi D. Furnică, Din istoria com. român., 538 urm. ⁴ Această industrie s'a ruinat datorită neînțelegerii crase a marilor interese din partea organelor burocratice ale Ministerului, care — în vederea unui interes momentan și trecător — a îngăduit exportul mai cu seamă a semințelor gândacilor de rasă milaneză în Franța, unde, după ce și-au refăcut sămânța, n'a mai avut loc nici un export de produse filate. ⁵ Din căsătoria cu Cleopatra, fiica avocatului Dimitrie dela statul Orășănesc, a avut patru fii: funcționari, militari și agricultori și o fată Florica soția ministrului Niță, fostă întemeietoare și directoare a Școlii Normale din Chișinău cu numele „Florica Niță”. ⁶ Vezi Cartea III.

Sima, venit în al patrulea sfert din veacul XVIII, dela Adrianopol la București, cu comerț de băcănie engros, continuat de fiul său Răducanu Simonide, cu cinci prăvălii, până în 1847, când s'a lăsat de negoț și a intrat în arhondologie cu rangul de pitar¹. Originar din Blața, Dimitri Mușicu-Vlahu a fost mare negustor și moșier, decedat la Viena în 1859². În 1857, au venit din Egipt, frații Avramides — Leatze și Dimitri, cari au avut pe str. Patriei brutărie și au ajuns să stăpânească trei moșii³.

Nu știm cu ce s'au ocupat membrii din familiile Nasta, Giuvăra, Paplica, etc., venite din Ardeal⁴, dacă au avut ocupațiuni aici sau aiurea, precum nu știm unde și cu ce s'au îndeletnicit; Costin, Exarhu, Disi Clînovescu — originar din Clinova, Zagor — tatăl lui C. Disescu marele bărbat de stat și jurisconsult; frații Goga — lordache și Constantin, după care au trecut la Craiova, și Hristopulos din Clisura, Toma Ticpulos și Zisu Sideri din Crușova, nici Alexandru Bellu și alții din această ilustră familie, sau Șutcă din Magarova, care — se zice — stăpânea, acum un veac, un cartier de imobile, etc.⁵.

Prin a doua jumătate a sec. XIX, întâlnim o sumă de mari negustori de coloniale: Clisuren⁶, ca Gache Cottadi și Ștefan Beeu, mare bacal și angrosist pe calea Victoriei, veniți dela Craiova⁶; Mețoveni, stabiliți acum 50—60 ani, ca Gh. Lulachiari cu mare băcănie⁷, frații Conavis — Tache și Miltiade angrosiști și mari proprietari⁸, sau angrosiști de băuturi spirtoase și cu restaurante Nicolae Pătu și Costa Zuvia⁹; frații Mihalidi-Papasteriu: Gheorghii și Iani, Gheorghe Ciobolis¹⁰, Ghiorghii Dau, cu fiii Nicola și Dafu (Trandafil), etc.¹¹.

Gherasi Pupa a făcut comerț de băuturi și coloniale; Constantin Ioanid, venit din 1866, mare proprietar¹²; Nicolae Mira acelaș comerț și alții. În marele comerț de coloniale pe str. Halelor, s'au distins în anii din urmă firmele: Toma Chiale, venit dela Rahova Bulgăriei, casă lichidată după marele războiu¹³; Toma Dinischiotu-Magarova, firmă întemeiată în 1888 și astăzi — în ciuda marilor greutăți în comerțul și creditul târgului bucureștean — în ființă, numai cu mijloace proprii, datorită numai unei energii, priceperi și corectitudinii urmate cu sfințenie vreme de aproape 50 ani¹⁴.

¹ Cartea de aur, 48. ² Ibid, I. c. ³ Ibid, 80. ⁴ Vezi N. Batzarla cu art. în «Apărarea» nr. ⁵ Relațiunii căpătate dela bătrânul Dimitri Niculescu.

⁶ Vezi Arch. Olt., nr. 27-38 928. ⁷ Băcăniile pe Griveșet și Piața Bibescu. ⁸ În piața Bibescu. ⁹ Str. Halelor. ¹⁰ Pe str. Tunari. ¹¹ Pe calea Văcărești. ¹² A avut case și hotel proprii pe Brezolanu și a fost casier al Soc. de Cult. m.-română. Avertile de sute mii lei le-a lăsat la Primăria Capitalei. ¹³ Vezi „Bulgaria“, cap. IV. ¹⁴ A contribuit, faolaltă cu V. Brătianu, la întemeierea mai multor bănci

Mulți Aromani s-au ocupat cu exploatarea de cafenele resturante și hoteluri. Prin 1874, întâlnim pe Fărșerotul Constantin Steriu cu cafenea și ca arendaș al hotelului „Patria” încă din 1858 pe alt Fărșerot Adam Balamaci cu restaurant pe str. Carol, mai tarziu pe Sotir și Epaminonda Balamaci cu debit de băuturi spirtoase pe Teilor. În fruntea Fărșeroșilor și a coloniei aromanești, stă și Iorgu Steriu, fiul lui Constantin de mai sus, care își începe negoșul în 1892 cu coloniale pe Lipscani și alte centre²; dela 1897, cu restaurant și berărie, în 1916 cu renumitul local „Carpați”³. Cea mai frumoasă întreprindere rămâne, însă, grădina „Luzana” începută în 1919, având o instalație unică în țară, unde totul este mecanic — cu fabrică de gheață spălătorie mecanică de rufărie și vase cu salon minunat decorat, totul pe o suprafață de 4300 m. p.⁴. În toate întreprinderile sale, a dat dovezi de o rară energie și curaj.

Alături de această frumoasă întreprindere, la care este secundat de fiul Nicu se află grădina „Pariziana” a lui Mihalachi Buia care, dela 1880—1926, a exploatat renumita cafenea „Macedonia” din palatul Nifon din str. Doamnei. A fost prima grădină modernă și a inaugurat-o, prin 1902, cu lampioane japoneze. Astăzi, este condusă cu pricepere și energie de fiul Ionel Buia⁵.

C. Bilimaci venit în Bncurești în 1873, a avut, până în 1896, restaurant pe Lipscani, unde luau masa scriitorii și poeții, ca C. Bacalbașa G. Coșbuc, B. Delavrancea, A. Macedonsky și alții, prieteni ai poetului național al Aromânilor⁶. Sub acelaș acoperiș cu cafeneaua „Macedonia” și pe str. Belvedere a avut restaurant Ioan Sontea care — cu inima bună și părintească — a dat hrana, ca la el acasă, la majoritatea studenților m.-români, cari, astăzi, ocupă înalte situații sociale. În locul vechii cafenele, a avut localul „Intim Club” Nicu Spiridon, astăzi, pe calea Victoriei — la Hôtel English

În acest domeniu de activitate, s’au dovedit ca bărbați întreprinzători, unul Jojea din Halichi-Aspropotam, cu exploatare de variété-uri ca „Femina” și altele; Vasile Culina-Nijopole cu cafenea și variété pe Sf. Gheorghe, cu hotel și cafenea „Culina” — str. Oituz cu jocuri de noroc la Sinaia, cu café „Regal” pe bul. Elisabeta,

de cartier în capitală. Firma este continuată cu râvnă și pricepere de fii d-sale. Fratele Dîmciu a lucrat arendă în asociație cu Toma Buracu¹ Epaminonda a fost frate cu Nastasi Zugravul. ² A făcut negoș și în pasagiul Villagros, la Hôtel de France, calea Moșilor, a Doamnei, Rahovei, pe str. Academiei Regală, Capul Podului, Șosea, str. Carol, etc ³ A mai avut restaurante și pe calea Victoriei, colț cu Știrbey și pe str. Câmpineanu. ⁴ Planul construcției este opera generelui d-sale arhitectul Achile Ghiacu Bătrânul M. Buia, decedat în 1934, a fost dus la vârsta de 13 ani, prin înșelăciune, de un chirigiu Gheorghî-Gopeșean. Mulți chirigii aduceau pe tineri la stăpâni, dela cari încasau chiria și alte daruri. La început, a avut hotel „Vlașca”, cu var eteu de dansatoare ⁶ Vezi Arch. Olt., art. des citat, în nr 37 38 | 928 și n. cirologul de C. Bacalbașa în Universul. Informații luate dela poet în persoană

Lache Sterie, tot din Nijopole, cu cafeneauă și sala de biliarde „Blanduzia“, imediat după războiu.

Cu hotelieria s'au ocupat mulți, mai ales Muloviștenii. În fruntea tuturor, stă N. Pișotta-Grămostean, fost inginer al primăriei cu hotel propriu „Palace“¹. În anii din urmă, Dimitrie C. Pupa cu hotel „Avram“ până în 1911. Muloviștenii: Teodor Metta cu mai multe²; Tașcu Ciomu cu „Imperial“ și „Metropol“, acum în urmă cu cinema propriu „Odeon“ pe 11 Iunie³; Nicola Tașcu Bujdar⁴; Fârșerotul Șimu cu „Basarabia“ și cafenea-grădină proprii⁵. Cinematograf mai exploatează frații Șcupra-Turia. Berărie mare a exploatat și Gh. Mănuză-Samarin pe str. Colței⁶.

Băieșaii și Turienii, veniți în țară imediat cu războiul din 1877, în special, cu brutării, coloniale și băuturi spirtoase. Cel dintâiu Băieșat venit în țară a fost Gh. Rizescu, după care Sterian⁷, Zisu Zotu Tașula, Apostol Ioan, frații Rizescu⁸, Ioan Zisu, Tănase Zisu, Pașait Țușcu⁹, Druia, Economu, Rizu, etc. Toți s'au ocupat cu comerț de cereale și brutării. Nicolae Economu, venit din Ist. Georgia-Vermont (America), a avut, pe str. Regală, magazin de mașini de gătit cu petrol, actualmente, cu fiii săi, o fermă de legume la Pantelimon¹⁰. În fruntea acestora, a stat Gheorghe Sterian, care a făcut negoț diferit prin Craiova, Ploești, Brăila și a lucrat în comerțul de cereale cu marile fabrici de făină Olmazu, Asan și Comercială și cu multe brutării din București¹¹. Fratele Mihali a avut fabrică de făină pe Ștefan cel Mare.

Primii Turieni au fost frații Vlahiote și Garusa, după cari au venit Sotir Talabacu-Mihadaș și Nastase Cuvela; Iani Ghiuzeli (Garadza), Hristu Harisi, etc. Cam în acelaș timp cu primii veniți, a fost și Petru Cucoti, cu moară și concesiunea bălții la Tei, pe urmă Zugurică, Mitri Cicma, la acelaș lac, unde venea lumea la petreceri și pește proaspăt. Prin 1885, au venit Alexi Ioan Zigra, Gheorghiu Zisu Davan, pe urmă, frații Casumi-Gheorghe și Hristu, cu acelaș comerț de băuturi și restaurante; Iani Chiparisi, Gheorghe Dzolea, Gheorghe Capsali¹², Costa Becu, Lafazan, etc., mai toți ocupându-se cu acelaș comerț foarte rentabil. Trei firme turiene

¹ Vezi Cartea I-a, cap. V, „Gramostea“ despre familia Pișotta. ² A avut „Bruzelles“, „Coroana“, „Carpați“ și „Lido-Veneția“, între 1914-1933. ³ Hotelul „Imperial“ l-a avut, o vreme, în asociație cu Teodor Bicicola; „Metropol“ între 1926—33. ⁴ Are încă „Transit“ și „Nord“. ⁵ L-a avut în asociație cu Bașu. ⁶ A avut-o înainte de războiu. ⁷ A avut ca factori pe Ioan, Gheorghiu, Tănasi și Pericle. ⁸ Frații Rizescu: Dumitru, Tănasi și Ioan; fiul acestuia, Gheorghe, este inginer. ⁹ Fiii acestuia: Gică inginer și Costică medic. ¹⁰ Vezi cap. VII „America“. ¹¹ Este unul din marii proprietari pe Văcărești, Cantemir și Olteni și are un venit de 1¹. mil. lei anual. La Craiova, a avut magazin de coloniale și delicatose pe Unirea. ¹² A avut și brutărie pe calea Rahovei, condusă de fiul Hrista. (?)

sunt ale fraților Peristeri — Hristu cu restaurant pe Mihai Bravul, Gheorghe cu cofetărie pe bulevardul Brătianu, Nicola cu brutărie ¹.

În fruntea Turienilor, au stat firmele: Alexi Ioan Zigra, cu comerț de băuturi spirtoase și cereale, om de peste una sută milioane lei avere, cu mari proprietăți și străzi întregi în cartierul Teiu: Alexi I, II, III; Gheorghe Zisu Davan care a avut 15 prăvălii — restaurante, cafenele, debite de băuturi spirtoase, cu cele dintâi pe calea Moșilor, pe urmă pe Vaporul Asan, Șos. Colentina, Mihai Bravul, etc. A avut ca elevi ai lui pe acești negustori: Iani Giufeta, Hrista Constantin din Castania, Sterie Gotti, Hristu Peristeri, Constantin Zisu, Dumitru Caratas, alt Peristeri, etc. Brutărie au și frații Patelli, iar S. Patelli, magazin de coloniale.

Gopeșenii — puțini la număr — s'au ocupat cu coloniale și restaurante, ca frații Dimca, Vanghele Costa-Costescu, Nicolae Ionescu, frații Dumitriu, Const. Cosma, Teodor Dumitrescu Grasu, etc. ². Alți negustori ca Nicolae Papageorghe cu brutărie, Spiru Franga, Tașcu Milio, M. Ionescu, Const. Dabo, mare proprietar, cu boxe de benzină — în fruntea tuturor, stând frații Cicotti — Hristu și Teodor, (elevi ai acestuia din urmă la Sofia) cu mare magazin de vopselărie pe bul. Maria.

Unii Aromâni s'au ocupat cu debite de tutun în fruntea cărora, au stat cu debite de lux pe calea Victoriei, frații Craja — Teodor mare proprietar, încă din 1901 în fața librăriei Alcalay și Lazăr din 1906, în fața Ateneului Român și Vanghele Ciamba în piața Sf. Gheorghe ³.

Nijopolenii — în număr de 50—60 nume mulți veniți și dela Rusciuc — s'au ocupat cu negoțul mic și vânzarea de ziare și debite de tutunuri. Încă din vremuri vechi, ei veneau în țara Românească — ca și în Ungaria — și cumpărau catări, pe cari îi desfăceau în Macedonia și în toată Grecia, până la Atena, unde erau cotați ca cei mai iscusiți geambași. În fruntea acestor Nijopoleni, a stat Nicola Gavrizi, un mare cerealist și proprietar în București; Vasile Culina, Lache Sterie, etc. despre cari am mai vorbit ⁴. O specialitate a Nijopolenilor a fost și comercializarea ziarelor prin desfacere în chioșcuri și pela clienți acasă. Cel dintâiu care s'a ocupat și a câștigat mari averi a fost Mihali Bajdechi, care a mai adus pe frați ⁵, după care a atras și alte rude. Prin 1880, au avut chioșcuri în marile centre și frații Telescu-Peană din Crușova: Nicola, Tașcu și Costică. Ramură foarte bănoasă la început, era un monopol al acestor Aromâni. Mihail Bajdechi exploatează cafeneaua „Macedonia“.

¹ Unul din aceștia are frumoasa vilă „Zorț de zi“ la Techirghiol-Movilă.
² Au magazinele respectiv, pe 11 Iunie, Elena Cuza, Piața Mare, Isvor, Cuza Vodă, Buzeești. ³ Alți debitanți: Dașcu pe Academiei, S. Damașotti și C. Căcma pe Colței, Gucea-Victoriei, frații Cătușina-Griviței, etc. ⁴ Vezi C. II, cap. I, p. 366. Date căpătate și dela d. Lache Sterie. ⁵ Frații: Nicola, Bele, etc.

Neveștenii au fost prea puțini. Alexi Zega face comerț cu băuturi, Ioan Zega are și fabrică de săpun; Ioan G. Dan cu negoț de lemne, ca și N. Serdaru și alți câțiva.

Cu acest comerț de lemne s'au ocupat, îndeosebi, Crușovenii, ca frații Legă — Matei și Tașcu (fiul lui Matei conduce, astăzi, vechea firmă); Costi Leasca și fiul Anastase, Matei Leasca, Kilargi, G. Galio, etc. ¹; Măgărăvenii, ca Sterică M. Toșu; Muloviștenii: frații T. Topa și Anastase Hr. Țovaru, actualmente, cu cofetărie de lux pe 11 Iunie; Grămosteanul Damian Pișotta, etc.

În fruntea coloniei crușovene, au stat și frații D. Gherassi — Matei și Steriu, cari, încă din 1901, au organizat o industrializare rațională a laptelui la Gura Oborului. În 1912, s'au asociat cu Păiano și Zavadüski, cu Șain, cu Vanciu Dumitrescu-Nișcă și Marcu Bușa (cari au început în 1908) și au transformat-o, în 1913, în fabrică de lapte pulverizat și condensat, aceasta până în 1916 când a încetat activitatea, ca să reînceapă după războiu, când scoteau tablete cu cacao solidă și kefir, sub firma Lukianof ². Înainte de 1916, aduceau unturile din Danemarca și Olanda. Altă firmă este a lui Tache Lega dela 1925, cu produse: unt, kefir pasteurizat, iaurt și lapte pulverizat. Frații Gherassi — Steriu lucrează încă în imobil propriu pe Sabini — au avut și magazin de desfacere a produselor pe str. Carol, unde a lucrat, până mai deunăzi, și Gogu Gheru, astăzi, la Vatra Dornei. Mulți Crușoveni s'au ocupat și cu diferite meserii; frații Stavre Rușu — Gicu și Victor își au fabricile de mobile. Gh. I. Buracu, inginer, este șef al atelierelor C. F. R. Buc. Singurul ceasornicar și bijutier aromân în Buc., este A. Petrașincu ³. După 1918, N. Batzaria a avut casă de comision cu Mihăilescu.

Printre mulți blănari aromâni de altădată ai Bucureștilor, a rămas, astăzi, doar Petre Constantinidi-Bitolia, cu stabiliment propriu de industrie chimică sub firma „Macedonia“ pe str. Uranus.

Verienii — puțini și ei la număr — se ocupă cu toate afacerile: cu comerț de brânzeturi engros prin care au început să pătrundă pe piață ⁴, câțiva cu brutării ⁵, cu fabrică de ape gazoase, ca Haralamb Tărărescu, cu farmacii și drogherii, etc. Cei mai vechi și mari droghiști sunt frații Cionga ⁶ — Dimitri și Gușa cu dro-

¹ S'a ocupat odată și cu industria laptelui și a exploatat, cu fratele Petrică, cafeneaua fostă „Macedonia“. ² Până în 1906, a fost, în București și în toată Muntenia, numai fabrica Schott. După războiu, asociația a continuat prin frații Gherassi, Nișcă și Șain, cointereseată fiind și B-ca Românească, care s'a retras repede. Matei se ocupă, astăzi, cu moșta Crevedia-Buftea. ³ A lucrat pe str. Academiei și Carol; astăzi, pe bul. Elisabeta, 43. Petrică Buracu este intermediar. Ca ceasornicari au lucrat și frații Stoescu — Toma și Tașcu, Ohrident ⁴ Câțiva tineri negustori, absolvenți ai școlilor superioare de comerț din Salonc și diplomați ai Academiei de comerț și industrie, ca I. Piscu, I. Caranica, Dulă, I. Caragea Hîandu și frații. ⁵ Brutării: N. D. Ciomett-Colentina, I. Caragant-Dudești, etc. Sau oamenii de afaceri: I. An. Ciometti, G. Badralexi. ⁶ Amândoi absolvenți ai Școlii superioare de comerț din

gherie înființată în 1906 pe str. Carol (după războiu Gușa ține pe str. Lipscani, 43) și Apostol pe calea Griviței din 1908—1909¹. O frumoasă drogherie deschisă în 1932—pe Lipscani, colț cu Smârdan — este aceea a tânărului energetic Sterie Garibaldi, diplomat al Academiei de Industrie și Comerț². Cu încă una sau două românești, acestea sunt toate firmele românești pe întreaga stradă a Lipscanilor. Toma Ciumetti se ocupă cu comerțul de droguri și articole farmaceutice. Cunoscutul fotograf Apostol Papacostea, fost elev al lui Cristachi Durazzo, frate cu pictorul Nicolae, originari din Resna, are studio artistic bine apreciat încă din 1918³. O firmă de frunte în București, înființată în 1932, este „Nicolae A. Tanașoca & Frații” pe calea Victoriei 88, având reprezentanța generală în România a firmei „Dodge” din concernul „Chrysler Corp. Aut.” din Détroit Mich. Casa este condusă cu energie și experiență nedesmințită în acest domeniu riscant de întemeietorul Nicolae, ajutat de frații George și Tache, medicul⁴.

Ca droghiști aromâni au mai fost Toma Naum-Bitolia pe Bul. Elisabeta, Hristache M. Buia pe str. Doamnei; în ființă, D. Papagoga-Dinicu Golescu; parfumerie Gh. Ghica, etc.; ca farmaciști dintre cei mai vechi, D. Calina-Crușova⁵, Ioanid-Sf. Apostoli⁶, Steriu Șunda-Buzești⁷, Nicolae Urseanu-Giumaia, actualmente. director al O. A. F.; Sterie Papinian-Avdela, Constantin Guci-Furca pe calea Victoriei, George I. Dan-Nevesca pe calea Griviței 183, N. Caranica-Veria a lui Belcot de pe Bul. Ferdinand, doi frați Toma Chiale-Crușova: Tașcu pe Șerban Vodă și Sterie, etc.

Din colonia clisureană, foarte puțin numeroasă, remarcăm ca mai vechi pe Simionide, S. Simotta, Simuleanu, V. Galbagiar, T. Pritta, în asociație cu Schlessinger, magazin de postavuri pe Lipscani înainte de războiu⁸. În anii din urmă, Teodor Pritta și Anastase Vovu, inginer, erau întemeietorii Soc. Anon. Rom. de exploatare miniere „Valea Agrișului”, cu centrală și sediul administrației în Jibou-jud. Sălaj. Dizolvată în anii din urmă, același inginer Anastase Vovu (acum în calitate de director general) T. Pritta și Mitică Babuș, au întemeiat o nouă societate anonimă pentru exploatarea de mine de cărbuni în același Jibou, instalație dotată cu un inventar bogat și modern și care promite mult pentru viitor.

Mai dăm câteva nume de negustori și proprietari fruntași origi-

Salonic. Despre familia Clonga, veche încă din sec. XV, vezi Cartea III. ¹ Actualmente, are exploatare de băi. ² A fost elev și al drogherilor Clonga. ³ A studiat, în 1914—15, Acad. de Belle Arte. ⁴ Nicolae a fost 10 ani administrator delegat al firmei S. A. Gr. Cristea & Co.; licențiat al Acad. Comerciale. Fratele George a făcut, până în 1933, negustorie la Bazargic. ⁵ A avut farmacie și în Bucovina, decedat de mult. ⁶ Decedat în 1935. ⁷ Decedat în 1933. ⁸ Alexandru Galbagiar a făcut comerț de manufactură în plața Obor.

nari din diferite centre: E. Duro, H. Cottadi, Chiriță, Gheorghe și Petre Rați¹, frații Danabași, Menelas și Teodor Manu, Toma Leacu, Ghiras, Osmanli, V. Hristu, Gh. Bubani, T. Pișca, Nicola și A. Manu, V. Tarpu, Fundi, Jean Valaori, I. Zira, Men. Dedu, C. Șoarec, etc. Au făcut și fac negoț diferit: Cotlaru², Mihail Ioanid-Ioan³, Nasi Diamandi⁴, H. Nicutoti, Toma Prifti, Dumitru Vasile, D. Damala, V. Spala, frații Caramina, Ghega, Dum. Mihail, C. Maci, At. Carachiciu, H. Hâciu, Hagi, Sideri, Guli Martu, N. Dimcea, P. Dala, Isaia V. Isaia⁵, Daffu, Cosma, Moscu, frații Liu⁶, trei frați Papahagi⁷, T. Buzai, Iogu, Toma Buțu, Duci Legă, Maza fotograf, etc.

Aromâni din Tesalia — destul de numeroși — au făcut negoț de brânzeturi, coloniale, cereale, plăcintării, cafele: unul Hristu Papasteriu din Tricala este un mare cerealist. Zagoriții — destul de numeroși astăzi, dar aproape toți asimilați — s'au ocupat cu aceleași îndeletniciri, cu deosebire cu plăcintăria: două mari firme pe Bul. Elisabeta sunt Kendros cu „Trianon“ și Nicola Follas, cu „Tic-Tac“ — furnisor al curții regală.

* * *

Ca și în toate celelalte țări pe unde au trecut, tot astfel și în Principate, Aromânii — îndeosebi și de îndată ce posedau un mic capital disponibil — s'au ocupat cu comerțul de bani, adeseori, pe lângă ocupațiunea obișnuită, cu zărăfia și banchieria. Zărăfia — ca și „calpuzănăria“, până în 1867, când s'a stabilit un regim monetar unitar, scrie V. Slăvescu, aducea câștiguri deși ilicite dar foarte însemnate⁸. O bancă foarte veche în București, înființată în 1834, a fost banca Ghermani, susținută ca și toate celelalte evreiești, prin mijloace proprii — capitaluri în depozite nefiind obișnuite pe vremea aceea⁹. Nicolae Ghermani, cu mari capitaluri câștigate în comerț în Serbia și Muntenia, și-a asociat, mai târziu, pe fiii Menelas și Dumitru și a lucrat sub firma „Nicolae Ghermani & Fii“, lichidată mai târziu, prin 1899¹⁰. Printre așa numiții „Greci“ sau indigeni, negustori mari sau bancheri de seamă, deținători de capitaluri însemnate, erau alde Sakelarie, Mișă Anastasievici, Meitani, Hagi Moscu, Polizachi, Spiru, Pavlu, etc.¹¹. Meitani, fost băiat de prăvălie prin diferite orașe din Turcia, stabilit în București în 1823, ajunge bancher al Domnului și baron împărătesc; Hagi

¹ Mari proprietari pe Bul. Elisabeta. ² A fost tatăl profesorului director Cotlaru dela Galați. ³ A fost tatăl profesorilor: d-ra Anetta, Nicolae și Costică Ioan. ⁴ Cunoscutul comerciant de tutunuri și proprietar. ⁵ Are cofetărie pe Bul. Carol. ⁶ Au cofetărie pe Dudeștii. ⁷ Frații Papahagi: V., Aristide și Nicolae, cu negoț de coloniale în Piața Matache Măcelaru și Lizeanu. ⁸ Vezi «Istoricul B. N. R.» 1925, p. 1. ⁹ Ibid., p. 11. ¹⁰ Enciclop. Diaconovici, I, p. 813. ¹¹ Vezi G. Zane, o. c., p. 332. Numele de Sachelarie, ca baron, sau nume purtat de Aromân e foarte frecvent; toți Anastasievici din Serbia și alte ținuturi slavone au fost Aromâni.

Moscu, descendent dintr'o veche familie de negustori și în strânse legături cu marele bancher Sinna din Viena; Polizachi era socotit ca al doilea mare negustor și bancher din București, prin 1826¹. Alături de aceștia toți, erau bancherii evrei Halfon (1830), frații Elias (1837) și Hillel Manoah (1847)².

Pe Bancherul Sina, care avea întinse și vechi legături cu Principatele, îl găsim printre sprijinatorii la înființarea Băncii Naționale a Moldovei,³ precum pe M. Ghermani, sau pe alde S. Ioanidi, Petru S. Cristu, etc. îi găsim printre întemeietorii Băncii Naționale a României⁴. Pe același Menelas Ghermani, fost censor al B. N. R., în care interval a fost admirabil administrată, în calitate de ministru (1888—1895), îl găsim ca autor îndrăzneț al tuturor legilor relative la introducerea în finanțe a etalonului aur și ca o autoritate financiară recunoscută⁵ sau, alături de Galițo și alții, ca inițiator al unei societăți de navigație pe Olt⁶.

Alți bancheri aromâni, cu renume pentru vremuri mai recente, au fost frații Hala — Mihali și Constantin, cu casă de import-export; Galița, deasemenea, blăciot, a fost bancher și mare moșier⁷. T. M. Galițo⁸ credem a fi tot acest Galița sau descendent al acestuia. Mari oameni de afaceri au fost și Ioan Ghermani, Efrem Ghermani⁹, D. N. Ghermani¹⁰, etc.

O firmă bancară care a servit foarte mult pe Aromâni în special și tot atât de mult piața românească a Bucureștilor este B-ca Pieții, cu sediu pe Șelari, Smârdan și, actualmente, pe str. Doamnei, în localul vechii cafenele „Macedonia” și al restaurantului I. Sontе, centre unde s'a format tot tineretul aromân de altădată. Înființată în 1911 — prin inițiativa lui T. Protopopescu și V. Brătianu ca b că de cartier, afiliată a B-cii Românești — a mers cam slab până în 1918, când a fost adus ca administrator delegat G. Spiridon și în 1919, ca director Dimitrie-Mitică Babuș¹¹ — unul, element întreprinzător și tenace, încălzit de un temperament sudic, cel de al doilea, sprijinitor înțelegător și cald al tuturor Aromânilor, așa cum i-a caracterizat un cronicar. Pornită în 1911 cu $\frac{1}{2}$ mil. lei, și-a ridicat, în 1926, capitalul social de 5 mil. la 10 mil., iar în 1928, la 20 mil. lei¹². În ciuda tuturor greutăților financiare și economice

¹ Ibid., 403. ² Vezi V. Slăvescu, o. c., 11. ³ G. Zane, o. c., 409. ⁴ Ibid., 383. ⁵ Ca raportor al legii înființării B. N. R., a fost, la Cameră, Gheorghe Chițu, iar al legii pentru stabilirea etalonului aur, la Senat, Dimitrie Pțca — amândoi Aromâni. Vezi V. Slăvescu p. 20 și 33. Eugen Carada a fost, fără îndofală, un Aromân. Vezi C. III-a. ⁶ G. Zane, 391. ⁷ Informațiunile căpătate dela fam. Danabași. ⁸ Vezi G. Zane, p. 391. ⁹ În Cartea de aur, p. 137, găsim pe I. Gherman contribuind, în 1864, cu 2400 lei, pe Efrem cu același sumă, la clădirea azlului «Elena Doamna». ¹⁰ Din «25 ani de luptă în chestiunea Macedoniei», 1904. D. N. Gherman este bancherul fratelui lui Menelas. ¹¹ Este fiul lui Costa Spiridon — Sarl Costa, cerealistul dela Rasgrad. Vezi cap. IV, p. 411. Mitică este doctor în științe economice la Torino. ¹² În 1919, B-ca Românească,

din ultimul timp, cand atatea instituții vechi și solide s'au prăbușit, au reușit să facă față tuturor obligațiilor angajate în cei mai frumoși ani ai băncii¹. Din stocul de 40000 acțiuni, jumătate plus 100 bucăți se găsesec în mâini aromânești².

Nu vre-un orlogiu național, nici afirmația lui Tache Ionescu trecută ca motto la fruntea acestui capitol, ci stările de fapt ne încurajează să presupunem că Aromânii au activat în masse cu mult mai puternice în cuprinsul Principatelor. Prin cele expuse în acest capitol, n'am făcut altceva decât că am deschis poarta cercetărilor și nădăjduim că, pentru viitor, aceia cari vor relua subiectul vor fixa încă multe și vor adânci cu mai multă siguranță rolul jucat în economia statelor Dunărene semințiile din Balcani, cu deosebire coloniile aromânești.

La punctul unde am ajuns, ni se pare cu totul palid rolul financiar și economic ce l-a jucat elementul aromânesc, în mare parte confundat cu Grecii. Dar așa cum a fost, el s'a indentificat întru totul aspirațiunilor poporului în mijlocul căruia a trăit și aportul lui la promovarea sub toate raporturile a marilor interese ale neamului aromânesc a fost nemăsurat de mare.

și vânduse tot pachetul de acțiuni. În consiliul de administrație au fost: președinte, Eleuterie Ionescu, membrii: Th. Dintchiotu, D. Neagu, C. T. Teodorescu și I. Stăncovici — toți privind cu multă simpatie Verva, corectitudinea și energia elementului aromânesc. B-ca ar fi putut să poarte numele de «B-ca Prietenilor»

¹ În 1926, cont dep. spre lucrificare a atins 44687250 și ct. crt. 11245242, în 1929: ct. crt. 4681337, dep. 95712253, reescont 14139000. benef. net 3316870 iar în 1931: reescont 40002500. ² O bancă a «Orientului», cu capital aromânesc în mare parte, a fost lichidată curând.

ARTE ȘI MEȘTEȘUGURI FRUMOASE LA AROMĂNI.

Ca argintari și bijuterii, Aromânii s'au bucurat de mare renume; excelați în a broda costume albaneze și a fabrica armele; erau specializati în construirea de moschei, punți cu mai multe arcuri, cupole și bolți. Ei au fost cei mai mari arhitecți în Grecia și Turcia.

R. Rösler, Kanitz, etc.

Aromânii nu s'au îndeletnicit numai cu schimbul de bunuri și cu industrializarea acestora. Ei au îmbrăcat mândria și aroganța Albanezilor și Turcilor cu costume strălucitoare și pompoase; ei au împodobit palatele Sultanilor, ale seniorilor și marilor bogătași, bisericile și moscheile — unele gingașe, altele grandioase, construite în mare parte de ei — cu lucrări artistice, în argint și aur, cu picturi și sculpturi în lemn; ei au satisfăcut simțul de eleganță a femeilor din Peninsula și de aiurea cu îmbrăcăminte și bijuterii dantelate și brodate în metale nobile; au svârșit peste furia apelor tumultuoase poduri minunate; au lucrat armele decorative și ucigătoare și au dus toate acestea la desăvârșiri de artă, pentru care au fost catalogați alături de cei mai mari artizanii ai Apusului.

În cele ce urmează, vom urmări pe Aromâni ca croitori în fir de aur și argint, ca armurieri, argintari și cușitari, ca arhitecți, pictori și sculptori în lemn.

1. Croitoria în fir de aur și de argint.

„Sârmachecii”¹ — croitori în placat de aur și de argint — ca și croitorii de dame la Turci și Albanezi, erau socotiți ca mari artiști și se bucurau de o deosebită considerațiune în societatea aristocrată și pe lângă toți factorii influenți². Erau răspândiți peste tot în Turcia și întreaga Albanie și desfăceau produsele lor în toate centrele mari și mici. W. M. Leake a întâlnit în Epir și Grecia pe Aromânii din clasa mijlocie — este vorba de Meșovenii, Serachioșii și Calarioșii — ca croitori în aur, în argint și cupru, exceland în arta de a broda costume albaneze³. Crușovenii s'au dovedit — deasemenea — ca cei mai iscușiți măștri și aveau, în orașul lor, numeroase ateliere. La Bitolia, printre mulți „sârmachecii”, vom men-

¹ În turcește, «sârmâ» — vezi dicționarul turco-francez al lui Ch. Samy-Bey Fraschery, pp. 710 și 778 — este fir de aur și de argint sau franș, iar sârmacheș — popular (literar, simcheș) lucrător în placat de aur și de argint. ² Vezi «Scopia», Cartea I-a, cap. VII, p. 214, nota 1. ³ Travels in North. Greece, I, pp. 274—275.

ționa, pentru a doua jumătate a sec. XIX și încoace, pe Crușovenii Cile — Mitu și Gheorghi, pe Ghiușu Batzaria cu fiii¹, pe Nalbanti, pe Dina-Batzaria², Nachi Hâciu, etc.; pe Măgărăvenii: frații Nașocu, frații Catergari; la Perlepe, pe M. Bobescu, Cionu al Cionu³; printre mulți dela Comanova, pe preotul Sotir Papasteria și Nașcu Constantinița⁴; la Coceani, toți marii negustori au fost, la început, croitori de abale și în fireturi⁵. Un renumit „sârmaheciu“ a fost și croitorul de dame Costu Petrașincu, care s'a prezentat cu lucrări frumoase la expozițiile dela Paris și Londra⁶.

Scopia a avut „sârmahecii“ ei cu renume — o întreagă pleiadă, cum am arătat la locul cuvenit⁷. Aici, în fiecare an, se organiza — de către guvernatorul vilaetului, primar și delegații esnafurilor — câte un concurs pentru lucrări artistice, concurs la care luau parte în special Crușovenii, precum și Albanezi și Turci din Prizrend, Calcandeli, Diacova, Ipec, etc. La aceste concursuri, C. Carapana, N. Figiu, Cușu Hâciu, M. Zugravu și alții erau în frunte. Premiile constau din câte 10 lire turcești și din medalii, iar lucrările se expediau la Înalta Poartă⁸.

Aromânii desfăceau „cepkenuri, fermentele, poturi bărbătești și de dame, geamadane, etc.“ și în alte țări, ca Serbia, Bulgaria și Principatele Române. Unul Anton Nastu Crinte ajungea până aci; Ioan Buia desfăcea la Rusciuc⁹. Asemenea croitori au lucrat și în Egipt — la Cairo, în piața Han-el-Halil — mai ales în perioada când Mohamed Ali Pașa a introdus, în administrație și în armată, măreția și eleganța îmbrăcămintei în fireturi și recruta pe acești artiști mai ales dintre Aromâni¹⁰. Când această meserie rentabilă a decăzut, mulți Crușoveni, în căutarea unui noroc mai bun, au ajuns în Abisinia, unde au continuat scurt timp să brodeze costumele scumpe pentru ținuta imperială, înalții demnitari și seniorii abisinieni¹¹.

Croitori cu renume erau și aceia cari lucrau șalvari și feregele pentru doamnele din aristocrația turcă, cum erau Nicolachi Boiana și frații Licea la Constantinopol, foarte mult apreciați și considerați de nobilime¹².

¹ Fiii lui Ghiușu: Nancu și Costu, precum și Gheorghi, fiul celui dintâtu.
² Tatăl distinsului publicist N. Batzaria. ³ Tatăl lui Sterie Clonescu întemeietorul școlii române din Crușova. ⁴ Vezi «Comanova», Cartea I-a, cap. VII, 209.
⁵ Vezi «Coceana», p. 207. ⁶ La Londra a expus lucrări și Mihalach I. Hâciu.
⁷ Vezi Cartea I-a, cap. VII, 214. ⁸ Croitorii aceștia aveau și magazine unde desfăceau postavuri scumpe din viena și Lipsca, frumoase catifele, fir de aur și argint «hrisafea» și «utrafa» de mătase și lână. Cel mai bun fir se plătea 30 groși dramul, iar de lucru până la 5 groși. Un costum pompos pentru bărbat și două putea să coste între 300—400 lire turcești (6—8000) o avere întreagă. ⁹ I. Buia a fost tatăl fraților Mihalach și Nicolaci Buia. ¹⁰ Vezi «Cairo» Cartea II-a, cap. VI, 435. ¹¹ Vezi «Abisinia», 444. ¹² Vezi Cartea I-a, cap. XI, 274. Vezi și «Pet-

Nu mai puțin elegante erau și costumele Grămoștenilor, Fârșeroșilor și Pindenilor, în „cloche“ și în falduri, ca ținunea, cămașa, sarica, flucata, etc., căci eleganța portului la Aromâni constă în croiala hainei pe talie și mai cu deosebire în mulțimea faldurilor ce le face dela talie în jos, iar cămașa și ținunea, pentru ca ele să fie elegante, cea dintâiu trebuie să facă cât mai multe falduri pe dinainte, iar a doua cât mai multe la spate¹.

Aproape toate satele aromânești își aveau croitorii lor. Un artist croitor de dame la Samarina era Dzîma Dova, decorat pentru lucrările lui, iar la expoziția de manufacturi din Larisa, din Sept., 1901, tot Samarinenii au obținut patru medalii de aur și trei de argint². Aromânii din Bosnia erau și ei Sârmacheci cu renume.

Odăjdiiile bisericesti pompoase, ca și croitoria militară, erau, în bună parte, produse ale distinșilor croitori aromâni, cari cunoșteau numai acul și nu mașina.

2. — Armurăria, cuțităria, etc.

Asemenea îndeletniciri le-au exercitat Aromânii din timpuri foarte vechi. Dacă ne afundăm în sec. XV, dăm de primul artizan armurier inginerul „Orbin sau Urbain, transfugul valah“, care, nemulțumit de felul cum împăratul bizantin i-a răsplătit serviciile aduse, trecu de partea lui Mohamed II, punându-i la dispoziție uriașul tun ca să bată în porțile Bizanțului³. Scriitorii greci vorbesc de artizanii de tot felul și mai cu seamă lăcătuși, cuțitari, tufeccii cari înfrumusețau piața Moscopolei⁴. Moscopolenii metalurghi și fabricanți de arme se refugiaseră peste tot, ajungând și în Tesalia⁵. Înainte de 1821, se întâlnește la Iași un tufecciu Tănase Furlida⁶.

Artisanii aromâni excelau în montarea pistoalelor și a puștilor după gustul albanez⁷, iar locuitorii din Elbasan erau maeștri în a lucra platine de puști și pistoale, pentru care țevile le aduceau din Prisrend⁸, unde știm că erau destui Aromâni meșteri în toate⁹. Aromânii din Musachia — scria răposatul dr. T. Șunda — sunt mari meșteri în aceste fabricații și, după model, imită armele cele mai moderne¹⁰. Mult căutatele obiecte ale cuțitarilor și armurierilor din ținuturile Scopia și Caratova alimentau aproape toată Albania

lepe», Cartea I-a, cap. VI, 190. ¹ Th. Căpîdan, Rom. Nom., 90. ² T. N. Dia-
mandi, Alm. m.-rom. 1901—902. ³ Faimosul tun era tras de 150 perechi de
bot; aproape 2000 oameni țineau echilibrul acestui monstru, etc. Vezi despre
aceasta: Murad II, p. 878 — ap. I. Arg., o. c., 216. După Larisse et Ram-
baud, ar fi fost Unguri — vezi o. c., II. ⁴ Vezi K. Kumas, o. c. — ap. P.
Pap., Scr. arom. în sec. XVIII, p. 30 și Evi. D. Lavriotu, o. c. ⁵ Dim. Fili-
pidis, o. c., V, 30 — ap. I. Car., 117. ⁶ Gudas, VIII, 444 — ap. I. Car. 258.
⁷ W. M. Leake, I, 274—75. ⁸ Pouq., I, 388. ⁹ Vezi Cartea I-a, cap. III, 126.
¹⁰ Alm. arom., 1901—902.

și o parte din Macedonia . Aromanii din Țărnuș, stabiliți la Te-tova-Kankaldelen, erau cei mai iscuțiți maeștri armurieri, cu produse originale ³. Tufecii căutați erau și Oșaniții din Meglenia ³.

Samarinenii au fost și sunt neîntrețuți în această ramură ; ei fabricau cuțițe, pumnale, bricege încrustate cu ornamentații de argint și aur, foarfeci, iatagane renumite pentru ieniceri și dervengale, deasemenea frumos încrustate, hangere bine călite din oțelul cel mai fin, etc. Industria aceasta era în floare cu deosebire în perioada marilor revoluțiuni și a armatolilor cari purtau arme încrustate cu măestrie și frumos împodobite — cu deosebire, că fabricile streine nu ajunseseră să concureze pe acești artizani. Produsele Samarinenilor se desfăceau în toată Peninsula și chiar în Rusia ⁴.

Crușovenii în mare parte originari din Niculița și prea puțini din Moscopole erau și ei pricepuți: lucrau armele cele mai noi, multe arme de vânătoare, toate bine puse la punct. Vom cita, dintre cei mulți, membrii din familiile de fauri Boriaru — bătrânul Stavre și fiii Todu și Sotir ⁵. Un meșter iscusit în ale cuțităriei și argintării era Gioga Zisi Verianul — altădată, la Bitolia, astăzi la Giurgiu — cu marca înscrisă pe produsele lui : „Industria aromânească“. Bună parte din sistemele de arme purtate în Peninsulă — chiar după introducerea produselor apusene — sunt încă produse ale fantaziei lor inventive. Armurierii cei mai căutați în Bosnia erau Aromâni stabiliți din vremuri vechi în această țară, orașelul Focca era un mare centru de fabricare de arme, argintării, etc. ⁶.

3. — Arta construcției la Aromâni.

Cine nu cunoaște sguduitoarea baladă „Puntea din Arta“ care prezintă o asemănare organică așa de mare cu legenda „Meșterul Manole“ din literatura română, ca emoție și cadru, însă, mult mai dramatică ? In ea este dată Nânta-Meglenia ca origină a meșterilor, purtați de vre-un domn din Valahia superioară tocmai în Arta, ca să ridice podul peste apa tumultoasă a râului. Asemenea punți, nesusținute de nici un picior la mijloc ⁷, există peste tot în Epir, Macedonia și Albania. Din aceiași legendă, vedem că aceiași nenorocită soartă au avut-o încă două ale ei surori, măritate după alți meșteri din alte echipe — una în ținutul Vardarului, a doua în a-

¹ Per. Pap. și dr. G. Murgoci. «Turcia cu privire specială asupra Macedoniei». ² Vezi C. I, cap. VII, p. 216. ³ Vezi C. I, cap. X, p. 240. ⁴ Vezi C. I, cap. II, p. 87-88. ⁵ Aceștia lucrau un fel de carabine foarte scurte pentru revoluționari și contrabandști, în special, sistem «Martin» cu un singur foc, precum și alte sisteme, ca pistoale revolvere cu un singur foc ce le mănua orice tânăr, ba și copil. Tot ei au construit, în revoluția din 1903, cele două tunuri din creș, aflătoare, astăzi, în muzeul din Stambul, ⁶ T. Filipescu, o. c., 91, 147, 162. ⁷ Pe apa Volusei, am văzut o asemenea punte la Băfașa ; alta mai mare pe drumul ce duc prin Gămila din Pind la Conța. Puntea din Arta se vede de departe, la dreapta, pe șoseaua Preveza-Ianțna. Vezi ilustrația din Antologia arom , .

cela al Dunării¹. Pouqueville vorbește de niște Ēpiroși cari exercitau, din cea mai veche antichitate, meșteșugul de „suterazi” — constructori de apeducte². Nu cunoaștem origina etnică a acestor Epiroși, fapt este, însă, că Aromânii din Epir au fost constructori cu renume. Meșovenii, înțelegând probabil prin aceasta pe toți Zagoriții, lucrau palatele lui Ali Pașa — scrie acelaș scriitor³.

Kanitz, etnograful german, remarcând aptitudinea extraordinară a „Țânțarilor” săi pentru arhitectură, afirmă un lucru care ar părea un paradox: „Cu excepția Constantinopolului, Atenei și Belgradului, orașe în care ei au, dealtfel, aproape monopolul construcțiunii, Țânțarii sunt singurii arhitecți ai Turciei și Greciei”⁴. Spre a ilustra cele afirmate, vom spune că, în 1880, trăia, la Constantinopol, un meșter bătrân cu numele de Vasile Almină care construise un mare număr de case frumoase și de geamii impunătoare⁵. Numele ar fi mai corect Vasili al Mina și este al doilea ce-l găsim în istoria artelor arhitecturale aromânești, după acela ce ni-l dă Kanitz⁶. Acesta, după ce constată că Aromânii își creaseră un stil arhitectonic original altoit pe stilul bizantin, scrie că ei, grație inteligenței lor naturale, știu să execute cu ușurință punțile cu mai multe arcuri, cupolele și bolțile⁷. El admiră aceea „grațioasă bisericuță” din Dobridol-Bulgaria, construită de Aromâni, deasupra căreia se găsește o micuță cupolă înpodobită de un vestibul, înlocuind martex-ul, precum admiră și acea fațadă a „bogatei biserici” din Vithol, terminată în 1863 și „bogat împodobită după felul de a lucra al Aromânilor”⁸. După el, ornamentația bisericii din Bregova pe Timoc prezintă aceleași caracteristici cu aceea dela mănăstirea din Dobridol și care „ca toate lucrările lor, păstrează cu grijă modelele bizantine”⁹. Acelaș etnograf ne dă încă o ilustrație ce-l impresionează până la admirație și anume podul cu adevărat grandios, construit, dela 1868 până la 1870, din ordinul lui Midhat Pașa pe lantra. Și întâmplarea făcu ca, în 1872, să întâlnească la Fedabey, aproape de Kalifar, pe Nicolae Ficioglu, autorul acestei opere, pe care „nimic în trăsăturile, nici în costumul său nu-l deosebea de cel mai simplu țăran”; dar se însufleșea vorbind de opera sa și insista în mod particular asupra celor 700000 pstr. (175000 fr.) cât costase¹⁰. Și închee: „Bravul bărbat nu părea să se îndoiască

¹ După altă variantă, aromânească și grecească, logodnica lui Manea, aducându-și aminte de un frate din România, blestema ca puntea să se clatine numai și nu să tremure cum tremură ea. După I. Car., o. c., 59-60. ² O. cft., II, 17-19. ³ Vezi Cartea I-a, cap. II, «Janina», 78 și Pouq., II, 405. ⁴ Serbie, 1868, pp. 322-328. ⁵ Păten, art. în Alb. m.-rom., 1880, p. 104. ⁶ Numele de Vasili al Mina ar fi cu deosebire grămostenesc. ⁷ Kanitz, o. c., I. c. ⁸ Ibid. ⁹ Ibid. ¹⁰ Numele de Ficioglu ar fi în legătură ori cu familia Fițu din Crușova sau este Ficioglu — fiul lui Fițu și înclinăm a crede că a fost Grămoștean — cuvântul având două însemnări la aceștia: de «locul cu asmada» în

că, cu cunoștințele sale cele mai elementare, el crease o operă de care s'ar putea onora cu drept cuvânt inginerii noștri cei mai iscusiți“¹

Kanits își pune o problemă foarte interesantă anume aceea de a se stabili dacă cuceritorii turci au realizat lucrările mari arhitectonice, numeroasele poduri turcești din sec XVI și XVII, de exemplu, admirabilele viaducte din Vidin, prin inginerii și arhitecții ce i-ar fi avut, la început în rangurile lor sau au făcut apel la talentul streinilor și cu siguranța unui „eureka“, își răspunde: „Podul dela Bela risipește orice indoielei în această privință... Cea mai mare parte din aceste construcțiuni, datând din strălucita epocă a imperiului turc se datoresc inginerilor macedoneni și bulgari“².

Dacă în Epir și Zagor au lucrat ca constructori numai Aromânii pe alocuri și ceva Albanezi, în Macedonia și în țările slave, au lucrat, alături de cei dintâi, și Miații cu siguranță „bulgarii“ lui Kanitz. Acești Miați au dat naștere unei probleme pe care au desbătut o etnografii Jirecek și Cvijic și filologii Wiegand și Căpidan, toți fiind, în esență, de acord în aceea că Miații sunt o masă slavă aparte, amestecată cu element aromânesc, dela care au împrumutat aproape toate caracteristicile în domeniul social și economic³. Acești slavi sunt, ca atare — așa cum i-am cunoscut la Crușova — buni croitori, zugravi și iscusiți cioplitori în lemn, cei mai căutați constructori, buni argintari, energici negustori etc. și — dacă pe lângă portul lor aproape grămostenesc ar mai vorbi și dialectul aromânesc, ai fi ceeace o bună parte din ei au fost Aromâni⁴. Aceștia sunt în esență „Bulgarii“ lui Kanitz

Aromânii — artiști în domeniul construcției și al altor arte și meșteșuguri — constituiesc doar o verigă diutr'un lanț neîntrerupt care pornește dela Romani și vechii Eleni dotați, odinioară, cu atâtea aptitudini în arhitectură, metalurgie, comerț, etc. și se continuă în mod firesc prin Bizanț, unde au venit în atingere și cu iscusiții Arabii și cu atâtea lucrări — romane și bizantine, precum și cu atâtea opere văzute și admirate în cetățile italiene. Popor cu creier maleabil și cu predispoziții fericite de adaptare, el a împrumutat modele și metode de lucru a furat ce nu i se putea da cu plăcere și toate acestea, filtrându-se prin personalitatea lui, au dat naștere la originalități valoroase.

care fictu» este un element ori copii scurt din care i s'ar trage porecla. ¹ Ibid. ² Ibid. ³ Este vorba de populația slavă cuprinsă între Dibra-Chicevo și Scopla Pri rend ale cărei caracteristici aromânești constau în așezarea satelor la înălțimi mari, în felul de a crește vitele, în tipul brun, în regimul de nomadism și ranshumanță a păstoritului în comerțul ce-l exercită, în caracterul bizantin bisericesc în construcții, în gustul greco-aromân pentru tot ce-i frumos, modern, de avârsit, etc. Vezi Nas. Srp. Zem. I și Th Căp. Rom. nomazi, p. 148-154, Jir cek-Geschichte Bulgaren, 575 și N Batzaria art. în Lumina II, 149. ⁴ Am unoscult pe doi frați Nestor cari au sculptat frumoasa tâmplă dela biserică «St.

Toată strălucirea arhitectonică și confortul Moscopolei, cu zecile de biserici și casele ei monumentale, construite din piatră șlefuită, toate înalte, cu bolți și balcoane, precum și minunata distribuție a apelor, fântânile ei țâșnitoare și podurile ei zvârlite peste apele celor șapte coline, toate acestea erau opera marilor constructori aromâni — aptitudini ce le regăsim la constructorii din comunele Lânca, Lipsca, Nicea, Grava, etc. Știm că Meșova, în somptuozitatea caselor, se lua la întrecere cu Ianina; Călarii și Seracu cu casele lor suspendate au fost construite de meșterii aromâni. Orașele aromânești, strălucind prin măreția caselor, toate întrecându-se în măreție și bogăție de forme, împodobite cu biserici monumentale, având deasupra buchete de turlă și cupole — toate au fost construite de Aromâni — pe alocuri și de Miași și Albanezi, ca la Crușova¹. Arhitectul C. Iotzu descrie astfel casa lui Niciota cu 64 camere, clădită prin 1840, avea aliură florentină, cu caracteristice: ziduri netede de piatră cu rosturi pline, goluri mici la fațadă și la parter și două etaje, impresie de masivitate; dela etajul întâiu în sus, ferestre la stradă; parter și două etaje, cu balcoane și colonete, luând lumină înăuntru din curtea interioară, în mijloc având fântâni răcoritoare — totul în stilul caselor din Triest².

„Tahcii“ — pietrarii și zidarii aromâni crușoveni — ca și Miașii și ceva Albanezi — cu caravane numeroase de catâri, lucrau la Ghevgheli, Scopia, Salonic și Bitolia; alți „tahcii“ lucrau la Constantinopol — ca Șarcu, Tahci, etc. — de unde le venea și numele de „Stambolgi“. Companii de constructori din Belcamen și Negovani lucrau în orașele Nevesca, Clisura și Bitolia, ca și căzărmiile imense din acest oraș. Alte companii lucrau, iarna, în Casandra; din vremuri depărtate, minunatele mănăstiri din Sf. Munte. Una din acestea, așezată pe stânci la înălțimi amețitoare, „Simo Petra“ a fost construită de Belcamenioșii Stilo Ioan, care avea în companie și pe Dumitru Mihalea³. Acest constructor a lucrat și la Atena, unde mai lucrau și frații Nacușu, Toli și Nicola Calușu,

Ioan» din Crușova și acum lucrează la bisericile din ținutul Scopiei. ¹ Iată cum am putut reconstitui, împreună cu d-l arhitect C. Iotzu, descrierea bisericii Sf. Nicolae — grandioasă ca arhitectonică interioară, cu tâmpla săpată în lemn de nuc, fără egal ca valoare artistică în Macedonia, încapând în ea circa 1200 oameni: avea două perechi de colonade, ce susțineau două rânduri de loți supra-puse, șur împrefur, închise cu gratii de lemn și rezervate numai femeilor mai bătrâne; în fund prin părți, la etaje, câte un altar de serviciu, iar la mijloc, trei cupole luminoase, dela a căror înălțimi amețitoare se revărsa lumină din belșug și trei candelabre uriașe; deasupra celor două unghuri dela fațadă, două clopotnițe cu un orologiu majestuos ce anunța satelor din câmpii împărăteștile sărbători și orele zilei și ale nopții. ² Casa Niciota a fraților Kirița, Nicola și Steriu, bancher la Viena și la bursa din Triest. Vezi cap. I. ³ Unul din tectorii lui Mihalea, avocat la R.-Vâlcea, a fost prefectul jud. Gorj.

de unde au venit și în România. Altă companie — frații Ghiocureț¹ erau așezați la Lamia, Livadia și Atena. În Tesalia, au lucrat și șase frați Iancu, Ziși și Raftè-Croitarii, cari aveau și moșii. Toți aceștia aveau legături profesionale cu Șipsca, Lânca, Nicea, Grava, etc., de unde își furnizau materialul omenesc.

I. Nenișescu scria că bisericii mari din centrul Semendriei, construită de un architect aromân, i-ar sta bine în orice capitală din țările apusene și tot el ne dă un nume de architect Andrei, care a construit biserica „Sf. Treime” din Niș; alții au construit institutul de clinică, școli, cazărmi, etc.². Dar în această țară, Aromânii dintotdeauna, au fost constructori. Aceștia ajungeau în Ungaria și în România. În Slavonia, prin sec. XVIII, veneau în mare număr zidari ottomani, numiți „Țințari” și erau căutați ca specialiști în instalarea băilor calde³. Ei erau cunoscuți în poezia populară și sub numele de „Goga” — așa cum sunt cunoscuți și azi în Bosnia⁴ și erau specialiști în construcția de poduri și moschei⁵. Ohrideni erau renumiți în construcția de mănăstiri — ei au construit mănăstirea Voljavca⁶. Tot acești Okrideni au construit și palatele lui Geladin Bey, satrapul Ohridei⁷. Moscheea mare din Focea-Bosnia, datând din 1549, au construit-o Aromânii din Albania⁸. Tot aceștia au construit, în 1851, cazarma dela Serajevo și biserica catolică sârbească în 1864⁹. Kalkandeli Ali Pașa a adus, prin 1820—32, la Tetova-Kalkandeli, vre-o 90 familii din Tristinic și Crușova ca să-i construiască o fortăreață în vederea pregătirii unei revoluții împotriva Porții¹⁰. Acești meșteri constructori, erau, totodată și în mare parte, arhitecți, zidari, lăcătuși tâmplari¹¹. În Orasije-Temnici erau constructori din Ohrida, ca Țințarevici, Miscovici, etc. etc.¹². O celebră companie de arhitecți întreprinzători erau frații Ghișca din Ohrida, cari, cu echipe de 4—500 meșteri, lucrau în Ungaria și Serbia, poduri, șosele și binale și tot ei au lucrat Topcideri¹³. Altă companie celebră a fost Paligorici & Mihailovici, la un moment dat, asociată cu Marcu O. Marcovici — tot Aromân — cari au construit linii ferate, poduri, șosele, au pavat orașe, ca Palanca, etc.¹⁴. Prin 1885, doi mari constructori: Ghiorghei Brancovici și fiul Alexandru au lucrat mult poduri și șosele¹⁵. Tatăl lui Iovan Ristic era și el constructor¹⁶. Anastasievici, tatăl d-r Leonte, Nicola Mihali

¹ Frații Ghiocureț; Dimitri, Ghiorghei și Tanasi. Fectorii celor doi dintâi s'au stabilit în România. ² O. c., 14-18 și Kanitz, Serbie, I. c. ³ Taube, Descr. Slavoniei, II, 21 — ap. D. Pop., 94. ⁴ T. Gheorgh., Bratstvo, 19, 294 — ap. D. Pop. 93 ⁵ Ibid. ⁶ Sbornica istorija, p. I, v. II, doc. 3720 și 3723, p. 307-8 ap. V. N. Cristu, Grafu rom., Dec. 1930. ⁷ Erzerscki, Nekolko Kratkijetopisanj beleski, etc. p. 9 — ap. V. N. Cristu, idem. ⁸ T. Filipescu, o. c., 147. ⁹ Ibid., 102. ¹⁰ V. N. Cristu, Ohrideni în Serbia, România și A.-Ungaria, Grafu rom., IV, Sept. 1930. ¹¹ Stanoj M. Mijatovici, Temnici, p. 359. Nas. Srp. Zem., 1905 — ap. V. N. Cristu, Grafu rom. Dec. 1930. ¹² D. Pop. 93 — ¹³ Vezi «Serbia», cap. II, C. I. ¹⁴ Ibid. ¹⁵ Alexandru Brancovici, reprezentant al Soc. de așg. «Agricola» Buc., îi dă ca originari din Meglenia. ¹⁶ Vezi Cartea III-a.

Moscopoleanul, tatăl lui Șt. Mihăileanu și Stavre Leaca lucrau și ei aci.

Aromâni constructori întâlnim și în continentele vecine. În Addis Abeba, lucrează, încă, arhitectul constructor Mihail N. Hâciu-Nakas, cu întreprinderi de lucrări în oraș și la palatul imperial¹. Ibrahîm Pașa, cuceritorul cetății Acre din Siria, a adus — acum un veac aproape — pe mai mulți constructori dela Cavala, cari să restaureze moscheea lui Ahmed Jazar din Acre — toți cu nume aromânești, ca Hagi Nicola, Șamu, Caraiani, etc. — după mărturiile fiului acestuia, bătrân, deplin arabizat, care trăește încă în satul Kafr Iasif de lângă Acre². Din acestea toate, se deduce că și în Tracia Aromânii contau ca cei mai buni constructori.

Companii din satele de mai sus lucrau și în Bulgaria. La Sofia, vestitul Apostol Iani din familia Șapârului a construit biserici, poduri, etc. Au mai fost și alții, ca Anagnosti, Mitri Zisi și Mihali Zisi, cari s'au mutat în Moldova, unde au lucrat case, cazărmi și altele, laolaltă și cu alte companii.

Constructorii din Lânca, Nicea, Șipsca, Grava, etc., lucrau în România și aveau sediu la Galați și T. Măgurele, la Focșani, ca renumiții Leonte Marcu Roca — vărul, Verusi — nepotul. Dimitri Verusi lucra la Iași. La Giurgiu, într'un timp, erau circa 120 familii originare din Lânca, Nicea, Ohrida. Anastasievici, tatăl d-rului Leonte — altădată, negustor de șiacuri în Serbia — a lucrat mai multe biserici în jurul Bucureștilor. Fiul Costa era și el constructor. Mare parte din casele Brăilei, ca și biserica grecească, le-au lucrat companii din Belcamen și Negovani, în număr de vre-o 700 bărbați, dintre cari mulți s'au înapoiat în patrie. La Constanța „lucrează încă constructorii, ca Ianuli Apostoli și Dimitri Căluș. Colonia de Clisurenii dela Craiova a adus, dela Bitolia, pe constructorii Petru și Pavle Nușliu, cari au construit casele lui Gârleșteanu, și, rând pe rând, mai toate casele din mahalaua Sf. Ioan Hera-Mah. Sârbilor, precum și conacuri, școli, biserici, etc. în județ³. Ștefan Pitoș și frații Moc⁴ din Ohrida strângeau, iarna, oameni din acest oraș și alte sate — Aromâni, Bulgari și Albanezi — și lucrau, vara, în România. Ștefan Pitoș a lucrat și la calea ferată Ploești-Sinaia și de sfaturile lui țineau seama și inginerii. Unul Petre Brindu⁵ lucra binale la Buzău; alți Ohrideni constructori — Lambi Dîmonie, Dimitri Hăgiola, Sotir Pala, Vasile Pitoș. Dealtfel, emigrările Ohridenilor în România începuseră de mult, iar către 1848—50, au avut loc în masse mari⁶. Nicola Iancu din Belcamen a lucrat toată

¹ Vezi «Abtsinia» de Mihail Tican Rumano și cap. VI, Cartea I-a, p. 445 și nota 2. ² Vezi M. Beza «Urme românești la Ierusalim», în «Boabe de grâu», IV, nr. 6 | 933. ³ Vezi G. Orman, Arch. Olt., st. cit., nr. 37—38 | 928. ⁴ Frații Moc erau: Ioan, Gheorghî și Sotir. ⁵ Era tatăl parohului comunității române din Salonc, Dimitri Brîndu. Fiul acestuia, Petrică, este în serviciul B. N. R. — Buzău. ⁶ Vezi „Ohrida“, Cartea I-a, cap. III, p. 107 și urm.

viața în România. Un energic constructor fâșerot este tânărul Teodor Bileca, foarte bine apreciat în București.

Alături de toți acești nenumărați, cunoscuți și anonimi, ingineri, arhitecți, constructori, oricum i-am nuni, adeseori, neștiutori de carte, multe elemente produse ale școlii românești din Macedoia, alții ai culturii din țară, au îmbrățișat această carieră a marilor lor străbuni și s'au distins, prin lucrările lor, ca elemente de reală și netăgăduită valoare. Vom cita câteva nume ca cele mai proeminente: inginerul Sterie Ciumetti¹, arhitecții: Crușoveanu Constantin Iotzu, profesor de artă decorativă la Inalta Academie de Arhitectură², Grămostenii: Arghir Culina³, Achile Ghăfaciu⁴, Clisurenii: Gheorghe Simotta⁵, Turnibuca și Vlad⁶, Perivoliatul Sterie Becu⁷, Gopeșenii: D. Petrescu-Gopeș⁸, Ghiulamila și N. Erca; Măgărărenii: Tașcu Ciulli și Nicolae Șmina; etc.⁹. Ingineri în alte ramuri: Elie Carafoli¹⁰, Neveștenii: J. V. Dan și Chitu; Băieșajii: Gh. I. Rizescu, G. T. Rizescu, și Gică Cușcu, Anastase Vovu-Clisura¹¹, Vanghele Mișicu-Crușova¹², I. Ioanid, G. Bambachi, M. Metta, Simuleanu etc.

4. — Pictura bisericească și sculptura în lemn.

Arta pretinsă bizantină este arta ieșită din creieri aromânești — scria, acum o jumătate de veac, un oarecare Pinten, pornind dela constatarea că, pentru elementul domnitor în Peninsula, era „onor și fală“ de a nu se pricepe la nici o meserie¹³. Fără a admite în întregime premisele ca și concluziunile la cari ajunge acest scriitor, ne vom referi la cercetările și aprecierile altor cercetători și zugrafi, cari ajung aproape la aceleași concluzii.

Profesorul ceh C. Jirecek, istoric al Bulgariei, a găsit, în această țară, printre negustori și meseriași aromâni, mulți argintari și zugrafi¹⁴. Kanitz a cercetat, cu religioasă emoție, lucrările lor

¹ A fost inginer la Turci, în vilaetele: Bitolia și Ismid și director regional al Regionălei C-ța Cadrilater. ² Operele acestuia: Casa Corpului didactic, în 1914; Tipografia „Ramuri“ și Imobilul B-cii Comerțului-Craiova; Școala comercială și Palatul Camerei de Comerț-Galați; clădirea Soc. de Explozibile și Palatul Medicilor Veterinari-Buc., Fundațiunea universitară „Ferdinand“-Iași, etc. ³ Opere: hotelurile — „Splendid“, „Union“, „Stănescu“ și „Paris“, B-que Belge, Pasagiul „Imobilizara“, „Dacia“-Cișmigiu, imobile proprii pe Domnișel. ⁴ Opere: Cinematograf „Marna“, palatul „Luzana“, Palatul administrativ Bazarjic, etc. ⁵ Printre multe, Palatul Patriarhiei, etc. Premiul I la Salonul Oficial de arhitectură și arte decorative din 1931. ⁶ Unul din negustorii S. Turnibuca din Pitești, al doilea din vechile colonii clisurene din Timișoara. ⁷ Biserica „Madona Duda“-Craiova, etc. distins cu premiul Munc. pt. planul înfrumusețării pieței universitare din Buc. ⁸ Distins cu premiul pentru planul Munc. Buc. ⁹ Unul arhitect al Min. Muncii cu mai multe stațiuni; al doilea arhitect la Ploiești. ¹⁰ Vezi Cartea III-a. ¹¹ Vezi mai sus, cap. VIII, p. 501. ¹² Fost inginer C. F. R. la Galați, acum în Buc. ¹³ Vezi art. „Arta românească“ în Alb.-m.-rom. 1880. ¹⁴ Vezi mai sus cap. IV, p. 419.

arhitectonice și picturale în aceeași țară, ca fațada grațioasei bisericești din Dobridol decorată cu picturi, ornamentație ce reamintește în toate privințele aceea a bisericii din Bregova de pe Timoc și a bisericii din târgușorul Vithol, toate făcând parte din lucrările Macedo-Vlahilor cari păstrează cu grijă modelele bizantine și trădează felul lor de a lucra¹. Vorbind de orașul Arbănași — pe care Jirecek îl numește „altădată înfloritor prin comerț, cu frumoase biserici, clopotnițe și edificii mărețe“² — Kanitz găsește casele „construcții spațioase și monumentale, cu plaformele și vetrele de stuc (tencuială de gips imitând marmora), cu elegante sculpturi în lemn“³, toate construite de meșteșugarii aromâni. Nu cunoaștem numele acelor artiști cari au ridicat biserica celor 40 Martiri și au împodobit-o „peste tot cu picturi“, locaș ridicat în Târnova Bulgariei de Piosul Asan II, în amintirea victoriei împotriva armatei grecești și care a servit de mauzoleu dinastiei⁴.

Din puținele cercetări în Peninsula, se poate deduce că, atât în sculptura în lemn, cât și în pictura bisericească, Aromânii au fost mari artiști. Pouqueville a catalogat ca „rarități incomparabile cu lucrări omogene în Orient“ picturile bisericii „Schimbarea la față a Maicii Domnului“ și sculptura de pe tâmpile „Sf. Maria Mare“ din Samarina, precum și tâmpla bisericii „Sf. Dumitru“ din Corița⁵. Cunoscători afirmă că toate picturile bisericii din Semendria se datoresc zugravilor aromâni.

Toate bogatele biserici și mănăstiri ale Moscopolei și ținutului respectiv au fost ridicate și împodobite cu picturi, sculpturi minunate și obiecte prețioase numai de artiștii și constructorii aromâni⁶. Un căutător de perle în oceanul trecutului, d. Vlad Bănățeanu, a dat de o relicvă scumpă a artelor aromânești și anume de un scaun împăratesc din lemn aurit, susținut de două fiare încomate și cu limbile scoase — de doi lei, scaun, după tradiție, al lui Gojdu, lucrare aidoma cu cei doi lei bizantini dela biserica din Bregova, studiată de Kanitz⁷.

Zagoriți, Aspropotamiți și Samarinenii erau artiști în aceste meșteșuguri. Cei din urmă au excelat ca pictori în Epir, Albania și toată Tesalia⁸. Mănăstirile din Meteore-Tesalia păstrează urme prețioase. Pereții bisericii Sf. Treime, zidită într-o peșteră, sunt zugrăviți de Dimitri Zuchi din Călarii și tot acestuia se datoresc frescele mănăstirii Ipapandi; nartexul e zugrăvit de acelaș maestru și

¹ Vezi mai sus, 509, nota 4 și 7. ² *Gesch. der Bulg.*, 358. ³ *Bulg. Dan.*, 147-8.

⁴ In *bis. Sf. Archangheli* sunt fresce minunate lucrate, în 1760, de pictorii Mihail din Salonc și Gheorghe din București (Vezi B. D. Filov «L'ancien art. bulg.», 63. Filov e oare Fila?). Artiști din Arbănași ca Hristu și Stoia au studiat la Buc. pictura gotică și a renașterii italiene și au pictat, în 1610, *bis. Sf. Gheorghe* și iconostasele. Era în sec. 18 o școală (El. Eflimtu, *Gratu rom.*, Sept.-Oct. 1932).

⁵ T. N. Diamandî, art. cit. și G. Zuca, st. cit. ⁶ Vezi Cartea III-a: Orașele noastre. ⁷ Boabe de grâu, *Crónica* — V, 1934, nr. 6. ⁸ G. Zuca, st. cit.

de elevul Gheorghe, după cum reiese din actul de tocmeală cu data de 8/XI/1784¹. În biserica Sf. Nicolae din Castrachi este o icoană din 1786 reprezentând pe Iisus Christos pe tron — opera aceluiaș Gheorghe Călăritul, elev al lui D. Zuchi² — amândoi capți unei școli de pictură, cunoscută și prețuită în partea locului³. Unul Dimitri Meșovitul a lucrat ușile catapetezmei, de o măestrită sculptură în lemn, dela mănăstirea Olimpiotisa, în preajma E'asonei⁴. Bogațele biserici ale Meșovei, multe datând din vremuri vechi, erau lucrate numai de aceștia: Nicola Mihu P'ișca * Meșoveanul a pictat, lucrările bisericii Sf. Haralambie și în palatele lui Ali Pașa⁵. Zagorișii au sculptat și catapeteazma bisericii celei mari din Muloviște, atunci când Nenișescu vizita comuna⁶. Printre mulți Samarineni, doi frați Chiriac și Gheorghe au zugrăvit, în 17 Sept. 1863, icoanele dela mănăstirea Zermas-Corița, ridicată în 1164, cu cheltuiala bine credinciosului „arhon“ Ioan Nicolau din Lintope⁷. Renumitul Samarinean Vară, ajuns mai târziu episcopul Dioclias din Lamia, a lucrat la Samarina și în Grecia⁸. Unul Iani Vrangali și Atanas Logtothetis din Drăgai au lucrat multe biserici în Zagor, iar cel de al doilea, venit cu Marinelis, și în România⁹. Aromânii din Șeș-Cerneș sunt încă specialiști în pictura bisericească¹⁰.

Mulți Aromâni lucrau și la mănăstirile dela Sf. Munte. Se pomenește de unul Nicolae din sec. XVII; în mănăstirea Vatoped există o icoană cu data de 1600, pictată de Nicolae Hrisohoos — argintar și pictor din Niculița¹¹. Tot aici, prin a doua jumătate a sec. XIX, Crușovenii Constantin Șcaperda pictor, în asociație cu Mihali Papateohari, luau în antrepriză mănăstirile pentru picturi și argintării scumpe¹². Astăzi încă, lucrează Clisoreanul Papaiani.

Fârșeroșii au avut și ei un artist zugrav de icoane în persoana lui Anastasi Zugravul Balamaci care a lucrat în multe biserici. Fiii acestuia, preotul Haralambie și Sotir au fost deasemenea zugravi¹³. De altfel dr. V. Păcală obsersă că „fârșerotul, dacă vara e păstor și plugar, iarnă e armurier și cușitar, olar și pielar, ceasornicar și căldărar, argintar și meșter de lucrătură în „filigramă“ și „în gros“, e architect și sculptor, inginer și desemnator“¹⁴. La focul stânei și

¹ M. Beza în «Boabe de grâu», V, 1934, nr. 6 — ap. Sp. Lambru, Mictal selides, 609 și Neos Eftnomnimon, III, 1906, dela 440 înainte. Numele de Zuchi se pomenește la Siachiofti, coloni romană din sec. XI în Creta (I. Car. 269-71) și la Verla. R.-Sărat și Constanța. ² M. Beza, art. cit. ³ Ibid — ap. Sp. Lambru, o. c. ⁴ Ibid — ap. G. A. Sotiriu în Epitiris, IV, 1927, 327. ⁵ Străbunul fraților Nicolau — Costică și Leontă. Vezi „Iantna“. ⁶ D-na Paligora, născută Trifon, ni-a dat aceste prețioase informații. Vezi și I. Nen., o. c. 209. ⁷ Iptrotica, V, 1930, vol. I și II. ⁸ T. N. Diamandi, art. cit. ⁹ Relații căpătate dela J. Spiropol-Iantina. ¹⁰ Informații dela colegul Cocio Niculescu. ¹¹ Comunicări verbale ale d. M. Beza și o conf. la Radio, 1935. ¹² Dintr'o scrisoare a d. Teohari Papateohari, ftul. ¹³ N. Bataria „Trib. Rom. de peste hotare“ IV, nr. 1—3, Ian.-Febr. 1927 și din scrisoarea d. Nicuță Balamaci. ¹⁴ Vezi art. în rev. „Trib. etc.“ deși cit.

la răcoarea mandrei, sub liniștita măreție a munților, păstorii aromâni au început să cioplească — din lemn de corn sau de frasin — cârligele lor frumos împodobite, furcile de tors, vârtelnița de depănat și elementele războiului de țesut, cuțitele cu plăsele, patul puștilor artistic săpate, plosca de vin și „buclița“ de apă, vasele de pin sau de stejar, pragul colibei sau al casei, etc. cioplituri și podobe ce aveau să se exprime, mai târziu, prin lucrări de artă — sculptura scaunelor împărătești și a catapetesmelor și, tot aici, au început și pipăirile în zugrăvirea de chipuri și de icoane, în bătrea fierului și argintului, ce, încăpute pe mâna marilor talente, aveau să atingă desăvârșiri de artă. Nastasi, retras la o mănăstire din Tesalia, s'a datat picturii bizantine și a lucrat multe biserici, după care — prin 1864 — a venit în Muntenia unde a cunoscut pe pictorul Tătărăscu. De aici, a lucrat în multe biserici din Albania și la catedrala din Corița ¹.

Ghiorghii Anagnostu-Negovani, Stelian Zugrafu-Belcamen și Manoil Ghiorghiu-Selița au lucrat frumoasele icoane dela biserica Sf. Nicolae din Nevesca, ridicată, în 1867, în stil bizantin și babilic. Iancu Raftè din Belcamen învățase sculptura în lemn dela unul Duca Tegu și a lucrat prin multe biserici din Bulgaria.

Cum se face că în lucrarea „L'ancien art bulgare“ a lui Bogdan D. Filov — foarte frumos ilustrată, dar puțin obiectivă — nu găsim măcar o indicație despre artiștii aromâni. El ne dă pe unul Cristo Dimitrov din satul Dospey — lângă Samocov, creatorul unei școale bulgare și pe fiii Zakhari și Dimitri Cristov la Samocov, întemeiându-se numai pe simplul fapt că Zakhari „expressis verbis“ se declară bulgar ². Adevărul poate să fie și acesta, dar nu trebuie scăpat din vedere că, în acest Samocov, au fost vechi colonii gopeșene — negustori și argintari ³ și că, astăzi încă, țărani, asimilați de mult, poartă costumele vechilor Gopeșeni și Mulovișteni ⁴. B. Filov mai vorbește despre școala din Razlog, întemeiată, pela începutul sec. XIX, de unul Dimitri Molera din Bansko — nume ce-l vom găsi și în Serbia ⁵. Cât privește marile opere de sculptură ele s'ar datori școlilor Miașilor de cari am vorbit deja: una la Dibra, originari din Galicinic și alta la Samocov, cari au lucrat la mănăstirea din Rila, fapt căruia își datorește prosperitatea ⁶.

La catedrala Sf. Nicolae din Crușova, distrusă prin incendiu în 1903, au lucrat sculptorii — oameni simpli cari nu-și dădeau seama de originalitatea lor — Petru Moca ⁷, cunoscut ca Petre

¹ Date căpătate dela d. Epaminonda și Nicuță Balamacl. ² Vezi op. cit., 56 și 63. ³ Vezi C. I-a, «Gopeșul», 178 și C. II-a, 404. ⁴ N. G. Cosmescu, «O călătorie în Macedonia» în ziarul «Pen. Balcanică», IV, Sept. 1912. ⁵ B. D. Filov, o. c., 63. Vezi și C. III-a. ⁶ Ibid., I c. ⁷ După mărturiile lui Telemac Cașufani, negustor la Salonic.

Masturlu Orbul¹ și Timia alii Greacă Casnaccilu². Primul a lucrat minunata tâmplă, cel de al doilea tronul împărătesc și cele două proschinitorii³. I. Nenișescu — o. c., p. 97 — vorbește în amănunt de această capodoperă. Frații Zugrafu Anagnostu: unul Daniil Ieromonahul și altul Nicola au lucrat împărăteștile icoane și — poate — trescele din nartex; acesta a lucrat și zugrăvelile gîngașei biserici bulgărești Sf. Maria Bogorodița⁴, precum și acele dela „Biserica Țea Naoa“, a Aromânilor „Stambolgiu“ și „Tahcii“, rămasă netârnosită⁵. Petre Moca a mai lucrat tâmpla dela Sf. Maria din Târnova-Bitolia (incendiată și aceasta); „tâmpla minunată, lucrată a giorno în nuc“, (ceea ce a impresionat profund pe dr. C. I. Istrati, ca și „chipul sculptorilor ce au lucrat-o, aflat la o parte a ei și purtând costumul Aromânilor) dela biserica, foarte veche, gr. ortodoxă din Scopia⁶ (astăzi Sfeți Ispas?) băgată în tunel, la care a lucrat și sculptorul pictor Tașu Zugrafu Turnaru, cu studii în Italia, cu multe lucrări la Crușova, Salonic și Constantinopol. Nicola Turnaru⁷, tatăl, cu școală la Atena, lucra comenzi la Crușova și la Constantinopol; fiii lui Tașu: Vangheli — cu studii la Constantinopol și Constantin, au lucrat, cu tatăl lor, picturi și sculpturi la biserica Sf. Maria Bogorodița din Scopia, la biserica Sf. Dumitru și la cea bulgărească — amândouă din Bitolia. Au lucrat, deasemenea, la multe biserici și mănăstiri din Peninsula și executau comenzi cari veneau dela Ohrida și alte centre. Probabil că B. Filov, vorbind de o școală de pictură dela Krouschevo ai cărei adepți își exercitară arta în parte în Macedonia, fără a fi avut decât importanță locală, vrea să vorbească de această Crușova și de acești pictori⁸. Crușovenii Anastas Cuveci și fiii au lucrat la bisericile din Meglenia⁹.

Dintre pictorii produse ai școalelor menționăm pe N. Durazzo, C. Școdreanu, Sterie Becu, Onciu Șunda, Pericle Căpidan. Primul a lucrat mult în România¹⁰ și, în ultimul timp, icoanele dela biserica aromânească din Corița, distrusă de cutremur în 1931, precum și acelea ale bisericii din Sofia — toate pe cheltuiala negustorului Iorgu Steriu; al doilea, icoanele dela paraclisul român din Bitolia, iar Pericle Căpidan dela biserica Sf. Ioan Botezătorul din Crușova¹¹.

¹ Relații date de preotul Sotir Papasteria, P.-Neamț. ² Timia alii Greacă îndică origina din Pind sau Zagor. ³ Dr. C. I. Istrati a văzut pe femeile crușovene — întocmai ca Ebreii — plângând lângă neprețuita tâmplă arsă a acestei minunate biserici, tâmpla «care era o vestită podoabă» și pe care Gl. Weigand în o. c., tabel II, p. 64-67, o are fotografiată. ⁴ A fost clădită de Aromâni și cedată, în 1872, Bulgarilor. ⁵ Pe icoanele făcute cu cheltuiala Soc. femeilor crușovene, era scris cu caractere grecești în aromânești. ⁶ Vezi «Impresii de călătorii». ⁷ Unul din străbunii lui Mihail Zugrafu-Bazargic. ⁸ Op. cit., 63. ⁹ P. Pap. Mgl. Rom. I, 17 și 20. ¹⁰ Găsim în „Neg. de odnoară“ de dr. N. I. Angh., un pictor Chir Ilie Mitu care a zugrăvit toate podoabele dela Bis. „Ador. P. Curatei Fecioare“ din Drucești-Curtea de Argeș — care Chir Ilie Mitu pare a fi Aromân. ¹¹ Sculptorii dela această biserică au fost frații Nestor, încă în viață și cari lucrează prin mănăstirile din țurul Scopiei.

6. — Arta argintăriei.

Prelucrarea metalelor nobile — aurul și argintul — a fost o industrie națională a Aromânilor cari — cum observă d. G. M. Cantacuzino, într'o conferință la radio — rivalizară repede cu Venețienii, punând stăpânire, cu industria lor, asupra întregii Peninsule ¹.

W. M. Leake scria, în 1814, că Aromânii excelează în montarea pistoalelor și a puștilor după gustul albanez, în a face așa zisele flișane sau cești de cafea în argint sau în a broda costume albaneze ². Dela Pouqueville aflăm că Călaru ajunsese, în sec. XVIII, o cetate, prin excelență, de industriași, argintari în filigram și sculptori în lemn, că, pe lângă uneltele de țesut, fiecare casă avea și un atelier de argintărie și, că, toți aceia cari nu erau ocupați la țesătorii și fabrici erau argintari, cari, deși lipsiți de modele bune, lucrau destul de bine aurul și argintul ³. Devenind bogat, acest popor — scrie V. Bérard — a căpătat o mare iscusință și renume de argintari; în bazarurile dela Meșova și Larisa, ei ciselau pentru Albania podoabele de argint ce strălucesc la cingătoarea sau pe capul femeilor, pațul puștilor și al pistoalelor, plăselele dela pumnale, cartușierele, cadrele și aureolele dela icoanele aurite ⁴.

În Albania, lucrau și Moscopolenii, în special, Niculcenii, cari au dat pe cei mai iscusiți artiști. Aromânii din Musachia erau renumiți armurieri și argintari — meserii foarte vechi la ei și cari se transmiteau din tată în fiu ⁵. Din acești Aromâni se recrutau armurierii, argintarii și croitorii, activând peste tot în Bosnia ⁶. Există date cu mult mai îndepărtate despre argintarii aromâni, lucrând în țările din fosta monarhie a-ungară. Deja în 1725, ei lucrau în împrejurimile Orșovei ⁷; în 1733, la Vârșeț ⁸; în 1742, în plasa Nova Palanca ⁹; în 1753, unul Costa Andronovici la Diacova ¹⁰ — în care an, ei erau obligați la o taxă de un galben anual ¹¹. În breasla argintarilor din Novisad, în 1770, majoritatea erau „Greci și Albanezi“, adică, din 18, 15 erau „Albanezi“ și 3 Sârbi ¹²; în 1774, găsim 100 nume argintari și aurari ¹³ — cu puține excepții, credem, toți „Albanezi“ — adică Aromâni din Albania și Moscopole. Cei mai mulți negustori aromâni, ca să-și poată trece averea peste graniță în Turcia, o transformau în monedă și bijuterii ¹⁴ — după care câștigau foarte mult. În 1820, argintarii — ca și comercianții ambulănți — erau opriți formal să umble prin satele Serbiei — aceasta pe timpul lui Miloș ¹⁵, pe când înainte, pe timpul lui Karagheorghie

¹ Vezi „Izvoare și popasuri“ în Edt. „Scriit. rom. contemporani“, 77.
² Travels N. G. 274-5. ³ Op. cit., II, 353. ⁴ Op. cit., 47-48. ⁵ Dr. T. Șunda, Calendar aromânesc, 1901—1902. ⁶ Vezi T. Filăpescu, o. c., 91, 147 și 162. ⁷ Adatt. II 232—33 — ap. D. Pop., 91. ⁸ Ibid., I, 511 — ap. D. Pop., I. c. ⁹ Ibid., II, 32 — ap. D. Pop., I. c. ¹⁰ Ibid., I, 486 — ap. D. Pop. I. c. ¹¹ Ibid., II, 551 — ap. D. Pop., 92. ¹² Ist. Nov. Sada, 299 — ap. D. Pop., 92. ¹³ Bácsbodrog monografija, 1909, I, 253 — ap. D. Pop., 80. ¹⁴ Adatt. Pott., 121 — ap. D. Pop., 87. ¹⁵ T. Gheorghievici, Iz Srbije Kn. Miloša, I, 23 — ap. D. Pop., 56.

ei erau liberi să circule¹. Mai târziu, alți scriitori i-au semnalat la Niș și Vidin — cum a fost Kanitz², sau prin toată Bulgaria ca C. Jirecek³. Dar ei erau răspândiți peste toată Turcia, la Sf. Munte, în Grecia, dela un hotar la altul, în Asia mică și în Egipt, în multe orașe din Italia, ca și la Veneția; în toată Albania unde dețineau monopolul; în Bosnia și Hertzegovina; în București și Iași, pe când bălciurile din Muntenia erau des frecventate și bogat alimentate.

Argintarii din Albania și Pind. — Un centru vechiu de prelucrare a metalelor prețioase a fost Moscopole, unde erau în ființă 14 corporații de industriași și mii de ateliere de tot felul. Dar orașul care — în tradiția poporului aromânesc — a ilustrat această artă și a răspândit artizanii iscusiți peste tot și în comunele aromânești mai noi, în deosebi, a fost Niculița. Bătrânii Grămosteni relatează despre niște falsificatori de monede — de tot felul — ar fi fost din Niculița mai sigur, din Lintope, mai puțin probabil — și lucrau această „calpuzanerie“ bănoasă într-o anumită epocă a anului, în „grotele dela „Cătăficlu“. Dintre cei mai vechi argintari Niculceni, menționăm pe Ianachi Svolu, argintar chimist care a lucrat și la Corița⁴; pe Dimitri Fila⁵, Nicola Ghiorghi Geangu, Nicola Culuchita⁶, Gușu Ceace, etc., toți, în afară de primul, stabiliți la Crușova. La Corița, mai lucrau Moscopoleni vechi, ca P. Dimciu, Onciu și alții. Prin 1850, au apărut Crușovenii, ca Mateu Svolu, precum și membri din familia Cingu — Pitu, Ghiorghi și Lachiu, aceștia prin 1870. Aici, a lucrat și un Fârșerot Nicola Hrisicu.

Alături de Călaru, Seracu — în afară de puțină agricultură și vie — lucrau lână și argintărie, în gros și în filigram⁷. Erau răspândiți peste tot în Grecia, din timpuri vechi și mai noi, în Italia, în tot districtul Ianinei, unde dețineau monopolul, ca argintari, bijutieri și ceasornicari cu renume. Obiecte lucrate de aceștia, în așezările lor de munte ca și în Ianina, se desfăceau prin negustorii lor în Albania ca și în Italia, în orașe ca: Bari, Neapole, Veneția, Triest, etc. Erau negustori, ca V. Giumaca din Călaru cu două magazine la Ianina și reprezentanțe la Corfu și Veneția⁸; deasemenea, și G. Carachi din Seracu. Argintari și bijutieri cu renume la Ianina sunt frații Ioanides; alt vestit meseriaș a fost Chiriac⁹, care a luat parte și la expoziția din 1906 din București. Aici, în Ianina, se vărsau și multe produse similare din Zagor, Pind și Arta. Renumiți au fost

¹ Archiv, V, 399 — ap. D. Pop. 50. ² Serbie 322—328. ³ Op. cit., I. c. ⁴ Fiul lui au trecut la Crușova. ⁵ Tatăl celebrului Gheorghe Fila. ⁶ Vezi mai departe „Vidinaul“. ⁷ Repauzatul prof. D. Abeleanu ne-a relatat că Calarțoșii au lucrat trei evanghelii cu chipul lui Iisus gravat în argint — toate lucrările de mare valoare — și că una din ele ar fi existat la Călaru până pela finele sec. XIX. ⁸ Înainte de 1900, era, la Ianina, un mare negustor din Seracu care mergea, regulat, în anumite epoce ale anului, la Roma, unde desfăcea obiecte lucrate în aceste centre și altele. ⁹ Printre multe obiecte mult admirate, a fost și portretul Regelui Carol I, gravat în bronz, pentru care a fost medaliat.

și Crușovenii: Nicolachi Figiu Hrisohoos, argintar și bijutier; Halciu Teju, elevul școlii lui Fila¹, în ultima jumătate de veac și Cușu Țape.

Samarinenii au fost și sunt adevărați artiști în giuvaergie, argintărie și ceasornicărie². Erau maestri și în falsificarea monedelor: la „Calpuzanlu“ dela localitatea „Grosu“ existau rămășițe de metale cari dovedeau aceasta³. S'au răspândit în toată Albania precum și în Epir, Tesalia, Grecia veche, până aproape de Corint, în insulele ionice, etc. unde s'au bucurat de mare renume⁴. Furcenii s'au ocupat puțin cu această îndeletnicire — un bun meșter a fost Pimu Tița-Eftimie. Mulți argintari din Băiasa lucrau iarna în Grecia — cu deosebire în Lamia — pentru haiduci și armatoli⁵.

Argintari în Macedonia: Neveșteni, Crușoveni, etc. — Dintre Megleniți, Oșaniți, în special, exercitau această frumoasă meserie și frecventau toate bălciurile, toate satele bulgărești și turcești, unde desfăceau — printre alte produse — și felurite podoabe și scule. Menționăm ca fruntea argintarilor pe „vraciul“ Stoe Coconaeu, mort acum în urmă în Cadrilater. Blața a avut și ea argintari iscusiti, ca celebrul Stere Dumba la Seres, pela începutul sec. XIX⁶. Înainte de 1830, Gopeșenii erau vestiți în comerț și industria metalurgică, mai ales în argintărie, îndeletnicire ce au continuat-o și în Bulgaria, în deosebi, în colonia dela Samocov⁷.

Pe Neveșteni îi întâlnim pretutindeni. Caracteristic este că, pela finele sec. XIX, aproape trei sferturi din bărbați aveau ateliere de argintărie în Nevesca sau în alte centre și încă o notă este că, pe lângă aceasta, se mai ocupau și cu comerțul de tutunuri sau altele. În Albania, erau peste tot. În centrul Premeti erau Costa Cremo, Mihali Ghiza, Dimitri Pelicuda, Gheorghii Bure, mulți Befă⁸ și alții. Bătrânul Ghiorghi Bureate lucra aici, precum și în Arghirocastro⁹, în Tesalia, la Hrupiște și desfăcea obiecte în filigram la Corfu în Italia. Fiul Mihali lucra la Nevesca. Un bun argintar era și Tabeși.

La Ianița (Ienigé Vardar) s'au ocupat cu argintăria și tutunuri, ca Nicola Dodu, Mihail Dodu, Panaioti Nicu, Sterie Nero, Mihail Mileancu, Vasili Boza, Ghiorghi Chirana, Mihali Jurcu, etc. Mihail Staică lucra la Liumnița¹⁰. În Tracia erau la Drama: Mihali Jurcu și fiii¹¹, bijutieri, cei mai bogați; la Cavala: Nicola Mergiu Cuiumgiu și frații Danabași, tot mari negustori de tutunuri;

¹ Vezi „Italia“ cap. I: fiii lui sunt bijutieri la Roma, iar la St. Moritz au magazin în sezon de vară. ² Vezi și T. N. Diamandi, art. cit. ³ G. Zuca, art. în Lumina IV și st. cit. ⁴ Vezi C. I, „Samarina“, cap. II. ⁵ Relații date de d' Gh. Sterian. ⁶ Vezi C. I, cap. VIII, p. 261 și C. II, cap. I, 363 urm. ⁷ Vezi C. I, cap. VI, 176 urm. și C. II, cap. IV, 404 urm. ⁸ Teodor, Dimitri și Cloce Befă. ⁹ Aici, erau Ghiorghi Cușta, continuat și acum de fiul Steriu și nepotul Ghiorghi. ¹⁰ P. Pap., Mg. Românii, I, 24. ¹¹ Fiii lui Jurcu: Dimitri și Nicolae.

Ghiorghi Damadan, etc. Alții au lucrat și prin centrele Asiei Mici, ca la Dardanele-Cenak Kalé : Ghiorghi Hagi Butari și fiul Dimitri, Cocea N. Economu, Costa Pardafeli, Nicola Fiștă, Nachi Leași, Nicolaos Șoșu, etc. ; la Mihalici — districtul Hudavendighiar, ca Dinu Ciuciurica ; la Kutaiah, Ghiorghi Balinoga și alții. Toți aceștia, odată cu războiul balcanic, s'au risipit. La Constantinopol, din numeroasa colonie de altădată, făcea parte și argintarul Ciuciurică cu fabrică de făină, precum și unul mai vechiu Nicola Sossidi (Lachilu al Șoșu) care a furnizat Sultanului Abdul Aziz lucrări foarte prețioase.

Neveșteni, cu negoț felurit în Tesalia și o parte din Grecia, erau mulți argintari. La Domocos — frații Ghiza¹ ; la Cardifa — Nanu Mitu Ghiza, Mitu Nacea Paidisicară, Nachi Jurcu, zaraful Dimitri Mihali Ghizali (aici erau și argintari și manufacturiști din Aspropotam) ; la Lamia — Zeiton, o mulțime² ; la Larisa : Tanasi Mitu Sirdaru ; la Halchida, mulți din familiile Bașa³. Aici, a lucrat ca argintar, acum un veac, și Apostol N. Papagheorghiu din Călaru, dela care a învățat meseria și nepotul Pavlu Lambru, numismatul grec, care a lucrat și la Corfu⁴.

În România, întâlnim pe unul Iani Zafiri la Giurgiu, iar la Constanța, numai pe Nanlu al Mulă, care, prin 1880, a lucrat toate obiectele sfinte, icoanele și candelabrele dela biserica grecească.

Cei mai renumiți argintari din Peninsula Balcanică, din Veneția chiar, au fost și sunt Aromânii, scria dr. T. Șunda⁵ ; dar, dintre toți, Crușovenii au deținut mult timp în Peninsula rangul întâiu — închee d. arhitect G. M. Cantacuzino⁶, care mai face și aceste aprecieri privind pe toți argintarii : „Intr'adevăr, orice obiect intra în mâinile miraculoase ale acestor argintari devenea lux și, întocmai ca magicienii vechiului Egipt, cari aveau darul să transforme obiectul cel mai umil în giuvaer, ei făceau din lucrurile cele mai uzuale mici opere de artă cari s'au împrăștiat pe tot întinsul lumii”⁷.

Acești Crușoveni au lucrat peste tot, dar centrele cele mai de seamă le-au fost Crușova, Perlepe, Bitolia, Salonic, Scopia, Vidinul din Bulgaria.

Printre cei mai vechi argintari la Crușova, găsim pe bătrânul gravor Nicola Ghiorghi Geangu — venit din Niculița unde lucra, în primul pătrar al sec. XIX — precum și fiii Papateohari, genialul

¹ Frații Ghiza : Dimitri, Ucea-Nicola și Mihali cari fuseseră și în Albania și făcea și comerț de țap și vaci aduse din Macedonia. ² La Lamia erau : Sterghiu Sirdaru, Mișu Ștapi, Anton Bicicola, Tanasi Dima Jurcu, nepotul lui Ștapi. ³ Din familiile Bașa : frații Niclu, Penu și Nanu : alți 4 frați : Todoru, Naneca, Gogu și Vasu a lui Mișu : Nastasi Cioclu Bașa, Dima Nanu Bașa cu fiu Nanu și Nastasi ; Tezlu Sterghiu Ciaca. ⁴ Vezi art. Spiru Lambru de V. Diamandî în «Apărarea» nr. 23 931. ⁵ Calendar aromânesc, 1901-1902. ⁶ Izvoare și popasuri, p. 76. ⁷ Ibid.

Nauni și Gheorgachi, cari au lucrat și în alte orașe; Dimitri Fila, maestru în filigram, tatăl celebrului Gheorghe; Nicola Culuchita, Gușu Ceace, etc.; printre cei mai noi, Halciu Hrisiclu Birlerlu (Popescu), Nicola Sofia, iar în zilele noastre, un meșter neîntrecut în „săvate“ — argint Tula, Tașcu Mihail Hrisicu — elev al lui Dimitri Halchiă Crușoveanul filigramist la Salonic și al unui Turcoman Cercez din Caucaz, specialist în „săvate“¹.

Maestrii dela Perlepe concureau cu arta lor faimoasa pleiadă dela Bitolia; puține nume sunt pentru ultima jumătate de veac: trei frați Bustrea Moscopoleni, frații Hristu Cile: Tanasi și Constantin, Dimitri Buzdra și fiul Steriu (acesta plecat mai târziu la Scopia), Vangheli Dimitrescu-Buracu, frații Argintaru²; astăzi încă, singurul rămas, Dimitri Vanghelovici-Buracu, etc.

Salonicul, deasemenea, a adăpostit o puternică colorie de argintari — în special, Crușoveni, ca Dimitri Halchia și Mateu Ciuncă, mari artiști în filigram, Gușu Geabu (1870—1906), cel mai iscusit în „gros“ — „săvate“; Costi și Gușu Ciuncă, frați ai lui Mateu Ciuncă: Ghiorghi și Chiru, Steriu Chiale, Costa Geami, Gușu Geami, Ghinali, Ghiorghi Fila și Adam Fila, scurtă vreme: câțiva Veleşeni: Mitu și Lachiu Dafa, frații Mihail N. Hrisicu. Din vechea pleiadă, a rămas doar Pavle Tanti³, bătrân de 80 ani, fost e'ev al lui Dimitri Fila dela Bitolia și vreme de peste 40 ani la Salonic. Bătrânii argintari aduceau mărfuri și dela Bitolia. Alături de aceștia, lucrau filigram și Aromâni din Olimp și Ceariceani. Câțiva tineri Neveșteni lucrază încă argintăria: Ioan Țiza, G. Giugea, Petru Teodoru, Mihail T. Nero — sculptor, gravor și desenator. Câțiva bijutieri, astăzi încă, N. Barzacu și Zisi Papu din Nijopole⁴. Deasemenea, au fost ceasornicari ca frații Nicola și Pitu Petrașincu, Anton, fiul celui dintâiu, Nicola Todu Petrașincu, astăzi încă, G. Zvolu; Ohrideanul Costi Stoe și fiii⁵.

Dr. Ț. Șunda număra, pentru 1902, fără a da nume, 34 argintari, pe cari, după îndelungate și migăloase cercetări la fața locului, am reușit a-i indentifica. În fruntea tuturor au stat două nume: Fila și Pantazi⁶. Frații Dimitri Fila — Adam (Geamu), Nauni, Steriu, Iancu, Nicola și Ghiorghi cari au lucrat filigramul cel mai fin, câțiva din ei și la Scopia, Salonic și Alexandria. Ghiorghi

¹ Pe acest artist și fiul său, muritorii de foame, i-am întâlnit în 1913, la Crușova. Aceștia au lucrat, vreme de șase luni, un minunat album în aur și argint, cu figuri și mărci sârbești, făcut în dar de Crușoveni regelui Alexandru al Jugoslaviei. ² Dr. C. I. Istrati a cumpărat frumoase obiecte lucrate de frații Argintaru. ³ Dela acest bătrân am căpătat multe date despre Salonic și Bitolia. ⁴ La Salonic, erau bițutieri aromâni, armeni, albanezi, negustori evrei, etc. ⁵ Vezi C. I., cap. VIII, p. 254. ⁶ Nicole C. Culuchită, astăzi la Bazargic și fost argintar la Vidin, ne relatează că Fila lucra filigramul cel mai fin, atîngând nr. 36, pe

Fila — care a lucrat și la Vidin între 1850-1860 — a avut printre calfe pe nu mai puțin celebrul Nicolae Pantazi Crușoveanul; așezat în acest oraș, după 1860, a revoluționat metodele, tehnica și concepțiile în această atât de gingașă artă și a răspândit în straturi cât mai largi arta filigramului. Dr. T. Șunda numără printre elevii lui pe frații maestrului: Steriu și Adam, pe fiii acestuia Dimitri și Toma, pe Manciu Dimcu-Creasta maestru și în argintăria vărsată, pe Nașu Psaricu-Nijopole¹ și alții. Pavle Tanti dela Salonic a fost elevul aceluiaș Fila.

Alți elevi ai marilor maeștri: Ianachi Culuchita (până prin 1860), Dinu Moche și Cușu Țape, Halciu Birberlu, Nicola Sofia — astăzi singurul rămas din vechea pleiadă, toți din Crușova; frații Crâstănce — Sterie și Nicola, Zisi Baturi, Mitu Geamali, toți din Nijopole; Cușu Gheru și Dinischiotu din Magarova. Din acelaș sat mai erau frații Caraliu — Dimu și Ghiorghi și Ianachi Iotta; din Muloviște: Hagi Anastasi și Gh. Ciomu, Verianul Gioga-Zisi. În sfârșit, un maestru în „gros” era Costu Iotta. Ultimul maestru din marea familie Fila este Adam Dimitri Fila, care, încă, mai lucrează în acest oraș. Ceasornicăria o exercitau în bună parte tot Aromânii².

Marii argintari primeau comenzi de peste tot. Mărfuri frumoase expediau în Egipt, la Ianina, Scopia, Salonic și Constantinopol. Adam Fila, cu calfe numeroase, trimitea mărfuri la Vidin, la argintarii crușoveni de acolo, mărfuri pe cari cărăvănarii aromâni le introduceau prin contrabandă prin Giurmaia, mai ales în perioada războiului ruso-turc din 1877, când argintarii dela Vidin au făcut afaceri foarte frumoase cu Rușii³. Faima argintarilor bitoleni stârnea admirație peste tot. Beii bogați și pașalele comandau vesela și scule prețioase la ei. Insuși Sultanul Abdul Aziz le-a încredințat cele mai scumpe și grele lucrări, au fost onorați cu înalte distincțiuni și decretați furnisori ai Curții imperiale Ottomane⁴. La o expoziție din Viena din 1870, guvernul ottoman a expus lucrările lui G. Fila și N. Pantazi cari au obținut medalia de aur⁵. În 1911, când Sultanul Mohamed Reșad V a vizitat Bitolia, municipiul i-a

când Pantazi de-abta atingea 23-24; se mai deosebeau și în tehnica construcției; maestrul lucra cu 25 pânze, elevul de-abta cu 14. ¹ Vezi art. cit. în Calendar aromânesc, 1902. ² Aici, a lucrat Nicolae Todu Petrașincu, venit dela Salonic în 1911; Gh. M. Zvolu, azi la Salonic; aici, acum 80 ani, lucra și un ceasornic grec Ianacò dela care a învățat meseria câștya Aromâni, printre cari Nicola-Cușu Petrașincu. Un fiu al lui Toma Fila este ceasornicar. ³ Relații luate dela frații Culuchită. ⁴ Sultanul Abdul Aziz comandase la Bitolia două sfeșnice de argint în formă de curmal. Valul Dervis Pașa s'a adresat lui G. Fila, care a desemnat un alt model pentru sfeșnicile împărătești în formă de platan, proiect admis și de Sultan. G. Fila, ajutat de calfa sa N. Pantazi, au lucrat o în filigram de argint, lucrare care a costat 2600 lire turcești. Vezi art. cit. din Alm. m.-român 1902 unde dr. T. Șunda descrie aceste admirabile lucrări, înalte fiecare de 6 m., cu câte 31 lumânări, cu colțit pentru canari, cu bazin pentru pești și deasupra fecăruia câte un vultur, etc. ⁵ Ibid.

prezentat în dar o masă-biurou, cu tot serviciul lucrat în aur și argint, operă minunată lucrată de ultimul maestru mare din familia Fila, anume Dimitri.

Breasla argintarilor crușoveni la Scopia a fost și ea onorată cu cel mai mare nume ce a ilustrat această artă — alături de Fila și Fantazi — anume pe Nauri Nicola Geangu, maestru neîntrecut în argintăria bătută. A lucrat icoane pela multe mănăstiri din ținutul Scopiei, cu o expresivitate dinamică ce rar s'a văzut în analele acestei arte. Tânăr foarte frumos, el și-a pierdut vederea și s'a retras, ocupându-se numai cu comerțul de lipitori pentru Viena. Dr. T. Șunda l-a caracterizat — fără a cita ceva din lucrările sale — ca un maestru de o originalitate excepțională în argintăria groasă¹ cea mai grea din toate formele. Aici, a lucrat și fratele Gheorgachi. Aceștia trimiteau obiecte de argint și la Vidin. Gheorghii Culuchita vorbește de o candelă lucrată pentru o biserică din Bulgaria „parcă ar fi fost o floare încă crescând în grădină“. Alți argintari crușoveni: frații Papateohari — Geangu, Sterghiu Sirmu, Ghiorghii Sofia, Halciu Comati, frații Costi Fila — Vanciu și Tachi, Gachi Gudu venit dela Comanova, Fâză, etc. Actualmente, Sterghiu Buzdra dela Perlepe are atelier de argintărie, ceasornicării și magazin de bijuterie. Erau și Albanezi latini cari lucrau numai filigram, după cum lucrau la Priștina, Prizrend, Ghiacova și alte centre de unde nu lipseau Aromânii.

În Bosnia, argintarii aromâni originari din Albania și Macedonia — Bitoleni, Crușoveni, etc. — erau cu renume. Slavii au învățat dela ei aceste frumoase meșteșuguri². În 1878 — deosebit de marele argintar-bijutier Petre T. Petrović Moscopoleanul de care am vorbit³ — erau, în Șerajevo, șase argintari aromâni⁴. Un vestit argintar în Travnic era Sterie Todorovici din Bitolia († 1890), Gheorghe Ilici din Prizrend, care trăia încă în 1906⁵. Victor Déville îi caracterizează pe acești Aromâni ca activi și întreprinzători, excelând în fabricarea de obiecte de filigram și argintărie⁶. Odată cu anexarea Bosniei, mulți din ei au plecat în Turcia, alții la Veneția⁷, unde erau socotiți ca neîntrecuți⁸. Are dreptate istoricul N. Iorga — vorbind de „mitra strălucită de argint suflat cu aur și împodobită cu petre scumpe, pe care bogătașii negustori din Moscopole au dăruit-o Patriarhului Ioasaf“ — când zice că a fost desigur

¹ Se pare că acest artist a murit prin 1888. ² T. Filănescu, 101. Acest scriitor l-a cercetat în calitate de revizor al obiectelor de aur și de argint. ³ Vezi C. I. cap. IV, 132. ⁴ T. Filănescu, 102: Aceștia erau: Nicola Dugacki († 1878), Nicolae Strugalia († 1896), Iantaci, Costa Tera, Costa Lala și Nicolae Bataccia. La p. 147, vedem că orașelul Focea era un centru de fabricare de arme și de obiecte de argint. ⁵ T. Fil., 102. ⁶ Manuel de Géogr. commerciale, etc., 1893, I, 307. ⁷ T. Fil., 102. ⁸ Vezi st. cit. al dr. T. Șunda.

și opeta unor mâini românești¹. Nu degeaba, Cyprien Robert i-a numit „Genovezii Orientului”². Aici, la Veneția, erau argintari din toate centrele aromânești. Turcii și mulți creștini comandau prin Ohrideni obiecte scumpe la cei stabiliți în cetatea Sf. Marcu³. Un mare argintar Ohridean, acum un veac, era Pascu Geava⁴.

Crușovenii lucrau în multe centre din Bosnia și Hertzegovina, la Comanova, Coceana, Giumaia, Seres, Drama, etc. Mihail Papatheohari-Geangu a lucrat obiecte prețioase în palatul Cneazului Mihail al Serbiei, iar după asasinarea acestuia, s'a dus la Sf. Munte, unde, vreme de 36 ani, a lucrat, în orașul Careea — unde a și murit — pentru mănăstirile Athonului. Tot aici, au lucrat, mult timp și frații: Nicolae, Constantin și Nachiu⁵. Reprezentanți iscusiți am avut și în Egipt, îndeosebi în Alexandria, unde au lucrat frații Bendu — Kiria și Toma, pictori și argintari. Cel dintâiu s'a bucurat, din partea Khedivului, de privilegiul de a bate pentru armată medalioane de aur și argint. Sideri și Dimitri, fiii lui Kiria, l-au continuat până în zilele noastre.

Nu cunoaștem numele, nici numărul și origina iscusiților argintari dela Niș, despre al căror monopol vorbește Kanitz, precum nu cunoaștem ce a putut fi înainte de 1850 în Vidinul Bulgariei⁶. Din cele puțin scrise de dr. T. Șunda, aflăm că, aici, la această dată, lucra ca turnător argintar celebrul G. Fila. Vom încerca să identificăm pe câțiva din marii artiști pe cari Kanitz i-a admirat cu religiozitate. Contemporani cu G. Fila, au lucrat, între 1860-1910, frații Culuchita, fiii lui Nicola, econom de vite la Crușova: Dinu—Costa, Geamu și Ianachi, cunoscuți ca Bratia Nicolovi. Coșta Nicolov⁷ a fost continuat de fii săi: Ghiorghei și Nicola⁸, toți lucrând filigran sub firma „Bratia Costovi”. Alți Crușoveni: Ianachi Anatasov (Tasi Chiale)⁹, Sterghiu Ghiorghei Chiale; Iancu Fila, fratele maestrului; Nicola Sofia a învățat arta aici. Tovarăș cu frații Culuchita era Tegușu Ghiula, care a venit dela Scodra. Intocmai ca la marii artiști italieni, tineri din ținutul Bitoliei veneau la acești maestri iscusiți ca să se inițieze în arta filigranului și rămăneau 10-12 ani, ca ucenici și calfe, după care se așezau în orașele din Penin-

¹ «Iarăși Moscopole» Rev. Ist., a. XVIII, nr. 10-12/932. ² Vezi art. cit. al dr. T. Șunda. ³ Deja în 1938, Biserica Sf. Gheorghe a comunității aromânești din Ohrida era înzestrată cu icoane, evanghelii, izopterii, etc., toate lucrate la argintarii din Veneția; evanghelia, luată de Bulgari în 1915, era lucrată tot de aceștia în filigram de aur. ⁴ Pascu Geava a înzestrat biserica cu odăjdii frumoase aduse din Austria. Neveștenii treceau prin Ohrida pentru Italia. ⁵ Toate datele relative la marii artiști Geangu și Fila le deținem dela T. Papateohari-Mihalov dela Sofia, care, descinde, după tată și mamă, din aceste familii; deasemenea, dela fratete N. Teohari, funcț. la Reșița-București. ⁶ Vezi Serbia, 322-28. ⁷ Venit în 1877, mort în 1896 la Vranja. ⁸ Ghiorghei venit în 1885, Nicola a rămas până în 1907. ⁹ Fiul Tașcu Chiale, diplomat al facultății de medicină din

sulă. Bulgarii, în mijlocul cărora lucrau, nu se împăcau cu așa muncă migăloasă și fină și de aceea părăseau repede meseria. Ei lucrau obiecte grele pentru țărani — paftale, cingători vărsate, etc. — numai firul ce reclama înucă istovitoare, topeau modele de argint și de aur și vindeau aurul curat la argintari, cari le mai dădeau spre topire mai ales monede vechi austriace „sfanțicuri“ conținând aur mult, $\frac{1}{4}$ dram de fiecare și de calitate superioară — monede ce li le procurau Ovreii, cari, în schimb, luau produse de ale lor, ca să le desfacă aiurea.

Argintarii aceștia își desfăceau mărfurile prețioase peste tot în Turcia, pela bălciuri în Bulgaria și în Principate, unde intrau pela Calafat, al cărei șef de vamă pe atunci Nicolae Calogheru îi menaja foarte mult. La aceste bălciuri, duceau cele mai variate obiecte de aur și argint, precum și salbe de mărgean foarte căutate ¹. Toți lucrau filigranul, bătrânii știau și gravura și argint Tula. Lucrările acestora umplu muzeul din Sofia, casele oamenilor, bisericile și mănăstirile. Coroana de argint, lucrată în formă de viță cu ciorchini și frunze de pe monumentul lui Hristo Osfoboditel din Kozlodni-Rahova este opera lui Gh. Culuchita-Costov. Toți luau parte la numeroase expoziții: frații Costovi s'au prezentat la expoz. din Târnova, unde au câpătat medalia de aur „Ferdinand“; sub aceeași firmă și la aceea din Sofia ². Multă lume venea la Vidin din România și din Austria; Prințul Battenberg a cumpărat lucrări frumoase; Rușii deasemenea. Tot aici, la Vidin, au învățat meseria Măgărăvenii Doca — Gușu și Petre dela Rasgrad.

Și, totuși, B. D. Filov, în lucrarea citată, nici nu pomenește de acești argintari și de lucrările lor; constată numai că arta aceea era în mare cinste în sec. XVII-XVIII în Filipopol și Tatar Bazargic, cu influență turcă. Știm că, și în aceste orașe, erau colonii numerease de Aromâni din multe centre și mai știm că, la Samocov, lucrau argintăria mult iscusiții Gopeșeni așezați de mult aci.

În București, întâlnim pe un Aromân din Bitolia, pe nume

București, este medic maior la Prizrend. ¹ Salbele de mărgean le aduceau căștiguri fantastice. Ei cumpărau cu 12 lei duzina dela Ovreii din Constantinopol și le vindeau, la bălciuri, până la 1500. La aceste bălciuri, veneau toți marii argintari Culuchita, Fila, Geangu, Papateohari, Pantazi, etc. ² La expoziția din Sofia, Bulgarii s'au prezentat cu lucrări artistice lucrate de argintarii dela Vidin, după cum la aceea dela Viena cu ale acestora și ale lui Naum Geangu, și la acelea din Chicago, Anvers, Hamburg. Firma C. Nicolov a căpatat la aceasta medalia de bronz, la Anvers una de argint, iar la Chicago — unde, printre zaraturi de cafea, lingurițe, brățări, cercei, etc., au prezentat o superbă tavă de servit de argint, în relief, cu o cloșcă cu 12 pui, în valoare de 50000 leva — medalia de bronz. La expoziția din Viena din 1873, frații Costu și Ianachi Culuchita și Iancu Fila au obținut medaliile de aur. Primăria Târnovei a primit pe Țarul Ferdinand cu o tavă de servit cu șase pahare, chisea de dulceață re-

Ștefan Gheorghe Cuimgiu argintarul, așezat în 1789 în Hanul Zlătari, pe locul grădinii Bisericii Zlătari din partea străzii Lîpscani, unde lucra obiecte fine de filigran, dintre cari, o mulțime artistic executate, între altele, cruci și chivote, lucrute în filigran de argint aurit se află la Mitropolia din București ¹. Acest meșter distins și om cu carte destulă ajunse, în curând, staroste — cuimgibașa și, surghiunit la Brașov de Caragea Vodă, fiindcă luase parte la mișcarea contra Grecilor, el își continuă și acolo meseria, unde câștigă bani destui. După alungarea lui Caragea se întoarce la Zlătari și muri în 1828 ². În acelaș an, au murit, în București și iscusiții argintari frații Rați—Nicola și Nauni, veniți dela Corița ³. Cam dela 1850 încoace, întâlnim, la Iași, doi Crușoveni, distinși argintari, Sterie ⁴ și Todu Petrașincu, dintr'o veche familie din Niculița, ale căror lucrări în aur și argint împodobesc biserica Sf. Spiridon și multe case bogate. Până în 1912 (când a murit), a lucrat în București marele maestru Nicolae Pantazi, care a mai lucrat și la Malta, la Bitolia, Smirna etc. ⁵. El a luat parte și la Expoziția corporațiunilor cu o ramă în filigran pentru portretele regelui Carol și reginei Elisabeta, pentru care a fost distins cu diploma de onoare. La expoziția din 1906, au participat cu lucrări argintarii Mateu Ciuncă, Costi Stoe Țrhideanu!, Chiriac dela Ianina, etc.

Argintarii aromâni în Principate trebuie să fi fost numeroși, iar lucrările lor destul de răspândite și apreciate. Distinsul arhitect G. M. Cantacuzino, plecând dela policandrul de argint lucrat prin sec. XVIII în Moscopole și aflător în paraclisul din parcul bunicilor din Moldova, constată că, în materie de argintărie, erau două curente mari în această provincie: unul exprimat în lucrări bogat ornate de sinuozițăți baroce datorite măștrilor ruși; al doilea, în lucrări de artă mai grea, mai capricioasă și mai vioae, bogată în motive — o sinteză de elemente siriace și bizantine, cu reminiscența renașterii italiene — întrebuițate cu vervă generoasă și toate datorite măștrilor aromâni cari au știut să desvolte calitățile lor de fineță, de gust și de inteligență inventivă ⁶. Istoricii N. Iorga, vorbind de lucrările în stil gotic de origină saso-germană și de celea armenestii, masive și polichrome, frecvente în Principate, găsește că lucrările în filigran de origină venețiană sau aromânească sunt aeriene, lucru de broderie care a putut atinge cele mai subtile rafinări ⁷.

prezentată prin o rață, cu clocul și ptecloarele de aur, având sub aripă afumate, câte 12 linguri, lingurițe, cuțite și furculițe — lucrare executată de Gheorghî Coluchita. ¹ D. Furuică, «Din ist. com. român., etc.», 538 și Dr. N. I. Angh. o. c. ² Ibid., ibid. ³ Nepoștii Gheorghe și Petre sunt mari proprietari în București. ⁴ Bunicul fraților Sterie și Anton Petrașincu. ⁵ Fiul acestuia este șef de serviciu la ziarul «Universul». ⁶ Vezi op. c., cap. «Argintării» și clasificarea obiectelor de artă. ⁷ Vezi «Argintăriile românești», conferință ținută la Fund. Dalles în 1933.

Vom încheia ¹ acest capitol cu felul cum au mai fost caracterizați de alți cercetători. Dr. Murgoci și P. Papahagi scriau că lucrările argintarilor aromâni erau adevărate capodopere ale acestei arte ². Pouqueville scria că aceștia erau buni anticari, cunoscători ai valorii științifice a monedelor de preț, destul de dibaci în aliagiul metalelor scumpe, pe cari, nefiind supuși la respectarea titlului, le alterau pe cât le permitea dorința lor de câștig ³. „Ca argintar și dăltuitor — scria Kanitz în 1870 — el (Aromânul) se bucura de o reputație meritată și frumoasele giuvaeruri în filigran dela Niș și Vidin ies din mâinile lor. Aici, la Vidin, isbucnește în exclamări ce nu și le poate stăpâni ⁴. „La piciorul turnului ⁵, mici barăci de scânduri adăposteau pe celebrii argintari și bijutieri dela Vidin. Petrecui acolo destule ore ca să mă odihnesc după lungile mele alergături, încercând totodată de a surprinde secretul minunatelor lucrări în filigran ale acestor modești artiști. Cu câtă artă și cu câtă răbdare infinită, mâna Aromânului încovoia și îndoia firul de argint scos dintr'o monedă veche! Fir de fir, el dispune cercurile, stelele, nodurile arabescurilor sale tot așa de bizare pe cât de ritmate; el scoate la lumină, puțin câte puțin, înaintea noastră, fermecătoarele farfurioare de cești în aur și în argint, în cari cei bogăți și pașalele ne oferă cafeaua moka cea parfumată, ciubucele de țigarete, bijuteriile odaliscelor turce, inelele, broșele, colierele și agrafele frumoaselor Bulgăroaice ⁶.

Și cum a făcut cu arhitecții aromâni și cei streini, tot astfel, comparând lucrările de acest gen din Occident cu acelea ale celebriilor argintari și bijutieri dela Vidin, închee cu multă părere de rău: „Alături de aceste amabile creațiuni ale fanteziei orientale, produsele noastre apusene făcute tăios (à l'emporte pièce) joacă un rol foarte trist cu perlele lor false, cu smalțurile strigătoare și imitațiile lor de pietre prețioase. Și, totuși, aici, ca și la noi, tot ce-i nou, tot ce-i strein, ce-i efin, câștigă din ce în ce, etc.“ ⁷.

Astăzi încă, în ciuda vremurilor, cu îndărătnic fanatism par'că, mai stăruie să împletească cu degetele lui firul de aur și de argint, ca să realizeze îndepărtate imagini din capodoperile de altădată ale Aromânilor, argintarul Hristu Dumitrescu Crușoveanul, stabilit la Bazargic, împreună cu fiul său Tachi ⁸, „cari cizelează lucruri nemuritoare, când moarte le par speranțe'e în zilele mai bune și mai de noroc“, cum închee articolul publicistul Leontin Iliescu ⁹. Amândoi

¹ Charles Diehl, în lucrările asupra artei bizantine, întocmai ca și cercetătorii bulgari și greci, nu pomeneste nicăieri de numele Valaque. ² Turcia, etc., p. 24. ³ Op. cit., II, p. 353. ⁴ La Bulgarie, p. 63. ⁵ Toți lucrau «vo v Kaleta de Țrcfata Sf-tei Nicola». Relațiunile căpătate dela frații Gh. și N. Culu-chifta. ⁶ Kanitz, o. c., 63. ⁷ Ibid. ⁸ Am aflat că au executat în aur și argint două frumoase tabachere pentru M. S. Regele Carol II. ⁹ Vezi art. «Cet dot

rămân printre cei din urmă din marile legiuni de altădată ¹.

D-l architect G. M. Cantacuzino, continuându-și firul aprecierilor în succintul d-sale studiu, scrie că, în mod general, argintăria la noi (Daco-Români) și la Aromâni a urmat, în ornamentație, pictura și arhitectura și făceau în mic, pentru intimitatea casnică, gustul vremii și închee astfel: „Această rasă excepțională a lucrat în toate ramurile constructive și este probabil că, în viața actuală a artei noastre, ei o să mai aibă mult de spus“.

FINELE CĂRȚII II-A

artiști din Crușova» de L. I., în «Universul», nr. 97 din 10 Aprilie 1933.

¹ Giuvaergii din Serbia meridională — din Prizrend și Scopia — cari au lucrat, în stil medieval sârb, coroana de flori, precum și o candelă în aur și argint, împodobită cu briliante și diamante, amândouă depuse la mormântul din Oplenatz al regelui Alexandru, acești giuvaergii nu pot să fie în bună parte decât Aromâni.

C A R T E A I I I - a

AROMÂNII IN LUMINA CIVILIZAȚIEI

Onoarea națiunilor o văd în contribuția pe care au adus-o civilizației umane.

B. Mussolini

Civilizația unui popor se măsoară după valoarea personală a cetățenilor.

I. Botez

CAP. I

CITEVA CONTRIBUȚIUNI LA STABILIREA PSIHOLOGIEI POPORULUI AROMÎNESC.

În primele două cărți, am urmărit activitatea comercială și aptitudinile industriale ale poporului aromânesc desfășurându-se atât în cuprinsul Imperiului otoman — ale cărui bogății, în mare parte, le-a deținut, în mâinile lui sigure, la un moment dat — cât și în afara hotarelor acestuia. Dar, în acest popor, erau și alte preocupări de ordin mai ideal; erau energii latente și însușiri instinctive, doruri și emoții turburătoare ce clocoteau, acumulate de veacuri, căutând să ia, în condițiuni prielnice, ființă și expresiune materială. Toate acestea erau suflet din sufletul burgheziei aromânești — întreprinzătoare, iubitoare de ordine, de disciplină și economie, având misiunea providențială să le dea ființă și un colorit original ce l-a dat și expansiunii îndrăznețe în domeniul economic. În cele ce urmează, vom încerca să arătăm câteceva din înfăptuirile săvârșite, atât în Peninsulă, unde singur acest popor a umanizat condițiunile de viață socială, cât și dincolo de ea, pe unde soarta i-a aruncat în lupta aprigă pentru existență.

În acest scop, nu credem de prisos ca, în chip foarte sumar și numai cu titlu de încercare, să schițăm câteva trăsături fundamentale ale sufletului aromânesc, ca, numai în lumina acestora, să-i putem cuprinde și mai bine aportul civilizator, puterile de expansiune dincolo de fruntariile Peninsulei, ca și creațiunile lui de înalt ordin etic și social.

1. — Poporul aromânesc este un produs firesc al mediului, al rasei și istoriei sale.

Ca orice alcătuire umană, el nu putea face excepțiune dela aceste imperative biologic-sociale, sub imperiul cărora i-a fost dat

să se nască și să se desvolte. Element latin, transplantat în Peninsula în perioada de glorie romană, la bază având caracterele rasei originare și altoit peste elementele helene și traco-ilirice, el a devenit un suflet nou; pe de altă parte, trăind sub regimul de transumanță și nomadism, ca și sub acela de negustor, cărăvănar și industriaș prin orașe și porturi, el a câștigat mult din spontaneitatea călătorului și a mediteraneanului, alese însușiri specifice de echilibru trupesc și sufletec, ceea ce a îndulcit mult din asprimea vieții muntenești.

Relieful muntos și solul prea strâmt și sărac față de puterile prolifiche ale poporului, răspândirea lui pe mari întinderi despărțite de văi adânci și munți înalți; istoria cu ale ei vicisitudini și administrațiile slabe sau vitrege sub Bizantini și Turci, vecinătatea sau conviețuirea pe alocuri cu popoare barbare și leneșe, sclave sau iobage, ca și stăpânirea munților — toate acestea au mărit tendințele de a birui piedicile, au accentuat lupta dâră pentru existență, cumpătarea și expatrierea, au crescut individualismul și autonomiile numeroase — adică sprijinirea individului și a comunității restrânse pe forțe proprii — au favorizat tendințele spre libertate sau independență, iar mândria în superioritatea rasei a născut exclusivismul și, deci, o viață cu totul aparte.

Situația geografică a Peninsulei, udată de trei laturi de mări și de alta de Dunăre și afluenții ei, a făcut prielnic negoțul cu popoare felurite și — storcând mediului fizic cât s'a putut mai mult — a prilejuit dezvoltarea industriei și transportului, toate făcând cu puțință expansiunea; i-a crescut tenacitatea de voință, spiritul de concurență și de stăpânire, înviorarea și mlădierea inteligenței, mobilitatea ideilor și a simțimântelor, abstracțiunea în gândire și căldura în raporturi cu streinii, lărgirea sferei eului, a personalității și simpatiei, umanizarea condițiunilor de viață, modernizarea orașelor, etc.

2. — Voința — agentul dinamic al vieții aromânești.

Sufletul Aromânului — luat ca putere de percepere, emotivitate și acțiune — se prezintă ca un organism echilibrat, ca o sinteză fericit încheată, capabil să prindă aspectele reale și ideale ale vieții și să le prelucreze potrivit structurii sale originare. Pentru ochiul cel mai puțin obișnuit cu analiza sufletească, răsare, totuși, ca primă și predominantă caracteristică a vieții psihice aromânești, facultatea voinței, menținută în echilibru de prudență și de energie aspră, dar exteriorizată printr-o reacțiune hotărâtă și cu volum mare — în anumite cazuri, violentă. Această voință, — tot atât de energică pe cât de tenace, rând pe rând stăpânită și deslănțuită, impulsivă și stăpână de sine — caracteriza deplin pe Romani și a făcut forța

lor, scrie A. Fouillée ¹. În deosebire de Grecii moderni — cu oroare de sforțări susținute, cu aplecare spre lenevire agitată și mereu ocupată, capabili de mult sgomot, dar de puțină treabă, flecari mai ales ² — Aromânii au făcut impresia unor oameni tăcuți, ba chiar ursuzi, dar de acțiune mereu trează, ducând totul cu perseverență până îa capăt. În lupta grea pentru existență, au fost conduși de credința că stă, relativ, în puterea lor să facă împrejurările inofensive, să înfrângă cerbicia legilor naturii și piedicile omenești, să domine evenimentele de cari nu s'au lăsat ușor copleșiți. De aceea, plecau în lume cu încredere în forțele proprii și în biruință. Tot astfel și Romanii — scria A. Fouillée — avem încredere în ei și în soarta lor ³.

Cu această atitudine față de viață și de manifestările acesteia, nu găsim nimic în structura sufletească a acestui popor care să semene cu spiritul contemplativ al Slavului sau cu ferocitatea Albanezului, nici cu ușurătatea grandilocventă a Grecului sau cu lenevirea fastuoasă a Turcului; el n'a cunoscut atitudinea pasivă și filosofia fatalistă, a Orientalului, care, cu brațele încrucișate, se lasă biruit de împrejurări. Suflet veșnic neastâmpărat și reactiv prin excelență, el a fost nemulțumit de tot ce-i actual, a fost numai braț și faptă, dar nu lipsit de inimă, energie susținută și intensă, după o gândire destul de rumeată. Și nu i-a fost frică să se depărteze de mediul natural. Negustor și industriaș — prin definiție, om liber și independent — a fugit mereu de concepția de turmă, a fost, din contră, centrifug ca capra și nu gregar ca oaia dela miezul zilei. Acest energetism i-a ajutat lui — muncitor, lesne adaptabil și mereu în mișcare peste tot ca o apă neadormită — să stăpânească și să subjuge mai ales economicește celelalte popoare cu oroare de sforțări continue și de a se depărta de brazda veche.

Inzestrat cu așa structură sufletească, Aromânul a avut de călăuză în viață lecțiunea ce-i da realitatea cu experiențele ei și nu s'a lăsat sedus de teorii și de chimere amăgitoare ⁴. Pe de altă parte, ocupațiunile lui reclamând inițiativă, energie neadormită și răspunderi proprii pentru a îndepărta riscurile, a fugit de automatism și rutină, a disprețuit ocupațiunea de slujbași, unde inițiativa este nevăzută, răspunderea și energia proprii absente, aportul personal nul ⁵. Perseverenți, muncitori și morali, ei și-au urmărit cu stăruință scopul și marea lor putere de a aștepta isbânda fără a dispera, este calitatea lor cea mai mare — scria I. Nenișescu ⁶. Foarte vrednici, negustorii lor n'au cunoscut odihna ⁷; foarte prevăzători, ei nu se avântau în afaceri decât după un lung timp de chibzuință și consfătuire, dar, obată ce se hotărâu la ceva, trăgeau consecințele cu

¹ *Esquisse psychologique des peuples en européeny*, Paris, 1927, p. 48.
² *Ibid.* 37. ³ *Ibid.* 50. ⁴ *Vezi și I. Botez, Aspecte din civilizația engleză*, ed. III, 1920, p. 61. ⁵ *Ibid.* 57. ⁶ *Op. cit.* 249. ⁷ *D. Pop.* 32.

o perseverență extremă¹; așa că, datorită tocmai acestei chibzuințe mature și perseverente, cazurile de nereușită în afaceri erau foarte rari la ei²; știau de aceea, să cumpere și să vândă bine, în exercitarea comerțului lor, erau adevărați artiști, foarte vrednici și foarte economi³.

Ca voință și tărie de caracter, am putea compara pe Aromâni cu vechii Romani și oamenii nordici, iar ca temperament cu cei sudici — o speță de anglo-saxoni meridionali. De aceea, reacțiunea lor este imediată, fără comentarii, adesea violentă. După cum, în aparență fără a se gândi mult, împușca fiarele și pe aceia cari îi atacau turmele, caravana sau satele, tot atât de repede, reacționa și împotriva acelor cari îi jigneau onoarea sau îi încălcau drepturile. Se pare că impresia intra pe calea nervoasă centripetă și se revârsa în nervii motori, repede, ca o descărcătură de pușcă sau ca un curent electric declanșat. Tot astfel, se prezintă, încă astăzi, ca un lichid explozibil ce, cu cât îl comprimi, cu atât isbucnește mai violent, spărgând pereții vasului, prea strâmt și fragil ca să-l țină încătușat. Pe de altă parte, întocmai ca la Romani și la popoarele nordice, avântul i-a fost aspru, judecata rece și aspră, activitatea și viața în întregimea ei aspră, de unde și moravurile au trebuit să-i fie aspre, încălzite toate, totuși, de acel temperament cald, meridional, de acea întimitate caldă și dulce ce a făcut farmecul vieții la acest popor — colorit ce nu-l întâlnim la Evrei și Armeni. Și oriunde s'a dus, a fost Aromân, purtându-și, în suflet, credința, datinele, tradiția străbună și acea voință energetică, constantă, tenace, acea putere de inițiativă și a mai dus cu sine — cum spune A. Fouillée despre Romani — ordinea, chiar severitatea ordinii, sentimentul de disciplină, respectul autorității, un fel de austeritate fundamentală⁴.

Filosofia i-a fost simplă. Și-a găsit fericirea în îndeplinirea datoriei, în practica virtuților tradiționale și a moravurilor austere. Copiii învățau munca și ordinea prin deprinderi aspre și bine supravegiate; tot astfel și credința în Dumnezeu, orânduiala estetică, îmbrăcămintea și confortul, modestia și cumpătarea, inițiativa și economia, iubirea de libertate și învățătură, de familie și de aproape, toate îmbrăcate în haina moravurilor cu caracter de instincte naționale.

3. — Iubirea de libertate.

Ca un atribut firesc al atitudinii față de viață, a fost și instinctul național de iubire a vieții libere. Nici un alt popor în acest colț de lume n'a fost atât de pătruns de sentimentul neatârării în viața lui politică și socială ca poporul aromânesc. Această iubire de

¹ Kir Gheras, 38 — ap. D. Pop., 32. ² Ađatt, I, 261 — ap. D. Pop., 74.
³ D. Pop., 31. ⁴ Op. cit., p. 50.

libertate, sinonimă cu ideea unui cult, a fost un instinct de rasă, un atribut esențial al ființei sale etnice, născut odată cu el și perpetuat, fiindcă prin el își apăra cele mai scumpe ale lui bunuri: familia, moravurile și limba și, pentru a-și asigura viața lui autonomă, el, în tot decursul istoriei, a stat mereu în defensivă — fie alegându-și așezări în munți înaccessibili, fie stând cu arma la picior și a ajuns, astfel, ca nimeni să nu-l poată ataca prin războiu și nici un împărat să nu-l poată supune¹. Aromânii, numai nominal, erau supuși ai Imperiului². În 1310, Ramon de Muntaner, cronicarul marii campanii catalane, trecând prin Tesalia, a exclamat: „La Blaqueie est le plus redoutable pays du monde“³. Au fost, în realitate, „avasilefti“ — nesupuși la nici un rege, cum i-a caracterizat Cantacuzen⁴ și această viață autonomă a lor se urcă până la Cesar, care le-a acordat drepturi și privilegii Tesalienilor⁵. Natura solului le-a fost de mare ajutor: „strămtorile munților cu cari firea de multe laturi a întărit această țară, dă siguranță și îndrăsneală locuitorilor ei, iar cctățile zidite pe înălțimi zădărnicesc împresurarea“⁶. Conducătorii lor naturali erau celnicii. Sufletul revoluției împotriva lui Duca, în 1066, era casa unui Vlah din Larisa⁷. Valahii-celnici alimentau toate revoluțiunile ca să ia parte la ele; se amestecau în convulsunile sângeroase ale Bizanțului, cu scopul de a-l dezmembra și a-și împărți rămășițele... astfel încât Orientul, îngrozit numai la zvoana numelui lor, tremura; pe alocuri învinși și foarte adesea biruitori, ei străluceau prin fapte de curaj și ferocitate, încât Europa creștină se înfiora la vestea oribilelor evenimente și astfel — scrie Pouqueville — dădură lovitura fatală acelei fantome de imperiu ce a fost Bizanțul⁸. Grecii și Cruciații încetau de a mai râde înaintea Vlahilor, cum făceau cu Bulgarii⁹.

¹ «Neque rex ullus domare potest» scria Ben de Tudela în Tafel: «De Thessalonica eusque agro» — ap. G. Murnu, o. c., 5 și I. Argint., 188. ² N. Iorga în Hist Roum. Pen. Balk., p. 10, scrie că singura lor obligație față de Imp. bizantină era de a plăti dărua turmelor și, cu prilejul unei căsătorii în familia imperială sau al altor solemnități, de a trimite daruri în natură. Atârănarea lor era o ficțiune și toate declarațiile de credință aveau o valoare relativă. Fidelitatea către Cesar, supunerea către funcționarii acestuia erau mai mult ca îndoelnice, fiindcă, de îndată ce se părea că umbli să se atingă de privilegiiile lor, ei — Românii din Vlahia Mare — se revoltau și acest fenomen era atât de obișnuit. ³ Vezi nota 1 de mai sus — ap. G. Murnu, 200. ⁴ Bon, I, p. 474 — ap. I. Arg., 190. ⁵ Mommsen, Römische Geschichte, ed. II, Berlin, 1856, V, 253 — ap. I. Arg., 52; Gregoras, Cartea III, 7 — ap. G. Murnu, 15, etc. Pouq., scrie — v. III, 315 — că, prin natura pozițiilor regiunilor ce le locuiesc, au trebuit să se formeze o mulțime de autonomii. ⁶ Kekaumenos, 68, 15—16 — ap. G. Murnu, 61. ⁷ Pouq., III, 326-7. Acești Vlahi — după V. Bérard, o. c., 245-6 — au întemeiat imperiul româno-bulgar, putzând materia umană dela Slavi, ei fiind capul sau cum scria Rösler: Bulgarii înfățișau brațul, Aromânii capul în lupta de exterminare a imperiului bizantin. ⁹ N. Papahagi, o. c., p. 12.

În această situație politică, i-au găsit Turcii în sec. XIV. Epiroții au disputat, la început cu succes, lui Amurat II, intrarea în defileele Pindului¹, unde erau apărați de pozițiuni redutabile, dar avură înțelepciunea, supunându-se Marelui Senior, să-i stoarcă o capitulațiune confirmată și de Sultanii următori și care le-a făcut lungă vreme condiția lor mai bună ca aceea a altor raiale². Ca și sub Bizantini, ei nu plăteau tributuri, ci simple peșcheșuri, în semn de omagiu și nu tesaurului imperial, ci Mamei Sultanului — Valide-i Sultan, sub a cărui protecție au trăit și, scutiți de amestecul cu Turcii, ei nu cunoscuseră nici storcători, nici agenți ai autorității centrale, ci ei singuri își fixau impozitele³. Ca să devină stăpâni pe munți, Sultanii au respectat și instituția armatolilor⁴. În raporturile lor politice, Valahii tratau cu Turcii dela egal la egal⁵. Conduși de acelaș spirit de oportunitate, bucurându-se de mare libertate de mișcare în imperiu și cu abilitatea lor, Aromânii au reușit să dobândească, în Turcia și în toate provinciile vasale acesteia, importante privilegii comerciale, mai cu deosebire în exportul de mărfuri turcești⁶.

Guvernați în burgurile și satele lor de un consiliu de bătrâni înțelepți și trăind sub legi tot așa de simple ca și moravurile patriarhale cari erau expresiunea acelora : liberi în cultul și în familiile lor, ei au străbătut furtunile revoluțiilor cari au agitat de atâtea ori Epirul, până la întronarea fatală a lui Ali Pașa⁷. Conducătorii lor legitimi — alături de celnicii despre cari am vorbit⁸ — mai erau preoții și epitropiile. Cei dintâi — nu slujbași de stat, ci în slujba poporului ca la Anglosaxoni⁹ — au fost în fruntea lor și în zile senine, dar mai ales și în ceasuri de răstribite. În perioada crudelor expatriări, coloanele aveau în frunte pe preoți; la Crușova, se mai cunosc încă mahalalele unde au campat și cari poartă nu-

¹ Pouq., II, 336-37. ² Ibid și I. Arg. p. 223 și N. Tacti, Regimul Capitulațiunilor în Turcia. ³ Ibid, II, 337. ⁴ După I. Car., pp. 107—108 : acești căpitan domneau independent de Turci, erau un fel de bet creștin ai Sultanilor și erau cunoscuți sub numele de Vlah Bey, atât la Marți Vlahi, cât și la Mantații aromâni din Laconia ; pe câtă vreme — după Aravantinos, Hron. tis Ipiru, 186 și 87, vecinii acestora, Slavi și Greci, erau expuși la mlt de nenorociri din partea Turcilor. După Pachymeres, I, 48a p. Romanos, o. c., 43, — vezi G. Murnu, P. 12 și passim — dintr'un hrsov din 1236 al lui Mihail II, Despotul Epirului, se vede că acesta scutea de bir pe Vlahii Epiroți. Vezi despre armatoli, C. I-a, cap. XII. După I. Car., op. citată : Chiar în munții Tayget, Chalcocondylas a întâlnit elementul valah destul de numeros, trăind în depință în dependență, alături de Slavi și Greci, tobagi la streini. După Densuștanu și F. Damé, Le Roumaines du Sud, Macédoine, etc. p. 29-30 : această autonomie a Vlahilor are o origină foarte veche ; încă din sec. X, ei apar ca un popor compact și independent. ⁵ Cyrtien Robert, Les Slaves de Turquie, ed. II, 12. ⁶ D. Pop., 51. ⁷ Pouq., II, 337. ⁸ Vezi «Cartea I-a», cap. XII, pp. 283 și urm. ⁹ Vezi I. Botez, o. c. p. 138.

mele preoților¹; peregrinările în Bulgaria și în provinciile fostei monarhii a.-ungare au fost conduse tot de ei².

4. — Munca și economia au fost virtuți de rasă ale Aromânilor.

O altă latură sufletească isvorând din voința tenace de a birui este munca pentru muncă, munca creatoare dela cortul și coliba ciobanului și munca în familia burgheză. Această putere de muncă își avea rădăcinile adânc înfipte în tradiție — adevăratul conducător al popoarelor, cum o numește Gustave le Bon³. Casa aromânească făcea impresia unui stup de albine, unde femeia — singura preoteasă — radia peste tot pricepere și energie și propovăduia cultul muncii producătoare. Bătrâna bunică, cu ciorapul în mână sau aplecată pe războiu, cu privirea pierdută în larg, trăgând mereu cu urechea dacă cumva distinge clopotul călăuzei din fruntea caravanei fiului ei; tânăra noră, torcând lâna sau brodând firul de mătase pe gherghef, cu gândul purtată peste țări și mări la soțul ei plecat de amar de ani; nepoțica iubită cu gândul la tatăl, despre care a auzit doară vorbindu-se numai și îngrijind de frățiorii ei fragezi, cari, și ei, ajută femeilor la depănat tortul sau la scărmanatul lânii — iată un instantaneu dintr'un interior de casă aromânească. Sau, alătura de toți ai casei, bărbații brodau costume albaneze, băteau aurul și argintul, ca să scoată minunate obiecte de artă — cum atât de sugestiv ne-a zugrăvit Pouqueville o noapte la Călaru⁴. Adesea, femeile aromânce ajutau pe soțul lor în ocupațiunile negustorești⁵, ba, se ocupau de afaceri ce le fac de obicei bărbații⁶, iar prin țările slavone din fosta monarhie a.-ungară se întâlneau în profesii de sine stătătoare⁷.

Viața de familie a fost o școală activă, un laborator de muncă practică — copiii învățau să cunoască bunul simț și puterea tainică a cărții, a solidarității active și conștiințe, să muncească, să conducă gospodăria, să facă exerciții de negoț: cumpărând de ale casei sau mărfuri și vânzând produsele ieșite din atelierul domestic, produse la cari se lucra nu numai cu gândul câștigului, ci și cu acel amor instinctiv al frumosului și adevărului, fiindcă Aromânii, ca și vechii Eleni, n'au fost numai fabricanți în serie și negustori; ci și gânditori și artiști; învățau în familie, să fie economi și măles cumpătați cu câștigul realizat; pe când, departe, tatăl străbătea țările cu caravana lui sau făcea negoț de bancă, de coloniale și manufactură, făcea cultură de bumbac sau de cereale, lucra argintărie, croitorie, construcție, etc. Spiritul de ordine în casele și orașele lor era surprinzător — scria Pouqueville, o. c., II, 353.

¹ Vezi «Crușova» Cartea I-a, cap. VI, p. 180. ² Vezi Cartea II-a, cap. I și IV. ³ *Psychologie des foules*, 67. ⁴ Pouq., II, 355—356 și vezi reproducerea în Cartea I-a, cap. I, nota 5, p. 28. ⁵ Boué, II, 69.—70. ⁶ D Pop., 35. ⁷ Sop-

5. — Alte virtuți: credința în Dumnezeu, dorul de patrie și de învățătură.

La un popor, în luptă neostoită cu elementele naturii și cu popoare barbare și hrăpărețe, în condițiuni unde nimica nu era statornicit, cu bărbați ducându-și viața în streinătăți grele și amare, credința vie într'o putere supranaturală proteguitoare a fost un sprijin moral puternic în viața de toate zilele și această credință a trebuit să coloreze toate manifestările unei vieți sbuciumate. Femeile aromânce, întocmai ca femeile nordului din țările de pescari, rămase singure cu toate greutățile și copiii acasă, erau, în familie și la biserică, într'o rugă perpetuă de reculegere și înălțare sufletească, pentru sufletele celor dispăruți și sănătatea celor bolnavi sau plecați în lume. Candela ardea fără preget într'un ungher al odăii: totul era învăluit în adânc mister și în așteptarea, la tot momentul, de vești îmbucurătoare sau rele. Religioase prin instinctul rasei, credința lor era adevărată, vie, simplă, emoționantă, iar pe Dumnezeu îl simțeau aproape, limpede, ca un mare adevăr. Și, totuși, întocmai ca poporul englez, poporul aromânesc n'a fost niciodată fanatic, ci, trăind în mijlocul altor neamuri, el a respectat tuturora credințele lor¹. Dar nu se citează nici cazuri când să-și fi renegat credința strămoșească². Pouquevil'e observă că instituțiunile naționale au făcut întotdeauna din femei creștine pioase și recomandabile prin curățenia moravurilor și că niciodată sultanul n'a avut odalisce printre aromâncele din Pind⁴.

Acest simțământ al unei divinități vii, trăind în casă și în jurul ei ca vechii penați, constituia un element prețios al personalității familiei, un sprijin puternic în moralitatea casnică și în solidaritatea socială și era concretizat în acele biserici și mănăstiri monumentale, lăcașuri scumpe și frumoase, pline de fast și de strălucire, precum era exprimat și în acele paraclise închinare Domnului și Sfintei Fecioare, presărate — ca la Călaru — dealungul drumului caravelor⁴. Urmăreău ca, odată în viață, să facă un pelerinaj la Sf. Mormânt și să poarte numele de Hagiu, atât de des întâlnit la ei⁵. Ei purtau cu sine această credință vie și scumpă peste tot unde peregrinau în activitatea lor. Este demn de reținut înaltul spirit de religiositate ce însufleșea pe arhitecții și constructorii ambulanți peste tot cuprinsul Ungariei și al Serbiei. Sâmbătă seara, după ce se făcea plata la sute de lucrători și zidari, unul știutor de carte din compania fraților Ghișca din Ohrida — unde lucrau și frații Anastasi Dimonie: Cove și Toli — din îndemnul șefilor, citea în

pron, 465 — ap. D. Pop., 35. ¹ Vezi și I. Botez despre Englezi, p. 142. ² Zehli, Jitte, I, 77 — ap. D. Pop., 33. ³ Pouq., II, 358. ⁴ Vezi «Călaru», cap. I, Cartea I-a, 58. ⁵ Vezi și D. Pop., 33.

dialect, mulțimii „didachii“ traduse din limba greacă — didachii al căror obiect îl formează documentele aromânești cunoscute sub numele de „Codex Dimoniae“¹.

Cât de superficială este judecata scriitorilor sârbi, după cari credința la Aromâni ar fi avut o bază materialistă, formală, interesată²; pe când J. Cvijic găsește că numai femeile aromânce sunt religioase și foarte morale, iar viața de familie este puternică și dragostea dintre rude adâncă³. Și tot caracterizări gratuite sunt acelea după cari Aromânii au fost judecați ca foarte sgârșiți — poreclă trecută dela Greci și asupra lor⁴ și s'a popularizat această judecată prin opere dramatice cu caracter de persiflare⁵, fără a se ține seamă de faptul că Aromânii au fost cei mai mari donatori de ofrande și, adeseori, ctitori mari de biserici și mănăstiri⁶.

Acești oameni își iubeau foarte mult patria lor, ca și tot ce le aducea aminte de ea — scrie dr. D. Popovici⁷. De aceea, ei se însurau, întotdeauna, cu fete de acasă, crescute în acelaș mediu sănătos și moral, cu aceiași înțelegere a vieții, ceea ce pricinuia mare necaz mai ales Sârboaicelor⁸. Plecați în lume după câștig, era pentru ei prea fericită ziua când se înapoiau la ai lor, ca să petreacă, sub umbra deasă și mireasma parfumată a fagilor și pinilor, fermecați de trifulul păsărilor, de acel „aer curat, apă proaspătă și confort“⁹, de acele „ape glaciale aspre ce stomacul lor le poate ușor mistui“¹⁰, alături de prieteni devotați și de rude iubitoare. Sau veneau ca să-și trăiască ultimii ani ai vieții și să moară îngropați în cimitirele strămoșești, ori cari ar fi fost situațiile înalte ce le ocupau¹¹. Departe fiind, ei nu-și uitau această mică patrie a lor¹².

Ca să întregim fisionomia sufletească a Aromânului, trebuie să menționăm încă un caracter de rasă tot așa de imuabil și anume marea sete de cultură — cu țeluri totodată utilitariste și ideale. Din cele mai vechi timpuri, au avut școli elementare sau colegii de înaltă cultură, ca la lanina, Moscopole, Meșova, Cojani, Castoria și Larisa; adesea trimiteau pe tineri la universități străine sau în țările apusene, că să învețe o meserie¹³ și arta de a face co-

¹ Erau scrise cu caractere grecești și au fost studiate pentru prima dată de G. Weigand. Aceste documente de neprețuită valoare documentară au fost încredințate de regretatul profesor M. Dimonte — dela care deținem aceste date — d-rului C. I. Istrati, care, la rândul lui, le-a încredințat prof. I. Blănu, pe atunci președinte al Acad. Române. ² Vezi: Erdeljanovici, *Nova Europa*, 1924, 465; J. Cvijic, *Osnove*, III, 1023, Grbic, Karl. Vladiceanstvo, I, 125 — ap. D. Pop. 32-34. ³ *Osnove*, III, 1028. ⁴ D. Pop. 31. ⁵ Piese ca Kir Iani, Kir Gheras, Trdița-Avarul, etc. ⁶ D. Pop. 33. ⁷ *Ibid*, 36 și *passim*. ⁸ *Ibid* — vezi cap. «Conflicte în societate», 105 și urm. ⁹ Weigand, I, 267, ¹⁰ Pouq, II, 354. ¹¹ Doc. din Arch. Locumt. din Budapesta. ¹² Milcevic, *Podatoc Pomenicu*, 148 — ap. D. Pop, 36. Vezi și cap. urm., C. III. ¹³ Vezi art. cit. dr. T. Șunda, după care ținerii se duceau să învețe ceasornicărta la Geneva; vezi Val. Pap., st. cit. 44.

merț¹. La ridicarea și întemeierea școlilor, contribuia nu un neam organizat în stat, ci un simplu popor ce se guverna prin sine însuși. Ca și în Anglia, „școlile se înființau de entusiaști ai culturii și de suflete generoase și li se lăsau înzeestrări pentru a li se asigura existența². Pouqueville, ca și alți cercetători, au găsit în casele lor biblioteci cu cărți franceze și italiene și cu bune ediții de clasici greci, cari, pentru strein, sunt o binefacere³. Intr’o vreme când în state organizate există o problemă gravă a analfabetismului, la acest popor — scrie Weigand — n’a existat în ultimul timp analfabeți, la femei ca și la bărbați⁴. Aromânii au fost — după fericita expresie a istoricului N. Iorga — marii creatori de cultură în Balcani. Sub acest raport, au avut și un dicton înțelept: „Omul neînvățat, oricât de bogat ar fi, slugă la cel învățat va fi⁵.

6. — Moravurile au fost caractere de rasă și s’au menținut prin familie.

Munca și economia, perseverența, dorul de libertate, de patrie și de învățătură, credința adâncă, etc. au fost instincte naționale, caractere de rasă și au făcut parte din moravuri cari s’au născut odată cu poporul și s’au perpetuat dealungul vremurilor mai ales prin femeie, ce o putem asemăna cu femeia romană din epoca de glorie și de asprime în moravuri — fiindcă, privită în intimitatea ei, însăși origina familiei este romană. Moravurile au fost mai aspre ca la toate popoarele balcanice, iar în oceanul tuturor nesiguranțelor și tulburărilor, numai familia a fost punctul de reazăm, pârghia și axa nemișcată în jurul căreia s’a menținut mereu trează conștiința de rasă și a dus, mai departe, normele morale ce s’au produs în mod firesc și, la rândul lor, au menținut-o trainică și tot ea a fost în miniatură gospodărirea unei comune și a unui întreg popor. Oriunde s’au dus, Aromânii au pus în aplicare regulile de de gospodărie învățate în sânul familiei.

Deosebit de sfera ideii de familie care era foarte largă, conținutul acesteia este, pe cât de bogat, pe atât de impunător. Personalitatea familiei o constituie un mănunchiu de virtuți cardinale, evaluate în puternice instincte de rasă și anume: autoritatea nediscutată a tatălui și respectul sacru pentru tot ce este bătrân; curățenia în legăturile matrimoniale, dragostea de limbă, credința

¹ Vezi scrisoarea lui Lica dela Budapesta către Panafoti Savu, C. I, cap. VII, p. 204, nota 2. Mulți Aromâni învățau medicina în Italia Germania, Austria. Unul Tacht Steriu Lala-Bittola învăța, prin 1875-80, muzica cu Wagner și, în lipsa acestuia, conducea faimoasa orchestră dela Bayreut — cunoscut sub numele de Demetrius Lala. Mihail, fratele acestuia învăța filosofia la Leipzig. Relațiune căpătate dela nepotul acestora Mihail Menelas Lala (sau Neil) avocat la Sibiu.
² I. Botez o. c. 65. ³ Pouq, II, 353. ⁴ Weigand, I, 309. ⁵ Vezi T. Papahagi, «Gratu, foclor, etnografie, p. 34 și Antologia aromânească, p. 10.

și tradiția libertății, muncă organizată și continuă, tăria de caracter, un spirit de inițiativă ce n'a cunoscut înfrângerea. Din toate acestea, răsăreau ca flori naturale: o supunere fără murmur față de șeful familiei — pater familias; credința vie într'un tată a tot puternic dela care cel dintâiu își trăgea puterile; un simțimânt de demnitate și discreție aspră, orânduială estetică în gospodărie și în munca săvârșită, respectul pentru profesiunea tatălui solidaritatea și devotamentul în raporturile dintre membrii ei; economia, simțul de cumpătare, și de proprietate¹ cari îi asigurau libertatea și independența, ospitalitatea caldă, bunul simț, curajul, încrederea în sine și avântul în necunoscut după câștig — cu un cuvânt, o individualitate puternică și sigură de sine. Toate acestea erau imperative categorice și nu porunci mecanice, pornite din adâncul sufletului care se exprima prin ele, fiindcă ele erau însuși sufletul, iar prin practică de veacuri, au devenit deprinderi adânc săpate, s'au îmbrăcat în carapacea solidă a instinctelor, ca să devină caractere imuabile de rasă.

7. — Curajul în lupta pentru existență.

Înarmat cu aceste virtuți, adesea cu o mică sumă împrumutată pentru biletul de călătorie, tânărul aromân, abia răsărit, necunoscând măcar capitala districtului, cunoscător doar al dialectului său fără valoare socială dincolo de hotarele regiunii sau ale satului natal, se avânta în largul lumii, muncea cu perseverență, câștiga averi, se impunea mediului strein și biruia. Cunoscător doar al cetitului și, totuși, știutor a toate; sărac, dar în stare să stoarcă aur din piatra seacă; prieten cu streinii și veșnic cu sufletul acasă; fără alte mijloace și arme decât voința și dorul de a birui și, totuși, în stare să înfrunte și să se strecoare prin orice primejdii și neajunsuri; conservator ireductibil și, totuși, adaptabil la toate împrejurările²; dornic de cultură și de prestigiu, iubitor de averi și de glorie, în stare să facă salturi pentru alții amețitoare. Deaceea n'a iubit fabule și povestiri sentimentale, scrie Weigand, dar i-au plăcut povestirile despre negustori și meseriași, cari, prin istețimea lor, au știut să cucerească bogății și renume³.

Apusenii, dacă s'au arătat în lume, s'au mărginit mai adesea la coloniile lor, s'au servit de un mijloc de comunicare cu caracter

¹ Nu numai în așezările lor, ci pretutîndent pe unde au trecut, aici în România chiar, aproape 85% din cei așezați sunt proprietari urbani. ² In *Les Roumains*, Kouzovalaques, Tip. Românească, 1913, p. 18, colegul C. Noe remarcă la ei o rară forță de adaptare la exigențele formale ale mediului, ceea ce face ca orice Aromân, trăind totdeauna moralmente în lumea sa aparte, să nu se simtă deloc jenat în mediul străin. ³ *Aromunen*, II, 255. *Vezi și idealul la Englezi*, în lucrarea d. I. Botez, p. 24.

universal și de un pasport ce făcea să se deschidă multe porți, era ajutat de instituțiuni de credit și sprijin mutual organizat, etc., și pe când aceștia plecau de acasă ca să-și creeze o situație proprie, fără legături grele cu țara de origină și liberi de orice obligațiuni familiale, tinerii aromâni își părăseau familia ca să-i înlesnească, prin muncă și lipsuri, viața, să-i crească prestigiul și ca — odată și odată — să se întoarcă în sânul ei, fiindcă legături morale îl țineau strâns legat de ea.

8. — Mulți scriitori au tăgăduit Aromânilor un trecut și, deci, o istorie.

Cu alte cuvinte, ar fi trecut prin veacuri „fără un trecut remarcabil răsboinic și politic, fără limbă literară și cultură proprie” — cum se exprimă dr. D. Popovici¹. Nu vom căuta să dovedim, aici, că poporul aromânesc a avut și trecut militar și politic și destul de remarcabile produse literare și chiar un început de cultură proprie. Dar să presupunem, în absurd, că n'a avut nimic din toate acestea. Ce au însemnat oare Osmanlăii purtători de atâtea războaie remarcabile, cu un trecut politic grandios și după cinci secole de de dominațiune în s.-estul Europei? Civilizația Egiptenilor ar fi fost oare mai puțin grandioasă dacă trecutul politic și nesfârșitele lor cruzimi și războaie ne-ar fi rămas necunoscute? Și ce ar fi însemnat trecutul țărilor grecești fără opera din timp de pace a lui Pericles, Euripides, Socrate, Aristot, Fidias, etc. Lupta de exterminare dusă de Spanioli în America a reușit oare să suprimе și ruienele superbe ale victimelor lor?

Onoarea națiunilor o vede un mare om de stat italian în contribuțiunea ce au adus-o civilizației umane², iar prof. I. Botez nu o vede deloc în numărul soldaților și în mecanismul statului, nici chiar în instituțiile acestuia, ci numai în valoarea personală a cetățenilor³. Poporul aromânesc n'a purtat multe războaie și nici n'a avut regi sau împărați cari să cucerească, să impileze și să distrugă ținuturi și n'a avut cultură proprie în înțelesul actual al cuvântului. A fost în schimb — după cum vom vedea în capitolele următoare — un popor care a umanizat condițiunile de viață în Peninsula și nu se știe care ar fi fost, bunăoară, situația politică și socială în acest colț al Europei, dacă n'ar fi activat acest popor perseverent, însuflețit de atâta inițiativă și de atâtea virtuți creatoare. Vom cita câteva din creațiunile lui. A construit orașele cele mai frumoase și confortabile și a trăit în case unde streinul găsea confort, biblioteci, bunăstare, fericire și bogăție; s'a închinat în biserică monumentale, împodobite cu odăjdii de preț, cu sculpturi și picturi adesea de

¹ Op. citată. ² E. Ludwig, «De vorbă cu Mussolini», p. 183. ³ Op. cit., p. 12.

mare valoare artistică; a învățat carte în clădiri falnice cu material didactic bogat, în epoce când obligativitatea era un principiu necunoscut; a trăit, fără sguidiri, o viață democratică sinceră, o democrație aristocratică; a înființat comerțul, instituții specifice de credit și a organizat schimbul de bunuri până în cele mai îndepărtate colțuri din țările balcanice, stabilind, între acestea și Europa relațiuni pașnice, într'o epocă, când chiar aceasta trăia în haos economic și politic; a ridicat caritatea publică și munca la rangul de cult religios și — în virtutea spiritului de jertfă și a dorului de libertate — a sprijinit popoarele slabe în lupta lor de emancipare; a exercitat cu artă toate meșteșugurile frumoase și a creat poezia specifică a eroismului și a înstreinării; rasă vîguroasă, n'a eunoscut avocatul, nici divorțul sau adulterul, nici crima sau analfabetismul, n'a eunoscut alcoolismul cu tot cortegiul de boli secerătoare, nici amestecul cu alte neamuri, ci, s'a păstrat intactă dealungul veacurilor, conformându-se, prin instinct național, principiilor ce, astăzi, adepții teoriei eugeniei raselor caută în zadar să le aplice; în sfârșit, a dat cei mai buni organizatori ai finanțelor și comerțului, cei mai de seamă artiști și conducători de popoare; etc. Iată atâtea elemente constituind cuprinsul unei civilizații destul de înaintată. Néoclès Kazasis scrie că spiritul de întreprindere, atașamentul la ideile morale, acest entuziasm ce se întâlnește la popoarele de esență superioară, caracterizează pe Cuțovlahi¹; J. Cvijic spune că Aromânii au fost agenții principali ai vechii civilizații bizantine printre popoarele din Peninsula², iar în alt loc remarcă că regimul patriarhal de aici nu trebuie socotit ca o stare inferioară de civilizație, ci, dimpotrivă, să vedem în el concepții morale de mare nobleță, un fel original de a înțelege viața, o organizare socială și economică a instituțiilor încercate, o artă și o poezie de o valoare netăgăduită³.

Oricare ar fi teza adoptată și concepțiile despre viață și destinul popoarelor, Aromânii și-au adus aportul la civilizația umană și onoarea și-au fost salvat-o, căci, dacă n'au putut cuceri lumea cu sabia, au servit-o prin tăria ideilor morale și au cucerit-o prin banul lor câștigat prin mari străduinți, dar înzecit prin sfânta economie, ca, pe urmă, să-l pună din nou în serviciul binelui, culturii și al artei.

¹ *La Macédoine et les Roumains*. ² *Pen. Balkanique*, pp. 102—103, 426.

³ *Ibid.* Pentru cine vrea să se înfițeze în această poezie, ca și în literatura cultă și poporană, să cerceteze lucrările d-lor Pericle și Tache Papahagi, în special — *Antologia aromânească a acestuia, iar pentru istorie, lucrările d-lor Arginteanu, G. Murnu, etc.*

ROLUL CIVILIZATOR AL AROMĂNILOR ÎN TURCIA EUROPEANĂ.

1. — Orașele aromânești.

Aromânii — ca și Turcii și Grecii — au o mare aplecare pentru întemeierea orașelor, scrie J. Cvijic¹, pe când cei dintâi au o predispoziție specială pentru a face, din sate, târguri și orașe². În ce privește așezările aromânești, două considerațiuni — una de defensivă morală și alta de pază militară — le-au impus alegerea așezării lor: foarte adesea pe urmele stațiunilor fortificate de altădată ale legionarilor romani³, grupate la trecători de munți⁴ și cât mai departe de vederea cuceritorilor⁵. În general, situate la mari înălțimi, sunt construite pe pantele abrupte ale munților și colinelor, cu străzi pe alocuri drepte, adeseori, râpoase⁶; cu panorama în amfiteatru, cu case impunătoare și masive, adesea în două trei rânduri, cu grădini frumoase în față și curți mari în fund; ferestre largi și multe, balcoane la fiecare etaj, ca lumea să se bucure de priveliști încântătoare, de lumină exuberantă, de aer curat și sănătate; păduri bătrâne de pini și fagi încoronează orașul, apărându-l de curenți și intemperii, cu cișmele „fântâni“ frumoase ridicate de dărnicia locuitorilor; în fiecare mahala sau în centru, școli mărețe și biserici monumentale, împodobite cu buchet de turle înalte, de unde orologiul și clopotele își trimit ecoul la mari depărtări, vestind — prin glasul argintiu și solemn — satelor bulgare din câmpii sau celor albanezești și turcești, orele zilei și ale nopții și împărăteștile sărbători. În jurul catedralei, piețe relativ largi, unde țărani din împrejurimi își desfac produsele și-și procură cele necesare, întrebuițând, adesea, cu rost de limbă comercială, dialectul aromânesc. Lume rostită și bogată, forfotind îmbrăcată în mătăsuri grele și scumpe, împodobită cu nestemate orbitoare, dă viață civilizată orașului, unde streinul n'a putut bănuî, că, acolo sus, în împărăția nourilor, se desfășoară atâtea puteri de muncă și atâtea vioiciune și grijă de viața morală în familie.

Aceste orașe — scrie Weigand — se impun nu numai prin poziția lor splendidă și întreaga lor înfățișare, cât mai adesea prin măreția caselor și aranjamentul lor lăuntric⁷ și rămâne în extaz în fața Crușovei, Neveștei, Clisurei, etc.⁸ comoditate ce o constată, ca

¹ Vezi *Nas. Srp. Zem.*, XCI și XCII. ² *T. Ftl.*, 100. ³ *I. Nen.*, 230 și *I. Car.*, 112. ⁴ *I. Car.*, I. c. ⁵ *Pouq.*, II, 350. ⁶ *I. Cvijic*, *La Pén. Balk.*, 202-3. ⁷ *Vezi și Pouq.*, II, 350 și urm., despre Călaru și Cartea I-a, cap. II, p. 58. ⁸ *Die Aromunen*, I, 266. ⁹ *Vezi orașele respective din Cartea I-a.*

rezultat al civilizațiilor diferite văzute în streinătăți și etnograful sârb¹. Arbănașul număra cele mai frumoase palaturi²; casele din Sacișta parcă erau niște case de seniori³; Meșova, cu atâtea biserici vechi și bogate încă din sec. XIV⁴, se întrecea în somptuozitate cu Ianina⁵; cu un cuvânt toate erau înzestrate cu frumuseți gingașe — unele făcute de mâna omului, altele vărsate cu largheță de natură—și au rămas modele, decretate, de mult, de nouile stăpâniri, ca stațiuni climaterice. Samarina a fost o aglomerare de ateliere și manufacturi diferite, pentru pânzeturi și alte produse textile, pentru argintării, armurării, clopotării, fierării, bolangerii, cuțitării, etc. — un oraș industrial european în Pind, fără nici un coș de fabrică.

2.— Aromânii au fost un popor de ctitori și de evergheji.

Trăind într'un stat cu un tezaur public pus la dispoziția marilor demnitari turci, incapabil, deci, de a întreprinde o asistență social-culturală pentru toate popoarele imperiului, gospodărirea ținuturilor locuite de ghiauri era lăsată toată în sarcina inițiativei particulare; statul fiind cu desăvârșire absent, comunitatea se substituia acestuia cu toate grijile obștești. Bogățiile acumulate de Aromâni reprezentau rodul unei cumpătări stoice și al unui superb spirit de inițiativă. Și, totuși, aceste bogății nu însemnau chiar scopul în sine, ci un mijloc pus în serviciul unor idealuri de natură morală superioară. Fiindcă, în adevăr, era o faptă națională și creștinească de a se veni în ajutorul societății prin o contribuție cât de modestă: o icoană, o cișmea, o școală, un orfelinat sau biserică, măritișul unei fete sărace, ajutorarea tinerilor studioși, îngrijirea unui infirm sau bolnav, tipărirea unei lucrări de interes obștesc sau științific, construirea unei șosele sau a unui apeduct, etc. În întâmpinarea acestor nevoi, luau parte bogați și săraci, întreg poporul aromânesc⁶. Și vechii Fellahi ridicau marile piramide, dar munca la ei era dictată de biciu, pe când, aici, era convingerea lăuntrică că este o datorie socială să contribuie cu ceva, cu un obol cât de modest, la ridicarea operei colective. Caritatea, iubirea de cei umili și săraci, era ridicată la înălțimea unui cult religios.

Am arătat și în altă parte că poporul aromânesc se administra autonom. Toate comunele erau guvernate de un primar ajutat de

¹ J. Cvijic, o. c., 202-3. ² Vezi Cartea I-a, cap. I, 47. ³ Op. cit. p. 113. ⁴ Vezi I. Arg., 194 și «Meșova», Cartea I-a, cap. II, p. 61. ⁵ Arav., o. c.—ap. N. Pap., 157. ⁶ I. Nenițescu—o. c., 98—a văzut asemenea colaborări populare și încă femei de bună familie, îmbrăcate cu mătăsuri fiind, așutând la lucrarea unei biserici, cărând pietre, pământ și altele, căci «biserica fiind pentru toți, trebuie de toți să fie ridicată». Am luat parte, în copilăria mea, laolaltă cu toți al comunității, cari, cu un entuziasm demn de creștinii primitivi, așutau la aducerea materialului lemnos din pădure și la ridicarea altuia la schela bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Crușova.

un sfat de bătrâni înțelepți și pricepuți, aleși de popor și sancționați de autoritățile turcești — singurul amestec al statului în administrarea comunei¹. Tot din sânul poporului se alegeau organe reprezentative, cari coordonau toate energiile creștinești: epitropiile pentru promovarea educației religioase și a asistenței sociale și eforii pentru acea a cultivării masselor — toți aleși dintre cei mai luminați, corecți, solvabili și doritori de binele obștesc, servind instituțiunii minunate ce-și pierd origina în noaptea timpurilor, inspirate și hrănite de spiritul democratic cel mai sincer și corect. Datorită acestei originale organizări, Aromânii au reușit să aibă, în Balcani o cultură înaintată, o populație fără analfabeți și o viață civilizată dela care au avui mult de câștigat și celelalte popoare — slave și albaneze. Toate sumele fabuloase reclamate de construirea, în Moscopole și în toate orașele mari și mici din fosta Turcie Europeană, a bisericilor, școlilor și spitalelor, toate erau colectate și administrate de aceste instituțiuni, realizându-se, astfel, atâtea opere de trăinicie seculară². Acest individualism tenace și creator, asemănător celui anglo-saxon, a făcut ca școlile și bisericile să dispună de fundațiuni și averi considerabile. Ba, epitropiile făceau din casa bisericii și instituțiuni de credit, ajutând cu fonduri importante piața orașului sau ușurând încheierea unui negoț celor plecați în streinătăți³. Această solidaritate națională era ajutată în promovarea ei și de asociațiuni ale femeilor și de alte instituțiuni similare⁴.

Nu încapă nici o îndoială asupra paternității unor asemenea opere prin centrele aromânești dela nordul Salonicului, ca și în centrele din Tracia, Corița, Scopia, Tetova, Përlepe, Veles, etc. cu populațiuni amestecate. Nu există în Balcani opere de cultură și de promovare a binelui obștesc care să nu poarte — în aceste ținuturi îndepărtate de fruntariile etno-politice ale helenismului — marca

¹ În viața păstorească, toate grăile acestea reveneau celnicului. Vezi C. I, cap. XII, p. 283 și urm. Consiliul alcătuita bugetul cu impuneri proporționale, cel absolut săraci fiind scutiți; gospodărea comuna sub toate raporturile și administra averile acestora. Dr. I. Ghiulamila scris — Vezi «Apărarea» nr. 8/930 — că, atunci când nu se putea strânge birul dela cetățeni, consilierii scoteau din pungile lor sume însemnate și li erau restituite, mai târziu, fără dobândă. ² Grecii, Bulgarii și Sârbii, devenind, în 1912, stăpâni ai noilor ținuturi, visteria statului n'a contribuit cu nimica la ridicarea materială și morală a culturii și asistenței sociale, găsind, peste tot, mai mult decât li trebuia. ³ Vezi în acest scop «Cilsura», com. Sf. Spiridon, «Castoria», «Bitolia», etc. Comunitatea din Magarova emitea monede mărunte din metal numite «gazete» (Venețienii, în vremuri vechi, numeau «gazeta» moneda cu care își cumpărau ziarul cotidian); aceea a Sf. Dumitru emitea așa numitele «cahmet» din hârtie. Înainte de 1910, la Crușova s'a întemeiat Soc. «Mitr. A. Șaguna»; la Verta, soc. «Averhie» cu scop de ajutor mutual al membrilor. ⁴ Doamnele din Crușova erau grupate în asociație încă din vremuri vechi; cele din Muloviște și Gopeș erau asociate în perioada mișcărilor naționale; etc.

generozității aromânești, căci toate așezămintele zise grecești au fost expresiunea mândriei și a trăiniciei solidarității active și conștiente a poporului aromânesc puse toate în serviciul ușurării suferințelor celor mulți, umili și săraci sau în acela al dorului de a răspândi lumină în straturi cât mai largi¹. V. Bérard scria că banul aromânesc este acela care plătește toate școlile helenice din Macedonia². Negustorii aromâni din Seres au trimis, pe cheltuiala lor, în Germania, pe Ioan Pantazi, care a devenit eruditul atenian cu renume³, tot așa cum au făcut și breslele moscopolene, cari au trimis la înalte studii pe marele lor compatriot T. A. Cavaliotti⁴.

VI.-Clisura are opt locașuri de închinăciune, școli primare și gimnaziale. Încă din cele mai vechi timpuri, Clisurenii erau constituiți în frății pentru ajutorarea Sf. Mormânt⁵; iar în registrul din 1831 al com. Sf. Spiridon se pot vedea marile ofrande ce și le impuneau acești oameni, atât cei localnici, cât și cei din streinătăți⁶. La Nevesca, cu bogate ape captate în toate colțurile, sunt două mari monumente: o biserică grandioasă, împodobită cu picturi și obiecte de preț, ridicată în 1867, pe ruinele vechi, de ctitorii Mihail și Nastase Țirle și refăcută, în 1920, de marele everghet Jean Nicu, care a mai clădit și localul pentru gimnaziu și școală primară, o clădire ce se impune, în mijlocul gingașului orașel, ca masivitate și eleganță⁷. Toată asistența publică și culturală din Magarova⁸, Târnova, Nijopole, Gopeș — cu una din cele mai mari biserici din Turcia⁹ — Muloviște, cu 4 biserici, (Sf. Ana, foarte veche, Sf. Paraschiva — 1854 și două paraclise Sf. Tanas și Sf. Gheorghe), Belcamen, Ohrida, etc. erau opere aromânești. Crușova cu patru mari biserici, o mănăstire Sf. Înălțare (Aghia Analsysis) a catedralei Sf. Nicolae și un mic azil de bătrâni, școli primare și gimnaziale în clădiri mărețe, la cari Sârbii n'au avut a adăogi o singură căiămidă —, pe când comunitatea era condusă de marii notabili, negustori cu renume.

¹ Rolul jucat de aceste instituțiuni și realizările lor grandioase se pot deduce, prin analogie, și din opera concretă a comitetelor școlare din România, înovațiile ce s'a dovedit, în scurt timp, fertile, introdusă — sub ministeriatul d-lui S. Mehedinți — tot de un Aromân, prof. C. Papacostea, cu deosebirea că, aci, nu s'au bucurat de libertatea de inițiativă ca în Macedonia — ceea ce se poate observa și în Serbia și Grecia, unde, această libertate de inițiativă legiferându-se, casa școlii și a bisericii nu mai este ca, altădată, doldora. ² Op. cit., 249. ³ Vezi art. dr. T. Șunda. ⁴ Vezi «T. A. Cavaliotti» de V. Papacostea, p. 27. ⁵ Vezi «Clisura» cap. VIII, C. I, 227 urm. ⁶ Ibid. În acest registru se găsește Ianachi S. Simota cu o sumă de 25000 frc. depusă, la B. Naș. Grecia, pentru școlile din Clisura. Clubul Clisurenilor dela Salonic a înființat ateliere de covoare pt. fetele sărace. ⁷ Epitropia «Sf. Mina» din Salonic, condusă, în ultimul timp, de dr. P. Economu și alți bogătași, administra o întreagă piață de magazine proprii și alte imobile. ⁸ Stertu Stelidi, stabilit în România, înzestrase școala de fete cu un fond de 100000 frc. din care se plătea personalul didactic. (Vezi Lumina, II, Nr. 6 904 art. «Magarova» de D. Niculescu). ⁹ Vezi G. Weigand, după G. Zuca, art. în Lumina, III, 196—200. Vezi și „Gopeșul” C. I-a cap. VI, 176, urm.

Orașul unde, la tot pasul, abundă dovezile concrete ale daniilor aromânești, este Bitolia. Catedrala Sf. Dumitru, veche ca și aceea din Crușova, a fost înzestrată cu mari fundațiuni de comunitatea formată din ce avea mai nobil și aristocratic poporul aromănesc, care domina viața orașului sub toate raporturile. Aici, în fruntea marii legiuni de evergheți, frații Dimitriu Pinica, mari negustori în Egipt, au vărsat 30000 lire sterl. (800000 frc.)¹, iar după informațiuni căpătate în Alexandria, au întemeiat internatul mixt grecesc, înzestrându-l cu un fond de 10000 Ist, au restaurat mănăstirile Hristofor și Bucova, marele spital „Evanghelismos” din Roșca Maalè, au lăsat fonduri pentru fete sărace²; tot aici, Dimitri Mușicu Vlahul din Blața — negustor și moșier în Muntenia — și-a exprimat munificența prin daniile împărătești³; liceul grecesc, o clădire uriașă într-o curte de mii de metri pătrați, în mijlocul orașului, a fost înzestrat de un mare negustor aromân din Londra⁴ cu cel mai modern laborator și cu cea mai bogată sală de gimnastică; etc.

Dacă trecem în Albania, întâlnim, în toate centrele mari și mici, aceleași opere de caritate și adâncă evlavie. La Corița, unde a păstorit ca arhiepiscop și Patriarhul Ioan și unde mâna lui organizatoare a lăsat urme adânci în viața culturală religioasă, în acest oraș, găsim, pentru ultimul timp, o legiune de evergheți. Unul Ioan Banca a lăsat la Atena 70000 lire trc. pentru școli; din fundațiunea lui Anastase Leacce, fost negustor în București, s'a construit catedrala Sf. Gheorghe; Eracle Duro a clădit mai multe localuri de școale și marele liceu; Vasile Tarpu a donat comunității o mare casă pentru școală; o biserică monumentală — una din catedrale — s'a ridicat cu contribuția Aromânilor localnici și din America și cu daniile negustorului bucureștean Iorgu C. Steriu⁵, etc. etc. Tot Aromân din Albania a fost și Vanghele Zappa din Lavdani, cu imense latifundii în Ialomița și care, din considerabila lui avere de 20 mil. lei aur, a întemeiat cunoscuta fundație „Zappion” dela Constantinopol, care servește de expoziție permanentă, o altă școală de fete și 20000 frc. pentru burse de studii⁶. Aromânul a fost iubitor de glorie eternă și, numai pe calea acestor fundațiuni, a căutat săși exprime înaltele lui virtuți creștinești.

¹ Vezi V. Bérard «La Macédoine» după Gaz. Macedoniei, I, nr. 14/897.

² Informațiuni dela negustorul egiptean Nicola Maimuca-Alexandria. ³ Vezi V. Bérard, o. c. După Cartea de aur, 18-20: 2000 g. pt. clădirea pens. fete, cu 6000 întreținere; 5000 gal. pt. șc. de băieți, cu 15000 întreținere. Blața s'a bucurat și de binefacerile fam. Dumba, Galța, Gherman, etc. ⁴ Vezi același autor, fiul acestui mare negustor redactor la „Morning Post”. ⁵ Cu cheltuielile acestui everghet s'au pictat ticoanele de pictorul N. Duratzo iar sculptura s'a lucrat de firm. Babic-Buc. Biserica s'a dărâmat în 1931, în urma unui cutremur violent. ⁶ N. Iorga, Hist. des états balk., 463. Testamentul Zappa a provocat, în 1893-96, ruptura relațiilor româno-grecești, dar sentința a dat satisfacție Greciei. Vezi și

Asemenea opere de trăinicie seculară găsim peste tot în Pind și Epir. Mănăstirea Zermas-Corița este opera unui arhon Nicolau din Lintope din sec. XII¹. Ianina a cunoscut marile fundațiuni Zosimos și Capelan², înaltele colegii Maruți — fost înainte al lui Caraiani — și Ghioni³ — acesta a câștigat averi considerabile prin speculațiunile sale în Valahia iar fondurile pentru întreținere depuse la o bancă din Veneția i-au fost confiscate de Francezi⁴ — amândouă nume celebre; nu mai puțin celebră fundațiunea Elenei Castrișoia, aici și la Salonic⁵ și multe altele nenumărate, mai cu deosebire când știm că Ianina, în secolele trecute, era un oraș care număra pe cei mai distinși arhonți printre Aromâni și că tot aceștia dețineau, din cele mai vechi timpuri, viața ei economică. Toate comunele din Zagor au trăit o viață civilizată numai datorită daniilor marilor lor compatrioți.

Mețova, însă, am putea-o numi, cu drept cuvânt, republica marilor evergheți. Oraș cu aspect de burg occidental, cu ape reci captate cu mijloace moderne dela mari distanțe, cu școli multe și 11 biserici bogate, unele din ele foarte vechi, cu spitaturi pentru infirmi, cu farmacie și dispensar pentru săraci, cu medic gratuit, cu bibliotecă și sală de lectură, etc. — toate datorite instinctului de largă generozitate a Mețovenilor, evergheți de rasă superioară. Numai într'o singură listă dată de Lambridis, găsim sume considerabile vărsate pentru cele de mai sus, ca și pentru studenți, măritișul fetelor sărace și altele⁶. Fonduri depuse de Epiroți la băncile din Moscova și Viena atingeau cifre impresionante, iar cele culturale depozitate la banca Moscovei se ridicau în 1107610 ruble — Mețovenii contând printre primii donatori⁷. Numele lui Gheorghe Averoff rămâne ca cel mai formidabil ce l-a cunoscut istoria marilor binefăcători. Deosebit de legatele considerabile lăsate poporului grecesc, el a lăsat fundațiuni însemnate orașului natal pe care l-a iubit atât de mult, dar nu l-a putut revedea niciodată⁸, cu mențiunea

„Bucureștii de altădată“, II, p. 146—47. ¹ Vezi Cartea I-a, cap. I, p. 23, nota 9. Frații lui Ioan: Nicola și Gheorghii au scris și terminat ist. mănăstirii. ² Pouq., I, 155 și T. Fil., 112. ³ Nu știm de ce V. Papacostea o numește școala lui Ghiuma. Numele de Ghioni se găsește la Avdela sub acela de „Padea al Ghioni“, la Turia muntele Ghioni, etc. ⁴ Vezi Th. Sm. Hughes, după Rev. mr. II, nr. 1/930 și V. Papac., o. c., 27 și N. Iorga, o. c., 43. ⁵ Vezi R. Pătărlăgeanu, Călătorii în Mac., Thes., etc. pp. 39—40 și I. Car., nota I, p. 116: era soția lui G. Castriotul. ⁶ Din „Peri ton en Ipiro aghathoergh. II, 258—68, ap. I. Car., 115—16, dăm câteva cifre impresionante. Panatoti Cluca, Tr. Ciomagă, M. Tușța și Iancu Ciobanu depun 19200 lire; Tr. Ciomagă, C. Peltecu, St. Terof, M. Xida, D. Gădelu și M. Hătu 200450 monedă rusească; Sofia Gras 10000 ruble aur; C. Stamerof, El. N. Sturnari, Andrei Fardî, Ioan Condo Pascu și M. Tușța 253480 fr.; Iani Costa 10080 fl. aur; C. Tapecu și D. Gădelu 36000 lei; N. Sturnari 58000; T. Tuli și alți Mețoveni 6240 thaleri. Pentru Mețova era depusă, înainte de 1880, suma de 128058 ruble argint la Moscova. După I. Car.: Stertu I. Coctari avea depuși 188586 fr. După C. I. Cosmescu, com. cit.: ...Furninga a făcut toate cișmelele din Mețova. ⁷ Aravantinos, Ist. Epirului, II — ap. Th. Burada, o. c., 112—14. ⁸ Mare i-a fost bucuria când un compatriot

de a se bucura toți câți respiră aerul din Meșova, Cușufleani, Ameru și Votunosu. După el, tiica fratelui Nicolae, Evdocia Juanopol-Averof — decedată în Noembrie, 1930 — lasă o mulțime de legate pentru Meșoveni¹.

3. — Cultura și biserica macedo-vlahă în țări streine.

Ori pe unde au activat, statornic sau trecător, Aromânii s'au organizat mult mai bine ca alte popoare în comunități religioase, pentruca, astfel, să-și ducă aidoma viața de acasă la ei. Cea mai veche comunitate religioasă și biserică gr.-ortodoxă în țările slavone pare a fi fost Sf. Nicolae din Zemlin, ridicată în 1740 și în care s'a slujit slavonește slavonește și grecește. La Sf. Andrei erau două biserici: una din 1746, alta din 1752²; la Timișoara era o comunitate, având ca membri „bătrâni distinși și stimați”³, cu biserica Sf. Maria, construită între 1774—80, cu situație la început predominantă față de Sârbi; la Djacova, unde se slujea sârbește, grecește și „na vlašcom”⁴; la Semendria, unde pela începutul sec. XIX, erau destui⁴, aveau o biserică monumentală ca stil și iscusință tehnică, operă a constructorilor aromâni, mult admirată de Kanitz⁵; au avut biserici la Rumi, după 1792, una micuță la Zagreb, la Osiek, etc., în orașele dalmatine, „unde erau ceva mai mulți Aromâni”: la Zadra-Zara, la Šebenico, etc. unde au ajuns și la conflicte cu Sârbii; la Triest, au avut capelă, o biserică cu mult înainte de 1755 și, după 1782, a doua Sf. Nicolae; în Novisad, tot una Sf. Nicolae, la Vucovar, o capelă la Dobravoda, la Slavonski Brod, etc. Se pare că au avut și la Šabaț. La aceea din Belgrad, se cânta grecește și sârbește și domnea regula grecească, iar Aromânii bogați își aveau scaunele moștenite⁶.

Aceștia și-au avut și școlile lor în mai multe centre, Cea mai veche a fost aceea din Zeimun, de prin deceniul IV al sec. XVIII⁷; a doua, în mod cronologic, aceea din Šabaț, instalată prin casele dascălilor și ale cetățenilor bogați⁸. Școala din Novisad datează

1-a adus la Alexandria un ulcior cu apă dela Meșova. ¹ După V. Diamandi, „Apărarea” nr. 18/931: pentru medicamente, medic, farmacie, bibliotecă și sală de lectură, pentru refacerea de biserici, cimitire, șosea, apeducte, cișmele, înzestrarea fetelor, Evdochia a lăsat 10 $\frac{1}{2}$ mil. drahme pentru înzestrarea fetelor, etc. pentru Institutul de bătrâni și asilul din Ianina, pentru tineri săraci și distinși din Epir, etc. După acelaș izvor. ² Vezi D. Pop., *passim*. ³ Soppron, 539 - ap. D. Pop., 113. După „Sa obštenje g. episcopa dr. Gh. Letici” ap. D. Pop., 115, aflăm că Grecii și Aromânii slujeau grecește și la Mahalaua Timișoara, precum și la Timișoara-Fabrică. ⁴ D. Pop., 123. ⁵ Vezi „Serbien” 328 - 332. ⁶ D. Pop., *passim*. ⁷ Vezi D. Pop., 117. După P. Pap., Mem. citat, erau două biserici: una Născătoarea Măicii Domnului și alta Sf. Dumitru, cu o avere a comunității de 120000 cor. ⁸ Saobštenje g. Ljub Pavlovicja — ap. D. Pop., 122: Aici a învățat și cunoscutul pedagog Ștefan D. Popović, tot din Macedonia.

încă din 1782, prin inițiativa unui negustor necunoscut, a lui Marcu Serviiski și a altor cetățeni cu vază¹. Școală grecească exista neîndoios și la Timișoara, iar școli particulare peste tot unde au existat Greci și Aromâni, iar la Vârșeț — cu prilejul revoluției grecești — au deschis-o în 1822². Se pomenea și la Negotin și pare să fi existat și la Semendria³, pe când la Valjevo exista, din 1875, școală particulară, grecească⁴.

În perioada când cultura sârbească își epuiza tot programul la psaltire și pentru acela care urmărea o clasificare pentru o situație mai înaltă în societate — exista la Belgrad o școală de valoare încă din 1718, supravegheată de însuși mitropolitul⁵. Dar un așezământ de cultură care n'a avut numai caracter local, ci a jucat un rol mai de seamă în sec. XVIII și XIX pentru negustorii aromâni, a fost școala dela Zeimun, a comunității grecești și macedo-vlahe⁶; era întreținută de negustorii locali cari își impuneau, fiecare, câte un procent din afacerile încheiate⁷. Impunere benevolă angajată „pentru toată viața omenească”, începută cu un prim fond de 40000 fl.⁸ și întreținută și de negustorii din Salonic și Viena⁹. Serbarea de fine de an se săvârșea cu mare pompă și solemnitate, în ziua Sf. Treimi, patronul școlii¹⁰. A început să decadă odată cu îngăduirea de a se deschide școli în Turcia și din alte cauze¹¹.

Dar nu numai școala și biserica erau factori de cultură și de educație pentru Aromâni, Greci și Sârbi, ci și ziarele editate la Viena de frații Marchizii Puliu erau răspândite prin poporul sârbesc mai mult ca cele sârbești¹².

Cum se stabileau câteva familii de Aromâni într'un oraș și ajungeau la o stare materială bună — scrie dr. I. Lușaș — își ridicau biserica¹³. Încă până în ziua de astăzi, există comunități „grecești” în Senteș, Egri, Hodmesevasarhely, Kartag, Kecskemet,

¹ Nașe Beleške pe arhivalnađ građi — ap. D. Pop., 120 : la această școală se vede bine organizată, veneau elevi și din alte regiuni, mai cu seamă aromânești. ² D. Pop., 121. ³ Ibid., 123. ⁴ Ibid. ⁵ Sreten, Srpsk. Knj., Glasnik, 26, 308 — ap. D. Pop., 122. ⁶ Bogosjovski Glasnik, XVI, 180 — ap. D. Pop., 118 : A început ca institut particular, prin al IV deceniu al sec. XVIII, funcționea de învățator îndeplinind-o în casele lor câțiva negustori, ca Ianachi Arghir și Nasta Dimu. (Vezi Soppron, 544—5 și 330 — ap. D. Pop. 117). Statutul noiei școli a fost întărit de-abia în 1816, după cererea semnată în 1793 de Rosi — primul înfițator, în casele cărora s'a colectat o sumă însemnată și de C. Darvar-der Darvar, Const. Duma și Const. Siguri. (Bogosl. Gl. 16, 108 și Soppron, 430) ; a ajuns să aibă 4 învățatori și să fie frecventată de Aromâni și alte neamuri din Zeimun, Belgrad și Turcia ; aici, a învățat Ilija Garașanin și Sima Mitutinović Sarailia (Milčević, Pomenik, 94, 363 — D. Pop., 118 și 119). ⁷ P. Marcovići, 111—112 ; Soppron, 545—6 — ap. D. Pop. 118. ⁸ P. Marcovići, I. c., ⁹ D. Pop., 118. ¹⁰ Srpski Novine din 1821, 439 — ap. D. Pop. 119. ¹¹ D. Pop., 118. ¹² Skerlić, Srps. Knj. u XVIII veka, 137—8 — ap. D. Pop., 96. ¹³ Viața unei mame credincioase, 7.

Tokay, Ungvari și Mișcolț¹ — și mai aveau comunități cu biserici și la Göngös, Borsod, Komáron, Ungvari, Kalocsa, Seghedin, etc.². Astfel, ei au avut o bisericuță încă din 1636, la Mișcolț, iar, în 1806, au terminat Sf. Treime „una din cple mai frumoase biserici ortodoxe române din câte se află în Țara Ungurească³, înzestrată cu o avere de 2 $\frac{1}{2}$ mil. și cu odoare dintre cele mai scumpe⁴, având, într-o vreme ca efimeriu pe Ier. Constantin Moscopolitul, întemeietor al tipografiei în orașul natal⁵ și singura biserică având înscripția că s'a înălțat „prin cheltuiala confrăților Români Macedoneni împodobită cu picturi ce par a fi opera unor zugrăvi aromâni, cu icoane scumpe și altar în stilul aceluia dela bisericile din Crușova, Clisura și Avdela, cu odoare și obiecte de scumpețe și frumuseți uimitoare, în fir, în argint și aur curat⁶. Biserica din Kecskemet e datorită Grecilor și Aromânilor din Sacișta, împodobită cu obiecte scumpe și epitaful mare preț⁷. Actul fundațiunii bisericii din Budapesta datează din anul 1788 și a fost clădită pe terenul donat de Moscopoleanul Dem. Arghir, înzestrată cu averi de 2 mil. coroane și cu donațiunile cele mai mari făcute de Dem. Arghir și Gopeșanul bancher George N. Matso (Maciu) — totul un monument de mândrie națională pentru Români și Aromâni⁸. Mai figurează ca fondator al bisericii și Naum Andrei Mocioni de Foën⁹. Ea a fost recunoscută cu decret imperial ca „macedo-olah egyház“ în 1793¹⁰. În 1770, când Aromânii și Grecii s'au despărțit, și-au întemeiat școala lor care număra 24 elevi¹¹. Pe de altă parte, doamnele aromâne din aristocrație, s'au constituit, în 1815, în Societatea doamnelor române, cu scopul de a întemeia clădirea destinată pentru școala copiilor de rit gr.-neunit, fiecare din societare luându-și sarcina de a contribui, în tot timpul vieții și după puterile sale, pentru mărirea fondului școlar, din care să se întrețină școala, să se plătească învățătorii și să se dea stipendii tinerilor distinși la învățătură — ceea ce le-a atras laudele împăratului¹².

Mulți negustori bogați, iubitori de glorie, își durau capele particulare, cum au fost Spirta și Petrovici Haris din Zeimun, Laț-

¹ D. Pop., 115. ² Per. Pap., Scrittorii aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45 și Mem. cit. ³ Dr. I, Lupăș, o. c., 7. ⁴ P. Pap., I. c. ⁵ Ibid., 26. ⁶ Ibid., Mem. citat. Pe potirul de argint stau scrise numele donatorilor : Șaguna și Dimcea ; există și o însemnare despre fam. Goșan că ar fi originară din Beala de sus — astăzi încă sunt negustori Goșdu la Struga ; un cantor aromân Milea din Moscopole semnat Mileades. ⁷ Ibid. Avea bibliotecă bogată, cu cărți grecești și multe manuscrise, printre cari traducerii și lucrări originale ale bibliografului grec George Zavira — al cărui tată Ioan era farmacist în oraș (vezi «Știri despre Aromâni din Austria, etc. în Anuarul Inst. de Ist. naț. V, 1928—1930, de dr. V. L. Bologna). ⁸ P. Pap., Mem. cit. În ultimul timp, erau ca preoți Ioan G. Murnu și Papa Sofronie-Clisura — P. Pap., I. c., nota 1, 19. ⁹ Encicl. Diacon., III, 30 urm. ¹⁰ Dr. G. Alexici, Con. lit., XXVII/893, ¹¹ A. Iviri, Sărbii din Buda și Pesta în sec. 18 și inc. sec. 19—ap. D. Pop., 117. ¹² Iată numele societăților : Maria

covici și Pahani din Brod, Kostici din Osiec, Pira din Becicherecul Mare, etc.¹.

La Viena, după lupte grele cu Sârbii, au reușit în 1766, prin privilegiul acordat de Maria Tereza, să ridice biserica Sf. Gheorghe din Steyer-Hof, iar mai târziu, sub Iosif II, Sf. Treime²; au mai avut și Sf. Sava — toate ridicate și reparate prin generozitatea Macedo-Românilor, cum spune dr. I. Nistor³. Lângă Sf. Gheorghe, s'a creat și o școală națională „grecească”, susținută de aceiași Macedo-Români⁴.

Negustori aromâni „bogați” ca urmare a actului de toleranță al lui Iosif II, au ridicat o capelă la Krakovia și o biserică la Lwow — în medii curat catolice⁵. În acest din urmă centru, ridicase cu cheltuiala sa, încă din 1671, o capelă grecească arhonul Kir Alexiouis Balaban sau Palapan din Ianina, marele negustor moldovean, asociat al lui Duca Vodă — despre care am vorbit și în altă parte⁶. În orașul Posnan din Prusia meridională era o biserică ortodoxă, desigur fondată de marii negustori de vinuri „oinopoli” sau librari, toți „greci” originari din Moscopole, Sacișta, Grăbova, Șipisca, Corișta, etc. — după cele relatate de istoricul N. Iorga, pe când comunitatea era servită de învățatul protopop și cartofilax Constantin Ucuta⁷. Comunitățile „grecești” au avut, încă din 1750, o capelă și la Lipsca, laolaltă cu Românii, cari s'au despărțit de „Greci” în 1881⁸; au avut biserică și la Berlin, etc.

În Ardeal, Aromânii s'au constituit în comunități aparte sau au făcut parte din cele locale, jucând rol de seamă. Acești companiști aveau, la început, o capelă în Tg. Boilor, de unde s'au mutat la Sf. Treime⁹, din cetatea Brașovului, opera acelorași companiști cari au zidit-o în 1789 și care, mai târziu, a fost înavușită de alți

Rosa — președintă în 1816, Elena și Catharina Grabowsky — în 1815, Catharina Gyika, nobilă de Dezsánfalva, Pelagia Papacozsta, Iuliana Pometa, Maria Derra născută nobilă de Zettiry, Maria Nicolics (preș. 1817), Irène Raicovics, Iuliana Iancovics, Elisabeth Kolshor, Sophia Argly, născută baroneasa de Horvath, Rosalia Fejérváry, Pelagia Nauuo, Dionysia și Sophia Vítály, Anastasia Petrovics, Anna Keptenár, Iuliana Sterfozysy, Maria Dócso, Elis. Mutowsky, Maria Schulowsky, Elis. Lemberg, Helena Macsinca, Maria Alexovics, Johanna Teodorovics (soția preotului român Teodorovici, un om învățat), Catharina Lepora, Elisabeth Czvițan, Ana Malagetz. Cath. Czaprázy, Sophia Mátso, Maria nobilă de Püspöky din Or.-are. (După dr. G. Alexici, I. c.).¹ D. Pop., 38. ² M. Popescu, Rev. Arom., nr. 2, I/929. ³ Com. la Acad. Rom., 1933. ⁴ Idem, ⁵ Zeltci, o. c., II, 34 — ap. D. Pop. 67. ⁶ Vezi Cartea II-a, cap. II, p. 379 și notele 10—13. ⁷ N. Iorga — Mem. secț. ist., Seria III-a, Tom. II, Mem. II, Ac. Rom., 1924. Găsim aceste nume, începând cu 1745: Ibrarul Szabelski-Sacișta, Georgius și An. Szabelski-Șipisca; Dem. Kalube-Corișta; Ant. și Toma Roza, Dem. Grabowscki, Dem. Vretowshi, G. Dymso Zupanski, Michael Dziełomowski, toți din Moscopole; Nicolaus Tanszanski-Grabovo, G. Lepory-Popenszein, etc. toți „greci” (!) și negustori de vinuri. ⁸ Gh. Netta, Neg. or. la Lipsca, 15. ⁹ B. Baidl, 4.

Români și de boieri din Țara Românească¹. La zidirea bisericii „Sf. Adormirea” au contribuit mulți Aromâni², precum și la Sf. Nicolae din Șchei găsim mulți membri în obștia bisericii³. Aceiași „Greci” din campania grecească au reușit să ridice în Sibiu prima biserică ortodoxă⁴. Tot în sec. XVII, se pomenește de „Mănăsturul” din Cluj ridicat cu cheltuiala negustorilor aromâni⁵ iar în 1795, reușesc să aibă „biserica Grecilor”⁶. La Orăștie, aceiași negustori „greci” au contribuit cel mai mult la ridicarea și mărirea, în 1700, a bisericii celei mari și la mărirea celei mici, înzestrând-o cu cele mai scumpe daruri, ca epitropi având pe Aromânii fruntași ai pieței⁷, așa cum au făcut și în Alba Iulia, unde au ridicat biserica „Grecilor”⁸. În Oradea Mare, ei înființează parohia în sec. XVIII și biserica în 1784⁹.

Nu cunoaștem multe date despre comunitățile aromânești din Bulgaria. Cea mai veche pare a fi fost aceia din Arbănași. Kanitz vorbește cu admirație de biserica principală, căreia i s'a adăogit încă șase capele de către bogatele familii macedo-române ocupându-se cu marele negoț¹⁰. La Tatar-Bazargic, au avut școală și biserică încă din 1862, iar aceia din Peștera datează încă din 1839¹¹. La Sofia, cu școli secundară și primară, precum și o biserică frumoasă Sf. Treime din 1905 și târnosită în 1923 — în spirit național și cu limbă de predare românească — Aromânii sunt organizați în societăți de ajutor mutual, printre cari „Societatea doamnelor aromâne” activează destul de larg și cu mare succes¹². La Rusciuc, comunitatea „grecească” organizată și prezidată, în ultimul timp, de bancherul Dina Bebi, are școala și biserica ei bogată.

Ar fi să se scrie volume întregi despre creațiunile în acest domeniu ale Aromânilor activând în Tesalia și Grecia; la Atena, au existat, încă dela începutul sec. XIX, cluburi și societăți de ajutorare mutuală a connaționalilor din Macedonia¹³. Frumoasa biserică grecească „San Giorgio dei Greci” din Veneția — foarte aproape de San Provolo și de San Zaccaria¹⁴, era frecventată de Grecii și negustorii aromâni în relațiuni cu capitala Dogilor sau stabiliți aci.

¹ N. Iorga, *Ist. Rom. din Ardeal și Ungaria*, 1915. ² B. Batulescu, 241—242, unde găsim nume ca Manole Diamandî, Gh. I. Nița, C. Nicolau, T. Plosca (P), N. Percă (P), Constantin de Steriu bancher, Iosef Baracu — Erzpriester în 1872, etc. ³ Documente de dr. S. Stînghe, *passim*. ⁴ Encicl. «Minerva», 872. ⁵ Encicl. 317. ⁶ V. Lazăr «Clujul», 35. ⁷ Vezi «Tel. român» nr. 6/930, art. prof. V. Necșa. ⁸ Vezi Cartea II-a, p. 310 și nota 1. ⁹ N. Firu, «Oradea Mare», 56-8. ¹⁰ Vezi Cartea I-a, cap. I, «Arbănași». ¹¹ V. N. Cristu, *Grațu rom.*, nr. 3—4, a. IV, 1934. ¹² Sunt trei societăți: «Colonia» cu preș. Ghiula-mila; «Soc. Femeilor române», din 1920, cu preș. Raîna Al. Trifon, vice-preș. d-na Popescu, casieră Domnica D. Ghericoclu și Zoe Peș, secretar d-ra Al. Ionescu-Naciu; actualmente, preș. d-na El. Gh. Ghegă, vice-președ. d-na Fanca Mustriou, casieră d-na Fanca Ionescu; vice-preș. a fost d-na Leopoldina N. Torbu care a făcut multe binefaceri; deasemenea, cu multe donațiuni d-na Const. H. Pallgora; a treia soc. „Tineretul”, înf. în 1922, cu preș. N. Chturci, vice-preș. M. Micătă, casier Costă Mela, secretar G. T. Bandu. ¹³ Vezi „O narațiune bulgară, după V. Papaçostea, Rev. Arom., I, nr. 2/1929, ¹⁴ V. Papah, *st. cit.* 46.

La Brindisi, o comunitate destul de bogată în Aromâni își are biserica ei ¹. În inima Muntenegrului, în Cetigne, se pomenește, încă din sec. XIV, de cea mai veche biserică, catedrala „Vlașca Trcva“ — Biserica Vlahilor ². Etc.

Dacă ne transportăm în Egipt, vedem că, aici, Aromânii au jucat un rol de mână întâia. Celebrul Mihail Tușița, prim consul al Elladei, a întemeiat prima școală grecească „Dosithea Scholi“ — Școala lui Tușița, biserica grecească elegantă și bogată „Evanghelistria“ în plin centru al Alexandriei, un mic spital „Ellynicon Noscomion“ — Spitalul helân, astfel că acest bărbat mețovit a pus însăși bazele învățământului grecesc. Primul act de mare everghet îl face și nepotul G. Averoff (tot pentru biserica grecească: cele 12000 lire date pentru „Sf. Sava“, ipotecată la Evrei pentru 24000 lire, a salvat-o de a fi transformată în sinagogă, așa cum se lăudase evreul Minas într'o ceartă la bursă cu grecul Sinadinò. Dela această dată, a devenit președintele comunității ³. Liceul „Averoff“ și „Parthenagoghion“ — școala de fete le-a întreținut cu punga lui și le-a înzestrat cu 75000 lire egiptene ⁴. Alte două școli particulare sunt ale Aromânilor: liceele S. Simotta și I. Ghica. La Cairo și Mitgamr, tot negustorii aromâni au pus bazele bisericii grecești ⁵. Jeju Teodor I. Țirle-Mihailidi a lăsat mari averi pentru scopuri filantropice, aici și la Nevesca. Frații Pinica-Dimitriu au lăsat legate importante, iar nobila doamnă El. Th. Dimitriu — fruntea aristocrației alexandrine — contează ca una din marile everghete ale orașului. Contribuțiunile negustorimii aromânești din Egipt pentru cultura și răspândirea limbii grecești sunt impresionante.

4. — Moscopole: așezăminte de cultură, de asistență publică, privilegii, etc.

În Cartea I-a, cap. V — am vorbit mai pe larg despre ținutul moscopolitan și despre acest oraș celebru, care, în perioada lui de strălucire, număra 12000 case, multe din ele monumentale, construite din piatră șlefuită, înalte, cu bolte și balcoane, 14 bresle organizate, școală delà care au beneficiat și localnici, ca și mulți streini, tipografie,

¹ Mărturie ale d-lor N. Tacit și Ep. Balamact. ² Vezi «Muntenegru» — Cartea I-a, cap. I, p. 53. ³ Președinte a mai fost și Naum Teodor Jeju, iar Kiria Bendu argintarul a fost 40 ani episcop la Sf. Sava. ⁴ În afară de acestea mai sunt în Alexandria, fundațiunile: „Benakis“ din Kalamata (acest nume se găsește și la Avdela), mare negustor de bumbacuri, cu „Orfanotrofon“ pentru fete; în același curte, școala comercială „Salvago“ și liceul „Averoff“, pe Bul. Aléxandre le Grand; orfelnatul „Kantscheri“ († 1929) fost cismar, pe urmă mare negustor de ceapă cu Italia; „Familladis“ cu cea mai mare clădire pentru școală primară; „Kotzikas“ din Eubee, cu monopolul alcoolului în Egipt, care clădește un spital de 120000 leg.; la liceul „Averoff“ este profesor Mețoveanul Gbîorghî Psarovasilis, iar insp. al fund. ⁵ Vezi cap.

bogație imensă, etc. Unii atribue acest progres refugiaților din Bizanț, a'ții Genovezilor din acelaș mare centru bizantin, cari s'ar fi retras aci după căderea sub Turci¹ — toate simple hipoteze, când știm că acești celebri Fenicieni ai Balcanilor vorbeau limba grămostenească cea mai curată și n'aveau nimic caracteristic cari să-i deosebească de Zagoriți și Fărșeroți, ca însușiri de rasă, moravuri și celelalte. Piața acestui celebru oraș era una din cele mai bogate; erau mari fabrici de lână ce uimeau pe vizitatori și scoteau tălăgane, tâmbări, velințe, scoarțe, postavuri pentru îmbrăcăminte — multe din ele exportându-se în streinătate, erau ateliere și magazine de blănuri, de produse textile, vase de aramă, opincării, arme, cuțitărie, argintării, etc.²

Tradiția populară vorbește de 72 biserici — unele din acestea fiind întrerup'e din lucru de năvălirile turco-albaneze, altele se vedeau, până mai deunăzi, cu urme de zugrăveli neterminate. Până înainte de războiul mondial, au existat 24 biserici în ruine, după mărturiile locale³ și 20 după d. Th. Căpidan⁴. Cea mai veche pare a fi fost Sf. Paraschiva, a cărei dată de întemeiere nu se cunoaște; apoi vin: Adormirea Maicii Domnului din 1715, Sf. Voevozi 1724, Sf. Atanasie 1721, Sf. Nicolae 1750, Sf. Ilie, etc.⁵, deasemenea, Sf. Haralambie⁶, Sf. Apostoli în 1752 ridicată și pictată de breasla arămarilor⁷, Sf. Petru, Metropola și mănăstiri: una Sf. Ioan Prodromu, așezată ceva mai departe într'o poziție încântătoare⁸, precum și alte două: Sf. Maria și Sf. Nicolae⁹.

„Toate bisericile — scrie prof. Th. Căpidan — au avut catapetesme artistic sculptate în lemn și poleite cu aur. Astăzi, aceste catapetesme, ca și amvoanele, se mai păstrează numai în bisericile Sf. Nicolae, Sf. Petru și Sf. Atanasie. Celelalte cari erau și mai frumoase, au fost ridicate în timpul marelui războiu, împreună cu o bună parte din icoane și tot ce aveau mai de valoare, de către armatele aliate“¹⁰. Cea mai mare ar fi fost Sf. Maria. Sf. Nicolae ar fi fost ctitoria negusforului moscopolean Ef. Ghida, al cărui portret în ulei — copie de pe originalul frescă de pe pereții bisericii — l-am văzut la strănepotul Theofrast Gheorghide-Ghida dela Castoria¹¹. În una din aceste numeroase biserici, pe scaunul împărătesc susținut de doi lei fioroși, era săpat și numele Gojdu¹². În Dmîneca ortodoxiei, se cântă un imn în versuri „eupatrizilor“ — celor

VII, Cartea II-a, „Egiptul“. ¹ Vezi Hahn, *Albanische Stud.* 296, și Condriano Jezuitul din Scodra — apud Evi. D. Lavriotu, o. c. ² Vezi Lavriotu, o. c. Un capitol din acest scriitor tradus din l. greacă ne-a fost pus la dispoziție de distinsul prieten N. Tacit. ³ Th. Gheorghides-Ghida din Castoria dă 24, dintre cari 2 distruse. ⁴ „Fărșeroții“ 33—35. ⁵ Skenderis, o. c., 45—49 — ap. Val. Pap., *Gratu românesc*, nr. 11—12/932. ⁶ Idem, *Valaques du Pind — Gratu românesc*. ⁷ Skenderis ed. I, 25—⁸ Th. Căp., *Fărșeroții*, 35. ⁹ Sken. 18—19. — ap. V. Papacostea, T. A. Cavallotti, nota J, p. 34. ¹⁰ „Fărșeroții“, pp. 33—35. ¹¹ În Iulie 1933, când am fost cu soția oaspetele acestuia. ¹² Mărturiile de ale d-lui V. Cazana, fost consul general la Tîrana și „Cronica“ din „Boabe de grâu“

mai nobili și nemuritori cetățeni, priute cari se pomeneau : neuitatul Cazangî, îngrijitorul de școli — Mihail Copcea, prea măritul Sina, neobositul muncitor Andrea Nicaruși și alții ¹ ; iar de pe amvonul acestor locașuri bogate, predicau adevărurile morale și religioase personajii ilustre din istoria culturii și civilizației Moscopolei, ca Ioasaf Patriahul, economul și predicatorul Daniil Mihail Hagi Adami, autorul lucrării „Tetragloson“, tânărul savant și predicator al Primei Justiniane, T. A. Cavalioti, dela 1750 rector al Academiei Noul și însărcinat de Patriarhie cu misiunea de a propovădui triburilor Tosca, în limba albaneză, evanghelia. Mănăstirile erau mult frecventate de credincioși, cari lăsau ofrande prețioase, iar Sf. Prodomu ² își avea cronica unde s'au consemnat câteva evenimente privind orașul ; Sf. Maria, deasemenea, își avea cronica sa ³.

Prof. Th. Căpidan descrie astfel situația actuală înfiorătoare a orașului : „Astăzi, din vechea Moscopole, n'au rămas decât fântânile și vre-o 7—8 biserici din cele 20 cari s'au păstrat până cu vre-o 40 ani înainte... Cum intri, (în biserica Metropolă) la dreapta, vezi urmele unui mare cuptor făcut de Francezi pe timpul marelui războiu. Pereții sunt atât de afumați, încât abia se vede o parte din frigurile sfinților. Catapeteasma, tronul metropolitan și amvonul sunt aproape distruse. Parțile din sculpturi de pe acestea, mai artistic lucrate, au fost toate jefuite“ ⁴.

„Podoaba cea mai ilustră a orașului“ rămâne Noua Academie, care, la început, prin 1700, a fost un colegiu de înaltă cultură condus de Hrisant din Zița-Zagor un bun cunoscător al clasicismului greco-român, iar după 1738, de Sevastos Leontiadēs, om de înaltă cultură apuseană și orator cu vază. Dar o o podoabă atât de ilustră nu putea lua ființă fără un fundament cât mai larg de și mai vechiu de cultură elementară, care ar fi existat și mai înainte pe cartiere sau pe bresle ⁵. La acele cursuri primare, preda Grigore Moscopolitul, fiul lui Constantin, totodată, director al tipografiei. În 1744, colegiul este reorganizat și ia numele de Noua Academie, iar în 1750, este inaugurată, având ca rector pe celebrul predicator de 22 ani, T. A. Cavaliotti, elev ai lui I. Halkeus și al lui Eugen Vulgaris dela Ianina — unde fu trimis cu cheltuiala arămarilor ca să se perfecționeze ⁶ și, mai târziu, acest tânăr a fost profesor al lui Constantin Hagi Cegan, care, în goana după înalte învățături, a colindat toate universitățile din Europa ⁷, Noul local al Academiei s'a ridicat prin

V, 1934, nr. 6. ¹ Vezi Skenderis, o. c. ² N. Iorga, Rev. Ist. a. XVIII, nr. 11—12/1932. scrie că fost clădită în 1630, iar în 1697, a fost ridicată la rangul de Stavropighie. ³ Skenderis, o. c., 18-19 — ap. V. Papac., p. 34. ⁴ Fărșeroji, l. c. ⁵ Vezi V. Papac., o. c., 19, nota 3. ⁶ Zavitas, Nea Ellas, 1872, p. 319-20 — ap. V. Papac., o. c., 27, nota 1. ⁷ Acelaș Cavallotti s'a străduțit, după 1750, să alcătuiască, din diferite dialecte, limba literară albaneză, iar în 1759, a fost însărcinat să pacifice, prin propovăduțrea evangheliei, hiterlandul albanez, absolut necesar întru dezvoltarea economică a țintului moscopolitan. Vezi «T. A. Cavallotti», 31.

colectă publică, în urma inițiativei luată de Patriarhul Ioasaf Vlahul ¹. Suma colectată a atins 634000 pstr., dintre cari 250000 subscriși de „eupatrizi“ — nobilii orașului și 312000 de corporațiile meseriașilor „mari și mici“ ².

Științele abstracte, mândria veacului, au avut la Moscopole, o parte foarte importantă — scrie colegul V. Papacostea și era vorba de un ciclu universitar suprapus celui elementar ³. Această școală, cea mai renumită din întreaga Peninsulă, cum o numește Weigand ⁴ era în relațiuni științifice cu toate universitățile din Europa, de unde aduceau savanți vestiți, ca să țină prelegeri, etc. ⁵.

În sistemul de cultivare a maselor era și Orfelinatul, o clădire imensă cu 40 încăperi mari, cu săli speciale pentru prelegeri, un alter-ego al Academiei, sup supravegerea căreia era. Mai fiind și un internat de orfani unde intrau fiii dornici de învățatură din țările subjugate (sic), cărora li se da instrucție elementară și pregătire necesară și dintre cari corporațiunile își recrutau pe internii pentru Academie; potrivit codicelui, breslele — în mod alternativ — se angajau să instruiască fiecare câte un băiat în I. elenă, filosofie și teologie ⁶.

Alături de Academie, era și o bibliotecă vastă, pusă la dispoziția publicului, după câte se poate vedea din cărțile rămase și cari poartă numărul dulapului și al ordinei de înregistrare ⁷. Skenderis scrie că ea a fost întemeiată ca să fie la dispoziția Academiei și că era bogată în manuscrise și tipărituri ⁸. Printre marii donatori figurau Mitropolitul Grigore al Durașului ⁹, preotul Gheorghe Sina ¹⁰. După distrugere, cărțile au fost depozitate în mănăstirea sf. Maria și de aci, mai târziu, la Sf. Nicolae, dintre cari, în 1916, se mai găseau câteva volume ¹¹.

Tipografia deasemenea, dacă nu mai mult ca oricare alta, a fost una din ilustrațiile cele mai nobile ale Moscopolei, fiindcă, prin această anexă, menită să promoveze cât mai departe scopul urmărit, era asigurată cultura masselor și cea înaltă, care putea să-și iradieze peste tot lumina binefăcătoare ¹². Înființarea acesteia se datorește organizațiilor de bresle ¹³ și mai era întreținută de negustorii localnici

¹ La inaugurare, au luat parte Mitropolitul Nitchifor al Moscopolei, Corițel și Selasforului, nobilii Teodor Vretta, Naum Teodor și Const Vretta și episcopii Teodor Bala, Anastasie Costi și Moscu și Ghiorghe Mianu, cari conduceau (sau acesta conducea) învățământul — după un document contemporan din Cronica Prodromului. Vezi V. Papacostea și Evl. Lavrițiu. ² Cronica „Măn. Prodromu“, în Skenderis, 17-18 — ap. V. Papacostea, o. c., nota 4 p. 32. ³ V. Papacostea, o. c., 19. ⁴ Aromunen, I, 99. ⁵ Vezi Evl. Lavrițiu. ⁶ Ibid. ⁷ I. Arg., 256. ⁸ D. G. Zverca, fost inspector polițienesc la Ramadan și institutor român la Moscopole, ne relatează că, acum 40 ani, era, în biserica Sf. Nicolae, o sală destinată rămășițelor acestei biblioteci, dar că, în 1916 a fost distrusă cu desăvârșire de armatele beligerante. ⁹ Skend. — ap. V. Pap. 34, nota 1. ¹⁰ Ibid., I, c. ¹¹ Skenderis — din Cronica Sf. Marți, — după V. Papacostea, o. c., nota 1. p. 34. ¹² D. prof. M. Statu dela Craiova ne relatează, după cărțile văzute de d-sa la liceul din Bitolla, că, la această tipografie, singura pe atunci în imperiu, Ipsilanti și Mavrocordajii tipăreau cărți ce le răspândeau în peninsula. ¹³ Vezi Evl. Lavrițiu.

precum și de mănăstirea Sf. Naum din Ohrida și de negustorii stabiliți în Ungaria ¹.

Despre data întemeierii și numele întemeietorului nu se știe sigur nimica. I. Arginteanu vorbește de două ². Socotind că a fost numai una, aceasta era socotită ca a doua după aceea întemeiată la Constantinopol, în 1627, de Kiril Lucaris și care încetase de a funcționa, așa că, la un moment dat, exista numai aceasta ³. Oricum, ea data încă din primele decenii ale sec. XVIII, dacă nu și de mai înainte ⁴. Vretos scrie că, mulțumită lui Grigorie Moscopolitul, Moscopolea s'a învrednicit să aibă și tipografie, care, din nenorocire, nu s'a păstrat mult ⁵.

G. Rosa scria că, aici, s'au tipărit multe cărți aromânești cu caractere grecești, dar din cauza insuficienței acestora, s'a renunțat și, pe urmă, s'au tipărit cărți cu cuvinte neogrecești aplă ⁶. Aici, și-au tipărit lucrările lor: Grigore al Durașului ⁷, Anastasios Gordas, Ier. Gr. Constantinidi și Ier. Const. Moscopolitul — aceștia doi din Moscopole și T. A. Cavaliotti ⁸; preotul Daniil ar fi tipărit o evanghelie în dialect ⁹, etc. S'ar fi tipărit deasemenea, abecedare, gramatici, lexicoane, liturghii, cărți de filosofie și de înaltă cultură ¹⁰.

În zidurile acestei cetăți, Moscopolenii au trăit o viață de aristocrați și această noblețe o purtau cu titlul de seniori și baroni, încă înainte de venirea Turcilor ¹¹. La acești nobili originari, s'au adăugat elemente bizantine refugiate în acest ținut la venirea Turcilor ¹²; după alții și Genovezi și Venețieni ¹³. Dar toată această bunăstare materială și morală nu era cu puțință într'un ținut mereu amenințat de bandele distrugătoare, ci totul a fost cu puțință numai sub un regim de privilegii extraordinare, de libertăți și imunități, ce au reușit să le capete dela Sultani și în virtutea cărora se bucurau de drepturi de alegeri ce nici măcar Turcilor nu erau date ¹⁴.

¹ N. Iorga, *Hist. Roum. Pén. Bálk.*, p. 42. ² Una ar fi fost a lui Grigore Constantinidi Ieromonahul, care o dirija în 1742—44 și alta a lui Theofilax Naum Thamaturgul — Vezi o. c., 255—6 și 259 și notele 1; vezi și N. Iorga, o. c., 42. ³ Gudas, o. c., IV, 4—5 — ap. P. Pap., 39. ⁴ Sathas, *Bibl.*, I — ap. P. Pap., 24—25. ⁵ *Neoell. filologhia*, II, 293 — ap. P. Pap., 26; iar P. Lambru, în «*Peri Arhiv tis tip. en Elladi*» nu știe dacă Grigore a fost numai director, ci și proprietar, nici de unde a fost adusă — ap. P. Pap., 30. După acesta din urmă, p. 26: întemeierea ei se atribuie și Ierom. Const. Moscopolitul, om foarte învățat, pios, respectabil și virtuos, fost eihmeru la biserică din Mișcolț. Dimitza asigură, în 1859, că tipografia a existat și în sec. XIX — (Vretos, 100 — ap. P. Pap. 26). ⁶ G. Rosa, *Unters. Pesta, 1808 și P. Pop.* 30. ⁷ P. Pap. 24-25. ⁸ I. Arg., nota 1, 256, scrie că și-a tipărit Isaghoghi în tip. lui N. Thamaturgul și cu cheltuiala nobilului Anton Hagl Ghiorghi Buta — N. Iorga, 43. ⁹ D. Bolintineanu, *Călătorii*, 109. ¹⁰ Th. Ghiorghide-Castoria ar poseda cinci cărți bisericești încă necunoscute nici Acad. Române. ¹¹ I. Arg., XIV. ¹² Vezi Hahn, *Alb. Studien*, 296 — ap. I. Arg. 232. ¹³ I. Arg., XIV, *Introducere*. ¹⁴ Vezi *Doc. Arch. Locumt. Bpesta*.

Intrand sub privilegiul legii dela Ghiul Hanè, cetatea era trecutã cá proprietate imperialã sub protecþia aþezãmãntului Valide Sultan și era administratã de cãtre mareþalul curþii, fãcãnd parte, astfel, din clasa oraþelor privilegiate carj se adresau direct Voevodului și Curþii, scãpãnd, în modul acesta, de bunul plac al Spahiilor, ba încã n'avea voie nici un musulman sã se stabileascã în oraþ ¹. Oraþul era împãrþit în þase mahalale ², fiecare compusã din 2000 familii și condusã de uu þef, care, la finele anului, dupã ce-și prezenta darea de seamã, trecea altuia þefia. Þoþi aceþtia alegeau pe un þef suprem — Nazâr (Voevod), propus de Seleahdar și recunoscut de Sultan. Era cunoscut, pare-se, de localnici sub numele de Jupan ³. Corporaþiile erau conduse și ele de protomaeþtri, ca și la lanina, toþi la un loc constituind judecãtoria de pace pentru afaceri și diferende între meseriaþi, pe cãnd cele comerciale era deferite la un arbitru, iar cele penale se judecau de cãtre Bulucbaþi-aga, care, asigura ordinea și, împreunã cu 300 oameni întreþinuþi de comunitate, locuia în turnurile ce apãrau oraþul ⁴ — este vorba, credem, de acea miliþie naþionalã de care vorbeþte I. Ȃrginteanu ⁵.

Datoritã acestei organizaþiuni democratice și privilegiilor, dar, mai presus de toate, înþelegerii desãvãrþite între cei de sus — nobilii și cei de jos — meþteþugarii ⁶, s'a ajuns ca Moscopolea sã numere cele mai democratice aþezãminte, deosebit de Academie și anexele ei, ca „Orfanodhiikitirion“ — Orfelinatul și „Cassa ton pthoh“ — casa sãracilor ⁷, instituþie ce am întâlnit-o și la Cãlaru sub forma de depozite de alimente pentru sãraci în sezon de iarnã ⁸.

Moscopolea a rãmas pentru Aromãni ca un model clasic de oraþ aristocratic și, pe oriunde au trecut și s'au stabilit, ei au purtat mereu în suflet icoana acestei metropole — mãndria neamului aromãnesc, în secolele trecute.

5. Difuzarea limbii și a spiritului grecesc dincolo de hotãrele Greciei a fost opera Aromãnilor.

Și aceasta cu drept cuvãnt. Ca sã rãspãndeþti o culturã și un cult, a fost nevoie — înainte de toate și în toate timpurile —

¹ Vezi Evl. Dor. Lavriotu, o. c. ² Dupã C. Burlileanu, o. c., ar fi avut 12 mahalale. ³ În dicþ. turco-francez al lui Ch. Samibey Fraschery, p. 687—88 : «Sileahdar» era ofiþer care avea griþa de armele unui prinþ, iar la p. 1262 : «Nazâr» este supraveghetor, supraindendent, director și ministru — în greceþte ar fi «episcop». Membrii consiliului dupã Lavriotu și alþii — avea fiecare ocupaþii speciale : era þeful cultelor, instrucþiunii, comunicaþiilor, pieþei, siguranþei și fiscului. Unul din þupani a fost Teodor Vreta care, acuzat cã ar avea ascunse 12000 arme pentru revoluþie, a fost judecat la Constantinopol, achttat, dar a fost expulzat la Castoria și la Bitolfa, unde a fost spãnzurat. ⁴ Vezi E. D. Lavriotu. ⁵ Aravantinos, o. c., I, 267—70 — ap. I. Arg., 232—33. ⁶ Vezi E. D. Lavriotu. ⁷ Vezi Skenderfi, o. c., ed. I, 19—20. ⁸ Vezi Pouq., II, 355 și «Meþova» C. I.,

de un spirit misionar activ purtat de suflete entusiaste și gata la orice devotament. Iar, în afară de epoca propagării marilor culturi străvechi, în perioada modernă, a fost nevoie și de bani, de pungi deschise cât mai larg. Ori, poporul prin excelență misionar — cum l-a numit preotul Faveyrial dela Bitolia¹ — și gata la orice jertfă bănească, au fost Aromânii, iubitori de cultură și de biserică pompoasă — fără a fi, totodată, bigoți și orgolioși. Este în afară de orice îndoială că, fără Aromâni, cultura și spiritul grecesc și, deci, raza de acțiune a limbii acesteia — necesară lor ca factor de exprimare și de corespundere în afacerile comerciale — s'ar fi mărginit la țărmurile mărilor bătute de marinarii greci și la granițele vechii Grecii dinspre Tesalia. Cu totul alta ar fi fost fisionomia politică și culturală a Peninsulei și aceasta numai în paguba limbii și etnicității grecești, dacă Aromânii ar fi avut o cultură proprie. Fiindcă o mai repetăm: răspândirea acestei limbi și culturi grecești s'a făcut de suflete entusiaste, dar și s'a exteriorizat prin aurul vărsat cu nemiluita de pungile generoase aromânești. Situația bisericii și învățământului în Grecia veche, prin sate și orașe, este o dovadă ce întărește aceste afirmări.

Dela căderea Bixanțului, și până la apariția școlii românești, Moscopolea a fost centrul cel mai luminos din Peninsulă; pentru cultura helenă a fost postul cel mai înalt de difuzare a cărții și spiritului grecesc — diluzare ce s'a continuat și prin celelalte centre — a fost cetatea filosofiei antice și căderea ei în ruină a fost cel mai scump prinos pe câmpul de eliberare a helenismului și de creare a Greciei moderne.

CAP. III

AROMÂNII ȘI ROLUL MILITAR, POLITIC ȘI ȘTIINȚIFIC JUCAT ÎN ISTORIA GRECIEI.

1. — Sufletul, brațele și banul tuturor revoluțiilor grecești au fost aromânești.

Dela capul locului, vom trebui să afirmăm că n'a existat mișcare revoluționară, în decursul istoriei și pe teritoriile vechi și noi ale Greciei, care să nu fi fost inițiativă aromânească și pe care Aromânii să n'o fi dus-o la capăt. Din nepăsare, neobișnuință și de teamă — scria Pouqueville — Grecii n'au cunoscut reacțiunea și nu se aude niciodată ieșind din buzele lor nici plângeri, nici mur-

Cap. II., despre marile privilegii de care se bucura încă din sec. XVI, privește mult asemănătoare cu acelea ale Moscopolei. ¹ Vezi I. Neftescu, o. c.

mure¹. Numai Aromânii, veșnic liberi, nu puteau îndura, ca, alături de ei și un popor creștin să trăiască sub jug păgân². Exarhii, căpitani și armatolii aromâni — groaza pașalelor turcești — au ferit poporul grecesc de starea de clăcași mizerabili în cari trăiau sub Turci. La străduințele acestora, s'au împletit, mai târziu, și ceva străduințe ale Albanezilor, colonizați în insulele ionice. În deosebi, ramura fărșerotească s'a dovedit un popor de militari încercați și toți streinii cari luptau în Mediterana, Ionica și Adriatica ca să stăvilească sau să alunge pe Ottomani, au făcut, din totdeauna apel la ei³. Încă din 1616, unul Dionisie Schilosoful din Bezila-Agrafa a reușit să răscoale pe armatolii din Pind⁴; familii ca Colocotroni din Peloponez și Vlaho Cionga, etc. au fost — dela venirea Turcilor și până la începutul sec. XIX — într'o continuă războire cu aceștia⁵. Teribilii Maniași, „rebeli la cea mai mică bănuială“, instigați de emisari ruși, dădură semnalul acelei teribile și nenorocite revoluții din Peloponez⁶; numai teribilul Andrușu Verușiu Muceană din Livadia s'a încumentat să organizeze rezistența, care a durat ani de zile, împotriva puhoaielor de bajbuzuci albanezi cari au distrus atâtea centre aromânești din Albania și au trecut prin foc și sabie toată Grecia⁷ și tot căpitani aromâni au liberat pe sclavii din Peloponez în trecere prin Tesalia⁸. Acești armatoli aromâni luptau și pe mare contra stăpânirii turcești, ca Liberiu Gherăcaru din Gărgălan din Mania, în sec. XVII; ca Lambru Cacioni, amiralul Caterinei II a Rusiei, ca tovarăș având pe căpitanul Andrușu, maior rus⁹; mai târziu, ca Eftim Vlahava și Teodor Colocotroni, cari echipară, în 1807, o flotilă din 70—80 corăbii și începură războiul de corsari, sângeros și cumplit¹⁰. În 1805, la conferința dela S-ta Maura, insurgenții au ales pe Fărșerotul Caciandoni ca șef suprem al armatolilor¹¹.

Origina luptei pentru eliberarea Greaii se ridică la 1740, când Sultanii au numit ca guvernatori ai Epirului pe Albanezi, după cari vine Alî Pașa, toți dușmani de moarte ai armatolilor și, astfel,

¹ Pouq., v. III, 434. ² Vezi I. Car., 157: Familia Zidru a domnit 200 ani, iar Paul Zidru era numit prin firman erarh al Tesaliei și Macedoniei și avea sub-căpitani cari administrau, în numele lui, exarhatul. ³ Vezi I. Car., passim. ⁴ Sathas, o. c. — ap. I. Car. 150. Celebru! Papa Eftimie, fiul lui Vlahava, din familia generalilor din Hașa, a conceput și executat planul colosal de a răscula pe toți armatolii Greciei—I. Car. 164. ⁵ I. Car. 155 și 32, nota 3. ⁶ I. Arg., 233; despre origina lor, vezi I. Car. o. c. ⁷ I. Arg. 234. ⁸ I. Car. 180. Armatolii aceștia erau: Tolu, Tocica, Dimoclu. ⁹ Faptele lor de arme pe întinsul mărilor au fost clasate de străini ca remarcabile, iar retragerea prin Peloponez până în Itacș, — Caefoni pe mare, Andrușu pe uscat — a fost botezată de consuli străini ca «retragerea xenofoniană» — I. Car., 185. ¹⁰ Comanda o avea Iani Stati. Nicu Ceara din Alasona, după lupte grele pe uscat — pe Strumița și în Rodopi — a capturat mai multe vase turcești și a devastat coastele egece. Faurtel I, 95 — ap. I. Arg., 245. Vezi și I. Ghica — Scriitori. ¹¹ I. Arg., 244. Vezi Faurtel, I, 168.

Grecii au știut să imprime, caracterului de luptă pentru conservarea autonomiei, unul de eliberare a Elladei. Și, după moartea lui Ali Pașa, căpitanii aromâni — insurgenți și armatoli — își mută câmpul de luptă în Grecia și devin generali distinși uimind lumea prin strategia și curajul lor, pentru care au fost cântați ca eroi legendari ¹. Marele Coletî din Seracu — secretar, medic și ambasador al cumplitului Ali — fuge dela curtea acestuia, trece ca fruntaș al Eteriei și, prin discursul pronunțat la conferința din 1821 la Ipidaur ², el intră definitiv în viața politică a Greciei, ca să devină om de arme, bărbat politic și întemeietor al acesteia.

2. — Riga Fereos (Fereul sau Veleștineanul) și revoluția.

Marea revoluție grecească, scrie V. Bérard, au început-o păstorii armatoli ³. Dar numai lui Riga se datorește pregătirea spirituală a acestei uriașe mișcări ⁴. Prin acesta și prin ceilalți Aromâni, cari au pregătit această colosală mișcare, vorbeau ideile de libertate ale armatolilor, ca și acelea ale revoluției franceze — exprimate prin proclamația poetului. „Tirteu al Greciei moderne” ⁵, „Pindarul modern” ⁶, Riga Fereul, poetul neastâmpărat, impetuos, turburător, care a chemat, din București, pe toți armatolii din Tesalia și Epir și pe toți creștinii la luptă împotriva Semilunei, a fost Aromân din Veleștin (Pherae la cei vechi) — după unii, fiu al Băiasei ⁷, după alții, fiu al Perivolei ⁸.

Riga a întemeiat societăți literare helenice cu scop revoluționar la Viena și Triest, având majoritatea membri de origină macedoneană ⁹. Prin insistențele lui, probabil, Baronul Sina a întemeiat prima societate filo-helenică și început strângerea ofrandelor pentru revoluție ¹⁰. Un alt conspirator, a fost medicul aromân din Viena, Dimitrie Nicolide, originar din Zița-Zagor ¹¹. Tot în acest oraș, frații Marchizii Pului (Pului și Ghiorghei) au tipărit, pe ascuns, proclamațiile și cântecele patriotice ale lui Riga, fapt pentru care — în urma intervenției Sublimei Porți — au fost exilați din toate statele Austriei ¹². Fost profesor de limba greacă în București, secretar al boierului Brâncoveanu, în 1786 și comandant al Craiovei, în 1788, sub domnia lui N. Mavrogheni, a reușit să ratașeze, la cauza sa politică, bărbați influenți din toate straturile: negustori, savanți, eclesiastici, etc., precum și multe pașale, printre cari și pe celebrul

¹ I. Arg. 246. ² *Atci, Papa Fleșea, cu lacrimi în ochi, l-a îmbrățișat, spunând: «A găsit Filîp pe Natanail!»*. ³ Op. cit. p. 248. ⁴ I. Arg. 245. ⁵ Gr. Encicl. Larousse, v. 13, p. 1145. ⁶ Pouq., *Hist. Rég. de la Grèce*, III, 137. ⁷ I. Car., 264. ⁸ După Evelpithès în *Pays Balkaniques*, 1930, unde stă scris „*oromenos ek Perivollu*”. ⁹ Cl. Nicolaïdes, *La Macédoines*, Berlin, 1899, p. 42. ¹⁰ Kanitz, *Zinzaren*, 7. ¹¹ Dr. S. Țovaru, *Un ilustru medic vinez, etc.* ¹² P. Pap. 49.

Pasvan Oglu, căruia îi salvase viața și, astfel, a conceput uriașul plan de a răscula toată Grecia, în care scop o traversă, ca să organizeze o vastă asociație cu numele de Eteria ¹.

După moartea lui tragică ², Aromânii — alături de puțini Greci — își vărsau punga și sângele pentru reușita ei. Toți cei așezați în țările slavone au ajutat mișcarea, mulți și-au jertfit viața, ca la Belgrad și Niș, unde pașa a spânzurat destui din ei ³.

Pe frontul de luptă al Eteriei în Principate, erau, deasemenea, Aromâni. Un încercat militar, Gavu Steriu dela Agrafa, se afla, în 1820, la București, ca să pregătească revoluția ⁴. Ghiorgachi O-lipiotul din Vl.-Livadia — Vlaho Ghiorgachi era comandant al oștirilor, având ca căpitan pe Iani Fărmaç ⁵, pe când în Eteria dela Iași a fost Hristu Bucuvală, „ce au răposat glorios pentru patrie“ în 25/II/1821 ⁶. La Kronstadt, învățații m.-români Comita și Neofit Duca redactau o enciclopedie grecească ⁷.

Dela începutul luptelor, găsim comandanți de oștiri, toți aromâni. Teodor Colocotroni, generalisim al oștirilor revoluționare din Peloponez, „Garibaldi al Greciei“, cântat de popor ca Vlaho Vasileas sau Vasileas ton Vlahon (Regele Aromânilor), fiindcă miezul oștirii sale era format din aceștia și avea un corp de gardă personală, din cei mai viteji fărșeroți, în număr de 200 ⁸; verii și nepoții acestuia toți, în viața de toate zilele, celnici, crescători de oi, cai și iepe ⁹; Çaraiscachi, generalism al oștirii în afară de Peloponez ¹⁰; Odiseu Andrușu Muceană, comandant al trupelor din Grecia continentală ¹¹; Licurg Lambru Cacioni; viteazul Vlaho Cionga ¹²; Papa Fleșea din Puliana, archimanditul care a făcut minuni de vitejie ¹³; poetul Zalocosta din Seracu ¹⁴ alături de toți aceștia și alții

¹ Gr. Encicl. Larousse, I. c. ² Prin trădarea Austriacilor (N. Iorga Hist. Et. Balk. 187) el fu arestat la Trieste, dus la Viena, predat pașei din Belgrad (cfr. Gr. Enc. Larousse) și în număr de 8 înși au fost sugrumați, în 28/4/1793, ceea ce a fost semnalul revoluției în Macedonia și Grecia (Cl. Nicol., 42.) Murind, strigă în I. turcă: «Așa mor giganții, eu am semănat, vin alții să secere», (I. Car., 266). Rîga a avut relații și cu Bonaparte, cu care s'a întâlnit la Veneția (Cfr. Mémoires historiques sur l'émigration de la colonie grecque de la Morée en Corse, A'accio, 1820, chez Marc Marchi — ap. I. Arg., nota 1, p. 246. ³ Vezi D. Pop., 12 și 98. ⁴ Filimon, I, 345 — ap. I. Car., 240. ⁵ I. Car., 138 și 139. ⁶ Mss. Ac. Rom., Dos- 2705, p. 3, din col. Erbiceanu — ap. V. Papac., Rev. m.-r., II, nr. 1/930. ⁷ Rîzo, Les relations avec le prof. Benjâmin, pp. 153, 93—155 — ap. N. Iorga, o. c., nota 1, p. 201. ⁸ I. Car., 217-19: Era un glumeț fără pereche, orator foarte distins, un geniu militar și de-abia știa să semneze. ⁹ I. Car., 217. ¹⁰ Ibid., 218. ¹¹ S'a arătat tot așa de versatili, scrie N. Iorga — o. c. 232-33 — ca și omonimul său cântat de Homer. ¹² Descendent dintr-o vechi familie din sec. XV și din care se trăgeau Condolani, Caclandoni și Lepentoti — I. Car., nota 3 și 139 și 241. ¹³ Constanta, fiica lui Căp. Zaharia din Moreea, a ridicat steagul în fruntea a 500 țărani și chema la luptă pe femeile din Laconia și pe vitejii Maniați. ¹⁴ I. Car., 198.

fără număr¹, celebrul amiral albanez Mihaulis. Pe când la Kalamata, Petru Mavro Mihali Bey stabilea senatul ca un organ dirigent al mișcării, în Tesalia, lexicograful Antim Gazis² — amândoi Aromâni — organiza o nouă adunare națională³.

Faptele de arme ale acestora au stârnit admirația și au câștigat toate simpatiile Europei pentru cauza grecească. Acești căpitani au câștigat marile bătălii dela Istm, de lângă Arahova de pe Parnas, unde au prins mai mulți pași, au luat steaguri, muniții, arme, etc. la Bâlteș-Sparta;⁴ la Atena, unde Diinu și Meleti au sărit zidurile și au gonit garuizoana turcă;⁵ La Livadia, unde Diacu cu 300 oameni au silit pe Turci să se predea⁶; la Argolida, unde Coletti a bătut pe amiralul Damali Pașa și a cucerit Corintul, care a devenit capitala țării, etc.

Dar bătălia celebră „destulă ca să le asigure pentru eternitate renumele de brav popor și unde nu s'a văzut nici un luptător grec”⁷, a fost bătălia și frumoasa ieșire practică de armatoli la Misolonghi — decretat astăzi Orașul Sfânt al Greciei. După ani lungi de asediu, această cetate cade în 23/IV/1826, costând pe Greci 3000 victime și reușind să scape câteva sute de femei printre cei 1800 apărători. Toți luptătorii au fost Aromâni: șeful organizării rezistenței a fost Sturnari, care predă conducerea lui Dimitri Macri⁸, și Sulioșilor Noti Bociari și Chișu Geavela; alți căpitani și generali la această frumoasă apărare și ieșire: Marcu Bociari, Gheorghe Cionga, A. Scâlțu, A. și C. Vahopulo, Gh. Dracu, Ianușu Panu-Mare, A. Caraiani, G. Sultani și fiul, Hristodul Hagi Petru, Costa Șadima, Ianachi Buaivală, Nicola Zerva, Sotiru Gugiu-Mane, Andrej Griva, T. Razu Coțea, S. Cațaros, etc.⁹ Alți doi căpitani primați ai cetății: Ioan Papa Diamandopol — nepot al lui Papadiamandi din Pleșea-Malacașii din Epir, care a cheltuit milioane pentru revoluție și a murit la ieșire¹⁰, precum și Hristu Capsali¹¹. Aici printre acești eroi, a murit, în 19/IV/1824 și lordul Byron — poetul englez.

3. — Ioan Coletti, creatorul statului helen.

Acest bărbat, unul din cei mai instruiți ai patriei, mare om politic, care a chemat pe compatrioți la liberarea țării¹², acest Coletti „Țiganul” — cum îl numeau Atenienii fuduli pe acest Aromân din Aspropotam¹³ —, dotat cu abilitate, cu simțul circumstan-

¹ Vezi I. Car., *passim*. ² *Ibid*, 166. ³ N. Iorga, I. c. ⁴ I. Car., 203. ⁵ I. Arg. 246. ⁶ *Ibid*. ⁷ I. Car., 245. ⁸ Armatoii dintr'un cătun fărșerol al Jugului — I. Car., I. c. ⁹ I. T. Colocotroni, *Engrafa ke epistolê*, etc. 1884, pp. 387—88 — ap. I. Car., I. c. ¹⁰ Ghudus, V, 330 — ap. I. Car. 244. ¹¹ Acesta dădu foc butoaelor de praf de pușcă din pivnițele casei și sări în aer cu toți cei închiși și 2000 Turci — Ang. Fabre, *Hist. du siège du Misolonghi*, 302 și 309 — ap. I. Car., 245. ¹² Gr. Encicl. Larousse, v. 4, p. 586. ¹³ N. Iorga, o. c., 317.

țelor, cu o răbdare nemărginită în urmărirea scopurilor sale și, între altele, cu o frumoasă prestață în costumul național, devenise dela început, indispensabil¹. În vorbirea și figura lui era ceva dramatic: cine îl vedea și îl auzea, înțelegea forța magică pe care un asemenea om trebuia să o exercite în țara palicarilor². Inrudit cu mulți căpitani, era susținut și adesea împus rivalilor săi din cauza origini sale epirote³.

În haozul tuturor nesiguranțelor pricinuite de rivalitățile dintre marile puteri concurente ce împingeau un biet popor la certuri sângeroase de natură să amenințe însăși ființa națiunii; în furtuna de patimi stârnite de spiritul de înțâetate între odraslele princiare sau nobile; Ipsilanti, Mavrocordați, Negri, Caragea, Colocotroni, etc. (unele venite de peste hotare) pe de o parte și căpitanii desconsiderați sau prea ambițioși, pe de alta, un singur punct de reazăm, sigur, neclintit, rămăsese acest bărbat apărut pe scena revoluției la timp potrivit⁴. Ca general și comandant șef, a adus pe revoluționari numai la izbânzi: la biruința din golful Argolidei, în lupta contra lui Curșid Pașa când a salvat națiunea, printr'o străpungere eroică, dela un masacru general; la Karytos, etc. Ca bărbat politic, a știut să-și ralieze toate elementele utile; în 1828, este fac-totum în guvernul lui Capodistria; în 1831, după asasinarea acestuia, este bărbatul cel mai capabil — alături, având pe bravul militar Kolocotroni și pe incapabilul Viaro, fratele celui asasinat; în 1832, intră triumfător în Nauplia, pe când, în aceeași zi, agenții ruși și Augustin, părăseau Grecia; chemat de regența neputincioasă (Armansberg-Heidek-Maurer) înfrângea revolta Maniaților și pe rebelii lui Kritsatis, când, numit ministru de interne, i se acordă puteri dictatoriale; regele, devenind major, el devine stăpânul situației, pentru ca, în curând, sub inspirația lui Amansberg, să fie trimis în exil deghizat, ca ambasador la Paris, de unde, însă, întors, e primit în triumf de popor și de armatoli și este ales, între cei patru ai adunării naționale dela Ipidaur, ca să redacteze constituția și este proclamat vicepreședinte al Constituanței⁵; a contri-

¹ N. Iorga, o. c., 317 și I. Ghica, Scrisori către V. Alexandri, 1887, ed. II, p. 149—165, care îl descrie: «Om înalt, trupeș, frumos, îmbrăcat cu fustanelă, cu mintean alb cusut cu găetanuri albastre, avea figura cea mai românească». ² Fallmerayer, Neue Fragmente aus dem Orient, Leipzig, 1861, I, p. 274—75 — ap. I. Arg., 272. ³ S. Vizantios, Ist. ton cata tin ellinikîn epanastasin ekstration ke mahon, p. 102 — ap. I. Car., 123. ⁴ Născut, în 1783, la Seracu; tatăl Nicolae, mama Xanthi din familia Dimachi. Vorbea aromânește în familie și cu toți căpitanii (Vezi și Alb. m.-r., 1880, p. 81). A studiat la Psalida-Ianfina și a fost trimis, cu titlul lui Vaia, de Ali Pașa, la Pisa, unde și-a luat doctoratul în medicină. A murit în 1/IX/1847, răpus de o boală de ficat și, în ultimele clipe, a fredonat un cântec hațducesc. I s'au făcut funeralii naționale și s'a ținut dolul trei zile. ⁵ Când regele s'a opus să semneze, Colelli,

buit la crearea Camerei și conduce cu succes cinci departamente ; a fost prim ministru în al doilea cabinet după constituție și, numai atunci, regele și regina au înțeles că cel mai mare sprijin al tronului era Coletti¹. Un mare luptător a fost și G. Turture, unchiul acestuia, care a fost favoritul cel mai de seamă al lui Ali Pașa².

4. — Toate mișcările naționale au fost pornite sau îmbrățișate de Aromâni.

Odată cu crearea statului helen, Grecia era departe de a fi mulțumită în hotarele ei. Armatozii au continuat să împărțasească aspirațiile ei naționale, speranțele ei, soarta ei, luptele ei și și-au vărsat cu dărnicie sângele și și-au cheltuit banul pentru cauza grecească³. Incurajați de Metternich, Grecii au început în 1854, revolta în Epir⁴. Aici, Teodor Griva, Carascachi fiul și căpitan Jaca au asediat Arta și au ocupat Mețova ; în Tesalia, Hagî Petru, deși respins la Domocos, a pătruns până deasupra Meteorilor Tesaliei, iar Caratasu s'a întins până în Calcidica⁵ ; în luptele cu Mehmed Aga la Filureao, în timpul „andarsiei“, 300 Samarineni au pierit în floarea vârstei și celnicii din Pind au suferit cele mai grele pierderi⁶ ; în războiul din Crimeea, un grup de 500 Fărșeroți conduși de Chendra Balamaci, s'au pornit ca voluntari⁷ ; în revoluția din 1877, însurgenții aromâni : frații Leonida și Cușu Despuli din Samarina, Fărșeroții Cole Ghiza și Jurcu, Garelia, etc. au proclamat anexarea Tesaliei și Epirului, toți mari viteji și față de cari eroii lui Homer și aceia din 1821 au însemnat foarte puțin, scria istoricul Lambros⁸. Tot în Epir, au luptat și poetul Valaoritis⁹, pe când Pavlu Lambru activa din insula Corfu¹⁰. În luptele din 1912, pentru anexarea Epirului și Macedoniei, Aromânii au adăogat, la coroana regatului helen, încă una din cele mai scumpe pietre ; iar în războiul cel mare și cel din Asia Mică, ei au dat cele mai bogate hectombe — în special, Samarinenii și alți Aromâni, cari formau diviziile de fier, mândrele regimente de evzoni. Etc.

Intr'atâta au fost de valoroși cauzei grecești acești Cușovlahi — observă Battista Pellegrini — încât a-i smulge elenismului, însemnează în realitate a-l suprima din Macedonia într'o perioadă foarte scurtă¹¹. Numai prin aceste însușiri de elan nestăpânit și de

s'a adresat : «Am văzut popoare fără regi, dar rega fără popor n'am văzut. Iscălește, Rege!» și regele a iscălit. ¹ N. Iorga, o. c., passim. ² Vezi și Cartea I-a, cap. II, p. 76. ³ «Hellénisme», 16 Juin, 1904, Paris — ap. N. Pap., 380. ⁴ N. Iorga, 335. ⁵ Ibid. După I. Car., 123 : Hagî Petru se numea Hagî Pașa sau Vlah Bey. ⁶ Vezi pentru mai multe amănunte G. Zuca, st. cit. ⁷ Relațiunile căpătate dela Ep. Balamaci. Mulți ar fi rămas în sudul Rusiei și parte s'au colonizat în gub. Cherson și Basarabia. ⁸ N. Pap., 39—40. ⁹ Gr. Enc. Larousse Supl. 2 — p. 1968. ¹⁰ V. Diamandî, «Apărarea» nr. 23/931. ¹¹ «Verso la guerra», Roma, 1907 — ap. C. Noe, o. c., p. 26.

realism, fericit îmbinate într'o justă armonie — scrie co'egul C. Noe — acest element latin a reușit să înțeleagă și să activeze interesele culturii și ale civilizației moderne ¹.

4. Bărbați de stat, savanți, poeți, evergheți în Grecia.

Dar Grecia, luată ca stat, a fost fericită țară care, mai mult ca oricare alta, a știut să beneficieze din plin de vigoarea suplă a acestui popor și, revendicându-și-l ca pe al ei, a știut, dintotdeauna, să se consolideze, punând, la temeliiile ei slabe și fragile, toate virtuțile și energiile de seamă de cari au dispus Aromânii, cari — scrie N. Kazazis — s'au distins în litere și științe, în activitatea politică și economică și s'au ilustrat prin caldul lor atașament la ideea grecească ².

Încă de prin a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apare un poet și savant Gherasim Vlahos din Creta, primul care s'a adresat Europei ca să vină în ajutorul Helladei și, pe lângă un dicționar în 4 limbi, a mai scris — sub îngrijirea unui alt Cretan Grigore Vlahul — *Harmonia definitiva* ³; Christofor Perévos, om de arme și istoric al republicii Suli și al Pargei, a fost Aromân din Tesalia ⁴; Antim Gazis (Gazalis), vestit lexicograf modern; Nicola I. Magnis, învățat istoric; Grigorie Constantin din com. Cireșiu ⁵; profesorul Zaharia Papa Pantazi din familia Papaianuli ⁶; scriitorul Cuțonica, dela începutul sec. XIX, primul care a scris despre Aromânii din Macedonia; Vasili Papaestimiu care, în 1807, a scris o istorie a Helladei ⁷; Filip Ioanu — cu porecla Simbanicu sau Ciubănicu, Șumba Nicu — vestit profesor la universitatea ateniă ⁸; istoricul Daniil Filipide ⁹; tot istoric Nicolae Filipide din Muloviște, din familia Paligora — cunoscut ca Colciul al Tablă. Alții: bibliograful I. Zaviras ¹⁰; Anastasios Gudas, cu rude în comerțul Vienei ¹¹, fiu de cărăvănar, renumit medic și literat, un celebru student hoinar și stâlp de cafenea ¹². Alături de toți aceștia și mulți alții

¹ C. Noe, p. 23. ² Op. cit. — ap. C. Noe, 21. ³ E. Legrand, *Bibl. hellénique au 17-me siècle*, Paris, 1894, p. 115-116 — ap. I. Arg., 271 și nota 1; vezi și C. Erbiceanu, *Dascăli greci. Vezi Hellenismul în România* de D. Russo, 52, nota 1. Stolnicul C. Cantacuzino a avut la Constantinopol ca profesor pe unul Dionisie și pe Gherasim Vlahul (1607-1685), care fiind ales mitropolit al Filadelfiei, a fost superior la biserică grecilor din Veneția. Un nepot al acestuia Arsenie Caludă era profesor la școala cctuntană din Padova, contemporan cu Stolnicul. Despre un Caludă, așa zis grec, vezi «Correspondența lui D. Aman». Prefața III-a. ⁴ I, Car., 166-67. ⁵ Ibid. ⁶ Ibid. ⁷ Vezi M. Beza, *Papers on the rumanian people and literature*, London, 1920, cap. IV ⁸ Ibid. ⁹ Operă Ist. tis Romúnias ke gheoghrafikon tis Rumúnias. ¹⁰ După dr. V. Bologa, st. cit. și tipărit în An. Inst. de Instr. naț. a. V, 1928-30, p. 505, nota 1; s'a născut în 1754, în Sacița și a murit în Szabadzátllás în 1804. Vezi Cartea III-a, cap. II, p. 554. ¹¹ Operă „Vit Parallilit” — Vezi I, Car., 1. ¹² Relațiuni date de d. N. Diamandă care se întucea cu el.

neidentificați, stau: Pavlu Lambru, care a scris tratate despre numismatică medievală, traduse și în limbi străine, precum și alte studii istorice și a avut colecții de monede și de cântece vechi, înainte de 1850; Spîru, fiul acestuia, născut, în 1851, la Corfu — savant, poet, publicist cu renume și prim ministru, în 1916, sub Constantin¹; Ioan Pantazides, trimis de negustorii din Seres în Germania, a ajuns preceptor al odraslelor regale, erudit interpret al lui Homer, autor a multe opere de valoare și rector al universității ateniene²; Dionisie Piru, profesor al aceleiași înalte instituții, Gh. Vafan-Meșova, director al Muzeului de antichități, Mihail Botli-Bitolia, legist³; Vlaho Mihali, actualmente director al aceluiași muzeu, etc. Astăzi, doi mari savanți: Alexandru Zvolu-Crușova, cel mai apreciat profesor de drept internațional, o autoritate ca jurisconsult și Santu-Gopeș, tot atât de apreciat profesor de economie politică⁴.

În domeniul poeziei și al literelor — deosebit de acel Riga Fereos, îndeajuns de cunoscut — Aromânii au dat acea trinitate de creatori ai limbii și literaturii moderne: Aristotel Valaorit, poet și luptător, ca și colegul său G. Zalocosta și K Krytsalis. Primul a debutat, în 1874, cu poezii și a luptat împotriva curentului helenistic academician în favoarea unei limbi moderne, având ca origină limba aspră a munților, poezia lui e o poezie de luptă în serviciul Independenței Greciei⁵. Alt poet era Vlahos. Dintre Avdelații colonizați în Tesalia și în orașele Greciei, menționăm pe poetul Papa Ioachim⁶.

Pe arena vieții politice, vom identifica, printre cei mulți, prim miniștri: Colocotroni Gheneos-Viteazul, fiul lui Teodor, în 1862; Zalocosta și Spîru Lambru, Gunaris, deasemenea, în 1922; miniștri: Vulpioti și Vlahos⁷, Vlahopoulos și Deliani, Carapani-Negades, înainte de 1912; Baltagi-Seracu, Paze din Băiasa, Zana din Vi.-Livadia, ministru al aviației în cabinetul Venizelos; credem și generalul Vlahos Zavitzianos, arestat în revoluția venizelistă din Martie, 1935; etc. În conducerea armatei, numeroși generali și colonei, ca: Macriani, vechiu conducător de unitate, Rangu și Grijioti⁸; Hristachi Adamidi-Doliani general în aviație; Plastiras și Kondilș, originari din Agrafa-Aspropotam, primul amestecat în mișcările revoluționare

¹ Tatăl a fost argintar la Corfu și Halchida. Fiul a studiat la Corfu, Atena, Berlin și Lipsca, a audiat pe celebri: Curtius, Mommsen, Droysen, Treitske, etc., iar la Atena pe Filip Ioanu și pe alți doi cu nume caracteristic aromânești; St. Cumanud și Sp Fındiclis. Ca elev de liceu și în colaborare cu fratele Mihail, a întemeiat, în 1861, rev. «Parnassos», iar în 1865, cu frații Lambru și Mihail, cercul literar «Parnassos» — Vezi pentru mai ample amănunte; V. Diamandi «Apărarea» nr. 23/931. ² S'a născut la Crușova în 1928; a fost frate cu argintarul Nicolae. ³ Vezi com. la Acad. a lui C. I. Cosmescu. ⁴ Vezi «Apărarea» nr. 24/931, art. de N. Batzaria. ⁵ Opere: Kira Frostni, Clopotul, Atanasios Diacon și Astrapoghianis. Dora d'Istria l-a făcut cunoscut prin 1878, prin Revue de Deux Mondes. Vezi Gr. Encicl. Larousse, Supl. 2, p. 1968. Vezi și I. Car., 2. ⁶ Relațiuni date de d. N. Tacit. ⁷ Vezi Com. la Ac. a lui C. I. Cosmescu. ⁸ Ibid.

din 1922¹, 1934 și 1935, născut în comuna Bahuniștea din Tesalia; al doilea, cunoscutul distrugător al mișcării venizeliste din 1935 și mort în Martie, 1936, născut în sătulețul Călive de lângă Tricala-Tesalia;² o mulțime de colonei, ca Zervas, Parafesta din Samarina, Koșios-Avdela, Kristalis-Seraeu etc.

În administrația superioară, ca mari demnitari și guvernatori ai Epirului pe Komninos Miliotis-Mețova și Gheorghe Modi-Bitolia³, Clisureanul C. Leccos, director al presei și afacerilor streine pe lângă guvernatorul Macedoniei, precum o mulțime de alte energii noi și pline de vitalitate pentru viitorul politic și cultural al Greciei ce aceasta extrage din nouile provincii anexate. Numai Samarinenii au dat peste 200 bacalaureați și titrați în această țară, unde activează ca ofițeri, medici, avocați, oameni politici, etc.

Despre marile acte de binefacere în favoarea acestei țări, numai un studiu special va putea, în mod relativ, să stabilească valoarea și importanța. „Marile fundațiuni porneau toate din generozitatea evergheților stabiliți în streinătate”⁴ — scrie istoricul N. Iorga, pe când V. Bérard precizează că coloniile din România nu erau populate decât de acest soi de Heleni Aromâni cari — cu un picior în helenism și cu altul în Valahia — treceau neîncetat banul românesc către Atena și sărmana Hellada⁵. Iată câteva mari figuri. Dr. Arsachi, ministru al Valahiei sub Regulamentul organic, a lăsat marea lui avere pentru întemeierea școlii normale de fete (150 eleve) ce poartă numele „Arsachion”⁶; Baronul G. Sina dela Viena a clădit un observator astronomic cu întreținere și înzestrare⁷, iar fiul Simeon, a zidit și întemeiat Academia de Belle Arte din Atena, valorând peste 1 mil. fl. — pe lângă alte multe acte de binefacere⁸. Vin la rând alții: Sterie Curti, socrul lui Sterie Dumba care, în schimbul marilor acte de evergheți, a fost consul al Greciei; Nikolaus Dumba, diplomatul, a trimis pe pictorul vienez Mackart ca să picteze frontispiciul universității ateniene, iar prin 1885, a fost primit cu mare pompă la Atena și a dăruit — pe lângă alte gesturi de milioane — niște statui colosale, reprezentând pe Her-

¹ În exilul său la Scoția vorbea cu lumea aromânească aromânește — după mărturiile ale d-nei A. Petrașincu. În 1922, în revoluția pornită cu Gonatas, au fost executați cei 7 miniștri, între cari și Baltagi și Gunaris, originari din Samarina, al cărui tată era croitor și blănar-gunaris la Patras, iar regele Constantin a fost silit să abdice. ² Vezi despre origina lor și art. «Marele aromân Colette» de V. Diamandi în rev. «Macedonia» a. IX, Seria II, nr. 5/935. ³ Vezi art. «Demnitari români în Grecia», de N. Batzară, în «Apărarea» nr. 24/931. ⁴ Hist. Ét. balk., 463, nota 1. ⁵ Op. cit., 249. ⁶ G. Deschamps, La Grèce d'aujourd'hui, Paris, 1892, pp. 335—36 — ap. N. Iorga, I, c. ⁷ Grand Enc. Larousse, v. 14, p. 749. ⁸ Pallas, Lex. maghiar, v. 15, p. 2-4. A fost vreme de 8 ani, reprezentantul lui Otto, cu titlul de ambasador; la Viena, Berlin și Munchen și decorat cu ordinul «Mantufforul» cu cruce.

mes¹. Unul din cei mai vechi evergheți a fost negustorul alexândrin Mihail Tușita, despre care am mai vorbit și care a lăsat culturii helene imensa lui avere de circa 200000 l. eg. Impreună cu Manachia, Sturnari și Averoff, a creat mărețul institut „Metzovion Politechnion” — Școala politehnică meșoveană². G. Averoff, om cu o avere de aproape 1 mil. l. eg., mort în 1900 în Alexandria, deosebit de marile acte cari au întărit cultura helenă în Egipt, a lăsat Greciei totul. În fața universității ateniene, se ridică două statui colosale — a lui Rigas și a Patriarhului Grigorie, spânzurat de Turci, la începutul revoluției³. În viață fiind, a întemeiat: școala militară cu înireșinare și înzestrare, școala navală și orfelinatul de fete; mai târziu, minunatul Stadion din marmoră albă și dreadnought-ul ce-i poartă numele, muzeu și altele. Și, totuși, auest mare everghet a purtat o mare tragedie în sufletul lui: după mărturiile compatrioților, niciodată n’a vrut să se ducă la Atena, pe care nici n’a cunoscut-o⁴. Nepoată-sa Evdochia Juanopol-Averoff, la moartea sa în 1931, a lăsat toată averea ei instituțiilor de învățământ și de caritate publică din Atena și Epir⁵. Unul din marii evergheți ai acestei țări a fost și Jean Nicu și mulți alți Neveșteni. Nu vorbim mai mult despre ceilalți Meșoveni ca Sturnara, etc. ca și de alți Aromâni de pretutindeni, cari au înzestrat, ca un nou Pericles, orașul Atenei, cu cele mai moderne și trainice așezăminte.

Cu multă dreptate, I. Lambridis scrie că helenismul datorește mult ambițiunii și curatului patriotism al rasei valahe⁶, dar, și cu mai multă dreptate, observă I. Caragiani, că acestei rase valahice, helenismul îi datorește nu mult, dar totul aproape⁷.

¹ Fratele Mișu a fost și el consul onorific. În 1848, ca să fie departe de mișcările revoluționare, Nikolaus a fost trimis la Atena și găzduit la ambasadorul Procker; a devenit favoritul reginei Amalia, cea mult ambițioasă de a se vedea împărăteasă a Bizanțului. Într-o ilustrație a timpului, se vede cu vioara în mână la picioarele reginei. Relațiunile căpătate dela d. Tache Caramicic-Bucureștii. ² I. Car. p. 116. ³ Ibid. 266. ⁴ «Am în fața mea ca pildă pe Tușita, spunea Averoff prietenilor săi. Greciei să-i faceți binele de departe, dar pe Greci să nu-i vedeți de aproape». Tușita murise, cu mușii anți în urmă, în neagră mizerie, în parcul Zappion din Atena, trăind din pomana ce-i aruncau Moraștii ce nu puteau suferi pe Egipteni. În revoluția din 1881, a lui Arabi Pașa în Egipt, a refuzat pe Rangabé care-i oferea un vas helen și s’a îmbarcat pe un vapor austriac pentru Triest. Și-ar fi exprimat dorința să reprezinte, cu titlul onorific, interesele românilor, dar a fost refuzat și, astfel, neamul aromânesc a pierdut sufletul lui Averoff în favoarea Greciei. Despre aceasta vezi art. „Meșova” și doajunțile familiei Averoff” în „Apărarea nr. 18 931. ⁵ Vezi același articol. ⁶ Vezi o. c., II, p. 225. ⁷ I. Car., 74.

CAP. IV

ROLUL JUCAT DE AROMÂNI ÎN ȚĂRILE SÎRBEȘTI, ÎN BULGARIA ȘI TURCIA.

Printre țările slave cari au beneficiat din plin de puterile de sacrificiu și de însușirile excepționale ale acestui popor de negustori și meșteșugari, a fost Serbia și provinciile croato-slavone. Dr. D. Popovici remarcă că influențele acestor oameni au fost remarcabile, mai cu deosebire pe lângă populația din târguri, pe cari le-au și întemeiat¹, iar în altă parte, vorbind de acele colonii stabilite printre populațiunile croato-slavone, scrie că, încă de prin a doua jumătate a sec. XVIII, ei erau deja foarte influenți pe lângă toți factorii, ba ceva mai mult, într'o privință, ei conduceau și afacerile naționale² — constatări ce sunt cu atât mai valabile și pentru condițiunile din Serbia veche, cu totul stăpânită de acest element. Profesorul conferențiar sârb, atât de des citat, face reflexiunea că, nici mai târziu, după revoluție, când, în Serbia vasală, a început să se întemeieze cultura, industria, comerțul, meșteșugurile și băncile, fără de cari nu putea fi loc pentru Serbia nouă în concertul popoarelor, acești Aromâni — răspândiți prin diferite centre orășenești și țărănești, precum și la importantele încrucișări de drumuri — au fost farurile acelei epoci cari au luminat căile furtunoase³. Numai J. Cvijic — mânat deopotrivă de dorul de adevăr, ca și de o pornire instinctivă împotriva acestui element — găsește, la ei, alături de foarte puține însușiri creatoare, mai cu seamă multe scăderi, foarte puțin meritate și justificate⁴.

Luptele de libertate întreprinse în Grecia prin instigatorii ruși în 1769—70; distrugerea centrelor aromânești ale căror victime, scăpate puțin cu viață, se așezau în mijlocul poporului sârb sau prin provinciile croato-slavone; moartea tragică a lui Rigas și a tovarășilor aruncați în Dunăre, la Belgrad; cântecele revoluționare și proclamațiile către toți creștinii ale acestui turburător poet, care plănuise să atragă la mișcarea lui și poporul sârbesc; ideile de libertate ce le aducea poporul de negustori — dela el de acasă sau din Europa; bibliotecile lor modeste sau gazetele din Austria, sârbești și grecești, ce le strecurau expeditorii din marile centre sau

¹ Op. cit. 122-33. ² Ibid., 124. ³ Conf. prof. sârb. Vezi nota 5 dela p. 334, C. II, cap. I. ⁴ In Pén. Balk. — 428, vorbește de Aromânii cari au fost agenții principali ai civilizației balcanice printre popoarele slave; în Nas. Srp. Zem., I, XXX, laudă orânduiala în casă, curățenia, îmbrăcămintea, etc. adoptate și de Sârboalce, pentru ca, în altă parte: I, XCI, XCII și XCIV, să afirme lipsa oricărui hîgiene, degenerare, etc., la I, XXX: găsește simțul datoriei foarte puțin dezvoltat, egoism tipic, etc.; în Osnove III, 984, 1022 și 1028, găsește la ei, o nepotolită sete de câștig, îi vede rafinați exploataitori ai semenilor, conduși de maxima machiavelică — scopul scuză mijloacele, etc. etc.

cărăvănarii aromâni; samovoluiciile spaliilor și cârjalilor ce terorizau poporul, etc. toate acestea aveau darul să trezească dorul de libertate la acest popor, cu tradiții atât de prețioase și vechi.

În această ambianță morală, a ieșit la suprafață, un om simplu, negustor de porci și vechiu soldat imperial, fără pregătire politică și culturală, dar entusiast, brav, cu bun simț și mare ambiție, Caragheorghe Petrovici, ales la Orașăț, șef suprem al mișcării revoluționare izbucnită la Șubnița, în Febr., 1804¹. La chemarea lui, au răspuns și doi voevozi aromâni; Țințar lancu și Țințar Marcu². Toate însușirile de mai sus, precum și profesiunea, hotărârea și urmărirea perseverentă a țelului lor dinastic vreme de aproape un veac, întregă fisionomia lor sufletească și tipul brun, anumite măturii ale unor membri din familie, ca Arsenie Karagheorghevici, etc., toate acestea concură în a recunoaște în acel erou al revoluției pe un Aromân din vechile colonii de negustori³.

În cronicile sârbești asupra acelor sângeroase epoci care dădea naștere statului sârbesc, aflăm ceva mai mult. Dacă Riga a fost mama revoluției grecești, iar Coletti a știut să-i canalizeze energiile, aici, inițiatorul și factorul ideii, organizatorul spiritului revoluționar, însăși ideea revoluției a fost Petar Icico Țânțarul⁴, care a îndeplinit, în acei ani turburi și riscanți, o sumă de misiuni diplomatice din cele mai grele și delicate — ca una în 1805, la Constantinopol, eșuată⁵ și alta, în 1806, tot la Constantinopol, când obținea un mare câștig de cauză⁶. Alți doi frați Ceardacliia au jucat rol de seamă. Unul din ei, Petre, un abil diplomat — în relațiuni cu Austriacii și căsătorit cu o rusoaică din anturajul unei mari ducese măritată la Viena — a fost în fruntea deputației solemne care s'a dus la Petersburg ca să trateze cu guvernul imperial o intervenție, dar au fost trimiși la Înalta Poartă, unde s'au dus, în Iunie 1805, dar n'au reușit, fiindcă Divanul, temându-se de o Serbie prea puternică, își retrăgea concesiunile⁷. În 1806, când armatele ruse au ajuns la București, iar Petar Icico a denunțat convenția, Ceardacliia, cel dintâiu și, pe urmă, Dositei Obradovici, s'au nrezentat ca trimiși ai Serbiei libere⁸.

Printre primii voevozi cari au ridicat steagul revoluției, au fost și încă doi Aromâni — deosebit de lancu și Marcu: — prea

¹ Vezi «Gramoste» și «Furca» Cartea I-a, cari îl revendică ca pe fiul lor.
² Vezi art. „Rolul Aromânilor“ de N. Batzaria, în „Apărarea“ nr. 9/930, unde dă și pe Crăișorul Marcu-Kralevici Marcu, ca Aromân după mamă. ³ Vezi nota 1 de mai sus. ⁴ Conf. prof. sârb. ⁵ N. Iorga Hist. Et. Balk., 141. Acest istoric îl dă pe Icico ca Bulgar. Vezi D. Pop., o. c., 68 — unde găsim la Zelmun pe un negustor Petre Icicoglu — probabil același. ⁶ Vezi amănunte în Hist. Et. Balk — I. c., și unde Icico — sub impresiunea altor evenimente, ca dorința lui Napoleon, revoluția grecească, intrarea Rusiei în război, etc. — denunța convenținea cu Poarta. ⁷ N. Iorga, o. c., 137 — 139. Era în delegație cu Al. Lazarevici și St. Gîpcovici ⁸ Ibid., 141.

slăvitul Iancu Catița și tot atât de slăvitul Pan Molera¹. Istoria revoluției sârbești nu se poate scrie fără acești Ceardacliia, Catița și Molera, accentuiază profesorul sârb². Alături de Carageorghe, a luptat, în 1809, la Varvarin și vestitul erou Ion Cursula³. Alți eroi Aromâni — au mai fost printre cei nenumărați — și Hagilera, Conda, T. Iancu, D. Çaratasi, etc. Un alt aromân a fost Gh. Popovici — numit G. Celeș — dragoman al lui Miloș, omorât în 1825; unul D. Gheorghevici, obercneaz la Iagodina al aceluiaș Miloș.

În momentele cele mai grele, șeful Carageorghe a avut, alături, pe credinciosul prieten Naum Cârнару din Moscopole — amândoi uciși de oamenii lui Miloș⁴, iar alături, în mormânt, a avut și cadavrul lui Naumov⁵. Primul medic a fost Aromânului Toma Costici din Cojani, precum și Miloș a avut pe vestita chirurgă Kira Mana — stabilită în Semendria⁶. Iată ce spune conferențiarul des citat, în legătură cu marele rol jucat de Aromâni: „Din modestie, nu vom cita nume strălucite și celebre ale eroilor dispăruți sau încă în viață, cari, sub nume sârbizate și, astăzi încă, întregesc forța răsboinică a Serbiei“⁷. Vom căuta, pe cât ne va fi cu putință, să scoatem la lumină câteva din acele „nume strălucite și celebre“.

Dar toți acești revoluționari sârbi, cu mult suflet și corp devotat jertfei, nu era îndeajuns de pregătiți ca să reziste unei revoluții grele, împotriva ienicerilor revolțaiți și trupelor regulate otomane; această armată populară, care cunoștea metoda de guerilla și de hărțuială, avea nevoie și de arme și munițiuni, deci de un sprijin financiar de undeva. Acest sprijin neprecupețit l-au găsit iarăși la marii bancheri aromâni dela Viena „cari și-au deschis casele și au dat împrumuturi de răsboiu, nu unor state în sens legitim și internațional recunoscute, ci unor revoluționari și haiduci populari, cari, natural, nu puteau să prezinte nici un fel de garanție, pentru ca banii luați cu împrumut să fie dați înapoi; dar pe cât temeiul material al celor ce trimeteau bani era inexistent, pe atât sentimentele patriotice erau puternice la împrumutători“ — spune acelaș conferențiar. El nu nește „slăvite“ figurile acestor financieri aromâni ca Iconomu, baron Dumba, baron Sina și ale altor mulți cunoscuți și

¹ Vezi Conf. prof. sârb. Probabil ca acest Molera să fte unul și același cu Petre Molera «Pictorul», președinte al cancelariei creștine și care, pentru că pre-coniza patru șefi autonomi în Serbia autonomă, a plătit cu sângele său tributul mântei teribilului Miloș -- vezi N. Iorga, 172-73. Țânțar Iancu din Beala a condus pe Sârbi la victorie în luptele din Craiua, în 1805, a fost cântat de popor și înmormântat cu mari onoruri la mănăstirea din Ravanța. (Kantitz, Serbreu, 336). Tot aici, a fost înmormântat și Iancu Popovici Ohrideanul — fără a cunoaște rolul lui în revoluție — voevod al jud. Pojarevat, mort în 1853. (T. K. Gheorghevici, La Macédoine, 1919, p. 150). ² Conf. prof. sârb. ³ T. Filp. p. 112. ⁴ Ibid. ⁵ Unul Cârнару Clisura este, astăzi, director al gimnaziului grecesc din Nevesca. ⁶ Conf. Prof. Sârb. ⁷ Idem.

necunoscuți, ca ale fraților Cârja „bancherii imperiali” a căror influență, s'a resimțit mai cu deosebire între 1790-1840 — toți câți au ajutat revoluția lui Carageorghe și a lui Miloș Obrenovici. Și, ca să scoată în lumină marele devotament al acestor financieri slăviți, conferențiarul face o paralelă cu împrumuturile acordate Serbiei, în condițiuni atât de grele și oneroase, de marii aliați în războiul mondial.

Iată ce mai spune textual autorul citat: „In perioada când se crea și se întemeia acest stat, față de mijloacele acelor vremuri, Salonicul era, pe atunci, mai departe ca America de astăzi, iar Alexandria era ceea ce este Polul nord. Dar se impunea ca cineva să meargă în acel Salonic și în aceea Alexandria. Nevoile națiunii reclamau ca să se aducă de acolo, praf și silitră, căci trebuiau furnizate și trebuiau de acolo transportate. Veți recunoaște că așa ceva nu era nici prea ușor, nici așa plăcut. Dar trebuiau găsiți acei Amundsen-i și acei Byrd-i, iar acei Amundsen-i și acei Byrd-i n'au fost alții decât Țânșarii, cărăvănarii din Kraguevatz: Iancu Gruia și alți camarazi din Muloviște, cari — în înțelegere cu Miloș Kneazul — au fost de mai multe ori în acele locuri și au transportat praf și silitră”. Iși poate oricine închipui de câtă putere de sacrificiu, de cât curaj supraomenesc au fost însuflețiți acești modești chirigii, de ce pânză de tainice legături cu negustorii de acolo a fost nevoie, de câtă discreție absolută, de câte riscuri considerabile, pentru ca asemenea achiziții și transporturi să aibă loc, repetat, în chiar cuprinsul imperiului otoman. Și terminăm citatul de mai sus cu adaosul că „și bătrânii Rista Paligorici și Sima Filipovici aveau pe acele vremuri legături cu Asia și au fost utili chestiunilor obștești și naționale sârbești”. Acelaș lucru făceau — ceva mai puțin riscant — și Gopeșenii din Alexinaț și Naum Topa cari transportau arme și munițiuni în războiul din 1877¹.

Ca oameni de stat am putut identifica, pentru acele vremuri, pe doi Aromâni: Ghermani din Blața și Vuci din Clisura. Cel dintâiu a îndeplinit, prin 1835, funcțiunea de ministru cu misiunea la Poartă, ca să ceară adeviziunea acesteia pentru noua stare de lucruri întronate și ca să fixeze condițiunile unui voiaj al Cheazului ca vasal². Și Vuci, deasemenea, a fost agentul diplomatic pe lângă Sultan³.

¹ Relațiunile căpătate dela d. dr. Petre Topa, preș. Soc. de cult. macedo-română. ² Nu știm dacă este unul și acelaș cu «Mihail Gherman, Român din Macedonia, rând pe rând, pandur rus și spion sârb». (N. Iorga, o. c., 177), dar știm că unul din străburii Gherman, crottor, tânăr foarte frumos, a fost foarte apropiat de casa lui Miloș și, se pare, chiar cumnat, fiind în căsătorie pe sora Kneazului. ³ Oare nu e acel Vucici, acelaș cu Toma Pericici, cea mai importantă personalitate a Principatului? — Vezi N. Iorga, o. c., 301. Despre Vuci vezi Cartea II-a, cap. III, p. 391.

Urmează, acum, o întreagă serie de nume ilustre în viața politicoasă a Serbiei. Iovan Ristici, socotit ca cel mai mare om de stat sârb, de origină Moscopolean¹, ministru de externe sub prințul Milan și prezident în locul lui Garașanin; regent în timpul minoratului Milan, fiul lui Ibrim, pe urmă prim ministru până în 11/4/1873, când este concediat prin intrigi, se impune din nou în 1876, ca să fie din nou îndepărtat în 1882 și să fie rechemat după abdicarea regelui, regent al lui Alexandru, îndepărtat din nou în 1893, etc.² Vladan Gheorghievici — Ipocrate Gheorghiede, fiul lui Ghiorghi Ciuleca din Furca³, prim ministru prin 1896, este dat ca exemplu de guveru mână de fier și de teroare, om de o cinste personificată, care nu dormea și nu ierta nici o abatere, aplicând pe loc sancțiuni; era mereu în anchete inopinate; răspundea personal și, adeseori, chiar la fața locului; este socotit ca unul din cei mai mari literați ai Serbiei și autor al monumentalei „Istoria contemporană a Balcanilor“. General Țințar Marcovici, fost premier sub ultimul Obrenovici, căzuți amândoi în tragicul complot ofițeresc din 1903⁴. Nicola Pașici, despre a cărui aromânitate am vorbit și altădată, formează, în 1882, în timpul regenței lui I. Ristici, un minister forte. În 29 Iunie, 1912, vine ca premier și conduce războiul balcanic cu mult tact și precauție, după aceea războiul de întregire a țării sale, fără ca — în cele mai grele vremuri prin care, vreodată, a trecut o țară și un popor — să-și piardă cumpătul, iar, timp de patru ani de evenimente pe cât de mărețe pe atât de sguđuuitoare, departe de țara pustiită, a reușit să dea compatrioților săi și Europei — prin minunata lui energie și înalta înțelepciune, din cenușă și desnădejde — o mare țară a Jugoslaviei⁵. În sfârșit, printre cei mai bine identificați, este și Jifco Jifcovici, generalul care s'a dîstins în războiul de întregire pe sectorul Bosnia — Adriatică, sfetnicul cel mai curajos, bunul prieten al regelui asasinat, prim ministru din Ian. 1929 și până la noua formațiune parlamentară, în ultimul timp, mi-

¹ A fost fiul unui meșter constructor care lucra la conacul lui Miloș la Pojarevat. Kneazul, îndrăgostit de micul zidăraș, l-ar fi luat la el și l-ar fi trimis la studii în Europa. Inteligența pingerată, voința îndărătnică și admirabilul instinct politic al lui Miloș, ca și numele de Tego al tatălui, par a trăda un suflet aromănesc. ² După Gr. Enc. Larousse, v. 13, p. 1231: S'a născut la Kraguevat în 1831. La început, șef de divizie în ministerul de interne; în 1860, șef al unei misiuni, când a reușit să evite un conflict cu Poarta, ceea ce l-a făcut foarte popular; a fost șef al liberalilor, panslavist și mare dușman al Austriei; a reprezentat țara sa la congresul dela Berlin. Nu știm dacă a fost în legătură de rudențe cu Stefan Ristici, premier în 1875. ³ Pașa dela Belgrad ar fi luat pe feldșerul Ciuleca ca medic la soldații săi, ceea ce l-a dat putința să învețe carte pe Ipocrate. Acesta a murit în 1820, în vârstă de 90 ani. ⁴ Fiul acestuia a fost ministru al Jugoslaviei la Sofia. ⁵ Strămoșii lui din Moscopole ar fi purtat numele de Pascu și, după rătăcirii prin Rodopi, s'ar fi stabilit în Serbia. Vezi art. «Rom. în Grecia» în «Trif. Rom. peste hotare», I, Nr. 8-9/1924. Despre aromăntatea lui Pașici, Ristici, Gheorghievici, Stoianovici, etc. vezi Conf.

nistru de războiu și de marină. Este cunoscut în armată ca Pera Vlao — Petre Aromânul ¹.

O altă legiune de miniștri și oameni de stat : Dr. Lazi Paciu din Clisura, fost ministru de finanțe sub Milan și Alexandru ; Costa Stoianovici (Costa Stoiu Bușeicu) din părinți Mulovișteni, așezați la Leascovaș, care, în calitate de ministru de agricultură și comerț, a emancipat Serbia de sub tutela economică a Austriei, fost și ministru de finanțe și delegat, în 1924, cu aranjamentul italo-jugoslav ² ; Vasa Popovici-Gopeș a organizat, ca ministru al instrucțiunii, învățământul public ; Costa Cumanudi-Clisura ³, primar permanent al Belgradului, interimar la externe în locul lui Marincovici, președinte al corpurilor legiuitoare — cum e și astăzi al Scupcinei ; Lazarevici, fost ministru al poliției, dintr'o familie Fundu din Nevesca ; etc. Frații Subotici au jucat și ei rol mare în administrarea țării ⁴.

În domeniul vieții politice, găsim nume ca Mișa Anastasievici ⁵, Ștefan Mihailovici, Hagi Toma, Zacu, Nicola Hristici, Antula, Bademlia, Gene, Lazăr Marcovici, V. Iancovici, Lascovici, Dușan Popovici, Mitu Dimitrievici, etc. ⁶. Alte personalități în viața de stat : Bodi, Foti, Dada, Liota, Dalenga, Chiriacu, Dunda, Vulcan, Karkaliera, Kozao (Cogeae ?), Vuci, Paligora, Ciomu, Kermele, Zisu, Mischia, Batut, Riza, Constantinovici, Gheorghievici, Dimovici, Simovici și 80% din aceia cari se cheamă Iancovici, Dimitrievici, Anastasievici, Atanasievici, Mihalovici, Manoilovici, etc. ⁷.

Dăm câteva nume de militari de frunte : Dota din Clisura ⁸ ; Bodi, deasemenea, comandant al garnizoanei din Zagreb ; fratele generalului Jifcovici, tot general și ofițer de stat major ; Zisici ⁹ ; colonel de aviație Branco Naumovici — Socrati Dimcă, aghiotant regal și raportor la conferința dela Berna — amândoi din Crușova ¹⁰. În războiul din 1878, victoriosul general Horvatovici a avut doi aghiotanți celebri în Muloviștenii : Dimitri Mischia și Buciu Rizi ; Alexe Naumovici Craja, tot Muloviștean, pentru strălucitele lui fapte militare ca voluntar în marele războiu, a fost distins cu titlul de Voevoda ¹¹.

prof. sârb. ¹ A fost comandantul corpului de gardă și al organizației militare «Mâna albă» în luptă sângeroasă cu „Mâna neagră” a amicilor Obrenovici, condusă de col. Apis Dimitrievici, și el Aromân, care a organizat complotul dela Serajevo în 1918. A fost executat la Salonic, în 1917, ca învinut într'un complot mascat de Liuba Ivanovici. Jifcovici a fost fiul unui cazangiu crușovean (?) stabilit la Negotin. ² A funcționat, neîntrerupt, între 1912—28, când a murit sărac. ³ Cumanudi și Stolanovici au candidat mereu în circ. Bitoltei, ca democrați, luptând împotriva lui Pașici. ⁴ Erau în Catranța. Unul din ei a fost, încă prin 1903, guvernator al Vladivostocului — Vezi Com. către Ac. Rom. a lui C. I. Cosmescu. ⁵ Despre un bancher Mișa Anastasievici la București, a se vedea mai sus, p. 502. ⁶ Conf. prof. sârb. ⁷ Ibid. ⁸ N. Batz., Lumina, II, 1904, p. 193. ⁹ Este unul din urmașii exploatarelor de păduri dela Ceaceac. ¹⁰ Și gen. Iancovici — comand. sectorului din câmpia Cosovei în războiul balcanic și gen. Gruci, prim ministru în 1882 și 1893, reamintesc nume aromânești : Iancu și Gruta. ¹¹ Unul cu care a luptat pe front acest mare mutilat poartă numele lui

În domeniul științei și al literaturii, au dat elemente prețioase. Un mare învățat a fost Nicolici; I. Ristici și Vl.-Gheorghievici au fost apreciați, unul ca literat, altul ca mare istoric; Cumanudi, cu lucrări „Serbia și Grecii” și Ellada și Ellenii”; D. I. Popovici profesor universitar, cu „O Tzintzarima” și „Problema voivodinelor” lucrări cari l-au impus opiniei publice. Printre cei vechi, cităm pe poetul Polit Deșancici dela Novisad ¹.

Intemeietorii ai teatrului sârbesc au fost: Iovan Sterie Popovici, fiu de negustor la Vârșeș, care, în 1842, a creat teatrul sârbesc ² — autor al operei „Kir Iani”, cu subiect din moravurile Aromânilor ³; Aleco Branislav Nușici (Alcibiade Nușa din Clisura sau Pisuderi), fiu de negustor la Semendria ⁴, autor dramatic foarte apreciat, care — prin operele lui parsifilează starea de tranziție a poporului sârbesc către civilizație ⁵; alt dramaturg Dragoliub Sotirovici, tot în acelaș gen caragealesc, din familia Sotir Șunda din Crușova.

Conferențiarul sârb ne mai dă o mulțime de personalități în domeniul științei și literaturii, ca Leca, Batut, Iovanovici, Nica, Dj. Popovici, Nicolaevici, Vasici, pe lângă mulți alții deja citați ⁶.

În ce privește ziaristica, este de reținut că primele ziare sârbești au fost editate de Marchides Puliu din Viena ⁷.

Ar fi greu, se pare, să găsim vre-o instituție de cultură sau umanitară, ceva mai importantă, la care oamenii din acest mediu — adică Aromânii — sau urmașii acestora să nu fi luat parte ca întemeietori sau mari donatori ⁸ — așa observă dr. D. Popovici, iar în altă parte spune că cei mai mari binefăcători i-a avut poporul sârbesc, tocmai dela casele aromânești de dincolo (de Dunăre și Sava) ⁹ și acolo unde învățământul grecesc a încetat de a mai funcționa ca atare — fie că Aromânii s’au retras, plecând aiurea, fie că s’au asimilat masselor streine — la retragere, toate fondurile cu inventar cu tot au trecut în patrimoniul sârbesc național ¹⁰. Aromânii întemeiază primele gimnazii sârbești la Karlovatz — Metropola sârbească și la Novisad-Atena Sârbilor. Ctitor al gimnaziului din primul oraș a fost Dimitri Anastasievici-Sabov, Aromân pur sânge ¹¹; la acela din Novisad, găsim ca întemeietori și ofrandori, printre mulți alții, pe Ghiorghî Vulpe, Dimitri Coda, Io-

și este așezat în Muzeul Național. ¹ Vezi D. Pop., o. c., 41. ² N. Iorga, o. c. p. 177. ³ D. Pop., 40. ⁴ Tatăl Ghiorghî. Dramaturgul a fost director de teatru la Scopta și Serașevo. Unul din familia Nușici-Clisura, a fost la Bitolla velichii țupan, după 1912. ⁵ Opere: «Gospoghia Mînistarca» — Doamna Mînistru, care a făcut epocă și la Praga; „Analfabetca” și altele peste 30. ⁶ Un profesor universitar la Belgrad Draghici Anastasievici, Moscopolean din familia Cole Klattib, încă cunosător al dialectului, a fost foarte bine primit de Moscopoleni la Corița, în 1916, când a venit ca ofițer sârb. ⁷ D. Pop., 12. ⁸ Ibid, 134. ⁹ Ibid ¹⁰ Ibid, passim. ¹¹ Ibid, 128 și Conf. prof. sârb.

van Patraci, etc.¹, iar alături de D. Sabov, Manoil Zamfirovici, Andrei Matici, Dimco Ghinici, Eft. Gheorghevici, Alexa Panaiotovici, Zamfir Emanoil, Gheorghe Coda din Novisad, Rodocanachi din Triest, Iovan Damaschin din Nemet². În 1873, comunitatea școlară din Novisad a predat fondul școlar marelui gimnaziu sârbesc; în 1906, prin meritul lui Ghiorghi nobil de Spirta, fondurile de 100000 fl. ale școlii grecești din Zeimun s'au predat fraților sârbi „spre veșnică pomenire pentru pacea sufletelor donatorilor „greci“ și a străduințelor lor în folosul legii ortodoxe și învățaturii sârbești“³. La Panciova, Boboroiu-Moscopoleanul și Mandrinu-Clisura au testat sume mari pentru binefaceri, pe când biserica era dotată cu cele mai scumpe odoare și cărți de mare preț⁴. Teodor Tirca, bancherul vinez, a dat 5000 fl. pentru lexiconul sârbesc, Em. Ghica de Dejanfalva a ajutat aceeași operă⁵; dar și G. Sina și-a manifestat binefacerile⁶.

Aromânii, în provinciile croato-slovene, erau cei mai nobili și bogați; lor li se adresau toate apelurile și ei își deschideau pungile pentru întreținerea culturii și întărirea rezistenței naționale sârbești⁷. La Soborul din Timișoara, toți nobilii, precum și trei episcopi, erau Aromâni și tot aceștia erau în fruntea adunării, ca Marcu Serviiski din Kanija Turcă, conducător al Aromânilor și expert în afacerile financiare și economice ale Soborului; Const. Al. Filipides de Gaia, fost secretar și tâlmaciu în „Iliricis“, în Deputațiunea Cârții⁸. Pretutindeni erau în fruntea mișcărilor naționale, iar în aceea din 1848-49, se găseau la loșuri de frunte: „Grecul“ Pavel Morfi, în delegația Zeimunului, a prezentat împăratului adresa de devotament; Atanasie Caramata, șef al comitetului financiar economic al Karlovașului și dr. G. Pantelici; iar Alex. Costici a condus delegația Novisadului¹⁰; Petre Spirta era președinte al comitetului național din Zeimun, iar vicepreședinte Dimitri Petrovici¹¹, etc.

Odată cu dispariția acestor colonii aromânești — unele prin plecare, altele prin asimilare — și numărul binefăcătorilor naționali

¹ Vezi C. II-a, cap. I, p. 338, nota 3 și Spomenița — ap. D. Pop., p. 128, nota I. ² Program srb. vel. ghimn. Karl. 1890, I, 53 -- ap. D. Pop., I. c. ³ Bogsol. Glas. XVI, 179 — ap. D. Pop., 120. ⁴ P. Pap., Mem. cit. Altarul bisericii Sf. Dumitru era la fel cu acela al Sf. Dumitru din Clisura. Ambasadorul grec a trimis, prin 1904, la Atena, 6 lăzi de cărți legate cu aur și argint — toate cărțile donate de dr. Pindu din Gramoste, cu urmași în Clisura. ⁵ Vezi Tin. Rom. XIV, 150-52 și nota 1, 151 art. de Lugoșanu. ⁶ I. Arg., 275. ⁷ Patru nobili, în chiar ședința Soborului, au dat 5500 fl. și anume: Nacu 2000, Hagimihail 1500, Moscu 1000, Paciagița 1000, Kofk, etc. — în afară de alții sume diferite după posibilități. ⁸ Alți nobili: I. Nicolici-Rudna, Șt. Damaschin-Nemet, N. Moscu-Ivanda, I. Paciaci-Medveș, Adam Pești, Dimitri Hagl Marcovici, Grigorie Pustai-Tokay, Mihail Cristici, Atanas Duca-Virovitița, Toma Lațcovici-Coprivnița, At. Ianovici-Karlovaș, Ștefan Monastirlița-Copolna — poate și Iv. Ghiuricu-Modoș, Eftimie Kofci-Firichaza, Vasile Popovici-Subotița. ⁹ P. Marcovici — ap. D. Pop., 128. ¹⁰ D. Pop., I. c. ¹¹ Ibid.

a scăzut simțitor — constată cu multă părere de rău autorul des citat¹ — fiindcă ei s'au dovedit, peste tot, colaboratori credincioși, importanți și prețioși întru promovarea cauzei sârbești și a independenței².

Numai acum, se poate vedea cât șovinism veninos au pus în judecățile și manifestările lor anumiți scriitori sârbi și oameni politici croați cari nu puteau suporta o Jugoslavie „sub ocupație țânțărească” — socotind pe Aromâni un element intrus și suprapus, fără rădăcini în crearea statului și a instituțiilor lui fundamentale³.

* * *

Nu cunoaștem multe date asupra contribuțiunii Aromânilor la dezvoltarea culturală și politică a Bulgariei, unde ei au constituit elita clasei comerciale. Știm, totuși, că centre vechi, ca Arbănași, Samocov, Kotel, Peștera, Șiștov, Plevna, Sofia și multe altele au dat pe cei mai de seamă bărbați în acest domeniu. Singură comuna Kotel, a cărui aromânitate a dovedit, pe deplin istoricul C. Jirecek, a dat acestei țări pe cei mai mari scriitori, pe oamenii cei mai însemnați, ca și pe luptătorii din perioada renașterii ei culturale, naționale și politice — scrie N. Batzaria. Astfel: Aromân din Kotel a fost dr. Petre Belon, autorul primului abecedar bulgar, tipărit în 1824 la București; întemeietori ai primei tipografii bulgare, ai celor dintâi case de editură și librării au fost Aromâni stabiliți în Filipopol⁴; Aleco Constantinof, autorul celebrului „Bai Ganciu”, asasinat de fanaticii bulgari, a fost Aromân din Peștera⁵.

În viața politică, deosebit de numeroasele energii născute din vechile colonii deja asimilate sau din cele încă noi în stare de asimilare, vom menționa câteva nume: patru din Peștera, ca G. Theoharov⁶; Tachef — asasinat din motive politice — fost ministru de instrucțiune și mâna dreaptă a lui Malinof; Kimon Ghiorghief, care a răsturnat, în 1834, pe Tzancof și Kiose Ivanof — unul fost, al doilea actual prim ministru, amândoi Aromâni — unul după tată, al doilea după amândoi părinții; Ghenadief din Bitolia, prim ministru, asasinat de liga Sgovor, fiindcă nu admitea amestecul armatei în politică⁷; Leapcef, fost premier, grămostean; Al. Radef din Bitolia⁸, bărbat foarte capabil, vice președinte al conservatorilor;

¹ Ibid., 134. ² Conf. prof. sârb. ³ Vezi «Rolul Aromânilor» de N. Batz., în «Apărarea» nr. 9/930. Dealtfel și conferința prof. sârb pare a fi o reacțiune împotriva acestei mentalități nejustificate. ⁴ N. Batz, art. «O constatare elocventă» în «Apărarea» nr. 18/931. ⁵ Aleco mai pregătea un roman din viața militară — ceea ce a grăbit asasinarea lui. ⁶ N. Iorga, Hist. Et. Bak., 405, nota 1 îl numește «demitrouman». ⁷ Și Tachef și Ghenadief — ambii mari oratori — nu se țenau să mărturisască că sunt «Țințari». Mama celui de al doilea — care a fost fluerat adesea de studențime și șovinist, tocmai că era Aromân — nici nu știa bulgărește. ⁸ A făcut dreptul la Atena și ministru în mai multe rânduri.

etc. Nu știm, deasemenea, ce origină ar fi avut vechii miniștri: Nacevici, Grecov, Iconomu și nici Aleco Pașa Vogoridi din Kotel, fost administrator al Rumeliei Orientale și mare om politic; etc. Unul Hristu Dukmegief din Gopeș, fost vice președinte al Camerei, a gospodărit admirabil orașul Filipopol și a ridicat la rangul de stațiune climaterică modernă Ceam Kuria din Rila (Sinaia Bulgariei).

Pentru eliberarea Macedoniei și sub steagul revoluției bulgărești, au luptat mulți Aromâni, voievozi renumiți¹. Și în Bulgaria, bărbații politici se speriau foarte mult de atotputernicia „Țânțarilor“².

Vom da câteva date despre rolul jucat de câțiva Aromâni în administrația imperiului otoman, unde, ca creștini, n'aveau dreptul la aceasta. Nu cunoaștem nici un nume de Zagorit sau Moscopolean, cari — în vremuri mai vechi — dețineau mari demnități în imperiu. Cu toată deosebirea de religie, cultură și limbă, au avut, totuși, pe unul Sava Pașa, mare vizir și ministru de externe în 1880; Vasilachi Bey Serachioti, deputat în parlamentul lui Abdul Aziz și medic al lui Abdul Hamid, ca și colegul dr. Doșu din Margarova; Naym Bey, președinte al censurii la Constantinopol și frațele Sami Bey Fraschéry, tot un mare învățat, jurisconsult și lexicograf cu renume — amândoi turciți, din vechile colonii din Albania. Printre mulți reprezentanți aromâni în Parlament aleși de partida grecomană, au avut, după 1910, pe deputatul dr. Filip Mișea și pe senatorul N. Batzaria, fost ministru de comunicații și delegat al guvernului otoman la conferința dela Londra — amândoi curajoși luptători în mișcarea junilor turci.

Dar pretuțîndeni, ei au fost bancheri, prieteni și sfetnici ai guvernatorilor. Tiranul Gelladin Bey dela Ohrida avea mulți consilieri printre Aromâni — unul Nicola Zaru cu multă influență și un bogat negustor³. Ali Pașa, contimporan cu acesta, avea — după cum am văzut și în altă parte⁴ — întreg consiliul format aproape exclusiv din Aromâni „greci“. Printre cei mai familiari, cităm pe acel „signor“ Spiridon Colovos, prim ministru al Vizirului — după alții dragoman al Palatului —, faimosul Atanasi Vaia „suflet afurisit al Pașei“, secretarul Costa Gramatico, literatul Psalida, Mantho (Mantu, deja pomenit), Sakéllarios și Kyrico. Acest sâmbure de „greci“ culți întrețineau focarul helenismului, cu mare aport la nașterea mișcării grecești și ei erau oamenii dintre cari Ali își alegea agenții cu misiuni de încredere și pe cari îi trimitea în străinătate⁵.

¹ Erau mulți, ca Pitu Gule, Ghtorghî Muchtane-Casapu, Mitre Vlăhuș, Al. Coșca, Vancu Glone, etc. Mulți din ei luptând și în numele Aromânilor. ² Marele negustor Gacht Trifon, cu rol mare în mișcarea de eliberare din 1877, a fost unul din cei trei membri ai muncipalității Sofiei, cecece n'a plăcut ministrului de Interne Drinov, care nu putea suferi atotputernicia țânțărească. ³ Vezi C. I, cap. XI, 294, nota 2. ⁴ Vezi C. I, cap. II, 76: «Iantna și Ali Pașa». ⁵ Vezi

CAP. V.

ROLUL JUCAT DE AROMANI IN A.-UNGARIA.

Cu bună dreptate s'a spus că Aromânii au fost oameni de o capacitate rară, aproape genială, nu numai în negoț, dar și în alte direcțiuni și că, după aptitudinile lor, ei trebuiesc așezați în rândul acelor popoare istorice vechi și înzestrate, cum au fost Evreii, Grecii și Armenii³. O mică parte din șirul de nobili — baroni, magnați, cavaleri, etc. — pomeniți la locul cuvenit, sunt dovezi destul de vorbitoare de marile virtuți dovedite pe câmpul economiei, ca și pe acela al manifestărilor culturale și de natură ideală.

În fruntea legiunii de nobili și mari mecenați ai culturii, ai artelor și binefacerilor, stă numele celebru al familiei Sina, căreia, în 1818 drept recunoștință pentru merite recunoscute, i s'a acordat nemeșia ungurească cu predicatul de Hodos și Kisdia, iar în 1822, a fost ridicată la rangul de baronie și primită în rândul senatorilor-magnați³. Al doilea Sina și-a eternizat numele în istoria Ungariei pentru partea mare ce a luat la reconstruirea Budapestei și la construirea Podului cu lanțuri de peste Dunăre, în asociație cu contele Szeczenyi⁴. În 1858, găsim pe al treilea și ultimul, Simeon, membru în comitetul de direcție al Academiei Ungare, la întemeierea căreia a subscris 80000 fl.⁵, și al cărui portret în mărime naturală se găsește în sala mare a acestei instituțiuni⁶. Între 1856—1876, a dat peste 550000 fl. pentru scopuri culturale și de binefacere⁷. A luat parte la toate mișcările culturale interesând patria maghiară și a dat cel dintâiu mână de ajutor: ori unde am privi în Ungaria, în fruntea tuturor instituțiilor naționale fundamentale, îl găsim ca fondator ori ca ajutător cu dărnicie⁸. Pe lângă marele rol în crearea instituțiilor economice, lucru despre care am vorbit la timp, acest Sina s'a îngrijit de învățământul și educația poporului, creând Muzeul Național, Spitalul de copii și alte spitaluri, leagăne, orfelinate, in-

lucrarea Gabriel de Remérand, «Alf Tebelen, Pacha de Ianina» (1744—1822), Tom II, din «Les grandes figures de l'Orient», Paris, 1928 — p. 96—99. Vorbește și de un Albanez Metchobono — Mitribuna din Perivoli?.¹ D. Pop., 133.

² Aceștia se recrutau din baroni, conți și prinți. ³ Numele lui, alături de al regelui și al contelui, este săpat cu litere de aur în grant, pe unul din brațele podului. ⁴ I. Nagy, Familii nobile în Ungaria. A stăpânit domeniile: Hodos, Kisdia, Orfidorf, Kalátsa; Rittberg, Beszteres, Simonytornya, Rapolten — Kirchen; Mauerbach, Ortföldi, Farafeld; Trencsán și Beán; Brumov, Mislborzít și Welehrad — toate în Moravia; Kevernes, Leopoldsdorf și Podtebrao, Tolna, Messen, Simongát, Rossitz, Parsitz, Szentmiklós, Leiden, Ertsy, etc. etc. ⁵ Pallas, v. 15, 3—4, T. Lorinc. ⁶ Idem. ⁷ Idem.

stitutul orbilor, Academia Comercială, Teatrul Național, Conservatorul, Corpul pompierilor, Cazina Națională, Basilica din cartierul Leopold, Casa artelor frumoase, deosebit de Academia ungară ¹.

Din familia Dumba, tot așa de influentă prin bogăția ei, a fost Nikolaus, bancher și mare industriaș, diplomat și mare mecenat al artelor ². În 1878, s'a pus în fruntea listei pentru construirea noului palat al Academiei Artelor, lângă râul Wien și pe Dumbagasse, cu un prim fond, atât de mare că a impresionat adânc pe împărat ³. A protejat toate marile opere în general. A fost președinte al soc. corale „Mussik Gessenkverein”; a ridicat o mare statuă Sf. Ștefan, a construit un atelier la Tattendorf pictorului salzburghez Hans Makart ⁴ — care i-a pictat și plafoanele palatului din Viena — opere pentru cari a fost ridicat la rangul de Geheimhofrath — consilier intim, iar mai târziu, la acela de Hernhaus — senator pe viață ⁵.

Numărul bărbaților cari au jucat un mare rol în viață politică a monarhiei trebuie să fi fost considerabil, dar ei au activat sub nume austrizate și maghiarizate, din cele mai vechi timpuri. Un membru din familia Dumba, Constantin, fiul lui Teodor al lui Nicolae frate cu Sterie, a fost secretar de legație prin 1893 la București, pe urmă, ministru la Belgrad și mai mulți ani la Washington, de unde a trebuit să se demită în ajunul intrării Americii în războiu, ca urmare a unui conflict cu Wilson; era socotit de elita vieneză ca personificarea austriacului ideal ⁶.

Ca oameni politici unguri, din cei mulți de origină aromânească, vom da câțiva, ca Kis, Calay ⁷, Deák, Mocsonyi, Gojdu, etc. printre mulți alții neidentificați.

Deák Ferenc, supranumit „A haza bölcze” — Înțeleptul Patriei, clasat ca unul din cei mai mari bărbați de stat ai lumii, a fost nepot al lui Déak Peter, colonel de husari și fiul lui Gabor ⁸, din strămoși cari au purtat în Macedonia numele de „Pescari” ⁹.

¹ Vezi lex. Pallas și Reval. ² Vezi și cap. I, C. II. ³ Se zice că ar fi subscris 200000 fl. ⁴ A trăit între anii 1840—1884. ⁵ Dintr'un fond spectral «Nikolaus Dumba» erau întreținute la Blața 7—8 familii. A murit subit la Budapesta în 23 | 3 | 900 și a fost înmormântat — alături de artiștii și marii cetățeni ai Vienei — în Căminul de onoare. Venind la București, în 1897, a declarat d. I. Arginteanu: «Eu sunt cușovlah și mă mândresc cu acest nume». Vezi «Gaz. Macedoniei» din a. I, nr. 16. ⁶ A fost un scriitor de mână întâia și unul din cei mai iscusiți diplomați, care «a stat mereu cu ochii deschiși». — Vezi N. Batz., art. în „Apărarea” nr. 9 | 930. ⁷ Unul Kalay este ministru de agricultură în guvernul Gömbös. ⁸ După Encicl. maghiară Reval. Tatăl Péter a fost căsătorit de două ori: prima soție a fost Suzana Zaițgar (Zăgar m.-r.) și a doua Eva Babos (Babuș — familie în Vl.-Cisura?). A fost înmormântat în biserica zidită de el în Zala Tornok. Gábor a avut încă un fiu — Iosif. Ferenc s'a născut în 17 | 10 | 803, la Soțtörön — (jud. Zala. ⁹ Encicl. Dr. C. Diaconovici, v. II, p. 111 și 589.

A fost șef al partidului liberat moderat și autor al constituției dualiste, care a luat ființă în primăvara 1867 și a însemnat un succes al moderațiunii dibace și prevăzătoare a acestui spirit pacificator și o biruință a politicii ungurești asupra celei austriace¹. Era în relațiuni de stimă și de prietenie reciprocă cu E. Gojdu, care avea mare încredere în el și și-a atras, astfel, o persecuțiune fără cumpăt' din partea jurnalisticeii române²; era, deasemenea, prieten și al familiei Grabowsky³. Despre aromânitatea lui, vorbește și V. Maniu⁴ și Valeriu Braniște⁵.

Mentionăm ca om politic cu mare răsunset în Europa și pe acel Ignatie Martinovici, descendent al unei familii de m.-români stabiliți în Banat. Prin contele Potocky, marele revoluționar polonez, cu care a făcut ocolul Europei, a fost chemat să ia parte la redactarea constituției franceze, dar a fost reținut de Francisc în cabinetul imperial politic. A luptat pentru înfăptuirea — prin revoluție care ar fi izbucnit din Timișoara-Arad și pentru reușita căreia își asigurase aprobarea lui Roberspierre — a unei republici confederative, în cadrul monarhiei, având ca unități Valachica (Ardeal și Banat) Ilirica și Slavonia, Ungaria urmând a rămâne doar la teritoriile exclusiv ungurești. Dar, denunțat laolaltă cu patru tovarăși, a fost judecat de un tribunal compus din grofi și cinci preoți jezuiți și decapitat în 20 Mai, 1795, iar operele lui arse pe rug. Ultimele lui cuvinte, ce reamintesc pe ale lui Galileu, au fost „Tamen, homo sum!“ . Despre personalitatea științifică a acestui uriaș al faptelor, vom vorbi în altă parte⁶.

Aromânii au dat monarhiei și militari distinși. Printre emigranții aromâni amestecați în convoaiele Patriarhului Arsenie Cernovici din 1690 și în altele din 1737, trebuie să se fi angajat mulți ca militari⁷. Despre emigrațiunile aromânești ce au avut loc prin mijlocul sec. XVI și s'au așezat în ținutul Pojega și Cernica, d. St. Meteș scrie că ele erau un element îndrăsneț, viteaz și neastâmpărat, întrebuițat, cu deosebire pentru aceste calități, la războiu contra Turcilor⁸. Deák Peter, tatăl lui Ferenc, era colonel de husari⁹; P. Mocioni și un alt frate, străbunii ilustrei familii, intrați în monarhie în sec. XVII prin Valachia, s'au angajat sub Arsen VI, unul din ei a murit ca preot militar, în 1697, în lupta dela Zenta¹⁰; urmașii lui

¹ Vezi și Dr. I. Lupaș, «Andret Șaguna», 35—36. ² Encicl. Diaconovici, I. c. ³ Vezi art. de N. Batzară în „Apărarea“ nr. 18/931 — după mărturia dintr'o scrisoare a avocatului dr. I. Dobrin dela Lugoj. ⁴ Vezi Alm. m.-r. 1880 ⁵ „Andrei Baron de Șaguna“ în Conv. lit. nr. 9/923. ⁶ Toate aceste date le-am împrumutat dintr'un articol din „Țara noastră“ din 1932, scris de dr. Petre Bănăceanu, după reportajile din marea gazetă „Wiener Zeitung“, nr. 9/793 și 18 din Febr. 1794. Numele de Martinovici și Martin se întâlnește la Crușova și alte centre. ⁷ Vezi și P. Pap., Mem. cft. ⁸ Vezi Cartea II-a, p. 320, nota I. ⁹ Encicl. Revai, v. V, 339—40, ¹⁰ V. Babeș — Lex. Pallas, v. 12, p. 715 și Encic. Dia-

Andrei Mocioni dela Pesta, pentru merite militare și servicii financiare, au primit domeniul Föen din com. Torontal-Banat; Antoniu fiul lui Ioan de Föen, era un ofițer distins¹; tatăl Eufrosinei, mama ilustrului Tache Ionescu, refugiat în Ungaria pela începutul sec. XIX, s'a distins ca ofițer în 1814, în campania contra lui Napoleon²; tatăl lui Ignatie Martinovici era căpitan, iar fratele acestuia maior; mulți generali mai vechi, ca Doda și Sora³, alți ofițeri din familia Manu și altele.

O seamă de bărbați luminați au ajuns nobili, prin marile lor acte de binefacere. Un mare everghet Atanasie Bala, Moscopolean, fost în serviciul diplomatic al Rusiei, a lăsat, prin testamentul din 1/XII/1804, peste 400000 fl. în patru părți egale: colegiilor reformate din Debrețin și Sarospatak, gimnaziului evanghelic din Pojon și $\frac{1}{4}$ pentru ajutorarea rudelor și coreligionarilor săi din Ungaria⁴.

CAP. VI.

ROLUL JUCAT DE AROMĂNI ÎN PROVINCIILE DIN FOSTA MONARHIE ȘI ÎN REGAT.

1. Oameni și fapte în viața fostelor provinciilor a.-ungare.

Aromânii, stabiliți în aceste ținuturi, nu s'au mărginit numai la îndeletnicirile curat negustorești; dacă mulți din ei s'au înstreinat de neamul lor și, asimilați în masele streine, au activat în folosul acestora, nu este mai puțin adevărat că ei au luptat și pentru afirmarea națională pe toate căile în favoarea celor băștinași. Lupta se dădea grea pe arena economică, dar și pe cea politică și bisericească — una în slujba celeilalte. Din totdeauna, îi vedem apărători și susținători dârji ai vieții ortodoxe, a cărei întărire asigura și ființa neamului. Ei luptă peste tot: la Orăștie și A.-Iulia;⁵ în toate centrele din Banat⁶; la Cluj, unde, în 1789, comercianții „greco-neuniți” Enache Mavrodin și Constantin Ioan, luptă cu înverșunare și, fără a-și pierde curajul, se adresează tuturor forurilor, până când reușesc să capete îngăduința de a-și construi bisericuța de pe râpa din fața Căminului studentesc, în strada „Bisericii grecești”⁷; la Gradea-Mare, acești vajnici apărători ai ortodoxiei, în persoana companiștilor greci Ladislau Seresli și Gheorghe Gusi, se

conovici, III, 303 și urm. ¹ Ibid. ² R. Seișanu, „Tache Ionescu”, 1930, p. 8 și 9. ³ Vezi V. Mantu, Alb. m.-r., 1880, p. 67. ⁴ Din Cartea de aur, v. I, p. 765, Teodor V. Păcățianu, Sibiu, 1902. Numele de Bala există la Crușova, Salonic și Scopfa. Vezi Cartea II-a, cap. II, p. 381. ⁵ Vezi Cartea III-a, cap. II, p. 556. ⁶ Ibid, 309. ⁷ Victor Lazăr, Clușul, p. 33-35.

plâng mereu împotriva suferințelor din partea uniților¹; ba, acești comercianți macedo-români au adus în oraș un preot care să-i slujească în legea străbună, iar în 1784, reușesc — ca urmare a Edictului de toleranță — să și clădească o biserică². Cu un cuvânt, negustorii aceștia, aciuțați prin diferite orașe ardelenene, aveau o deosebită grijă de bisericile românești pe cari le înzestrau cu tot felul³, contribuind, astfel, la întărirea și înălțarea ortodoxismului⁴.

La Brașov, ei au fost epitropi la toate bisericile de acolo și au servit cauza românească sub toate raporturile. Gheorghe Nica, marele industriaș, a înființat, la Brașov-Cetate, o școală cu două clase și o școală comercială, fiind ales de comuna bisericească, pentru calitățile și meritele sale, inspector școlar⁵; Nicola Nicolau a tradus, în 1814, cu cheltuiua sa, un tratat de geografie și Plutarhul nou al lui Blanchard⁶; Ștefan G. Coemgiopol, surghiunit de Caragea Vodă, ar fi tipărit o biblie în românește⁷; Ioan I. Pantazi, bun prieten cu Șaguna, a contribuit cu sume mari la întemeierea gimnaziului din Brașov și a sprijinit așezămintele șaguniene dela Sibiu și a fost — eu avocatul C. Secăreanu, cumnatul său — prefectul legiunii române din Țara Bârsei, în 1848⁸. Numai spiritul vioiu al acestor negustori — scrie N. Iorga — au creat mândrul așezământ de cultură autonomă, liceul „A. Șaguna”⁹. Chiar la Panciova, Sima G. Mandrino a creat, în 1871, „Fundațiunea Mandrinu” și s’a gândit la clădirea unei școli române, la ajutorarea studenților, la biserica românească, etc.¹⁰.

Prin „provincializarea” Banatului, scrie V. Braniște, Providența a făcut ca mulți Aromâni — bărbați de vastă cultură, cu profunde sentimente naționale și gata la orice luptă și jertfă — să se împroprietărească pe terenurile vândute de stat și, astfel, venind în direct contact cu poporul, s’au pus în fruntea lui și a bisericii în-

¹ Vezi N. Iorga, *Scrieri de negustori*, p. 96. Numele de Gust este frecvent la Aromâni; Seresli ar fi «originar din Seres-Tracia». ² N. Firu, *Oradea Mare*, 56—58. ³ Vezi „Ist. bis. și a vieții religioase a Rom. din Trans. și Ungaria”. Iacă pe un negustor „grec” Alexă din Bălgrad care dăruiește o evangheliere ferecată în argint și clopotul cel mare; „grecul” Saul Gh. Kirie un potir, un disc, un zveadaz de argint poleit și un rând de pocrove de atlas roșu; „grecul” Pantazi un antimis de atlas roșu zugrăvit cu aur — toate pentru biserica Vlădicii — aceasta în sec. XVII. Vezi pp. 256—57. La Orăștie, el contribuie la toate mai mult ca toți. ⁴ N. Gologan, 64—65: A sprijinit cu toată tăria și căldura în Brașov pe G. Barițiu, A. Mureșianu și Emilian; era numit de cei pravoslavici „Tata uniților” fiindcă frecventa zilnic casa lui unde s’a pus la cale și gazeta *Transilvaniei*, a cărei concesiune pentru apariție a obținut-o el. După V. Batulescu, o. c., 161: În 1848, s’au întrunit la dânsul: Kneazul G. Cantacuzen, G. Sion, M. Balș, Alexandri, N. Ionescu, Carp, Brătianu, Negri, Stoica. Scurtu cu G. Barițiu, Jac Mureșianu, etc. ⁵ N. Iorga, *Ist. lit. române* în sec. 18, 1902, v. I. ⁶ Dr. N. I. Angh., o. c. ⁷ N. Gologan, 67-8. ⁸ Din discursul dela serbările liceului „A. Șaguna” în 27 6/925. ⁹ P. Pap., *Mem. ctt.*

genunchiate. Căci n'avem astăzi — constată acest scriitor — o singură instituțiune mai de seamă, bisericească, culturală sau politică, care să nu poarte timbrul acestei intervenții superioare în evoluția noastră; istoria din ultimul veac — fără Șaguna, Mocioni și Gojdu — ar aduce mult cu un balon din care s'a scurs hidrogenul¹. Iar dr. Ath. Marienescu scria, încă din 1880, că mare mângâiere au adus necazurilor lor frații din Macedonia, iar pe cei trei de mai sus îi numește „îngeri apărători și ajutători ai românismului”².

Atanasie Grabowski și Andrei Baron de Șaguna. — Poate datorită numai acestui bărbat înțelept, iubitor și prea înțelegător, a putut număra Ardealul pe cel mai înțelept și energic conducător al ei. Casa lui Grabowski din Pesta era locul de întâlnire, salonul literar al vestiților literați români din Muntenia, Ardeal și Banat dela încep. sec. XIX, casă unde se abăteau toți Românii de bine, citeau cărți proaspete, făceau planuri culturale și politice, puneau lumea la cale; în acest mediu intelectual și politic și sub iubita și pricepută protecție a unchiului Atanasie, și-a format o „educație națională corespunzătoare” viitorul mitropolit Șaguna³, personalitatea cea mai uriașă ce a cunoscut-o vreodată Ardealul, figura cea mai reprezentativă și esența cea mai pură a sufletului aromânesc, jertfa cea mai nobilă ce neamul acesta a zidit-o la temelie rezistenței provinciilor subjugate și, pentru mai târziu, a întregirii naționale, fiu al Grabovei ce rămâne singurul — cu pușini alții — care să mângâie aromânismul din Balcani de pierderea ținutului moscopolitan în plină glorie și splendoare. Dar el a fost și produsul acelei mame aromânce cu toate virtuțile ei creatoare: rodnicie aleasă, devotament superb și mistuirea de sine în creșterea copiilor, pe cari îi învăța iubirea de tradiții și credință străbună, ordinea în lucrare și cumpătare și mai presus de toate, voința de a lucra și de a birui; a fost produsul acelei mame Anastasia a lui Muciu „pe care neamul și biserica noastră — scrie dr. I. Lupaș — în chip de recunoștință va trebui să o așeze de aci înainte în șirul celor mai luminoase icoane de femei și de mame române din trecut”⁴.

¹ V. Branște, art. cit. mai sus — nota 5, p. 586. ² Alb. m.-r., 1880 — Macedo-românii din Ungaria, 71 și urm. ³ A trăit între anii 1779-840. Unchiul al celebrei Anastasia, negustor fruntaș cu legături întinse, membru de frunte al com. gr.-ort., «Fundationis scholae Gr.-Rites non uniti Administrator Condeputatus», frate cu Constantina — amândoi, la început, negustori de vinuri în Galiția și în Ungaria de nord — a contribuit, laolaltă cu mulți Aromâni și alții, la ridicarea bisericii din Budapesta; ambele lui soții: Elena și Maria Nicolici foste prezidente ale Asoc. femeilor române. Învățătorul român Șt. Popoviciu îl botezase, într'un lung acrostih, „Patronul Românilor”. Vezi I. Lupaș „Mitr. Andrei Șaguna” și dr. G. Alezici, st. cit.; etc. Numele Grabowski l-am întâlnit și la Poznan-Prusia. Vezi nota 7, p. 555 și mai sus, p. 348-49. ⁴ Dr. I. Lupaș, „O

Mitropolitul Şaguna — membru al Casei Magnaţilor, bărbatul de încredere al Senatului imperial, membru pe viaţă al Senatului austriac — a reuşit să câştige autonomia bisericii şi prin ale lui excepţionale calităţi desfăşurate prin şcoală, biserică şi pe arena politică, să înmănuşeze energiile şi să asigure rezistenţa tenace a unui întreg popor, slăbit şi dispreţuit, ca, numai astfel, să-l ducă pe calea marilor biruinţi ce aveau să vină. Era un om care ştia — în tumultul frământărilor şi patimilor aprinse de incoştienţi, dar cu orgoliu de conducere — să aleagă ceea ce era trecător şi artificial de ceea ce era cu putinţă şi etern; olimpiu prin temperament, ştia să potolească totul numai prin realizări concrete şi de interminabilă durată şi să smulgă împrejurărilor chiar peste ceea ce se putea. Avea — scria E. Picot — calităţile unui om de afaceri şi, de aceea, a întemeiat un fond perpetuu şi inalienabil, destinat să mărească resursele clerului, ale şcolii şi tipografiei metropolitane, fond la care şi-a vărsat el toate averile şi la cari au contribuit Em. Gojdu, Teodor Mutowsky şi G. Grabowsky ².

Iată cum a fost caracterizat de cronicari acest mare om. Istoricul N. Iorga îl numeşte un majestuos bătrân care, de pe scaunul de arhieru, ca de pe un tron de rege, a fost cârmuitor de oameni şi un îndreptar al vremilor, cărora nu li s'a supus ca exemplarele obişnuite, ci le-a întors de pe povârnişul lor spre culmea lui ³; suu alţii: numele lui a însemnat o nouă epocă în viaţa poporului român şi a bisericii orientale ⁴; avea atâta înţelepciune cât o jumătate de ţară ⁵; era om politic din creştet până în tălpi ⁶; era creierul care concepea, mintea care combina, inima caldă care însufleţea, pârghia trecutului care puneă totul în mişcare spre realizarea drepturilor şi năzuinţelor neamului ⁷. Octavian Goga îl caracterizează ca o rară energie rodnică, cheltuită pe de a întregul în slujba neamului, ca omul care a realizat cele mai mari binefaceri pe seama acestui colţ de pământ şi că, dela groapa lui, ca de pe o culme de înaltă retrospectivitate istorică, se vede desfăşurându-se unul din cele mai luminoase capitole din însăşi existenţa neamului; că, în vre-

mamă credincioasă“, p. 10. ¹ S'a născut în 20/XII/808, în Mişcolţ, din com. Borşod. Era fiu al treilea al lui Naum Evreta Şaguna, negustor de vinuri ungureşti în Galliţa, scăpătat în afaceri; frate cu Avreta, mare negustor şi deputat al Pestei; nepot al celor doi Grabowski: Atanase şi Constantin şi al lui S. Economu, mare negustor; văr bun cu George Grabowski „studiosus linguae dacoromanae“ şi cu George Muciu, director al şcolii greceşti şi librar în oraş; nepot al lui Evreta Şaguna, bunic dinspre tată şi al lui Mihail Muciu dinspre mamă. Vezi Dr. I. Lupaş, o. c. ² Vezi „Les Roum. Mac. en Autriche et en Hongrie“ în Alb. m.-român, 1880, p. 102 şi urm. ³ Vezi Dr. I. Lupaş, o. c. ⁴ Episcopul istoric G. D. Teutsch—vezi o. c. ⁵ Ministrul ungar Eötvös. Ib. ⁶ M. Eminescu. Ib. ⁷ Dr. C. Anghelescu la serbările liceului „A. Şaguna“ din 27—29 Iunie 1925 — după Rev. „Trif. Rom. de peste hotare“, a. II, 7—8/925.

mile turburi dela 1848, toată revărsarea de energii a știut să ordoneze, s'o țină în frâu și să o valorifice cu un obiectiv politic bine determinat; că, în vremile când se cerea un om excepțional, rolul acesta l-a avut acest descendent al Pindului, trimis de soartă ca un ajutor venit de sus în tabăra Ardealului; era o minte de o comprehensiune cu totul particulară pentru toate situațiile politice, om de tact și fin diplomat, spirit cizelat de cultură și perfect echilibrat, pregătit deopotrivă pentru speculațiunile abstracte, ca și pentru acțiunile pozitive, fiindcă aducea cu sine un element psihologic nou — linia de avânt și de îndrăzneală, temperamentul de revoluționar și conspirator, o reminiscență atavică, cine știe, din suflul agitat al Macedoniei...¹. La rândul d-sale, dr. I. Lupaș își termină monumentală lucrare, spunând că îl caracteriza prudența politică, simțul practic și tactul diplomatic extraordinar de fin, care l-a dus — chiar și în împrejurări cu totul potrivnice — din izbândă în izbândă, storcând oricărui prilej tot folosul ce i-l putea da².

În lupta lui, pe deplin izândită, acest mare ierarh a avut un ajutor neprecupețit în aceia cari purtau numele de Gojdu, Mocioni, Călița³, Sina cu care era înrudit și care i-a ușurat pătrunderea în palatul imperial, etc.

*Emanoil Gojdu*⁴, Moscopolean⁵, a fost un caracter ferm, un ortodox pronunțat, cel mai căutat apărător în procesele criminale, o autoritate juridică recunoscută în toată țara, om cu mare influență și prestigiu în presă, cu multă greutate pe lângă guverne, cel mai ilustru orator parlamentar. Pe lângă toate acestea, un mare român, amic bun, încă din copilărie, cu Șaguna, căruia i-a stat la dispoziție cu sfatul și cu fapta, în toată lupta grea pentru câștigarea cauzei românești; ca membru în casa Magnașilor, a ținut, în 19/VI/861, remarcabila cuvântare, când, cu marea lui autoritate, a acuzat pe Unguri că poartă marea vină de războiul civil nenorocit din Ardeal și că au exclus în mod barbar dela lucrările dietei națiunea română pe care o iubește fără margini; ca avocat la Pesta și foșpan al Caraș Severinului, a ocupat toate posturile cu Români; a

¹ La groapa lui Șaguna, în 28 | 6 | 923 din „Mustul cere herbe“. ² Op. cit. 330. ³ Mare demnitar bănățean în Ungaria — după mărturiile date de d. Th. Căpidan. ⁴ Gojdu sau Gozdu (derivă oare dela Guvođu, Gvođu, Gođdu?) născut în 9-21-II-802 în Oradea, mort în 22 3-I-870 în Pesta; fiu de negustor aromân; Popoviciu sau Gozdu Atanasie; rudă de aproape cu familiile Mandrînu, Stupa și Geticu; a avut două soții: Anastasia Pometa — rara frumusețe văduva Vulpe și Melania Dumcea. Studii la gimnaziul romano-catolic din Oradea și la academiile din Oradea și Pojon. A fost membru în casa Magnașilor-Senatului, ablegat al dietei Ungariei, septemvir „țuđe la țuđeșul cel mai înalt“, decorat cu ordinul leopoldin în clasa de cavaler, asesor onorar „tablătró“ la cele mai multe comitate. ⁵ În una din bisericile Moscopolei, numele strămoșului sta scris pe scaunul împărătesc sculptat și sprîțnit de doi lei bizantini. Vezi Cartea

decretat limba română ca limbă oficială și a luat inițiativa întemeierii unui gimnaziu românesc la Lugoj. Pe acest bărbat extraordinar, un gând mare și sublim l-a chinuit toată viața; mistuindu-se pe sine, el dădea puteri noi de viață poporului aromânesc și, astfel, prin testamentul din 4-II-869, care-l făcu nemuritor, el lăsa întreaga lui avere, ce, în 1870, atingea 200000 fl., din al cărui venit să se dea stipendii tinerilor talentați și cu purtare bună și ajutoare pentru alte scopuri de natură să promoveze binele și prosperitatea patriei comune ungare, a bisericii orientale ortodoxe și a națiunii române. În 1897, averea se ridică la 1099690 fl.¹, în 1899 la 2 mil. (5 mil. franci)², iar în ultimul timp, la un miliard³. Astăzi, pe teritoriul Gojdu din Budapesta, se ridică trei quadrate de clădiri și o capelă ortodoxă, iar averea formează obiectul unui proces încă pendinte între statul român și cel ungar⁴.

*Familia Mocioni-Mocsonyi*⁵. — Cu Ioan (fiul lui Andrei al preotului militar Petru) care a ajutat foarte mult răscoala Românilor din 1848, această familie „una din cele mai considerabile din Budapesta“, a intrat în istoria Ardealului românesc. Cei trei fii ai acestuia: Petru — desemnat, în 1848, de Graful Stadion ca om de încredere la Viena al Românilor — Andrei, cel mai marcant din toți și Antoniu — laolaltă și cu Alexandru din ramura Mihai-Mișcolț⁶ — toți s’au distins ca lideri în toate mișcările naționale, luptând din răzputeri pentru neatârarea bisericii românești și întemeierea mitropoliei din Sibiu. Andrei, murind în 1880, este continuat de marele Alexandru, ultimul și cel mai ilustru dintre Mocioni, fruntaș printre oratorii cei mai de seamă ai dietei ungare și cel mai distins din tabăra minorităților. E. Picot scrie că membrii acestei ilustre familii au dus la bun sfârșit despărțirea bisericii naționale, iar statutul șagunian al acestei biserici a fost aproape în întregime alcătuit de înțeleptul dr. Alexandru Mocioni⁷. Spiritul larg democratic ce stă la baza acestui statut și chiamă la trebile obștești

II-a, cap. IX, p. 515 și Cartea III-a, cap. II, p. 558. ¹ Encicl. Dr. C. Diaconovici, de unde împrumutăm multe date. ² I. Popeea „Caractere morale“, 315 nota I. ³ G. Murnu, Conferință la radio, în „Apărarea“, nr. 2 | 1930, foliețon. ⁴ Despre acest mare mecenat, vezi Encicl. Diaconovici, I. Popeea — o. c. — Enc. Mînera și dr. I. Lupaș, «Andrei Șaguna». În baza unui tratat din 1929, s’a prevăzut ca, o lună după ratificarea convenției dela Haga, să se înceapă tratative pentru rezolvarea acestui diferend — încă, până astăzi, nerezolvat. ⁵ După I. Car., — o. c., 184 — familia s’ar trage din tribul Mocianilor-Moșanilor din Aspropotam. ⁶ Cei doi fii ai lui Petru: unul Andrei, a fost senatorul lînel de Föen, titlu acordat de împărat ca donațiune mixtă pentru serviciile aduse monarhiei, iar Mihai a întemeiat ramura a doua Tokay, Mișcolț și Pesta. Vezi Encicl. Diaconovici, III, 303 și urm. și dr. Ath. Martenescu, Alb. m.-r. Ioan era om cu multă știință de carte și cunoscător a 10—11 limbi; tată al Ecatertnei — mama lui Alexandru și a cinci feciori, cei trei de mai sus, George și Lucian. ⁷ Vezi art. cit în Alb. m.-român.

și pe mireni în proporție de $\frac{2}{1}$, nu trebuie căutat, însă, în organizația parohiei engleze sau a unui township american — cum remarcă dr. I. Lupaș — ci în însăși organizarea conducerii treburilor obștești la comunitățile aromânești din Balcani ai căror fii Șaguna, Gojdu și Mocioni au fost prin reminiscențe atavice și cari au ținut seamă de acele sfaturi și sugestii ale compatrioților atât de nobili, înțelepți și practici în mijlocul cărora au crescut.

Antoniou — ofiter, deputat și președinte al parlamentarilor naționalităților — lua cu sine pe fiii Zeno și Victor, ca să-i inițieze în nobila luptă națională, pe care a servit-o ca ablegat al dietei și membru în toate sinoadele. Alexandru¹ și Antoniu — care a pus la dispoziție tot avutul său — au contribuit, în largă măsură, la înființarea, în 1871, a băncii „Albina” din Sibiu, tot așa după cum în 1866, întemeiaseră revista cu acelaș nume, în spiritul și cu mijloacele familiei Mocioni, conducerea fiind încredințată lui V. Babeș, iar redacția d-rului V. Popa.

Nikolaus Dumba, Mecenatul, a fost un protector zelos al soț. „Junimea” dela Viena², un generos sprijinitor al tuturor întreprinderilor culturale și sociale ale Românilor, un adversar neîmpăcat al Grecilor cari puneau piedici culturii naționale a M.-românilor; iar ca raportor al comisiunii afacerilor streine, a rostit, în delegațiunea Austriei unde avea rol de frunte, discursuri de mare importanță și de interes deosebit pentru statul român³.

În rev. „Tinerimea Română”, a. XIV, deseori citată, înțeleptul Carcalechi dă — pentru începutul sec. XIX — o legiune numeroasă de evergheți negustori aromâni din Viena și B-pesta, cum au fost: C. și I. Em. Ghica de Dejanfalva, C. Ghira, Zinovie H. Const. Pop, Mihail Boiagi, Naum Derra, episcopul D. Popovici, nobilul C. Drağali de Biud, frații Terpo, Gh. Guda, N. Muciu, C. Derra, St. Fardî, Gh. N. Muciu, N. Boiuclî, etc.; pe când Sina cumpăra cărți românești pentru tinerii români din satele sale; etc. etc.

2. — Oameni și fapte în Vechiul Regat.

Știm că. în veacurile trecute, mulți Moscopoleni ocupau demnități înalte în Principate — fără a ști ce anume demnități și cari

¹ Alexandru era fiu al Ecaterinei Ioan de Föen și al lui Mihail — nepotul lui Mihail — Tokay, frate cu Andrei. Petru, fratele lui Antoniu, deputat de Torontoal în dieta din Poșon în 1847 și referent la Curtea de Casație, era bărbat de mare curaj și, în 1852, a declarat pe față guvernatorului Schwartzenberg că Românii nu mai cred în promisiunile acestuia și nici în guvern. Andrei, alt frate, tot așa de rezolus, cu multe demnități în monarhie, a trimis, în 1860, împăratului un memoriu cu 12000 semnături, cerând sau alipirea Banatului la Transilvania sau proclamarea lui ca provincie aparte; iar ca reprezentant în senatul imperial, și-a dezvoltat noul sistem de guvernare a monarhiei, spre marea stupefacție și indignare a Ungurilor și Austriacilor. A fost ales, în 1866, membru al Academiei române. A. Mocsonyi, actualul maestru al vânătorilor regale, este urmaș al acestora. ² Gazeta Macedoniei, nr. 16/1897. ³ Encicl. Diaconovici, II, 230.

ănume erau aceia. Mulți învățați veneau din Moscopole, unde alfabetizarea greacă era încă odată reînviată, alții veneau din Mețova și Tesalia, din Zagor și Ianina, unde, deasemenea, erau mari colegii grecești. Așezându-se în Principate, ei își împrumutau nume grecești sau se serveau de numele grecizat al tatălui ca nume de familie. În felul acesta, pătrundeau repede în pătura conducătoare și câștigau prestigiu și averi și, cu timpul, multe nume ilustre s'au asimilat în masa românească, cinstind istoria și pinacoteca marilor figuri. Numărul acestor Aromani trebuie să fi fost, pe cât nici nu bănuim, important ¹ — de aceea, o reluare a acestei probleme se impune imperios.

Încă dela finele secolului XVI și începutul celui de al XVII, am întâlnit, în Oltenia, doi bani ai Craiovei: pe unul lane „Grecul” și pe Mihalcea agent de negoț al lui Mihai ² — el însuși fiu al vrednicului Teodora din pitorescul Zagor al Pindului ³ — ceea ce presupune că acești bani ar fi avut încă mulți Aromâni din acest ținut ca ajutoari în afacerile de negoț, ca și în cele politice și administrative. Nu este exclus ca și Epirotul Zotu Tzigaras, ginere al lui Petre Șchiopul, spre 1590 și protopataș al domnului Radu Mihnea să fi fost și el Aromân ⁴. Stavrinou — soldat, sfetnic și cântăreț al isprăvilor lui Mihai, într-o poemă în l. greacă, a fost Aromân din Malsiana-Epir ⁵. N. Batzarla — fără a arăta documentele istorice — afirmă că și „iubitul de glorie împărătească” Vasile Lupu ar fi avut aceeași origine etnică ⁶. Marele ierarh Dosoftei care, cu curaj și hotărâre a întronat l. română în biserică, lucru ce n'a cutezat să-l facă Mitropolitul Teodosie al Ungro-Vlahiei ⁷, acest mare mitropolit ni-l dat de toți cercetătorii ca Aromân, după unii, urmaș al unei familii așezată în Galiția, cu numele de Papari ⁸ — și nu Papană, cum s'a dat din greșala isvorului cercetat ⁹ — după alții, Dumitru Bărilă, cu tatăl Leondari și mama Misira ¹⁰, pe când Aromânii îl dau ca originar din Zița-Zagor ¹¹. Ca și Dosoftei, în 1682, la Iași ¹², Mulovișteanul Meletie a instalat în Muntenia prima tipografie ¹³, iar călugărul Nicodim din Perlepe a instituit viața monahicească ¹⁴.

Printre marii demnitari ai Voevozilor mai găsim ca Aromâni pe Moscopoleanul Dimitrie Procopiu Pamperi, secretar și medic al lui

¹ În timpul din urmă, am dat de colonii numeroase de Zagoriți în Titu, Târgoviște, Găești, etc. — peste tot în jud. Dâmbovița. ² Vezi mai sus, p. 465, notele 6 și 7. ³ N. Batzarla, art. în «Apărarea» nr. 12/930. ⁴ N. Iorga, Hist. Roum. Pen. Balk., p. 57 și C. Erbiceanu, Comunicări la Acad. Rom. din 25 Febr. 1905. ⁵ Papir Ilarian, Tezaur de Monum. Ist. Buc., 1862, t. I, p. 276 — ap. I. Arg. 276. ⁶ N. Batzarla, art. cit. ⁷ Prof. Gh. Nedlogiu, manual de l. română, cl. VI, ed. V. ⁸ După mărturiile ale colegului C. Noe. ⁹ Vezi mai sus, p. 227, 378 și nota 4. ¹⁰ Șt. Pop și alții, manual de cl. VI, ed. I. ¹¹ N. Batzarla, art. cit. ¹² După Nedlogiu: aici, a tipărit cea dintâi carte în versuri românești, având ca model poezia populară și a încercat, într-o stil plastic și colorat, să poetizeze l. română. ¹³ I. Nen., p. 32. ¹⁴ N. Iorga, conf. în Archiv. Olt. nr. 1 922 și N. Batzarla, „Din contrib. Intel. a Aromânilor” în „Apăra-

Nicolae Mavrocordat și învățător al lui Constantin, fiul¹; Riga Fe-reul despre care am mai vorbit²; doi Meșoveni: unul D. Zaman, paharnic pe lângă Al. Șuflu și D. Cosacovici, cunoscut de ofițeri ca Macedoneanul și Aurelianul, aghiotant domnesc sub Al. Ghica Vodă, care l-a ridicat la rangul de nobil³. Adeseori, căpitani și armatoli din Pind și Tesalia, după cum se angajau în armatele europene, treceau și în Principate, unde intrau în serviciul prinților dunăreni⁴ — nume ca Costin⁵, ca Meitani, Giuvara și alții, sunt legate de numele acestor armatoli⁶. Nume ca Nasta, Giuvara, Paplica, etc., așezate în Ardeal, se coborau în Vechiul Regat⁷. Aromânii din Zagor susțin că multe nume celebre din istoria politică a României, de mult asimilate și cari treceau de Greci, erau originare din acest ținut.

Găsim multe nume activând pe un plan politic de rangul în-tăiu. Dr. G. Arsachi, ministru sub regulamentul Organic⁸, din Vl-Livadia Olimpului; D. Bolintineanu, ministru de instrucție sub Cuza Vodă⁹; Gh. Chișu, comisar de propagandă în 1848, primar al Craiovei și ministru de instrucție, finanțe, justiție și interne în cabinetele Epureanu și Brătianu¹⁰; C. Esarcu, medic și profesor u-niversitar, agent diplomatic la Roma și Atena, ministru de externe în 1891¹¹; M. Ferechide, ilustru bărbat de stat și prim ministru¹²; Menelas Ghermani, mare autoritate financiară și autor îndrăzneț al multor legi financiare fundamentale¹³; C. Disescu, marele jurisc-on-sult și ministru în mai multe rânduri¹⁴, fiul unui negustor Dissi Clinovescu, originar din Clinoava, după alții din Veleștin — amân-două în Tesalia¹⁵; marele bărbat de stat Take Ionescu simțea o mândrie a se număra printre Aromâni¹⁶; Nicolae Mișu, diplomatul foarte fin și capabil¹⁷ și Filitti, amândoi din Zagor¹⁸; C. Garoflid,

rea¹⁸ nr. 12/930. ¹ C. Erbiceanu, *Comunicări*. Zagorții susțin că un oarecare D. Cordas din Drăgășt era cancelar și sfetnic al unuia dintre Mavrocordați. ² Vezi mai sus, p. 565. ³ C. I. Cosmescu, *Comunicări*. ⁴ N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 49. ⁵ *Mărturii ale d. N. Batzarla*, după care străbunul Costineștilor ar descinde din acesta. ⁶ I. Car., p. 155: Armatorul Panu Meitani din Cătuna A-carnanic, p. 79, un alt vestit armatol Giuvără din Pind. ⁷ N. Batz., «Apărarea», nr. 20/931. ⁸ N. Iorga, *Hist. Et. Balk.*, nota 1, p. 463. ⁹ Descindea din fami-lia Kosmad. ¹⁰ S'a născut în 24/VIII/828 în satul Obloga-Romanași, fiul unui negustor fugit din Macedonia de teama Turcilor — Encicl. Diacon., I, 813. Ca să-și achite datoriile, r fost nevoit să-și vândă moșia Mirila. ¹¹ S'a născut în 1836 în București, mort în 10/VI/1898. *Ibid.*, II, p. 320. ¹² Vezi mai sus, p. 124. ¹³ Vezi mai sus, p. 503. ¹⁴ Vezi Cal. aromănesc, 1901—1902 și lucrarea de față, p. 141 și nota 2. ¹⁵ După L. T. Boga, satul Clinovo cu 1380 Aromâni și după mărturiile ale d. N. Tacit. ¹⁶ După R. Setșeanu, o. c., 8-9. Temperamen-tul autoritar și impulsiv al tatălui Gheorghe Ioan, un adevărat «pater familias», tip roman, pare a trăda un adevărat tată aromân. ¹⁷ Dr. I. Ghitulamila, art. în «Apărarea» nr. 16/931 și M. Beza, *Mem. Acad. Rom.*, tom. 6, Seria 3. ¹⁸ S. Țovaru, «Un ilustru medic veneț» în *Revista macedo-română*, nr. 1—2 din anul 1931.

ministru de agricultură și domenii, cea mai înaltă autoritate a țării în această ramură, urmaș al unei vechi familii din Clisura¹; O. Goga marele bărbat de stat cu rădăcini în aceiași Clisura și în Moscopole²; generalul Nicolae Uică, ministru de războiu³; E. Costinescu ministru de finanțe și fiul dr. Constantin, actual ministru al muncii⁴; și alți mulți ca C. Dimitriu, ministru și președinte al Camerei, D. Gusti, descendenți din vechi familii așezate în Principate⁵; D. Luca, actual subsecretar la interne; Iuliu Valaori, fost și actual secretar general la instrucție; ing. M. Paciurea, dir. gen. C. F. R., cu aport considerabil la construirea podului Carol I și a silozurilor dela C-ța; doi dir. generali P. T. T.: Al. Gussi și P. Papacostea; D. Căpreanu și A. Anastasiu, președinți de curți de apel (Craiova și C-ța); dr. P. Topa, vice-președinte al Camerei; etc. Un șir impunător de generali: Sachelarie dela Craiova (ar fi fost din Crușova); Darvari, I. Papană și P. Mandrinu din Vl.-Clisura; Petala, Macridescu, Coandă, C. Șaguna și mulți alții.

În domeniul literelor și al artelor plastice, vom da aceste nume. Printre cei mai vechi, Anton Pann, părintele folklorului român și promotor al culturii în masele populare⁶; D. Bolintineanu, poetul cu ingratitude neglijat de critica română; O. Goga și St. O. Iosif⁷; A. Drumeș⁸, poate și Carageale⁹ și Maiorescu¹⁰, etc. Marele Theodor Aman, fiul Serdarului Dimitrie, premergător lui Grigorescu, întemeietor al școlii artelor frumoase, al pinacotecei și primului salon, al „Muzeului Aman”¹¹; Kimon Loghi, fiul unui mare negustor din Seres; Ary Murnu, etc.¹².

Și aici, în Principate, Aromânii și-au manifestat marile lor calități de evergheți. Vom da câteva nume. Unul Avramides Leace lăsa 15000 lei, ca, din venit, să se înzestreze o orfană săracă¹³; unul C. Stănicu 4000 galbeni pentru fundarea unei școli în târgul Fălcu¹⁴; Mihail Adjirolu, lăsa în 1896, 5000 lei pentru clădirea unei școli pe moșia Nanov¹⁵; I. Hagiade a clădit biserica Maica Domnului și Sf. Ioan pe proprietatea Simnicul cu numeroase înzestrări¹⁶; Vașile Paapa a construit, pe moșia Valea Boului-Prahova, școală model și biserică cu înzestrare întreaga moșie și o avere

¹ Trib. Rom. de peste hotare, a. IV, nr. 1—2/927. ² N. Batzarla, art. în „Adevărul”, 1930 (?). ³ Vezi mai sus, p. 472 și nota 10. ⁴ Mărturie ale d. N. Batzarla. ⁵ Vezi mai sus, p. 484 cu notele 2 și 3 și p. 494. ⁶ N. Batz., „Apărarea” nr. 12/920. După acesta, ar fi din coloniile din Bulgaria, iar după V. Hrisicu, atașat de presă la Sofia — „Boabe de grâu”, III, nr. 3—4 — din colonia dela Șistov refugiată în 1798 dela Arbănașt din cauza Cărbăliilor. ⁷ St. O. Iosif descinde din Aromânul Iosif Omu așezat, prin părinții Cofalmulul, prin 1775. Vezi studiul de P. I. Papadopol „Complectări despre St. O. Iosif” în „Preocupări literare”, a. I, v. I, nr. 2/936. ⁸ N. Batz., art. cit., nota 2. ⁹ În lucrarea „I. L. Carageale”, v. I, O. Mînar (VII—VIII) ne dă un grec (?) macedonean venit în 1780 la Giurgiu, pe nume Vlădico Carageali, tatăl lui Natis, bunicul marelui dramaturg, născut în același an. ¹⁰ Vezi nota 7 — st. citat. ¹¹ Vezi A. Măntu art. în „Adevărul” nr. 14856/932 și Adev. art. și lit. din 3/V/921. ¹² D. T. Caramiclu, rudă și prieten, posedă o colecție frumoasă de 11 bucăți ale acestui pictor. Vezi despre origina lui, mai sus, p. 261. ¹³ Cartea de aur, p. 80. ¹⁴ Ibid., 239. ¹⁵ Ibid., 295. ¹⁶ Ibid.

mobilă de lei 837700 și a dispus construirea unui internat de băieți și o școală profesională, cu fond de înzestrare de lei 4000¹; Mihail și Nicolae Dumba au contribuit cu sume mari la promovarea culturii și educației religioase a țărânimii²; Nicolae Cugeae a clădit biserica și școala în comuna Hînova³. Dintre Clisurenii așezați în Oltenia, menționăm: Iancu Dăhuleanu (Iancu Gheorghiu Coșoveanu-Câdea) a terminat biserica din Coșovenii de sus „Adormirea Maicii Domnului”⁴; Dim. Coculescu, tatăl profesorului, mari donațiuni la biserica Sf. Ioan Hera din Craiova și, în 1915, toată averea soc. „Basarab”⁵; Gârleștenii Otă, mari donațiuni și legate bisericii din mahala⁶. Aici, mai întâlnim încă două fundațiuni: „Cornetti” și „Alex. Aman și soția sa Aristia Aman, născută Gr. Lăceanu”: bibliotecă și muzeu — toate înzestrate cu moșiile Poiana Jiului de sus-Dolj și Corlățelu-Mehedinți⁷.

Urmează un impresionant șir de fundațiuni toate în serviciul culturii naționale. Ev. Zappa donează și Academiei Române o sumă pentru susținerea cheltuelilor cerute de tipărirea dicționarului academic⁸; la întemeierea Azilului Elena Doamna găsim și câțiva Aromâni, ca trei Ghermani, Papa, B. Belu, Ioan Stamu, etc.⁹; la construirea Ateneului, a cărui inițiativă fecundă a avut-o C. Esarcu, îi găsim și pe ei deasemenea¹⁰; Mihail Darvari, căminar, a clădit, în 1834, mănăstirea Icoanei, înzestrând-o din plin cu mari proprietăți; Tache P. Anastasiu (1836—1900) și-a lăsat toate averile Academiei pentru două școli: una în casele de pe moșia Călmățui și alta de comerț, de agricultură sau de meserii în casele de pe moșia Țigănești — având totul un venit de 130000 lei anual¹¹; Dimitri Mușicu Vlahul din Blața, 4000 galbeni pentru desăvârșirea de studii a doi sau trei tineri la universitățile apusene¹²; Nicolae Pupa lasă Casei Școalelor averea lui considerabilă de câteva milioane pentru o școală primară numai pentru copii români și nu de altă naționalitate; Costi Ioanid lasă și el o importantă avere primăriei capitalei; Jean Nicu, marele negustor din Suedia, dăruiește un teren de 2 milioane drahme la Atena pentru ridicarea unei înalte școli românești¹³; două fundațiuni, două podoabe artistice ale ca-

¹ După I. Car., 18, nota 8 : V. Paapa se considera Aromân. Vezi Cartea de aur, 181. ² Pen. Balc., nr. 11/912. ³ Ibid., 924. Este foarte interesantă lista de binefaceri a acestor doi frați ; Heraclie Dumba a donat, acum în urmă, 300000 lei pentru școala de pe conacul lui. ⁴ G. Orman, Arch. Olteniei, nr. 37—38, a. a. VII, p. 218—219. ⁵ Ibid., 222. ⁶ Ibid., 223. ⁷ Arch. Olț. a. VIII, 161. „Testamente craiovene” p. 161. ⁸ I. Car., o. c., VI. ⁹ Au subscriis peste 10000 lei. Cartea de aur, 1901, p. 137. ¹⁰ După tabloul comemorativ din Aula Ateneului. ¹¹ Cartea de aur, 239. Despre aromânitatea lui, vezi I. Valaori, art. în «Apărarea» nr. 12/930 și Dr. C. I. Istrati, Impresii de călătorie. După Zagoriți, atât Tache, cât și frații Alecu și Iancu — acesta încasa o pensie lunară de lei 800 — ar fi fost aduși, fiind orfanți, de un unchiu al lor din Negades-Zagor și se cheamă Anastasiu. ¹² Cartea de aur, 18—20. Fondul atinsese în 1900—901, cifra de lei 67924. Vezi și alte opere ale lui, mai sus, 550, nota 3. ¹³ Vezi art. „La mor-

pitalei: „Muzeul A. Simu“ și „Jean Dalles“ se numără și ele ca acte ale evergheților aromâni¹. Nu trebuie trecută cu vederea marea fundațiune a lui Ciuflea-Celpeovo din Chișinău².

Alte două instituțiuni se impun prin grandoarea lor și măreția gândului ce le-a născut. Pitarul Răducanu Simonide, băcan top-tangiu cu cinci prăvălii până în 1847, când se lasă de negoț și înfră în arhondologie, cu studii în țară, în Triest și Livorno, fiul unui Sima, negustor venit de timpuriu din Adrianopol, a lăsat moșia Brebeni cu trupul Trei Crai din jud. Olt, în întindere de 4047 ha., dispunând — prin testamentul din 1869 — ca „să se trimită în veci de fiecare an câte doi copii, în Europa, spre învățatură“ — „copii din familii scăpătate, ortodoksi și cu purtare bună, spre a se putea folosi Nația română de învățatura lor“³. Ultimul everghet, Nababul Jean Mihail, fiul lui Dini Mihail, cunoscut ca „Leul Olteniei“, lasă întreaga lui avere evaluată la peste un miliard de lei, pentru înalte scopuri de binefacere: Academia de agricultură pe una din moșiile sale din jud. Ifov și un institut de maternitate în capitală, ca așezăminte autonome; loturi pentru țărani pe moșiile sale, ferme model și școli primare superioare cu caracter agricol; legate Academiei și la o mulțime de orașe⁴.

Aromânii, stabiliți în țară, nu și-au uitat nici ei de cei de acasă, nici de patria lor. Astfel au fost: Iordache Goga, Vasile Dan, Pa-până, D. Cosacovici, Nic. G. Caraja, Nae Gussi, G. Ionescu-Bușa, Naca-Furcă, G. Liu, B-ca Caliacra, etc. Iorgu Steriu a subscris, pentru biserica din Frașari-Durostor, 300000 lei, iar Nacu Scrâma a construit școala ce-i poartă numele.

Cartea de aur a provinciilor din această țară abundă de stră-lucite nume aromânești, deosebit de acele nenumărate acte lăsate să treacă cu dinadinsul sub anonim. Publicistul P. Șeicaru, vorbind — în legătură cu dania lui Jean Nicu Neveșteanul pentru școala română din Atena — de aceea ramură robustă a tulpinei aromânești ce-și păstrează cu îndărătnicie tradițiile ei milenare pe văile râurene ale peninsulei calcinată de soare și istovită de duș-măinii, scrie că ea era obișnuită să treacă totul sub anonim „cu

mântul unui ctitor“ de P. Șeicaru în „Curentul“ din 1930. ¹ Străbunul lui Dalles, cu moșii în Dâmbovița, se chema Dalesși din Celpeovo - Zagor. ² La Celpeovo se face încă în fiecare an, chenotaf pentru pomenirea lui. ³ A murit în 1878 și-l înmormântat la mână. Cernica. Vezi Cartea de aur, 48. Portretul lui în stampă se vede la Academie. Am văzut în sala bibliotecii Camerei de Comerț și Industrie din Buc., o listă a bursierilor până în 1909, cu nume ilustru, ca M. Janculescu, Șt. G. Longinescu, Sc. G. Arlon, D. Serafim, dr. D. Gerota, O. Băncilă, Em. N. Antonescu, C. Șumuleanu, D. G. Dantelopol, S. Mehediști, S. C. Mândrescu, Șt. D. Popescu, Ol. Gr. Ioan, d-ra Sofia Mihăilescu, C. Petrescu, Iosefina Stănescu, Dim. Popescu, Dan Răducanu, d-ra C-ța Lucaslevici, C. G. Ionescu, Em. Flavian, N. Bănescu, Al. Iacobeanu, C. D. Fortunescu, V. Dimitrescu, Ch. Drouhet. ⁴ Vezi mai sus, p. 473 și testamentul în «Universul» din 5/III/1936.

o discreție sub care tresare mândria unei rase înzestrată cu un admirabil simț al decenței și al ținutei — atitudine cu totul deosebită de cea statornică răvnă de citorie vovodală sau boierească, sub care mijea aspirațiunea de a întemeia o dinastie trainică sau stăruința tăinuită a unui interes personal¹.

3. — Mișcarea culturală românească în Balcani și, ca un corolar al ei, colonizarea în Cadrilater.

Dela început, se impun câteva precizări. Obiectul acestui paragraf nu este de a urmări evoluția acestei mișcări și nici principiile călăuzitoare sau marile greșeli săvârșite în conducerea ei, ci vom atinge, în treacăt doar, numai ceva din forțele sufletești ce au susținut o parte din Aromâni în această războire cu milenara organizație grecească, ca și felul onorabil cu care s'au achitat de greaua misiune ce și-au luat-o asupra-și întru difuzarea civilizației românești în Balcani². Ar fi greșit să se creadă, iarăși, două lucruri deodată: că Aromânii au cunoscut școala sau că ar fi început o cultură națională numai datorită acestei mișcări.

Acest popor era familiarizat — după câte știm — cu cartea încă din vremuri vechi: era, la el, o pornire instinctivă pentru învățatură și o tradiție nobilă a cultivării masselor; vechile colegii erau opere curat aromânești, cu limbă de predare în mod fatal grecească. Totuși, dialectul — din pornire spontană sau din necesități pedagogice — și-a avut locul, mai mare sau mai redus, în școlile elementare din ținutul Moscopolei, din Ohrida, Clisura, etc.³. Daniil Ieromonahul își tipărea evanghelia și „Tetraghlosson” — vocabular în patru limbi⁴; C. Ucuta nemuritoarea „Nea Pedagoghia” — abecedarul, iar T. A. Cavaliotti „Protopiria” — Prima învățatură, toate de natură să ajute citirea în limba maternă; G. Rosa vorbea de tipărituri aromânești la Moscopole și tot el scria „Măestria ghiuvășirii” — arta cetitului, cu caractere latinești și o încercare de

¹ Vezi art. «La mormântul unui cttor» în «Curentul» din 1930. ² Pentru cunoașterea istoriei și evoluției acestei mișcări, a se vedea: Istoria Românilor macedoneni de I. Arginteanu; Les Roum. de l'Emp. ottoman de N. Papahagi; Școlile române pe peste Dunăre, în Conv. lit. din 1874, de A. Mărgărit; Istoricul școlilor române din Meglenia de C. Noe în V. Cordescu; Lucrările lui T. Burada, Burlileanu, Pătărlăgeanu; Școala și bis. rom. din Ohrida, în Alm. m.-român 1900, de Șt. Mihăileanu; diferite studii ale d-lor M. Pînetta, Th. Căpîdan, E. Balamace, în rev. «Pen Balc.» 1925—30; lucrări ale lui C. I. Cosmescu, C. Constante, etc.; o lucrare recentă «Problemele școlii românești din Balcani» de dr. S. Țovaruș; etc. ³ Vezi P. Pap., «Scr. atom. în sec. 18» și «Din trecutul cultural al Aromânilor», Buc., 1912, An. Ac. Rom. „Etudes hist. sur les Valaques du Pînde”, C ple, 1881, unde este vorba de alfabetul scris cu caractere grecești în dialect, însoțite de rugăcuni și de o gramatică valaho-greacă cu sintaxă; vezi „O narațiune bulgară” de V. Papacostea. ⁴ Autorul chema neamurile conlocuitoare să adopte limba greacă și să se lepede de graful lor

istorie a Românilor de peste Dunăre ; Mihail Boiagi își răspândea evanghelia, ceea ce i-a atras afurisenia Patriarhiei și nimicirea publicației; evangheliile de acestea se citiau în biserici până în ultimul timp¹; rugăciuni în dialect se cântau chiar departe, în țări streine²; negustorii își țineau adesea registrele și-și exprimau învoelile — contracte și creanțe — în acelaș dialect; etc.³ Iată atâtea manifestări timide cari marcau un început de cultură națională, încercări concrete, repede înăbușite, însă, de catastroafa ce a lovit ținutul moscopolitan. iar mai târziu, de prigoana deslănțuită și bine organizată de organele bisericești și politice ale helenismului.

Prin mișcarea nouă începută în 1864, dacă pierderile Aromânilor în sânge, în averi și în liniște au fost considerabile, România — pe cari atâtea considerațiuni morale și materiale o obligau la aceasta — avea de realizat numai câștiguri: diplomatice, economice și culturale. Preponderența și pretențiunile ei în Balcani își găseau un temei concret și moral numai prin această expansiune culturală, purtată de un popor de misionari aprigi și capabili de orice jertfe. Și dacă, totuși, câștigurile n'au fost cele așteptate, aceasta s'a datorat numai unei defectuoase înțelegeri a situațiilor dela fața locului, fapt de care n'ar putea fi făcuți vinovați în nici un caz oamenii de acolo.

Intru sanctificarea ideii de cultură românească, cei 50 ani de luptă în Balcani au fost o permanentă stare de revoluție sângeroasă, dusă cu puteri neegale între două tabere: Aromânii declarați s'au afirmat ca o conștiință națională categorică necunoscută în istoria neamului românesc, Grecomanii, pe de altă parte, ca cei mai dârzi apărători ai helenismului și revendicărilor lui politice. Jertfe sângeroase, crime abominabile, pagube morale și materiale imense a cules un popor liniștit, dar turburat până în adânc de școala lui D. Atanasescu dela Târnova. Tradiția sacră, glasul sângelui comun, autoritatea părinților, iubirea ideală dintre frați, toate, ca prin farmec, s'au spulberat, iar în familie — ajunsă de nerecunoscut — pătrunsesese setea de sânge și ura de moarte: fratele se înarmase să lovească în frate, fiul în tată, ruda în rudă, prietenul în cel mai bun prieten, copiii de școală se sfâșiau între ei, legături matrimoniale încetasără între cele două tabere; învățători și preoți erau a-lungați cu pietre, târâți pela judecăți, uitați prin închisori...⁴ Te-

¹ Vezi P. Pap., Scr. aromâni, p. 18. ² Vezi mai sus despre Codex Dîmonie, p. 541 și nota 1. ³ D. N. Tacti, fost inspector g-ral al Min. Ind. și Comerț, ne relatează că a văzut registre, alte acte și cărți cu rugăciuni la negustorii din Dîbra și la toți negustorii curagtoși din Beala de sus răspândiți în toată Albănia. I. Sontea, mare negustor la Bitolia și caster general al comunității Sf. Dumitru, își avea registre cu «dare și luare» cu caractere grecești în dialect. ⁴ Despre suferințele supraomenești îndurate numai de Megleniți, vezi art. „Românismul

roarea religioasă reamintea luptele între catolici și hughenoti: enoriași — lipsiți de preoți și biserici românești — erau excomunicați sau afurisiți de cler și mitropolii grecești „cu întreg ceremonialul lugubru prescris de ritul ortodox: vestminte sacerdotale de doliu, lumânări negre, etc..., cuminecături, spovedanie, botez: îngroparea și, în general, orice asistență religioasă li erau net refuzate”¹. Catedra devenise o tribună revoluționară, altarul arenă de lupte fratricide și de profanare odioasă, de îndemn la crime și incendii. Teroarea economică egala în furie pe cea religioasă. Aromânii declarați erau încercuiți de un boicot barbar și, lipsiți de cea mai rudimentară organizare de credit, sufereau lovituri grele. La acestea toate, se adăoga, după 1900, teroarea bandelor de antarți cari țineau sub amenințare de moarte comunele declarate, pe economii de vite și pe cărăvănari, pe negustori, preoți, învățători, femei și copii; comerțul stagna, cei tineri se expatriau peste mări și oceane, asasinatelor organizate de archierei și consuli deveneau tot mai dese și mai sângeroase, numărul orfanilor și văduvelor creșteau în amândouă taberele — și una și alta deopotrivă de fanatizate: un imens zăbranic de doliu învăluia casele și apăsa sufletul unui întreg popor.

Numai curajul individual și entuziasmul îndărătnic au putut rezista furiei distrugătoare; deabia câțiva tineri înrolați în bande de apărare au reușit să săvârșească fapte de arme remarcabile împotriva antarților și să evite multe dezastre².

Preoții și învățătorii noii idei s’au dovedit adevărați misionari. Fără școală adaptată nevoilor poporului, fără biserică cu prestigiu și lipsiți de locașuri de închinăciune, cu conducere centrală în flagrantă contradicție cu tradiția, lipsiți de organizarea economică la un popor de negustori și economi de vite, fără sprijin diplomatic serios și continuu, învățătorii și profesorii — aduși prin surprindere din patria lor, pregătiți repede în București, zvârliți tot atât de repede în vârtoarea luptelor de acasă — și-au distribuit activitatea între catedră și frontul de luptă, înarmați doar cu un entuziasm cald și un spirit de misionarism viu și activ³. Un al doilea factor a fost și educația primită în internatele școlilor secundare: prin viața de sinceră frățietate dusă în comun — vreme de șapte ani — în focul luptelor, s’a creat un singur suflet; aceeași energie neînfrântă, același entuziasm nepotolit și aceeași perseverență de a ieși din co-

în Grecia“ de A. Hăclu în „Trib. Rom. de peste hotare”, nr. 8—9/1924. ¹ N. Papahagi, p. 101. ² Șefi de bande au fost: Mitre Vlahul Pangearu și Ap. Căciccona, Fârșeroși, Al. Coșca-Gopeș, L. Călinescu-Perivole, Apostol-Litumnița, Gh. Mucitane Casapu — Crușova, ajutat de mulți tineri entuziaști, majoritatea căzând pe câmpul de luptă. În toată această epocă de sânge, acel Pindar care a jînut încordate inimile tuturoata, a fost Mulovișteanul C. Bilicaci cu avântul lui marș „Părinteasca dimândare”, fără pereche în lirica românească. ³ Vezi studîul „Rom.

mun; aici, în aceste laboratorii, se făureau preoții, învățătorii și pentru cariere felurite, pe cari, însă, un păcat original avea să-i mână în mod fatal în Țara Românească, lăsând, astfel, poporul fără conducători și vetrele pustii de tinerii feciori.

În aceste condițiuni extrem de grele și sângeroase, s'a putut crea, totuși, o cultură românească cu faima în Balcani. Cu primele serii de diplomați, școlile românești căpătară importanța unor înalte academii de cultură occidentală, eclipsând, cu strălucirea lor, celelalte instituții similare; dușmani și prieteni recunoscuseră superioritatea învățământului românesc în Balcani și, prin aceasta, România apărea ca avangardă a civilizației și model în s.-estul european¹.

În această epocă sângeroasă, conducătorii mișcării la fața locului erau toți la înălțimea lor: Apostol Mărgărit — pe care istoricul N. Iorga îl numește „bărbat excepțional” —, Lazăr Duma, N. Tacit, N. Batzaria, toți inspectori, precum și mulțime de revizori²; directori de școli secundare, ca I. Ciulli, P. Pucerea, Coe Adam, M. Dimonie, Achile Pinetta³, Th. Căpidan, A. Milla, V. Diamandi, etc.⁴.

Serii numeroase de tineri, desăvârșindu-și studiile în țară, s'au distins ca profesori⁵, medici⁶, ingineri constructori⁷, ingineri silvici⁸ și agronomi⁹, arhitecți¹⁰, avocați¹¹, farmaciști¹², scriitori și publiciști¹³, magistrați¹⁴, consuli și atașați comerciali¹⁵, militari¹⁶,

în Grecia“ în „Trifb Rom. de peste hotare“ nr. 8-9 | 924. ¹ Dăm un exemplu edificator. Primii medici sosiți la Bitolla, Scopia și Salonic, mândra falangă: P. Pucerea, F. Mișea, T. Șunda, T. Trifon, T. Mașu, G. Badralexi, etc. erau căutați de toată lumea care venea din toate provinciile; pe când farmaciști: T. Pucerea, D. Nectiu, C. Școdreanu, I. Petrescu și I. Școdreanu îl așutau — în mistunea lor socială și națională — contribuind, cu puterile lor miraculoase, la afirmarea cea mai dărză și lumnată a civilizației românești. ² Revizori au fost: A. Balamace, N. Tulitu, A. Becea, G. Clonga, Fonc Capsali, etc. ³ Cu titlu de curiozitate, dăm: «Pinetta este pădurea dela Ravenna unde Dante visa și lucra la nemuritoarea Divina Comedia. ⁴ Directoare de școli: El. Berberii, El. Potamian, M. Capsali — soția lui Fonc și mama cunoscutei choreografe Floria Capsali. ⁵ Vezi pgr. următor. ⁶ Ibid. ⁷ Vezi mai sus p. 514 și pgr. următor. ⁸ Papintan, Nacu Scrâma, I. Caramănuș, M. Adam, P. Peca, G. Constantinescu, Sim. Ghica, G. Prapescu, etc. ⁹ Șt. Teșu, T. Căclona, G. Catranii, At. Caranauș, Tache Peaha, T. Panatoti, Zisu Șebe, P. Ciulli, N. Uliani, Sotir Zarma, V. Ciufecu, V. Gogeamani — din ministerul albanez, T. Peaha, etc. ¹⁰ Vezi mai sus, p. 514. ¹¹ V. Covata, A. Pinetta, I. Papagoga, T. Statu, I. Sarmaniotii, V. Muși, I. Galbăgiari, Titu Mărgărit, A. Tanașoca, S. Șunda, G. Hașotti, G. Papatanase, C. Ciometii, V. Magiari, M. Magiari, Ghicu, Constantinescu, C. Cicma, Al. Badralexi, Naum Nance, Naum Ionescu, V. Papahagi, etc. ¹² În afară de cei citați, p. 501; Docea-Ianca, C. Vaeni și M. Paleacu-Buc., E. Docea-Veles, P. Caracotta, G. Carașa, etc. ¹³ Vezi pgr. urm. ¹⁴ Tulitu Dautte, G. Dumitrescu, G. Samarineanu, St. T. Lega, Ciomu, etc. ¹⁵ C. Metta, C. Staca, V. Ciulli, M. Velo, V. Cazana, Petre Trifon, T. Ciumandra, M. Petrașincu, V. Papazi, I. Varduli, V. Bibescu, Ghica, G. Zerva, etc. ¹⁶ A. Cucuțchi, T. Șunda, Duma, Nibi, T. Constantinescu, A. Constantinescu, G. Bibescu, T. Pitca, Bușac, Nastu, Trăpce, Vanghele, Goschi, G. Petrovici, Pritta, etc.; un distins ofițer A-tanasu Peșca din Ohrida, etc.

mulți în activitatea bancară ¹, în marile demnități ale statului — ca Paul Goma, Costică Nicolau, Tr. Mihuțu, etc.; alții ilustrează catedre universitare, etc. Oriunde au trecut, au radiat perseverență în muncă, spirit de independență și inițiativă creatoare, ridicând simfîmîntul de datorie la rangul de cult și de virtute națională.

În legătură organică cu mișcarea culturală și ca epilog al acestei tragedii, stă problema colonizării cu Aromâni a Cadrilaterului. Contribuția acestei ramuri s'a afirmat pe multe tărâmuri. Imediat cu 1913, printre cei dintâi misionari ai școlii și civilizației românești, au fost Aromânii; mare parte din elementele bine încercate dela școlile desființate în Macedonia și Epir erau azvârlite în lupta nouă — cunoscând sufletul și limbile acestor popoare, aportul lor la naționalizarea provinciei a fost destul de apreciabil. Odată cu așezarea coloniștilor — elemente de reacțiune și obișnuite cu metodele de luptă și atacuri revoluționare — liniștea în satele și drumurile bătute de comitajii a fost relativ asigurată. Născuți și căliți în vâltoarea luptelor epice din patria de origină, au împămîntenit o conștiință națională categorică, afirmând sus și tare, principiul dreptului imprescriptibil al națiunii suverane în stat ² și, mai având o intuiție limpede despre natura raporturilor între conducători și conduși, au ținut să practice această concepție politică și în noua patrie, fapt care a avut darul să contagieze și pasivitatea cătorva mii de coloniști regățeni ³, dar, odată cu aceasta, s'a popularizat și calomnia că n'ar cunoaște simțul de ordine și nici respectul de autoritate.

Totuși, cea mai grandioasă operă săvârșită de acești coloniști — deveniți, în câțiva ani, „primii agricultori ai țării“ cum observă N. Iorga, rămâne autocolonizarea lor model. Fiindcă, propriu zis, bunăvoințele autorităților nu numai că au lipsit, dar ele s'au exprimat, adesea, prin sabotări și calomniări sistematice; fiindcă acești colo-

¹ În afară de cei citați, p. 503, Ceagant, C. Iuțu, Tanașoca, Ciocu, V. Beza, P. Chirața, T. Biotola, Tulliu, A. Cornetti, G. Ghîța, Ficăță, Ar. Papahagi, P. Zega etc.
² Această afirmare a fost susținută și de o presă modestă: «Cuvântul», «Buctumul» și «Legionarii» din Bazajic — având ca director pe C. Ciometti; câteva altele la Silistra și «Apărarea» al Soc. de cult. m. română. Pentru înțitarea în această problemă, a se cerceta toate aceste organe, precum și „Un deceniu de colonizare în Dobrogea nouă“ (1925—1935) de V. Muși, lucrare cu mult adevăr, dar și cu multe omisiuni, mai ales în ce privește începuturile, dela care se exclude cu desăvârșite rolul organelor școlare din Macedonia, reprezentate, între 1924—1926, de A. Hăctu ca administrator și ca revizori: S. Ghîzarî și P. Cunia, primul ca unul care a dat alarma (Vezi „Românismul în Grecia“, st. cit.) și toți trei ca unii cari au propovăduit ideea și s'au asociat la toate actele începutului. Iată ce scria d. C. Noe d-lui A. Hăctu în 1925: „Ai fost printre cei cari au văzut cu claritate și au pășit cu hotărâre pe drumul salvării elementului român, din criza care-l putea duce la complet dezastru“. ³ I. Simionescu, în «Dobrogea»

niști pe cari Ap. Culea îi compară cu coloniștii „cuceritori și tenaci” ai lui Adam Kühn și ai lui Iohan Boier din romanul „Emigranții”¹ au cucerit petec cu petec pământul ce-l lucrează, ograda în care și-au ridicat gospodăria și vatra satului pe care au românizat-o, radiând în jurul lor, mândrie și suveranitate națională. Au creat, mână dela mână, o ghirlandă de peste 30 așezări românești — model de ordine, de confort și de voe bună, care de care întrecându-se în felul de a se gospodări². În fruntea tuturor, stau, fără îndoială: Salman-Caliacra, iar în Durostor: Haidodu-Dragalina, Sarsânlar și două nume simbolice și atât de evocatoare — Gramoste și Frașari!³

4. — Savanți, scriitorii, profesorii și medicii aromâni în România și în alte țări.

Am văzut că toate colegiile din Balcani erau servite aproape numai de profesori aromâni. Noua Academie a Moscovei era condusă de învățați ca Hrisant Epirotul din Zița, de Castoritul I. Sevastos, Grigorie Moscopolitul, T. A. Cavaliotti, după 1802, Constantin Ieromonahul, etc.⁴. La Ianina, E. Vulgaris era continuat, la colegiul Maruți, de „colegul și prietenul său” cunoscător al științelor moderne Trifon și „succesor vrednic” al acestuia Dimitri Bardaca — fost profesor și la Meșova, amândoi Meșoveni⁵. Doi originali savanți au fost: Nicolae Țerțuli (la Meșova-Zurzuli), cunoscut ca Cercel și Constantin Ceagani. Cel dintâiu, nevrând să se recunoască cu nimica inferior lui Vulgaris, a cutreerat toate universitățile din Europa, vreme de 7 ani⁶, pe când C. Ceagani s’a lăsat de negoțul din Ungaria și, fiindcă părinții nu vroiau să mai facă alte studii, colindă pe jos Europa și ajunsese la Halle, unde informă despre Aromâni pe savantul I. Thunmann, care a publicat serioase articole despre poporul aromânesc și asupra lucrării „Protopiria” — Prima învățătură a lui T. A. Cavaliotti⁷, elev și al învățatului compatriot Ioan Halcheus, profesor la Veneția⁸. Alături de aceștia, au fost și scriitorii moscopoleni: Daniil Mihail Adami Hagi, econom și predicator, autor al lexiconului în patru limbi: „Tetra-

¹ «Dobrogea» 244—245. ² De remarcat este și contribuția B. N. R. care, prin G. Marinescu, energicul director al Sucurs. Caliacra, a contribuit la ridicarea unei școli și a 62 case model în comuna T. Maiorescu, în folosul coloniștilor macedonenți și regăsenți. ³ Pe clopotul bisericii, donat de d. A. Valda, stau scrise aceste stihuri scrise cândva de Șaguna: «Afundele rane ale neamului nostru numai prin vesela reîntoarcere la ai noștri se pot vindeca». ⁴ Skenderis, ed. I, p. 9 — ap. V. Pap., p. 19, nota 3. Vezi și Paramica, Shediasma, 89—81. ⁵ Zaviras, o. c., 319-20 și Sathas, 495 — ap. V. Pap., nota 1, p. 28. ⁶ V. Pap., 33. ⁷ Familia originară din Moscopol, parte s’a așezat la Clisura, alta în Țara Românească — P. Pap. 31. După Mem. cit., s’a născut la Zemlin. ⁸ V. Pap., nota 2, p. 25. După Paramica, era profesor la Institutul Flaghintana din Veneția. Alți învățați: Dim. Procopie, Proc. Pamperli, D. Pamperli, Iosaf, etc.

ghlosson“ — studiat de W. M. Leake și Miklosich¹; cel de al doilea „nemuritor scriitor aromân“, cum îl numește P. Papahagi, era Constantin Ucuta Ieromonahul, cartofilax și protopop în Posen, cu opera „Nea Pedagoghia“, prin care chiamă pe Aromâni la deșteptarea națională².

Vom da un șir de profesori și savanți cari au servit Academiiile din Iași și București, curțile domnești și altele. Dimitrie Procopie Pamperi; doi Turnavitu — Alexandru, până în 1761 și Pantazi³; Manasi Iliadi din Melnicul Macedoniei, între 1759-785⁴; Neofit Cavsocalivitul, director și profesor, continuat de Gr. Constanda⁵; Daniil Filipide care a lucrat cu acesta o geografie⁶; Neofit Duca din Zagor, între 1815—21, profesor foarte reputat, care avea peste 400 studenți, inițiat în ale Eteriei⁷; Gh. Ghenadie din Doliana-Zagor, mentor al fiilor boierilor români, toți aceștia activând la Academia din București⁸; la aceea din Iași, menționăm pe acel Nicolae Cercel, cunoscător al tuturor limbilor, cei mai renumiți bărbat al timpului, fost profesor la școala dela Sf. Munte, de unde a venit la conducerea Academiei și a gimnaziului și a colaborat la marele dicționar „Thesaurus linguae graecae“⁹; Gheorghe Sacișteanul¹⁰: etc. Ștefan Comița din Cofi-Tesalia era profesor la școala valacă a lui Caragea Vodă¹¹ și publica la Varșovia o lucrare.

Alți învățați: medicul Toma Mandacași¹²; Ambrosie Pamperi, preotul capelei gr.-ort. din Lipsca¹³; matematicul Demetru Govdela din Rașani-Olimp¹⁴; Grig. Paliura¹⁵; Const. Huma din Larisa¹⁶; Teodor Racu din Tricala și Dim. Pulio¹⁶; Gh. Sachelariu din Cojani¹⁸, Dim. Darvari din Clisura care a publicat zece volume de filosofie și morală¹⁹.

În Germania, s'au distins Dionisie Mantuca din Castoria, Constantin Tarpu, I. Halkeus și alții²⁰. Înainte de războiul mondial,

¹ A fost tipărită la Viena în 1802; Protopopria în 1779 la Veneția cu concursul negustorului Gh. Tricupa Kosmiski și o introducere în gramatică la Moscopol cu cheltuiala nobilului Antonie Hagl Gheorghe Buta — Vezi V. Papac., 35. ² Tipărită la Viena în 1797 la Marchidese Pulsta — ap. P. Pap., 44, 47 și 57. ³ C. Erbiceanu, Cron. greci XXVIII și Comunicări, 158. ⁴ Idem, Cron. greci XXVI. ⁵ Vezi I. Car., 167, despre aromânitatea acestuia și Cron. greci XXX. ⁶ Cron. greci, XVII și I. Car. o. c., 167. ⁷ Cron. greci, XXXI. ⁸ Ibid., XXX. ⁹ C. Erb., Com., 36. ¹⁰ Cron. greci, 226. ¹¹ W. M. Leake, o. c., 83 și N. Iorga, Hist. Roum. Pen Balk., 48—49. ¹² Numele Mandacași există și la Perlepe. ¹³ C. Erb., Com., 164. ¹⁴ W. M. Leake, 91. ¹⁵ Ibid., 93. ¹⁶ I. Arg., 257. ¹⁷ W. M. Leake, 91. ¹⁸ Ibid., 83. ¹⁹ Ibid., 66 și C. Erb. Cron. greci, XXXII. Alți învățați în Principate în sec. XVIII, au fost: Diamandi Petala — Târnova, Ștefan Dînga, un Nicoglu Gheorghî, un profesor Mictora; ca studenți: Dim. Darvari cu frații Petru și Nicolae, Pap Zenobie, Vasile Vlahul, Cristodor Atanasie, Perlevu Cristofor, Rîzu, Sachelarie, Gherman, Garoflide, Schina, Pantazi, Moscopol, Caracaș, Filitti, Țigară, etc. — Vezi Cron. greci, XXVIII — XXXII. ²⁰ Sathas Bibl. graeca Medii Aevi, III, 500.

Întâlnim la facultatea de medicină din Padova pe Giovanni Spiru din Moscopole, mort ca un erou pe câmpul de luptă ¹.

În sec. XIX, se remarcă, la Buda, Mihail C. Boiași cu prima gramatică m.-română din 1813, cu traducerea evangheliei, a unei gramatici neogrecești dedicată în 1823 lui I. Cârja, cu traducerea operei „Orbis pictus” a lui Comenius în zece limbi, în 1819 ²; contemporanii este dr. G. C. Rosa cu primul studiu istoric asupra Aromânilor și cu „Măestria ghiuvăsirii” — arta cetitului” ³.

Multe nume aromânești au ilustrat și ilustrează știința și catedra universitară. Din vechile colonii dela Craiova este G. Coculescu, fost director al institutului astronomic ⁴; ca produse ale mișcării culturale: istoricul I. Caragiani dela Iași, Gh. Murnu, interpretul neîntrecut al lui Homer ⁵, filologul Th. Căpidan dela Cluj — toți trei membri ai Academiei Române; Iuliu Valaori-Moscopolean cu multe lucrări de filologie clasică; Cezar Papacostea, Caracostea, filologul Tache Papahagi, C. Iotzu dela Academia de arhitectură, H. Geagea, N. I. Ioanid; M. Beza ⁶ conferențiar la Oxford, C. Staca la Praga — amândoi consuli generali; etc.

Un tânăr care face cinste științei românești este Elie Carafoli, profesor de aerodinamică la Școala de Politehnică și fost director de studii al I. A. R. dela Brașov, autor al unui tip de avion de vânătoare, de școală și de turism ⁷. Ca precursor al acestuia, am putea cita pe nenorocosul Ignatie Martinovici din Banat, despre care se spune că a construit la Lemberg un balon dirijabil și a inventat o aeronavă care să ridice tunuri, a concurat la premiul Leyden, a făcut măsurători de altitudine, a inventat numeroase gaze explozibile și otrăvitoare și era o autoritate recunoscută în învățământul public din imperiu, membru al Academiei din Berlin și al adunării Naționale franceze, etc. ⁸. Catedra secundară este, deasemenea, ilustrată cu nume ca acestea: Per. Papahagi, M. Statu, C. Noe, L. Boga — director al Arhivelor statului la Chișinău, N. Tului, Ion Čaranica, G. Zuca, V. Papacostea, I. N. Iotta, G. Cica, Jean C. Dan, Papadima S. Diamandi, P. Marcu, Gr. Magiari, I. Licea, G. Cotlaru,

¹ Pe o placă din biserica «Sf. Spiridon» din Veneția se citește numele famlilei ca citoră. Relații date de P. Gogeamant — Buc. ² G. Popescu, „Apostolul m.-român” în Alb. m.-rom., 1880, 107. ³ Ibid., și P. Pap., o. c., p. 26. ⁴ Din vechile colonii, cităm pe Alex. Nasta, frații Meitani, atâția Giuvara, etc. ⁵ Fratele acestuia este cunoscutul Ary Murnu, pictor și caricaturist. ⁶ Se crede că și Théodore Bèze, fost secretar al lui Calvin și mare scriitor ar fi fost Aromân (?). ⁷ A fost asistent la Sorbona al ilustrului matematician Painlevé, și-a luat doctoratul de stat în științele fizice și aeronautice; lucrările lui cu Toussaint au fost elogios apreciate de presa franceză în 1926. ⁸ Vezi mai sus p. 586. Poetul grec I. Vilară — foarte probabil, Aromân — satirizează în poezia „Sfera aerostatică” o încercare nereușită la Iania cu un balon — la comanda lui Alf Pașa — a lui Pahomi din Seracu, om cu cunoștințe largi, ațutat de o pletadă de

frații Ioan : Nicolae și Costică și frații Papagheorghe : Gogu și Alex., Cocio Niculescu — cu multe lucrări de geologie ; etc.¹. Ca publiciști din vechiile colonii am remarca pe Gr. Grandea și Anastase Panu² — și ca produse ale mișcării culturale pe Șt. Mihăileanu, N. Batzaria marele anecdotist, A. Bagav, M. Beza, C. Noe, Mișu Samarineanu, director al revistei „Familia“, Toli Hagigogu, I. Foti, I. Biciola³ și alții ; ca scriitori pe I. Caragiani, G. Murnu, Per. Papahagi, Th. Căpidan, I. Arginteanu, Nicolae și Valeriu. Papahagi, V. Papacostea, M. Beza, C. Noe, S. Țovaru, L. Boga, etc. — cu cunoscutele opere atât de des citate ; pe I. Ciulli — geograful, cu cercetări inedite foarte apreciate⁴ ; un mănunchiu de poeți, cu încercări frumoase în l. literară sau în dialect⁵ ; etc. •

Aromânii, dornici de înaltă cultură, s'au dedat, din vremuri foarte îndepărtate, și studiului medicinei, îndeletnicire nobilă atât de apreciată la Turci. Ei au practicat-o întotdeauna și sub forma empirică, atât în provinciile turcești, cât și în alte țări. Am vorbit, la locul cuvenit, de acei „caloiatri“ — buni medici din Epir, de acei „vraci“ din Meglenia, precum și de acei Gopeșeni și Mulovișteni cari activau în satele turcești și bulgărești din cuprinsul vilaetului Bitoliei și chiar în Serbia și Bulgaria ; ba erau numeroși și în Albania ; am citat pe unul Simeon Țovari la Dibra, pe unul Hogeia T. Ghiula-Crușova la Școdra⁶. Li mai găsim și în Serbia, ca medici ai aristocrației turcești — majoritatea din Epir, umblând, adesea, în grupuri prin țară și vindecând poporul, iar pe timpul lui Miloș ei erau prin toate satele⁷. Prin sec. al XVIII-lea, îi întâlnim pe acești „quack-salber“ și prin provinciile fostei monarhii⁸ — ca medic militar era, pe vremea lui Karagheorghe, Toma Costici din Cojani, fiul celebrei chirurgice Kira Mana⁹. Ali Pașa avea ca medici pe Aromânii I. Coletti și Colovos, fratele lui Spridon, oameni învățați în mijlocul unui mediu de șarlatani și nepregătiți veniți din toată lumea¹⁰. Ca medici empirici au lucrat și în Egipt¹¹ și în Principate — aici, găsim pe străbunul lui Ev. Zappa — marele agricultor muntean.

compatrioții Vlahi. Vezi „Apanta Ioannu Vilară» Atena, 1935, p. 57 și urm.

¹ Mai dăm un șir de vechi profesori : Gh. Dautte, I. Niculescu — maestru neîntrecut al cântecului, T. Pucerea, Ilie Ghicu, C. I. Cosmescu, Ghișu Constantinnescu, N. Maimuca, Savu Saru, D. Gaga, C. I. Cosmescu, îng. S. Ciometti, V. Naca, Toma Constantinnescu, I. Bura — secretar la legația egipteană, M. Pînetta, L. Nicolau, D. Nectu, M. Papu, N. Sdrula, Caratoli, N. Mușaca ; din cei tineri, A. Ciometti, T. Baravache, V. Liu, Pelicuda, Zverca, H. Iuță, etc.

² Vezi și S. Țovaru, o. c., pp. 17 și 18, notele 2. ³ Alții, ca Nibi, Cazana, N. Apostolescu, V. Cristicu, V. N. Cristu, Goschin, C. Constante, N. Furca, etc. ⁴ Vezi stud. d. M. Popescu-Spîneni și dare de seamă în «Universul» nr. 61 933.

⁵ N. Tullu, L. Boga, N. Velo, G. Ceara, T. Caciona, N. Scrâma, Z. Arala, I. Pupa, E. Papazisu, V. Vașotli, S. Petrașincu, V. Papafoan, etc. ⁶ Vezi cap. resp. în C. I-a. ⁷ D. Pop., 93 și T. Gheorgheviți, II, 169—70. ⁸ D. Pop., I. c. ⁹ Vezi și Conf. prof. sârb. ¹⁰ Vezi Gabriel Remêrand, I. c. ¹¹ Vezi mai sus, 443, nota 1.

Începând cu sec. XVIII, Aromânii, filii de negustori, frecventează universitățile apusene ca Padova, Pavia, Roma, mai târziu, pe acelea din Halle și Viena și exercită profesiunea în monarhie, în Principate și în Turcia — aici, numeroși ca medici oficiali în armatele otomane. Am văzut în Cartea I-a că aproape toți medicii cu pregătire specială din marile orașe ale Macedoniei erau Aromâni. La Corița, ei erau cei mai bine văzuți, la începutul sec. XIX, găsim pe Moscopolenii Balauri și Anastase Economu; în timpurile noastre, majoritatea medicilor din Tirana sunt Aromâni¹. Medicul ultimului Obrenovici era d-r Cumaudi². În monarhia a.-ungară, putem cita pe câțiva: celebrul d-r Nicolide Nobilis de Pindo — primul medic de origină română promovat în 1780 și primul sifiligraf român cu multe lucrări de știință, pentru cari, apreciat în deajuns de Iosif II și Leopold II, a fost ridicat de acesta la rangul de „Nobil al Imperiului Sacru Roman“, împreună cu nepotul său de frate Sterie Nicolide — originari din Gramoste³; alt medic a fost dr. G. C. Rosa, cunoscutul învățat, care a practicat la Spitalul Universal și Institutul de alienați din Viena, după care e trecut ca „fiscus“ onorar al comitatului Timișoara și al districtului banato-muntean Oravița⁴. În Principatele Române, însă, rolul lor este dela început covârșitor. Distinsul dr. V. Bologa revizuește complect concepția asupra începuturilor medicinei românești care începea de obicei cu Episcopescu și grupul dela Iași pela 1820—30 și fixează aceste începuturi cu binîșor o sută de ani mai înainte, stipulând existența unei întregi epoci pe care o numește „Epoca medicilor aromâni“ (1690—1820) fenomen care îl extinde și pentru Ardeal și scrie că, în perioada 1750—1800, când încep să apară primii medici titrați, Aromânii aveau deja un, întreg Pantheon medical⁵. Istoricul N. Iorga, spunea, deasemenea, că așa numiții „Greci“ cu rol cultural în Principatele Române erau mai toți din regiuni curat aromânești, ca Epir, Tesalia și Macedonia și citează, pentru vremuri când medicina era practică de oameni de neamuri streine — Venețieni, Germani, Sași, etc. sau de bărbieri, pe Ioan Procopie Pamperi Moscopoleanul, cu studii la Padova, coleg cu Alex. Mavrocordat și învățător al lui Constantin, ca primul medic aromân la curtea lui Nicolae. Contemporani cu acesta găsim pe alți câțiva, ca Nicola Scordilie și Constantin Zupan⁶, pe Manasi Iliad din Melnicul Macedoniei și Toma Mandacași din Castoria⁷; mai

¹ La Tirana, sunt, astăzi dr. Gherga, frații Prossi -- Dimitri și Spiru; dentiști: Pericle și Temistocle Prossi, Tanasi și Dumitru Prossi, Cleanti Prossi, etc.; la Fierți, Constantin Calogheru. ² După asasinarea lui Obrenovici, a trăit mulți ani în Europa. ³ Vezi «Dr. Nicolides de Pindo» în rev. m.-rom. nr. 1-2, 1931. ⁴ Ibid. ⁵ Știri despre Aromâni în Austria la începutul veacului trecut în „An. Inst. de Ist. Națională“, V, 1928—930. ⁶ Vezi N. Iorga, conf. „Medici și medicina în trecutul românesc“ 1919, ⁷ C. Erb., Cron. greci XXVII și comunic.

târziu, pe unul Tudose Gheorghide, unul Tudorachi, Siropulo, Pascal, Constantin Filitti¹. Dr. V. Bologa citează trei medici vestiți: Silvestru C. Filitti din Zița-Epir, C. Darvari-Clisura și Dum. Caracaș-Sacișta, cu studii la Halle, Goettingen și Viena, toți formând „trinitatea medicală care a dominat timp de patru decenii (1785—1825), medicina în Principate“ — cum scrie dr. S. Țovaru². În epoca 1719—1850, medicii aromâni cu câțiva Greci erau stăpânii medicinei în Principate³. Încă din 1732, întâlnim pe unul dr. Ianache din Perivole ca medic al spitalului Colțea, zidit în 1706; la spitalul Pantelimon întâlnim, la început, câțiva medici aromâni, unul din ei fiind D. Caracaș; întemeierea spitalelor se face prin influența pe lângă domni și boieri a medicilor aromâni; în 1815, C. Caracaș, întemeiază Filantropia; C. I. Darvare este numit, în 1802, în fruntea unei comisiuni care să supravegheze farmaciile și este ales să controleze titlurile medicilor șarlatani, etc.; D. Caracaș este medic șef al Bucureștilor și un fel de director al serviciului sanitar; Ioan Manicat este, în 1785, primul medic școlar în Principate și doctor al Colegiului Sf. Sava; în 1837, D. Paciura-Meșova, e chirurgul orașului; Nicolae D. Goussy (îl chema Gușă) proto-medic al Valahiei în 1847; cunoscutul dr. A. Arsachi medic primar al spitalelor Colțea și Pantelimon (1832—1840); etc.⁴. Un alt medic în București era și Mihail Scendu, care, expulzat, a trecut cu Cantemir Vodă în Rusia, unde a intrat în armată și s'a îmbogățit⁵.

Dacă acestora se datorește organizarea sanitară în Principate, tot lor se datoresc și primele începuturi ale literaturii medicale științifice. Se citează ca primă teză de doctorat aceea a lui C. I. Darvari⁶; D. Caracaș publică, în grecește, în 1795, la Viena, o poemă medicală, iar fiul Constantin „Topografia României“, în aceeași limbă, cu observațiuni foarte precise asupra higienii și boalelor locuitorilor ei⁷; dr. V. Bologa vorbește de unul Ioan Nichifor cu o teză la Viena în 1793 și despre mulți medici cu numele de Nica și Nichifor la Brașov⁸; dr. A. Arsachi scria și el teza lui în latinește⁹; N. Gussi¹⁰, etc.

În vremurile mai noi, întâlnim pe C. Esarcu și M. Obedenaru, medici și oameni de stat¹¹; pe Toma Ionescu și pe frații Minovici: Mina, Ștefan și Nicolae, organizatori ai celor mai de seamă institute medicale din țară — originari din Tetova¹²; pe A. Leonte

¹ N. Iorga, conf. cit. ² Dr. S. Țovaru, *Medicii aromâni în trecutul țărilor Române în Trifb. Rom.*, 7—8/925. ³ Ibid. ⁴ Ibid. ⁵ Ibid. Pe unul „Scendu“ îl găsim în prefața Gramaticii lui N. Bolaghi. Dr. S. Țovaru dă și o serie de medici de origine nesigură, ca Arsachi și C. A. Filitti (?), A. Carazeze-Tesalla, Pantazi Exarhu-Epir, D. Sakellariu-Macedonia, Dem. P. Vartade-Macedonia, etc. ⁶ S. Țovaru, st. cit. ⁷ Encicl. Diacon., I, 714 — după Glon, „Portrete istorice“ 1894. După N. Iorga, Al. Odobescu datorește toată genialitatea mamei sale, fata acestui Constandachi. ⁸ Vezi st. cit. ⁹ Vezi Encicl. Diac., I, 271. ¹⁰ S. Țovaru, st. cit. ¹¹ Obedenaru a scris scrierile asupra medicinei și dialectului aromânesc. ¹² Vezi

din Lânca, fost președinte al Soc. de cultură m.-română¹; Dudumi-Buc., A. Corina și T. A. Duca² — toți din Magarova; Leca-Cli-sura, fost medic primar la T.-Severin; Sterie Bechis și Al. Pișcă la Pitești, Tulu la Călărași, etc.

Ca produse ale mișcării culturale, în afară de cei cari au activat în Macedonia: P. Pucerea, T. Șunda, F. Mișea, T. Trifon și G. Badralexi, vom cita pe I. Ghiulamila, marele ortoped și președinte al Soc. I. O. V.³; Petre Topa, președinte al Soc. de cultură m.-română și medic primar al Spitalului de chirurgie al Asigurărilor sociale; St. Petrașincu, I. Zamani, S. Țovaru, Tache A. Tanașoca și J. Th. Dinischiotu — toți medici secunzi la diferite așezăminte spitalicești din București; ortopedul V. Caracotta, G. Papagoga, At. Zega, Naum Ionescu, C. Dimitriu, P. T. Trifon, toți în capitală; C. Sulferi medic șef al jud. C.-Albă; G. Baludina, P. Atanasescu, C. Mihușu-Brăila, P. Tofa-Silistra, I. Carangiu-Turtucaia, V. Apostolescu și Iancu Mihail-Constanța, D. Zeana-R.-Vâlcea, C. Bușulenga-Calafat, T. Pentifraga, etc.⁴

Aceasta ar fi, în linii generale, contribuția elementului aromânesc la viața social-culturală și politică a provinciilor constituind România întregită. O reluare a problemei acesteia, însă, pentru ca să se fixeze cât mai limpede importanța acestui element, se impune în mod imperios și, de aceea, exploatăările de până acum ar trebui considerate doar o simplă încercare și un început care își așteaptă întregirea într'un viitor cât mai apropiat.

FINELE CĂRȚII III-a

art. de N. Batzarla în „Adevărul“ nr. 29/II/1933 și în această lucrare, p. 217.
¹ Se numea „Vlahu“ — tatăl Anastasievici, constructor în Muntenia și fost negustor în Serbia, după mărturiile ale d-lui dr. Ghiulamila ² Este medic șef al spitalului „Bagdat“ din R.-Sărat. ³ Vezi «30 ani de activitatea medicală» de dr. I. Ghiulamila și recenzie în «Universul», Mai, 1936, de Lungulescu. ⁴ Medici aromâni morți în război: D. Dîcea, P. Zottu, N. Badralexi, H. Cîcma, Irajt Niculescu-Târnova, I. Buta, P. Constantinescu, T. Magțari, P. Velo, L. D. Athanasescu, Zigura, S. Patelli, etc. Activează tinerii: H. Stoescu și Pandele Saru-matori, Arhondî Nastu, T. Țovari, N. Tărăreșcu, D. Ceapara. Ar. Zega, D. Chiose, G. Paligora, D. Nena, Simionide, Carangiu, Tale, Chitu, M. Nica, etc. - doamnele: Fi. Bagdasar-Ciumetti și Elvira Bolintineanu-Maimuca, etc.; dentiștii: Har. Prossi-Tîrana, și Fundi-Meșova. Au activat și activează în Serbia: S. Berbert și A. Chiale; în Grecia: P. Mileancu, G. Dan, N. Vaslache, etc.; la Paris: d-r Nica-Perlepe, etc.

CUVÂNT DE ÎNCHIDERE

Ajuns — după îndelungi sforțări — la capătul lucrării, credem că, măcar în parte, ne-am achitat de greaua sarcină ce ne-am luat asupra-ne. Căci nu este lucru tocmai ușor să sintetizezi viața unui întreg popor în retrospectiva veacurilor și sub toate ale lui infățișări, atunci când este vorba mai cu deosebire de un popor care n'a avut cultura lui proprie prin care să se fixeze, în tipar obiectiv și cu dragoste de scriitor băștinaș, evenimentele trecute și când este, iarăși, vorba de un popor care a fost, dintotdeauna — cu intenție sau bună credință — confundat când cu Grecii, când cu Albanezii. În toate domeniile — în acela al comerțului și al culturii, ca și în acela al artelor mari și minore — am căutat să dăm doar câteva indicațiuni cari să netezească drumul pentru cercetări viitoare, următor cărora se vor descoperi multe comori prețioase.

În lumina celor expuse până aci, se vede cu prisosință cât de greșită a fost concepția unora cari au stigmatizat cu porecla de „balcanici“ și au privit cu teamă sau cu dispreț elemente ca acelea aromânești îndeosebi, capabile să joace, într'un trecut nu tocmai depărtat, un rol distins în toate domeniile de activitate omenească — atât în Peninsula, cât și în alte țări, unele din ele cu tradiții de veche cultură și civilizație, pe câtă vreme au făcut atât de mult pentru organizarea rezistenței naționale, ca și pentru comerțul și cultura provinciilor cari constituiesc România de astăzi.

Drept încheiere, recomandăm tinerilor făcând parte din acest popor să cugete adânc asupra acelei splendide solidarități ce caracteriza viața orașelor aromânești și mai ales pe acele cetăți din ținutul moscopolitan cari se întreceau, fiecare, cu puteri unite, să facă din Moscopole o mare cetate a culturii și a marilor creațiuni, precum și că sunt datori să se pătrundă de adevărul că misiunea lor — potrivit tradiției de acasă — este ca să-și așintească privirile spre domenii fecunde și practice, ferindu-se, ca de foc, de acele atitudini istovitoare și de acele frământări sterile și aducătoare de pagubă morală în țara unde este atât de mult de construit și nimica de surpat, în țara pentru al cărei prestigiu și civilizație neamul aromănesc s'a desfăcut în două, ca, într'o hărțuială sângeroasă și inutilă, să dispară de pe harta Balcanilor. Steaua polară să le fie frumoasele virtuți creatoare ale părinților și străbunilor lor, cari au putut să răspândească binefacerile prin muncă, economie și perseverență.

Pe de altă parte, să nu se uite două lucruri: poporul româ-

neșc și conducătorii lui să fie siguri că Țara Românească a beneficiat mai puțin ca oricare alta de virtuțile acestui popor și că este imperios necesar să se canalizeze, numai spre bine, toate energiile acestor fii rămași orfani în țări maștere și șovine și încă ceva: un element ca acesta, care nu cere decât să i se deschidă porțile, trebuia, chiar dacă nu exista, să fie inventat — așa cum s'a exprimat un mare om de stat român.

Acel sistem de străduințe adoptat de bărbații monarhiei a.-ungare și urmărit cu tenacitate vreme de două veacuri; sumele considerabile și energiile cheltuite pe țărâm politic cu nemiluita de țările balcanice ca să câștige pe Aromâni în sfera lor de influență culturală și politică și, astfel, să și-i însușească etnicește, toate acestea trebuie să servească de lecțiune și de imperative categorice în programul de realizări viitoare ale oamenilor politici români cărora le incumbă marea datorie ca să nu cruțe nici o jertfă pentru aducerea rămășițelor acestui popor în țara ale cărei hotare și târguri comerciale trebuiesc cu orice preț cucerite și naționalizate.

ÎNDREPTĂRI ȘI ADĂUGIRI

INDREPTĂRI.

Se va ceti în loc de :

- Pag. 1, rd. 17: au căutat — au cântat
" 3, " 21: cele — celei
" 3, " 26: creațiunen — creațiunea
" 5, " 35: rag — rang
" 15, " 3: Perioada II — Perioada II sau bizantină
" 25, " 31: ocupației a majorității — ocupației majorității
" 46, " 25: port modern cu avangardă — ca avangardă
" 47, după rd. 10, urmează: Seres, Belgrad, Zeimun,
etc. unde coloniile de negustori aromâni au fost
un factor de importanță neprețuită
" 83, " 41: Vardali — Varduli
" 91, " 32: hamurile — hanurile
" 95, " 6: Sisavion — Sisanion
" 95, " 38: a foit — a fost
" 140, " 42: Alem. m.-român — Cal. m.-român
" 154, " 7: Skieptari — Skipetari
" 154, " 43: Gh. Ghira — Gh. Ghida
" 158, " 45: Golul se umple cu: C. Burileanu, o. c., 75
" 159, prima notă 4 va fi 3, ref. la Selman Dalip, golul se umple cu p. 78
" 185, nota 2 va fi nota 1
" 187, ultimul rând: Ghioca Buraen — Ghioca Buracu
" 188, rd. 25: Emanoil Geagiu — Emanoil Papamanoli
" 193, " 1: din jurul ei — din jurul lui
" 197, " 20: se șterge Zisi, Tega, Doga
" 197, " 30: Nușa & Bosniacu — Nicaruși & Bosniacu (Naum)
bătrâni negustori de manufactură
" 201, " 53: Belaceșue — Belaceșmè
" 203, " 5: Koprilii — Köprülü
" 209, " 27: Cumanova — Coceana
" 211, " 15: Vranic — Vrania
" 212, " 8: Kalkandeleu — Kalkandelen
" 216, " 22: oraș. Intr'un ținut — oraș, într'un ținut
Pag. 227, rd. 30: Mitropolitul-poet Dosoftei se omite
" 254, " 9: Cadî se trece ca chereștiu și nu ca negustor de

- pielărie
- „ 261, „ 1: se va ceti: oricum, cu mult înainte de moartea lui Ismail Bey
- „ 282, „ 11: Van din Armenia — Van și Armenia
- „ 287, „ 32: de funcționari și de cete — de funcționari și de cele
- „ 291, „ 45: golul se va umple cu „Comptoir
- „ 292, „ 42: Maltu se va ceti Gramata
- „ 294, „ 42: I. Foti — A. Foti
- „ 333, „ 1: Tulliu — G. Tulliu
- „ 333, „ 2: Vașottî — N. Caragea
- „ 333, „ 7: se omite Bacica
- „ 351, „ 17: artisce — artistice
- „ 353, „ 21: companiile de... — companiile de negoț ale
- „ 354, „ 26: Barloghi — Barboglu
- „ 361, „ 7: Babaș — Babuș
- „ 363, „ 41: Hohn — Hahn
- „ 365, „ 23: Nicle Dima — Nicle Dumba
- „ 372, „ 9: Chilită — Chiliță
- „ 377, „ 14: balneare — balcanice
- „ 378, „ 14 și 15: familia clisureană Papana — familia Papari din care s'a născut...
- „ 379, „ 24: 1771 — 1671
- „ 384, „ 30: țară de agricultură și de porci — și de crescători de porci
- „ 387, „ 36: Eruștva — Druștva
- „ 393, „ 20: stațiuni — stațiuni naționale
- „ 394, „ 8: Șumadriei — Șumadiei
- „ 394, „ 17: cele de porci — cel de porci
- „ 399, ult. rd.: Ciumandis — Ciumandra
- „ 407, „ : Nicolae Urseanu se referă la nota 8
- „ 411, „ 11: Maltu se va ceti Gramata
- „ 413, „ 19: Măgărăvenii originari: — Măgărăvean originar;
- „ 413, „ 23: trecute — trecut
- „ 418, „ /: născut Torbu se referă la Milescu, nu la Caraja
- „ 419, „ 14: Malinof se omite
- „ 427, „ 34: Cociu Muloviște, etc. — Cociu Ciomu-Muloviște cu două mari hoteluri: „Grand Hôtel d'Angletere“ la Atena și „Olympos“ la Kefisia
- Pag. 430, rd. 17: 3-4000 suflete — 13-14000 suflete, în cari întră toți Aromânii din toate ținuturile aromânești
- „ 431, „ 8: Egiptul inferior și superior → mijlociu și superior
- „ 448, „ 6: copul — capul
- „ 456, „ 37: „fetele — fetele

- „ 463, „ 52: Murușu — Marușe
- „ 474, „ 23: C. Leonte -- A. Leonte
- „ 474, „ 28: peste 1000 pogoane — câteva sute de pogoane în jud Brăila și Putna
- „ 477, nota 4 se omite; rd. 28 100 ha. pădure — peste 1000 ha. pădure; informațiuni dela d. S. Teju
- „ 477, rd. 29: moșia Florești — o parte din moșie și din via Florești, în posesiunea inginerului S. Teju fost șef de punct al Dom. Coroanei din Segarcea-Dolj și al Domeniului Ivești
- „ 479, „ 3: Hagiad — Hagiad
- „ 480, nota 1: Lucanu — Lucian
- „ 480, nota 9 se referă la Marcu Bel, rd. 24
- „ 485, rd. 17: Vanci M. Zisi — Vanciu M. Zisi
- „ 487, „ 26-27: Dim. Dimeca farmacist Cernavoda — Gheorghe Dimeca la Fetești
- „ 488, rd. 10: dr. Carangiu — dr. I. Carangiu
- „ 494, „ 26: Sterie Ianuli — Nicola Steriu (Ianuli)
- „ 494, „ 37: Toma Lenga — Temistocle Lenga
- „ 494, „ 39: Simuleanu — G. Simuleanu
- „ 496, nota 4: golul se umple cu nr. 20/931
- „ 501, rd. 4: Sterie Garibaldi — Dimitrie Garibaldi
- „ 511, „ 25: Tașcu pe Șerban Vodă și Sterie — Anastase pe Șerban Vodă și Sterie pe Văcărești
- „ 502, „ 16: Kendros — Tanasi-Trasibulos Kendros
- „ 504, „ 6: ca motto la fruntea — ca motto în fruntea
- „ 504, „ 9: decât că am deschis — decât să deschidem
- „ 507, „ 12: Sârmacheci — sârmacheci
- „ 511, „ 15: clădită prin 1840, avea — : avea
- „ 514, „ 17: Simuleanu — D. Simuleanu
- „ 517, „ 34: de cari — despre cari
- „ 518, „ 29: se adaugă Ary Murnu, Teodor Zarma
- „ 529, „ 2: Cușu Țape — Nicola Condu
- „ 520, „ 16: Coconaeu — Coconacu
- „ 530, alin. ultim, cap. IX se va considera penultimul, iar penultimul se va considera ca ultimul
- „ 535, rd. 43: en européeny — européens
- „ 535, rd. 11: avem încredere — aveau încredere
- „ 537, „ 38: orânduiala estetică — estetică în gospodărie
- „ 543, „ 36: avocatul — nici avortul sau concubinajul
- „ 557, golul dela ultimul rând se umple cu N. Paleologu
- „ 563, rd. 15: și culturii — și a culturii
- „ 567, „ 1: Mihaulis — Miaulis

- Pag. 570, rd. 20: Constantin — Constandă
 „ 575, rd. 16: acelor sângeroase — acelei sângeroase
 „ 575, rd. 33: nrezentat — prezentat
 „ 576, rd. 21: nu era îndeajuns — nu erau îndeajuns
 „ 595, rd. 8: Costin — Costiniu, străbunul Costineștilor
 „ 596, rd. 4-5: fiul dr. Constantin, actual ministru al muncii —
 dr. I. Costinescu, actual ministru al industriei și
 comerțului
 „ 602, nota 1: T. Mașu — Pandelescu
 „ 603, rd. 2: pentru cariere diferite tinerii
 „ 606, rd. 29: „Catedra secundară etc. formează alineatul al
 patrulea

ADĂUGIRI.

- La pag. 266, al. 2: un mare negustor de tutunuri la Cavala este
 și C. Mihailidi.
 La pag. 374-375: Mari negustori de tutunuri în Europa: N. Sindica
 din Vi.-Livadia la Bruxelles; N. Chisohin-Samarina la
 Londra; Spiru Oldi cu sediu la Stockolm; G. Turnibuca
 la Dresda; firma Sossidi cu una din cele mai mari fabrici
 de tutun din Germania; Jean Nicu, comerciant și director
 tehnic al regiilor suedeze, cu sediu la Stockolm; firma
 frații Giurmurtu-Odessa, furnizoare a mai multor fabrici
 rusești cu tutun din Macedonia; etc. (Vezi N. Diamandi,
 Pen. Balc., nr. 11/924).
 La pag. 444, al. 2: Cuciuridi din Gardiște — Aspropotam, mare
 firmă de coloniale, import-export și comerț. de bancă la
 Khartoum-Sudan, unde a lucrat și tânărul N. Sultanis din
 Cornu — Aspropotam, cu negoț și în Alexandria, astăzi
 în București cu comerț de vite pentru export, în asociație
 cu Alexandru Ciuvă din acelaș Cornu, înainte cu afaceri
 de coloniale la Salonic.
 La pag. 455, rd. 7: Numărul acestor Aromâni din Tesalia, Zagor și
 Aspropotam — unde nu există familie fără un membru
 înstreinat în America — trebuie evoluat la peste zece mii.
 La pag. 481, rd. : Sterie Nane, unul din marii cerealiști înainte
 de războiu.
 La pag. 414, rd. 17: Vasile G. Adam inginer.
 La pag. 50V, rd. 16-17: N. Follas, cu barul „Tic-tac“ (în asocia-
 ție cu N. Chirășescu) furnisori ai Curții regale, cu una din
 rarele instalațiuni moderne de bar și restaurant din țară.
 La pag. 593, ultimul al.: Fundațiunea „Andronic“ din Sibiu și cele
 două fundațiuni ale lui Popazu la Caransebeș, una din
 ele clădirea liceului „Traian Doda“. (Mărturisiri ale d-lui
 N. Batzară).
 La pag. 596, rd. 15: Generalul I. Papană — tatăl Lt. Alexandru
 Papană cunoscutul as al aviației, automobilismului, etc.
 La pag. 596, rd. 16: General Dona, descendent din vechile colonii
 aromânești din Banat. (Mărturiile ale d-lui N. Batzară).
 La pag. 602, nota 11: Se intercalează ca avocați Alexandru Tără-
 reșcu și Ionel Steriu din București; T. Antonescu din
 C-ța; T. Meghea-Turtucaia; Lache Tulliu-Cavarna, Geor-
 ge N. Papahagi-Buc.; etc.

